

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS

KELETI NÉPEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Besenyők, úzok, kunok és jászok
művelődéstörténeti emlékei

ARCHAEOLOGIA

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 2

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae
A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Nemzetközi szerkesztő bizottság

Heinrich Härke

Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar

Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun

Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle

Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov

Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS

KELETI NÉPEK A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON

Besenyők, úzok, kunok és jászok
művelődéstörténeti emlékei

Szerkesztők

Major Balázs – Türk Attila

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

BUDAPEST – PILISCSABA

2014

A kiadvány megjelenését támogatta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem:
Központi Alapok Program KAP-1.8-14/azonosítószám
és a Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága (NKA 3437/01022)

Első és hátsó borítókép
Kínai bronztükrök, Bánkút-Rózsamajor (12–13. század fordulója)

Szerkesztők
Major Balázs – Türk Attila

Fordítók
Heinrich Härke, Vajk Szeverényi, МҮҚЫШЕВА Раушангүл, Көшкімбаев Айболат Қайрсыямұлы,
Ильенко Татьяна, Дмитрий А. Сташенков, Айболат К. Кушкумбаев

Olvasószerkesztő
Renner Zsuzsanna

Térképek
Nagy Béla, Pálóczi Horváth András

Fotók
Csecsetka Ferenc, Dabasi András, D. Erdőkürti Zsuzsanna, Gerencsér Ferenc, Karáth József, Kiss Béla,
Kónya Kálmán, Susits László, Pálóczi Horváth András, Papp Tibor

Rajzok
Dékány Ágoston, Pálóczi Horváth András, Sabján Tibor

© A szerző és az Archaeolingua Alapítvány
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

ISBN 978-963-9911-62-8
HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

ARCHAEOLINGUA
2014

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY
H-1014 Budapest, Úri u. 49.

Nyomdai előkészítés: Hős Gergely
Nyomda: Prime Rate Kft. (borító)
AduPrint Kft. (belív és kötészet)

TARTALOM

Bevezetés	7
1. Csatlakozott népek, keleti vendégek	9
2. A besenyők országa	19
3. „Régi szokás szerint hadviseléssel tartozó besenyők” – Tonuzaba népe Magyarországon	37
4. Oguz kagán népe	57
5. A Kipcsak Pusztaságtól Cumaniaiáig	71
6. Kurgánsírok és ősök szobrai. A kun steppe művelődéstörténeti emlékei	87
7. „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat”. Kunok a Magyar Királyságban.	101
8. A kun viselet	133
9. Kun szállásterület Magyarországon	157
10. „Lakjanak földhöz rögzített házakban”. Az állandó szállások kialakulása	169
11. A jászok Magyarországon	195
12. Pusztásodás és újratelepülés	209
Időrendi táblázat	219
Rövidítések	227
Irodalom	229
Képjegyzék	249
Peoples of eastern origin in Medieval Hungary. The cultural heritage of Pechenegs, Uzes, Cumans and the Jász	261
Восточные народы в средневековой Венгрии. Печенеги, узы, половцы, ясы	275
Орта ғасырларда Мажарстанда болған шығыс халықтары. Печенегтер, оғыздар, кундар және ястар мәдениеті тарихының ескерткіштері	293

BEVEZETÉS

Jerney János, a magyar nemzet múltjának és származásának lelkes reformkori kutatója 1844-ben és 1845-ben hosszú utazást tett a Fekete-tenger és az Azovi-tenger mellékén, mint könyvének címében írja: „a’ magyarok’ őshelyeinek kinyomozása végett”. A kútfők alapos áttanulmányozása után a helyszínen akarta megvizsgálni a magyarok régi lakhelyeit, azaz a hajdani Etelköz és Levédia földjét, fennmaradt régiségeit és helyneveit, hogy a magyar őstörténetre vonatkozó emlékeket összegyűjtse.

A magyarok Kárpát-medencébe költözése után ezen a vidéken besenyők, majd később kunok és jászok laktak, a középkor folyamán Magyarországra települt népek. Utódaik itt élnek közöttünk, szép magyar nyelvükhöz nem férhet kétség. Jerney Moldvában és Besszarábiában hosszú listát állított össze a moldvai román nyelvben található, szerinte magyar eredetű szavakból, valamint azokból a helynevekből, amelyeknek megfelelői megvannak Magyarországon, illetőleg amelyekről úgy vélte, hogy jelentésük a magyar nyelvből megfejthető. Mindebből azt a következtetést vont le, hogy e tartományok korábbi lakosai magyar nyelven beszéltek, vagyis a hajdan itt élő és a románok közé olvadt besenyők, jászok, kunok, magyarok és székelyek egyaránt magyar ajkúak voltak. Művéhez csatolt terjedelmes értekezésében foglalkozik a besenyőkkel, akiknek a *„mienkétől különböző valamely idegen nyelvnek legkissebb nyomát ’s maradványát sem mutathatja föl bár melly szorgalmas kutató: a’ mi már magában ellenmondhatlan bizonyosságra emeli a’ kunokkal azonegy nyelvű hatalmas besenyő népségnek magyarokkali vérrokonságát, ’s egy törzsökről szakadását”*.

Jerney nem állt egyedül ezzel a véleményével a korabeli Magyarországon. A kunok és a jászok történetének első jelentős kutatója volt a 18. század végén és a 19. század elején Horváth Péter, a Jászkun Kerület nótáriusa, aki a magyarral azonos nyelvűnek és eredetűnek vélte e népeket, mindamellett már források alapján, hitelesen mutatta be magyarországi történetüket 1802-ben latin nyelven közzétett munkájában (*Commentatio de initiis, ac maioribus Jazygum et Cumanorum*), mely később magyarul is megjelent. A mindent a magyarral rokonítani akaró naiv etimologizálás szélsőséges művelője volt a 19. század első felében Horvát István, a pesti egyetem tanára, aki nemcsak a ténylegesen magyarrá lett keleti népekről, hanem a világtörténelem számos jelentős népéről hirdette, hogy eredendően magyarok voltak. Ő maga is írt egy munkát a besenyőkről. A 19. század második felében Gyárfás István, a kunok és a jászok nagy történetírója volt szószólója e népek és a besenyők magyar nyelvűségének, ennek az ekkor már meglehetősen korszerűtlen őstörténeti elméletnek.

A kihalt besenyő nyelvnek összefüggő nyelvméleke nem maradt fenn. Bizánci szerzők által feljegyzett törzsnevek és személynevek, orosz és magyar forrásokban megőrzött személynevek és helynevek hosszas elemzése árulta csak el „szorgalmas kutatók” nemzedékeinek, hogy a besenyők kipszak típusú török nyelven beszéltek, amely a régi kun nyelvhez csakugyan hasonló volt, ahogy azt egyes kortársak is állították. A szórványos nyelvmélekek alapján a 20. század jeles turkológusa, Németh Gyula határozta meg a besenyő nyelv helyét a török nyelvek között. A kun nyelvnek a besenyőnél jóval gazdagabb emlékeivel a 19. században gróf Kuun Géza foglalkozott az elsők között.

Amikor az ő eredményeikre és a méltán nagy hírnevet kivívott magyar orientalisztika más művelőinek véleményére támaszkodva próbálunk számot adni arról, hogy ma mit tudunk a magyarságba olvadt egyes keleti népek eredetéről, korai történelméről és régi kultúrájáról, nem feledkezhetünk meg romantikus felfogású 19. századi történetíróink érdemeiről sem. Ők voltak azok, akik olthatatlan lelkesedéssel és fáradhatatlan szorgalommal elsőként kísérelték meg a szerteágazó források összegyűjtését – Jerney János besenyő adattára az első és sokáig az egyetlen volt –, miközben az a gondolat vezérelte őket, hogy a besenyők, jászok, kunok története a magyar őstörténet része. Nos, ha más okból is, de ma is ezt valljuk. Ugyan nem a vérrokonság és nem a vélt közös nyelv vonzotta a középkori Magyar Királyságba a steppéről a különböző népeket és néptörzseket, de miután itt egy néppé ötvöződtek a magyarsággal,

múltjuk ismerete nélkül a magyar nép kialakulásáról, sokféle ágazó gyökereiről sem alkothatnánk helyes képet.

Munkánknak csak az egyik feladata, hogy legalább megközelítőleg hiteles képet nyújtson e népek származásáról és régi történetéről. Az őstörténet útvesztőiben könnyű elveszni, a dolog természetéből következik, hogy a felhasználható források szűkösek, sokszor a legalaposabb kutatók is feltételezések láncolatára kénytelenek építeni. Igyekszünk szűkíteni a feltevések körét és saját elmélettel lehetőleg nem állunk elő ott, ahol az adatok nagyon bizonytalanok.

Hol volt Besenyőország, az Úzok Pusztasága, Kunország, Alánia? Kézikönyvekből, lexikonokból vagy történelmi atlaszokból sem tudunk meg ezekről túl sokat, holott illik megismernünk keleti eredetű honfitársaink régi hazáját.

Fontosnak tartjuk, hogy a régészeti kutatások eredményei alapján bemutassuk e népek hagyományos kultúráját, erre 19. századi elődeinknek még nemigen volt lehetőségük. A Magyarországra betelepült idegen népcsoportok – középkori kifejezéssel vendégnépek – hozománnyal érkeztek, saját gazdag kultúrájukkal, amelyet lassanként, akarva-akaratlanul feladtak, és hasonultak a befogadó ország kultúrájához. Keleti népekről lévén szó, természetesen észrevehető bizonyos hasonlóság a honfoglaló magyarok művelődésével, hiszen hasonló körülmények között, ugyanazon a füves pusztaságon éltek, mint korábban a magyar törzsek. Érdeemes megvizsgálnunk, hogy a besenyők, kunok és jászok mennyiben erősítették a honfoglalóktól örökölt keleties vonásokat, és mivel járultak hozzá a magyar népi kultúrához?

Mai szemszögből nézve is tanulságos, hogy hogyan, milyen fokozatokon keresztül, mennyi idő alatt váltak ezek a népcsoportok magyarrá, valójában meddig őrizték nyelvüket és hagyományaikat? Volt-e különbség a más-más időpontokban beköltözött népek sorsa között? Ezekre a kérdésekre is szeretne választ adni ez a könyv, bemutatni ezt a folyamatot, egyúttal azt is – kicsit besenyő, kun és jász oldalról nézve –, hogy milyen nehéz lehetett egy más nyelvű, vallású és szokású népnek alkalmazkodni, beilleszkedni az ország életébe, bár a középkori állam senkit nem akart erőszakosan asszimilálni. A beilleszkedés még középkori királyaink alatt sikeresen megtörtént, a nyelv és az ősi hagyományok jórészt elfelejtődtek, a népi azonosságtudat – legalábbis a jászoknál és a kunoknál – azonban századokon át megmaradt, és fennmaradásukat segítette. Az ő küzdelmes sorsuk is közös történelmünk része.

1. CSATLAKOZOTT NÉPEK, KELETI VENDÉGEK

Csatlakozott népek a honfoglalás korában. A katonai segédnépek szerepe a Magyar Fejedelemség és a Magyar Királyság hadszervezetében. A „vendég népek” megbecsülése a középkori Magyarországon – ahogy azt Szent István megfogalmazta Intelmeiben –, különböző szintű és jellegű kiváltságaik. Kabarak, kálizok, izmaeliták. Abu Hámid arab utazó a magyarországi mohamedánoknál. Törvényi szabályozások. Muszlimok és zsidók az Árpád-kori pénz- és vámügyek intézésében.

„Egész Magyarország napjainkban különféle nemzeteket foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténokat és végül már törököket; ezek mind egymástól eltérő nyelvet használnak, azonkívül, hogy néhány szavuknak a hosszú megszokás és kölcsönös kapcsolat miatt van valami hasonlósága és összecsengése.” Így jellemzi a középkori Magyar Királyság soknemzetiségű népességét Oláh Miklós püspök (1493–1568), a mohácsi csata után özvegyen maradt Mária királyné titkára 1536-ban írott *Hungária* című munkájában.

A felsorolt népek helynevekben is megtalálhatók az ország számos vidékén, jeléül annak, hogy a *Német~Németi, Tót~Tóti, Horvát~Horváti, Orosz~Oroszi, Csehi, Szász, Székely, Olaszi* települések lakosai a népnévvel jelölt etnikumhoz tartoztak. Az ilyen típusú, pusztán népnévből álló vagy ahhoz járuló *-i* képzős helységnevek általában még a 13. század előtt keletkeztek, tehát kora Árpád-kori beköltözésről tanúskodnak.

A középkori társadalom sokszínűségéhez hozzátartozott az etnikai sokféleség. Az uralkodók tekintélyét növelte, ha különféle népekre és tartományokra terjesztették ki hatalmukat, s országukba is befogadtak idegeneket. Természetesen feltétel volt az uralkodóhoz való hűség és az ország törvényeinek betartása, ezzel szemben viszont a befogadott népelemek nem voltak kitéve erőszakos asszimilációnak, etnikai azonosságukat kifejező nyelvüket, szokásaikat, viseletüket megőrizhették.

Ennek az elvnek legszebb megfogalmazása Szent Istvánnak fiához, Imre herceghez írott *Intelmeiben* olvasható:

„A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk külön-külön tájakról... Mert amiként külön-külön tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy külön-külön példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked fiam, hogy a jövevényeket jóakaratóan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”

A vendég népek által hozott „példa” és „fegyver” tehát gazdasági, katonai és erkölcsi haszonnal jár, vagyis az ország javára szolgál és növeli a királyi méltóságot.

A betelepülők számára is évszázadokon keresztül vonzó hely volt a nyugati országokhoz képest még viszonylag ritkán lakott, benépesítésre alkalmas földekkel rendelkező Magyarország. A különböző égtájak felől bejövő lovagok, harcosok, kereskedők, iparosok, bányászok, szőlőművesek, parasztok és pásztorok biztos megélhetésre számíthattak és jogbiztonságot találtak, s a vendégnépeket megillető bizonyos kiváltságokat is élvezhettek. A középkori Magyarországon – különösen a korai Árpád-korban – szokásos etnikai munkamegosztás elve alapján minden népcsoportnak más-más szerep jutott, tehetsége és hozzáértése szerint. Hadd hozunk erre néhány példát a nyugatról betelepülők közül.

A Liège-i püspökség területéről, a 11. század közepén ott dúló éhínség elől vallonok jöttek hazánkba, közülük került ki első városaink (Esztergom, Székesfehérvár) *latinusnak* nevezett kereskedő polgársága.

A székesfehérvári latinusok 12. században kapott városi kiváltságlevele később más városoknak is mintaként szolgált. Szőlőműveléssel foglalkozó vallon falusi népesség települt le többek között Tokaj-Hegyalján és Eger környékén, ők új művelési módszereket honosítottak meg ezeken a vidékeken. Bodrogolasi vallon telepéseinek kiváltságlevél biztosította, hogy „népük szokásai szerint” éljenek; az Eger-völgy vallon településeinek Oláh Miklós szerint még a 16. század elején is beszéltek franciául. Német ajkú telepesek több hullámban, különböző földrajzi környezetből és társadalmi rétegekből érkeztek, szerepük igen jelentős volt az ország gazdasági életében, a városiasodásban, a céhes iparban, a bányászatban. Királyi akaratból történő, tervszerű telepítésnek tarthatók a nemesérc bányászat fejlesztésére tett intézkedések. II. András király (1205–1235) Tirolból és Tübingiából hozott német bányászokat Selmecbányára, amely már Szent István kora óta a pénzverés számára fontos ezüstművelés központja volt. IV. Béla király (1235–1270) még a tatárjárás előtt kiváltságlevelet adott a városnak, amelyre a későbbiekben más bányavárosok kiváltságlevelei is hivatkoztak. IV. Béla szerződést kötött egy német bányavállalkozó tőkés konzorciummal, ennek köszönhetően történtek olyan technikai fejlesztések Selmecbányán, később Besztercebányán és Gölnicbányán, hogy ezek a városok az európai ezüstművelés legjelentősebb helyei közé számítottak. Az aranytermelés központja Kőrmöcbánya volt, ide Károly Róbert (1308–1342) a csehországi Kuttenbergből (Kutná Hora) telepített német bányászokat, és a városnak Kuttenberg mintájára adott kiváltságlevelet 1328-ban. Kőrmöcbánya lett a legelőkelőbb magyarországi bányaváros, az alsó-magyarországi bányavárosok szövetségének vezetője, jogot kapott városfal építésére, az országgyűlésen is részt vehetett. Érdekességként említhetjük, hogy a 14. században Firenzéből áttelepített olasz pénzverők is dolgoztak a városban.

Az idegenek rendszeres beáramlását krónikáink sem mulasztják el hangsúlyozni. A 14. századi krónikaszerkesztés szövege ezt így mutatja be – kronológiailag talán nem a megfelelő rendszerességgel, de a lényegre tekintve hitelesen: „Jöttek ezenkívül Magyarországra mind Géza király, mind Szent István király idejében, mind pedig a többi király napjaiban csehek, lengyelek, görögök, hispániaiak, izmaeliták vagyis szaracénok, besenyők, örmények, szászok, türingiaiak, meisseniek és rajnaiak, kunok meg olaszok is, akik azáltal, hogy hosszú ideig tartózkodtak az országban – noha családfájuk nem ismeretes –, különféle házassági kapcsolataik révén a magyarokkal elkeveredve hasonlóképpen nemességet és szállásterületet nyertek.” (Képes Krónika, Bollók János fordítása) A krónikaíró nem közemberekre, hanem előkelőkre gondol, amikor azt írja, hogy a magyarokkal egyenlő jogokat élvező jövevények nemességet és szállásbirtokot kaptak. Az Oláh Miklós által említett szabad nyelvhasználat ugyanakkor mindenkire vonatkozott.

Az ország életének ezt a jellegzetes mozzanatát az 1360-as években készült Képes Krónika egyik miniatúrája, a *Különféle nemzetségek bejövetele (Introitus diversarum nacionum)* is bemutatja, pillanatfelvételszerű helyzetképen ábrázolva a különböző időpontokban történő beköltözéseket (*I. kép*). Sziklás, erdős, várakkal teletűzdelt hegyek képviselik Magyarország határvidékét, a völgyekben minden oldalról nyugati és keleti ruhás jövevények vonulnak be. Öt csoportot látunk. Balról lovasok sisakban-páncélingben és polgárok, a csapatot prémkucsmás lovas vezeti. Előttük egy mélyúton gyalogos katonának pajzzsal és kivont karddal, mögöttük egy öregember és két nő. Jobbról népes csoport közeledik: lovagok és polgárok a 14. század közepének olaszos viseletében. Középen keleti népek: kun viseletben, magas, csúcsos süvegben és hosszú kaftánban három lovas, a nyeregben mögöttük előkelő hölgyek fátylas fejfedőben, amely a korabeli bulgáriai női viselethez hasonló. Jobboldalt alul szőrsüveges pásztorok gyalogosan, bizonyára vlachok és rutének megszemélyesítői.

A beköltöző idegenekre Magyarországon hivatalosan a latin *hospes* ’vendég’ kifejezést használták, eredetileg társadalmi különbségtétel nélkül. A szabad polgár és paraszt hospeseket védelem és kiváltságok illették meg, ezek általában alsó fokú autonómiát és adózási kiváltságokat jelentettek, amelyek népcsoportonként különböző szinten érvényesültek. Az egyháziakat és a lovagokat saját rendjük kiváltságai illették meg. Krónikásaink a 13. század végén összeállították a külföldi eredetű, a magyar nemességbe betagozódtak előkelő családok, az ún. *advena* nemzetségek névsorát.

1. kép. Különböző nemzetségek bejövetele (Képes Krónika, 32. oldal) / Fig. 1. The arrival of various clans (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 32)

A középkori Magyarország vendégnépei között sajátos helyet foglaltak el a kelet-európai steppéről vagy annak földrajzi környezetéből származó etnikai csoportok, mivel ezek gazdasági, vallási, kulturális szempontból is eltértek a nyugatiaktól, ennek következtében szerepük is más volt az ország életében. Azt is elmondhatjuk, hogy a külső szemlélő számára időről-időre erősítették az ország „keleties” képét. Már a honfoglaló magyarokkal együtt is jelentős számú nem-magyar népelem érkezett a Kárpát-medencébe, az ún. *csatlakozott népek*, s a 10. században is tudunk további keleti beköltözőkről. Az államalapítás időszakában és utána, az Árpád-kor folyamán a kereszténység felvétele és a nyugati keresztény országokkal erősödő kapcsolatok miatt a beköltözések főként nyugati irányból történtek, bár a keleti steppéket a magyarok után elfoglaló nomád népek közül törzsszövetségük felbomlása után még több ízben kerültek Magyarországra kisebb-nagyobb töredékek (besenyők, úzok). A tatárjárás és az azt követő időszak külön korszakot jelent a beköltözések történetében is, hiszen a mongol hódítás az eurázsiai steppe-övezet etnikai térképét teljesen át rajzolta, és a Magyar Királyság telepítési politikájára is hatással volt. A 13. század közepén a szétforgácsolódott kun törzsszövetségből jelentős számú népesség költözött Magyarországra, ugyancsak a mongolok elől jöttek be az észak-kaukázusi jászok, de még a 14–15. században is kerültek az Arany Horda területéről a kunokkal rokon kisebb töredékek az országba (tatárok). A tatárjárás után IV. Béla minden intézkedése az ország védelmi képességeinek fokozására irányult, ebbe illeszkedett bele a mongol támadás előtt a Magyar Királyságból kivonuló kunok visszahívása is. A népesség pótlását célzó betelepítések azonban ettől kezdve már elsősorban nem nyugat felől történtek, hanem a szomszédos északi, szlávok és a délkeleti, románok lakta vidékek felől.

Ahogy ezt a kérdést kimerítően tárgyaló Györffy György megállapította, a honfoglaló magyar társadalom idegen eredetű népelemei elsősorban a Kazár Birodalomból kiszakadt kabarok között kereshetők. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) külön fejezetben ír róluk *A birodalom kormányzásáról* (*De Administrando Imperio*, a továbbiakban: DAI) című, 948–952 között írott

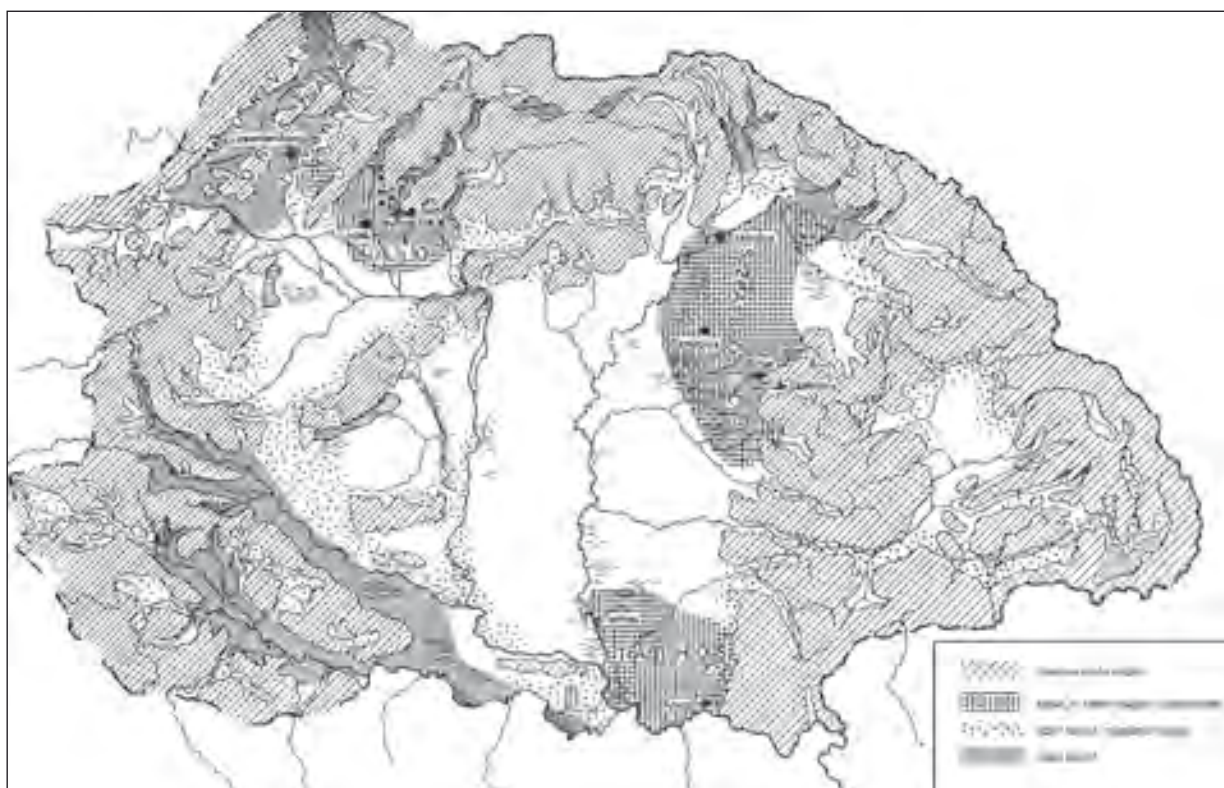
művében. Tudósítása szerint a kabarok „a kazárok nemzetségéből valók”, egy belháború során fellázadtak a központi kormányzat ellen, majd a megtorlás elől a magyarokhoz menekültek. Eredetileg három törzsük volt, a magyar törzsszövetségben azonban egy törzset alkotnak a hét magyar törzs mellett, és Árpád fia, *Liüntika* (Levente) a vezérük. „Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, (a magyarok) az első törzsek rangjára emelték őket.” (DAI 39. fejezet.) Ez a megjegyzés úgy értelmezhető, hogy az elővéd szerepét töltötték be a magyar hadrendben, ami a csatlakozott népek feladata volt. A kazár polgárháború idejére nincs pontos adatunk, csupán valószínűnek tartható, hogy a kabarok csatlakozása a 9. század közepe táján történt. Egy nyugati évkönyv feljegyzése szerint 881-ben már együtt harcoltak a magyarokkal a Bécsei-medencében a keleti frankok ellen (*Cowari*). A *kabar-kavar* nem igazi népnév – ilyen nevű törzset a Kazár Birodalom népei között nem ismerünk –, a török szó jelentése ’lázadó’, feltehetően a magyarok nevezték el őket így. VII. Konstantin császár szerint a kabarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türökök másik nyelvét is” (a császár a magyarokat nevezi türöknek). Vajon milyen volt a kazárok nyelve? A kazárok bizonyosan török nyelvűek voltak, az azonban elegendő nyelvelmélet híján vitatott, hogy nyelvük a török nyelvek melyik ágába sorolható. Tekintettel arra, hogy birodalmukban jelentős számú bolgár-török népesség élt, lehetséges, hogy ezt a nyelvet használták általánosan. Bíborbanszületett Konstantin megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy művének írása idején, 950 körül a kabarok már kétnyelvűek voltak, vagyis a magyarságba való beolvadásuk már elkezdődött, tehát csatlakozásuk óta viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie.

Arról, hogy a kabar törzseket milyen néptörzsek alkották, az írott források nem adnak közvetlen tájékoztatást, csupán valószínűnek tarthatjuk, hogy összetételük tükrözte a Kazár Birodalom tarka etnikai képét. Korai helyneveink között találunk olyan népnévi jelentésű vagy a magyar törzsnevekhez hasonló elterjedésű neveket, amelyek mögött a kabarok egy-egy etnikai elemét sejthetjük. Kazár etnikumra utalnak a *Kazár*, *Kozár*, *Kozárd* helynevek. Az iráni nyelvű, Kaukázus-vidéki alánok közül származhattak az *Oszlár*, *Eszlár* és *Varsány* települések névadó lakosai (utóbbiak egy 11. századi oklevélben *Vosciani* alakban szerepelnek). A magyarországi *Bercel* helynevek egy bolgár-török törzs, a *berszil* nevével azonosíthatók. A berszilek a Kaukázus előterében éltek, szoros kapcsolatban voltak a kazárokkal, s az egyik volgai bolgár törzs is ezt a nevet viselte. Több kutató feltételezi, hogy a magyar törzsnevekhez hasonló, nagy számban és szétszórtságban előforduló *Berény*, *Ladány*, *Örs*, *Ság* helynevek is kabar néprészeket jelölnek. Korábban voltak olyan vélemények, hogy a székelyek is a kabar törzsek kötelékébe tartoztak. Kétségtelen, hogy az Árpád-korban katonai segédnép szerepét töltötték be (a 12. század elejétől szerepelnek a forrásokban), ma már mégsem számítjuk őket a kabarok közé. A székely név és eredet kérdése a számtalan hipotézis ellenére megoldatlannak tekinthető. Lehetséges, hogy a székelység népi magva még a honfoglalás előtt csatlakozott a magyar törzsszövetséghez, de az is elképzelhető, hogy katonai segédnép funkcióra (elő- és utóvéd harcok, határvédelem) túlnyomóan a magyar népességből a 10. század folyamán szervezett társadalmi csoportról van szó. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy az államalapítás korában jelentős átszervezés érte a székelyeket. A kérdés beható tárgyalására jelen munkában nem vállalkozhatunk.

Mai ismereteink szerint a kabar törzsek legjobban körvonalazható népeleme a hvárezmiek (khorezmiek) voltak. Jelenlétükre a Kárpát-medencében a *Kalász*, *Káloz*, *Kálozd*, *Kaluz*, *Kálócfa*, *Koroncó* helynevek utalnak. A hvárezmiek eredetileg észak-iráni nyelven beszélő nép, országuk az Amu-darja alsó folyásánál terült el. A 8. században arab uralom alá kerültek, ettől kezdve az iszlám egyre jobban terjedt körükben. A Volga alsó folyásához vándorolt hvárezmiek és hvárezmi alánok kazár uralom alatt éltek, fontos szerepet töltöttek be a kaganátus közigazgatásában és gazdasági életében, a kagan testőrsége is közülük szerveződött. Népnévük Kelet-Európában alán közvetítéssel terjedt el – vagy pedig eleve hvárezmi alánokra vonatkozott –, innen ered a magyar *káliz* névalak (középkori okleveleinkben: *caliz*, *koaliz*, *Kalez*). Muzulmán vallásuk miatt gyakran *izmaelita* vagy *böszörmény* néven is szerepelnek a forrásokban. A

mohamedánoknak több gyűjtőneve is volt a középkori Magyarországon, ezek különböző (káliz, alán, volgai bolgár) etnikumot jelölhettek. Az *izmaelita* (*Hysmaelita*, *Hysmahelita*) ószövegségi eredetű szó, e felfogás szerint az arabok, majd általában a mohamedánok 'Iszmael fiai'. A *böszörmény* (*Buzurmen*, *Bezermen*) a 'muzulmán' szóból levezethető török eredetű szó a magyar nyelvben. A 12. században – talán a keresztes háborúk hatására – az eredetileg közel-keleti muzulmán arabot jelentő *saracenus* 'szaracén' szó is megjelenik a forrásokban a mohamedánok jelölésére.

Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a kabarok szállásterülete egy tömbben vagy legalábbis nagyobb összefüggő csoportokban volt, s kutatóink különböző vidékeken vélték azt megtalálni (Mátra-vidék, Felső-Tisza-vidék, Duna–Tisza köze, a dukátusi vármegyék stb.). A 10. századi településrendről alkotott jelenlegi ismereteink azonban ezeket a feltevéseket nem támasztják alá. A honfoglalás kori régészeti anyagban nem lehet kimutatni etnikai vagy törzsi elkülönülésre utaló területi csoportokat. A magyar törzsi helynevek egyenletes és egymáshoz hasonló szétszórtsága a Kárpát-medencében arra enged következtetni, hogy különálló törzsi szállásterületekkel sem számolhatunk, tehát fejedelmink a törzsek népét széttelepítették az országban. Ez az eljárás egyébként a nomád birodalomszervezés módszereinek következetes alkalmazására vall, amelyek megbontják a vérségi kapcsolatokat, és így a településeken szomszédsági viszonyokat teremtenek. Ennek megfelelően a katonai segédnépeket sem hagyhatták egységes szállásterületen, a többi néphez hasonlóan kisebb-nagyobb csoportokban őket is széttelepítették. Annak van csupán némi valószínűsége, hogy miután a kabarok a 10. században a trónörökös herceg irányítása alá tartoztak, az ő uralmi területén nagyobb számban élhettek, elsősorban a bihari részeken és Nyitrában (2–3. kép).

2. kép. A trónörökös herceg uralmi területei a 10. századi Magyarországon, a csatlakozott népek valószínű szállásvidékei (Györffy 1977. nyomán) / Fig. 2. The area controlled by the crown prince in 10th-century Hungary, the probable settlement area of the joined peoples (after Györffy 1977)

3. kép. 10. század végi sisak Pécsről, talán a fejedelmi testőrséghez tartozó kelet-európai harcos használta. Pécs, Janus Pannonius Múzeum (Kalmár 1971. és Kiss 1983. nyomán) / Fig. 3. Helmet from Pécs from the end of the 10th century, perhaps used by an East European warrior among the princely guards. Pécs, Janus Pannonius Múzeum (after Kalmár 1971 and Kiss 1983)

Beszermény puszta helynév tartotta fenn. Szintén Bodrog megyében a Duna–Tisza között szelte át a Szegedről nyugat felé, a szekcsői révhez vezető Káliz-út, amelyen a só szállítását végezheték királyi szolgálatban levő kálizok. Bihar megyében a 13. század végén említenek egy mohamedánok lakta települést, Böszörményt (*Bezermen*, a mai Berekböszörménnyel azonosítható), de nem tudjuk, hogy ez mikor keletkezett, és nem későbbi áttelepítés eredményeképpen kerültek-e oda lakói. A 13. század elején nyíri (nyírségi) izmaelitákat említenek forrásaink, akiknek Böszörmény (a mai Hajdúböszörmény) lehetett a központi helye. Lehet, hogy valós hagyományra épül Anonymusnak az a megjegyzése, hogy a honfoglaláskor a Tiszántúlra a Bihari havasok felé eső, a Szamos folyóig terjedő részét kazárnak nevezett népség lakta (*gentes qui dicuntur Cozar*).

A honfoglalókkal bejött előkelő nemzetségek közül kettőről jegyezték fel olyan legendás hagyományt, melynek alapján a kabarokkal kapcsolatba hozhatók. Krónikáink szerint az Aba nemzetség

Az ország különböző, egymástól távoli helyein tűnnek fel a kabarokhoz köthető népelemek, így a kálizok is. Egy 1111-ben kelt oklevél elmondja, hogy a Nyitra megyében élő előkelő kálizok, akik a királyi jövedelmek kezelői és pénzverők voltak, perben állnak a zabori apátsággal a megyei vámjog miatt, amelyet Szent István király az apátságnak adományozott. 1135-ben szerepel Megyer (Békásmegyér) szomszédságában egy káliz nemzetség (*generatio Kaloz*), Budakalász falu (*villa Kaluz*) névadói és lakói, akiket bizonyára a megyeri rév vámolására telepítettek ide. Zala megyében határvédelemre rendelt kálizokról tudunk a 13. században (*de genere Kadarkaluz*). Az Árpád-kori Bodrog vármegye déli részén, a Vajas folyó mellett fekvő Apos falut a tatárjárás előtt káliz eredetű izmaeliták lakták (1192: *villam Hysmaelitarum de Opus*), akiket egy 1206-ban kelt oklevél szaracénoknak nevez (*terra Sarracenorum de villa Opus*). Emléküket a

4. kép. Vérbulcsú és Örsúr vezér, a krónikás szerint a magyarok hatodik és hetedik kapitányának ábrázolása, „S” iniciálében (Képes Krónika, 26. oldal) / Fig. 4. Representation of Vérbulcsú and Örsúr chiefs, the sixth and seventh “captains” of the Hungarians according to the chronicler, within an “S” initial (*The Hungarian Illuminated Chronicle*, page 26)

őse anyai ágon hvárezmi volt (*de gente Corosmina*), innen ered az a feltevés, hogy az Abák ősi birtokai, az ország északkeleti része kabar szállásterület lehetett. A Borsod vármegyében őshonos Árpád-kori Örsúr nemzetség neve alapján merült fel, hogy kabar származású – amennyiben elfogadjuk, hogy az Örs helynevek egy kabar néprész nevét jelentik. Krónikáinkban Örs a hetedik honfoglaló vezér, Anonymusnál a hét „kun” vezér egyikének fia Örsúr (4. kép).

A kálizok a kelet-európai társadalmak legképzettebb rétegét jelentették, Magyarországon is kivételes feladatkörük volt. A 11. századtól kezdve közülük kerültek ki a királyi pénzverők. Kereskedőik fontos átkelőhelyeknél, vásárhelyek közelében, a nemzetközi kereskedelem gócpontjaiban telepedtek meg, s mivel kiválóan értettek a vám- és pénzügyekhez, és utazásaik révén a korabeli világról gazdag ismeretanyaggal rendelkeztek, uralkodóink igyekeztek bekapcsolni őket a fiatal magyar állam szervezetébe. Így lettek a kálizok a királyi jövedelmek kezelői, a kincstár és a sókamara tisztségviselői, akiknek mohamedán vallásgyakorlatával szemben is viszonylag türelmes volt a keresztény állam. Mindezek mellett katonai szerepük is jelentős: a 12. században határvédő, illetve a királyi seregben harcoló kálizokról is tudunk. Kivételes gazdasági szerepüknek és a nagy összetartó erőt jelentő mohamedán vallásnak köszönhető, hogy népi különállásukat évszázadokon keresztül megtartották, míg a kabarok nagy része nyelvileg és kulturálisan már a 10. század végére beolvadt a magyarságba.

Egyes kutatóknak az a véleménye, hogy a kálizok nem tartoztak a kabar törzsek kötelékébe, hanem tőlük függetlenül a honfoglalás után jöttek be, akár az Árpád-kor folyamán több alkalommal is. Kétségtelen, hogy a 10. század folyamán is költöztek be az országba mohamedánok, ezek azonban valószínűleg volgai bolgárok voltak. Az Anonymus által megőrzött hagyomány szerint Taksony fejedelem idejében jöttek be „Bulárföldről”, azaz a Volga melléki Nagy-Bolgárországból izmaelita nemes urak, Billa meg Baks, akik több helyen kaptak birtokot, és Pest várában is letelepedhettek. Györffy György szerint ezek valóban mohamedán személynevek, és Pest környékén helynévben is megtalálhatók, a Pest várába telepített mohamedánokban azonban inkább káliz kereskedőket és vámosokat sejtethetünk. Mindamellert lehetséges, hogy a 10. században is volt káliz beköltözés, talán a Kazár Birodalom 965. évi bukása után. Később a besenyőkkel együtt is telepedhettek Magyarországra káliz kereskedők.

Abu-Hámid al-Garnáti andalúziai arab utazó (1080 körül–1169/1170) 1150 és 1153 között három évet töltött a magyarországi muszlimoknál, arab nyelvre és az iszlám vallás gyakorlására tanította őket. A *Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló* című művében a következőket írja Magyarországról (*Unkúrija*): „Itt ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmiek. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magribi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot.” Abu-Hámidot II. Géza király (1141–1162) is fogadta, és amikor eltávozott a Volga torkolatánál fekvő Szakszin városába, a király arra kérte, hogy toborozzon számára muszlim harcosokat, mivel kitűnő íjászok. Az arab utazó később teljesítette kérését. Az Abu-Hámid által meglátogatott magyarországi muszlimok lakóhelye a délvidéki Szerémségben lehetett, ők a 12. század közepén részt vettek a bizánciak elleni harcokban. 1150-ben a bizánci császár ellen vonuló II. Géza seregében káliz és besenyő lovasok is voltak. 1158-ban II. Géza izmaelita segédcsapatot küldött az osztrák herceg megsegítésére a német-római császár ellen. Kinnamosz bizánci történetíró szerint 1165-ben I. Manuél Komnénosz bizánci császár, miután elfoglalta a Szerémséget, innen bizánci területre telepített át kálizokat.

Abu-Hámid tudósításából arra következtethetünk, hogy a kétféle muszlim népcsoport közül a hvárezmiek (kálizok) korábban kerültek Magyarországra, mivel már színleg keresztények voltak. Az általa magrebinek nevezett népcsoport kiléte sok fejtörést okozott a kutatóknak, a szó eredeti jelentése ugyanis északnyugat-afrikai, márpedig nehezen elképzelhető, hogy az illető muszlimok egyenesen onnan jöttek volna. Ezt az ellentmondást különféle magyarázatokkal próbálták meg áthidalni. Egy feltevés szerint ezek a „magrebiek” alánok lehettek, mivel Kelet-Európa népei közül egyedül az alánok kerültek

korábbi történetük folyamán Magrebbe, azaz Észak-Afrika nyugati részébe. Ez a magyarázat nem életszerű: nem valószínű, hogy Abu-Hámid a távoli múltban, az 5. században a vandálokkal Afrikába került kis csoport alá harcos emlékéit idézte volna fel a magyarországi muszlimok láttán, leírása is kevésbé illik az iráni nyelvű alánokra. A szerző ugyanis megemlíti, hogy Kijevben szintén találkozott magrebiekkel, akik „törökül beszélnek s török módra élnek, nyilaznak”, ezért több kutató feltételezi, hogy muszlimmá lett besenyőkről vagy úzokról van szó, akik a Kijevi Fejedelemség szolgálatában álltak. A korai besenyő betelepülők között még nemigen lehettek mohamedánok, II. Géza muzulmán zsoldosai viszont nemrég telephettek be, mivel még nyíltan gyakorolják vallásukat. Így legfeljebb a Kijevi Fejedelemség által a 11. század végén megszervezett, vegyes etnikumú „fekete süvegesek” vazallus nomád törzsszövetségére gondolhatnánk, amelyben viszont már lehettek török anyanyelvű muszlim harcosok is. Abu-Hámid sikeres arab nyelvű vallásánítása alapján viszont úgy tűnik, hogy a magyar király „magrebi” harcosai arab anyanyelvűek voltak, Közép-Ázsiából vagy a Közel-Keletről a steppén keresztül kerültek nyugatra. Ebben az időben a kelet-európai és a nyugat-szibériai steppe kun uralom alatt volt, főként kipszak-török nyelvű törzsek lakták, tehát könnyen elképzelhető, hogy ilyen környezetben az arab anyanyelvű zsoldosok is beszéltek törökül. Czeglédy Károly véleménye szerint valóban északnyugat-afrikai származású harcosokról, illetve azok „fiáról”, leszármazottairól van szó, akik az iszlám világban egymástól távoli helyeken is feltűnnek – más vállalkozó szellemű etnikai csoportokhoz hasonlóan, amelyekből a kelet-európai fejedelmi udvarok verbuválták állandó katonai kíséretüket és testőrségüket. Úgy gondoljuk, a kérdés jelenleg nem eldönthető, további kutatásokat igényel, hogy milyen etnikai elemet rejt a „magrebiak fiai” kifejezés.

Mindenképpen meglepő, hogy a magyar királyok a 11–12. században milyen türelmesen bántak mohamedán alattvalóikkal. Az I. (Szent) László király (1077–1095) I. törvénykönyvének nevezett, 1092. évi szabolcsi zsinati határozatok egyik cikkelye foglalkozik az izmaelita kereskedőkkel. „A kereskedőket, akiket izmaelitáknak neveznek, ha kiderül róluk, hogy megkeresztelkedésük után visszatértek a körülmetélésen alapuló régi törvényükhöz, lakhelyeikről elkülönítve, más falvakba telepítsék át. Azok pedig, akik a vizsgálat során ártatlanoknak bizonyulnak, saját lakhelyükön maradjanak.” Ezen kívül a törvény más büntetést nem helyez kilátásba. A kereszténnyé válás tekintetében az elkövetkező két évtizedben sem javulhatott a helyzet, mert Könyves Kálmán (1095–1116) már sokkal szigorúbban intézkedik 1100 körül hozott törvényeiben. Ezekben négy cikkely foglalkozik azokra az izmaelitákra vonatkozó rendszabályokkal, akik ragaszkodnak régi vallásuk szokásaihoz. A 47. cikkely arról rendelkezik, hogy az izmaeliták minden faluja köteles templomot építeni, majd ha felépült, „az izmaeliták falujának a fele költözzön el a faluból és másutt telepedjenek le; hogy miképpen most egyforma szokásúak lesznek velünk az együttlakásban, úgy Krisztus egy és ugyanazon egyházában, ti. az isteni hajlékban is egyetértők legyenek velünk.” A törvény előírja, hogy az izmaeliták leányaikat nem adhatják saját népükből valókhöz, csak magyarokhoz (keresztényekhez). Két cikkely is kitér az izmaeliták vallási szokásaira: a bűjtölésre, a mosakodásra, a disznóhústól való tartózkodásra – ez utóbbi miatt előírja, hogy az izmaeliták lakomáikon csak disznóhúst ehetnek. Az intézkedéstől nem sok eredményt remélhettek, hiszen nehezen volt ellenőrizhető, és a hétköznapiakra nem vonatkozott. Egyébként a keresztény magyarság étkezési szokásaihoz sem illeszkedett, ugyanis az Árpád-kori régészeti állatcsontanyag elemzése szerint országos átlagban a szarvasmarha fogyasztása volt a legmagasabb (44,8%), ezt követte a juh és a kecske (18,8%), majd a sertés (18,5%) és a ló (10,8%). Már csak gazdasági okokból is nehéz lehetett rávenni egy korabeli közösséget a kizárólagos sertéshús fogyasztásra. Vörös István archeozoológus kimutatásában az állatcsontok földrajzi régiók szerinti megoszlása figyelemre méltó: a hat földrajzi régióra osztott mai Magyarországon a közép-Tisza-vidéki és a dél-alföldi lelőhelyeken feltűnően kevés sertéscsont volt (6,2%, illetve 9,5%; utóbbi régió egyik lelőhelyén hiányzott is a sertéscsont), ugyanakkor kimagaslóan sok volt a lócsont (35,5% és 29,2%); a Közép-Tisza-vidéken viszont a juh és a kecske előfordulása az országos átlag kétszerese (37,6%). A sertés relatív hiánya és a húsfogyasztási szokásoknak az országos

átlagtól eltérő volta miatt lehetséges, hogy a vizsgált alföldi Árpád-kori települések közül némelyiken élt mohamedán lakosság.

A Körös–Tisza–Maros köze középső ármentes vidékén, a bronzkor óta létező kereskedelmi utak kereszteződési pontjában, Orosháza határában tártak fel az utóbbi években egy jelentős Árpád-kori falut (Orosháza 10. lelőhely), amelynek nagy valószínűséggel mohamedán lakosai voltak. Az előkerült rendkívül gazdag állatsont anyagnak (11 429 db) mindössze 0,21%-a volt sertécsont – azt gondolhatnánk, ez az elenyésző mennyiség a törvény előírása szerint a lakomákon kötelezően feltálat sertéshús maradványa, s a település lakói egyébként egyáltalán nem fogyasztottak sertést. A táplálkozási szokásokat tükrözi az archeozoológiai leletek között a többi állatfaj sorrendje: szarvasmarha 56,33%, juh és kecske 19,21%, ló 15,63%; még a baromficsontok gyakorisága is meghaladta a sertécsontokét: házityúk 0,84%, házilúd 0,52%. A környék többi Árpád-kori lelőhelyén is igen alacsony volt a sertécsontok aránya. A kutatók kereskedelmi és pénzváltó központot feltételeznek ezen a helyen, amelyet mohamedán kálizok (böszörmények) működtettek. Ennek tárgyi bizonyítékai lehetnek az előkerült pénzváltó mérlegek. Ezeknek a kutatásoknak köszönhetően az Árpád-kori mohamedánoknak egy jelentős dél-alföldi települése rajzolódik ki.

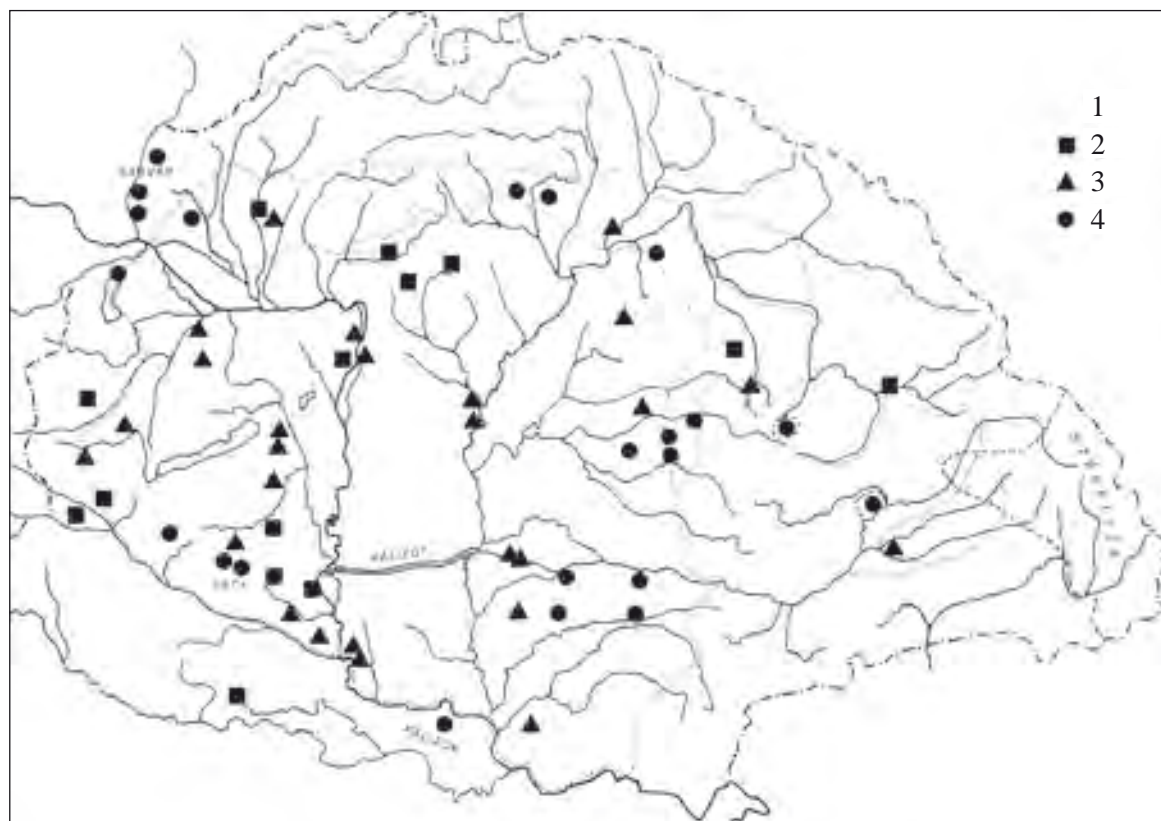
A nyíri izmaeliták központjában, Hajdúböszörményben folyt régészeti terepbejárások és feltárások a város északi részén, a Téglagyár környékén azonosították a 11–13. századi Böszörmény helyét. A régészeti anyag összetétele és feltűnő gazdagsága arra vall, hogy itt kereskedő és gazdasági funkciót betöltő tisztségviselő réteg élt az Árpád-korban. A tágabb környék pénz- és kincsleleteinek sűrűsödése is erre enged következtetni.

Szent László és Könyves Kálmán törvényei nyomán ebben az időben bizonyára sor került egyes muszlim közösségek áttelepítésére, a büntetések azonban nem tekinthetők túlzottan súlyosnak. Mégis, 40 évvel később, II. Géza uralkodása alatt a megkeresztelt kálizok még mindig tartották iszlám vallásukat, ha nyilvánosan nem is gyakorolták azt. Abu-Hámid tudósítása szerint a király még az egyháziak ellenében is türelmet tanúsított muszlim alattvalóival szemben.

Jákút arab geográfus (1179–1229) 1220 körül találkozott a szíriai Aleppóban tanuló magyarországi mohamedánokkal, akik arról tájékoztatták, hogy Magyarország határvidékén 30 helységben laknak muszlimok. Valószínűleg a szerémségi kálizok szállásairól van szó. Ezek a hazájuktól messzire került „peregrinus” fiatalok nyilvánvalóan az izmaeliták tehetős rétegéből származtak (5. kép).

A 12. század végétől kálizok vagy izmaeliták már nem szerepelnek a királyi seregben, a könnyűlovas kontingenst besenyők és székelyek alkotják. Lehetséges, hogy ennek oka előrehaladott asszimilációjukban kereshető, bár éppen ebben az időben, a 13. század elején növekedett meg a pénzügyigazgatáshoz értő mohamedánok szerepe és befolyása. II. András király az 1210-es években bérleti rendszert hozott létre, a királyi jövedelmek bérlői és haszonélvezői mohamedánok és zsidók lettek. 1218-ban a pesti böszörmények a királyi pénzverés bérlői, az 1230-as évek elején a kamarának zsidó bérlője van. III. Honorius pápa (1216–1227) joggal tette szóvá 1221-ben Jolánta királynéhoz intézett levelében, majd 1225-ben a királynál, hogy Magyarországon az izmaelitáknak túlzottan nagy hatalmuk van, szabadon tarthatnak keresztény szolgákat, mi több, a szegény keresztények közül sokan a szaracénokhoz állnak, mert azoknak sokkal jobb dolguk van, mint a keresztényeknek, és sokan a pogányság tévelygésébe esnek.

A bérleti rendszer a világi előkelők és az egyház érdekeit is sértette. 1222-ben az Aranybulla úgy rendelkezik, hogy csak az ország nemesei lehessenek kamaraispánok, pénzverők, sótisztak és vámszedők, izmaeliták és zsidók nem. 1231-ben az Aranybulla megújításában is szól egy cikkely arról, hogy szaracénok és zsidók nem állhatnak a pénzverde, a sókamarák és más állami hivatalok élén. 1233-ban II. András király a beregi egyezményben a pápai legátus követelésére megfogadja, hogy szaracénokat vagyis izmaelitákat és zsidókat nem állít a kamara, a pénzverés, a sóügyek, az adóztatás vagy más közhivatalok élére, illetve azok vezetői mellé, és ezt a rendelkezést évente ellenőrzi, „hogy a keresztényeket kivonja a szaracénok uralma alól vagy a velük való együttlakásból”. Szigorú büntetést, teljes vagyonekobzást helyez kilátásba a keresztényekkel együtt élő vagy keresztény rabszolgákat bíró szaracénoknak

5. kép. Katonai segédnépek és határvédő népelemek településhelyei az Árpád-kori Magyarországon: 1 – a gyepű vonala, 2 – kabarok és kazárok, 3 – kálizok, böszörmények, 4 – székelyek. Nem tüntettük fel az eredeti térképen szereplő más népelemeket (nyékek, kék-kendek, besenyők) (Göckenjan 1972. nyomán) /

Fig. 5. Settlement area of the military auxiliary and border patrol peoples in Árpád-Period Hungary: 1 – the line of the border (gyepű), 2 – Kabars and Khazars, 3 – Khwarezmians and the Böszörmény, 4 – Seklers. Other peoples on the original map (Nyék, Kék-Kend, Pecheneg) are not shown (after Göckenjan 1972)

és zsidóknak, de az ily módon élő keresztényeknek is. Megígéri, hogy intézkedni fog, hogy a zsidókat és szaracénokat jellel különböztessék meg. Mindezeket a szigorú intézkedéseket az egyház azért szorgalmazta, hogy visszaszerezze korábbi gazdasági előjogait, különösen a sómonopóliumot. II. András halogatta az egyezmény végrehajtását, így az egyháznak fizetendő kártérítést is, majd némi engedményt ért el, többek között a szaracénok és zsidók ellenőrzését két évente kellett volna csak végrehajtani. A mohamedánok valóban kikerülhettek a közhivatalokból. Később, IV. László király (1272–1290) uralkodásának vége felé a királynak felróják, hogy a kunokon kívül szaracénokat, zsidókat és nyögéreket (kun származású testőröket) is kíséretébe fogad és országos méltóságokat osztogat nekik. Egy kikeresztelkedett szaracént, a Tolna megyei közép birtokos Mízstette meg nádorává, aki 1290-ben a királyt megölő kun főurakat felkoncolta, családjukat is kegyetlenül kiirtotta.

A vallási és kulturális szempontból izolált etnikai közösségek fennmaradásának lehetőségét középkori viszonyok között Szücs Jenő az Árpád-kori magyarországi mohamedánok példáján elemezte. Véleménye szerint háromszáz év után kezdtek mutatkozni az etnikai összetartás kimerülésének jelei, ami végül is beolvadásukhoz vezetett. Ez a folyamat az 1230-as évek intézkedései miatt gyorsulhatott fel, a tatárjárás pedig elsöpörte maradék közösségeik településeit.

2. A BESENYŐK ORSZÁGA

A besenyők eredete. Besenyő szállásterület az Aral-tótól északra. A számánida emír népmozgásokat kiváltó 893. évi hadjárata. A besenyők átköltözése a Volgától nyugatra, Etelköz elfoglalása. A besenyő törzsi rendszer és társadalmi berendezkedés Bīborbanszületett Konstantin császár szerint. Gazdálkodás a steppén. Az orosz-varég hajósok és a besenyők. Kapcsolat a bizánciakkal. A besenyők régészeti hagyatéka. A gajevkai lelet. A besenyő törzsszövetség bomlása a 11. században. Besenyő beköltözések a Bizánci Birodalomba, a határvédő besenyők lázadása. A besenyő harcmodor. A déli orosz fejedelemségeknél letelepített besenyők.

A besenyők először egy 8. századi ujjur követjelentés tibeti nyelvű fordításában tűnnek fel, amelyet az ujjur uralkodó rendeletére állítottak össze észak népeiről, törzseiről, katonái számáról. A jelentés szerint az ujjuroktól északnyugatra laknak a besenyők (*Be-ča-nag*), 5000 lovas harcosuk van és harcban állnak az ujjurokkal. A besenyőktől nyugatra az *Ala-jontlu* 'tarka lovú' török törzs lakik, ennek vannak a legjobb lovai. Az Ujjur Birodalom 745-ben a Keleti Türk Birodalom helyén – a mai Mongóliának megfelelő területen – jött létre, a besenyők tehát 750 körül valahol az Altaj-hegységtől nyugatra, az Irtis felső folyásánál lakhattak. Korábban ők is a Türk Birodalom fennhatósága alá tartoztak, valószínűleg az ujjurok nyomására költöztek nyugatabbra. A későbbiekben látni fogjuk, hogy törzsneveik alapján a tarkalovúakkal volt valamiféle kapcsolatuk, lehetséges, hogy szövetségre is léptek velük. Van olyan vélemény, hogy már egy 7. századi kínai forrásban is említik a besenyőket, amennyiben a Szirdarja közelében élő, a tielő törzsszövetséghez tartozó *pejszu* törzs neve rájuk vonatkozik. Ebben az időben azonban a besenyők még nem lehettek ennyire nyugaton.

A 8. század második felében vagy a 9. század elején a besenyők elhagyták Felső-Irtis vidéki szállásaikat, és a Balhas-tótól északra eső vidéken átvonulva a Kazak-steppe nyugati részét foglalták el. (Lehetséges, hogy vándorlásuk összefügg az oguz törzsek nyugatra költözésével, ez esetben ez a népmozgás a 760–770-es években zajlott le, lásd az oguz és besenyő vándorlás térképét a 4. fejezetben.) A 9. században itt, a Kaszpi-tengertől és az Aral-tótól északra elterülő füves pusztaságon volt a besenyők szállásterülete, melynek kiterjedését a korabeli leírások minden irányban harminc napi járóföldre becsülték. Tőlük kelet felé a steppe és a ligetes steppe övezetében hasonló nyelvű és kultúrájú rokon népek éltek: északkeletre, a Kazak-hátságán és az Irtis középső folyásánál a velük azonos típusú török nyelvet beszélő kipcsak és kimek törzsek, keleti szomszédságukban, a Szirdarja mentén és az attól északra eső steppén pedig az oguzok (ezek törzsszövetségének egy része úz vagy tork néven jelenik meg Kelet-Európában a 11. század közepén). Az Aral-tó nyugati partvidékén több napi járóföldre terjedő száraz, lakatlan pusztaság választotta el a besenyők földjét a fejlett városi kultúrával rendelkező hvárezmi területtől, melynek lakossága az arab hódítások következtében a 8. század elején felvette a mohamedán vallást.

A muszlim országoktól északra eső népek és országok 870 körüli viszonyairól a 10. század elején alkotó buharai tudós és államférfi, Dzsajhání elveszett művében voltak leírások, ezeket későbbi szerzők átvételéből ismerjük. A 11. századi perzsa történetírónál, Gardízínál megmaradt szövegrész szerint a besenyő tartományban úttalan utakon kénytelenek utazni a kereskedők, a nádasok és útvesztők miatt lóháton kell megtenni az utat, és csak a csillagok járásából lehet tájékozódni. Az Amu-darja menti Gurgandzsból (Urgencs) az Aral-tó mellett haladva tizenhat napi út vezet nagyrészt kietlen pusztaságon keresztül, ahol csak naponta vagy kétnaponta találni kutat, míg a tizenhetedik napon az utas a besenyők sátraihoz ér. Al-Bakrí (1040–1104) andalúziai arab szerző szerint „a besenyők országa mind csupa síkság, amelyen nincsen hegy, de erődszerű menhely sincsen, ahol menedéket találhatnának”. A besenyők szállásterülete és a tőlük nyugatra fekvő Kazár Birodalom között szintén lakatlan vidék

húzódott. Ibn Ruszta 10. századi arab geográfus Dzsajhánitól átvett szövegében olvashatjuk: „A besenyők (*badzsánákíja*) és a kazárok között tíz napi járőföldnyi út van, amely pusztaságokon és fás vidékeken keresztül visz. Közöttük és a kazárok között nincsenek járt ösvények vagy határozott célok felé vezető nagy utak. Útjuk ilyen fás területeken és mocsarakon át visz, amíg a kazárokhoz nem érnek” (Czeglédy Károly fordítása). A leírás ráillik a Kaszpi-tenger északi partjának mélyen fekvő, mocsaras és félsivatagos vidékére. Ugyanezen a vidéken utazott keresztül a 13. század közepén a mongol nagykan udvarába tartó Plano Carpini ferences szerzetes, aki beszámol arról, hogy a vidék rendkívül vízszegény, sivár, naponta többször kellett lovakat váltani, hogy az állatok bírják a menetet, s a kb. 800 km-es út az Urál folyótól a Szir-darjáig 31 napig tartott.

A nomád életmódot folytató besenyők szomszédjaikkal állandóan háborúskodtak. A kazárok, a kipcsakok és az úzok rendszeresen vezettek rabszolgaszerző hadjáratokat ellenük, de az ilyen betörések nyilván kölcsönösök voltak. A besenyők főként letelepült szomszédjaik ellen folytathatták zsákmányszerző hadjárataikat, innen eredhetett az a gazdagság, amelyet a mohamedán írók (Gardízi, illetve Al-Bakrí) így említenek meg: „A besenyők vagyonos emberek, lovaik, marháik, juhaik nagy számmal vannak, arany és ezüst edényeik is vannak.” „Vannak továbbá ékes öveik, hadijelvényeik és dobok helyett kürtjeik.”

A besenyők saját népneve *becseneg* volt, ez fordul elő különböző változatokban a korabeli arab, perzsa, bizánci, orosz, magyar és egyéb forrásokban. A magyarországi latin nyelvű források mesterkéltné, tudákos vagy görögből fordított rontott formában jegyezték le ezt a népnevet: *Bisseni*, *Bessi*, *Pecinati*, *Pincennates*. A népnév a nyelvészek szerint a 'sógor' jelentésű török rokonságnévre vezethető vissza. Árpád-kori személyneveink és helyneveink között is előfordul a *Becsenek* és ennek rövidebb változata,

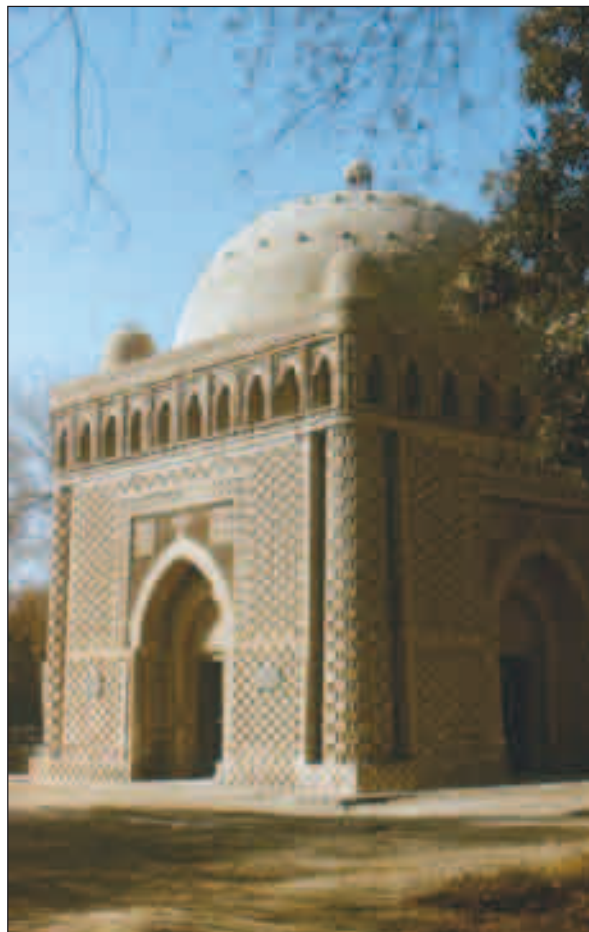
6. kép. Iszmail ibn Ahmed 893. évi hadjárata a karlukok ellen Buharából Taraz városáig (a szerző adatai felhasználásával tervezte Nagy Béla) / Fig. 6. The 893 campaign of Isma'il ibn Ahmad against the Karluks from Bukhara to the city of Taraz (map designed by Béla Nagy based on the author's data)

a *Becse*. Bolgár vagy kazár közvetítéssel kerülhetett nyelvünkbe a besenyők népeve, melyre legrégibb adatunk 1086-ból származik (*Beseneu*), ez honfoglalás előtti török jövevényszavaink sajátosságait mutatja; *besenyő*, *besnyő* alakja magyar fejlemény.

A 9. század folyamán a kimekek és az úzok támadásai miatt a besenyők nyugatabbra húzódtak, az Emba és az Urál folyók vidékére, szállásaik így a Volga alsó folyásánál közelebb kerültek a kazárokhoz. Ezt az állapotot tükrözi VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár értesülése, mely szerint a besenyők szállása eredetileg az Etil (Volga) és a Jejik (Urál) folyónál volt, mielőtt a Fekete-tenger vidéki steppékre költöztek. A 9. század végén zajlott le a közép-ázsiai steppén az a nagy népmozgás, amely a besenyőket kivetette itteni hazájukból, és a Volgától nyugatra szorította. Iszmail ibn Ahmed emír (892–907), a Számánida Emirátus uralkodója 893 tavaszán hadjáratot indított északkeleti steppei szomszédjai, a „türkök”, azaz a karlukok ellen (6. kép). (Korábban egyes kutatók az úzokkal azonosították a megtámadott népet, miután a türk népnév rájuk is vonatkozatható.) Ez a hadjárat, amely Közép-Ázsiától a Kárpátokig egy újabb népvándorlás láncreakcióját váltotta ki a steppén, közvetve a magyar honfoglalás egyik előzményének is tartható. A bagdadi kalifa névleges főhatalmát elismerő Számánida-dinasztia a kelet-iráni tartományok és Hvárezm fölött uralkodott, az emír székhelye Buharában volt. Itt ma is látható Iszmail ibn Ahmed síremléke, a közép-ázsiai iszlám építészet egyik remeke (7. kép). A hadjáratról több muszlim forrás is beszámol, ezeket legutóbb Zimonyi István elemezte a besenyők vándorlása szempontjából, eredményei alapján foglaljuk össze a történeteket.

Iszmail ibn Ahmed emír jelentős hadsereg, húszezer harcos élén Buharából indult a karlukok mintegy 750-800 km-re levő központja, a Talasz folyó menti Taraz városa ellen. A karlukok kemény ellenállást fejtettek ki, és a rossz időjárást kihasználva esővarázslással is próbálták megrémiszteni az ellenséget. A hadjárat mégis az igaz hit harcosainak fényes győzelmével végződött. A kortárs at-Tabari (839 körül–923) arab történetíró ezt írja: „Iszmail ibn Ahmed a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot, és – amint említik – királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a katunt és körülbelül tízezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömeget gyilkolt le közülük, számtalan lovat zsákmányolt. A zsákmány felosztása alkalmával minden muszlim lovasra ezer dirhem [arab ezüstpénz] esett.” A győztesek számtalan juhot és egyéb állatot is elhajtottak. A karluk uralkodó, a felesége és az előkelők felveték az iszlámot. Ezután a karluk uralkodó áttette székhelyét az innen délkeletre fekvő, kelet-turkesztáni Kásgarba.

Arra vonatkozóan nem találunk adatot a forrásokban, hogy a számánidák az oguzokat is megtámadták volna, sem arra, hogy a karlukok nomád szomszédjaik rovására pótolták volna állatállományukat.

7. kép. Iszmail ibn Ahmed számánida emír síremléke Buharában (a szerző felvétele) / Fig. 7. Burial memorial of Isma'il ibn Ahmad Samanid amir in Bukhara (photo by the author)

(Az oguzok szállásterülete Taraz városától több száz km-re nyugatra kezdődött.) Mindamellett lehetséges, hogy a karlukok oldalán oguz segédcapatok is részt vettek a harcokban, amennyiben ez idő tájt az oguzok függő viszonyban voltak a karluk kagántól. Mindenesetre a 893-as hadjárat következtében a térség hatalmi viszonyai megváltoztak. A karlukok meggyengülését kihasználva a tőlük északra lakó kimekek önálló birodalmat alapítottak a 9. század végén, az oguzok pedig megtámadták a besenyőket, elfoglalták szállásterületüket, elragadták jószágaikat. Ezzel a Kazak-steppe nyugati fele teljesen az oguzok (úzok) birtokába jutott.

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár 950 körül írott tudósítása szerint az úzok a kazárokkal szövetségben támadták meg a besenyőket. Nem tudjuk, hogy létrejött-e tényleges szövetség vagy csak alkalmi együttműködés, ez utóbbira szükség lehetett, mivel a birodalmukat veszélyeztető, nyugat felé átvonuló besenyők ellen a kazárok is kénytelenek voltak fellépni és elhárítani egy besenyő támadást. A legelőikről elűzött besenyők 893-ban vagy 894-ben átkeltek a Volgán, megkerülték a Kazár Birodalom őrhelyeit, és megszállták a kelet-európai steppe keleti felét a Dnyeperig. 894-ben a magyar fejedelmi had a bizánciak felkérésére Bulgáriában harcolt, teljes vereséget mért Simeon bolgár cárra, végigdúlta Bulgáriát, majd visszatért etelközi szállásaira. Látván az újonnan megjelent, veszélyes szomszédot, ekkor határozhatták el a magyar vezetők, hogy népükkel együtt a Kárpát-medence ritkán lakott keleti részébe vonulnak. 895 tavaszán elkezdődhetett a magyar törzsek átköltözése az új hazába a főserreg védelme alatt, miközben az etelközi szállásokon az utóvéd maradt. A besenyők ekkor törtek rá a magyar törzsek hátramaradt részére, elűzték őket szállásaikról, és megkaparintották ott hagyott állatállományukat. A besenyők a bolgárokból találtak természetes szövetségesre, akik ugyanakkor támadták meg az etelközi magyarokat, megtorolván előző évi vereségüket. Nem lehetetlen, hogy a magyar főserreg távollétéről bolgár követek értesítették a besenyőket. Így került másfél évszázadra a besenyők birtokába a kelet-európai steppe az Al-Dunáig és a Kárpátokig.

A besenyő törzsek nyugatra költözésekor a nép egy része leszakadt, és az úzok uralma alatt maradt, ezek igen nagy szegénységben éltek. Az úz (oguz) törzsek jegyzékén a 11. században mindenesetre szerepel a *Becsenek* törzs, Mahmúd al-Kásgari 11. századi tudós szerző szerint a besenyők az úzok egyik altörzse. Velük Ibn Fadlán, a bagdadi kalifa követségének egyik tagja találkozott 921–922-ben a volgai bolgárokhoz vezető útja során. VII. Konstantin császár értesülései szerint ruházatukkal is jelezték, hogy övéiktől elszakadtak. Ruhájuk ugyanis csak térdig ért, és ujját válltól levágták.

Isztakhri 10. századi arab geográfus így foglalja össze a besenyők európai honfoglalását: „A törökök egyik törzse országától elszakadva a kazárok s a Rum [Bizánc] között elterülő vidéken telepedett le; ezek neve *al-badzsánakija*. Tartózkodási helyük nem régóta képezi szállásukat, ezt ugyanis megrohanták s azon elhatalmasodtak.” (Kmoskó Mihály fordítása)

A kifinomult diplomáciájáról híres bizánci udvarban érzékenyen figyelték a birodalom határait és biztonságát érintő eseményeket, így hamar tudomást szerezhettek a besenyők megjelenéséről és berendezkedéséről a magyaroktól elfoglalt szállásterületen. A 10. század első felében a Bizánci Birodalom külpolitikája számára a besenyők kiemelten fontosak voltak, ezt VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár *A birodalom kormányzásáról* című műve is tükrözi, melyben tíz fejezet foglalkozik a besenyőkkel, és további hét fejezetben esik szó róluk (8. kép). A besenyők haderejére és jelentőségére utal, hogy a császár az első nyolc fejezetet annak szenteli, hogyan lehet fenntartani a békét a besenyőkkel, és hogyan lehet felhasználni őket más népek ellen. „Olyan egyezséget kell velük kötni, hogy ahol a császárnak szüksége van rájuk, szolgálatot tegyenek, akár az oroszok, akár a bolgárok, akár a türkök [magyarok] ellen. Mert ezeknek módjukban áll mindazok ellen harcolni, s minthogy sokszor mentek ellenük, most már félelmetessé váltak szemükben.” (DAI 8. fejezet.) Úgy tűnik, a 10. század közepén a birodalomtól északra eső népek felé a bizánci diplomácia fő alapelve a besenyő béke volt. „Úgy vélem, hogy minden időben előnyös a rómaiak császáranak, ha azon van, hogy a besenyők népével békében legyen, velük baráti egyezséget és szerződést kössön, hozzájuk innen évente illő és a nép számára megfelelő

8. kép. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár képe egy elefántcsont faragványon, amint Krisztus koronát helyez a fejére (Györffy 1977. nyomán) / Fig. 8. Carved ivory representation of Constantine VII Porphyrogenetos as Christ places a crown on his head (after Györffy 1977)

kerületre tagolódik, melyek élén „kisebb fejedelmek” állnak, vagyis törzsenként öt-öt törzsi alcsoporttal vagy nemzetséggel számolhatunk. A császár nagy fontosságot tulajdonít a besenyő törzsek és elhelyezkedésük ismeretének, a törzsnevek listáját háromszor is megadja. A bizánciaknak nyilvánvalóan arra kellett számítaniuk, hogy a besenyő törzsfőkkel külön-külön kell tárgyalni, és ajándékokkal kell megnyerni a jóindulatukat.

A bizánci udvarnak a Dnyepertől nyugatra élő, hozzájuk közelebb eső négy törzsről pontosabb értesülései voltak, mint a keletiekéről. Bulgária közelében, azaz az Al-Dunától északra helyezkedett el a *Jazikapan* (Barna Kapan) törzs. Magyarország közelében, azaz a Kárpátoktól keletre, a Szeret és a Prut folyó

ajándékokkal ügyvivőt küldjön, viszont onnan kezeseket, azaz túszoikat és ügyvivőt vegyen, akik az illetékes hivatalnokkal ebbe az istenoltalmazta városba jönnek, és élvezik a császári jótéteményeket és mindenféle, a császárhoz méltó bőkezűséget.” (DAI I. fejezet.)

Az ilyen diplomáciai utak a következőképpen zajlottak le. A császári megbízott csapatszállító hajókkal felhajózott a Dnyeperen, a Dnyeszteren vagy a Dunán, amíg el nem érte a besenyők szállásait. Nem hagyta el a hajót, hanem amint megérkeztek a besenyők küldöttei, kölcsönösen túszoikat cseréltek, azután lépett csak kísérőivel a földjükre. Először egyezséget kötöttek, a besenyők vezetői saját törvényeik szerint esküt tettek – nomád rítus szerint valószínűleg kettévágott kutyára vagy vízre, földre-fűre, nyeregre és kötőfékre –, mire a császári megbízott barátta fogadta őket, és átadta a császári ajándékokat. Valójában évi adóról, a béke váltságdíjáról volt szó, amelyet bizánci aranypénzek egészítettek ki. A besenyők telhetetlenül követelöztek, a túszoikat és kísérőiket saját maguk és asszonyaik számára is elvárták az ajándékot, sőt még mállás állataik fáradságáért is kértek ellenszolgáltatást. A főnökök ajándékokat csikartak ki feleségük és szüleik számára is, akik pedig már jártak Konstantinápolyban és látták a császári udvar pompáját, még a császári díszruhákra és koronákra is szemet vetettek, és azokból is követeltek szolgálataik fejében.

VII. Konstantin császár részletező, pontos leírásának köszönhető, hogy a besenyők által elfoglalt területet és törzsi rendszerüket a 10. század első felében jól ismerjük. Ezek szerint Besenyőország (*Patzinakia*) a Duna alsó folyásától a Don mellett épült Sarkelig, a kazárok erődjéig terjed. Nyolc tartományra, azaz nyolc törzsre oszlik, mindegyiken külön-külön „nagy fejedelem” (*megasz árkhon*) uralkodik. A nyolc tartomány negyven részre vagy

A leírás alapján kirajzolódik a megtelepedés rendszere: az egyes törzsek a nagyobb folyók között telepedtek meg, a törzsfők pedig a nomád előkelők életmódjának megfelelően kíséretükkel a folyók mentén nomadizáltak téli és nyári szálláshelyeik között. A kelet-európai steppén az észak–déli irányú nagy folyók ilyen településrendszerre nyújtanak jó lehetőséget, ahogy ezt később az Arany Horda vezéreinek szállásváltó útvonalai is mutatják.

A Dnyeszter jobb partján, a folyó átkelőinél hat régi, elhagyott erődítmény volt besenyő kézen, ezek közül ötnek a nevében szerepel a török *kataj* 'erődítmény' szó. Első volt a „Fehér Erőd”, amely arról kapta nevét, hogy fehér kövekből épült, és azonosítható a Dnyeszter torkolatánál álló Dnyeszterfehérvárral. A többi vár igazi elnevezését nem ismerjük, ezeket az önmagukban is a 'vár' jelentését ismétlő elnevezéseket Györffy György szerint a bizánciak besenyő informátorai megtévesztésül adhatták meg: *Tunkataj* 'Erős-vár', *Kraknakataj* 'Figyelő-vár', *Szalmakataj* 'Őrség-vár', *Szakakataj* 'Cölöp-vár', *Jajukataj* 'Nyári-vár'. Ezek feltehetően föld-fa konstrukciójú sáncvárak lehettek, s talán a dunai bolgárok emelték a 9. században országuk védelmére (VII. Konstantin császár szerint templomromok és kőbe vésett kereszték is láthatók bennük). A 10. században ezek az erődítmények már a besenyők központi szállásait védték a szlávok, magyarok, bolgárok vagy bizánciak esetleges támadásától.

A kazárokkal tehát Európába költözésük után is szomszédosak maradtak a besenyők: a 9. század utolsó éveiben a Kazár Birodalom északnyugati határát már nem a magyar vagy rusz támadásoktól, hanem az újonnan betelepült besenyők ellen védték a doni erődítmények, általában olyan etnikailag vegyes helyőrségekkel, amelyekben korábban ide telepített besenyő harcosok is voltak. A Kazár Kaganátus északi részén, a Don és a Volga alsó folyása közötti steppén feltárt 10–11. századi kurgánok arról tanúskodnak, hogy számottevő nomád népesség élt itt, amely részben szintén besenyő eredetű lehetett. Amennyiben hinni lehet a *Hudud al-Álam* című, 10. század végi perzsa földrajzi munkának, valahol ezen a vidéken élhettek az abban említett, ún. kazár-besenyők.

A törzsi rendszer szimmetrikus felépítése mellett a törzsek elnevezése is egységes szervezésről tanúskodik. Az összetett nevek első tagja színnev, második tagja méltóságnév, azé a méltóságé, amelyet az illető törzs főnöke viselt. A színek értelmezése a steppei népek törzsnévadási szokásainak ismeretében kétféleképpen lehetséges. Németh Gyula véleménye szerint lószínevekről van szó, vagyis az egyes törzsek által kedvelt és kitenyészített, különböző színű lovak elnevezéséből lett törzsnév. Természetesen ne arra gondoljunk, hogy egy-egy törzs több ezer harcosának azonos színű lova lett volna – ez a színek öröklődése szempontjából zoológiai képtelenség –, hanem bizonyára a katonai elitréteg, a törzsfő és kísérete számára válogathattak össze hasonló színű lovakat. A lószíneket jelentő törzsnevek olyan hagyományt testesítenek meg, amelyben a 8. században a besenyők szomszédságában élő török *Ala-jonthu* 'tarka lovú' nép hatását sejtethetjük. Györffy György a besenyő forrásanyagot feldolgozó régebbi munkájában a nomádok hadi szokásaiból kiindulva még más megoldást ajánlott: szerinte a színnevek lándzsára szerelt lófarkas zászlókra vonatkoznak, amelyeknek az egyes csapattestek számára megkülönböztető szerepük volt a harcban. Így válhatott a zászló az alatta felvonuló törzs jelképévé, majd magát a törzsfői méltóságot is jelképezte. A belső-ázsiai nomádok valóban lándzsára szerelt jakfarkat vagy lófarkat használtak hadi zászlóként. A besenyők zászlóhasználatáról több forrás is említést tesz, Gardízi szerint „zászlóik és lándzsáik vannak, melyeket háborúban magasra emelnek”. A két magyarázat között csak látszólag van ellentmondás, ugyanis a törzs színét képviselő ló és zászló egyszerre is alkalmazható, és arra is van példa, hogy a lovak sörényének és farkának festésével nyerték el a kívánt színt.

A törzsnevek másik eleménél néhány kivételtől eltekintve igazolható, hogy méltóságnévből keletkezett. A *Kapan* egyezik egy a türköknél (*qapyan*), az avaroknál (*capcanus*) és a bolgároknál (*kapkhanész*) is meglévő méltóság nevével. A *Jula* törzsnév összevethető a magyar *gyula* méltósággal és az óbolgár *Dulo* uralkodóház nevével. A *Baj* 'gazdag', egyes török népeknél nemzetség- vagy törzsnév összetevőjeként fordul elő. A *čur* méltóságnév megvolt a türköknél és az ujuguroknál. A *Külbej* egyik eleme a *kül-* 'szilárd, bátor', török méltóságnevek összetevője, a türköknél és az ujuguroknál is kimutatható.

Másik eleme *-bej* 'nemes', egyes török népeknél 'főember, fejedelem' jelentéssel is bír. A *Tolmacs* 'tolmács' törzs nevével egyes steppei népek udvari méltóságai közt is találkozhatunk. A *Csaban* megfelelői különböző jelentéssel előfordulnak méltoságnévként is, illetve két nyugati türk törzs nevében is megtaláljuk. Az *Erdim* vezértörzs neve nem méltoságnév, jelentése a türköknél és az ujjuroknál 'bátorság, érdem, erény, hatalom', önmagában is előkelőséget sugall, jelzője ('fénylő, fényes fehér') ezt a jelentést hangsúlyozza.

VII. Bíborbanszületett Konstantin császár a besenyők fejedelmi (törzsfői) névsorát is megadja az Európába költözés idejére. „Abban az időben pedig, amikor a besenyőket tulajdon földjükéről kiűzték, fejedelmek voltak Erdim tartományban Bajcsa, Csurban Küel, Julában Korkutaj, Külbejben Ipaosz, Karabajban Kaidum, Tolmacs tartományban Koszta, Kapanban Jazi, Csaban tartományban pedig Bota.” (DAI 37. fejezet) Feltehető, hogy ez a sorrend a törzsfők „udvari” sorrendjét is jelenti. Ezek szerint a 890-es években a törzsszövetséget Bajcsa fejedelem vezette. Téves lejegyzés lehet a 7. törzsfő neve, mivel ez az illető törzs 'barna' színnevével egyezik, s talán ugyanerről van szó a 2. törzsfő esetében is. Egyik forrásunk sem beszél az összes törzs fölött uralkodó fejedelemről; a központi hatalom a besenyőknél nem alakult ki, legfeljebb nagyobb veszély esetén vagy a szállásterület váltásakor lehettek a törzsek központi irányítás alatt.

A besenyők belső viszonyairól, társadalmuk szerkezetéről is VII. Konstantin császár műve a legfontosabb forrásunk, ő tájékoztat a méltóságviselők utódlási rendjéről is. A hatalom az előkelő nemzetségek kezében volt. Az elhunyt törzsfők hatalmát unokatestvéreik vagy unokatestvéreik fiai veszik át, „nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljék és elnyerjék a tisztséget” (DAI 37. fejezet). Az utódlási rendet tehát a szeniorátus elve szabályozta, egy sajátos demokratikus tendencia szerint, amely a méltóságok fiágon való öröklődése ellen irányult, hogy a legidősebb férfi rokon örökölje a tisztséget, és ez egyben a törzsi-nemzetségi arisztokrácia hatalmának stabilizálását szolgálta. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez csak ideig-óráig sikerült, mivel egy másik tendencia is érvényesült: a házassági kapcsolatok vagy hadi sikerek révén ugyanis más nemzetségek is jelentkeztek hatalmi igényekkel, s az uralmi rendszert ezért hosszú távon nem lehetett konzerválni.

A törzsi szervezetnek alárendelt társadalmi alakulatokról – a Konstantin által említett „kerületekről” és ezek „kisebb fejedelméről” – szinte semmit sem tudunk. A törzsek élén bizonyára vezéri nemzetségek álltak, és ezek idegen törzsekből szervezett katonai kísérettel biztosították uralmukat, amely háborúban a hadsereg elit részét képezte, és a katonai parancsnokokat adta. A türk *bujrukhoz* és a mongol *nökörhöz* hasonló harcos-réteg meglelte mindenestre a besenyőknél is kimutatható, ezek tűnnek fel zsoldosokként külföldön is, kazár, orosz vagy lengyel szolgálatban. A bizánci tengerészeknél ruszvarég harcosokkal együtt szolgáltak a Tulmacs törzs vitézei.

Szólnunk kell még a besenyők etnogenezise és korai története szempontjából fontos népi összetevőjükről, a kangarokról. VII. Konstantin császár szerint a besenyők három törzsét, a *Javdi-Erdim*, *Küercsi-Csur*, és *Kabuksin-Jula* törzset nevezik kangarnak, mivel ezek „a többiekénél vitézebbek és nemesebbek”. Rásonyi László a *kangar* népvét a 'bátor' jelentésű *kingir* közép-ázsiai török szóval hozza kapcsolatba. A *kangarok* már a 6. századtól kezdve szerepelnek a forrásokban, 541-ben a perzsák vezettek hadjáratot ellenük a Kaukázus vidékére. Az orhoni türk feliratokban szerepel a *kengeresz* nép, amellyel a 8. század elején a türkök birodalmuk nyugati részén harcba álltak. Ez a népnév Vásáry István szerint a *kangar* és az *asz* összetétele (utóbbi az iráni nyelvű alánokra vonatkozik), ezért a kangarokat eredetileg iráni nyelvű népességnek tartja, eredeti lakóhelyüket a Szir-darja középső folyásának vidékére teszi. Nem tudjuk, hogy a besenyők és a kangarok hogyan ötvöződtek össze. Van olyan vélemény, amely szerint a kangarok mint hódítók szervezték meg a besenyő törzsek szövetségét, így emelkedtek a vezértörzsek rangjára. Ezzel szemben előkelőségük és bátorságuk hangoztatása azt a gyanút kelti, hogy ez fordítva történt, és a kangarok a besenyők katonai segédnépeként kerültek be a törzsszövetségbe. Konstantin császár ugyanis a magyar törzsszövetséghez csatlakozott kabarokról – a kangarokhoz hasonló módon – azt állítja, hogy a többiekénél bátrabbak, ezért emelték őket az első törzsek rangjára.

A kangarok a magyar őstörténetben is szerepet játszottak. Bíborbanszületett Konstantin a türkök [magyarok] eredetéről szóló fejezetben (DAI 40.) elmondja, hogy régebben egyszer a türkök a kangarokkal háborúztak, de vereséget szenvedtek, és két részre szakadtak. „Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le”, ezeket nevezik *szavartoi aszphaloinak*, a másik rész nyugatra ment az Etelközbe. A leszakadt magyarokra vonatkozó elnevezés a *szavir* népnév alakváltozata. A Belső-Ázsiából származó szavirok 463 körül az ogur törzseket üzték a Volgától nyugatra, majd maguk is megjelentek a Kaukázustól északra eső vidéken, melyet a 6. század első felében birtokoltak. Az egyik magyarázat szerint a korai magyarok ebben az időben beletartozhattak törzsszövetségükbe. Így érthette őket valamikor a 6–7. század folyamán a kangarok támadása. Más vélemények szerint ez a kangar-besenyő támadás későbbi időpontban történt.

A besenyők nagyállattartáson alapuló gazdálkodása számára a Fekete-tengertől északra elterülő steppe kedvezőbb lehetőségeket nyújtott, mint előző hazájuk száraz, félsivatagos környezete. Az úzoktól és kazároktól elszenvedett 9. század végi súlyos vereség után állatállományuk hamarosan regenerálódott – ehhez alighanem a magyaroktól zsákmányolt nyájak is hozzájárultak –, és a 10. század közepén már rendszeresen tudtak eladni lovakat, szarvasmarhákat és juhokat az oroszoknak. A folyóparti téli szállásokon önellátó földművelést folytattak. A Dunától délre beköltöző egyik besenyő csoportról írja Anna Komnéné bizánci hercegnő (1083–1148 után), hogy a vidék kifosztása és néhány kisebb város elfoglalása után, fegyvernyugvás idején búzát és kölest vetettek, így biztosították saját szükségleteiket. A Don vidékén besenyő uralom alá kerültek a fejlett földműveléssel rendelkező szaltovói régészeti kultúra telepei, amelyeken a 10. század második felében, feltehetőleg Szvjatoszláv kazár hadjáratával egy időben szűnt meg az élet, és amelyek termékeikkel kiegészítették a nomádok egyoldalú gazdálkodását, elősegítve a környéken megtelepedett besenyők gazdasági fejlődését. A bizánci fennhatóság alatt levő krími városok kereskedői állatbőrt és méhviaszt vásároltak a besenyőktől – utóbbi árucikkben az erdőlakó népek adóját sejtethetjük. A pompát és fényűzést kedvelő besenyő előkelők cserébe bizánci selyemszöveteket, arannyal és ezüsttel átszőtt brokátot, köntösük díszítésére aranszegélyeket, szalagokat, valamint skarlát színű parthiai bőrt és a távoli Keletről karavánutakon érkező borsot szereztek be. A zsákszámba szétosztott bizánci aranypénzek mellett ilyen holmiból állhattak a császári ajándék szállítmányok is. A kereskedelmi ügyletek fő központjai a 10–12. századi bizánci pénzek kelet-európai elterjedésének tanúsága szerint a Krímben és az Azovi-tenger partján Taman-tarkanban, illetőleg Kijevben voltak, a steppén a nagy folyók rajzolják ki az észak felé hatoló útvonalakat. A mohamedán világgal a besenyők volgai bolgár és hvárezmi kereskedők révén álltak kapcsolatban. A téli ruházathoz szükséges prémeket északi szomszédjaik szolgáltatták, köztük a Volga-vidéken élő burtászok, akik messze földön híresek voltak drága rókaprémjeikről.

A dél-orosz steppén a besenyők kezükben tarthatták a kelet–nyugati távolsági kereskedelmet, és az észak–déli vízi utak birtokában ellenőrizni tudták az orosz fejedelemségek és Bizánc kialakulóban levő kapcsolatait is, a Kijevi Ruszt és a keleti szláv törzseket elvágva a tengertől. A Novgorodból, Szmolenszkből, Kijevből és más telepekről jövő orosz-varég kereskedők és harcosok útja Konstantinápoly felé a besenyő területek kellős közepén, a Dnyeperen vezetett. VII. Konstantin császár szemléletesen írja le a hajósok viszontagságos útját. A Dnyeper zuhatagainál a hajósok partra kényszerültek, fatörzsből készült csónakjaikat átvontatták vagy vállukon cipelték a zátonyon túlra, holmijukat és láncra fűzött rabszolgáikat is a szárazon hurcolták át, miközben erős őrséget állítottak. A besenyők ezeken a helyeken álltak lesben, és megtámadták őket. Amikor a hajósok túljutottak a hetedik zuhatagon is, egy átkelőhelyhez érkeztek, ahol a Krím-félszigeten – a mai Szevasztopol helyén – levő Kherszon város kereskedői szoktak átjárni Oroszország felé, amelyet a besenyők ellenőriztek. Ha ezen is ép bőrrel átjutottak, a Szent Gergely-szigeten egy hatalmas tölgyfa alatt áldozatokat mutattak be. Ettől kezdve már biztonságban érezhették magukat, bár a besenyők még a tengerparton is nyomon követték a hajósokat, egészen a Duna torkolatáig, s ha a tenger egy csónakot a partra vetett, a többiek is kikötöttek, hogy együttesen szálljanak szembe a besenyőkkel.

A besenyők rendszeresen vezettek hadjáratokat letelepült szomszédjaik ellen, amelyek célja a zsákmányoláson és az eladásra szánt rabszolgák szerzésén kívül állandó adók és béke-váltásdíjak kicsikarása volt. Állandóan támadták az oroszokat, a bolgárokat, Bulgárián keresztül Bizáncot, majd amikor a 10. század végén a bizánciak a Dunáig terjesztették ki a birodalom határait, a besenyő betöréseket ezen túl közvetlenül az ő helyőrségeiknek kellett felfogni.

A 10. század folyamán a törzsszövetségi kötelékek meglazultak, a nagy folyók által jól elválasztott legelőterülettel rendelkező törzsek meglehetősen önállóságra tettek szert. Hadi népükkel külön-külön folytattak portyázó hadjáratokat, vagy szomszédjaikkal együtt hol az egyik, hol a másik oldalon különböző katonai vállalkozásokban vettek részt. 944-ben Igor kijevi fejedelemmel (912/3–945/6) szövetségben támadták Bizáncot. 962-ben Kijevet ostromolták, majd 965-ben Szvjatoszláv kijevi fejedelem (962–972) oldalán részt vettek az ősi ellenség, a kazárok elleni hadjáratban. 967-ben a fejedelmet elkísérték balkáni vállalkozásaira is, amit Szvjatoszlávnak meg kellett szakítania arra a hírre, hogy székhelyét más besenyők támadták meg. 969-ben I. Szvjatoszláv újabb bulgáriai hadjáratában besenyő és magyar segédcsapatok is részt vettek. A hadjárat végén, 972-ben a hazatérő kijevi fejedelem seregét a Dnyepernél megverte egy besenyő törzs, vezérük, Kurja Szvjatoszlávot megölette, és koponyájából ivócsanakot készített. Lehetséges, hogy 985-ben a volgai bolgárok a besenyőkhöz fordultak segítségért, amikor az oroszok az úzokkal szövetségben megtámadták őket. A besenyők időnként az orosz fejedelmek egymás elleni dinasztikus harcaiban is részt vettek. A déli orosz fejedelemségek ellen folytatott sorozatos besenyő támadásoknak az vetett véget, hogy I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi nagyfejedelem (1016–1018, 1019–1054) 1036-ban legyőzte az ellene felvonuló szövetséges besenyő törzseket.

A törzsszövetség decentralizáltsága miatt fokozódott az önálló törzsi szervezet jelentősége. A 10. század végén a térség erőviszonyainak megváltozása – a Kazár Birodalom bukása; a Kijevi Fejedelemség megerősödése I. Szvjatoszláv és I. Vlagyimir (980–1015) alatt; a Bizánci Birodalom terjeszkedése keleten az arabok ellenében, Bulgária bekebelezése a birodalomba határvédő tartományként, Parisztrion néven; a magyar és a lengyel állam kialakulása – gátolta a törzsek újabb integrációját. Ezek lehettek a fő okai annak, hogy a besenyő történelem során nomád birodalom nem jött létre.

A besenyő törzsek fő települési körzeteiben – a Don–Donyec vidékén, az Azovi-tenger mellékén és a Krím-félszigeten, a Dnyeper és a Dnyeszter alsó folyásánál, valamint Moldvában és Havasalföldön – első-sorban sírleletek képviselik e 150-200 évig itt élt nép régészeti hagyatékát. A leletek gyakran földmunkáknál, nem régészeti ásatáson kerülnek elő, ez a körülmény megnehezíti a besenyő emléktáráinak meghatározását, elkülönítését a korszak más steppei népességének régészeti anyagától. A középkori nomádok emlékeivel foglalkozó orosz, ukrán és román régészeti kutatás a tárgytipusok és a temetkezési szokások tipológiai és kronológiai rendszerezése alapján ugyan általában meg tudja állapítani, hogy egy-egy sírlet melyik történelmi periódusba sorolható, azonban nem mindig fontos szempont, hogy a leletanyag etnikumok szerint szétválasztásra kerüljön. A kutatás intenzitásában is jelentős eltérések vannak régiók szerint. A 10–11. századi sírleletek az Alsó-Volga vidékén sűrűsödnek, ahol – a 10. században még a Kazár Birodalom keretein belül – etnikailag vegyes eredetű lakosság élt. Itt, a besenyők szállásterületén kívül terjedtek el a korszakra leginkább jellemzőnek tartott tárgyak, a madár alakú, áttört ruhaveretek és a levél alakú fogórészrel ellátott fülkanalak, amelyek a nomádoknál mint divatcikk jelennek meg, és feltehetőleg kazárországi vagy észak-kaukázusi alán mesteremberek voltak a készítőik (10–11. kép). Ahogy az néhány esetben megfigyelhető volt, a fülkanalakat az előkelő nomád nők már nem pipereeszközként, hanem viseleti darabként használták, sérült, törött állapotban is: ezeket az állatábrázolásos vagy növényi mintás – életfa ábrázolást sejtető –, áttört bronzcsüngőket a sírban való helyzetük alapján hajfonatdíszeknek tarthatjuk. (Az Al-Dunánál az ókori Histria II. fürdőépületének romjai közé temetett besenyő női sírból került elő egy levél alakú áttört csüngő, hasonló példányok Prut vidéki besenyő sírokból is kerültek elő: Berești, Todireni.)

10. kép. Kazár területen, a Volga torkolatvidékén előkerült 10. századi nomád sír leletei (Asztraháni terület, Lapasz falu) (Artamonov 1962. nyomán) / Fig. 10. Finds of a 10th-century nomadic grave from the Khazar area in the Volga estuary (Astrakhan Region, Lapas village) (after Artamanvo 1962)

A Fekete-tengertől északra elterülő vidéken földműves telepek pusztulása jelzi a 9. század végi nagy népmozgást: a magyarok elvonulását és a besenyők megjelenését. A Dnyeper és a Don között a ligetes steppe északi sávjában ekkor szűntek meg a szeverjánokkal azonosított romni-borsevói régészeti kultúra telepei, délebbre a szaltovói kultúra telepeinek egy része, és a Dnyepertől nyugatra élő más keleti szláv törzsek (uglicsok, tivercek) is kénytelenek voltak északabbra húzódní. A Dnyeszter és a Duna-torkolat között a balkán–dunai kultúra telepeinek egy része szintén elpusztult a besenyő behatolás következtében.

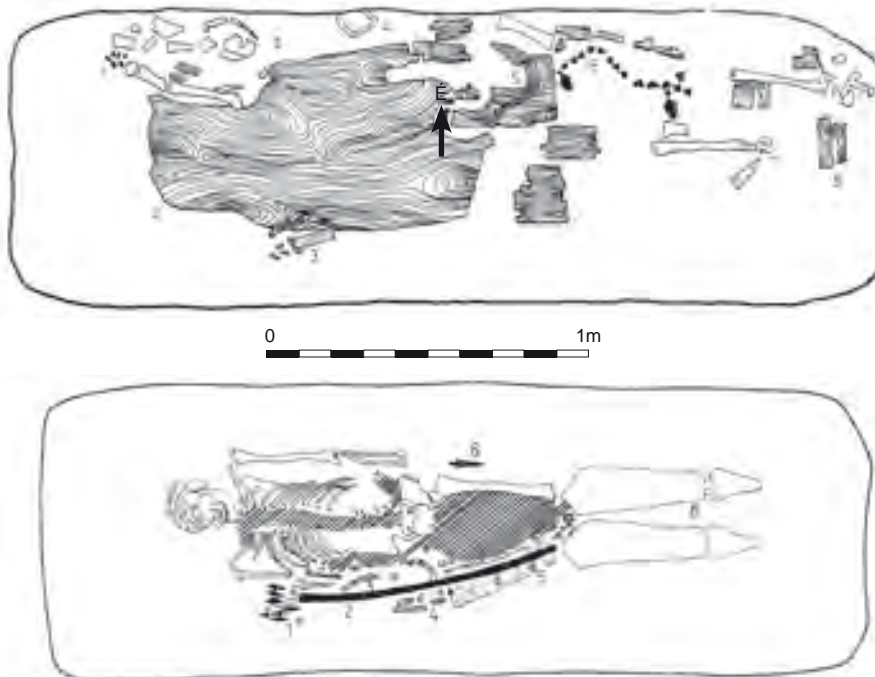
A kelet-európai steppét birtokukba vevő besenyők emlékei közül elsősorban a lóval, lószerszámmal, fegyverekkel temetkező előkelők és a harcos középréteg sírjait tudjuk azonosítani, a kevés és

11. kép. Életfát ábrázoló, levél alakú csüngő 11. századi besenyő női sírból az Al-Duna vidékéről, és 10. századi, madár alakú áttört ruhaveret az Alsó-Volga vidékéről (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 11. Leaf-shaped pendant representing a tree of life from an 11th-century Pecheneg female grave in the Lower Danube region and a bird-shaped, openwork, 10th-century mount from the Lower Volga region (drawn by Ágoston Dékány)

nem korjelző tárgyakat szolgáltató vagy éppenséggel melléklet nélküli sírok keltezése és népi hovatarozásának meghatározása nehezen megoldható. Sz. A. Pletnyova orosz régész szerint a besenyők halottaikat fakoporsóban, fejfelé nyugatra helyezték a sírgödörbe, amelyet általában korábbi (bronzkori, szarmata kori stb.) kurgánba ástak, vagy a sír fölé kicsiny halmot emeltek. A halotti toron feláldozott hátszló maradványait – a lenyúzott lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábsontokkal – felszerszámozva a halott bal oldalára tették, vagy föléje temették. Utóbbi szokás azonos lehet azzal, amelyet Ibn Fadlán tudósításából ismerünk: az úzok deszkákkal fedik le a sírgödört, erre helyezik a kiterített vagy kitömött lóbőrt. A részleges lótemetkezési módnak valamennyi formája jóval a besenyők megjelenése előtt elterjedt a kelet-európai steppeövezetben, s a temetkezési rítus többi eleme ugyancsak régóta kialakult hiedelmeket tükröz; kizárólag a besenyőkre jellemző temetkezési szokást eddig még nem sikerült kimutatni (12. kép).

A másvilágra költöző pusztai harcos legfontosabb eszközei és fegyverei a hitvilágban betöltött szerepük mellett egyúttal a besenyők kézművességéről is tanúskodnak. A vasból készült tárgyak a nomádok hagyományosan fejlett kovácmesterségének emlékei: zablá, kengyel, hevedercsat, kés, csiholó, nyílhegyek, harci balta, lándzsa. A besenyő női sírok jellemző tárgya az olló – egyebek mellett a juhnyírásnak is munkaeszköze –, mely a háztartásokban ma is használatos típus középkori előzménye, különbözik az annak idején nyugaton használt rugós nyelű típustól. A besenyők hozták a Volgától nyugatra a merev, egyenes vagy ívelt szájvassal ellátott, ún. csukló nélküli csikózáblát, amely az Urál vidéki vagy nyugat-szibériai erdős steppén alakult ki, s a ló jobb visszafogását szolgálta, valamint a puha talpú csizmához való kerek, ún. vállába kovácsolt fülű, keskeny talpalójú kengyelt. A kengyelek vonalkázászerű, tausírozott díszítése (Vitănești, Románia) rokon a honfoglaló magyar vasművesség hasonló megoldásaival (a tausírozás nem nemesfémek nemesfém berakással való díszítése) (13–14. kép).

12. kép. Besenyő harcos sírja a Volga vidékéről. A lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábsontokkal a koporsó fölé helyezték (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, Komantseva 1977. nyomán) / Fig. 12. Burial of a Pecheneg warrior from the Volga region. The horse skin, with the skull and leg bones left in it, was placed above the coffin (Novonikolskoe Kurgan 7, Burial 13, after Komantseva 1977)

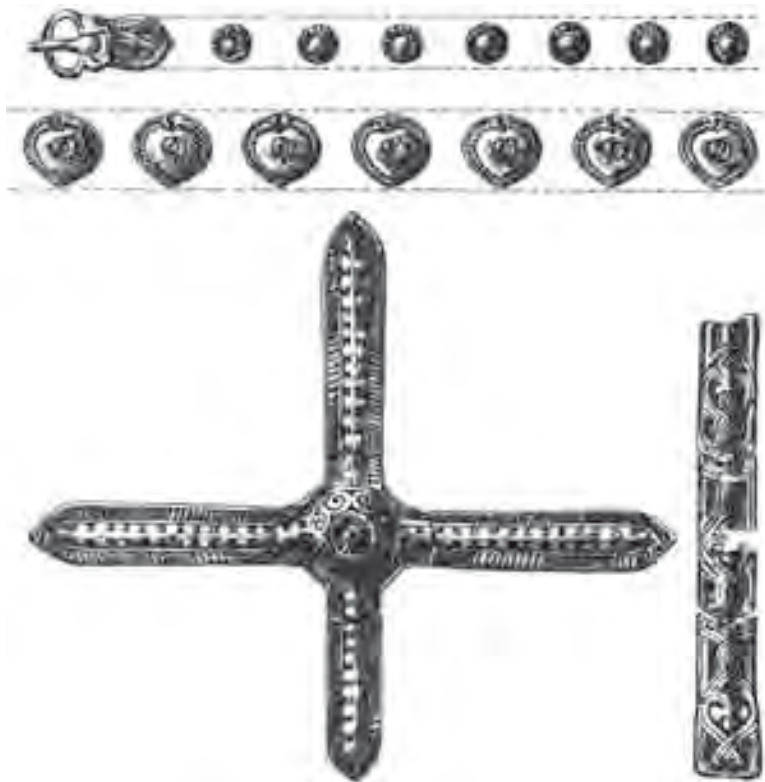
13. kép. Zabla, hevedercsat, kengyelpár moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, Leahu–Trohani 1978. nyomán) / Fig. 13. Horse bit, strap buckle and pair of stirrups from a Moldavian Pecheneg grave (Vitanești, Romania, after Leahu–Trohani 1978)

14. kép. Fokos, kés, csiholó, kovakő moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, Leahu–Trohani 1978. nyomán) / Fig. 14. Axe, knife, fire striker and chert from a Moldavian Pecheneg grave (Vitanești, Romania, after Leahu–Trohani 1978)

A nagy állatvagyonnal rendelkező törzsi-nemzetségi arisztokrácia gazdagságát, melyet a források is emlegetnek, korszakunkban a sírokban egyre ritkábban előforduló ezüst- vagy aranyozott ezüstveretes övek, varkocsdíszítő karikák, csüngők, karperecek, gyűrűk mellett egy új típusú, keleti eredetű díszes lószerszám érzékelteti a legjobban.

A Don középső folyásánál, az egykor besenyők lakta területek északi szélén, Voronyezs körzetében Gajevkánál került napvilágra 1904-ben egy igen gazdag kései nomád temetkezés, melynek leleteit az Állami Ermitázs Múzeum őrzi. A sírt II. Baszileiosz bizánci császár (976–1025) és Konstantin trónörökös – a későbbi VIII. Konstantin császár (1025–1028) – arany pénze keltezi a 11. század első felére. A sírban nyugvó előkelő besenyő férfit 2 db aranyozott bronz hajkarikával, bronz karpereccel, vaskéssel és nyíltegezzel temették el, utóbbit 2 db nyílhegy képviseli; egy csontlemez lehet íj- vagy tegezmerévítő is. A lószerszám tartozéka a zabla és a vállába kovácsolt fülű, széles, kerek talpú kengyel, valamint a lószerszámdíszként meghatározott 215 db aranyozott ezüst, niellós veret, ezeknek egy része azonban a viselethez is tartozhatott, egyes darabok ugyanis övfelszerelésnek, tarsoly zárórészének, csizmaveretnek is meghatározhatók (a niello fémbe bevéssett rajzos felület kitöltése fekete, fémtartalmú masszával). A lószerszám központi díszítménye a homlokon és a szügyelőn elhelyezett nagy, levél alakú csörgős veret. Az orrszíjon foglalhattak helyet a kisebb csörgős veretek. Kereszt alakú veretek takarták a szíjak elágazásait, kereszteződési pontjait, hozzájuk minden irányban egy-egy szíjvég csatlakozik. A hármas szíjelosztó korongok valószínűleg a szügyelő, a nyereg és a heveder összekapcsolására szolgáltak (15–16. kép). A veretek indás-palmettás, szalagfonatos-palmettás és kettős levélsoros díszítése, valamint a különleges niello technika eklektikus művészetre vall, amely bizánci, normann és steppei gyökerekből egyaránt táplálkozott. Orosz földön a 11. század első felében jelennek meg ezek a motívumok. A csat típusa és díszítése, valamint a szív alakú veretsor steppei eredetű elem. A gajevkai lelethez szerkezeti, tipológiai és ornamentális szempontból leginkább hasonló lószerszámdíszek a Dnyeper alsó folyásánál (Kamenka, Kotovka, Sztaro-Svedszkoje, Gorozseno), a Dnyeszter torkolatától délre (Tuzla) és a Krímben

15. kép. Öv- és lószerszámveretek a gajevkai besenyő sírból (Kirpičnikov 1973. nyomán) / Fig. 15. Belt and horse harness mounts from the Pecheneg grave of Gayevka (after Kirpichnikov 1973)

16. kép. Szügyelőveretek és szíjelosztó a gajevkai besenyő sírból (Kirpičnikov 1973. nyomán) / Fig. 16. Breast-band mounts and strap distributor from the Pecheneg grave of Gayevka (after Kirpichnikov 1973)

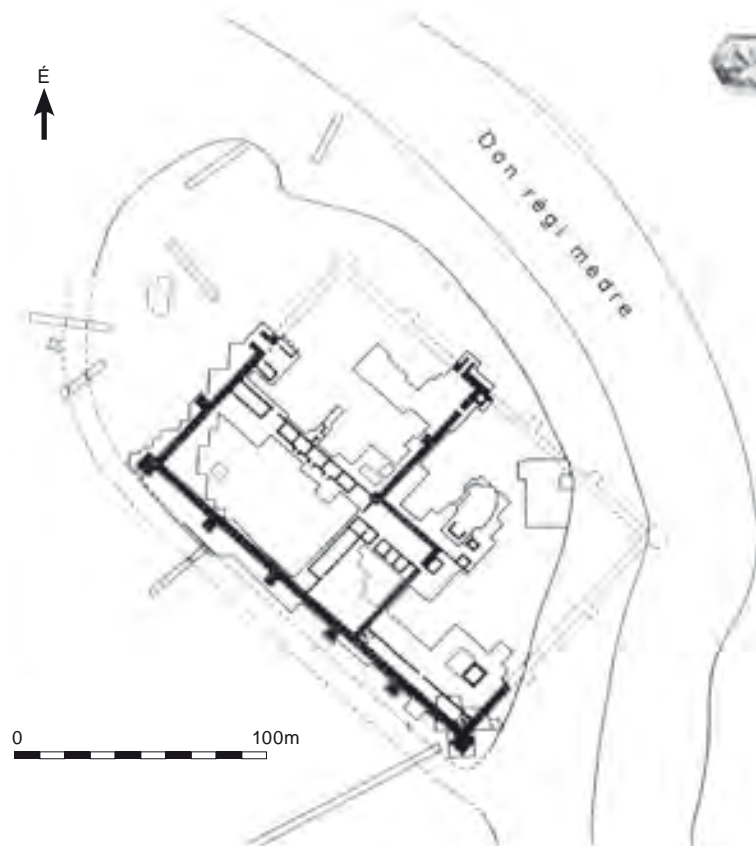
(Szarajli-Kijat) kerültek elő. Utóbbi dús szalagfonatain egyértelmű a normann művészet hatása. A Volgától keletre a bal parton (Bikovo, Kalinovka, Novonikolszko), az Urál déli részén (Nyezszenka) és az Araltótól északra (Cselkar) ismeretes, hasonló típusú korabeli lószerszámvereteken a steppei művészet tisztább formában – egyszerű palmettás díszként, gyöngysor-kereteléses motívummal stb. – jelenik meg (17. kép). Nem lehet kétséges, hogy a Dnyeper és a Don vidéki besenyő ötvösség a veretformákat és azok rendeltetését, szerkezeti szerepét tekintve steppei hagyományokra, nyugat-szibériai előzményekre vezethető vissza, mint ahogy az sem véletlen, hogy a Fekete-tenger térségében a bizánci és az orosz-normann művészet hatásával kell számolnunk. Az orosz régészeti kutatás steppei megrendelésre dolgozó bizánci műhelyeket is feltételez ezen a vidéken. A kézművességben a Volgától nyugatra és keletre eső steppék között tapasztalható kapcsolatok – azon túlmenően, hogy a felszerelésben, fegyverzetben létrejött újítások a lovasnomádok közt nagy területen gyors iramban terjedtek el – azzal is magyarázhatók, hogy a besenyők egy elszakadt törzse a 10. században az új törzsszövetség keretein belül élt tovább az Urál folyó vidékén.

A besenyő korszak régészeti forrásai között említést kell tennünk a sarkeli nomád kurgán-temetőről is. A Don bal partján a kazárok a 830-as években bizánci segítséggel építették fel Sarkel várát, ahol nomádokból toborzott helyőrség állomásozott, és 965 után is ott maradt, amikor I. Szvjatoszláv kijevi fejedelem hadjárata véget vetett a kazár uralomnak (18. kép). Az erőd mellett, a kurgánokban túlnyomórészt felnőtt férfiak, a várhoz tartozó harcosok sírjait tárták fel (a férfisírok aránya 82–83%). A kurgánok egyik, területileg is elkülönülő csoportjában besenyő típusú tárgyak jelennek meg: csukló nélküli szájvasú zablák, kerek kengyelek, levél alakú, áttört csüngők, ötkarikás korongok, olló. Ebben a

17. kép. Lószerszámveretek besenyő harcos sírjából (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, Komantseva 1977. nyomán) / Fig. 17. Horse harness mounts from the grave of a Pecheneg warrior (Novonikolskoe Kurgan 7, Burial 13, after Komantseva 1977)

csoportban az embertani vizsgálatok szerint a Nyugat-Szibériából, a Kazak-steppéről származó rövid fejű europid, ún. pamíri típus volt uralkodó. A kazár, majd orosz szolgálatban itt élő és ide temetkező nomádok között a besenyő etnikum okkal feltételezhető, mindamellett vegyes összetételű katonai kísérettel kell számolnunk, amelynek temetője nem alkalmas a besenyők saját műveltségének jellemzésére. A temető bronz és nemesfém viseleti tárgyai különböző eredetű kereskedelmi cikkek: kazár, alán, hvárezmi, volgai bolgár, orosz készítmények.

A besenyők társadalmi rétegződésére vonatkozó régészeti adataink egyelőre igen hézagosak. A díszes lószerszámmal eltemetett előkelők között a törzsek vagy törzsi alcsoportok vezetőit

18. kép. Sarkel várának alaprajza (Artamonov 1962. és Fodor 2009. nyomán) / Fig. 18. The plan of the town of Sarkel (after Artamonov 1962 and Fodor 2009)

19. kép. Bizánciak harca a besenyőkkel. Miniatúra Ioannész Szkülitész „Synopsis istoriôn” című művének 12. századi madridi kéziratából / Fig. 19. Battle of Byzantines and Pechenegs. Miniature from the 12th-century Madrid manuscript of John Skylitzes' *Synopsis of Byzantine History*

is sejthetjük (Gajevka, Szarajli-Kijat). A harcosok sírjai az állandó katonai kíséretet képviselik. Más nomád társadalmak példájára a köznépet alkotó, nem katonáskodó szabad pásztorokkal, szolgaréteggel, a hadifoglyok közül kikerülő rabszolgákkal, köztük a vezéri szálláshelyeken tevékenykedő idegen kézművesekkel is számolhatunk. Ezen kívül a besenyők szállásterületén a meghódított szláv, alán, bolgár stb. földműves telepek lakossága is részben megmaradt és adózott nomád urainak.

Az ismertetett törzsi rendszer teljes átalakulására következtethetünk Ioannész Szkülitész bizánci történetíró adatából, aki a 11. század közepén már 13 törzsről tudósít. Az átalakulás oka valószínűleg a népesség növekedése, egyes nemzetségek megerősödése, a törzsek átrendeződése volt, esetleg keletről újabb népelemek is érkezhettek. Az egyeduralomért sikertelen harcot vívott két törzsfő, *Tirek* és *Kegen*. *Tirek* uralma ellen két törzs lázadt fel, az eddig ismeretlen nevű *Belerman* (*Belermanisz*) és *Bajuman* (*Pagumanisz*) törzs; ezek 1048-ban Belcser fia *Kegen* vezetésével átkeltek a Dunán és bizánci területre menekültek. A bizánci császár, IX. Konstantin Monomakhosz (1042–1055) *Kegen*t a fővárosba hívatta, és patrikioszi címet adományozott neki. A besenyőket megkeresztelték, és a birodalom dunai határainál telepítették le őket határőrökként. Ettől kezdve már ők vezettek fosztogató portyázásokat a Dunától északra az ott maradt besenyők ellen. *Tirek* 1048–1049 telén nagy sereggel vonult ellenük, betört a Bizánci Birodalomba, de járvány lépett fel seregében, ezért kénytelen volt letenni a fegyvert a császár előtt. Őt is megkeresztelték, és maradék besenyőit Szófia, Nis és Szkopje térségében telepítették le. Leszármazottaik állítólag ma is élnek a bulgáriai *sop* népcsoportban.

A 11. század közepén keletről fokozódott az úzok nyomása a besenyőkre, akik az Al-Dunánál egyre gyakrabban törtek be a Bizánci Birodalomba (19. kép). Megvert csapataikat letelepítették, azonban a határvédelemre beosztott besenyők megbízhatatlanok voltak, többször fellázkodtak. 1074-ben azért tört ki lázadás, mert a bizánci kormányzat megszüntette a zsold fizetését. A lázadás felszámolására küldött bizánci kormányzó, *Nesztor* – miután megegyezett *Drisztra* (*Szilisztra*) város polgáraival, a határőrcsapatok parancsnokaival és a besenyőkkel – váratlan fordulatként a zendülés élére állt. Sereggel vonultak Konstantinápoly ellen, de a táborban viszály támadt: a besenyők vezetőit kétkulacos politikával vádolták, így követeléseiket ostromzárral sem tudták megvalósítani. A lázadók serege visszavonult a Dunamellékre, de közben Thrákiát és Makedóniát végigpusztította.

I. Alexiosz Komnénosz császár (1081–1118) hosszadalmas háborút vívott a birodalom északi tartományait pusztító besenyőkkel. 1087-ben *Drisztra* mellett a császár vereséget szenvedett, maga is alig tudott elmenekülni. Ebben a csatában bizánci oldalon is harcoltak nomád segédcsapatok, valószínűleg besenyők és úzok; a vezérük *Karacsasz* (*Karatzas*), illetve *Uzasz* (*Uzas*) volt, utóbbiról tudjuk, hogy nevét származása révén kapta. A győztes besenyők kun szövetségesei csak a csata után érkeztek meg, a nagy hadizsákmány miatt megtámadták és legyőzték a besenyőket, és egy tó mellett körülzárták őket. Végül azonban a kunok élelemhiány miatt eltávoztak. Ezután a besenyők átkeltek a Balkán-hegység szorosain, fosztogatták a vidéket, és a bizánci sereggel kisebb csatározásokat folytattak. Többször került sor ütközetre is. Egy alkalommal a bizánci sereg igazi nomád hadicsel alkalmazásával győzött: a barbár segédcsapatok lovasai összefogták és elterelték a besenyők legelésző lóállományát, miközben a

bizánciak előlről támadtak. Sok besenyőt levágtak, sokan menekülés közben fulladtak bele a folyóba. A bizánciak időnkénti sikereik ellenére sem tudták megtörni a besenyők erejét, akik 1074 óta folyamatosan lázadtak Tatu (*Tatus*) és Szacsasz (*Satzas*) nevű főnökeik vezetésével. 1091-ben a bizánciak szorult helyzetbe kerültek. A besenyő csapatok már Konstantinápoly falai alatt voltak, a tenger felől pedig a szmirnai emír ostromolta a várost. Csak az ügyes bizánci diplomácia segített. A Balkánon portyázó kun sereget nyerték meg szövetségeseül, és a Marica torkolata közelében, Lebunionnál csatát kezdeményeztek a besenyőkkel. A csata előtt a besenyők megpróbálták a kunokat a maguk szövetségébe vonni. Az egyesült bizánci–kun sereg döntő győzelmet aratott a besenyőkön, a foglyokat a csata utáni éjjel a bizánciak lemészárolták. A leverte és életben maradt besenyőket Alexiosz császár a Vardar folyónál telepítette le.

A besenyő háború történetét I. Alexiosz Komnénosz császár leánya, Anna Komnéné hercegnő beszéli el édesapja tetteiről szóló *Alexias* című művében, amelyben a besenyők rendszerint az archaizáló „szkíta” néven szerepelnek. Harcmódorukról megemlíti, hogy a messziről nyilazó besenyő lovascsapatok szekértábor fedezékéből indulnak harcba. A besenyők taktikájáról al-Maszúdi 10. századi arab geográfus is ír egy 934-ben bolgár és bizánci területre vezetett kalandozó hadjárat kapcsán, melyben a besenyőkkel szövetségben magyar csapatok is részt vettek. Előadása szerint a bizánciakkal való döntő csatában az egyesült „türk” seregeket a besenyők taktikája vitte győzelemre. A főszereg derékhadra, jobb- és balszárnyra oszlott. A két szárny mellett besenyő javaslatra lovasosztagokat állítottak fel ezres egységekben, melyek két oldalról felváltva rohanták meg a bizánciakat, szünet nélkül nyilazva, s közben az ellenség arcvonala előtt átszáguldottak a másik oldalra. Így forogtak körben, mint a malomkerék, amíg a bizánciak sorai fel nem bomlottak, és támadásba nem mentek át. A várakozó főszereg akkor utat nyitott nekik, de nyomban hatalmas nyílzáporral borította el őket, majd rendezett sorokban végrehajtott támadással közelharcban megszerezte a győzelmet. Al-Maszúdi leírása szemléletesen mutatja be a nomád taktikát, az ellenséget bomlasztó bevezető hadműveletet azonban valójában kisebb egységek hajtották végre.

A csapatok gyors manőverezése, körforgászerű váltakozása nagyfokú begyakorlottságot és szervezettséget kívánt. A nomád harcmódor más elemeit, a színlelt megfutamodást, a lesből végrehajtott támadást, a rajtaütést, eredménytelen próbálkozás esetén a gyors visszavonulást ugyancsak sikerrel alkalmazták a besenyők. Közelharcba csak akkor bocsátkoztak, ha sikerült felbomlasztani az ellenség sorait. A besenyő hadsereg kizárólag könnyűfegyverzetű elemekből állt, a harcosok csontmerevítéses reflexíjjal (visszacsapó íjjal), rombusz alakú lapos nyilakkal, lándzsával voltak felszerelve, testüket bőrpáncél védte, közelharcban buzogányt, fokost, szablyát használtak (20. kép). A kor nomád hadseregének egyébként nem volt erőssége a közelharc, különösen nem a zárt alakzatban támadó bizánci páncélos lovaság vagy a szintén nehezebb fegyverzetű oroszok ellenében. A körülzárt városokat, erődítményeket nem ostromolták meg, hanem kiéheztetéssel próbálták megadásra kényszeríteni.

20. kép. 11–12. századi besenyő harcos (Boldog 2013. nyomán) / Fig. 20. 11th–12th-century Pecheneg warrior (after Boldog 2013)

A 11. század második felében az úzok, majd a kunok megjelenésével egyre inkább a steppevidék nyugati végeire szoruló besenyők tömegestül költöztek a Bizánci Birodalom dunai határai mögé. A steppe északi peremén az orosz fejedelemségek is határvédő népként kísérelték meg letelepíteni a menekülő besenyőket. Kijevtől és Perejaszlavlától délre a 11. század végén különböző nomád népelemekből (besenyők, úzok, berendiek) alakult meg a *csornije klobuki* „fekete süvegesek” vazallus törzsszövetsége, amelyet az oroszok az 1080-as évektől a kunok ellen igyekeztek felhasználni. Ebben a törzsszövetségben többször szerepelnek besenyők is, településterületüket – ahol egészen a tatárjárásig éltek – a régészeti kutatás a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója, a Rosz folyó vidékére, azon belül a Roszava folyócska mellékére teszi. A „fekete süvegesek” 12. századi régészeti anyagában szembetűnőek a besenyő hagyományok.

A besenyők népességszámára nem áll rendelkezésünkre forrásadat, és ennek becslésére nincs más támpontunk sem. Az előző hazájukhoz képest kedvezőbb földrajzi és gazdasági körülmények közé került besenyők népességszáma a 10–11. század folyamán bizonyára jelentősen megnövekedett, szállásterületük teljesen kitöltötte a kelet-európai steppevidéket. A 11. század közepétől az úzoktól, kunoktól és bizánciaktól elszenvedett sorozatos vereségek ellenére mindig volt népi utánpótlásuk a további harcokra. A steppe nyugati peremvidékére szorult besenyők megmaradt csoportjai utoljára 1122-ben támadtak Bizáncra, de II. Ioannész Komnénosz császár (1118–1143) a berrhoéi csatában végleg leverte őket. A győzelmet Bizáncban oly nagy jelentőségűnek tartották, hogy emlékére később is rendszeresen ún. besenyő ünnepet ültek.

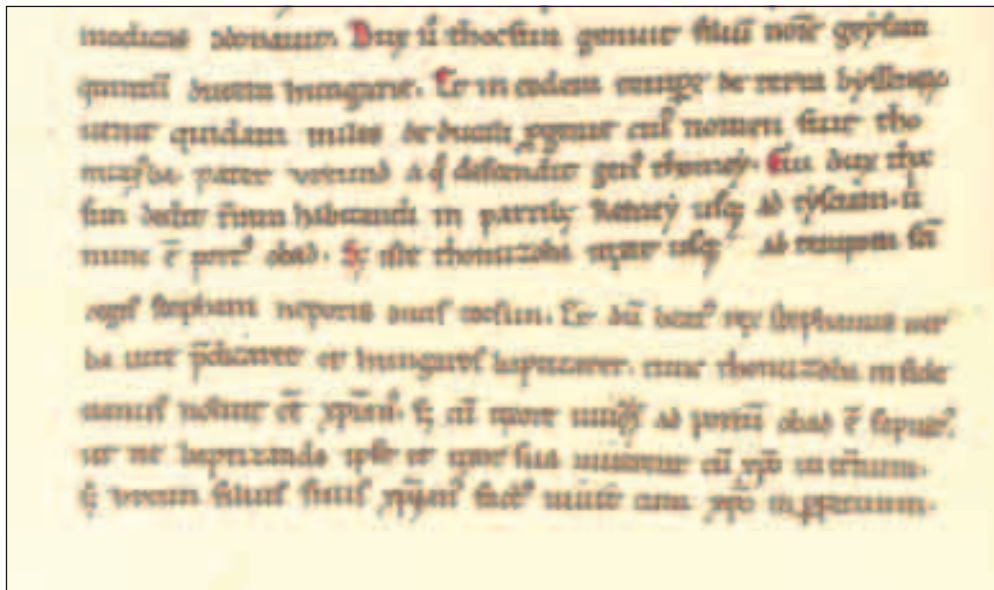
3. „RÉGI SZOKÁS SZERINT HADVISELÉSSSEL TARTOZÓ BESENYŐK” – TONUZABA NÉPE MAGYARORSZÁGON

Az első besenyő–magyar szövetségek. Tonuzaba besenyő vezér beköltözése Magyarországra. Besenyő betörések. A besenyő beköltözések időpontjai. Besenyő könnyűlovasok a magyar királyi seregben. Korai besenyő telepek a nyugati és a délkeleti határvidéken. Besenyő településcsoportok az Árpád-kori Magyarországon. A Sárvíz vidéki besenyők. Besenyő típusú személynevek és helynevek. A „besenyő szabadság”: hadba vonulás a királlyal régi szokás szerint. Besenyő ispánság, besenyő nemesek. A besenyők régészeti emlékei Magyarországon. A nyelvi és kulturális asszimiláció állomásai.

A besenyő támadás szörnyű emlékét a magyar őskrónika mesés elemként őrizte meg. Az elbeszélés szerint a magyarok vonulásuk során egy olyan tartományba értek, ahol számtalan sast láttak, de itt nem maradhattak, „mivel a sasok úgy zúdultak le rájuk a fákról, mint a legyek, s barmaikat és lovaikat fel-falva elpusztították” (Budai Krónika). Az allegorikus kép egykor világos volt, hiszen a besenyők neve összecsengett a régi magyar nyelv egy török eredetű jövevényszavával, a ’ragadozó madár’ jelentésű *bese* szóval. Érthető, hogy a honfoglalás után a magyar törzsszövetség vezetői hosszú ideig kerültek az összecsapást harcias nomád szomszédjaikkal, ami külpolitikai döntéseikben, a kalandozó hadjáratok célpontjának megválasztásában is befolyásolta őket, olyannyira, hogy még az ügyes bizánci diplomácia sem tudta rávenni őket az új hazában egy besenyő ellenes szövetségre, és ennek értelmében a régi szállásterület visszafoglalására. Amikor a bizánci császár követe, Gábriel klerikus ezt egyszer felvetette, VII. Konstantin császár szerint a magyarok vezetői ezt válaszolták: „Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel; mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.” (DAI 8. fejezet)

A magyar hadvezetés tehát a honfoglalás utáni évtizedekben kerülte az ellenségeskedést a besenyőkkel, és besenyő betörésről sincs tudomásunk. A Keleti-Kárpátoknál négy napi járóföld választotta el a két nép szállásait, a hegység könnyen lezárható és jól őrzött hágói lényegesen nehezebb felvonulási terepet jelenthettek a besenyők számára, mint az al-dunai síkság. Az Északkeleti-Kárpátokon kívül a 10. században a magyarok külső gyepűvédő sávot tartottak fenn a betörések megelőzésére. A bizánciak elleni kalandozó hadjáratokban azonban magyarok és besenyők már együtt vettek részt a Balkánon 934-ben és 970-ben. A 934. évi hadjáratról al-Maszúdi 10. századi arab geográfus részletesen beszámolt, ott olvashattuk a nomád harcmodor már idézett leírását. A hadjárat során a szövetséges magyar és besenyő csapatok megostromoltak egy bolgár várost, ennek bevétele után Konstantinápoly ellen vonultak. Bizánci szerzők szerint ugyanebben az évben magyar csapatok pusztították Thrákiát – feltehetően ugyanazon portyázó csapatokról van szó.

A 10. század közepe táján, két nemzedékkal az emlékezetes etelközi vereség után valószínűleg a tényleges politikai szövetség is létrejött a magyarok és a besenyők között. Anonymus, III. Béla király (1172–1196) jegyzője őrizte meg azt a hagyományt, hogy Zolta vezér a fiának, Taksonynak „a kunok földjéről” (*de terra Cumanorum*) hozott feleséget, még Taksony fejedelemmé választása (955 körül) előtt. Tekintettel arra, hogy a forrásokban kuman vagy kipcsak néven szereplő kun törzsek először 1055-ben jelentek meg a Volgától nyugatra, velük a Magyar Fejedelemség még nem léphetett kapcsolatba. A szóba jöhető keleti népek közül legvalószínűbb, hogy a besenyők földjéről van szó, vagyis Taksony felesége a besenyő törzsszövetségből érkezett Magyarországra. A Volgától az Al-Dunáig és a Kárpátokig terjedő füves pusztaságot ugyanis, amelyet a 11. század közepétől a kunok birtokoltak, a 10. században még Besenyőországnak (a bizánci forrásokban: *Patzinakia*) nevezték. A ’besenyők országa’ földrajzi fogalom egy ideig még Magyarországon is élt, és ugyanazt a területet jelölte, mint a későbbi *Cumania*. A magyar krónikának a

21. kép. Tonuzaba betelepülésének és temetkezésének leírása Anonymus gestájának végén, az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött kódexből (Anonymus 1977. évi hasonmás kiadása nyomán) /
 Fig. 21. The description of the settlement and burial of Tonuzaba at the end of Anonymus' *Gesta Hungarorum*, from the codex in the Széchenyi National Library, Budapest (after the 1977 facsimile edition)

11. század második felében írt, korai szövegrészében olvashatjuk, hogy a magyarok a Pannóniába költözés előtt „átvonultak a besenyők és fehér kunok országán”. Ez ugyan a honfoglalás korára értve anakronizmus, de a krónika írása idején történeti valóság volt, amikor a „fehér kunok” (kumanok, polovecek) országának nyugati részén, a Dnyesztertől nyugatra még jelentős számú besenyő is élt.

A Taksony korában a besenyőkkel kiépülő szövetségre utal Anonymus *Gesta Hungarorum*ának zárómotívuma, a vezéri nemzetségből származó Tonuzaba története, aki ekkor költözött be és haláláig pogány maradt. „Ugyanekkor a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből való vitéz. Neve *Thonuzoba* volt, Urkund apja, kitől a Tomaj nemzetség származik. Neki Taksony vezér lakóföldet a kemeji részekén adott a Tiszáig, ahol Abád rév van” (21. kép). Ezt az értesülést Anonymus a Tomaj nemzetség családi hagyományából meríthette, ennek a nemzetségnek ugyanis valóban a Tisza középső folyásánál a bal parton, az abádi rév (a mai Abádszalók) közelében voltak birtokai. Árpád-kori nemzetségi monostorokat családi központjukban építették fel (Tomajmonostora). Tonuzaba (*Tonuz-aba* 'Disznó-apa') besenyő főember bizonyára népes kísérettel érkezett az országba és telepedett meg ezen a vidéken. Ehhez a beköltözéshez köthetjük a Tisza jobb partján, a patakok mentén egészen a Bükk hegység lábáig húzódó Árpád-kori besenyő településeket is. Ugyancsak Taksony korára keltezhetők a nyugati határ védelmét megerősítő besenyő telepítések, a Lajtától délre, a Fertő tó környékének mocsaras vidékén keletkezett besenyő szállások. Krónikáinkból arról értesülünk, hogy az itt letelepített besenyők a 11. század végén határőri feladatokat láttak el. Valószínűleg a besenyőkkel kötött szövetséges viszonyoknak köszönhető, hogy a besenyő támadások Taksony fejedelem uralkodása alatt is elkerülték Magyarországot.

Géza fejedelemnek (970–997) is sikerült békés viszonyt fenntartani a besenyőkkel, amiben szerepe lehetett Géza édesanyja feltehető besenyő származásának. Az 1000 után megváltozó külpolitikai viszonyokkal magyarázható, hogy I. (Szent) István király uralkodása idején (997–1038) viszont már történt egy besenyő betörés Erdélybe, melynek emlékéért Szent István 1077 körül írott nagy legendája őrizte meg. A legenda elbeszélése szerint Istvánt álmában isteni sugallat figyelmeztette a veszélyre, melyre így fel tudtak készülni, s a városfalak és az odarendelt sereg megvédte a lakosságot. Egyúttal ez az első eset, hogy a támadó besenyőkről mint a kereszténység ellenségeiről van szó, akik ellen a király Szent

Márton védelmét kéri. Györffy György véleménye szerint ez a besenyő betörés 1014 és 1017 között történhetett, s kapcsolatba hozható a lengyel–magyar háborúval, amikor az elűzött I. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1015–1016, 1018–1019) lengyel és besenyő segítséggel igyekezett trónját visszaszerezni, Szent István pedig Szvjatopolk ellenfele, I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi nagyfejedelem szövetségese volt. Ezekben az években tehát várható volt a besenyők támadása. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ekkor fogolyként jelentősebb besenyő csoport maradt volna Magyarországon.

Szent István legendái szerint első királyunk uralkodása alatt egy másik alkalommal viszont volt egy besenyő beköltözés. „Hatvan férfi a besenyők közül... minden felszerelésével, nevezetesen rengeteg arannyal, ezüsttel és az ékességek sokféle fajtájával megrakott szekereken elhagyva a bolgárok vidékét, Pannónia határai felé közeledett.” (Szent István király kis legendája, 1109 körül, Kurcz Ágnes fordítása. Ezt az epizódot Hartvik püspök Szent István-legendája is tartalmazza.) Miután a besenyők beléptek Magyarországra, a királyi fegyveresek egy csapata kifosztotta őket, egyeseket meg is öltek. A király a vendégnépek jogait megsértő bűnösöket felakasztatta. Györffy György rámutatott, hogy ez az esemény nem I. István király, hanem I. András korában (1046–1060) történhetett, mivel abban az időszakban zajlott le a besenyők tömeges elvándorlása saját szállásterületükről.

A Szent István uralkodását követő évtizedekben nincs tudomásunk újabb besenyő betörésről. A besenyő törzsszövetség belső harcai és a keleten megjelenő úzok nyomása miatt a lakosság egyre nagyobb tömegekben költözött át bizánci területre, az Al-Duna jobb parti síkságára. Egy alkalommal „a befagyott Dunán mint valami szilárd földön át amonnan túlról átköltöznek hozzánk, az egész nép, rázúdulva a mi határainkra” – írják a bizánci történetírók a besenyőkről (Pszellosz és az ő nyomán Anna Komnéné). 1059-ben I. András király hadai – megszegve a bizánciakkal régóta fennálló békét – a besenyőkkel szövetségben nyomultak a Morava völgyében dél felé, de nem ütköztek meg a bizánciakkal, hanem hamarosan békét kötöttek velük és visszafordultak. Az eseményt Michael Attaleiatész így adja elő: „Minthogy a napnyugat felé lakó sauomaták [magyarok] háborogtak s velük együtt a Duna melléki skythák is, akiket a nagy tömeg besenyőknek hív, a császár elhatározta, hogy a római haderőt ellenük indítja. Miután a háborúhoz szükséges dolgokat elintézte, és a katonákat összeírta, teljes erővel nekiindul. Eljutván Szardikéig [Triaditza Szófia közelében] meglepte a sauomatákat, s miután baráti magatartásra kényszerítette őket, és szerződésekkel erősítette meg a békés viszonyt, a hadjáratot más fajtájúak, tudniillik a skythák ellen irányítja át” (Moravcsik Gyula fordítása). A magyar király hadműveletét csak azzal magyarázhatjuk, hogy a besenyőkkel kötött látszólagos szövetséggel a menekülő nomádok áradatát akarta elhárítani. I. Iszaakiosz Komnénosz császár (1057–1059) pedig ügyesen megosztotta a besenyőket: egyes vezéreikkel a bizánciak megállapodtak abban, hogy befogadják őket, s ezután csak egyetlen besenyő főnök, egy bizonyos Szelte (*Selte*) bocsátkozott csatába, de vereséget szenvedett. A besenyők nagy részét a bizánciak ekkor szintén a dunai határtartományban, Parisztrionban telepítették le, kisebb csoportjaik azonban a szövetségesnek vélt Magyarországra kérhettek bebocsátást. Nagy valószínűséggel ebbe a történelmi helyzetbe illeszthető a Szent István legendáiban szereplő hatvan gazdag besenyő beköltözése.

A 14. századi magyar krónikakompozíció szerint Salamon király (1063–1074) uralkodása alatt, 1068-ban Beszterce felől pogány kunok (*Cuni*) törtek be az országba, végigpusztították a Nyírséget és Bihar váráig hatoltak, majd foglyokkal és rablott állatokkal vonultak kifelé. Salamon király, Géza és László herceg seregükkel a Meszes-kapunál elébük kerültek, és a Beszterce vára közelében emelkedő Kerlés hegynél ütközetre kényszerítették őket. A magyarok szörnyű öldökléssel járó közelharcban megverték és megfutamították a pogányokat. Ehhez a csatához fűződik a Szent László-legendája egy fontos epizódja, László herceg harca a leányrabló kunnal, amelyet majd a kunokról szóló fejezetben fogunk bemutatni.

Az 1068-ban a Meszes-kapunál betörő pogányok a történelmi kutatás megállapítása szerint nem lehettek kunok, minthogy a kunok ekkor még nem tűntek fel a Kárpátok előterében. Kossányi Béla az úzoknak – egyes magyar források „fekete kunjainak” – tulajdonította ezt a betörést. Györffy György

22. kép. Nándorfehérvár ostroma és bevétele 1071-ben, miniatúra „F” iniciáléban (Képes Krónika, 74. oldal) / Fig. 22. The siege and taking of Nándorfehérvár (Belgrade) in 1071, miniature in an “F” initial (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 74)

a Kerlésnél levert nomádokat a Pozsonyi Évkönyvek és Kézai krónikája nyomán besenyőknek tartja, annál is inkább, mivel krónikáink szerint a zsákmányszerző hadjáratot Gyula „kun” vezér indította *Osul* nevű főembere vezetésével. „Gyula vezér” alatt szerinte annak a Jula besenyő törzsnek a vezetőjét kell érteni, amelynek Bíborbanszületett Konstantin császár leírása szerint a Kárpátok keleti oldalán, a moldvai részeken volt a szállásterülete a 10. század első felében. Kétséges azonban, hogy a 11. század közepén ez a törzsi szervezet még élő volt-e, hiszen az 1048–1050 körüli évek eseményei azt mutatják, hogy a besenyő törzsi rendszer jelentős átalakuláson ment keresztül. Besenyőország nyugati részén az 1060-as években különböző törzs- és néptö-

redékek torlódtak fel, többek között úzok is, akik néhány évvel korábban szenvedtek végzetes vereséget a bizánciaktól. Az úzok tehát a legvalószínűbbnek, hogy vegyes összetételű besenyő–úz sereg zsákmányoló hadjáratáról van szó.

1071-ben Nándorfehérvárnál a Bizánci Birodalom határvidékén szolgáló besenyők törtek be a Szerémségbe, s rengeteg foglyot ejtve és zsákmánnyal megrakodva tértek vissza. A magyarok ezt a görögökkel kötött béke megszegésének tekintették, ezért Salamon király és a hercegek hadai megostromolták Nándorfehérvárt, amelyet háromhavi ostrom után el is foglaltak (22. kép). Az ostrom elején a magyar sereg sikeresen elhárította a vár felmentésére érkező könnyűlovas besenyő segédcsoportok támadását. A Jan ispán vezette soproniak csapata verte szét a besenyőket, sokukat foglyul ejtették, a besenyők Kazár nevű vezére alig tudott elmenekülni. Mindez kora reggel történt, mialatt a király és a hercegek embereikkel éppen

23. kép. II. István koronázása, miniatúra „P” iniciáléban (Képes Krónika, 108. oldal) / Fig. 23. The crowning of Stephen II, miniature in a “P” initial (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 108)

reggeliztek. Azután a vár védőinek szeme láttára vonultatták fel a besenyő foglyokat, felmutatva az elesettek fejét, a lovakat és felszereléseket. A nándorfehérvári győzelem után fogolyként nagyszámú besenyő kerülhetett Magyarországra.

A besenyők utolsó önálló katonai fellépése, az 1122. évi berrhoói csata után besenyő harcosok egy csoportja II. István király (1116–1131) udvarában keresett menedéket – ezek II. István „kunjai”, akiknek a király túlzottan kedvezett (23. kép). A magyar krónikák a következőkről tudósítanak: „Abban az időben pedig István király nagyon kedvelte a kunokat, jobban, mint ahogy az illendő lett volna. Ezeknek Tatár nevű vezére, aki a császár vérfürdőjéből kevesedmagával a királyhoz menekült, a király környezetében tartózkodott. A király pedig vérhasba esett. A kunok viszont, akik a király engedékenysége folytán hozzászoktak a garázdálkodáshoz, ekkor is ugyanúgy kegyetlenkedtek a magyarokkal szemben. A falun lakó magyarok, amikor meghallották, hogy a király halálán van, leöldösték a kunokat, akik a javaikat fosztogatták. Erre Tatár, a kunok vezére, panaszt emelt a királynál az övéinek gyilkolása miatt” (Képes Krónika, Bollók János fordítása). A király a betegágyát körülvevő, síró és jajgató „kunokat” azzal vigasztalta, hogy minden egyes kun haláláért tíz magyart fog megöletni, ha meggyógyul. A krónikás szerint a kunok kitörő hálája – egyszerre megrohanták, hogy kezet csókoljanak, és ezzel agyonfárasztották – okozta a király halálát.

Történeiszünk egyöntetű véleménye szerint II. István király kunnak nevezett hívei besenyők voltak, hiszen „a császár vérfürdőjéből”, azaz II. Ioannész Komnénosz berrhoói győzelme után menekültek Magyarországra. Minden bizonnal csak egy maroknyi csoportról van szó, amely fegyveres szolgálatot látott el a magyar királyi udvarban, mégpedig a későbbi kun nyögérekhez hasonló testőri szolgálatot. Makk Ferenc kiváló kortörténeti elemzése szerint II. István valóban túlságosan támaszkodott besenyő híveire a politikájával elégedetlen magyar urak ellenében, és nem nehéz elképzelni, hogy a besenyő főemberek mint „katonai tanácsadók” már az 1127-ben kitört magyar–bizánci háború előtt bosszúra éhesen biztatták a királyt Bizánc megtámadására.

Láthattuk, hogy a 955 és 1122 között eltelt több mint másfél évszázad alatt legalább négy történelmi időpontot tudunk megjelölni, amikor besenyők költöztek Magyarországra. Ezen kívül is lehetnek még más, kisebb beköltözések, amelyekről a források nem emlékeznek meg. Menekülő besenyők talán először 1027 után kerültek Magyarországra, amikor a bizánciak vertek vissza egy jelentős besenyő támadást. 1036-ban Jarosláv kijevi fejedelemnek a besenyők fölött aratott győzelme után szintén megjelenhettek a szomszédos országokban besenyők. Ezekben az években is tudunk a Dunán átkelt és Thrákiában pusztító besenyő csapatokról. Az 1074–1091 között folyó „szkíta”, azaz besenyő–bizánci háború során ugyancsak kerülhettek Magyarországra kisebb-nagyobb besenyő csoportok. A legnagyobb besenyő népmozgás 1048 és 1065 között zajlott le, amikor az úzok előretörése, majd a kunok megjelenése miatt a besenyők kiszorultak a Dnyepertől keletre levő steppékről. Hogy 1091-ben, a lebungioni csata után jöttek-e Magyarországra menekülő besenyők, arról forrásaink hallgatnak, de a csatát követő megtorlásból arra következtethetünk, hogy erről nemigen lehetett szó.

Az Árpád-korban Magyarországra települő steppei népeknek a királyi könnyűlovasságban teljesített szolgálat volt a fő feladatuk. A Géza fejedelem és Szent István király korában megszervezett nyugati típusú hadsereg magvát teljesen felszerelt, kisszámú páncélos lovasság alkotta, és irányítását az újfajta taktika szerint nyugati lovagok látták el. A sereg zömét könnyű védőfegyverzettel, közelharc fegyverekkel és íjjal-nyíllal felszerelt átmeneti típusú lovasság tette ki az egész Árpád-kor folyamán. Mindamellert uralkodóink igyekeztek átmenteni a nomád seregszervezés, hadrend és harcmodor egyes jól bevált megoldásait. Változatlanul maradt a magyar hadseregben egy nomád módra harcoló könnyűlovas alakulat, az elő- és utóvéd, amelyet továbbra is katonai segédnépekből szerveztek. Ezt a feladatot töltötték be a 11–12. században a kálizok és más mohamedánok, a székelyek és a besenyők. A székelyeknek a középkor végéig megmaradt az a kötelessége, hogy háborúban a királyi sereg elő- és utóvédét állítsák

ki. Az államalapítás kori átszervezésekre utalhat, hogy egyik tisztségviselő nemzetségük besenyő eredetű volt (*ramus Bessenijew*).

1051-ben, amikor III. Henrik német császár (1039–1056) megtámadta Magyarországot, a magyarok felégették a vidéket a németek előtt, minden eleséget elszállítottak vagy elpusztítottak, így az egész sereg éhezett. „Ráadásul a magyarok és a besenyők minden éjjel keményen rajtuk-rajtuk ütöttek; mérgezett nyilaikkal öldösték őket, sátraik között köteleket kifeszítve igen sok szolgálattelvőt elfogtak közülük” (Képes Krónika, Bollók János fordítása).

A mogyoródi csata után, 1074-ben, a vesztes Salamon király Moson és Pozsony várába szorult vissza. A krónikák szerint ekkor a nyugati határszélen lakó, Fertő és Rába vidéki besenyők vonultak ellene. Zoltán besenyő vezér szabadságjogok reményében vállalkozott a harcra, de az első összecsapásban alulmaradt Salamon jobban felszerelt és valószínűleg jobban kiképzett seregével szemben.

1116-ban a magyar–cseh határnál, az Olsava folyó mentén volt összecsapás II. István király és I. Přemysl Ulászló cseh fejedelem (1109–1117, 1121–1125) között, melyben részt vett a besenyőkből és székelyekből álló magyar előhad. II. Géza király (1141–1162) és Jasomirgott Henrik bajor herceg (1143–1156) és osztrák őrgróf között 1146. szeptember 11-én került sor csatára a Lajta folyó mellett. A nagy erővel vívott összecsapásban a magyar elővéd a színlelt megfutamodás taktikáját alkalmazta, amely előtt viszont a későbbi krónikás már értetlenül áll: „A silány besenyők (*Bisseni pessimi*) és a hitvány székelyek (*Siculi vilissimi*), akik szokásos módon a magyar hadtestek előtt jártak, valamennyien egyként megfutamodtak, akár a juhok a farkasoktól” (Képes Krónika, Bollók János fordítása). Német források alapján a csata részletes leírásából kiderül, hogy az íjászokból álló magyar elővédet a német főszereg támadta meg, s azok valóban megfutamodtak, mivel nem akartak közelharcba bocsátkozni az óriásként tornyosuló német páncélosokkal. A király és nagybátyja, Belus bán jól tagolt hadsorai azonban felfogták a német rohamot, és kivívták a győzelmet, az ellenséget a Fische folyóig üldözték. A krónikás besenyőkre és székelyekre vonatkozó becsmérő jelzői egyébként a felszerelésükre, nem a harci értékükre vonatkoznak. Mind a besenyők, mind a székelyek saját ispánjuk vezetésével mentek harcra.

A különböző időpontokban beköltözött, és az ország különböző részein csoportosan vagy szétszórta letelepített besenyők az Árpád-kor folyamán nem értek el egységes szervezetet. A korai beköltözők jelentős részét az államszervezés idején széttelepítették, mint a törzsi katonaságot vagy a többi csatlakozott népet. Szállásaikat a környező magyar lakosság népnévük vagy törzsnévük alapján nevezte el, így keletkezhetek a *Besenyő*, *Tolmács*, *Értem*, *Csur*, *Baj* helynevek. Szintén korainak tarthatók a 10. századi gyepléves létesített besenyő telepítések. Talmács törzsbeli telepei mutathatók ki a 10. században még magyar fennhatóság alatt lévő nyugati határvidéken: Stájerországban a Mura mentén (*Tilmitsch*) és Morvaországban a Morva-szorosban (*Tlumačov*). Lehet valós alapja annak a hagyománynak, amelyet szintén Anonymus jegyzett fel, hogy Zolta fejedelem „a Mosony nevű fertőn túl nem kevés besenyőt is letelepített országának védelmére”. Ez a Fertő tótól nyugatra létesített telepekre vonatkozik, ahol a mélységben tagolt gyepléves belső vonalának védelmét látták el az ide telepített besenyők. Ezek a határ védelmét szolgáló telepítések Györfly György szerint nagy valószínűséggel Taksony fejedelem korára, 955 utánra keltezhetőek. A helynevek tanúsága szerint Talmács törzsbeli besenyők kerültek Dél-Erdélybe az Olt völgyébe, a Vöröstoronyi-szoros védelmére. Településhelyük, *Talmács* később, a szászok betelepítése után is határvár szerepet töltött be. Ide telepített gyepléves besenyőkre és vlachokra utal a Szebeni-havasok „vlachok és besenyők erdeje” elnevezése (*silvam Blacorum et Bissenorum*), az erdőséget 1224-ben az erdélyi német vendégek kapták az ott élő vlachokkal és besenyőkkel közös használatra. Az Olt mellékvizeinek nevei, főként a bal oldalon, annak emlékéért őrzik, hogy a környék vizeinek nevet adó nép – a honfoglalás kori szláv lakosság mellett – török nyelven beszélt. A török eredetű víznevek (Barót, Uzon, Barca, Brassó, Tatrang, Tömös, Zajzon) egy része besenyő eredetű lehet, bár nyelvészeink véleménye nem egyezik abban, hogy ezek melyik török nyelvből fejthetők meg. Ezen a 10. században még meglehetősen gyéren lakott vidéken tehát a besenyők feladata volt a Havasalföldre átvezető hágók, illetve a hágókhoz vezető

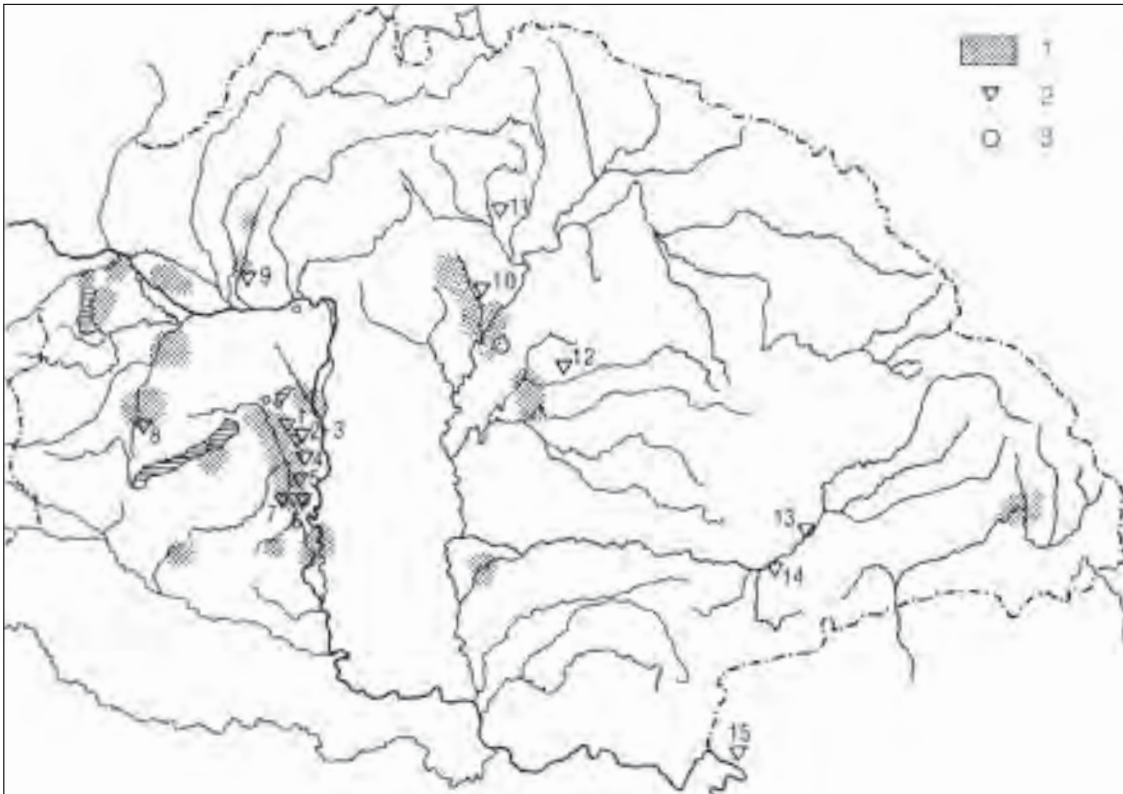
folyóvölgyek őrzése. A gyepűelvén létesített besenyő betelepítések beleillenek abba az országos képbe, hogy a 10. században etnikai alapon szervezték meg a határvédelmet, s ezt a feladatot főként csatlakozott népelemekre osztották. Az ország nyugati és keleti határainak megerősítése besenyőkkel nyilvánvalóan csak a törzsszövetségükkel való szövetség megkötése után történhetett. A Kelet-Európa országaiban szétszóródott Talmács törzsbeli „hivatásos” katonaelem magyarországi megjelenése miatt arra gondolhatunk, hogy ilyen besenyők Tonuzoba beköltözésétől függetlenül is bejöhettek.

Már többször felmerült az a vélemény, hogy a besenyők betelepítése főként határvédelmi célból történt. Ha a gyepűre történő korai telepítéseknek lehetett is ilyen célja, a későbbi telepítések esetében ez nem igazolható. Kniezsa István szerint középkori okleveleinkben a besenyők soha nem szerepelnek határőr népként. A nyugati határnál, Moson és Sopron megyében a 11–13. században nem nagy számban és elég szétosztóan éltek besenyők, és ezeknek is csak egy része tartozott a határispán alá. A Sopron megyei Árpáson, a Rába partján lakó besenyők az 1224-i oklevél szerint az udvari népek közé tartoztak.

Nagyobb egybefüggő besenyő településcsoportok az Árpád-kori Magyarország következő vidékein rajzolódnak ki: 1. a Fertő tó vidékén (Moson és Sopron megye); 2. a Rába alsó folyásánál és a Marcal mellett (Győr és Veszprém megye); 3. a Felvidék nyugati részén, a Csallóközben (Pozsony, Nyitra, Bars megye); 4. a Sárvíz mentén (Fejér és Tolna megye), és ehhez kapcsolódóan a Duna mocsaras partvidékén a Sárközben (Tolna és Bodrog megye); 5. a Közép-Tisza-vidéken és a Bükkalján (Heves és Borsod megye); 6. a Körösök vidékén, a Sárréten (Békés és Bihar megye); 7. a Maros torkolatától délre a Harangod folyócska mentén (Csanád megye) (24. kép). Ezen kívül még számos vidéken található besenyő települések és birtokok. Györffy György 11–14. századi oklevelekből 190 besenyőkhöz köthető helységet gyűjtött össze. Leggyakoribbak a népnevet jelentő *Besenyő*, *Besnyő*, *Besenyé* stb. helynevek, ezek azonban gyakran egy ilyen nevű birtokos személynevéből erednek, ezért bizonytalan, hogy ezekben a helységekben a lakosság valójában milyen arányban volt besenyő származású.

A besenyőknek jutott vízjárta, mocsaras területek földművelésre kevésbé voltak alkalmasak, de a nagyállattartást folytató besenyők az ártéri legelőket és a vizenyős réteket gazdaságilag jól tudták hasznosítani. Egyes vidékeken a besenyők korai és tartós megtelepedését bizonyítja, hogy a folyók, vizek, dombok és egyéb térszíni formák elnevezése valószínűleg a besenyők nyelvéből magyarázható: pl. *Csamul* (*čamur*) ’sáros, mocsaras hely’ (1231: Sar qui vocatur *Chamul*); *Balkány* (*balqan*) ’vízállásos hely’; *Tokaj* ’folyókanyarulat vagy ott lévő erdő’; *Csát* (*čat*) ’forrás, kút’ stb.

Az egyes településcsoportok feltehetőleg különböző bevándorlási rétegekből származnak, de keletkezésük időrendjét nehéz megállapítani. A Közép-Tisza-vidék besenyő településtömbje valószínűleg korai, és Tonuzaba beköltözéséhez köthető. A Tomaj nemzetség több faluból álló birtoktestet alakított ki központja, Tomajmonostora körül (Besenyőtelek, Pálitelek, Szentimre, Szentjakab, részbirtok Abádon). A Tisza jobb partján, a Szikszó patak (mai nevén Laskó patak) mellett megszerezték Sarudot. Feljebb a patak mentén, valamint az Eger patak völgyében szintén voltak besenyő településhelyek és birtokok: Besenyő, Bogorbesenyő, Becsenekföldre, Szihalom. Saj faluban élt 1256-ban az a *Becenegh* (Becseneg) nevű ember, aki a besenyő népnevet viselte személynévként, és akinek Eger mellett, Kocson volt öröklött földje, valamint a szomszédos Egerszalókon. Ez utóbbi őrizte meg a birtokos nevét: Becsenekföldre. A Borsod megyei Szihalom birtokon 1067-ben tíz besenyő lovas szolga élt, s a falu határának egyes pontjai *Besenyők kútja* és *Besenyők sírjai* néven ismeretesek. A vidék földrajzi nevei között török nyelvből megfigyelhető, valószínűleg besenyő eredetű neveket találunk: *Ballag fertő* ’mocsaras hely’ Abáddal szemközt, Tiszanána határában; *Tepély* (*Töpe*) határrész a Heves megyei Besenyőtelek határában, jelentése ’halom, domb’ lehetett; *Bögör bérc*, *Bögör nyak* a Szikszó patak felső folyásánál, török nyelvi megfelelői ’púp, hát’ jelentésűek. Az Egertől délre fekvő *Maklár* falu neve török eredetű, besenyő személy vagy nemzetség nevéből származhat. A besenyő eredetű földrajzi nevek sejtetik, hogy a környéken élő besenyők sokáig őrizhették nyelvüket. Még a 13. században is felbukkannak törökös hangzású besenyő

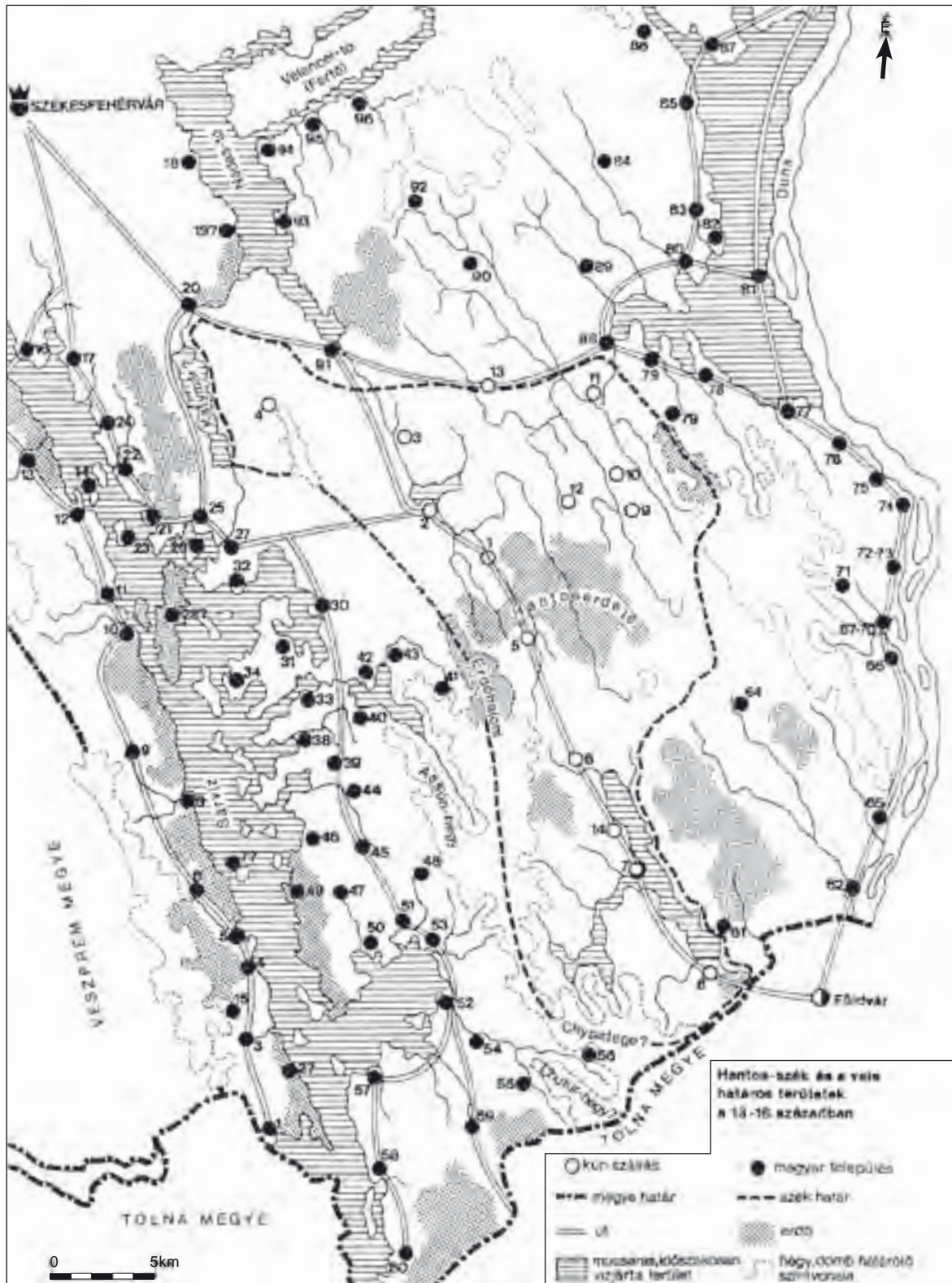

24. kép. Besenyő szállásvidékek az Árpád-kori Magyarországon. 1. Besenyő településcsoportok. – 2. Besenyő jellegű régészeti leletek: 1. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök, 2. Sárbogárd–Templom-dűlő, 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs, 6. Fácánkert–Kajmándi sziget, 7. Kölesd–Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs–Farkasd pusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény–Borsodi földvár, 12. Sárrétudvari–Hízóföd, 13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szörényvár. – 3. Tomajmonostora, a Tonuzabától leszármazó besenyő Tomaj nemzetség központja (Györffy 1939. térképe, valamint Petkes 2006. adatainak felhasználásával rajzolta a szerző) / Fig. 24. The settlement area of the Pechenegs in Árpád-Period Hungary. 1. Pecheneg settlement groups. – 2. Pecheneg type archaeological finds: 1. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök, 2. Sárbogárd–Templom-dűlő, 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs, 6. Fácánkert–Kajmándi sziget, 7. Kölesd–Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs–Farkasd pusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény–Borsod hill fort, 12. Sárrétudvari–Hízóföd, 13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szörényvár. – 3. Tomajmonostora, the centre of the Tomaj clan, descendants of Tonuzaba (drawn by the author based on the map of Györffy 1939 and data from Petkes 2006)

személynevek: a Heves megyei Besenyő falut birtokló besenyő család egyik 1278 előtt élő tagjának *Tekme* volt a neve.

A Tiszántúlon, a Sárrét vidékén és a Sebes-Körös mentén egy másik korai besenyő településcsoport rajzolódik ki, ahol ugyan a 13–14. századi oklevelek szerint etnikai különállását őrző besenyő lakosság már nem mutatható ki, de vízrajzi nevek és határrészek fenntartották az itt megtelepülő besenyők emlékét: *Besenyőtó* Ecseg határában (Békés megye), *Besenyőtó* a szentjobbi apátság birtokán (Bihar megye), *Besenyő-ér* Mezőtúr határában (Szolnok megye), *Besenyő-ér* Bihardiószeg határában (Bihar megye), *Besenyődomb* Szerep határában (Bihar megye), *Besenyő pusztá*, *Besenyőtelek* elpusztult faluhelyek. A mocsaras vidék víznevei között vannak feltehetően besenyő eredetű elnevezések: pl. *Balkány víz*, *Kacs-kara ér*, *Buz ér* stb.

A besenyők legnagyobb összefüggő településterülete a királyi székhelytől, Fehérvártól délre Abánál kezdődött és a Sárvíz mentén húzódott dél-délkelet felé mintegy 80 km hosszan egészen a Dunáig, és a mocsaras Sárközben is voltak még besenyő szállások (25. kép). 1192-ben említenek először besenyőket

25. kép. Mezőföld középkori települései. A Sárköz mentén található az Árpád-kori besenyő szállásvidék, ettől keletre a 13–16. századi kun Hantos-szék (Hatházi 2004. nyomán) / Fig. 25. Medieval settlements of the Mezőföld region. The Árpád-Period Pecheneg settlement area is located along the Sárköz; to the east is the 13th–16th-century Cumanian Hantos-szék (after Hatházi 2004)

ezen a vidéken: a Fejér megyei Bögöddel határos Aba besenyő falut. Györffy György okleveles gyűjtése szerint Fejér és Tolna megyében összesen 46 középkori településen találunk besenyőket, ezek közül mintegy 30-32 falu lakossága volt a 13–15. században részben vagy egészen besenyő, a többi helyen csak mint birtokosok jelentek meg. Ide kapcsolható még nyolc-tíz, Veszprém és Somogy megyei besenyők lakta település a Balaton felső végénél. A Sárvíz vidéke Fejér megyei részének Árpád-kori településtörténetét Hatházi Gábor vizsgálta és rekonstruálta a besenyő szállásterületet. A Sárvíz helyenként több km széles, mocsaras völgye kiterjedt ártéri legelőivel megfelelt a besenyők hagyományos életmódjának. A 10. században a Dunántúlnak ez a része a fejedelmi szállásterülethez tartozott és sűrűn benépesült, a honfoglaló magyarok előkelő rétegének és köznépeinek temetői is sűrűn és egyenletes eloszlásban kerültek elő. A helynevek is arról tanúskodnak, hogy egész sor korai keletkezésű magyar helység állt már a vidéken (Káld, Kér, Örs, Ság, Szered, Tinód), amikor a besenyők ide települtek. A besenyő falvak másik, kisebb csoportja a besenyő szállásbirtokosok kipcsak típusú személynevét őrizte meg: *Aba, Alap, Cece, Kajdacs, Taba, Töbörzsök* (Töbörzsök), *Vajta*; ezek pusztá személynévből alakult falunévek, tehát besenyő alapításnak tarthatók. A királyi székhelyhez közel bizonyára a központi hatalom érdekében történt e katonáskodó népelem letelepítése, Fehérvárról könnyen hadba hívhatók voltak. Györffy György államalapítás kori telepítésre, a Koppány birtokában levő Somogyország határán létesített védelmi vonalra gondolt. A településtörténeti megfigyelések azonban inkább későbbi, a 11. század közepére vagy második felére keltezhető besenyő telepítést sejtetnek, amikor már létrejöttek a vármezők és az egyházmegyék határai, amelyek kettévágják a besenyők szállásvidékét, és amikor a magyar falurendszer is kialakult már. (Ha a 10. században történt volna a betelepítés, akkor a vármezők megszervezésénél bizonyára figyelembe veszik a besenyő területet.) Ez a településcsoport az 1059-re tehető beköltözéssel hozható összefüggésbe, a szállásbirtokosok a „hatvan besenyő férfi”, azaz hatvan vagyosan előkelő közül kerülhettek ki. Hatházi Gábor magyarázata szerint a Sárvíz-völgyi besenyők a szállásaik közelében húzódó, Fehérvárról Tolnára menő nagy hadiutat felügyelték, akár a belső rendbontók, akár az úton esetenként Jeruzsálem felé vonuló garázda külföldi keresztetek ellen. 1147-ben a második kereszties hadjáratra vonuló német sereggel ezen a vidéken utazott keresztül Freisingi Ottó püspök, aki azt írta a magyarokról, hogy „hajlékaik falun és városban is a leghitványabbak, ti. nádból vannak, a fából valók pedig ritkák, kőből meg a legritkábbak, mégis egész nyáron és ősszel sátrakban tanyáznak”. A magyarokat lenéző, előítélettel teli Ottó püspök a településekre vonatkozó benyomásait részben erről a besenyők lakta vidékről szerezte. A leírás alapján az Árpád-korra jellemző, földbe mélyített, nádtetős házakra gondolhatunk. Mindenesetre a főként állattartással foglalkozó besenyők állandó falvai a 12. század közepére már kialakultak, még ha nyaranta sátrakba költöztek is.

Bár itt viszonylag nagy tömegben éltek besenyők az Árpád-korban, és személyneveik alapján nyelvüket is jó ideig őrizték, a földrajzi környezet és a határrészek neveit a magyaroktól vették át. A 14. század közepéig előfordulnak a forrásokban pogány besenyő személynevek. 1222-ben említi a hatvani *Kochobur* (Kocsobur) besenyő poroslót. 1269-ben Máté és *Chutur* (*čutur* 'rossz ember') töbörzsöki besenyők a két ekényi Fánics földet kapják a királytól, új birtokukra is a „besenyő szabadság” vonatkozik. 1300-ban a Tolna megyei Kérről való *Theber* besenyő ispán a veszprémi püspök választott bírái közt szerepel (neve egy török méltóságnévvel egyezik). 1328-ban szerepel egy perben *Tudbegh* fia *Ilbegh* ispán, aki egy 1334. évi oklevél szerint Szentágotán lakott (*Tudbeg*: *tut* 'csapat, nép' + *beg* méltóságnév; *Ilbeg*: *il* 'nép, birodalom' + *beg* méltóságnév). 1337-ben néhai *Bodon* fia *Kaydan* birtokait, a Somogy megyei Kisberét és a Fejér megyei Szentmárton birtok részét megkapják a királytól az unokái, a szedregi besenyők (*bodon* 'nép'; *Kajdan* kipcsak személynév, az egyik 10. századi besenyő törzsfő nevével egyezik). Más török nyelvű, régi besenyő személynevek Fejér, Tolna és Somogy megyében: *Beke, Bichkele, Inabur, IPOCH, Omp, Thaba, Tege, Urkund*; az utóbbi azonos Tonuzoba vezér fiának nevével. E tájban előfordul besenyő személynévből alakult földrajzi név is: az 1343-ban említett *Chutur-hegy* Szedreg és Szentiván között.

Az ország különböző részeire különböző időpontokban beköltöző besenyők nem alkottak egységes szervezetet. A korábban betelepültek az államszervezés idején a magyarokkal együtt vették fel a kereszténységet, és betagozódtak a magyar társadalom megfelelő rétegeibe: a királyi udvar népei közé, a várszervezetbe, az egyházi népekhez, vagy a nyugati határnál élők a határispán alá. A királyi birtokokon élő, kollektív szabadságot (*libertas Bissenorum*) élvező besenyők közvetlenül a nádor fennhatósága alá tartoztak. A szabad besenyők többsége a magyar harcos jobbágyokhoz (*miles*) hasonló jogállású volt, lovas-fegyveres katonai szolgálatot látott el, a királlyal köteles volt hadba vonulni. Ilyen „régiszerint hadviseléssel tartozó” besenyőket (...*ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*) 1345-ben a Marostól délre, Csanád megyében ismerünk. A 13–14. századi okleveles anyagból úgy tűnik, hogy településcsoportonként voltak saját ispánjaik.

A Rába menti, Sopron megyei Árpás falu besenyői fölé a nádor által állított ispán veszélyeztette az árpásiak szabadságjogait, ezért a besenyők kérésére a nádor 1224-ben oklevélbe foglalta jogaikat és kötelezettségeiket. Ezek közül a legfontosabbak: ispánjuk csak a kinevezésekor szállhat meg náluk; ispánjuknak három évenként fizetnek két ló után útiköltséget; akik kiküldetésre nem tudnak menni, a kétszeresét fizetik, de akik szolgálatra mennek, egyáltalán nem fizetnek; jogaik védelmére egy tisztjük mehet az ispánnal. Az árpásiak udvari népek voltak, lovas szolgálatot láttak el.

A Sárvíz vidéki nemes besenyők az Anjou-korban elérték, hogy saját ispánságot alkottak, a főbírájuk a nádor volt (1324-ben Drugeth Fülöp nádor a kunok és a besenyők főbírája). Tisztségviselőiket valószínűleg maguk választották. Egyik vezetőjük 1328 és 1334 között Tudbeg fia Ilbeg ispán, akit 1334-ben három esküdt társával, Miklós fia Jánossal, Noter Mátéval és Kajdacsi Besenyő Jánossal egy perben a nádor elé megidéztek, hogy „minden besenyő nevében” jelenjenek meg. A Fáncon és Töbörzsökön birtokos nemes Noter Máté (megkülönböztető neve *Nacheur*, *Notyr*, *Nather* alakban is előfordul) 1335 és 1344 között ispánként szerepel, 1339-ben egy birtok átírása kapcsán mint személyazonosságot igazoló hivatalos tanú. 1344-ben – feltehetően rokonaival együtt – a fehérvári káptalan kálozi jobbágyaival hatalmaskodott, mire azok Töbörzsökre menve erőszakoskodtak a besenyőkkel, egyiküket megverték. 1346-tól Besenyő Gergely a sárvidéki besenyők ispánja, aki hivatalát négy szolgabírájával együtt gyakorolta, hasonlóan a nemesi vármegyéhez (*Gregorius rector Byssenorum et quatuor iudices nobilium eorundem*). Általános gyűléseiket és törvénykezéseiket Szentmártonban tartották. Zsadányi Besenyő János fia Gergely I. Károly király (1308–1342) uralkodása alatt emelkedett fel, 1331-ben fivérével együtt megkapott egy Zaah Felicián rokonaitól elkobzott Hont megyei birtokot. 1347-ben I. (Nagy) Lajos királytól (1342–1382) elnyerte a „minden besenyők ispánja” (*comes universorum Bissenorum*) címet, és fiaival együtt a király kivette az országot, de különösen Liptó vármegye rendes bíráinak joghatósága alól (bizonyára voltak birtokaik Liptó megyében is). Gergely 1349-ben a Pozsony megyei nádori gyűlésen is részt vett az ítélezésben. A tolnai Kajdacson volt háza, birtokai voltak Somogyban és Baranyában is, 1345-ben Csanád megyében próbált birtokokat szerezni az esztergomi érsektől azon a címen, hogy azok a régi szokás szerint hadakozó besenyők földjei. 1352-ben Lackfi István bánnak egy Tolna megyei birtokát akarta elcserélni, de ennek más birtokosok ellentmondtak.

A Fejér megyei besenyő ispánság azzal szűnt meg, hogy 1352-ben I. Lajos király a Fejér megyei nemes besenyőket felvette az országos nemesek sorába, és Fejér megye joghatósága alá helyezte. 1399-ben Zsigmond király (1387–1437) ezt a privilégiumot megerősítette, és kiegészítette azzal, hogy a Tolna megyei Tökösszeg, Végfalu, Középfalu, Bélcs, Kaptáros, Kajdac és Pártásdorog faluban lakó tizenegy besenyőt felvette az országos nemesek közé, és Tolna megye bíraskodása alá rendelte.

A régi „besenyő szabadságot” legtovább a Csanád megyei Nagybesenyő nemes besenyői őrizték. 1369-ben I. Lajos király birtokaikat kivette a nádor, az országbíró és Csanád megye hatósága alól, és ügyeiket egyenesen a királyi törvényszék elé helyezte. Ugyanebben az évben a király megtiltotta a csanádi káptalannak, hogy tized fizetésére kényszerítse őket, mivel a jobbágyokkal rendelkező nemesek

nem tartoznak tizedet fizetni. Zsigmond király 1390-ben, 1405-ben és 1414-ben kiváltságait megerősítette, majd II. Ulászló király (1490–1516) megújította ezen kiváltságokat.

A közrendű besenyőkre mindez nem vonatkozott. A Somogy megyei nagyhalmi besenyők hiába próbálkoztak a bortized megtagadásával, 1218-ban és 1221-ben kötelezték őket annak megfizetésére. A katonai szolgálattal tartozó szabad besenyőket bizonyára megillették adózási és tizedfizetési kedvezmények, kiváltságlevél híján azonban ezek idővel elhomályosulhattak. Talán ennek tudható be, hogy 1322-ben a szedregi besenyő birtokosok mind maguk, mind jobbágyaik nevében kötelezik magukat terményeik után tized fizetésére.

Az eredetileg szabad besenyők jelentős része az idők folyamán jobbágy sorba süllyedt. Megtaláljuk őket a nemes besenyők birtokain jobbágyként vagy szolgaként, de egyházi birtokokon is. A Szent László király által a somogyvári Szent Egyed apátságnak adományozott birtokok között volt egy besenyő falu is. IV. Béla király 1238-ban a johannita kereszteseknek adta Nyárádon (Mezőnyárád) a besenyők földjét, de azzal a feltétellel, hogy azon a besenyők a saját szabadságuk szerint éljenek.

Az Árpád-kori besenyő népesség számára vonatkozóan nincs semmi támpontunk, ezért a besenyő könnyűlovasság létszámát sem tudjuk megbecsülni. Analógiaként a székelyek kínálkoznak, akikkel a 12. században a besenyők együtt vonultak hadba. A szabályos tagolású székely társadalom 6 nemre és 24 ágra oszlott, az ágak 100–100 lovast tartoztak kiállítani, ehhez járult még a közrendűek fegyveres ereje. A két népelem településterületét összevetve valószínű, hogy a besenyők a székelyeknél lényegesen kevesebben voltak, tehát a királyi seregben is kisebb kontingenst képezhettek. Eleinte ugyan az egyszerű szabad harcosok tömeges részvételével kell számolnunk, de még így is legfeljebb néhány ezer lovast tehetett ki a besenyő csapatok létszáma. Viszonylag csekély népi tömegükhöz képest katonai jelentőségük a 12. században nagy lehetett, ezért is maradhattak fenn kissé archaikus kiváltságaik. A tatárjárás után szerepüket a kunok vették át.

A 19–20. század fordulójának kiváló tudósa, Nagy Géza jó érzékkel ismerte fel, hogy a középkori Magyarországra beköltözött keleti népek – főként besenyők és kunok – régészeti hagyatékát a pogány temetkezési mód, a lovastemetkezés, a keleti jellegű fegyverek és lószerszámok alapján lehet elkülöníteni a korabeli keresztény magyarság emlékeitől. Besenyőnek határozta meg az 1870-es években a Magyar Nemzeti Múzeumba került tinódi leletet (Sárbogárd–Tinódpusztá, Pintér-Varga család temetője, Fejér megye), amely valószínűleg két sír anyagát jelenti. Ezüst szegecsekkel tausirozott oldalpálcás

zablát, egy kerek, ún. vállába kovácsolt fülű kenyelet és két, egyenes keresztvasú szablyát ismerünk a bizonyára töredékesen múzeumba került leletből. A gyűjteményben jelenleg megtalálható a zabra és a 2. számú szablya; az 1. számú szablyával feltehetően azonosítható egy ismeretlen lelőhelyként nyilvántartott, átletározott szablya; a kenyelet elveszett.

Gardízi sorai villannak fel előttünk az előkelők fényűzéséről a szép kivitelű tinódi zabra láttán, amely a honfoglaló magyar előkelők pofarudas zabláihoz hasonló, de az oldalpálcák formája és a szájjal való összekapcsolási módja miatt későbbi típusba sorolható, mint a 10. század végéig földbe került magyar darabok (26. kép). A szablyák a steppei fegyverzet 11–12. századi fejlődési szakaszába illeszthetők: hosszabbak, erősebben ívelték és nehezebbek, mint a 10. századi magyar

26. kép. Oldalpálcás zabra a Sárbogárd–Tinódpusztán előkerült besenyő sírból. Magyar Nemzeti Múzeum (Karáth József felvétele) / Fig. 26. Horse bit with cheekpiece from the Pecheneg grave found at Sárbogárd–Tinódpusztá. Hungarian National Museum (photo by József Karáth)

27. kép. Keleti típusú 11–12. századi szablyák a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

1. Sárbogárd–Tinódpusztá, 1. sz. szablya.
 2. Ismeretlen lelőhely. 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 2. sz. szablya (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) /
 Fig. 27. Eastern type 11th–12th-century sabres in the collection of the Hungarian National Museum:
 1. Sárbogárd–Tinódpusztá, sabre Nr. 1. 2. Unknown find-place. 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, sabre Nr. 2
 (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

28. kép. A tinódi 2. számú szablya markolatrésze és keresztvasa (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) /
 Fig. 28. Hilt and cross-guard of sabre Nr. 2 from Sárbogárd–Tinódpusztá (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

szablyák, ami azzal van összefüggésben, hogy a steppei könnyűlovasság is újra használt sisakot és páncélt, és a közelharc jelentősége is megnőtt. A napjainkig megmaradt egyik tinódi szablya markolatát és keresztvasát vörösréz berakás díszíti (27–29. kép). Ehhez a fejlődési fokhoz kapcsolható Magyarországon néhány más szablyalelet is, ezek előkerülésének helye sajnos ismeretlen. A középkori nomád hadseregekben csak az előkelők felszereléséhez tartozott szablya, ez sírmellékletként is arra vall, hogy az eltemetett előkelő besenyő harcos volt.

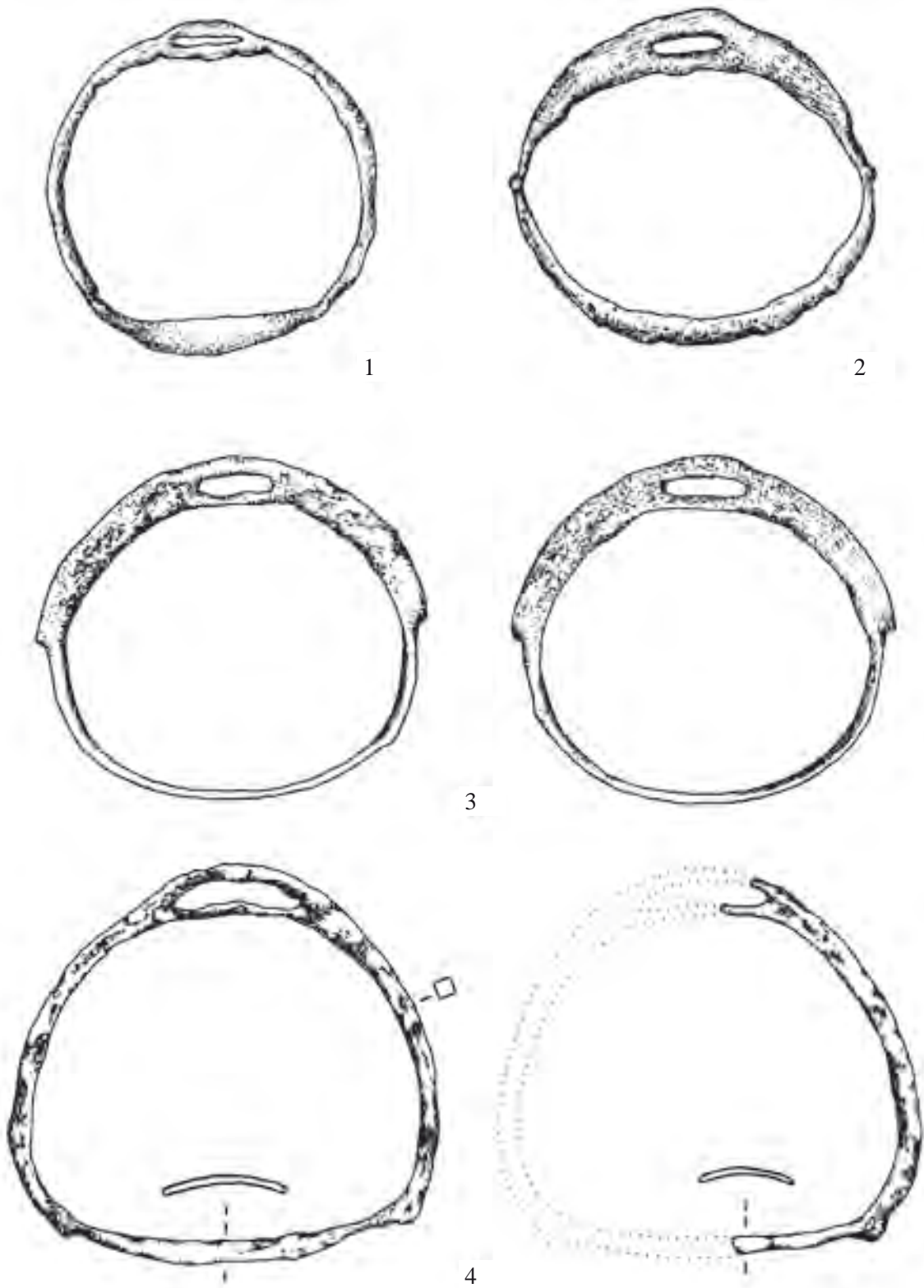
29. kép. A tinódi 2. számú szablya markolatán és keresztvasán vörösréz borítás nyoma (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 29. Traces of copper overlay on the hilt and cross-guard of sabre Nr. 2 from Sárbogárd–Tinódpuszta (drawn by Ágoston Dékány)

Sárbogárd–Templom-dűlőben egy 11–12. századi besenyő köznépi temető homokbányászás következtében nagyrészt elpusztult, mindössze nyolc sírt tárt fel Kralovánszky Alán. A 2. sír mellékletei: reflexíjhoz tartozó csontlemez, tegez csont függesztőfüle, csont tegezfedő és merevítő lécs, köpüs nyílcsúcs, feltehetően szablyából és baltából származó vastöredékek, csikózabla, két kerek kengyel töredéke, két patkó (32. kép). A feltárt temetőrészt II. István király (1116–1131) denárja keltezi. A temetőrészt közzétevő Petkes Zsolt szerint a 2. sír fegyvereinek és lószerszámának a 11–12. századi kelet-európai nomád leletek között található meg a párhuzamai. A fonatos-pontkörös díszítésű, egyenes oldalú csont függesztőfül készenléti íjtartóhoz vagy nyíltegezhez tartozott (az utóbbi tűnik valószínűbbnek). Az ilyen jellegű függesztőfülek értelemszerűen a steppei könnyűlovasság felszereléséhez tartoztak, de a 11–13. században széles körben elterjedtek Kelet-Európában, az orosz fejedelemségekben és a volgai bolgároknál is.

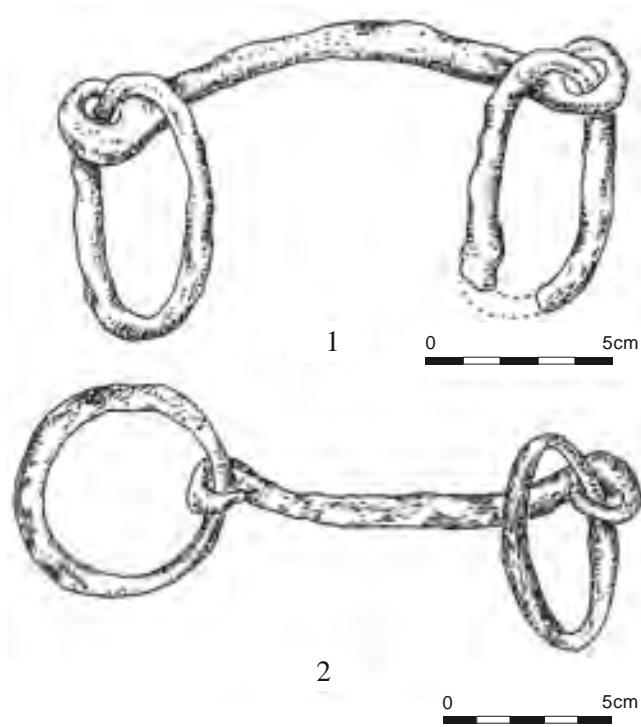
A keskeny talpalójú kerek kengyelt csak rajzról, Nagy Géza vázlatkönyvéből ismerjük, alakjából a nomád viseletre jellemző, puha talpú csizmára lehet következtetni. Hasonló besenyő típusú kengyelek a Sárvíz mentén másutt is előkerültek: a Tolna megyei Kölesd–Itatóhegyen, Kajdacs–Rókadombon és hevedercsattal együtt a Fejér megyei Alap–Tavaszmajorban (ez utóbbi lelőhely valószínűleg téves, a leletek Alap–Közégségi temetőben kerültek elő). Sárszentágota határából, Felsőtöbörzsőkről (Fejér megye) került be 1961-ben egy ívelt talpalójú kengyel pár a székesfehérvári István Király Múzeumba (30. kép). A lelet egy feldűlt sírból származik, amelyben a leírás szerint kard is volt. A Marcal vidéki besenyő település csoport közelében, Csabrendeken gyűjtött középkori régiségek között ugyancsak találunk ívelt talpalójú kengyelt. Ezt a típust a kora Árpád-korban a besenyők hozhatták be Magyarországra, majd elterjedt a magyar könnyűlovasság körében, továbbélése a néprajzi anyagban is kimutatható.

A tárgyalt régészeti lelőhelyek a 11–12. századra keltezhetők, előkerülési helyük a Sárvíz vidékének oklevelekkel is jól adatolt besenyő települései: Tinód, Kölesd, Alap, Töbörzsök.

A besenyő korszakban elterjedt merev szájasú, csukló nélküli zablák néhány példánya a Kárpát-medencében is előkerült, de nem csak besenyő etnikumhoz köthetők, mivel 10. századi magyar temetőben is előfordulnak (31. kép). Ilyen típusú zablát tártak fel egy kora Árpád-kori település 10. számú házában a Komárom megyei Bajcs–Farkasd pusztán (Bajč–Vlkanovo, Szlovákia), az 1959–1960. évi feltárás során. A Zsitva bal partján fekvő település mindössze néhány km-re van a besenyő udvarnokok 1209-ben és 1214-ben említett falujától, a mai Zsitvabesenyőtől (Bešeňov, Szlovákia).

30. kép. Besenyő kengyelek. 1. Sárbogárd–Tinódpusztá. 2. Kölesd–Itatóhegy. 3. Alap. 4. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök a (A szerző rajza, Hatházi 1996. nyomán) / Fig. 30. Pecheneg stirrups: 1. Sárbogárd–Tinódpusztá. 2. Kölesd–Itatóhegy. 3. Alap. 4. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök (drawn by the author, after Hatházi 1996)

31. kép. Merev szájvasú, besenyő típusú zablák.

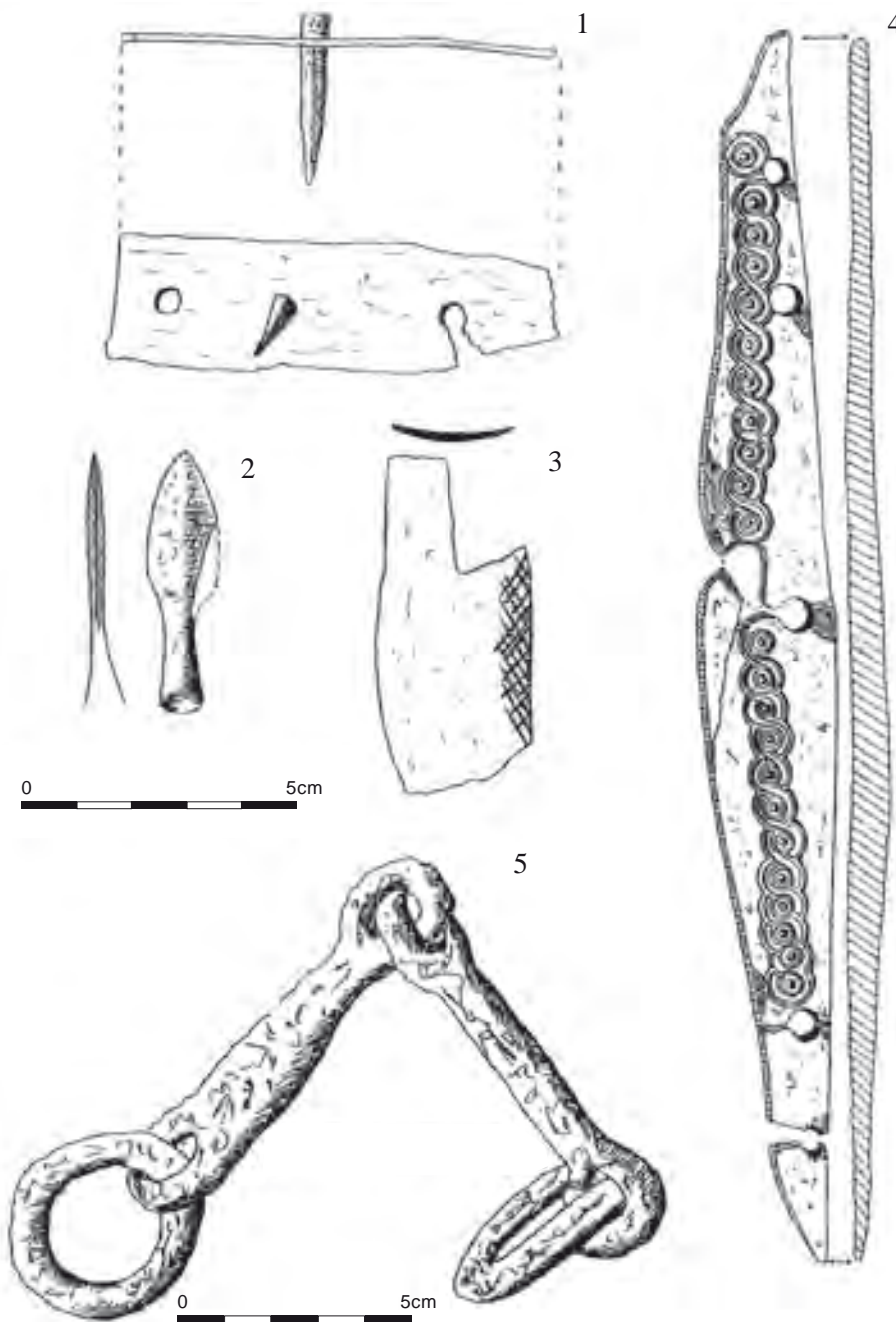
1. Bajcs–Farkasd puszta (Bajč–Vlkanovo, Szlovákia). 2. Szászváros–Pemilor-domb

(Orăștie–Dealul pemilor, Románia) (a szerző rajza Točík 1964. és Petkes 2006. nyomán) /

Fig. 31. Pecheneg type horse bits with rigid mouthpiece: 1. Bajcs–Farkasd puszta (Bajč–Vlkanovo, Slovakia). 2. Szászváros–Pemilor hill

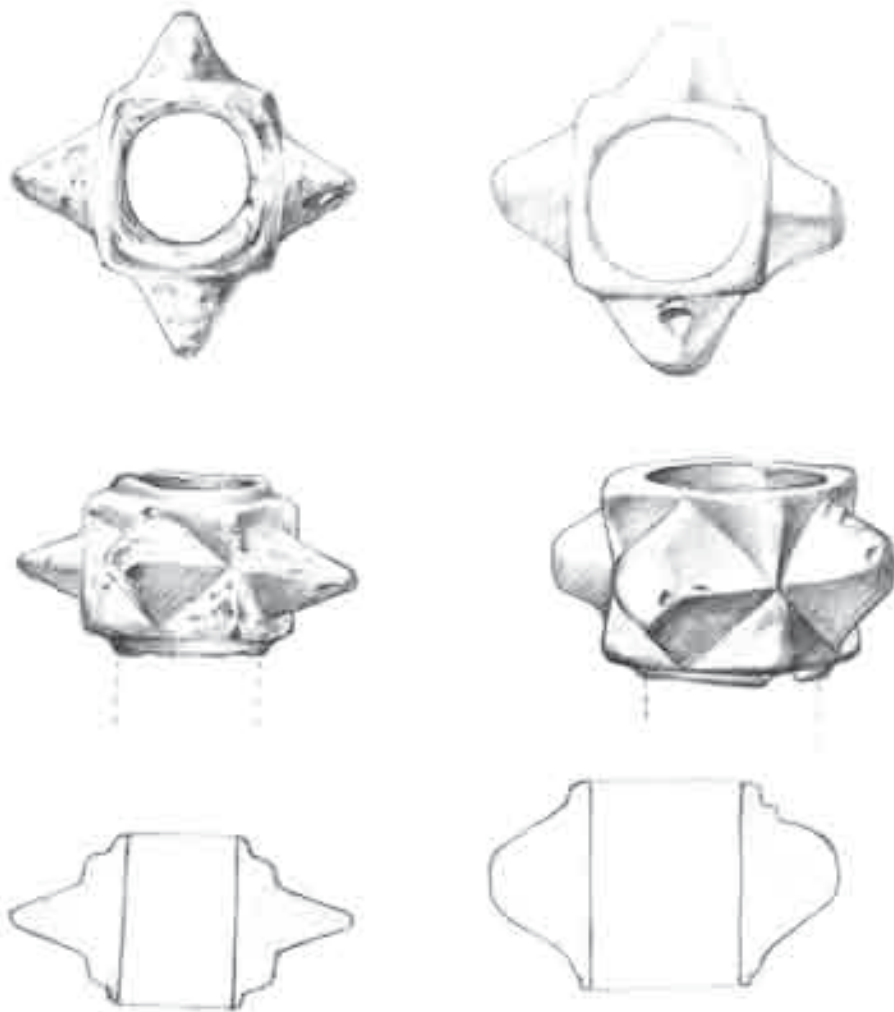
(Orăștie–Dealul pemilor, Romania) (drawn by the author after Točík 1964 and Petkes 2006)

A kelet-európai könnyűlovasság belső-ázsiai eredetű közelharci fegyvere volt a 11–13. században a csillag alakú bronz- vagy vasbuzogány, melynek elterjesztése valószínűleg a besenyőknek tulajdonítható. A kelet-európai steppe középkori nomádjainál sírmellékletként ritkán fordul elő ez a fegyver. A buzogány neve a magyar nyelvben kipcak-török jövevényszó (*buzgan* 'törő, pusztító'), tehát a besenyő és a kun nyelvből egyaránt származtatható lenne, mivel azonban a buzogány Magyarországon még a kunok előtt megjelent, a fegyver és az azt jelölő szó inkább a besenyő harcosok révén kerülhetett hozzánk. A magyarországi múzeumokban őrzött számos buzogány nagyrészt szórványlelet; a korai, egyszerűbb típusok közül egyes példányokat előkerülési helyük szerint feltételezsen a besenyők régészeti anyagához sorolhatunk (Nagykajdacs, Fácánkert–Kajmádi-sziget, Füzesabony) (33. kép). Újabban a Sárvíz-völgyi besenyők Tolna megyei települései közelében került elő négy csillag alakú buzogánylelet – közülük három a korai típusokba sorolható –, melyekről feltehető, hogy a helyi besenyő lakosság tárgyi emléke (Paks–Cseresznyés–Akalacs, Paks–Gyapa–Templomdomb, Paks–Páli-szőlők, Fadd–Juhakol). Bár az írott források egyik helyen sem említenek besenyő lakosságot, az egyik lelőhely neve (Akacacs) valószínűleg besenyő eredetű földrajzi név, fehér színű lovat jelenthet. A Rába vidéki Kajárpécéről ismerünk két köpűs, a 12–13. századra keltezhető buzogányt. A középkori Kajárral szomszédos Szerecseny faluban besenyők laktak, ugyanis már 1086-ban említik a határnak ezen a részén a besenyők szántóját, 1234-re pedig ez a *Besenyőtarló* (*ad rus Bissenorum quod vulgo dicitur Beseneuthorlou*) határnévben rögzült. Természetesen nincs bizonyító erejű régészeti adatunk a szóban forgó leletek etnikai azonosítására, csupán a fegyvertípus besenyő eredete és a történeti földrajzi környezet az, ami megengedi ezt a feltevést. A 12–13. században a buzogányt országsszerte használhatta az átmeneti típusú magyar lovasság is. A besenyők buzogányhasználata mindenesetre Magyarországon közismert lehetett, olyannyira, hogy helynév is keletkezett belőle. 1632-ben szerepel Bortalutó Besenyőről való Besenyő István (*Stephanus Besseniej de bottal eötü Besseniej*), a különleges helynév a buzogánnyal való hadakozásra utal. Ugyanerre a helynévre van egy 1502-es adat is. Györffy György a Csanád megyei Nagybesenyővel azonosítja a helységet.

32. kép. Sárbogárd–Templom-dűlő 2. sír leletei. 1. Tegezfedél. 2. Íjtegez függesztőfüle. 3. Köpüs nyílhegy. 4. Íjmerevítő csontlemez. 5. Csikózabla (Petkes 2006. nyomán) / Fig. 32. Finds of Grave 2 in Sárbogárd–Templom-dűlő. 1. Quiver cap. 2. Loop of quiver. 3. Socketed arrowhead. 4. Bone bow stiffener. 5. Snaffle bit (after Petkes 2006)

A XI. századi magyarság egy ideig még tanúja volt a betelepült besenyők pogány temetkezéseinek. A százdi apátság 1067 körül kelt alapítólevele említi a Borsod megyei Szihalom határában a besenyők sírjaihoz (*ad sepulturas Bissenorum*) vezető utat; a szóban forgó birtokon az oklevél kiadása idején 20 magyar és 10 besenyő lovas szolga élt. Valószínűleg halomsírokról, kurgánokról van szó, mivel a besenyők és más középkori nomád népek halmokat emeltek sírjaik fölé, vagy régebbi halom oldalába temetkeztek, temetőik viszonylag nagy területet elfoglaló, messziről látható halomcsoportok voltak.

33. kép. Besenyő típusú, 11–12. századi négytüskés buzogányok. 1. Ismeretlen lelőhely. 2. Szörényvár (Turnu Severin, Románia) (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 33. Pecheneg type, 11th–12th-century, four-spiked mace heads. 1. Unknown find-place. 2. Szörényvár (Turnu Severin, Romania) (drawn by Ágoston Dékány)

Halomsírt jelent az Alföldön elterjedt *korhány* földrajzi név, a török *kurgan* szó változata, amely valamelyik kipcsak-török nyelv (besenyő vagy kun) közvetítésével került nyelvünkbe.

A nyugati országhatáránál határvédő szolgálatot teljesítő népelemek, besenyők vagy oroszok egyik főnökének a felesége lehetett a tulajdonosa Bóna István szerint az 1902-ben Darufalván (Drassburg, Ausztria) előkerült kincsnek, amelyet a 11. század közepe táján rejtettek el. A kincs tárgyai a 10–11. század fordulóján kijevei és volhíniai területen készültek, tehát a lelet nem steppei eredetű ékszereket tartalmaz.

Magyarországon a gajevkaihoz hasonló gazdag lovasfelszerelések még nem kerültek elő. A besenyők eredeti steppei kultúrájából egyelőre még kevés régészeti leletet ismerünk, s azok sem szakszerű ásatásból származnak. Földmunkák nyomán, véletlenszerűen kerültek napvilágra egyes megbolygatott, feldőlt sírokból lószerszámok és fegyverek, a lelőhelyeket és a lelőkörülményeket sem ismerjük pontosan (kivételt képez az Anton Točík szlovák régész által vezetett bajcsi ásatás, valamint a Kralovánszky Alán által Sárbogárdon feltárt temetőrészlet). Még így is fontos, értékes leletekről van szó, amelyek bizonyítják, hogy a besenyők pogány hitvilága és temetkezési szokásai a 11–12. század folyamán egy ideig továbbéltek. Valószínűnek tartjuk, hogy a később betelepülők őrizték legtovább hagyományait, s ez az oka annak, hogy a néhány ismert sírlelet a Sárvíz völgyéből származik.

Egyes kutatók feltételezték, hogy kisebb besenyő néptöredékek már a honfoglaló magyarokkal együtt beköltöztek a Kárpát-medencébe, 10. századi temetőink bizonyos kulturális jelenségeit ezzel próbálták magyarázni. Ilyen csoportok azonban sem az írott forrásokkal, sem régészetiileg nem mutathatók ki. A korai beköltözőket a telepítési politikának megfelelően nem összefüggő etnikai tömbben, hanem szétszórtan, magyarokkal vegyesen telepítették le. Az államszervezés idején a kereszténység felvétele is szinte a magyarokkal párhuzamosan történt. A besenyők nagy részét kitevő lovas harcos réteg így hamar betagoledott a magyar társadalom hasonló feladatú népei közé, ami beolvadását is siettette. A 13–14. században kollektív kiváltságokat elérő besenyők valószínűleg nem az ő leszármazottaik, hanem a később beköltözöttek.

Éppen egy előkelő besenyő család, Tonuzaba és fia, Urkund példája mutatja, hogy Szent István korában a pogány vallás feladása a főemberek számára elkerülhetetlen volt. Anonymus költői példázata szerint: „Midőn Boldog István király az élet ígét hirdette és a magyarokat keresztelte, akkor Tonuzaba, ki hitben hiú volt, keresztény lenni átalott; így hát temetkezett élve feleségével az Abád-révbe, hogy a kereszttségben ő meg a felesége ne éljen Krisztussal örökre. Ám a fia, Urkund, mint keresztény, Krisztussal együtt él mindörökké” (Pais Dezső fordítása) (21. kép). Bollók János szövegelemzése mutatta ki, hogy az „élve temetkezés” jelkép, az „örökké Krisztussal élés” ellentéte, vagyis aki megtagadja a kereszténység felvételét, olyan, mintha életében eltemetkezett volna, elvetve magától az örök élet lehetőségét. Az idős Tonuzabát tehát senki sem ítélte élve eltemetésre azért, mert ragaszkodott ősei hitéhez. Nomád szokás szerint fegyvereivel, lovával együtt temették el halála után valahol az abádi rév környékén, ahol egy kurgánsírban alussza örök álmát. (A temetés nem a *révbe*, hanem a *révhez*, *révnél* történt: *ad portum Obad est sepultus*.)

A magyar államalapítással egy időben, a 11. század elején a Dnyeper vidéki szállásaikon élő besenyőket is érte keresztény térítés. Querfurti Brúnó szász térítőérsek a magyarországi fekete magyaroknál végzett sikertelen térítő tevékenysége után 1008-ban Vlagyimir kijevi nagyfejedelemhez (980–1015) ment, majd onnan a besenyőkhöz – feltehetően a Kara-Baj törzs vezetőihez –, ahol viszont már útja a megpróbáltatások ellenére némi eredménnyel járhatott, mivel egyik társát a besenyők püspökévé szentelte. „Utunkat az összes pogány közül legkegyetlenebb besenyők felé vettük” – írja az érsek, akit mégsem itt, hanem a poroszoknál érte a vértanúhalál a következő évben.

A besenyők hitvilágáról csak temetkezési szokásaik alapján alkothatunk képet, s ez a régi török és mongol népek hiedelemvilágához hasonlóan sámánizmusnak tartható. Al-Bakrí feljegyzett egy muszlim legendát arról, hogy egy a besenyők közé került tudós muszlim fogoly a 11. század elején egyik törzsüket iszlámra térítette, mire polgárháború tört ki az áttért és a pogány törzsek között, amely a muszlimok győzelmével végződött, s így valamennyien muszlimok lettek. A kelet-európai steppén élő besenyőket valóban érthették iszlám térítési kísérletek – szomszédságukban a Kazár Birodalom lakosságának egy része már régóta muszlim volt, a volgai bolgárok pedig a 10. század elején vették fel az iszlámot –, azonban a tömeges áttérésnek a besenyők régészeti kultúrájában nincs nyoma. A besenyők között élő káliz csoportok ezzel szemben már régóta Mohamed követői voltak. A magyarországi besenyők közötti mohamedánokra utalhat *Szerecseny* falu neve Győr megyében – ahol valóban éltek besenyők – és a Fejér megyei *Szerecseny* puszta Seregélyes mellett, a besenyő szállásterület szélén.

A könnyűlovas szolgálatot ellátó besenyők a 12. század folyamán viseletüket, fegyverzetüket, hadi szokásaikat még változatlanul őrizték, kipcsak-török nyelvüket is beszélhették, azonban a kereszténység felvétele és a társadalmi integráció miatt közösségeik egyre inkább a „kettős kultúra” állapotába kerültek. A személynévadási szokások arra utalnak, hogy a hagyományos kultúra egyes elemei – talán a nyelv is – a 13. században még éltek. Anjou-kori adataink arra figyelmeztetnek, hogy amikor a tulajdonképpen beolvadás már megtörtént, egyes közösségek – köztük a legnépesebb Sárvíz vidékiek – kiváltságos szabad rétege etnikai származástudatát büszkén őrizte, és a nemesi státus megszerzése végett jogi céllal hivatkozott rá. A származástudat tehát túlélte a nyelvi-kulturális beolvadást.

A viselet, az etnikai azonosság egyik kifejezője a középkori viszonyok között a kultúrák legtovább fennmaradó elemei közé tartozott. Egy 15. század végi munkában meglepő adattal találkozunk a besenyők keleties viseletére vonatkozólag. Antonio Bonfini, itáliai humanista történetíró (1427/1434–1502) *A magyar történelem tizedei* című művében írja a besenyők viseletéről, hogy zászlóik vannak, szakállukat nyírják, bajszukat nagyra növesztik, lósörényes süveget és a perzsák módjára bő selyemköpenyt viselnek, és igen kedvelik a gyors lovakat. Lehetnek ugyan kétségeink, hogy Bonfini korában csakugyan ilyen volt-e a besenyők viselete, de végül is nem elképzelhetetlen, hogy a szerző egyes csoportjaik – esetleg a Csanád, Fejér és Tolna megyei nemesek – szokásairól szerzett tudomást a magyar királyi udvarban, vagy akár Mátyás király (1458–1490) seregének táborában.

4. OGUZ KAGÁN NÉPE

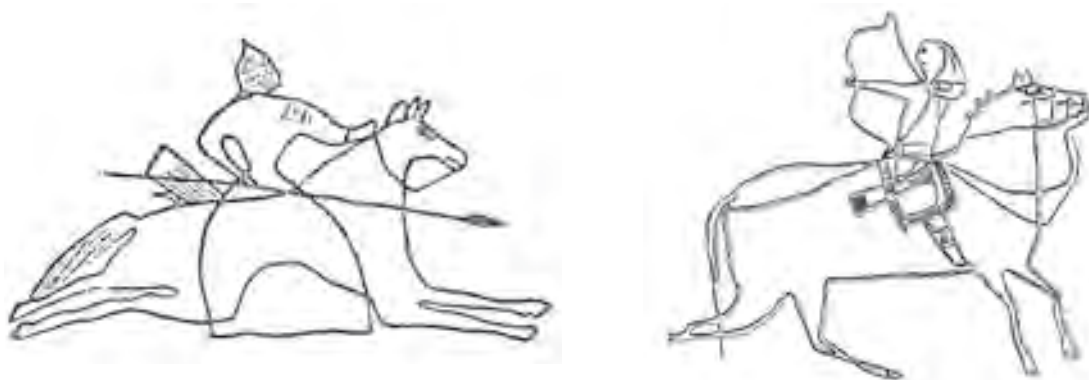
Oguz eredetmonda. Az oguz törzsszövetség harcai a türkökkel, csatlakozásuk a Türk Birodalomhoz. Az oguzok nyugat felé vándorlása az Ujgur Birodalom megalakulása után. Szállásterületük a Szir-darja vidékén. A besenyők elűzése az Urál folyó vidékéről. Ibn Fadlán az úzoknál. A kun-kipcsak törzsszövetség megjelenése: az úzok a II. század közepén a Volgától nyugatra vonulnak. Az úzok harca az orosz fejedelmekkel. A katasztrofális végű 1064–1065. évi bizánci hadjárat. Szétszóródásuk. Úz betörések Magyarországra. Szórványos úz betelepülők helynévi emlékei. Vannak-e Magyarországon úz régészeti leletek?

A besenyőket a nyugat-szibériai steppékről elűző úzok az oguz-török népek sorába tartoztak. Az *úz* népnév az *oguz* változata, ebben a formában bizánci szerzőknél és néhány latin nyelvű forrásban szerepel, valamint a magyar nyelvben maradt fenn. A középkori mohamedán szerzőknél *guzz* névalakot találunk. Az úzok az orosz évkönyvekben *tork* néven szerepelnek, amely a saját magukra használt *türk* elnevezés megfelelője lehet.

A török nyelvek nagy múltra visszatekintő oguz ágának mai képviselői a törökországi törökök, az azerbajdzsánok, a türkmének és a gagauzok. Közös eredetük emlékét legendák, hősi eposzok őrizték meg. Az *Oguz kagán legendája* a népet megszemélyesítő legendásős, Oguz kagán dicső tetteiként beszéli el az oguz nép felemelkedésének történetét. A legenda teremtésmítoszzal kezdődik. Egyes elemei igen régiek, még az oguzok belső-ázsiai tartózkodása idején, az 5–6. században jöttek létre, de megtalálhatók benne a későbbi közép-ázsiai és kelet-európai történetükből vett motívumok is. Ismerkedjünk meg az oguzok mesés történetével.

Oguz kagánnak Hold fejedelemasszony adott életet. A gyermek nem szopott anyatejet, nyers húst és levest evett és bort ivott, negyven nap alatt felserdült. „Lábai, mint a bikáé, dereka, mint a farkasé, háta, mint a cobolyé, melle, mint a medvéé.” Oguz kagán első hőstette volt, hogy a világot rettegésben tartó, nyájakat és embereket pusztító óriás orrszarvútól megszabadította az emberiséget. Lándzsáját az orrszarvúba döfte, fejét kardjával levágta. Egyik nap Istenhez könyörgött, mire kék fénysugáron egy gyönyörű leány ereszkedett alá, akibe beleszeretett, s aki három fiúgyermeket szült neki, a nevük Nap, Hold és Csillag lett. Egyszer, amikor Oguz kagán vadászni ment, egy tó közepén, egy fa odvában ülő gyönyörű leányt pillantott meg, beleszeretett és feleségül vette. Ettől a leánytól is három fia született: Ég, Hegy és Tenger. Akkor Oguz kagán nagy lakomát rendezett az embereknek, s mint az ujgurok kagánja hadba hívta a bégeket és a népet a föld mind a négy sarkának meghódítására, a szürke farkashoz szóló harci kiáltással. A tőle jobbra eső területen Altun kagán uralkodott, aki önként meghódolt neki. A balra eső területen a sok-sok várossal, töméntelen sereggel rendelkező Urum kagán uralkodott, aki nem hajolt a parancsára. Oguz kagán zászlóit kibontva seregeivel vonult ellene. Negyven nap után hajnalban az Oguz kagán sátrába behatoló ragyogó fénysugárból egy szürke szőrű, szürke sörényű nagy hím farkas lépett elő, s attól kezdve az vezérelte a sereget. Az Itil folyóhoz érve megküzdöttek Urum kagán seregével, kegyetlen öldöklés után Oguz kagán győzött, és elfoglalta Urum kagán birodalmát.

Ezután Oguz kagán Urum kagán testvére, Uruz bég ellen fordult. Megostromolta az Uruz bég fia által védett, folyóágak közt fekvő várost. Az ifjú behódolt neki, és adóját sok arannyal-ezüsttel lerótt. Azután Oguz kagán seregét megint a nagy szürke hím farkas vezette új hadjáratra. Útközben sok akadályt kellett leküzdeni. Az Itil folyón való átkelést egy ügyes harcos intézte, akinek Oguz kagán a Kipcsak bég nevet adta. Egy hóval és jéggel borított hegyen elveszett Oguz kagán kedvenc tarka csödöre; a lovat egy bátor, hős harcos hozta vissza, akinek Karluk lett a neve, s Oguz kagán az ottani harcosok fejévé nevezte ki. Azután meghódították Csürçset kagán országát, annyi zsákmányt szereztek, hogy alig tudták elszállítani. Akkor egy ügyes ember a seregből szekereket készített, s a zsákmányolt

34. kép. Türk lovasok ábrázolásai Altaj vidéki sziklarajzokon (Szulek, 8–10. század, Artamonov 1962. nyomán) /
Fig. 34. Representation of Turkic riders on a petroglyph from the Altai region (Sulek, 8th–10th century,
after Artamonov 1962)

állatokkal vontatták a szerzett sok aranyat, ezüstöt, drágakövet. Mikor a szekerek elindultak, az emberek ezt kiáltották: „Kanga, Kanga!” Ezért Oguz kagán nekik a Kanggalig nevet adta. Azután a szürke hím farkas vezetésével meghódították Indiát, Tangutot, Szíriát és a déli Barkan országot. Amikor Oguz kagán megöregedett, ereje megfogyatkozott, egy bölcs ember tanácsára fiait elküldte vadászni a hajnal és az éjszaka irányába. Nagyobb fiait kelet felé küldte: Nap, Hold és Csillag aranyját talált az úton. Az íjat apjukhoz vitték, aki háromfelé törte, és ezekkel a szavakkal adta nekik: „Miként az íj, úgy repítsetek ti is nyilaitokat az ég felé!” Oguz kagán kisebbik fiait nyugat felé küldte: Ég, Hegy és Tenger az úton három ezüstnyilat talált. Oguz kagán ezt is szétosztotta köztük: „Az íj kilötte a nyilat, legyetek olyanok, mint a nyíl!” Így osztotta szét birodalmát fiai között. Az Ég-Isten az egész világot Oguz kagán utódainak adta (*oguz kagán legendája*, 1300 körül lejegyzett szöveg másolata 15. századi ujjur írásos kéziratból, Kakuk Zsuzsa fordítása nyomán) (34. kép).

A legendában szereplő, megszemélyesített országok és népek valóban kapcsolódnak az oguz történelméhez: Altun kagán a török nyelven Altun (‘Arany’) hegységnek nevezett Altajra és népeire vonatkozhat; Urum kagán a török népek által *Rumnak* nevezett Bizánccal egyeztethető; Uruz bég Rusz/Oroszország megszemélyesítője; Kipcsak bég és Karluk az oguzokkal a 9–10. században északkelet, illetve kelet felől szomszédos nép nevéből vett személynév; Kanga, Kanggalig a 11–13. századi nyugat-szibériai, török nyelvű kangli, kangit ‘szekeresek’ nép nevével egyezik. A sereg előtt járó, utat mutató farkas ősi totemisztikus képzeteket tükröz. Az íj és a nyíl szemléletes hatalmi jelkép, hiszen a lovasnomádok legfontosabb fegyveréről van szó, amely igen régen méltóságjelvénné vált. A hun birodalomban az *aranyíj* uralkodói jelkép volt. (Hun régészeti leletek alapján László Gyula rekonstruálta az aranylemezekkel borított íjat.) A nyíl, illetve a nyilakat tartalmazó tegez a nomád népeknél gyakori méltóságjelvény volt; itt csak a nyugati törkökre utalunk, akiknél a nyíl a törzsfői hatalom jelképe lett – ettől kezdve nevezték őket a „tíz nyíl népé”-nek. Az oguz mondában a fiúk között megosztott íj és nyíl egyúttal az egységben rejlő erőt is jelképezte. Hiszen íj nyíl nélkül, vagy nyíl íj nélkül mit sem ér, a széttört fegyver pedig összeillesztve lesz újra használható.

Az oguzok eredetmondáját Rasídaddín 14. századi perzsa történetíró is feljegyezte, az oguzok 24 törzsének nevét is közli. A törzsek élén Oguz kagán egy-egy unokája állt (a hat fiúnak négy-négy fia volt), és amikor ünnepi lakomára összegyűltek, két ló húsát hatfelé osztották, a négy-négy unokának apjuk után mindig ugyanaz a rész jutott. Ugyancsak apjuktól örökölték az unokák madár alakú *ongonjukat*, totemisztikus eredetű óvo szellemüket.

Az oguz törzsek a 6. században a kínaiak által *tielő*-nek nevezett nagy törzsi csoportosulás keleti ágát alkották, az Altaj- és a Hingan-hegység között, a Bajkál-tótól délre helyezkedtek el, központjuk a

Szelenga völgyében volt. Kilenc törzből szervezett törzsszövetségük neve a türk feliratokban *tokuz-oguz*, azaz 'kilenc oguz', egyik legjelentősebb törzsük az ujgur volt. A kínai forrásokban a „kilenc törzs” elnevezés vonatkozik rájuk. Az oguz törzsszövetség az 5–6. században a Zsuanzsuan Birodalom fennhatósága alá tartozott. A 6. század első felében fellázadtak a zsuanzsuanok ellen, a lázadást a türkök verték le. 552-től 630-ig az első Keleti Türk Birodalom alávetett népei között találjuk az oguzokat, akik a birodalom északi részén éltek. Viszonylagos különállásukat türk fennhatóság alatt is megőrizték. A kínaiakkal szövetségben 630-ban részt vettek a keleti türk kagán uralmának megdöntésében, ekkor azonban kínai fennhatóság alá kerültek. Délebbre húzódtak, elfoglalták a türk szállásterület egy részét, mivel a kínaiak a türköket a kínai határvidékre telepítették, de az oguzokra is kiterjesztették a kínai adminisztrációt. A Második Keleti Türk Birodalom megalapítása (681) után a türköknek időről időre kemény harcokban kellett engedelmességre kényszeríteni az oguzokat. A kínai függőséget lerázó Kutlug/Elteris kagán (681–691) kormányzója és hadvezére, a bölcs Tonjukuk emlékoszlopának felirata (726) elmondja, hogy birodalmuk újjászervezésekor minden oldalról ellenség vette körül a türköket, délről a kínaiak, keletről a kitajok és északról az oguzok. Az oguzokhoz küldött kémről megtudták, hogy az oguz kagán már szervezi az összefogást a kínaiakkal és a kitajokkal, hogy együtt támadják meg a türköket, és semmisítsék meg az új uralkodót. Ezt megelőzendő, Tonjukuk mintegy kétezer fős sereggel megtámadta a Tola folyó mentén vonuló, az övénel jóval nagyobb sereggel rendelkező oguzokat, és legyőzte őket. Ezek az oguzok csatlakoztak a türkökhöz. Elteris kagán ezek után szívós harcban egymás után leverte az uralmát elismerni nem akaró népeket, az oguzok ellen ötször vezetett hadjáratot. „Ég-isten rendelése szerint elvette birodalmukat azoktól, akiknek birodalmuk volt, megfosztotta kagánjuktól azokat, akiknek kagánjuk volt. Az ellenséget leverte, kit térdre kényszerített, kit főhajtásra bírt” (Kül tegin felirata, Kakuk Zsuzsa fordítása). Elteris kagán sírjára elsőként az oguz Báz kagán *balbalját* (a megölt ellenséget jelképező kő) helyezték el.

A birodalom népeinek „pacifikálása” nem volt hosszú életű. Az Elteris után uralkodó Kapgan kagán (691–716) 706–707-ben legyőzte az oguzok egyik erős törzsét, a Bajirku törzset. Kapgan uralkodása végén a belső bajokat és széthúzást kihasználva az oguzok Izigil törzse fellázadt, a lázadást Kül tegin verte le. A következő uralkodónak, Elteris idősebb fiának, Bilge kagánnak (716–734) tizenkét nagy hadjáratban kellett biztosítani hatalmát délen a kínaiak, keleten a kitajok, északon az oguz hadak ellen. Az oguzok csak súlyos harcok árán hódoltak be. Bilge kagán öccse és hadvezére, Kül tegin sírkövének rovásírásos felirata (732) részletesen elbeszéli ezeket a harcokat (35. kép). „A kilenc oguz törzs népeim közé tartozott, de mert ég s föld felkavarodott, ellenségünké lett. Egy esztendőben ötször szálltunk hadba. Először Togu Baliknál ütköztünk meg velük. Kül tegin Azman nevű fejr lován támadott. Hat harcost leszúrt dárdájával, a hetediket közelharcban vágta le kardjával. Másodjára Kuslagaknál az ediz néppel harcoltunk. Kül tegin ekkor Áz nevű sárga lován támadott. Egy embert leszúrt lándzsájával, kilenc embert üldözés közben kaszabolt le. Az ediz nép elpusztult ebben a csatában. Harmadjára ... az oguzokkal harcoltunk. Kül tegin ekkor Azman nevű fejr lován támadott. Seregüket legyőztük, földjüket meghódítottuk. Negyedízben a Csus forrásnál harcoltunk. Türk hadam ekkor már fáradt volt, ereje fogytában. De Kül tegin támadott, ellenségünket szétszórta. Tonga tegint a forrásnál bekerítettük, a Tongra nemzetségbeli vitézt, tíz emberével együtt, megöltük. Ötödízben Ezgenti Kadaznál harcoltunk az oguzokkal. Kül tegin ekkor Áz nevű sárga lován támadott. Két harcost leszúrt lándzsájával... Akkor azt a hadat mind megöltük. Magi Kurgánban telettünk, nyáron az oguzok ellen hadat indítottunk. Kül tegin volt hadaink vezére. Oguz ellenségünk táborunkra rontott. Kül tegin most Ögsziz nevű fejr lován támadott. Kilenc harcost leszúrt, a tábort nem adta fel” (Kül tegin felirata, Kakuk Zsuzsa fordítása).

Úgy látszik, hogy a kiváló türk hadvezért ugyancsak megszorongatták az oguzok, még azután is, hogy seregüket legyőzte, földjüket meghódította, és „mindenkit” megölt. Tábortát az oguzok körülférták, és a türkökre halál, asszonyaikra és leányaikra rabszolgasors várt volna, ha Kül tegin nem vágja ki magát. Ezután valamiféle megegyezés jöhetett létre az oguz törzsfőkkel és nemzetségfőkkel, akik

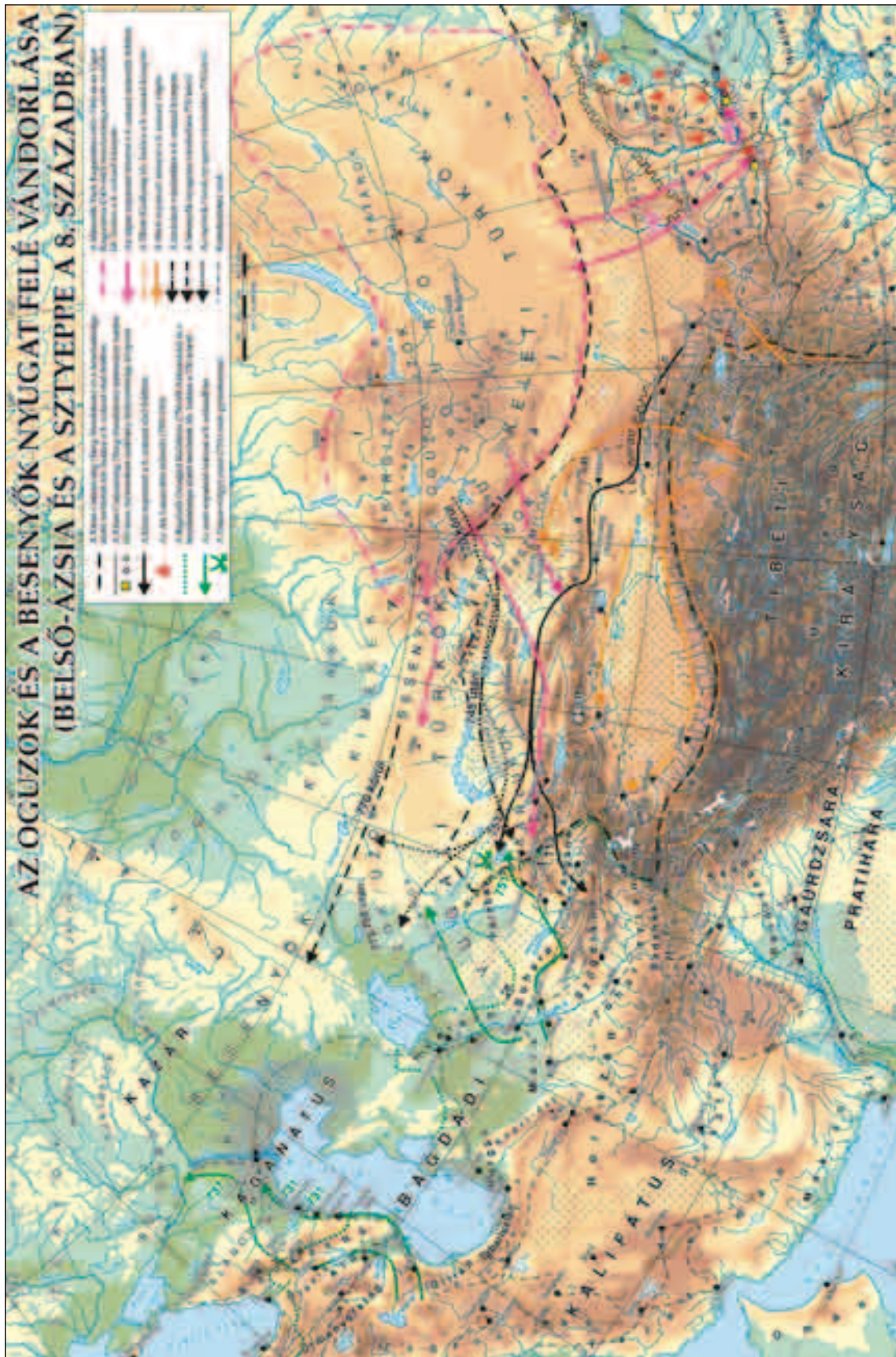

35. kép. Kül tegin 732-ben emelt síremléke, egyik oldalán türk rovásírásos, másik oldalán kínai felirat örökíti meg a nagy hadvezér tevékenységét, így az oguzokkal folytatott harcait is (Dosymbaeva–Žoldasbekov 2013. nyomán) / Fig. 35. Kul Tegin's burial monument, built in 732. A Runic inscription on one side, a Chinese inscription on the other commemorates the deeds of the great general, among others his battles with the Oguz Turks (after Dosymbaeva–Žoldasbekov 2013)

kénytelenek voltak elfogadni a türk fennhatóságot, az öccsét gyászoló Bilge kagán ugyanis a sírfeliratban együtt szólítja meg alattvalóit, a türk és oguz bégeket és a két népet.

Az orhoni feliratokból néhány oguz törzs nevét is megismerhettük: Bajirku, Izgil, Ediz, Tongra; ezeket a kínai források is megerősítik. A törkökkel való együttélés emléke lehet, hogy a 10. századi oguzoknál (úzoknál) türk eredetű intézmények és méltóságnevek találhatók. A fejedelem a *jabgu* címet viseli, amely megfelel a rangban a kagán után következő méltóságnak. A fejedelem helyettese a *kudarkin*, a szó a nyugati türköknél meglévő *kül-erkin* összetett méltoságnévvel azonos. (A *kül* gyakori alkotórésze török méltóságneveknek, az *erkin* törzsfői cím a Nyugati Türk Birodalom öt nyugati törzsfőjének járt.) A *tarkan* és a *janal (inal)* méltoságnév is megvolt az oguzoknál. A *türk* népnév önelnevezésként való használata arra utal, hogy az oguz vezetőréteg a Türk Birodalom örökösének tekintette magát.

745-ben a tokuz-oguz törzsszövetség vezértörzse, az ujugurok a baszmiokkal és a karlukokkal szövetségben megdöntötték a Második Keleti Türk Birodalmat, majd szövetségeseik leigázásával saját birodalmat alapítottak a Türk Birodalom helyén. Az ujugurok *on-ujgurnak* ('tíz ujugur') is nevezték magukat, vagyis törzsszövetségükbe a névadó ujugur törzsen kívül kilenc oguz törzs is beletartozott. A második ujugur uralkodó, Bajjan-csor (747–759) emlékére emelt sine-uszui felirat szerint az ujuguroknak nemcsak nomád szomszédjaikkal, hanem egyes oguz törzsekkel is meg kellett küzdeniük a hatalomért. Az Ujugur Birodalom megalakulása után az oguz törzsek egy része kivált a törzsszövetségből és nyugat-délnyugat felé húzódott, a Balhas-tó és az Iszik-köl közötti vidékre, majd a Szir-darja mellékére és az Aral-tótól északra eső steppékre (36. kép). Az áttelepülés a 760–770-es években történhetett, amint arra Ibn al-Aszír arab történétíró (1160–1233) adatából is következtethetünk. A mohamedán források *guzznak* nevezik a nyugatra költözött oguzokat, míg az ujugurokra a *tokuzguz* elnevezést használják.

36. kép. Az oguzok és a besenyők nyugat felé vándorlása belső-ázsiai őshazájukból a közép-ázsiai steppékre (Belső-Ázsia és a steppe a 8. században) (tervezte Nagy Béla) / Fig. 36. The western migration of the Oghuz Turks and the Pechenegs from their Central Asian homelands to the steppe (Central Asia and the steppe in the 8th century) (designed by Béla Nagy)

A 9. században az oguzoktól keletre a karlukok, északra és északkeletre a kimekek és a kipcsakok, nyugatra a besenyők helyezkedtek el, délre pedig a mohamedán Számánida Emirátus és Hvárezm. Ibn Khordadbeh arab földrajzíró (820/825–911 körül) a 9. század második felében írott művében a nyugat-turkesztáni török népek felsorolásában az oguzokat a karlukok és a kimekek után említi, majd a besenyők következnek. A Gardízínál és al-Bakrínál olvasható, 9. század végi viszonyokra vonatkozó értesülések szerint az oguzok (úzok) rendszeresen háborúskodtak a besenyőkkel.

Új hazájukban az oguzok nem minden törzse folytatott nomád életmódot, egy részük városlakó volt, fővárosuk a Szír-darja alsó folyása és az Aral-tó között fekvő Jangikent volt. Iszmail ibn Ahmed számánida emírnek 893-ban a karlukok ellen folytatott győztes hadjárata megváltoztatta a térség erőviszonyait: a karlukok jelentősen meggyengültek, a kimekek önálló birodalmat alapítottak, az oguzok (úzok) pedig elfoglalták a besenyők szállásterületét az Emba és az Urál folyók vidékén, nyugatra vonulásra kényszerítve a besenyőket. A 10. században a Kazak-steppe nyugati részét a mohamedán szerzők Úz Pusztagának nevezik, egészen az 1030-as évekig, amikor a kipcsakok foglalják el ezt a vidéket.

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár arról tudósít, hogy az úzok a kazárokkal szövetségben támadták meg a besenyőket. A kazároknak nemigen lehetett érdekük, hogy a veszélyes besenyők birodalmuk egyik oldaláról átkerüljenek a másik oldalára, a Volgán átkelő és nyugat felé átvonuló besenyők ellen viszont kénytelenek voltak fellépni, valószínűleg ezt értelmezték a bizánciak szövetséges viszonyként. A 10. század közepén Konstantin császár leírása szerint a besenyők négy keleti törzse határos volt Úziával és Kazáriával. Habár az úzok távol estek a Bizánci Birodalomtól, a bizánci diplomácia számolt katonai erejükkel a besenyők és a kazárok ellen. „Az úzok, mivel közel vannak hozzájuk, meg tudják támadni a kazárokat” (DAI 10. fejezet).

Isztakhri 10. századi arab geográfus, aki Szamarkandban halt meg, *Az utak és országok könyve* című művében a török népek felsorolása – tokuzoguz (ujgur), kirgiz, kimek, oguz (*guzzija*) és karluk – után leírja az oguzok szállásterületének határait: „A *guzzija* szállásainak határait az (a vonal) képezi, amely a kazárok, a kimekek, a karlukok földje, továbbá bulgar s az iszlámnak Gurgandzstól (Urgencs) Fárábig és Aszbigábig [a Szír-darja mentén] terjedő határai között húzódik. A kimekek szállásai a karlukok mögött észak felé terülnek el, mégpedig az oguzok és a kirgizek között...” (Kmoskó Mihály fordítása). A leírásból is kitűnik, hogy a besenyők elűzése után az oguzok hatalmas szállásterületet birtokoltak, délen az Amu-darjáig, északon és nyugaton a volgai bolgárokig és a Kazár Birodalomig nomadizáltak. Azzal, hogy a kazárokkal szomszédosak lettek, a régi barátságos viszony megszűnt. Maszúdi említi, hogy a *guzz*-törökök nomád törzsei a Kaszpi-tengerig és a Volgáig is eljutnak, hogy ott teleljenek, télen a jégen is átkelnek, s a határt védő kazárok ezt nem mindig tudják megakadályozni.

A 10. században az oguzok erős törzsszövetséget alkottak. Az iszlám egyre jobban terjedt köztük, különösen a letelepült oguzoknál. Az egyik oguz törzs Szeldzsuk vezetésével kivált a törzsszövetségből, felvette az iszlámot és a Számánidák szolgálatába állt, majd a Karahánidák oldalán harcolt. Szeldzsuk leszármazottai a Gaznavidák legyőzésével (1040) és Bagdad elfoglalásával (1055) önálló birodalmat alapítottak, melyet csakúgy, mint népüket a dinasztia alapítójáról nevezzük. A szeldzsukok viharos gyorsasággal meghódították Közép-Ázsiát, Iránt, a Közel-Keletet, Kis-Ázsiát, 1071-ben Manzikertnél legyőzték a bizánci hadsereget, ezután Anatólia lett birodalmuk központi része. A kis-ázsiai szeldzsuk szultánság emírjei közül emelkedett ki a 13. század végén egy nomád oguz törzs főnöke, I. Oszmán (1288–1326), egy újabb dinasztia és világbirodalom megalapítója.

A steppén maradt oguzok (úzok) sorsa nem ilyen fényesen alakult. Az iszlámra áttért volgai bolgár fejedelem kérésére a bagdadi kalifa reprezentatív követséget menesztett a *hidzsra* 309. évében – 921–922-ben – a bolgárokhoz, amely Gurgandzs felől az úzok földjén is keresztülhaladt. A követség tagja volt Ibn Fadlán arab utazó is, aki részletes útjelentést készített, és az úzoknál tapasztalt szokásokat, valamint saját élményeit is leírja. Azt hallotta, hogy vannak igen gazdag úzok is, egyik főnöküknek állítólag tízezer lova és százezer juha volt. A helyi előkelőségek csak megfelelő ajándékok ellenében engedték át a

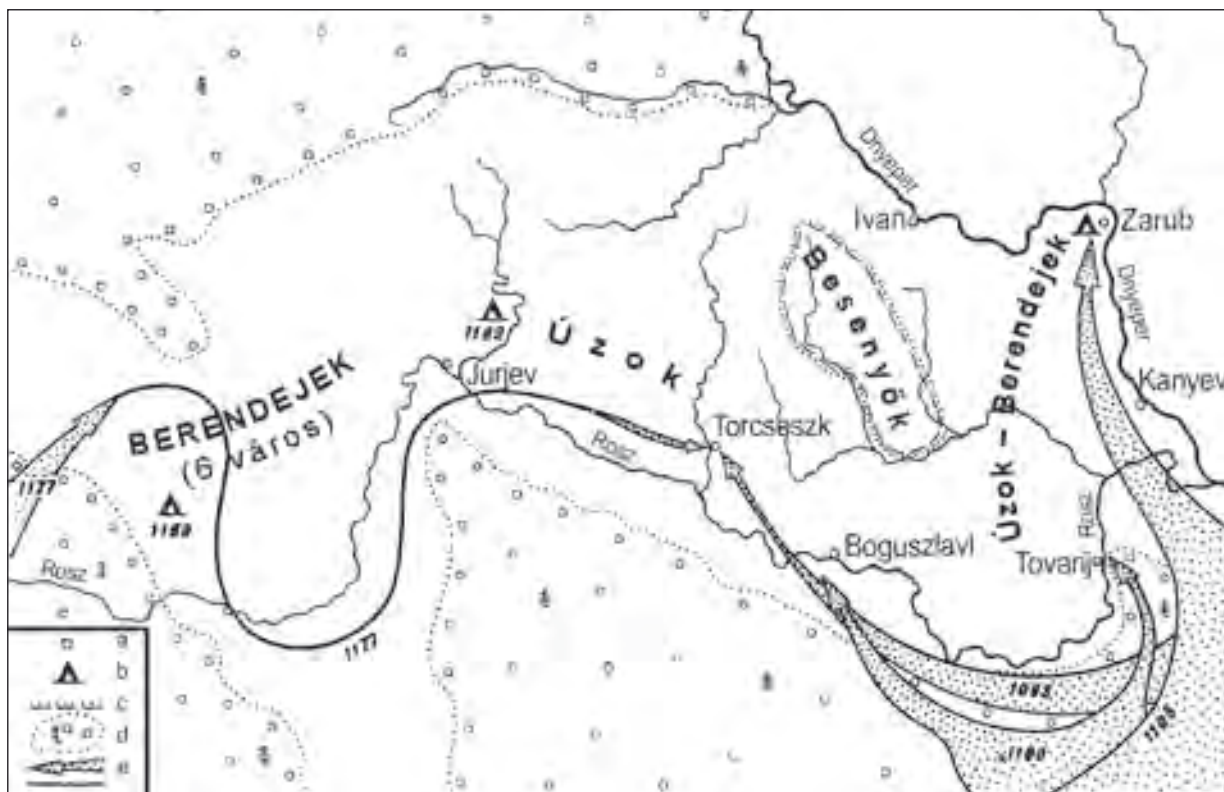
követséget. Kelendő ajándék az úzoknál a ruhanemű, a kenyér, a borsó, a köles, a mazsola, a dió, amelyek részben steppei „hiánycikkek”, részben pedig megbecsült mindennapi élelmiszerek (borsót és kölest például a nomádok is természetettek téli szállásaik mellett). Ha egy utas – többnyire mohamedán kereskedő – ilyen ajándékokkal kedveskedik a gazdának, és az asszonyoknak még fejkendőt is osztogat, az úz vendégbarátságot köt vele, és mindennel elhalmozza, ami az utazáshoz szükséges: sátrat és juhok ad ajándékba, és pihent állatokat ad kölcsön. Steppei utazás során nagy gond a folyón való átkelés. Ezt a nomádok a következőképpen oldják meg: holmijukat tevébőr tömlőkbe varrják, azokat vízre bocsátják, ráülnek és farudakkal irányítják, a lovakat és a tevéket pedig átúsztatják, a tömlőket valószínűleg az állatok farkához kötik. A mohamedán utas számára megpróbáltatással is járt a pogány nomádok közötti utazás, a rituális mosdásra ugyanis nem mindig volt lehetőség. Ibn Fadlán tisztátalanoknak tartotta az úzokat. Megfigyelte, hogy a betegek számára külön sátrat állítanak fel, amelybe senki sem léphet be az őt kiszolgáló szolgákon kívül, nehogy a gonosz szellem a beteghez bejusson.

A bizánci diplomácia által jónak tartott kazárelenes szövetséget az úzokkal a nagyhatalommá növekvő ruszok (oroszok) kötötték meg. 965-ben I. Szvjatoszláv kijevi fejedelem megsemmisítő hadjáratot vezetett a kazárok ellen, akiket ezzel egyidőben az úzok kelet felől támadtak. A kazároknak csak a velük szövetséges hvárezmiek közbelépése révén sikerült az úzokat semlegesíteni. 985-ben I. Vlagyimir kijevi fejedelem (980–988, nagyfejedelem 988–1015) szövetségeseiként a volgai bolgárok ellen folytatott hadjáratban is részt vettek az úzok. A 11. század közepén, amikor az úzok a keleti szomszédságukban újonnan létesült kipcsak-komán (kun) törzsszövetség nyomására kénytelenek voltak otthagyni szállásaikat, és a Volgától nyugatra új hazát keresni, már nem szövetségesként jelentkeztek. 1054-ben Vszevolod perejaszlavli fejedelmet (1054–1093) támadták meg, de vereséget szenvedtek. A következő évben pedig átlépték a Dnyepert, és attól nyugatra is terjeszkedtek. A kunok a nyomukban jártak: ekkor vezették első, felderítő jellegű hadműveletüket a kelet-európai steppékre, az óoroszlóvok szerint megjelentek az orosz fejedelemségek déli határán. A besenyők a steppe nyugati végeire szorultak, szállásterületük egyre inkább összezsugorodott. A Bizánci Birodalom al-dunai határait óriási nyomás nehezedett. Az orosz fejedelmek összefogtak a veszélyes új steppei szomszéd, az általuk torkoknak nevezett úzok ellen. 1060-ban nagy hadsereget szerveztek, hajóhadat is felállítottak, támadásuk elől azonban az úzok elmenekültek. Az 1060-as évek elején a Bug és a Szeret közötti pusztákon tanyázhattak.

A besenyők tömeges Bizáncba településével az úzok útja szabaddá vált dél felé. 1064-ben betörték az Al-Duna jobb parti síkságára, és legyőzték az ellenük felvonuló bizánci seregeket. A bizánci krónikások rémülten számolnak be az eseményekről: az úzok számát erősen eltúlozva hatvanezer férfiről és az egész úz nép átköltözéséről beszélnek. X. Konstantin Dukasz császár (1059–1067) nem merte nyíltan felvenni a harcot az egész Balkánt bekalandozó, pusztító-rabló úzokkal. Követek útján, császári ajándékokkal próbálta rávenni őket a távozásra. Az úzok harci erejét élelemhiány és járványos betegségek gyengítették, ezért az ajándékokat elfogadták, és visszavonultak a Dunától északra. 1064–1065 tele rendkívül hideg volt, az éhínség, a helyi besenyő és bolgár lakosság támadása maradványukat is felmorzsolta, és megtizedelte soraikat. A visszamaradt úzok bizánci szolgálatba léptek; Makedóniában telepítették le őket, főnökeik magas katonai méltóságokat kaptak. A következő évtizedekben ezek az úz segédcsapatok, *Uzasz* nevű vezérükkel együtt – aki származásáról kapta elgörögösített végű nevét – gyakran szerepelnek a lázadó besenyők elleni harcokban. Bizáncnak tett hűségüküket megtartották, noha a manzikerti csatában (1071) részt vevő úz segédcsapatok jó része átszökött szeldzsuk rokonaihoz. Ezért is röppenhetett fel a hír, hogy a szeldzsuk hadjáratok és az úzok nyugat felé vonulása az oguzok összehangolt hadműveletének két részét képezi, amelynek végső célja Bizánc bekerítése és elpusztítása. Láttuk, hogy az oguzok egymástól elszakadt két ágának hadjárait egészen más történelmi okok mozgatták, de a világalomra törő szeldzsukok valószínűleg nem tiltakoztak egy ilyen elképzelés ellen, talán még táplálták is a híreszteléseket.

A szerencsétlen kimenetelű 1064–1065-ös balkáni hadjáratból a moldvai pusztákra visszatérő úzok nem tudták megőrizni önállóságukat, csakhamar bebocsátást kértek az orosz fejedelmektől, akik határainkál letelepítették őket. Legnagyobb részük a Kijevi és a Perejaszlavlai Fejedelemség déli határvidékén telepedett meg, más csoportjaik Halicsban, Csernyigovban, Rjazanyban tűnnek fel. A „perejaszlavlai torkokat” 1080-ban említik először az orosz évkönyvek. Kijevtől délre, a Dnyeper jobb parti mellékfolyója, a Rosz folyó mentén jelentős úz eredetű népesség található a 11. század végétől, amely vezető szerepet vitt a „fekete süvegesek” különféle nomád népelemekből (főként úzokból, besenyőkből és berendiekből) megalakuló vazallus törzsszövetségében. Ezek feladata a kunok elleni határvédelem volt. A Rosz-vidék egyik városa, Torcsaszek nevét az ott élő torkokról (úzokról) kapta (37. kép).

Az úzok olyan rövid ideig tartózkodtak a kelet-európai steppén, hogy nagyon kevés régészeti emléket hagytak maguk után. V. A. Gorodcov orosz régész tárt fel egy kurgánt a 20. század elején a Donyec vidékén egy úz harcos sírjával; ez megdöbbentő hasonlóságot mutat az Ibn Fadlán által leírt úz temetkezési szokásokkal. Az arab utazó értesülései szerint az előkelő úzokat a következőképpen temették el. A halottat szépen felöltöztetik, melléadják fegyvereit és használati tárgyait, kezébe tesznek egy fakupát itallal. A sírgödört úgy képezik ki, mintha az elhunyt háza lenne, deszkával fedik le, e fölé agyagkupolát (földhalmot) emelnek. A halotti torra – nyilván a család gazdasági erejétől függően – egy lovat, vagy akár száz-kétszázat leölnek, húsát elfogyasztják, a kitömött lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábsontokkal a sír fölé póznára akasztják – hitük szerint ezen teszi meg a halott az utat a másvilágra.

37. kép. A „fekete süvegesek” törzsszövetségéhez tartozó besenyő, úz (tork) és berendej népesség szállásterülete a Rosz folyó vidékén: a – óorosz városok, b – nomád szállások, c – besenyők földje a régészeti adatok szerint, d – erdő, e – kun hadjáratok (Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 37. The settlement area of the Pecheneg, Oghuz (Tork) and Berendei peoples of the Black Hat tribal alliance along the Ros River: a – Old Russian cities, b – nomadic camps, c – the Pecheneg area according to archaeological finds, d – forest, e – Cuman campaigns (after Pletneva 1973)

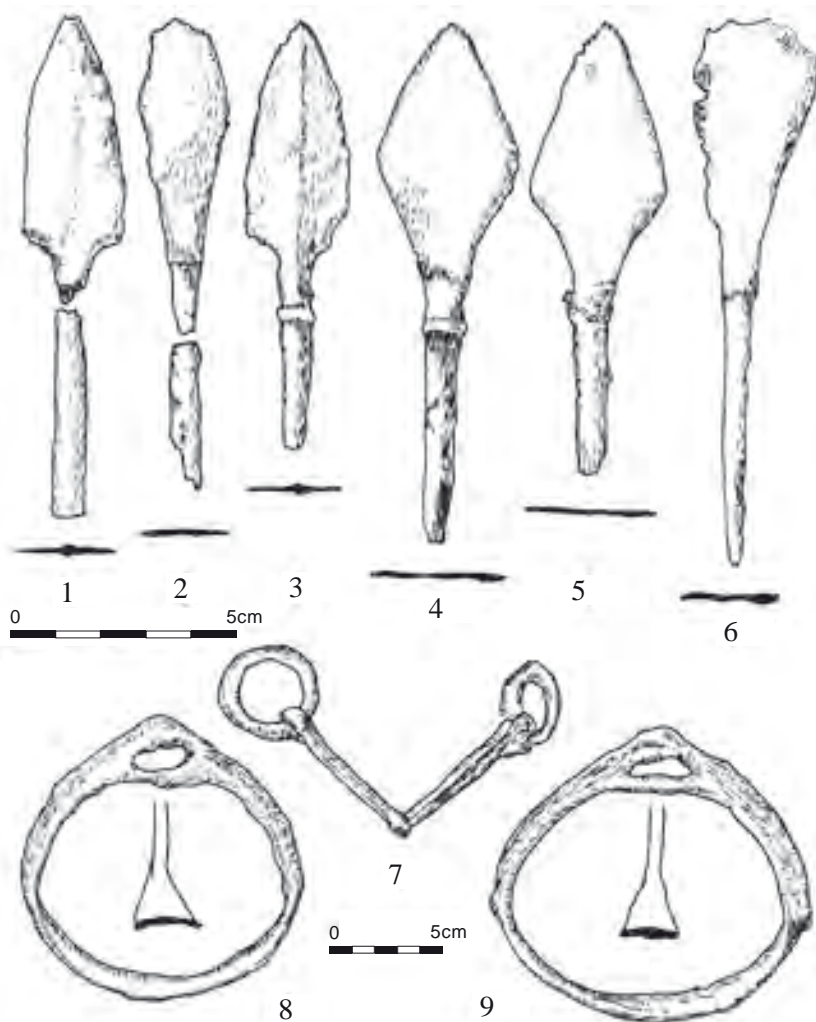

38. kép. Torszk városánál (Ukrajna) V. A. Gorodcov által feltárt úz (tork) sír (Pletneva 1958. nyomán) / Fig. 38. Oghuz (Tork) grave excavated by V. A. Gorodtsov near the city of Torsk (Ukraine) (after Pletneva 1958)

Fából faragott kis szobrokat helyeznek a sírra, ezek az elhunyt ellenségeit jelentik, akiket élete során megölt, és akik szolgálni fogják őt a másvilágon. A Harkovtól keletre fekvő *Torszk* helységeknél Gorodcov által feltárt sírban az elhunyt fejjel nyugat felé, koporsóval volt eltemetve, bal oldalán szablya, jobb oldalán tegez volt nyilakkal (38. kép). Fejénél és lábánál egy-egy fabábút, a koporsó mellett egy agyagedényt helyeztek el. A sírgödört fedő deszkapallón egy természetes módon elrendezett, felszerszámozott „részleges” lócsontváza (koponya és négy lábcson) feküdt koponyával nyugatra, valamint ugyanott hat bányászcsontváza. A sír fölé földhalmot emeltek. Ez a lovastemetkezési forma, a harcosok fegyverekkel való eltemetése és a halomsíros temetkezés ugyan a korszak nomád népeinél általános, de úgy látszik, hogy a sír kiképzése, ledeszkázása, a halott fölé temetett ló és a megölt ellenségeket jelképező fabábuk úzokra jellemző temetkezési szokást jelentenek. A régészek a „fekete süvegesek” területén is elkülönítettek úz típusú sírokat. Sz. A. Pletnyova elemzése szerint a Rosz folyó vidéki temetkezések 5. típusa köthető a torkokhoz (39–41. kép).

Az úz törzsek alig több mint egy évtizedig tudták csak megőrizni a kelet-európai steppén politikai önállóságukat, etnikai különállásukat sem sokkal tovább. Ennek okát egyrészt a számukra kedvezőtlen történelmi helyzetben látjuk, másrészt abban, hogy népességszámuk és katonai erejük nem érte el a besenyő vagy a kun törzsszövetségét, a Kijevi Fejedelemséget és a Bizánci Birodalmat nem is számítva. Ez utóbbi magyarázatoként szolgál, hogy az Aral-tó vidéki oguz törzsszövetségből jelentős néprészek váltak le a szeldzsukok önállósodásával.

A 11. század második felének zavaros steppei és balkáni eseményei közepette valószínűleg a kortársak sem mindig tudták megkülönböztetni egymástól az ide-oda vonuló, rabló és pusztító nomádokat. A kunok megjelenése és berendezkedése a steppén pedig feledtette a rövid úz közjátékot. A magyar krónikák sem szólnak az úzokról saját nevükön, néhány esemény mégis valószínűleg velük kapcsolatos. Kossányi Béla okfejtése szerint a „fekete kunok földje”, amelyen a Szkítiából kivonuló hunok Pannónia felé áthaladtak, nem lehet más, mint a nagyrészt úz eredetű „fekete süvegesek” területe, vagyis krónikásaink az úz-tork törzseket nevezhették fekete kunoknak (*Nigri Cumani*), megkülönböztetésül a „fehér kun” (*Albi Cumani*), azaz kun-kipcsak törzsektől.

39. kép. Rosz folyó vidéki 12. századi úz sírok leletei. 1–6. Nyílhegyek, Peski 323. kurgán. 7–9. Lószerszám, Babicsi (a szerző rajza Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 39. Finds of 12th-century Oghuz graves along the Ros River. 1–6. Arrow heads, Peshki, Kurgan 323. 7–9. Horse harness, Babychi (drawn by the author based on Pletneva 1973)

Két magyarországi nomád betöréssel kapcsolatban merült fel, hogy a források népmegnevezésével ellentétben az úzoknak tulajdoníthatók. Az első 1068-ban a pogány „kunok” (*Cuni*) zsákmányoló hadjárata, amely a kerlési csatában a magyarok győzelmével végződött. Kossányi Béla szerint ez a betörés semmiképpen sem írható a kunok rovására, minthogy azok 1068-ban még a Dnyepernél hadakoztak az oroszokkal, és csak az 1070-es évek közepén érhatték el Moldvát. Egyes források ugyan a kérdéses népet besenyőnek mondják, de a besenyő törzsek maradványai ebben az időben már inkább az Al-Dunánál és Havasalföldön tanyáztak. Az úzok viszont az 1065-ben elszenvedett vereség után csak Moldvában találhattak menedéket, és innen kiindulva vezethettek Magyarországra zsákmányoló hadjáratot. Györffy György szerint rendkívül nehéz az ezekben az években összetörülő nomád népek etnikai meghatározása. A Szeret és Prut mellékén az 1060-as években mind a besenyő, mind az úz etnikum megtalálható volt. Az előző, besenyőkről szóló fejezetben megfogalmazott véleményünk szerint valószínűleg vegyes összetételű besenyő–úz sereg zsákmányoló hadjárataról van szó.

A következő nomád betörés 1085-ben, I. (Szent) László király uralkodása alatt történt. A trónfosztott Salamon király, miután kiszabadult visegrádi fogságából, a krónikák szerint *Kutesk* kun vezérhez ment

40. kép. Aranyozott rézlemezzel díszített kengyel úz temetkezésből a „fekete süvegesek” szállásvidékén (Babicsi, a szerző rajza Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 40. Stirrup decorated with gilt copper plate from an Oghuz grave in the settlement area of the Black Hat tribal alliance (Babychi, drawn by the author based on Pletneva 1973)

41. kép. A „fekete süvegesek” törzsszövetség egyik előkelő úz harcosának sisakja, 12. század (Babicsi, Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 41. Helmet of a noble Oghuz warrior of the Black Hat tribal alliance, 12th century (Babychi, after Pletneva 1973)

segítséget kérni László király ellen. Neki ígérte Erdélyt, és a kun vezér leányát hajlandó lett volna feleségül venni. Kutesk északkelet felől nagy sereggel támadt Magyarországra, feldúlta Ungvár és Borsova környékét, László király azonban kiverte a támadókat. „László király rájuk rontott, megsemmisültek a színe előtt, és sok ezer kun hullott el kardélre hányva. Salamon király pedig Kuteskkel együtt futva úgy menekült, mint tépett tollú kacsák a keselyű körmei közül” (Képes Krónika, Bellus Ibolya fordítása). A győzelem emlékére Szent László templomot emeltetett, amely valószínűleg a kisvárdai Szent Péter-egyházzal azonosítható.

Összevetve a különböző krónikák és a bizánci források névhasználatát, Gyóni Mátyás Kuteskben úz törzsfőt lát, aki Moldvában vagy Havasalföldön húzta meg magát népével, és Erdélyben remélt új hazát találni. A vállalkozás sikertelensége után Salamon maroknyi magyar hívével és az úz sereg töredékével a Bizánci Birodalom észak-bulgáriai (parisztrioni) tartományába menekült az al-dunai határvidéken élő, a császár ellen fellázadt besenyőkhöz. A lázadók hadjáratát Anna Komnéné bizánci hercegnő szerint Cselgü (*Tzelgu*) besenyő vezér vezette, aki besenyőkből, úzokból és Salamon magyarjaiból álló hatalmas hadsereg élén 1087 kora tavaszán átkelt a Balkán-hegységen, és a városokat fosztogatta. Az ellenük felvonuló bizánci sereg legyőzte őket, maga Cselgü is elesett a csatában.

A magyar krónikák beszámolnak a Salamon vezette „kun” (úz) és magyar segédcapatok további sorsáról. A vesztett csata után hanyatt-homlok menekültek, hogy minél előbb átkeljenek a Dunán. A könnyűfegyverzetű úzok gyorsabban haladtak, és cserbenhagyták Salamont: sikerült elmenekülniük, mielőtt a bizánciak körülkerítették volna őket. Salamont és embereit súlyos páncélzatuk és a sűrű hóesés akadályozta a menekülésben. Eltévedtek, de az ellenség üldözte őket. Egy elhagyott várba vették be magukat, a bizánciak azonban körülvették a várat. A magyarok kitörték, sokan meghaltak. Salamon

király állítólag kevesedmagával el tudott menekülni. Átkeltek a befagyott Dunán, majd egy erdőnél megpihentek. Salamon bement a sűrű erdőbe, és soha többé nem mutatkozott, örökre eltűnt. A magyar krónika megörökítette azt a legendás hagyományt is, hogy Salamont a sok csapás megtörte, és egész hátralevő életét elrejtőzve, bűnbánatban és imádkozással töltötte.

Györffy György elképzelése szerint a Salamon szövetségeseiként említett két nomád vezér, Cselgü és Kutesk ugyanaz a személy lett volna. Ennek több körülmény is ellene szól, elsősorban a két név különbözősége, valamint az, hogy a két vezér nem ugyanabban a földrajzi környezetben, és nem ugyanabban az évben szerepel. A bizánci szerzőknek tudomásuk van egy új besenyő csoport érkezéséről, akik, átkelve a Dunán, csatlakoztak a már itt élő, s ekkortájt éppen fellázadt besenyőkhöz. Ezek az újonnan jöttek Gyóni Mátyás szerint 1084-ben érkeztek, tehát a Kutesk-féle betörés előtt. Cselgü csak az általa vezetett 1087-es hadjáratban szerepel, ő vagy helyi, parisztrioni besenyő főnök volt, vagy az újonnan érkezett besenyők vezére. Cselgü hadjárata a bizánci tartományon belülről indult, nem a Duna bal partjáról. Kutesk ezzel szemben Halics felől tört be Magyarországra, szállásai tehát az Al-Dunától messze, a Dnyeszter középső folyásánál vagy a Prut–Dnyeszter között lehettek.

Krónikáink egyetlen alkalommal sem tesznek említést arról, hogy úzok Magyarországra költöztek volna. Nagyobb, zárt etnikai csoport bejöveteléről nyilvánvalóan nem beszélhetünk, de kisebb szórványok bizonyára menekültek Magyarországra is az 1060–1070-es években, mielőtt a kunok birtokukba vették az al-dunai síkságot, egy időben azzal, amikor az orosz fejedelemségekbe, illetve a Bizánci Birodalomba is betelepedtek. Pais Dezső, Lükő Gábor és Rásonyi László kutatásai szerint ilyen szórványos betelepedésről tanúskodnak az *úz* népnévből származó helynevek: *Uz* (Vas m.), *Uza* (Uza-Panyit, Gömör vm.), *Uzd*, *Uzdi* (Pusztá-Uzd, Tolna m.; Uzdiszentpéter, Kolozs vm.; Uzdi-Szentmihály, Bács vm.), *Uzon* (Oláh-Uzon, Máramaros vm., Uzun, Háromszék vm.), *Uzlar*. Ide tartozhatnak az *Ózd* helynevek is (Borsod és Torda vm.; a Kolozs vármegyei Uzdiszentpéter a 14. század elején *Ozdscentpetur* alakban szerepel). A besenyőkkel együtt bejött úz töredékekkel is számolhatunk, legalábbis erre enged következtetni az, hogy a Sárvíz-völgy besenyő településláncolatában, Sárszentlőrinc mellett is van *Uzd* nevű helység (Tolna m.).

A falunevek természetesen nem feltétlenül az ott lakó úz etnikumra vonatkoznak, keletkezhetnek a birtokos személynevéből is: *Uz*, *Uza*, *Uzd*, *Uzdi*, *Uzos* és *Vzund* előfordulnak Árpád-kori személyneveink között, 1138-ban a dömösi összeírásban, 1211-ben a tihanyi apátság összeírásában, illetve 1213–1219-ben a Várad Regestumban. Az 1319-ben és 1320-ban említett Bihar megyei Úzfalva (*Vozfolwa*, *Wozfolwa*) egy ilyen nevű birtokos személynevéből alakult. Az úzokra vonatkozó *tork* (*türk*) népnév helynévi megfelelői is előfordulnak (pl. a barcasági *Türkös*, amelyet 1366-ban *Türkfalva* néven említettek). A menekültként vagy hadifogolyként hazánkba került úz néptöredékeket szétszórtan telepítették le, a földrajzi nevek szerint talán elsősorban Erdélyben a székelység közé, határvédő népelemként. A Keleti-Kárpátokban van a Moldvába vezető *Úzi-szoros*, ennek völgyében folyik az *Úz* patak. Rásonyi László kísérelte meg Erdély török eredetű földrajzi neveinek egy részét az oguz nyelvből megfejteni, és így az úzokhoz kapcsolni. Számos hegy- és víznév megfelelőjét megtalálta Belső-Ázsiában: *Tatrag* víz, *Ojtozi-szoros*, *Barca* (*Bursza*) patak, *Nemere*-hegy, *Görgény*, *Csík* stb. Ezzel szemben Ligeti Lajos szerint, bár feltehetőleg kerültek a magyar nyelvbe úz elemek, ezek jelenleg nem felismerhetők.

Úz régészeti leletek Magyarországon mind ez ideig nem kerültek elő. Egyetlen fegyveres-lószerszámos lelettel kapcsolatban merült fel az úzokkal való azonosítás lehetősége. A Bihar megyei Ártánd határában, Kis-Zomlin pusztán kavicsbányászás során előkerült tárgyak közül különítettek el egy feltehetően sírból származó középkori leletegyüttest: 2 db sodronying töredéket, 8 db nyílhegyet, egy vas csikóablát és egy hevedercsatot. Mesterházy Károly meghatározása szerint a 12–13. századra keltezhető leletek egy kunokkal együtt beköltöző 13. századi úz harcos elpusztult sírjához tartozhatnak. Az úz etnikai meghatározást arra alapozza, hogy a lelőhely közelében a 14. század elején volt egy Úzfalva nevű település.

Véleményünk szerint nincs elegendő bizonyíték arra, hogy a leletet az úz etnikumnak tulajdonítsuk. A tárgyak közül egyedül a nyílhegyek keltezhetőek viszonylag jól: kelet-európai analógiáik szerint ezek a

11. század elejéig használatos 9–11. századi típusok, a 11–13. századi nomád anyagban már nem fordulnak elő. Legközelebbi párhuzamaik a gnyozdovoi 9–10. századi kurgánsírok leletei között találhatóak. Sodronyíngek és töredékeik nomád temetkezésekben és orosz földi harcos sírokban egyaránt előfordulnak. A sodronyíng és a zabra csak tág időhatárok között keltezhető a 9–13. századra, illetve a 10–14. századra. Az Úzfalva helynevet a birtokos személynevéből (*Voz-*, *Woz-*) és a *-falva* utótagból képezték, az ilyen típusú helynevek a 13–14. században keletkeztek. Az ilyen és hasonló hangalakú személynevek (*Vs*, *Vsu*, *Ws* stb.) viszonylag gyakoriak az Árpád-korban, nem biztos, hogy jelentésük szerint úz etnikumra vonatkoznak, s hogy viselőik valóban úzok voltak. A régészeti lelőhely egyébként nem is Úzfalva (1319/1320: *Vozfolwa ... alio nomine Keykus* – a falu másik neve Kékes volt) területén van, hanem egy 7 km-re fekvő másik Árpád-kori falu helyén, Zomlin pusztán (a 13. század elejétől adatolt *Zomlun* éppenséggel szláv helynév). Más történeti földrajzi és birtoktörténeti adatok sem támogatják ezt az etnikai meghatározást. A lelőhely környékén sem kunok, sem úzok nem mutathatók ki a forrásokban, a kun szállásterület is messze esik.

Mindezek alapján a leletet a 10. század végére vagy a 11. század elejére keltezzük. A zomlini leletek tulajdonosa egy 10–11. századi kelet-európai harcos lehetett, akinek etnikuma közelebbről nem határozható meg. Feltevésünk szerint a közeli Bihar vára köré telepített katonáskodó réteg egyik tagjáról van szó, aki talán kapcsolatba hozható azzal az orosz-varég harcos réteggel, amelynek az államalapítás kori Magyarországon jelentős szerepe volt a fejedelmi kíséretben és a testőrségben.

Az úzok jelenléte tehát tárgyi forrásokkal egyelőre nem kimutatható a középkori Magyarországon. Nyelvészeink feltételezik, hogy a kipcsak nyelvű népek és az oguzok között voltak érintkezések a történelem folyamán (legkézenfekvőbb a 895 körül úz uralom alá került besenyő törzsre gondolnunk), s így a kunokat is érte oguz nyelvi és kulturális hatás akár nyugat-szibériai szállásterületükön, akár a Fekete-tenger vidékén egyes úz néptöredékek csatlakozásával és beolvadásával. Ilyen oguz jellegű nyelvi elemeket vélt felfedezni Mándoky Kongur István a magyarországi kun nyelvemlékek között.

5. A KIPCSAK PUSZTASÁGTÓL CUMANIÁIG

A kunok népelnevezései. A kunok eredetével, törzsszövetségük kialakulásával és népi összetevőivel kapcsolatos elméletek. Nagy népmozgás a steppén a 11. század első felében. A kunok megjelenése a kelet-európai steppén a 11. század közepén. Kunok az Al-Dunánál, betöréseik a Bizánci Birodalomba és Magyarországra. Harcaik az orosz fejedelemségekkel. A kun törzsek településterülete, területi csoportjaik, fontosabb központjaik, népességük. A kun nyelv és legfontosabb emléke, a Codex Cumanicus. A mongolok nyugati hadjáratai, a kun törzsszövetség felbomlása.

A 11. század közepén egy új, erős törzsszövetség jelent meg a Volgától nyugatra, és csaknem két évszázadon keresztül uralma alatt tartotta a steppevidéket. Ezt a népet mi kunnak nevezük, de valójában többféle néven szerepel a forrásokban. Ezért mindenekelőtt szükséges megismerkednünk a kun törzsszövetségre vonatkozó különböző elnevezésekkel. Ennek őstörténeti szempontból is van jelentősége, mivel a népnév maga is forrásnak számít, segíthet egy nép kialakulásának, etnikai összetevőinek vizsgálatában. Ez a problémakör nyelvészeti-orientalisztikai szaktudást kíván, ezért saját kutatásaink nincsenek ezen a szakterületen, csak az eddig elért kutatási eredmények ismertetésére szorítkozhatunk, a lehetőség szerint egyeztetve az egymásnak sok tekintetben ellentmondó véleményeket.

A 11–13. században a kelet-európai steppén élő kunok háromféle néven szerepelnek a forrásokban: 1. a *koman*, *kuman* népnév és idegen nyelvi megfelelői; 2. a *kun* népnév; 3. a *kipcak* népnév. Ezen kívül előfordulnak más jellegű elnevezések is, melyekkel őstörténeti szempontból nem szükséges foglalkoznunk. Főleg bizánci források használják gyakran a korabeli írásművészet követelményei miatt a régi, nagy nomád népeket (szkíták, hunok stb.) idéző, archaizáló népneveket: *Unnoi*, *Skythai*, *Persoskythai*, *Tauroskythai*; lengyel krónikákban előfordul, hogy a kunokat parthusoknak nevezik (*Parthi*). Keresztény szerzők előszeretettel ruháztak a pogányságra, mint a kereszténységgel szembenálló vallási, kulturális és etnikai tulajdonságokra utaló, általánosító neveket a kunokra: *Pagani*, *Sarraceni*, *Heyden*. A tatárjárás után gyűjtőnévként elterjedt a mongoloknak alávetett népekre vonatkozó tatár népnév, amely a kunokra vonatkoztatva magyar és német forrásokban is előfordul: *Tartari*, *Thartari*, *die Tatter*, *Tatarin*. Említenünk kell még a *kangli* népnevet, amely az Urál folyótól keletre, a nyugat-szibériai steppéken nomadizáló, a kunokkal szövetségben lévő törzsekre vonatkozott.

A *koman*, *kuman* a kunok saját népneve lehetett, alakváltozataival együtt elsősorban a bizánci és a nyugati forrásokban fordul elő, a legkorábbi adatok a 11. század második felére keltezhetők. A latin nyelvű források leggyakrabban a *Comani*, *Cumani* alakot használják, ennek lehetnek írásbeli változatai egy vagy néhány betű eltéréssel: *Commani*, *Chumani*, *Chomani*, *Quomani*, *Comanitae* stb. Ugyanez a népnév fordul elő az olasz (*Comani*, *Chumani*), a francia (*Comains*, *Commains*), a katalán (*Comans*) vagy a német (*Comanen*, *Kamanen*, *Cumaner*) nyelvű forrásanyagban. A görög nyelvű bizánci forrásokban a kunok általában *Komanoi*, *Kumanoi* néven szerepelnek. Ugyancsak a *qoman* név található meg Már Mihály szír pátriárka krónikájában. Ritkán ugyan, de még az orosz forrásokban is előfordul a *Kumani*, *Kumany* népnév. A mohamedán szerzők gyakorlatától eltérően al-Idriszi szicíliai arab geográfus világföldrajzában *q.man* népnév és *Q.manija* országnév jelöli a kunokat és országukat. A *quman* név török nyelvterületen, Kis-Ázsiától az Altaj hegységig helynevekben és személynevekben is megőrződött, s egy Altaj vidéki török törzs nevében is fennmaradt (a *qumandi* törzs és ennek *quban* nemzetsége).

A *quman* minden bizonnyal színnévből lett népnév, jelentése 'fakó, sápadt'. A szó etimológiáját Németh Gyula vezette le az ilyen jelentésű *qu*, *quba* török melléknévből. A kunokra vonatkozó népneveknek van egy igen elterjedt, sajátos csoportja, amely ennek a török nyelvű népnévnek a pontos fordítása más nyelvre. Legismertebb az orosz *polovec* (egyres számban *polovec*), amely az orosz *polóvyj*

'fakó, halványsárga' szóból képződött. Kézenfekvő, hogy szláv nyelvű – lengyel, cseh – forrásokban az ennek megfelelő, hasonló jelentésű szót találjuk: *Plauci, Plawci, plavci*. Német forrásokban a kunokat leggyakrabban a *Valben, Valwen, Valewen* névvel (és ennek számos alakváltozatával) illetik, amely a német *falb–falben* 'fakó, halvány, sápadt' melléknév származéka, illetve ugyanennek a német népnévnek a latinositott változatával: *Falones, Valani, Phalangi*. Edesszai Máté 12. századi örmény krónikás ugyancsak a 'fakó' jelentésű *hartes* (*χαρτεš*) nevet használja a kunokra.

Ezek után megállapítható, hogy a kunok *quman* népvénét európai környezetük több esetben lefordította saját nyelvére, amint ezt már Melich János nyelvész is felvetette a 20. század elején. Elterjedt vélemény szerint a kunok más néptől, antropológiai okból, talán világos színek komplexumuk miatt kapták ezt a nevet. E feltevés ellen szól, hogy ilyen antropológiai bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, sőt, a világos színek komplexumnak semmi nyoma nincs az ismert kun eredetű népcsoportoknál Kelet-Európában vagy Magyarországon, s a középkori ábrázolásokból és az embertani leletekből sem lehet levonni ilyen következtetést. Másik magyarázat szerint lehetséges, hogy lószínnévről van szó, ezt a lehetőséget nyelvészeknek érdemes lenne alaposabban megvizsgálni.

A *kun* népnév a magyar nyelvben és a magyarországi forrásokban fordul elő, latinositott *Cuni, Chuni, Kuni* alakban is, továbbá a magyarországi értesülésekre támaszkodó nyugati forrásokban. A magyarországi latinságban a 11–12. században a komanokon kívül más keleti nomád szomszédjainkra, a besenyőkre és az úzokra is használták. Györffy György szerint a *Cunus* alakot 1200 körül váltotta fel az írott forrásokban nyugati hatásra a *Cumanus* névhasználat, a magyar nyelvben azonban a *kun* népnév 'koman, kipcsak' jelentéssel továbbélt. Keleti forrásokban néhány alkalommal előfordul az alakilag hasonló *qun* népnév, amelyet a kutatók egy része összefüggésbe hoz a magyar *kun* népnévvel. A legjelentősebb tudósítás a 12. század elején író perzsa Marvazi munkájának a török népekről szóló fejezetében olvasható a *qun* népről, amelyet Kitaj országából (Észak-Kínából) űztek el, s ez nyugat felé vonulása során a *šari* nép területére ment. (E forráshely ismertetésével a kun törzsszövetség kialakulása kapcsán alább részletesebben foglalkozunk.) Németh Gyula szerint a *qun* és a *quman* név egyazon népre vonatkozik, s ugyanabból a török *qu* 'fakó, sápadt' melléknévből származtatható; a *qun* denominális -n képzővel, a *quman* a -*man* képzővel keletkezett. Ebből következik, hogy a magyar *kun* név is ide kapcsolható, és szintén a kunok saját neve lehetett.

Amíg a *quman* etimológiája általában elfogadott, addig a *qun* névre ez nem mondható el. Miután nyelvészeti vitákban e sorok írója nem foglalhat állást, a következőkben a probléma történeti és forráskritikai vonatkozására térek ki. Németh Gyula megfajlásának ezt a részét Györffy György nem fogadja el, mert a magyar krónikák megfelelő szövegrészeinek elemzése alapján arra a véleményre jutott, hogy a *kun* népnév a magyar nyelvben a komanok megjelenése előtt is megvolt általánosító 'keleti nomád' jelentéssel. Szerinte a kelet-ázsiai *qun* nép neve csak véletlenül egyezik a magyar *kun* népnévvel, ez a nép nem juthatott el Európába. Jelentését tekintve a *kun* nevet a *hun* népnévvel hozza összefüggésbe, ezzel lényegében visszatér Németh Gyula régebbi elképzeléséhez, aki *A honfoglaló magyarság kialakulása* című, 1930-ban megjelent nevezetes könyvében még a *qun*-nal együtt mindhárom nevet 'nép, ember, férfi' jelentéssel magyarázta. A *hun* és a *kun* népnév közös eredetét azonban a nyelvtudomány nem igazolta.

A krónikák *Cuni* névhasználatával kapcsolatban egy másik magyarázat is felmerülhet, mégpedig az, hogy amikor ezeket a szövegrészeket írták, akkor már a kunok voltak Magyarország steppei szomszédjai, ezért terjesztették ki nevük használatát más keleti nomádokra is. Az ilyen szemlélet a középkori krónikások részéről általános volt. Ez tükröződik a Képes Krónika miniatúráin mint képi forrásokon, ahol a kun viselet nemcsak a kunok, hanem más keleti népek, és általában a keleti emberek jellemzésére szolgál.

A *kun* és a *qun* népnév kérdésében jelenleg is megoszlanak a vélemények, s ez döntően befolyásolja a kunok eredetéről vallott nézeteket. Nem tartjuk eléggé meggyőzőnek azt a felfogást, amely szerint a

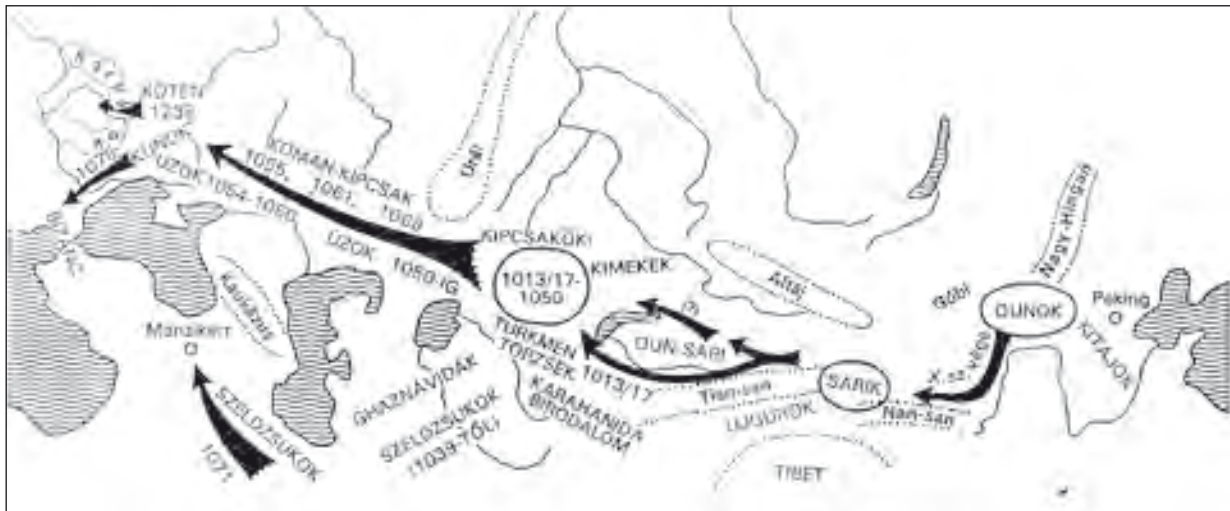
kun népnevet a magyarok ragasztották rá a komanokra, igaz viszont, hogy az sem adathozható, hogy ez a kunok keletről hozott, saját népneve lett volna. (Kivéve, ha elfogadjuk, hogy a *qun* nép a későbbi kun törzsszövetség egyik alkotóeleme és névadója.)

A mohamedán arab és perzsa szerzők, valamint a kínai és a mongol források a kunokat *kipszak* néven ismerik. Arról, hogy a két különböző népnév a 11–13. században ugyanarra a népre vonatkozik, egy szálahihető korabeli szerző tanúskodik. Willelmus de Rubruk ferences szerzetes IX. (Szent) Lajos francia király (1226–1270) követeként járt a nagykán udvarában, s az 1253–1255-ben tett utazása során számos értékes földrajzi, néprajzi és politikai megfigyeléssel gazdagította az európai keresztény világ ismereteit. A Krím-félszigettől a Volgáig tartó útszakasz leírásánál említi: „Itt szoktak volt a kipszaknak mondott kunok (komanok) legeltetni, a németek valaninak nevezik őket” (*Itinerarium Willelmi de Rubruc* XII. 6, Gy. Ruitz Izabella fordítása; a forrásrészlet latinul: *Commani qui dicuntur Capchat, a Teutonicis vero dicuntur Valani*). A Don és a Volga közötti vidékről írja Rubruk: „E két folyó között elterülő földeken, hol utunk vezetett, a kipszak kunok laktak, mielőtt a tatárok meghódították őket” (XIV. 3.).

A kipszak (*khifšakh*) név a 9. században tűnik fel Ibn Khordadbeh arab geográfusnál a török népek és országok felsorolásában. Egy korábbi, 8. századi forrást felhasználva Gardízi a kimek törzsek között említi a kipszakokat. A kimekek ebben az időben az Irtis középső folyásánál, a Balhas-tótól északra éltek, tőlük nyugatra, a Tobol és az Isim folyók vidékén helyezkedtek el a kipszakok, akik a 9. század végén részt vettek a kimek állam megalakulásában. A Dzsajhánit kivonatoló 11. századi al-Bakrí a besenyőkről szóló fejezetében azt írja, hogy a besenyőktől északra terül el a kipszakok országa, délre a kazárok országa. Ez még a 870 körüli évekre jellemző, amikor a besenyők az Urál folyótól keletre laktak. Az égtájak megjelölése kb. 45°-os kiigazítást igényel: valójában a kipszakok északkeletre, a kazárok dél-nyugatra voltak a besenyőktől. A 10. század folyamán a kipszak törzsek nyugatabbra húzódtak, egészen az Urál hegységig. A 11. század elején, amikor egy keletről nyugat felé tartó nagy népmozgás kezdődött a steppén, a kipszak törzsek feltehetően átvették a vezető szerepet a törzsszövetségben, és dél felé, az oguz steppe felé is terjeszkedni kezdtek. Ezt jelzi, hogy perzsa szerzők az addig Úz Pusztaságnak nevezett vidéket az 1030-as évektől már Kipszak Pusztaságnak (*Dast-i Kipszak*) hívják. Ezt az elnevezést a muszlim szerzők ezek után fokozatosan kiterjesztették az egész délnyugat-szibériai steppevidékre, majd miután a kuman-kipszak törzsek a Volgától nyugatra vonultak, a Fekete-tenger melléki füves pusztaságra is. A *mongolok titkos története* felsorolja azokat a népeket, amelyek ellen a mongolok két nagy nyugati hadjáratukat indították 1219-ben és 1236-ban; a nagyjából kelet–nyugati sorrendet követő lista első két helyén áll a kangli (*kanglin*) és a kipszak (*kibcsaut*). A kipszak népnév ekkor, a 13. század elején már az egész kelet-európai kun törzsszövetségre vonatkozik; a kanglik a Kipszak Pusztaság keleti felén, az Urál folyón túl nomadizáltak. A mongol hódítás után, az Arany Horda uralma alatt újjászervezett kipszak törzsszövetséget különböző török törzsek és néptörzsedékek alkották: kunok, besenyők, berendiek, baskirok, kimekek, türkmének stb. Nyugatról a megmaradt törzsek egy részét a mongolok áttelepítették a közép-ázsiai pusztákra és Hvárezmbe. A 14. századi szerzők (al-Dimaski, Nuvairi) listáján szereplő kipszak törzsnévek részben a korábbi kun törzsnévekkel, részben az említett népnevekkel egyeznek.

Az egész 11–13. századi kun népességre vonatkoztatott kuman, illetve kipszak elnevezés háttérében valószínűleg az áll, hogy törzsszövetségük két ilyen nevű törzsi csoportosulásból tevődött össze, és így korábbi történetüket is legalább két ágon kellene visszafelé követni. Ebben az jelent nagy nehézséget, hogy a törzsszövetség kialakulására alig van forrásadatunk, s a koman/kuman népnév a 11. század közepe előtt nem fordul elő. Az a hatalmas terület, a belső-ázsiai steppevidék északi sávja, ahol ez a folyamat lejátszódott, ebben a korszakban írott forrásokban meglehetősen szegény.

A 11. század első felében egy keletről nyugatra tartó nagy népmozgás zajlott le Belső-Ázsiában, ennek utolsó mozzanata lehetett a kuman-kipszak törzsek Európába költözése (42. kép). Ibn al-Aszír (1160–1233) arab történetíró világtörténetében az 1017–1018-as évnél jelzi a törökök kivonulását

42. kép. Nomád vándorlás a 10–11. században. A kun törzsszövetség kialakulása, valószínű alkotóelemeinek nyugat felé költözése (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) / Fig. 42. Nomadic migrations in the 10th–11th centuries. The formation of the Cuman tribal alliance and the western movement of its constituents (after Pálóczi Horváth 1994)

Észak-Kínából (más hagyomány szerint ez 1012–1013-ban történt). A karlukok által alapított Karahánida Birodalom uralkodója, Togan kán a Csu folyónál megverte ezt a betörő török törzset, melyet némi túlzással „százezer sátor népének” neveznek; ezután egy részük felvette az iszlámot. Ez az esemény tehát a Tien-santól északra történt, a hegység és a Balhas-tó közötti sávban akart átvonulni ez a nép.

Ugyanerről a népmozgásról sokkal részletesebben olvashatunk a perzsa Sharaf al-Zamán Táhir al-Marvazinak (1040/1050–1120), a szeldzsuk szultán udvari orvosának *Az állatok természete* című, 1120 körül írott arab nyelvű művében, amelyben az emberi fajtákkal és egyes országokkal is foglalkozik. A törökökről szóló fejezetben ez áll: „Hozzájuk tartoznak a kunok (*qun*). Ők Kitaj országából jöttek, mert féltek a kitaj kántól. Nesztoriánus keresztények voltak, és legelőik szűkössége miatt vándoroltak el lakóhelyükről. Közülük való volt Ikindzsi ibn Kocskar, a hvárezmi sah. A kunokat a kájok (*qay*) követték, akik számosabbak és erősebbek voltak, és kiűzték őket ezekről a legelőkről. Erre ők a sarik (*šari*) területére mentek, és a sarik a türkmének földjére vándoroltak, akik pedig az oguzok (*guzz*) országának keleti részeit foglalták el. Az oguz törökök a besenyők földjére vonultak az Örmény-tenger mellé” (Czeglédy Károly fordítása nyomán).

Marvazi mindezt a szeldzsuk szultáni udvar információi alapján írhatta, értesüléseinek egy részét talán személyesen a szövegben említett, *qun* származású Ikindzsi ibn Kocskartól szerezte, aki 1094-től 1097-ben bekövetkezett haláláig kormányozta a szeldzsuk uralom alatt álló Hvárezmet. Másik forrása egy kitaj követ elbeszélése lehetett. A közép-ázsiai mohamedán országok uralkodói és tudósai mindig is érdeklődtek a tőlük északra élő török népek iránt, részben az igaz hit terjesztése miatt, részben pedig azért, mert a törököket rendkívül harcias és veszélyes fajtának tartották. Marvazi értesülései szerint tehát a népek elmozdulásának hátterében a Kitaj Birodalom megalakulása és terjeszkedése állt. A mongol nyelvű kitajok saját hazája a mandzsúriai Liao folyó vidékén volt. A 7–8. században már a türkökkel is harcban álltak. A 10. század elején alapítottak államot, meghódították a szomszédos mongóliai és mandzsúriai területeket, majd megszerezték Észak-Kína Hopej tartományát. 947-től 1125-ig Liao-dinasztia néven uralkodtak Észak-Kínában, majd tovább terjeszkedtek észak és nyugat felé, 986 körül hódították meg a Pekingtől északnyugatra fekvő vidéket. A hódításaik által kiváltott migrációval a 10. század második felében és a 11. század elején kell számolnunk.

A *qun* és a *qay* nép a 973-ban született, 1040 körül alkotó al-Bírúni hvárezmi történész és geográfus szerint a legkeletibb törökök közé tartozik. Szerinte a qunok keleti szomszédjai a kitajok voltak, nyugati szomszédjaik a kirgizek. Jákút (1179–1229) arab földrajztudósnál is találkozunk a qun és a qay néppel. Egy 1150 körül készült szír térképen is szerepel ez a két népnév. A legkeletibb törökök a Nagy-Hingan hegység környékén éltek, a Huang-ho nagy kanyarulatától északkeletre, Pekingtől északra. Ezen a vidéken tudunk nesztoriánus keresztény nomád népekről. Ezen a tájon lehetett a qunok eredeti szállásterülete, a Nagy-Hingan hegység délnyugati végénél, a Góbi-sivatag keleti felének déli peremén. Szomszédságukban voltak a qayok, akiknek a kilétét homály fedi. Szintén török nyelvűek lehettek, mivel Mahmud al-Kásgarí (1005–1102) *A török nyelvek könyve* című, az 1070-es években írott művében oda sorolja őket. A *qay* népnév jelentése 'hózávar'. Az oguzoknak volt egy *qajiy* nevű törzse, ezzel azonban nem azonosíthatók. A gaznevida szultánok testőrségében más idegen harcosokon kívül qayok is szolgáltak a 11. században. Az óorosz évkönyvek a 12. században említenek egy kis török népet (*Kayepiči*), amelynek nevében talán a qay népnév őrződött meg, valamint néhány dél-oroszországi helynévben és kun személynévben. Több kutató ellentmondást lát abban, hogy a qunok elvándorlása Marvazi szerint a kitajok elől, illetve legelőik szűkössége miatt történt. Úgy gondoljuk, a két dolog együtt is lehetett oka a korábbi szállásterület elhagyásának, hiszen nagy hódító hadjáratok idején az azok útjába eső népeknek rendszerint szűkössé válik a legelőterület.

Lehetséges, hogy a keleti törökségnek ezzel a vándorlásával hozható kapcsolatba egy feljegyzés a mongol Jüan-dinasztia (1279–1368) évkönyvében, mely szerint a kipcakok 12. századi uralkodó családja Peking északnyugati szomszédságából vándorolt a kipcak szállásterületre.

A Marvazi leírásában említett következő nép a sari (*šari*), török nyelven helyesebben a szári. Ezt a népet a kutatás a szári-ujgurokkal, azaz a sárga-ujgurokkal azonosította, akiket a kínaiak szöke ujuguroknak is neveztek. E nép elhelyezkedéséről maga Marvazi ad útbaigazítást. Leírása szerint a Tarim-medence keleti végénél fekvő Sa-csou (Tunhuang) városától Kitaj (Észak-Kína) felé haladva félhavi távolságra lehet megtalálni a szárik egy csoportját, a baszmiokat, akik az iszlám elől menekültek oda. A baszmiok korábban az ujugur törzsszövetségbe tartoztak, és innen nyugatabbra laktak. A sárga-ujgurok földje Északnyugat-Kína Kanszu tartományában a Nan-san (ma Tanghonan) hegység vidéke. A kitajok 1008-ban nyugati hadjáratuk során legyőzték a sárga-ujgurokat, akiknek egy része nyugat felé menekült, de sokan helyben maradtak. Kanszuban a mai napig él a sárga-ujgurok egy maroknyi csoportja. A 11. század első felében ezt a vidéket a tangutok hódították meg, majd a 13. század elején mongol uralom alá került.

A sárga-ujgurok kínai „szöke ujugur” elnevezése alapján lehetséges, hogy nevüket valóban antropológiai okokból kapták, valamely világos hajú indoeurópai néppel való keveredés miatt. A 'sárga' jelző használatára létezik egy olyan hipotézis, hogy egyes belső-ázsiai török népek kínai hatásra más-más színnel jelölték az égtájak szerint elhelyezkedő törzseket, s a középsőt jelölte a sárga szín. Sari nevű törzset nemcsak az ujugurnál, más népnél is találunk, így a türgiseknél, a kitajoknál és a kipcakoknál.

Az elmenekült sarik/szárik, vagyis sárga-ujgurok a türkmének földjére vonultak, azaz a mohamedán karlukok és oguzok országába, a Karahánida Birodalom területére, útvonaluk minden bizonnyal a Tien-san északi lábánál vezetett. Ezt az eseményt nevezhette Ibn al-Aszír a törökök kivonulásának. Ha nem is tudjuk megállapítani, hogy hány „sátor népe” vett részt ebben, nem egy jelentéktelen törzstörédekről lehetett szó. Marvazi leírásából nem következik, hogy a sárga ujugurok a qunokkal együtt vonultak türkmén területre, az oguz (úz) törzsek viszont ezután a türkmének nyomására indultak el a besenyők Fekete-tenger vidéki szállásterületének elfoglalására. Marvazi forrásrészének elemzésében Czeglédy Károly történeti földrajzi rekonstrukciója volt segítségünkre.

Az ismertett népmozgás nem egyszerre zajlott le, hanem több évtizeden – akár 50-60 éven – keresztül tartott. Ugyanerről tudósít az eseményeket még jobban összesűrítve Edesszai Máté öremény krónikás az 1050–1051-es évnél: „A kigyók népe a fakók területére vonult, szétúzta és elkergette

őket, mire a fakók az úzokra és a besenyőkre zúdultak, és mindezek a népek egyesülve őrző dühvel a rómaiakra (=bizánciakra) törtek.” Az évszám nyilván az eseménysor végét jelzi, a krónikás tömör leírása jól tükrözi a lezajlott népmozgások összefüggéseit. A népnevek összevetésénél láthattuk, hogy az örmény *hartes* (*χαρτεσ*) ’fakó’ a koman névvel egyezik. Problémát okoz azonban a „kígyók népe” azonosítása: ha ők üzték el a fakókat, akkor vajon a kitajokra vagy a qayokra vonatkozik ez az elnevezés?

Forrásaink tehát meglehetősen jól, bár leegyszerűsítve ábrázolják a 11. század első felében lezajlott nomád vándorlást, a folyamatban azonban bizonyára más népek is részt vettek az említetteken kívül. Az idézett forrásokban nincs szó a kipcsakokról, ez a migráció tehát nem a kipcsakok Balhas-tótól északra eső vidékén vonult keresztül. Nem tudjuk, hogy a kipcsak törzsszövetség megerősödése 1030 körül összefüggésben van-e a vázolt folyamattal. Ezen okok miatt gondoltam korábban arra, hogy a keletről induló vándorlásnak lehetett egy északi ága is, amely a Kazak-hátságára vezetett, és érintette az ott lakó kipcsakokat. Erre azonban nincs forrásadatunk. Nem tudjuk, hogy a qayok, a qunok és a sarik végül is meddig jutottak el. Továbbra is nyitott kérdés, hogy a qunok azonosíthatók-e a kumanokkal/kunokkal, és így részt vettek-e egy új törzsszövetség létrejöttében.

A qun és qay népről szóló híradásokat összevetve a kínai forrásokkal Senga Toru arra a véleményre jutott, hogy a Marvazi által leírt vándorlás nem egyvégtében zajlott le, és egyes mozzanatai sincsenek feltétlenül ok-okozati összefüggésben egymással, a szerző mesterségesen kapcsolta össze azokat. A kínai források szerint a terjeszkedő kitajok a 11. század elején először a tatárokat verték meg, akik részben fogságba estek, részben elmenekültek, majd a nyugati ujgurokat. Feltűnő, hogy a qunokról tudósító, fent idézett muszlim források a tatárokat nem említik, ugyanakkor a jól tájékozott Mahmúd al-Kásgarí a török népek felsorolásában említi a qayokat és a tatárokat, de a qunokat nem. Kásgarí teljes névsora: besenyő, kipcsak, oguz, yemak (egy kimek törzs), baskír, baszmil, qay, yabagu (fejedelmi cím a karlukoknál), tatár, kirgiz. Senga ennek alapján a qunokat egy nesztoriánus tatár csoporttal azonosítja, amelyet a kitajok és a feltehetően azok fennhatósága alatt álló qayok szorítottak ki előző hazájukból, de a sárga ujgurok földjénél nem jutottak tovább nyugatra. Így sem a qun, sem a sari nép nem vehetett részt szerinte a kuman-kipcsak törzsszövetség kialakításában. A qun származású Ikindzsi ibn-Kocskar katona-rabszolgaként kerülhetett a szeldzsukokhoz, így lett Hvárezm kormányzója.

A kunok eredetével foglalkozó kutatók különböző, egymásnak is ellentmondó elméleteiről teljes áttekintést ad Kovács Szilvia a kunok mongol hódítás előtti történetét historiográfiai szempontból feldolgozó disszertációjában. Az elméletek így csoportosíthatók: a qun és kun nép azonosságát vallók; a sari és a kipcsak/kun nép azonosságát feltételezők; az ezeket az azonosításokat elutasító felfogások; más megoldást javasoló elméletek.

Egyik vitatható téma, amit több kutató is feltételez, hogy nevük jelentése alapján a sarik és a kumanok azonosak lettek volna. E kérdés nyelvészeti vonatkozásában megint csak nem vagyunk jogosultak állást foglalni. Csupán annyi az észrevételünk, hogy a két név bár hasonló színt, de nem ugyanazt jelöli. A sari/szári egyértelműen ’sárga’, a koman/kuman jelentése ’fakó, sápadt, halvány-sárga’. Így nehéz elképzelni, hogy a formálódó kun törzsszövetség török nyelvű törzsei a sari/szári szinonimájaként használták volna a *quman* népnevet, miközben idegen népek ez utóbbi név tükörfordításával, annak pontos jelentéstani megfelelőjével illették a kumanokat.

Nem kizárólag a szűkös forrásadottságok okozzák, hogy nem áll rendelkezésünkre megnyugtató őstörténeti konstrukció. Az eurázsiai steppe nomádjainak korai történetében a nehézségek alapvető oka a népnevek használatában rejlik. Vásáry István szerint az etnikai történet szempontjából csak korlátozottan lehet felhasználni a népneveket, mivel azok politikai elnevezésként jelennek meg a forrásokban, rendszerint a törzsszövetséget megszervező törzs neve válik az egész politikai alakulat nevévé – mint a magyarok esetében a Megyer –, de arról forrásaink ritkán tájékoztatnak, hogy az milyen etnikumokból tevődik össze. Korábban ismeretlen törzsnevek válhatnak népnévvé, ha az illető törzs hatalomra kerül, s ugyanígy nevek el is tűnhetnek, ha a törzsszövetség átalakul, és új néven kezd szerepelni. A nomád

világban a huzamosabb időn keresztül előforduló népnevek mögött időszakonként más és más etnikai tartalom van. Ami a kun törzsszövetséget illeti, ennek különböző elnevezései eredetileg a különböző eredetű részek megnevezésére szolgáltak, a 12. század végére az egész törzsszövetséget jelölték nyugati nézőpontból a kuman, keleti szemszögből a kipcsak névvel. Valószínűnek tartható, hogy a Fekete-tenger vidéki puszták nyugati részét a kuman törzsek foglalták el, tőlük keletre az Urál folyóig helyezkedtek el a kipcsak törzsek, az Urál folyótól keletre az Irtisig a kangli törzsek nomadizáltak. Vásáry mind a *kuman*, mind a *kun* népnevet a kunok önelnevezésének tartja, és elfogadja a Németh Gyula által felállított közös etimológiájukat. Ebből következik, hogy a kuman~kun törzsek távol-keleti eredetének és a qunokkal való azonosságának híve.

A kun eredet kérdésében meglévő sok vitás kérdés ellenére annyi bizonyos, hogy a 11. század első felében a Kazak-steppén főként török nyelvű törzsekből egy jelentős népességszámú, rendkívül erős törzsszövetség jött létre, ennek népi összetevői között megtaláljuk az előzőleg is ott élő kipcsak törzset, de más, szintén török nyelvű etnikai csoportokat is, amelyek saját magukra a kuman vagy/és kun elnevezést használták. A kuman néprész eredete, kialakulása nem adatolható, de van realitása annak, hogy Belső-Ázsia keleti feléből érkeztek néhány évtizeddel korábban, s így hozzájárultak a kipcsak törzsszövetség megerősödéséhez és expanziójához. A kuman népnévvel egyeztethető Altaj vidéki törzs- és nemzetségnevek talán egy tőlük leszakadt néptöredékre utalnak.

A kunok előnyomulása, az úzok kiszorítása a Volgától keletre eső steppékről valószínűleg már 1050 előtt elkezdődött, ennek lehetett tovagyrűző hatása 1048–1049-ben az Al-Dunánál a besenyők tömeges beözönlése a Bizánci Birodalomba. Az óorosz évkönyvek feljegyzése szerint 1054/1055-ben az úzok nyomában megjelentek a kun előőrsek is Bolus vezetésével, de nem bocsátkoztak harcra az oroszokkal, Vszevolod perejaszlavlai fejedelemnek (1054–1073) sikerült velük békét kötnie, a kunok így visszafordultak. Hét évre rá, 1061-ben a nyugatabbra húzódó úzok nyomában azonnal megjelentek a kunok a Dnyeper vidékén, ekkor már megtámadták az oroszokat, és vereséget mértek Vszevolodra. 1068-ban nagy sereggel törtek be Perejaszlavl és Csernyigov környékére, három orosz fejedelem hadait is megverték, de ezután Szyjatoszláv csernyigovi fejedelemnek (1054–1073) sikerült legyőznie egy kun csapatot, vezérüket, Sarukant is elfogta. Miután az új törzsszövetség 1065 körül szétzilálódott, katonai ereje megszűnt, a kunok előtt megnyílt az út a steppe nyugati végei felé. 1071-ben már a Dnyeper jobb partján, a Kijevi Fejedelemség délnyugati határán találjuk a kunokat, az óorosz évkönyvek arról írnak, hogy két városkát támadtak meg a Rosz folyó vidékén. A kunok szakaszosan hódították meg a Fekete-tenger vidéki steppéket, első hadjárataik a nomád hadvezetés szabályai szerint még felderítő jellegűek lehettek. 1054 és 1061 között katonai ellenőrzésük alatt tartották, majd fokozatosan birtokba vették a Volga és a Dnyeper közötti területet. 1061-től 1068-ig benépesítették a Donyec vidékét és az Azovi-tenger mellékét, ahol ettől kezdve központi szállásterületük található (43. kép). 1065 előtt katonai fennhatóságuk már a Bugig terjedt. Az 1070–1080-as években ugyan elfoglalták a Dnyeszter és az Al-Duna közötti vidéket, de ezt etnikailag még sokáig nem töltötték ki. Valószínű, hogy ezeknek a nyugati steppéknek a benépesítésére csak a 12. század közepén került sor. Ezt a helyzetet tükrözi a kun halotti szobrok elterjedése is, a Dnyepertől nyugatra ugyanis egyre ritkulnak.

1078-ban jelentek meg először kun csapatok az Al-Dunánál, a Bizánci Birodalom területén. Michael Attaleiatész bizánci történetíró 1079–1080-ban, főként saját élményei alapján írt *Istoria* című művében elmondja, hogy III. Niképhorosz Botaneiatész császár (1078–1081) uralkodása első évében, 1078-ban, amíg a császári csapatok egy lázadás leverésével voltak elfoglalva Thesszalonikében, a dunai határvidék lázadó besenyői behívták a kunokat, és együtt Adrianopoliszt ostromolták. A császári sereg gyorsan odavonult, mire az ostromlók elmenekültek. Szkülitész continuatus (a Szkülitész munkáját folytató ismeretlen szerző) szerint ez az idő tájt történt, hogy Meszembria kormányzója, Leon Diabaténosz a besenyőkkel és a kunokkal próbált szövetkezni. Anna Komnéné hercegnő beszéli el *Alexias* című munkájában az édesapja, I. Alexiosz Komnénosz császár életében történeteket. 1087-ben a Drisztrát uralmuk

király, amint hírül vette a kun támadást, azonnal visszatért Horvátországból, és a Temes folyónál sikerült a kunok elébe kerülnie. A kunokat táborukban érte a váratlan támadás. Minden főemberük elesett, sokan fogságba kerültek, alig volt, aki elmenekülhetett. A foglyok életét Szent László megkímélte, hogy felvehessék a kereszténységet. A kun törzsfők ezután követeket küldtek a királyhoz, hogy engedje el a foglyokat, ellenkező esetben bosszuló hadjáratot indítanak: „...gúnyolták a királyt és kitűzték a napot is, amikor betörnek Hungariába. Amikor ezt meghallotta a király, elmosolyodott, és azon a napon, amikor a kunok Hungariába akartak jönni, eléjük vágatott, mert féltette Hungariát a pusztítástól. És egy szombaton kora reggel a Duna mellett megtámadta a kunokat. A király az első rohamban ledöfte a kunok Akus nevű vezérért, ... és a király győztesen tért haza” (Képes Krónika, Bellus Ibolya fordítása). Ez a második kun betörés 1091-ben vagy 1092-ben, valahol Orsova környékén történhetett. A magyarországi hadjáratokban a Tugor kán és Bönek vezette, Balkánon szereplő kun főerők nem vettek részt.

1099-ben Kálmán király válogatott páncélos sereggel vonult Przemysł várához II. Szyjatoszlav (1093–1113) kijevi nagyfejedelem szövetségeseiként a lázadó orosz hercegek megbüntetésére, akik a kunokat hívták segítségül. Az órosz évkönyvek leírása szerint a kunok vezére Bönek kán volt, akivel a magyar krónikák *Monoch* nevű kunja azonosítható. A kunok előhadát Altunopa vezette. A csata előtti éjjel Bönek kiment a kunok táborából, farkasüvöltést hallatott, mire több farkas válaszolt neki. Ez a varázslat a győzelem biztosítására szolgált. Másnap a kunok a steppei hadviselés jól bevált cseléhez folyamodtak. Megfutamodást színlelő előhaduk maga után csalogatta a magyarokat egy leshely felé, ahol a többiek voltak elrejtőzve. A lesből végrehajtott támadás a kunok számára teljes győzelmet hozott, a magyar sereg jelentős része elpusztult, a király is alig tudott elmenekülni, magával hozott kincstára pedig a kunok zsákmánya lett. Kétségtelen, hogy a magyarok vereségét nagy hadvezetési hiba okozta. A kunok zsákmányoló hadjáratai Magyarországot a továbbiakban mégis elkerülték.

A déli orosz fejedelemségeket az 1070-es évektől a kunok rendszeresen támadták, 1061 és 1210 között 56 hadjáratukról tudunk. 11. századi expanziójuk révén a század végére előnyös helyzetbe kerültek az oroszokkal szemben. Az is többször előfordult, hogy az egymással rivalizáló fejedelmek szövetségként használták fel a kunok katonai erejét. 1093-ban II. Szyjatoszlav szenvedett vereséget a területére betörő kunoktól, akik elfoglalták az úzok által védett Torcsesz városát. A következő évben Szyjatoszlav elvette feleségül Tugorkan leányát a békekötés megpecsételése érdekében. A béke azonban nem bizonyult tartósnak, kölcsönösen megsértették. Az 1095–1096-os éveknek az évkönyvekben zavaros sorrendben előadott eseményeit a Kovács Szilvia által javasolt időrendben közöljük (a kunok és oroszok közti harcok áttekintése során a továbbiakban is elsősorban az ő munkájára támaszkodunk). 1095-ben a kunok a Rosz-vidéken megostromoltak egy várost. Bönek kán Kijev elővárosait pusztította, kolostorokat dúlt fel, Kurja kán Perejaszlavl környékét égette fel. 1096-ban két kun vezér, Itlar és Kytan Perejaszlavl alá ment Vlagyimir Monomahhal tárgyalni a békéről. Vlagyimir mindkét vezért megölette egész kíséretükkel együtt, ezután megtámadta és megverte a kunokat. Ugyanebben az évben a kunok Tugorkan vezetésével Perejaszlavl ellen vonultak, de sikertelenül ostromolták a várost. II. Szyjatoszlav haddal vonult ellenük, legyőzte és megfutamította a kunokat, maga Tugorkan és a fia is elesett a csatában más vezérekkel együtt. II. Szyjatoszlav apósa holttestét Kijevbe vitette, és eltemettette a város mellett. 1101-ben a kijevi, perejaszlavli és csernyigovi fejedelmek és a kun kánok találkoztak, újra megkötötték a békét, és túszoikat cseréltek.

Nehéz kideríteni, hogy melyik fél szegte meg a békét. Az oroszok 1107 kora tavaszán összehangolt támadást indítottak a kunok Azovi-tenger mellékén fekvő téli szállásai ellen; lehetséges, hogy ez válasz volt az újabb kun portyázásokra. A hadjáratot II. Szyjatoszlav kijevi és Vlagyimir Monomah perejaszlavli fejedelem vezette; mélyen behatoltak a steppére és súlyos vereséget mértek a kunokra, mintegy húsz kun vezér vesztette életét a csatában. Az elesettek között volt Uruszoba, egy idős törzsfő, aki a csata előtti tanácskozáson békekötést javasolt a többi vezérnek, valamint Altunopa, aki 1099-ben Könyves Kálmán ellen is harcolt. Ez volt az oroszok első jelentős győzelme, melyet a következő években

(1109, 1111, 1116) több is követett. Valószínű, hogy az orosz fejedelmeknek házasságkötésekkel is sikerült megosztani a kun törzsfőket. 1116-ban az orosz fejedelmek a Donyechez vezettek hadjáratot, és elfoglalták a kunok három városát, Sarukant, Szugrovot és Balint. A támadások iránya mutatja, hogy a kunok legjelentősebb központjai az Azovi-tenger mellékén és a Donyecnél voltak. Vlagyimir Monomah (előbb perejaszlavli, majd 1113–1125 között kijevi fejedelem) és fia, Msztyiszlav kijevi fejedelem (1125–1132) támadó politikája rendkívül meggyengítette a kunokat. A Don–Donyec vidékéről a kun népesség egy része – valószínűleg a „felperzselt föld” taktikát követve – a Kaukázus előtti steppékre húzódott. A grúz krónika szerint Sarukan fia Otrók a vejének, II. Dávid grúz királynak a hívására sok ezer harccsal áttelepült Grúziába az oszétek földjén keresztül. Testvére, Szircsan Don vidéki szállásán maradt. Vlagyimir Monomah halála után Szircsan visszahívta öccsét, Otrókot, aki népe egy részével haza is költözött. A kunok többsége azonban végleg Grúziában maradt; a grúz király testőrségét és hadseregét erősítették, és felvették a kereszténységet.

Az 1130-as évektől rendszeresen előfordult, hogy az egymással vetélkedő orosz fejedelmek „polovec” hadakat hívtak segítségül. Ez a kunok számára azzal az előnnyel járt, hogy területeiken nagyobb hadjáratra nem került sor, a zsákmányszerzés viszont biztosítva volt. Ezekben az évtizedekben gazdaságilag is megerősödhetek. Ezután kerülhetett sor a steppék nyugati végeinek sűrűbb megszállására. Az 1160-as évektől a kunok újra sikeres kimenetelű hadjáratokat vezethettek. 1171-ben a donyeci kunok fejedelme, Otrók fia Köncsek a tenger melléki kunok vezérével, Köbekkel szövetkezve Perejaszlavl környékén kalandozott. 1176-ban a Rosz folyó menti városokat támadták a kunok. 1179-ben Köncsek kunjai Perejaszlavlot támadták meg, és nagy zsákmánnyal tértek haza. 1181-ben Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem és Köncsek kán együtt vettek részt egy hadi vállalkozásban, és miután vereséget szenvedtek, együtt menekültek Csernyigovba. 1184-ben III. Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem (1176–1194) a Dnyeper menti kunok ellen vonult, meg akarta torolni betöréseiket, ekkor Köbek kán seregével ütközött össze. A kunok súlyos vereséget szenvedtek, több vezér esett fogságba, maga Köbek is, akit Kijevbe vittek, és ott kivégeztek. 1185-ben Köncsek bosszuló hadjáratot indított az oroszok ellen, de vereséget szenvedett. Ugyanebben az évben Igor fejedelem a steppére, Köncsek Donyec vidéki téli szállása ellen szervezett hadjáratot, melyben rokonságából többen részt vettek. Az oroszok első kisebb győzelme után nagy kun sereg gyűlt össze, körülzárták az oroszok táborát, és megsemmisítő győzelmet arattak felettük, elfogták Igor és fiát, Vlagyimirt is (44–45. kép). Ignornak később sikerült megszöknie, fiát pedig Köncsek kán 1187-ben szabadon engedte, és a béke zálogául a saját lányát adta hozzá feleségül. A hadjárat által vált híressé, hogy az *Ének Igor hadáról (Slovo o polku Igoreve)* óorosz hősköltemény örökítette meg megrázó költői erővel:

„Dübörög a föld,
felkavarodva folynak a folyók,
körös-körül porfelhő kerekedik, zászlók hirdetik:
polovecek jönnek a Don felől, a tenger felől,
mindenfelől bekeríték az orosz hadakat.”
(Képes Géza fordítása)

Ezután Köncsek és Igor nem vezettek hadjáratot egymás területei ellen. Az 1190-es években kölcsönösen tovább folytak a kisebb-nagyobb hadjáratok az oroszok és a kunok között, valamint folytatódott a kunok részvétele az orosz fejedelmek egymás elleni harcaiban. 1193-ban a kijevi fejedelmeknek volt egy békekötési kísérletük a Dnyepernél négy kun törzs vezetőivel. 1203-ban Köncsek és Köbek fia Danyiil nyújtottak segítséget a fejedelemségre igényt tartó Ruriknak Kijev elfoglalásában. 1205-ben szerepel először a forrásokban a később Magyarországra költöző Köten fejedelem, aki testvérével, Szomogurral

44. kép. Igor fejedelem üldözi a menekülő kunokat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 463. oldal, 15. század) / Fig. 44. Prince Igor in pursuit of fleeing Cumans (Radziwiłł Chronicle, or Königsberg Chronicle, page 463, 15th century)

45. kép. Orosz támadás elől jurta-kocsival menekülő kun csapat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 483. oldal, 15. század) / Fig. 45. Cuman group in a yurt-cart fleeing from a Russian attack (Radziwiłł Chronicle, or Königsberg Chronicle, page 483, 15th century)

együtt Rurik kijevi nagyfejedelem oldalán harcolt a halicsiak ellen. Később Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi fejedelem (1215, 1219–1228) Köten lányát vette feleségül.

A kunok Fekete-tenger vidéki szállásterületén a törzsek elhelyezkedéséről nincsenek pontos értesüléseink. Nem ismerjük az összes törzsnevet, mivel nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, mint a besenyő törzsek listája VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár művében. Miután a kunok saját írott forrást nem hagytak ránk, e kérdésben is főként az óoroszlav évkönyvek adataira hagyatkozhatunk. Az orosz forrásokban említett polovec, vagyis kun törzsek többsége a Dnyepertől keletre, a Don és a Donyec vidékén helyezkedett el (nevük a leszármazást jelölő orosz végződéssel, többes számban): Burcsevicsi, Ulasevicsi, Tokszobicsi, Eltukovicsi, Oterperljuevicsi, Etebicsi, Ter'trobicsi, Kulobicsi, Szyrcsanovi, Itogli, Uruszoba. Ezek közül a Burcsevicsinek megfelelő *Burcs-oglu*, a Tokszobicsinek megfelelő *Tokszaba* és az Etebicsinek megfelelő *Itaba* törzs neve megtalálható az arab al-Dimaski (†1327) kozmográfijában, az Arany Horda uralma alá került kipcak törzsek listáján; ugyanezek a másik kortárs arab szerzőnél, al-Nuvairinál is szerepelnek. Al-Dimaski 16 Hvárezmbe áttelepített kipcak törzset sorol fel, a korábbi kun törzsek közé tartozhatott még ezek közül a *Barak*, *Kongur-oglu*, *Kumandur*, *Csurtan* törzs, al-Nuvairi 11 törzse közül pedig a *Kongur-oglu* és *Köten* törzs. Rasídaddín perzsa történetíró (1247–1318) a mongolok 1236–1237-es hadjárata kapcsán két kipcak törzs nevét említi: az Ölberli törzsből való Bacsman vezér és az Asz törzshöz tartozó Qacsir-üküle a Volgánál együtt menekülnek a mongolok elől, de Möngke kán kézre keríti és kivégezti őket. Az Ölberli törzs neve al-Dimaskinál is szerepel, és az Igor-énekben is előfordul Ol'bery alakban. Az Asz törzset neve alapján valószínűleg alánokból (jászokból) szervezték a kunok. Néhány esetben nehéz eldönteni, hogy törzs- vagy nemzetségnevről van-e szó. A felsoroltak közül ismert történelmi személy nevét viseli a Szyrcsanovi (Sziircsan kán), az Uruszoba (Uruszoba vezér) és a Köten (Köten kán) „törzs”, ezek lehet, hogy valójában nemzetségek. A mongol kori Kumandur kipcak törzs pedig bizonyára többféle törzs töredékeiből szervezett, kevert kun (kuman) etnikumot foglalt magában. A magyarországi kunok nemzetségnevei is egyeztethetők az ismert törzsnevekkel, ezekkel majd a későbbiekben foglalkozunk.

Az így megismert legalább 14 törzsnév még mindig a kun törzsszövetségnek csak egy részét képviseli, főként a Dnyepertől nyugatra elhelyezkedő törzsekre hiányoznak az adatok. Az óoroszlav források ugyanis elsősorban azokat a törzseket említik, amelyekkel az orosz fejedelemségek harcban álltak.

Például az 1193-ban az orosz fejedelmekkel tárgyaló Burcsevicsi törzs a Dnyeper bal partján, a Donyec vidékén élt (töredékei később Magyarországon is megtalálhatók), az Itogli törzs a jobb parton.

Forrásadottságok miatt a kun szállásterület egyes részeit nem a törzsek tényleges szálláshelye, hanem a nagy folyók által meghatározott földrajzi körzetek szerint szokták elkülöníteni, figyelembe véve az ismert káni központokat is. Az egyes nagy egységek több törzsből álló, laza szövetségek lehetnek. A kun steppe történeti földrajzával foglalkozó szerzők eredményeit összegezve és a régészeti adatok alapján Sz. A. Pletnyova orosz régész nő korábbi munkájában nyolc területi csoportot különböztetett meg: 1. Dnyeper mente; 2. Tengermellék (az Al-Duna torkolatától a Dnyeperig, és kissé azon is túl); 3. Donyec-vidék; 4. Azovi-tenger melléke; 5. a Donyec alsó folyása és a Don vidéke; 6. a Kaukázus előtere; 7. Krím-félsziget; 8. Volga-vidék. Ebből a felsorolásból indokolatlanul kimaradtak az al-dunai steppék (Havasalföld) és a moldvai területek. Egy új felosztásban Pletnyova a 12. század második felére és a 13. század elejére vonatkozóan létrehozott egy dunai és egy bugi csoportot, és a donyeci és a doni csoportot megpróbálta ismert törzsekkel azonosítani. Minden ilyen csoportokra való felosztásnak az a gyengéje, hogy mesterséges, erősen függ a források egyoldalú információitól. A legjelentősebb káni szálláshelyek a Donyec középső folyása mentén a bal parton, az Azovi-tenger partvidékén a Molocsnaja folyónál (ezen a vidéken került napvilágra egy kun fejedelmi sír, az ún. *Csingul-kurgán!*), a Dnyeper bal oldali mellékfolyóinál és a Dnyeper jobb partjához közel voltak. Jelentős kun szállásterület volt még a Volga alsó folyásánál és a Kaukázustól északra eső steppéken is (a régi kazár területen), de oda az oroszok nem vezettek hadjáratot, ezért az évkönyvekben sincs szó erről a vidékről. A Volga és az Urál folyó közötti és az Urál folyótól keletre eső steppék a 13. században szintén a kun törzsszövetséghez tartoztak, itt a kipcsak-török kangli törzsek nomadizáltak. A kánoknak érdekükben állt nagyobb területi egységeket kezükben tartani, részben a nagy folyók mentén folytatott szállásváltó életmódjuk miatt, részben pedig azért, hogy ellenőrizzék a steppén keresztülvezető, fontos észak–déli kereskedelmi útvonalakat. Ez is magyarázza a központok sűrűsödését a Dnyeper–Krím–Azovi-tenger térségében. Az orosz kutatás feltételezi, hogy volt egy nyugati és egy keleti kun törzsszövetség, az előbbi a Dnyeszter és Dnyeper közötti törzseket fogta össze, az utóbbi központja volt a Donyec-vidéken. A nyugati és keleti szövetség létrejöttét azzal magyarázzák, hogy a 12. század elején az orosz fejedelmek sorozatos győztes hadjáratai kettészakították a kunokat. Lehetséges, hogy ez időlegesen bekövetkezett, de az 1130-as évektől helyreálltak a kapcsolatok a két régió törzsei között: a kunok 1135-ben Lengyelországba vezettek zsákmányoló hadjáratot, 1148-ban és 1154-ben a Bizánci Birodalomba.

A kun szállásterület legnagyobb kiterjedése idején, a 12. század közepétől a mongol hódításig nyugat–keleti irányban az Olttól a Volgáig 1600 km volt, a Volgától az Urál folyóig 500 km. Észak–déli irányban változó szélességű volt a növényföldrajzi és klimatikus adottságok miatt, mivel a steppei sáv az Al-Duna és a Dnyeper között 300–400 km széles, a Dnyeper és a Don között 500–600 km széles, a Volgánál magasan felnyúlik észak felé, és – a Kaukázustól északra elterülő steppét is hozzá számítva – itt a kunok által birtokolt terület szélessége a 900–1000 km-t is elérte. A Volga-vidéken a kun szállások észak felé felhúzódtak egészen a burtászkok földjéig és Nagy- (Volgai) Bolgárországig. A földrajzi adottságok is magyarázzák, hogy a kun népesség nagyobb része lakott a Dnyepertől keletre, és a törzsszövetség ezen részének volt nagyobb politikai súlya.

A kun törzsek által benépesített steppei szállásterületen sokféle más etnikum is megtalálható volt: korábbi nomád népek kisebb-nagyobb töredékei, a kun vezérek téli szállásain idegen kézművesek és kereskedők, a nomád gazdaságokban hadifogoly-rabszolgák. A besenyők és úzok maradványai többnyire a Kijevi és a Perejaszlavli Fejedelemség déli határánál telepedtek le, a „fekete süvegesek” oroszoktól függő törzsszövetségében – erről már volt szó az előző fejezetekben. Kisebb, valószínűleg török nyelvű népcsoportok is feltűnnek a 12. században az orosz vazallus etnikumok között: *Kajepicsi*, *Kovuj*, *Türpej*. Ezek vagy a besenyőkről leszakadt néprészek, vagy a kunok vándorlása sodorta magával őket Belső-Ázsiából. A Dnyesztertől nyugatra a besenyő népesség egy része megmaradt, ezek a 12–13. század

folyamán beolvadtak a kun törzsek népébe. A Dnyepertől keletre a kun időszakban viszonylag gyér szláv lakossággal számolhatunk, a korábbi telepések is nagyrészt elköltöztek. Ugyanakkor adatok vannak arra, hogy a Donyec vidékén létrejött, kun vezérek által alapított nomád városokban (Sarukan, Szugrov) keresztény keleti szláv lakosság is élt, s ezek a gorogyiscsékhez (föld-fa várakhoz) hasonló, erősített települések voltak. A Dnyepertől nyugatra a folyók mentén a 11–12. században folytatódott a szláv betelepülés, ami előzőleg, a 10. századi besenyő uralom alatt abbamaradt.

A vezéri szállások mellett létesült, etnikailag tarka nomád városokban nagyszámú idegen kereskedővel számolhatunk, köztük perzsákkal, hvárezmiekkal, volgai bolgárokkal. Valószínűleg a Don torkolatánál fekvő Tanára vonatkozik Plano Carpini leírása, mely szerint a tatár hódítás előtt szaracénok (mohamedánok) és keresztény kazárok, oroszok és alánok éltek ott benne. 1111-ben az oroszok elfoglalták Sarukant, ahol keresztény foglyokat találtak. 1116-ban Jaropolk a Donyecnél három kun várost foglalt el, Szugrovot, Sarukant (más forrás szerint (Csevsjuevet) és Balint, és innen jászokat hozott magával, köztük egy Jaszinja nevű asszonyt feleségként a saját maga számára. Jelentős kereskedőváros volt a Volga torkolatánál fekvő Szakszin, ahol Abu-Hámid is tartózkodott, főként mohamedán lakossággal. A felsorolt népelemeken kívül még bizonyára más, kisebb-nagyobb töredékek is éltek a kunok között: alánok (jászok), grúzok, örmények, cserkeszek, tatok, zikek, lezgek, karaimok, baskírok (keleti magyarok), mordvinok, burtászok. A hadjáratokon szerzett foglyok egy részét a kunok eladták rabszolgának, más részét a nomád gazdaságokban szolgaként tartották. A kun nyelvnek számos kifejezése van erre a szolgál- és rabszolgaretegre, megkülönböztetve a fogoly, a szolga, a szolgáló, a rab cseléd, a rab cseléd leány és a rabszolganő állapotot.

A kun nyelvet a megmaradt nyelvemlékek alapján a török nyelvek északi, kipcsak ágába sorolják. A törzsszövetség kialakításában bizonyára részt vettek más török nyelvű törzsek is, ezek között a 11–12. század folyamán nyelvi és kulturális kiegyenlítődés mehetett végbe. A kun nyelv, társadalom és kultúra felbecsülhetetlen értékű emlékének számít a „Kun Kódex”, a *Codex Cumanicus*, egy 164 oldalból álló kódex, melynek keletkezésével egész sor neves kutató foglalkozott. Az alábbiakban Györffy György eredményei alapján ismertetjük. A kódex első, nagyobbik része három nyelvű, latin, perzsa és kun szótár és nyelvtan, olasz kereskedők, szerzetesek és tolmácsok számára állították össze 1293-ban, valószínűleg a Krím-félsziget egyik olasz kolóniájában. Az eredeti szöveget 1330-ban a Szaraj melletti Szent János-kolostorban átmásolták a kódexbe. Ezt az ún. olasz részt Ligeti Lajos a Tolmácsok Könyvének nevezi. A második rész az ún. Hittérítők Könyve, kun nyelvre fordított keresztény vallásos szövegeket tartalmaz (prédikációkat, imákat, a tízparancsolatot stb.), azon kívül vannak benne kun találós kérdések, latin–kun és kun–német szójegyzék is. Ezt német ferences misszionáriusok állították össze a 14. század közepén, később is német nyelvű szerzetesek birtokolták, akik német és kun nyelvű bejegyzéseket tettek a kéziratba. A nyelvészeti elemzés két fő kun nyelvjárást állapított meg a kódex szóanyagában. A kunoktól saját írott emlék nem maradt fenn, a többi nyelvemlék névanyag: személynevek, törzs- és nemzetségnevek, földrajzi nevek. A kun társadalom ismerte az írást, a káni udvarokban voltak írástudók, akik minden valószínűség szerint az ujjur írást használták, elsősorban a diplomáciai érintkezésben.

A kunok nomád életmódja nem jelentett kötetlen vándorlást és a földművelés hiányát. Gazdálkodásuk alapja a legeltető nagyállattartás volt, lovat, juhot, szarvasmarhát és tevét tartottak. Kisebb mértékben ugyan, de kisállattartással is számolhatunk, a téli szállások környékén megtalálható volt a kecske, disznó, szamár, öszvér, tyúk, liba is. A belső-ázsiai füves pusztához és a Kazak-steppéhez képest kevésbé száraz dél-orosz steppén rövidebb volt a tavasztól őszi bejárat legelőváltó út hossza, becslések szerint 50–200 km, az állatállomány összetétele is megváltozott, nagyobb arányban lehetett szarvasmarhát tartani. Nyári időszakban az orosz hadak is nehezen akadtak rá a pusztán nomád ellenfeleikre, ha pedig sikeres volt egy ilyen rajtaütés, egyebek mellett töméntelen mennyiségű sátrat és barmot zsákmányoltak. A legeltetés során a kunok nem családokként, hanem nagyobb egységekben éltek együtt

hosszan elnyúló folyóparti szállásokon, ennek a nyájak és a javak védelme szempontjából volt jelentősége. Az együtt tartott nagy nyájak miatt viszont nagyobb területet kellett bejárni a közösségnek, hogy állataik eleséghez jussanak. A téli szállásokon már takarmánygazdálkodással is számolnunk kell, legalábbis erre utal a kunok szókincsében meglévő *bičen* 'széna' és *bičenlik* 'jászol' szó. Meglepően gazdag a *Codex Cumanicus* földműveléssel és termesztett növényekkel kapcsolatos szókincese, szerepel benne a szántóföld, tarló, ugar, szántani, eke, ekevas, köles, árpa, búza, tönköly, rozs, mag, rizs, lencse, csicserborsó, hagyma, fokhagyma, répa, tök, görögdinnye, sárgadinnye. A nomádok maguk rendszerint csak a rövid tenyészidejű kölest szokták vetni, a kunok esetében arra gondolhatunk, hogy téli szállásaikon – legalábbis a tehetősebb családok és nemzetségek – fogoly-rabszolgákkal, esetleg nekik alávett telepességekkel végeztették ezeket a munkákat. Ugyanez vonatkozhat a kerti veteményekre és gyümölcsökre, bár itt táji különbségekkel is számolhatunk, elsősorban a melegebb éghajlatú déli vidékeken (Krím, Kaukázus előtere) termelt meg a sárgadinnye, görögdinnye, szőlő, dió. A hiányzó mezőgazdasági terményeket és luxuscikkeket a kunok cserekereskedelemmel szerezték be, például rendszeresen jártak a Krím-félszigetre gabonát vásárolni.

A korabeli írott források és a régészeti adatok egyaránt nagy vagyoni különbségekről és erős társadalmi rétegződésről tanúskodnak. Az uralkodó réteg tagjainak kun elnevezései a *Codex Cumanicus*-ban: a nemzetségfő *bej*, *bij* 'úr, főúr'; a törzsfő vagy fejedelem *beg*; az uralkodó, a kán méltóságneve *qan*, *čan*. A törzsi-nemzetségi arisztokrácia hatalmát a kun nyelven *nögernek* nevezett kíséző katonák rétege biztosította, amelynek tagjai zsoldosokként idegen országokban is feltűnnek, többek között a grúz, a szerb, a bolgár uralkodó udvarában, és később Magyarországon is. Forrásaink szerint a törzsfők általában önállóan politizáltak, alkalmilag kötöttek szövetséget egymással. A káni cím nem jelentett egyeduralmodót vagy tartós fejedelmi hatalmat az egész törzsszövetség fölött. Ennek ellenére ismerünk nagy hatalmú törzsfőket, akik veszély esetén vagy nagy hadjáratok idején a törzsszövetség választott vezetői voltak. Ilyen lehetett a 11. század végén Bönek, akinek emléke az egyik óoroszcímű évkönyv szerint a kun hagyományban egy évszázad múlva is élt, Köncsek a „mi nagy fejedelmünk”-nek nevezi. Bönek kortársai közül Sarukan és Tugorkan is kiemelkedett az átlagos törzsfők sorából, és nemcsak azért, mert nevük a káni címet is tartalmazza. Tugorkan a kijevi fejedelem apósaként halt meg 1096-ban egy csatában, s II. Szvjatopolk nagy tisztelettel temettette el. Sarukan családja tulajdonképpen dinasztianak is nevezhető: testvére, Szugr fejedelmi személyként önálló központot épített ki, lehet, hogy Sarukan halála után ő állt a törzs élén; őt követték a hatalomban Sarukan fiai, Szircsan, majd Otrók. Úgy tűnik, Otrók fia Köncsek a Donyec vidéki törzsek élén tudatosan törekedett a központi hatalom kiépítésére a 12. század végén. Szakított a szeniorátus utódlási rendjével, halála után fiára, Jurijra szállt a káni méltóság, aki 1223-ban a Kalka menti csatában halt meg, mint „a polovecek közül a legnagyobb”. Köncsek vezértársa Köbek volt, az Azovi-tenger melléki kunok fejedelme, akit fia, Danyiil követett az uralomban. Danyiil ugyancsak vezértársa volt 1223-ban Jurijnak. Ez arra utal, hogy a Dnyepertől keletre élő törzseket az 1070-es évektől sikerült tartós szövetségbe kövacsolni, ha nem is egyetlen kán uralma alatt. Köncsek koncepciózus uralkodó volt, a jelek szerint legfőbb ellenségének a kijevi fejedelmet tekintette, s az orosz fejedelmek megosztottságát kihasználva másokkal – így Igorral is – igyekezett békés viszonyt fenntartani, házassági kapcsolatok révén is. Terveinek megvalósítását a törzsi rendszer akadályozta: 1185-ben Gzak vezér ellentmondása miatt nem tudta keresztülvinni akaratát, hogy együtt Kijev ellen vonuljanak.

Az 1220-as évek adatai szerint a törzsszövetségben belül a fejedelmek között létezett egy rangsor. Az első két helyen álló Köncsek fia Jurij és Köbek fia Danyiil halála után Basztij fejedelem vette át a vezetést, majd Köten kán következett, aki az 1230-as években már első számú fejedelem. 1227-ben a Prut–Szeret vidéki kunok fejedelme *Bortz* a negyedik helyen áll a rangsorban. A mongol támadások következtében 1236–1237-ben ez a rendszer széthullott, a saját kunjaival a Balkán-félszigetre költöző, 1240-ben elhunyt Jonas kán is nagyfejedelemnek tartotta magát. Az 1241-ben, Köten halála után

Magyarországról kivonuló, majd pár év múlva visszaköltöző kunok vezére szintén igényt tarthatott erre a címre: leánya, Erzsébet kun hercegnő, V. István király felesége pecsétjén a kun nagyfejedelem (*imperator*) leányának nevezi magát, és bár édesapja kilétét pontosan nem ismerjük, tudjuk, hogy nem Köten kán, és nem is Jonas „király” volt. Ezek az adatok bepillantást engednek a korabeli kun társadalom gondolkodásába, vagyis a nagyfejedelem méltósága létezett, ha a valóságban kun birodalom nem is jöhetett létre.

Köncsek és utódai a biztató kezdeti lépések ellenére különböző külső és belső tényezők miatt nem jutottak el az államszervezésig. A kun társadalom további önálló fejlődését pedig a mongol hódítás szakította meg, így még az is kérdéses volt, hogy a kun népesség megmarad-e, túléli-e a pusztításokat, a szétvándorlást, az áttelepítéseket.

Dzsingisz kán sikeres észak-kínai hadjárata után fordult nyugat felé. 1219-ben megtámadta, és néhány év leforgása alatt legyőzte a több mohamedán országot egyesítő Hvárezmi Birodalmat, ezzel uralma alá kerültek a magas kultúrájú közép-ázsiai területek. Bár a hódítás a Kaszpi-tengernél megállt, a mongol lovasok csakhamar megjelentek a Fekete-tenger vidéki pusztákon is. A turkesztáni hadjárat végén Dzsingisz két legtehetségesebb hadvezérét, Dzsebét és Szübeetejt küldte a kunok földjének kikémlelésére. Mintegy két *tümennyi* (azaz két tízezredbe szervezett) mongol haderő kelt át a Kaukázuson, sem a grúzok, sem a cserkeszek, sem a kunokkal szövetkezett alánok nem tudták feltartóztatni, s az ellene felvonuló nagyobb kun seregek megsemmisítése után birtokába került a keleti kun törzsek szállásterülete, feldúlta és kifosztotta a Volga menti Szakszin városát és a Krím-félszigeten Szudakot, a gazdag kereskedővárost. A Dnyeper vidékére visszaszorult kunokból Köten kán szervezett új hadsereget, és veje, Msztyiszláv halicsi fejedelem közvetítésével szövetségre lépett az orosz fejedelmekkel. 1223. június 16-án folyt le a Kalka folyónál, az Azovi-tenger mellékén a döntő ütközet, melynek során az egységes taktika nélküli, fegyelmetlenül harcoló orosz és kun hadak súlyos vereséget szenvedtek a vasfegyelemmel összekovácsolt mongol seregektől. Szerencsére ezt a felderítő-előkészítő jellegű hadműveletet még nem követte megszállás, a mongolok visszavonultak belső-ázsiai szálláshelyeikre. Távozásuk után Ibn al-Aszír arab történetíró szerint az életben maradt lakosok visszatértek földjeikre, és a krími kereskedővárosokba hamarosan újra eljutottak észak felől a különböző prémek (róka, szürke mókus és hód), cserébe a mohamedán országokból tengeren szállított szövetekért és ruhanemükért. Ugyanakkor tudunk arról, hogy a Dnyesztertől nyugatra eső vidékre tömegesen menekültek kunok. Két évtizeddel később, amikor még nagyobb arányú volt a menekülés, még mindig nagyszámú kun népesség maradt a steppén, így az Arany Hordában más kipszak nyelvű elemekkel együtt csakhamar túlsúlyra jutott a mongol hódítók vékony rétege fölött.

Dzsingisz kán 1227-ben bekövetkezett halála után, 1229-ben a mongolok ismét sereget indítottak Szübeetej vezetésével a kunok, volgai bolgárok és más nyugati népek leigázására. Az elébük vonuló kunokat a mongolok az Urál folyónál megverték, ezután azonban a Fekete-tenger vidékén ők szenvedtek vereséget, s így kénytelenek voltak visszavonulni a birodalom akkori határvonalához, az Urál folyóhoz. Az új nagykán, Ögödej (1229–1241) Dzsingisz egyik unokáját, Batut nevezte ki a nyugati hadjárat fővezérévé, és hatalmas hadsereg élén Európába irányította. A hadjárat során még a rabokból létesített alakulatok duzzasztották fel jelentősen a sereg létszámát. Volgai Bolgárország és Baskíria – a keleti magyarok földje – lerohanása után 1237-ben kezdődött a Batu és Szübeetej által vezetett második nagy nyugati hadjárat. A mongolok sorra bevették és felégették az orosz városokat (Rjazanyt, Moszkvát, Vlagyimirt, Szuzdalt, Jaroszlavlot stb.), majd dél felé fordulva 1238-ban ismét a kunok ellen vonultak. A kunok nagyfejedelem, Köten kán – aki a latin nyelvű forrásokban *Cuthen*, *Kuthen* néven szerepel, a magyar nyelv pedig *Kötöny* formában tartotta fenn nevét – ezúttal már nem kísérelte meg az ellenállást, hanem népével együtt menedéket kért IV. Béla királytól. Felajánlotta, hogy a katolikus hitre térnek, a magyar király pedig kezeskedett szabadságukért, s hogy megőrizhetik vagyonukat, ingó javukat. Miután így követek útján megállapodtak, 1239 húsvétján a kunok a Radnai-hágón át beköltöztek

Magyarországra. A fejedelmet megillető ünnepélyes fogadtatást Rogerius nagyváradai kanonok, a magyarországi tatárjárás szemtanúja és krónikása a következőképpen beszéli el: „A király pedig csodálatos pompával országának egészen a határáig elébe ment, és rendkívüli kitüntetésben és annyi megtiszteltetésben részesítette őt és embereit, hogy az ország lakosai emlékezetet meghaladó idők óta ilyet sem nem tettek, sem nem láttak. Végül – mivelhogy a nagy sokaság miatt azon a helyen nem tartózkodhattak kényelmesen, mert az a nép kemény és vad volt, és nem ismerte az alárendeltséget – nehogy megsértsék a magyarokat, vagy ők szenvedjenek sérelmeket ezektől, kijelölte melléjük egyik főemberét, hogy vezesse be őket az ország közepébe...” (Rogerius: *Siralmas Ének*. Horváth János fordítása).

6. KURGÁNSÍROK ÉS ŐSÖK SZOBRAI. A KUN STEPPE MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI EMLÉKEI

A kunok régészeti és művészeti emlékei a kelet-európai steppén. Temetkezési szokások: kurgánok, lovassírok, fegyverzet, lószerszám. Francia szemtanúk egy előkelő kun temetésén a Balkán-félszigeten. Fejedelmi sír az Azovi-tenger mellékén. Egy monumentális művészet: a halottak emlékére állított szobrok, az ősök szentélyei. Férfi és női viselet. Életmód, gazdálkodás, kézművesség. A kunok hitvilága: sámánizmus és az Örökkévaló Ég tisztelete.

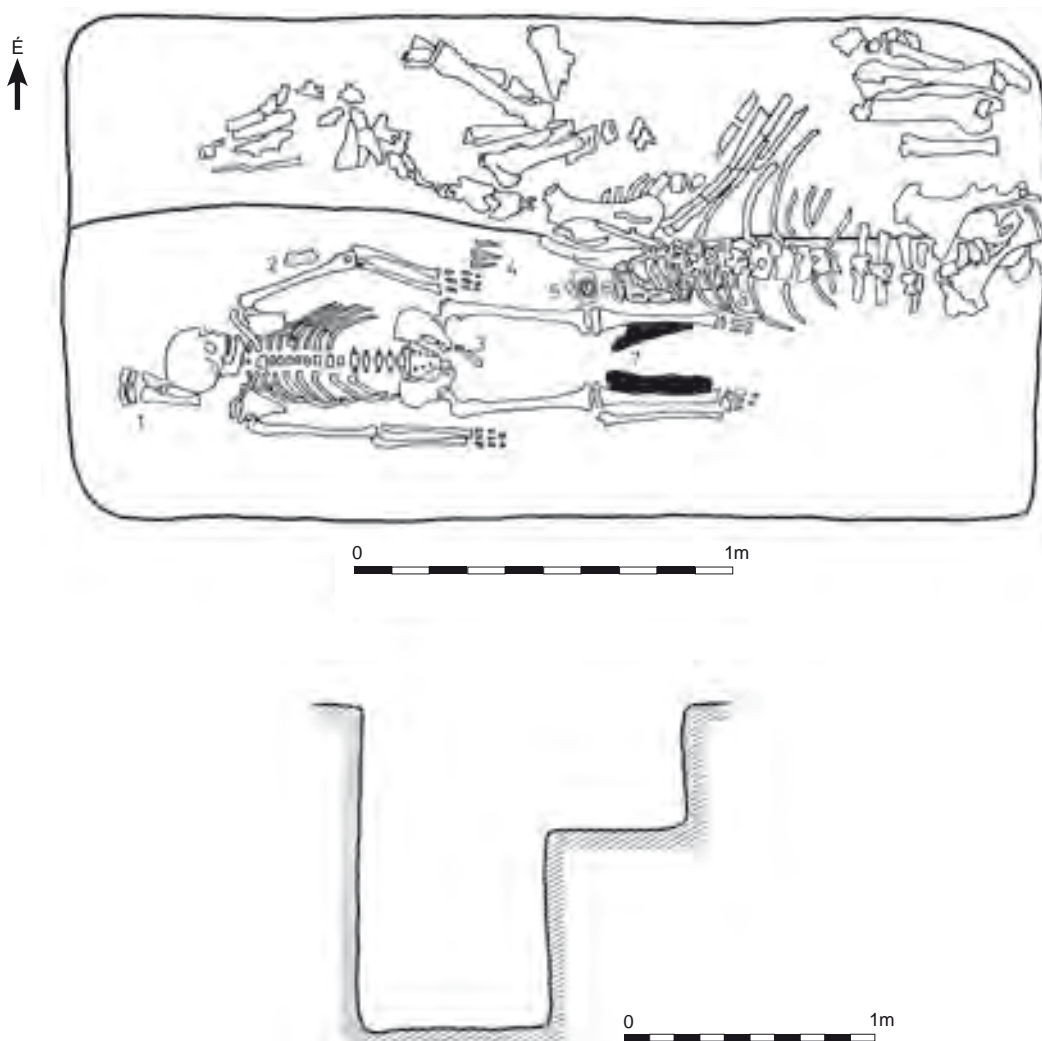
Itt a kopják kettétörnek,
itt a szablyák kicsorbulnak
a polovec sisakokon.
Ének Igor hadáról
(Képes Géza fordítása)

A 11. század közepén a kunokkal új régészeti kultúra jelent meg a Volgától nyugatra, az előző, besenyő-úz korszaktól eltérő temetkezési szokásokkal, tárgytipusokkal. A 13. századi kunok temetkezési szokásairól a korabeli szerzők is részletesen beszámolnak, így arról többen is tudósítanak, hogy a kunok nagy halmokat emelnek sírjaik fölé. Willelmus de Rubruk, aki 1253-ban utazott végig az Azovi-tenger partvidékén, a halmok sokaságáról számol be. A Krímtől a Volgáig két hónapon keresztül kísérték útjukat a kun halomsírok. „Mentünk-mentünk tehát kelet felé, és nem láttunk egyebet, mint az eget s a földet, olykor jobbkézről a tengert, melyet a Don tengerének mondanak, valamint a kunok sírhalmait, ezek már két mérföldnyi távolból szemünkbe ötlöttek, lévén az a kunok szokása, hogy az egész rokonság együvé temetkezik” (Itinerarium XIII. 3., Gy. Ruitz Izabella fordítása). Az útközben látott halomsíros temetőket nyilván nem mind a kunok létesítették, hiszen ez a temetkezési forma a késő rézkor óta szokásban volt, de a helyi emlékezet nekik tulajdonította a mongol hódítás előtt emelt kurgánokat. A régészeti kutatások igazolták a korabeli szemtanúk megfigyeléseit. A feltárt halomsírok általában nem voltak nagyon magasak. Egy Volga menti, 13–14. századi kun temetőben (Novonikolszkoje) 0,10-0,65 m magas és 8-33 m átmérőjű kurgánokat mértek fel a régészek, az egyes sírok között 10-15 m távolság volt. Az Azovi-tenger partvidékén, Nyizsnyaja Kozinka falunál feltárt 13. századi *Dzsurieva mogila* kurgán 80 m-es átmérőjével és 2,5 m-es magasságával a legnagyobb korabeli halomsírok közé sorolható. A szintén az Azovi-tenger partvidékén, Zamoszje falunál feltárt kun fejedelmi sír, a *Csingul-kurgán* magassága 5,8 m, átmérője 68 m volt. Albericus Trois-Fontaines-i cisztercita szerzetes krónikája szerint Jonas „királyt” (*rex Ionas*), az al-dunai kunok fejedelmét – aki a latin császár szövetségese volt a bizánciak ellen –, amikor 1241-ben Konstantinápolyban meghalt, mivel nem volt megkeresztelkedve, a város falain kívül helyezték örök nyugovóra egy igen magas halomban (*in altissimo tumulo*). A Codex Cumanicus szerint kun nyelven a *quryan* szó halomsírt, kurgánt jelent – ennek megfelelője a magyar nyelv *korhány* szava, mely tájnyelvi szóként maradt meg.

A társadalmi különbségek a temetkezési módban is megmutatkoztak. A steppén végigutazó Rubruk jelentésében több alkalommal is szól a kunok temetkezéséről. „A gazdagoknak gúlát is építenek, vagyis egy csúcsos házikót; némely helyen égetett téglából készült, nagy tornyokat láttam, másutt kőházakat, jóllehet errefelé nem találni követ. Láttam egy nemrégiben elhunytat, akinek magas póznák közé tizenhat lóbojt akasztottak fel, minden égtáj felé négyet, és kumiszt tettek oda, hogy igyék, meg húsokat, hogy egyék, pedig a halott állítólag meg volt keresztelkedve” (Itinerarium VIII. 4.). A „halott háziként” szolgáló, kőből vagy téglából épített síremlékeknek a Fekete-tenger vidékén nem maradt régészeti

nyoma, ha volt ilyen, az valamilyen bálványt magában rejtő áldozati hely lehetett; az is lehetséges, hogy Rubruk mohamedán építményeket látott a közép-ázsiai pusztákon. A rudakra, póznákra húzott, és a sír fölé felállított kitömött lóbőrökről Plano Carpini is ír a tatárok szokásai között. Újabb kori néprajzi párhuzamok szerint ez a szibériai népeknél széles körben elterjedt szokás a temetés után a sírnál végzett szertartással kapcsolatos. Arra is van példa, hogy a kitömött lóbőrt utólag helyezték a félig betemetett sírgödörbe, a halott fölé. A korra jellemző, hogy hozzátartozói egy megkeresztelt kunt is őseik szokásai szerint temettek el.

A kunok a nomád népekre jellemző lovastemetkezés archaikus formáját hozták magukkal a Volgától nyugatra (46. kép). A hátsólovat egészben helyezték a sírba, míg a megelőző időszakban a kelet-európai steppe népei – így a besenyők és a magyarok is – a lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábcsontokkal temették el, az állat többi részét pedig feltorozták. A teljes ló eltemetése, amely a kelet-európai steppén utoljára az avar korban fordult elő, egyrészt kétségtelenül jelzi az állatállomány viszonylagos gazdagságát és az elhunyt családja gazdasági erejét, másrészt a kun törzsek sajátos ősi, belső-ázsiai

46. kép. Kun lovassír a Volga-vidékről (Novonikolszkoe, 16. kurgán, 13–14. század). A lovat a halott bal oldalán padkára helyezték (Komantseva 1977. nyomán) / Fig. 46. Cuman burial with horse (Novonikolskoe, Kurgan 16, 13th–14th century). The horse was placed on a bank on the left of the deceased (after Komantseva 1977)

hagyományaira enged következtetni – Belső-Ázsia hatalmas területein ez a szokás a 6–9. században általános volt. A kunok a lovat gyakran külön sírgödörbe helyezték. Amikor a lócsontok a halottal közös sírgödörben fekszenek, általában az emberi váz mellett baloldalt találhatók. Mindamellett a részleges lótemetkezés is megmaradt, leggyakoribb a felszerszámozott lóbőr (koponyával és lábcsontokkal) kiterített elhelyezése a halott mellett. A kitömött lóbőrös temetkezés is előfordul, abban az esetben gondolhatunk erre, amikor a részleges lóváz csontjait anatómiai rendben az emberi váz fölött találták meg. A lovastemetkezés különféle formái a kun törzsek különböző hagyományaival, egyes etnikai összetételével magyarázhatók, ugyanakkor társadalmi, vagyoni különbségeket is tükrözhetnek.

A kun temetési rítus egyik jellegzetessége a sírok kelet–nyugati tájolása (a feltárt sírok 18%-a), azonban gyakoribb a fejjel nyugat felé fektetés, ami szintén különböző törzsi hagyományokra, illetve a korábbi nomád népesség továbbélésére utal. Az orosz és ukrán régészek megfigyelései szerint a sírgödört gyakran deszkákkal vagy gerendákkal fedték le, és a sírhalomban kőburkolat vagy földdel kevert kövek találhatók.

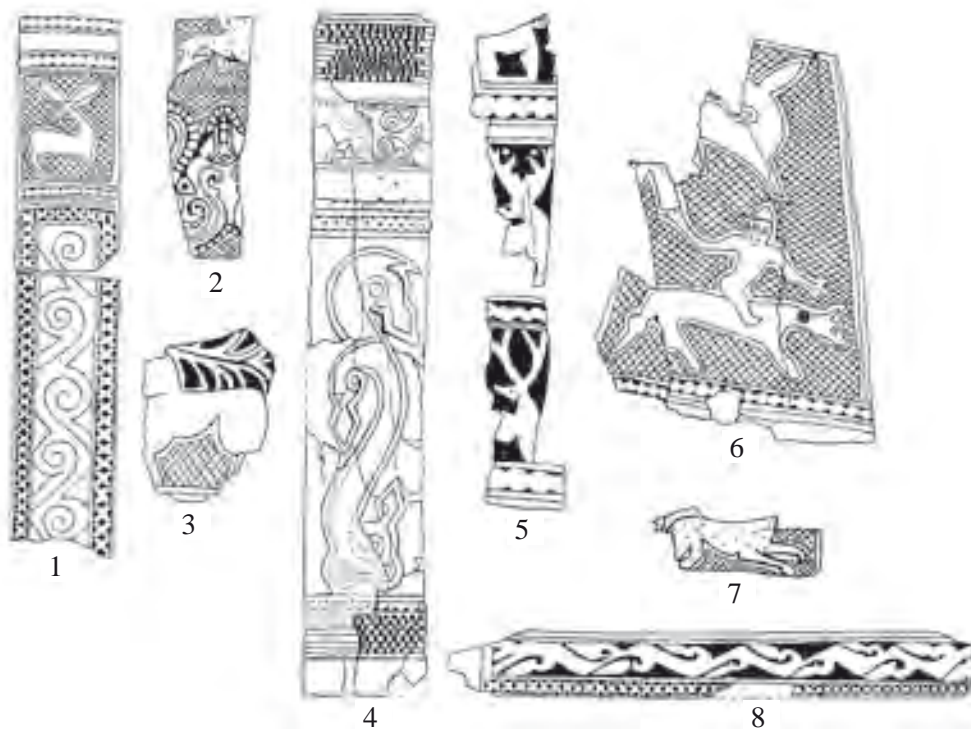
Joinville, IX. (Szent) Lajos király (1226–1270) életrajzírója egy szemtanú elbeszélése alapján írta le egy kun főember temetését. A latin császárság 1239–1240-ben szövetséget kötött a Dunától délre élő kunok fejedelmével, az említett Jonas kánnal. Jonas leányát a latin császárság rangban második embere, Narjot de Toucy lovag, a régens vette el feleségül, akinek első házasságából született fia, Philippe de Toucy szintén ott volt a kunok táborában. Ő mesélte el élményeit 1251-ben Szent Lajos királynak, amit Joinville megörökített krónikájában. A következőképpen történt az előkelő kun temetési szertartása: „Amikor egy gazdag lovag meghalt, egy nagy és széles gödört ástak, és ebben gazdagon felékesítve egy székre ültették, és oda tették vele együtt a legjobb lovat és a legjobb szolgáját elevenen. A szolga, mielőtt a gödörbe tették volna urával együtt, búcsút vett a kunok királyától és a többi gazdag úrtól; és a búcsúzás alatt ezek temérdek sok aranyat és ezüstöt dugtak a tarsolyába és azt mondták neki: «Majd ha én is a másvilágra érkezem, visszaadod nekem, amit neked adtam.» És ő azt mondta: «Szívesen megteszem majd.» A kunok nagy királya levelet adott neki, mely az ő első királyuknak szólt, akinek ebben megüzente, hogy ez a vitéz igen derék ember módjára élt, és igen jól szolgáltáta őt, ezért vegye szolgálatába. Mikor ez megtörtént, betették a gödörbe urával és az eleven lóval együtt; és aztán a gödörre jól összecsapolt deszkákat helyeztek, és mindenki kőért és földért szaladt. És mielőtt aludni mentek volna, már elkészítettek egy nagy hegyet fölöttük azok emlékére, akiket eltemettek” (Eckhardt Sándor fordítása nyomán).

A leírás hitelességét igazolják a halottkultusz régészeti kutatásokból ismert elemei: széles sírgödör a halott és a ló számára; az egész ló eltemetése; deszkákkal lefedett sírgödör; kővel kevert földből emelt nagy sírhalom. Ugyanakkor különleges temetkezési szokásokat is megismerhettünk: a halott székre ültetése; a szolga és a ló élve eltemetése; kincsek és levél küldése a másvilágra. Ilyen temetési mód bizonyára nem illetett meg mindenkit még a nemzetségi előkelők közül sem, mégis általános vallási képzetnek tartható, hogy a halott lelkének a másvilágon a földi életben megszokott dolgokra lesz szüksége. Jonas kán temetéséről szólva Albericus azt is elmondja, hogy élve temették mellé nyolc fegyverhordozóját, akik önként követték a halálba, valamint huszonhat lovat szintén elevenen. Nikétasz Khoniatész bizánci történetíró arról tudósít, hogy az elesett kun harcos mellé élve eltemették bizánci foglyát is, azonkívül leggyorsabb lovat, csontos íját, kétélű kardját. Itt nemcsak arról van szó, hogy az elhunytak a másvilágon is szüksége lesz hű szolgálókra: Györffy György magyarázata szerint a legjobb szolga és a fegyverhordozók a kíséző katonák közül kerültek ki, akik uruk társai voltak jóban-rosszban, tőle függött a jólétük, és hitük szerint mindez folytatódik, ha a másvilági útra is elkísérik. Ez is érzékelteti, hogy a kunok hiedelmei szerint az élők és a holtak világa között szoros kapcsolat van. Az életben maradt kun előkelők kincsek küldésével akarták biztosítani a túlvilági szellemek jóindulatát. A levél-motívum a kunok őskultuszába enged bepillantani. Az ősök birodalmában a kunok mitikussá vált „első királya” uralkodik, akivel az élő uralkodó dolga kapcsolatba lépni. Györffy György feltevése szerint a kunok

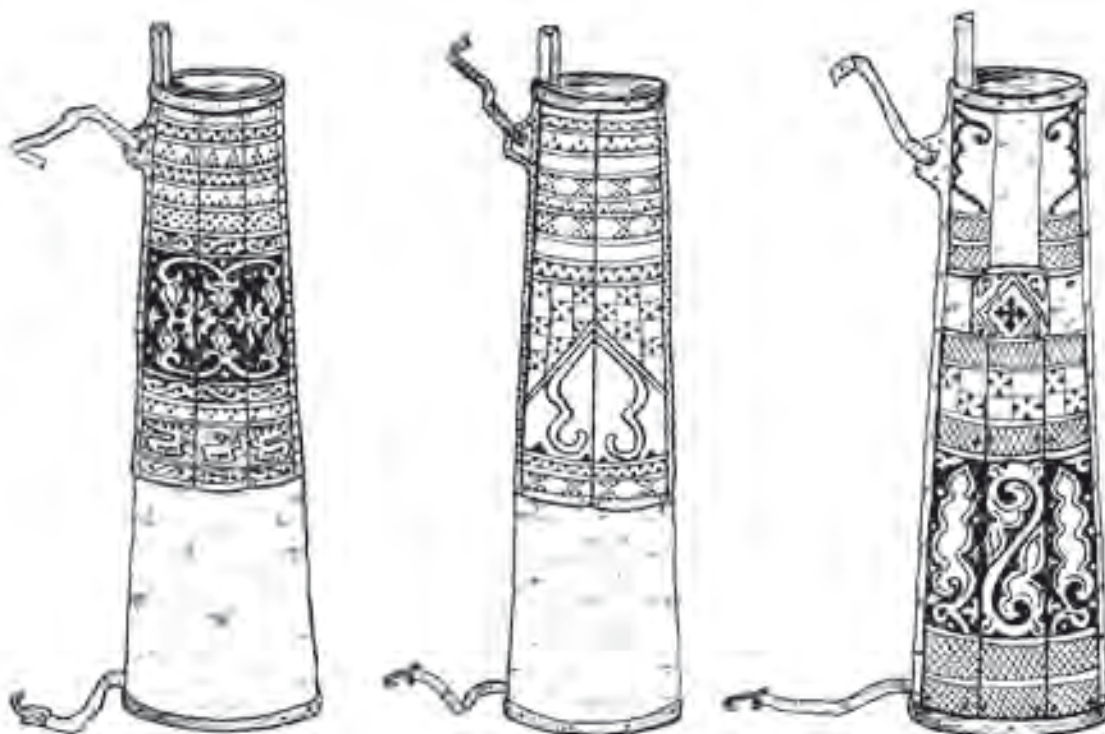
„első királya” történelmi személy, Könccsek kán lehetett, aki elsőként egyesítette a kun törzseket, örök-lődő fejedelmi hatalmat igyekezett kiépíteni, és személyének kultusza is kimutatható. Ez a magyarázat vitatható, mivel Könccsek nem vált igazi egyeduralkodóvá. Ha az „első király” alakjának történelmi sze-mély szolgálta mintául, az inkább a szállásterületet meghódító valamelyik régebbi kán lehetett (Bönek, Sarukan). Valószínűbbnek tartjuk, hogy az oguzokhoz hasonlóan a kunoknak is volt mitikus ősök, a hősmondák kagánja, aki népét sikerrel vezérelte új legelők szerzésére és ellenségeik legyőzésére.

Joinville azt is leírja, hogyan kötött vérszerződést a latin császár a kunokkal. Az ezüst kupába eresztett véruket borral és vízzel összekeverték és ittak belőle, így a kunok hite szerint vértestvérekké vál-tak. A szertartás végén egy kutyát hajtottak át a francia bárók és a kun főemberek között, és kardjuk-kal összevagdalták. A kunok azt mondták, így járjanak ők maguk is, ha hűtlenek lesznek egymáshoz. Ugyanezt cselekedték a kunok néhány évvel később István ifjabb király és Erzsébet kun hercegnő eljegyzésén is; az eset az analógiás varázslás remek példája. A kutyára vagy farkasra való esküvés más steppei népeknél, a magyaroknál, bolgároknál, mongoloknál is szokás volt.

A kunok anyagi kultúrájáról elsősorban a kurgánsírokból származó régészeti leletanyag tájékoztat: viseleti tárgyak, fegyverek, lószerszám. A keletről hozott hagyományos steppei elemeket általában a lovasfelszerelésben és a fegyverzetben lelhetjük fel. A nomád kultúra legfontosabb elemei és újításai minden korszakban a belső-ázsiai és közép-ázsiai központi területeken alakultak ki, és onnan terjedtek nyugat felé. A kunok is hoztak magukkal új tárgytypusokat. Ilyennek tarthatók a vaskos szájvasú csikó-zablák, a széles, egyenes talpalójú kengyelek, a lószerszámra való csont szíjszorító lemezek, a tegezre használt csont függesztőfülek bizonyos típusai – ezeknek továbbfejlődött változatai a mongol korban is megtalálhatók (47–49. kép). Ugyanakkor egyes korábbi tárgyfajták is továbbélnek (pl. a besenyők-nél elterjedt egyenes szájvasú, csukló nélküli zabla, a kerek kengyel). A hadviselésben a 11–12. század-ban bekövetkezett változások a nomádok fegyverzetében is éreztették hatásukat. A könnyűlovas nomá-dok védőfegyverzetében is megjelenik a vassisak és a sodronypáncél; a nyilak között gyakoribbá válnak

47. kép. Csontból faragott tegezdíszek kun sírokból (Pletneva 1958. nyomán) / Fig. 47. Carved bone quiver ornaments from Cuman graves (after Pletneva 1958)

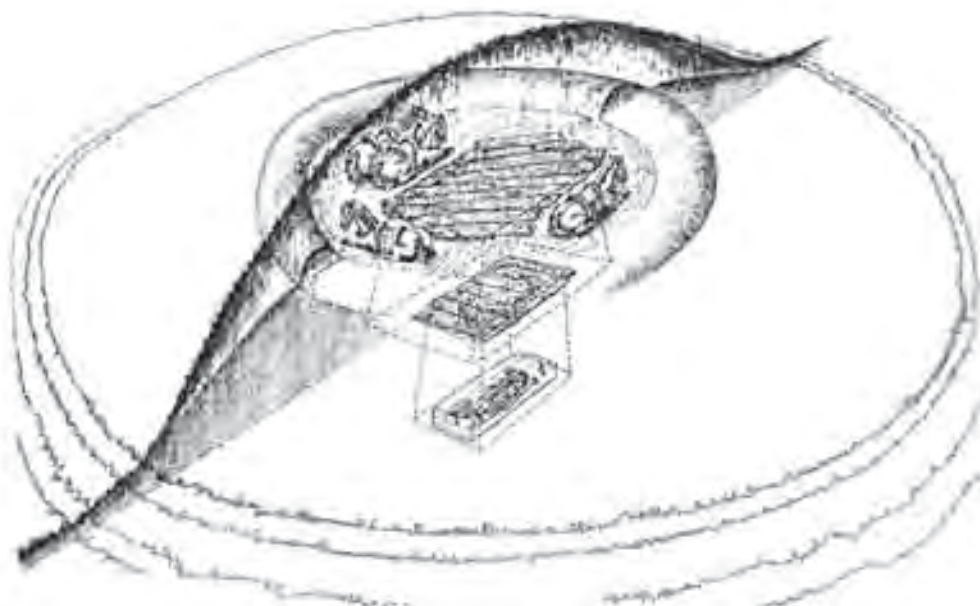
48. kép. Faragott csontlemezekkel díszített 13–14. századi kun tegezék rekonstrukciója (Malinovskaja 1974. nyomán) / Fig. 48. Reconstruction of 13th–14th-century Cuman quivers decorated with carved bone plaques (after Malinovskaja 1974)

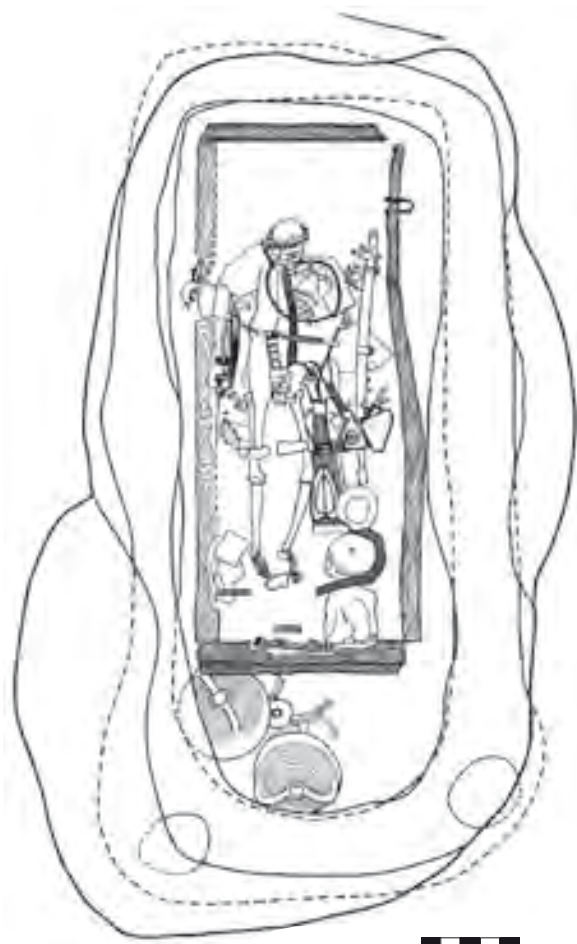
49. kép. Nyeregkápa faragott csontlemez díszje a Rosz folyó vidékéről, 12–13. század (Zelenki, 303. kurgán). Magas kápájú, ún. kitaj típusú nyereghez tartozott (Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 49. Carved bone plaque ornament of a saddle-bow from the Ros River region, 12th–13th century (Zelenki, Kurgan 303). It belonged to a so-called Kithan type saddle with high bow (after Pletneva 1973)

az acélezott, páncéltörő típusok; a szablyák hosszúsága és súlya megnő. Ezek a változások jelzik, hogy a kunokkal szemben álló hadviselő felek rendszerint páncélozottak voltak (orosok, bizánciak, magyarok), és a közelharc jelentősége megnőtt.

Ukrán régészek 1981-ben tártak fel egy kun fejedelmi sírt az Azovi-tenger északi partvidékén, a Molocsnaja folyó közelében, Zamoszie falu határában, a Csingul patak magaspartján, az 5. számú, ún. Csingul-kurgánt (50–51. kép). A lelőhely abba a körzetbe esik, ahol az orosz évkönyvek adatai alapján már régóta feltételeznek egy kun fejedelmi szálláshelyet. V. V. Otroscsenko és Ju. Ja. Rasszamakan régészek leletközlése szerint a halomsír alatt, kb. 5,80 m mély sírgödörben, fejjel nyugat felé, fakoporsóban feküdt egy 40-50 év körüli férfi csontváza. A sírgödör körül külön gödrökben öt felszerszámozott ló csontvázat tártak fel nyereggel és aranyozott ezüstveretekkel díszített kantárszíjakkal. A halott öltözéke arannyal átszőtt bizánci selyemből készült kaftán volt,

50. kép. Csingul-kurgán, az Azovi-tenger mellékén négy lóval eltemetett kun fejedelem sírja
(Zamozsie 5. kurgán, Ukrajna, Selmeczi 2011b. nyomán) / Fig. 50. Chingul Kurgan, the burial of a Cuman chief
interred with four horses near the Sea of Azov (Zamozhne, Kurgan 5, Ukraine, after Selmeczi 2011b)

51. kép. Csingul-kurgán, a kun fejedelmi sír rajza
(Otroščenko–Rassamakin 1986. nyomán) /
Fig. 51. Chingul Kurgan, drawing of the burial of
the Cuman chief (after Otroshchenko–Rassamakin 1986)

52. kép. Csingul-kurgán, a kun fejedelem elektronból fonott nyakéke (Otroščenko – Rassamakin 1986. nyomán) / Fig. 52. Chingul Kurgan, the interwoven electrum necklace of the Cuman chief (after Otroshchenko – Rassamakin 1986)

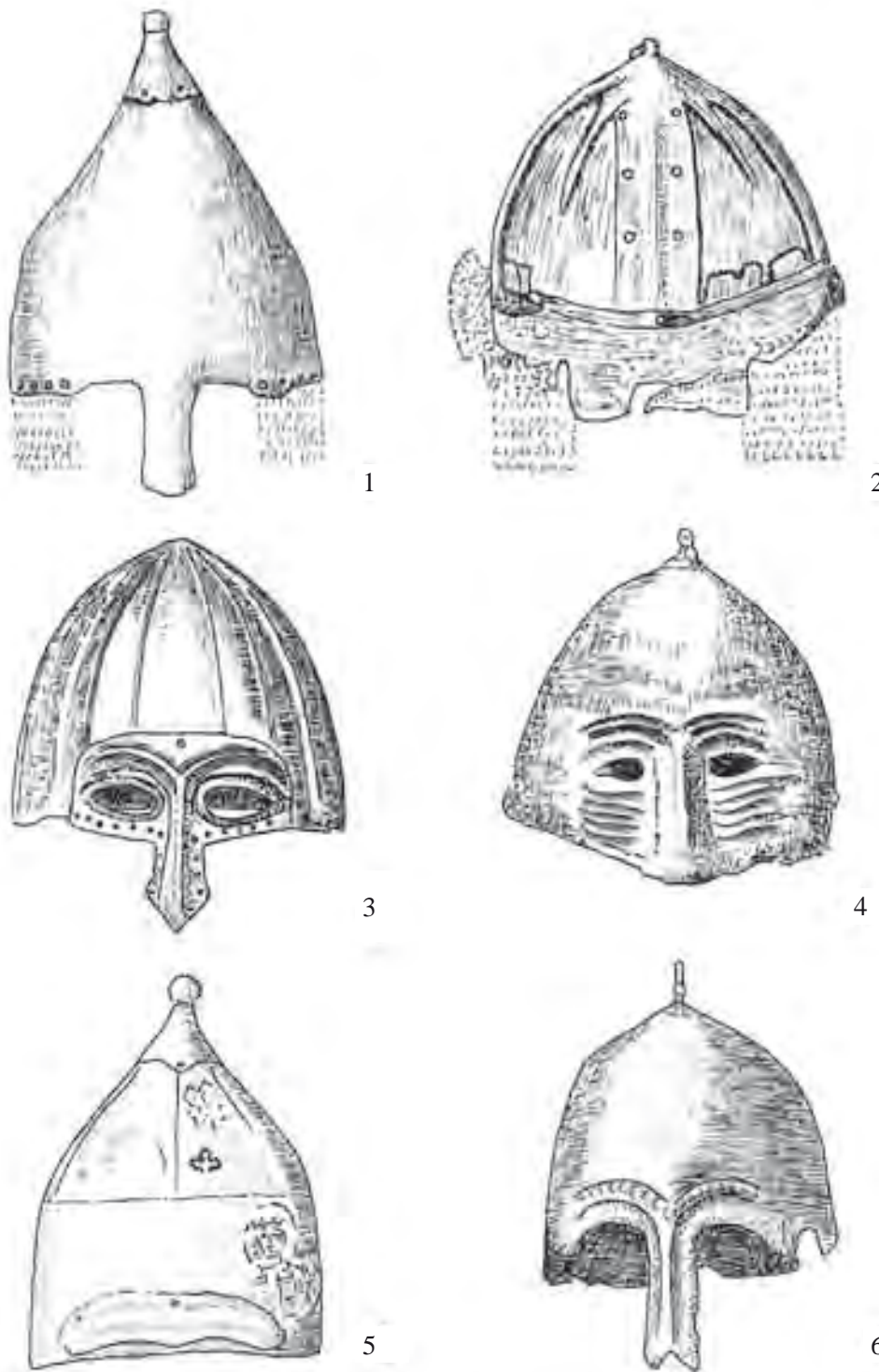
három selyemöv aranyozott ezüstcsattal és veretekkel, fején aranyozott veretekkel és drágakövekkel díszített kerek sapkát, lábainál aranszalagokat tártak fel. Mellén vastag elektronlác feküdt, bal lábánál fonott arany nyaklanc került elő (52. kép). Két kezén egy-egy drágaköves aranygyűrűt találtak. Jobb kezében kiegyenesített arany nyakperec volt, mely talán korbácsnyélként szolgált. Baloldalt helyezkedtek el a fegyverei: szablya, íj készenléti íjtartóban, melyet aranyozott ezüstlemezek borítottak, tegez 5 db nyíllal, aranyozott sisak, sodronying, kerek fapajzs ezüstlemez borítással és három kés (53. kép). A bal vállnál aranyozott ezüstcsésze és cibórium (áldoztató kehely) feküdt. A koporsón kívül a sír végében edények foglaltak helyet: amphorák, palackok és egy albarello (szíriai festett fajansz edény). A textilmaradványok hat, bizánci selyemből készült, aranyhímzéssel és brokátszalagokkal díszített kaftánból származnak. Az egyik kaftánt orosz miseruhából alakították át. A tárgyak a 13. század első felére vagy közepére keltezhetők, a fejedelmet bizonyára még a mongol hódítás előtt temették el. Az egyházi tárgyak arra utalnak, hogy az elhunyt meg volt keresztelve,

akár a magyarországi domonkos térítés, akár a pravoszláv egyház végezte ezt.

A temetési szertartás jellegzetes kellékei a bronzból vagy rézből készült bográcsok, amelyek gyakran előfordulnak a gazdag kun sírok mellékletei között a Dnyeper és a Don közötti területen (54. kép). A bográcsokban vagy mellettük juh- vagy madárcsontokat, valamint faedény maradványokat találtak, tehát a másvilági útra szükséges ételt helyezték a sírba a bográccsal, amely valószínűleg áldozatok bemutatására is szolgált. Miután ez a tárgy csak az előkelő réteg sírjaiban fordul elő, ebből arra következtethetünk, hogy a törzsi-nemzetségi arisztokráciának fokozott szerepe volt a vallási szertartásokban.

A dél-oroszországi kunok anyagi és szellemi kultúrájának talán legszebb emlékei a halottak tiszteletére emelt, férfiakat és nőket egyaránt ábrázoló kőszobrok, melyeket a későbbi orosz és ukrán lakosság *kamennaja babának* nevezett el. (Az elnevezésben megmaradt a török *baba* 'anya, ősz' szó, a kifejezés jelentése tehát „kő-ősz”). A Codex Cumanicusban lejegyzett kun szó, a *sin*, a halott képmását jelenti. A Fekete-tenger vidéki steppén régebben ezrével álltak az ilyen szobrok, melyek szigorúan kötött ikonográfiai szabályok szerint, álló vagy ülő testtartásban, hasuk előtt összekulcsolt kezükben ivóedényvel, díszes viseletben, a messzeségbe révedő tekintettel ábrázolják az elhunytat. A szobrok többségét az idők folyamán eredeti helyükről elhurcolták, összetörték, építőanyagként használták fel, megsemmisítették – a helyi pravoszláv lakosság ugyanis ezeket pogány bálványoknak tartotta. Múzeumokban, szabadtéri bemutatóhelyeken vagy másutt mindössze 644 db maradt meg (más felmérés szerint 730 db). Újabb régészeti ásatások során fából készült szobrok is előkerültek, természetesen ezekből jóval kevesebb maradt meg.

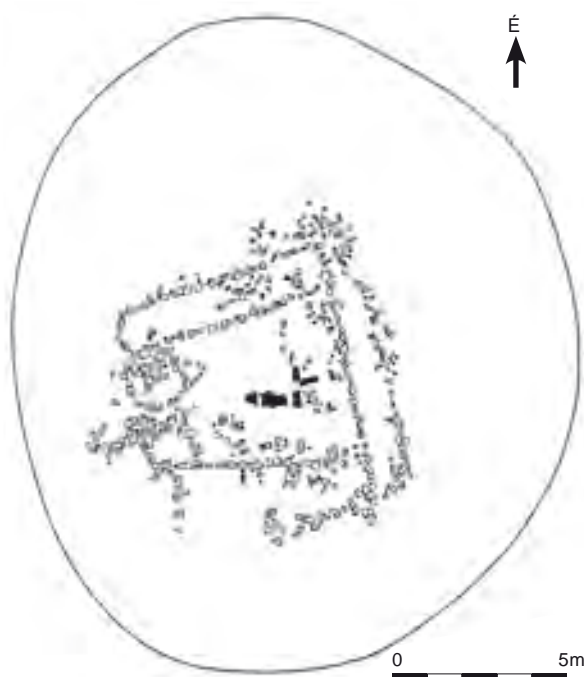
A régi kunoknak erről az egyedülálló művészetéről már a korabeli utazók is tudósítottak. Willelmus de Rubruk közlése szerint: „A kunok nagy halmot emelnek a megboldogult felett, és szobrot állítanak neki, mely Keletnek néz, és a köldöke előtt serleget tart a kezében” (Itinerarium VIII. 4.). Nizami 12.

53. kép. 12–13. századi steppei sisakok. 1. Ismeretlen lelőhely (Ukrajna). 2. Peski, 323. kurgán (Ukrajna). 3. Nikolszkoje (Oroszország). 4. Zamozsie, 5. kurgán, „Csingul-kurgán”. 5. Vatra Moldoviței–Hurghişca (Románia). 6. Moscu (Románia) (1–3. Kirpičnikov 1971. nyomán, 4. Otroščenko–Rassamakin 1986. nyomán, 5–6. Spinei 1982. nyomán. A szerző rajza) /Fig. 53. 12th–13th-century helmets from the steppe. 1. Unknown find-place (Ukraine). 2. Peshki, Kurgan 323 (Ukraine). 3. Nikolskoe (Russia). (1–3 after Kirpichnikov 1971) 4. Zamozhne, Kurgan 5, Chingul Kurgan (after Ostroshchenko–Rassamakin 1986). 5. Vatra Moldoviței–Hurghişca (Romania). 6. Moscu (Romania). (5–6. after Spinei 1982) (drawn by the author)

54. kép. Kun bronz üst, az áldozati szertartásoknál volt szerepe (Gorbenko–Korenjako–Maksimenko 1975. nyomán. Dékány Ágoston rajza) / Fig. 54. Cuman bronze cauldron, used during sacrificial rituals (after Gorbenko–Korenjako–Maksimenko 1975, drawn by Ágoston Dékány)

55. kép. Donyec vidéki kun szentély: kettős kökerítés, bejárata a nyugati oldalon, középen állították fel az elhunytak szobrát (Novoszelovka, 2. kurgán, Švecov 1979. nyomán) / Fig. 55. Cuman shrine in the Donets region: double stone enclosure, entrance in the west; the statues of the deceased were erected in the centre (Novoselovka, Kurgan 2, after Shvetsov 1979)

század végi perzsa költő szemléletesen írja le, hogy az arra haladó kunok hétrét görnyedve hajolnak meg előttük, a lovasemberek egy nyílveaszt, a pásztorok egy juhott hagynak ott tiszteletadás végett.

A régészeti ásátások tisztázták, hogy a szobrokat soha nem az elhunyt sírja fölé, hanem különálló magas halmon, rendszerint korábbi kurgánok tetején állították fel, mindig arccal kelet felé. A férfi és női szobrok általában párosan vagy csoportosan álltak egy helyen, szárazon rakott kökerítéssel körülvett térség közepén, közelükben áldozati gödröket tártak fel tüzelésnyomokkal és áldozati állatok (ló, szarvasmarha, juh, teve, kutya, farkas) maradványaival; néhány esetben emberáldozatra utaló maradványok is voltak. Általánosan elfogadott az a magyarázat, hogy a kővel kerített térségek a szobrokkal szentélyek, az őskultusz színhelyei (55. kép). A szobrok azt a hiedelmet testesítik meg, hogy a halott lelke egy ideig az élők között marad, és maga is részt vesz a halotti toron, majd a másvilágra vezető út megtétele után a nemzetséget oltalmazó ősök szellemei közé kerül. Az újabb ásátási eredmények szerint a szobrokkal kapcsolatos halottkultusznak többféle megnyilvánulási formája volt. Különböző típusúak lehettek az áldozóhelyek: a szobrokat gödörbe állították, az áldozóhelyet a felszínen alakították ki, vagy tetővel ellátott épületet emeltek a szobroknak. A régészeti feltárásokon találtak éppen megmaradt szobrokat is, de több esetben megfigyelték, hogy a szobrokat még maguk a kunok törték össze. Fodor István úgy véli, hogy az áldozóhelyek a szobrokkal olyan halotti emlékhelyek, ahol a temetés után hosszú

idő elteltével összegyűlik a rokonság azért, hogy a halottól végleg elbúcsúzzon. Ezután a halott szobrát összetörhették, mivel a lelke már megérkezett a másvilágra.

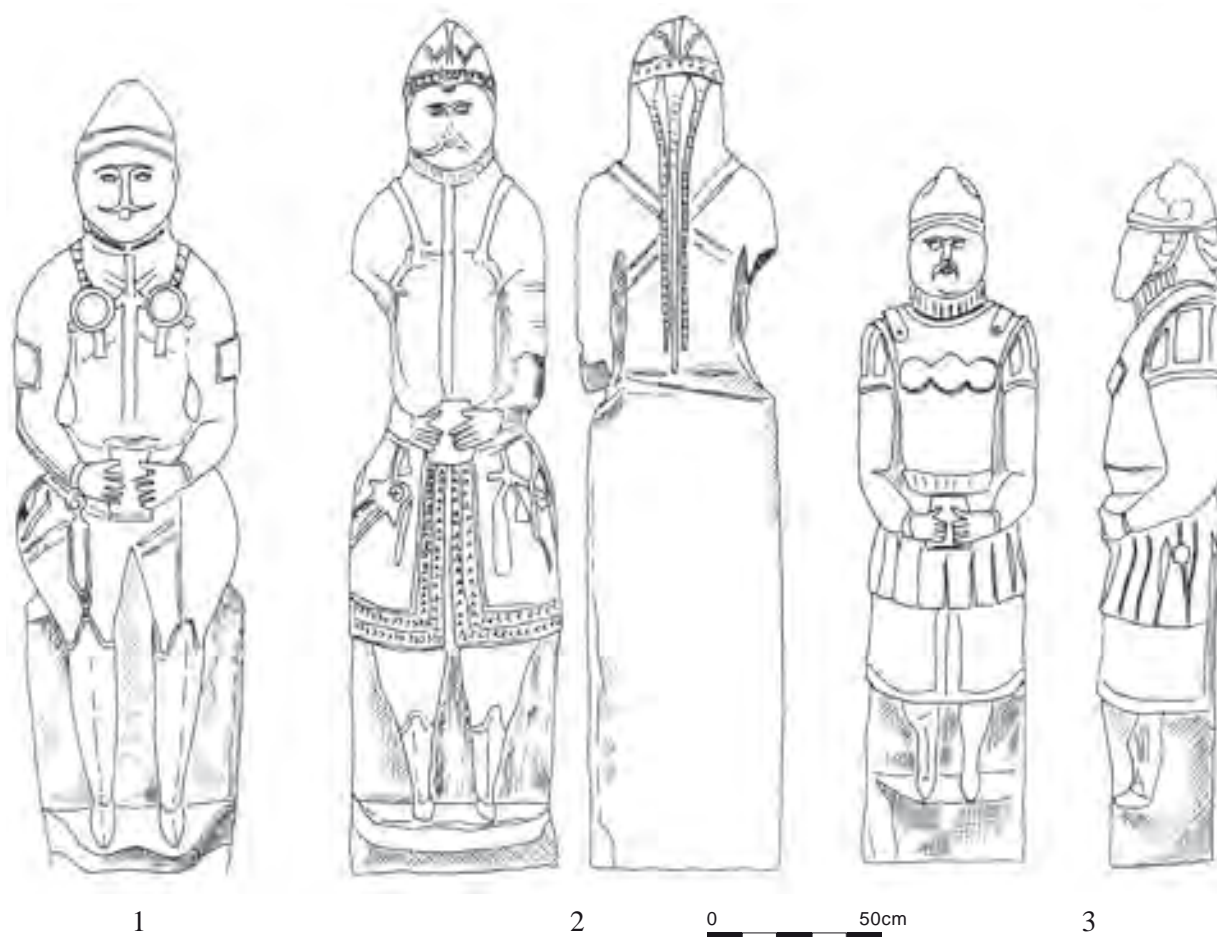
A kun szoborállítás szokása az Altaj vidéki türkök 6. században kialakult, hasonló hitvilági háttérrel rendelkező művészetére vezethető vissza, azzal a különbséggel, hogy a türkök csak férfiaknak állítottak szobrokat, azok a kővel kerített négyszögletes térségek keleti oldalán állnak, nem a közepén, a szobrok előtt kelet felé kősorok húzódnak, a kövek valószínűleg a megölt ellenségek jelképei. A hangsúlyozott viseleti részletekkel ábrázolt türk szobrok behajlított jobb kezükben tartják az edényt. Az edényt két kézzel tartó szobrok később, a 8. században jelennek meg. A dél-oroszországi szobrok közvetlen előzményei a Hétfolyó vidékén, a kimekek 9–11. századi művészetében fedezhetők fel, ahol először fordulnak elő női szobrok. Ezen a vidéken a 11–12. században ért véget a kőszobrok állításának szokása, valószínűleg az iszlám elterjedésével kapcsolatosan.

Sz. A. Pletnyova és G. A. Fjodorov-Davydov rendszerezése szerint a kelet-európai steppe kun szobrai különböző típusokba sorolhatók, így előfordulnak a Hétfolyó vidéki kimek szobrászat sztéleszerű, egyszerű ábrázolásai is, az emlékek többségénél azonban a viselet egészen részletező, és az arcok egyéni, portrészzerűek. A szobrokat a rajtuk ábrázolt viseleti tárgyak, fegyverek, eszközök alapján lehet egyértelműen a kun időszakra keltezni, mivel régészeti párhuzamaik a 11–13. századi nomád sírleletek között található meg, s a stratigráfiai megfigyelések is ezt a keltezt igazolták. A művészeti szempontból legfejlettebb ábrázolások, a 12. században kialakuló realiztikus körplasztikák mind a férfi, mind a női szobrok tekintetében uralkodó típust képviselnek a Dnyeper és a Don közötti steppéken, a kun szállásterület központi részén. A fejlődés utolsó fázisában, a 13. században ismét leegyszerűsödik a szobrok megmunkálása. Ez a művészet jelentős kézműves réteget foglalkoztatott olyan mesterségekben, mint a kőfejtés, kőfaragás, kőszobrászat, faszobrászat. A kőbányákban kifejtett homokkő vagy gránit kőtömböket a bányák környékén levő kőfaragó műhelyekben munkálták meg, majd a felállítás helyére, néha 100 km-re is elszállították.

56. kép. Kun férfi szobra Jerney János gyűjtéséből (Jerney 1851. nyomán) / Fig. 56. Statue of a Cuman man from János Jerney's collection (after Jerney 1851)

A férfiszobrokat harci viseletben ábrázolják (56–57. kép), vékony, kipödört bajuszt viselnek, szakálluk nincs, hajukat hátul egy vagy három varkocsba fonják, vagy pedig a három hajfonatot a tarkónál csomóba kötik. Fejüket kúpos sisak fedi, néha a tarkó- és nyakvédő páncél is látható. Testükön elől két mellvédő korong, hátul egy vagy két hátvédő korong van, amelyeket a vállon átvetett szíjakkal rögzítettek. Megfelelőik előkerültek a sírmellékletek között: vas- és ezüstlemezek közé fogott bőr- vagy nemezkorongok. Ezeket a bőrvért vagy a kaftán fölött viselték. A felső ruha közepén záródó, térdig érő kabát a ruhaszárnyak szegélyén geometrikus díszítéssel. A felső karon széles, pántszerű vagy négyszögletes díszítés van, ezek nemez vagy szövet rátéteket érzékeltetnek. Az övek egyszerűek, nincs rajtuk vereteket vagy mintát jelentő díszítés. Az övre függesztve látható baloldalt az íj íjtartó tokban, szablya, tűzszerszám, zacskó, csiholó és fenőkő, jobboldalt tegez, kés és fésű; néhány esetben más tárgyak is: korbács, ár, bogozó, kampó és valamilyen zeneszerszám. Felismerhető az íjtartó típusa, ez készenléti

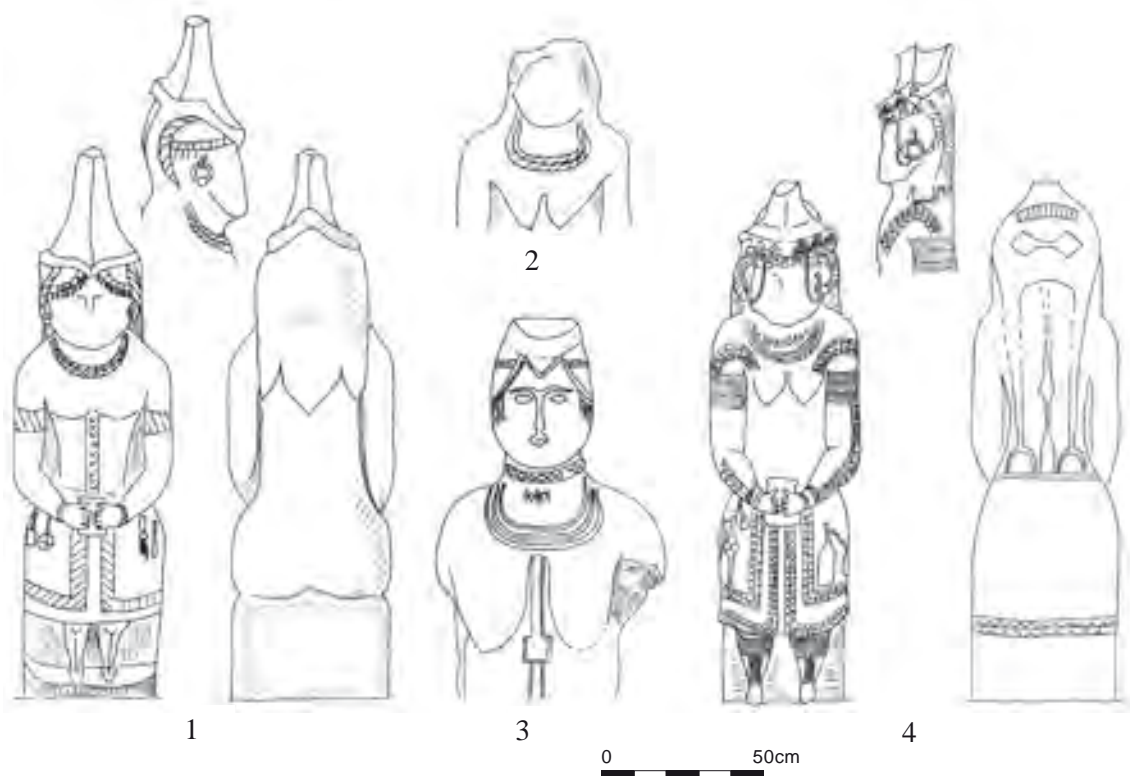

57. kép. A kun férfi szobrok különféle típusai (Pletneva 1974. nyomán, a szerző rajza) / Fig. 57. Various types of Cuman male statues (after Pletneva 1974, drawn by the author)

íjtartó, amelyben az íjat felajzott állapotban helyezték el. Használata a kunoknál általános volt. A szobrokon nadrágot nem ábrázoltak, csak sejthető, hogy buggyos nadrágot hordtak. A csizmák szára magas, csúcsos és szíjjal kapcsolódik az övhöz. Ez azt jelenti, hogy a csizmák szára puha bőrből készült.

A női szobrok (58. kép) fejrevalói igen változatosak, hat típus különböztethető meg. Leggyakoribbak a magas, kúpos kalapok, de előfordulnak alacsonyabb fejfedők, lapos főkötők, fejhez simuló csuklyák is. Mindegyik típushoz hátul lelógó szövetfátyol csatlakozik, amely teljesen eltakarhatja a hajfonatokat, máskor egy vagy két hajfonat látszik. A fej két oldalán, a fül mögött ívelt, szarv alakú dísz van; ez azzal a korabeli nomád női sírok mellékletei között előforduló, sajátos fejdísszel azonosítható, amely egy vékony, hengeres alapra szorosan egymás után felhúzott nagyszámú ezüstkarikából áll. A szobrok fejdíszén látható rovátkolás érzékelteti ezeket a karikákat. A különféle fülbevaló típusok is gyakoriak, egyik-másik egyezik a korabeli régészeti leletekkel (59. kép). A nyakon függőből összeállított nyaklánc és torques (nyakperec) van; ezek valószínűleg összetett nyakdísz képeztek oly módon, hogy a torquest a nyakláncához kapcsolták, tehát nem vette körül a nyakat, hanem elől függött. A nyakláncról közepén, külön szálon kis geometrikus tárgy lóg, valószínűleg amulett-tartó. A felső ruha és a csizmák a férfi szobrokéhoz hasonlóak. Az övre függesztve jobboldalt (néha baloldalt) kerek tükör, fésű, kés, erszény van, ezen kívül gyakran még egy hosszú bojt vagy kendő is látható.

A szobrok kezében levő edények csupor, pohár vagy serleg formájúak, nyilvánvalóan ivóedények.

58. kép. A kun női szobrok különféle típusai (Pletneva 1974. nyomán, a szerző rajza) / Fig. 58. Various types of Cuman female statues (after Pletneva 1974, drawn by the author)

A szoborállítás szokásában és a szentélyek szerkezetében a türköktől a kunokig lényeges változások történtek, nyilvánvaló, hogy a szobroknál végzett szertartások hitvilági háttere is megváltozott. Általánossá vált a férfi- és a női szobrok együttes felállítása a szentélyen belül központi helyen, a szobrok arcvonásai egyéniek lettek. A szentélyek jelentősége megnőtt a társadalom életében, bár eredeti funkciójuk bizonyára megmaradt: ezeken a halottnak szentelt helyeken végezték a temetés utáni szertartásokat egészen addig, amíg a halott lelkének a másvilágra vezető útja tartott. Amint a halott lelke megérkezett a másvilágra, a nemzetséget segítő ősök szellemei közé kerülhetett akkor, ha minden szertartást megfelelően végeztek el. Ettől kezdve a szentélyek az őskultusz áldozóhelyei. A női szobrok állítása valószínűleg azzal van összefüggésben, hogy a nagycsalád vagy nemzetség élén álló asszony társadalmi szerepe megnőtt, szükség esetén egyedül irányította a nomád gazdaságot. A nő szimbolikus, mitológiai szerepével – esetleg az anyaistennő képzetével – is lehet magyarázni a női szobrok elterjedését. Annyi bizonyos, hogy az élők számára fontos volt mind a közösséget vezető férfi, mind a nő szellemének segítő ereje, az utóbbi feladata lehetett a termékenység, bőség, gazdagság biztosítása az evilági rokonság számára. A férfiszobrok esetében jogos a feltételezés, hogy a nemzetséget segítő ősök régi kultusza lassanként átalakult az egész társadalmat vezető kiemelkedő személyiségek kultuszává. Ez az a réteg, amelynek tetteit hősi énekek elevenítették meg. Ennek a rétegnek a tagjai váltak haláluk után a közösség boldogulását, a nyájak sokaságát, a legelők bőségét, az asszonyok termékenységét és az ellenség pusztulását elősegítő szellemekké. A Joinville által megörökített temetési szertartásra gondolva a szobroknak bizonyos mágikus közvetítő szerepet is tulajdoníthatunk a társadalom e világon maradt, illetőleg a másvilágra költözött része között. Az élethűen elkészített szobor tudniillik az elhunyt egyik lelkének, a szabad léleknek a tartózkodási helye lehetett, a szentélykerítések pedig egyrészt elválasztják az élők és a holtak világát, másrészt a gonosz szellemektől óvó mágikus akadályok.

Korábban az volt az orosz kutatók véleménye, hogy a mongol hódítás után a kunok már nem állítottak szobrokat, mivel a mongolok a törzsi-nemzetségi arisztokráciát felszámolták, s bár a nép nagy része a steppén maradt, eltűnt az a társadalmi réteg, amelyhez a vallási képzetek kapcsolódtak. Az újabb kutatási eredmények szerint a szobrok állítása a mongol uralom alatt is folytatódott, s csak a 14. század első felében, az iszlám terjedésével szűnt meg.

A kunok halotti kultuszának és művészetének a türkökig visszavezethető volta megengedi, hogy a vallási képzetekben és a mitológiában is keressünk hasonló vonásokat. A belső-ázsiai lovasnomád népek ősi kultúrájában közösnek tartható az Örökkévaló Ég kultusza. Ég-isten, a legfőbb isten neve (Tengri) a 8. századi türk feliratokban is gyakran előfordul. Kagánok és népek Ég-isten rendelkezéséből emelkednek fel vagy hanyatlanak le. A türk Bilge kagán „Ég-istenhez hasonló, Ég-istentől teremtett”. A türk nép sorsáról Ég-isten és a szent Föld-Víz-isten határozott. A 13. századi mongoloknál az Örökkévaló Ég a legfelsőbb lény, a mindenható isten; a legfőbb istenbe vetett hitük már közel állt a monoteizmushoz, nagykánjaik ezért is érdeklődtek annyira a tételes vallások tanításai iránt. A kunoknál a halotti szobrok művészetének az egész törzsszövetség területén elterjedt, egységes ikonográfiai szabályai egységes vallási képzetekre utalnak. Nyilvánvaló, hogy az arccal kelet felé forduló és itáláldozatot bemutató szobrok ugyanazon istenség tiszteletét fejezik ki – a középkori steppesi nomád társadalmak mitológiai rendszerének megfelelően elsősorban a felső Ég-istenét, akinek a Nap is az egyik megjelenési formája.

Írott forrásaink nem adnak összefüggő képet a kunok hitvilágáról, így annak csupán egyes elemeit tudjuk adataink segítségével feleleveníteni. Johannes Plano Carpini ferences szerzetes, akit IV. Ince pápa 1245-ben küldött követségbe a mongol kánhoz, lejegyezte a szellemvilággal közvetítő személy, a sámán kun nevét: *kam*. A szintén ferences Willelmus de Rubruk néhány évvel későbbi útjának leírásában ugyancsak említi ezt a nevet *chan* formában, amikor a sámánok (*divini*) tevékenységéről szól. Ő 'varázsló, jövendölő' értelemben használja a szót. „Egyes sámánok szellemeket is idéznek... Az a kám, aki a szellemet megidézi, elkezd mondani az ő varázsképeit, majd a kezében tartott dobot erősen a földhöz vágja. Végül elkezd örjöngeni és megkötözteti magát. Ekkor a sötétben előjön a szellem...” (Itinerarium XXXV. 12.). Hasonló értelemben az 1330 körül lejegyzett *Codex Cumanicus*-ban is megtalálható ugyanez a szó, nőnemű alakban: *incantatrix – kam katun* 'bűbájló, varázslónő'. Egyes dél-szibériai török népek még a közelmúltban is így nevezték sámánjaikat. A sámánizmus egyes elemei kimutathatók a jelentős kun alapnépességgel rendelkező Moldvában, ahol a 17. században még általános volt a bűbájos férfiak és nők tevékenysége, mint a sámán mesterség továbbélése. Bandinus, Moldva katolikus püspöke 1648-ban a pápának küldött jelentésében leírta a bűbájosok révületbe esését, ami a sámán-révület megfelelője. Tapasztalatai szerint: „A bűbájoskodás és rontás mesterségét gyakorolni és tanulni mindenkinek szabad és mindenkire nézve tisztességhozó.”

A régi kunok világgképére a szibériai és belső-ázsiai vadász- és pásztornépek hasonló hiedelemvilágából is tudunk következtetni. Az ezeknél a népeknél közös sámáni világgkép szerint a többrétegű felső, középső és alsó világot a világfá kapcsolja össze, ez mintegy útként szolgál a sámán számára, hogy eksztatikus utazása során a földi élet helyét jelentő középső világból eljusson a közönséges ember számára megközelíthetetlen alsó, illetve felső világba, ahol a természetfölötti lények lakoznak. Ezt a világgképet láthatjuk a sámándobok ábrázolásain különböző népeknél. Ennek a népi elképzelésnek az ősi voltára utal, hogy már a 6–8. századi türkök is hasonlóan gondolkodtak a világ rendjéről:

59. kép. Kun típusú ezüst fülbevalók 12–13. századi nomád sírokból (Zelenki, Nyizsnyaja Kozinka) (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 59. Cuman type silver earrings from 12th–13th-century nomadic graves (Zelenki, Nizhnaya Kozinka) (drawn by Ágoston Dékány)

Amikor fent a kék ég,
s lent a fekete föld megteremtett,
a kettő közé az ember fiai teremtetek.

Kül tegin felirata

(Kakuk Zsuzsa fordítása)

A történeti lovasnépeknél – avaroknál, türköknél, mongoloknál – is megtaláljuk a sámánokat, de nem a hagyományos szerepkörben. A nomád birodalmak uralkodó rétegének környezetében élő sámánok kiváltságos réteget, valóságos papi rendet – ún. sámán-arisztokráciát – alkottak, amelynek tagjai nem a hagyományos értelemben vett sámánok, hanem a fejedelem által kijelölt udvari tisztségviselők voltak. Tevékenységük nem merült ki a varázslással-bűbájozással való jövendölésben, gyógyításban és mágikus praktikákban, feladatuk legfontosabb része a dinasztia uralmát biztosító és szentesítő szertartások lebonyolítása, valamint az uralkodóház dicsőségét hirdető legendakör ápolása volt. Nem véletlen, hogy a kitűnő szemű Rubruk a sámánokat a mongolok papjainak tartotta. A fejlődés hasonló útjain járó, a kora feudális állam küszöbére érkező kunoknál is ilyesféle intézmény lehetett kialakulóban, amikor a mongol hódítás következtében a törzsszövetség széthullott.

A kun törzseknek akár a belső-ázsiai pusztákon, akár a Fekete-tenger vidékén alkalmuk volt megismerkedni a különböző tételes vallásokkal, vándorlásaik során a buddhizmussal, a nesztoriánus kereszténységgel és az iszlámmal, a Volgától nyugatra pedig a bizánci és a latin kereszténységgel. A buddhizmus észak felé a Balhas-tó vidéki ujgurokig terjedt el ebben a korszakban. A belső-ázsiai népek között még a 13–14. században is elterjedt volt a nesztoriánus kereszténység – Nestorius konstantinápolyi pátriárka (428–431) eretnek tanításai Jézus kettős, egyszerre isteni és emberi természetéről –, ennek a szíriai eredetű egyháznak a hívei voltak Marvazi értesülései szerint a qunok is. A mongol népek közül a kereitek tértek át a nesztoriánizmusra a 12. században, s ez kedvelt vallás volt a merkitek, a najmanok és a török önggütök között is. A nesztoriánus papok működését a mongol nagykánok is engedélyezték udvarukban, Rubruk is találkozott velük. Az iszlám térítés a 13–14. század előtt nem érte el Belső-Ázsia keleti és északi részét, ahonnan a kun törzsszövetséget alkotó néprészek származhattak, mohamedán kereskedők viszont oda is eljutottak. Az Aral-tótól északra elterülő steppén a kipszak törzseknek erősödött a kapcsolata az iszlám országokkal, később a Volga-vidéken ez folyamatossá vált. Kun területen, a Volga torkolatánál feküdt Szakszin városa, a távolsági kereskedelem egyik központja, nagyrészt mohamedán lakossággal, s a volgai kunokkal észak felől szomszédos volt a 10. század elején muszlim hitre tért Nagy-Bolgárország. Tudunk arról, hogy a 12. század végén uralkodó Kőncsek kán egyik fiát küldte követségbe a bagdadi kalifához. Annak mindenestre nincs nyoma, hogy a kunok bármelyik tételes vallás miatt elhagyták volna ősi hitvilágukat, s adatok híján azt sem tudjuk, hogy ezek a vallások milyen hatást gyakoroltak hiedelemrendszerükre. A kelet-európai steppén a bizánci kereszténységet felvett népekkel – orosz fejedelemségek, krími városok, grúz királyság – a kunok folyamatosan érintkeztek, a kereszténység felvétele mégsem történt meg, legfeljebb elszigetelten, az orosz fejedelmekkel házassági kapcsolatba került egyes törzsfői családokban, illetve a grúz királyságba költözött kunok esetében. Ezért visel keresztény nevet Kőncsek kán fia, Jurij és Kőbek kán fia, Danyiil, akik 1223-ban elesetek a Kalka menti csatában. A csata előtt Basztij kun fejedelem maga is megkeresztelkedett. A nyugati kereszténységet a domonkos szerzetesek az 1220-as években kezdték terjeszteni szervezett formában, ennek a kunok eleinte a leghatározottabban ellenálltak, csak 1223 után érte el ez a térítés első sikereit, mivel a mongoloktól elszenvedett súlyos vereségek miatt a kun fejedelmek a keresztény uralkodóktól reméltek támogatást. A Csingul-kurgánban nyugvó kun fejedelem sírmellékletei – nyugati, bizánci, orosz egyházi és szíriai tárgyak – jelképezik a kunok megélt kapcsolatait a nyugati és a keleti keresztény országokkal és az iszlámmal.

7. „POGÁNYOKKAL VÉDELMEZTETJÜK ORSZÁGUNKAT”. KUNOK A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN.

Keresztény térítés Cumaniában. A kunok beköltözése Magyarországra a tatárjárás előtt és után. Katonai segédnép feladatkörük: pogány kun csapatok a királyi hadseregben, szerepük a közép-európai hegemoniáért folytatott harcokban. Társadalmi konfliktus a magyarok és a kunok között (kun törvény, hód-tavi csata, IV. László király halála). A kunok fegyverzete régészeti és ikonográfiai források alapján.

A Magyar Királyság támogatásával II. András király (1205–1235) uralkodása alatt kezdődött el a keresztény térítés a kunok között. 1221-ben jött létre a domonkos rend magyarországi provinciája Paulus Hungarus szervezésében. A domonkosok első missziója a kun szállásterületek felé eredménytelen volt, a kunok a szerzeteseket visszaűzték. 1223-ban második útjukon ugyan a domonkosok eljutottak a Dnyeperig, de a pogányok két szerzetest megöltek, a többieknek sok nélkülözés és szenvedés után sikerült visszatérniük. Lehetséges, hogy a sikertelenséghez hozzájárult az Erdély délkeleti határvidékére telepített Német Lovagrend fegyveres tevékenysége a Kárpátokon túl. A Német Lovagrend Magyarországról történt kiűzése után, 1226-ban lett Erdély kormányzója Béla herceg „ifjabb király” (*rex iunior*) címmel, a későbbi IV. Béla király (1235–1270), aki támogatta a domonkosok kunok közötti térítő útjait. A mongoloktól elszenvedett első nagy vereségek után a kun törzsfők már nem viszonyultak olyan ellenségesen a nyugati térítéshez, amely a keresztény uralkodóktól védelmet is jelenthetett számukra. 1227-ben a Prut és a Szeret közötti kunok fejedelme, Barc (neve *Bortz, Borcz, Borch* alakban szerepel a forrásokban) úgy határozott, hogy népével együtt felveszi a kereszténységet, és a magyar király fennhatósága alá helyezi magát. A kun fejedelem követséget küldött az esztergomi érsekhez, melyet fia vezetett; tagjai között tizenkét kun előkelőn kívül a térítő szerzeteseket is megtaláljuk. Az érsek a fejedelem fiát és az őt kísérő kun nemeseket azon nyomban megkeresztelte. A fejedelem és népe megkeresztelésére Kunországban (*Cumania*) került sor Róbert esztergomi érsek, Béla herceg és három magyar püspök jelenlétében. Egy forrás szerint ezzel tizenötezer lelket nyertek meg a keresztény hitnek. 1227–1228-ban az esztergomi érsek kinevezte a kunok püspökévé Theodorikot, a magyarországi domonkosok tartományfőnökét. IX. Gergely pápa megbízásából 1229-ben megszervezték az új egyházmegyét, a kun püspökséget a Kárpátokon túl, az Olt, a Duna és a Szeret között. Kunországot besorolták a magyar korona országai közé: Béla herceg 1233-tól viselte a „Magyarország királyának elsőszülött fia és Kunország királya” (*primogenitus regis Hungariae... Comanieque rex*) címet. Csak későbbi, tatárjárás utáni forrásból tudjuk, hogy a püspökség székhelye Milkó (*Milco*) várában volt, a hasonló nevű folyó mellett (Milcov, Románia), ahol a székesegyház is felépült még a tatárjárás előtt. 1241-ben mind a vár, mind a székesegyház elpusztult, a papságot a mongolok szétkergették vagy kivégezték. Az egyházmegye az Arany Horda uralma alá került, és egy időre elnéptelenedett. A 13–14. század folyamán sikertelen volt a magyar királyok és az esztergomi érsekség kísérlete a püspökség újjászervezésére, mely csak *de jure* létezett 1512-ig.

A mongolok már a Kalka menti csata óta jogos birtokuknak tekintették Kunországot, a kunokat pedig a hadijog címén szolgálóknak. Batu kánnak IV. Bélához intézett leveléből tudjuk, hogy a mongolok értesültek a moldvai kunok befogadásáról, és már ez is ürügyet jelentett számukra Magyarország megtámadására. Julianus barát második útján, 1237-ben kapta meg ezt a levelet a szuzdali fejedelemtől, aki elfogott tatár követektől vette el. A levélben ez állt: „Megtudtam ezenfelül, hogy kun szolgálóimat oltalmad alatt tartod. Ezért utasítlak téged, hogy ezeket a jövőben ne tartsd magadnál, és miattuk ne kerülj velem szembe. Nekik könnyebb elmenekülni, mint neked, mivel nem lévén házaik, sátraikkal vándorolva talán el tudnak menekülni, de te, aki házakban lakol, váraid és városaid vannak, hogyan fogsz menekülni kezeim közül?”

Köten kán egyetlen lehetséges választása valóban a menekülés volt. A hódítókkal vívott másfél évtizedes küzdelmek után még akkor is reménytelen lett volna a kun fejedelem sorsa, ha behódol, az ellenállást ugyanis a mongolok mindenütt kíméletlenül megtorolták, az uralkodókat pedig a végsőig üldözték, és minden eszközzel megpróbálták kézre keríteni, mivel személyük körül újjászerveződhetett a leigázott népek ellenállása. Ezt jól mutatta a fentebb már említett Volga vidéki Bacsman kán sorsa.

A várható mongol támadás árnyékában a kunok beköltözése IV. Béla számára nagy diplomáciai sikert jelentett, hiszen ezzel nemcsak a Magyar Királyság népessége és fegyveres ereje növekedett meg, hanem a keresztény térítésben is az eddigi legnagyobb eredményt lehetett elkönyvelni. Rogerius ezt így fogalmazza meg: „Ennek hallatára nagy öröm töltötte el a királyt, egyrészt azért, hogy egy olyan fejedelem, aki eddig vele mintegy egyenlő volt, hajlandó az ő fennhatóságának alávetni magát; másrészt azért, mivel így valóra válthatta tervét, megnyervén ennyi lelket Jézus Krisztusnak” (Horváth János fordítása).

Nem mindennapi látvány lehetett a kunok bevonulása az országba, a következőképpen képzelhetjük el a korabeli ábrázolások, leírások és régészeti leletek alapján. Színes keleti öltözetet viselő lovasok haladtak hosszú sorokban a kunok nagyfejedelem kíséretében: bokáig érő, oldalt megkötött, hosszú selyemkaftánt és magas, csúcsos nemezsüveget viselő, íjjal, tömött nyíltegezzel, szablyával, buzogánnyal felfegyverzett férfiak, hasonló köntöst és változatos formájú, nemezkalapból és fátyolból álló, ezüstkarikákkal ékesített fejdísz hordó asszonyok. A kánt és az előkelőségeket vassisakos, páncélinges vitézek kísérték, az egyszerű harcosok pedig bőrből készült vérteteket viseltek. Kocsikra szerelt nemezjurtákban utazott az asszony nép egy része, a gyerekek és az öregek. Ökrök vagy lovak vontatta taligákon, ládákban szállították a ruhaneműt, a nemeztakarókat, a szétszedett jurták rácsszerkezetét, a háztartások kellékeit, a szerszámokat és az értékes ingóságokat. Bőrruhát és szörsüveget viselő pásztorok hajtották az állatokat: szarvasmarhákat, lovakat, juhokat és tevéket.

A kunok befogadása az országba azonban elégedetlenséget szült, és fokozta a király és a főurak közötti ellentétet. IV. Béla a központi hatalmat erősítő katonai segédnépet látott a kunokban, akiket a vendégnépeket megillető kedvezményekben és megbecsülésben részesített, hogy a korona hű fegyveres támaszává váljanak. A magyar arisztokrácia, melynek jogait a király trónra kerülése után megnyirbálta, féltékenyen nézte, hogy a kunok milyen befolyással vannak a királyi udvarban. A vád szerint „a kunokat mind az üléseken, mind a tanácskozásokban és mindenben a magyarok elé helyezte a király” (Rogerius). Kétségtelen, hogy a nomád életmódot folytató kunok nem tudtak egyik napról a másikra beilleszkedni az ország életébe, napirenden voltak az összetűzések a magyarok és a kunok között. „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőikben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösekben, szőlőkben és egyéb javakban” – írja Rogerius. A 13. század elején Magyarországon már sűrű faluhálózat volt, az ország belsejében nemigen lehetett településre alkalmas, lakatlan területet találni, ahol a kunokat egy tömbben el lehetett volna helyezni. (Kedvezőtlen természeti adottságok miatt ritkán lakott síkvidéki területtel legfeljebb kisebb foltokban az Alföldön, például a Temes folyótól délre számolhatunk.) Ezért a Szerém vármegyei Kőmonostornál összehívott országgyűlés úgy határozott, hogy a sérelmek megszüntetésére a kunokat szétosztják az ország különböző részeire. Ezt a szétosztott telepítési rendszert adatok híján nem ismerjük, a források csak annyit árulnak el, hogy a fejedelmi nemzetség a királyi udvarhoz közel, Pest megyében kapott birtokokat.

1241 márciusában a mongolok Halics bevétele után Magyarország kapujában álltak. A Batu és Szübeetej vezette fősereg a Vereckei-hágó határvédő torlaszait lerombolta, a nádor seregét szétverte, és benyomult az országba. Amíg a király és főemberei szünet nélkül tanácskoztak a védekezés módokról, a közhangulat a kunok ellen fordult. Minden baj forrásának a kunok befogadását tartották. Korábban azzal gyanúsították őket, hogy az oroszokkal kötöttek titkos szövetséget Magyarország elpusztítására, most tatár kémeket láttak bennük, mivel a Pest városáig kalandozó mongol előőrsök soraiban

kunokat véltek felfedezni. Lehetséges, hogy valóban voltak kunok a tatárok között, mivel a mongolok a leigázott népeket besorozták hadseregükbe. A gyanú hatására Béla király kénytelen volt Kötent és családját udvari őrizetbe venni, és Pesten, ahol addig összegyűjtött seregével maga is tartózkodott, egy palotában szállásolta el. A végsőkig felszított hangulatban magyar és német fegyveresek – valószínűleg Babenberg Frigyes osztrák herceg felbujtására – megrohmozták a palotát, s az íjjal és nyíllal hasztalan védekező kunokat felkoncolták, még mielőtt IV. Béla bármilyen segítséget tudott volna küldeni. A tatárok ellen fegyverbe hívott kunok közben megérkeztek a király segítségére, meghallották uruk halálát, aminek az országban is híre ment, és a magyarok sok helyen fölkeltek ellenük. A kunok magukat is védelmezve és az útjukba eső vidéket ellenségként pusztítva a Duna–Tisza közén dél felé vonultak, Valkó váránál átkeltek a Dunán a Szerémségbe, Kötén halálát megbosszulva gyilkoltak-pusztítottak, rengeteg zsákmányt szereztek, és kivonultak az országból Bulgáriába. A magyar király ezzel egy jelentős könnyűlovas haderőt veszített el éppen akkor, amikor arra a legnagyobb szükség lett volna.

A tatárjárás eseményeit nem feladatunk részletesen ismertetni. A magyar királyi sereg kunok nélkül vonult északkelet felé a Sajóhoz, a külföldi uralkodóktól sem érkezett segítség (a döntő csata előtt Babenberg Frigyes is eltávozott, miután Pest közelében levágott néhány portyázó tatár harcost). 1241. április 11-én a mongolok átkeltek a megáradt Sajón a hidat védő magyar csapat hősi védekezése ellenére, körülzárták a Muhi falunál lévő magyar tábornok, és csaknem teljesen megsemmisítették a magyar sereget, IV. Béla király és öccse, Kálmán herceg is csak nehezen tudott elmenekülni. Az ország keleti fele tatár uralom alá került, különösen az alföldi megyékben volt óriási a pusztulás. 1242. február 1-jén a mongolok átkeltek a befagyott Dunán, és megkezdték a nyugati országrész pusztítását, egy sereg pedig Dalmáciába indult IV. Béla üldözésére. Az országot a teljes pusztulástól az mentette meg, hogy Ögödej nagykan halálának hírére a mongol hadak visszafordultak és kiürítették az országot, hogy Batu kán és a hadjáratban részt vevő hercegek jelen lehessenek a kánválasztáson. Valószínű, hogy a hadjárat céljai közt egyébként sem szerepelt az ország végleges megszállása, csak a későbbi hódítás előkészítése, a lakosság megfélemlítése, és az uralkodó kézre kerítése. A mongolok is jelentős veszteségeket szenvedtek, és elfogytak tartalékaik. Plano Carpini szerint sokan haltak meg Magyarországon, számukra külön temetőt hoztak létre Mongóliában, amelyet társaival ő is látott.

A mongol hadsereg egyik tagjává lehetett az a Rakamazon előkerült lószerszám, amely a Jenyiszej vidéki kirgizek 13–14. századi régészeti kultúrájához sorolható: csikózábla, pofakorongos zábla, kantárveretek, nyeregveret és hevedercsat. A lelet meghatározását Mesterházy Károly végezte el. Közvetlenül a tatárjárás korához köthető Magyarországon az a nagyszámú (mintegy 100–150) pénz- és kincslelet, amelyeket Árpád-kori településeken vagy közelükben rejtettek el a 13. század közepén, többségüket azokon az országrészekben (Duna–Tisza köze, Tiszántúl), ahol a legnagyobb volt a pusztítás. Ezek tehát 1240–1242-re keltezhető, külön lelethorizontot képviselnek.

A tatárjárást követő években IV. Béla politikáját főként az határozta meg, hogy a várható újabb tatár támadás elhárítására fokozza az ország védelmi képességét. Nagyarányú várépítkezésekbe kezdett, s egész sor intézkedésével segítette elő a világi és egyházi birtokosok számára is a tatároknak ellenálló kővárak építését. A városok erősítését, illetőleg jól védhető helyre telepítését is szorgalmazta. Átszervezte a hadsereget, rendelkezéseket hozott a korszerű páncélzattal felszerelt harcosok arányának növelésére. A bárók is nagyobb lehetőséget kaptak magánhadseregeik kiépítésére. A Duna menti déli határvidék védelmét a behívott jeruzsálemi ispotályos rendre ruházta. Szorosabbra építette kapcsolatait az orosz fejedelmekkel, Haliccsal szövetség és futárszolgálat létesült, hogy a mongolok hadi készülődéséről időben értesüljön. A királyi haderő erősítése végett 1245-ben vagy 1246-ban újra behívta a kunokat, akik kivonulásuk óta Bulgáriában, valahol az al-dunai síkságon tanyáztak. A kunok visszaköltözése kapcsolatban lehet a bulgáriai eseményekkel is. A tatároknak évi adó fizetésére kötelezett I. Kálmán Aszen (1241–1246) bolgár cárt összeesküvő bojárok meggyilkolták, a halálát követő zúrvarban a kunok helyzete Bulgáriában bizonytalanná vált.

1246 augusztusában került sor a Karakorumhoz közeli Sira-ordában az új mongol nagykán megválasztására, melyen a világ sok országából mintegy négyezer követ volt jelen, köztük IV. Béla követei is. Ők hozták a hírt 1247-ben, hogy Gүjүk kán (1246–1248) trónralépése után nyomban bejelentette a nyugati népek elleni tizenkilenc éves nagy hadjáratot, de a király a halicsi futárszolgálat révén valószínűleg már néhány hónappal korábban értesült a rémületes hírről. Azért, hogy a kunokat magának és országának újra megnyerje, IV. Béla ünnepélyesen eljegyeztette hétéves elsőszülött fiát, a trónörökös Istvánt (V. István 1270–1272) a kunok „királyának” kisleányával, aki a keresztségben később az Erzsébet nevet kapta. „Ezen a lakodalmon a kunok közül tízen összejőve, megesküdtek szokásuk szerint karddal kétévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni, úgy mint a király hívei, a tatárok és barbár népek ellen” (feljegyzés IV. Béla követekének jelentéséről 1247–1248-ból, Gy. Ruitz Izabella fordítása). Joinville az esküvésnek ugyanezt a módját örökölte meg, amikor beszámolt arról, hogyan kötöttek vérszerződést a latin császár és a kun vezérek.

Erzsébet hercegnő apját név szerint nem ismerjük. Köten és családja legyilkolása után bizonyára ő volt az, akit fejedelemmé választottak a Bulgáriába menekült kunok. A Magyarországra költözés után csak évekkel később vette fel a keresztyénységet családjával együtt. Erre 1254-ben került sor a budai Szent Miklós domonkos kolostorban, ugyanekkor tartották meg István és Erzsébet esküvőjét is. Erzsébet kun hercegnő és szülei nem tartozhattak Köten kán közvetlen rokonságához, mivel azokat már 1239-ben megkeresztelték, s ugyanezen okból az 1227-ben megkeresztelt *Bortz* fejedelem rokonai sem lehettek. 1255-ben szerepel egy oklevélben *Zeyhanus* kun vezér, a király rokona (*Zeyhanus carissimus cognatus noster dux Cumanorum*), akinek az emberei ekkor Bodrog vármegyében kaptak birtokokat. Györffy György őt tartja a másodszor beköltöző kunok fejedelmének és Erzsébet apjának. Feltehetően az ő nevét örizte meg a Csanád megyei Szaján falunév, bár ilyen személynévet egy 14. századi kun is visel, és magyar személynévként is előfordul. Az ugyanezen személynévből származó *Szajhán* helynévre más megyékben is van példa. Tovább fokozza az azonosítás bizonytalanságát, hogy Zejhán~Szaján vezéren kívül más magas rangú kun vezérről is tudunk ebben az időben: ilyen az 1262-ben említett *Menk* dux és az 1260-tól szereplő *Alpra*, aki évtizedeken keresztül volt a kunok első számú vezetője.

A magyar király ezúttal nem szorgalmazta olyan gyorsan a kunok megtérítését, mint a tatárjárás előtt, hiszen a megkeresztelkedés még Erzsébet hercegnő és szülei esetében is csaknem egy évtizeddel a beköltözés után történt meg. IV. Béla 1250-ben IV. Ince pápához intézett levelében még ezt írta: „Befogadtuk a kunokat is országunkba, és sajnos most pogányokkal védelmeztetjük országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit. Sőt a keresztyénység érdekében elsőszülött fiunkat kun leánnyal házasítottuk össze, hogy ezzel elkerüljük a még rosszabbat, és alkalmat teremtsünk őket keresztvíz alá édesgetni, mint azt már többekkel megtettük.” A térítés az 1250-es években folyt, elsősorban a domonkos szerzetesek segítségével. 1253-ban a pápának IV. Béla azt írhatta a kunokról: „Ezek nemrég hívtak a hitre s jönnek most is napról napra.” 1260-ban a magyar király Ottó passzau püspököt már arról tájékoztatta, hogy a kunok mindnyájan megkeresztelkedtek: „...ezek a kunok a Szentlélek kegyelméből vett reménységben megtagadva pogányságuk tévelygéseit, az egyedül üdvözítő igaz hit világosságára tértek, s együttesen, különbség és kivétel nélkül odajárulva a keresztvíz szent forrásához üdvösségesen kiérdemelték, hogy e hit jegyeivel jelöltessenek és a mi szent anyánkhoz, a római egyházhoz csatlakozzanak.” A domonkos szerzetesek állandóan a kunok között tartózkodtak a hit erősítése végett. Természetesen ez még egyelőre eléggé felszínes keresztyénység volt, a kunok közül sokan nem tartották be befogadásuk feltételeit. IV. Orbán pápa 1264-ben a király panaszára hivatkozva írja az esztergomi és a kalocsai érseknek, hogy még mindig kevesen tértek meg, és a megkeresztelkedett kunok is megtagadják a keresztyén hitet, és istentelenségeket követnek el. Ha a főpapi intés ellenére sem tesznek eleget a feltételeknek, keresztes hadjáratot fogja kiűzni őket az országból.

A kun segédcsoportokat közvetlenül betelepedésük után, 1246-ban a II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg ellen vonuló és Bécsújhelynél vereséget szenvedő magyar seregben találjuk. Frigyes herceg

60. kép. István ifjabb király, „a kunok ura” 1269. évi oklevele és lovaspecsétje (MNL Magyar Országos Levéltár) /
 Fig. 60. The 1269 charter and knightly seal of Junior King Stephen, “Lord of the Cumans” (MNL Hungarian
 National Archives)

maga is elesett a csatában – úgy hírlík, éppen egy kun nyila érte –, és miután vele férfiágon kihalt a Babenberg-dinasztia, hosszadalmas harc kezdődött Ausztria és Stájerország birtoklásáért, lényegében a közép-európai hegemoniáért. IV. Béla csapatai az 1250-es években váltakozó sikerrel próbálták megvetni lábukat a tartományban, az osztrák és stájer bárók azonban Přemysl Ottokár cseh királyfit választották uralkodójuknak, aki apja halála után Csehország trónját is elnyerte. A csaknem minden évben folytatott hadjáratok során a kun segédcsapatok feladata a megfélemlítés volt: hol Stájerországot és Ausztriát, hol Morvaországot dúlták, kirabolták és elpusztították az egyházakat és kolostorokat, a lakosság egy részét fogságba hurcolták. II. Ottokárnak (1253–1278) mégis sikerült fokozatosan kiszorítania a magyarokat a hercegségből, végül 1260-ban a Morva folyó mellett a kroissenbrunni csatában döntő győzelmet aratott, és IV. Bélának le kellett mondania Stájerországról. A rövid ideig tartó magyar kormányzás idején hadi szolgálatukért kunok is kaptak birtokot ebben a tartományban: a Mura vidéki Regedében (Radkersburg) telepedett le a kun Lube~Ulube (*Ulu-bey* ’Nagy-úr’) Berta nevű stájer feleségével, ők 1300-ban adták el szőlőskertjüket az admonti bencés apátnak (*Lube der Volbe von Rakerspurch und seine hausfrowe Perhta*).

István királyfi követelésére IV. Béla 1262-ben kénytelen volt megosztani a királyságot: a Dunától keletre eső országrészt, ahol a kunok szállásterülete is feküdt, önálló hercegségként fiának adta át, aki már korábban felvette az „ifjabb király” (*rex iunior*) és „a kunok ura” (*dominus Cumanorum*) címet (60. kép). A többször megújított békeszerződések ellenére apa és fia közt feszült volt a viszony, végül is 1264-ben belháború tört ki, amely a következő évben István győzelmével és a *status quo* visszaállításával végződött, a békét 1266 márciusában kötötték meg. A háború folyamán a kunok nem közvetlen uruk, hanem a király oldalán vonultak hadba. Állásfoglalásuk azzal magyarázható, hogy esküjük

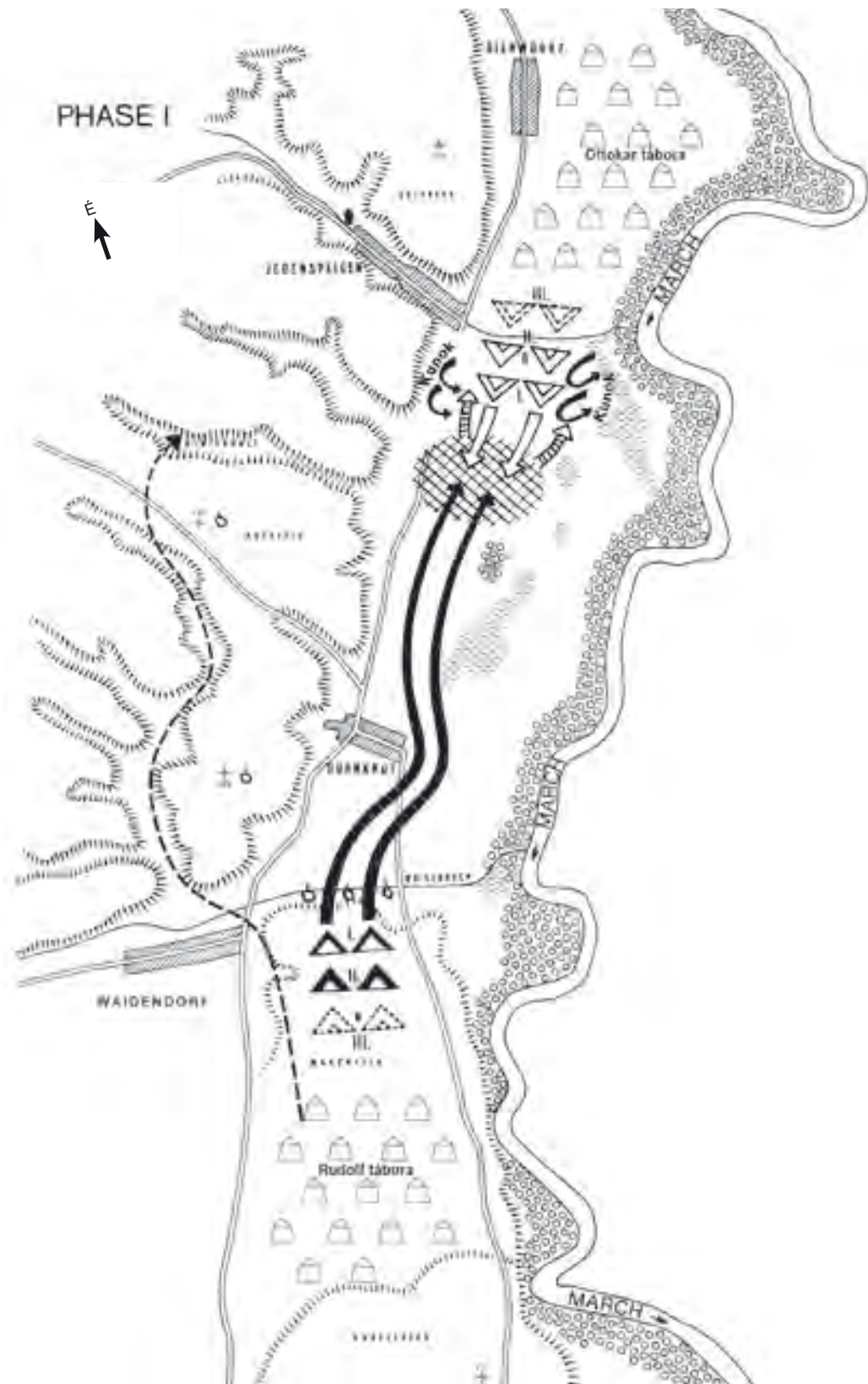
elsősorban IV. Bélához kötötte őket – főembereik 1262-ben is az apjával való megegyezést tanácsolták Istvánnak –, s az eskü megszegésének egyenes következménye lehetett volna a szállásfölkék elvesztése és kiűzetésük. István a kunok szándékainak ismeretében még a háború kitörése előtt nagy értékű ajándékokkal igyekezett megnyerni őket. 1264-ből fennmaradt István ifjabb király számadása *Syr Wullamus* királyi hitelező (Zolnay László szerint a regále-jövedelmek zsidó bérlője) áruszállításairól és kölcsöneiről, ebből kiderül, hogy a hívek hűségének biztosítására, illetve IV. Béla embereinek elcsábítására szánt összeg 11%-át fordították a kunok ajándékozására. A megadományozottak listáján a bárói családokat és az egyháziakat megelőzve 134 márka ezüst értékű textíliával szerepelnek a kunok, nagyobb tétel csak Erzsébetnek, István feleségének jutott, ami – legalábbis közvetve – szintén a kunok pozícióját erősítette. Ezek az arányok a kunok tényleges katonai súlyát érzékeltetik.

Az 1264–1265-ben a király oldalán harcoló kunok a királyi haddal együtt két ízben is vereséget szenvedtek István ifjabb királytól. Ennek lehetett következménye, hogy egy részük 1266-ban fellázadt és kivonult az országból az Al-Duna felé, az utánuk küldött hadsereg sem tudta visszatéríteni őket. A kunok többsége a továbbiakban bizonyára István hűségén maradt. Erre következtethetünk egy néhány évvel későbbi, V. István halála után keletkezett diplomáciai iratból. 1273 júniusában Anjou Károly nápolyi és szicíliai király (1268–1285) levelet intézett a kunok vezéréhez, Albrethez és más kun nemesekhez (*Magnifico viro Albret et alys nobilibus Cumanis*). Arra kéri őket, hogy IV. László királynak ugyanolyan hűséges hívei legyenek, mint V. Istvánnak voltak, ezt ő viszonzni fogja, szükség esetén sereget és pénzt is küld László segítségére. A címzett Albret Alprával azonosítható, aki 1260-tól volt a magyarországi kunok vezére. A levélnek az az előzménye, hogy Anjou Károly és István 1269-ben kölcsönös segítségnyújtási és házasságkötési szerződést kötöttek, amelynek értelmében Károly király Károly fiát eljegyzik István ifjabb király Mária leányával, Károly leányát, Izabellát pedig István László fiával. A két leánygyermek 1270-ben meg is érkezett leendő férje udvarába. A szerződés segítségnyújtási része a két fél ellenségei ellen irányult, István szempontjából – burkolt fogalmazásban – II. Ottokár cseh király ellen, akivel IV. Béla az 1260. évi békekötés óta szövetséges viszonyban volt.

IV. Béla halála (1270) után kiújult a harc a magyar és a cseh királyság között. V. István király magyar és kun portyázó hadai 1270-ben betörték Ausztriába. 1271-ben II. Ottokár jelentős hadsereggel nyomult be Magyarországra, kétszer egymás után megverte az ellene felvonult magyar sereget, és elfoglalt nyugat-magyarországi várakat. V. István könnyűlovassága a nomád taktikát idéző cselvetéssel a Rábcánál mocsaras területre csalta és nyílzáporral szétzilálta Ottokár nehézlovasságát, majd a főereg kiűzte a támadókat. A közép-európai hatalmi viszonyok alakulásában döntő fordulatot jelentett, hogy 1273-ban a német birodalmi gyűlés nem a túlságosan nagy hatalomra szert tett II. Ottokárt, hanem egy hozzá képest szegény svájci gróft, Habsburg Rudolfot választotta német királlyá, II. Ottokárt pedig megfosztották az osztrák tartományoktól. A két uralkodó döntő összecsapásra készülődött, s hogy kettejük harcában végül is merre billen a mérleg nyelve, az nagymértékben függött a magyar király állásfoglalásától. IV. László király (1272–1290) némi ingadozás után I. Habsburg Rudolf (1273–1291) mellé állt, szövetségük megerősítésére tervbe vették László öccse és Rudolf lánya házasságát is. Rudolf 1276-ban magyar–kun csapatok támogatásával sikeres hadjáratot indított jogai érvényesítésére, ennek eredményeképpen Ottokárnak el kellett ismernie hűbéri fennhatóságát, és le kellett mondania Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna birtoklásáról. A visszavágást tervező cseh király mindent megtett, hogy Magyarországot megnyerje szövetségesül. IV. László azonban nem másította meg ígését – az Ottokár által kiépített nagyhatalmi státust a magyarok is veszélyesnek ítélték –, és 1278-ban jelentős sereget indított Rudolf megsegítésére. A Német-Római Császárság keleti tartományai fölötti hatalomért 1278. augusztus 26-án a Morva folyó mellett, Dürnkrut falunál folyt le a döntő ütközet, amely Rudolf elsőprő győzelmével és Ottokár halálával végződött, és amellyel Rudolf megalapozta a Habsburg-ház hat és fél évszázados uralmát.

A csata egyetemes történelmi jelentősége indokolja, hogy lefolyását, és benne a magyar és kun csapatok szerepét közelebbről is megismerjük. A magyar hadtörténeti kutatás is sokat foglalkozott a csatával, ezúttal azonban elsősorban Andreas Kusternig osztrák kutató rekonstrukciója alapján mutatjuk be a történeteket, aki összevetette a rendelkezésre álló írott források – osztrák, cseh, német és magyar krónikák, évkönyvek és oklevelek – adatait. (A legfontosabb elbeszélő források: Continuatio Vindobonensis, Annales Otakariani, Steirische Reimchronik, Chronicon Colmariense, Historia Annorum 1264–1279). A magyar források közül a kortárs Kézai Simon számol be a csatáról, de csak a magyar sereg tetteiről. A győzelmet teljes egészében IV. László magyar és kun csapatainak tulajdonítja, oly mértékben túlozva, hogy szerinte Rudolf „csak állt és szemlélte a történeteket”, a cseh király pedig megzavarodva ténfergett a csatatéren.

A Morva folyó jobb parti síkságán állt fel egymással szemben a két hadsereg. Mindkét fél három lépcsőbe tagolta csapatait, felfejlődött hadrendben ék alakot öltöttek. A csatamező északi részén, Jedenspeigen falunál álltak fel a cseh király hadai: elől a kitűnő vezér hírében álló Milota Dědič által vezetett cseh és morva sereg, mögötte Ottokár személyes vezetése alatt brandenburgi, meissenai, thüringiai és bajor lovagok. Főként ebben a második lépcsőben csoportosult a legértékesebb fegyvernemet alkotó, mintegy 1000 nehézlovas teljes páncélban, akiknek a lovát is páncéltakaró fedte. Ottokár elképzelése szerint az igen erős első két seregrésznek gyorsan ki kellett volna vívnia a győzelmet, a mögöttük harmadik lépcsőben álló, gyengébben felfegyverzett sziléziai és lengyel segédcsapatok csupán a tartalékot képezték. A cseh király első és második hadrendjében mintegy 2000–2000 lovagi harcos volt, de a sereg teljes létszámát nehéz megbecsülni, mivel megbízható adatok csak a lovagok létszámára vannak. A korabeli hadviselés szokásai szerint egy-egy páncélos lovag „övéivel”, legalább 4-5 fő segéd fegyveressel, fegyvernökkel, apróddal vonult hadba. Ottokár hadserege mindenesetre létszámban is, haderő tekintetében is messze felülmúlta Rudolf királyét, aki ezért kitörő örömmel fogadta a jelentős magyar sereggel, valamint kun segédcapatokkal érkező IV. László királyt. Az Ottokárral szemben kb. 4 km-re délre, Waidendorf falunál felálló Rudolf csak 300 teljesen páncélozott nehézlovassal rendelkezett, ezen kívül saját elzászi és svájci birtokairól, az osztrák tartományokból és néhány kisebb szövetségésétől mintegy 2000 lovag gyűlt össze, ezeket egyenlő arányban osztotta két hadrendbe. A magyar királyi sereg nyugati módra felszerelt részét Kusternig kb. 2000 lovagi harcosra becsüli, de ebben kevesebb teljesen páncélozott nehézlovas volt, mint az osztrák vagy a cseh seregben, létszámra viszont nagyjából egyezett a cseh király egy hadrendjével. Egy korabeli forrás 30 000 főre, a magyar kutatás jelenleg 15 000 főre teszi a magyar sereg létszámát – még ez utóbbi is egy kicsit soknak tűnik, talán a kunokkal együtt lehettek annyian; nehéz megmondani, hogy a könnyű felszerelésű vármegyei csapatok milyen arányban voltak jelen. A sereg előhadát képező kun csapatok nagyságára nincs közvetlen adatunk, legfeljebb 3–5000-re tehetjük, később ismertető demográfiai számítások alapján. Összességében tehát IV. László és Habsburg Rudolf serege valószínűleg nagyobb létszámú volt, mint Ottokáré, de Ottokár oldalán több volt a csatadöntő fegyvernemet jelentő, teljesen páncélozott nehézlovas. A kunok még a csata előtti napon kikémlték a terepet, az ellenség egyes csapataival összecsaptak, sokakat megöltek és a levágott fejeket Rudolfnak ajándékozták. Másnap a kunok már korán reggel rátámadtak a táborra előtt mozdulatlanul várakozó cseh–morva seregére, kis rajokban megközelítve – de az ellenség számára lőtávolon kívül maradván – állandó nyilazással gyötörték, végül is sikerült felbomlasztani az ellenség sorait. Akkor indult rohamra Csák nembeli Máté nádor és Gutkeled nembeli István országbíró vezetésével a magyar lovagi sereg – az ifjú király egy közeli dombról nézte a csatát –, és a vele egyébként nagyjából egyenlő erőt képviselő cseh és morva sereg harcvonalát áttörte, szétzilálta és megfutamtotta az ellenséget, maga Milota vezér is menekülésre fogta a dolgot. Az osztrák rimes krónika szerzője nagy elismeréssel nyilatkozik a két magyar vezér és harcosai harci teljesítményéről, holott nem voltak „sváb módra” teljesen páncélozottak. A magyarok az ellenséget egészen a táboráig üldözték, a kunok pedig hozzákezdtek a tábor kifosztásához (61. kép).

61. kép. A morvamezei (dürnkruti) csata első fázisa a magyar sereg rohamával (Kusternig 1979. nyomán) /
 Fig. 61. The first phase of the Battle on the Marchfeld at Dürnkrut with the attack of the Hungarian army
 (after Kusternig 1979)

Most fejlődött fel mindkét oldalon a második lépcső. A cseh király vezette hatalmas erejű német nehézlovasság Rudolf mintegy 1150 osztrák lovagból álló első hadrendjét a Waidenbach pataknaál, több kilométerre délre felállított védelmi vonaláig űzte vissza. Itt elkeseredett közelharc folyt, melynek során Rudolf király a patakba esett a lováról, csak a magára borított pajzsa mentette meg, aztán emberei visszasegítették a lóra. Ekkor már belépett a csatába a Rudolf által vezetett legerősebb seregrész, ahol a legtöbb teljesen felszerelt nehézlovas volt: stájer, karantán, krajnai, svájci, elzászi és sváb lovagok, valamint a salzburgi érsek és a nürnbergi várgróf csapatai, összesen mintegy 1150 lovas, akik lassanként visszaszorították a náluk nagyobb létszámú, de sisakba-páncélba zártan már régóta küzdő és a hosszú vágatótól is elcsigázott ellenséget (62. kép). Még mielőtt Ottokár a sziléziai és lengyel csapatokat is bevethette volna a csatába, nyugat felől, a dombok közül elővágtatott egy 250–300 fős (50–60 nehézlovas köré csoportosuló) lovagi csapat, amelynek Rudolf meghagyta, hogy válságos helyzetben kapcsolódjon be a küzdelembe, és zárt rendben végrehajtott rohamával oldalba kapta Ottokár páncélosait. (Lehetséges, hogy oldalról vagy hátulról a magyar sereg egy része is rátámadt a német lovagokra.) A váratlan támadás teljesen szétzilálta és pánikszerű menekülésre készítette az ellenséget, és a menekülő nehézlovaság magával sodorta a még be nem vetett harmadik hadrendet. Ennek a lengyel és sziléziai seregnek időközben az oldalába vagy a hátába került magyarok és kunok is gondot okozhattak. A végéig hősiiesen harcolók között esett el II. Ottokár is, a csatamezőn hátrahagyott holttestét később teljesen kifosztva találták meg. A kun könnyűlovaság több mérföldön keresztül üldözte és könyörtelenül tizedelte a menekülők sorait. Sokan a Morva folyóba veszték menekülés közben.

A csata Kristó Gyula által közölt rekonstrukciós térképe szerint a szembenálló seregeket két-két szárnyra osztották, a balszárnyon álltak a magyarok, a jobbszárnyon az osztrákok, s a két szárny párhuzamosan mozgott. Ez így nehezen elfogadható, mert a csatamező elég szűk volt, a Morva folyó és a jobb parti dombsor között kb. 1 km széles, a magyar seregnek a térkép szerint már a keresztirányú völgyekkel szabdaltságon kellett volna végigmennie, ami teljesen valószínűtlen. Ugyanez vonatkozik a velük szemben levő cseh és morva hadtestre is, amelynek szintén ez a terep jutott volna. A hadvezéreknek arra is kellett gondolniuk, hogy a csapatok ne akadályozzák egymást, és helyet tudjanak adni a mögöttük előre nyomuló következő hadrendnek. Ráadásul a sík csatamező helyenként összeszűkül a folyót kísérő vizenyős lapály miatt, és a déli részén levő Dürnkrot falut is ki kellett kerülni a lovasságnak. A csatamező hasznos szélessége így mindössze kb. 500 m-re tehető.

62. kép. Lovagi harci jelenet ábrázolása a kigyópusztai csaton (Dékány Ágoston rekonstrukciós rajza) / Fig. 62. Representation of fighting knights on the belt buckle of Kigyópuszta (reconstruction drawing by Ágoston Dékány)

63. kép. Erzsébet királyné, V. István felesége, a kun fejedelem leányának pecsétje (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 63. The seal of Queen Elisabeth, wife of Stephen V, daughter of the Cuman chief (drawn by Ágoston Dékány)

Rudolf király győzelmét kiváló taktikai érzékének köszönhetette, amely elsősorban abban nyilvánult meg, hogy erőit a körülményeknek megfelelően csoportosította, a háromlépcsős csatarenden belül mélységben úgy tagolta, hogy az utolsó pillanatig befolyásolni tudják a csata kimenetelét. A győzelemben a magyar királyi seregek is jelentős szerepe volt: egyrészt kitűnő teljesítményt nyújtott a páncélos lovaság, másrészt a hadvezetés nagyszerűen kombinálta a lovagi hadviseléssel a kunok nomád harcmodorát. A kunoknak főként a csata előkészítésében (bomlasztás, zavarkeltés) és befejezésében (üldözés) jutott szerep, harci kedvüket mindenképpen fokozta a szabad zsákmányolás és foglyok szerzésének lehetősége. Dürnkruznál csatadöntő taktikai elem volt a lesvetés, amelyet ugyan a 13. században már a lovagi hadviselés is ismert, az ember ember ellen küzdő lovagok szellemétől mégis idegen maradt. Itt a hadi tanácsban részt vevő magyar és kun főuraknak is szerepük lehetett abban, hogy alkalmazására sor került.

A tízéves korában trónra lépő IV. László helyett évekig anyja kormányzott, aki pecsétjén a kun nagyfejedelem lányának nevezi magát (*filia imperatoris Cumanorum*); a latin cím a Codex Cumanicus szerint a káni méltóság megfelelője (63. kép). A tényleges hatalom azonban az egymást évente vagy még gyakrabban váltó főúri csoportok kezében volt. Az egymással rivalizáló bárók állandó harcai, a központi hatalom meggyengülése a közállapotok romlását eredményezte, a helyzetet hatalmaskodások, erőszakos birtokfoglalások, rablás és pusztítás jellemezte. Az 1277-ben nagykorúvá vált László energikus intézkedésekkel próbált véget vetni a feudális anarchiának. Országgyűlést hívott össze – valószínűleg a jogtudó főpapok kezdeményezésére – a püspökök, a bárók, a megyei nemesek és a kunok részvételével a közállapotok megtárgyalására és a rend helyreállítására. Határozatot hoztak a hatalmaskodók, birtokfoglalók ellen, akiket kiközösítéssel kell sújtani, és ellenük a király hadfelkelést rendelhet el. 1277–1278-ban a király igyekezett végrehajtani a gyűlés határozatait, a lázadó tartományurak ellen haddal vonult, és a keleti országrészen sikerült is rendet teremtenie. Úgy látszott, hogy a kormányzást sikerül stabilizálni.

A biztatóan kezdődő konszolidációs politika rövid idő után megbukott, aminek fő oka a pápai legátus beavatkozása volt olyan ügyekbe, amelyekről nem szólt a megbízatása. III. Miklós pápa (1277–1281) 1278 őszen küldte Magyarországra Fülöp fermói püspököt azzal a feladattal, hogy rendezze az esztergomi érsek választása körüli viszályt, állítsa helyre az egyház jogait és az ország belső békéjét, a hatalmaskodók ugyanis az egyházi birtokokat, templomokat és kolostorokat sem kímélték, a tized fizetése pedig akadozott (64. kép). Világi ügyekben a legátus felhatalmazása a királyi hatalom megerősítésére terjedt ki, annak jegyében, hogy a pápai felfogás szerint a magyar királyok a pápaságtól nyerték el az ország koronáját és a kormányzás jogát. A pápai követ 1279 elején a helyszínre érkezve az esztergomi érsekség ügyén kívül a legfontosabb feladatát abban vélte felismerni, hogy a pogány kunokat megrendszabályozza, holott az elmúlt időszak polgárháborús állapotaiért legkevésbé a kunok voltak felelősek, a királyi hatalmat meg végképp nem veszélyeztették. Az előző évekből egyetlen erőszakos cselekmény írható a számlájukra: 1273-ban megostromolták és ki akarták fosztani a Bodrog megyei hajszentlőrinci

prépostságot, ez a szomorú esemény azonban helyi konfliktus volt, és jelentősége eltörlül a tartományurak sorozatos hatalmaskodásai mellett. (Utóbbira egy példa: 1276-ban maga a nádor, Csák Péter pusztította el a veszprémi egyházat, a káptalani iskola leégett.) Kétségtelen, hogy a kunok kereszténnyé válása és végleges letelepedése lassan haladt, de az adott helyzetben nem ez volt az ország fő problémája. A pápai udvarba érkezett panaszok között ennek nem találjuk nyomát, tehát arra kell gondolnunk, hogy egyes magyar főurak vagy főpapok irányították a legátus érdeklődését ebbe az irányba.

A pápai legátus a királyi tanáccsal elfogadtott egy tervezetet a kunok megtérítéséről és letelepítéséről, amelyet IV. László király az 1279. június 23-án kelt oklevelében adott ki. A király esküvel kötelezte magát arra, hogy az ebben foglalt ígéreteit megtartja: megőrzi a katolikus egyház szabadságát, tiszteletben tartja elődei törvényeit, segítséget nyújt Fülöp püspöknek az eretnekek üldözésében és főként: véghezviszi a kunokra vonatkozó öt cikkelyt. Ezek a cikkek kizárólag a kunok kötelezettségeiről szólnak:

az egész nép megkeresztelkedéséről; a bálványok tiszteletéről és a pogány szokások elhagyásáról; az állandó megtelepedésről; arról, hogy a jövőben tartózkodnak mindenféle erőszakoskodástól és a keresztény vér ontásától; hogy az általuk elfoglalt egyházi és világi birtokokat visszaadják; mindezek betartásának ellenőrzésére hitelt érdemlő nyomozókat rendelnek ki a kunok nemzetségeihez. A kunoktól kezeseket, vagyis túsokat fognak venni, s a király vállalja, hogy általános hadfelkelést hirdet ellenük, ha nem teljesítik a cikkelyeket. Ezen az előkészítő tanácskozáson a kunok képviselőiben két főemberük, *Usuk* és *Tolon* vett részt, akik ígéretet tettek arra, hogy a cikkelyeket betartják. A király országos gyűlést fog összehívni, ahol mindezeket elfogadtatják, kihirdetik, majd közhitelű oklevélben kiadják. A június 23-i oklevél tehát valójában a királytól kicsikart ünnepélyes eskü a készülő kun dekrétumról, ezért helytelenül nevezik I. kun törvénynek.

Az országgyűlést Tétényen tartották meg 1279 júliusában, melyen *Alpar*, *Uzur* és a többi jelenlevő kun főúr elért bizonyos engedményeket, ezúttal ugyanis nemcsak kötelességeikről, hanem kiváltságairól is szó esik a gyűlés után kiadott augusztus 10-i oklevélben, a tulajdonképpeni kun törvényben. A június 23-i oklevél a pápai udvarban 14. századi másolatban ránk maradt, az augusztus 10-én kelt azonban csak 18. századi másolatokból ismert, ezért van olyan vélemény, hogy ez a *redemptio*-val kapcsolatban, a kun kiváltságok bizonyítására készült 18. századi hamisítvány. A korszakkal foglalkozó történészek többsége viszont szövegét hitelesnek fogadja el. E sorok írója is ez utóbbi véleménnyel ért egyet, mivel a szöveg egyes részei a 13. századi viszonyokra jellemzőek, ezeket nem lehetett volna a 18. században kitalálni. Ilyen például a szállásterületek között felsorolt Maros és Körös közötti vidék, ahol 1279 után néhány évvel már nem laktak kunok, vagy a kun főurak név szerinti említése, akik közül *Alpar* (*Alpra*) más forrásokkal igazolható személy; a birtokjogi szabályozás is a korra jellemző. Legfeljebb néhány cikkelynél képzelhető el, hogy a másolás során változtattak rajta.

64. kép. Fülöp fermoi püspök, pápai legátus Magyarországra jön (Képes Krónika, 129. old.) / Fig. 64. Philip, Bishop of Fermo comes to Hungary (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 129)

Az 1279. augusztus 10-i oklevél 14 cikkelyben tárgyalja a kun ügyeket, megismétli a június 23-i oklevélben foglalt kötelezettségeket. A legátus minden egyes nemzetséghez hitelt érdemlő nyomozókat rendel, akik tisztük szerint ügyelnek a törvény megtartására, a király pedig hét túszt szed a kunok hét nemzetségétől. A király júniusi ígéretéhez híven intézkedik a kunok állandó megtelepedéséről: a kunok felhagynak sátraikkal és nemez házaikkal és „a keresztények szokása szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni”. A király és a kunok kérésére a pápai legátus a keresztény szokások átvételére vonatkozóan egyetlen dologban engedett: akaratuk ellenére nem kényszeríti a kunokat haj- és ruhaviseletük megváltoztatására. Ez is a korhű momentumok közé tartozik, ugyanis a középkorban a viselet az etnikai azonosság kifejezője volt. Szállásterületként azokat az alföldi vidékeket jelölik ki számukra, ahova IV. Béla király költöztette őket; ezek részletes ismertetésére a későbbiekben térünk ki, a birtokjogi intézkedésekkel együtt. A törvény kimondja, hogy a kunok urai és nemesei a királyi szerviensekhez hasonló jogokat élveznek, így kötelesek a királlyal hadba vonulni, de mentesülnek mindenfajta beszállásolás alól. A legátus ahhoz ragaszkodott, hogy a kunok a Magyarországon ejtett keresztény foglyokat kötelesek szabadon engedni, ahhoz viszont kegyesen hozzájárult, hogy a külföldön elfogottakat megtarthatják. Külön cikkely szabályozza a bíráskodást a IV. Béla idejében elrendelt módon. A kunok a nádor bíráskodása alá tartoznak, aki az illető nemzetség bírójával együtt ítélkezik. Kivételt képeznek a két kun nemes közötti perek, melyek a vádlott nemzetségének bírója előtt folynak, ilyen esetekben a király elé lehet fellebbezni.

Fülöp püspök a kun törvény azonnali végrehajtását követelte, a király azonban vonakodott ezt megtenni, mivel attól tartott, hogy a gyors intézkedések – a türelmetlen térítés, a pogány szokások üldözése és a túszt-szedés – kiváltják a kunok lázadását, mint ahogy ez nemsokára be is következett. Felháborította a legátus eljárása, mely sértette királyi jogait, félt a kunok elvesztésétől is, ezért valósággal elmenekült a döntés elől, az ország északkeleti részén tartózkodott. A királyi szuverenitás, az egyház iránti engedelmisség, valamint a kun kérdés megoldhatatlan dilemmája ettől kezdve végigkíséri László egész életét. Amikor a legátus megbizonyosodott arról, hogy IV. László nem hajtja végre a törvényt, 1279. október elején kiközösítette a királyt, és az országot egyházi tilalom alá vette. Ez azzal a veszéllyel járt, hogy IV. László a koronáját is elveszítheti, ezért visszatért és újból megesküdött, hogy minden ígéretét teljesíti. Ezután viszont a kunokhoz menekült, akikben egyedüli támaszát látta, október közepén már a Temes vidéki kunok között találjuk. Erre az időszakra tehető, hogy IV. László tüntetőleg kun szokásokat vett fel, feleségét, Anjou Izabellát eltaszította és kun szeretőt választott, Éduát (*Aydua*, 'feljövő hold'), aki édesanyja révén távoli rokona volt (a Képes Krónika még Köpcsecs és Mandula nevű más kun szeretőiről is tud). Ettől kezdve rendszeresen a kunok között tartózkodott, az alig felserdült fiatalember számára bizonyára vonzó volt az egyházi kötöttségektől mentes élet. A *Kun* melléknevet is inkább viselkedése, mint származása miatt kapta. A király viselkedéséről és a mesterségesen felszított „kun ügyek” megoldatlanságáról szóló hírek III. Miklós pápához is eljutottak, aki Lászlót 1279. decemberében hosszú levélben szólította fel a keresztény hit követésére, az egyház iránti engedelmisségre és ígéretei betartására. IV. László 1280. január elején elfogatta a pápai legátust, és a kunok kezére adta. A bárók erre elfogták a királyt, aki csak akkor szabadulhatott, amikor a kunok is szabadon engedték Fülöp püspököt. László ismét esküt tett ígéreteinek betartására, feleségével is kibékült, az Aba nembeliek vezetésével éppen hatalmon lévő bárói csoport pedig egyelőre ura maradt a helyzetnek, a király nem tudott visszamenni kunjaihoz. A világi és egyházi előkelők a kun törvényt végre akarták hajtatni. Akár csak 1241-ben, most is – közvetve vagy közvetlenül – a jövevény pogányokat okolták a társadalom belső bajaiért és a zűrzavaros időkért. Bekövetkezett az, amitől IV. László tartott: a tétényi végzéseket sérelmező, a királyban is csalódott kunok fellázadtak, 1280 nyarán a Dél-Alföldet pusztították, majd ki akartak vonulni az országból. László sereggel eredt utánuk, és az Al-Dunánál érte utol őket (november 11-én Szalánkeménél volt), egy részüket visszatérésre kényszerítette. 1282-ben az elégedetlen kunok újra fellázadtak, segítségül hívták az Arany Horda moldvai részein élő kunokat, akik vezérükkel, Oldamurral

65. kép. A leányrabló kun alakja a Szent László-legenda Üldözés jelenetében (Kakaslomnic/Vel'ká Lomnica, Szlovákia) (a szerző felvétele) / Fig. 65. The figure of the Cuman abducting a young girl in the Pursuit scene of the St. Ladislaus legend (Kakaslomnic/Vel'ká Lomnica, Slovakia) (photo by the author)

(*Oldamir*) betörték az országba. A király kénytelen volt élére állni a kunok leverésére indított hadjáratnak, melynek során 1282. szeptember 17. és október 21. között kelet-magyarországi és erdélyi csapatokkal a mai Hódmezővásárhely határában levő Hód-tó mellett tönkrevverte a kunokat (65. kép). A magyar krónika szerint a csatát az döntötte el, hogy a hirtelen megeredt zápor a kunok íjait eláztatta, az íjhúrok megereszkedtek és használhatatlanná váltak. A csata után a kunok tömegestül akartak távozni az országból. A csata helyétől északra és délre, a Körös–Maros közén és a Maros és Temes között élő – és a lázadásban valószínűleg vezető szerepet játszó – két nemzetség népe végleg elhagyta Magyarországot. A csata helyszíne, a Csanád megyei Hód falu és mellette a Hód-tó elfogadottnak tekinthető, a hadjáratokkal kapcsolatos több mint harminc oklevélből tizenkettő említi Hódot, Hódmezővásárhely egyik előzményét. Az időpontra vonatkozóan az oklevelek adatai ellentmondóak, a 14. századi krónikaszerkesztés teszi 1282-re a csatát. Egyes történészek véleménye szerint a csata 1280-ban volt.

A hód-tavi csata következményeként a kunok száma megfogyatkozott, gazdasági és katonai erejük jelentős mértékben csökkent. A csatában levert és foglyul ejtett kunok rabszolgasorba kerültek, a lázadók javain a magyarok osztozkodtak. Azonnal végrehajtásra került a törvénynek az a pontja, hogy a kun nemzetségek keresztény foglyaikat kötelesek elbocsájtani. Hadifoglyok elhurcolására később sem kaptak engedélyt, ezzel a földműves munkaerő utánpótlásának ilyen módja megszűnt, csak kivételes egyszeri megoldást jelentett, hogy 1282-ben az éhínség elől Magyarországra menekült cseheket és lengyeleket megvásárolhatták. Mindez hozzájárult, hogy az egyébként is erősen differenciált kun társadalomban fokozódtak a vagyoni különbségek, a szegény szabadok egy része szolgasorba süllyedt.

A lázadó kunok elleni harcok némileg helyreállították IV. László reputációját. Fülöp pápai legátus távozása (1281) után Lodomér esztergomi érsek a királyt támogatásáról biztosította, és még az új pápa, IV. Márton (1281–1285) is megbocsátó hangnemben írt levelet a királynak. A bárók megfélemezésére, a központi hatalom helyreállítására azonban IV. László nem rendelkezett elegendő erővel. A leghatalmasabb tartományurak, a Kőszegiek hatalmát nem tudta megtörni, eredménytelen hadjáratokat vezetett ellenük, 1284-ben is sikertelenül ostromolta egyik várukat. 1285 elején tatár csapatok törtek be az országba, majd az év folyamán a királynak ismét egy lázadást kellett levernie a Szepességben. 1286-ban újra a Kőszegiek ellen vonult, 1287 márciusában pedig a Kőszegi–Borsa főúri koalíció ellen kellett harcolnia, de vereséget szenvedett. Ilyen körülmények között érthető, hogy kevés állandó híve mellett továbbra is a kunokra igyekezett támaszkodni. Az 1280-as évek közepétől tűnnek fel IV. László környezetében a *nyögérek* (latin *Neugerii*), akiket a források mint külön pogány népet említanak. Ezért régebben a kutatás valamilyen tatár népcsoportnak tartotta a nyögéreket, akik talán 1285-ben, a második tatárjárás alkalmával kerültek Magyarországra. Németh Gyula derítette ki, hogy a szó a kun nyelvből került a magyarba (*nöger* 'katonai

segítőtárs, kísérő katona’), a kunba pedig a mongolból (*nökör, nöker* ’társ’). Így nevezték a kora feudális nomád társadalmakban másutt is meglévő állandó katonai kíséret tagjait (az ennek megfelelő társadalmi réteget képviseli a türk *bujruk* vagy a magyar *miles/harcos jobbágy*). IV. László tehát egy kunokból szervezett testőrgárdával, a nyögérekkel vette körül magát. Az lehetséges, hogy az 1285-ben foglyul ejtett tatárok közül is bekerültek ebbe a sajtáságos, nomád fejedelmek testőrségét idéző alakulatba. A *Nyögér* (Vas és Veszprém megye), *Nyögérszállás* (a kun Hantos-szék egyik szállása Fejér megyében) helynevek igazolják, hogy a kifejezést a korabeli magyar nyelv ismerte.

Olyan hírek is terjengtek az országban, hogy a király a tatárokkal szövetkezik, sőt, a tatárok egyenesen az ő biztatására törtek be az országba. Bár ezeknek nemigen lehetett valós alapjuk, annyi bizonyos, hogy IV. László életmódja és botránys viselkedése joggal váltotta ki az egyház haragját. IV. László 1286-ban a nyúl-szigeti domonkos kolostorba záratta feleségét, a királynéi javakat pedig kun szeretőjének, Éduának adományozta. Lodomér esztergomi érsek a pápai udvartól kapott engedély birtokában kiközösítette a királyt, kiszabadította a királynét, és visszajuttatta neki jövedelmeit. A főurak elfogták a királyt, és arra kényszerítették, hogy járuljon az érsek elé, és nyilvánosan mutasson megbánást. A király látványos bűnbánatára és újabb eskütételére 1288 márciusában került sor. Az érsek az egyházi törvények lábbal tiprásával vádolta a királyt, feltételei közé tartozott, hogy a király semmiféle pogányt – tatárt, kunt, nyögért, szaracént (azaz mohamedánt), zsidót – nem tűr meg házi szolgálatában vagy hivatali méltóságban, a pogány szokásokat elhagyva visszatér „a katolikus viselkedés becsületes formáira... különösen ételben, ruházatban, szakáll- és hajviseletben”. Ígéreteit azonban László most sem tartotta be, és amikor az érsek ezt számon kérte, azt válaszolta a két hozzá küldött főpapnak, hogy nem tűri el, hogy papok törvényei korlátozzák. A történekről Lodomér érsek részletesen beszámolt IV. Miklós pápához (1288–1292) 1288 májusában intézett levelében, melynek végén azt kérte, hogy a pápa hirdessen keresztes hadjáratot a tatárok és a király ellen.

Erre azonban nem került sor. A két érsek és a püspöki kar a bárókkal összefogva megpróbálta a királyt mellőzve kormányozni az országot. 1289-ben IV. László is részt vett az országos gyűlésen, amelyen visszaadták a királyné jövedelmeit, rendezték az egyházi jövedelmeket, a birtokügyeket és a belső vámok kérdését. 1289 végén a király az ellene lázadóknak kegyelmet ígért, és megkísérelte hadba hívni a megyei nemeseket, nem sok sikerrel. Ekkor már az Alföldön, bizonyára kun hívei között tartózkodott. 1290 tavaszán nádorrá nevezte ki a mohamedánból kereszténnyé lett Mizsét. 1290 júniusában a király Temesről Csánádra, innen Békésbe, majd Biharba ment. Július 10-én éjszaka a Borsák körösszegi vára közelében táborozó királyt sátrában meggyilkolták (66. kép).

66. kép. IV. László király megölése (Képes Krónika, 129. old.) / Fig. 66. Ladislaus IV's assassination (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 129)

A Budai Krónika szerint a kunok közössége hosszasan tanácskozás után határozta el, hogy a királynak meg kell halnia, s három kun főember, *Arbuz*, *Turtel* és *Kemenche* végzett vele. Más források azt sejtetik, hogy egyes báróknak is volt közükhöz. Másnap Mizse nádor a testvérel és Édua bátyjával, Miklóssal Arbuz szállására ment, és ott megölte őt és Törtelt.

A kun társadalom 1279 és 1290 között mély válságot élt át, amit a kunok lázadása és

kivonulásuk az országból önmagában is jelez. Az 1270-es évek végéig, ha megváltozott keretek és körülmények között is, de a kunok lényegében háborítatlanul folytatták a számukra megszokott életet, ugyanakkor megvolt a helyük a magyar államszervezetben és a királyi hadseregben; az Árpád-kori Magyar Királyságnak évszázados tapasztalatai voltak a pogány katonai segédnépek integrálásában. 1279-től mindez felborult. Az a visszás helyzet alakult ki, hogy egyrészt a király számára szerepük túlzottan felértékelődött, másrészt fokozódott a társadalmi és politikai nyomás gyors integrálásukra, és az ország bajaiért bünbakká váltak. A kun törvény önmagában nem tartalmazott lehetetlen kívánalmakat, ráadásul a kiváltságokat is rögzítette, és alsó fokú autonómiát adott a kunoknak – ugyanezekben a kérdésekben a kunok vezetői nyilván már IV. Bélával is megállapodtak –, a kunok elégedetlenségét és lázadását az erőszakos követelések okozták. A hatalmaskodó főurak bizonyára örültek, hogy a kun kérdésnek „világpolitikai” súlya lett, hiszen a Szentszék állandóan foglalkozott vele – a legátus törekvéseit akár még helyeselheték is érzelmi alapon –, és így kevesebb szó esik arról, hogy valójában mi veszélyezteti az egyház szabadságát, és gyengíti a királyi hatalmat. A sokszereplős játszmában a király személye fontos, alighanem a legfontosabb tényező volt, egyéni tragédiáját is az okozta, hogy semmiféle megoldást nem tudott találni. A kun előkelőknek egy idő után fel kellett ismerniük, hogy befolyásuk a királynál kétes dicsőség, hogy könnyen elvérezhetnek a király és ellenfelei közötti harcban, hiszen ellenük az egész keresztény magyar társadalom hajlandó összefogni. Ezért dönthettek IV. László megölése mellett. Az is sokatmondó, hogy a gyilkosságot kun főurak hajtották végre: a már idős Arbuzt egy 1289-i oklevél a király rokonának mondja, az ő nevét és Törtelét helynév őrizte meg a Kiskunság északi részén, ahol szállásuk lehetett. Forrásadat nem lévén rá, csak óvatos feltevésnéként fogalmazzuk meg, hogy IV. László sorozatos ígéreteivel és esküszegéseivel valószínűleg nemcsak az egyházi törvények, hanem a kun nemzetségi szokásjog ellen is vétett.

IV. László halála után mindenesetre a kun kérdés lekerül a napirendről. Az eltelt évtized alatt beigazodott, hogy a királyi hatalom támaszát nem jelenthetik egyedül a pogány népcsoportok, és keserű tapasztalatok birtokában talán maguk a kunok is jobban igyekeztek beilleszkedni. A következő uralkodók alatt a kunok változatlanul szerepelnek a magyar könnyűlovasságban, de III. András (1290–1301) már zsold fizetése fejében kísérték el hadi vállalkozásaira, így például 1298-ban a Habsburg Albert (1298–1308) megsegítésére küldött magyar sereggel együtt a göllheimi csatában vettek részt. A kunokra is vonatkozott az 1290. évi törvénynek a nemesek hadviselésével foglalkozó cikkelye: a határokon kívül csak a király pénzén voltak kötelesek katonáskodni. 1298 februárjában a bécsi fejedelmi találkozón Albert osztrák herceg meghívására III. András király és második felesége, Ágnes királyné is részt vett. Nagyszámú kíséretükben ott volt Alpra kun vezér fia is (*filius Abrammi regis Comanorum*), aki tíz magyarral együtt a zsúfolt szállásokon összetűzésbe került a helyi németekkel, a bécsiek rájuk támadtak, és agyonütötték őket. Az esetet a *Continuatio Vindobonensis* mondja el, Alprát a kunok királyának nevezi.

III. András halála után a pápa és a hazai klérus segítségével trónra kerülő Anjou Károly Róbert (1308–1342) hosszú, kitartó küzdelemben egyenként győzte le ellenfeleit, az országgrésznyi területeket birtokló, magukat önállósító tartományurakat. A feudális anarchia felszámolásáért, a rend helyreállításáért folytatott harcban a központi hatalom oldalán különösen a kezdeti években jelentettek számottevő fegyveres erőt a kunok (és ezekben az években már a jászok is), amikor a király tábora még nem sok párthívet számlált. Károly Róbert a köznemességet és a városi polgárságot nyerte meg szövetségesül, és a feudális oligarchák hűbéres nemesei, familiárisai a király sikereivel párhuzamosan egyre többen szivárogtak át az ő oldalára. Az 1320-as évektől beköszöntő belső béke nagy gazdasági fellendülést hozott; ennek hatására egyebek között a lovagi kultúra kései virágzásának is tanúi lehetünk. A nehézfegyverzetű lovagi-nemesi bandériumok mellett a 14. századi források állandóan emlegetik a kun csapatokat is a királyi seregben, szabad zsákmányolás helyett rendszeres zsoldpénzt kapnak. 1330-ban a Baszaraba havasalföldi vajda (1310 körül–1352) ellen vezetett hadjáratban is ott voltak a kunok, a fényes lovagsereg azonban súlyos vereséget szenvedett, midőn Baszaraba kun-kipcsak és vlach harcosai a régi nomád

67. kép. Nagy Lajos király és udvara. A trónon ülő király jobbján páncélos lovagok, balján keleti ruhás előkelők. A Képes Krónika címlapjának első miniatúrája. / Fig. 67. King Louis the Great and his court. Flanking the king on the throne are armoured knights on the right and nobles in oriental clothing on the left. The first miniature of the title page of the Hungarian Illuminated Chronicle.

taktika íratlan szabályai szerint színlelt megfutamodással egy sziklaszorosba csalták és megsemmisítették a magyar sereget; a király is csak legjobb vitézei önfeláldozása révén tudott megmenekülni.

Károly Róbert fia, az expanzív külpolitikát folytató I. (Nagy) Lajos (1342–1382) Itáliába, Dalmáciába, Lengyelországba, Halicsba, Boszniába, Bulgáriába vonuló nagyszámú hadinépe között a kun és a jász lovas íjászokat is megtaláljuk, de a könnyűlovasság soraiban a nomád harcmodor fogásait alkalmazó magyarok is szerepelnek. Az ellenfelek közül különösen az olaszoknak tűnt fel az íjjal-nyíllal és karddal felszerelt magyar könnyűlovasság nagy száma, melyet Lajos király nemcsak kíséretként, hanem önállóan is csatába vetett. Az állandó hadiállapot a magyarországi fegyverzet fejlődését is felgyorsította. A magyar csapatok főként az itáliai hadszíntéren szerezhettek tapasztalatokat, ahol kapcsolatba kerültek a korszerű haditechnikát képviselő, a kor legjobb fegyvereivel ellátott zsoldosokkal. A magyarok felszerelésének korszerűsítése az 1350-es években következett be, s ez a könnyűlovas kunokat is érintette. Falfestményeken és miniatúrákon figyelemmel kísérhető, hogy a besenyők és kunok által meghonosított közelharc fegyver, a csillag alakú buzogány a 14. század közepén hogyan adja át a helyét a nyugati eredetű tollas buzogánynak, amely az időközben erőteljesebbé és vastagabbá váló sisak és páncél átzúzására is alkalmas volt.

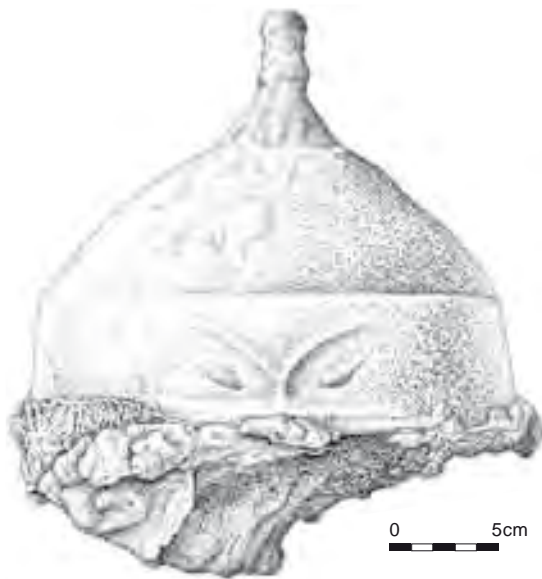
Nagy Lajos király kódexfestője, Hertul fia Miklós a Képes Krónika címlapjának első miniatúráján megörökítette azt az európai udvarokban szokatlan látványt, amely ünnepélyes alkalmakkor fogadta a magyar uralkodó színe elé járuló alattvalókat és a külszorból érkező vendégeket (67. kép). Nem az a meglepő, hogy a trónon ülő király jobbján páncélba öltözött lovagok – magyar főurak, udvari méltóságok – foglalnak helyet, hanem az, hogy a királytól balra színes, keleties ruhát viselő előkelők állnak. Számos kutatónak okozott fejtörést, hogy kik lehetnek ezek az alakok. A magyarsághoz a korábbi századokban csatlakozott keleti népek vezetői, a testőrség parancsnokai, vagy keleti országokból érkezett követek? Kézenfekvő, hogy bennük is udvari embereket keressünk, mégpedig a keleti viseletüket ebben

az időben még őrző kunok, jászok és „tatárok” (az Arany Horda területéről beköltözött kipc sakok) vezetőit, akiket az ősi magyar – és ezzel együtt szintén keleti – hagyományokat őrző udvari szertartásrend a király baljára állít. Az első sorban álló három férfi egy-egy fegyvert tart kezében: íjat, buzogányt (egyek kutatók szerint nyilat) és szablyát. A fegyvereknek jelképes jelentésük van, ami a főemberek rangjával, király körüli szolgálatával függ össze. U. Köhalmi Katalin állapította meg, hogy a miniatúrákon rögzített jelképrendszer belső-ázsiai nomád államok udvari szokásaiban gyökerezik, a fegyverek udvari tisztségviselők méltóságjelvényei, illetőleg a testőrgárda egyes osztagainak jelképei. Nem kétséges, hogy a távoli Keleten, a kitajoknál és a mongoloknál honos szimbolikát a kunok hozták magukkal a Kárpát-medencébe. A szóban forgó három előkelő arca is keleti eredetre vall, ruházata pedig megfelel a korabeli steppei divatnak. A mögöttük álló két férfi a hűbéres balkáni államok (Havasalföld, Bosznia, Észak-Bulgária) képviselője lehet, akiket szintén a bal oldalon illetett meg hely.

Nagy Lajos uralkodásának vége felé az önálló taktikai egységet képező kun és jász lovascsapatok eltűnnek a forrásokból. Ennek okát abban látjuk, hogy a kunok és jászok feudalizálódása, a közrendű szabadok jobbágysorba süllyedése annyira előrehaladt, hogy a hadba vonulók száma rohamosan csökkent. Ugyancsak ezekre a társadalmi okokra lehet visszavezetni, hogy az állandó gyakorlást, összehangolt csapatműködést, és nem utolsósorban: kiváló minőségű harci felszerelést igénylő nomád taktika néhány évtized leforgása alatt elfelejtődött. A 14. század végén, amikor Magyarországnak egy új, minden eddiginél félelmetesebb nagyhatalom, az oszmán-törökök hadseregével kellett szembenéznie, kiderült, hogy a feudális lovagi seregek létszámra sem elegendők, taktikájuk sem megfelelő, s a magyar könnyűlovasság harci tudása a mélyponton van. A bevonuló újoncok között voltak olyanok, akik nem tudtak az íjjal bánni. Zsigmond király (1387–1437) a hadsereg átszervezésére tett kísérletet, megpróbálta létrehozni a telekkatonaság intézményét, vagyis a jobbágytelkek száma szerint kiállított könnyűlovasság parasztkatonaságot. A 15. században a kunoknak és jászoknak már ennek keretében kellett volna hadba szállniuk, a nemzeti arisztokrácia kései utódai, a szállásbirtokos családok (*capitanei*) azonban saját katonai szolgálatukat az ún. tegzespénz (*proventus pharetralis*) fizetésével válthatták meg.

Milyenek ismerjük az Árpád-kor vége és az Anjou-kor háborúiban jelentős szerepet betöltő kunok fegyverzetét? A Magyarországra költöző első egy-két nemzedék harcosai még nyilván a Fekete-tenger melléki steppékről magukkal hozott felszerelést használták, amelyet kelet-európai régészeti kultúrájukban megismertünk. Magyarországon az előkelő réteg temetkezéseiben is hasonló tárgyi anyag került elő, azonkívül középkori falfestmények és miniatúrák is megörökítették a kunok viseletét és fegyverzetét. A Szent László-legendát elbeszélő, az 1300-as évek első felében festett falképeken a festők gyakorta ábrázolták keleti típusú sisakban és sodronyokban a kunokat, a sisakhoz arc- és nyakvédő sodrony vagy páncélgallér járul. A kun arisztokrácia körében eléggé elterjedt lehetett ez a harci viselet. Az orosz évkönyvek és az Igor-ének is említést tesznek a kunok sisakjáról, mellvértjeiről és pajzsairól. Magyarországon két előkelő kun harcos sírjában volt vassisak és sodrony, Csólyospálos–Csólyospusztán és Csengele–Bogárháton. Ezen kívül tudunk még egy Kiskunmajsa–Kígyópusztán a 19. században előkerült, de nagyrészt elkallódott sírleletről (II. sz. kígyópusztai lelet), amelyből egy páncéling töredék megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Csak feljegyzésből van tudomásunk arról, hogy Kunfehértó–Debeákon 1816-ban feldúltak egy sírt, s az abban talált páncélt „széjjelszaggatták”. A felsőszentkirályi sírban valószínűleg pikkelypáncélhoz tartozó lemezeket találtak.

Mindkét kun vezéri sírból származó, keleti típusú sisakunk félgömb alakú, enyhén csúcsosodó, külön ráerősített köpűs sisakcsúccsal és homlokpánttal (68–70. kép). A csólyosiról tudjuk, hogy amikor előkerült, sisakcsúcán aranyozott gömb volt, mely később elveszett. A homlokpántot elől palmetta díszíti. A csengelei sisak homlokpántján szemöldök- és szempárábrázolás van, szemvédő lemezt és nyakvédő sodronypáncélt erősítettek hozzá. 11–13. századi nomád sírokból kerültek elő hasonló sisakok, így a Csingul-kurgán kun fejedelmi sírjából is egy aranyozott példány, amelynek orrvédő vasa és sodronyos nyakvédője van. A kun őszobrok is ilyen típusú sisakot viselnek. Ez a sisaktípus az

68. kép. A csengelei kun vezér sisakja (Horváth 2001. nyomán) / Fig. 68. The helmet of the Cuman chief of Csengele (after Horváth 2001)

69. kép. Sisak a csólyosi kun vezéri sírból. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 69. Helmet from the Cuman chief's grave at Csólyos. Hungarian National Museum

70. kép. A csólyosi sisak rekonstrukciós rajza (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 70. Reconstruction drawing of the helmet from Csólyos (drawn by Ágoston Dékány)

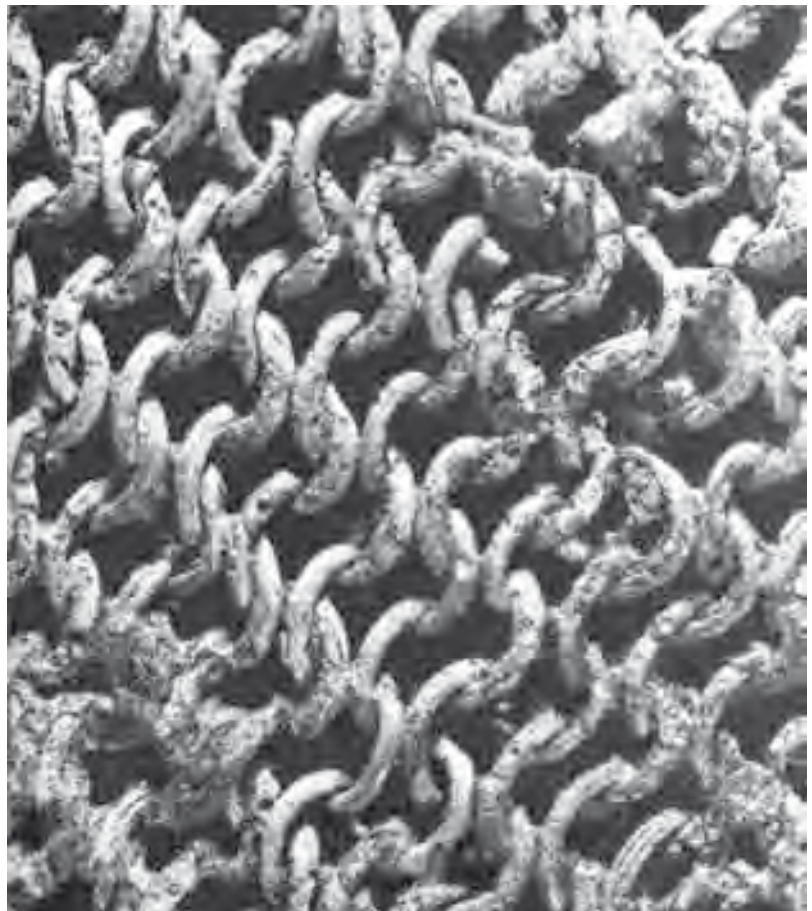
iráni és közép-ázsiai fegyverművesség hatását mutatja, elterjedése viszont a nomád előkelő réteghez köthető, így lehetséges, hogy steppei műhelyben készült. Szintén a csólyosi sírból származik két negyedgömb alakú páncéllemez, amely a váll vagy a térd védelmére szolgált (71. kép). A távol-keleti kitajoknál már a 10. században megjelent a test legsebezhetőbb pontjait védő lemezpáncél, ezzel szemben Nyugat-Európában csak a 13. század végétől kezdték alkalmazni a testformát követő páncéllemezeket a vállon, a térdén és a karon. A kunok előkelő rétege tehát korszerű védőfelszerelést hozott magával keletről, amely megfelelő védelmet nyújtott, mindamellett nem gátolta a lovaszt a nyilazásban és a szabad mozgásban. A 13. század második felében ennél erősebb páncélzatot csak a gazdag nyugati lovagok viseltek: az egész testet, kezeket és lábakat is fedő sodronypáncélt és a fejet teljesen körülvevő csöbörsisakot. Ilyen lovagi fegyverzetet ábrázol a kígyópusztai csat vésett nielló díszes arany csatlemeze, egy kun főember sírjából származó öv tartozéka (Kiskunmajsa–Kígyópuszta, I. sz. lelet).

A Csólyospáloson és Csengelén feltárt sodronyíngek nem épen megmaradt példányok. A

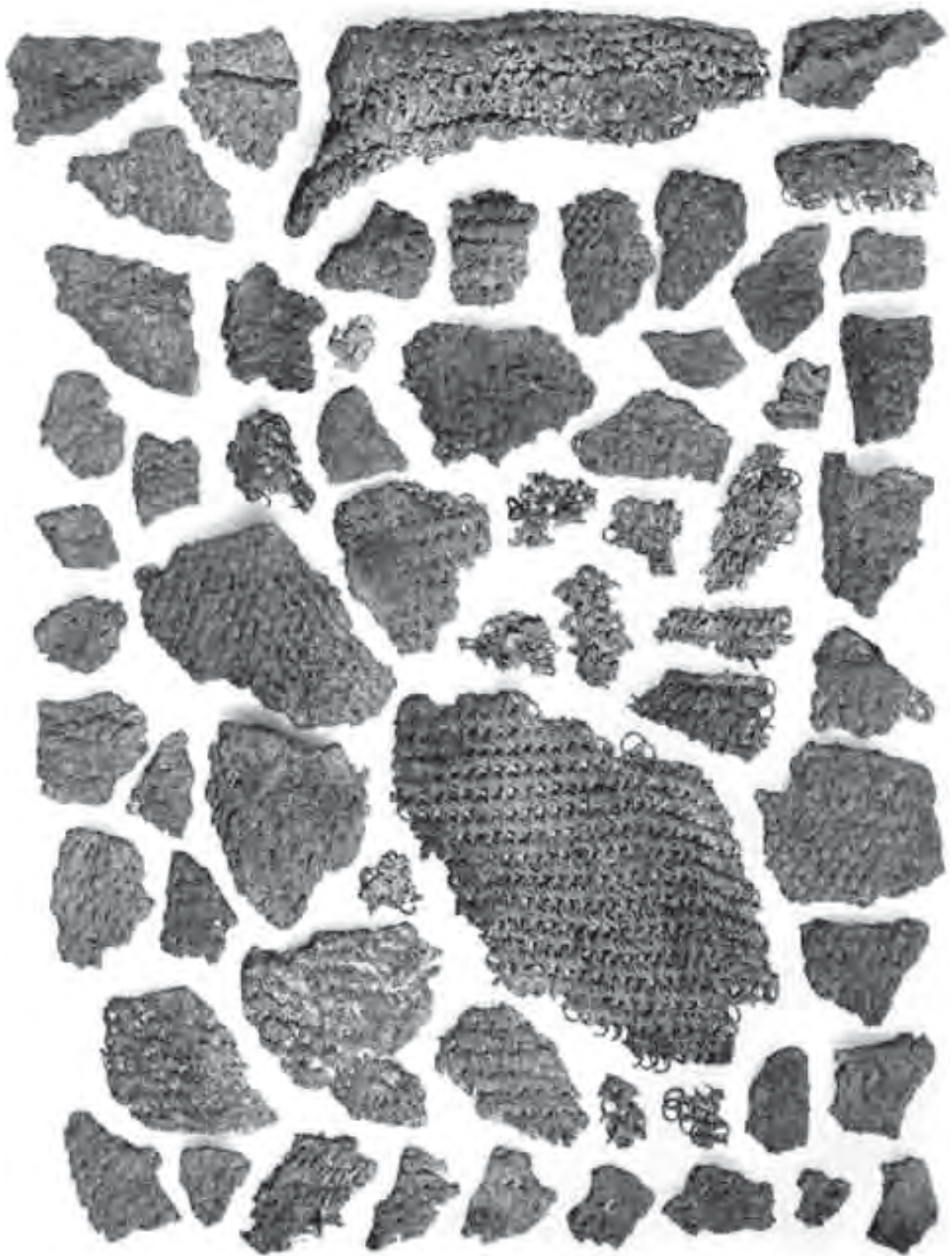

71. kép. A vállat vagy a térdet védő páncéllemezek a csólyosi kun harcos felszereléséből. Magyar Nemzeti Múzeum (Susits László felvétele) / Fig. 71. Armour plates protecting the shoulder or the knee from the armour of the Cuman warrior's grave at Csólyos. Hungarian National Museum (photo by László Susits)

csengelei sodronying a sírban alaktalan tömbbé rozsdásodott össze, szétbontása nem volt megoldható. A csólyosi sodronyingból 60 db töredék maradt meg, ezek a teljes páncéling felületének csak 15-20%-át teszik ki (72–73. kép). Megfigyelhető, hogy 10,5–11 mm átmérőjű, rombusz átmetszetű karikákból szőtték, a zárt (összeforrasztott) és szegecselt karikák váltakozó sorokban futnak. Leleteinket a kelet-európai rövid testű és rövid ujjú (csuklya nélküli) típushoz sorolhatjuk, amely megfelelt a mozgékony

72. kép. A csólyosi sodronying szövémódja (Kónya Kálmán felvétele) / Fig. 72. The pattern of the chainmail from Csólyos (photo by Kálmán Kónya)

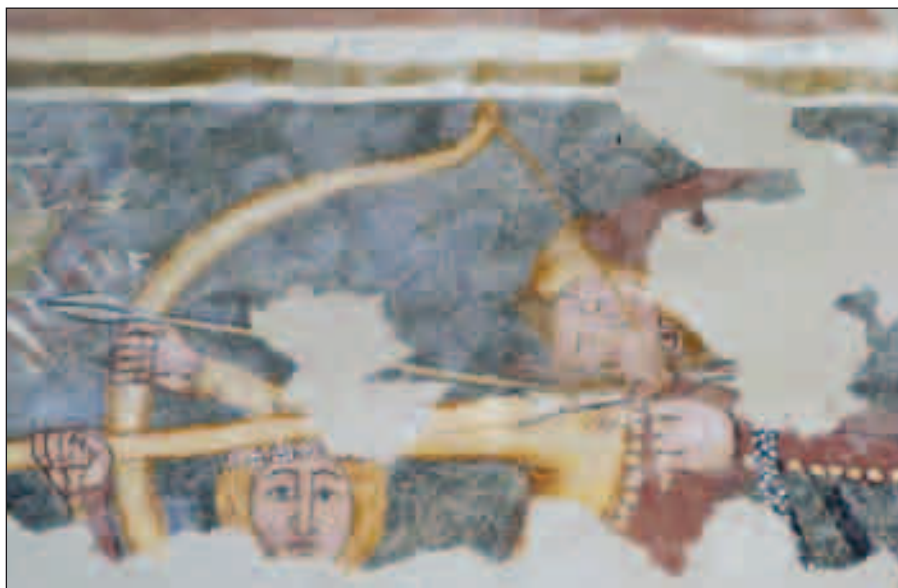
73. kép. A csólyosi sír sodronyingének töredékei. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) /
Fig. 73. Fragments of the chainmail from the Csólyos grave. Hungarian National Museum

nomád harcmódor követelményeinek, benne a kar szabadon mozoghatott, hossza kb. 70 cm volt, súlya 5,5-6,0 kg. A 13. századtól kezdve nagyobb átmérőjű, lapos és széles karikákból készítették a páncélingeket orosz földön is, és az Arany Horda uralma alá eső területeken is; a szabásmód is megváltozott ebben a korban, a nyugat-európai darabokhoz hasonlóan a sodronying teste és ujja meghosszabbodott. A kunok által használt keleti sodronyingek készítési helyeként elsősorban kaukázusi, hvárezmi vagy orosz műhelyek jöhetnek számításba. A kijevi Ruszban már a 10. században gyártottak sodronyinget; ennek kétségtelen bizonyítéka, hogy egy gnyozdovói kurgánban sodronying-készítő mester nyugodott szerszámaival és páncélkarikákkal. Willelmus de Rubruk írja úti beszámolójában, hogy a Kaukázus hegyeiben húsz tatár harcos kísérte őket, közülük kettőnek volt páncélinge. „Kérdeztem, honnan került hozzájuk, azt mondták, hogy az alánoktól zsákmányolták, akik jól értenek az effélék készítéséhez és kiváló kovácsok” (Itinerarium XXXVII. 17.).

Az egyszerű nomád harcosok általában bőrpáncélt viseltek. 14. századi nyugati szerzők bőrruhás magyar könnyűlovasokról írnak. A *Chronicon Aulae regiae* az 1315. évnél jegyzi meg ezt. Villani Máté az Itáliában harcoló magyarok öltözkédését így írja le: „Általában állandó ruházként bőrzekét viselnek, s amint jól bekenték, egy másikat öltenek rája, erre ismét egyet, miáltal igen erőssé s védelemre alkalmassá teszik.” Ezekben a hadjáratokban kunok is részt vettek; a megfigyelések elsősorban rájuk vonatkozhatnak, bár a magyar könnyűlovasságra is hatott a kun divat és a nomád taktika. A páncéllal felszerelt harcosok a középkori nomádoknál nem alkottak külön fegyvernemet. Csak a gazdag előkelő réteg tagjai tehették meg, hogy magukat és kísérő katonáik egy részét ellátták ilyen drága holmikkal; közülük kerültek ki a csapatok és seregrészek parancsnokai.

A kelet-európai régészeti anyagból és a kun szobrokról ismert mell- és hátvédő korongok a magyarországi ábrázolásokon nem fordulnak elő, talán egyetlen eset kivételével, a Képes Krónikában Vérbulcsu képén (26. oldal), a rögzítő szíjak nélkül.

Az összetett reflexíjnak új típusa jelent meg Európában a kunokkal. Ez rövidebb volt, mint az előző korszak magyarok és besenyők által is használt íja, de bizonyos szerkezeti változtatások következtében – az íjkarok merev része hosszabb lett, hajlékony része pedig erősebb – lövő ereje megnövekedett (74. kép). A harcosok felajzott állapotban, készenléti íjtartó tegezben hordták magukkal. Ennek

74. kép. Hátrafelé nyilazó kun harcos a székelydályai (Daia, Románia) unitárius templom falfestményén (a szerző felvétele) / Fig. 74. Cuman archer shooting backwards on the mural of the Unitarian church of Székelydálya (Daia, Romania) (photo by the author)

75. kép. Szent László-legenda, Birkózás. A székelyderzsi (Dârjiu, Románia) unitárius templom falfestménye, 1419. (a szerző felvétele) / Fig. 75. Legend of St. Ladislaus, Wrestling. Mural of the Unitarian church of Székelydálya (Daia, Romania), 1419 (photo by the author)

76. kép. Hátrafelé nyilázó kun harcos a szepesmindszenti (Bijacovce, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 76. Cuman archer shooting backwards in the representation of the St. Ladislaus legend from Szepesmindszent (Bijacovce, Slovakia)

77. kép. Kun tegez a kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 77. Cuman quiver in the representation of the St. Ladislaus legend in Kakaslomnic (Vel'ká Lomnica, Slovakia) (drawn by Ágoston Dékány)

köszönhetően a kor nomád lovasságának gyorsasága és manőverező képessége is fokozódott. Ilyen készenléti íjtartó valóság-hű ábrázolását látjuk a székelyderzsi (Dírju, Románia) unitárius templom 1419-ben festett falfestményén a Szent Lászlóval viaskodó kun harcoson (75. kép). A mongolok ugyanennek az íjtípusnak a belső-ázsiai pusztákon időközben tovább fejlődött, rugalmasabb változatát hozták magukkal és terjesztették el az Arany Horda uralma alatt lévő területeken.

Ugyancsak a korabeli steppei fegyverzet legkorszerűbb, kunokkal megjelenő típusai közé tartozott az ún. kun típusú tegez is. Székelyföldi és szepességi falfestmények hiteles ábrázolásai alapján állapította meg László Gyula, hogy a kunokkal az avar és magyar régiségből ismert, belső-ázsiai eredetű, hengeres testű, lefelé szélesedő, fedeles tegez új változata jelent meg a Kárpát-medencében. Az újítás abból állt, hogy a hegyükkel fölfelé állított nyílveszőket egy hosszanti nyíláson keresztül helyezték el a tegezen, melyet a megtöltés után bőrszalagokkal összefűztek, a tegez fedele pedig nem lefelé, hanem ajtószerűen oldalt csapódott (76. kép). A tegez teste nyírfa vagy fűzfa kérgéből készült, amelyre bőr- vagy szövetborítás került, esetleg faragott csontlemezekkel díszítették. Az egyik legszebb ábrázolás az 1317 körül festett kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) freskón látható: az ajtós tegez a hátrafelé nyilázó kun övéről jobb oldalt függ, faragott csontlemez rátétek díszítik, a fedél zárására hatágú gótikus csat szolgál (77. kép). A „kun tegez” művelődéstörténeti útvonala ma már jól megrajzolható: a kelet-európai steppe 11–13. századi kőszobrain és 10–11. századi középp-ázsiai ábrázolásokon ugyanezt a típust fedezhetjük fel, tehát ezt a fegyverzeti újítást is a kunok hozták magukkal a Volgától nyugatra,

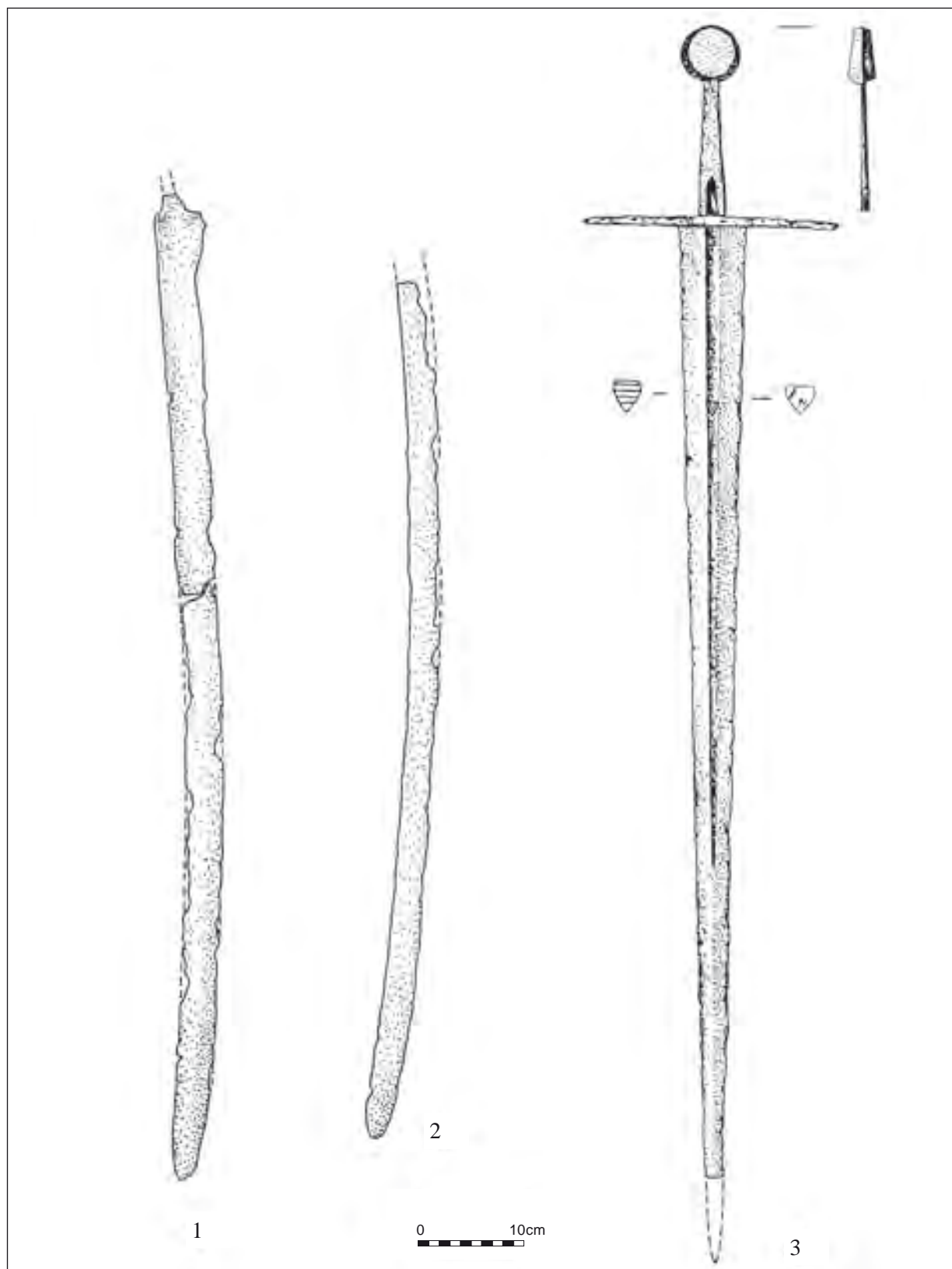

78. kép. A csólyosi sírlelet nyílhegyei. 1. Lapos, nyúlánk, gerincelt, peremes nyakú vas nyílcsúcs. 2. Lapos, gerincelt, kissé aszimmetrikus acél nyílcsúcs. 3. Széles, lapos, rombusz alakú vas nyílcsúcs, hegyénél átfúrt. 4. Lándzsa alakú, acél nyílhegy, páncéltörő típus. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 78. Arrowheads of the Csólyos grave. 1. Flat, elongated iron arrowhead with midrib and flanged neck. 2. Flat, slightly asymmetrical steel arrowhead with midrib. 3. Wide, flat, rhombic iron arrowhead, perforated at the tip. 4. Spear-shaped steel arrowhead, armour piercing type. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

tőlük vették át többek között az orosz fejedelemségek, és kun segédcapatok révén kerülhetett a Bizánci Birodalomba is. A zsegrai és a karaszközi (Žehra, Kraskovo, Szlovákia) középkori falképeken egy sajátos, hosszú szőrű, gömbös kupakkal ellátott tegez látható, amely prémes állat gereznájából készülhetett. U. Kőhalmi Katalin a steppevidék legkeletibb végén, a 11. századi kitajoknál találta meg ennek a tegezformának a megfelelőjét.

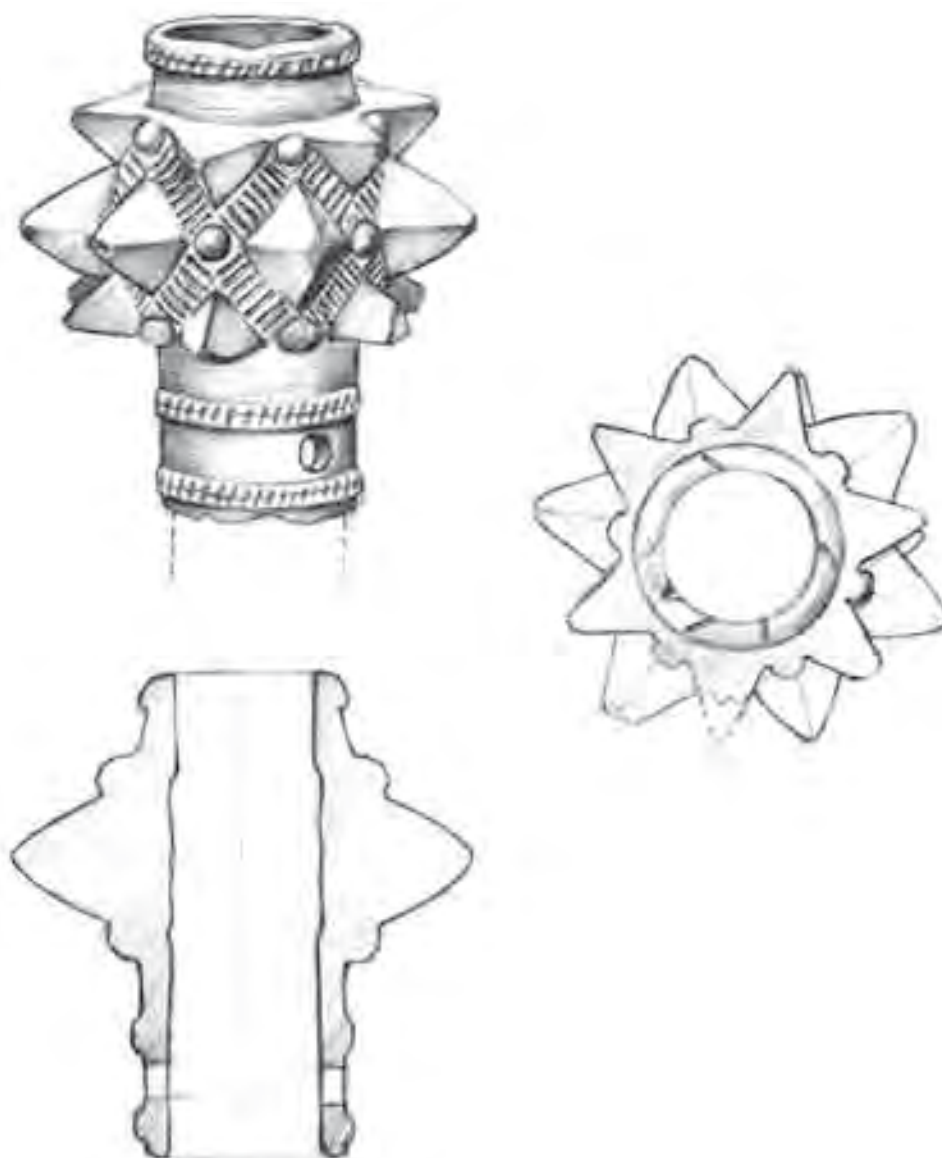
Kun sírleleteink közül a csólyosi, a felsőszentkirályi és a csengelei sírban helyeztek nyílvevőket a halott mellé tegezben vagy azon kívül, a csólyosiban 4 db különböző típusú nyílhegy volt, a csengeleiben háromféle típushoz tartozó 8 db vas nyílhegy volt és 1 db csont nyílcsúcs; a felsőszentkirályi sírból 2 db nyílhegy került elő (78. kép). A védőfegyverzet fejlődésével összefüggésben a 11–13. században egyre gyakoribbá váltak a túszerűen hegyes vagy lándzsa alakú, acélezott páncéltörő nyilak, amelyek megfelelő szögben és erővel kilöve átütötték még a sodronypáncélt is. Emellett a nyílfajták sokaságával kell számolnunk: a középkori nomád harcos más-más alakú és nagyságú nyilakat használt harcban, vadászatban, céllövésnél, közeli vagy távoli célpont ellen. Különösen nagy lehetett a vadásznyilak változatosága: más nyílhegyre volt szükség nagyvadak, prémes állatok vagy a különböző madarak elejtésére. A mongol taktikában egyenlő szerep jutott a közeli célpontra alkalmas és a nagyobb távolságra való könnyű nyilaknak: a hadba vonuló harcosoknak mindkét fajtából egyenlő mennyiséget kellett magukkal vinni. Mikor Dzsingiszt kánná választották, követi tisztségre kizemelt embereihez ilyen szavakat intézett: „legyetek távolba szálló *koocsak*-nyilaim, közelre repülő *odora*-nyilaim” (A mongolok titkos története, III. 124.).

A közelharc fegyverek közül három kun sírleletben volt szablya (Szentkirály–Felsőszentkirály, Erdőtelek, Kiskunmajsa–Kuklis-tanya) és egy sírban nyugati típusú kétélű kard (Kunszentmárton–Jaksorérpart) (79. kép). Az első két szablyának hiányzik a markolata és a keresztvasa, az erdőteleki- nek a pengéje is töredékes. A kiskunmajsainak ugyan megvan a markolata és az egyenes keresztvasa, de a penge vége hiányzik, így teljes hosszát nem ismerjük. Az elpusztult felsőszentkirályi szablyáról csak fénykép tájékoztat, markolat nélküli hosszúsága kb. 96 cm volt. Kun szablyáink az enyhén ívelt,

79. kép. Szablyák és kétélű kard előkelő kun temetkezésekből. 1. Felsőszentkirály, 2. Erdőtelek, 3. Kunszentmárton–Jaksorérpart (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) / Fig. 79. Sabres and two-edged sword from noble Cuman burials. 1. Felsőszentkirály, 2. Erdőtelek, 3. Kunszentmárton–Jaksorérpart (after Pálóczi Horváth 1994)

hosszú pengéjű 11–12. századi szablyákhoz hasonlók – ilyenek a magyar anyagban a tinódi besenyő szablyák –, a 13–14. századi dél-országi szablyák pengéje még hosszabb, keskenyebb, és erősebben ívelt. A nomád könnyűlovasság közismert fegyvere a szablya, de drágasága miatt csak az előkelők használták. Plano Carpini írja, hogy a mongoloknál is csak a gazdagok rendelkeztek vele. A kunszentmártoni kardnak kerek markolatgombja és egyenes keresztvasa van, pengéjének mindkét oldalán, a markolathoz közel, a vércsatornánál egy-egy vörösrézrel tausírozott címerábrázolás látható. Az egyik címer két pólyával vágott pajzs, hasonló az Árpád-ház címeréhez, a másik címeren balharánt elrendezésben vésett, tamgaszerű jelek vannak. A kard a 13. század utolsó harmadára keltezhető, valószínűleg magyar gyártmány, akár királyi adományként is kerülhetett tulajdonosához. Meglehet, hogy ez a kard már tükrözi a kunok fegyverzetében Magyarországon bekövetkezett változást, amennyiben a nyugati nehézlovassággal folytatott harcok során az előkelő réteg igyekezett magát felszerelni korszerű közelharci

80. kép. Kun típusú, tizenkét tüskés buzogány bronzból, ismeretlen magyarországi lelőhelyről (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 80. Cuman type bronze mace head with twelve spikes from an unknown find-place in Hungary (drawn by Ágoston Dékány)

81. kép. Lószerszám a bánkúti női sírból. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele) / Fig. 81. Horse harness from the female grave of Bánkút. Institute of Archaeology, University of Szeged, deposit in the Hungarian National Museum

fegyverekkel. Így kerülhetett az erdőteleki sírba bárd a szablya és a steppei lószerszám mellé. Kun fegyverfajtának tartják a csak szórványleletekből ismert, ún. tizenkéttüskés buzogányt; ez sírleletekben nem fordul elő (80. kép).

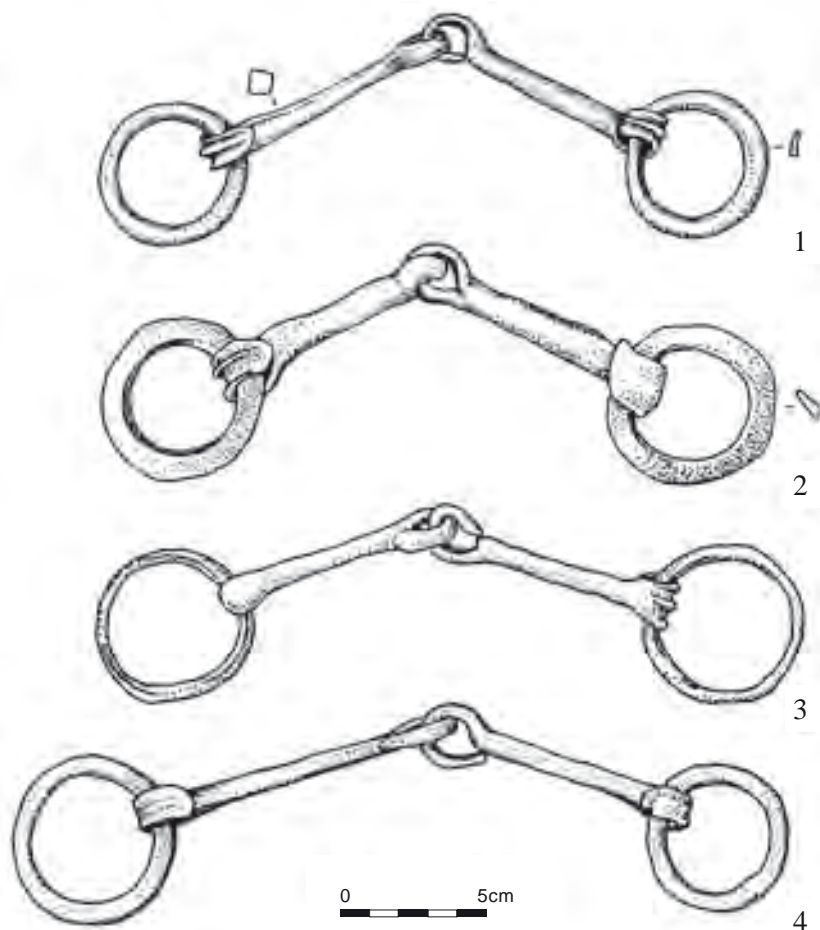
Szólnunk kell még a kun harcosok felszereléséhez tartozó lószerszámról, amely – lóval együtt vagy anélkül – rendszeres melléklete a pogány temetkezéseknek. Zablát, kengyelt és hevedercsatot együtt négy kun sírban találtak: Csengele–Bogárháton, Kunszentmárton–Jaksorérparton, Tiszaföldvár–Homokon és Nagykamarás–Bánkúton, ezek közül az utóbbi bizonyosan női sír (81. kép). Csak kengyelpár maradt meg a csólyosi sírleletből, bár feltehető, hogy ebben is volt zabla, de mivel szőlő alá forgatáskor találták és feldúlták, nem minden tárgy került be a múzeumba (82–83. kép). Feljegyzés alapján tudunk arról, hogy Kunfehértó–Inoka–Pincehegy lelőhelyen egy szédült kun lovassírban is volt kengyelpár a lócsontváz két oldalán; a többi tárgy alapján ez is női sírnak tartható. A zablák a korszaknak megfelelő típusú csikózablák, szimmetrikus vagy aszimmetrikus szájvassal, a karikák általában szélesre kalapáltak, a száruk vége bordázott (84. kép). Szimmetrikus szájvasú, széles karikájú zabla volt a kiskunmajsai sírban, a tiszaföldvárihoz hasonló típusú. Aszimmetrikus zabla a csengelei, tiszaföldvári, bánkúti és erdőteleki leletben volt; ezzel gyorsabb irányváltoztatásra lehetett kényszeríteni a lovat, ezért inkább a harcosok felszerelésére jellemző. Az erőteljes aszimmetria lehetővé tette a bal oldali szárfogást – jobb kézzel ostort, korbácsot, fegyvert lehetett forgatni.

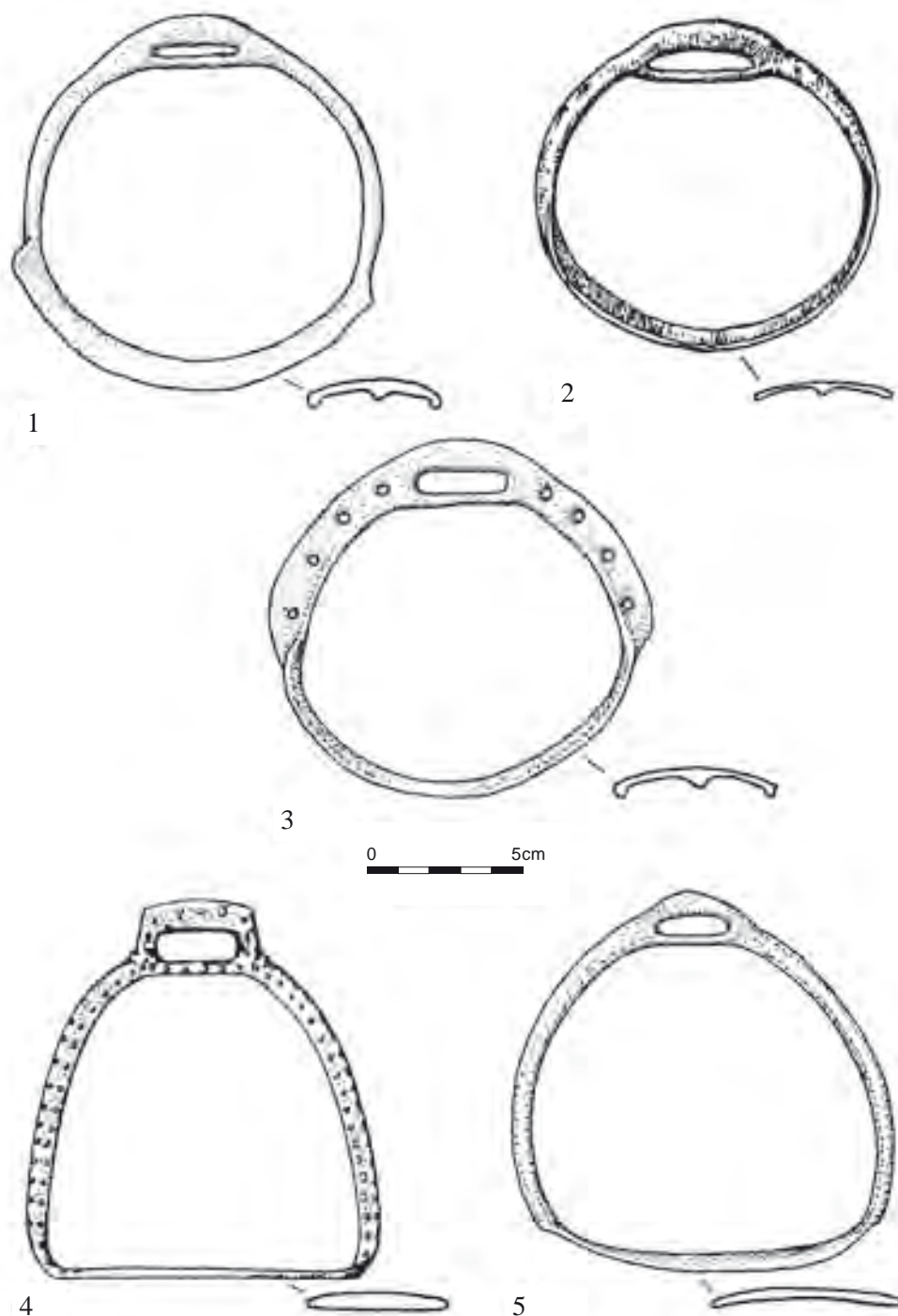
82. kép. Kengyel pár a csólyosi sírból. Többsoros ezüst szegecseléssel díszítették, felületét aranyozták. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 82. Pair of stirrups from the grave of Csólyos. Decorated with multiple rows of silver rivets and gilt surface. Hungarian National Museum

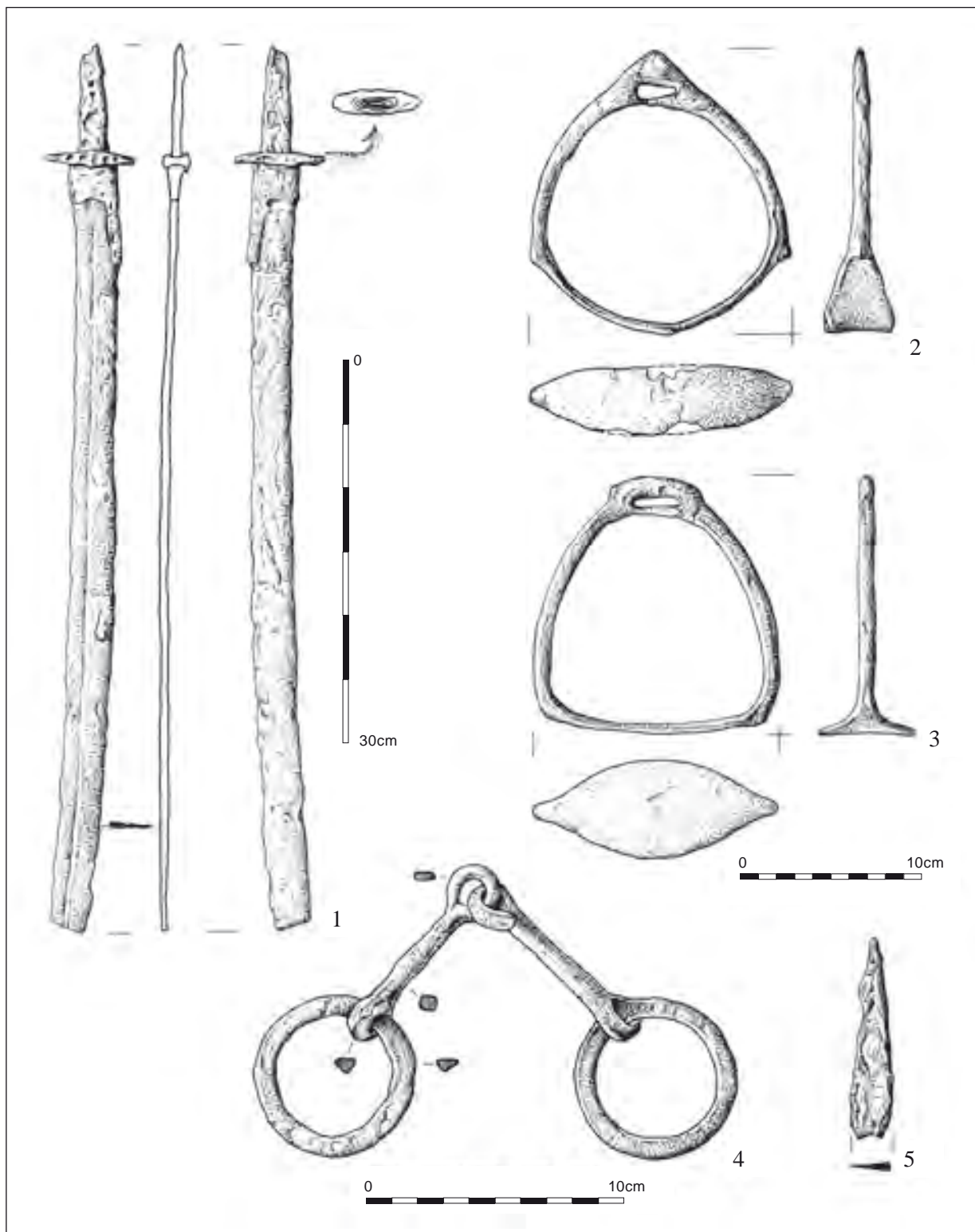
83. kép. A csólyosi kengyel füle, melyen jól láthatók az ezüstdrót berakások (Susits László felvétele) / Fig. 83. The ring of the stirrup from Csólyos, with clearly visible silver wire inlays (photo by László Susits)

84. kép. Zablák magyarországi kun temetkezésekből. 1. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 2. Tiszaöldvár–Homok–Óvirághegy, 3. Nagykamarás–Bánkút, 4. Erdőtelek (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) / Fig. 84. Horse bits from Cuman burials in Hungary. 1. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 2. Tiszaöldvár–Homok–Óvirághegy, 3. Nagykamarás–Bánkút, 4. Erdőtelek (after Pálóczi Horváth 1994)

85. kép. Kengyelek magyarországi kun temetkezésekből. 1. Nagykamarás–Bánkút, 2. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 3. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 4. Csólyos, 5. Erdőtelek (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) /
 Fig. 85. Stirrups from Cuman burials in Hungary. 1. Nagykamarás–Bánkút, 2. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 3. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 4. Csólyos, 5. Erdőtelek (after Pálóczi Horváth 1994)

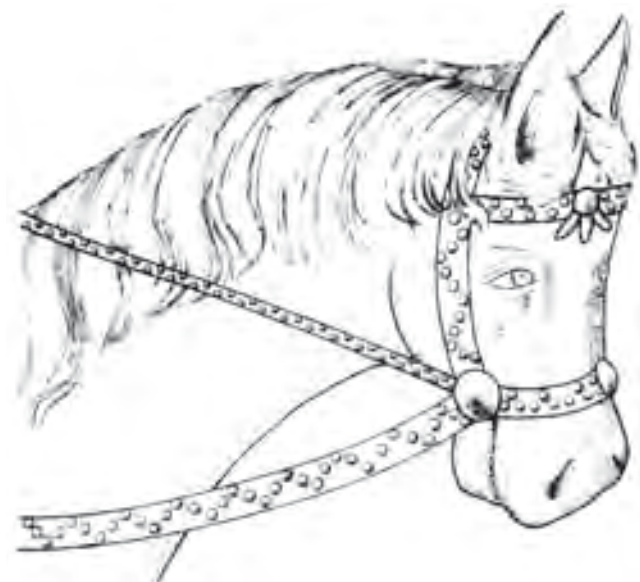
86. kép. A Kiskunmajsa–Kuklis-tanyánál előkerült sírlelet. 1. szablya, 2–3. kengyel, 4. zabla, 5. kés
 (Horváth 2003. nyomán) / Fig. 86. Grave find of Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. 1. sabre, 2–3. pair of stirrups,
 4. horse bit, 5. knife (after Horváth 2003)

87. kép. Hátrafelé nyilazó kun lovas alakja padlóteglán. Budapest–Margitsziget, az esztergomi érsek nyaralója, 13. század vége (Jerney 1851. nyomán) / Fig. 87. Figure of Cuman archer shooting backwards on a floor brick. Budapest, Margaret Island, the summer resort of the Bishop of Esztergom, end of the 13th century (after Jerney 1851)

A kengyelek a 12–14. századi, ún. késő nomád típusokhoz sorolhatók, változatosságuk a felszereléseknek a lovaglási móddal összefüggő különbözőségeire utal (85. kép). A kerek vagy ovális, vállába kovácsolt vagy enyhén kiemelkedő fülű kengyelek a besenyő korszak óta ismeretesek, a különbség az, hogy kun leleteinkben ezeknek széles talpalójuk van, és általában gerinc is erősíti; száraik is lehetnek szélesre kalapáltak, mint a tiszaföldvári kengyeleké. A másik fő típus a vállából kiemelkedő, szögletes fülű, ívelt szárú, széles, egyenes talpalójú; ezt a csólyosi kengyelpár és a csengelei lelet egyik kengyele képviseli, valamint több szórványleletben is előfordul. A széles talpaló a még biztonságosabb lovaglást segítette elő, hiszen harc közben gyakran a lovas mindkét keze foglalt volt, csak a kengyelre támaszkodott, így tudta végrehajtani többek között a vágásban való hátrafelé nyilazás ismert műveletét is. A csólyosi kengyelpár szárait három-három sorban ezüstszegecsekből készült pontberakásokkal díszítették, majd aranyozták. A sisak és a sodronying mellett ez is arra vall, hogy a sírban előkelő kun harcos nyugodott. A csengelei vezéri sírban felemás kengyelpár volt: az egyik kengyel a csólyosihoz hasonló típusú és díszítésű, a másik kengyel kerek talpalójú, a száruk alja dudoros, a fülnél ezüst berakásos rovátkák díszítik. A kiugró dudorok a lovas számára a sarkantyú szerepét tölthették be. A csengeleihez hasonlóan a Kiskunmajsa–Kuklis-tanyánál előkerült leletben is kétféle kengyel volt: az egyik ívelt szárú és félköríves talpalójú, dudoros, a másik enyhén ívelt szárú és széles, egyenes talpalójú (86. kép).

A nyergeknek a lószerszámmal együtt történt eltemetésére tulajdonképpen a kengyelek és a hevedercsatok utalnak, a fából készült nyergek a földben elenyésztek. Legfeljebb a nyeregkápát vagy a nyeregdeszka szegélyét díszítő csontlemezek megmaradásával számolhatunk, ilyen célt szolgálhattak a nagykamarás–bánkúti sírban talált csontlemezek. A csengelei sírban a kengyelszjű rögzítésére szolgáló vascsatok is voltak. Korabeli ábrázolásokból tudjuk, hogy a kunok nyergének meredeken álló, magas elülső kápája volt (87. kép). A magyar néprajzi anyagban külön típusként tartják számon a kun nyeret, amelynek mindkét kápáján kiugró, kerek nyúlvány, ún. kanál vagy fej van. A magyar népi kultúrában a

88. kép. Kun lószerszám ábrázolása a karaskói (Kraskovo, Szlovákia) Szent László-legenda falképén (Dékány Ágoston rajza) /
 Fig. 88. Representation of Cuman horse harness on a wall painting of the St. Ladislaus legend in Karaskó (Kraskovo, Slovakia) (drawn by Ágoston Dékány)

20. századig továbbélő kun nyereg szerkezete egyébként az avarok vagy a honfoglaló magyarok kerek kápájú nyergéhez hasonló: a ló hátára fekvő szárnydeszkákra szerelték fel a káákat, erre a vázra került az ülésbőr; a fa káákat faragással vagy veretekkel díszíthették. A lószerszámszíjat díszítő veretekre is találunk hiteles, a régészeti leletekkel egyeztethető ábrázolásokat a Szent László-legenda falképein (88. kép).

8. A KUN VISELET

A "pogány kun" ikonográfiai alakja a Szent László-legenda ábrázolásain, 14–15. századi falfestményeken és miniatúrákon. Az ábrázolások viselettörténeti tanulságai. Viseleti darabok a pogány módra eltemetett kun előkelők sírleleteiben: nyugati típusú övek, keleti típusú női viselet bizáncias ékszerekkel, kínai bronztükök. A szállástemetők viseleti emlékei. A perkátai temető.

A kortársak számára a magas, csúcsos süveg, a borotvált fej a hátul meghagyott, varkocsba font hajjal, a hosszú köntös és a puha szárú és talpú csizma jelentette a sajátos kun viselet szembetűnő elemeit. Láthattuk, hogy ezt a viseletet IV. László korában az egyház elítélte, a pogányság jelképének tartotta. Fülöp püspök, pápai legátus 1279-ben először be akarta tiltani a kun viseletet a többi pogány szokással együtt, majd végül is ettől az egy követelésétől elállott. Ezzel szemben a Képes Krónika szövege azt állítja, hogy a legátus betiltotta a magyar szokás ellenére való haj- és szakállviseletet és a kun süveg viselését, mivel ezek már szinte szokássá váltak az országban. Ebből is láthatjuk, hogy ezeknek a külsőségeknek a kortársak milyen jelentőséget tulajdonítottak. Még a józan gondolkodású Lodomér érsek is gyűlöletesnek tartotta, hogy IV. László követte a kun viseletet.

A magyar kutatás mindig is nagy figyelmet szentelt a magyar művelődéstörténetben megnyilvánuló kun hatásnak, amelyet a rendelkezésre álló nagyszámú korabeli ábrázolás segítségével elsősorban viselettörténeti szempontból lehetett vizsgálni. A kun viselet közismerten gazdag forrásanyagát jelentik a Szent László-legendát ábrázoló falfestmények és miniatúrák, a középkori magyarországi művészet jellegzetes ikonográfiai alkotásai. A 13. század végétől mintegy két évszázadon keresztül kedvelt témája volt a templomi falképfestészetnek Szent László és a leányrabló kun harcának története, amelyet a hivatalos egyházi életrajz nem tartalmaz, valószínűleg szájhagyomány útján terjedt. A 14. században szerkesztett krónika szövege beszéli el a legendának ezt az epizódját, az 1068-ban betörő pogány kunok elleni küzdelmet, a kerlési csatát, és hogy a csata után László herceg hogyan indult egy kun üldözésére, aki egy szép magyar leányt hurcolt magával. László üldözés közben karnyújtásnyira megközelítette a kunt, de lándzsájával nem sikerült elérnie. Ekkor a leányhoz kiáltott: „Szép hűgom, ragadd meg a kunt az övénel, és vesd magad a földre!” Ez meg is történt. Szent László hosszú ideig birkózott a kunnal, s miután átvágta a kun inát, sikerült megölnie. A freskók képsorozata ezt a történetet mondja el némi módosítással, a következő fázisokban: Kivonulás a várból, Csatajelenet, Üldözés, Birkózás, Lefejezés, Pihenés (89. kép). A festményeken elbeszélt jelenetek néhány részlettel kiegészítik a legenda szövegét,

89. kép. A Szent László-legenda a türjei premontrai templom falfestményén.

*Kivonulás (a szerző felvétele) /
Fig. 89. The St. Ladislaus legend on
the mural of the Premonstratensian
church of Türje. Exodus
(photo by the author)*

a magyarok és a kunok viseletének, fegyvereinek, lószerszámának ábrázolása valóságghű, tehát a képek több szempontból is elsőrendű forrásanyagot jelentenek. A szöveghez képest többlet a képeken a várból való kivonulás és a küzdelem utáni pihenés, valamint az, hogy a leány vágja át a kun Achilles-inát.

A legenda egy honfoglalás előtti keleti hősmondára vezethető vissza, amely valamikor a 12. század vége és a 13. század közepe között kapcsolódott Szent László király alakjához, nyugati elemeket is magába olvasztva. Legkorábbi fennmaradt ábrázolásai 1300 körüliek. Abban az időszakban került sor először a megfestésére, amikor a tatárjárás után egy újabb mongol támadás veszélye fenyegette az országot, és a pogányok elleni küzdelem időszerű probléma volt. Lehetséges, hogy a témaválasztást, a képek megszületését befolyásolta a korszak kunellenes társadalmi hangulata. Az ábrázolások sajátosságai alapján mindenesetre elmondhatjuk, hogy a festőknek személyes élményeik lehettek a kunokról.

Az emlékek között sajátos hely illeti meg az 1360-as években illuminált Képes Krónikát, amelynek festője nemcsak a történet kun szereplőit – és velük együtt természetesen Kun László királyt – ábrázolja kun viseletben, hanem ezt a viseletet használja fel a keleti vagy keletinek vélt alakok jellemzésére. A korabeli kun viselet mellett a magyar viselet keleti elemei és esetleg a királyi udvarban látott más kelet-európai etnikumok öltözködése szolgálhatott mintaképül a miniátornak abban, hogy konstruált egy keleties viseletet, és ebben jeleníti meg a hunokat, a honfoglaló magyarokat, a bolgárokat, a vlachokat, a ruténeket. A kódexben 32 miniatúrán (az összes miniatúra 22%-án) és 110 alakon láthatunk keleties viseletet. A 72. oldal „P” iniciáléja ábrázolja Szent László harcát a leányrabló kunnal, egyetlen képbe szerkesztve az egész eseménysort (90. kép). A kun magas, kúpos süvegének csúcsán gömböcske ül, felhajtott karimáján V alakú bevágás van, az oldalán levő ívelt díszítés hímzést vagy gyöngysort érzékeltet. A kun szakálltalan, bajusza van, és haját varkocsba fonva viseli. Testén hosszú, bokáig érő, baloldalt záródó zöld kaftánt visel, mely felül szűkre szabott, lefelé bővül, alul redőzött, és a derékon öv szorítja össze; a nyaknál aranszínű korong díszíti. A köntös alól piros lábbeli látszik ki. A kép háttérben menekülő kunok csúcsos süveget viselnek, illetve egyikükön szőrkuksma van.

90. kép. Szent László és a leányrabló kun harca (Képes Krónika, 72. oldal) / Fig. 90. The fight of St. Ladislaus and the Cuman abductor (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 72)

Kétségkívül kun személyeket ábrázol ezen kívül a 129. oldal miniatúrája: IV. László király gyilkosait. Ők hasonló kaftánt és süveget viselnek, az egyik kun főúr süvegének hosszú csúcsa csomózott. A meggyilkolt király hosszú, piros kaftánban fekszik. Ugyanilyen ruhát visel a 128. oldal „C” iniciáléján, itt megfigyelhető a kemény anyagból készült, visszahajtott szegélyű kúpos süveg, a jobboldalt záródó kaftánon a nyaknál aranyozott, kerek ruhadísz van, s az öv a 14. század közepének nyugati divatjának megfelelően a csípőn helyezkedik el.

A kunokéval azonos módon ábrázolják a kódexben a tatárok viseletét a tatárjárást és a második tatár betörést ábrázoló miniatúrákon (125. és 128. oldal), azzal a különbséggel, hogy a tatárok kaftánja jobboldalt zárul. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell Rubruk leírására: „Ebben tér el ugyanis a tatárok viselete a törökökétől, hogy

...

a törökök baloldalt kötik össze a tunikájukat, a tatárok pedig jobboldalt” (Itinerarium VI. 2.). Bár az egyezés véletlen is lehet, de nem zárható ki, hogy a festő valós ismereteit tükrözi. A 128. oldalon a kun süveget viselő tatárok mögött láthatunk egy katonát arcvédő láncpáncéllal ellátott kúpos sisakban. A régészeti párhuzamokon kívül meg kell említenünk, hogy ilyen sisakokat hordanak a 13. század végi és 14. századi orosz miniatúrák vitézei, valamint az 1344–1345-re keltezhető Manasses Krónika bolgár harcosai.

A női viseletről az ábrázolások ritkán adnak tájékoztatást, ezért figyelemre méltó a Képes Krónika két miniatúrája. A már említett második tatárjárásról szóló képen (128. oldal) a tatár férfiak mögött két nő is látható hasított ujjú köntösben és az áll alatt fátýollal átkötött, lapos, párnaszerű fejrevalóban. Még egy helyen ábrázol hölgyeket ugyanilyen viseletben a kódex, mégpedig szintén keleties összefüggésben: a 32. oldal „Különféle nemzetségek bejövetele” miniatúráján, a keleti ruhások csoportjában. E csoport egyik férfi alakja kun viseletben van, a lovon mögötte ülő nő hasonló, baloldalt záródó kaftánt és fátýollal átkötött, párnaszerű fejfedőt visel. Mögöttük egy takarásban lévő női alak ugyanilyen fejfedőt hord. Ez a női fejviselet a korszak nyugati divatjába is beilleszthető lenne, ha nem egyértelműen keleti kontextusban fordulna elő. Pontos keleti analógiával ugyan nem tudunk szolgálni, de meg kell említenünk, hogy a 14. századi bolgár arisztokrácia viseletében láthatók ehhez hasonló fejdíszek.

Foglalkoznunk kell még a Képes Krónika címlapjának első miniatúráján ábrázolt, Nagy Lajos király balján álló, öt keleti ruhás előkelő viseletével (67. kép). Az első sorban középen álló alak baloldalt záródó kaftánja és kerek tetejű prémsüvege, valamint a szablyát tartó előkelő arctípusa áll a legközelebb a kunokat megjelenítő képekhez. A középső férfi mellén nagy, kerek, aranyszínű korong van, csakúgy, mint a jobbán álló előkelőn. A két szélső alak kaftánján téglalap alakú, rávarrott ruhadíszek vannak. A hátsó sorban álló szakállas férfi biztosan nem kun, mivel a kunok nem hordtak szakállt; gerezdes sisakot visel, amelyhez arc- és nyakvédő csatlakozik.

Az oldalt záródó, hosszú kaftán távol-keleti eredetű ruhatípus, használata a fegyverzetben kimutatható újításokkal együtt a 10–11. századtól terjedt nyugat felé a steppén, Magyarországra a kunok révén került. A festők leggyakrabban ebben ábrázolták a kunokat, mivel alkalmas volt az alakok jellemzésére. Az 1332 körül készült Magyar Anjou Legendárium Szent László ciklusában a Lászlóval viaskodó kun kaftánja jobboldalt záródik, és négyzetes rátétekkel van díszítve (91. kép).

A kunok oldalt záródó, hosszú kaftánját a falfestmények is megörökítették, a kapcsolódás azonban nem mindig kivehető. A bögyözi (Mugeni, Románia), a maksai (Macşa, Románia) és a szepesmindszenti (Bijacovce, Szlovákia) falképeken baloldalt záródó, az erdőfülein (Filia, Románia) jobboldalt záródó köntös látható. A gelencein (Ghelința, Románia) az Üldözés jelenetben jobbra záródót, a Birkózás jelenetben balra záródót visel a kun. Egyes képeken a kaftán rövid, csak a térdet takarja (Gelence,

91. kép. Szent László üldözi a leányrabló kunt (Magyar Anjou Legendárium, XLIV-10. kép) / Fig. 91. St. Ladislaus in pursuit of the Cuman abductor (The Anjou Legendarium, Figure XLIV-10)

Kakaslomnic). A kaftán anyaga gyakran egyszínű, de lehet sávos mintájú (Bögöz), kockás (Maksa) vagy körökből álló (Erdőfüle, Sepsikilyén – Chilieni, Románia). A szepesmindszenti falfestményen a hátrafelé nyilazó kun kaftánjának szegélyén koncentrikus körökből álló, valószínűleg hímzett motívum-sort láthatunk. Néhány esetben finom, valószínűleg selyemből készült anyagot akart érzékeltetni a festő. Ilyen kaftánt visel a Képes Krónika címlapján két keleti főember; az anyag növényi mintás, mint a keleti selymeké.

Hogyan lehetett hozzájutni a 13–14. századi Magyarországon keleti selymekhez? Elsősorban veleneci és genovai kereskedők révén. A Fekete-tenger partján levő kereskedővárosokban olasz kereskedők vásárolták fel a Turkesztánból vagy Kínából szárazföldi úton odáig szállított, ún. tatár kelméket, onnan hajóval vitték Itáliába. Létezett azonban közvetlen szárazföldi út is a Krím-félsziget genovai kolóniáitól a Dnyeszter mentén Łwów (Lemberg) felé, illetve a Havasalföldön át Magyarországra. Keleti kapcsolataik révén a kun előkelők az 1280-as évekig szárazföldi úton is beszerezhettek keleti textiliákat vagy luxuscikkeket.

A kun viseletre még évszázadok múltán is jellemző magas, csúcsos nemezsüveg a képeken számos változatban, formai variációkban gazdagon, különböző színekben jelenik meg. A Képes Krónikában szőr- és prémsüvegeket vagy kucsmákat is láthatunk. A freskókon a felhajtott és elől bevágott karimájú (tehát lehajtható) csúcsos süvegeken kívül előfordul a hátul felhajtott karimájú kalpag (Kakaslomnic, Ócsa) és a lekerekített tetejű prém- vagy nemezsüveg is. A süvegek sokfélesége mögött azt a steppei népek körében elterjedt szokást sejtethetjük, hogy a férfiak törzsenként-nemzetségenként más-más fejedőt hordtak. Az Anjou Legendárium egyik képén (135. lap, XLIV/11. kép) a kun harcos gyöngyökkel vagy pitykével kivarrott, széles, felhajtott karimájú süveget visel. Az igen kvalitásos székelyderzsi freskón a kun süvegének ábrázolása a nemez merev, kemény anyagát is érzékelteti. A középkori kun süveg bizonyára tovább élt az Alföld népi kultúrájában, és a 16–18. században divatos süvegek (túri süveg, kun süveg) előzményének tekinthető.

A falfestményeken az övek többnyire keskeny, sima szíjak, esetleg a ruha anyagából készült textilövek (Gelence). Az övre függesztve baloldalt találjuk a szablyát, a készenléti íjtartót, jobboldalt a tegezt és egy tarsolyféle tokot. A csizmák ritkán láthatók jól az ábrázolásokon. Néhány esetben szűk, testhezálló, harisnyaszerű lábbelit érzékeltetnek a festmények (Magyar Anjou Legendárium XLIV/12. kép, Gelence, Kakaslomnic; Rimabánya – Rimavská Baňa, Szlovákia). Ez megfelelne a kun szobrokról ismert, hosszú, puha szárú csizmáknak, melyek felmagasított szárát szíjjal erősítették az övhöz. Ilyen csizmaszárat rögzítő szíjhoz tartozó vas karikák kerültek elő a csengelei sírból.

A többségükben a 14. század folyamán keletkezett ábrázolások tanúsítják a hagyományos kun viselet továbbélését. Hiteles részletekben gazdag ábrázolás a viszonylag kései falképek között is előfordul – gondolok itt elsősorban az 1419-re keltezett székelyderzsi freskóra –, a festők tehát még a 15. század elején is szerezhettek személyes élményt a kunok steppei viseletéről.

A régészeti leletek kiegészítik a kunok viseletének fentiekben vázolt képét. A pogány módra eltemetett kun előkelők eddig ismert 14 magányos sírletéből háromban volt nemesfém veretes öv (Kígyópuszta, Csólyos, Felsőszentkirály). Mindhárom öv a nyugati lovagi kultúra reprezentatív emléke, viselőik bizonyára Magyarországon jutottak hozzá ezekhez az értékes és ötvösművészeti szempontból is jelentős darabokhoz.

A kaftánt derékon leszorító öv a rajta függesztve hordott fegyverekkel és fegyvertartókkal a steppei férfi viselet fontos tartozéka, a szabad ember jelképe. Egyes korábbi népeknél (törkök, avarok, bolgárok, magyarok) az övet díszítő vereteknek is jelentősége volt, számuk és minőségük árulta el viselője rangját. A kelet-európai steppe kun régészeti anyagában az öveket csak egyszerű csatok képviselik, a szobrokon sem ábrázolnak veretes öveket. A Csingul-kurgánban nyugvó kun fejedelmet ugyan egyszerre három veretes övvel temették el, azonban ezeket is a 13. századi európai divatból ismert csatok és veretek díszítették. A korabeli Európában sajátos, keleties övdivat volt: nyugati főurak, lovagok és gazdag polgárok, vagy a bizánci és bolgár arisztokrácia tagjai veretekkel sűrűn borított öveket viseltek, a

92. kép. A kígyóspusztai aranyveretes öv vésett, niellós díszítéssel. 1. A csat arany lemeze lovagi harci jelenetet ábrázol. A csatkarika és a pecek ezüstből öntött, aranyozott. 2–5. 4 db kerek övveret, középső részük félgömb alakúra domborított, karimájukon vésett, niellós latin felirat, lovagi védőszentekhez intézett fohászok. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 92. The belt from Kígyóspuszta with golden mount and carved niello decoration. 1. The gold plate of the buckle with a representation of fighting knights. The frame and the prong are gilt, cast of silver. 2–5. Four round belt mounts, their centre is hemispherical, their rim has carved, niello decorated Latin inscriptions: prayers to saints of knights. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

szíj vége szabadon lecsüngött a térdig vagy a lábszárig. Ez az övviselet mintegy háromszáz évvel korábban a bolgár és a magyar övekkel jelent meg Európában, s a bizánci kultúrájú balkáni területek őrizték meg, onnan terjedhetett nyugat felé.

A kígyóspusztai niellós, aranyveretes öv az európai ötvösművészet egyik remeke, csatján valószínűleg miniatúra-előkép nyomán készült lovagi csatajelenetet láthatunk, a lovagok a 13. század közepére jellemző fegyverzetben küzdenek (92. kép). (Tóth Zoltán fegyvertörténeti elemzése szerint a csöbörsisak ábrázolt típusa az 1260-as években volt használatos.) Az ábrázolás a francia udvari művészet hatását tükrözi. A jelenetben meghatározó szerepet játszó, baloldali első lovag előképei francia lovaspecsétéken már a 13. század első felében megjelennek hasonló test- és kartartással, kardállással és harántpólyás pajzssal. Azonos arcok a 13. század első felében dolgozó Villard de Honnecourt vázlatkönyvében fedezhetők fel. A nyilvánvaló francia hatások ellenére az ötvösműhely nehezen határozható meg. A csat típusa, készítésének technikája itáliai eredet mellett szól. Hasonló típusú niellós arany övcsat került elő egy 13. század végi sírból Firenzében (Santa Reparata dóm 81. sírja), ez a firenzei ötvösség termékének tartható. A középkori öveket feldolgozó I. Fingerlin véleménye szerint a figurális niellódísz a velencei ötvösségre jellemző. Hozzá kell tennünk, hogy a nemzetközi jellegű udvari művészet termékeit a mesterek vándorlása miatt nehéz földrajzilag meghatározni.

S' MARGARETA • ORA PRO ME

S' BARTHOLOME • ORA PRO M(E)

S' STEPHANE • ORA PRO ME

S' IACOBE • ORA PRO ME

93. kép. A kígyópusztai öv kerek vereteinek feliratai (Dékány Ágoston rajza).

+S' MARGARETA • ORA PRO ME = *Szent Margit, imádkozz értem*

+S' BARTHOLOME • ORA PRO M(E) = *Szent Bertalan, imádkozz értem*

+S' STEPHANE • ORA PRO ME = *Szent István, imádkozz értem*

+S' IACOBE • ORA PRO ME = *Szent Jakab, imádkozz értem*

Fig. 93. *Inscriptions of the mounts of the belt from Kígyópuszta (drawn by Ágoston Dékány)*

+S' MARGARETA • ORA PRO ME = *St. Margaret, pray for me*

+S' BARTHOLOME • ORA PRO M(E) = *St. Bartholomew, pray for me*

+S' STEPHANE • ORA PRO ME = *St. Stephan, pray for me*

+S' IACOBE • ORA PRO ME = *St. Jacob, pray for me*

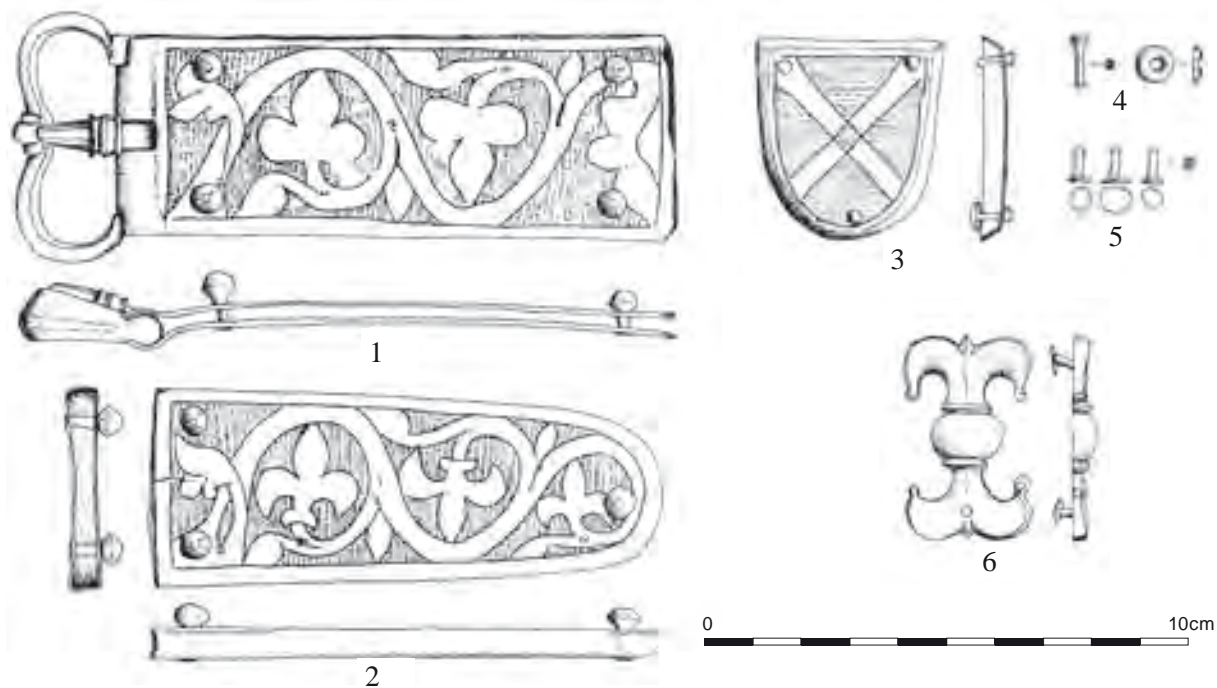
A kígyópusztai övfelszereléshez eredetileg legalább hét veret tartozott: négy kerek veret maradt meg, három elveszett a múzeumba kerülés előtt. Számolhatunk a csathoz hasonló kivitelezésű szíjvéggel is, de ez nem került elő. A kerek veretek karimáján vésett, niellós latin feliratok, védőszentekhez intézett könyörgések olvashatók: „Szent Margit, imádkozz értem; Szent Bertalan, imádkozz értem; Szent István, imádkozz értem; Szent Jakab, imádkozz értem” (93. kép). Az elveszett vereteken nyilván további szentek nevei szerepeltek. A megnevezett szentek kultusza a 13. században a nyugati keresztény világban mindenütt elterjedt, közülük Antiochiai Szent Margit, Szent István első vértanú és Szent Jakab lovagi védőszenteknek tarthatók. Tiszteletükre jellemző, hogy II. András király Szent Margit, Szent István és Szent Jakab ereklyéjét Tamás apostol ereklyéjével együtt a Szentföldön megszerezte és Magyarországra hozta.

A kígyópusztai öv a csat típusa és a csatlemez ábrázolása, valamint a vereteken lévő feliratok betűtípusa alapján a 13. század második felére, közelebről a század harmadik negyedére keltezhető. A franciás művészeti hatás és a feltehető itáliai műhely összeegyeztetésére megoldásként szóba jöhet a nápolyi Anjouk udvara. Ezen kívül a délkelet-európai térségben francia kulturális hatással az 1204 és 1261 között fennálló konstantinápolyi Latin Császárságban számolhatunk.

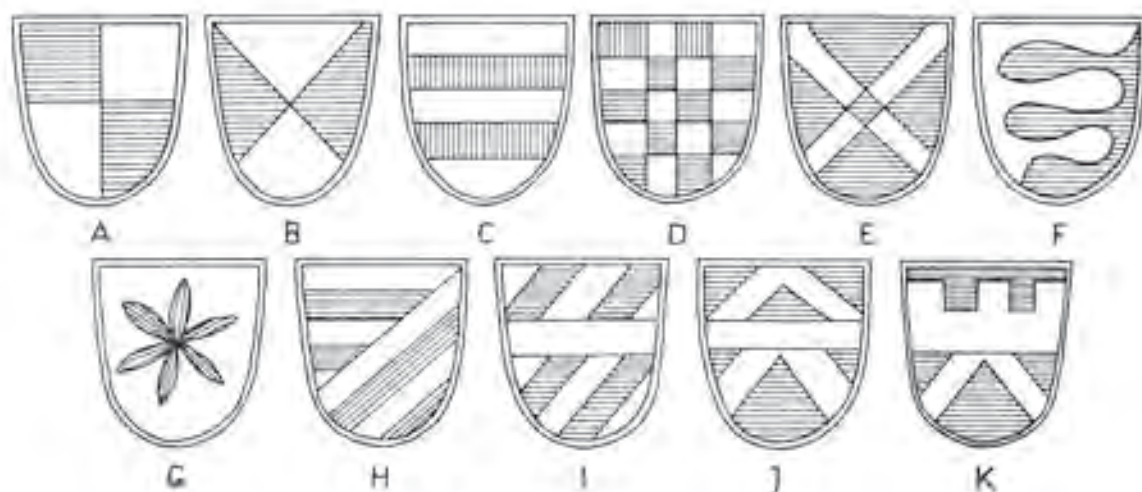
Az aranyozott ezüst veretes felsőszentkirályi övet címerábrázolásos veretei révén szintén a nyugati lovagi kultúra emlékei közé sorolhatjuk (94–96. kép). A Szentkirály község Felsőszentkirály határrészén szülő alá forgatáskor talált sír helyén volt hitelesítő ásatás, így az övfelszerelés feltehetően hiánytalanul került múzeumba. Az öv csatján és szíjvégén hullámvonalas indadísz van háromágú, palmettászerű levelekkel. Az övet 14 db domborított, vésett címeres veret és 15 db öntött, ún. kettős félhold alakú veret díszíti. (Az utóbbi verettípus általunk javasolt elnevezése a korabeli terminológiát idézi; ezt a korábbi magyar kutatás „kettős liliom alakú” veretként írta le, holott biztosan nem liliomot ábrázol, alakja nem egyezik a heraldikai lilioméval.) A pajzs alakú címeres vereteken 11 különböző vésett

94. kép. A felsőszentkirályi öv. A kecskeméti Katona József Múzeum letétje a Magyar Nemzeti Múzeumban (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) / Fig. 94. The belt from Felsőszentkirály. Deposit of the Katona József Museum, Kecskemét in the Hungarian National Museum (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

95. kép. A felsőszentkirályi öv csatjának, szíjvégének és vereteinek elemző rajza (a szerző rajza) / Fig. 95. Analytical drawing of the buckle, strap end and mounts of the belt from Felsőszentkirály (drawn by the author)

96. kép. Címerábrázolások a felsőszentkirályi övön (a szerző rajza) / Fig. 96. Coat of arms representations on the belt from Felsőszentkirály (drawn by the author)

címerkép van, ezek mind geometrikus címeralakok, melyek a 13. századi heraldikára jellemzőek. Ebben az időben a címereket díszítő motívumként is alkalmazták, ezért kérdéses, hogy az öv címerei megfejtethetők-e, kapcsolhatók-e meghatározott személyekhez vagy családokhoz. A geometrikus címeralakokat Európa-szerte használták. A csat és az övveretek régészeti analógiái a 13. század közepére vagy a század második felére keltezhetők. A korabeli övekre a kétféle veretet általában váltakozva szerelték fel, a szíj vége bújtató alkalmazása nélkül a csattól kezdve hosszan lecsüngött. Ha ilyen módon rekonstruáljuk a felsőszentkirályi övet, kb. 170 cm-es hosszúságot kapunk.

A pogány kun előkelők temetkezéseiből származó harmadik öv Csólyospálos–Csólyospusztán került elő földmunkák során (97. kép). A sisakkal-páncéllal eltemetett férfi sírmellékletei közé aranyozott ezüst szerelékes öv is tartozott: csat, szíjvég és 4 db kerek veret. Az övveretek száma nem teljes. A felsőszentkirályi öv hosszúságát alapul véve, az övhöz legalább 30-32 veretnek kellett tartoznia. A csaton és a szíjvégen poncolt díszítés van: hullámvonalas indadíszben elhelyezett, félkörből kiágazó hármas levélcsokrok. A középső részükön félgömb alakúra feldomborított, széles karimájú, kerek veretek díszítetlenek. Az öv legközelebbi régészeti párhuzama a moldvai Voinești-i (Románia) kincslelet övfelszerelése; az egyezések alapján akár egy műhelyben is készülhettek. A csólyosihoz hasonló szerkezetű és díszítésű csaton és szíjvégen kívül ún. kettős félhold alakú veretek is tartoztak a kincslethez. A lelőhely a Szeret és a Prut között, Jászvásártól (Iași, Románia) délre fekszik. A lelet elrejtését a tatárjárás idejére teszik. A kincs főként bizánci stílusú, de halicsi és kijevei kapcsolatokról is tanúskodó ékszereket tartalmaz, s van benne egy ún. kun típusú függő is. Tekintettel arra, hogy a 13. század első felében Moldva területén nagyrészt kunok laktak, lehetségesnek tartjuk, hogy a kincs tulajdonosa és elrejtője is kun volt, amennyiben nem egy kereskedő készletéről van szó. Mindezek alapján a csólyosi öv a 13. század második negyedére keltezhető; lehetséges, hogy tulajdonosa még a Magyarországra költözés előtt jutott hozzá, vagyis a betelepült kunok első nemzedékéhez tartozott.

Vajon hogyan kerülhettek ezek a nyugati típusú övek a még nomád viseletben járó kun főemberek birtokába? A korai keltezésű tárgyak esetében nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy még a tatárjárás előtt, a dél-oroszországi steppén kerültek nyugati luxuscikkek a kun arisztokrácia birtokába követségek útján, kereskedelmi cikként vagy az első nyugati térítések alkalmával. Az 1240-es években a Balkán-félszigeten tartózkodó kunok vezetői szintén kaphattak ilyen diplomáciai ajándékokat, mivel az ott jelen lévő politikai hatalmaknak fontos volt megnyerni a jelentős katonai erőt képviselő kunok szövetségét, gondoljunk csak

97. kép. A csólyosi öv. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 97. The belt from Csólyos. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

a latin császár és az al-dunai kunok fejedelmének szövetségkötésére. Magyarországon legvalószínűbb a királyi, illetve a hasonlóan magas szintű adományozás. Ez idő tájt az ötvöstárgyak, köztük a nemesfém veretes díszövek a legkedveltebb ajándékozási tárgyak voltak. István ifjabb király 1264. évi számadásában az ötvöstárgyak a luxuscikkek 18%-át teszik ki, a különböző értékű ezüst és drágaköves övek között egy 10 márká értékű aranyöv is szerepel magának Istvánnak a számára; egy 4 és fél márkát (kb. 1,1 kg-ot) nyomó ezüst öv ára 7 márká volt. Ez utóbbihoz hasonló értéket képviselhet a felsőszentkirályi öv. Évi 10 márkát jövedelmezett ebben az időszakban 4 ekealja megművelt föld (kb. 200 hektár, 4 jobbágycsalád munkája). Ilyen értékű ajándékokkal kötelezte le magyar és kun híveit az 1260-as években a trónörökös István ifjabb király, a „kunok ura”, de a kun főurak ugyanígy hozzájuthattak hasonló értékes holmikhöz IV. Bélától, vagy később IV. Lászlótól is.

Külföldi udvarokban is tudtak arról, hogy a Magyar Királyságban a kun haderő milyen fontos szerepet tölt be, ezt még Nápolyban is számon tartották. Ezt bizonyítja Anjou Károly nápolyi és szicíliai király már idézett levele, melyet V. István halála után, 1273-ban írt Alprához, a magyarországi kunok vezéréhez és más kun nemesekhez, s melyben arra kéri őket, hogy legyenek hűségesek IV. László királyhoz is. Hú szolgálataikért I. Károly jutalmat helyez kilátásba. Az 1270-es években tehát a nápolyi udvartól is érkezettek diplomáciai ajándékok a kun vezérekhez, akár ezzel a levéllel együtt is.

Az előkelő kun nők viseletéhez a Balotaszállás–Balotapusztán és a Nagykamarás–Bánkúton (a mai Medgyesegyháza határában) előkerült két sír leletanyaga szolgáltatott értékes adatokat. A balotapusztai női sír leletegyüttese 164 db tárgyból áll, ezek többsége viseleti tartozék. A sírt III. Ioannész Vatatzész nikaiai császár (1222–1254) aranypénze (hüperperosza) keltezi a 13. század második negyedére, tehát a sírban nyugvó hölgy a Magyarországra költözött kunok első nemzedékéhez tartozott (98. kép). A sírban talált 83 db aranyozott ezüst lemezkarikából jellegzetes kun viseleti tárgyat sikerült rekonstruálni. A karikák egy sajátos fejdíszhez tartoztak, melynek megfelelői számos 12–13. századi steppei sírból is előkerültek, és azonosíthatók a kun női szobrokon látható, ún. szarv alakú

98. kép. Ioannész Vatatzész nikaiai császár (1222–1254) aranypénzének előlapja és hátlapja. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 98. Obverse and reverse of a coin of John III Doukas Vatatzes, Emperor of Nicaea (1222–1254). Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

díszekkel (99–100. kép). A karikákat valamilyen vékony, hengeres alpra húzták fel szorosan egymás után – a hengeres váz lehetett fa, nemezzel vagy szövettel bevont fakéreg, bőr, vendégvarkocs stb. –, majd a nyitott végükön lévő lyukaknál felfűzéssel rögzítették, és az így elkészített ívelt, kosszarvat utánzó díszeket a fej két oldalán, a fül mögött erősítették fel. Ez a fejdísz a menyasszonyi viselet tartozéka lehetett, török népeknél megfigyelt szokás ugyanis a menyasszonyt kosként felöltöztetni.

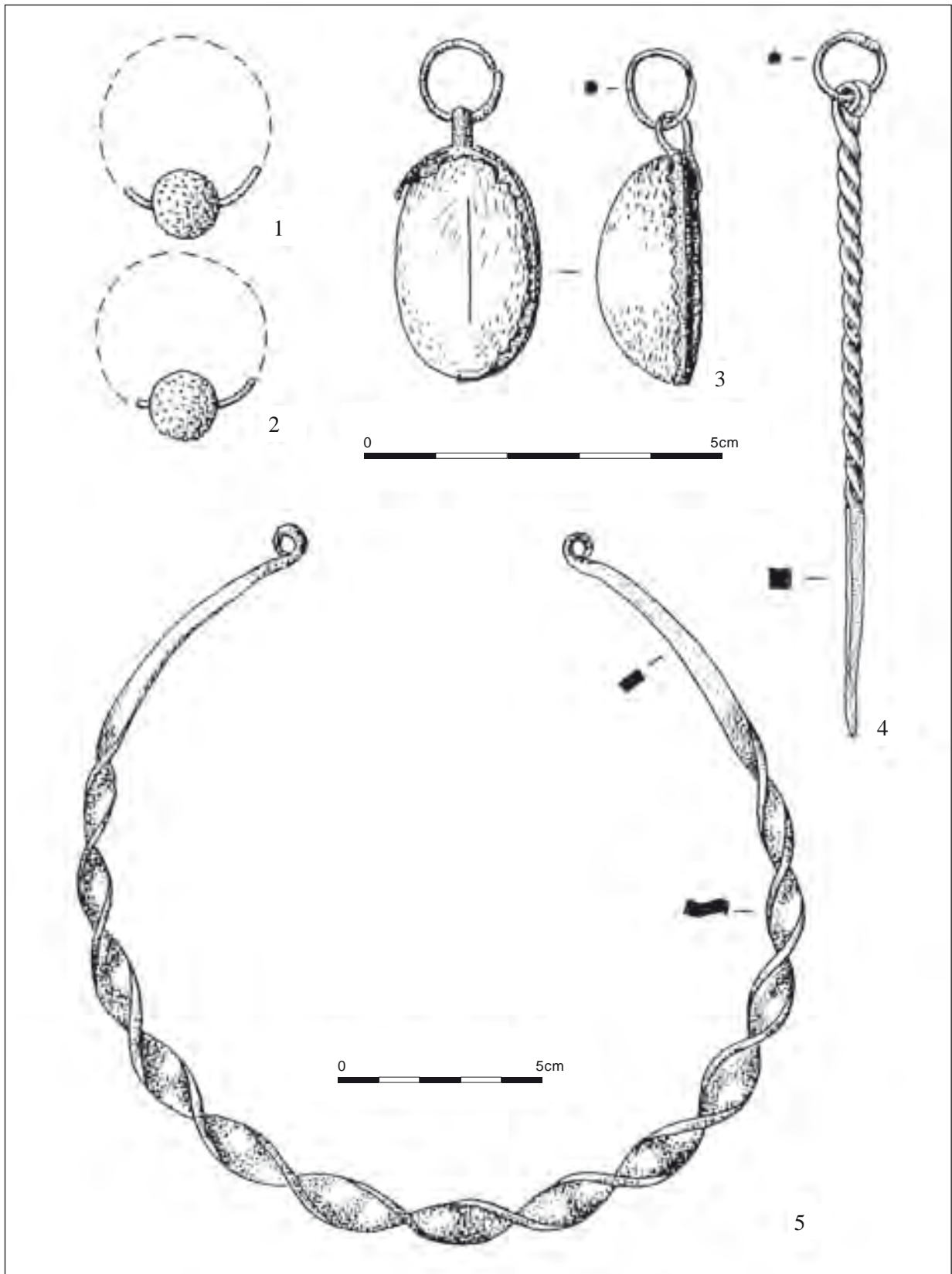
Szintén a fej ékszerei közé sorolhatjuk a két felhúzott lemezgömbös fülbevalót. A balotapusztai példányokat egy-egy gömb díszíti. Ez a bizánci eredetű, egy- és háromgömbös változatokban előforduló ékszertípus nagy múltra tekinthet vissza; a Kárpát-medencében először az avar korban terjedt el, de a 8. században lassanként megszűnt a divatja. A bizánci ötvösség hatására a 9–10. században széles körben elterjedt a Balkánon, majd egész Kelet-Európában, még Kis-Ázsiában is. A 12–14. században a balkáni szlávoknál igen kedvelt volt még az arisztokrácia körében, az uralkodói családokban is. Az Árpád-kori Magyarországon nem volt divatban, a 13–14. században tűnik fel újra, elsősorban kun szállások temetőiben és a szomszédos magyar településeken (Szeged–Öttömös, Karcag–Orgondaszentmiklós, Nosza–Hinga, Kecskemét–Ferences templom, Nyárlőrinc, Ópusztaszer). A Hatházi Gábor által feltárt perkátai kun szállástemető tíz sírjában került elő gömbös fülbevaló a 13. század vége és a 14. század vége közötti időszakból. Hasonló leleteink közül a balotapusztai sír fülbevalói a legkorábbiak. Ez az ékszer tehát a Balkán-félsziget felől a kunok közvetítésével került Magyarországra a 13. század közepén, elterjesztésük a kunoknak tulajdonítható. Az alföldi középkori temetők anyagában

99. kép. A balotapusztai kun női sír ezüst karikáiból rekonstruált, ún. szarv alakú fejdísz (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 99. So-called horn-shaped headdress reconstructed from the silver rings of the female Cuman grave of Balotapuszta (drawn by Ágoston Dékány)

100. kép. Ezüst karikák a balotapusztai sírból, jellegzetes kun női fejdísz alkotóelemei (a szerző rajza) / Fig. 100. Silver rings from the grave of Balotapuszta, elements of a typical Cuman female headdress (drawn by the author)

101. kép. Fülbevalók, kristályfüggő, nyakperec, dísztű a balotapusztai sírból (a szerző rajza) / Fig. 101. Earrings, crystal pendant, torque and ornamental pin from the grave of Balotapuszta (drawn by the author)

102. kép. A balotapusztai kun női sír nyakperece.
Magyar Nemzeti Múzeum (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) /
Fig. 102. The torque from the grave of Balotapuszta. Hungarian
National Museum (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

103. kép. Kristályfüggő és díszű
a balotapusztai sírból. Magyar Nemzeti
Múzeum (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) /
Fig. 103. Crystal pendant and ornamental pin
from the grave of Balotapuszta. Hungarian
National Museum (photo by Zsuzsanna
D. Erdőkürti)

– általában kun vagy jáasz környezetben – néhány esetben előfordul az ún. kérdőjel alakú fülbevaló, amely jellegzetes kelet-európai 14. századi ékszer, szintén a kunok hozhatták be az országba (Kecskemét–Ferencs templom 267. sír, Nyárlőrinc, Ópusztaszer, Jászberény–Négyszállás). Magyarországon még nem került elő ún. kun típusú függő, amely különösen a steppevidék nyugati részén élő kunoknak volt kedvelt ékszere. Ez egy kettős kúppal díszített, nagyméretű fülbevaló, amelynek a karikára felhúzott kúpjait további apró kúpok és granulált gömböcskék díszítik. Ugyanezek az ötvöstechnikai megoldások viszont felfedezhetők az alább bemutatásra kerülő balotapusztai kúpos vereteken és kettős kúp alakú füles gombon.

A balotapusztai sírban a nyak ékszereit képviseli az ezüst torques (nyakpereg) és a kristályfüggő (101–103. kép). A torques a 11–13. században igen elterjedt női ékszer volt Kelet- és Észak-Európában, a kora Árpád-korban a Kárpát-medencében is viselték kapcsolószerkezettel ellátott típusát. Készítésmód szempontjából megkülönböztetjük az egyetlen szál huzalból készült, a két vagy több szálból sodrott és a több szálból fonott nyakpereceket. A balotapusztai torques a későbbi, kapcsolószerkezet nélküli típusba tartozik, egy szál négyszögletes keresztmetszetű, vastag ezüsthuzalból készült, csavart testű, nyitott, végei visszapödrött végű. Közeli párhuzamai dél-oroszországi kincseletekben és steppei nomád sírletekben találhatók meg. Az utóbbira jó példa az ukrainai donyeci területen fekvő Donbasz helysénél feltárt gazdag nomád temetkezés, melyben két torques is volt, az egyik aranyhuzalból készült, a balotapusztaival megegyező típusú, a másik két szálból sodrott, aranyozott ezüst. A sírt a 12. század végére, a 13. század elejére keltezik. A sírleteken kívül a kun női szobrok ábrázolásai is tanúsítják, hogy a 12–13. századi steppei arisztokrácia viseletéhez is hozzátartozott a torques. Az ábrázolások segítettek megfejteni a torques viselésének sajátos kun szokását. Az előkelő kun nők a torquest ugyanis nem

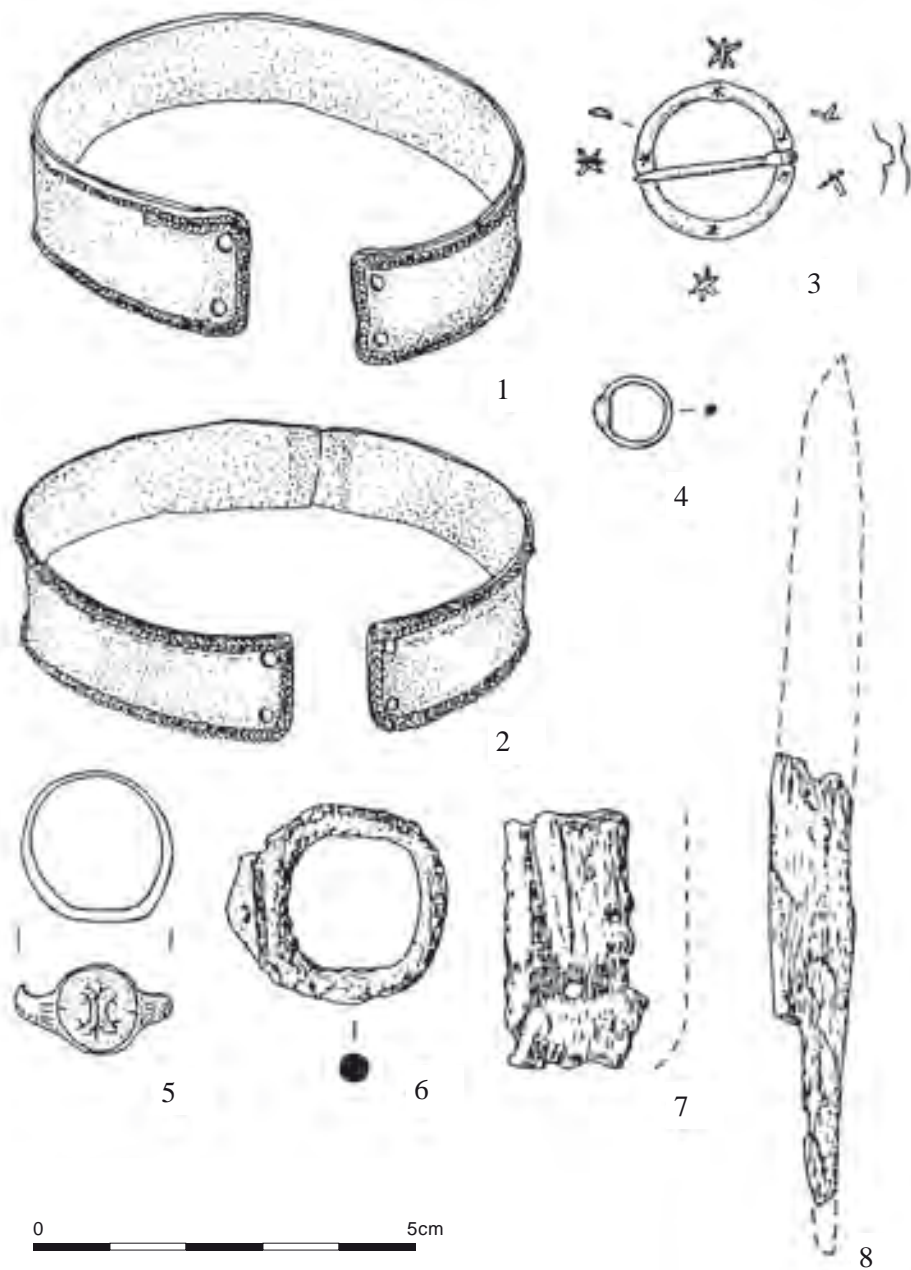
a nyakban, a nyak körül viselték, hanem a nyaklánc fonalára fűzve – erre szolgált a visszapödrött vég –, tehát a nyak előtt felfüggesztve, olykor egyszerre két-három példányt is. A torques két vége között a nyakláncon egyéb ékszerek – csüngők, gyöngyök – is helyet foglaltak. A másik előkelő kun női sírban, a bánkútiban is volt nyakperec, ez szintén kapcsolószerkezet nélküli. Aranyozott ezüstműből készült, két vastag huzalból és két összesodrott vékony szálból fonták, szárai karikában végződnek, tehát szintén nyakláncra függeszthető (104. kép).

Ugyancsak a nyakláncra akasztva viselték a farkasfoggal díszített ezüst foglalatos, oválisra csiszolt kvarckristály függőt, melynek foglatán körbefutó ezüst filigrándísz van. Filigrános foglalata miatt ez az ékszer is a bizáncias ízlésű ötvöstárgyak közé sorolható. A világos kristályoknak régen varázserőt tulajdonítottak, mely viselőjének védelmet nyújtott. A dél-oroszországi régészeti anyagban is előfordulnak filigrános foglalatú kristályfüggők, a már említett donbaszi sírleletben is volt egy ovális, csiszolt kő.

A nyakpereceknél még előkelőbb hatást keltett az a vastag, ezüstfonatos nyakék, amelyet a Tisza-földvár–Homok–Óvirághegyen napvilágra került kun lovassírban találtak. A fonadék két végét ezüst-hengerek zárják le, közéjük függesztett kerek tokkal, a hengereken és a tokon filigrános szegélydísz van. A kerek tok előlapját filigrános körökből szerkesztett, hatszirmú virágminta díszíti. A tok valószínűleg amulett tartására szolgált. Ugyanilyen ezüstfonatos nyaklánc került elő a Csingul-kurgánban feltárt kun fejedelmi sírból; ennek két végét karika kapcsolta össze, nem tartozott hozzá tok. A sírban volt egy aranyszálakból fonott nyaklánc is. Az ilyen vastag, fonatos nyakláncok a 11–13. századi kelet-európai régészeti anyagban meglehetősen ritka ékszernek számítanak. A kun szobrok ábrázolásai szerint a nyaklánc és a nyakékre függesztett amulett-tartó a női viselet kelléke volt, ezért gondoltunk

104. kép. A bánkúti sír nyakperece (a szerző rajza) / Fig. 104. The torque from the grave of Bánkút (drawn by the author)

105. kép. Viseleti tartozékok a balotapusztai sírból: karperecek, ruhacsat, gyűrű, készség vaskéssel (a szerző rajza)
 / Fig. 105. Elements of costume from the grave of Balotapuszta: armrings, buckle, ring, purse with iron knife
 (drawn by the author)

korábban arra, hogy a tiszaföldvár–homoki sírban nő nyugodott (antropológiai meghatározás nem áll rendelkezésünkre). Az Azovi-tenger melléki kun fejedelmi sír leletei viszont azt valószínűsítik, hogy a társadalom legfelső rétegéhez tartozó férfiak viseletéhez is tartozhattak ilyen reprezentatív, értékes nyakláncok. A filigrános díszítés miatt a tiszaföldvár–homoki nyaklánc is a bizánci stílusú emlékek közé sorolható. Horváth Ferenc felvetette, hogy a kerek tok ereklyetartó szelence, s ha ez így van, a sírban nyugvó halott már felvette a kereszténységet.

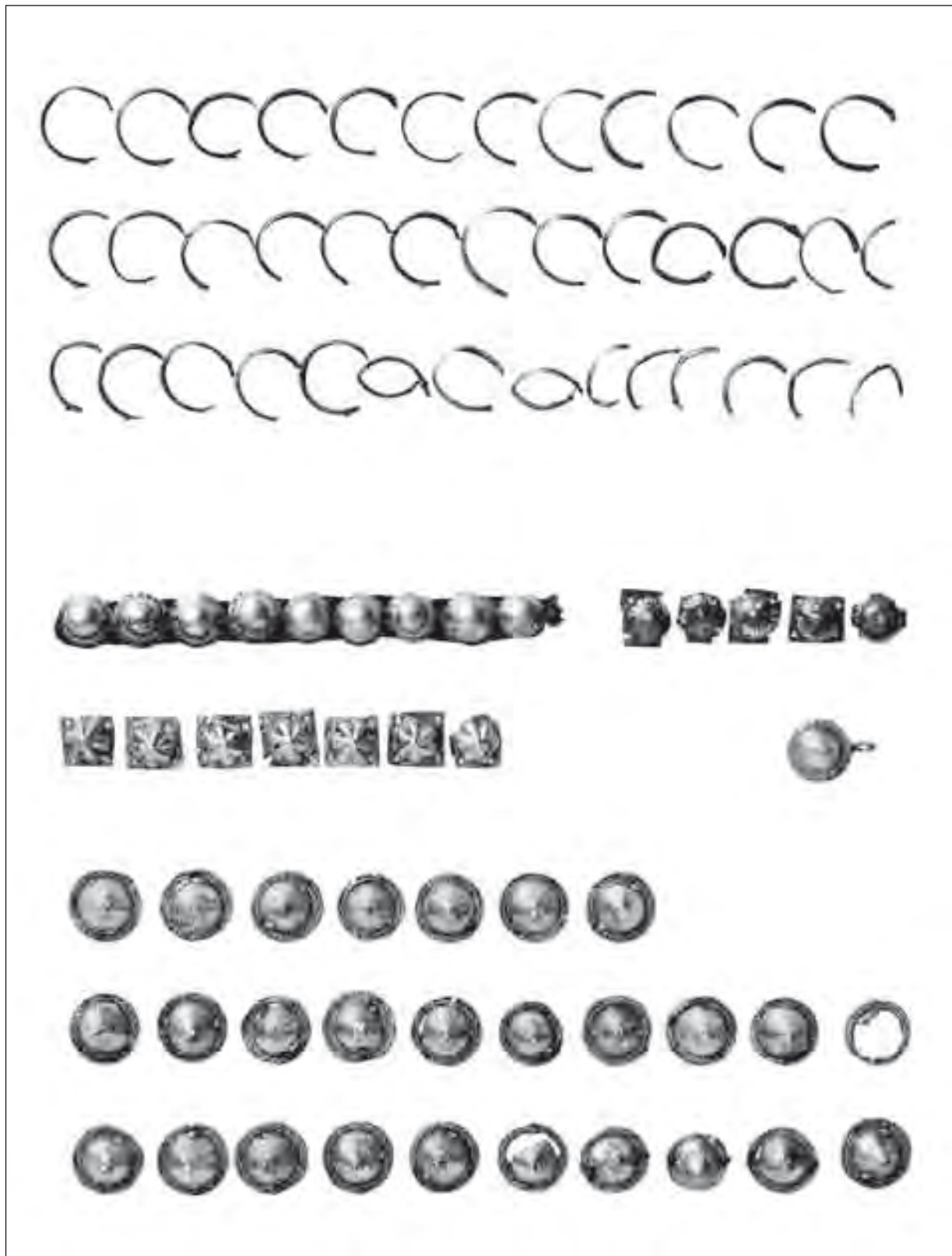
A kar és a kéz ékszerei közé sorolhatjuk a balotapusztai sír két ezüst pántkarperecét és az ezüstlemezből kivágott, vésett díszű pecsétgyűrűt (105–106. kép). Hasonló módon készített gyűrűk vannak a

106. kép. A balotapusztai sír filigrándíszes ezüst karperecei. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 106. Filigree-decorated silver armrings from the grave of Balotapuszta. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

12–13. századi magyar anyagban, de ennek sekély vésetű, vonalas díszítése egyedülálló. Az egyszerű motívum általunk javasolt leírása, „levélsokor két félholddal”, csak megközelítőleg pontos, lehetséges, hogy tamgaszerű jelről van szó. A karpereceket ráforrasztott kettős sodrony szegélyezi, kiszélesedő végüket valamikor ékkövek vagy fémgömböcskék díszítették. Ezek a tárgyak is a bizánci–balkáni ötvösség hatását mutatják, a Magyarországon használatos huzalkarperecektől különböznek. Két 14. századi kincsleletünkben (Alsóbodoglár-puszta, Kelebia) vannak hasonlóképpen bizánci stílusú, filigrános díszű pántkarperecek, ezek mindkét kincsnek a legkorábbi, még a 13. században készült darabjait jelentik.

A Balotapusztán eltemetett előkelő kun nő ruházatához négy különböző fajta, felvarrható, aranyozott ezüst, préselt veret tartozott: 27 db kerek, kúpos veret kettős sodrony szegélydíszsel, csúcán granulált gömböcskékkel; 9 db négyzetes alapú, hatszirmú rozettát ábrázoló kúpos veret; 5 db négyzetes szegélyű, félgömb alakú veret; 9 db félgömb alakú veret keskeny kerek szegéllyel (*107. kép*). A veretek nyilván a ruházat különböző részeit díszítették. Az egyszerű, félgömb alakú veretek a Duna–Tisza között 14. századi temetőinkben pártadíszként fordulnak elő (Csengele–Bogárhát 12. sírjában és Kecskemét környékén). A II. Bolgár Cárság részben kun származású arisztokráciájának bizánci ízlést követő viseletében a női fejfedők homlok részét díszítették felvarrható fémlapocskákkal. Az uralkodói család tagjait, illetve előkelő bojárnőket ábrázoló falfestményeken a fejfedőkön nagyobb, négyzetes veretekből alkotott sort és fölötté apró, félgömb alakú pitykéket láthatunk. 14. századi bulgáriai temetőinkben is tártak fel ilyen homlokdíszeket. A 13–14. századi szerb előkelő nők diadémját is sűrűn egymás mellé varrt, négyzetes veretek díszítették. Fejdíszeken kívül ingnyakveretekre vagy a felsőruha nyakkivágásának szegélyét díszítő veretekre is gondolhatunk. Figyelembe kell venni, hogy a vékony lemezből készült, apró, sérülékeny veretek nemigen lehettek vastag textílián vagy a felsőruha jobban igénybe vett részein. A többiekénél valamivel nagyobb, filigrános szegélyű kúpos veretek elhelyezhetők a közepén záródó felsőruha szegélyén, amelyet fülesgombokkal kapcsolhattak össze – egy kettős kúp alakú fülesgomb a balotapusztai sírban is volt, ezt úgy készítették, hogy két ilyen kúpos veretet alapjukkal egymáshoz illesztettek és összeforrasztottak. Analógiaként megint a 13–14. századi bolgár viselethez fordulhatunk:

107. kép. Fejdísz karikái és ruhára varrható aranyozott ezüstveretek a balotapusztai sírból. Magyar Nemzeti Múzeum (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) / Fig. 107. Rings of a headdress and gilt silver mounts sewn to clothes from the grave of Balotapuszta. Hungarian National Museum (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

108. kép. Aranyozott ezüst, filigránnal és ékkövekkel díszített ötvöstárgy a balotapusztai sírból, felső része letört (ereklyetartó kereszt vagy serleg talpa és szára). Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 108. Filigree-decorated gilt silver object with gemstones from the grave of Balotapuszta, its upper part broken (reliquary crucifix or base and stem of a chalice). Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

itt a tunikaszerű felsőruhának közepén derékig érő, hosszú hasítéka volt, melyet fülesgombokkal gomboltak össze, és gombokat vagy pitykéket varrtak a hosszú, hasított ruhaujjak kezelőjére is. Természetesen elképzelhetők más rekonstrukciók is; a balkáni viselettörténeti analógiákat azért tartjuk fontosnak, mert a sírlelet tárgyai ehhez a kultúrkörhöz kapcsolódnak. A Balkánon használt ötvöstárgyakat és a dél-oroszországi steppe ékszereit az erős bizánci hatás kapcsolja össze. A Fekete-tenger vidéki steppén már a besenyő korszakban is kimutatható egy bizánci stílusú emlékcsoport, amely valószínűleg a krími városokban működő műhelyekből származtatható. A bizánci ötvösség technikai gyakorlatát folytató műhelyek kun fennhatóság alatt is elképzelhetők. Mindamelllett a magyarországi kunok viseletében, ékszereiben megmutatkozó bizánci hatás leginkább a kunok közvetlen balkáni tartózkodásával magyarázható. Ezt a hatást az előkelő réteg pogány temetkezéseiben a tárgyak 19%-a képviseli, főként a balotapusztai sír mellékletei. Árpád-kori ötvösemlekeink bizánci stílusú csoportjának egyik kiemelkedő darabja a balotapusztai sírból előkerült aranyozott ezüst, filigránnal és ékkövekkel díszített tárgy, melynek rendeltetését nehéz meghatározni, mivel felső része hiányzik. Feltehetően ereklyetartó kereszt vagy serleg talpa és szára, a szár alsó részén gömb alakú, filigrán-díszes kosárral (108. kép).

A balotapusztai lelet kerek ezüstcsatja hasonló a Nyugat- és Észak-Európában a 13. század közepétől általánosan elterjedt kerek ruhacsatokhoz (*Fürspan*, *fermail*), melyek a felsőruha nyakkivágásának összekapcsolására, illetve a köpeny váll feletti összefogására szolgáltak. Analógiái Magyarországon a tatárjáráskor elrejtett kincsleletekben is előfordulnak. Úgy gondoljuk, ez a használati mód nem felel meg a balotapusztai együttes részben steppei, részben bizáncias jellegének. Bár a csatnak a sírban elfoglalt helyzetéről sajnos nem maradt fenn adat, mégis az a feltételezésünk, hogy övcsatként használták. A leletben megmaradtak textiltöredékek is, ezek közül 3 db selyemből szőtt szalagtöredék öv maradványának tartható. A selyemfonálból, fémszállal készült táblácskás szövésű szalag szélessége

1,2 cm, díszítése fekvő rombuszsorból szerkesztett rácsminta. Hasonló mintája van a kerekegyházi Kápolnahalom 12–13. századi temetőjének egyik női sírjában 1932-ben feltárt, arany szálakkal átszőtt textilövnek. Lehetséges, hogy a kerek csat a textilövhöz tartozott, méretük szerint összeillenek. Ópusztaszeren, a középkori Szer templom körüli temetőjének – szerintünk a 14. századra keltezhető – 42. sírjában tárta fel Horváth Ferenc egy táblácskás szövással készült, 1 cm széles selyemöv maradványát.

Magyarországon az európai divatból ismert kerek, feliratos ruhacsatok viselésének van egy kései hulláma, mely a 14. század közepétől a 15. század elejéig tartott. A leletek elterjedése alapján valószínű, hogy ez a divat elsősorban a kun és jász területeket érintette, a Kárpát-medencei leletek ott összpontosulnak. A megfigyelések szerint a csatok a sírban a medence tájékán voltak, vagyis viselőik ezeket övcsatként használták. Ezt a másodlagos viseleti szokást a leletsoportot elemző kutatók – elsőként Hatházi Gábor, majd Fogas Ottó – azzal magyarázzák, hogy a kun és jász lakosság saját viseleti szokásaihoz alkalmazta a csatokat, amelyek feltehetően központi (valószínűleg szász) műhelyben készültek. A feliratok vallásos szövegek (Szűz Máriához intézett fohász, a Háromkirályok nevei), a csatok elterjesztése pedig időben egybeesik a kunok közötti Nagy Lajos-kori térítési hullámmal.

A hagyományos steppei viseletben a nők számára is fontos szerepe volt az övnek, hiszen eszközeiket, kisebb használati tárgyaikat arra függesztve hordták, ahogy ez a kun női szobrokon is látható. A balatapusztai sírmellékletek közül ilyen övre akasztott tárgynak tartható egy vaskés és egy függesztőkarikás, csavart szárú ezüst tű, amelynek anyaga és készítmódja megfelel a torquesének; bizonyára azonos steppei műhelyben készültek. A díszes, hegyes eszközt többféle célra is használhatták: valamilyen puhább anyag (pl. textil, nemez) átlyukasztására, toaleteszközként vagy akár írószerszámként is. A sírlethez tartozó bronz- és vaskarika valószínűleg szintén az övfelszereléshez tartozó függesztőkarika volt.

A kun nők az övre akasztva tükröt is hordtak magukkal. A 13. század közepére keltezhető bánkúti sírban egy különlegesen szép és ritka, öntött bronztükör került elő (*I09–I10. kép*). Ez kínai gyártmányú, előlapja csiszolt felületű, hátlapján két egymást kergető hal domborművű ábrázolása látható. Nyele letört. Analógiái segítségével a tükör készítését a 12. századra vagy a 13. század elejére tehetjük. A kínai kultúrában a kettős halábrázolás a bőség, a termékenység, a hosszú élet szimbóluma, a halas tükrök eljegyzési vagy esküvői ajándékok lehettek. A bánkúti tükör még a mongol hódítás előtt került Európába, mivel korábbi a mongol uralom alatt elterjedt kínai halas tükröknél és az Arany Horda városaiban készült utánzataiknál, tehát a kun törzsszövetség tatárjárás előtti távol-keleti kapcsolatairól tanúskodik. A Bánkúton eltemetett előkelő kun nő is menyegzői ajándékként kaphatta még Fekete-tenger vidéki hazájában.

Egyes kun szállástemetők 14. századi sírjaiban bőrkeretbe foglalt kerek üvegtükrök kerültek elő a melltájékon (Szabadszállás–Aranyegyháza VII., XVI., XXXIV. sír, Karcag–Orgondaszentmiklós 59. sír), feltehető, hogy ezeket nem toaleteszközként, hanem rontást elhárító céllal tették a sírba.

Az előkelő réteg pogány temetkezései a 13. század végén vagy a 14. század elején megszűnnek, ettől kezdve a hagyományos viseletre utaló leleteket a 14–15. századi szállások temetőiben kereshetjük, ahova a nemzeti előkelők és a köznép egyaránt temetkezett. A 20. század első felében Szeged és Kecskemét környékén voltak az első jelentős feltárások egykori kun szállások középkori temetőiben. A Kecskemét vidéki kutatások gazdag leletanyagát, mint az alföldi nép művelődéstörténeti emlékeit Szabó Kálmán adta közre egy reprezentatív kötetben.

A 14. századi kun népesség viseletére vonatkozó megfigyeléseket a perkátai temető alapján tekintjük át, mivel eddig ez a legalaposabban elemzett, mintaszerű módon közzétett ásatás, amelynek sok új eredményt köszönhetünk. A 13. század végén kezdődött a ruhára varrható, kerek vagy négyszögletes préselt ezüstlemezek divatja Magyarországon, és csakhamar elterjedt a kunok között is, ahogy ezt korabeli ábrázolások is tanúsítják. Rendszerint köntösük melltájékán viselték, de süvedíszként is előfordul. Perkátán öt sírban tártak fel ilyen gótikus ízlésű, préselt lemezekkel díszített pártákat, egy fiatal nő pártája

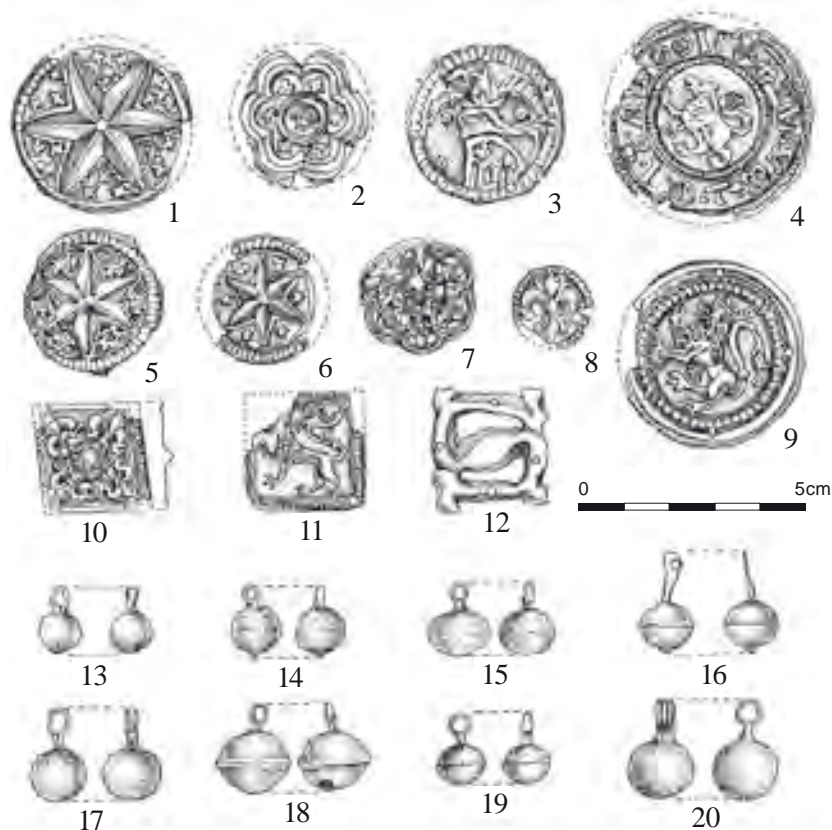

109. kép. Kínai bronztükrő a bánkúti sírból. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele) / Fig. 109. Chinese bronze mirror from the grave of Bánkút. Department of Archaeology, University of Szeged, deposit in the Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

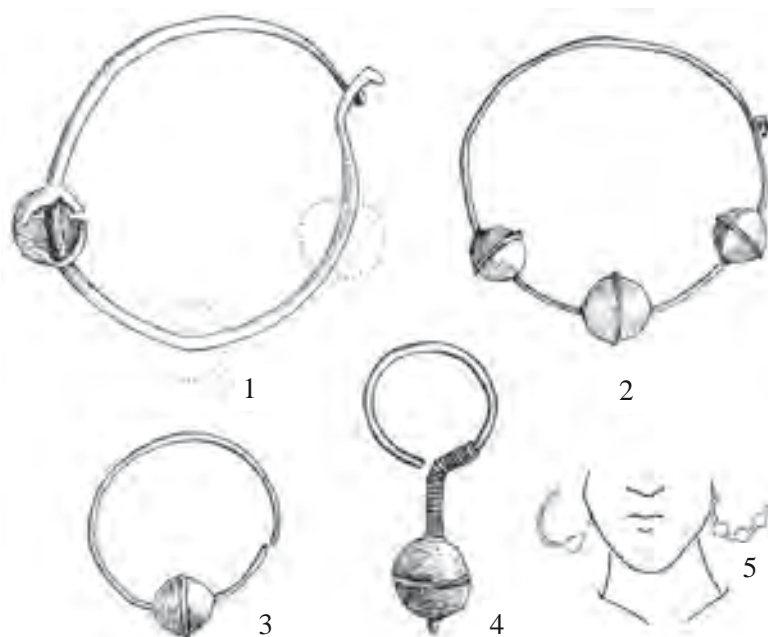

110. kép. A bánkúti tükrő elemző rajza (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 110. Analytical drawing of the mirror from the grave of Bánkút (drawn by Ágoston Dékány)

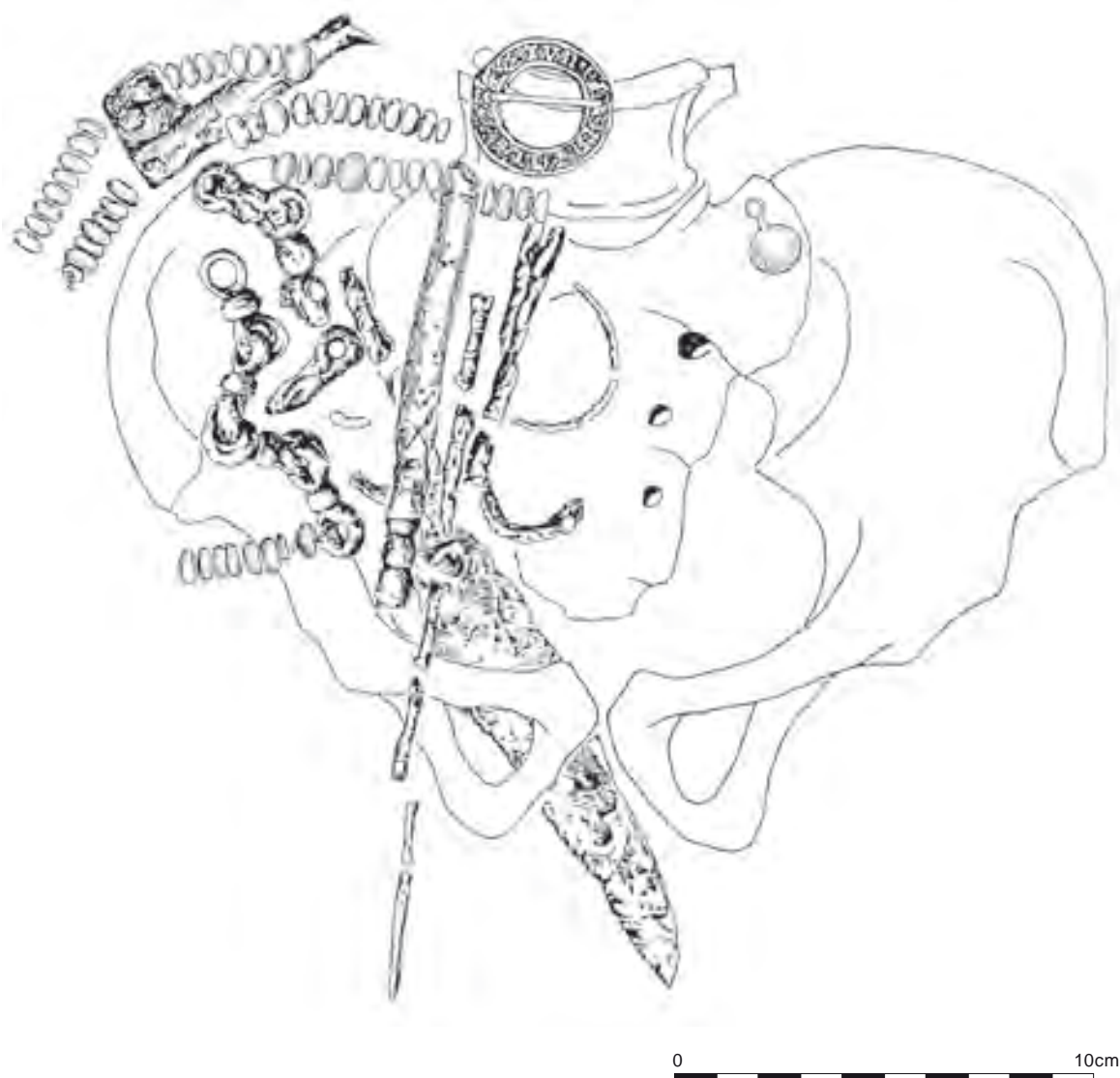
pedig felvarrt gombsorral volt díszítve (111. kép). Egy férfi sírjában (183. sír) 6 db gótikus díszlemez volt bőr alapra sorban felvarrva, az ásató Hatházi Gábor szerint valószínűleg süveghez tartozott (a veretekkel díszített viseleti darabot utólag tették a sírba, a halott bal lábszára mellé). Kerek vagy négyszögletes préselt ezüstlemezek díszítették a nők kaftánszerű felsőruháját a mellén, a vállon vagy a csípőtájon. Gyakori ékszerek a felhúzott lemezgömbös fülbevalók, mint arra fentebb már utaltunk (112. kép). A nők a jobb kézen gyűrűt viseltek, leggyakrabban vésett díszű fejegyűrűt. A kis átmérőjű, egyszerű övcsatok – és az ilyen célra használt ruhacsatok – azt jelzik, hogy keskeny bőr- vagy textilöveket használtak, de a csatos övek használata nem volt általános, csak a sírok 13%-ában fordul elő. Ahol hiányzott, ott fém alkatrész nélküli, hurkolt-csomózott textilövvel számolhatunk. A nagyobb méretű

111. kép. Aranyozott ezüstlemez ruhadiszek és fülesgombok a perkátai temetőből (Hatházi 2004. nyomán) /
 Fig. 111. Clothing ornaments and looped buttons made of gilt silver plate from the cemetery of Perkáta
 (after Hatházi 2004)

112. kép. Kun fülbevalók szállástemetőkből (Pálóczi Horváth 1982. nyomán) / Fig. 112. Cuman earrings from
 their permanent cemeteries (after Pálóczi Horváth 1982)

113. kép. Perkáta–Kőhalmi-dűlő 192. sír, gyöngyös tarsoly (Hatházi 2004. nyomán) / Fig. 113. Perkáta–Kőhalmi-dűlő, Grave 192, sabre-tache with beads (after Hatházi 2004)

csatokkal ellátott, szélesebb bőrovek viselete csak a 14. század vége felé jelent meg. A Kecskemét környéki temetők anyagából ismerjük a gótikus veretekkel gazdagon díszített és változatos kapcsolórészekkel ellátott 15–16. századi pártaöveket, amelyek már a korabeli magyar viselet átvételét jelzik.

Kun népi jellegzetességnek tarthatók a perkátai ásatási megfigyelések segítségével rekonstruált textil- vagy bőrtarsolyok, melyek nők és fiatal lányok sírjaiban kerültek elő. Az esetek többségében gyönggyel díszített készségektartó tarsoly maradványait a medence tájékán tárták fel jobboldalt, vagyis ezeket a kun nők az övre függesztve hordták (113–114. kép). A tarsolyok a hétköznapi használati eszközöket tartalmazták: kés, ár, borotva, kova, csiholóvas, tűtartóként használt ólomcső, horog, függesztő karikák; tarsoly függesztőlánc és zárópecsek is előkerült. Mindezekon kívül gyakran fordulnak elő a gyöngyök közé felfűzött állatsont amulettak (halcsigolyák, nyúl és róka ugrócsontjai). A készségektartó zacskók anyagához két esetben kis darab sodronyingtörödéket is felhasználtak. Hiteles megfigyelései segítségével Hatházi Gábornak sikerült újraértelmeznie a kun szállástemetőkben korábban előkerült hasonló leleteket (Ágasegyháza, Szabadszállás–Aranyegyháza, Öttömös, Nosza–Hinga, Csengele,

114. kép. Az ágasegyházi 31. sír viseleti leletei: fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyöngyös tarsoly tűtartóval (Fettich 1939. nyomán) / Fig. 114. Elements of costume from Grave 31 of Ágasegyháza: looped buttons, clothing mount made of silver plate, sabre-tache with beads and needle case (after Fettich 1939)

Orgondaszentmiklós), a medence környéki gyöngyöket ugyanis a kutatók rózsafüzér részének tartották. A gyöngyös-csontamulettes tarsolyok használata keletről hozott szokás lehet – avar temetőiben fedezhetők fel párhuzamaik –, amely a perkáti kunokra temetőjük használata idején (a 13. század végétől a 14. század végéig) mindvégig jellemző volt, s más temetők adatai alapján a kunoknál a 15. század végéig kimutatható. Tarsolyokat jász temetőkből is ismerünk, de azok díszítetlenek. Lehetséges, hogy ez a steppei eredetű, középkori kun szokás tovább élt a hortobágyi és nagykunsági pásztorok övön hordott pásztorkésztségében, melyet faragott állatcsontocskák is díszítettek. Az alföldi magyar népi kultúrában a 18–19. századig használt viseleti darabok közül egyesek visszavezethetők a középkori viseletre, és elterjesztésükben kun hatást sejtethetünk. Ezek között említhető a férfiak nemezsüvege, valamint a ködmön egyik régi típusa, a *daku*, amely nevében is kun eredetet őrzött meg.

115. kép. Boglárpár Sárosd/Jakabszállás–Pusztatemplom középkori temetőjéből. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár (Gerencsér Ferenc felvétele, Hatházi 2004. nyomán) / Fig. 115. Pair of decorative buttons from the medieval cemetery of Sárosd/Jakabszállás–Pusztatemplom. Szent István Király Museum, Székesfehérvár (after Hatházi 2004)

Természetesnek tartható, hogy a kunok viseletébe a 13–14. század folyamán fokozatosan bekerülnek a Magyarországon készült ruházati tartozékok, ékszerek, egyéb tárgyak, hiszen ilyenek keletről már nemigen voltak beszerezhetők, különösen nem a köznép számára. A viselet keleties jellege a hagyományos szabású ruhákkal és viselési módokkal azonban sokáig megmaradt, régészeti adataink szerint legalább a 15. század közepéig–végéig, és a helyi áruforgalomban beszerzett gótikus ízlésű tárgyakat a kunok saját szokásaik szerint használták fel. Mindez összhangban van az ábrázolások tanulságaival.

A fentiekben szó volt arról, hogy egyes dél-kiskunsági kincsleletekben ugyanúgy előfordulnak a bizánci–balkáni kultúrkörhöz tartozó 13. századi viseleti tárgyak, mint a kun vezetőréteg pogány temetkezéseiben, s ezek jelentik az illető kincsek legkorábbi rétegét. Ezt a régészeti leletsoportot részletesen elemezte Hatházi Gábor; szerinte a Kiskunmajsa–Alsóbodoglár pusztai kincsben egy kettős filigránnal és egykor ékkövel vagy fémgömbbel díszített, nyitott pántkarperec töredéke, a Kelebia–Négyesen előkerült kincsleletben a filigrándíszes, kapcsolórésszel ellátott karperecpár és két láncos-csüngős ezüst hajkarika képviseli ezt a viseletet, s ugyancsak ehhez a bizánci ízlésű, délkelet-európai körhöz sorolható a kelebiai lelet életfás-galambos boglárpárja, filigránt és granulációt utánzó, poncolt ezüstlemeze, két aranyozott bronz oroslános verete és talán csillag alakú ezüstcsüngője is. A kunfehértói kincs kapcsolórésszel ellátott, 14. századi boglárpárjai szintén bizánci eredetű viselet tartozékai, amely Magyarországon ebben az időszakban csak a jáász és a kun népesség körében tűnik fel. Ilyen típusú boglár a női sírokban a melltájékon található, a középen záródó kaftán összefogására szolgált (115. kép). A három Kiskunhalas környéki kincslelet következő rétegét 14. századi gótikus ötvösmunkák (csészék, préselt díszlemezek, gyűrűk, gombok) képezik, a viseleti tárgyak analógiái a korabeli temetőkből ismertek. Tulajdonosaik tehát a 13. század vége és a 14. század vége között gyűjtötték össze az értéktárgyakat, a kincsek elrejtése a 15. század elején történt. (Közelebbi időpontot csak a bodoglári lelet esetében lehet megadni: a Zsigmond-kori pénzek alapján az elrejtés az 1430 körüli évekre tehető.) Mindhárom kincs 14–15. századi kun települések földjéből került elő, tulajdonosaik az erre az időre már elszegényedő szállásbirtokos családok rétegében kereshetők. A kelebiai kincs tulajdonosai nagy valószínűséggel a Csertán ('csuka') nemzetséget a 14. század közepén vezető Köncsőg ispán leszármazottai lehettek, az egyik aranyozott ezüstlemezen ugyanis lovagi sisakdíszként csuka ábrázolása látható.

9. KUN SZÁLLÁSTERÜLET MAGYARORSZÁGON

A 13. századi kun szállásterület felosztása nemzetségek szerint. A nemzetségek azonosítása. A kun szállásterület nagysága és a feltehető népességszám. Társadalmi rétegződés. Hol voltak a vezéri szállások? Településrend a 13. századi sírleletek alapján. Kézai Simon a kunokról. A nemzetségi arisztokrácia birtoklása. Az öngazgatási szervek, a székek kialakulása és működése.

A tatárjárás után másodszor is betelepülő kunok számára IV. Béla király jelölt ki szállásterületeket, ezek írásba foglalására IV. László 1279. augusztus 10-én kelt oklevelében – az ún. kun törvényben – került sor.

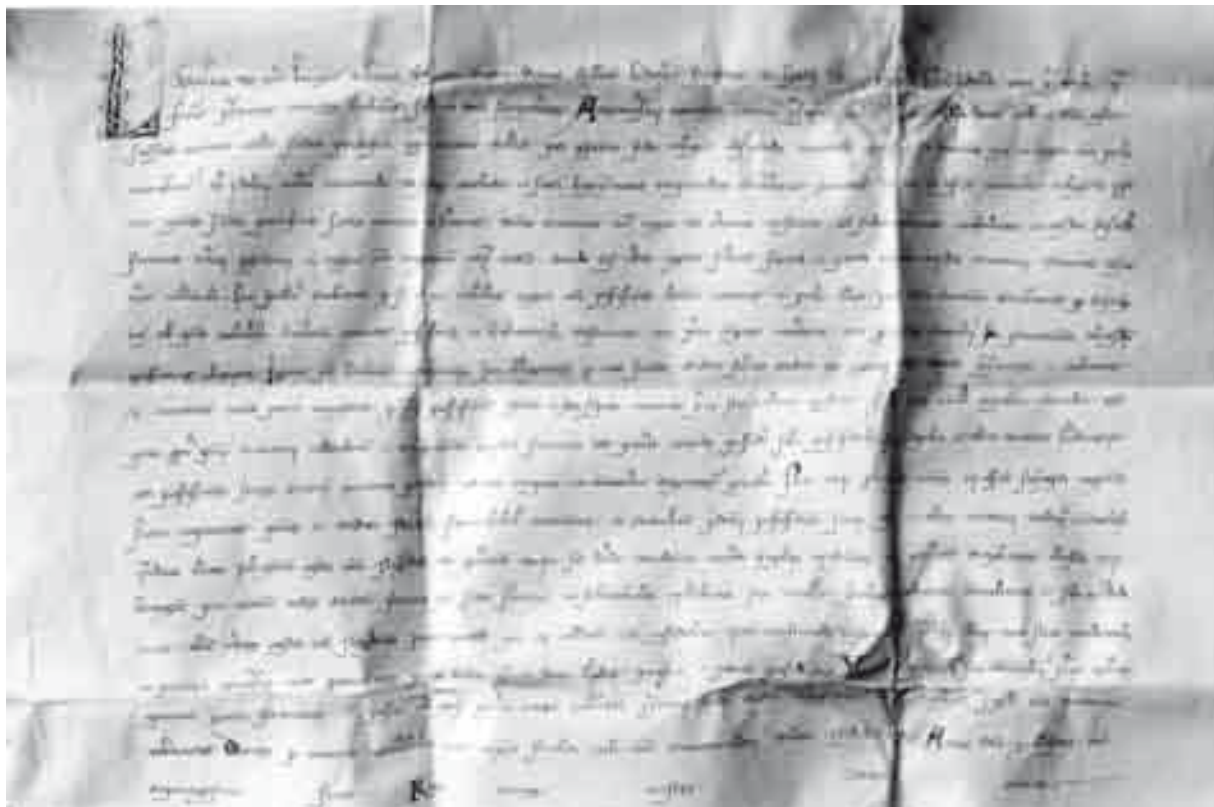
„És mivel a kunok bőséges sokasága bőséges földterületet kívánt, úgy határoztunk, hogy azok, akik nemzetségükkel a Duna és a Tisza vagy a Körös folyó mellett, vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján, vagy a Temes és a Maros folyók között vagy ezek környékén telepedtek le és nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyatyánk, Magyarország nemes emlékezetű, dicső királya telepített le: most is ott szálljanak meg és telepedjenek le az előbb említett módon, úgy, mint országunk nemesei” (5. cikkely, Szilágyi Loránd fordítása).

Az oklevél a folyók menti tájakat csak nagyjából jelöli ki, majd birtokjogi szempontok szerint teszi pontosabbá, hogy a kunok milyen földeken szállhatnak meg. A számukra kijelölt településterületen – túlnyomórészt királyi birtokokon – belül megkaphatják a szolgálónépek és örökös nélkül meghalt nemesek királyi rendelkezés alá eső földjeit „összes tartozékaikkal és haszonélvezeti jogaikkal, tudniillik erdőkkel, kaszálókkal, halászóhelyekkel együtt”, de egyházi és monostori birtokokra nem telepedhetnek. A nemesek és várjobbágyok haszonélvezeti jogokkal nem rendelkező lakatlan birtokait ugyancsak a kunoknak adományozzák, de ezekért a király kárpótlást ad a birtokosoknak; a haszonélvezeti jogokkal bíró üres földek viszont továbbra is az eredeti birtokosoké maradnak. Szállásföldjeiket a kun nemzetségek „urai és nemesei” saját maguk oszthatják fel egymás között (6. és 7. cikkely). Az oklevél utolsó, 14. cikkelye arról rendelkezik, hogy a korábban kapott, oklevelekkel igazolható adománybirtokokat a kunok továbbra is birtokolhatják (116. kép).

Az 1279. évi oklevél két helyen is szól arról, hogy a kunoknak hét nemzetségük van. A bevezetőben kimondja, hogy a törvény betartásának garanciájaként a kunok hét nemzetségéből hét túszt vesznek; a 10. cikkelyben megtudjuk, hogy a hét nemzetség a kalocsai, váradi, egri, csanádi és váci egyházmeigyékben fog letelepedni. A nép hét egységbe szervezése a hadsereg megszervezésével kapcsolatos, feltehetően ősi rendezési elvet követ.

Kézai Simontól, IV. László király udvari papjától megtudjuk, hogy IV. Béla és V. István eredeti terve az volt, hogy a kunokat széttelepítse az egyes megyékbe, azonban óvatosságból – talán félve a kunok lázadásától – nem ezt tették. A nemzetségek a megyék joghatóságán kívüli, saját szállásterületet kaptak. A megyék szerinti széttelepítés az a módszer lett volna, amelyet korábban a besenyők letelepítésénél is alkalmaztak, és ahogy 1239-ben a kunokat is próbálták szétosztani az országban. Kézai megjegyzéséből úgy tűnik, hogy a második beköltözéskor volt valamiféle megállapodás a kunok vezetőivel, hogy a nemzetségek egységes területeket kaphatnak.

Néhány nemzetség neve és lakhelye azonosítható a 13–14. századi források adatainak segítségével. A Duna–Tisza közti homokhátságon szállt meg a Csertán nemzetség. 1347-ben szerepel a nemzetség kapitánya, Köncsög ispán (*comes Kumcheg capitaneus Comanorum generationis Chertan*), akinek nevét Kecskemét melletti családi központja, Köncsögszállás őrizte meg, majd Halas mezővárosba helyezte szállását, 1366-ban már ott lakott. A nemzetség nevének jelentése 'csuka', megfelelőjét megtaláljuk a 14. századi kipszak törzsek listáján (*Čurtan*). Szintén Kecskemét közelében, Jakabszálláson lakott 1447-ben az a kun testvérpár, Péter és János, akiknek nagyapját, az Iluncsuk nemzetségből származó Buthemer

116. kép. IV. László 1279. évi oklevelében a kunoknak lakatlan birtokokat ad szálláshelyül (MNL Magyar Országos Levéltár) / Fig. 116. Ladislaus IV bestows unoccupied estates upon the Cumans as their settlement area in his charter of 1279 (MNL Hungarian National Archives)

ispánt 1343-ban említi egy oklevél (*comes Buthemer de genere Ilunchuck*). A nemzetségnév jelentése 'kígyócska'. Törzsnévi megfelelőjét keleten nem ismerjük, viszont ugyancsak a kun nyelvből megfejtethető földrajzi névként több helyen is előfordul a Kiskunságban és a délvidéki Keve vármegyében (*Illancs* 'kígyócska'). Hasonló jelentésű egy 1266-ban említett kun főúr neve (*Illan* 'kígyó').

A Tisza és a Körös között, a későbbi Nagykunságban telepedett meg az Olás nemzetség, ahogy Nagy Lajos király egy 1344-i okleveléből erre lehet következtetni. A királyt és kíséretét ugyanis ezen a vidéken kalauzolták át azok a kunok, akiket jutalmul rokonaikkal együtt kivettek az *Olas* nemzetségbeli kunok kapitányának bíraskodása alól (*capitaneus Comanorum generacionis Olas*). Az Olás nemzetség (*Olas, Olaas* < *ulaš* 'érd el, egyesítsd') az orosz évkönyvek *Ulasevicsi* törzsével azonosítható, melynek kései töredékei a 16. században a türkménekéknél és Anatóliában is felbukkannak.

A Marostól délre, a Harangod (mai Aranka) folyócska mellett volt szálláshelye a Kór vagy Kól nemzetségnek, amely 1315-től többször is szerepel a forrásokban. Az ebből a nemzetségből származó Kondam és Juhpugo királyi kunokat említik 1315-ben (*Kondam et Juhpugo de genere Kool*), nekik volt itt birtokuk. 1350-ben a Kór kun nemzetség kapitánya, Kondam fia György szerepel egy oklevélben (*comitis Georgii filii Condam Capitanei Comanorum generacionis Koor*). A nemzetség nevének jelentése 'kevés, jelentéktelen, satnya', óvónévként használt személynévből keletkezhetett. A keleti kun-kipcsak törzsnévek között nincs megfelelője.

A Maros és a Temes folyók között tűnik fel 1266-ban a Borcsól nemzetségbeli kunok ura, Kejran (*Keyran Dominus de Cumanis de genere Borchol*), 1288-ban pedig a fiai. Ezt a nemzetséget a dél-országi kunok történetéből jól ismert, Donyec vidékén élő *Burcsevicsi* 'Borsfiak' törzsszel

azonosíthatjuk, amelynek keleten maradt része az Arany Horda kipcsak törzseinek sorában található meg (*Burč-oylu*). A Temes vidékéről a hód-tavi csata után a kunok kiköltöztek, ott csak néhány egyéni birtok maradt kun kézen. A délvidéki Keve vármegyében a kunok egykori ott lakására utal Béka 1338-i határjárásában a *Kunkorhan* helynév, és az Igan vízfolyás mellett tűnik fel a kun személynevből vagy nemzetségnévből származó *Illancs* helynév.

Az eddig név szerint megismert öt kun nemzetség szállásterülete megfelel az 1279-i törvényben folyók szerint megjelölt vidékeknek (117 kép). Egyedül a Körös–Maros köze kun nemzetsége nem szerepel az írott forrásokban, holott régészeti adat – a Nagykamarás–Bánkúton előkerült pogány női sír – bizonyítja, hogy a kunok a 13. század közepén ezt a vidéket is megszállták. Itt tehát egy ismeretlen nevű nemzetséggel számolhatunk, amely a hód-tavi csata után a Borcsól nemzetség népével együtt kivonult az országból. A nemzetségevek közül három megtalálható a korábbi keleti kun, illetve a mongol uralom alatt élő kipcsak törzsnevek között.

Az említetteken kívül más nemzetségevek is előfordulnak a forrásokban. 1371-ben szerepel a Köncsög-nembeli Fekete Miklós fia László kun kapitány. Az ő nemzetségeve Györffy György szerint nem a halasi Köncsög ispántól való leszármazásra utal – lakhelye a nagykunsági Nagypó szomszédságában lehetett –, hanem a dél-oroszországi Köncsek kánra. Nemzetségevek újonnan is keletkeztek: az 1343-ban említett Iluncsuk-nembeli Buthemer ispán leszármazottai, Péter fia János és testvére, Cheke Péter 1452-ben már dédapjuk nevét tüntetik fel nemzetségnévként (*de genere Bethemer*), amikor jakabszállási kapitányságuk örökléséről megegyeznek rokonaikkal, Thetel Mihálllyal, Thetel Péterrel és Ágoston fia Mihálllyal, akik viszont Eremeen Tamás nemzetségbelieknek (*de genere Thome Eremeen*) mondják magukat. Ez a bizonyos Eremeen Tamás Buthemer nemzedéktársa és valószínűleg unokatestvére lehetett. Ez az eset példázza a kun nemzetségek szétágazását, és azt is, hogy a 15. századi kun szállásbirtokosok a család nemesi státusát megalapozó 14. századi elődöktől való leszármazást hangsúlyozták.

A keleti kun-kipcsak törzsnevekkel való egyezések is arra engednek következtetni, hogy az 1279-i kun törvény nemzetségei (*generatio, genus*) alatt olyan nagy társadalmi egységeket kell értenünk, amelyeket a menekülő töredék törzsek népéből szerveztek újjá, s ez inkább megfelel a törzs, mint a nemzetség fogalmának. Ugyanakkor azt nehéz megállapítani, hogy egy-egy ilyen új egység elnevezése mennyiben fedi az eredeti törzs népét, vagy mennyiben vonatkozik az egységet vezető törzsi arisztokráciára, ennek kötésére egy korábbi törzshöz. Valószínűleg mindkét esettel számolnunk kell. Mindenesetre helynevekben és személynevekben (vagy családnevekben) az említetteken kívül még több régi kun-kipcsak törzs- vagy nemzetségnév is kimutatható, különösen a Nagykunságban: Bajandur, Tokszaba, Dzsajajír, Kulan, Teke, Barak, Kongrolu. Ez azt jelenti, hogy magyarországi nemzetségeink több törzs töredékeiből szervezett egységek voltak, ezeken belül valódi vérségi köteléket csak az előkelő réteg esetében feltételezhetünk.

117. kép. A 13–14. századi kun nemzetségek szállásterülete a régészeti lelőhelyekkel (a szerző által szerkesztett térkép Horváth 2001. és Hatházi 2005. adataival kiegészítve) / Fig. 117. The settlement area of 13th–14th-century Cuman clans with archaeological sites (map created by the author with data from Horváth 2001 and Hatházi 2005)

Az 1279-ben meglévő hét kun nemzetség további azonosítása adatok híján nehézségekbe ütközik. Mint esetleges külön nemzetség szóba jöhet a 15–18 szállást magába foglaló mezőföldi kun település-csoport, amelyből a 15. század elején önálló igazgatási-bíráskodási egység, Hantos-szék alakult, azonban valószínű, hogy 1279-ben itt még nem laktak kunok, a 13. század végén költöztek át a Duna–Tisza közéről Fejér megye dunántúli részére. Nem fogadható el az a kísérlet, amely a Hantos-széki kunoknak az Iluncsuk nemzetséggel való azonosítására történt. Ilyenformán a Hantos-széki kunok törzsi-nemzeti eredete sem oldható meg.

Van olyan feltevés, hogy a mongol hódítás előtt a kunokkal együtt betelepülő jászok képezték a kunok egyik nemzetségét 1279-ben. A dél-oroszországi kunok között éltek jászok, a törzsszövetség egyik törzse, a Volga vidéki *Asz* törzs is bizonyára a benne élő jász etnikumról kapta nevét, tehát valóban költözhetek a kunokkal együtt is Magyarországra, mint a kunokhoz besorolt katonai segédnép. Ugyanakkor a kunok keretében önálló jász társadalmi egység feltételezése ellen szól, hogy a 14. század elejéig jászok nem szerepelnek a forrásokban, betelepedésük időpontját nem ismerjük. Az 1279-ben folyók szerint megjelölt vidékek között nem szerepel a Zagyva és a Tarna völgye, a későbbi Jászság, ahol a 13. század végén még csak a jászok egy része található, többségük az ország más vidékein élt.

A kunok 13. századi, 1282 előtti szállásterületét a későbbi, már letelepült népesség adataiból és a kun székek területéből visszakövetkeztetve kb. 11 000 km²-re, az Árpád-kori Magyarország lakott területének 5%-ára becsülhetjük. A végleg hazánkban maradt kunok a 13–14. század fordulóján mintegy 8100 km²-t népesítettek be, nem számítva a közbeékelt magyar birtokokat. Ennek megoszlása (későbbi tájelnevezések szerint): Kiskunság 5800 km², Nagykunság 1300 km², Mezőföld 700 km², Maros–Harangod vidék 300 km². Az alföldi nagytájon belül természeti adottságok szempontjából nem túlságosan kedvező terület jutott a kunoknak. A Duna–Tisza közén vízjárta laposokkal váltakozó száraz homokhátak jellemezték, a Duna és a Tisza part menti sávja, valamint a bácskai löszvidék kimaradt belőle. A Tiszántúlon a Hármaskörös és a Berettyó egy-egy kis szakasza kivételével nagyobb folyó völgyével ugyancsak nem érintkezett, ellenben a folyók áradásai annál többet öntözték a Nagy-Sárrét mocsarainak folytatását jelentő vízjárta síkságot, amelyből csak nyugat felé emelkedett ki az ármentes Szolnoki-hátság. A Maros–Tisza déli szögében, a Harangod mellett élő kunok hasonló adottságokkal rendelkező mocsaras lapályt kaptak, míg a Fejér megye dunántúli részére települő kunok a Duna és a Sárvíz közötti száraz löszhátságot vehették birtokukba, területüknek csak egyes részein voltak kisebb vízfolyások vizenyős völgyei. Mind a domborzati, vízrajzi és klimatikus viszonyok, mind a steppei jellegű növénytakaró miatt a középkori kun szállásvidékek sokkal alkalmasabbak voltak állattartásra, mint szántóföldi művelésre, és ez – különösen az első időkben – lényegében meg is felelt egy elsősorban külterjes nagyállattartó gazdálkodást folytató nép igényeinek. A vázolt természetföldrajzi körülmények késleltették a sokoldalú, komplex gazdálkodás kifejlődését, és valószínűleg magyarázatot adnak a kun szállásterületet is érintő, 14–15. századi természetes pusztasodásra.

Az Alföld középső részére eső kun szállásterület a tatárjárás idején a legnagyobb pusztulást elszenvedett vidékek közé tartozott. Ennek az országrésznek a településhálózata a 13. század második felében átrendeződött, és ezen nemcsak a kun betelepítést kell értenünk, hanem a megmaradt magyar lakosság mobilitását is. A Duna, a Tisza, a Körös és a Maros völgyében sűrűbbé vált a lakosság, ezzel párhuzamosan a kunok is igyekeztek birtokukba venni a szállásaikkal szomszédos üres földeket, a birtokjogi kötöttségek ellenére is. A kun szállások 14–15. századi terjeszkedésére minden vidékről több példát lehetne hozni. A Bodrog megyei Gyapolt Tepremez kun és fiai 1280-ban megvásárolták; 1341-ben rokonságukkal együtt elfoglalták Borsód falu határát és öt szomszédos pusztát. A Berettyó menti, Heves megyei Póhamara, amely az Árpád-korban az egr-i püspökség birtoka volt, a tatárjárás után is lakott falu; a 14. század végétől kun szállásként tartják nyilván, lakossága is egyre inkább „elkunosodott”. A Nagykunságban a 15–16. században több helyen is évszázados határviták kezdődnek a kun szállások közössége és a szomszédos magyar földesurak között.

Az 1239-ben Magyarországra költöző kunok létszámáról egyedül Rogerius nagyváradi kano-nok Siralmas énekében találunk egy megjegyzést: „mint mondták, a cselédeken kívül mintegy negyvenezen voltak”. Erre a számra még egyes szakmunkákban is építenek, és így teljesen valószínűtlen népességszámra jutnak (pl. a családnagyság 5-ös szorzószámával 200 000 fős népességre), holott a középkori szerzők számszerű adatai általában megközelítőleg sem pontosak. Maga Rogerius is csak egy hallomásból kapott értesülést jegyzett fel. Akármennyi is volt azonban Kőten kunjainak létszáma, az 1241-i kivonulás és az 1241–1246 közötti bulgáriai tartózkodás után újra beköltöző népesség azzal sem összetételében, sem nagyságában nem lehetett teljesen azonos, az 1239-i létszámhoz képest indokolt bizonyos csökkenést feltételezni az ide-oda költözködések miatt. A másodszer is Magyarországra költöző, majd a hód-tavi csata után végleg itt maradt kun népesség nagyságát a terület és a népsűrűség összefüggése alapján próbáljuk meg megközelíteni. Milyen nagy népesség élhetett a 14. század elején mintegy 8100 km²-re becsült kun szállásterületen, szem előtt tartva a középkori népesedési viszonyokat? A tatárjárás előtt az ország lakott területének népsűrűsége 3,5–16 fő/km² között mozgott, átlagosan 9 fő/km²-re tehető; az Alföld népsűrűsége az országos átlag körüli lehetett. Figyelembe véve a kun szállásterület környezeti adottságait, valamint a kunok gazdálkodását és életmódját, az átlagosnál kisebb népsűrűséggel kell számolnunk. Hatházi Gábornak a Hantos-szék településhálózatára és népességére vonatkozó, körültekintő számításai szerint a 14. századi népsűrűség ott 5–6 fő/km²-re becsülhető, ezt alapul véve a 13–14. századi kunságra 4–6 fő/km²-rel számolunk. Ezzel egyúttal saját korábbi számításaink revízióját is szeretnénk elvégezni, mivel azokat ma már túl magasnak ítéljük a szakterületen azóta elért eredmények és saját településtörténeti kutatásaink fényében (*1. táblázat*).

Az első oszlopban a tatárjárás után beköltöző, a véglegesnél jóval nagyobb területet elfoglaló kun népesség becsült nagysága található. Erre az időszakra és területre az alacsonyabb népsűrűségi mutatót tartjuk reálisnak, és ennek megfelelően a kb. 45–50 000 fős népességszámot. A hód-tavi csata után a kunok mintegy egyharmad részének kimenekülése miatt területük jelentősen lecsökkent, társadalmuk is megfogyatkozott, mivel el kellett engedniük keresztény fogoly rabszolgáikat. A második oszlop a végleg Magyarországon maradt népességre vonatkozó becslést tünteti fel, a 35-40 000 fő körüli közepes értékek közelíthetik meg a valóságot. A harmadik oszlop azt mutatja, hogy a Mezőföld benépesítése miatt a kunok lakta terület valamelyest növekedett, és a társadalmi beilleszkedésnek köszönhetően, némi természetes szaporodással a 14. század folyamán a kun szállásterületen megtelepedett lakosság száma elérhette a 40-45 000 főt. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy mindezek a számok csak nagyságrendi becslések, az utóbbi értékek viszont már közel állnak Györffy György és Hatházi Gábor becsléseihez (40 ezer, illetve 40-50 ezer fő). Megjegyezzük, hogy demográfiai értelemben a kun népességbe az első időszakban beletartozott az idegen eredetű szolgaréteg is, amely jelentős lehetett, de nagyságát nem ismerjük, a későbbiekben pedig a kun urak szállásain magyar jobbágyok is voltak, akiknek arányát szintén nehéz lenne megbecsülni. A népességszám későbbi, 15–16. századi alakulására itt nem térünk ki, azt a természetes szaporodásnak köszönhető növekedés mellett különböző negatív tényezők is befolyásolták: a szabad köznép elszegényedése és jobbágyosorba süllyedése, a pusztásodás, a járványok stb.

Népsűrűség fő/km ²	Népességszám 11 000 km ² -en (1246–1282)	Népességszám 7400 km ² -en (1282 után)	Népességszám 8100 km ² -en (14. század)
4	44 000	29 600	32 400
5	55 000	37 000	40 500
6	66 000	44 400	48 600

1. táblázat. A kun szállásterület népessége a 13–14. században

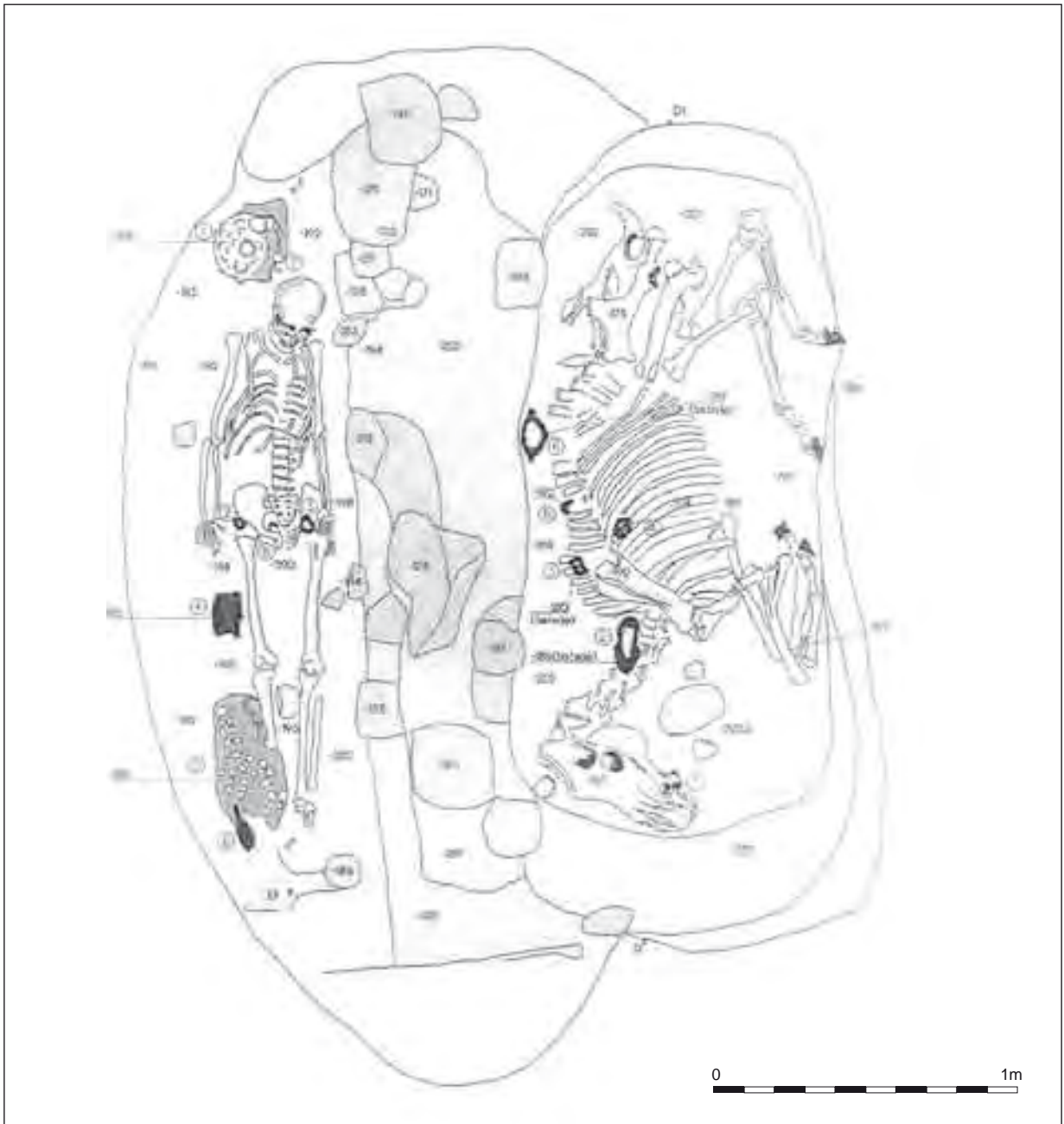
Fontos lenne tudnunk, hogy milyen nagyságú volt a 13. századi kun haderő, amelynek valóban jelentős szerep jutott a korszak közép-európai háborúiban. Mivel ennek kiszámítására nem rendelkezünk forrásadattal, csak a becsült népességszámhoz és a korabeli hadseregek nagyságához viszonyíthatunk. Ezeket az arányokat figyelembe véve úgy gondoljuk, hogy a kun könnyűlovasság általában kb. 2–3000 fős kontingenst adhatott a királyi hadsereg számára, kivételes esetben azonban képes volt 4–5000 fős sereg kiállítására is. A 13. század végén a kun haderő létszáma lecsökkent, de az Anjou-kor háborúiban való részvétele alapján még mindig számottevő lehetett. A Zsigmond-korban a kunok letelepedése és asszimilációja miatt a nomád haditechnika is egyre inkább feledésbe merült, a hadvezetés kevésbé számolt a kunokkal. Az 1435. évi törvény szerint a kunoknak mindössze 200 fős lovas íjász csapatot kellett kiállítani, csak a kapitányi családok tagjai voltak kötelesek hadba vonulni. Ezt a kötelezettséget is meg lehetett azonban váltani pénzzel, az ún. tegzes pénzzel (*proventus pharetralis*).

A beköltözés idején bomló nemzeti társadalomban élő kunok társadalmi tagozódása jól kirajzolódik az írott forrásokban. A 13. században leggyakrabban a törzsi-nemzeti arisztokrácia tagjai szerepelnek. 1279-ben a kun törvény előkészítésében a kunok képviselőjében két előkelő (*principales*), *Usuk* (*Uzak* 'hosszú', ti. kívánság a hosszú életre) és *Tolon* ('telihold') vett részt, az országgyűlésen *Alpar* ('hős férfi') és *Uzur*, a kunok urai (*domini*) voltak jelen, rangjuk megfeleltethető a törzsfői méltóságnak, melynek kun nyelven *beg* vagy *bej* volt a neve. (Uzur neve valószínűleg másolói elírás, ő azonos lehet az előzetes tanácskozáson részt vevő Usukkal. Az *Alpar* név szintén elírás lehet, ilyen formában máshol nem fordul elő, ugyanakkor *Alpra* 'rőt tevecsődör' 1260 óta mint a kunok fővezére többször szerepel a forrásokban, indokolt inkább rá gondolnunk.) A kun társadalomnak ebből a legfelső rétegéből kerültek ki a seregvezérek, mint *dux Menk* ('ezer anyajegyese') is, akiről egy 1279-i oklevélből tudjuk meg, hogy 1264-ben ő vezette IV. Béla kun seregét István ifjabb király ellen. A kun előkelőségek közül Erzsébet hercegnő révén többen rokonságba kerültek az Árpád-házzal. Elsőként az 1255-ben említett *dux Zeyhanus* (*Szejhán* 'jóságos kán') kun hercegről kell szólni, aki neve alapján is fejedelmi család tagja lehetett, s Győrffy György feltételezése szerint ő volt Erzsébet hercegnő édesapja. Ugyancsak rokonságban állt a királyi családdal *Parabuch* ispán, aki István hercegtől 1266-ban jelentős birtokokat kapott a Délvidéken. Egy 1289-ben kelt oklevélből megtudjuk, hogy *Arbuz* ('dinnye'), ekkor már idős kun főember szintén a király rokona. Ő volt az, aki 1290-ben a krónikák szerint *Turtel* (*Tört-oyul* 'négy-fiú') és *Kemenche* (*Kemel+či* 'beteljesülő kívánság') kun főemberekkel együtt megölte IV. László királyt. *Arbuz* fia, *Buzkan* ('buzogány') 1333-ban szerepel mint *Paraboh* kun ispán rokona nemzetségük más tagjaival együtt, köztük *Wanchuk* fia *Kunchegh*-gel (*Köncsek* 'nadrág'), aki 1347-ben a Csertán nemzetség kapitánya, egyike az utolsó nagy hatalmú kun főuraknak. Így derül ki utólag számunkra, hogy Köncsög ispán és általa a Csertán nemzetség arisztokráciája is rokonságban állt a királyi házzal.

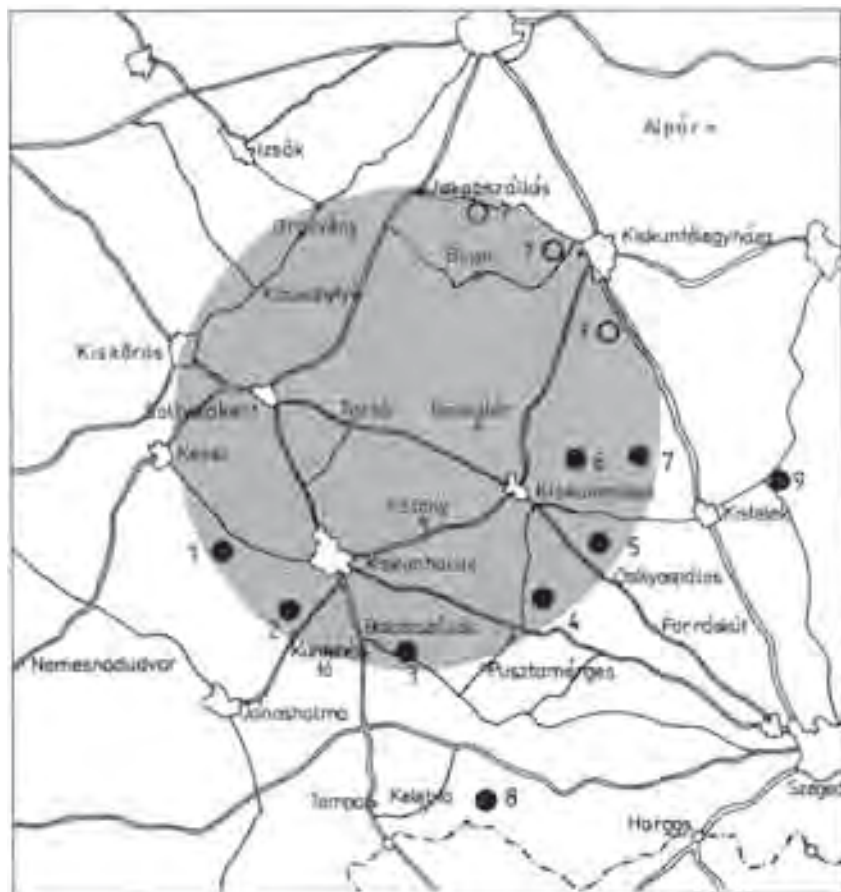
A steppei arisztokráciához tartoztak a nemzetségfők: az 1266-ban említett *Kejran* úr (*Keyran Dominus*, a név feltételezett jelentése 'gondoskodó'), a Borcsól nemzetség kapitánya és az 1350-ben említett *Kondam* fia György, a Kór nemzetség kapitánya. Saját nemzetségük élén ők látták el a katonai parancsnokok (*capitaneus*) és a nemzetségek választott bírái (*iudex*) feladatkorét is. A 14. század elejétől a nemzetségfőket a latin nyelvű iratok *comes*-nek (ispán) nevezik.

Hol voltak vajon az első egy-két nemzedék vezéri szállásai? Ezeknek helyére a pogány módra eltemetett előkelők sírjaiból tudunk következtetni. A korabeli keresztény magyarság már régóta templom körüli temetőbe temetkezett, előkelői pedig templomokba, monostorokba, a kényyszerűen megkeresztelkedett kun előkelő réteg ettől eltérően szálláshelyén kívül, a szállás népétől elkülönülten magányosan, a hagyományos steppei rítus szerint lóval-lószerszámmal, viseletben, fegyverzettel. Ez a temetkezési mód nyújtott lehetőséget arra, hogy középkori régészeti emlékeink között sikerült felismerni és elkülöníteni a kun leletanyagot. A pogány temetkezési mód mellett a meghatározás legfontosabb ismérvei: a dél-oroszországi kunokra jellemző temetési rítus egyes elemeinek megléte (tájolás, a sírgödör kiképzése stb.); a sírmellékletek között a nomád viselet és fegyverzet tárgyai; 13. századra

keltezhető leletanyag; kun szállásterületre eső, lehetőleg azonosítható kun szállás határai között elhelyezkedő lelőhely. Eddig 14 leletegyüttest sikerült ehhez az emlékcsoporthoz sorolni. Ezek közül csak egyetlen sír került elő szabályos régészeti ásatáson (Csengele–Bogárhát) (118. kép), kilenc esetben volt lehetőség a lelőhely és a lelőkörülmények utólagos régészeti azonosítására. A többi lelet vagy csak egykori leírásból ismert, vagy olyan szórványlelet, amely kun sírokra jellemző tárgyakat tartalmaz. Földrajzi megoszlásukat tekintve érdekes jelenség, hogy a leletek többsége (9 sír) a Dél-Kiskunságban, Kiskunhalas környékén csoportosul. Ez a kutatásnak már régebben feltűnt, az újabb leletek erősítették ezt a képet. Horváth Ferenc vette észre, hogy a dél-kiskunsági leletek a térképen szabályos félkört

118. kép. A csengelei kun vezéri sír rajza (Horváth 2001. nyomán) / Fig. 118. Drawing of the grave of the Cuman chief of Csengele (after Horváth 2001)

119. kép. A kun vezérek településrendje a Kiskunságban (Horváth 2001. és Hatházi 2005. nyomán) / Fig. 119. Arrangement of the settlement of the Cuman chiefs in the Kiskunság region (after Horváth 2001 and Hatházi 2005)

alkotnak (119. kép). Véleménye szerint ez a jelenség sajátos nomád települési rendet tükröz, és egyúttal azt sejteti, hogy a 13. századi kun arisztokráciának itt egy jelentős központja volt, amelyet a sírok lelőhelyei mintegy körülvesznek, és várható, hogy a jövőben előkerülő újabb leletekkel a kör majd kiegészül. A 14. századi adatok szerint ez a vidék a Csertán nemzetség szállásterülete volt. A történeti, helynévi és régészeti adatok mozaikjaiból valóban arra következtethetünk, hogy Kiskunhalas környékén a 13. században több vezéri szálláshely is volt, ezek topográfiai helyét régészeti lelőhelyek jelzik: Kígyóspuszta, Csólyos, Csengele, Kiskunmajs–Kuklis-tanya. Az ezekben a sírokban nyugvó kun férfiaknak bizonyára kijárt a *dominus* vagy *principalis* cím, közülük a kígyóspusztai öv tulajdonosát tarthatjuk a legelőkelőbbnek. A női sírok közül a balotapusztai úrnő tartozhatott ebbe a legfelső rétegbe. A bizonytalan és szórvány jellegű leleteket viszont merészség lenne történeti rekonstrukcióhoz felhasználni, és az is valószínű, hogy a kun előkelők szállásainak helyét elsősorban az Árpád-kori településhálózat adottságai befolyásolták, így tiszta nomád településrend kevésbé érvényesülhetett.

Vezéri szálláshelyek más vidékeken is voltak. A 13. században név szerint említett kun főurak közül Zeyhanus/Szejhán vezér a Tisza mellett, Csanád vagy Bodrog megyében lakott. Csanád megyében kapott birtokokat Parabuch kun ispán, V. István egyik fontos embere. A Kiskunság északi részén is van nyoma kun főemberek szállásainak. A királyi rokon Arbuznak a nevét a Nagykörös és Kocsér határában fekvő Arbucz-tó (mai nevén Árbóc-tó) tartotta fenn, valószínűleg itt volt a szállása. Törtel község neve a IV. Lászlót megölő másik kun főember nevéből származhat. Ugyanezen a tájon – az Arbucz-tótól néhány km-re – került elő a felsőszentkirályi kun vezéri sír. Kunszentmárton és Tiszaföldvár határában is előkerültek kun nemzetségi előkelők sírjai (120. kép). Az 1282 előtt még a Körös–Tisza–Maros közén tartózkodó kunok nemzetségfői családjának lehetett tagja a kínai halas tükörrel eltemetett előkelő nő.

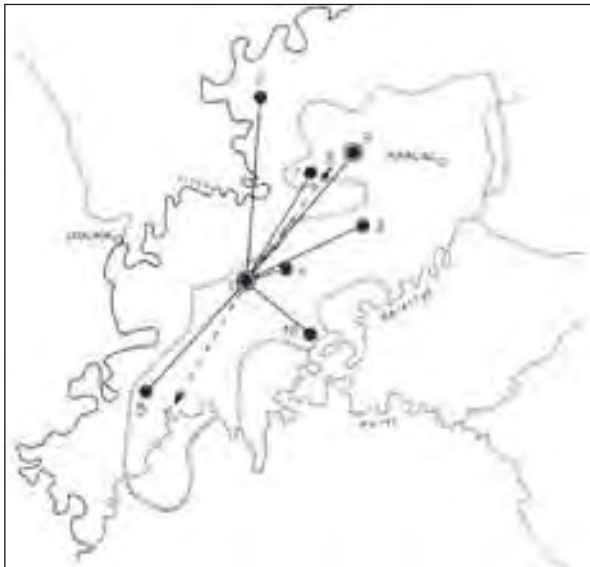
A még hagyományos életmódjuk szerint élő kunokról kortárs beszámoló is maradt fenn. Kézai Simon, IV. László király klerikusa 1282 és 1285 között írott *Gesta Hungarorum*-ának hun történetében a pogány hunok életmódját a kunok életének mintájára mutatja be. A hunok „feleségeikkel, sátraikkal és kocsijaikkal együtt vonultak ki földjükről”; Etele király „népével ... a mezőn sátrakban és kocsikon élt”. A középkori steppei népekre, főként a kunokra és a mongolokra volt jellemző a jurta-kocsik és a ládás taligák használata, nemcsak vándorlásaik során, hanem szállásaikon is ezeken laktak az öregek, a nők és a gyermekek, holmijukat ilyeneken tartották. A hunok „tömlőkön átkeltek a Dunán”: a nomádok és általában a régi keleti népek tömlőket használtak a folyón való átkeléshez. A csatában elesett Keve kapitányt a hunok „az országút mentén, ahol kőszobrot emeltek, ünnepélyes körülmények között, a szkíta szokásoknak megfelelően elhantolták”. A „szkíta szokások” ebben az esetben kun szokásokat jelentenek, és bár a Kézai szemé előtt lévő kőszobor egy római oltárkö volt, amely a Fejér megyei Keveaszón állt, a szerző tudhatott arról, hogy az ünnepélyes kun temetéssel együtt járt a szoborállítás az elhunyt számára. Etele király „ruházatának szabásában és alakjában ő maga és népe is a médek divatját követte” – nos, ez a „méd”, azaz kun divat a korabeli magyarok számára közzismert volt, és mintaképpül szolgált a keleti népek jellemzéséhez. Az Attila udvarában

zajló fényűző és erkölcstelen élet nem egyezik a hun kori források leírásával, ennek mintáját Kézai a pogány kunoknak az egyház részéről túlzóan elítélt életmódjáról vehette. A pogány magyarokra vonatkozóan is felhasználta a kun analógiát Kézai, amikor arról ír, hogy a magyarok foglyaik egy részét „rabszolgává téve, különböző szolgálatok céljából saját sátraik körül volt szokásuk tartani. Ezek a foglyok csak az állattartásból és zsákmánylásból tartották fenn magukat, *mint a kunok.*” A következőkben a szerző Szent István korára vetíti vissza azt, ami valójában a kunokkal történt: a pápa (vagyis a pápai legátus) elrendelte, hogy többé ne zsákmányoljanak, és keresztény foglyaikat engedjék szabadon, később úgy döntött, hogy a foglyok műveljék a földet. Szintén a kunok viselkedése és konfliktusuk az egyházzal szolgált példaként Kézai számára, amikor a frissen megkeresztelt magyarokról írja: „újdonsült keresztények lévén, nehezen viselték a hit terhét, mivel le kellett szokniuk a zsákmányszerzésről, nehéz munkákat és súlyos terheket róttak ki foglyaikra, ami nem tetszett a püspököknek, és ezek az ő érdekükben szót emeltek a pápánál.”

Az 1279-i kun törvény a kun társadalom legfelső rétegének tekinthető előkelőktől megkülönbözteti a kunok nemeseit, egyfajta középréteget, akik a törvény ígérete szerint, csakúgy, mint a kunok urai „az ország nemeseivel egy és ugyanazon szabadságot élveznek”. A kunok urainak és nemeseinek egyaránt kötelessége volt a királlyal együtt hadba vonulni. A kunoknak ezt a „nemési” rétegét a szabad

120. kép. Fonott ezüst nyakék a Homok–Óvirághegyen előkerült előkelő kun sírból. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kozma Károly felvétele) / Fig. 120. Interwoven silver necklace from the Cuman noble grave of Homok–Óvirághegy. Damjanich János Museum, Szolnok (photo by Károly Kozma)

121. kép. A csunegyházi előkelő kunok birtokai az Olas nemzetség szállásterületén (Pálóczi Horváth 1974. nyomán) / Fig. 121. Estates of the Cuman nobility of Csunegyház in the settlement area of the Olas clan (after Pálóczi Horváth 1974)

kadt csunegyházi és Waychunnype-i kunok birtokában, akiknek közös őse a 13–14. század fordulóján élt (121. kép). A mezőföldi kunok vezető kapitányi családjának kezén a 15. század elején 8 szállás volt, birtoklásuk visszavezethető a foglaló generációig. A Duna–Tisza közén halasi Köncsög ispán, a Csertán nemzetség ura alakított ki nagybirtokot

A forrásokban többször emlegetett „kunok összessége” (*universitas Cumanorum*) a közrendű kunokat foglalta magába, akik között sok elszegényedett család volt. Rogerius említi, hogy a szegények közül sokan elszegődtek szolgának a magyarokhoz. A kunok között jelentős szolgaréteggel is számolhatunk, ez egyrészt a jószágait, vagyonukat elvesztett szabadokból, másrészt a hadjáratokban szerzett keresztény foglyokból tevődött össze, akikre a nomád típusú gazdaságokban munkaerőként volt szükség. A kun törvény egyik cikkelye rendelkezik arról, hogy a kunoktól elszökött szolgákat a magyarok nem tarthatják maguknál. A szolgarendű kunok szökésének egyik nevezetes esete történt 1347-ben, amikor Köncsög ispán, a Csertán-nembeli kunok kapitánya szállásáról tizenkét nemezsátras kun – bizonyára családostul – átszökött Becsei Töttös birtokára. Töttös királyi ajtónállómester a kunokat visszaadta Köncsögnek, aki viszont fiai beleegyezésével Töttösnek adományozta kun szolgálát.

A közkunokra vonatkozóan a 15. században gyakran használatos a „földműves” (*ruralis*) kun megnevezés, ebbe a széles rétegbe beletartoztak a nemesi privilégium nélküli, adózó kunok és a szolga helyzetűek is. A szabad kunok közjogi megítélése fokozatosan romlott, az 1498. évi törvény szolgarendűnek minősítette őket, az 1514. évi törvény és Werbőczy Hármaskönyve szerint a királyi földeken élő kunok és jászok királyi jobbágyok. A teljes jobbágyosorba süllyedés ott nem következett be, ahol a kunoknak sikerült kialakítaniuk az autonóm székszervezetet.

A kun székek a megyei szervezettől független, közigazgatási és bíraskodási célból létrejött autonóm területi szervezetek. A székszervezet Zsigmond király uralkodása alatt, a 15. század elején épült ki, feltehetően a szász és székely székek mintájára. A kifejezés a bírói székre utal, de feladatköre annál szélesebb volt, a székek az igazságszolgáltatáson kívül a királynak fizetendő adók beszedését is intézték.

harcosok tömegei tették ki, akik elegendő anyagi erővel rendelkeztek a hadfelszerelés kiállításához, hogy lovas íjászként vonuljanak harcba. III. András király (1290–1301) 1290. évi dekrétuma értelmében külföldi hadjárat esetén zsoldot kaptak. III. András uralkodása alatt a kunok érezhetően háttérbe szorultak. Bár vezetőiket meghívták az országos gyűlésekre, kollektív nemességüket nem erősítették meg. A hadkötelezettség ugyan megmaradt, de a magyar nemesekkel azonos szintre emelés lassanként elfelejtődött. Az Anjou-korban a kunok vagyonos, kapitányi rétegének tagjai több ízben folyamodnak az uralkodóhoz azzal a kéréssel, hogy ténylegesen meglévő birtokaikra királyi adományt nyerjenek, és az országos nemesek sorába kerüljenek.

A nemzetségfői réteg a nemzetségi szállásterületen igyekezett magánbirtokokat kialakítani, így a 14. század elején már több faluból álló, jelentős birtokok koncentráálódtak egyes családok kezén. A későbbi Nagykunság területén a 14. század végén 12 szállás volt a több ágra sza-

Györffy György feltételezése szerint a kun társadalom feudális átalakulása során egy-egy nemzetség szállásterületéből alakultak területi szervezetek, székek. Ilyen összefüggést három nemzetség esetében sikerült kimutatni. A Csertán nemzetség területén létrejött szék első előfordulásakor, 1418-ban még a nemzetség nevét viseli (*de sede Chortyan*), 1440-től Halas-szék néven szerepel (*capitaneis Cumanorum regalium ad sedes Halas*), mivel a szék központja Halasra került. Az Olás nemzetség szállásterületén jött létre az először 1440-ben említett Kolbáz-szék, melynek központja Kolbázszállás volt, amely község alig fél évszázada még beletartozott a csunegyházi nemes kunok birtoktestébe. Az először 1424-ben említett, Harangod menti Szentelt-szék a Kór nemzetség területén szerveződött meg, központja Szentelt mezővárosban volt.

Nem sikerült nemzetségi előzményt kimutatni a Duna–Tisza közti Kecskemét-szék és Kara-szék, valamint a mezőföldi Hantos-szék esetében. A Kecskemét környékén lakó királynéi kunok bírói székét, Kecskemét-székét először 1465-ben említik a források, itt is a magyar mezőváros lett a szék központja. Az 1439-ben említett Kara-szék Karaszállásról vette nevét, melynek birtokosa 1450-ben Misse György kun kapitány volt. 1469-ben már Mizse-szék néven szerepel, ami arra utal, hogy a Misse család birtokából szerveztek széket. A székek közül Hantos-székre vonatkozik a legkorábbi adat: 1417-ben meghal Imre fia Gál, a szék kapitánya; 1406-ban még nincs szó a székről, amikor Gál apja a rokon szálláskapitányokkal megegyezik a közös birtokokban.

Úgy tűnik, a nemzetségi szállásterület csak a keretét adhatta a később ott létrejött székeknek, s a szék megszervezése nem azon alapult. Ha a székek közvetlen előzményét keressük, sokkal inkább gondolhatunk egyes kun előkelőknek a 14. század elején kialakult birtokszervezetére, főként Halas-szék, Kolbáz-szék és Hantos-szék esetében. Ezek a birtoktestek természetesen nem voltak a magyar főurak nagybirtokaihoz mérhetőek, de a kun szállásterületen egy-egy tisztos középirtok kialakítása reális lehetőségnek tűnt. A nemzetségi vezetőréteg eleve rendelkezett saját szállásokkal, egyik módszerük a vagyonosodásra a szálláskapitányi földek bővítése volt a nemzetségi területeken belül; megfelelő szolgálattal és telepített jobbágyokkal ezeket földesúri gazdaságokká lehetett alakítani. A másik módszer a szomszédos gazdátlan vagy üres földek bekebelezése volt, sokszor illegálisan, legfeljebb utólag kérve a királyi adományt. A cél mindkét esetben feudális magánbirtok létrehozása volt, azzal együtt bekerülni az országos nemesek sorába; Nagy Lajos korában a hadi érdemekre való hivatkozással mindkettőre jó esély nyílt. A korszak kun urai közül a karrierépítésnek ezt a módját halasi Köncsög ispán vitte tökélyre, bár nyilván felmenői alapozták meg azzal, hogy a 13. század végén nagy vereségeket szenvedő törzsi-nemzetségi arisztokráciából sikerült átmenteni a család rangját és tekintélyét. A Csertán nemzetség élén álló Köncsöghöz és családjához kötődik a nemzetség totemisztikus jelvényét, a csukát lovagi címer sisakdíszeként ábrázoló aranyozott ezüstlemez a kelebiai kincsből, amelyet a 14. század végén vagy a 15. század elején rejtettek el a család egyik szállásának határában (122. kép). Köncsög halála (1366) után fiai

122. kép. A Csertán nemzetség jelvényét, csukát ábrázoló lovagi címer képe a kelebiai kincs ezüstlemezén (a szerző rajza Hatházi 2005. nyomán) / Fig. 122. Coat of arms with pike, the insignia of the Csertán clan, on the silver plate of the hoard of Kelebia (drawn by the author after Hatházi 2005)

már nem tudták megőrizni sem a rangot, sem az uradalmat, Zsigmond király 1390 előtt Halast visszavette tőlük, szerzett birtokaikról is kiszorultak.

A kun székek felépítéséről, intézményének működéséről a Marczali János, a királyi kunok ispánja, somogyi és zalai ispán által 1456-ban kiadott oklevél tájékoztat, amely rendezte a Halas-széki kunok közösségében a kapitányok és a rurális (közrendű) kunok közötti nézeteltéréseket. Az oklevelet Mátyás király (1458–1490) 1469-ben megerősítette. A szálláskapitányok és a rurális kunok évente egy-egy kapitányt választanak maguk közül, a földműves kunok ezen kívül még egy 12 esküdtből álló ellenőrző testületet. Ezek a választott tisztségviselők hivatottak beszédni az adókat és járandóságokat a király, valamint a kunok ispánja számára a rurális kunoktól, kivéve azokat, akik a kapitányok házában szolgálnak. A földműves kunok feletti bíráskodást saját szálláskapitányaik gyakorolják, fellebbezni a székkapitányokhoz és az esküdtekhez lehet bírság terhe nélkül. A rendelkezést be nem tartó, azt megszegő kapitányok vagy rurális kunok ezer aranyat tartoznak fizetni a kunok ispánjának. A rurális kunok közül választott tisztségviselők hivatali idejük alatt adómentességet élveztek. A befolyt adókat a budai vár-nagy által kiküldött királyi officiálisoknak (itt: tiszteknek) kellett átadni. Egy 1451-i peres ügyből tudjuk, hogy Halas-székekben ekkor is egy bíró és 12 esküdt járt el. 1456-ban a kapitányok visszaélései és hatalmaskodásai miatt volt szükség intézkedésre.

A Kolbáz-széki kunok hasonló intézményt alakíthattak ki. 1461-ben Mátyás király régi kiváltságaira hivatkozva engedélyezi, hogy officiálisait és bírúkat maguk közül szabadon választhassák. 1467-ben a király a Kolbáz-széki kunokat kivette minden más egyházi vagy világi bíráskodás alól, az igazságszolgáltatásnak első fokon a szék választott bírái előtt kellett történni. A fellebbezési ügyek kerültek a királyi törvényszék elé. 1492-ben II. Ulászló király (1490–1516) megerősítette a Kolbáz-széki kunok kiváltságait azzal, hogy a székben lakó kapitányok közül szabadon választhatnak kapitányt, s a köztük lakó magyar és szláv jobbágyok adóikat ne a megyéhez, hanem a királyi kunokhoz fizessék.

Hantos-székekben az első ismert székkapitány, Imre fia Gál halála után, annak magvaszakadta miatt, a székkapitányi hivatalt, nyolc szálláson birtokolt járandóságaival és haszonvételeivel 1417-ben Thoman Jakabnak és családjának adományozták a király jóváhagyásával és 1419-ben történt megerősítésével. Ezt követően évszázados per zajlott le a két kapitányi dinasztia leszármazottai között. Tanulságos, hogy itt a rurális kunok autonómiája nem fejlődött ki, a kapitányi jogok öröklődtek, a szállások birtoklásának jellege örökölhető szolgálati birtok volt, ennek következtében nem volt jogi akadálya annak, hogy 1537-ben Szapolyai János király (1526–1540) a széket felszámolja, és a kun szállásokat királyi jobbágyfaluként eladományozza.

Szentelt-szék, Kecskemét-szék és Kara-szék esetében nem jött létre széki autonómia. Szentelt-székben királyi tisztségviselők bíráskodtak, majd a szék központját Zsigmond király 1433-ban eladományozta, magánföldesúri birtok lett. A szék működése a 16. század közepére megszűnt. Az itt élő kunok jobbágyosorba kerültek vagy elvándoroltak. Kecskemét-székben nem kapitányok, hanem ispánok és magyar birtokosok ítélkeztek. A szék a 16. század első felében még működött.

10. „LAKJANAK FÖLDHÖZ RÖGZÍTETT HÁZAKBAN”.

AZ ÁLLANDÓ SZÁLLÁSOK KIALAKULÁSA

Korai kun szállások a forrásokban. A kun szállások keletkezése a névtudományi kutatások tükrében. Pogány kun személynevek. A személynévadás szokásainak megváltozása a kereszténnyé válással párhuzamosan. Az Árpád-kori templomok szerepe a kun települések kialakulásában. Korábbi magyar falvak nevét viselő kun szállások. Kun adománybirtokosok. A komplex gazdálkodásra való áttérés a 14–15. században. A 15–16. századi kun falvak (Móric, Szentkirály, Orgondaszentmiklós) régészeti kutatásának eredményei: településkép, lakóházak, telekszerkezet, gazdasági épületek. A gazdálkodás szerkezete, az állattartás és a földművelés aránya. Egy korai kun falu, Perkáta. A szállástemetők emlékei, pogány szokások továbbélése. A kunok végleges megtérése, templomépítési hullám a kun falvakban. A kun miatyánk.

A kunok települési viszonyairól, gazdálkodásáról hosszú ideig alig értesülünk, mivel belső ügyeiket maguk intézték, a nemzeti bíraskodás nem igényelte oklevelek kiállítását. Az írott forrásokban először általában akkor szerepelnek a kun szállások, amikor valamilyen okból pereskedésre kerül sor a szomszédos magyar földesurakkal, vagy amikor a király, a nádor vagy más hivatalos személy útba ejti a kunok földjét, és ott állít ki oklevelet. Ilyenkor a kun szállásokat körülírva nevezik meg, mint valamely magyar helység vagy egyház környékén fekvő helyet, illetőleg a birtokos, a szálláskapitány neve alapján. A steppei török népek helynévadási szokásainak megfelelően a kunoknál is többségükben személynévi eredetű szállásneveket találunk, a magyar közigazgatás számára is a birtokos személye jelentette a legbiztosabb pontot a helyhez még nem, vagy nem egészen kötött lakóhelyek azonosításánál. 1328-ban Bolacsuk (*Bolachuch*) fia Bozát „saját szállásán” idézik meg egy perben; Boza szállása Csanád vármegye déli részén volt. 1340-ben Kocsola (*Kochola*) fia Péter kun „saját szállására” hurcolt egy jobbágyot Tomajmonostora faluból; Péter szállása a Heves megye tiszántúli részén fekvő Tomajmonostora közelében lehetett, ettől keletre és délre ugyanis összefüggő kun szállásterület húzódott. Az idézett személyek neve még nem rögződött szállásnévként, a későbbiekben nem szerepelnek a forrásokban róluk elnevezett szállások. 1341-ben arról hallunk, hogy a Bodrog vármegyei Borsód falut és a körülötte fekvő öt pusztát a környéken megszálló kunok használják. 1349-ben az Abád és Tomajmonostora környékén megszálló kunokról van szó, akik a szomszédos birtokokat jogtalanul használják. Ezeket a topográfiai bizonytalanságot tükröző adatokat a mozgó nomád szállások bizonyítékainak szokták tekinteni. Pontosabb a helymegjelölés akkor, amikor valamely templom környékéről van szó. 1389-ben csáktornyai Lackfi István nádor és a kunok bírása a Szent Fábián és Sebestyén mártírok egyháza környékén lakó kunok szállásán adott ki oklevelet egy kunok közötti hatalmaskodási ügyben. A szállás ezen a templom titulusból származó néven rögzült, 1400-ban már Szentfábiánsebestyénszállása néven szerepel, ez rövidült le a későbbiekben Szentfábiánsebestyén, majd Fábiánsebestyén alakra.

Az 1279. évi törvénynek az az előírása, hogy a kunok hagyják el sátraikat és nemezházait, és keresztény szokás szerint falvakban, földhöz rögzített épületekben és házakban lakjanak, sokáig csak óhaj maradt. Még egy 1347-es adatból is arról értesülünk, hogy Köncsög ispán szállásáról tizenkét „nemezházakban lakó” (*filtreas domus habentes*) kun elszökött a szomszédos magyar földesúr birtokára. A betelepülést követő évszázad során tehát elsősorban mozgatható felszíni építményekkel – sátrakkal, jurtákkal – rendelkező szálláshelyekkel számolhatunk, ezek régészeti felderítésére nem sok remény van. Még kevésbé maradhatott nyoma a steppén használatos, a kunok által is kedvelt mozgó hajlékoknak, az ökrök, lovak vagy tevék vontatta jurta-kocsiknak és a ruhákat, szerszámokat, értékeket tároló ladas taligáknak, amelyek tucatjával sorakoztak az előkelők szállásain. Természetesen a mozgó hajlékok használata még nem

jelentette azt, hogy a korai kun szállások teljesen kötetlen nomád szállások lettek volna. A téli–nyári szállás- és legelőváltó életmódra Magyarországon a szűkebb, behatárolt területen nem volt lehetőség, de nem is volt feltétlenül szükséges. A kelet-európai steppénél csapadékosabb Alföld vízjárta laposain, ártéri legelőin egész évben elegendő táplálék volt az állatállomány számára úgy, hogy a legeltetéssel csak kis távolságokat kellett bejárni, száraz időszakban pedig a nyájjakkal behúzódtak a mélyen fekvő nádas, zombékos területekre. A szállásokon földműveléssel is foglalkoztak, 1290-ig elsősorban a hadjáratokon ejtett keresztény foglyok, majd egyre inkább a kun szolgaréteg és a szegény szabadok. Olyasfajta félnomád életformát képzelhetünk el, amikor a szállások csak kis körzetben mozognak, az adott birtokhatárokon belül, de egyes szállásoknak már vannak állandó településhelyeik is. A mozgatható hajlékokhoz a kunok sokáig azért is ragaszkodtak, mert helyzetüket az országban bizonytalannak érezték. A kelet-európai és közép-ázsiai nomádok letelepedési folyamatát vizsgáló Szabó István öt fokozatú rendszerezését figyelembe véve a 13–14. századi kunok településmódja a harmadik-negyedik fokozatnak feleltethető meg, a történeti példák közül a ligetes steppén élő baskirok 18–19. századi életmódjához hasonlít. Bizonyára e tekintetben is voltak különbségek a kun társadalmon belül a vagyoni helyzet, az állatállomány nagysága, a szálláshely földrajzi adottságai és egyéb tényezők szerint.

A kun települések jelölésére mind a hivatalos latin, mind a magyar szóhasználatban a *descensus* 'szállás' kifejezés szolgált, jelezve ezeknek a korabeli magyar falvaknál kötetlenebb és főként állattartással foglalkozó voltát. Így a kun településnevek legjellemzőbb alakja az, amikor a kun birtokos nevét a magyar *-szállása* utótaggal toldották meg (pl. Köncsögszállása, Csólyoszállása, Csorbajánosszállása). Néhány esetben előfordul a birtokos névéhez járuló *-ülése*, *-népe*, *-háza* utótag, amely a 13–14. századi magyar terminológiában főként a kisbirtokos földesurak lakhelyét és gazdasági üzemét magába foglaló települést jelölte (Bagdasülése, Alonnépe, Bugacháza). A kun települések „szállás” megnevezése akkor is megmarad, amikor a 15–16. században ezek már egyáltalán nem változtatták helyüket, utcaival, szilárd lakóházakkal és telkekkel rendelkeztek, tehát nem valamiféle megkövesült nomád szállások voltak.

Az írott források szűkszavú információi miatt az állandó szállások kialakulásának folyamatába a helynevek segítségével igyekszünk bepillantani. Erre az ad lehetőséget, hogy a szállásbirtokos nevét megőrző helynevek tükrözik a kun személynévadás szokásában a 13–14. század folyamán lezajlott változásokat, így bizonyos fokig alkalmasak a települések kronológiai rétegeinek elkülönítésére. Megfigyelhető, hogy a kun nyelvből megfejtendő, pogány személynévet viselő kunok száma a forrásokban fokozatosan csökken, a keresztény nevű kunok aránya viszont nő, 1370–1380 között áll elő az 50-50%-os arány. Keresztény nevű kunok ugyan a 13. század végétől előfordulnak (1283: Iván; 1288: Parabuch fia István; 1292: Beler fia Péter), 1300 körül azonban átmenetileg hiányoznak a forrásokban, s csak 1330 után kezd növekedni a számuk. A 14. század végén többségbe kerülnek a pogány személynévű kunokkal szemben, akik a 15. század közepe táján végleg el is tűnnek a forrásokból. A névadásban megfigyelhető változás nyilvánvaló összefüggésben van a kunok tényleges megtérésével. Ezt a folyamatot a pogány személynévek ritkulása mellett jól jelzi, hogy mikor szerepelnek azok a keresztény nevű kunok, akiknek apja még kun nevet visel. Ez a csoport 1280 és 1390 között 27 személyt jelent, akiknek 63%-a 1330 és 1360 között szerepel a forrásokban. (Természetesen ugyanebben az időszakban és gyakran ugyanazokban az oklevelekben szép számmal találunk pogány nevű apától származó pogány nevű kunteket is.) Tekintettel arra, hogy az oklevelekben felnőtt személyekről van szó, feltehető, hogy a keresztény névadás valamivel korábban vált elfogadottá a kun társadalomban, mint ahogy azt észlelni tudjuk a források adatai alapján. Ennek időpontját felelőtlennek lenne évszámmal megjelölni, de talán nem állunk messze a valóságtól, ha az Anjou-kor középső időszakára gondolunk. A későbbiekben gyakran találkozunk olyan keresztény nevű kunnal, akinek pogány megkülönböztető neve van, a magyar társadalom különböző rétegeiben ugyanis a 14. század második felében vált általánossá a kételemű személynév (megkülönböztető név + személynév) használata. A kunok esetében a pogány megkülönböztető név származhat az apa nevéből is, de lehet a személy saját korábbi neve vagy kun ragadványneve.

A pogány kun személynevek az ősi hitvilágba is bepillantást engednek; jelentéstani és lélektani kategóriáikat Rásonyi László vizsgálta. Az állatnevekből képzett személynevek talán totemisztikus képzetekre vezethetők vissza: 1266: *Illan* 'kígyó'; 1395: *Abchyk* (a személynévi eredetű *Abchykszállás* helynévben) 'medvécske'. A valamiben felülmúlhatatlan tulajdonságú állatok nevei a gonosz szellemek elriasztását is szolgálhatták: 1347: *Althabarz* 'hat párdúc'. Az óvónevek egyik csoportja az újszülött értéktelenségét, megvetett voltát akarja elhíttetni az ártó szellemekkel, illetőleg zavarba kívánja hozni őket: 1280: *Mordar* 'piszok'; 1322: *Boklow* 'ganéjrakás'; 1436: *Kalas* 'árva'; 1459: *Aboska* 'öreg, idős'; 1280: *Tepremez* 'nem mozdul'; 1411: *Balmaz* (személynévi eredetű helynév) 'nem létező'. A gyermek sorsát meghatározó nevek szerencsét, sikert, jó tulajdonságokat kívánnak: 1279: *Alpar* 'hős férfi'; 1459: *Kolbaz* 'győzd le a seregszárnyat'; ide tartoznak lélektanilag a szép fizikai tulajdonságot, pl. gömbölyűséget kifejező nevek: 1290, 1298: *Arbuz* 'görögdinnye', 1354: *Kabak* 'tök'. A szülés után elsőként megpillantott tárgyak, állatok, növények, személyek, a szülők elsőként kiejtett szava, valamint a szülés helye jó előjelet jelenthettek: 1423: *Balta* 'balta'; 1333: *Buzkan* 'buzogány'; 1333: *Kunchegh* 'nadrág'; 1436, 1475: *Cherchy* 'vándorkereskedő'; 1347: *Kystre* < *qiš-tura* 'téli ház'; 1347: *Tastra* < *taš-tura* 'kőház'. Ugyancsak a szellemek világából érkezett jelzésnek számított valamely meteorológiai vagy asztronómiai jelenség a szülés idején: 1290: *Aydua* 'felkelő hold'; 1279: *Tolon* 'telihold'; 1419: *Toman* 'köd'. Ismert személyiségek, híres emberek nevét is adhatták a gyermekeknek: 1333: *Vgudey*, Ögödej mongol kán neve.

A következő táblázat a kun szállásnevek megoszlásáról tájékoztat jelentéstani kategóriák és tájegységek szerint (2. táblázat).

Gyűjtésünk a szakirodalomban megjelent korábbi névtudományi (Rásonyi László, Mándoky Kongur István) és történeti földrajzi (Györffy György) gyűjtéseken kívül a Mezőföld vonatkozásában Hatházi Gábor, a Kiskunságban pedig Rosta Szabolcs régészeti és településtörténeti adattárára támaszkodik. A Nagy-kunság és a Dél-Alföld (a Tiszántúl a Körösöktől délre) kun szállásainak adatait magunk gyűjtöttük össze. Gyűjtésünkben nem szerepelnek azok a települések, amelyek nemesi birtokként kerültek kun kézre, de lakosságuk jórészt magyar volt, valamint azok, amelyek a 16. század vége előtt nem számítottak kun szállásnak.

Szállásnevek	Duna–Tisza köze	Dél-Alföld	Mezőföld	Nagykunság	Összesen	%
Pogány kun személynévből képzett	28	6	4	12	50	36,2
Keresztény+pogány személynévből képzett	2	1	2	3	8	5,8
Keresztény személynévből képzett	8	-	2	1	11	7,9
Kun tájnévből képzett	1	-	-	-	1	0,7
Szállás tulajdonságára utaló név	2	-	2	5	9	6,5
Templom titulusára, meglétére utaló név	5	1	4	9	19	13,8
Korábbi magyar helynév	8	5	3	15	31	22,5
Kun nevű határrész, valószínű szállásnév	4	-	-	5	9	6,5
Összesen	58	13	17	50	138	99,9

2. táblázat. A középkori kun szállásnevek megoszlása (13–16. század)

Láthatjuk, hogy a településnevek legnagyobb csoportját a személynévi eredetű szállásnevek képezik (50%). Ezen belül a hagyományos kun egyelemű személynéveket viselő szállások vannak túlsúlyban (36,2%, a személynévből képzett szállásnevek 72,4%-a). Az egyelemű keresztény személynévből képzett szállásnevek csak 7,9%-ban fordulnak elő (a személynévből képzett szállásnevek 15,9%-ában). Ebből a jelenségből arra következtetünk, hogy a szállások jelentős része még a hagyományos névadás időszakában, vagyis a 14. század közepe előtt keletkezett. Külön csoportot és sajátos „kun típust” jelentenek a kételemű személynévből képzett szállásnevek: a szállásbirtokos már keresztény személynévet visel, de ez előtt megkülönböztető névként pogány név áll (pl. Besemihályszállása, Kojampálszállása, Turgonypéterszállása); a szállásnevek 5,8%-a sorolható ide (a személynévből képzett szállásnevek 11,6%-a). Ezeket összevetve a kun személynéveknek fentebb ismertetett, átmeneti jellegű típusával (pogány nevű apa keresztény nevű fia), véleményünk szerint a szállásneveknek ez a típusa egy szűkebb időszakban keletkezett, mégpedig a névváltozással összefüggésben a 14. század közepe és vége között. Az egyelemű keresztény nevet megőrző településnevek relatíve a legkésőbbiek.

Ez a folyamat jól illusztrálható a forrásokban megőrzött egyes esetekkel. Néhány esetben a szállásnak nevet adó birtokos is szerepel a forrásokban, így szerzünk tudomást viszonylag korai szállásokról. 1280-ban Tepremez kun és fiai megvásárolták a Bodrog megyei Gyapolt, ahol tartósan megtelepedtek; 1346-ban és 1347-ben a birtok már a foglaló ős, Tepremez nevét viseli (*possessio Gopul alio nomine Tepermez; possessio Tepremez alio nomine Gyapul*). Ekkor Tepremez fia Aglazlo (*Og dictus Lazlo*) birtokolja, aki 1341-ben embereivel együtt illetéktelenül használja a kb. 25 km-re fekvő Borsód falu környéki pusztákat. Ezzel ellentétes kimenetelű volt Parabuch kun ispán birtokszerzése: 1266-ban István ifjabb király neki adományozta a Csanád megyei Felgödös és Vonuz földeket azzal, hogy a birtok új neve Parabuch legyen. Miután ezek a földek továbbra is a régi nevükön szerepelnek, kun tulajdonosuk feltehetően nem alapított itt állandó szállást. Az észak-kiskunsági Törtelszállás (1436: *Therthezallas*) az 1290-ben említett Törtel (*Turtel*) vezér nevét viseli, talán ebben az esetben is egy korán állandósult téli szállásról van szó. Köncsög ispánt 1333 és 1366 között említik a források, ezek szerint a nevet viselő szállás, Köncsögszállása (1436: *Kempcegallas*) is ebben az időszakban keletkezett. Köncsög nevét egy szlavóniai, Körös megyei helység is viseli, melyet nemesi birtokként kaphatott (1403: *Kencheck*, 1444: *Kunchegh*). A kiskunsági Buzganszállás alapító birtokosa az 1333-ban említett *Buzgan* volt. A nagykunsági Kolbázszállás (1395: *Kolbazzalasa*), Kolbáz-szék központjának névadó birtokosa az a *Kolbaz* nevű előkelő kun volt, akinek negyedik és ötödik generációba tartozó leszármazottai 1459-ben szerepelnek egy birtok öröklése kapcsán, Kolbaz tehát a 14. század első harmadában élt. A kiskunsági Jakabszállása arról a Jakabról kapta nevét, akinek fiai és unokái kiváltságlevelüket 1447-ben átíratják. Ebből derül ki, hogy Jakab a kiváltságlevelet 1343-ban szerző Buthemer ispán fia volt, tehát az 1370-es években élt. Ez az eset arra figyelmeztet, hogy egyes szállások a településnév születése előtt is álltak már, hiszen az 1343-i oklevélben is szó van a Buthemer ispán szállásán lakó kunokról, a szállás megnevezése nélkül. Arra is van példa, hogy a szállások neve megváltozik. A Csanád megyei Szentelt-székben említik 1438-ban Walkanszállása, más néven Benedekszállása kun települést (*Walkanzallasa alias ... Benedekzallasa*). Benedek kun kapitány, Csorkának mondott Pál fia 1384-ben és 1389-ben szerepel egy birtokperben, a szállás korábbi névadója, Walkan kun azonban nem tűnik fel a forrásokban. A kiskunsági Ferencszállásnak is volt korábbi kun neve, Karacsór.

A természeti környezetre utaló, tájnévből képzett szállásnév a Kiskunságban Csengele (1493: *Chengele*), jelentése 'erdős, tüskés bozótos hely'. A nyelvészeti elemzés szerint az ilyen jellegű helynevek korai keletkezésűek, amikor a környezetüknek nevet adó kunok még tömegesen beszéltek a nyelvüket. Kimutatásunkban nem szerepelnek azok a kun nyelvből származó határrész-nevek, amelyek jelentésük és földrajzi elhelyezkedésük alapján valószínűleg nem szállást jelöltek. Ezek gyakorisága jelentős, a Nagykunságban 30 ilyen földrajzi név került gyűjtésünkbe. A kun nyelvből származó határrész-nevek között megítélésünk szerint szállásra vonatkozó nevek is előfordulnak (6,5%).

Szintén a kun lakosság adhatta településeinek – már magyar nyelven – a szállás valamely tulajdonságát jelentő neveket (6,5%): pl. Kisszállás, Újszállás.

A kun települések egy tekintélyes csoportja a korábbi magyar helységek vagy templomok nevét őrizte meg, a két kategória együtt 36,3%-ot tesz ki. A templomokra vonatkozó helységnevek (13,8%) leggyakrabban a templomok titulusából származnak (pl. Szentmárton, Tatárszentmiklós, Szentkirály, Móric), az *-egyháza* végződésű helynevek pedig a tatárjáráskor elnéptelenedett templomos falukat jelölik (Ágasegyháza, Csunegyháza). Kun jellegzetességként előfordul a kun birtokos személynevéből és a védőszent nevéből összetett helynév is (Orgondaszentmiklós, Thobaliszentpéter). Templomos szállásnevek olyan esetekben keletkeztek, amikor a kunok elhagyott Árpád-kori templomok környékére települtek; több esetben erre utalnak a régészeti terepbejárások adatai, és egyes kun szállástemetők is korábbi templomok mellett létesültek. Ebben a kérdésben bizonyára szerepe volt az egyházi igazgatás szempontjainak, a plébániák lehetőség szerinti fenntartásának az új betelepülőkkel. A tatárjárás óta romosan álló kis falusi templomokat gyorsan helyre lehetett hozni, hogy alkalmassá váljanak az egyházi szertartások elvégzésére. Előfordulhatott, hogy egyházi parancsra jelölték ki a kun lakosság temetkezési helyeként az Árpád-kori templomok körüli területet. Ilyen esetekben a templom körül szerveződött a kunok új települése, mint a „Szent Fábán és Sebestyén vértanúk egyháza” környékét megszálló kunok Fábán-sebestyén szállása. 1353-ban a Kecskemét melletti Ágasegyháza üresen álló birtokot Nagy Lajos királytól új adományként kapta *Karla* fia István fia János kun kapitány, és a régészeti adatok szerint ott népével együtt azonnal megtelepedett – a szállástemető sírjainak egy részét Lajos király pénzei keltezik. 1354-ben Nagy Lajos király azzal a feltétellel adományozta a Szolnok megyei Szentkirály és Mindszent üresen álló királyi birtokot Belcser/Bucsur fia Péter kunnak, valamint unokatestvéreinek, Kabak fia Baramuknak és Weztheg fia Gálnak, hogy ott megtelepednek és keresztények módjára (*observata fide orthodoxa, more et ritu Christianorum*) élnek. A megtelepedés mindkét birtokon valóban megtörtént, a 14. század végére újjáépített és támpillérekkel megerősített templomok körül hamarosan „keresztény szokás szerint” szilárd lakóházak emelkedtek. A kun család által birtokolt egyik szállás, Szentkirály napjainkig viseli templomának Szent István titulusáról kapott Árpád-kori nevet; Mindszentet még a középkorban átnevezték, egy későbbi kun birtokosáról Barabásszállása lett a neve (a Kecskeméthez tartozó mai Borbás-pusztá).

A kun szállásterületen álló korábbi magyar falvak nevének fennmaradása szállásnévként (22,5%) részben ugyancsak a fenti okokkal magyarázható. A betelepülő kunok gyakran a terepnek ugyanazt a településre alkalmas pontját választották állandó szálláshelyként, mint ahol az Árpád-kori falu elterült. Bizonyára birtokjogi szempontok is közrejátszottak az Árpád-kori falunevek fennmaradásában, különösen abban az esetben, ha vásárlás útján vagy új adományként lakatlanul álló birtok került kun kapitány fennhatósága alá. Egyes esetekben igazolható a kun szállásterületbe ékelt magyar települések folyamatosága, ezekre a tatárjárás pusztításai után a lakosság visszatért, később elkunosodott, még a kun szék-szervezetbe is bekerült. Ez történt például a Nagykurságban, a mai Kisújszállás határában fekvő, az egyik oldalról kun szállásoktól, a másik oldalról a Berettyó mocsárvilágától körülvevett Marjalakával, amely a régészeti megfigyelések szerint már a 12–13. században jelentős falu volt, és a későbbiek során is folyamatosan lakott. Az eredetileg valószínűen magánföldesúri birtoknak azonban a 14. század végén már kunok voltak a birtokosai. A középkor végén ebben a faluban több kun kapitányi család élt, mint a szomszédos kun szállásokon. Más példák is vannak arra, hogy a 13–14. században még viszonylag nagy gazdasági erővel rendelkező kun nemesek – kapitányok és ispánok – szállásaik környékén magyar falvakat szereztek meg.

A Magyarországra költöző kunok gazdálkodásában sokáig a legeltető nagyállattartásnak volt vezető szerepe. Ebben az is közrejátszott, hogy a menekülés és költözködés éveiben földművelést nem lehetett folytatni, ez volt a gazdálkodás egyetlen módja, és egyedül az állatvagyon biztosította a családok megélhetését. A külterjes állattartásra kun helynevek is utalnak: az 1451-ben említett *Besotar* ’öt legelő’ és

Otarhalma föld (az *Otar* 'távol fekvő legelő' helynévből) Bugac környékén; az ilyen helynevek fennmaradását paradox módon éppen az állandó megtelepedésnek köszönhetjük. A kunok állatállományának összetétele, a magukkal hozott fajták valamennyire eltértek a magyarországi háziállatok típusaitól. Az okleveles adatok szerint a 13. századi Magyarországon nyilvántartottak egy kun fajta lovat. A télen-nyáron legelőkön tartott nyájak mellett nagytermetű, hosszú szőrű, farkasúzó, erős pásztorkutyák segítették a pásztorokat, mint a nevében is kun eredetét őrző – a *koman* népnévből képzett – *komondor* eb ('kun eb, kun fajta kutya'). A mai komondorhoz hasonló nagytestű, 60-62 cm marmagasságú pásztorkutyák csontmaradványai a kun települések régészeti feltárásain is előkerültek (Túrkeve–Móric, Szentkirály).

A beköltözés után az előkelők egy része szolgálataiért adománybirtokokhoz jutott az ország különböző részein, ahol a magyarországihoz hasonló gazdálkodást kezdtek folytatni, több-kevesebb sikerrel.

IV. Béla adományozása révén Iván, Köcsmek, Itik, Teszkencs, Beler és Gyolma kun fivérek, akiket az oklevelek keresztény kunoknak neveznek, Bars megyében megkapták a nyolc lakatlan birtokból álló maróti uradalmat. Iván és Köcsmek Rohozsnica faluban a saját részüket képező 7 ekényi földet szegénységük miatt 1283-ban el akarják adni, a királyi engedélyt megszerezve 1284-ben el is adják 21 márkáért. Úgy látszik, testvéreik sem gazdálkodtak sikeresen, mivel 1292-ben az egész kun rokonság – Beler fia Péter, Gyolma fia Keldec, Köcsmek özvegye Jula, Itik fia János és Teszkencs fia Biter – elcseréli a maróti uradalmat két népes faluért Bars és Nyitra megyében. Az egyik elcserélt föld a Kolbaz nevet viseli, neve alapján ez talán kunok által alapított szállás volt. A testvérek közül ezt megelőzően Teszkencs és Beler átköltöztek a Szabolcs megyei Tasra, mivel IV. Béla és V. István királytól megkapták Ajak, Tas és Pátroha birtokokat, melyeket fiaik és unokáik végül is 1322-ben eladtak.

IV. Béla király Nyitra megyébe is telepített kunokat, akik a két faluból és kilenc más birtokból álló nyárhídi uradalmat kapták meg, 1264-ben azonban kihágásaik miatt a király ezt elveszi tőlük, és a csóti szigeti premontrei monostornak adja. Ez a birtok bizonyára jól jövedelmezett, egy négy keréken járó vízimalma is volt a Nyitra folyón.

István ifjabb király 1260 körüli adományozásának köszönhetően Bachkolda kun értékes birtokhoz jutott a Duna partján Péterváradnál: megkapta a szerémségi oldalon fekvő Aranylábúbács falut monostorával, a péterváradi révvvel és a vásárral. Nem sokáig maradt azonban a birtok kun kézen: Bachkolda fiaitól hűtlenségük miatt István 1267-ben elvette, ugyanis 1264–1265-ben István ellen harcoltak IV. Béla seregében.

A stájerországi Radkersburgban (magyar neve Regede) a 13. század második felében letelepedett kun férfi, Lube~Ulube stájer feleségével együtt szőlőműveléssel is foglalkozott.

Boklow fia Kolguna kun 1320-ban 10 márkáért vette meg a Baranya megyei Fülöp birtokot. Művelésével nem sokáig foglalkozott, 1328-ban 10 márkáért továbbadta rokonának, Exede/Exege fia Jánosnak, majd 1332-ben még ajándékozási szerződéssel is lemondott birtokrészéről. János birtoklása 1342-ig tartott, amikor elcserélte a szomszédos Sárokkal.

1352-ben a hatházi Szibes kun fiai, Balázs, János és Miklós jelentős összegért, 200 forintért megvették Kenderes, más néven Kéregyház falut Bői István fia Miklóstól. Ugyanebben az évben I. (Nagy) Lajos király e kunokat hű szolgálataikért szerzeményükkel együtt az országos nemesek sorába felvette. A Bői nemesek azonban megtámadták az adásvételt és visszakövetelték birtokukat, amelyet fél évszázados pereskedés után 1405-ben vissza is kaptak, miután kifizették a visszaváltás díját. Az egri káptalan ez alkalomból készült hivatalos felmérése szerint a birtok 32 ekealja nagyságú volt, három részből állt, mindegyik kun birtokos udvarházat épített a saját birtokrészén. Szintén a kunok emelhatték Kenderes Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt, téglából épült templomát és a plébános kúriáját. A birtokhoz házas telkek, szántók, legelők, kaszálók, nádasok, mocsaras helyek, halászó rekesztékek, vizetek és tavak tartoztak. A jelentésből egy jól működő, korszerű gazdaság képe bontakozik ki. A kun birtokosok kun jobbágyokat is telepítettek Kenderesre, akik helyben maradtak a per lezárulta után is.

A 14. században a nemzetségi birtokokon is elkezdődött a komplex gazdaságok kialakítása, ezt a folyamatot jelzik a jobbágytelepítések és a kun szolgaréteg szökése a szomszédos magyar birtokokra. Az 1347-ben Köncsög ispántól Becsei Töttös birtokára átszökött tizenkét nemezsátras kunról már szólunk. 1340-ben Kocsola fia Péter kun a szomszédos Tomajmonostora faluba szökött, Korduk nevű kun szolgája után ment, elfogta, az ottani birtokos Losonci Dénes fia István egy jobbágyát megölte, egy másik jobbágyot pedig saját szállására hurcolt. Az is előfordult, hogy magyar földesúrtól szöktek át jobbágyok kun szállásra. 1380-ban két garai jobbágy szökött át egész gazdaságával, lovakkal, szarvasmarhákkal Köncsög fia Tompa László madarasi birtokára.

A kun szállásbirtokosok a 13. század végétől kényszerültek arra, hogy földműves jobbágyokat szerezzenek szabályos telepítéssel vagy hatalmaskodás révén, mivel ettől kezdve fogoly rabszolgák szerzésére már nem volt lehetőség. 1321-ben a Kór nemzetségbeli kunok kapitánya, Kondam ispán kapott királyi engedélyt arra, hogy Csanád megyei birtokaira, Bébre és Halászmorotvára lakosokat telepítsen, azoknak három évi adómentességet és szabad költözködést biztosítson. Karla fia István fia János kun kapitány 1353-ban kapta meg I. Lajos királytól az üresen álló Ágasegyháza birtokot, melyet kunokkal és magyar jobbágyokkal telepített be. János az addig még szabad kunokat is jobbágyként kezelte, mire több kun család 1367-ben el akart költözni, maga Erzsébet királyné készítette őket maradásra azzal az ígérettel, hogy korábbi szabad állapotukban megmaradhatnak. 1392-ben Nagypó szálláskapitánya, János nyert engedélyt arra, hogy szállására jobbágyokat telepítsen. Szentkirályon a Nagy Lajos királytól birtokadományt nyert kun nemesek leszármazottai, a Bicsak és a Gáspár család tagjai 1493-ban II. Ulászlótól birtokjogaik megerősítését kérték, egyúttal pallosjogot is kaptak Szentkirály és Mindszent, új nevén Barabásszállása falura.

A megfelelő gazdasági erővel rendelkező kunok igyekeztek újabb jövedelmező birtokokra szert tenni, lehetőleg saját szállásaik közelében. A kolbázszállási Pál fia András, Miklós fia János kunok és rokonaik 1397-ben 440 forintért megvették Derzsi Demetertől és fiától a Heves megyei néptelen Kakat, más néven Hegyesegyháza (a mai Kunhegyes) birtok fele részét minden tartozékával, így a Kétkázmérfoka, Sebesér és Kárászos halászhelyekkel. 1401-ben Pál fia András és rokoni 210 forintért másik birtokrészt is megszerezték Kakaton a derzsi nemesektől. A kun birtokosoknak a Derzsiekkel folyt későbbi pereskedése ellenére sikerült megtartaniuk szerzeményüket. Szintén kolbázszállási kunok népesítették be a régi Kakat birtok másik részét a Kakat folyó mellett, új településük Kakatszallás néven szerepel a forrásokban.

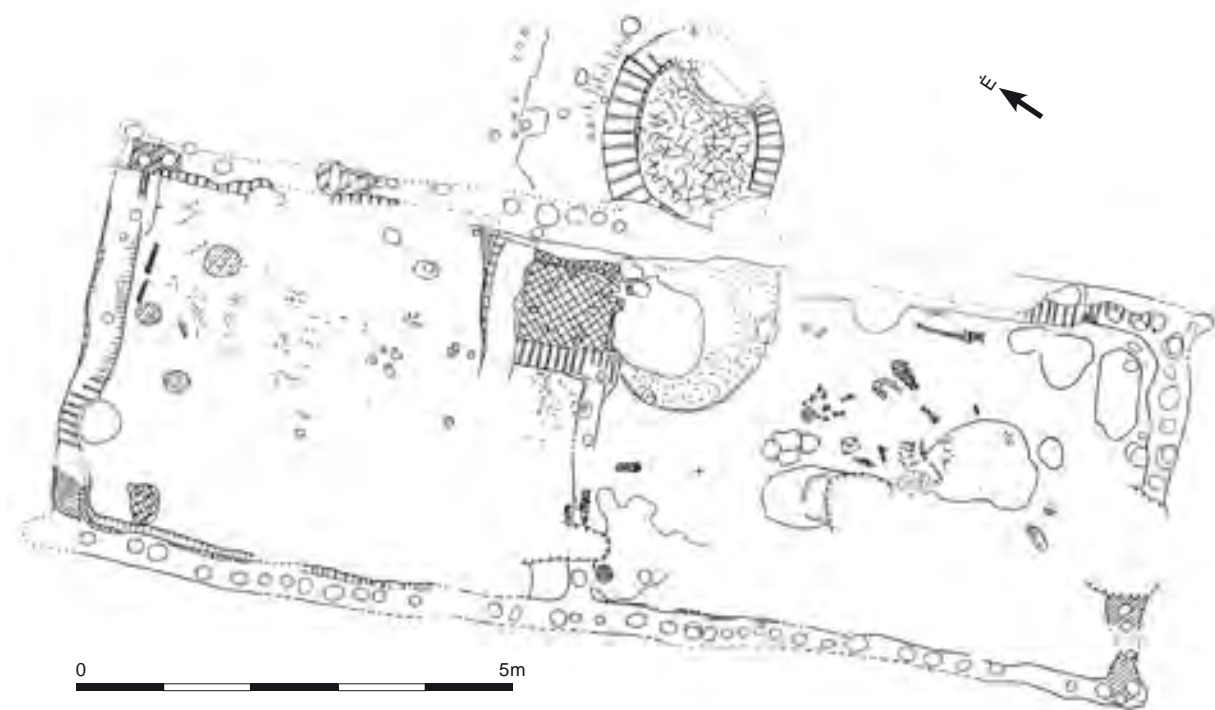
1400-ban Karcag fia Péter fiai, János és Tamás, Szentfábiánsebestyénszállása és Bortohma szállások kapitányai zálogbirtokként megszerezték a böi Jakab fia Ferenc Szolnok megyei Hegyesbor birtokát. 1406-ban más hegyesbori birtokosok, Erzsébet úrnő, Gevanyi István özvegye és Bor György birtokuk fele részét valamennyi hasznával – szántókkal, rétekekkel, legelőkkel és szederbokrokkal – szintén Karcag János kunnak és családjának adták zálogba.

A Kolbáz-széki kunok nemcsak vásárlással, hanem a szomszédos lakatlan földek szabad foglalásával is terjeszkedtek. A 16. század elején a karcagújszállási kunok egész sor környező pusztát elfoglaltak és használtak, így Magyartelek, Törökbör, Újtelek, Töröknépe, Hatház, Boregyház, Tatárteleke és Péntektelek pusztákat, Hegyesbor és Bolcsatelek birtokot, amelyek később beolvadtak a 18. századi város határába. A Karcag határának keleti részén fekvő Szentágota pusztát az asszonyszállási és karcagújszállási kunokon kívül a szomszédos Ladány (Püspökladány) jobbágyai is használtak. A kunok panaszt tettek, hogy a ladányi jobbágyok az ő szállásaik határain belül fekvő szántóföldeket foglaltak el. II. Ulászló király kiküldöttei 1506-ban úgy intézték el a vizsályt, hogy Szentágota pusztát kettéosztották a Hortobágy vizén való halászzattal együtt.

A Kolbáz-széki kunok sikeres birtokszerzései nemcsak a legelőterületek növelésére, hanem szántóföldek, kaszálók és halászhelyek szerzésére is irányultak. A 15–16. században ezeken a településeken már összetett gazdálkodást folytattak, de a gazdaság szerkezetében mind a történeti források (oklevelek, adóösszeírások), mind a régészeti adatok szerint mindig is nagy volt a súlya az állattartásnak.

A Kiskunságban a környezeti adottságok másfajta fejlődést határoztak meg. A Duna–Tisza közti homokos területeken jelentős volt az erózió veszélye, a szántók és a legelőterületek túlzott növelése fokozta a humuszréteg lepusztulását. A 13–15. századi rétegek pollenvizsgálata szerint ebben az időszakban a gabonatermelés visszaszorult, a legelőterületek aránya megnövekedett, ugyanakkor jelentős futóhomokmozgás is tapasztalható. A középkori régészeti rétegeket sok helyen futóhomok takarja. Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy a kunok nagyállattartó gazdálkodása helyenként erózióhoz vezetett, és elindította a futóhomok mozgását. A birtokviszonyok átrendezésével, a székek megszervezésével a 15. század elején a jobb minőségű bácskai földekről a kunok kiszorultak, ezzel a homokhátsági területek használata intenzívebbé vált. A Duna–Tisza köze déli részét 1456–1457-ben pestisjárvány és éhínség sújtotta, a demográfiai csapás következtében Szeged környékén több kun szállás elnéptelenedett. Ezek az okok együttesen vezettek oda, hogy a kunok addigi legnagyobb kiterjedésű szállásterületén még a török hadjáratok előtt jelentősen megritkult a településhálózat. A népesség regenerálódását nagymértékben hátráltatta, hogy a török hadsereg 1526-ban és 1541-ben erre vonult keresztül Budáról Szeged felé, pusztítva, felégetve a vidék falvait. Egyes vélemények szerint ez a magyarázata a 16. században elterjedt Kiskunság elnevezésnek, szemben az ekkor már több szállást és nagyobb népességet magába foglaló Nagykunsággal.

A komplex gazdálkodásra való áttérés és az állandó szállások kialakulása elhúzódó folyamat volt, és a helyi adottságoktól – természeti tényezők, birtokszerkezet, piaci viszonyok – is függött, hogy mikor és hogyan valósult meg. A földművelés egyre nagyobb súlyt kapott a kunok gazdálkodásában. A magyar korona 1453. évi jövedelem kimutatása szerint a kunok és a jászok a következő terményekkel adóztak a királynak: búza, zab, árpa, borsó, lencse, köles. Ezen kívül évente négy szép lovat vittek a királynak. A 16. századi összeírásokban ezt a listát a rozs, a len és a kender egészíti ki. A Kolbáz-széki kunok az 1500-as évek végén az egri várnak a gabonaféléken (búza, árpa, rozs) kívül 12 vágómarhával, sajttal, túróval, vajjal adóztak.

123. kép. Szentkirály, a 25. ház alaprajza (a szerző rajza) / Fig. 123. Plan of House 25 in Szentkirály (drawn by the author)

Az állandósult kun települések lakóházairól, gazdasági épületeiről, telekszerkezetéről, állattartásáról és növénytermesztéséről a régészeti kutatásoknak köszönhetően ma már viszonylag sok ismeretünk van. Középkori falvaink rendszeres régészeti feltárására először éppen a Kiskunságban került sor az 1920-as években. Szabó Kálmán és Papp László Kecskemét környékén egész sor török korban elpusztult falu területén végzett ásatást (Baracs, Mizse, Jakabszállás, Kerek-egyháza, Bócsa, Ágasegyháza, Orgovány), ezek többsége 15–16. századi kun szállás volt. Ezek a falvak általában vizenyős-mocsaras terület által védett helyre települtek, hosszan elnyúló, laza szerkezetűek, a házak egymástól távol fekszenek, néha 100–130 m-re, látszólag rendszertelenül. Hasonló településszerkezetet lehetett megfigyelni más kunsági falvakban is (Túrkeve–Móric, Szentkirály, Perkáta) a későbbi feltárások során. A laza szerkezet átlagosan 60–70 m széles telket, nagy gazdasági udvarokat jelent, ahol a ház mellett állattartó építmények álltak.

A 14–15. században az Alföld az ország leggyorsabban fejlődő területei közé számított, a paraszti lakáskultúra is itt volt a legfejlettebb. A 15. századi alföldi falvakban – magyaroknál és kunoknál egyaránt – megjelenik egy új, korszerű lakóház, amelyet a néprajzi kutatás a 18–19. századi, ún. középmagyar vagy alföldi lakóháztípus középkori előzményének tart. Ez az épület a földfelszínre épült, tágas, két- vagy háromhelyiséges, szoba–konyha vagy szoba–konyha–kamra elrendezésű, a szoba fűtésére szemeskályha szolgált (123–124. kép). Ezt megelőzően a szobákban belülfűtős kemencék álltak, így a helyiség fűtős volt. Egy újítással a szobát sikerült fűtőmentesíteni, úgy, hogy a szemeskályhát a szoba és konyha válaszfalához építették, szája a konyhába nyílt, onnan fűtötték, a szobát pedig lepadlásolták. Ebben az időben a falusi házaknak még nem volt kéményük, a füst a konyha nyitott födémén keresztül távozott. A konyhából fűtötték a helyiség hátsó falába vágott, a falból kiugró, nagy, kerek sütőkemencét is, ennek szája előtt főzésre szolgáló, kis szabad tűzhely volt. A falak építésének technikája általában cölöp-vázás sövényfal volt, amely egyszerű, olcsó, gyorsan elkészül és tartós, csak fagerendák, karók, vesszők és agyag kellett hozzá. A falaknak alapozásárkot ástak, ebbe sűrűn egymás után cölöpöket és karókat állítottak, a kiásott földet agyaggal összekeverve visszadöngölték, a karók között vesszővel befönték, erre rakták fel szalmás sárból a vastag agyagfalat, amely kiszáradva beton keménységű lett. A falak felületére még finom agyagtapasztást kentek. A tető általában ágasfás-szelemenés szerkezetű nyeregtető volt, lefedésére nádat vagy zsúpszalmát használtak. Ez az építkezésmód gyorsan elterjedt az ország sík- és dombvidéki területein, és kisebb változtatásokkal a 19. századig használatos volt.

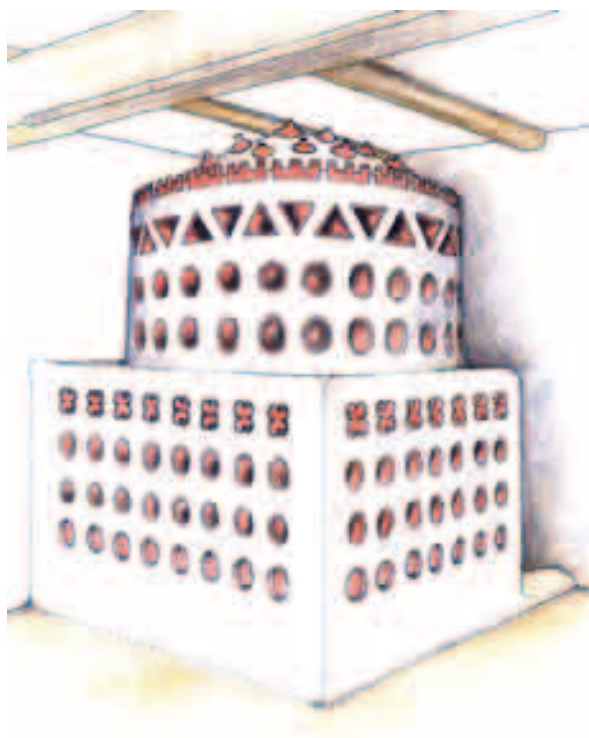
A középkori alföldi lakóházak osztott tüzelőberendezése – szemeskályha, sütőkemence, szabad tűzhely – az épület legjellegzetesebb része. A szemeskályha agyaggal összetapasztott, mázatlan kerámia kályhaszemekből épült fel, ezek természetesen egyszerűbbek, mint a gazdagon díszített főúri kályhák művészi kivitelű mázas csempéi, de elég változatosak, és igényes kivitelű, gótikus virág- vagy indadíszes, áttört mérműves vagy figurális díszítésű darabokat is találhatunk köztük, amelyek népi

124. kép. Szentkirály, a 25. ház makettje, a lakóház hátsó oldala a kiugró kemencével (a szerző felvétele) / Fig. 124. Scale model of House 25 from Szentkirály, the back of the dwelling with a protruding oven (photo by the author)

fazekasságunk művészi alkotásai közé sorolhatók (125–126. kép). A kályhaépítmény formája vártoronyhoz hasonló: a négyszögletes alaprajzú, hasáb alakú, zömök alsó részre keskenyebb, hengeres felső rész épül fel, amelyet kupolás boltozat zár le, szegélyén oromcsempékkel vagy bástyategőt utánozó pártadiszekkel. Az ilyen kályhaépítmények nemcsak fűtéstechnikai szempontból jelentenek fejlődést, hanem a paraszti lakáskultúra esztétikailag is értékes elemei, amelyek bizonyára a gazdag nemesi portákon látható, gótikus vagy reneszánsz kályhacsempékből felépített kályhák népi változatai.

A bemutatott lakóháztípus a Kecskemét környéki ásátások révén lett ismert, majd a később feltárt kunsági településeken is mindenütt előkerült. A Nagykunságban Túrkeve határában Méri István 1948–1949-ben feltárta a 15–16. századi Móric falut, ásátása során sikerült tisztázni részleteiben is a késő középkori alföldi lakóház szerkezetét, építéstechnikáját. Méri 15 lakóházat tárt fel, ebből négyet teljesen, a többinek kisebb részletét. A kiskunsági Szentkirály faluban 1969 és 1990 között folytatott ásátásaink során 21 lakóházat tártunk

125. kép. Szentkirály, a 4/a. ház kályhájának rekonstrukciós rajza (Sabján Tibor rajza) / Fig. 125. Reconstruction drawing of the oven of House 4/a in Szentkirály (drawn by Tibor Sabján)

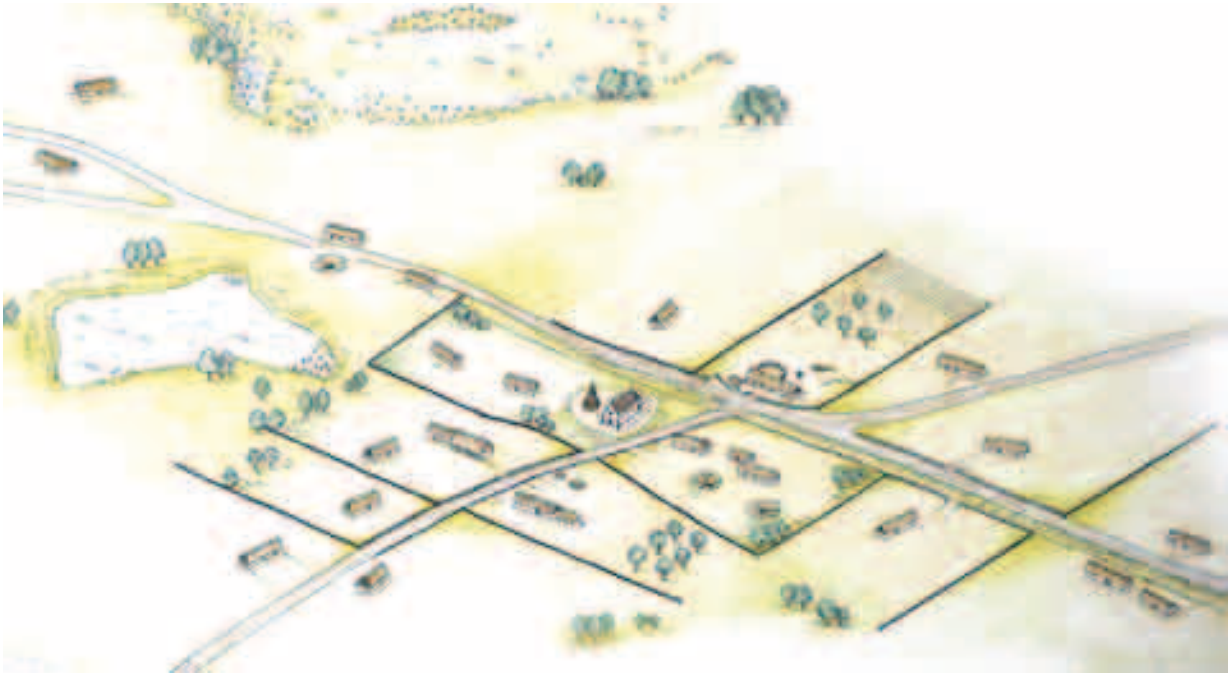
126. kép. Szent Györgyöt ábrázoló kályhacsempe töredéke Szentkirály középkori faluból. Katona József Múzeum, Kecskemét (Kiss Béla felvétele) / Fig. 126. Fragment of a stove tile representing St. George from the medieval village of Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Béla Kiss)

fel a 15. század eleje és a 17. század eleje közti időszakból, kilencet teljes egészében, a többi részleteiben. Mind a móríci, mind a szentkirályi házak mindegyike ezzel az építéstechnikával készült. Szentkirályon némelyik belső telken az osztott tüzelőberendezéssel épült házak mellett tüzelő nélküli lakóépületek is álltak. El lehet mondani, hogy a 15–16. századi kun települések lakóházai is bizonyítják a kun népesség sikeres beilleszkedését az Alföld társadalmába.

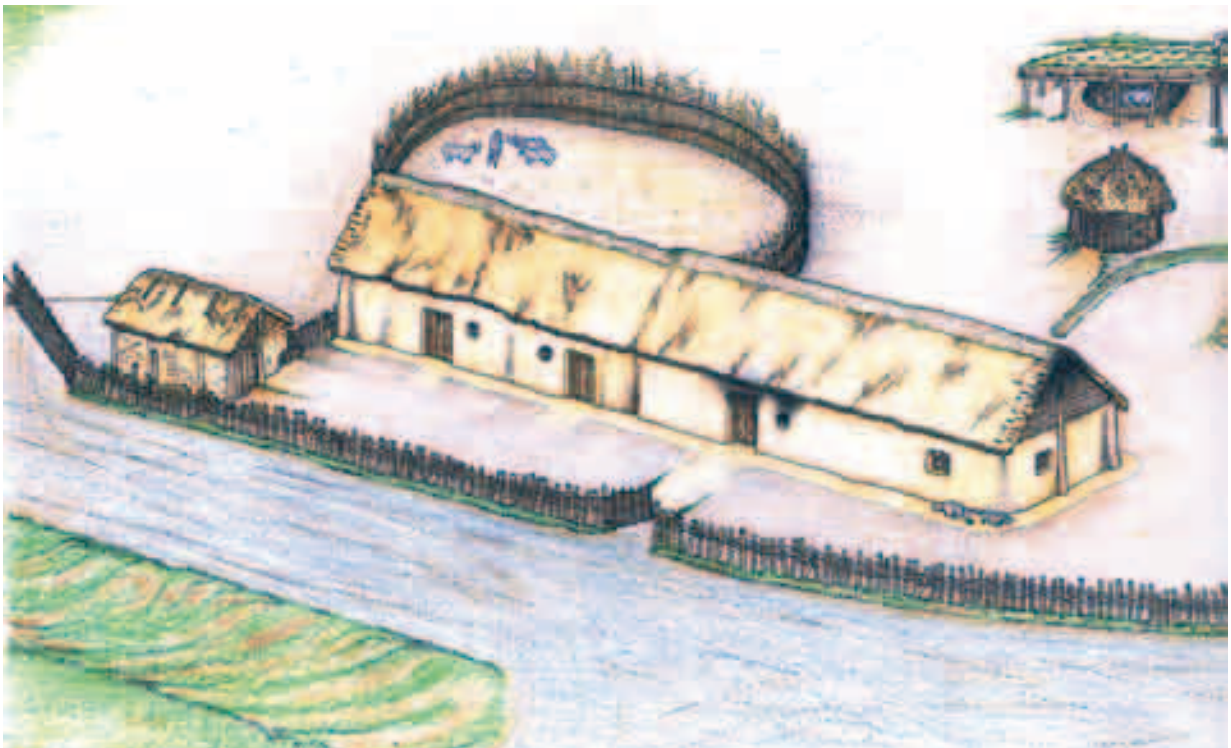
A falusi lakosság életmódjának, szociális és kulturális viszonyainak, a háztartások felszerelésének megismerése szempontjából rendkívül fontos volt a lakóházak régészeti kutatása, ugyanakkor korábban alig voltak adatok arra, hogy milyen gazdasági épületek álltak a házak mellett, s milyen volt egy-egy telek elrendezése. Ilyen vonatkozásban jelentős eredményeket hozott Selmeczi László ásatása 1971–1973-ban a Karcag határában fekvő Orgondaszentmiklóson, ahol egy kun szállás belső telkeinek szerkezetéről először kaphattunk képet. Az egyik telken egy 15–16. századi háromosztatú lakóház mellett egy cölöpszerkezetű, felszíni, nyitott állattartó építményt (nyári állást vagy szint) tártak fel, a ház bejárata előtt az udvaron pedig egy 6 m átmérőjű, kör alakú, letapasztott aljú, tüzelő nélküli felszíni épület maradványa került elő. A másik megkutatott telken szintén egy hasonló kerek épület nyomait találták. Selmeczi ezeket jurtának határozta meg, azokra a néprajzi megfigyelésekre hivatkozva, melyek szerint a frissen megtelepülő nomádok házuk udvarán egy ideig még a jurtát is felállítják. Véleménye szerint ez a telekszerkezet azt az állapotot tükrözi, amikor a téli szállás állandó faluvá alakul, és a szilárd lakóház mellett mozgatható felszíni építmények is állnak. Arra vonatkozóan, hogy a ház és a kerek építmény egyszerre állt-e fenn, nem áll rendelkezésünkre régészeti megfigyelés (rétegrajz, metszetrajz). Csengelén, a falu feltárt templomától mintegy 500 m-re, a középkori kun szállással azonosítható településen (Csengele–Fecskés lelőhely) Horváth Ferenc hasonló alakú és méretű, földbe mélyedő objektumokat tárt fel, ezeket feltételeesen pásztorépítmények maradványának tartja. Véleményünk szerint egy falnyomok és felépítmény nélküli objektum régészeti meghatározásához többféle megoldást is számba kell venni, így a jurtán kívül az Alföld népi építészetében számos változatban elterjedt kerek kunyhót, amely készülhetett karóvázalattal vagy anélkül, falát és tetejét egyszerű anyagokból rakták fel (nád, gaz, zombék, szalma, föld). Az orgondaszentmiklósi építmény alaprajzát tekintve leginkább a gádoros bejáratú kerek pásztor-kunyhókhöz hasonlít.

A szentkirályi ásatáson számos melléképületet, gazdasági jellegű építményt tártunk fel, ezek többsége az állattartással kapcsolatos. Bemutatásuk előtt meg kell ismerkednünk a település fő jellegzetességeivel. Az 1354-ben Nagy Lajos királytól birtokadományozásban részesült kun család a 14. század végén létesített állandó falut az Árpád-kori Szentkirály templomának környékén. A lakosság egy része a 16. századi adóösszeírások névjegyzékeiből következtethetően kun volt, de a birtokosok bizonyára magyar jobbágyokat is telepítettek be, mint ahogy az más helyeken is történt. A késő középkori Szentkirály a Duna–Tisza közén jellegzetes – az uralkodó széliránynak megfelelő – északnyugat–délkeleti irányú, alacsony dombhátra települt, észak felől egy ér által öntözött, nagy vízjárta terület határolta. A középkori település maradványai kb. 20–22 hektáron terülnek el, mintegy 900 m hosszúságban (127. kép). A dombhát gerincén húzódott a falu utcája, egy földből döngölt kocsiút, ennek két oldalán helyezkedtek el a házak, a dombhát délkeleti részén állt a templom, melynek romjai még a 19. század végén is magasan álltak; falait 1901-ben beépítették az új református templomba. A felszíni régészeti megfigyelés és térképezés segítségével kb. 30 ház helyet lehetett a terepen elkülöníteni, ezek közül a település központi részén három helyen a teljes gazdasági udvart feltártuk a lakóházak körül. A belső telkek sajátos településmódot és gazdálkodási rendszert tükröznek, melyet a templomtól északkeletre feltárt 4. sz. telek építményein mutatunk be, mivel itt rajzolódott ki legtisztábban ez a rendszer (128. kép).

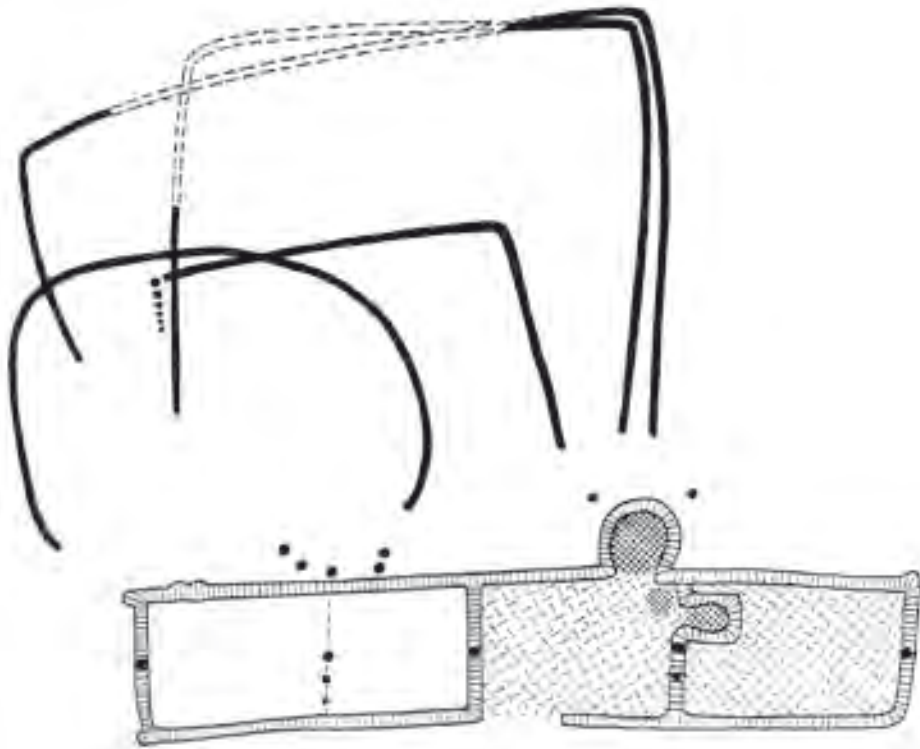
A 4. sz. telken az utcával párhuzamosan álló lakóházon kívül más szilárd falú épület nem volt. Két, egymást követően épült lakóház maradványait bontottuk ki a régészeti rétegekből. Az első építkezés a 15. század elején történt, ekkor egy kéthelyiséges lakóház épült fel (4/a. ház), ezt a későbbiekben két

127. kép. Szentkirály 15–16. századi falu madártávlati képe (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján) / Fig. 127. The 15th–16th-century village of Szentkirály from the air (reconstruction drawing by Tibor Sabján based on the survey of the author)

128. kép. Szentkirály, a 4/a. ház és gazdasági udvar látképe az utca felől (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján) / Fig. 128. House 4/a and its farmyard from the street (reconstruction drawing by Tibor Sabján based on the survey of the author)

129. kép. Szentkirály, a 4. telek szerkezete: a lakóház mögött a gazdasági udvart karámfalakkal kerítették el (a szerző rajza) / Fig. 129. The structure of House plot 4 in Szentkirály: the farmyard behind the house was enclosed by a hurdle wall (drawn by the author)

helyiséggel toldották meg, így lett négyhelyiséges. Beosztása (jobbról balra haladva): szoba–konyha–kamra–kamra; a háznak osztott tüzelőberendezése volt. Az épület a 16. század elején leégett, a padlót vastag hamuréteg borította, elüszkösödött gerendákkal és égett faltörmelékkel. A pusztulás időpontját nagy valószínűséggel 1526-ra tehetjük, amikor Szulejmán hadai Budáról ezen a vidéken vonultak keresztül. Az elegyengetett omladékokon építették fel a négyhelyiséges, tornáccal is rendelkező házat, amely a 16. század végéig állt. Pusztulását a tizenöt éves háború időszakára keltezzük.

Közvetlenül a ház mellett egy kis, téglalap alakú, karóvázás épület állt, ezt istállónak tarthatjuk. Kisméretű, kerek vagy ovális alaprajzú, karóvázás ólak is álltak a telken. A ház mögött, a telek végében egy szabálytalan ovális alaprajzú, 5,60×4,10 m-es, földbe mélyített, menedékes oldalú, félnyeregtes épületet tártunk fel, melyet sertés tartására szolgáló gödörólnak határoztunk meg. A Kiskunságon régen a földbe ásott ólakat juhok vagy disznók teletetésére használták, illetőleg ellető ólnak, ún. disznófijasztatónak. A lakóház mögött a gazdasági udvar nagy részét karámfalakkal kerítették el (129–131. kép). Az egykor nádból vagy más növényi anyagokból készült keskeny falak alapozásárkai közvetlenül a lakóházhoz csatlakoztak, bejáratuk a nyugati-délnyugati oldalon volt. Egymást átvágó alapozásárkai jelzik, hogy ezek viszonylag rövid életű építmények voltak, többször szükség volt a megújításukra. A korábbi lakóházhoz 8×12,5 m-es téglalap alakú, illetőleg 9×14 m-es ovális területet határoló karámfalak tartoztak. Később nagyobb, kb. 14×16 m-es, téglalap alakú térségeket kerítették el ilyen módon. A karámokban feltehetően juhokat tartottak. A Kiskunságon Tálasi István néprajzi gyűjtéséből ismerünk hasonló alaprajzú és méretű karámokat, ezek kisebb sáncok voltak, tetejükön szalmából, tüskés gallyakból font falakkal. A szentkirályihoz hasonló szerkezetűek voltak a nádfalakkal épített régi szárnyékok, ezeknél a nádat árokba állították, összekorcolták, karókkal megtámogatták. A tető nélküli, nyitott karámban néha fészerszerű színt is állítottak.

130. kép. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu ásatásán (a szerző felvétele) / Fig. 130. Foundations of a hurdle wall at the excavation of the medieval village of Szentkirály (photo by the author)

131. kép. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu ásatásán (a szerző felvétele) / Fig. 131. Foundations of a hurdle wall at the excavation of the medieval village of Szentkirály (photo by the author)

Hasonló karámfalak a település másik két szomszédos telkén is előkerültek (5. és 6. sz. telek), tehát a gazdasági udvarok beépítésére jellemzőnek tarthatjuk, hogy a külterjes állattartásra szolgáló épületek a falu belsejében, közvetlenül a lakóházak mellett álltak. Ez sajátos gazdasági szerkezetet és életmódot tükröz, melyben az állattenyésztésnek nagy szerepe van. A Szentkirályon letelepült kun lakosság lakáskultúrája ugyan gyökeresen átalakult a 15. századra, de a hagyományos gazdálkodás egyes elemei még sokáig fennmaradtak. Tanulságos, hogy a *karám* szó török jövevényszavaink besenyő-kun rétegé-

132. kép. Marhaállás. Szentkirály egyik gazdasági udvarán szabad ég alatt tartott szarvasmarhák lábnyomait tártuk fel a falu pusztulása előtti, 16. század végi rétegben (a szerző felvétele) / Fig. 132. Cattle stockyard. The footprints of cattle kept outdoors in the farmyard were excavated in a layer dated to the end of the 16th century, preceding the destruction of the village (photo by the author)

hez tartozik, a nyelvileg rokon tatár nyelvjárásokban megfelelői a következő jelentéssel fordulnak elő: *qoram* 'udvar, amelyben állatokat tartanak'; *koram* 'bekerített udvar'. Ennek fényében a szentkirályi telekszerkezetet a steppei kultúrához kapcsolódó, kun örökségnek tartjuk. Ezek után még inkább érthető, hogy miért nevezték „szállás”-nak a kun falvakat, még megszilárdulásuk után is. Az ismertetett építményeken kívül a belső telkeken más melléképületek is napvilágra kerültek: sövényfalú istálló, cölöpvázás szín, favázás, kerek kunyhó, földbe mélyített terménytároló épület, fedetlen marhaállás, szárnyék, kút (132. kép).

A 16. századi török adóösszeírásokból tudjuk, hogy Szentkirály faluban jelentős volt a juh- és szarvasmarha-tenyésztés. 1546-ban a legnagyobb gazdák 150–200 juhot tartottak, 1562-ben nem volt ritka a 250–300 juhot tartó gazda. Ekkor a faluban összesen 1982 darab juhot írtak össze. A szarvasmarhák számát nem jegyezték fel, de a szénatermelés és az adózási illetékek adataiból arra következtethetünk, hogy jelentős állomány nevelkedett a szentkirályi legelőkön, ezek egy részét kecskeméti kereskedők vásárolták fel

és külföldi piacokra hajtották. A régészeti állatcsontanyag vizsgálata szerint két eltérő típus mutatható ki a szarvasmarha-állományban: a középkorban elterjedt kis testű mellett jelentős számban fordulnak elő egy nagy testű fajta csontmaradványai, amely alkatilag hasonló a később megjelenő magyar szürke marhához. (A közvetlen leszármazás ennek alapján még nem bizonyítható.) A tenyésztett állatok közül a táplálkozásban a szarvasmarha állt az első helyen, ezt követte a juh, a sertés, a ló, a tyúk, a lúd, a kacska, a galamb és a különböző halak (harcsa, ponty, csuka és keszeg maradványai kerültek elő). A lócsontmaradványok általában keleti típusú, középnagy testű lóra engednek következtetni. A lóval kapcsolatos babonás szokások meglétére következtethetünk abból, hogy egyes lókoponyákat a rajtuk látható sérülések alapján valószínűleg rúdra tűztek azzal a céllal, hogy egy gazdasági épület bejáratánál állítsák fel. Különböző népeknél napjainkig fellelhető hiedelem szerint a karóra tűzött lókoponya a rontástól, betegségtől, jégveréstől óvja az állatokat és a termést. A település több pontján tártunk fel együvé eltemetett ló ujjcsontokat (csüdcsontokat), közülük néhány karcolással, rovátkolással volt megjelölve. Ezeket valószínűleg gyermekjátékként, az ún. lovacskázásra használták. Egy helyen 26 db ló ujjcsont volt a középkori járósíntbe mélyedő fészekben.

Egyoldalú lenne a falu gazdálkodásáról alkotott kép, ha nem hangsúlyoznánk, hogy a földművelésnek is jelentős szerepe volt. A török adóösszeírások adatai szerint búzát, rozsot, lent, kendert, lencsét és babot termesztettek. Egy család átlagos évi gabonatermése 108 *kile* (török úrmérték), vagyis kb. 2,6 tonna volt. A botanikai leletek sokrétű, összetett gazdálkodásról tanúskodnak: a gabonafélék mellett kerti növények, gyümölcsök és szőlő magvai kerültek elő. A termesztett növényfajok listája: búza, rozs, árpa, zab, köles, kender, len, lencse, borsó, szilva, meggy, cseresznye, kajszibarack, őszibarack, dió, mogyoró, sárgadinnye, görögdió. A vadon termő, ehető növények magvai rendszeres gyűjtőgyűjtésre utalnak: kökény, bodza, tölgyemakk, szamóca. Szentkirály archeobotanikai szempontból a Kárpát-medence egyik leggazdagabb lelőhelyének számít, a kutakból, hulladékgyűjtésből és vermekből össze gyűjtött botanikai maradványokból több mint 160 növényfajt lehetett meghatározni.

A régészeti leletek közül földművelésre utalnak a különböző vaseszközök (sarló, kasza, ásópapucs, ásó, vasvilla, ekelánc, ösztöke), a házi tárolásra szolgáló nagy fazekak, valamint a minden háztartásban megtalálható, kézi malmokhoz tartozó őrlőkövek. A terményt kitapasztott oldalú vermekben tárolták, ezekben nemcsak gabonát helyezhettek el, hanem más terményeket, és télen vágott jég közé helyezve élelmiszereket is. A gazdasági eszközök egy része az állattartás emléke: zabla, hevedercsat, patkó, béklyó, juhnyíró olló, állatcsontból faragott eszközök (ár, korcsolya) (133–135. kép). A háztartások edénykészletében legnagyobb számban a vörös-vörösesbarna és a fehér-szürkésfehér, konyhai használatra szánt kerámia fordul elő: fazekak, csuprok, fedők, korsók, kancsók, bögrék, poharak. Kisebb mennyiségben minden ház anyagában található mázas asztali edények, szürke, redukált égetésű, besimított korsók, sárgás terrakotta színű, fényezett kancsók, valamint Ausztriából importált szürke, vastag falú, perembélyeges fazekak (136. kép). Üvegpalackok és poharak is használatban voltak, de ezeknek csak apró töredékei maradtak meg.

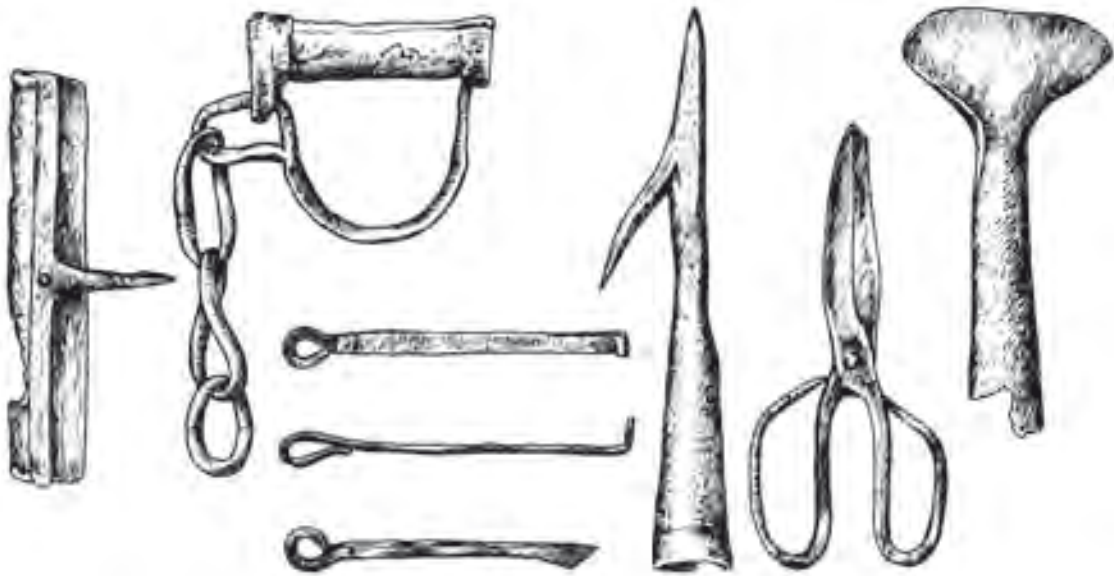
A 15–16. századi kun szállások legkorábbi rétegei legfeljebb a 14. század végére keltezhetők, ezért a régészeti vélemények – az írott forrásokkal összhangban – sokáig ezt tartották a végleges megtelepedés időpontjának. Ma már árnyaltabb a kép, főként Hatházi Gábornak a Fejér megyei Perkatán folytatott kutatásai eredményeképpen. A Hantos-székhez tartozó kun szállás területén az oklevelekben is említett két 15–16. századi kun szálláson kívül ugyanis megtalálták ezek előzményét, egy korábbi, 14. századi szálláshelyet, azt részletes felméréssel és ásatással hitelesítették, és feltárták a szállás temetőjét is. Az oklevelekben *Kethpolkart* („Kétperkáta”) néven szereplő falura 1417-től vannak okleveles adatok, az egyik településhely valószínűleg az 1526-os török hadjárat következtében pusztult el, a másikat pedig 1541–1543 körül hagyja el a kun lakosság, 1562-től már mindkettő lakatlan puszt. A két település előzménye, a korai kun szállás nem szerepel az írott forrásokban, lelőhelye a Köhalmi-dűlőben található. Egy Árpád-kori falu helyére települt a 13–14. század fordulóján, és a leletanyag szerint a 14. század

133. kép. Gazdasági eszközök. 1. Sarló, Túrkeve–Móric ház. 2. Ló lábközépcsontjából készített ár. Szentkirály. 3. Ló radiusából készített, farúdra szerelhető, kihegyezett csonteszköz. Szentkirály (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 133. Farming tools. 1. Sickle, Túrkeve–Móric, House 2. Awl made of the metatarsus of a horse. Szentkirály. 3. Pointed bone tool attachable to a wooden rod, made of the radius of a horse. Szentkirály (drawn by Ágoston Dékány)

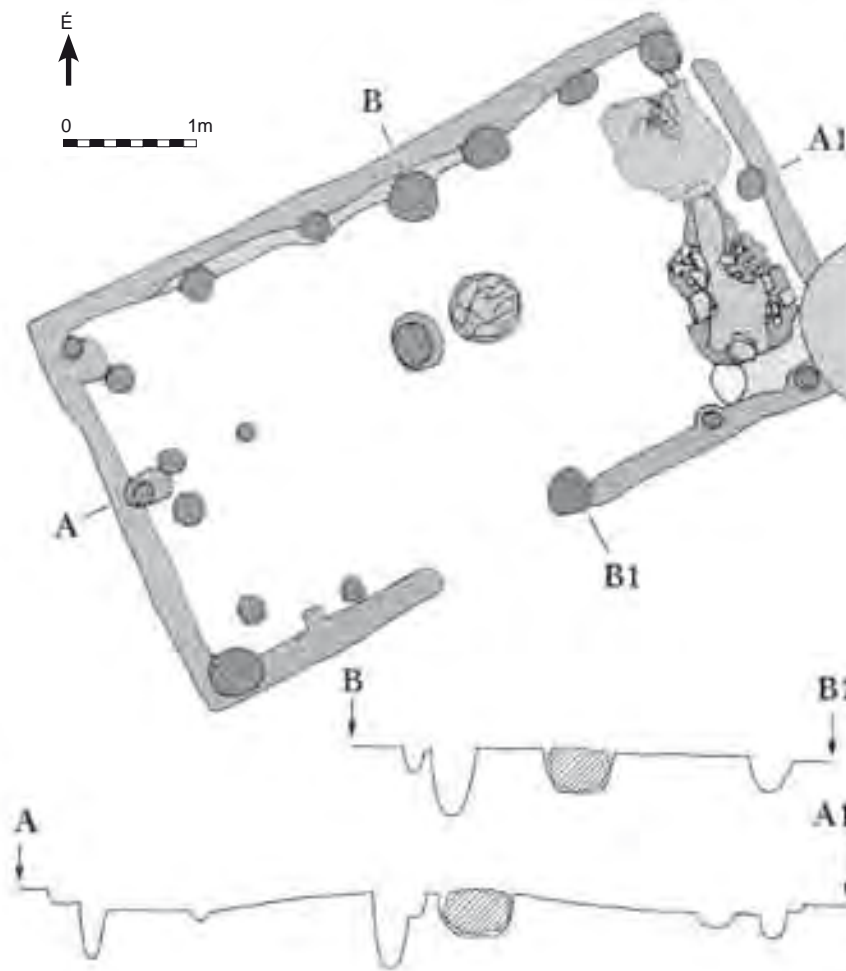
134. kép. Csontkorcsolyák. Szentkirály (Papp Tibor felvétele) / Fig. 134. Bone skates. Szentkirály (photo by Tibor Papp)

135. kép. Állattartással kapcsolatos vaseszközök Kecskemét környéki elpusztult középkori falvak anyagából: a) lóvakaró, b) béklyó, c) béklyókulcsok, d) szénahúzó, e) juhnyíró olló, f) ösztöke (Pálóczi Horváth 1989. nyomán) / Fig. 135. Iron tools connected to livestock rearing from the destroyed medieval villages in the vicinity of Kecskemét: a) horse comb, b) shackles, c) shackle keys, d) hay collector, e) sheep shears, f) goad (after Pálóczi Horváth 1989)

136. kép. Egy 15. századi szentkirályi háztartás (4/a. ház) edényei. Katona József Múzeum, Kecskemét (Kiss Béla felvétele) / Fig. 136. Vessels of a 15th-century household (House 4/a) in Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Béla Kiss)

137. kép. Csengele–Bogárhát, a kun vezéri sír mellett feltárt északi ház alaprajza (Horváth 2001. nyomán) / Fig. 137. Csengele–Bogárhát, plan of the northern house excavated beside the Cuman chiefly burial (after Horváth 2001)

végig állt fenn; ezt a keltezést erősíti a temető leletanyaga is. Az egykori járósíntek a szőlőművelés és a talajerózió következtében nagyrészt megsemmisültek, épületek feltárára ezért nem volt lehetőség, a felszíni nyomok és a leletanyag szóródásának térképen való pontos rögzítésével azonban felismerhető volt a településszerkezet. A két ér által közrezárt löszháton utcás-soros település képe rajzolódott ki mintegy 900 m hosszan, a feltételezett utca mentén 25 elkülöníthető házhellyel (belső telekkel). A beltelkek szélessége 45–130 m között szóródik, átlagosan kb. 70 m. Ez a laza településszerkezet hasonló Móric és Szentkirály településképehez. A perkátai feltárási adatai bizonyítják, hogy már a 13. század végén megszilárdultak egyes kun települések, másrészt a régészeti adatok segítségével a Hantos-széki kunok betelepülését is sokkal korábbra lehetett keltezni, a korábbi vélemények szerint ugyanis erre csak a 14. század közepe táján került sor. A település rendezett, szabályos telekosztásra valló alaprajzát azzal magyarázzuk, hogy az áttelepülés a Duna–Tisza közéről a jobbágytelek-rendszer kialakulása idején történt, s az új lakóhely kijelölésénél már figyelembe vették ezt a rendszert.

Mindaddig egyik régészeti megkutatott kun településen sem sikerült azonban a beköltözés utáni első egy-két generáció objektumaira vagy rétegeire rábukkanni. Kunoknak tulajdonítható korai épületek meglepő módon nem településen, hanem temetkezési helyen kerültek elő. Csengele–Bogárhát a kun vezéri sír közelében két faszervezetű ház nyomait tárta fel Horváth Ferenc (137. kép). A meghatározás nehézségei és az összefüggések megértése miatt az ásásnak ezt a részét szükséges röviden ismertetni. A helyszín közvetlenül az Árpád-kori templom és temető melletti terület, később a kun szállás népe is ide temetkezett. A kun vezér sírját a templomot körülvevő hármaskörök – tulajdonképpen erődítést

képező sánc és paliszád maradványa – középső árkánál ásták meg. A templom körüli erődítést a tatárjárás idején építhették, a kun vezér temetésekor (1250 körül) már nem volt használatban, árka nagyrészt betemetődött. A sírgödör szélétől néhány cm-re újabb körárok került elő, mely későbbi a templom erődítésénél és feltehetően a kun sírnál is, ez egy kb. 50 m átmérőjű területet övező kerítésfal alapozása. Ezen a kerítésen belül tárták fel a szóban forgó két, téglalap alakú épületet. A 112. számú 3×5,40 m, a falak helyét alapozásárok és azon belül cölöplyukak sora jelzi, a tető ágasfás-szelemenés szerkezetű volt, egyik sarkában kemence foglalt helyet, alján egy kutya csontváza feküdt. Az ásató boronafalú épületnek határozta meg. A 167. számú épület 3,40×6 m, az alapozásárok kiképzése alapján falait vízszintesen élükkel egymás fölé fektetett, bárdolt pallók alkották, egyik sarkában nyílt tűzhely volt, benne égett állatsontokkal. Az épületeket korhatározó leletek híján nehéz keltezni, annyi látszik biztosnak, hogy a 13. század közepe után készültek, amennyiben egykorúak a kerítésfallal. Ami az épületek rendeltetését illeti, Horváth Ferenc ezeket a kunoknál és más steppei népeknél is említett, ún. halotti házaknak tartja, ahol állatáldozatokat mutattak be, a kerítéssel körülvett területet pedig pogány kultushelynek a később a kun közösség által is használt temető körzetében.

Úgy gondoljuk, Horváth Ferenc szellemes gondolatmenete csak az egyik lehetséges megoldás. A rendkívül szakszerű feltárás ellenére túl sok a bizonytalansági tényező ahhoz, hogy a rekonstrukció egyértelműen elfogadható legyen (pl. nincs rétegtani bizonyíték és keltező lelet). A két rejtélyes épület feltehetően későbbi a kun vezér sírjánál, tehát nem lehet az ő számára épített „halott háza”, márpedig a hozott keleti analógiák azt kívánják meg. Építéstechnikai szempontból elképzelhető, hogy a két házat kunok építették, mivel a kunok már a steppén is ismerték a faépítkezés módszereit. Az első épületet (112. sz. objektum) nem tartjuk boronaháznak, mivel nem felel meg a boronaeépítkezés vagy a talpgerendás ház követelményeinek, ott ugyanis a talaj és a legalsó gerenda között szükséges valamilyen szigetelőréteg, hogy a fa ne rothadjon el a talaj nedvességének hatására; rendszerint kő aljzatot szoktak lefektetni az igen vaskos gerendák alá, legalább a sarkoknál. Azonkívül a boronafalak a sarkokon túlnyúlnak, és szükségtelenek a fal melletti faoszlopok. Az alapárok túl keskeny (25–30 cm). Szentkirályon a 15–16. századi 4–4/a. ház mellett feltártunk egy hasonló méretű, 5×3,80 m-es épületet (2. sz. gazdasági épület), ennek szintén 25–30 cm széles, sekély alapárkában és az árok mellett cölöp- és karólyukak voltak. Sártapasztásnak itt sem találtuk nyomát. Az árokba valószínűleg nádból készült falazatot állítottak és ezt a karókhoz rögzítették, mint a karámfalak esetében. Ezt a faltechnikát tartjuk valószínűnek a csengelei épületnél is.

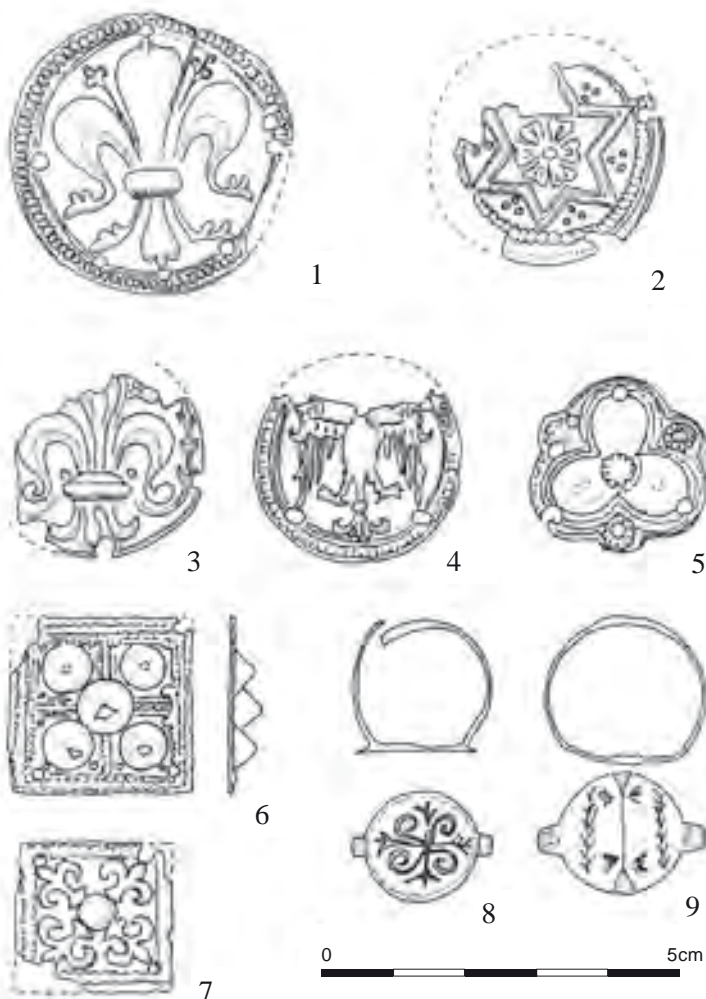
A kun szállástemetők kutatásában hasonló történeti kérdések merülnek fel, mint a településeknél. Mikor létesültek ezek a temetők, hol kereshetők a köznép korai, 13. századi sírjai? Hogyan és mikor következett be a pogány hagyományok feladása? A 15–16. századi állandó települések temetői – mint a korabeli Magyarországon mindenütt – a templomok körül terülnek el. Ilyen helyeken a korai sírok kutatási lehetőségeit erősen korlátozza, hogy az évszázadokon keresztül kis helyen összezsúfolódó temetkezések során éppen a korai sírrétegek pusztulnak el a legnagyobb mértékben, a sírok nagy része pedig a keresztény temetési szokások miatt leletszegény, gyakran melléklet nélküli, ezért nehezen keltezhető. Márpedig az előzetes feltevések szerint a kun közösségek a szállások megszilárdulása előtt is ugyanezeket a temetőket használhatták, ugyanis az avar vagy honfoglaló magyar temetőkhöz hasonló pogány kun sírmezőket nem ismerünk.

A szállástemetőknek a megtelepedés helye és a templomokhoz való viszonya szerint két fő típusát különböztethetjük meg. Egyes közösségek a tatárjárásakor elpusztult Árpád-kori falvak templomai mellé kezdtek temetkezni, esetenként már a 13. század második felében (Öttömös–Templomhegy, Csengele–Bogárhát, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta–Kőhalmi-dűlő), mivel maga a szállás is ugyanezen a helyen létesült. Ilyen esetekben nem mindig lehet szétválasztani az Árpád-kori magyar és az odatelepyült kun népesség sírjait, különösen nem a melléklet nélküli temetkezéseket.

A szállástemetők másik csoportja pusztá dombon létesült, ahol nincsenek Árpád-kori előzmények. Ezek megnyitásukkor még pogány temetők lehettek, területükön később, a 14. század végén vagy a 15. században épült fel a templom (Kolbázzsállás, Mizse). Előfordul, hogy a temetkezések is későn, a templomépítéssel egy időben kezdődnek, ilyen esetben a szállás lakosságának valahol másutt volt egy előző településhelye (Móric). Az új templomok felépülése a plébániák kialakulásával is kapcsolatban lehet, és egyúttal a 14. század közepén induló újabb térítési hullámnak is következménye. 1348-ban a Ferenc-rendi minorita szerzetesek kaptak megbízatást a pápától a kunok és a jászok közötti térítő munkára, de még a század utolsó éveiben is előfordult, hogy költözködő életmódjukat makacsul folytató híveiket követve, szállásról szállásra járva látták el lelkészi feladataikat. A ferences térítés korszakához köthetők a Kunságban a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű, támpilléres gótikus templomok.

A szállástemetők kutatása tehát fontos lehet a megtelepedés kérdésének és a kun társadalom átalakulásának vizsgálatában is. Az eddig feltárt temetők rövid áttekintése után látni fogjuk, hogy mennyire különböző mértékig hasznosíthatók az egyes ásatások információi.

A 20. század első felében több helyen történt ásatás középkori kun falvak templom körüli temetőiben. A Kiskunságban Móra Ferenc 1905–1906-ban Öttömös–Fürtön járás határrészen, a Templomhegyen tárta fel egy Nagy Lajos pénzeivel keltezett temetőrész 75 sírját (138. kép). Szabó Kálmán és Papp László a két világháború között Kecskemét környékén végzett középkori faluásatásaik során több kun szállás temetőjében is végeztek ásatást. Szabó Kálmán ezek közül 14. századinak tartja

138. kép. Ezüst ruhadíszek és gyűrűk az öttömösi szállástemetőből (a szerző rajza)
/ Fig. 138. Silver costume decoration and rings from the permanent cemetery in Öttömös (drawn by the author)

139. kép. Az ágasegyházi 36. sír viseleti leletei: gömbös fülbevalók, fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyűrű (Fettich 1939. nyomán) / Fig. 139. Costume elements from Grave 36 in Ágasegyház: earrings with a sphere, looped buttons, silver plate clothes mount, finger ring (after Fettich 1939)

Szabadszállás–Aranyegyháza és Ágasegyháza temetőjét, mivel a sírokat Nagy Lajos, Mária és Zsigmond pénzei keltezik (139. kép). A leletanyag alapján Bócsa, Bene, Kerekegyháza, Lajos, Mizse lelőhelyekről is említ 14. századi sírokat, de ugyanezekben a temetőkben feltárt 15–16. századi sírokat is tárgyal. Egyik temető feltárása sem teljes, és megfelelő dokumentáció sem áll rendelkezésünkre, ezért nem tudhatjuk, hogy mikor nyitották meg ezeket a temetőket, volt-e 13. századi periódusuk, de a 14. századi sírrétegek meglétét nincs okunk kétségbe vonni. A Kecskemét környéki ásatások viselettörténeti eredményei jelentősek, máig kitűnő összehasonlító anyagot jelentenek a korszak régészetében. Már

ezekben a temetőben is megfigyeltek néhány, kunokra jellemző pogány szokást. Az öttömösi temetőben öt női sírban találtak tojást, ami a termékenység-varázslatból eredő babonás szokás meglétét bizonyítja; a 28. sírban kosfej volt, állatáldozat emléke. Az aranyegyházi temető VII., XVI. és XXXIV. sírjában bőrkeretbe foglalt kerek üvegtükröt tártak fel a csontváz mellrészén, ezeket valószínűleg rontás elhárító céllal viselték. A tükörnek a babonás hiedelmek szerint gonosz szellemeket elriasztó, mágiikus szerepe volt.

A Nagykunságban Györffy István a Karcag határában általa felkutatott késő középkori kun szállásoknál kezdeményezett antropológiai célú ásatásokat, a régi kun embertani típusok megállapítására. 1923-ban Bartucz Lajos antropológussal Ködszállás templománál a temetőben 20 koponyát és 5 csontvázat tártak fel, 1926-ban Orgondaszentmiklós templomdombján, a templom körüli temetőben folytattak ásatásokat. Ezekben a lelőhelyeken azonban nem végeztek semmiféle régészeti rétegtani megfigyelést, a feltárt sírok helyzetéről, összefüggéseiről, keltezéséről sincsenek adataink. Az egyetlen eredménynek az számít, hogy eredménynek számít, hogy az orgondaszentmiklói temető leletei is – a Kecskemét környéki ásatások gazdag leletanyaga mellett – a késő középkori falusi kultúra elsőként közölt emlékei közé tartoznak.

Méri István 1948–1949-ben végzett nagykunsági kutatási programja hozott régészeti és történetileg egyaránt jobban értékelhető eredményeket. Túrkeve–Móric 15–16. századi kun faluban Méri a lakóházakon kívül a templomot is feltárta, és a szentély mellett délre 39 sírt, ami a temetőnek csak kis részét képezi. A településnek nincs Árpád-kori előzménye, és a 14. század végénél korábbi objektumok sem a településen, sem a temetőben nem kerültek elő. Ez a temető – a település lakóházaihoz hasonlóan – a magyar társadalomba már betagoledott, kereszténnyé vált kunok emléke.

A 20. század utolsó harmadában több jelentős feltárássra került sor. Selmeczi László Karcag határában Asszonyszállás és Orgondaszentmiklós kun szállások templom körüli temetőjében végzett kutatásokat 1968 és 1979 között. Asszonyszálláson a falu Zsigmond-kori templomát és a temető 303 sírját tárták fel. A templomot a már meglévő szállástemetőben építették fel, de korábban is állt már egy Árpád-kori templom a lelőhelyen. Orgondaszentmiklós temploma még a tatárjárás előtt épült, körülötte a temető 505 sírját tárták fel, előkerültek a 13. századra keltezhető leletek is. A 41. sír lemezgömbös fülbevalója a kunok keletről hozott, saját viseleti anyagához tartozik (140. kép). Az 1. sír *Agnus Dei* (Isten Báránya) ábrázolású ezüst gyűrűjét és a 25. sír kettőskeresztet ábrázoló gyűrűjét Selmeczi szintén 13. századnak tartja, bár kísérő leleteik 14–15. századiak. Mindkét temetőben kimutatható a pogány szokások továbbélése. Az orgondaszentmiklói temetőben a steppei hagyományok közé sorolható a sírgödör lefedése deszkákkal (40. sír), amit az írott források is említnek a kunoknál, és a nádból szőtt halotti lepedők használata (231., 302. sír), amire a Donyec vidékéről vannak adatok. Pogány hiedelmekre visszavezethető az ártó szellemeket elriasztó, éles vastárgyak sírba tétele: a 42. sírban hosszú vaskés volt a váz alatt, a koporsó alján, a 375. sírban nyugvó halott mellkasára egy szekercét helyeztek, a 379.

140. kép. Felhúzott lemezgömbös fülbevaló a karcag–orgondaszentmiklói szállástemetőből. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kónya Kálmán felvétele) / Fig. 140. Earring with threaded sheet spheres from the cemetery of Karcag–Orgondaszentmiklós. Damjanich János Museum, Szolnok (photo by Kálmán Kónya)

sírban borotvakés volt a koponya alatt. Az állatáldozat maradványaként értékelhetők a sírokba helyezett állatsontok: az orgondaszentmiklósi temető 478. sírjában és az asszony szállási temető 167. és 170. sírjában lófog került elő. Az 59. sírban üvegtükör maradványa volt. Orgondaszentmiklóson 31 sírban figyelték meg, hogy hamuval és faszénnel szórták be a sírgödörök fenekét még a temetést megelőzően, ennek szintén rontás elhárító szerepe lehetett. Ezt a szokást Öttömösön és Csengelén is megfigyelték. Mindkét temetőben több sírban került elő ürömvirág, mindig a koponya alatt, feltehetően a fejpárnába téve (Asszony szállás 56., 193., 273. sír, Orgondaszentmiklós 127., 211., 486. sír). Az ürömnek (*Artemisia abrotanum* L.) a régiak gyógyhatást és bajelhárító képességet tulajdonítottak. Selmeczi a 16. századi reformátusok temetési szokásainak leírásában találta meg, hogy a halott fejpárnájába jószagú füveket, üröm- („istenfa”) vagy székfűcsokrot volt szokás tenni, így ezeket a sírokat a reformáció korára keltezi. Mégis lehetséges, hogy a szokásnak köze van a kunok régi hiedelmeihez. Az óorosz évkönyvek feljegyezték egy legendás történetet arról, hogy a Grúziába költözött Otrók kánt a testvére, Szircsan hogyan hívta vissza szülőföldjükre. Elküldte hozzá énekmondóját azzal, hogy daloljon neki polovec éneket, és vigyen neki ürömfüvet, hogy megszagolja, ha nem akarna visszatérni. Otrók nem hallgatta meg a dalt, de amikor megszagolta az ürömfüvet, könnyekben tört ki, és így szólt: „Jobb, ha valaki csontjai saját földjében nyugszanak, mintha külhonban szerez hírnevet.” És visszatért saját földjére (Kovács Szilvia nyomán idéztük a történetet). Az ürömfű a steppei szülőföld illatát hozta Grúziába Otroknak.

Csengele–Bogárháton Árpád-kori templomot, belsejében és mellette 37 sírt tárt fel Horváth Ferenc 1975-ben. A patkóíves szentélyű templom a 11. század végén vagy a 12. században épülhetett, a tatárjárás idején pusztult el, majd az ide települő kunok a 13. század végén lényeges átalakítás nélkül újjáépítették, és temetőjüket is itt nyitották meg. A sírokból előkerült viseleti anyag 14–15. századi, kivéve a hajkarikák típusa alapján 13. századra keltezhető 17. sírt. Horváth szerint a tatárjárás előtti sírokból kiforgatott embercsontok a temetőárok melletti osszáriumba kerültek, azonban bizonyára a korai sírretek bolygatott sírjai között is maradt néhány 1241 előtti temetkezés, és talán ehhez a korszakhoz sorolható a 17. sír is. Pogány halottas szokások a csengelei kunoknál is kimutathatók. A Mátyás király pénzével keltezett 31. sírban szarvasmarhacsont és halcsont volt. 9 sírban találtak faszéndarabokat szétosztva a sírgödör fenekén.

Szentkirályon e sorok írója tárta fel a templom körüli temető 408 sírját. A temetőt az Árpád-kori Szentkirály lakosai nyitották a 11. század végén, és a 13. század közepéig használták. A falu a tatárjáráskor elnéptelenedett, a templom és környéke hosszú ideig lakatlan voltát régészeti rétegek is igazolják. Az ide települő kunok a 14. század második felében nyitottak temetőt ugyanezen a helyen, a templom körül. A temető Árpád-kori magyar periódusának sírjait az esetek többségében szét lehet választani a késő középkori temetkezésektől, melyek legkorábbi, 14. századi rétegeire csak néhány szórvány lelet utal. A korai sírretek megmaradásának rontja az esélyét, hogy a templom mellett kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a 18. századig folytatódott a temetkezés. A 15–16. századi sírok viseleti tárgyai rendszerint egyszerű ruházati tartozékok (ruhakapcsok, gombok), egyetlen díszes viseleti tárgy a fiatal lányok öltözékéhez tartozó párta, melynek különféle típusait tártuk fel. Ebből a korszakból ismerünk egyszerű textilszalagból álló, rézhuzal spirállal díszített, gyöngyökkel kivarrott virágmintás pártát (266. sír). Gyakoribbak az összetett szerkezetű, textilgömbökből álló párták, melyeket textillel bevont fakéreg alapra szereltek, a gömböcskébe textilszállal sodrott rézdróttal islógokat (apró, csillogó fémkorongokat) fűzték, a gömbök mentén színes üvegyöngyökből összeállított gyöngysor díszítés volt, a párta szegélyét paszománnyal díszítették (34/II. sír, 40/II. sír, 43/I. sír, 293. sír) (*141. kép*). Ez utóbbi típus más korabeli temetőkben is előfordul, a 16–17. századi reneszánsz jellegű magyar viseletbe illeszkedik, hasonló a 18–19. századi kecskeméti gyöngyös pártához. A kunsági népi viselet tartozéka a 14. sír nemezsvég maradványa. A 397. sírban nyugvó halottra egy törött pengéjű kovácsoltvas ásót fektettek, mely az ártó szellemek ellen volt hivatva megvédeni az elhunytat. Történeti és néprajzi érdekesség, hogy a templom mellett a falu török kori pusztulása után (a 16–17. század fordulóján) is folytatódott a

141. kép. Párta maradványai a szentkirályi templom körüli temető 293. sírjából. Katona József Múzeum, Kecskemét (Csecsetka Ferenc felvétele) / Fig. 141. Remains of a coronet from Grave 293 of the churchyard in Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Ferenc Csecsetka)

temetkezés, sőt még a 18. században kialakuló tanyavilág lakói közül is sokan ide temetkeztek. A temetőnek ebből a kora újkori rétegeből a népi vallásosság értékes emlékei kerültek elő. Több sírban tártunk fel fagyöngyökből fűzött olvasót, a rajta függő, öntött bronz keresztet Krisztus ábrázolásával, az egyik példány hátlapján Szűz Mária ábrázolása volt (25, 29. sír) (142. kép). A 311. sírban a koporsó tetejére egy falécből készült, lapolással összeerősített, 108 cm hosszú, 26 cm széles keresztet helyeztek. A legkésőbbi sírrétegben festett koporsókat lehetett megfigyelni.

Mindezeket a lelőhelyeken, ahol a kun lakosság egy elpusztult Árpád-kori falu templomához temetkezett, a korai rétegbe tartozó sírokról nehéz megállapítani, hogy a tatárjárás előtti magyar vagy a tatárjárás utáni kun közösség temetőjéhez tartoznak, valamint a leletszegénység és a korhatározó leletek ritkasága miatt azt is, hogy a kunok mikor nyitották meg temetőjüket. A melléklet nélküli, szegény temetkezések már a dél-oroszországi kunoknál is gyakoriak voltak. Ugyanakkor a kun szállástemetők 14–15. századi sírjai mellékletekben gazdagabbak, mint a korabeli magyar temetők.

Perkáta–Kőhalmi-dűlőben 1986–1988-ban Hatházi Gábor feltárta a 14. századi kun szállás temetőjét, amely szintén egy elhagyott Árpád-kori templom körül létesült. A temető 291 sírját sikerült szétválasztani korszakok szerint: 124 sír tartozik a kun szálláshoz, 99 sír az Árpád-kori magyar népesség hagyatéka. A fennmaradó sírok kora nem meghatározható, illetve néhány sír a kora újkorból származik. A kun temető jól keltezhető: megnyitásának időpontja a népesség dunántúli áttelepülésére, a 13. század végére tehető, felhagyása az I. Lajos király utáni uralkodók pénzeinek és a 15. századra keltezhető sírleleteknek a hiányából kikövetkeztetve a 14. század végén történt. Az antropológiai vizsgálatok szerint a Perkátán eltemetett kunok az alacsony termetű, rövid fejű europa-mongolid típusúhoz sorolhatók. A 13. század végétől templom köré temetkező közösség minden bizonnyal már keresztény volt, temetkezési szokásaikon és viseletükön mégis jól lemérhető a hagyományos szokások és hiedelmek továbbélése. A temető viseleti vonatkozásai az előző fejezetekben már bemutatásra kerültek, itt csak emlékeztetésképpen utalunk a keleti elemekre (süveg, kaftán, tarsoly), s hogy a magyarországi készítésű, vidéki piacokon beszerezhető ékszereket, ruházati tartozékokat ilyen öltözéken alkalmazták. A hétköznapi használati eszközök (kések, tűtartók, árak, tűzszerszám stb.) gyakori sírba tétele is hagyományos

142. kép. Olvasó keresztje a szentkirályi templom körüli temető 29. sírjából. Magyar Nemzeti Múzeum (Papp Tibor felvétele) / Fig. 142. Crucifix of a rosary from Grave 29 of the churchyard in Szentkirály. Katona József Múzeum, Kecskemét (photo by Tibor Papp)

„pogány” gondolkodásra vall, hiszen ezekre a tárgyakra szükség lehet a másvilágon. Különböző szűrő-vágó eszközt (kés, borotva, ár, tör) 16 sírban, a sírok 13%-ában találtak, ehhez hasonló arányban voltak kések az öttömösi temetőben (12%). Az amulettként nyakba fűzve viselt állatsontok pogány szokásként értékelhetők: kutya- és farkasfog, sertésagyar, valamint tornyoscsiga került elő, ezeknek – a gyöngyökkel együtt – bajelhárító szerepük lehetett. A halottnak adott – alkalmasint már csak jelképes – ételmellékletnek tarthatók a sírba tett állatsontok, amelyekre más kun temetőkhöz hasonlóan Perkátán is volt példa: ló lábközépcsont a 68. sírban és juh medencecsont a 141. sírban. Gyakoriak a koporsós temetkezések; kivétel nélkül szögekkel összeerősített deszkakoporsókat használtak (22 sír). A koporsóban történő temetkezés a dél-oroszországi kunoknál is elterjedt volt, tehát ez nem tekinthető új szokásnak, legfeljebb a szög és vasalás nélküli fakéreg koporsók lehettek eleinte gyakoribbak, egyes szállástemetőkben is ilyenek nyomait tárták fel (Csengele, Orgondaszentmiklós, Szentkirály). A téglalap vagy trapéz alakú, szögelt, vaspántos koporsók használatát a kunok az alföldi magyarságtól vették át. Legkorábbi ilyen emlékünkn a 13. század második felében Csólyospusztán eltemetett előkelő kun harcos gótikus vasalásokkal erősített, trapéz alakú koporsója, amely már magyar készítménynek tartható.

A 14. század elejétől a kun társadalom vezető rétege, az országos nemesekéhez hasonló jogállásra törekvő szálláskapitányok (*capitaneus*) és nemzetségfők (*comes*) is a szállástemetőkbe temetkeztek, bizonyára a templomok belsejébe. Hatházi Gábor értelmezése szerint a temetők viseleti tárgyokban, ékszerekben viszonylag gazdag sírjai nem köthetők ehhez az előkelő réteghez, hiszen ezek a mellékletek elég szerény értéket képviselnek, hanem a szabad köznép egy ideig még katonáskodó, vagyonos felső rétegének a hagyatékát jelentik.

A Kunság lakossága csak a 15. században vált végleg kereszténnyé. A térítést akadályozó tényezők között az ősi pogány hit elemeinek szívós továbbélésén kívül a már működő egyházak papjainak magatartását is meg kell említenünk: frissen megkeresztelkedett híveiket nyomban kényszeríteni akarták a tized fizetésére, és járandóságait féltve a minorita szerzeteseket is megpróbálták kiüldözni a területükről. 1328-ban a pápának kellett közbelépnie, hogy a magyar főpapok ne adóztassák meg az éppen megtért pogányokat és eretnekeket, valószínűleg ezért nem kerültek be a kun és jász egyházak a pápai tizedjegyzékbe. Egy 1351-ben kiadott pápai bulla abban a kedvezményben részesítette az áttérő jászokat, kunokat és tatárokat, hogy tized helyett harmincadot fizessenek az érseknek vagy a megyés püspöknek. Györffy István a katolikus egyháznak a térítés érdekében kifejtett több évszázados nyomásában és az egyházi magatartásában látta a reformáció gyors térhódításának döntő okát a kun és jász lakosság körében. Később, az ellenreformáció idején is csak a jászokat tudta újra megnyerni az egyház a katolikus hitnek.

A kun nyelvet még értő nép számára a reformáció felvétele után, feltehetőleg a 16. század második felében, Máté evangéliuma nyomán készült el a Miatyánk kun fordítása, a lejegyzés azonban a 18. század közepén történt, amikor a kunok már elmagyarosodtak, nyelvüket nem beszélték, és a szöveg addigra erősen torzult. A mintegy 80 ismert változat közül Mándoky Kongur István turkológus az 1745-ben lejegyzett Varró-féle változatot elemezte, és az eredeti kun hangalakot helyreállította. A szöveg értelemszerűen tördelt változatát (I.), helyreállított kun hangalakját (II.) és fordítását (III.) az ő munkája nyomán közöljük:

I.

Bezén attamaz kenze kikte
szénlészen szen ádon
dösön szen küklön
nitziégen gerde ali kékte
bezén akomozne oknémezne ber gézge pibütör küngön
il bézen ménemezne neszem bezdede jermez bezge utro gergenge
iltme bezne ol gyamanga
kútkor bezne al gyamanna
szen borszony bo kacsalli bó tson igyi tengere
ammen.

II.

Bizij atamiz kim-sij kökte
sentlensin seniġ adij
düšsün seniġ köñlüġ
nečik kim ĵerde alay kökte
bizij ekmegimizni ber bizge büt-bütün künde
ilt bizij minimizni
nečik kim biz de iyermiz bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol ĵamanga
qutqar bizni ol ĵamannan
sen barsiġ bu küčli bu čin iygi teġri amen.

III.

Mi atyánk, ki vagy a mennyben (égben),
szenteltessék meg a te neved,
szálljon le [közénk] a te akaratod,
ugyanúgy a földön, ahogy az égben;
a mi kenyérünket add meg nekünk minden nap;
vidd el a mi bűnünket,
amiképpen mi is megbocsátunk az ellenünk jövőnek;
ne vigyél minket a rosszba,
szabadíts meg minket a rossztól (gonosztól);
te vagy ez az erős, igazságos jó Isten. Ámen.
(Mándoky Kongur István nyomán)

11. A JÁSZOK MAGYARORSZÁGON

A jászok neve és eredete. A kaukázusi jászok megjelenése a steppén. Jászok a kun törzsszövetségben. Jászok a Balkán-félszigeten és a Bizánci Birodalomban. Hogyan és mikor költöztek be a jászok Magyarországra? A pilisi jászok. Jász szállások a Zagyva és Tarna völgyében. A jászok kiváltságai. A székek kialakulása. Gazdálkodás. A jász nyelv és kultúra emlékei: a Jász Szójegyzék, személynevek. A jász nagycsaládi rendszer. A Jászság régészeti kutatásának eredményei.

A kunokhoz hasonlóan a jászokat is a mongol hódítás sodorta el előző hazájukból, bár betelepedésük időpontjáról és körülményeiről hallgatnak a források. Egyik feltevés szerint a kunokkal együtt költöztek be Magyarországra, mint a kunok katonai segédnépe; ez magyarázatként szolgálhatna a magyar források hosszú hallgatására, hiszen így közjogi helyzetük külön rendezésére sokáig nem volt szükség. Az 1279. augusztus 10-én kiadott, ún. kun törvényben a hét kun nemzetség szállásterületének felsorolásában a későbbi adatokból ismert jászok lakta vidékek (Zagyva–Tarna völgye, Pilis hegység) nem szerepelnek, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy ez a cikkely a jászokra is vonatkozott volna. A kelet-európai steppén a kun törzsszövetség keretében valóban élt egy jelentős jász etnikai csoport, a kunok számára bizonyára katonai segédnép. A mongol hadjáratok, a kun törzsszövetség széthullása, a lakosság menekülése idején centrifugális jelenségek tapasztalhatók, egyes kun törzsek és törzsfők önállósulnak, tehát ekkor etnikai különbözőségük miatt a jászok is minél hamarabb szabadulni akartak volna az alávetettségből. Másik magyarázat szerint a jászok a kunoktól függetlenül költöztek be valamikor a 13. század második felében, feltehetően a Balkánról vagy Moldvából. Ennek a magyarázatnak is van létjogosultsága, mivel a tatárjárás után Moldvában és Havasalföldön is számottevő jász népesség található (Jászvásár/Iasi neve a mai napig erre emlékeztet), innen telepítette át őket a bizánci császár 1283 körül a birodalom határainak védelmére.

A jászsági régészeti kutatások bizonyították, hogy ott már a 13. század közepén megjelenik az újonnan betelepült jász lakosság, a jászok – vagy legalábbis egy jelentős csoportjuk – korai beköltözéséhez tehát nem férhet kétség, és ez a kunokkal egy időben történhetett. Mindamellett arra nincs bizonyíték, hogy Magyarországon a jászok a kun társadalomba betagozódtak katonai segédnépként a kunok egyik nemzetségét alkották volna, holott az elmúlt időszakban a kutatók többsége – köztük e sorok írója is – ezt a feltevést elfogadta. A kun és jász társadalom kezdettől összefonódott, közös sorsuk mellett szokták felhozni, hogy a 14. századtól a jászok a kunokhoz hasonló kiváltságokat élvező, a királynak könnyűlovas katonai szolgálattal tartozó, „pogány” népként szerepelnek. Közös jászkun kiváltságlevelet azonban nem ismerünk, a középkor folyamán mindkét etnikum külön-külön kapott bizonyos kiváltságokat, melyek nem is mindig vonatkoztak mindenkire az adott népcsoporton belül. Az 1279-i kun törvény alapján nem mutathatók be a 13. századi jász társadalmi viszonyok, mivel sem a jász népnév, sem jász főember nem szerepel benne, legfeljebb megkötésekkel analógiaként használható a szöveg. Látható, hogy a sok új kutatási eredmény ellenére a jászok történetének számos homályos pontja van, ezeknek egyes részleteire az alábbiakban még visszatérünk.

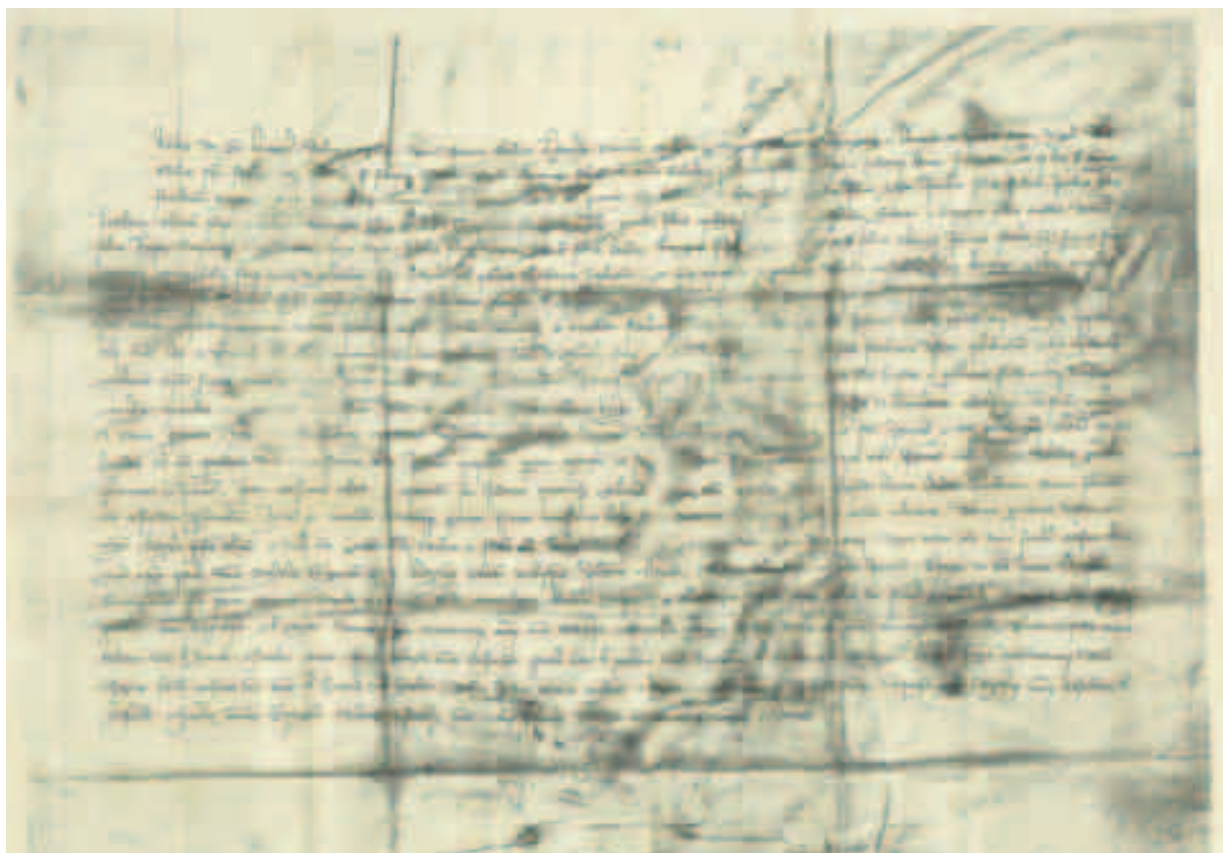
A jász népnevet régebben tévesen azonosították a római császárkorban az Alföldön élő, szintén iráni eredetű szarmata jazigok nevével, illetőleg egyesek tudálékos módon a magyar újász szóból magyarázták. Melich János fejtette ki, hogy a *jász* szó a magyarba orosz és/vagy délszláv közvetítéssel került, az *ász* népnévből származik, amelyre az oszétok neve is visszavezethető. A fennmaradt nyelvemlékek (személynevek, köznevek) vizsgálata egyértelműen arra vall, hogy a jászok a régi kaukázusi alánhoz, illetve a mai oszétokhoz közelálló iráni nyelven beszéltek.

A latin nyelvű források 1350-től három és fél évszázadon keresztül a jászokat következetesen filiszteusoknak nevezik (*Philistei seu Jazones*). Az archaizáló bibliai név önmagában nem lenne meglepő, hiszen a középkorban szokás volt a barbár népekre ókori népek nevét vagy bibliai nevet ragasztani, azonban a mai napig nem tudjuk, hogy a magyar okleveles gyakorlat miért ezt a nevet használta a jászokra. A jászoknak történetileg semmi közük nem volt az ókori Palesztina névadó lakóihoz, a filiszteusokhoz. Sokféle kísérlet volt a magyarázatra, ezek többsége teljesen naiv és elfogadhatatlan. A tudományos jellegű magyarázatok közül kettőt említenék. Györffy György arra gondolt, hogy a *philisteus* népnév analóg alapon a *maghribita* 'északnyugat-afrikai' változata, a bibliai filiszteusok őshazáját ugyanis Észak-Afrikában is keresték, ahol viszont a vandál királyság alapításában alánok, a jászok rokonai is részt vettek; az ezeket az alánokat jelölő elnevezést „fordították” volna le a bibliai filiszteusra. Ennek az elképzelésnek gyenge pontja a többszöri áttételes analóg névátvitel, ami nem is igazolható. A 800-900 évvel korábban, 429 és 537 között fennálló vandál királyság maroknyi alán harcosát az észak-afrikaiak már régen elfelejtették, a *Maghreb* 'Nyugat' kifejezést pedig a 7. század végén Észak-Afrika nyugati részét elfoglaló arabok kezdték használni erre a térségre, tehát az ebből képzett *maghribita* jóval korábban ott élő, nem muzulmán népre nem vonatkozhatott. (A rómaiakat vagy a bizánciakat se nevezték utólag magribitáknak, holott a terület egykor birodalmukhoz tartozott.) A másik magyarázatot Vékony Gábor fogalmazta meg. Ő az Árpád-kori Magyarországról a Bizánci Birodalomba a 12. században áttelepített, iráni nyelvű kálizok *xvalis* ~ *chvalis* nevéből indul ki, amelynek a többes számú alakja kelet-iráni nyelvben *xvaelistae* volt. A Balkán-félszigeten szláv nyelvi környezetben (macedón, bolgár) ebből szabályos hangváltozással jöhetett létre a *feliste* alak. Ez a megoldás abban az esetben lenne elképzelhető, ha igazolható lenne, hogy a Balkán-félszigeten élő jászokra használták ezt a népvét, és hogy ezek a jászok települtek be Magyarországra. Láthatjuk, hogy még a tudományos módszerekkel megfogalmazott magyarázatok is feltételezések láncolatára és igen csekély bizonyító anyagra épülnek. Bármilyen is a filiszteus népnév használatának eredete, a magyar kancellária feltehetően bibliai névként alkalmazta, tudván azt, hogy a jászok vallása különbözik a római kereszténységtől, és így pogánynak vagy eretneknek minősül.

A 14. század elejéig a jászok semmilyen néven nem szerepelnek a forrásokban, ezért is tűnt elfogadható magyarázatnak, hogy a kunok alá tartoztak. Középkori viszonylatban azonban nép saját népnév nélkül nem létezett, ez még a szórvány etnikai elemekre is igaz, ezért is nehezen elképzelhető, hogy mintegy nyolcvan éven keresztül senkinek nem tűnt fel, hogy a kunok között más nyelvű és más viseltű, identitásukat őrző jászok is vannak, és hogy a királyi testőrségben vagy a könnyűlovas kontingensben szolgáló jászok eltűrték volna, hogy őket is *Cumani*-nak nevezzék. Számtalan példát lehet hozni arra, hogy a pontos etnikai megnevezés a személyek és csoportok azonosításának fontos ismérve volt, a későbbiekben. A későbbiekben pedig népnévből a jászoknak még több is jutott. Az ókori jazigok nevét a humanista történetírás vette elő, Petrus Ransanus a magyarok történetéről 1489–1490-ben írott művében azonosítja a jászokat a jazigokkal. Az elnevezés a 17. században a hivatalos iratokba is bekerül, és a 18. század közepén felváltja a filiszteus nevet. Mikoviny Sámuel 1731-ben készített térképén a Jászság *Iazyges* felirattal szerepel. A 19. század elején a Jász Kerület hivatalos neve *Districtus Jazygum*.

A jászok tényleges elődeinek, az ász népnek az eredetére vonatkozólag Czeglédy Károly megállapításait idézzük. Az iráni népek északi ágába tartozó *ász* (*ászi*) törzsek a Kr. e. 2. században a Szir-darja középső folyásától északra nomád birodalmat alkottak, amely a kínai forrásokban Kangkü, a perzsa Avesztában Kangha néven szerepel. A Kr. u. 1. század folyamán Kangkü fennhatósága alá került a Kaukázustól északra elterülő vidék, ahol az ugyancsak iráni nyelven beszélő alán törzsek éltek. Az ezt követő időkben költözhettek alán területre ász törzsek, s a két rokon nyelvű nép lassanként összeötvöződött. Dzsajháni 9. század végi viszonyokat tükröző tudósításában az alánok négy nagy törzse szerepel, ezek közül kettőnek (*duhsz-ász*, *tuval-ász*) nevében fedezhető fel az ász népnév.

A kun-kipcsak törzsszövetség nyugat felé vándorlása idején sodorhatott magával az Amu-darja és a Szir-darja vidékéről az ászoktól származó vagy velük rokon népelemeket, ezek száma azonban nem lehetett jelentős. A kelet-európai steppe középkori története szempontjából sokkal számottevőbb volt a Kaukázus északi előhegyeiben végleg letelepült, fejlett földműveléssel, állattenyésztéssel és kézműves-séggel rendelkező alán-ász népesség, amely a 8–10. században a Kazár Kaganátus kötelékébe tartozott. A kazár birodalom északi részén, a Don–Donyec vidéki ligetes steppén is alán eredetű lakosság telepedt meg, és földműves kultúrájával jelentős mértékben hozzájárult a térség gazdasági fejlődéséhez. A szaltovo–majaki kultúra telepeinek élete ezen a vidéken a 10. század közepén, Szvjatoszláv kijevi fejedelem hadjárata következtében megszakadt, a lakosság további sorsát régészetileg nem tudjuk követni. A steppei alánok földje a 11. század végén a kun törzsszövetség ellenőrzése alá került, s a kölcsönös gazdasági érdekek nomádok és letelepültek között újra a kapcsolatok erősödéséhez vezettek. A 12. század elején már jelentős jász lakosságról tudunk a Donyec vidéki nomád városokban, ahol bizonyára földműveléssel, kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozó réteget alkottak. A magyarországi jászok lehetnek ilyen, huzamosabb ideje a kunok közt élő telepések is, vagy pedig a Kaukázus vidékéről a mongolok első nagy nyugati hadjárata után menekülők közül tevődtek össze. A 13. század első felében a Balkánon folyó hatalmi harcokban bolgár, illetve bizánci szolgálatban is részt vettek jász segédcsapatok.

143. kép. Károly Róbert 1323-i oklevelének facsimile másolata. A király tizennyolc, név szerint megnevezett jász kivesz saját uraik, bizonyos Keverige és fiaik joghatósága alól, és szabadságjogokkal ruházza fel őket (Gyárfás 1870–1885. nyomán) / Fig. 143. Facsimile copy of King Caroberto's charter of 1323. The king removed eighteen named Jász archers from the lordship of a certain Keverige and his sons and bestowed new rights upon them (after Gyárfás 1870–1885)

A jász népnév 1318-ban tűnik fel a magyarországi forrásokban, egy rab szolgálólány nemzetiségét jelölő latin melléknévi alakban (*Jazonice*). Egy 1323-i oklevél szolgáltatja az első írott bizonyítékot a jászok tömeges ittlétére (143. kép). 18 név szerint megnevezett jász (*Jazones*) – nyilván a szállások élén álló középréteg képviselői – a maguk és nemzetségbeli rokonaik és társaik nevében ugyanis azzal a kéréssel fordult Károly Róbert királyhoz, hogy vegye ki őket „Keverge fiai és mások” uralma és joghatósága alól, s közvetlenül a király mellett katonáskodó jászok állapotába helyezze át. A király hadi érdemeikre való tekintettel teljesítette kérésüket, és a fent nevezett jászoknak és egész nemzetségüknek azt is megengedte, hogy kapitányt, vagyis bírót ezentúl saját maguk válasszanak, ezzel tehát alsó fokú autonómiában részesültek. Az oklevél szövegéből következik, hogy ugyanezek a jászok egy ideje már Magyarországon éltek, a királyi seregben katonáskodtak, és ezúttal saját uraik, a nemzetségi arisztokrácia fennhatósága alól igyekeztek szabadulni. A régi nemzetségi jogon bírászkodó *Keverge* és fiainak kiléte homályban marad, a név maga a nyelvtudományi vizsgálatok szerint török eredetű (Rásonyi László kéziratos megfejtése: csag. *kävürgä* 'nagy üstdob'). Felmerült egy olyan magyarázat, hogy a jászok ezzel a kiváltságlevéllel akartak szabadulni a kunok uralma alól, azonban ezt azért nem tartjuk valószínűnek, mert ebben az esetben az oklevél *Kevergét* és fiait kunnak nevezte volna, hiszen a hivatalos iratokban az etnikai hovatartozást szokás volt feltüntetni, ahogy hosszú ideig minden kun személy neve mellett szerepel a *Cumanus* etnikai megjelölés. A más forrásban nem említett *Keverge* és fiai ezek szerint ugyanúgy jászok voltak, mint a kiváltságban részesült 18 személy és nemzetségük.

Egy évtized múlva, 1333–1335 között feltűnik a jászok első ismert kapitánya, Sándor (*Sandrini capitanei Jazinorum*). Megtudjuk, hogy az ő szervienese, Székely Pál panaszt tett Külső-Szolnok vármegye ispánjánál egy István nevű kunra, aki tőle holmikát elvett. Jász Sándort (*Sandur Jazonem*, *Jaz Sandur*) 1335-ben két oklevél is említi, ekkor fegyveres szolgálójával Visegrádon, a király környezetében tartózkodott, az országbíró beidézi és megbírságolja, mivel a Szabolcs megyei Lengyel Jánost megtámadták és fenygették.

Ezek a jászokról szóló első oklevelek nem nevezik meg a bennük szereplő jászok lakhelyét. Korai jász telepek találhatók Budától északnyugatra, Pilis és Esztergom vármegye határán. 1325-ben említi a Csaba (Piliscsaba) körül lakó jászokat (*Jazones circa Chabam commorantes*), akiket megidéztek a király elé a budai-szigeti (margitszigeti) apácák elleni perben. Tekintettel arra, hogy Csaba 1274-i határjárásában még nincs szó jászokról, ide telepítésük 1274 után történhetett. A jászok itt állandó települést hoztak létre, mely Jászfalu néven 1414-től szerepel a forrásokban, lakosainak nyelvéből készült a 15. század elején a nevezetes jász–latin szójegyzék. A falu a 16. század második felében néptelenedett el, templomát és templom körüli temetőjét a régészeti topográfiai kutatások azonosították. A Pilis hegység nyugati lábánál, Csaba–Csév–Kesztölc körzetében több jász település is volt. 1333-ban az Esztergom megyei Kesztölc határjárásakor megállapították, hogy a határ két bizonyos pontját jászok szántják. A távolabbi környéken, Komárom, Nógrád és Bars vármegyében is kimutathatók jász telepítések, mindez valószínűleg a királyi udvar viszonylagos közelségével magyarázható. Györffy György feltételezi, hogy a Temes és az Al-Duna közötti vidék is a korai jász településhelyek közé tartozott, ennek egyik bizonyítéka, hogy a Krassó megyei Makszond helynév (1370: *Moxond*) az 1323-ban kiváltságot kapott jászok egyikének nevével (*Mokzum*) egyezik. 1391-ben Apáti-szállás (Jászapáti) megosztásáról intézkedik a nádor négy rokon királyi jász között, az egyik jász birtokos ragadványneve Temesvári volt („Temesvárinak mondott Miklós fia Miklós”). Györffy szerint ez is arra vall, hogy ő a Temes vidékről került a Jászságba. Selmeczi László észrevétele valószínűbbnek tűnik: Miklós arról kaphatta megkülönböztető nevét, hogy ő vagy valamelyik felmenője a temesvári királyi várban teljesített szolgálatot. (Az oklevél szövegéből kitűnik, hogy a megkülönböztető név nem apjára, hanem rá vonatkozik.) Tudunk szórványnak tekinthető jász településekről Szilágy, Arad és Krassó-Szörény megyében is.

1365-ben Kont Miklós nádor és kunok bírása az Al-Dunánál fekvő bulgáriai Vidin várát elfoglalta, a várat védő jász harcosokat foglyul ejtette. I. Lajos király ezeket a jászokat családjukkal és minden

vagyonukkal örökös szolgaságra vetve a nádornak és örököseinek adományozza azzal, hogy bárhol letelepítheti őket, s hogy nevezett jászok és utódaik senki másnak nem tartoznak semmiféle adózással vagy szolgáltatással, még a királynak vagy a királynénak sem. Bennük tehát nem kereshetjük a kiváltságos királyi jászok elődeit.

Az elmondottak alapján úgy gondoljuk, hogy a jászok több alkalommal, kisebb csoportokban költöztek be, ez az egyik oka, hogy ennek a forrásokban nem maradt nyoma, mint ahogy a besenyők minden egyes beköltözéséről sincs híradás. Egymástól független, szétszórt településhelyeik is erre vallanak. Igaz, hogy a Jázság, mint a jászok többségének lakóhelye és kiváltságos területe csak később alakul ki, de már a 13. század közepén is vannak jász települések a Zagyva és a Tarna völgyében, ahogy azt az utóbbi évtizedekben folytatott intenzív régészeti és településtörténeti kutatások bizonyították. Nem tartható tehát az a történelmi vélemény, hogy a jászok tömeges ideköltözése a 14. század közepére tehető, a legkorábbi jász településeket ugyanis közvetlenül a tatárjárás után alapították. Becsei Töttös királyi ajtónállómester és a jászok bírója, aki 1347-ben a Bars vármegyei, jászok lakta Udal királyi falut adományba kapta I. Lajos királytól, 1350-ben tíz évre bérbe vette benépesítés céljából Iva és Hacak birtokot a birtokos sági premontrei prépostságtól. A Jászberény határába eső két birtokra azonban valószínűleg nem jászokat telepített.

A mai Jázság területén 1366-ban említenek először jászokat, a későbbi Árokszállás (Árokmellék-szállás) lakóit (1366: *Philisteos de descensu Arukmellek*), akik mátraaljai községek határát használták legelőként. A legkorábban említett jász települések közé tartozik ezen a vidéken Apáti-szállás és Négyszállás is (1391). Árokszállás területe a 13. század végén még nemesi birtok volt, az Aba nemzetség és néhány más nemesi család birtoklása mutatható ki a vidéken (Mihálytelek, Jászsó-Szentgyörgy, Jákóhalma, Hajóhalom, Ivány). Több későbbi jász településnek még a 14. században is egyházi birtokosa volt: (Jászfelső-) Szentgyörgy a váci káptalané, a Jászberény határába olvadt Apáti-pusztá a szekszárdi apátságé volt, Iva és Hacak a sági prépostságé, Szentandrás a 18. századig meg is maradt az egri káptalan birtokában. A tatárjárás pusztításai miatt a vidék nagyrészt elnéptelenedett, a birtokviszonyok zavarossá váltak. Az ideköltöző jászok szabadon foglalhattak területeket szállásaiknak, és sokszor illetéktelenül használtak földeket. A régészek által feltárt temetők adatai szerint Négyszállást, Ágót (Jászágot) és Boldogházát már a 13. század közepén megszállták a jászok, s ez történhetett több más elpusztult Árpád-kori falu helyén is. Selmeczi László véleménye szerint szintén korai betelepedés révén, esetleg királyi adományozással válhatott jászok lakta helységgé Árokszállás, Apáti, Berény, Kisér, Rassang és a Pest megyébe 1462-ben átkerült Újszász és Szarvas. A jász közösségek számos lakatlan földet megszereztek elbirtoklással, előkelőik pedig királyi adományozással vagy más jogszerű módon tettek szert birtokokra. 1407-ben Zsigmond király Négyszállási István fiainak, Kompoltnak és Lászlónak nemesiséget adományozott és engedélyezte, hogy Szentkozmadamján szállásra telepítsék a boszniai hadjáratból hozott foglyaikat. A birtok ugyan hivatalosan lakatlan volt, de a megadományozott fivéreknek akkor ott már házuk és udvartelkük volt. 1410-ben Kompolt és László nemesi birtokként megkapja Kürtöt. 1425-ben már Négyszállási Kompolt a kapitánya (Jászsó-) Szentgyörgynek, amely régebben az Aba nembeliek birtoka volt. 1449-ben kelt végrendeletéből tudjuk, hogy Szentkozmadamján-szálláson és Négyszálláson levő részbirtokain kívül Kompolt örökös birtoka volt Kürt, Jákóhalma és Újfalú is. 1449-ben Hunyadi János kormányzó Borsóhalmi Bartalius Imre jász kapitánynak adományozza a Heves megyei Borsóhalma és Mihálytelke falut, valamint Necsőegyháza, Fügedegyháza és Lanthó pusztát, melyeken a megadományozott állítása szerint már ősei is ott voltak, ő és testvérei pedig jelenleg is vannak. A 15. században a jász szállások már mintegy 20 faluból álló, összefüggő településcsoportot alkotnak, melyet itt-ott magyar települések és birtokok bontanak meg.

A jászok 1323-ban kiadott, első ismert kiváltságlevelét a jászberényi levéltár őrizte meg; ebből arra gondolhatunk, hogy a kiváltságolt jászok egyes leszármazottai a Jázságban telepedtek le. 1407-ben Zsigmond király új kiváltságlevelét adott ki az országban lakó összes jász számára, amelyben megerősíti

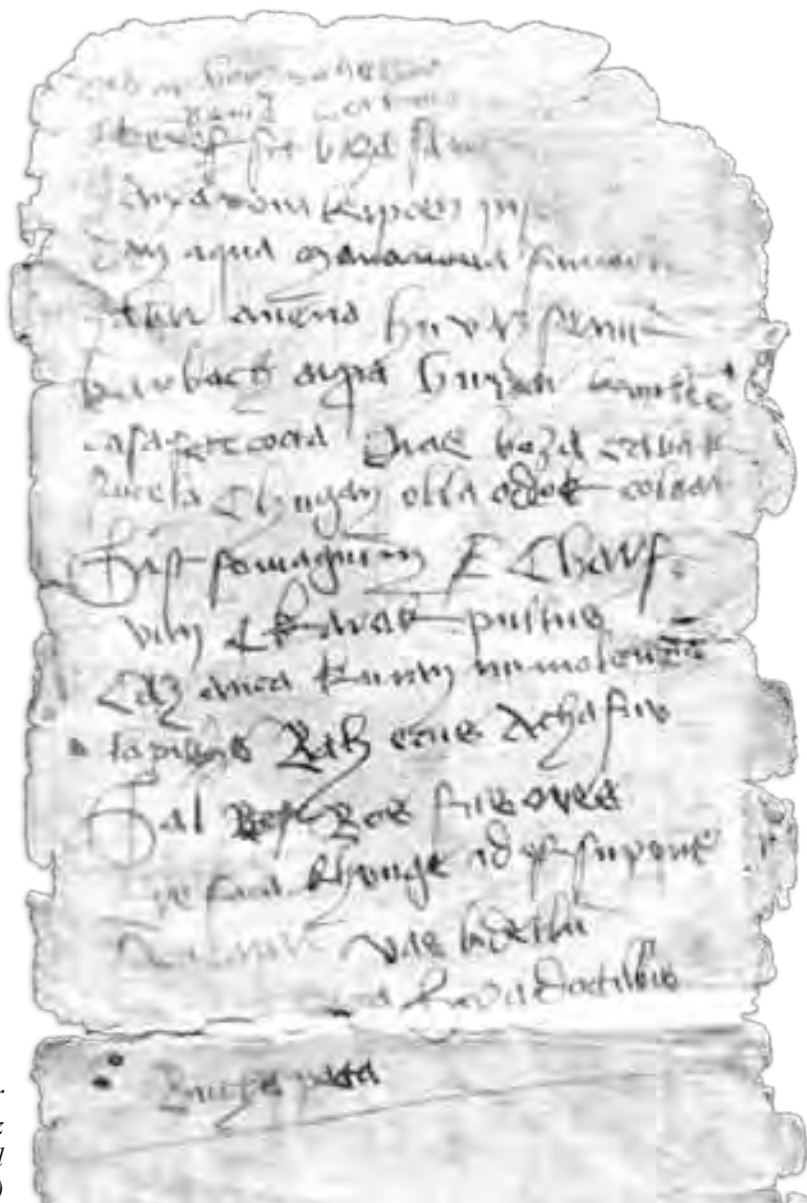
az előző magyar királyoktól kapott szabadságjogukat, hogy csak saját kapitányaik bíraskodhatnak feletük, s hogy bárhol utazzanak az országban, rév- és útvámmentességet élveznek. Ezt a kiváltságlevelet maga Zsigmond kétszer is újra kiadta: először 1411-ben, majd Berényszállási Péter kérésére 1412-ben. 1478-ban Mátyás király Berény, Négyszállás és Ágó jász kapitányai kérésére megerősítette Zsigmond 1412-i oklevelét, majd II. Ulászló király 1492-ben a berényszállási, négyszállási és árokszállási kapitányok kérésére mindezeket kiváltságlevél formájában újra kiadta. Utoljára II. Ferdinánd király (1619–1637) erősítette meg 1622-ben. Különös, hogy egyik megerősítő oklevél sem hivatkozik Károly Róbert 1323-i kiváltságlevelére. 1479-ben Mátyás király a Heves megyében lakó jászok kapitányait a hadjárataiban tett hű szolgálataik miatt minden rendes és rendkívüli királyi adózás alól felmenti. 1512-ben II. Ulászló király szabad lelkészválasztási jogot is adományozott a jászoknak – akik azt mondták, hogy eddig is maguk választották plébánosukat –, és a plébániák feletti királyi kegyúri jogot is átadta a jász kapitányoknak. Ezzel teljessé vált a jászok alsó fokú autonómiája.

A 15. században a Jászságban is létrejött a vármegyén kívüli közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet, a szék, amelynek működése kissé különbözött a kun székekétől: nem volt egyetlen központja, sem külön neve. Berényszállás, Négyszállás, Fényszaru és Árokszállás mindegyike székközpontnak is számított, bár vezető szerepe Berényszállásnak volt. 1480-ban a négy szállásról kiküldött egy-egy esküdt és a berényi bíró együtt alkották a szék bíróságát, és döntésüket a jász közösség pecsétjével hitelesítették. A szék(ek) feladata volt az adók begyűjtése a megyétől függetlenül. A szék vezetői örködték azon, hogy a jász kiváltságok ne sérüljenek, és hogy folyamatosan megerősítést nyerjenek királyainktól. Berény vitathatatlan súlyát a székszervezetben az is indokolja, hogy a 15. század végére mezővárossá fejlődik, oppidumnak nevezik, ahova a ferencesek is betelepülnek: 1472-ben pápai engedélyt kapnak rendház és templom építésére.

A jászok gazdálkodásában már a betelepedés idején is a földművelés volt túlsúlyban, és állattenyésztésük is belterjesebb volt, mint a kunoké. A 14. századi okleveles adatok is szólnak a jászok szántó-földjeiről. Fő szállásvidékük, a Zagyva és a Tarna völgye természeti adottságai is kedvezőbbek voltak az összetett gazdálkodásra, mint a kun területek. Ez a gazdasági szerkezet már jóval a 13. század előtt jellemző volt azokra a kelet-európai vidékekre és kultúrákra, ahonnan a jászok származtak, mind az észak-kaukázusi Alániára, mind a steppevidéki szaltovo–majaki kultúrára.

Egy jász gazdaság és háztartás életébe enged bepillantást az ún. Jász Szójegyzék, amely a magyarországi jász nyelvemlékek legbecselesebb darabja (*144. kép*). Egy 1422-ben kelt oklevél hátoldalára másoltak rá 38 jász nyelvű közszót, főként állatok, termények, élelmiszerek neveit latin, illetve néhány esetben magyar megfelelőikkel. Az oklevélben Csév birtokosainak ügyeiről van szó, ezért jelölték meg a kutatók a pilisi Jászfalut a lejegyzés helyeként. A szójegyzék nyelvészeti elemzését Németh Gyula végezte el. Utóbb Györffy György javításokat tett a szavak olvasatában és megállapította, hogy hibás másolatról van szó. Ezek után a jegyzék keltezése bizonytalanná vált, de az is lehetséges, hogy az eredeti még 1422 előtt készült. Az bizonyosnak látszik, hogy a jászok falujába került hivatalos személyek lakossággal való érintkezését szolgálta a sebtében összeállított kis szótár.

A jegyzék köszönési formulával kezdődik: *daban horz nachechae* 'jó napot, gazda'. Ezután ételfélések és italok következnek: *khevef* = panis 'kenyér'; *fit* = carnis 'hús'; *baza* = brodiu 'leves'; *sana* = uui(n)u(m) 'bor'; *jaiḡa* = (v)oua 'tojás'; *kapcen* = pises 'borsók', *dan* = aqua 'víz'. Több gabonaféle, illetve gabonából készült étel és ital neve olvasható: *man(anou)a* = frume(n)tum 'gabona'; *zabar* = auena 'zab'; *huvaz* = fenu(m) 'széna'; *karbach* = arpa 'árpa'; *huvar* = kvules 'köles'; *casa* = cocta 'főtt'; *oras* = boza 'boza', kölesből erjesztett ital (kun eredetű szóval). Edények neveit is megtaláljuk: *tabak* = scutela 'tál'; *chugon* = olla 'üst'; *odok* = coloar 'kanál'. A nevek külön csoportja az állattartással kapcsolatos: *gist* = fomagi(n)um 'sajt, túró'; *charf* = vay 'vaj'; *karak* = pullus 'tyúk'; *caz* = auca 'liba'; *bah* = ecus 'ló'; *acha* = fuv 'fű, azaz vadkacsa' (régii magyar nyelven); *gal* = bos 'ökör'; *fus* = oves 'juh'; *eve foca khvuge* = id est suponere 'annyi, mint hágatni'; *saca* = capar 'kecske'; *vas* = bidellum 'borjú'; *docega* = vacca

144. kép. Jász szójegyzék (MNL Magyar Országos Levéltár) / Fig. 144. Jász glossary (MNL Hungarian National Archives)

'tehen'. A listán szereplő egyéb kifejezések: *kuray nu* = molendin(i) lapis 'malomkő'; *guza* = doctillus 'tésztaféle'; *bucha* = pacra 'tészta'.

A lejegyző magyarul jól tudott, és lehetséges, hogy jász anyanyelvű volt. A megfejtető szavak a kaukázusi iráni nyelvjárással, főként a mai oszéttel való közeli rokonságot igazolják. A szójegyzék tehát annak a bizonyítéka, hogy a 15. század elején még élt a jász nyelv a pilisi jászok szigetszerű településén.

A jegyzék szavai alapján letelepült, szántóföldi gabonatermeléssel és istállózó állattartással foglalkozó gazdaság képe bontakozik ki, amelyben ház körül tartott baromfik is vannak. Az étkezésben fontos szerepet játszanak a hüvelyesek (borsó), a tejtermékek, a tojás, a tésztafélék. A gabonát háznál őrlik, belőle kenyeret sütnek, a kölesből kását főznek, és alkoholos italt, bozát erjesztenek. A húsfogyasztásban feltehetően a juh, a kecske, a lúd és a tyúk volt az elsődleges, néha-néha egy-egy elejtett vadkacsa is került a konyhára. A nevekből ítélve a legfontosabb háziállat a szarvasmarha volt.

A nyelvelmékek nem kevésbé fontos csoportját jelentik a személynevek. Az 1323-i kiváltságlevélben a tizenhét felsorolt jász közül tizenegyen keresztény személynevet viseltek, a többieknek, valamint a

megjelölt apáknak pogány jász személynévük volt. Összehasonlítva a keresztény személynévekre való áttérés kunoknál tapasztalt folyamatával, az a benyomásunk, hogy a jászoknál az Anjou-kor első felében elkezdődött a névadási szokások megváltozása, amiből az is következik, hogy az oklevélben szereplő férfiak nem frissen betelepültek voltak, hanem a betelepülés utáni második vagy harmadik nemzedékhez tartoztak. A hagyományos jász nevek egy része az iráni személynévanyag segítségével megfejthető, és jelentéstani szempontból is az alán-oszét személynévek rendszerébe illeszkedik. Előfordulnak így rokonságnevek: *Furduh* (az oszét *furt* 'valakinek a fia' szóból); testi-szellemi tulajdonságot jelölő nevek: pl. *Gubul* 'kutyakölyök'; a hősiességgel, hatalommal kapcsolatos, illetve az újszülött boldogságát biztosító (eudémonisztikus) nevek: *Hurdz* 'jó, derék' vagy 'jólét, boldogság, üdvösség'; *Kurman* 'áldozat' (ti. áldozati ünnep idején született); *Ambultan* 'nyertem'. Néhány személynév török, közelebbről talán kun eredetű: *Chamaz*, *Chakan*, *Keverage*. Az 1325-i oklevélben említett, Csaba körül lakó jászok szintén pogány személynéveket viselnek: *Chatharch*, *Zudak*, *Byk*, *Karachin* (az előbbi szolgálja), *Chywach*; ezek között is lehetnek török eredetű nevek (a Csívak például egy ér neve Kisújszállás határában, családnévként is előfordul, jelentése 'napfény, ragyogás').

Az iráni nyelvekből megfejthető jász személynévek jelentéstani kategóriái az ősi dualisztikus világ-felfogásról tanúskodnak. Ugyancsak ezzel a világgéppel magyarázható Szabó László néprajzi vizsgálatai szerint, az hogy a Jászság néphitében hiányzik, illetve csak hézagosan lelhető fel a táltos hiedelmkör és néhány vele kapcsolatos varázscselekmény, amely a környező magyarságnál kimutatható, vagyis a jászok a steppei népekkel való hosszú történeti kapcsolataik ellenére sem vették át a sámánhitet.

A Zagyva–Tarna völgyében való letelepedés, a nyugati kereszténységre való áttérés és a magyarságba való nyelvi beolvadás után is maradtak nyomai a jászok eredeti nyelvének és kultúrájának. Még a 16. század közepén is mutatkoznak különbségek az oszmán-török uralom alá került jász községek és a környező területek névanyagában. A hatvani szandzsák 1550-i adóösszeírásában Fekete Lajos a jászsági családnevek jász etnikumhoz – és részben a jász nyelvhez – köthető csoportját különítette el, amelyek pogány személynévek megkülönböztető névként való használatával váltak családnévvé: pl. *Bagdasa*, *Bosonga*, *Bakszán*, *Bodon*, *Foton*, *Gargán*, *Gerise*, *Grabán*, *Káskán*, *Mehser*, *Szaburán*. Az ilyen típusú nevek csaknem kizárólag jász területen fordulnak elő, bizonyítva a középkori jász lakosság folytonosságát.

A jász szállásterület helynévadásának sajátossága, hogy az iráni eredetű vagy törökös jellegű pogány jász személynévekből képzett településnevek nem fordulnak elő. A jász szállások többnyire az itt talált magyar helyneveket vették át, ilyen a törzsnévi eredetű Berény, Kürt, a korábbi tulajdonos nevéből képzett Mihálytelke, a térszínforma névként értékelhető Fényszaru és Árokmellék-szállás. Gyakoriak a templom titulusát jelentő helynevek: Szentgyörgy, Szentkozmadamján, Boldogháza. Jászok által magyar nyelven adott helynév Négyszállás, amely feltehetően négy nagycsalád szálláshelyét jelenti.

Selmecei László Apáti-szállás 1391-i birtokmegosztó oklevelét elemezve az alán-oszét társadalomból ismert nagycsaládi rendszer meglétét kimutathatónak látja a középkori jász társadalomban. A szállás közössége nevében négy rokon királyi jász kérelmezte csáktornyai Lackfi István nádornál, a kunok bírójánál, hogy mivel nem rendelkeznek egyértelmű írásos rendelkezéssel az öröklésre vonatkozóan, a szállás földjeit osszák négy egyenlő részre, ahogy ők egymás közt megállapodtak, hogy sem most, sem a jövőben ne legyen széthúzás közöttük vagy utódaik között. A nádor meghozta az igazságos döntést, Apáti földjeit égtájak szerint négy részre osztották minden haszonvételükkel, és a kiadott oklevél felsorolja, hogy az egyes részek kiket illetnek. Itt a közösség négy vezetőjén – Miklós fia Temesváriának mondott Miklós, Miklós fia György (vagy Gergely), István fia Gazdagnak mondott Gergely, András fia Márton – kívül minden férfi rokon szerepel, összesen 28 fő, nyilvánvalóan családfők. Birtokrészenként 9 + 4 + 8 + 7 fő, ennyi lehetett az együtt gazdálkodó kiscsaládok száma. Ha ezt háztartásokra számítjuk át, akkor az egyes nagycsaládok létszámára óvatos becsléssel, 6-os szorzószámmal 24–54 főt kapunk. Szolgákkal együtt a ténylegesen együtt élő népesség valamelyest nagyobb volt. Tanulságos, hogy az oklevélben említett apák száma 17, vagyis egy nemzedékkel korábban ennyi kiscsalád bírta

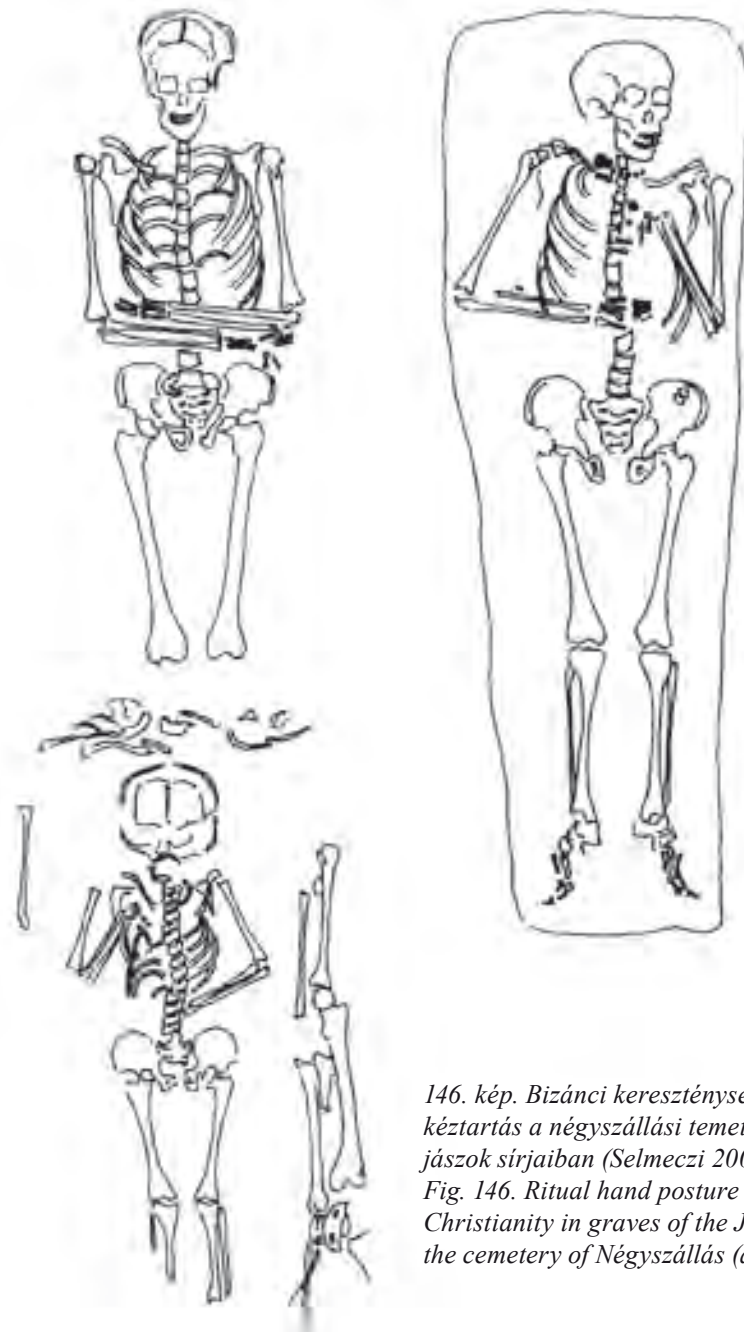
ugyanezeket a földeket, és akkor még valószínűleg két nagycsalád üzemszervezetében művelték. Felvethető, hogy ugyanez a társadalmi szerveződés nyilvánul meg az 1323-ban kiadott kiváltságlevélben, és az ott felsorolt 18 jáász nem egy egész jáász szállásvidék, hanem akár egyetlen település lakosságát képviselte. Feltűnő, hogy jáász nemzetségnév egyáltalán nem fordul elő a forrásokban; talán ez is arra vall, hogy a kunokkal ellentétben nem a nagy létszámú nemzetségek, hanem az erős és népes nagycsaládok voltak jellemzőek a jáász társadalomra.

A magyarországi jáászok középkori művelődéséről, temetkezési szokásairól, viseletéről Selmeczi László ásatási eredményeiből alkothatunk képet. Négyzálláson két középkori templomot és a körülöttük fekvő temetőt tárta fel az egykori település nyugati, illetve keleti szélén. A Négyzálláson a 13. század közepén megszálló jáászok egyszerre két temetőt nyitottak, a nyugatit egy pusztaságon (Négyzállás I. temető), ahol 454 sírt tártak fel 1980–1984 között. A keleti temető egy elpusztult Árpád-kori falu félköríves szentélyű temploma körül létesült (Négyzállás II. temető, 568 sír), a megrongálódott templomot nemsokára lebontották, és egy valamivel nagyobb, egyenes szentélyzáródású új templomot építettek a helyére. A pogány temetőként induló Négyzállás I. temető területén a 15. század közepe táján, a ferences térítéssel összefüggésben építettek fel egy szögletes szentélyű gótikus templomot, de itt már nem sokáig folyt temetkezés, a század vége felé már csak a keleti temetőt használták a lakosok, egészen a község 16. század végi pusztulásáig. A település egy részét is feltárták. A 13–14. században egysejtű, földbe mélyített házakban élt a lakosság, a 14–15. század fordulóján jelennek meg a felszíni, kéthelyiséges épületek. A gazdasági építmények négyszögletes alaprajzú gödörölak, terménytároló vermek és szabadtéri tüzelők. Kör alaprajzú, alapozásárokkal épült, kőomladékos, ismeretlen rendeltetésű épületek maradványai is előkerültek.

A feltárt sírok vizsgálata azt bizonyította, hogy a temetőkből nyugvó jáászok nem voltak pogányok, hanem a keleti kereszténységet követték már beköltözésükkor. Rendszeresen megfigyelhető volt a bizánci kereszténységre jellemző rituális kéztartás: a halottak alkarja behajlítva a mellén keresztbe téve, vagy a kezek összekulcsolva az áll alatt. Két sírban került elő bizánci kereszt (Négyzállás I. 161. és 236. sír), vasból készült, nyakba függeszthető kereszték is előfordultak. Több elhunyt viselt kereszt-ábrázolásos gyűrűt, egyes ruhadíszeken is a kereszt motívum volt (145–146. kép).

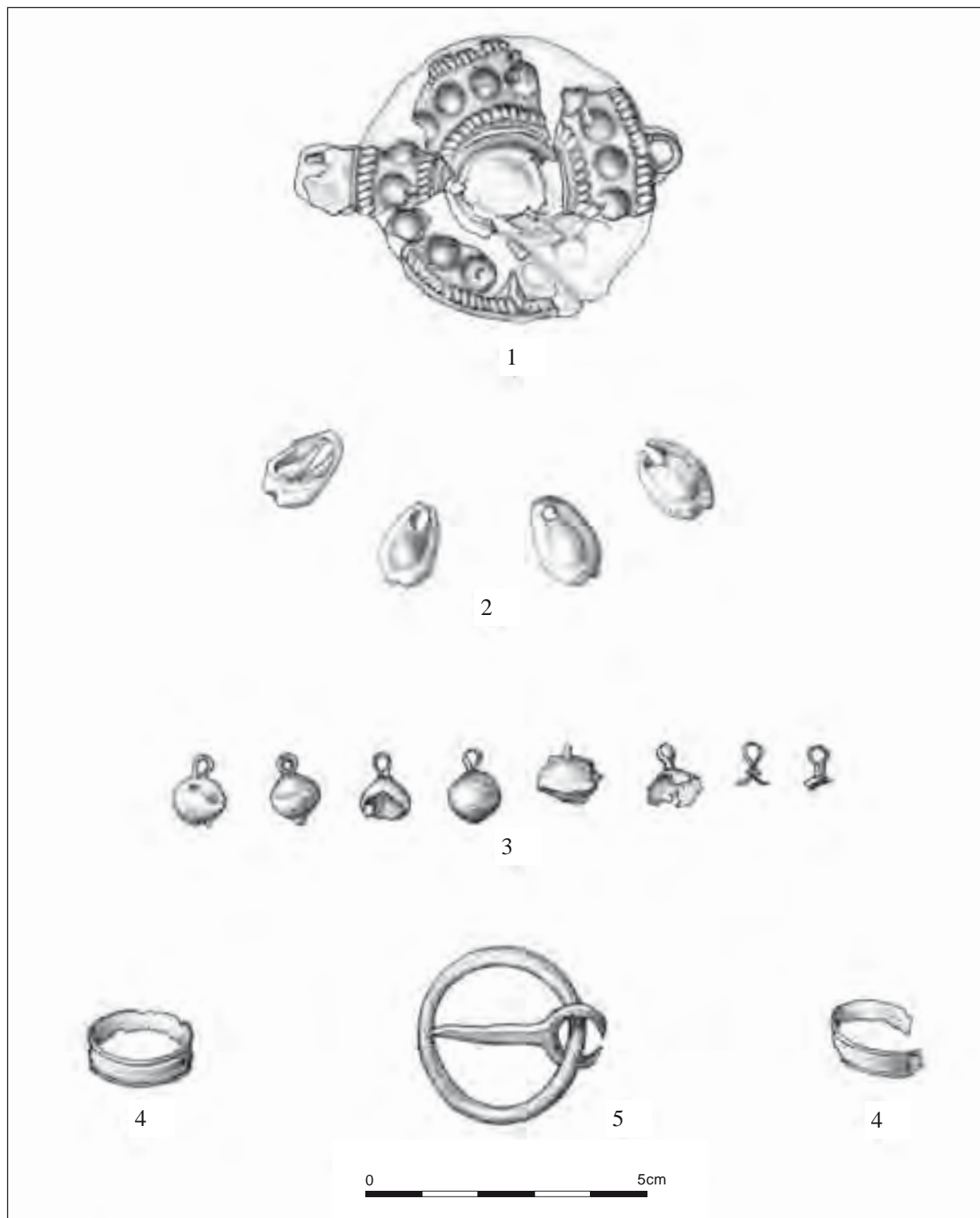
145. kép. Kijevi mellkereszték a négyzállási temetőből (Selmeczi 2005. nyomán) /
Fig. 145. Kiev type crucifixes from the cemetery of Négyzállás (after Selmeczi 2005)

146. kép. Bizánci kereszténységre utaló rituális kéztartás a négyszállási temetőben eltemetett jászok sírjaiban (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 146. Ritual hand posture indicating Byzantine Christianity in graves of the Jász buried in the cemetery of Négyszállás (after Selmeczi 2005)

A keresztény temetési rítussal jól megfértek az ősi iráni hiedelemvilágból eredő szokások. A sírgödörök alján talált faszénmaradványok azt a szokást idézik, amikor a temetés előtt tűzzel üzik el a gonosz szellemeket. A halottak gyakran viseltek nyakba függesztett amulettként állatcsontokat (nyúl lábközépcsontja, hal csigolyája) vagy kauricsigákat (24 sírban), utóbbiaknak termékenység-varázsló szerepük volt (147. kép). A kauricsiga a középkori alán temetőknek is gyakori melléklete. A négyszállási I. temető 309. és 340. sírjából bronzból készült, kerek amulették kerültek elő, ezek stilizált antropomorf alakokat ábrázolnak, melyek párhuzamai az alán kultúrából ismeretesek. Gyermeekjátékként juh asztragalosz csontok voltak egyes sírokban.

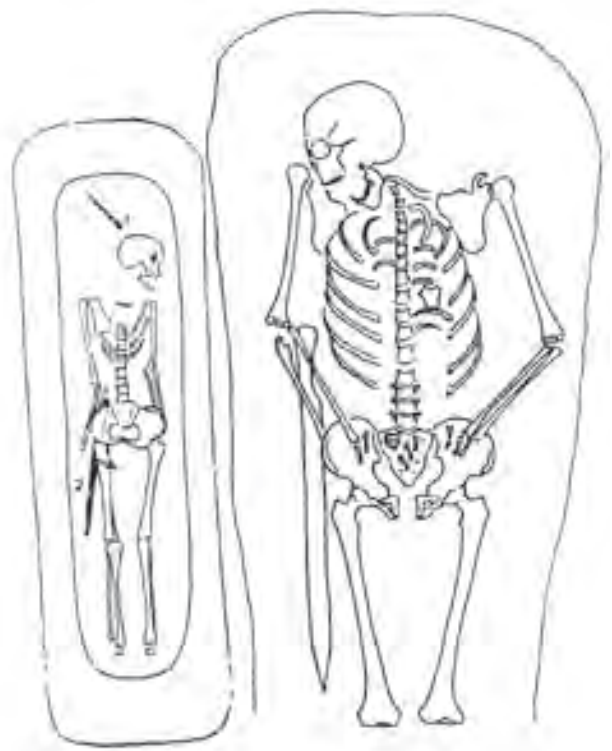
A viselet is sajátos vonásokat mutat. A férfi sírokban veretes öv ritkán fordul elő. A csontvázak mellett általában két övcsat található, ez jelezhet két ruhadarabot is (kabát, kaftán), vagy az öv szerkezetével

147. kép. Jászdózsa–Négyszállás jász temetőjéből előkerült viseleti tárgyak. 1. Aranyozott ezüst boglár akasztófüllel, boglárpár egyik fele. 2. Kauri csigák. 3. Ezüst fülesgombok. 4. 2 db bronz pántgyűrű. 5. Bronz karika-csat. Magyar Nemzeti Múzeum (Soproni Emese rajza) / Fig. 147. Elements of costume found in the Jász cemetery of Jászdózsa–Négyszállás. 1. Gilt silver button with hanging loop, one half of a pair. 2. Cowrie shells. 3. Silver looped buttons. 4. Two bronze band rings. 5. Bronze loop buckle. Hungarian National Museum (drawn by Emese Soproni)

magyarázható; a csatok között vannak Kaukázus vidéki típusok is. Az övön kést és tűszerszámokat hordtak magukkal. A hagyományos jász fegyverviselés emlékei az egyélű, keresztvas nélküli, rövid kardok, a kinzsálok, amelyek a jobb felkarcsont mellett feküdtek, tehát a vállon átvett szíjon hordták (Négyzállás I. 24., 241., 330. sír, Négyzállás II. 122., 312. sír) (148. kép).

A női viseletre a temetők több adatot szolgáltatottak. Egyes sírokban a koponyákon szélükön átlukasztott kerek, préselt lemezek sora húzódtott, ezek valamilyen főkötőt díszítettek. Többfajta keleti típusú fülbevaló is előkerült, ezek közül a fürtdíszes fülbevalók (Négyzállás I. 86., 180., 226., 340., 393., 411. sír) pontos párhuzamát az észak-iráni Kordlar-Tepe egy 12–13. századi sírjából ismerjük, amely a temetési rítus (északi tájolás) alapján valószínűleg az alánokhoz köthető. Fülbevalót férfiak is viselhettek. A női nyakékeket tetraoktaéder alakúra csiszolt hegyi-kristály gyöngyök, illetve pasztagyöngyök közé fűzött kauricsigák alkották (149. kép). A közepen

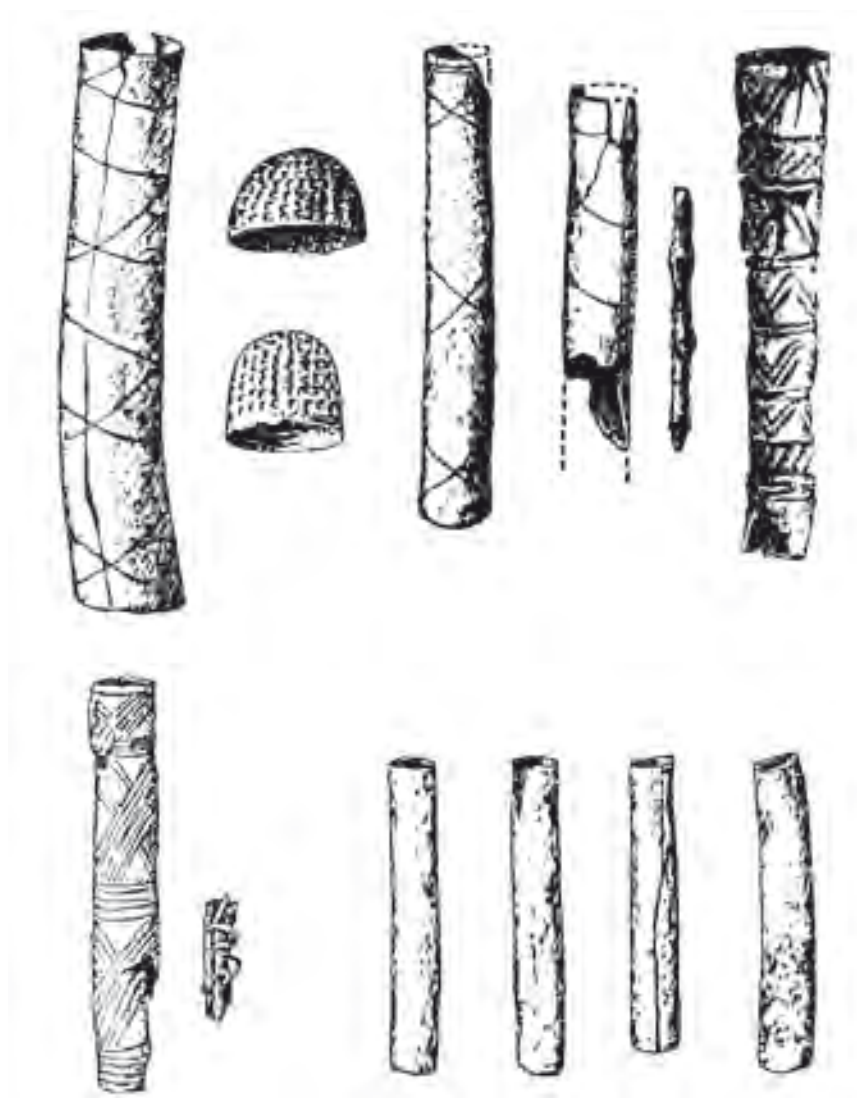
148. kép. Kaukázusi szokás szerint rövid karddal eltemetett jász férfi a négyzállási I. temető 330. sírjában, és egy hasonló kabard sír (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 148. Jász man buried according to Caucasian traditions with a short sword in Grave 330, Cemetery I of Négyzállás, and a similar Kabardian grave (after Selmeczi 2005)

149. kép. Amulettek a négyzállási temetőből (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 149. Amulets from the cemetery of Négyzállás (after Selmeczi 2005)

záródó felsőruhára a melltájékon a két szárnyat összekapcsoló, aranyozott ezüst korongpárt varrtak. Az asszonyok csat nélküli, csomózott textilövet viselhettek, és övükön tarsolyt hordtak magukkal, amelyben gyakran volt csontból vagy bronzból készült tűtartó vastúvel, néha bronzgyűszű. A Kárpát-medence középkori leletanyagában a bronz tűtartó egyedülálló tárgyfajta, a kunok ólomcsövecskét használták erre a célra. A jász női sírokban gyakori melléklet a tűtartó, a két négyzállási temető 25 sírjában összesen 31 db került elő (150. kép).

Selmeczi László 1996–1997-ben feltárta Szentkozmadamján-szállása középkori templomát és a temető 31 sírját. A 14–15. századi sírokból a jászokra jellemző viseleti anyag került elő: női sírok ingnyakveretei, kapcsolótagos páros korong (3. sír), övcsatok, vaskés.

150. kép. Tűtartók a négyszállási temetőből (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 150. Needle cases from the cemetery of Négyszállás (after Selmeczi 2005)

A keleti viseleti jellegzetességeket és pogány hiedelmeket őrző, bizánci rítusú temetkezések alapján a jászok hitvilágáról és vallási életéről hasonló képet alkothatunk ahhoz, ahogyan a korabeli utazók látták alán rokonaikat a Kaukázus vidékén. Julianus barát első útján, 1235-ben járt az alánok földjén, 1237-ben készült jelentése szerint itt keresztények és pogányok vegyesen laknak. A keresztények a keresztet nagy tiszteletben tartják, „bármilyen keresztet lobogós kopjájukra tűznek és felemelve hordják”. A vasárnapot is tisztelik, akkor mindenki szabadon járkálhat, holott a hét többi napján csak felfegyverkezve, csapatosan mehetnek mindenhova, mivel a faluközösségek örökös harcban állnak egymással. „Szántás idején egy falu egész férfinépe fegyveresen együtt vonul ki a mezőre, és az aratást is együttesen végzik.” Willelmus de Rubruk ferences szerzetes 1253 pünkösöd előestéjén valahol a Krímfélszigeten találkozott alánokkal, akiket ott jászoknak (*Aas*) neveznek. „Ezek görög szertartású keresztények, görög írást használnak és görög papjaik vannak, de nem szakadárok, miként a görögök, hanem személyekre való tekintet nélkül tisztelnek minden keresztény embert” (Itinerarium XI. 1.). Főtt húst hoztak a szerzeteseknek ajándékba, és kérték, hogy imádkozzanak egy halottjukért. Hitbéli dolgokban tájékozatlanok voltak, mindössze Krisztus nevét ismerték (151. kép).

151. kép. A Jászország térképe. Bedekovich Lőrinc: Rajzolatya a Jász megyebeli Utaknak és folyó vizeknek. 1830. (MNL Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Levéltár) /
 Fig. 151. Map of the Jász region. Lőrinc Bedekovich: Drawing of the roads and rivers of the Jász county. 1830. (MNL Jász-Nagykún-Szolnok County Archives)

12. PUSZTÁSODÁS ÉS ÚJRATELEPÜLÉS

Az Alföld településhálózatának átrendeződése a 13–14. században. A középkori pusztásodás. A török kori elnéptelenedés kezdetei. Kunok és jászok török uralom alatt. A faluhálózat elsorvadása a 17. században. Újratelepülés a török kiűzése után. A kun és jász redemptio 1745-ben: szabad paraszti jogállás, a polgárosodás kezdetei. A régi kiváltságok emléke, identitástudat, hagyományörzés.

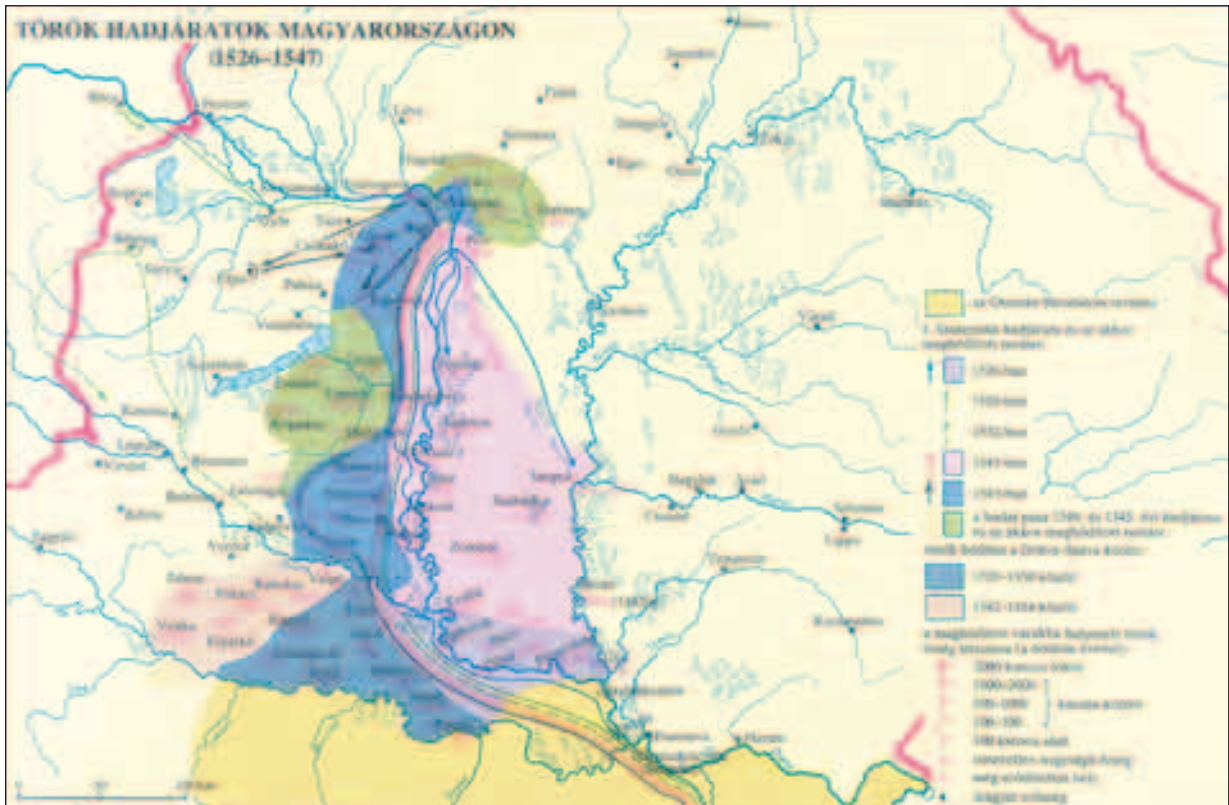
Az Alföld életében a kunok és a jászok beköltözése és letelepedése jelentős változást okozott nemcsak a népesség etnikai összetételében, hanem a térség gazdálkodásában és településrendszerében is. Az Árpád-kori apró falvas, sűrű településhálózat a tatárjárás pusztításai miatt jelentősen megritkult, ez teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a 13. században betelepülő kun és jász népesség többé-kevésbé egybefüggő területeken szállhatott meg, és nem telepítették szét királyaink az ország különböző részeibe, ahogy azt Kézai Simon szerint IV. Béla és V. István király eredetileg tervezte. A kunokról tudjuk, hogy a számukra kijelölt vidékeken az üresen álló királyi birtokokat szabadon megszállhatták, a földeket nemzetségeken és nemzetségi ágakon belül egymás közt feloszthatták; ez az egyik oka, hogy az írott források nem dokumentálják ezt a folyamatot. Birtokjogi szempontból nyilván hasonló feltételek között történt a jászok elsődleges szállásfoglalása is.

Ezzel párhuzamosan az Alföldnek ezeken a vidékein a népesség térbeli elrendeződésében jelentős változás, nagyfokú mobilitás zajlott le a tatárjárás utáni munkaerőhiány következtében. A magyar lakosság közelebb húzódott a folyóvölgyekhez vagy az ország más részeire vándorolt, elsősorban a sok telepest felszívó északi, északkeleti erdős hegyvidékekre. Erre utaló adatok mind a Nagy-kunságban, mind a Kiskunságban vannak, és lehetséges, hogy a Körös–Tisza–Maros közének száraz hátságán a középkorban kimutatható nagy üres területek is így jöttek létre.

Kétségtelen, hogy a tatárjárás okozta jelentős népességpusztulás ellenére a kun és jász szállásterületen maradtak továbbélő magyar települések is (elsősorban egyházi és magánföldesúri birtokokon), ilyeneknek a nyomait a régészeti topográfiai gyűjtések is rögzítették. Figyelemre érdemes a közbeékelte magyar birtokok és népességük sorsa, egymás földjeinek kölcsönös használata, a kialakuló határviták, hatalmaskodások. A kun és jász szálláskapitányok, ha csak tehették, elbirtoklással is növelték földjeiket. Ezen okok miatt a szállásbirtokok határai időről-időre változtak. Kölcsönös átköltözések is történtek a kedvezőbb adók és szolgáltatások vagy a kun kiváltságok reményében: magyar jobbágyok kun szállásra vagy szolgáskorban lévő, elszegényedett kunok magyar földesúr birtokára költöztek.

Az Árpád-kor végén és a 14. század első felében pusztásodási folyamat zajlott le a magyar településhálózatban. Ebben az időszakban eltűntek a gazdaságilag életképtelen, apró települések – köztük is elsősorban a földesúri házigazdaságok, a prédiások –, és kialakult a jobbágytelekrendszer. A tatárjárás nem az egyetlen oka volt ennek a folyamatnak, a falvak elhagyásának egyéb okaival is számolnunk kell (feudális magánháborúk, hatalmaskodások, a hadjáratok pusztításai, környezeti tényezők, járványok, éhínség), ezek között az Alföldön előfordulhatott a kunok szomszédsága okozta elvándorlás is.

A falupusztásodás első hulláma a magyar településrendszerbe még nem teljesen betagolódtott kunokat eleinte még nem érintette. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a forrásokban legkorábban említett, 14. századi kun szállások között vannak olyanok, amelyek csak egyszer szerepelnek, és a későbbiekben már nincs szó róluk, helynévben sem maradt nyomuk (Abcsikszállás, Alonnépe, Besemihályszállása, Vajcsunnépe). Feltételezhető, hogy ezek rövid életű szállások voltak, esetleg a magyarországi viszonyokhoz alkalmazkodni kevésbé képes félnomád gazdaságok, de az is lehetséges, hogy nem szűntek meg, hanem a település neve időközben megváltozott. Az általunk közelebbről megvizsgált Nagy-kunságban a 14–16. századi forrásokból összesen 48 kun helységről (szállásról és birtokról) van tudomásunk, ezek közül 12 (25%) már 1526 előtt valamilyen okból elnéptelenedett. A Duna–Tisza köze

152. kép. Török hadjáratok Magyarországon 1526–1547 (Engel–Szakály 1995. nyomán). A Kiskunságot 1526-tól folyamatosan érintették és pusztították a hadjáratok / Fig. 152. Turkish military campaigns in Hungary 1526–1547 (after Engel–Szakály 1995). Campaigns continuously affected and devastated the Kiskunság area from 1526 on.

homokos vidékén a 14–15. század folyamán egyes kun szállások végleg elnéptelenedtek. Ezen a vidéken a település elhagyásának a talaj gyors kimerülése volt az oka, illetőleg a legeltető állattartás túlzott mértéke miatt a növényzet lepusztulása és az erózió, amint ezt a legújabb régészeti talajtani vizsgálatok igazolták. Ehhez járult, hogy az 1450-es években pestisjárvány is sújtotta ezt a vidéket, ennek nyomán egész sor szállás vált lakatlanná.

A 14. század közepe után országos viszonylatban egész falvak elnéptelenedése már ritkábban fordul elő, viszont újabb jelenség figyelhető meg: a jobbágytelkek elhagyása. A telek a feudális falu üzemegysége és legfontosabb alkotóeleme volt, a telekszervezet a belső telek (ház és udvar) és a szervesen hozzátartozó külsőségek (szántó, rét, valamint a közös használatban való részesedés) együttesét jelentette. A 14–15. században helyenként a jobbágyporták 50-60%-a vált üressé. A lakatlan jobbágytelkek elszaporodása különösen a fejlettebb vidékekre volt jellemző, ahol a földesurak jobb feltételeket ígértek, és ahol nagy falvakba, mezővárosokba vagy városokba lehetett költözni. A késő középkorban az agrárnépeség ilyen átcsoportosulása természetes volt.

A török hódítás a magyarországi pusztásodások történetében is új fejezetet nyitott: ettől kezdve a hadjáratok és a háborús viszonyok voltak azok a tényezők, amelyek megtizedelték a falvakat és a lakosságot. 1526-ban a mohácsi csata után a török hadsereg a Duna jobb partján vonult Budáig, majd Budáról Szeged felé átvágott a Duna–Tisza közén, nyomában felégetett falvak maradtak. Az 1541. évi hadjárat ugyanezt a vidéket pusztította, és ekkor az ország középső és déli részével együtt az egész kunok és jászok lakta terület a Török Birodalomba került (152. kép). A délvidéki kun Szentelt-szék már a 16. század közepén megszűnt működni.

A mezőföldi kun szállásterületen is tudunk még a török hódítás előtt elnéptelenedett szállásokról. Az 1526. évi hadjáratot a Hantos-szék még átvészelte, három szállás azonban elnéptelenedett (Hantosegyháza, Ivánkateleke, a két Perkáta közül az egyik). A megmaradt szállásokat 1537-ben Szapolyai János jobbágyfaluként eladományozta, ezzel a szék megszűnt. Ugyanekkor I. Ferdinánd király hét szállást zálogba adott Horváth Ferenc szarvaskői kapitánynak. A vidék településeinek végső pusztulását az 1543. évi hadműveletek okozták, amikor a törökök Székesfehérvár ostromára nagy erőket vonultattak fel, és portyázó csapatok is dúlták a környéket. A 16. század végét mindössze két kun település, Karácsonymiklósszállása és Előszállás érte meg, a tizenöt éves háború alatt azonban ezek is elpusztultak, a 17. század elején mindenütt csak romokat lehetett látni. E két falu újraterelítésére az 1630-as években kerül sor, akkor rácokkal népesítették be.

Láthattuk, hogy a Kiskunság elnéptelenedése még a török uralom előtt elkezdődött. Az 1526. és 1541. évi hadjáratok nagy pusztítást okoztak, de a falvak jó része még újraéledt. 1548-tól I. Ferdinánd király az egri várra bízta a kunok és jászok adóinak behajtását, az adószedést ún. официálisok, lovas tisztek végzik fegyveres kísérettel. Az egri vár összeírásaiból és a török adójegyzékekből ismerjük az adózó községek számát és az adó mértékét. 1558-ban az egriek 11 adózó községet írtak össze. A törökök 1562-ben 21 kiskunsági helységet vettek jegyzékbe. 1566-ban ismét szultáni sereg jött Magyarországra, melynek egyik része tiszántúli hadműveletet hajtott végre, elfoglalta Gyulát, közben a krími tatár segédcsoportok a Duna–Tisza közét dúlták. Ezután csak 14 lakott település maradt a Kiskunságban (153. kép).

A kun székszervezet bomlása is elkezdődött 1526 előtt. Halas mezőváros, Halas-szék központja földesúri birtok lett, 1490-ben Corvin János kapta meg. 1561-ben a gazdag tolnai Paksy család jutott csalárd módon a birtokába (a Csongrád megyei Halas falut kapták adományba az uralkodótól és ezt foglalták el), és egészen a 17. század végéig a birtokukban volt. A kiskunsági kunok központja Kecskemét-székre került, majd négy külön kis székre oszlott, 1570-ben ezek Mizse, Kisszállás, Lajos és Szabadszállás. A megfogyatkozott és szétszórtan élő kiskunok az egyébként is sanyarú viszonyok között nem tudták kellőképpen védelmezni érdekeiket, a török adóztatás nem vette figyelembe a korábbi autonómiát, ellentétben a Jászsággal. A kunok esélyeit rontotta, hogy 1562 és 1608 között az uralkodó nem nevezett ki nádort, akihez évszázadok óta tartoztak a kunok és a jászok, és akihez a közösség ügyeiben védelemért lehetett fordulni.

Az 1570–1580-as évek békés időszakában a megmaradt falvak gazdaságilag megerősödtek. Az adott körülmények között a legjövődelműbb ágazat a kereskedelmi célú szarvasmarha-tenyésztés volt, az elpusztult falvak határával megnövekedett területeken erre jó lehetőség nyílt. Kialakult az extenzív tartásnak egy sajátos rendszere, a szállásgazdálkodás. A Kiskunságban 1570 körül 81 pusztán kb. 960 állattartó szállás volt, ahol legalább 170 000 szarvasmarhát neveltek; az eladásra szánt állatokat tözsérek vásárolták fel, és a váci harmincadvámhoz hajtották. A 16. század végi újabb nagy falupusztulás

153. kép. Sárga és zöld mázas, kisméretű korsó Szentkirály 16. századi rétegéből. Katona József Múzeum, Kecskemét (Csecsetka Ferenc felvétele) / Fig. 153. Small jug with yellow and green glaze from the 16th-century layer of Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Ferenc Csecsetka)

154. kép. Lazius: *Hungariae Descriptio*, 1570. A Duna–Tisza köze kun szállásvidékének jelentős állattartó gazdálkodását a *Cumanorum Campus felirat*, valamint legelésző szarvasmarhák és juhok jelképezik (HM Hadtörténeli Intézet és Múzeum Adattára, *Hadtörténelmi Térképtár*) / Fig. 154. Lazius: *Hungariae Descriptio*, 1570. The significance of stock-rearing economy in the settlement area of the Cumans in the Danube-Tisza interfluvie is indicated by the *Cumanorum Campus inscription* and the representation of grazing cattle and sheep (HM Archives of the Institute and Museum of Military History, *Archive of Military Maps*)

után még nagyobbak lettek a legeltetésre alkalmas területek. 1642 körül már 114 pusztát, rajtuk 1368 szállást tartanak nyilván kb. 250 000 szarvasmarhával. A puszták többségének a birtokosai vagy bérlői a nagy mezővárosok, városok voltak, elsősorban Szeged és Kecskemét, de a továbbélő kiskun települések, Halas, Kunszentmiklós, Szabadszállás és Lacháza, valamint néhány nagyobb falu (Szentkirály) is kivette a részét ebből a gazdasági ágazatból. A korabeli térképeken a Duna–Tisza közén legelésző szarvasmarhák ábrázolása és *Cumanorum campus* ('Kunok mezeje') felirat jellemzi a vidék állattenyésztő gazdálkodását (154. kép).

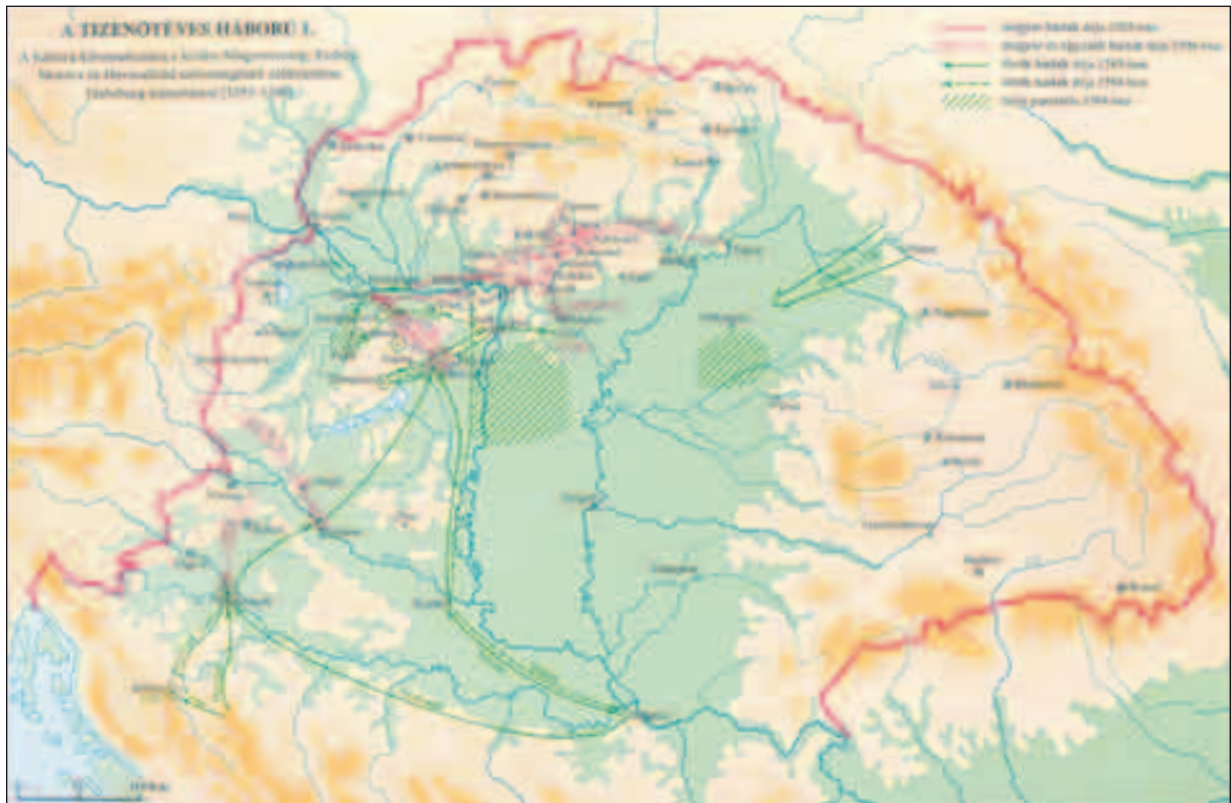
A tizenöt éves háború alatt, különösen az 1593–1596 közötti években a kisebb települések lakossága évről-évre menekülésre kényszerült, behúzódott a Duna mocsarai közé, illetve Kecskemétre, Szegedre vagy Ráckevére költözött, sokszor évekig ott is maradt. 1596-ban már csak 7 kiskunsági faluban voltak lakosok. 1622-ben Thurzó Szaniszló nádor a Szabadszállásról, Fülöpszállásról, Kunszentmiklósról és Lacházáról a birtokaira menekült lakosokat régi kiváltságaik megerősítésével visszatelepítette falvaikba. A 16. század végétől rác telepesek is megjelentek, néhány pusztát ők vettek birtokba és népesítettek be. A közbiztonság még a hadjáratok szünetelésekor is egyre romlott, a 17. századi források tele vannak a lakosságnak a nádorhoz, a jászkun főkapitányhoz, a Füleken székelő vármegyei szervekhez intézett panaszaival a törökök sanyargatásairól, a hatalmaskodó és fosztogató végváriakról, a kóbor martalócokról. A magára hagyott lakosságnak meg kellett szerveznie önvédelmét, így jöttek létre az ún. parasztvármegyék, amelyek a magyar és a török hatóságoktól megszerezték azt a jogot, hogy önmagukat megvédjék, és az elfogott gonosztevőket elítélhessék. A felső-kiskunsági kunoknak is volt ilyen szervezetük.

A 17. század végén a török elleni felszabadító háborúk nem kímélték a vidéket, a Duna–Tisza közén több nagy hadjárat vonult végig, a lakosság többször kényszerült futásra. A török kiűzése után, 1699-ben készült, ún. Pentz-féle kamarai összeírás a Kiskunságban öt lakott helységet talált (Halas, Szabadszállás, Kunszentmiklós, Fülöpszállás és Lacháza) 279 adózó gazdával. A Felső-Kiskunság megmaradt községei is többször elnéptelenedtek és újratelepültek, és lakosságuknak csak egy része állt a középkori kun népesség leszármazottaiból.

A Nagykunság a török hódoltság határvidéke lett a Magyar Királyság felé, Balaszentmiklós (Török-szentmiklós) török palánkvára tehát a Török Birodalom határának ezt a szakaszát védte. A török közigazgatás megszervezése után a kun Kolbáz-szék községeit a szolnoki szandzsákhhoz sorolták. A Nagykunságot az első török hadjáratok még megkímélték, az 1552. és 1566. évi hadjáratok érintették először. 1566-ban, Gyula várának eleste után krími tatár hadak pusztították a vidéket. A két hadjárat idején ugyan több falu elpusztult, de a lakosság visszatért, és a tizenöt éves háborút megelőző éveket harmincnégy kun település érte meg. Ennyi lakott helység szerepel ugyanis az 1591–1592. évi szolnoki török adóösszeírásban.

A tizenötéves háború alatt (1593–1606) ez a vidék is többször elpusztult (155. kép). 1594-ben a krími tatárok a Nagykunságon vonultak keresztül, útjukban mindent felégetve, elpusztítva. 1598-ban Váradról Szolnok felé erre haladtak Szaturdcsi Mehmed hadai. A hosszú háborús időszakban csaknem mindegyik település elpusztult, némelyik többször is, a lakosság a királyi Szabolcs megyébe vagy az erdélyi fejedelemséghez került Bihar megyébe menekült, még évek múlva sem mertek hazaköltözni. 1618-ban a nádor 22 elpusztult községet tartott nyilván a Nagykunságban, a kunokat az azokba való visszatérésre buzdította. 1629-ben még csak 9 lakott falu volt, melyek lakosainak a nádor engedélyezte a 11 pusztán maradt szállás földjeinek használatát.

1659–1660-ban Szejdi Ahmed pasa, 1663-ban Kucsuk Mohamed hadjárata érintette a Nagykunságot. 1664-ben Kolbázszállás határában volt egy csata. 1669-ben két kunsági falu (Kunhegyes és Karcagújszállás) pusztulásáról van tudomásunk. 1683-ban Murad Giraj krími tatár kán csapatai vonultak keresztül a Nagykunságon Debrecen felől, majd visszavonulásuk is ugyanezen a vidéken keresztül

155. kép. A tizenötéves háború első szakaszában (1593–1594) a Nagykovácsnak és a Kiskovácsnak jelentős pusztulást okoztak a tatár hadak (Engel–Szakály 1995. nyomán) / Fig. 155. Crimean Tatar armies caused significant devastation in the Nagykovács and Kiskovács regions in the first phase of the Fifteen Years War (1592–1594)

történt. 1691-től hét éven keresztül a török elleni felszabadító háborúk egyik hadműveleti területévé vált a Nagykovács.

A 17. század közepén 22 lakott falu található a Nagykovácsban, a késő középkori településállomány 42%-a. 1669-ben már csak 7 falu állt fenn (14%). Az egyes községekben a 16. század második felében összeírt népességnek már csak töredéke található. A török kiűzése után készített kamarai összeírás szerint az egész Nagykovácsban csak egyetlen település, Karcagújszállás volt lakott 78 családdal, és Kunmadarasra éppen az összeírás idején érkezett meg 30 gazda, az elpusztult Kolbázszállás régebben elmenekült lakosai. A két településen kívül 15 pusztát írtak még össze, ebből a karcagiak 4 pusztát vettek művelés alá. Itt tehát nyomon kísérhetjük azt a folyamatot, hogy az elhagyott falvak területe hogyan olvadt be a továbbélő települések határába. Végül is a 18. század elején 6 nagykovácsi falu települt újra, a késő középkori településállomány 12,5%-a. A 18–19. században az egymástól távol fekvő mezővárosok és falvak kiterjedt határában már csak a puszták neve és a templomok romjai jelezték az elpusztult középkori falvakat.

A nagykovácsi települések szervezete, Kolbász-szék a török elleni felszabadító háború végéig ezen a néven működött, ezt váltja fel a 17. század végén a kamarai igazgatás megszervezésével a Nagykovács Kerület elnevezés, mint a Jászkovács Kerület része.

A Jászvárost az első török hadjáratok még nem érintették. 1541-ben formálisan török uralom alá került, de a hódítók még nem jelentek meg. 1544-ben a törökök elfoglalták Hatvánt, majd felállították a hatvani szandzsákot és a jász településeket oda sorolták. Jászberényt szultáni ház-városnak nyilvánították. A török igazgatás tekintetbe vette a jász szék kiváltságait és külön adózását; a jászok eleinte

ugyanannyi adót fizettek, mint korábban, később aztán az adók több mint a háromszorosára növekedtek. Szolnok várának 1552-ben történt bevételeivel szállták meg a törökök ténylegesen is a vidéket. Jászberényt 1559-ben foglalták el, és 1566-ban katonai erők szállták meg a várost, a ferences kolostort 1567–1568-ban palánkvárrá alakították. Ettől kezdve török katonaság állomásozott Jászberényben.

A tizenöt éves háború alatt, 1596-ban a krími tatárok végigpusztították a Jászságot. A lakosság elmenekült, csak évek múlva költözött vissza. Az 1620-as években a törökök a leégett várat helyre akarták állítani, azonban egy tűzvészben újra elpusztult, így az 1630-as évektől a török katonaság elhagyta Jászberényt.

A Jászság falvainak és lakosságának sikerült a legkevesebb veszteséggel túlélnie a török hódoltság időszakát. 1567-ben az egri vár összeírásában 13 lakott helység szerepel 752 családfővel, a puszta ház és telek száma 322. Jászberényt 457 család lakja. A népesség még ebben az időben is növekedett, de részben kicserélődött. A módosabbak közül sokan elköltöztek Gyöngyösre, Fülekre, Szerencsre, Debrecenbe. A 16. század végi elnéptelenedés után, a 17. század elején a török hatóságok is szorgalmazták az újratelepülést. Az ősi birtokukra visszatérő jászokon kívül nagyon sok szökött jobbágy választotta lakhelyül a kiváltságokkal rendelkező Jászberényt. A jászok öngazgatási szervezete, a jász szék a 17. század végéig, a kamarai igazgatás megszervezéséig működött, akkor a Jász Kerület elnevezés váltotta fel. 1699-ben a kamarai összeírás 11 lakott települést regisztrált a Jászságban, a családfők száma 1155. A helybeli eredetű családok a népesség 45%-át teszik ki. A háziállatokat, a gabonafélék vetését, a szőlőt, a szénát és a méhkasokat is összeírták. Tanulságos a szarvasmarha-állományt kerületenként összevetni: a Jász Kerületben 15 284 szarvasmarha volt, átlagosan 13,2 jutott egy háztartásra; a Kiskun Kerületben 2765 szarvasmarha volt, egy családfőre 9,9 jutott; a Nagykun Kerületben mindössze 617 szarvasmarhát találtak, egy gazdára 8,1 jutott.

A többször idézett 1699-i kamarai összeírásnak az volt a célja, hogy felmérje a Jászkun Kerület népességét és vagyonát, ebből kiszámítva a várható jövedelmet, mivel az udvar a felszabadított területeket fegyverrel szerzett birtoknak tekintette. A Jászkunság eladását azért határozták el, hogy a kincstár háborús kiadásait pótolják. I. Lipót 1701-ben rendeletet hozott a jászkunok kiváltságainak eltörlésére, és jobbágyi állapotba helyezésükre. 1702-ben a tiltakozások ellenére megkötötték a szerződést a Német Lovagrenddel, melyet Jászberényben földesúrként beiktattak új birtokába. Földesúri jogait a Rákóczi-szabadságharc alatt (1703–1711) nemigen gyakorolhatta, utána is a jász és kun jobbágyokkal mint közösséggel állt szemben, ezért a gyakorlatban bérleti jellegű jogviszony alakult ki. A sérelmek orvoslására 1715-ben az országgyűlés azt a döntést hozta, hogy a Jászkun Kerületet visszaváltják a lovagrendtől, az összeg egyik felét a kincstár fizeti ki, másik felét a rendek. A törvény végrehajtásából nem lett semmi. A jászok és a kunok nem tettek le arról, hogy visszaszerezzék jogaikat. Már 1715-ben felmerült annak a gondolata, hogy a vételár összegét saját maguk gyűjtik össze; 1725-ben és 1728-ban is ilyen beadvánnyal fordultak a nádoron keresztül az országgyűléshez, kérésüket azonban elutasították. 1731-ben a Német Lovagrendtől a Pesti Invalidusok Háza vásárolta meg a Jászkun Kerületet. Az 1740-es évek elejétől az udvar is hajlott arra, hogy a jászkunok megválthassák magukat, mivel a megváltás összegén kívül katonára is szüksége volt. A jászkunok így is két lovas századot állítottak fel az oszt-rák örökösödési háborúhoz, és további 1000 lovas katona kiállítását vállalták, ha felszabadulhatnak. 1745. május 6-án adta ki Mária Terézia királynő azt az oklevelet, amely engedélyezte a jászkunoknak saját maguk megváltását, a *redemptiot*. A Jászkun Kerület népe a teljes összeg (500 000 Ft) visszafizetését vállalta és 1751-re teljesítette, holott az 1715-ben hozott törvény szerint az összeg felét a kincstárnak kellett volna kifizetnie, de ezt a jászkunok sose kapták meg. A lakosság anyagi erejének megfelelően vett részt a megváltásban, és a befizetett összeg arányában részesült szabad paraszti földbirtokból (*redemptusok*). Az 1745-ben visszakapott kiváltságok – önkormányzat, a tisztségviselők szabad választása, szabad bíraskodás, vám- és révmentesség, közös teherviselés – az egész közösségre vonatkoztak, azokra is, akik a megváltásban nem tudtak részt venni (*irredemptusok*). A *redemptio* a magyar

156. kép. A Nagyunság a 18. század közepén a falvak és puszták ábrázolásával. Mikoviny Sámuel: *Mappa Districtus Cumanorum Maiorum*, 1740. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Adattára, Hadtörténelmi Térképtár) / Fig. 156. The Nagyunság region in the mid-18th century with the representation of villages and pastures. Sámuel Mikoviny: *Mappa Districtus Cumanorum Maiorum*, 1740. (HM Archives of the Institute and Museum of Military History, Archive of Military Maps)

157. kép. A Jászkun Kerületek térképe a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc: *ACVrata DeLineatio IasIglae, et VtrIVsqVe CVManIae*, 1782. (MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár) / Fig. 157. Map of the Jászkun Districts at the end of the 18th century. Bedekovich Lőrinc: *ACVrata DeLineatio IasIglae, et VtrIVsqVe CVManIae*, 1782. (MNL Jász-Nagykun-Szolnok County Archives)

parasztság történetének kivételes eseménye, amely megteremtette a szabad polgári fejlődés lehetőségét a jász és kun helységek lakossága számára. A megváltásért folytatott fél évszázados küzdelem összekovácsolta a társadalmat, és erősítette az identitástudatot.

A vármegyéken kívüli kiváltságos kerületek megszüntetésére 1876-ban került sor (1876: XXXIII. tc.), ekkor a Jászság és a Nagyunság Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegyéhez, a Kiskunság Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez került (156–157. kép).

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

630

Az oguz törzsek részt vesznek a keleti türk kagán uralmának megdöntésében.

745

Az ujugurok megdöntik a Második Keleti Türk Birodalmat, és saját birodalmat alapítanak.

760–770 körül

Az oguz törzsek egy részének áttelepülése a Szir-darja vidékére.

8. század

Ujgur követjelentés szerint a besenyőknek 5000 lovas harcosuk van.

893

Iszmail ibn Ahmed számánida emír hadjárata a karlukok Talasz folyó menti központja, Taraz városa ellen.

894 körül

Az úzok elűzik a besenyőket Urál folyó vidéki szállásaikról.

895

A besenyők elfoglalják a magyaroktól a Don és az Al-Duna közötti Etelközt.

915

A besenyők első betörése Ruszba.

922

Ibn Fadlán arab utazó, a bagdadi kalifa követe a volgai bolgárokhoz történt útja során az Urál folyótól keletre, az úzok között egy besenyő törzsszel találkozik.

934

Magyar–besenyő kalandozó hadjárat a Bizánci Birodalom területére.

955 után

Tonuzaba besenyő vezér Magyarországra költözik.

965

Szvjatoszláv kijevi fejedelem kazárok elleni győzelmes hadjárata.

972

A besenyők a Dnyepernél megölik Svjatoszlávot. – A bizánciak a meghódított Kelet-Bulgáriát Parisztrion néven határtartományá szervezik.

985

Az úzok orosz szövetségben a volgai bolgárokkal és besenyőkkel harcolnak.

986 körül

A kitajok meghódítják a Pekingtől északnyugatra fekvő vidéket, ezzel nomád vándorlást indítanak el.

1012–13 vagy 1017–18

Sari törzsek (sárga ujugurok) a dzsungáriai kapun át a türkmén steppékre, a Karahánida Birodalom területére érnek.

1014–1017 körül

Besenyő betörés Erdélybe; Szent István isteni sugallatra előre felkészül, serege kiveri a támadókat.

1027

A besenyők a Dunán átkelve Parizstrionba törnek.

1036

Kijevet besenyők ostromolják. I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi fejedelem legyőzi a besenyőket.

1048

Kegen besenyő törzsfő két törzs élén Parizstrionba települ határőrnépként.

1048–1049

A Kegent üldöző Tirek besenyő törzsfő betör a Bizánci Birodalomba, majd leteszi a fegyvert a császár előtt.

1054

Az úzok Vszevolod perejaszlavli fejedelmet támadják.

1055

Az úzokat üldöző kunok előőrsei megjelennek a Dnyepernél.

1059

I. András király a besenyőkkel szövetségben haddal vonul Bizánc ellen, de nem bocsátkozik harcba, hanem békét köt a császárral.

1060

Az orosz fejedelmek szövetsége az úzok ellen.

1061

A kunok az orosz fejedelemségek déli határán vannak, megtámadják és megverik Vszevolod perejaszlavli fejedelmet.

1064–1065

Az úzok sikertelen bizánci hadjárata. Az úz törzsszövetség szétzilálódik.

1068

A kunok három orosz fejedelemre vereséget mérnek, Szvjatoszláv csernyigovi fejedelem egy kun csapatot legyőz. – Úz–besenyő sereg tör Erdélybe; Salamon király, Géza és László herceg Kerlésnél legyőzi őket.

1071

Kunok a Kijevi Fejedelemség határainál. – Salamon király, Géza és László herceg megostromolják és elfoglalják Nándorfehérvárt, a vár felmentésére érkező könnyűlovas besenyőket megverik, sokakat foglyul ejtenek.

1078

A kunok első betörése a Balkánra.

1085

Kutesk „kun” (valójában úz) vezér betörése Magyarországra északkelet felől, Szent László kiveri a támadókat.

1087

I. Alexiosz Komnénosz bizánci császár Drisztra mellett vereséget szenved a besenyőktől.

1091

Lebunioni csata a Marica torkolatánál. Bizánci és velük szövetséges kun csapatok megsemmisítő vereséget mérnek a besenyőkre. – Kun betörés Magyarországra. Szent László király a Temes vidéken, a Pogáncs folyónál legyőzi seregüket. Ugyanebben vagy a következő évben az Al-Dunánál betörő kunokat is leveri.

1099

A kunok Bönek kán vezetésével Przemyslnél legyőzik a Könyves Kálmán által vezetett magyar királyi sereget.

1107

A II. Szvjatopolk kijevi és Vlagyimir Monomah perejaszlavli fejedelem által vezetett, egyesült orosz hadak súlyos vereséget mérnek a kunokra; mintegy húsz kun vezér vesztette életét a csatában.

1116

A kunok elfoglalják Sarkel várát. Az orosz fejedelmek a Donyechez vezetnek hadjáratot, és elfoglalnak három várost: Sarukant, Szugrovot és Balint. – II. István király seregének előhadát besenyők és székeltek alkotják a csehek ellen vívott olsavai csatában.

1122

II. Ioannész Komnénosz bizánci császár a berrhoéi csatában (Thrákia) végleg leveri a besenyőket, ezek Magyarországra menekült maradékaiból II. István szervez testőrséget.

1146

A Lajta melletti csatában II. Géza magyar király seregének előhadában besenyők és székelyek harcolnak a németek ellen.

1150–1153

Abu-Hámid al-Garnáti andalúziai arab utazó a magyarországi mohamedánok között tartózkodik hitéletük erősítése végett.

1185

Köncsek kán hadjárata Perejaszlavl környékére, hogy megbosszulja az előző évben elfogott és kivégzett Köbek kán halálát. Igor novgorod-szeverszkiji orosz fejedelemnek az „Ének Igor hadáról” c. hősköltményben megörökített, sikertelen hadjárata a Donyec vidékére Köncsek kán ellen.

1185–1187

Péter és Aszen kun származású bolgár bojárok felkelése a bizánci uralom ellen bolgár–vlach–kun csapatokkal. A második bolgár állam megalakulása.

1203

A kunok beveszik Kijevet.

1219

Msztyiszláv novgorodi fejedelem Köten kán segítségével visszahódítja Halicsot a magyaroktól. – Megkezdődik Dzsingisz kán hvárezmi hadjárata.

1221

Magyarországi Pál (Paulus Hungarus) domonkos tartományfőnök térítőket küld a kunok földjére, ahonnan visszaűzik őket.

1224

Az árpási (Sopron m.) besenyők szabadságjogait oklevélbe foglalják.

1223. jún. 16.

Csata a Kalka folyónál. A mongolok megsemmisítik a szövetséges orosz–kun sereget.

1227

Barc kun fejedelem törzse Moldvában megkeresztelkedik.

1227–1228

Theodorikot, a magyarországi domonkosok tartományfőnökét az esztergomi érsek kinevezi a kunok püspökévé.

1229

Kun püspökség létesítése Moldvában Milkó központtal.

1233

II. András király kiadja a beregi egyezményt, melyben megfogadja, hogy szaracénokat, vagyis izmaelitákat és zsidókat nem állít a kamara, a pénzverés, a sóügyek, az adóztatás vagy más közhivatalok élére.

1236

Megkezdődik a mongolok második nagy nyugati hadjárata Batu és Szübeetej vezetésével.

1239. márc. 27.

Köten kán népének egy részével Magyarországra költözik.

1240

II. Balduin latin császár szövetsége az al-dunai kunokkal.

1241. márc.

Kötent, családját és házanépét Pesten meggyilkolják. A kunok kivonulnak az országból.

1241–1242

Tatárjárás Magyarországon.

1244 és 1246 között

IV. Béla újra behívja a kunokat.

1245–1247

Johannes Plano Carpini ferences szerzetesnek, a pápa követének utazása a mongol kán udvarába.

1246

A kunok IV. Béla oldalán harcolnak II. Frigyes osztrák herceg ellen.

1247

István királyfi és Erzsébet kun hercegnő eljegyzése. A kunok főemberei megesküdnek karddal kettévágott kutyára, hogy hűek lesznek a magyar királyhoz.

1253–1255

Willelmus de Rubruk ferences szerzetesnek, IX. Lajos francia király követének utazása a mongol nagykán udvarába.

1254

A budai domonkos kolostorban megkeresztelik Erzsébet kun hercegnő szüleit, István királyfi és Erzsébet házasságot köt.

1264

István ifjabb király számadása Syr Wullamus királyi hitelező áruszállításairól és kölcsöneiről.

1264–1265

IV. Béla és István ifjabb király háborúja, a kunok a király oldalán harcolnak.

1266

Kejran, a Borcsól nemzetségbeli kunok ura oklevélben szerepel.

1273

Anjou Károly nápolyi és szicíliai király levele Alprához, a kunok vezéréhez.

1273

A kunok megtámadják a hajszentlőrinci (Bodrog m.) prépostságot, a királyi sereg leveri őket.

1278. aug. 26.

Morvamezei (dürnkruti) csata: Habsburg Rudolf német király és IV. László hadai legyőzik II. Ottokár cseh király seregét.

1279. jún. 23.

IV. László király oklevele Fülöp püspök pápai legátus követeléseivel a kunok megtérésére és leteleptetésére.

1279. aug. 10.

IV. László kiadja a tétényi országgyűlés végzéseit, a kun törvényt.

1280

IV. László az Al-Dunáig hadjáratot vezet a fellázadt és az országból távozni akaró kunok megfékezésére és visszatartására.

1282. szept.-okt.

Hód-tavi csata: IV. László legyőzi a fellázadt kunokat, a csata után a kunok tömegestül menekülnek ki az országból.

1285

Második tatár betörés.

1290. júl. 10.

IV. László királyt három kun főember, Arbuz, Törtel és Kemencse meggyilkolja.

1298

Göllheimi csata, melyben Habsburg Albert oldalán magyar–kun sereg is részt vesz.

1323

I. Károly király kiváltságlevele a jászoknak.

1325

A Csaba (Piliscsaba) körül lakó jászokat megidézik a király elé a budai-szigeti apácák elleni perben.

1328

XXII. János pápa utasítja a magyar püspököket, hogy a kunoktól ne szedjenek tizedet.

1330

I. Károly hadjárata Baszaraba havasalföldi vajda ellen.

1333–1335 között

Jász Sándort, a jászok első ismert kapitányát többször említik.

1345

Besenyő faluban (Csanád m.) külön jogállású, „régí szokás szerint hadviseléssel tartozó” besenyők földjeit említik.

1347

Besenyő Gergely az „összes besenyők ispánja”. – Köncsög ispán, a Csertán nemzetségbeli kunok kapitánya oklevélben szerepel.

1348

VI. Kelemen pápa a ferences szerzeteseket bízta meg a kunok és a jászok közötti térítéssel.

1350

Nagy Lajos király második nápolyi hadjárata.

1352

Nagy Lajos király megszünteti a besenyő ispánságot, a Fejér megyei nemes besenyőket felveszi az országos nemesek sorába.

1365

Kont Miklós nádor a bulgáriai Vidin várában jász harcosokat ejt foglyul, majd királyi engedéllyel birtokain letelepíti őket.

1366

Egy jászsági jász település, Árokmellék-szállás (Jászárokszállás) első említése.

1391

Apáti-szállás (Jászapáti) birtokmegosztó oklevele.

1397

Zsigmond király bevezeti a telekkatonaságot.

1407

Zsigmond király új kiváltságlevelet ad ki az országban lakó összes jász számára.

1417

A kun Hantos-szék első említése kapitányának, Imre fia Gálnak halála kapcsán.

1418

A kun Csertán-szék első említése (később Halas-szék néven ismert).

1422

Jász Szójegyzék.

1424

A kun Szentelt-szék első említése.

1440

A kun Kolbáz-szék első említése, központja Kolbázszállás.

1453

A magyar király jövedelem kimutatása szerint a kunok és a jászok terményadói: búza, zab, árpa, borsó, lencse, köles; évente négy szép lovat visznek a királynak.

1456

Marczali János, a királyi kunok ispánja, somogyi és zalai ispán az általa kiadott oklevélben rendezi a Halas-széki kunok közösségében a kapitányok és a rurális kunok közötti nézeteltéréseket. Az oklevelet Mátyás király 1469-ben megerősítette.

1461

Mátyás király kiváltságlevele a Kolbáz-széki kunoknak: tisztségviselőiket és bíráikat maguk választhatják.

1465

Kecskemét-szék, a királynéi kunok központjának első említése.

1472

A ferencesek pápai engedélyt kapnak rendház és templom építésére Jászberényben.

1512

II. Ulászló király kegyúri és szabad lelkészválasztási jogot adományoz a jászoknak.

1526

A mohácsi csata után a Duna mentén Buda felé vonuló, majd a Budáról a Duna–Tisza közén dél felé kivonuló török hadsereg módszeresen végigpusztítja a vidéket, a Kiskunság és a Mezőföld falvainak egy része elnéptelenedik.

1537

A Hantos-szék kun falvainak eladományozása jobbágyfaluként.

1548

A kun és jász székek adózása az egri várhoz kerül.

1593–1606

A tizenöt éves háború alatt, különösen az 1593–1596 közötti években a krími tatár hadak rendszeres dúlásai miatt a kun és a jász falvak jelentős része elpusztul, lakossága elmenekül.

1699

Az Udvari Kamara utasítására Pentz János Kristóf kamarai prefektus vezetésével elkészül a Jászkun Kerület lakosainak, földjeinek és javainak összeírása.

1745

A jászkun redemptio: a Jászkun Kerület lakossága megváltja magát a jobbágysorból, Mária Terézia királynő oklevélben biztosítja szabadságukat és kiváltságaikat. – A kun Miatyánk egyik változatának lejegyzése.

RÖVIDÍTÉSEK

Arch. Ért.	Archaeologiai Értesítő
AUSz	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae
Bibl. Cum.	Bibliotheca Cumanica
BpOrR	Budapest Oriental Reprints
Com. Arch. Hung.	Communicationes Archaeologicae Hungariae
DDMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg.	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
Ethn.	Ethnographia
Fol. Arch.	Folia Archaeologica
HMÉ	A Hajdúsági Múzeum Évkönyve (Hajdúböszörmény)
JF	Jászsági Füzetek
JK	Jászsági Könyvtár
KCsA	Kőrösi Csoma-Archivum
KCsK	Kőrösi Csoma Kiskönyvtár
MFMÉ	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MIA	Materiali i issledovanija po arheologii SSSR
MMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)
MMTF	Millenniumi Magyar Történelem. Források
MNy	Magyar Nyelv
MÓTK	Magyar Őstörténeti Könyvtár
NK	Nemzeti Könyvtár
SCIV	Studii și Cercetări de Istorie Veche
Sem. Kond.	Seminarium Kondakovianum
Sov. Arh.	Sovetskaja Arheologija
StC	Studia Caroliensia
SzKK	Szegedi Középkortörténeti Könyvtár
Tört. Szle	Történelmi Szemle

IRODALOM

ABU-HÁMID 1985

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest, 1985, Gondolat.

ÁGOSTON 1988

Ágoston G.: *A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása.* Zounuk 3. Szolnok, 1988. 221–296. Szolnok Megyei Levéltár.

ANONYMUS 1977

Anonymus: *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Hasonmás kiadás. Ford.: Pais D. Bev.: Györffy Gy. Budapest, 1977, Magyar Helikon.

ANONYMUS 1999

Anonymus: *A magyarok cselekedetei.* Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Ford.: Veszprémy L., Bollók J. Utószó, jegyzetek: Veszprémy L. MMTF. Budapest, 1999, Osiris.

ANTALÓCZY 1980

M. Antalóczy I.: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. *HMÉ 4* (1980) 131–170.

ÁRPÁDKORI 1962

Árpádkori törvények. Ford.: Szilágyi L. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó.

ARTAMONOV 1958

Artamonov, M. I.: Sarkel–Belaja Veža. In: *Trudy Volgo-Donskoj Arheologičeskoj Ekspedicii.* I. Red.: M. I. Artamonov. MIA 62. Moskva–Leningrad, 1958, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 7–84.

ARTAMONOV 1962

Artamonov, M. I.: *Istorija hazar. The History of the Khazars.* Leningrad, 1962, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitaža.

BANNER 1931

Banner J.: *A bánkúti lovassír. Das Reitergrab von Bánkút.* Dolg. 7 (1931) 187–204, XX–XXIV. t.

BANNER – JAKABFFY 1954–1968

Banner J. – Jakabffy I.: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája. Archäologische Bibliographie des Mitteldonaubeckens. Bibliographie archéologique du bassin du Danube moyen.* I–III. Budapest, 1954, 1961, 1968, Akadémiai Kiadó. (A besenyőkre, kunokra és jázokra vonatkozó történeti, nyelvészeti és régészeti irodalmat rendszeresen közlő könyvészeti mű. Lásd még Jakabffy 1981, 1999)

BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1942

Bárányné Oberschall M.: *A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek.* Művelődéstörténeti Füzetek 1. Budapest, 1942. Magyar Történeti Múzeum Történeti Tára.

BARTHA 1984

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó. (Az Árpád-kori fejezetek szerzője Györffy Gy. és Kristó Gy.)

BARTHA 2002

Bartha J.: *A Kunság népi kultúrájának keleti elemei*. Studia Folkloristica et Ethnographica 44. Debrecen, 2002.

BASKI 2007

Baski I.: *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006*. Karcag, 2007, Kunszövetség.

BATHÓ – PAPP 2011

Szülőföldünk a Jászság. Helytörténeti olvasókönyv. Szerk.: Bathó E. – Papp I. Jászberény, 2011, Jász Múzeumért Alapítvány.

BELLON 1979

Bellon T.: *Nagykunság*. Budapest, 1979, Gondolat.

BEREND 2001

Berend, N.: *At the Gate of Christendom. Jew, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge, 2001, Cambridge University Press.

BEREND 2002

Berend N.: Az 1279-i „kun törvények” szövege és keletkezési körülményei. In: *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban*. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet – Hortiné Bathó Edit – Kiss Erika. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002, Jász Múzeumért Alapítvány. JK 5. 147–153.

BEREND 2012

Berend N.: *A kereszténység kapujában – Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban*. Budapest, 2012, Attraktor.

BLAZOVICH 1977

Blazovich L.: IV. László harca a kunok ellen. *Századok* (1977) 941–945.

BLAZOVICH 1998

Blazovich L.: Gondolatok az Alföld középkori településhálózatáról. *AUSz Acta Juridica et Politica* 53 (1998:4) 45–56.

BLAZOVICH 2003

Blazovich L.: A kunság útja a széki autonómia megteremtéséhez. In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 2003. Bibl. Cum. 4. 61–77.

BOLDOG 2013

Boldog Z.: Fegyverzet és felszerelés a magyar–bizánci háborúban. In: SZABÓ J. 2013. 183–229.

BOLLÓK 1979

Bollók J.: A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. *Századok* 113 (1979) 97–107.

BÓNA 1962

Bóna I.: A darufalvi ezüstkincs. *Soproni Szemle* 16 (1962) 227–241, 312–318.

BONFINI 1995

Bonfini, A.: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár P. Budapest, 1995.

BOROSY 1984

Borosy A.: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk.: H. Balázs É. – Fügedi E. – Maksay F. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó. 47–57.

BORUS 1984

Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk.: Borus J. Budapest, 1984, Zrínyi Katonai Kiadó.

CZEGLÉDY 1949

Czeglédy K.: A kunok eredetéről. *MNy* 45 (1949) 43 – 50. = CZEGLÉDY 1985. 217–224.

CZEGLÉDY 1963

Czeglédy K.: A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. *MNy* 59 (1963) 456–461. = CZEGLÉDY 1985. 321–326.

CZEGLÉDY 1969

Czeglédy K.: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig.* KCsK 8. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.

CZEGLÉDY 1970

Czeglédy K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest 1969.* Szerk.: Kázmér M. – Végh J. Névtudományi Értekezések 70. Budapest, 1970. 254–259.

CZEGLÉDY 1985

Czeglédy K.: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* BpOrR, Series A2. Budapest, 1985, Körösi Csoma Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

DASZKIEWICZ – TRYJARSKI 1982

Daszkiewicz, J. R. – Tryjarski, E.: *Kamennye baby pričernomorskih stepej. Kolekcija iz Askaniana-Nova. Baby kamienne stepów nadczarnomorskich. Kolekcja z Askanii Nowej.* Wrocław, 1982, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

DÁVID 1997

Dávid G.: Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Szerk.: Kovacsics J. Budapest, 1997, Központi Statisztikai Hivatal. 141–171.

DOSYMBAEVA – ŽOLDASBEKOV 2013 (DOSZYMBAEVA, A. – ŽSOLDASZBEKOV, M.)

Dosymbaeva, A. – Žoldasbekov, M. (rukovoditeli proekta): *Zapadnyj Tjurkskij Kaganat. Atlas.* Astana, 2013, Izdatel'stvo «Service Press».

ECKHARDT 1938

Eckhardt S.: Kun analógiák a magyar ősvalláshoz. *MNy* 34 (1938) 242–244.

ÉNEK 1974

Ének Igor hadáról. Ford.: Képes Géza. Gyula, 1974, Magyar Helikon.

ÉRI 1956

Éri I.: Adatok a kígyóspusztai csat értékeléséhez. *Fol. Arch.* 8 (1956) 137–151.

ÉRSZEGI 1999

Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. Szerk.: Érszegi G. MMTF. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

FEDOROV-DAVYDOV 1966 (FJODOROV-DAVYDOV, G. A.)

Fedorov-Davydov, G. A.: *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki.* Moskva, 1966, Izdatel'stvo Moskvoskogo Universiteta.

FEHÉRTÓI 1969

Fehértói K.: *A XIV. századi megkülönböztető nevek.* Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.

FEHÉRTÓI 1983

Fehértói K.: *Árpád-kori kis személynévtár*. Nyelvészeti Tanulmányok 25. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.

FEKETE 1968

Fekete L.: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. JF 4. Jászberény, 1968, Jász Múzeum.

FENYVESI 1987

Fenyvesi L.: A Kiskunság a török időkben. In: *A Jászkunság kutatása 1985*. Szerk.: Fazekas I. – Szabó L. – Sztrinkó I. Kecskemét–Szolnok, 1987, Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság–Szolnok Megyei Múzeumigazgatóság. 215–301.

FERENT 1981

Ferent, I.: *A kunok és püspökségük*. Budapest, 1981, Szent István Társulat.

FETTICH 1939

Fettich N.: A kunok és rokonnépek kultúrája. In: *A kunok 700 éves betelepülésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus*. Budapest, 1939, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közönsége. 27–33.

FINGERLIN 1971

Fingerlin, I.: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München, 1971, Deutscher Kunstverlag.

FODOR F. 1942

Fodor F.: *A Jászság életrajza*. Budapest, 1942, Szent István Társulat.

FODOR I. 1970

Fodor I.: A sírszobrok kérdéséhez. *Fol. Arch.* 21 (1970) 113–126.

FODOR I. 1972

Fodor I.: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. *Fol. Arch.* 23 (1972) 223–242.

FODOR I. 1976

Fodor I.: Az osztrogozsszki lelet. *Cumania* 4 (1976) 255–263.

FODOR I. 1988

Fodor I.: Kazárok és kabarok. In: *Magyarrá lett keleti népek*. Szerk.: Szombathy V. – László Gy. Budapest, 1988, Panoráma. 61–105.

FODOR I. 2009

Fodor I.: A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban. In: „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 49–66.

FONT 1998

Font M.: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest–Pécs, 1998, Balassi Kiadó–University Press.

FÜGEDI 1981

Fügedi E.: A befogadó: a középkori magyar királyság. In: Fügedi E.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981, Magvető Könyvkiadó. 398–418.

ENGEL – SZAKÁLY 1995

Engel P. – Szakály F.: *Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk.: Glatz F. História Könyvtár. Magyarország története térképeken elbeszélve 1–4. Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézete–História.

GOLDEN 1995–1997

Golden, P. B.: *Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaq*s. Archivum Eurasiae Medii Aevi 1995–1997. 99–122.

GOMBOS 1937–1938

Gombos, A. F.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae, 800–1301*. I–III. Budapest, 1937–1938, Szent István Akadémia. (Reprint kiadás: Budapest, 2005–2011, Nap Kiadó.)

GORBENKO – KORENJAKO – MAKSIMENKO 1975

Gorbenko, A. A. – Korenjako, V. A. – Maksimenko, V. E.: Pozdnekočevničeskoe pogrebenie iz kurgana u hutora Nižnjaja Kozinka. *Sov. Arh.* 1975:1. 286–289.

GÖCKENJAN 1972

Göckenjan, H.: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden, 1972, Franz Steiner Verlag.

GURKIN 1987

Gurkin, S. V.: Poloveckie svjatilišča s derevjannymi izvajanijami na nižnem Donu. *Sov. Arh.* 1987:4. 100–109.

GYÁRFÁS 1870–1885

Gyárfás I.: *A jász-kúnok története*. I–IV. Kecskemét – Szolnok – Budapest, 1870–1885, Szilády Károly – Bakos István – Neuwald Illés.

GYÓNI 1942

Gyóni M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. Budapest, 1942, Magyar Történettudományi Intézet.

GYÖRFFY 1939

Györffy Gy.: Besenyők és magyarok. *KCsA I.* kiegészítő kötet 1935–1939 (1939) 397–500. Átdolgozott változata: GYÖRFFY 1990a. 94–191.

GYÖRFFY 1948

Györffy Gy.: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. *Antiquitas Hungarica* 2 (1948) 158–176.

GYÖRFFY 1953

Györffy Gy.: A kunok feudalizálódása. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk.: Székely Gy. Budapest, 1953. 248–275. = A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században (A kunok feudalizálódása). In: GYÖRFFY 1990a. 274–304.

GYÖRFFY 1959

Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY 1963–1998

Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. (A–P)* I–IV. Budapest, 1963–1998, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY 1965

Györffy Gy.: *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései*. NK. Budapest, 1965, Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY 1971

Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Tört. Szle* 14 (1971) 281–287. = In: GYÖRFFY 1990a. 192–199.

GYÖRFFY 1975

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györffy Gy. 2. kiad. NK. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY 1977

Györffy Gy.: *István király és műve.* Budapest, 1977, Gondolat.

GYÖRFFY 1990a

Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990, Gondolat.

GYÖRFFY 1990b

Györffy Gy.: A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. In: GYÖRFFY 1990a. 220–241.

GYÖRFFY 1990c

Györffy Gy.: A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. In: GYÖRFFY 1990a. 242–273.

GYÖRFFY 1990d

Györffy Gy.: A Jászság betelepülése. In: GYÖRFFY 1990a. 312–315.

GYÖRFFY 1990e

Györffy Gy.: A XV. századi jász szójegyzék. In: GYÖRFFY 1990a. 316–318.

GYÖRFFY L. 1956

Györffy L.: *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez.* Jászkunsági Füzetek 4. Szolnok, 1956, Damjanich János Múzeum.

GYÖRFFY L. 1974

Györffy L.: A Nagykunság települési hálózata a török alatt. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Faluk. II. Mezővárosok. III. Tanyák.* Szerk.: Hofer T. – Kisbán E. – Kaposvári Gy. Szolnok, 1974. I. 59–69.

HAJDÚ – KRISTÓ – RÓNA-TAS 1976–1982

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. I–IV. Budapest, 1976–1982.

HAJDÚ – NAGY 1999

Hajdú Zs. – Nagy E. Gy.: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei II. *HME* 9 (1999) 31–68.

HATHÁZI 1987–1988

Hatházi G.: 14. századi ruhakorongpár Sárosdról és viselettörténeti kapcsolatai. *Arch. Ért.* 114 (1987–1988) 366–370.

HATHÁZI 1990

Hatházi G.: *Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők.* Hadtörténelmi Közlemények 103 (1990:2) 22–60.

HATHÁZI 1996a

Hatházi G.: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 6. összejevetelének előadásai.* Szerk.: Kiss G. Savaria 22/3. Pars Archaeologica 1992–1995. Szombathely, 1996. 223–248.

HATHÁZI 1996b

Hatházi G.: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, Dürer terem, 1996. május 10.–1996. október 6. Gyulai Katalógusok 2. Szerk.: Havassy P. Gyula, 1996, Erkel Ferenc Múzeum. 37–56.

HATHÁZI 2000

Hatházi G.: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: *Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk.: Ö. Kovács J. – Szakál A. Kiskunhalas, 2000, Kiskunhalas Város Önkormányzata. 169–302.

HATHÁZI 2004

Hatházi G.: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Opuscula Hungarica V. Budapest, 2004, Magyar Nemzeti Múzeum.

HATHÁZI 2005

Hatházi G.: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti lelőhelyek Kiskunhalas környékén*. Halasi Albumok 7. Kiskunhalas, 2005, Thorma János Múzeum–Halasi Múzeum Alapítvány.

HATHÁZI 2006

Hatházi G.: A kun és jász székközpontok kérdéséhez. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. StC 7 (2006) 3–4. 111–146.

HATHÁZI – SZAKÁL 1999

Hatházi G. – Szakál A.: Adatok a Kiskunhalas–Balota pusztai kun sírleletről. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai. (Veszprém 1997. november 28–30.)* Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém, 1999. 221–226.

HODINKA 1916

Hodinka A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” (Polnoe Sobranie Russkih Letopisej) köteteiből a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította ~*. Budapest, 1916, Magyar Tudományos Akadémia.

HORVÁT 1839

Horvát I.: *A pacinákokról (A Vas nemzetről)*. Buda, 1839, Trattner–Károlyi Nyomda.

HORVÁTH F. 1976–1977

Horváth F.: Csengele középkori temploma. *MFME* 1976–1977/1. 91–126.

HORVÁTH F. 2001

Horváth F.: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest, 2001, Archaeolingua.

HORVÁTH F. 2002

Horváth F.: Új régészeti szempontok a kunok korai letelepedéséhez a Duna–Tisza közén. In: *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban*. Szerk.: Bánkiné Molnár E. – Hortiné Bathó E. – Kiss E. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002, Jász Múzeumért Alapítvány. JK 5. 21–34.

HORVÁTH F. 2003

Horváth F.: Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. *MFME – Studia Archaeologica* 9 (2003) 369–386.

HORVÁTH P. 1823/1994

Horváth P.: *Értekezés a' kúnoknak, és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotjokról*. Pest, 1823, Trattner János Tamás. Reprint kiadása Szabó L. tanulmányával és Névmutatóval: Budapest, 1994, „A Jászságért” Alapítvány.

JAKABFFY 1981

Jakabffy I.: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája. 1967–1977. Archäologische Bibliographie des Mitteldonaubeckens. 1967–1977. Bibliographie archéologique du bassin du Danube moyen. 1967–1977. IV*. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó.

JAKABFFY 1999

Jakabffy I.: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1977–1987*. Budapest, 1999, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

JERNEY 1851

Jerney J.: *Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845*. I–II. Pest, 1851, (a szerző kiadása).

KAKUK 1985

Őrök kőbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-től a XV. századig. Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta Kakuk Zs. Budapest, 1985, Európa Könyvkiadó.

KÁLDY-NAGY 1982

Káldy-Nagy Gy.: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10. Békéscsaba, 1982, Békés Megyei Levéltár.

KÁLDY-NAGY 1985

Káldy-Nagy Gy.: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985, Pest Megyei Levéltár.

KALMÁR 1971

Kalmár J.: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971, Natura.

KATONA 1981

A tatárjárás emlékezete. Szerk.: Katona T. Bibliotheca Historica. Budapest, 1981, Magyar Helikon.

KELLER 2001

Keller L.: Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Sz. – Sinkovics B. MÖTK 15. Budapest, 2001, Balassi Kiadó. 138–147.

KÉPES KRÓNICA 1964

Képes Krónika. Chronicon Pictum. Phototypice impressum. Ford.: Geréb L. Sajtó alá rendezte: Mezey L. I–II. Budapest, 1964, Magyar Helikon Könyvkiadó.

KÉPES KRÓNICA 1986

Képes Krónika. Ford.: Bellus I. A kísérőtanulmányokat Dercsényi D., Kristó Gy. és Csapodiné Gárdonyi K., a jegyzeteket Kristó Gy. írta. Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó.

KÉPES KRÓNICA 2004

Képes Krónika. Ford.: Bollók J. Utószó: Szovák K. (MMTF) Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

KIRPIČNIKOV 1971

Kirpičnikov, A. N.: *Drevnerusskoe oružie 3. Dospėh, kompleks boevyh sredstv IX–XIII vv. Arheologija SSSR*. Leningrad, 1971, Izdatel'jstvo «Nauka».

KIRPIČNIKOV 1973

Kirpičnikov, A. N.: *Snarjaženie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX–XIII vv. Arheologija SSSR*. Leningrad, 1973, Izdatel'jstvo «Nauka».

KIRPIČNIKOV 1976

Kirpičnikov, A. N.: *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV vv. Leningrad, 1976, Izdatel'jstvo «Nauka»*.

KISS 1983

Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.

KISS J. 1979

Kiss J.: *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri fennhatósága idején (1702–1731)*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

KMOSKÓ 1997–2000

Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1–I/2*. Szerk.: Zimonyi István. MÖTK 10, 13. Szeged, 1997, 2000, Balassi Kiadó.

KNIEZSA 1937

Kniezsa I.: A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27.* Budapest, 1937, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 323–337.

KOMANTSEVA 1977

Komantseva, A. S.: Les sépultures nomades tardives du cimetière de Novonikolskoe. In: *Les anciens hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. Sous la direction de István Erdélyi. Studia Archaeologica VI. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó. 309–358.

KORDÉ 1990

Kordé Z.: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *AUSz Acta Historica* 90 (1990) 3–21.

KOSSÁNYI 1923–1924

Kossányi B.: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. *Századok* 57–58 (1923–1924) 519–537.

KOVAČEVIĆ 1953

Kovačević, J.: *Sredn'ovekovna nošn'a balkanskih slovena. Die mittelalterliche Tracht der Balkanslawen*. Posedna izdan'a kn'. CCXV. Beograd, 1953, Istoriski institut.

KOVÁCS L. 1971

Kovács L.: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Fol. Arch.* 22 (1971) 165–181.

KOVÁCS L. 1986

Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: KRISTÓ 1986, 216–281.

KOVÁCS SZ. 2004

Kovács Sz.: A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III.* Szegedi Steppetörténeti Konferencia, Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk.: Balogh L. – Keller L. MÖTK 21. Budapest, 2004, Balassi Kiadó. 139–150.

KOVÁCS SZ. 2009

Kovács Sz.: A kunok és az 1091-es lebunioni csata. In: „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 273–287.

KOVÁCS SZ. 2012

Kovács Sz.: *A kunok története a mongol hódításig*. (Doktori értekezés) Szeged, 2012. Kézirat.

KÓHALMI 1972

U. Kóhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. KCsK 12. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.

KRING 1932

Kring M.: Kun és jász társadalmeelemek a középkorban. *Századok* 66 (1932) 35–63, 169–188.

KRISTÓ 1986

Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, Zrínyi Katonai Kiadó.

KRISTÓ 1994a

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.

KRISTÓ 1994b

Kun László emlékezete. Szerk.: Kristó Gy. SzKK 5. Szeged, 1994, Szegedi Középkorász Műhely.

KRISTÓ 1999

Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gy. SzKK 15. Szeged, 1999, Szegedi Középkorász Műhely.

KRISTÓ 2003

Kristó Gy.: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003, Szukits Könyvkiadó.

KRIVCOVA-GRAKOVA 1928

Krivcova-Grakova, O. A.: Pogrebenija pozdnih kočevnikov iz raskopok v Orenburgskom uezde letom 1927 goda. In: *Trudy Sekcii Arheologii, IV*. Moskva, 1928, Institut Arheologii i Iskusstvoznaniya. 288–299.

KUBINYI 1999

Kubinyi A.: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 123–138.

KUSTERNIG 1978–1979

Kusternig, A.: Probleme um die Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrot und Jedenspeigen am 26. August 1278. *Jahrbuch des Vereins für Landeskunde NF* 44–45 (1978–1979) 226–311.

KUUN 1880/1981

Kuun, G.: *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum*. Budapest, 1880. Reprint kiadása: Kuun, Géza: *Codex Cumanicus. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti*. BpOrR, Series B1. Budapest, 1981, Körösi Csoma Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

KUUN 1885

Kuun G.: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* XII:11 (1885) 3–60.

LANGÓ 2000

Langó P.: A jászok etnogenezise és korai történetük. In: *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjáról*. Szerk.: Langó P. Jászfényszaru, 2000, Fényszarúiak Baráti Egyesülete. 83–109.

LANGÓ 2001a

Langó P.: Jászok a középkori Pilis megyében. *Limes* XIV. évf. 45–46. sz. 2001/1–2. 121–134.

LANGÓ 2001b

Langó P.: A jászok korai történetének megítélése a 19–20. században. In: *A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000*. Szerk.: Hortiné Bathó E. – Kiss E. JK 4. Jászberény, 2001, Jász Múzeumért Alapítvány. 151–176.

LÁSZLÓ 1940

László Gy.: Adatok a kunok tegezéséről. *Néprajzi Értesítő* 32 (1940) 51–59.

LÁSZLÓ 1993

László Gy.: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4. Budapest, 1993, Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület.

LEAHU – TROHANI 1978

Leahu, V. – Trohani, G.: Două morminte de călăreți nomazi din cîmpia Teleormanului. Sépultures de chevaliers nomades dans la plaine de Teleorman. *SCIV* 29 (1978) 529–538.

LIGETI 1962

A mongolok titkos története. Közreadja Ligeti L. Budapest, 1962, Gondolat.

LIGETI 1986

Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.

LIGETI – KARA 2004

A mongolok titkos története. Fordította, az előszót és utószót írta Ligeti L. A fordítást ellenőrizte, javította, a 2. kiadás utószavát írta Kara Gy. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

LONGNON 1957

Longnon, J.: Les Toucy en Orient et en Italie au treizième siècle. *Bulletin de la société des sciences historiques et naturelles de l'Yonne*. 96 (1953–1956), 1957. 33–43.

LÜKŐ 1935

Lükő G.: Havaselve és Moldva népei a X–XII. századokban. *Ethn.* 46 (1935) 90–105.

MAL 1973

Magyar Anjou Legendárium. Sajtó alá rendezte: Levárdy F. Budapest, 1973, Magyar Helikon.

MAKK 1974

Makk F.: Megjegyzések II. István történetéhez. In: *Középkori kútjaink kritikus kérdései*. Szerk.: Horváth J. – Székely Gy. Memoria Saeculorum Hungariae 1. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó. 253–259.

MAKKAI 1936

Makkai L.: *A milkói (kun) püspökség és népei*. Debrecen, 1936, Pannonia Könyvnyomda.

MAKKAI – MEZEY 1960

Makkai L. – Mezey L.: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. NK Budapest, 1960, Gondolat Kiadó.

MALINOVSKAJA 1974

Malinovskaja, N. V.: Kolčany XIII–XIV vv. s kostjanyimi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evrazijskih stepej. In: *Goroda Povolž'ja v srednie veka*. Red.: Smirnov, A.P. – Fedorov-Davydov, G. A. Moskva, 1974, Izdatel'stvo «Nauka». 132–175.

MÁLYUSZ 1971

Mályusz E.: *Az V. István-kori gesta*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.

MÁNDOKY KONGUR 1993

Mándoky Kongur I.: *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Keleti Örökségünk 1. Karcag, 1993, Karcag Város Önkormányzata.

MÉRI 1954

Méri I.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről. II. *Arch. Ért.* 81 (1954) 138–154.

MESTERHÁZY 1973

Mesterházy K.: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *HME* 1 (1973) 37–48.

MESTERHÁZY 1977

Mesterházy K.: Az Ártánd–Zomlin pusztai úz sírlelet. *DDMÉ* 1976 (1977) 69–80.

MESTERHÁZY 1984

Mesterházy K.: Hakasz (jeniszeji kirgiz) leletek Rakamazról. *Arch. Ért.* 111 (1984) 225–236.

MINORSKY 1937

Minorsky, V.: Une nouvelle source musulmane sur l'Asie centrale au XIe siècle. *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*. Paris, 1937. 317–324.

MINORSKY 1942

Minorsky, V.: *Marvazî, Sharaf al-Zamân Tâhir: On China, the Turks and India. Arabic text with an English translation and commentary by ~.* London, 1942, Royal Asiatic Society.

MÓRA 1906

Móra F.: Ásatás a szeged–ötömösi Anjou-kori temetőben. *Arch. Ért.* 26 (1906) 18–27.

MÓRA 1908

Móra F.: Szegedvidéki leletekről. *Arch. Ért.* 28 (1908) 361–371.

MORAVCSIK 1950

Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest, 1950, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

MORAVCSIK 1958

Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica*. I–II. Berlin, 1958, Akademie Verlag.

MORAVCSIK 1984

Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.

NAGRODZKA-MAJCHRZYK 1985

Nagrodzka-Majchrzyk, T.: *Czarni Kłobucy*. Warszawa, 1985, Wydawnictwa Geologiczne.

NAGY 2003

Tatárjárás. Szerk.: Nagy B. Nemzet és emlékezet. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.

NAGY G. 1893

Nagy G.: A régi kunok temetkezése. *Arch. Ért.* 13 (1893) 105–117.

NAGY G. 1893

Nagy G.: A magyarhoni lovassírok. *Arch. Ért.* 13 (1893) 223–234.

NAGY G. 1896

Nagy G.: Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. *Arch. Ért.* 16 (1896) 344–365.

NASLEDNIKOVA 1974

Naslednikova, V.: *Istorija na bylgarskija kostjum*. Sofija, 1974, Nauka i Izkustvo.

NÉMETH A. 2010

K. Németh A.: Csillag alakú buzogányok Paks környékéről. *Arch. Ért.* 135 (2010) 269–274.

NÉMETH GY. 1922

Németh Gy.: A besenyők ismeretéhez. *MNy* 18 (1922) 2–7. = NÉMETH 1990. I. 18–23.

NÉMETH GY. 1937

Németh Gy.: A tarka lovak országa. *Ethn.* 48 (1937) 103–107. = NÉMETH 1990. I. 126–130.

NÉMETH Gy. 1940

Németh, J.: Die Volksnamen *quman* und *qun*. *KCsA* III. kiegészítő kötet 1941–1943 (1940) 95–109.

NÉMETH Gy. 1942

Németh Gy.: A kunok neve és eredete. *Századok* 76 (1942) 166–178. = NÉMETH 1990. I. 165–177.

NÉMETH Gy. 1953

Németh Gy.: Kun László király nyögérei. *MNy* 49 (1953) 304–318. = NÉMETH 1990. I. 178–182.

NÉMETH Gy. 1958

Németh Gy.: Egy jáász szójegyzék az országos Levéltárban. *MTA* I. Oszt. Közl. 12 (1958) 233–259.
= NÉMETH 1990. I. 183–212.

NÉMETH Gy. 1990

Németh Gy.: *Törökök és magyarok*. I–II. Szerk.: Róna-Tas András. BpOrR, Series A4. Budapest, 1990, Körösi Csoma Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

NÉMETH Gy. 1991

Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. 2. bővített, átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.

NYERGES – BARTOSIEWICZ 2006

Nyerges É. Á. – Bartosiewicz L.: Szentkirály állattartása a középkori régészeti állattani adatok tükrében. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. StC 7 (2006) 3–4. 331–352.

OLÁH 2000

Oláh M.: *Hungária – Athila*. Szerk.: Kulcsár P. Ford.: Németh B., Kulcsár P. MMTF Budapest, 2000, Osiris Kiadó.

OTROŠČENKO – RASSAMAKIN 1986 (OTROSCSENKO, V. V. - RASSAMAKIN, JU. JA.)

Otroščenko, V. V. – Rassamakin, Ju. Ja.: Polovec'kij kompleks čingul's'kogo kurganu. *Arheologija* (Kiiv) 53 (1986) 14–36.

OTROŠČENKO – RASSAMAKIN s.d.

Otroshchenko, V. V. – Rassamakin, Yu. Ya.: *Who is in the Grave? Polovtsian Burial Complex of the Chingul Kurgan*. Power Point. (s.d.)

PÁLÓCZI HORVÁTH 1969a

Pálóczi Horváth A.: A csólyosi kun sírlelet. *Fol. Arch.* 20 (1969) 107–134.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1969b

Pálóczi Horváth A.: A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. *MFME* 1969:1. 115–121.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1972

Pálóczi Horváth A.: A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania* 1 (1972) 177–204.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1974

Pálóczi Horváth A.: A kunok megtelepedése Magyarországon. *Arch. Ért.* 101 (1974) 244–259.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1980

Pálóczi Horváth, A.: Le costume coman au moyen âge. *Acta Archaeologica ASH* 32 (1980) 403–427.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1982

Pálóczi Horváth A.: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *Arch. Ért.* 109 (1982) 89–107.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1986

Pálóczi Horváth A.: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. (Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei.) In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Villages,*

country towns in the Great Hungarian Plain. Dörfer, Markt Flecken auf der grossen Ungarischen Tiefebene. Szerk.: Novák L. – Selmeczi L. Az Arany János Múzeum Közleményei. Acta Musei de János Arany Nominati. IV. Nagykőrös, 1986. 215–236.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1988

Pálóczi Horváth A.: Besenyők, úzok, kunok. In: *Magyarrá lett keleti népek.* Szerk.: Szombathy V. – László Gy. Budapest, 1988, Panoráma. 106–163.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1989a

Pálóczi Horváth A.: A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania* 11 (1989) 95–148.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1989b

Pálóczi Horváth A.: *Besenyők, kunok, jászok.* Hereditas. Budapest, 1989, Corvina.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1990

Pálóczi Horváth A.: Agrártörténeti emlékek a középkori Szentkirály faluban. Gazdasági épületek a 4–4/a. ház beltelkén. *MMMK* 1988–1989 (1990) 69–94.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1994

Pálóczi Horváth A.: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Keleti örökségünk 2. Karcag, 1994, Karcag Város Önkormányzata.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1996

Pálóczi Horváth A.: Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon.* Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest, Vajdahunyadvár, 1996. június 28.–1996. december 31. Szerk.: Pálóczi Horváth A. Budapest, 1996, Magyar Mezőgazdasági Múzeum – Szentkirály Község Önkormányzata. 7–28.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2000

Pálóczi Horváth A.: Lakóház és telek Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban I. In: *A középkori magyar agrárium.* Tudományos ülészak Ópusztaszeren. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Ópusztaszer, 2000, Ópusztaszeri Nemzeti Emlékpark Közhasznú Társaság, Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága. 121–149.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2002

Pálóczi Horváth A.: Falupusztásodás a Nagykunszágban. In: *A Jászkunország kutatása 2000.* Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban. Szerk.: Bánkiné Molnár E. – Hortiné Bathó E. – Kiss E. JK 5. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002, Jász Múzeumért Alapítvány. 47–55.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2009a

Pálóczi Horváth A.: Szentkirály középkori háztartásai és a régészeti leletanyag feldolgozásának szempontjai. In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Archaeologia Cumanica 2. Kecskemét, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma. 215–224.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2009b

Pálóczi Horváth A.: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületen. In: *„Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 217–232.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2012

Pálóczi Horváth A.: Nomád betörések Magyarországra a 10–11. században. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó G. – Péterfi B. – Vadas A. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó. 27–37.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2013

Pálóczi Horváth A.: A középkori alföldi lakóház és telek a szentkirályi ásatási eredmények alapján. In: *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában. Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Mészáros M. Kiskunfélegyháza, 2013, Kun Összefogás Konzorcium és Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma. 29–41.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2014

Pálóczi Horváth A.: A kunok régészeti kutatásának néprajzi-művelődéstörténeti tanulságai. *Ethn.* 125 (2014) 79–114.

PAULER – SZILÁGYI 1900

A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest, 1900, Magyar Tudományos Akadémia.

PETKES 2006

Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd–Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez. *Alba Regia* 35 (2006) 93–123, 1–8. t.

PLETNEVA 1958 (PLETNYOVA, SZ. A.)

Pletneva, S. A.: Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskih stepjah. In: *Trudy Volgo-Donskoj Arheologičeskoj Ekspedicii.* I. Red.: M. I. Artamonov. MIA 62. Moskva–Leningrad, 1958, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 151–226.

PLETNEVA 1963

Pletneva, S. A.: Kočevničeskij mogil'nik bliz Sarkela-Beloj Veži. In: *Trudy Volgo-Donskoj Arheologičeskoj Ekspedicii.* III. MIA 109. Moskva–Leningrad, 1963, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 216–259.

PLETNEVA 1973

Pletneva, S. A.: *Drevnosti černyh klobukov.* Arheologija SSSR. Moskva, 1973, Nauka.

PLETNEVA 1974

Pletneva, S. A.: *Poloveckie kamennye izvajanija.* Arheologija SSSR. Moskva, 1974, Nauka.

PVL 1950

Povest' Vremennyh Let. I. Tekst i perevod. Podgotovka teksta D. S. Lihačeva i B. A. Romanova. Pod redakcij V. P. Adrianovoj-Peretc. Moskva–Leningrad, 1950, Nauka.

RANSANUS 1999

Ransanus, P.: *A magyarok történetének rövid foglalata.* Ford.: Blazovich L., Sz. Galántai E. és Kulcsár P. MMTF. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

RÁSONYI 1957

Rásonyi, L.: Les noms toponymiques comans du Kiskunság. *Acta Linguistica ASH* 7 (1957) 73–146.

RÁSONYI 1967

Rásonyi, L.: Les anthroponymes comans de Hongrie. *Acta Orientalia ASH* 20 (1967) 135–149.

RÁSONYI 1970

Rásonyi, L.: *Les Turcs non-islamisés en Occident (Péçénègues, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les Hongrois).* Philologiae Turcicae Fundamenta III. Wiesbaden, 1970, Franz Steiner Verlag.

RÁSONYI 1981

Rásonyi L.: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál.* Budapest, 1981, Magvető Kiadó.

RASOVSKIJ 1933

Rasovskij, D. A.: Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. *Sem. Kond.* 6 (1933) 1–66.

RASOVSKIJ 1935

Rasovskij, D. A.: Les Comans et Byzance. *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare* IX. Sofia, 1935. 346–354.

RASOVSKIJ 1935–1940

Rasovskij, D. A.: Polovcy. I–IV. *Sem. Kond.* 7 (1935) 245–262.; 8 (1936) 161–182.; 9 (1937) 71–85.; 10 (1938) 155–178.; 11 (1940) 95–128.

RITOÓK – GARAM 2007

A tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25–szeptember 30. Katalógus. Szerk.: Ritoók Á. – Garam É. Budapest, 2007, Magyar Nemzeti Múzeum.

RÓZSA – TUGYA 2012

Rózsa Z. – Tugya B.: Kik voltak az első Orosháza lakói? – Problémafelvetés egy kutatás kezdetén. In: *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából.* Szerk.: Kovács E. Orosháza, 2012, Szántó Kovács János Területi Múzeum. 17–31.

ROSTA 2009

Rosta Sz.: *Új eredmények a kunok Duna–Tisza közti szállásterületének kutatásában.* In: „Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 175–216.

SÂMPETRU 1973

Sâmpetru, M.: Înmormîntări peceenege din Cîmpia Dunării. *SCIV* 24 (1973) 443–468.

ŠČERBAK 1959

Ščerbak, A. M.: Znaki na keramike i kirpičah iz Sarkela–Beloj Veži (K voprosu o jazyke i pis'mennosti pečenegov). In: *Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj ekspedicii.* II. MIA 75. Moskva–Leningrad, 1959, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 362–389.

SELMECZI 1973

Selmeczi L.: *Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében.* Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1973. Szolnok, 1973. 105–115.

SELMECZI 1974

Selmeczi L.: Nomád települési struktúra a Nagykunságban (Orgondaszentmiklós 14–16. századi település ásatásának eredményei). In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Faluk. II. Mezővárosok. III. Tanyák.* Szerk.: Hofer T. – Kisbán E. – Kaposvári Gy. Budapest–Szolnok, 1974, Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum. I. 47–58.

SELMECZI 1981

Selmeczi L.: A négyszállási jász temető. *Com. Arch. Hung.* 1981. 165–178.

SELMECZI 1982

Selmeczi L.: *A magyarországi kunok temetkezése a XIII–XVI. században.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 10. Halottkultusz. Budapest, 1982, MTA Néprajzi Kutatócsoport. 95–109.

SELMECZI 1992

Selmeczi L.: *A négyszállási I. számú jász temető.* BTM Műhely 4. Budapest, 1992, Budapesti Történeti Múzeum.

SELMECZI 1996

Selmecki L.: A jászok betelepülése a régészeti leletek tükrében. A magyarországi jászok régészeti kutatása. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, Dürer terem. 1996. május 10.–1996. október 6. Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 1996, Erkel Ferenc Múzeum. 67–87.

SELMECZI 2001

Selmecki L.: Egy eltűnt jász település nyomában. In: *A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000*. Szerk.: Hortiné Bathó E. – Kiss E. JK 4. Jászberény, 2001, Jász Múzeumért Alapítvány. 127–149.

SELMECZI 2005a

Selmecki L.: A jászok betelepítése Magyarországra. Korai jász sírok a négyszállási temetőben. *Com. Arch. Hung.* 2005. 565–586.

SELMECZI 2005b

Selmecki L.: *A jászok eredete és középkori műveltsége*. JF 37. Jászberény, 2005, Jász Múzeumért Alapítvány.

SELMECZI 2011a

Selmecki L.: Élet a török hódoltság idején. In: BATHÓ – PAPP 2011. 100–108.

SELMECZI 2011b

Selmecki L.: *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag, 2011, Karcag Város Önkormányzata.

SELMECZI 2012

Selmecki L.: *Az atyák emlékezeti. A Kaukázustól a Zagyva-Tarna völgyéig. (A magyarországi jászok régészeti leletei és középkori műemlékei)*. JF 49. Jászberény, 2012, Jász Múzeumért Alapítvány.

SENGA 1992

Senga T.: A besenyők a 8. században. *Századok* 126 (1992) 503–516.

ŠER 1966

Šer, Ja. A.: *Kamennye izvajanija Semireč'ja*. Moskva–Leningrad, 1966, Izdatel'stvo «Nauka».

SIMON 2007

Simon R.: *Ibn Fadlân. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007, Corvina.

SOMHEGYI 1996

Somhegyi T.: Állattartás a középkori Szentkirályon. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest, Vajdahunyadvár, 1996. június 28.–1996. december 31. Szerk.: Pálóczi Horváth A. Budapest, 1996, Magyar Mezőgazdasági Múzeum–Szentkirály Község Önkormányzata. 29–35.

SPINEI 1982

Spinei, V.: *Moldova în secolele XI–XIV. La Moldavie aux XIe–XIVe siècles*. București, 1982, Editura Științifică și Enciclopedică.

SPINEI 1985

Spinei, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și Turanici. Réalités ethniques et politiques en Moldavie Méridionale aux Xe–XIIIe siècles. Roumains et Touraniens*. Iași, 1985, Editura Junimea.

SPINEI 2003

Spinei, V.: *The Great Migrations into the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Translated by Dana Bădulescu. Cluj-Napoca, 2003, Romanian Cultural Institute–Museum of Brăila Istros Publishing House.

SRH

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938, Academia Litter. (Reprint kiadás: Budapest, 1999, Nap Kiadó.)

ŠVECOV 1979

Švecov, M. L.: Poloveckie svjatilišča. *Sov. Arh.* 1979:1, 199–209.

ŠVECOV 1980

Švecov, M. L.: Kotly iz pogrebenij srednevekovyh kočevnikov. *Sov. Arh.* 1980:2. 192–202.

SZABÓ I. 1966

Szabó I.: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ J. 2013

B. Szabó J.: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században.* Budapest, 2013, Corvina.

SZABÓ K. 1938

Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene.* Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest, 1938, Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Magyar Történeti Múzeum.

SZABÓ K. 1886

Szabó Károly: *Kun László 1272–1290.* Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1886, Méhner Vilmos. (Reprint kiadás: Budapest, 1988, ÁKV–MAECENAS.)

SZABÓ L. 1979–1982

Szabó L.: *A jáász etnikai csoport.* I–II. Szolnok, 1979–1982, Szolnok Megyei Múzeum.

SZABÓ L. 1982

Szabó L.: *Jászság.* Budapest, 1982, Gondolat.

SZABÓ L. 2003

Szabó L.: Megjegyzések a böszörmények kérdéséhez. A Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. *DDMÉ 2002–2003* (2003) 73–108.

SZÉKELY 1999

V. Székely Gy.: A kelebíai ezüstkincs sisakdíszes lemeze és heraldikai vonatkozásai. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1998.* Szerk.: Romsics I. – Wicker E. Kecskemét, 1999, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete. 49–58.

SZÉLL 1940

Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *Dolg.* 16 (1940) 159–180.

SZÜCS 1987

Szücs J.: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport Évkönyve.* Budapest, 1987. 11–27.

SZÜCS 1993

Szücs J.: *Az utolsó Árpádok.* História Könyvtár. Monográfiák 1. Budapest, 1993, História, MTA Történettudományi Intézete.

TAKÁCS I. 1988

Takács, I.: Collecting biological finds by water-sieving from the well of a mediaeval village. In: *Archaeometrical Research in Hungary*. Eds.: Járó, M. – Költő, L. Budapest, 1988, National Centre of Museums. 275–281.

TAKÁCS I. 1990

Takács I.: Szentkirály középkori falu zoológiai leletei (4–4/a. ház-gödöről). *MMMK 1988–1989* (1990) 95–110.

TAKÁCS M. 1997

Takács M.: Középkori buzogányok a kajárpéci Helytörténeti Gyűjteményből. *Com. Arch. Hung.* 1997. 215–219.

TÁLAS 2013

Tálas N.: A kunok fegyverzete a 11–15. században. In: *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában*. Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Mészáros M. Kiskunfélegyháza, 2013, Kun Összefogás Konzorcium és Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma. 42–60.

TÁLASI 1977

Tálas I.: *Kiskunság*. Budapest, 1977, Gondolat.

TEODOR 1961

Teodor, D. Gh.: Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași. *Arheologia Moldovei* 1 (1961) 245–269.

TOČIK 1964

Točik, A.: Záchranny vyskum v Bajči–Vlkanove v rokoch 1959–1960. *Študijné Zvesti AUSAV* 12. Nitra, 1964. 5–185.

TORMA 1996

Torma A.: Szentkirály archeobotanikai leletei. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest, Vajdahunyadvár, 1996. június 28.–1996. december 31. Szerk.: Pálóczi Horváth A. Budapest, 1996, Magyar Mezőgazdasági Múzeum–Szentkirály Község Önkormányzata. 37–43.

TÓTH Cs. 2007

Tóth Cs.: A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: *RITOÓK–GARAM 2007*. 79–90.

TÓTH Z. 1933

Tóth Z.: A kígyópusztai csat jelentősége. *Turul* 47 (1933) 11–18.

TÓTH Z. 1943

Tóth, Z.: La boucle de Kígyópuszta. *Arch. Ért.* 71 (1943) 174–184.

VÁRKONYI 1985

Magyarország története 1526–1686. Főszerk.: Pach Zs. P. Szerk.: R. Várkonyi Á. Magyarország története tíz kötetben. 3. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó.

VÁSÁRY 1993

Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. MÖTK 7. Szeged, 1993, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja.

VÁSÁRY 1993

Vásáry I.: Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli, tatár). In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton A. MÖTK 14. Budapest, 2001, Balassi Kiadó. 186–195.

VÉKONY 2003

Vékony G.: Népnév és autonómia: a filiszteusok. In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk.: Bánkiné Molnár E. Kiskunfélegyháza, 2003, Kiskun Múzeum Baráti Köre. Bibl. Cum. 4. 55–59.

VÖRÖS 2000

Vörös I.: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Ópusztaszeren*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Ópusztaszer, 2000, Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark Közhasznú Társaság és Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 71–119.

WOODFIN – RASSAMAKIN – HOLOD 2010

Woodfin, W. T. – Rassamakin, Y. – Holod, R.: Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea littoral in the early thirteenth century. Costume from the Chungul Kurgan. In: *Theorizing Cross-Cultural Interaction Among the Ancient and Early Medieval Mediterranean, Near East and Asia*. Matthew P. Canepa (ed.) *Ars Orientalis* 38. Washington, 2010, Smithsonian Institution. 155–186.

ZIMONYI 2012

Zimonyi I.: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *AUSz Acta Historica* 106 (1998) 129–144. = in: Zimonyi István: Középkori nomádok – korai magyarok. *MÓTK* 27. Budapest, 2012, Balassi Kiadó. 47–61.

ZOLNAY 1965

Zolnay L.: István ifjabb király számadása 1264-ből. *Budapest Régiségei* 21 (1965) 79–114.

ZSOLDOS 1997

Zsoldos A.: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. *Tört. Szle* 39 (1997) 69–98.

INTERNETES FORRÁSOK

RADZIWIŁŁ

Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika: *Radziwiłł Chronicle*, Library of the Russian Academy of Sciences, inv. OC 34.5.30. http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Radzivil_Chronicle

SKYLITZES (IOANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ)

Ioannes Skylitzes: *Synopsis istoriön*. Codex Graecus Matritensis Ioannes Skylitzes, Biblioteca Nacional de España, Madrid, MS Graecus Vitr. 26-2. http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Madrid_Skylitzes

KÉPJEGYZÉK

1. Különbféle nemzetségek bejövetele (*Introitus diversarum nacionum*). Miniatúra a Képes Krónikából, 32. oldal.
2. A trónörökös herceg uralmi területei a 10. századi Magyarországon, a csatlakozott népek valószínű szállásvidékei (Györffy Gy. 1977. 5. ábra nyomán).
3. 10. század végi sisak Pécsről, talán a fejedelmi testőrséghez tartozó kelet-európai harcos használta. Pécs–Domb utca, 10. század vége. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: RO 2613. (Kalmár J. 1971. és Kiss A. 1983. nyomán).
4. Vérbulcsú és Örsúr vezér, a krónikás szerint a magyarok hatodik és hetedik kapitányának ábrázolása, „S” iniciáléban (Képes Krónika, 26. oldal).
5. Katonai segédnépek és határvédő népelemek településhelyei az Árpád-kori Magyarországon: 1 – a gyepű vonala, 2 – kabarok és kazárok, 3 – kálizok, böszörmények, 4 – székelyek. Nem tüntettük fel az eredeti térképen szereplő más népelemeket (nyékek, kék-kendek, besenyők) (H. Göckenjan 1972. 234. nyomán).
6. Iszmail ibn Ahmed számánida emír 893. évi hadjárata a karlukok ellen Buharából Taraz városáig (a szerző adatai felhasználásával tervezte Nagy Béla).
7. Iszmail ibn Ahmed számánida emír síremléke Buharában (a szerző felvétele, 1985).
8. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár képe egy elefántcsont faragványon, amint Krisztus koronát helyez a fejére (Moszkvai Történeti Múzeum, Györffy Gy. 1977. 7/a. kép nyomán).
9. A besenyők vándorlása és törzseik elhelyezkedése a kelet-európai steppén a 10. században (Pálóczi Horváth A. 1989b. 1. ábra nyomán).
10. Kazár területen, a Volga torkolatvidékén előkerült 10. századi nomád sír leletei (Asztrahani terület, Lapasz falu, M. I. Artamonov 1962. 326. nyomán).
11. Életfát ábrázoló, levél alakú csüngő 11. századi besenyő női sírból az Al-Duna vidékéről. A sírt az ókori Histria II. fürdőépületének romjai közé temették. 10. századi, madár alakú áttört ruhaveret az Alsó-Volga vidékéről (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 8–9. ábra).
12. Besenyő harcos sírja a Volga vidékéről. A lóbórt a benne hagyott koponyával és lábcsontokkal a koporsó fölé helyezték (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, A. S. Komantseva 1977. 2–3. kép nyomán).
13. Zabla, hevedercsat, kengyelpár moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, V. Leahu–G. Trohani 1978. 3. kép nyomán).
14. Fokos, kés, csiholó, kovakő moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, V. Leahu–G. Trohani 1978. 2. kép nyomán).
15. Öv- és lószerszámveretek a gajevkai besenyő sírból (A. N. Kirpičnikov 1973. VIII–IX. t. nyomán).
16. Szügyelőveretek és szíjelosztó a gajevkai besenyő sírból (A. N. Kirpičnikov 1973. VIII. t. nyomán).
17. Lószerszámveretek besenyő harcos sírjából (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, A. S. Komantseva 1977. IV. t. 1, 3. nyomán).
18. Sarkel várának alaprajza (M. I. Artamonov 1962. 300. és Fodor I. 2009. 57. nyomán).
19. Bizánciak harca a besenyőkkel. Miniatúra Ioannész Szkülitész „Synopsis istoriôn” című művének 12. századi madridi kéziratából (Codex Graecus Matritensis Ioannes Skylitzes Fol173ra, Biblioteca Nacional de Madrid).
20. 11–12. századi besenyő harcos (Boldog Z. 2013. 85. nyomán).

21. Tonuzaba betelepülésének és temetkezésének leírása Anonymus gestájának végén, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kódexből (Anonymus 1977. 70–71. nyomán).
22. Nándorfehérvár ostroma és bevétele 1071-ben, miniatúra „F” iniciáléban a *De adventu Bissenorum in Hungariam* (A besenyőknek Magyarországra jöttéről) fejezet elején (Képes Krónika, 74. oldal).
23. II. István koronázása, miniatúra „P” iniciáléban. A kép és a fejezet címe *Stephanus Colomani filius coronatur in regem* (Kálmán fiát, Istvánt királlyá koronázzák. Képes Krónika, 108. oldal).
24. Besenyő szállásvidékek és régészeti leletek az Árpád-kori Magyarországon. 1. Besenyő településcsoportok. – 2. Besenyő jellegű régészeti leletek: 1. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök, 2. Sárbogárd–Templom-dűlő, 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs, 6. Fácánkert–Kajmándi sziget, 7. Kölesd–Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs–Farkasd pusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény–Borsodi földvár, 12. Sárrétudvari–Hízóföd, 13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szörényvár. – 3. Tomajmonostora, a Tonuzabától származó besenyő Tomaj nemzetség központja (Györffy Gy. 1939. térképmelléklete, valamint Petkes Zs. 2006. 2. ábra adatai felhasználásával rajzolta a szerző).
25. Mezőföld középkori települései. A Sárvíz mentén található az Árpád-kori besenyő szállásvidék, ettől keletre a 13–16. századi kun Hantos-szék (Hatházi G. 2004. 1. térkép nyomán).
26. Kovácsoltvas oldalpálcás zablá, szegecseket utánzó ezüstberakással a Sárbogárd–Tinódpusztán előkerült besenyő sírból. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 46/1877.2. = 97/1950.3. (Karáth József felvétele).
27. Keleti típusú 11–12. századi szablyák a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. 1. Sárbogárd–Tinódpusztá, 1. sz. szablya. ltsz.: 52/1878. = FN 53.330. (a szerző feltételes azonosítása). 2. Ismeretlen lelőhely. ltsz.: FN 53.232. 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 2. sz. szablya. ltsz.: 65/1878. = FN 52.40. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
28. A tinódi 2. számú szablya markolatrésze és keresztvasa szétszerelt állapotban, két nézetben (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
29. A tinódi 2. számú szablya markolatán és keresztvasán vörösréz borítás nyoma látható (Dékány Ágoston rajza).
30. Besenyő kengyelek. 1. Sárbogárd–Tinódpusztá. 2. Kölesd–Itatóhegy. 3. Alap. 4. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök (a szerző rajza Hatházi G. 1996. 248, 4. t. nyomán; lásd még Pálóczi Horváth A. 1989b. 18. ábra).
31. Merev szájvasú, besenyő típusú zablák. 1. Bajcs–Farkasd pusztá (Bajč–Vlkanovo, Szlovákia), 10. ház. 2. Szászváros–Pemilordomb, 6. sír (Orăștie–Dealul pemilor, Románia) (a szerző rajza A. Točík 1964. XXXIX. t. 8. és Petkes Zs. 2006. 7. t. nyomán).
32. Sárbogárd–Templom-dűlő 2. sír leletei. 1. Tegezfedél. 2. Íjtegez függesztőfüle. 3. Kőpús nyílhegy. 4. Íjmerevítő csontlemez. 5. Csikózablá (Petkes Zs. 2006. 2–4. t. nyomán).
33. Besenyő típusú, 11–12. századi négytüskés buzogányok a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. 1. Ismeretlen lelőhely, ltsz.: FN 55.3651. 2. Szörényvár (Turnu Severin, Románia), ltsz.: FN 52.42. (Dékány Ágoston eredeti rajza, lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 6. és 22. ábra).
34. Türk lovasok ábrázolásai Altaj vidéki sziklarajzokon (Szulek, 8–10. század, M. I. Artamonov 1962. 210. nyomán).
35. Kül tegin 732-ben emelt síremléke, egyik oldalán türk rovásírásos, másik oldalán kínai felirat örökíti meg a nagy hadvezér tevékenységét, így az oguzokkal folytatott harcait is (A. Dosymbaeva – M. Žoldasbekov 2013. 636. nyomán).
36. Az oguzok és a besenyők nyugat felé vándorlása belső-ázsiai őshazájukból a közép-ázsiai steppékre (Belső-Ázsia és a steppe a 8. században) (tervezte Nagy Béla).

37. A „fekete süvegesek” törzsszövetségéhez tartozó besenyő, úz (tork) és berendej népesség szállásterülete a Rosz folyó vidékén: a – óorosz városok, b – nomád szállások, c – besenyők földje a régészeti adatok szerint, d – erdő, e – kun hadjáratok (S. A. Pletneva 1973. 8. kép nyomán).
38. Torszk városánál (Ukrajna) V. A. Gorodcov által feltárt úz (tork) sír (S. A. Pletneva 1958. 6. kép nyomán).
39. Rosz folyó vidéki 12. századi úz sírok leletei. 1–6. Nyílhegyek, Peski 323. kurgán. 7–9. Lószerszám, Babicsi (a szerző rajza S. A. Pletneva 1973. 29. t. 1–6, 46. t. 11–13. nyomán).
40. Aranyozott rézlemezzel díszített kengyel úz temetkezésből a „fekete süvegesek” szállásvidékén, Babicsi lelőhelyről. (a szerző rajza S. A. Pletneva 1973. 46. t. 5. nyomán).
41. A „fekete süvegesek” törzsszövetség egyik előkelő úz harcosának sisakja Babicsi lelőhelyről, 12. század (S. A. Pletneva 1973. 47. t. 1. nyomán).
42. Nomád vándorlás a 10–11. században. A kun törzsszövetség kialakulása, valószínű alkotóelemeinek nyugat felé költözése (Pálóczi Horváth A. 1994. nyomán).
43. A kelet-európai kun steppe a 12–13. században. 1. Az orosz fejedelemségek déli és keleti határa 1055-ben. 2. A „fekete süvegesek” szállásterülete (Pálóczi Horváth A. 1989b. 29. ábra nyomán).
44. Igor fejedelem üldözi a menekülő kunokat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 463. oldal, 15. század).
45. Orosz támadás elől jurta-kocsival menekülő kun csapat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 483. oldal, 15. század).
46. Kun lovassír a Volga-vidékről (Novonikolszkoe, 16. kurgán, 13–14. század). A lovat a halott bal oldalán padkára helyezték (A. S. Komantseva 1977. 18–19. kép nyomán).
47. Csontból faragott tegezdzsiek kun sírokból (S. A. Pletneva 1958. 17. kép nyomán).
48. Faragott csontlemezekkel díszített 13–14. századi kun tegezdek rekonstrukciója (N. V. Malinovskaja 1974. XIX. t. nyomán).
49. Nyeregkása faragott csontlemez díszes a Rosz folyó vidékéről, 12–13. század (Zelenki, 303. kurgán, S. A. Pletneva 1973. 7. t. nyomán). Magas kápájú, ún. kitaj típusú nyereghez tartozott.
50. Csingul-kurgán, az Azovi-tenger mellékén négy lóval eltemetett kun fejedelem sírja (Zamoszie 5. kurgán, Ukrajna. Az 1991-ben a Schleswig-i Archäologisches Landesmuseumban megrendezett *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* kiállítás katalógusa alapján, Selmeczi 2011b. 13. kép nyomán).
51. Csingul-kurgán, a kun fejedelmi sír rajza (V. Otroščenko–Ju. Rassamakin 1986. 3. kép nyomán).
52. Csingul-kurgán, a kun fejedelem elektrontól fonott nyakéke (V. Otroščenko–Ju. Rassamakin 1986. 7. kép 3. nyomán).
53. 12–13. századi steppei sisakok. 1. Ismeretlen lelőhely (Ukrajna). 2. Peski, 323. kurgán (Ukrajna). 3. Nikolszkoje (Oroszország). (1–3. Kirpičnikov 1971. XIII. t. 1, XV. t. 2, XVI. t. 1. nyomán). 4. Zamoszie, 5. kurgán, „Csingul-kurgán” (Otroščenko–Rassamakin 1986. 7. kép 2. nyomán). 5. Vatra Moldoviței–Hurghișca (Románia). 6. Moscu (Románia) (5–6. Spinei 1982. 27, 36. ábra nyomán) (A szerző rajza).
54. Kun bronz üst függesztőlánccal, az áldozati szertartásoknál volt szerepe (Nyizsnyaja Kozinka, A. A. Gorbenko–V. A. Korenjako–B. E. Maksimenko 1975. 1. kép nyomán. Dékány Ágoston rajza).
55. Donyec vidéki kun szentély: kettős kökerítés, bejárata a nyugati oldalon, középen állították fel az elhunytak szobrát (Novoszelovka, 2. kurgán, M. L. Švecov 1979. 5. kép nyomán).

56. Kun kőszobor Jerney János gyűjtéséből. Kezében csészét tartó álló férfialak sisak, kaftán és az övön függő tárgyak – tegez, fésű, szablya, íjtartó tegez, korbács – ábrázolásával. A gyűjtés helye: Csernyovka falu az Azovi-tenger északi partján. (Jerney J. 1851. II. 60, II. t. 1. nyomán).
57. A kun férfi szobrok különféle típusai. 1. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 8007, katalógusszám: 45. 2. Zaporozsjei Történelmi Tájmuzeum, katalógusszám: 134. 3. Moszkvai Történelmi Múzeum, katalógusszám: 1286. (S. A. Pletneva 1974. 12, 20, 78. t. nyomán, a szerző rajza, lásd Pálóczi Horváth 1980. 1. ábra).
58. A kun női szobrok különféle típusai. 1. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 8008, katalógusszám: 46. 2. Aszkania-Nova, katalógusszám: 1237. 3. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 7973, katalógusszám: 12. 4. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 8009, katalógusszám: 47. (S. A. Pletneva 1974. 4, 14, 74. t. nyomán. A szerző rajza, lásd Pálóczi Horváth 1980. 2. ábra).
59. Kun típusú ezüst fülbevalók 12–13. századi nomád sírokból (Zelenki 365. kurgán, Pletneva 1973. 13. t. 1. nyomán; Nyizsnyaja Kozinka, A. A. Gorbenko–V. A. Korenjako–B. E. Maksimenko 1975. 1. kép 6. nyomán. Dékány Ágoston rajza).
60. István ifjabb király, „a kunok ura” 1269. évi oklevele *Babay* föld átadásáról a kalocsai káptalannak. V. István trónörökös korában, 1262 végétől 1270-ben történt trónra lépéséig viselte a „Magyarország ifjabb királya, erdélyi herceg, a kunok ura” címet, amint ennek az oklevélnek az *intitulatio*-jában is olvasható: *Stephanus dei gracia junior rex Hungariae dux Transilvanus dominus Cumanorum*. Az oklevelet István kettős pecsétje zárja le, hátlapján páncélos lovas ábrázolásával, amelyet korábban mint Stiria hercege használt. (MNL Magyar Országos Levéltár, Dl. 86.834. Lásd Pálóczi Horváth 1989b. 5. kép).
61. A morvamezei (dürnkruiti) csata első fázisa a magyar sereg rohamával (A. Kusternig 1979. térkép-melléklete nyomán).
62. Lovagi harci jelenet ábrázolása a kigyópusztai csaton (Dékány Ágoston rekonstrukciós rajza, Pálóczi Horváth A. 1994. 40. ábra).
63. Erzsébet királyné, V. István felesége, a kun fejedelem leányának pecsétje (Dékány Ágoston rajza). Előlapján a királyné farkasfejes trónszéken ül, körirata: + ELISABET DEI GRATIA REGINA VNGARIE ET FILIA + IMPERATORIS CVMANORVM = *Erzsébet, Isten kegyelméből Magyarország királynéja és a kunok nagyfejelmének leánya*. Hátlapján lilomos koronából kinövő kettőskereszt, körirata: + S(igillum) VXORIS STEFANI REGIS QUINTI QVARTI BELE ILLUSTRIS REGIS FILI(i) = *V. István király, felséges IV. Béla király fia nejének pecsétje* (Szabó K. 1886. 131. nyomán).
64. Fülöp fermói püspök, pápai legátus Magyarországra jön. Miniatura „H” iniciáléban *Firmanus legatus intrat* (Eljön a fermói legátus) felirattal (Képes Krónika, 129. old.).
65. A leányrabló kun alakja a kakaslomnici r.k. templom (Vel’ká Lomnica, Szlovákia) Szent László-legendájának Üldözés jelenetében, 14. század eleje. (a szerző felvétele, 1974).
66. IV. László király megölése. Miniatura „P” iniciáléban *Rex Ladislaus interficitur* (László királyt megölik) felirattal (Képes Krónika, 129. old.).
67. Nagy Lajos király és udvara. A trónon ülő király jobbán páncélos lovagok, balján keleti ruhás előkelők. A Képes Krónika címlapjának első miniatúrája.
68. A csengelei kun vezér sisakja. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, Itsz.: 2001.3.1. (Horváth F. 2001. 154. nyomán).
69. Sisak a csólyosi kun vezéri sírból. Magyar Nemzeti Múzeum, Itsz.: 63.11.1.B. (Dabasi András felvétele).

70. A csólyosi sisak rekonstrukciós rajza (Soproni Emese rajza).
71. Vállat vagy térdet védő páncéllemezek a csólyosi kun harcos felszereléséből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.2–3.B. (Susits László felvétele).
72. A csólyosi sodronying szövésmodja (Kónya Kálmán felvétele).
73. A csólyosi sír sodronyingének töredékei. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.4.B. (Dabasi András felvétele).
74. Hátrafelé nyilazó kun harcos a székelydályai (Daia, Románia) unitárius templom falfestményén (a szerző felvétele, 2012).
75. Szent László-legenda, Birkózás. A székelyderzsi (Dîrjiu, Románia) unitárius templom falfestménye, 1419. (a szerző felvétele, 2012).
76. Hátrafelé nyilazó kun harcos a szepesmindszenti (Bijacovce, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson, 14. század második fele (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 53. ábra).
77. Kun tegez a kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 41. ábra).
78. A csólyosi sírlelet nyílhegyei. 1. Lapos, nyúlánk, gerincelt, peremes nyakú vas nyílcsúcs. 2. Lapos, gerincelt, kissé aszimmetrikus acél nyílcsúcs. 3. Széles, lapos, rombusz alakú vas nyílcsúcs, hegyénél átfürt. 4. Lándzsa alakú acél nyílhegy, páncéltörő típus. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.5–8. B. (Dabasi András felvétele).
79. Szablyák és kétélű kard előkelő kun temetkezésekből. 1. Felsőszentkirály, 2. Erdőtelek, 3. Kunszentmárton–Jaksorérpart (Pálóczi Horváth A. 1994. 33. ábra nyomán).
80. Kun típusú, tizenkét tüskés buzogány bronzból, ismeretlen magyarországi lelőhelyről. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: FN 54.2175. (Dékány Ágoston eredeti rajza, lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 52. ábra).
81. Lószerszám a bánkúti női sírból. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, ltsz.: 9290–9292. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele).
82. Kengyelpár a csólyosi sírből. Többesoros ezüst szegecseléssel díszítették, felületét aranyozták. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.9–10.B. (Dabasi András felvétele).
83. Csólyosi kengyel füle, kinagyítva jól láthatók az ezüstdrót berakások (Susits László felvétele).
84. Zabtlák magyarországi kun temetkezésekből. 1. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 2. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 3. Nagykamarás–Bánkút, 4. Erdőtelek (Pálóczi Horváth A. 1994. 30. ábra nyomán).
85. Kengyelek magyarországi kun temetkezésekből. 1. Nagykamarás–Bánkút, 2. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 3. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 4. Csólyos, 5. Erdőtelek (Pálóczi Horváth A. 1994. 31. ábra nyomán).
86. A Kiskunmajsa–Kuklis-tanyánál előkerült sírlelet. 1. szablya, 2–3. kengyelpár, 4. zablá, 5. kés (Horváth F. 2003. 3. kép nyomán).
87. Hátrafelé nyilazó kun lovas alakja padlótéglán. Budapest–Margitsziget, az esztergomi érsek nyaralója, 13. század vége. Érdy János 1847. évi gyűjtése, elveszett tárgy. (Jerney J. 1851. II. 266–268, III. t. nyomán).
88. Kun lószerszám ábrázolása a karaszközi (Kraskovo, Szlovákia) Szent László-legenda falképén, 14. század (Dékány Ágoston rajza, lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 56. ábra).
89. A Szent László-legenda a türjei premontrei templom falfestményén. Kivonulás és Üldözés (a szerző felvétele, 2008).

90. Szent László és a leányrabló kun harca. Miniatúra „P” iniciáléban a *Devastant Cuni Hungariam* (A kunok dúlják Magyarországot) fejezet elején (Képes Krónika, 72. oldal).
91. Szent László üldözi a leányrabló kunt (Magyar Anjou Legendárium XLIV-10. kép).
92. A kígyópusztai aranyveretes öv vésett, niellós díszítéssel. 1. A csat aranylemeze lovagi harci jelenetet ábrázol. A csatkarika és a pecek ezüsből öntött, aranyozott. 2–5. 4 db kerek övveret, középső részük félgömb alakúra domborított, karimájukon vésett, niellós latin felirat, lovagi védőszentekhez intézett fohászok. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 61.64.1–5.C. (Dabasi András felvétele).
93. A kígyópusztai öv kerek vereteinek feliratai (Dékány Ágoston rajza).
 +S’MARGARETA·ORA PRO ME = *Szent Margit, imádkozz értem*
 +S’BARTHOLOME·ORA PRO M(E) = *Szent Bertalan, imádkozz értem*
 +S’STEPHANE·ORA PRO ME = *Szent István, imádkozz értem*
 +S’IACOBE·ORA PRO ME = *Szent Jakab, imádkozz értem*
94. A felsőszentkirályi öv. Katona József Múzeum, Kecskemét, ltsz.: 55.41.624–627. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
95. A felsőszentkirályi öv csatjának, szíjvégének és vereteinek elemző rajza (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1972. 12. kép).
96. Címerábrázolások a felsőszentkirályi övön (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1972. 19. kép).
97. A csólyosi öv. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.11–13.B. (Dabasi András felvétele).
98. Ioannész Vatatzész nikaiai császár (1222–1254) aranypénze. Előlapján a császár és a császárné képmása kettőskeresztel, hátlapján a trónoló Krisztus ábrázolása. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 102/1893. (Dabasi András felvétele).
99. A balotapusztai kun női sír ezüst karikáiból rekonstruált, ún. szarv alakú fejdísz (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth 1989b. 57. ábra).
100. Ezüst karikák a balotapusztai sírből, jellegzetes kun női fejdísz alkotóelemei. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.61–143. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989a. VI. t.).
101. Fülbevalók, kristályfüggő, nyakperec, dísztü a balotapusztai sírből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.1, 5–6, 144–146. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989a. II. t.).
102. A balotapusztai kun női sír nyakperece. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.1. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
103. Kristályfüggő és dísztü a balotapusztai sírből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.5–6. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
104. A bánkúti sír nyakperece. A második világháború alatt elveszett. (a szerző rajza Banner 1931. XX. t. 2. és Fodor 1972. 2. ábra 1. nyomán).
105. Viseleti tartozékok a balotapusztai sírből: karperecek, ruhacsat, gyűrű, készség vaskéssel. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.2–4, 7, 147–150. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989a. VII. t.).
106. A balotapusztai sír filigrándíszes ezüst karperecei. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.2–4. (Dabasi András felvétele).
107. Fejdísz karikái és ruhára varrható aranyozott ezüstveretek a balotapusztai sírből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.10–143. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele, lásd még Pálóczi Horváth A. 1989a. III, V. t.).
108. Aranyozott ezüst, filigránnal és ékkövekkel díszített ötvöstárgy a balotapusztai sírből. Felső része letört, rendeltetése ezért nehezen állapítható meg (ereklyetartó kereszt vagy serleg talpa és szára). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1893.54.8–9. (Dabasi András felvétele).

109. Kínai bronztükrő a bánkúti sírből. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele).
110. A bánkúti tükrő elemző rajza (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1994. 34. ábra).
111. Aranyozott ezüstlemez ruhadíszek és fülesgombok a perkáta szállásteremtő 45., 51., 64., 141., 161., 183. és 192. sírjából (Hatházi G. 2004. 31. kép nyomán).
112. Kun fülbevalók szállásteremtőkből (Pálóczi Horváth A. 1982. 10. kép nyomán).
113. Perkáta–Kőhalmi-dűlő 192. sír, gyöngyös tarsoly (Hatházi G. 2004. 19. kép nyomán).
114. Az ágasegyházi 31. sír viseleti leletei: fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyöngyös tarsoly tűtartóval (Fettich N. 1939. nyomán).
115. Boglárpár Sárosd/Jakabszállás–Pusztatemplom középkori temetőjéből. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár (Gerencsér Ferenc felvétele, Hatházi G. 2004. 21. kép 1. nyomán).
116. IV. László 1279. évi oklevelében a kunoknak letelepítésük és megtérítésük érdekében nemesek lakatlan birtokait adja szálláshelyül, a nemeseket vételárral vagy csere útján kártalanítja. Meney-i Endre fia Endrének ezért adja cserébe *Apcha* és *Okan* birtokokért *Cuplan* és *Junyn* földet (MNL Magyar Országos Levéltár, Dl. 90.459. Lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 6. kép).
117. A 13–14. századi kun nemzetségek szállásterülete a régészeti lelőhelyekkel (a szerző által szerkesztett térkép Horváth F. 2001. 217. és Hatházi G. 2005. 3. térkép adataival kiegészítve).
118. A csengelei kun vezéri sír rajza (Horváth F. 2001. 101. nyomán).
119. A kun vezérek településrendje a Kiskunságban (Horváth F. 2001. 219. és Hatházi G. 2005. 4. térkép nyomán).
120. Fonott ezüst nyakék a Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegyen előkerült előkelő kun sírből. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kozma Károly felvétele, Pálóczi Horváth A. 1994. 24. kép).
121. A csunegyházi előkelő kunok birtokai az Olas nemzetség szállásterületén (Pálóczi Horváth A. 1974. 4. kép nyomán).
122. A Csertán nemzetség jelvényét, csukát ábrázoló lovagi címer képe a kelebiai kincs ezüstlemezen (a szerző rajza Hatházi G. 2005. 151. kép nyomán).
123. Szentkirály, a 25. ház alaprajza (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 2000. 3. kép).
124. Szentkirály, a 25. ház makettje, a lakóház hátsó oldala a kiugró kemencével (a szerző felvétele).
125. Szentkirály, a 4/a. ház kályhájának rekonstrukciós rajza (Sabján Tibor rajza).
126. Szent Györgyöt ábrázoló kályhacsempe töredéke Szentkirály középkori faluból. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2001.1.9.K. (Kiss Béla felvétele, lásd Pálóczi Horváth A. 1996. 50–51.).
127. Szentkirály 15–16. századi falu madártávlati képe (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján. Pálóczi Horváth A. 1996. Katalógusszám: 241.).
128. Szentkirály, a 4/a. és gazdasági udvar látképe az utca felől (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján. Pálóczi Horváth A. 1996. Katalógusszám: 258.).
129. Szentkirály, a 4. telek szerkezete: a 15. századi 4/a. sz. lakóház mögött a gazdasági udvart karámfalakkal kerítették el. Az alaprajzon a karámfalak egymást átvágó alapozásárkai láthatók, melyek egymást követő periódusokat jelentenek. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 72. ábra).
130. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu 1980. évi ásatásán (a szerző felvétele).
131. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu 1980. évi ásatásán (a szerző felvétele. Pálóczi Horváth A. 1996. Katalógusszám: 260.).

132. Marhaállás. Szentkirály egyik gazdasági udvarán szabad ég alatt tartott szarvasmarhák lábnyomait tártuk fel, a falu pusztulása előtti 16. század végi rétegében (a szerző felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 18.).
133. Gazdasági eszközök. 1. Sarló, Túrkeve–Móric 2. ház. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 56.1.136.C. 2. Ló lábközépcsontjából készített ár, Szentkirály. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 75.26.9.C. 3. Ló radiusából készített, farúdra szerelhető, kihegyezett csonteszköz, Szentkirály–Ref. templom, 21. gödör, leltározatlan. Katona József Múzeum, Kecskemét (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 69, 73. ábra).
134. Csontkorcsolyák Szentkirály középkori falu 16. századi objektumaiból (29. ház és 35/b. árok), 1987. és 1989. évi feltárás. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2000.5.2–3.K. (Papp Tibor felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 56, katalógusszám: 87–88.).
135. Állattartással kapcsolatos vaseszközök Kecskemét környéki elpusztult középkori falvak anyagából: a) lóvakaró, b) béklyó, c) béklyókulcsok, d) szénahúzó, e) juhnyíró olló, f) ösztöke. A második világháború folyamán elpusztult anyag (Szabó K. 1938. nyomán, Pálóczi Horváth A. 1989b. 70. ábra).
136. Egy 15. századi szentkirályi háztartás edényei. Ezeknek az agyagedényeknek – különböző méretű korsóknak, fazekaknak és egy bögrének – a töredékeit tapasztották be a 4/a. ház kiugró konyhai sütökemencéje fenekének 2. rétegébe, a 15. század második felében. Az edényeket tehát a 15. század közepe táján használták. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 93.2.1–11.K. (Kiss Béla felvétele).
137. Csengele–Bogárhát, a kun vezéri sír mellett feltárt északi ház alaprajza (Horváth F. 2001. 129. nyomán).
138. Aranyozott ezüst, préselt ruhadíszek és ezüst fejegyűrűk a Móra Ferenc által feltárt öttömösi 14. századi szállástemetőből. 1. Kerek veret heraldikai liliom ábrázolással. 2. Kerek veret hatágú csillaggal, belsejében rozetta. 3. Liliomos kerek veret. 4. Kerek veret kiterjesztett szárnyú sas ábrázolással. 5. Három karéjos, lóhere ábrázolásos veret. 6. Négyzetes veret, a négy mezőben és középen erősen kidudorodó kúpok. 7. Négyzetes veret, díszítése átlósan elhelyezett, kifelé néző négy palmettaszerű levél. 8. Fejegyűrű, díszítése kereszt alakban elhelyezett ágak négy csigavonalas levéllel. 9. Fejegyűrű, középen rovátkolt levélcsoporttal, kétoldalt búzakalász díszítéssel. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 17/1905. (a szerző rajza).
139. Az ágasegyházi 36. sír viseleti leletei: gömbös fülbevalók, fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyűrű (Fettich N. 1939. nyomán).
140. Felhúzott lemezgömbös fülbevaló a karcag–orgondaszentmiklósi szállástemető 41. sírjából. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kónya Kálmán felvétele, Pálóczi Horváth A. 1989b. 66. kép).
141. Párta maradványai a szentkirályi templom körüli temető 1985-ben feltárt 293. sírjából, 16. század. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2001.1.85.K. (Csecsetka Ferenc felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 52, katalógusszám: 51.).
142. Olvasó keresztje a szentkirályi templom körüli temető 29. sírjából, 17–18. század. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 79.14.20.C. (Papp Tibor felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 53, katalógusszám: 60.).
143. Károly Róbert 1323-i oklevelének facsimile másolata. A király tizennyolc, név szerint megnevezett játszt kivesz saját uraik, bizonyos Keverige és fiai joghatósága alól, és szabadságjogokkal ruházza fel őket. A Jászkun oklevéltárral együtt elveszett oklevél (Gyárfás I. 1870–1885. III. 463–465. nyomán).

144. Jász szójegyzék (MNL Magyar Országos Levéltár, Dl. 103.489).
145. Kijevei mellkeresztek a négyszállási temetőből (Selmeczi L. 2005. 145. nyomán).
146. Bizánci kereszténységre utaló rituális kéztartás a négyszállási temetőben (Selmeczi L. 2005. 143. nyomán).
147. Jászdózsa–Négyszállás jász temetőjéből előkerült viseleti tárgyak. 1. Aranyozott ezüst boglár akasztófüllel, boglárpár egyik fele. 2. Kauri csigák. 3. Ezüst fülesgombok. 4. 2 db bronz pántgyűrű. 5. Bronz karika-csat. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1936.15. (Soproni Emese rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 36–37. ábra).
148. Négyszállás I. 330. sír, kaukázusi szokás szerint rövid karddal eltemetett jász férfi és egy hasonló kabard sír (Selmeczi L. 2005. 147. nyomán).
149. Amulettek a négyszállási I. temető 1., 87., 118., 185. és 337. sírjából (Selmeczi L. 2005. 150. nyomán).
150. Tűtartók és gyűszűk a négyszállási I. temető 1., 76., 78., 323., 334. és 340. sírjából (Selmeczi L. 2005. 148. nyomán).
151. A Jászság térképe. Bedekovich Lőrinc: Rajzolattya a Jász megyebéli Útagnak és folyó vizeknek. 1830. (MNL Jász-Nagykunszolnok Megyei Levéltár, T.63.)
152. Török hadjáratok Magyarországon 1526–1547 (Engel P. – Szakály F. 1995. 53, 25b. térkép nyomán). A Kiskunságot 1526-tól folyamatosan érintették és pusztították a hadjáratok.
153. Sárga és zöld mázas, kisméretű korsó Szentkirály 16. századi rétegéből, az 1983. évi feltárásból. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2001.1.19.K. (Csecsetka Ferenc felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 58, katalógusszám: 104.).
154. Lazius: Hungariae Descriptio, 1570. A Duna–Tisza köze kun szállásvidékének jelentős állattartó gazdálkodását a *Cumanorum Campus* felirat, valamint legelésző szarvasmarhák és juhok jelképezik (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Adattára, Hadtörténelmi Térképtár B IXa 487/1-1.).
155. A tizenötéves háború első szakaszában (1593–1594) a Nagykunságnak és a Kiskunságnak jelentős pusztulást okoztak a tatár hadak (Engel P. – Szakály F. 1995. 65, 31a. térkép nyomán).
156. A Nagykunság a 18. század közepén a falvak és puszták ábrázolásával. Mikoviny Sámuel: Mappa Districtus Cumanorum Maiorum, 1740. (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Adattára, Hadtörténelmi Térképtár B IXa 624.).
157. A Jászkun Kerületek térképe a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc: ACVrata DeLineatio IasIgae, et VtrIVsqVe CVManiae, 1782. (MNL Jász-Nagykunszolnok Megyei Levéltár, T.62.).
1. táblázat. A kun szállássterület népessége a 13–14. században
 2. táblázat. A középkori kun szállásnevek megoszlása (13–16. század)
 1. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései (a kun régészeti leletek „A” csoportja). A sírleletek adatai, a mellékletek megoszlása rendeltetésük szerint Rövidítések: F = férfi, N = nő, M = mélység
 2. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései. A sírmellékletek és a régészeti tárgyak száma és megoszlása kulturális eredetük szerint. Az adatok sorrendje: sírmellékletek száma / tárgyak darabszáma. A kimutatás csak a régészeti tárgyakat tartalmazza, így nem szerepelnek benne a lócsontok és az étel mellékletek. Az azonos textíliához tartozó több töredék darabszáma: 1.

Sor-szám	Lelethely, előkerítés éve	Nem	Sír adatai: tájolás, mélység, Koporsó	Lovastemckezés: ló, lócsontszám	Fegyverzet: védő felszerelés, fegyverek	Ruházat, ékszerek	Eszközök, egyéb mellékletek	A lelet keltezése
1.	Ásotthalom–Bilisics, 1904	F	M: 80 cm	Lócsontok, zabla, kengyelpár	Balta, kard		Kés (2), sarló (2)	13–14. sz.
2.	Balotaszállás – Balotapuszta, 1892	N	Koporsó vaspánija			Szarv alakú fejű szarvkarikái (83), fűbevaló (2), torques, kristály függő, karperec (2), gyűrű, füllegomb, ruhaveterek: kúpos (27), rozettás (9), négyzetes (6), félgömbös (9), ruhacsat, textilszalag (öv?), textil (sávoly)	Bronz és vas karika (tarsoly része), kés, függeszű-karikás tű, serleg vagy ereklyetartó talp és szár: Pénz: III. Ióánnász Vataizész (1222–1254)	13. sz. közepe
3.	Csengele–Bogárhát, 1998	F	ÉÉK. ló: DNy, M: 202 cm. Koporsó vagy halotti kezevet	Teljes lócsontváz, zabla, kengyelpár, hevedercsat, kengyeliszj csat (2)	Sisak, sodronyíng, nyílhegyek (8), csont nyílcsics, csontlemez (tegezszár- merevítő?)	Vas övcsat, csizmaszárat tartó szíjkarikái (2), textil (vászon?)	Kés, korfácsnyél, juhcsont (éitel melléklet)	1246–1290 előtt
4.	Csőlyospálos–Csőlyospuszta, 1903	F	Koporsó vasalások (7)	Kengyelpár	Sisak, sodronyíng, páncéllemezek, nyílhegyek (4)	Veretes öv (csat, 4 veret, szíjvég), textil I–II.		1246–1290 előtt
5.	Erdőtelek	F		Zabla, kengyelpár	Szablya, bánd			13. sz.
6.	Kiskunmajsa–Kigyóspuszta I., 1816	F				Veretes öv (csat, 7 veret)		13. sz. 2. fele
7.	Kiskunmajsa–Kigyóspuszta II., 1824	F			Sodronyíng	Övcsat		13. sz.
8.	Kiskunmajsa–Kuklis-tanya, 1934	F		Zabla, kengyelpár	Szablya		Kés	13. sz. 2. fele
9.	Kunfélértő–Debeák–Szarkás, 1816	F		Zabla	Páncél, kard (?), nyílhegyek	Gyűrű, gomb, réz függő	Kések	13. sz.
10.	Kunfélértő–Inoka–Pincehegy, 1850-es évek	N	K	Teljes lócsontváz, kengyelpár, arcos veret (lószerzám)		„Koszorú” (torques?), kétfűlű gombok (48), „ezüst pikkelyek”, „gombocskák” (2)	Pénz: IV. Béla (1235–1270)	13. sz. 3. negyede
11.	Kunszentmárton – Jaksorépart, 1967	F	KÉK, M: 100 cm	Zabla, kengyelpár, hevedercsat	Kard	Vas övcsat	Ismeretlen vastárgy	13. sz. vége
12.	Nagykamarás–Bánkút–Rózsamajor (ma: Medgyesegyháza), 1931	N	DK, ló: ÉNy, M: 250 cm	Teljes lócsontváz, zabla, kengyelpár, hevedercsat, csontlemez nyeregűdsz (2)		Torques	Bronz tűkőr, kés	13. sz. közepe
13.	Szentkirály – Felsőszentkirály, 1930 körül/1934	F	DK, M: 60 cm		Pikkelypáncél töredékek, szablya, nyílhegyek (2)	Veretes öv (csat, 31 veret, szíjvég)	Kés, fenőkő, vastótöredékek (5)	13. sz. 4. negyede
14.	Tisza-földvár–Homok–Óvirághegy, 1969	F	Ny, M: 280 cm	Teljes lócsontváz, zabla, kengyelpár, hevedercsat		Fonott ezüst nyaklánc filigrános tokkal	Kés	13. sz. 2. fele

I. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései. (A kun régészeti leletek „A” csoportja)
A sírleletek adatai, a mellékletek megoszlása rendelkezésük szerint

Rövidítések: F = férfi, N = nő, M = mélység

Lelőhely	Keleti (steppes) eredetű tárgyak	Bizánci-balkáni eredetű tárgyak	Nyugati kultúra tárgyai	Ismeretlen / nem meghatározható tárgyak	Összesen
1. Ásotthalom–Bilisics	3 / 5	—	3 / 4	—	6 / 9
2. Balotaszállás–Balotapuszta	6 / 89	12 / 61	2 / 2	—	20 / 152
3. Csengele–Bogárhát	13 / 24	—	—	—	13 / 24
4. Csolyospálos–Csolyospuszta	7 / 12	1 / 6	1 / 7	—	9 / 25
5. Erdőtelek	3 / 4	—	1 / 1	—	4 / 5
6. Kiskunmajsa–Kigyópuszta I.	—	—	1 / 8	—	1 / 8
7. Kiskunmajsa–Kigyópuszta II.	1 / 1	—	1 / 1	—	2 / 2
8. Kiskunmajsa–Kuklis-tanya	4 / 5	—	—	—	4 / 5
9. Kunfehértó–Debeák	4 / 6	—	—	3 / 3	7 / 9
10. Kunfehértó–Inoka	2 / 3	—	1 / 1	4 / 54	7 / 58
11. Kunszentmárton–JakSORÉRpart	4 / 5	—	1 / 1	1 / 1	6 / 7
12. Nagykamarás–Bánkút	7 / 9	—	—	—	7 / 9
13. Szentkirály–Felsőszentkirály	5 / 6	—	1 / 31	1 / 5	7 / 42
14. Tiszaföldvár–Homok	3 / 4	1 / 1	—	—	4 / 5
Összesen:	62 / 173	14 / 68	12 / 56	9 / 63	97 / 360
%	63,9 / 48	14,4 / 18,9	12,3 / 15,6	9,3 / 17,5	99,9 / 100

2. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései. A sírmelléletek és a régészeti tárgyak száma és megoszlása kulturális eredetük szerint

Az adatok sorrendje: sírmelléletek száma / tárgyak darabszáma.

A kimutatás csak a régészeti tárgyakat tartalmazza, így nem szerepelnek benne a löcsontok és az élel melléletek. Az azonos textiliához tartozó több töredék darabszáma: 1.

PEOPLES OF EASTERN ORIGIN IN MEDIEVAL HUNGARY.
THE CULTURAL HERITAGE OF PECHENECS,
UZES, CUMANS AND THE JÁSZ

EASTERN 'GUEST PEOPLES'

Our book discusses the history and cultural heritage of peoples and fragments of peoples that arrived in Hungary during the 10th–13th centuries AD from the East European steppes and were absorbed by the Hungarians. The Pechenegs arrived in Hungary in several waves, in smaller and larger groups during the 10th–11th centuries, followed in the second half of the 11th century sporadically by small groups of Uzes; later on the Cumans and the Jász settled here during the 13th century, fleeing from the Mongol invasion. In Hungary these peoples became military auxiliary groups: they formed a regular light cavalry contingent in the royal army, participating in vanguard and rearguard actions and chasing the enemy, while a few groups of the early incomers were assigned to border patrol duty. In medieval Hungary a principle of ethnic labour division was followed, thus each people had its different role according to their talents and skills.

It was generally held in 19th-century Hungarian historiography that these eastern peoples who preserved their ethnic identity for a long time after their assimilation by the Hungarians, had actually been relatives and originally spoke Hungarian. This view was refuted by later research in Oriental Studies which demonstrated that the language of the Pechenegs and the Cumans can be classified as a member of the Kipchak branch of Turkic languages, while the Uzes belong to the Oghuz branch and the Jász spoke a North Iranian dialect. Since these were steppe peoples, however, there was a certain similarity with the culture of the ancient Hungarians. As these peoples participated in the ethnogenesis of the Hungarians, the study of their origin, historical past and cultural heritage is part of the research on the early history of the Hungarians.

The medieval Hungarian Kingdom was characterized by ethnic diversity. For centuries, either spontaneously or through organized resettlement, numerous foreign groups moved into the country from the east and the west alike. According to the lists of the chronicles, Czechs, Poles, Saxons, Thuringians, Rhinelanders, Hispanics, Italians, Armenians, Saracens, Pechenegs, Cumans and others came to Hungary during the reign of St. Stephen (István) I (1000–1038) and later kings. The knights, warriors, traders, craftsmen, miners, vintners, peasants and herdsmen coming from all directions could expect security; they found here land suitable for settlement and the rule of the law, and could enjoy certain privileges the so-called 'guest peoples' were entitled to.

St. Stephen, in his *Admonitions* written for his son, Prince Emeric (Imre), emphasized the importance of receptiveness and tolerance towards foreigners as one of the basic principles of royal dignity: "For as foreign guests come from diverse regions and provinces, they bring with them diverse learning and arms, and all this embellishes the country, adorns the royal court, and deters foreigners from flaunting. For a country of one language and one custom is weak and frail."

Already at the end of the 9th century the land-taking Hungarians brought into the Carpathian Basin a significant non-Hungarian population. These so-called 'included peoples' can be identified with the Kabars

who left the Khazar Khaganate and joined the Hungarian tribal confederacy, and who are mentioned by the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (913–959) in his work *On the Governance of the Empire* (*De Administrando Imperio*). The ethnic composition of the Kabars who were organized into one tribe by the Hungarians can be discerned with the help of place-names in Hungary and information from medieval charters. Khazar ethnicity is indicated by place-names such as *Kazár*, *Kozár* and *Kozárd*. The eponymous population of places called *Oszlár*, *Eszlár* and *Varsány* may have descended from the Iranian-speaking Alans of the Caucasus. The place-name *Bercel* might be connected to a Bulgar tribe living in Khazar territory, the *Bersil*, and one of the Volga Bulgar tribes also bore this name. Some scholars hypothesize that place-names like *Berény*, *Ladány*, *Őrs* and *Ság* which appear in similar numbers and geographical distributions as the names of the Hungarian tribes, may also indicate Kabar groups.

The most important ethnic component of the Kabar tribes were the Khwarezmians, indicated by the Hungarian word *káliz* (Khalyzians), appearing in forms such as *caliz*, *koaliz*, *Kalez* in medieval charters, while place-names such as *Kalász*, *Káloz*, *Kálozd*, *Kaluz*, *Kálócfá*, *Koroncó* indicate their settlements. Due to their Muslim religion, they often appear in the sources as *Ismaelites* or *böszörmény*. After the 12th century, the word *saracenus* (Saracen) was also used for Muslims.

The Káliz in Hungary had other roles apart from their military duties. From the 11th century onwards, the royal moneyers, the managers of royal revenues, and officers of the Treasury and salt office came from among them. According to Abu Hamid al-Gharnati, an Arabic traveller from Andalusia who spent three years between 1150 and 1153 among the Muslims in Hungary, the Khwarezmians serving the king were Muslims, but pretended to be Christians.

The Christian state was rather tolerant towards Muslim subjects. From the 11th century onwards, a number of laws tried to regulate their integration and conversion, but the punishment for those who practiced their old faith after Baptism were not severe. At the beginning of the 13th century, due to pressure from the Catholic Church, it was attempted to exclude Ismaelites and Jews from financial administration, but apparently King Andrew (András) II (1205–1235) was reluctant to implement these measures.

In the archaeological material of the 10th century, it is impossible to identify regional groups that would indicate tribal or ethnic affiliation, thus it is impossible to demonstrate that the Kabars had a contiguous settlement area. According to the principles of the organization of nomadic empires, after the Conquest the communities of both, the Hungarian tribes and the military auxiliary peoples were spread all over the country. The Kabars who were under the control of the heir apparent probably lived in larger numbers in his settlement area, primarily east of the Tisza and in certain parts of the northeastern *Felvidék* (the area of modern Slovakia). We meet the Káliz and other Muslims scattered around various parts of the country: one significant settlement area was in the south, in the Srem region, near the border with Byzantium. In the mid-12th century they participated in the Byzantine-Hungarian wars. Recent archaeological research suggests that in the Árpád Period a significant Muslim population lived in the Middle Tisza region and the southern part of the area east of the Tisza River: in these areas the amount of pig bones on excavated archaeological sites is surprisingly small, sometimes they are completely missing.

THE PECHENEKS

The first known settlement area of the Pechenegs was, according to a mid-8th-century report of an Uyghur envoy, to the northwest of the Uyghurs, west of the Altai Mountains, around the Upper Irtysh River. According to this source, they had 5,000 mounted warriors and were in conflict with the

Uyghurs. From here they moved to the western part of the Kazakh Steppe in the second half of the 8th or the beginning of the 9th century. In the 9th century, the extent of the settlement area of the Pechenegs was estimated by contemporary sources to be 30 days' walk in all directions. To the northeast lived the Kipchak and Kimek tribes, while their eastern neighbours were the Uzes. The Pechenegs were separated by a dry, uninhabited wasteland of many days' walk from the Khazar Empire to the west and the Khwarezmian state to the south.

During the 9th century, the Pechenegs moved to the west, to the Emba and Ural Rivers region, due to the attacks of the Kimeks and the Uzes. The victorious campaign of the Samanid amir Ismail ibn-Ahmed against the Karluks in 893 changed the power relations in the area and initiated a new migration. Exploiting the weakness of the Karluks, the Kimeks established their own empire, and the Uzes attacked the Pechenegs, occupied their lands and took their animals. As a consequence, most of the western half of the Kazakh Steppe came to be completely controlled by the Uzes; the Pechenegs crossed the Volga and occupied the East European steppe as far as the Dnepr, and after the expulsion of the Hungarians right up to the Carpathians and the Lower Danube. When the Pechenegs moved to the west, some of them stayed behind in the east, under the reign of the Uzes. An 11th century list of the Uz tribes included a tribe called *Bechenek*.

During the 10th century, the Pechenegs played a significant role in the foreign policy of the Byzantine Empire as reflected by Constantine VII Porphyrogenitus' work written between 948 and 952, which describes the Pechenegs in ten chapters and mentions them in another seven. The first eight chapters describe how to keep the peace with the Pechenegs and how to use them against other peoples. Around the middle of the 10th century, the main principle of Byzantine diplomacy towards the peoples north of the Empire was keeping peace with the Pechenegs.

According to Constantine VII, the Pecheneg realm (*Patzinakia*) spread between the Lower Danube and the Don and contained eight provinces and 40 parts or districts. The provinces can be identified with tribes, the districts with tribal subgroups or clans. There were four tribes west and four tribes east of the Dnepr along the large, north-south running rivers: *Yazi-Kapan*, *Kabukshin-Yula*, *Yavdi-Erdim*, *Kara-Bay*, *Kuerchi-Chur*, *Suru-Kulbey*, *Boru-Tolmach*, *Bula-Chaban*. The first member of these tribal names means a colour, while the second member is the name of a dignitary, worn by the leader of the respective tribe. The colours probably refer to horse colours, thus horses of similar colours might have been selected for the military elite, the tribal leaders and their retinue.

On the Pontic steppe, and in control of the north-south river routes, the Pechenegs could check the relationship between the Russian principalities and Byzantium, and could cut off the Kievan Rus' and the Eastern Slav tribes from the sea.

By the mid-11th century, the tribal system was completely transformed: the Byzantine historiographer John Skylitzes reports only 13 tribes. As a consequence of the conflicts between the tribal leaders, large numbers of Pechenegs moved into the Byzantine Empire and were settled along the Danubian borders of the Empire, serving as border patrols. After 1074 these Pechenegs participated in the rebellion of the military of the borderlands, which Emperor Alexios I Komnenos (1081–1118) could crush only in 1091 when he won a decisive battle against the Pechenegs at Lebunion with the help of the Cumans who were raiding in the Balkans. In the second half of the 11th century, the Uzes and Cumans who appeared on the East European steppes gradually pushed the Pechenegs towards the western edges of the steppes where they attacked Byzantium in 1122 for the last time, but Emperor John II Komnenos (1118–1143) defeated them for good in the battle of Berrhoe. Around the end of the 11th century, the Russian principalities created from various nomadic groups a vassal border patrol tribal alliance called 'Black Caps' (*chorniye klobuki*) south of Kiev and Pereyaslavl, along the Ros River; among them, we may expect a significant Pecheneg population as well.

Archaeological remains identifiable with the Pechenegs usually comprise the graves of the elite and warriors containing horse, horse harness and weapons. The dead were interred in wooden coffins with their head to the west, and the grave was covered by a low mound or was dug into an existing barrow. The harnessed, partial horse skeleton (the skin with the skull and leg bones in it) is placed on the left side of the dead. The characteristic Pecheneg artefact types of 10th–11th century nomadic material remains include horse bits with rigid mouthpiece, round stirrups with narrow tread, leaf-shaped openwork pendants, discs with five loops, and scissors from female graves. One of the most significant Pecheneg grave finds was unearthed at Gayevka, near Voronezh in 1904: the horse harness and belt set included 215 silver-gilt mounts with niello, among others large, leaf-shaped mounts used as strap distributors. The tendril-palmette, ribbon interlace and double leaf row decoration as well as the special niello technique testify to an eclectic art that has Byzantine, Norman and steppe roots alike. The find is dated by a gold coin of the Byzantine Emperor Basil II (976–1025) and Crown Prince Constantine. Similar horse harness decorations have been found at other archaeological sites in the settlement area of the Pechenegs: along the Lower Dnepr, in the Crimea, on the left shore of the Volga, in the southern Urals and north of the Aral Sea.

For a long time, the Principality of Hungary avoided conflict with the Pechenegs. Later on, during the 10th century, Hungarians and Pechenegs participated together in the raids against Byzantium, for example in 934, as described by Al-Masudi, an Arabic geographer. A dynastic relationship between the Hungarians and the Pechenegs was created around 955 when Duke Taksony married a Pecheneg princess. Around this time, the Pecheneg chief Tonuzaba moved to Hungary and settled with his populous retinue in the Middle Tisza region. The family estates and clan monastery (Tomajmonostora) of the Árpád-period Tomaj clan, the descendants of Tonuzaba, were located in this area as well. The settlement of the Pechenegs along the western border, near Lake Fertő (Neusiedler See), can also be dated to Taksony's time. According to the chronicles, the Pechenegs that lived here in the 11th century carried out border patrol duties.

In the 11th–12th centuries Pechenegs arrived in Hungary in numerous waves. The immigration described in St. Stephen's legend, the coming of 60 aristocratic Pechenegs from the direction of Bulgaria, actually took place during the reign of Andrew (András) I (1046–1060), probably in 1059. In 1071, Pechenegs in Byzantine service intruded into the country near Nándorférvár (Belgrade), captured prisoners of war, plundered and brought devastation. Consequently, the Hungarians laid siege to Nándorférvár and occupied it after three months. The light cavalry of the Pechenegs that came to help was routed by the troops led by the count of Sopron, and the captured Pechenegs were taken to Hungary. After the Battle of Berrhoe in 1122, a group of Pecheneg warriors fled to Hungary. According to the chronicles, King Stephen (István) II (1116–1131) relied too heavily on them against the Hungarian nobles who were dissatisfied with his politics.

The nomads that intruded into the country in the second half of the 11th century were called Cumans by the chronicles, but may have included Pechenegs as well, just like the pagan groups plundering the eastern parts of the country that were defeated by King Solomon (Salamon) and Princes Géza and Ladislaus (László) in the Battle of Kerlés.

In the Latin sources of Hungarian history, the ethnonym of the Pechenegs appears in the forms *Bisseni*, *Bessi*, *Pecinati* and *Pincennates*. As a place-name it appears as *Beseneu*, *Besenew* ~ *Bessenew*, and as personal name it has the form *Bechenek* ~ *Bechenegh*.

Among the light cavalry troops of the Kingdom of Hungary, Pechenegs appear in 1051, 1074, 1116 and 1146.

The Pechenegs were resettled in various parts of the country in small groups or scattered, thus they never had a unified organization. Those who arrived early took up Christianity with the Hungarians and were integrated into the appropriate strata of Hungarian society, the royal court, the system of castle

districts, religious groups, or in the western borderlands under the border count. There were significant Pecheneg settlement groups in the west around Lake Fertő (Neusiedler See); in the Rába River region; in the western part of the *Felvidék* (modern Slovakia), in the *Csallóköz* (Žitný ostrov) area; in the valley of the Sárvíz in Fejér and Tolna Counties; in the Middle Tisza region and the foothills of the Bükk Mountains; in the Körös River region in the Sárrett area; and south of the Maros estuary. In South Transylvania Pechenegs appear as border patrol elements in the Cindrel Mountains.

The largest contiguous Pecheneg area stretched southeast of Székesfehérvár, along the Sárvíz, for about 80 km, as far as the Danube. Here we find Pecheneg estate holders in 46 medieval settlements, and the population of 30 to 32 villages was either entirely or partly Pecheneg. This resettlement can be dated to the middle or second half of the 11th century when the borders of the counties and dioceses had already been established.

The Pechenegs living on royal estates and enjoying collective liberties (*libertas Bissenorum*) were directly under the control of the Palatine. Most of the free Pechenegs had a legal status similar to that of Hungarian warrior serfs (*miles*); they provided mounted military service and were obliged to go to war with the king. According to a contemporary description, they were “Pechenegs obliged to war according to ancient tradition” (...*ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*).

So far there are few archaeological finds in Hungary that can be identified as Pecheneg. At the end of the 19th century, Géza Nagy suggested that the archaeological heritage of the steppe peoples that settled in medieval Hungary can be distinguished from the remains of contemporary Christian Hungarians by the pagan burial rite, with horse and eastern types of weapons and horse harness. Archaeological finds connected to the Pechenegs have been found primarily in the Sárvíz region. In the 1870s, 11th–12th-century finds were discovered in the grave of a rich warrior at Sárbogárd–Tinód Puszta (horse bit with cheek-pieces inlaid with silver rivets, a round stirrup and two sabres). In this region, other sites also produced Pecheneg-type round stirrups: Alap–Tavaszmajor, Kajdacs–Rókadomb, Kölesd–Itatóhegy, and Sárszentágota–Felsőtöbörzsök. This type of stirrup was brought to Hungary in the Early Árpád Period by the Pechenegs; it became widespread among Hungarian light cavalry as well, and its survival can be demonstrated in the ethnographic evidence. The above-mentioned sites were Árpád-Period Pecheneg settlements as indicated by contemporary charters.

A few specimen of horse bits with rigid mouthpiece without a joint which spread in the Pecheneg period have been found in the Carpathian Basin, but cannot be linked exclusively to the Pecheneg ethnic group since they appear in 10th-century Hungarian cemeteries as well. Such a horse bit was found at an Early Árpád Period settlement along the Žitava river (at Bajcs–Farkasd Puszta/Bajč–Vlkanovo, Slovakia), near a village of Pecheneg semi-free farmers which is mentioned in charters from 1209 and 1214.

At Sárbogárd–Templom-dűlő, an 11th–12th-century cemetery of Pecheneg commoners was largely destroyed by a sand quarry; only eight graves could be excavated. The grave goods of Grave 2 were: bone plaque of a reflex bow, bone lid, hanging loop and stiffener of a quiver, socketed arrowheads, iron fragments from sabre and axe, snaffle bit, two stirrups and two horseshoes. The excavated cemetery part is dated by a dinar of Stephen (István) II.

Star-shaped mace-heads were probably spread by Pecheneg warriors in Eastern Europe, and became a beloved weapon of close-quarter fighting of Hungarian light cavalry in the 11th–13th centuries. The Hungarian word for mace, *buzogány*, is a Kipchak-Turkic loanword (*buzgan* ‘breaker, destroyer’), thus it comes from either Pecheneg or Cuman language. The majority of mace-heads in museums are stray finds, but some of them were found in the vicinity of Pecheneg settlements (Nagykajdacs, Fácánkert–Kajmádi-sziget, Füzesabony, Paks–Cseresznyés–Akalacs, Kajárpéc) and had presumably been used by Pechenegs.

On the basis of archaeological finds and the written sources, it can be established that the Pechenegs serving as light cavalry still preserved their costume, weaponry and style of warfare and used pagan burial rites during the 12th century. In a charter of 1067 a road to Pecheneg burials (*ad sepulturas Bissenorum*) is mentioned; this probably means barrows (kurgans). It is probable that the later immigrants – like those in the Sárvíz region – kept their traditions longest.

THE UZES

In the 6th century, the Oghuz tribes formed the eastern branch of a large tribal alliance called *Tiele* by the Chinese, between the Altai and Khingan Mountains, with their centre in the Selenge Valley. According to Turkic inscriptions, the name of their tribal alliance was Toquz Oghuz, meaning ‘Nine Oghuz’. In the 5th–6th centuries they were part of the Juan-Juan (Rouran or Rúru/Rúrú) Empire. Between 522 and 630 they lived as a subjugated people in the northern part of the First Eastern Turkic Khaganate. In 630, in alliance with the Chinese, they participated in the overthrow of the last Eastern Turkic khagan, and then became subjects of the Chinese. After the foundation of the Second Eastern Turkic Khaganate (681), they were for a long time at war with the Turks who could subjugate the Oghuz only after heavy fighting. We can read about this in the runic inscription on Kül Tegin’s memorial stele (732): “The Tokuz-Oguz people were my own people. As heaven and Earth were in turmoil they rose against us.” In the end the leaders of the Oghuz had to accept Turkic sovereignty.

In 745 the Uyghurs, the leading tribe of the Toquz Oghuz tribal alliance, defeated the Second Eastern Turkic Khaganate and established their own empire. After the foundation of the Uyghur Empire, some of the Oghuz tribes left the tribal alliance and moved to the west-southwest, to the area between the Lakes Balkhash and Issyk-Kul, and later on to the Syr-Darya region and the steppes north of the Aral Sea. The resettlement must have happened in the 760–770s, as indicated by information from an Arabic writer, Ibn al-Athir.

After the victorious campaign of the Samanid amir, Ismail ibn-Ahmed, against the Karluks in 893, the Oghuz (Uzes) occupied the settlement area of the Pechenegs. In the 10th century the western part of the Kazakh Steppe was called the Uz Wasteland by Muslim geographers, until the 1030s when the Kipchaks occupied this region.

It may be a result of extended contact with the Turks that we find names of institutions and offices of Turkic origin among the 10th-century Uzes. They formed a strong tribal alliance whose military power was reckoned with by Byzantine diplomacy against the Pechenegs and the Khazars. In 921–922 the envoy of the Baghdad Caliphate to the Volga Bulgars passed through the land of the Uzes as well. A member of the embassy, the Arab traveller Ibn Fadlan, wrote a detailed travel report and described the customs of the Uzes, among others the burial rites of aristocratic Uzes. The description matches in a number of aspects the burial of an Uz (Tork) warrior excavated by V. A. Gorodtsov around the beginning of the 20th century in the Donets region. The deceased was interred with his head to the west, in a coffin, with a sabre to his left and a quiver with arrows to his right. Wooden figurines were placed at his head and his feet, and a clay vessel was found beside the coffin. The grave pit was covered by wooden planks, on which lay a harnessed partial horse skeleton and the skeletons of six lambs. The grave was covered by a mound.

In the mid-11th century the Uzes had to move to the west due to the pressure of the Kipchak-Cuman tribal alliance. In 1054–1055 they attacked the Russian principalities and crossed the Dnepr. At the beginning of the 1060s they occupied the steppe between the Bug and Seret rivers. In 1064 they invaded

the plain on the right bank of the Lower Danube, defeated a Byzantine army that marched against them, and then roamed all over the Balkans. During the extremely cold winter of 1064–1065, famine and contagious diseases decimated their population; they therefore withdrew to north of the Danube, and some of them took service with Byzantium. The Uzes that remained on the steppes settled along the southern borders of the Russian principalities and became one of the ethnic components of the “Black Cap” tribal alliance along the Ros River.

The chronicles do not mention the immigration of the Uzes into Hungary, although in smaller numbers they probably fled to Hungary in the 1060s and 1070s. Such sporadic waves of immigration are suggested by place-names derived from the *Uz* ethnonym: *Uz*, *Uza*, *Uzd*, *Uzdi*, *Uzos*, *Vzund*, *Uzon*, *Uzlar*, although these may also derive from personal names. Geographical names suggest that small *Uz* groups arriving as immigrants or prisoners of war were resettled primarily in Transylvania, among the *Seklers*, as border patrol elements (see *Úzi Pass*, *Úz Creek*). Some of the Transylvanian place-names of Turkic origin are Oghuz-type words, and may be connected to the Uzes.

In the second half of the 11th century, two nomadic incursions can be connected to the Uzes. In 1068 the nomads defeated in the Battle of Kerlés probably constituted a mixed army made up of Pechenegs and Uzes. The “Cuman” chief Kuteshk who in 1085, instigated by the deposed King Solomon (Salamon), made an incursion from the northeast with a large army but was defeated by Ladislaus (László) I (1077–1095), may also have been an *Uz* chief.

So far, there is no archaeological evidence of the *Uz* in Hungary. Some scholars think that the stray finds from Ártánd–Zomplin Puszta that probably come from a grave (two fragments of a chainmail, eight arrowheads, a snaffle bit and a strap buckle) may have belonged to a 13th-century *Uz* warrior who immigrated with the Cumans. In our opinion, however, the objects did indeed belong to an East European warrior, but they have to be dated much earlier, to the end of the 10th or the beginning of the 11th century, and historical geographical data do not support an *Uz* ethnic identification.

CUMANS IN EASTERN EUROPE

At the end of the 10th century, the emergence and expansion of the Khitan Empire set in motion a series of large migrations in Central Asia that lasted several decades. The immigration of the Cuman-Kipchak tribes into Europe was one of its last elements, but we have no exact information on the formation and migration of their tribal alliance. In the first half of the 11th century, a very populous and strong tribal alliance was created from Turkic-speaking tribes whose core must have been formed by existing Kipchak tribes, but tribes from the east calling themselves Cuman/Coman also contributed to it. The meaning of the latter ethnonym is ‘dull, pale yellow, pale’, and in other languages usually the exact translation of the word is used to denote them (Russian *polovets*, German *Valben*, *Valwen*, Armenian *χarteš*, etc.). The 11th–13th-century Cuman tribal alliance was usually called Kipchak by eastern writers, and Cuman or something equivalent by western writers. The explanation may be that originally the alliance was formed by two tribal groups with such names.

In 1054/55, according to the Old Russian Chronicles, Cuman vanguards appeared west of the Volga in the wake of the Uzes. In 1061 and 1068 they already attacked the Russian principalities in the Dnepr region, and gradually conquered the Pontic steppes. In the 1070s and 1080s, the Cumans took control of the area between the Dniester and the Lower Danube, but their settlement of these western steppes happened only in the mid-12th century. Cuman troops appeared on the territory of the Byzantine Empire for the first time in 1078. In 1091 the Byzantines defeated the Pechenegs in the Battle of Leburnion with

the help of the Cumans. The Cumans were also regularly at war with the Russian principalities: we know of 56 campaigns in the period between 1061 and 1210.

The core settlement area of the Cumans was in the Donets region and around the Sea of Azov, but significant settlement areas could be found along the left tributaries of the Dnieper, on the right bank of the Dnieper, along the Upper Volga and on the steppes north of the Caucasus. In the 13th century, Kangli tribes belonging to the Cuman tribal alliance led their nomadic life between the Volga and Ural rivers and east of the River Ural.

The east-west extent of the settlement area of the Cumans, at its maximum between the mid-12th century and the Mongol invasion, was 1600 km between the Olt and the Volga rivers, and 500 km between the Volga and the Ural rivers. In north-south direction, the extent varied due to vegetational and climatic factors: it was 300–400 km wide between the Lower Danube and the Dnepr, but 500–600 km between the Dnepr and the Don. Along the River Volga, the steppe extends quite far to the north; here, their settlement area extended from the Caucasus some 900–1000 km to the north.

Sources indicate significant wealth differentiation and social stratification among the Cumans. Chiefs usually were politically autonomous, but a khan or paramount chief with supra-tribal political authority did exist, although he was not a sovereign. Such khans were Bönek, Sharukan and Tugorkan at the end of the 11th century, Könček and Köbek at the end of the 12th. Apparently there was ranking among chiefs: in the 1220s Yuriy, son of Köček, and Danyiil, son of Köbek, were of the highest rank, while in the 1230s Köten khan was the paramount chief. By the end of the 12th century, there is evidence for the emergence of permanent central power, but Cuman society never reached the level of state formation, and later autonomous development was interrupted by the Mongol invasion.

In the mid-11th century a new archaeological culture appeared with the Cumans west of the Volga, with burial rites and object types that differed from those of the previous Pecheneg-Uz period. Complete horse burial, often in a separate grave pit, was an archaic rite from Central Asia. Cuman characteristics are the east-west orientation of the graves, the covering of burials with planks or beams, and a stone cover or stones mixed with earth in the burial mound. Nevertheless, various forms of partial horse burial and orientation to the west continued in the Cuman period as well, which indicates the survival of the previous nomadic population. New object types appear both in horse harness and weaponry: snaffle bits with thick mouthpiece, wide stirrups with straight tread, bone plates for the horse harness, and carved bone quiver ornaments and hanging loops. In the 11th–13th centuries armour-piercing arrowheads are more frequent, and sabres are longer and heavier, than in the previous period, and rich warriors wear iron helmets and chainmail. Rich graves also often contain bronze or copper cauldrons with food offerings.

Stone statues representing both men and women, raised for the veneration of the dead, are the remains of the unique art of the Cumans. From the *Codex Cumanicus*, we also know the Cuman name of the statues: *sin* ‘the effigy of the deceased’. They were never placed above the grave of the deceased, but on another mound, always facing east, in pairs or groups, in the centre of an area enclosed by a ring of stones, with sacrificial pits nearby. These could have been the places of the veneration of the ancestors. The elements of costume, clothes, weapons and jewellery on the statues are identical to the artefacts found in the graves.

CUMANS IN THE KINGDOM OF HUNGARY

With the help of the Dominican Order, the Kingdom of Hungary started the conversion of the Cumans in the 1220s. In 1227 Bortz, the chief of the Cumans between the Prut and Seret rivers, and his people

accepted Christianity. In 1229 a new bishopric was established for the Transcarpathian Cumans, which belonged to the jurisdiction of the Bishop of Esztergom, and the land of the Cumans became part of the demesne of the King of Hungary under the name *Cumania*. In 1239, Köten (*Kuthen*) khan, the paramount chief of the Cumans, together with most of his people moved to Hungary, fleeing from the Mongols who had conquered Eastern Europe. King Béla IV (1235–1270) would have liked to use Cuman warriors to protect the country against the Mongols, but in 1241 Köten khan and his retinue were killed by an angry mob who thought they were Mongol spies, and as a consequence the Cumans left the country.

After the Mongol invasion, Béla IV reorganized the defence of the country and in 1245 or 1246 called back the Cumans. He arranged the engagement of the heir apparent, Stephen (later Stephen [István] V, 1270–1272), to the daughter of the Cuman chief, Elisabeth (Erzsébet), and the wedding took place in 1254. At this time ten Cuman leaders swore an oath above a dog cut into half that they would protect Hungary against the Mongols. From then on Cuman light cavalry took part every year in the campaigns of the Hungarian king against Austria, Styria and Moravia. The most significant battle of the period fought for the control over the eastern provinces of the Holy Roman Empire took place on 26th August 1278 on the Marchfeld at Dürnkrut, near the Morava River, between Ottokar II, King of Bohemia and Rudolf of Habsburg, King of Germany. Rudolf's victory was facilitated to a great extent by the allied Hungarian royal army and the Cuman auxiliary troops.

In 1279, at the demand of the papal legate, King Ladislaus (László) IV (1272–1290) regulated the situation of the Cumans by law: he marked out their settlement area, arranged their permanent settlement, the abandonment of pagan rites and the acceptance of Christian ones, and decided about their jurisdiction. The Cumans were obliged to set free their Christian prisoners. Although the law provided the Cumans with certain privileges, the immediate implementation of the provisions regarding their obligations triggered their discontent, and they rebelled. In 1282 the king defeated the rebellious Cumans in the Battle of Lake Hód. After this, masses of Cumans fled the country.

The seven Cuman clans received an area to settle down in the central and southern part of the Great Hungarian Plain. They could settle down on royal estates, but not on ecclesiastic estates or manors of the nobles. The names of the clans mentioned in 13th–14th-century sources – *Chertan*, *Ilunchuk*, *Olas*, *Koor*, and *Borchol* – can be identified in many cases with eastern Cuman-Kipchak tribal names (*Čurtan*, *Ulaševiči*, *Burč-oylu*). Other ancient tribal names have been preserved in place-names and personal names (e.g. Bajandur, Tokszaba, Barak, Kongrolu). The size of the Cuman population at the end of the 13th century is estimated at around 40,000. The number of Cuman light cavalry fighting in the royal army was about 2000–5000.

The Cuman troops played an important role in the army of the Anjou Period as well: they participated in Louis (Lajos) I the Great's (1342–1382) campaigns in Italy, Dalmatia, Poland, Halych, Bosnia and Bulgaria. Their significance started to decrease around the end of the 14th century.

At the beginning of the 15th century, autonomous areas with administrative and judicial rights called *szék* were created (Kolbaz-szék, Halas-szék, Kecskemét-szék, Kara-szék, Hantos-szék, Szentelt-szék) whose centres were market towns or larger villages. Every year these elected captains and a board of inspection with 12 members; these elected representatives collected the taxes and other tributes for the king and the Cuman counts. Jurisdiction at the first instance was carried out by the elected judges of the *szék*; cases of the second instance were judged by the royal court. This system remained in place until the Ottoman occupation in the 16th century.

CUMAN COSTUME, WEAPONRY AND HORSE HARNESS

The material remains of the oriental costume of the Cumans have been found in the pagan burials of their nobility. Another important source for the history of their costume are the murals and miniatures representing the St. Ladislaus (László) legend which relates the story of the pursuit and defeat of a pagan Cuman warrior who abducted a Hungarian girl after the Battle of Kerlés in 1068. In these pictures, Cumans are usually represented wearing a tall, pointed hat and long, side-buttoned caftan or an eastern type helmet with wire face- and neck-guard and chainmail. Iron helmet and chainmail have been found in two chiefly graves (Csólyos and Csengele), and their analogies are known from 11th–13th-century late nomadic graves. The grave in Csólyos yielded two armour plates as well that provided protection for the shoulder or the knee.

A realistic representation of a bow-mounted quiver can be seen on a mural of the Unitarian church of Székelyderzs (Dîrjiu, Romania) made in 1419. The new type of Cuman quiver of Central Asian origin appears on a number of representations: its lid opened sideways and the arrows were placed in it with their head upwards. In one of the best representations, in the mural of Kakaslomnic (Vel'ká Lomnica, Slovakia) painted around 1317, the quiver is decorated with carved bone plaques and the lid is closed by a six-armed Gothic buckle. In certain murals, quivers made of animal fur also appear; these are similar to 11th-century quivers of the Kithans.

The number of the arrows placed in the grave may have had symbolic significance. In the grave of Csólyos there were four arrowheads of different types, one of them an armour-piercing type. The equipment of the chief of Csengele included eight iron arrowheads of three types and one large bone arrowhead. The grave of Fertőszentmihály yielded two arrowheads. Three graves had sabres (Felsőszentkirály, Erdőtelek, Kiskunmajsa–Kuklis-tanya) similar to the long-bladed 11th–12th-century specimens. The Kunszentmárton horse burial contained a western-type two-edged sword with the representation of a coat of arms on both sides. This was probably a Hungarian product from the end of the 13th century. Cuman-type twelve-spiked mace-heads are known as stray finds; they have yet to be found in graves.

Of the 14 isolated pagan burials of Cuman nobles known so far, three contained western-type belts with ornamental mounts. The gilt-niello decorated belt of Kígyópuszta is a representative example of 13th-century knightly culture, and the scene of fighting knights on its buckle reflects the influence of the art of the French court. The Latin inscriptions on the circular mounts are prayers to patron saints of knights. The analogies of the silver-gilt belt of Felsőszentkirály are known from the culture of the European nobility; its 14 mounts with coats of arms show geometric figures characteristic of 13th-century heraldry. It is possible that the owners of these belts acquired these precious elements of costume in Hungary. The closest archaeological analogy of the belt from Csólyos is known from Moldova, from the hoard of Voinești which had been buried during the Mongol invasion.

The grave of Kunszentmárton, with horse and horse harness, produced a thick necklace made of interwoven silver wires; this may indicate the rank of the deceased since such necklaces are quite rare in the East European archaeological record of the 11th–13th centuries. The Cuman chief of Chingul Kurgan had a similar necklace made of electrum.

We have evidence for the female costume from two graves; both can be connected to the first generation of immigrant Cumans. The rich material of the Balotapuszta grave (164 objects) contained elements of traditional steppe-type Cuman costume and Byzantine-style goldwork. The so-called horn-shaped headdress represented on Cuman female statues could be reconstructed from the 83 gilt silver rings of the grave; similar pieces have also been found in the nomadic graves of the Ros

region. A silver torque and a crystal pendant were also part of the necklace, as is shown on statues. The Byzantine-Balkan elements of the costume were: two earrings with globular pendant, two filigree-decorated bracelets, altogether 50 silver-gilt stamped mounts belonging to four types that could be sewn onto clothes, and one biconical looped button. The find is dated by a coin of John III Doukas Vatatzes, Emperor of Nicaea (1222–1254). The burial of Bánkút, with horse and horse harness, contained a silver-gilt torque and a Chinese bronze mirror showing two fish chasing one another, which may have been a wedding present.

The pagan burials of the nobility disappear at the turn of the 13th–14th century, but the cemeteries of the 14th–15th-century Cuman settlements produced finds indicating the survival of traditional costume. The Cumans brought to Hungary earrings with one or three globules (Öttömös, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta) which were a frequently attested type of jewellery in the Balkans. Another Cuman characteristic was the use of sabretaches decorated with beads and animal bone amulets (Perkáta), which contained various tools: knife, awl, razor, chert, fire-steel, needlecase, hook and suspension rings. Around the end of the 13th century, the fashion of stamped silver plates that could be sewn on clothes spread among the Cumans as well. These objects of Gothic style were used by the Cumans according to their own customs and adjusted to their traditional costume. They usually wore them as pectorals on their caftan-like upper clothes, but they also used them as hat decoration or on the coronet of young women. Graves of the 14th century also produced circular glass mirrors mounted in leather edging and worn in the chest area (Szabadszállás–Aranyegyháza, Karcag–Orgondaszentmiklós); they probably had an apotropaic role as well.

CUMAN SETTLEMENTS AND CEMETERIES

Despite the regulations of the 1279 law, for a long time the Cumans did not live in permanent houses and villages, but in temporary camps and movable dwellings such as tents and yurts. Even the more permanent settlements that emerged later were designated *descensus* ‘lodging’, Hung. ‘szállás’, since they were less stationary than the contemporary Hungarian villages and their economy was dominated by stock-breeding. The Hungarian name *szállás* remained in use even when they had become completely stationary and had streets, solid houses and permanent plots. The names of these settlements were often coined from the name of the Cuman landholder and a *-szállása* suffix (in 50% of cases). In those cases where the Cumans settled down in the place of an earlier Hungarian village or its church, their dwelling was named after the earlier village or church (in 22.5% and 13.8% of cases, respectively). In other cases, Cuman geographical names and Hungarian words denoting some characteristics of the dwelling were also used as place-names.

Archaeological evidence suggests that 15th–16th-century Cuman villages were usually located in areas protected by wet, swampy environments; they usually had an elongated, loosely defined layout with widely spaced houses, some 70 to 100 m from each other. The villages had wide plots with large farmyards, with buildings for stock-breeding next to the houses (Túrkeve–Móric, Karcag–Orgondaszentmiklós, Szentkirály). In these settlements the earliest layers usually date to the end of the 14th century, although a few permanently occupied villages are known to have started earlier, from the end of the 13th century (Perkáta).

The largest number of features from any medieval Cuman settlement is known from Szentkirály in the Danube-Tisza interfluvium: 21 houses, 40 auxiliary buildings and about 300 pits or ditches. The auxiliary buildings are usually connected to animal husbandry: timber-framed stables, sheds,

stake-framed pens, reed fences and open cattle byres. The internal lay-out of the plots is determined from the first phase of the settlement by the pens built in the yard behind the house, probably used to keep sheep. It is an indication of a particular economic structure and lifestyle that buildings characteristic of extensive animal husbandry are found within the settlement; in our opinion, this can be explained with the stock-breeding traditions of the Cuman population.

In the 15th century a new above-ground house type became popular among both Hungarian and Cuman populations on the Great Plain and its peripheries. It had two or three rooms, arranged as living room+kitchen or living room+kitchen+pantry, and was usually built in timber-framed technique with wattle-and-daub walls and a roof supported by a ridge pole. A characteristic innovation is the split furnace: the living room was heated by a tile stove which was fired from the outside, from the kitchen. Kitchen activities were carried out on a large, round oven protruding from the back wall of the house, with a small, freestanding hearth in front of its mouth. The living room had a proper ceiling, making it smoke free. The stoves made of unglazed tiles are valuable elements of peasant housing culture.

The populations of permanent Cuman settlements buried their dead in churchyards according to Christian traditions generally followed in the country. Cemeteries could be located next to existing churches: some communities started to use for burial the churches of villages that had become depopulated after the Mongol invasion, in many cases as early as the second half of the 13th century (Öttömös, Csengele–Bogárhát, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta). Therefore, early dwellings should also have been located near the churches. Other cemeteries were established in places that had no Árpád-Period predecessors. These were probably pagan cemeteries at the time of their foundation, and the church was built there later, at the end of the 14th or during the 15th century (Kolbázzállás, Mizse). If the burials also started late, at the same time as the building of the church, then the population of the settlement must have had previous dwellings somewhere else.

The survival of certain elements of pagan religion can be observed in the permanent cemeteries. In the 14th-century cemetery of Öttömös, an egg was found in five female graves, which indicates superstitious customs deriving from fertility magic. In many cases, animal bones (ram's head, bones of cattle, horse or sheep) have been found, indicating food deposition or animal sacrifice. Sharp iron objects (knife, axe, razor or awl) were placed in the graves to warn off malevolent spirits (Orgondaszentmiklós, Perkáta, Öttömös). The sprinkling of the bottom of the grave with ash and charcoal also served to protect against the evil eye (Orgondaszentmiklós, Csengele). Glass mirrors found in the pectoral area of the skeletons may also have had a magic, apotropaic role (Aranyegyháza, Orgondaszentmiklós). The deposition of everyday functional objects (knives, needlecases, awls, fire strikers, etc.) in the graves also reflects the traditional belief that these objects will be needed in the afterlife. The wearing of animal bones – dog's and wolf's teeth, boar tusk, snails with turreted shell (Perkáta) – as amulets around the neck can also be identified as a pagan custom.

THE JÁSZ IN HUNGARY

The predecessors of the Jász were the Central Asian Jassic tribes that belonged to the North Iranian peoples; some of them merged with the Alans who lived in the northern foothills of the Caucasus and practised developed agriculture, animal husbandry and craft production. This population established settlements in the forest steppe of the Don–Donets region as early as the reign of the Khazar Khaganate. In the 11th–13th century, an Alan-Jász population lived within the Cuman tribal alliance, too.

The sources are silent regarding the date and circumstances of the immigration of the Jász, and the first information indicating their presence is from the beginning of the 14th century. In 1323 King Charles (Caroberto) I (1308–1342) bestowed liberties on 18 Jász (*Jazones*), relocated them among the Jász providing military service for the king, and allowed them to elect a captain – that is, a judge – for themselves.

Between 1350 and the 18th century, Latin sources call the Jász “Philistines” in an archaic way (*Philistei seu Jazones*). In his work written at the end of the 15th century, Petrus Ransanus, the humanist historiographer, identified the Jász with the ancient Iazyges. This name appears in official records and on maps from the 17th century onwards. At the beginning of the 19th century, the official name of the Jász District was *Districtus Jazygum*.

The Jász probably arrived in a number of waves, in smaller groups from the mid-13th century, and their settlement areas are scattered all around the country. Jász are mentioned in the western part of the Pilis Mountains from 1325, and the famous Jász–Latin glossary (38 Jász words, primarily the names of animals, crops and foodstuffs with their Latin, and sometimes Hungarian, equivalents) was prepared from the languages of these locals in the early 15th century. Jász settlements are known south of the River Timiș (Temes) as well. A privileged area of the Jász emerged in the 15th century in the valleys of the Zagyva and Tarna rivers, but Jász settlements are known here already in the 13th century.

In the Jászság area, an administrative and judicial unit outside the county system was created in the 15th century, the so-called *szék* in which delegates of the four most significant settlements and the judge of Berényszállás (Jászberény) together formed the court of law of the *szék* and authenticated their decisions with the seal of the Jász community.

The most significant archaeological excavation in the Jászság area was carried out at medieval Négyszállás. Part of the settlement, the two medieval churches of the village and the churchyards around them could be excavated. In the 13th–14th century, the population lived in single-room, semi-subterranean houses while at the turn of the 14th–15th centuries above-ground, two-room buildings appeared. Auxiliary buildings include rectangular pens, crop storage pits and open-air hearths. The remains of circular buildings of unknown function, with foundation ditches and stone debris, were also found. Cemetery I of Négyszállás produced 454 graves, Cemetery II 568. The Jász who buried here were not pagans, but followed Eastern Christianity, indicated by the reliquary crosses around their necks and the ritual hand positions of the dead. Traces of customs derived from ancient Iranian religion can also be observed: charcoal on the bottom of the grave indicates that evil spirits were chased away with fire before the burial. Animal bone amulets or anthropomorphic bronze amulets worn around the neck were frequent grave-goods. Men were buried with their characteristic weapon, a single-edged short sword, the so-called *kinjal* which was worn on a belt across the shoulder. The elements of female costume included oriental earrings, and a necklace of beads and cowrie shells. The two sides of outer garments were connected by a pair of silver-gilt discs. The bag of Jász women contained a bronze or bone needlecase, an iron needle and a bronze thimble.

DESERTION AND RESETTLEMENT

The first phase of the desertion of villages in Hungary in the 13th–14th centuries affected the Cumans and the Jász who had not yet been completely incorporated into the Hungarian settlement system. There were some short-lived, semi-permanent farms that had difficulties adapting to the feudal system, such as the Cuman dwellings that appear only once in 14th-century sources and left no traces in place-names.

Some Cuman settlements were abandoned during the 15th century since on their sandy soils extensive animal grazing caused the degradation of the vegetation, as confirmed by geoarchaeological research. This process was exacerbated by a plague in the 1450s in the region, causing the desertion of a series of settlements.

In the 16th–17th centuries Turkish military campaigns and permanent warfare were the main causes of desertion. From 1541 onwards, the area inhabited by the Cumans and the Jász became part of the Ottoman Empire, together with the central and southern part of the country. In 1548 King Ferdinand I (1526–1564) mandated the castle of Eger to collect the tax from the Cumans and the Jász. From the tax census of Eger and the Turkish *defters* (tax registers) we know that the number of communities gradually decreased. The end of the 16th century, the time of the Fifteen Year War (1593–1606), was a period of significant destruction when the Crimean Tatar troops stationed in Hungary devastated the country year after year. Only a few settlements remained in Hantos-szék in the Kiskunság (Lesser Cumania), and in the Nagyunság (Greater Cumania) and Jászság regions; the population fled and returned only many years later.

In the second half of the 16th century, extensive animal husbandry, especially cattle breeding for commercial purposes, surged, and the pasture area increased considerably due to the desertion of villages. In the mid-17th century, about 250,000 heads of cattle were kept in the pastures of the Kiskunság region; they were later transported to foreign markets.

The disintegration of the Cuman *szék* system had started in some regions before 1526 when the centre of the unit became the private estate of a feudal lord (Szentelt-szék, Halas-szék). The autonomy of the Cumans in the Kiskunság region ceased when the centre of the *szék* moved from Halas to Kecskemét, and was divided into four small units in the mid-16th century. In Hantos-szék in Transdanubia, the settlements that remained after the Turkish campaign of 1526 were conferred as serf villages by King John (János) I (1526–1540), thus the *szék* ceased to exist. Kolbaz-szék in the Nagyunság area and the autonomous organization of the Jász, the Jász *szék*, remained functional until the end of the liberation wars. The villages of the Jász area and their populations managed to survive the period of Ottoman rule with the least losses. At the end of the 17th century, the Jászkun District was formed through the organization of the chamber administration, with its centre in Jászberény. Its component parts were the Jász District, the Nagyuns District and the Kiskun District. The liberation wars against Ottoman rule again brought significant devastation. The 1699 chamber register lists only five inhabited places in the Kiskunság area. In the Nagyunság only one settlement, Karcagújszállás, was inhabited, with 78 families and 30 additional farmers who had moved away earlier, but returned right at the time of the census. In the Jászság the 1699 census registered 11 inhabited settlements. During the census the imperial court assessed the population and wealth of the Jászkunság area, and after revoking the privileges of the Cumans and the Jász, sold the Jászkun District to the Teutonic Knights in order to mitigate the costs of the war. The population of the Jászkun District could escape serfdom only by paying the whole purchase price (*redemptio* of 1745), and were thus able to recover their rights and privileges.

Privileged districts beyond the county system were abolished in 1876 when the Jászság and Nagyunság areas were annexed to Jász-Nagyuns-Szolnok county, and Kiskunság to Pest-Pilis-Solt-Kiskun county.

English translation by Vajk Szeverényi
Proofreading by Heinrich Härke

АНДРАШ ПАЛОЦИ ХОРВАТ (PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS)

ВОСТОЧНЫЕ НАРОДЫ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ВЕНГРИИ.

ПЕЧЕНЕГИ, УЗЫ, ПОЛОВЦЫ, ЯСЫ

ВОСТОЧНЫЕ НАРОДЫ-ПРИШЕЛЬЦЫ

Наша книга занимается историей и культурным наследием остатков племён, прибывших на территорию Венгрии из восточно-европейских степей в 10-13 веках, которые впоследствии ассимилировались с венграми. На протяжении 10-11 вв. было несколько волн миграции печенегов большими и малыми группами на территорию Венгрии; во второй половине 11 века наблюдалось спорадическое переселение огузов, прибывавших сюда небольшими группами, а в 13 веке здесь обосновались половцы и ясы, спасавшиеся от монгольского ига. Этим народам в Венгрии отводилась вспомогательная роль в военных делах: напр., они составляли регулярный контингент лёгкой конницы в королевской армии; в ходе сражений такая конница находилась на переднем и заднем плане битвы. Некоторым группам более ранних переселенцев была поручена охрана границ. В средневековой Венгрии преобладал принцип этнического разделения труда: каждая этническая группа получила различные роли в зависимости от их конкретных способностей и навыков.

В середине 19 века в венгерской историографии общепринятым было мнение, что эти народы восточного происхождения и после ассимиляции с венграми ещё на протяжении длительного времени сохранили свою этническую идентичность; эти родственные этносы с самого начала говорили на венгерском языке. Данная точка зрения вскоре была опровергнута исследованиями востоковедов, которые доказали, что язык печенегов и половцев можно отнести к кыпчакской ветви тюркских языков; узы были тюркскими огузами, а ясы говорили на некотором североиранском диалекте. Что касается степных народов, то здесь, несомненно, можно выявить некоторое сходство с культурой древних венгров. Учитывая тот факт, что эти народы также имели отношение к венгерскому этногенезису, исследование их происхождения, исторического прошлого, их культурного наследия также является частью предыстории венгров.

Для Венгерского Королевства в средние века было характерно этническое разнообразие. На протяжении веков на территорию страны, как с востока, так и с запада, спонтанно или организовано переселялись многочисленные этнические группы совершенно другого происхождения. Согласно летописи, во времена Святого Иштвана (1000–1038), и позже, когда страной правили другие короли, в Венгрию пришли чехи, поляки, саксы, тюрингские этнические группы, народы, проживавшие вдоль Рейна, выходцы из Испании и Италии. Сюда переселялись армяне, сарацины, печенеги, половцы и множество других народов. Прибывшие в эту местность со всех концов света рыцари, воины, торговцы, ремесленники, шахтёры, виноградари, крестьяне и пастухи считали, что эти земли могут стать надёжным источником существования и пригодны для того, чтобы поселиться здесь. Здесь они получали также правовую безопасность и пользовались некоторыми привилегиями, которые полагались народам-пришельцам.

Святой Иштван в увещеваниях, обращённых к своему сыну, князю Имре, так сформулировал открытость и толерантность в отношении чужих, поселившихся здесь народов, как одного из основополагающих принципов королевского достоинства: «Ибо, потому как, они приходят из разных земель и провинций, они приносят с собой различный опыт и оружие, и всё это украшает нашу страну, повышает великолепие нашего двора, и ограждает от высокомерия чужестранцев, потому что, одноязычное государство, без разнообразия обычаев является слабым и хрупким».

Вместе с венграми-завоевателями в Карпатский бассейн в конце 9 века прибыло значительное количество этнических групп не венгерского происхождения. Это т.н. присоединившиеся племена, ушедшие из Хазарского каганата, которые вошли в союз венгерских племён; их можно отождествлять с кабарями, о которых упоминал византийский император Константин VII (Багрянородный) (913–959) в своём произведении под названием «*Об управлении империей*» (*De Administrando Imperio*). Этнические составляющие кабаров, которых венгры объединили в одно племя, удалось выяснить с помощью венгерских топонимов и данных грамот. На хазарский этнос указывают топонимы *Казар*, *Козар*, *Козард* (*Kazár*, *Kozár*, *Kozárd*), а представители этносов, назвавших поселения такими именами, как Ослар, Эслар, Варшань (*Oszlár*, *Eszlár*, *Varsány*), могли происходить от ираноязычных аланов, проживавших в Кавказском регионе. Топоним *Берцел* (*Bercel*) можно отождествлять с болгаро-тюркским племенем *берсил* (*berszil*), проживавшим на хазарской территории; одно из племён волжских болгар также называлось этим именем. Многие исследователи полагают, что по аналогии с венгерскими названиями племён, спорадически встречающиеся названия населённых пунктов Берень, Ладань, Ёрш, Шаг (*Berény*, *Ladány*, *Örs*, *Ság*) обозначают также места проживания кабарских групп.

Основным этническим элементом кабарских племён были хорезмийцы, на которых указывает венгерский топоним *кализ* (*káлиз*); венгерские названия топонимов кализ, коализ, Калез (*caliz*, *koaliz*, *Kalez*), встречающиеся в наших средневековых писаниях, могут соответствовать сегодняшним названиям *Калас*, *Калоз*, *Калозд*, *Калоуца*, *Коронцо* (*Kalász*, *Káloz*, *Kálozd*, *Kaluz*, *Kálócfá*, *Koroncó*). Из-за их мусульманской религии в источниках их часто называли измаильтянами или бесерменами. Начиная с 12 века, венгерские мусульмане упоминались как *сарацины*.

Кализам в Венгрии – кроме военной роли – отводились также другие задачи. Начиная с 11 века, они занимались чеканкой монет для короля, управляли королевскими доходами, работали в казначействе и соляной палате. Абу-Хамид аль Гарнати, арабский путешественник из Андалузии в период между 1150 и 1153 годами, на протяжении трёх лет жил среди венгерских мусульман; он считал, что хорезмийцы, находившиеся на службе у короля, были мусульманами, хотя и выдавали себя за христиан.

Христианское государство проявляло большую терпимость по отношению к своим подданным, исповедующим мусульманскую веру. С конца 11 века ряд законов занимается их интеграцией и обращением в христианскую веру, а наказание для тех, кто после своего крещения всё же исповедовал свою старую веру, не было слишком суровым. В начале 13 века под давлением со стороны церкви, измаильтян и евреев пытаются вытеснить из управления финансовыми делами, однако факты говорят о том, что король Андраш II (1205–1235) не имел большой охоты применять принятые им же меры.

В археологических материалах 10 века нельзя обнаружить территориальные группы, указывающие на этнические или племенные особенности, поэтому невозможно было подтвердить тот тезис, что кабары проживали на сплошной территории. Придерживаясь методов формирования кочевой империи, как и венгерские племена, так и присоединившиеся этносы, выполнявшие военные функции, были расселены по территории всей страны. На территориях, подконтрольных наследному князю, в большом количестве могли проживать находившиеся

под его управлением кабары, в первую очередь это были территории за Тисой и отдельные части Северо-западного Нагорья. Кализы и другие мусульманские племена встречались разбросанно в различных частях страны; значительное число скоплений кализских поселений находилось в южной части страны, в Среме, поблизости от границы с Византией. В середине 12 века они приняли участие в византийско-венгерских войнах. На основании самых последних археологических исследований можно полагать, что в районе Средней Тисы и в южной части левобережья Тисы в эпоху Арпада проживало значительное мусульманское население, поскольку в архео-зоологических материалах раскопок, проведённых на этой территории, чрезвычайно редко встречаются кости свиней, а в некоторых местах их вообще нет.

ПЕЧЕНЕГИ

Согласно докладу уйгурского посла, который можно отнести к середине 8 века, первое известное поселение печенегов находилось на северо-западе от уйгурских земель, западнее Алтайского нагорья, в верховье Иртыша. По сведениям источников, у них было 5000 воинов-конников, и они воевали с уйгурами. Во второй половине 8 века или в начале 9 века печенеги ушли отсюда в западную часть казахских степей. В 9 веке протяжённость территорий, заселённых печенегами, источники той эпохи оценивали в 30 дней ходьбы в любом направлении. На северо-восток от них проживали кыпчакские и кимекские племена. Их восточными соседями были огузы. На западной границе их отделяла от Хазарского Каганата сухая, незаселённая пустыня протяжённостью в несколько дней ходьбы; то же самое было в южном направлении от границ, где находилось Хорезмское Государство.

В 9 веке, спасаясь от набегов кимеков и узов, печенеги двигались на запад, в район рек Эмбы и Урала. В 893 году саманидский эмир Исмаил ибн Ахмед совершил удачный поход на карлуков, в результате чего соотношение сил в регионе изменилось, что инициировало новую миграцию племён. В ответ на это, воспользовавшись ослаблением карлуков, кимеки основали самостоятельную империю, а огузы напали на печенегов, заняли территорию с их поселениями и похитили их скот. В результате этого, огузы (узы) полностью заняли западную часть казахских степей, а печенеги переправились через Волгу, и заселили восточноевропейские степи до самого Днепра. Позже, после изгнания венгерских племён, они дошли до самых Карпат и Нижнего Дуная. Во время переселения печенегов на запад часть племён откололась, осталась на востоке и попала под управление огузов. В 11 веке среди огузских племён упоминается племя *Бечене*.

В 10 веке печенеги занимали особо важную роль во внешней политике Византийской Империи. Об этом упоминается также в письменном произведении императора Константина VII (Багрянородный), которое он написал в период между 948–952 годами. Здесь 10 глав было отведено печенегам, а в дальнейших семи главах упоминается о них. Первые восемь глав повествуют о том, каким образом можно сохранить мир с печенегами, и как можно использовать их в борьбе против других народов. Основным принципом византийской дипломатии в середине 10 века в отношении племён, живущих на север от империи, был мир с печенегами.

По словам императора Константина VII, страна печенегов (*Patzinakia*), простирающаяся от Нижнего Дуная до Дона, состояла из восьми провинций, которые были разделены на сорок частей или районов. Провинции отождествляли с племенами, а районы с племенными подгруппами или родами. От Днепра на запад и восток располагались по четыре племени, согласно большим рекам в направлении с севера на юг: *Язи Капан, Кабуксин-Юла, Явди-Эрдим,*

Кара-Бай, Кюерчи-Чур, Суру-Кюлбей, Бору-Толмач, Була-Чабан (Jazi-Kapan, Kabuksin-Jula, Javdi-Erdim, Kara-Baj, Küercsi-Csúr, Szuru-Külbej, Boru-Tolmacs, Bula-Csaban). Первая часть наименования племени – это название цвета, вторая – ранг того высокопоставленного лица, который управлял племенем. Цвета, предположительно, означают цвета лошадей, т.е. для элитного военного слоя, вождей племён и их окружения могли выбирать похожих по цвету лошадей.

В Причерноморских степях, держа под контролем северо-южные водные пути, печенеги контролировали контакты русских князей с Византией, и имели возможность отрезать от моря Киевскую Русь и восточнославянские племена.

К середине 11 века полностью преобразовалась система племён; византийский летописец Иоанн Скилица упоминает уже о 13 племенах. Вражда вождей племён друг с другом привела к тому, что значительная часть печенегов переселилась в Византийскую Империю; их поселили вдоль дунайских границ для их охраны. Эти печенеги, начиная с 1074 года, принимали участие в приграничных военных мятежах, которые император Алексей I Комнин (1081–1118) смог подавить в 1091 году, когда с помощью половцев (куманы), совершающих набеги на Балканы, выиграл решающую битву с печенегами при Левунионе. Появившиеся во второй половине 11 века в восточноевропейских степях узы и куманы всё больше оттесняли печенегов к западным окраинам степей, которые в последний раз напали на Византию в 1122 году, однако император Иоанн II Комнин (1118–1143) в битве при Берое окончательно разгромил печенегов. В конце 11 века русские князья на юге от Киева и Переяславля, в районе реки Эврос объединили остатки кочевых племён в союз, который называли чёрные клобуки (*чёрные колтаки или каракалтаки*); это был племенной союз вассалов, защищавших границу; среди них было значительное количество печенегов.

Археологические находки, которые можно связать с печенегами, были обнаружены главным образом в могильниках, куда хоронили знать и относящихся к среднему слою воинов, вместе с лошастью, сбруей, оружием. Усопших опускали в могильную яму в деревянных гробах, головой на запад; над могилой делали небольшую насыпь, или же могильник обустраивали в уже существующем кургане. Фрагмент скелета запряженной лошади (содранная лошадиная шкура внутри с черепом и костями ног) обычно находился по левую сторону от усопшего. Находки 10-11 веков, связанные с кочевыми племенами, можно отнести к предметам печенежского типа: это удила без шарниров с жёстким подгубным металлическим стержнем, круглые стремяна с узкой подножной пластиной, с ажурными подвесками в форме листа, пятиколенные диски. В женских могилах можно было найти ножницы. Одна из самых значительных находок в захоронениях печенегов была обнаружена в кургане у хутора Гаевка под Воронежем в 1904 году: относящиеся к конской упряжи и украшению пояса, 215 позолоченных серебряных чеканок с чернью; среди них большие подвески-чеканки в форме листа для украшения лба и груди лошади. Кроме того, среди находок были крестовидные чеканки в точки пересечения ремней. Пальметты с лозой, пальметты с ленточным плетением, орнамент с двойным рядом листьев, а также специальная техника черни свидетельствуют об эклектичном искусстве. Это могло иметь византийские, нормандские и степные корни. Находки можно датировать золотыми монетами византийского императора Василия II (976–1025) и наследного принца Константина. Подобные элементы украшений конской упряжи были найдены в других археологических раскопках: в низовьях Днепра, в Крыму, на левом берегу Волги, в южной части Урала и на север от Аральского озера.

Венгерское Княжество в течение длительного времени избегало конфронтации с печенегами, но позже, в 10 веке венгры и печенеги уже вместе совершали набеги в Византию; так, например, в 934 году, о чём докладывал арабский географ Аль-Масуди. Примерно в 955 году между

венграми и печенегами была установлена династическая связь, когда князь Такшонь взял в жёны печенежскую принцессу. В то время в Венгрию (Тонузаба) переселился печенежский вождь, который привёл с собой много людей, и обосновался в районе Средней Тисы. В этом регионе находились семейные поместья клана Томай эпохи Арпада, который происходил из Тонузаба, а также монастырь этого клана (Томаймоноштор). Аналогично, можно отнести к эпохе Такшоня переселение печенегов к западной границе, в район озера Фертё (Fertő). Согласно летописи, задачей живших здесь печенегов в конце 11 века была охрана границ.

В 11-12 веках наблюдалось несколько волн переселения печенегов в страну. Согласно легенде Св. Иштвана, переселение – приход шестидесяти знатных печенегов со стороны Булгарии – произошло на самом деле в эпоху короля Андраша I (1046–1060), предположительно, в 1059 году. В 1071 году у Нандорфехервара в страну вторглись печенеги, состоявшие на службе у Византии; они брали в плен жителей, убивали и опустошали подвергшиеся нападению территории. После этого венгры осадили Нандорфехервар (Nándorfehérvár), и после трёх месяцев осады заняли крепость. Состоявшие из печенегов части лёгкой конницы, прибывшие для оказания помощи крепости, были разбиты войсками шопронского ишпана, а плененные печенеги были переправлены в Венгрию. После сражения с византийцами при Берое в 1122 году часть воинов-печенегов бежали в Венгрию. Согласно летописи, король Иштван II (1116–1131) слишком опирался на них, несмотря на недовольство венгерской знати его политикой.

Среди вторгшихся во второй половине 11 века кочевых племён, называемых в летописи кунами, могли быть также и печенеги, как и среди язычников, опустошавших в 1068 году восточные части страны, которых король Шоломон, князя Геза и Ласло разбили в битве под Керлешем.

В венгерских латино-язычных источниках название печенегов как народа фигурирует в форме *Bisseni, Bessi, Pecinati, Pincennates*; в качестве топонимов *Beseneu, Besenew ~ Bessenew*, а в качестве имён *Bechenek ~ Bechenegh*.

В 1051, 1074, 1116 и 1146 годах в составе лёгкой конницы королевских войск были печенеги.

Печенегов поселили в различных частях страны небольшими группами или разрозненно, вследствие чего их единая организованность не была сформирована. Ранние поселенцы приняли христианство вместе с венграми, и влились в соответствующие слои венгерского общества, в свиту при королевском дворе, в различные структуры при крепости, в церковное общество; группы, жившие у западных границ, стали относиться к приграничному ишпану. Значительные поселения печенегов находились на западе страны, в районе озера Фертё, реки Раба (Rába), в западных районах Северного Нагорья, в Csallóköz (Житный остров), в долине реки Sárvíz на территории областей Фейер (Fejér) и Толна (Tolna); в районе Средней Тисы и у подножья горного массива Бюкк (Bükk); в районе рек Кёрёш (Körös), Шаррет (Sárrét); к югу от устья реки Марош (Maros). В Южной Трансильвании, в горах, покрытых вечным снегом, в районе Сибиу (Szeben) встречаются печенеги как элемент этноса, защищающий границу государства.

Самая крупная, сплошь заселённая печенегами территория находилась на юг и юго-восток от Фехервара (Fehérvár), центра королевской резиденции, вдоль реки Шарвиз (Sárvíz) до самого Дуная; протяжённость этой территории достигала 80 км. Здесь в 46 средневековых поселениях обнаружены печенежские поместья; жители примерно 30-32 деревень были полностью или частично печенегами. Эти поселения можно отнести к середине или ко второй половине 11 века, когда уже сформировались границы округов и епархий.

Жившие в королевских поместьях и наделённые коллективной свободой (*libertas Bissenorum*) печенеги находились непосредственно под юрисдикцией Палатина. Большинство свободных печенегов имели подобный венгерским крепостным воинам (*miles*) статус, находились на военной службе в качестве вооружённых конников, и обязаны были идти на войну вместе с

королём. В то время их называли «печенеги, военнообязанные согласно старым обычаям» (...*ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*).

В настоящее время в Венгрии пока ещё обнаружено незначительное количество археологических находок, которые можно отнести к печенегам. В конце 19 века Геза Надь (Nagy Géza) выдвинул тезис, что археологическое наследие переселившихся в средние века в Венгрию степных народов можно отделить от находок, принадлежащих жившим в то время христианским венграм на основании языческого ритуала погребения, конских захоронений, восточного характера оружия и конских упряжек. С печенегами связывали археологические находки, обнаруженные главным образом в районе реки Шарвиз (Sárvíz). В 1870-ых годах в могильнике знатного воина на равнине в районе Шарбогард-Тинод (Sárbogárd-Tinód) были обнаружены предметы, которые можно отнести к 11-12 веку (удила с подгубным стержнем с накладками из серебряных бляшек, круглые стремена и две сабли). В некоторых местах этой местности были найдены круглые стремена, тип которых относят к печенегам: Alap-Tavaszmajor, Kajdacs-Rókadomb, Kölesd-Itatóhegy, Sárszentágota-Felsőtöbörzsök. Стремена этого типа могли попасть в Венгрию в эпоху Арпада вместе с печенегами, которые позже стала использовать также венгерская лёгкая конница. Их дальнейшее укоренение можно обнаружить также и в этнографических материалах. Перечисленные места обнаружения находок были поселениями печенегов в эпоху Арпада, что также документировано грамотами.

Несколько экземпляров удил без шарниров с жёстким подгубным металлическим стержнем было найдено также в Карпатском бассейне, однако их можно связывать не только с печенежским этносом, поскольку они встречаются и на венгерских кладбищах, относимых к 10 веку. Удила такого типа были найдены в раскопках поселения эпохи Арпада, в районе реки Житва (Bajcs-Farkasd puszta/Vajč-Vlkanovo, Словакия), неподалёку от поселения знатных печенегов, которое письменные документы упоминали в 1209 и в 1214 годах.

Большая часть находящегося в Sárbogárd-Templom-dűlő общественного кладбища печенегов, которое, предположительно, может быть датировано 11-12 веками, было разрушено, когда там начали вырывать песок; археологи смогли обнаружить всего лишь 8 могил. Приложения к могиле 2: костяная пластина, являющаяся фрагментом рефлексивного лука, костяная крышка колчана, ушко подвески и обеспечивающая жёсткость рейка, кованые наконечники для стрел, железные фрагменты сабель и топоров, удила для жеребёнка, два стремена, две подковы. Возраст обнаруженного кладбища датируется динаром эпохи короля Иштвана II.

Предположительно, что воины – печенеги распространили по всей Восточной Европе булаву в форме звезды, которая в 11-13 веках пользовалась популярностью у венгерской лёгкой конницы для ближнего боя. Название булава в венгерском языке – это заимствованное от кыпчакских и тюркских племён слово (*buzgan*, что означает «сокрушающее, уничтожающее»), т.е. пришло из языка печенегов или кунов (половцев-кыпчаков). Большинство найденных булав, выставленных в настоящее время в музеях – это спорадические находки; несколько из них были обнаружены в районе печенежских поселений (Nagykajdacs, Fácánkert-Kajmádi-sziget, Füzesabony, Paks-Cseresznyés-Akalacs, Kajágréc); они, по всей вероятности, принадлежали печенегам.

Исходя из археологических находок и данных письменных источников, можно констатировать, что состоящие на службе в рядах лёгкой конницы печенеги в 12 веке ещё сохранили свою одежду, оружие, военные привычки, и их хоронили в соответствии с языческими ритуалами. В документе, датированном 1067 годом, упоминается о пути, ведущем к могилам печенегов (*ad sepulturas Bissenorum*); это выражение, по всей вероятности, относится к могильным холмам, к курганам. Можно предполагать, что поздние переселенцы – например, проживавшие в районе Шарвиз – дольше всех сохранили свои традиции.

ОГУЗЫ

Племена огузов в 6 веке, которых китайцы называли *tielö*, образовывали восточную ветвь большой племенной группы; проживали на территории между Алтаем и Хинганским нагорьем. Их центр находился в долине Селенги. В тюркских надписях союз девяти племён назывался *tokuz-oguz*, т.е. «девять огузов». В 5-6 веках они находились в составе империи жуан-жуан. В период между 552 и 630 годами огузы жили в северной части Первого Восточного Тюркского Каганата в качестве подчинённого народа. В 630 году как союзники китайцев приняли участие в свержении господства последнего Восточного Тюркского Каганата, затем попали под юрисдикцию Китая. После образования Второго Восточного Тюркского Каганата (681) очень долгое время воевали с тюрками, которые только после серьёзных сражений смогли покорить огузов. Об этом можно прочитать в рунической надписи на надгробии Кюль Тегина (732): «Относился к моему народу девяти огузских племён, но потому как земля смешалась с небом, стал нашим врагом». В конце концов, огузские вожди были вынуждены смириться с тюркским господством.

В 745 году уйгуры, ведущее племя союза племён Токуз-Огуз, освободились от господства Второго Восточного Тюркского Каганата, и основали свою собственную империю. После образования Уйгурского Каганата часть огузских племён вышла из племенного союза и двинулась в западно-южном направлении, в район между озером Балхаш и озером Иссык-куль, затем к притоку Сырдарьи, в степи к северу от Аральского моря. Переселение происходило предположительно в период между 760 и 770 годами; об этом можно сделать вывод на основании данных арабского историка Ибн аль-Асира.

В 893 году, после победоносного похода саманидского эмира Исмаила ибн-Ахмеда против карлуков, огузы (узы) захватили территории, где проживали печенеги. В 10 веке западную часть Казахских степей мусульманские авторы называли Степь огузов (Муфазат-аль-гуз) до самых 1030-ых годов, когда эту территорию заняли кыпчаки.

О совместном проживании с тюрками можно сделать вывод на основании того, что в 10 веке названия огузских учреждений, санов и титулов имели тюркское происхождение. Они образовывали сильный союз племён, военную силу которого учитывала также и византийская дипломатия в борьбе с печенегами и хазарами. В 921–922 годах путь послов багдадского халифа, которые направлялись к волжским булгарам, проходил через земли узов. Арабский путешественник Ибн Фадлан, будучи членом группы послов, подготовил подробный отчёт о путешествии, и описал обычаи узов, в том числе и ритуал погребения знатных узов. Описание во многих местах соответствует могиле, принадлежащей воину узу (торку), которая была обнаружена в начале 20 века В.А. Городцовым в районе Донца. Усопший был похоронен в гробу головой на запад, слева лежала сабля, а справа колчан со стрелами. У головы и ног находилось по одному деревянному чучелу, а рядом с гробом – глиняный горшок. Могильная яма была закрыта досками, на которой лежали фрагменты скелета лошади в упряжке, а также шесть овечьих скелетов. Над могилой была сделана насыпь.

В середине 11 века узы – под натиском племенного союза кыпчаков – команов – вынуждены были отступить на запад. В период между 1054 и 1055 годами они атаковали русские княжества, и перешли Днепр. В начале 1060-ых годов находились в равнинных стойбищах между реками Буг и Серет. В 1064 году они прорвались на равнину на правом берегу Нижнего Дуная, разбили выступившие против них византийские войска, и прошли по всем Балканам. Их ряды очень поредели в результате голода и эпидемий зимой 1064–1065 годов, которая была чрезвычайно

холодной. Поэтому узы отступили на север от Дуная, и некоторая их часть поступила на службу в Византии. Оставшиеся в степи узы поселились у южных границ русских княжеств, и стали одним из этнических элементов племенного союза «чёрных клобуков» в районе реки Рось.

Летописцы не упоминают о переселении узов в Венгрию, хотя в 1060–1070-ых годах их незначительное количество бежало также и в Венгрию. О таких спорадических поселениях свидетельствуют названия поселений узского происхождения: *Уз, Уза, Узв, Узви, Узош, Взунд, Узон, Услар (Uz, Uza, Uzd, Uzdi, Uzos, Vzund, Uzon, Uzlar)*, хотя они могут происходить и от имён людей. Остатки узской народности, попавшей в нашу страну как беженцы или военнопленные, были расселены согласно географическим названиям (*Узи-пролив, Уз ручей - Úzi-szoros, Úz patak*), в первую очередь в Трансильвании среди секеев, в качестве этнических элементов, защищающих границу. Часть трансильванских географических названий тюркского происхождения имеет огузский характер, и, следовательно, может иметь узскую принадлежность.

Два вторжения кочевых племён во второй половине 11 века могли быть связаны с узами. Потерпевшие поражение в 1068 году в Керлешской битве кочевники, из которых были сформированы смешанные войска, состояли предположительно из печенегов и узов. Вождём узского племени мог быть Кутеск кун, вторгшийся в 1085 году с большой армией в Венгрию, подстрекаемый лишившимся трона королём Соломоном. Однако король Ласло I (1077–1095) отбил все атаки.

Археологические находки, которые могут иметь отношение к узам, в Венгрии не обнаружены и по сей день. Некоторые исследователи считают, что этнические находки, предположительно обнаруженные в могильнике на пустоши Артранд – Зомлин (*Ártánd-Zomlin*) (фрагменты 2 рубашек, сделанных из шнуров, 8 наконечников для стрел, удила для жеребёнка, пряжка для ремня) могут происходить из могилы воина уза, пришедшего в 13 веке вместе с кунями (половцами). Мы считаем, что данные предметы действительно могли быть частью оснащения восточно-европейского воина, но могут быть датированы гораздо раньше – концом 10 и началом 11 века. Кроме того, историко-географические данные также не подкрепляют их этническую принадлежность к узам.

КУНЫ (ПОЛОВЦЫ) В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Возникновение и расширение Китайской империи в конце 10 века инициировало большую миграцию народов в Центральную Азию, длившуюся на протяжении многих десятилетий. Последней волной этого могло быть переселение кумано-кыпчакских племён в Европу, однако мы не располагаем точной информацией об образовании союза их племён и их миграции. В первой половине 11 века в казахских степях образовался чрезвычайно сильный союз из тюркоязычных племён, со значительным количеством населения. Ядром этого союза предположительно были жившие там кыпчакские племена, однако в союз вошли и другие племена, прибывшие с востока, которые называли себя куманами/команами. Последнее название этноса означало «бесцветный, бледно-жёлный, бледный»; в других языках обычно к ним относится точный перевод их названия (в русском *половцы*, в немецком *Valben, Valwen*, в армянском *χarteš* и т.д.). В 11–13 веках восточные авторы для названия племенного союза кунов использовали слово «кыпчак», западные авторы – «куман» или соответствующие этому слова. Это можно объяснить тем, что первоначально союз был основан двумя племенами с такими названиями.

Согласно записям древнерусских летописей, в 1054/1055 годах на западе от Волги вслед за узам появились половецкие заставы. В 1061 и в 1068 годах они предпринимали набеги на русские княжества уже в Приднепровье, периодически завоёвывая Причерноморские степные пространства. В 1070–1080-ых годах половцы заняли пространство между Днестром и Нижним Дунаем, однако заселение этих западных степей произошло только в середине 12 века. Впервые половецкие войска появились на территории Византийской Империи в 1078 году. В 1091 году византийцы с помощью половцев разбили печенегов в битве при Левунионе. Половцы всегда находились в состоянии войны с русскими княжествами; мы имеем данные об их 56 военных походах в период между 1061 и 1210 годами.

Центральное место половецких поселений находилось в районе Донца и в Приазовье; значительная часть поселений располагалась у притоков левобережья Днепра, на правом берегу Днепра, в низовьях Волги, а также в степях к северу от Кавказа. Между Волгой и рекой Урал и на восток от реки Урал в 13 веке кочевали племена канглы, относящиеся к половецкому союзу племён.

Длина территории с половецкими поселениями с запада на восток, от Олта (?) до Волги с середины 12 века до монгольского нашествия, когда протяжённость территории была максимальной, достигала 1600 км; а от Волги до реки Урал 500 км. В направлении с севера на юг ширина менялась в зависимости от географии растительности и климатических условий. Между Нижним Дунаем и Днестром протяжённость территории составляла 300-400 км, а между Днестром и Доном – 500-600 км. В Приволжье эти территории далеко простирались в степи в северном направлении; здесь протяжённость территории от Кавказа на север достигала 900-1000 км.

Источники свидетельствуют о большой имущественной разнице среди половцев и о сильном расслоении общества. Вожди племени, как правило, были независимыми в политике, однако был хан, которому подчинялись несколько племён, который имел сан князя. Но это не означало его единоличную власть. Такими были в конце 11 века Бёнек (Боняк), Шарукан, Тугоркан, а в конце 12 века – Кёнчек (Кончак) и Кёбек (Кобяк). Учитывался ранг князей: в 1220-ых годах на двух первых местах стояли сын Кёнчека (Кончак) Юрий и сын Кёбека (Кобяк) Даниил. В 1230-ых годах князем номер один был хан Кётен (Котян). Начиная с конца 12 века, наблюдается формирование стабильной центральной власти; однако половецкое общество не дошло до формирования государства, а его дальнейшее самостоятельное развитие было прервано монгольским нашествием.

В середине 11 века с приходом половцев на запад от Волги появилась новая археологическая культура, с отличающимися от предыдущей эпохи печенегов – узов ритуалами погребения и с другими типами предметов. Из Центральной Азии был принесён архаичный обычай – захоронение всей лошади, часто в другой могильной яме. Характерной чертой половцев была ориентация могилы с востока на запад, закрытие могильной ямы досками или балками, и каменная облицовка могильного холма, или же могильный холм делали из камней, смешанных с землёй. Но и в половецкий период остались различные формы частичного захоронения лошади и ориентация на запад, что указывает на то, что продолжали существовать ранние кочевые этносы.

В снаряжении всадника и в оружии появляются новые типы предметов: удила для жеребёнка с жёстким подгубным стержнем, широкие стремяна, с прямой подножной пластиной, относящиеся к конскому снаряжению костяные пластинчатые зажимы для ремней, резные костяные накладки для колчанов и ушки для подвешивания. В 11–13 веках часто использовали бронебойные наконечники для стрел; сабли были длиннее и тяжелее по сравнению с предыдущими эпохами; знатные воины носили железные шлемы и кольчуги. В богатых могилах

часто можно было обнаружить бронзовые или медные котлы с остатками еды, служащие для жертвенных ритуалов.

Уникальными памятниками половецкого искусства являлись каменные изваяния, установленные в честь усопших, изображающие как мужчин, так и женщин, половецкое название которых известно из Codex Cumanicus: *sin* 'изображение усопшего'. Статуи никогда не ставили над могилой усопшего, а устанавливали их на отдельный холм, всегда лицом на восток, попарно или группами, посередине площади, и окружали каменной оградой; поблизости находились жертвенные ямы. Это, возможно, были места древних культов. Изображённые на изваяниях детали одеяний, одежда, оружие, украшения совпадали с археологическими находками, обнаруженными в могилах.

ПОЛОВЦЫ В ВЕНГЕРСКОМ КОРОЛЕВСТВЕ

В 1220-ых годах в Венгерском Королевстве с помощью доминиканского ордена были предприняты попытки обратить половцев в христианскую веру. В 1227 году половецкий хан *Борту* вместе со своим народом, проживавшим между реками Прут и Серет, приняли христианство. В 1229 году в Закарпатье для половцев создали новый епископат, который относился к архиепископу Эстергома, и половецкие территории под названием *Кумания* попали под юрисдикцию короля Венгрии. В 1239 году половецкий хан Кётен (*Kuthen*), спасаясь от монголов, покоряющих восточно-европейские страны, вместе со значительной частью своего народа переселился в Венгрию. Король Бела IV (1235–1270) хотел использовать половецкие войска для охраны страны от татаро-монголов, но в 1241 году разъярённая толпа, узревшая в хане Кётене и его свите татарских шпионов, убила их, и половцы покинули страну.

После татарского нашествия Бела IV реорганизовал оборону страны, и в 1245 или в 1246 году позвал половцев назад. Своего первенца, наследника престола Иштвана (Иштван V 1270–1272) обручил с дочерью половецкого князя Эржебет; свадьбу сыграли в 1254 году. Тогда десять знатных половцев, поклявшись, напополам разрубленной мечом собаке, заверили, что будут защищать Венгрию от татар. Начиная с этого времени, половецкая вспомогательная лёгкая конница каждый год принимала участие в походах венгерского короля против Австрии, Штирии и Моравии. Наиболее важным сражением той эпохи была битва за восточные провинции Священной Римской Империи, которая состоялась 26 августа 1278 года возле Дюрнкрута, у реки Морва между чешским королём Оттокар II и немецким королём Рудольфом Габсбургом. Важную роль в победе Рудольфа сыграла воюющая на его стороне венгерская королевская армия, в составе которой были вспомогательные половецкие войска.

В 1279 году король Ласло IV (1272–1290) по требованию папского легата регламентировал вопросы, связанные с половцами; определил места их проживания, сделал распоряжение в отношении постоянного характера проживания, распорядился об отмене языческих обрядов и соблюдении христианских обычаев, а также распорядился о судебных правилах в отношении них. Половцы были обязаны отпустить пленённых христиан. Несмотря на то, что закон предоставлял половцам некоторые привилегии, слишком нетерпеливое выполнение распоряжений, касающихся их обязанностей, привело к восстанию. В 1282 году королевские войска в сражении у озера Ход подавили это восстание. После этого половцы в массовом порядке покинули страну.

Семь половецких родов получили территорию для проживания в средней и южной части Альфёлда; эти территории находились вне юрисдикции административных округов. Они могли останавливаться в королевских имениях, но в церковных и частных - нет. Упоминаемые в источниках 13–14 веков названия народов – *Chertan, Ilunchuck, Olas, Koor, Borchol* – в нескольких случаях совпадали с названиями племён восточных кыпчаков – половцев (*Čurtan, Ulaševiči, Burč-oylu*). Сохранились другие названия племён, топонимы и имена (напр., Байандур, Токсаба, Барак, Конгролу - *Bajandur, Tokszaba, Barak, Kongrolu*). Половецкое население в конце 13 века составляло по оценкам примерно 40.000 человек. Число воинов, находившихся на службе в королевской армии в рядах лёгкой конницы, предположительно насчитывало 2000–5000 человек.

Роль половецких частей в венгерской армии была значительной также и в Анжуйскую эпоху; они приняли участие в походах Лайоша I (Великого) (1342–1382) в Италию, Далмацию, Польшу, Галицию, Боснию и Болгарию. К концу 14 века их роль стала заметно уменьшаться.

В начале 15 века на территориях проживания отдельных народностей появились автономные территориальные органы, наделённые судебными и административными правами (*Kolbaz-szék, Halas-szék, Kecskemét-szék, Kara-szék, Hantos-szék, Szentelt-szék*), их центры находились в степных городах или в крупных деревнях. Во главе таких резиденций стояли капитаны, которых выбирали каждый год, и орган контроля, состоявший из 12 присяжных; эти выбранные должностные лица собирали для короля и половецкого ишпана налоги и прочие дани. Правосудие на первой инстанции выполнялось выборными судьями; обжалования передавались в суд при королевском дворе. Эта система работала до установления турецкого ига в 16 веке.

ПОЛОВЕЦКАЯ ОДЕЖДА, ОРУЖИЕ И КОННОЕ СНАРЯЖЕНИЕ

В языческих захоронениях половцев были обнаружены предметы одежды восточного характера, принадлежащие знатной прослойке общества. Кроме того, превосходным историческим источником в отношении одеяний является настенная живопись и миниатюры, изображающие легенду Святого Ласло; на них изображена погоня за половецким язычником, похитившим венгерскую девушку после битвы в Керлеше в 1068 году, и то, как его настигли и одолели. Обычно половцы, изображённые на картинах, были высокого роста, в коническом колпаке и кафтане, застёгивающемся сбоку; или в шлеме восточного типа с сеткой, защищающей лицо и шею, и в кольчуге. Железный шлем и кольчугу нашли в двух могилах вождей (*Csólyos, Csengele*); их параллели были обнаружены в более поздних могилах кочевников, относимых к 11–13 векам. В могиле в *Csólyos* нашли две бронированные пластины, которые служили для защиты плеч или колен.

Реалистическое изображение фиксатора стрелы на луке можно видеть на настенной живописи в унитарной церкви в Трансильвании, в Дыржиу (*Dîrjiu*, Румыния), которая была написана в 1419 году. На многих изображениях виден половецкий колчан нового типа, имеющий центрально-азиатское половецкое происхождение, крышка которого открывается сбоку, а стрелы положены в него остриём вверх. На одной из самых красивых картин – на фреске, написанной около 1317 года (*Vel'ká Lomnica*, Словакия) – изображён колчан, украшенный накладками, вырезанными из кости; для закрытия крышки служила шестиконечная готическая пряжка. На отдельных настенных росписях изображался колчан, сделанный из меха животных, который был похож на колчаны китайцев в 11 веке.

Количество стрел, положенных в могилу, могло иметь символическое значение. В могильнике в Csólyos было обнаружено 4 наконечника для стрел различного типа, один из которых был бронебойным. В могиле вождя в Csengele находились 8 железных наконечников для стрел и 1 большой костяной наконечник. В могиле в Felsőszentkirály было два наконечника. В трёх могилах были обнаружены сабли (Felsőszentkirály, Erdőtelek, Kiskunmajsa–Kuklis-tanya), похожие на экспонаты 11-12 веков, имеющие длинное лезвие. В могиле всадника в Kunszentmárton был найден меч западного типа с двойным лезвием; на обеих сторонах лезвия можно видеть изображение герба. По всей вероятности меч был изготовлен в Венгрии в конце 13 века. Имеются сведения о двенадцати булавах с шипами половецкого типа, которые были найдены в различных местах; в могильниках таких булав не было найдено.

В наших археологических находках конная упряжь представлена удилами, стремями и пряжкой для ремня. У большинства удили для жеребцов, тип которых соответствовал эпохе, был ассиметричный подгубный металлический стержень (Bánkút, Csengele, Erdőtelek, Tiszaföldvár). Среди стремян встречается также различные поздние кочевые типы: круглые или овальные стремяна с широкой подножной пластиной, усиленной ребром (Kunszentmárton); овальные стремяна с прямоугольными ушками, с прямой подножной пластиной (Csólyos, Csengele); овальные стремяна со слегка изогнутой подножной пластиной (Erdőtelek, Kiskunmajsa). Стремяна, обнаруженные в Csólyos и Csengele, были украшены серебряной инкрустацией.

В трёх из 14 известных могил половецкой знати, похороненных по языческому обряду, были обнаружены пояса западного типа, украшенные чеканкой. Пояс с позолоченной чернью, найденный в Kígyópuszta, является репрезентативным экземпляром рыцарской культуры 13 века; пряжка с изображением сражения рыцарей, отражает влияние французского придворного искусства. Латинские надписи на чеканках – это молитвы, обращённые к святым покровителям рыцарей. Параллели пояса, украшенного позолоченным серебром, обнаруженного в Felsőszentkirály, известны из европейской аристократической культуры. На 14 чеканках с гербом видны геометрические фигуры герба, характерные для геральдики 13 века. Предположительно, что половецкие владельцы поясов получили доступ к этим ценным аксессуарам одежды в Венгрии. Пояс, обнаруженный в Csólyos, был самой близкой параллелью обнаруженному в Молдавии поясу, который был найден в Voinești среди спрятанных во времена татарского нашествия сокровищ.

В захоронении, раскрытом в Kunszentmárton, где находилась также лошадь с упряжью, было обнаружено плетённое из серебряных нитей, толстое ожерелье, которое могло указывать также на сан усопшего, поскольку такие ожерелья были большой редкостью среди восточно-европейских археологических находок 11-13 веков. Подобное ожерелье из обработанного янтаря, было обнаружено в кургане половецкого князя близ реки Чингул в Украине.

Мы имеем данные об элементах женской одежды, обнаруженной в двух могилах; оба одеяния можно отнести к первому поколению переселившихся половцев. Богатый материал гробницы, обнаруженной в Balotapuszta (164 экспоната) состоял из традиционных аксессуаров одежды степных половцев; кроме того, присутствовали ювелирные предметы византийского типа. Из 83 позолоченных серебряных колец, относящихся к данной находке, можно было реконструировать рогаобразный головной убор, который виден на статуях, изображающих половецких женщин. Подобные предметы нашли также в могилах кочевников в районе реки Эврос. Исходя из способа ношения одежды, отображённого на статуях, принадлежностью ожерелья была кручёная серебряная цепочка (torques) и хрустальная подвеска. Аксессуары одежды византийско-балканского стиля: 2 сферических серёг, 2 филигранных браслета, 50 штампованных позолоченных серебряных бляшек 4 видов, пришиваемых на одежду, 1 пуговица с ушком в форме двойного конуса. Находки датируются золотыми монетами никейского императора

Иоанна III Ватаца (1222–1254). В могиле в Bánkút, где была также захоронена лошадь с упряжью, обнаружили позолоченную серебряную цепочку и бронзовое зеркало китайского происхождения с изображением двух, гонящих друг друга рыб, которое могло быть свадебным подарком.

Погребения знати с использованием языческого ритуала закончились на рубеже 13–14 веков, но на кладбищах половецких поселений 14–15 веков были обнаружены находки, указывающие на то, что традиционную одежду продолжали носить. Половцы принесли в Венгрию сферические серьги, состоящие из одной или трёх выпуклостей; на Балканах это было популярным ювелирным изделием (Öttömös, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta). Этнически характерным для половцев можно считать украшенные бисером сумки, в которых носили предметы быта – нож, шило, бритву, кремь, кресало, футляр для игл, крючок, кольца для подвешивания; между бусинками нанизывали амулеты, сделанные из костей животных (Perkáta). В конце 13 века среди половцев распространилась мода на штампованные серебряные накладки, которые можно было нашить на одежду. Эти предметы готического характера половцы использовали в соответствии со своими привычками, и включили их в свою традиционную одежду. Как правило, они присутствовали на кафтанах, в верхней их части, в области груди, или служили для украшения колпака. А молодые женщины использовали их для украшения своего головного убора. В могилах 14 века были обнаружены круглые стеклянные зеркала в кожаной рамке, которые находились близко к груди (Szabadszállás–Aranyegyháza, Karcag–Orgondaszentmiklós); предположительно, что они были предназначены для защиты от сглаза.

ПОСЕЛЕНИЯ И КЛАДБИЩА ПОЛОВЦЕВ

Несмотря на закон, принятый в 1279 году, половцы ещё долго жили не в строениях, прикрепленных к земле и в деревнях, а на временных стойбищах в переносных палатках и юртах. Позже, для обозначения места их постоянного поселения служило выражение *descensus* 'стойбище', поскольку по сравнению с венгерскими деревнями в то время эти места не были стационарны, и в хозяйстве половцев разведение скота было преобладающим. Название «стойбище» осталось и тогда, когда они уже вообще не меняли место проживания, жили в поселениях с улицами, имели стабильные жилые дома и земельные участки. Для названия «стойбище» было характерно то, что оно складывалось из имени владельца-половца и суффикса «*стойбище*» (50%). В том случае, если половцы поселились на место венгерской деревни или рядом с её церковью, свои «стойбища» называли старым названием деревни или титулом церкви (соответственно 22,5%, и 13,8%). В названии поселений ещё встречаются географические названия на языке половцев, и венгерские названия, обозначающие какие-либо из свойств «стойбища».

Археологические наблюдения свидетельствуют о том, что в 15-16 веках половцы обустроивали свои поселения в места, защищённые болотистой, водянистой территорией; эти поселения имели большую протяжённость, редкую структуру, дома находились на некотором расстоянии друг от друга, иногда расстояние между ними доходило до 70-100 метров. Земельные участки в поселениях были широкими, с большими хозяйственными дворами, рядом с жилым домом находились строения, где держали скот (Túrkeve–Móric, Karcag–Orgondaszentmiklós, Szentkirály). Как правило, самые ранние пласты в этих поселениях могут датироваться концом 14 века, однако известно несколько более ранних поселений, где постоянно проживали уже с конца 13 века (Perkáta).

До настоящего времени больше всего объектов в половецком поселении эпохи средневековья было обнаружено в населённом пункте Szentkirály, находящемся между реками Дунай и Тиса: 21 жилой дом, 40 хозяйственных построек и примерно 300 ям или траншей. Подсобные постройки в основном были связаны с разведением скота: сараи со свайным каркасом, конюшни, скотный двор, ограждённый колами, круглая хижина, углублённое в землю зернохранилище, яма-хлев для свиней, постройки для птицы с камышовыми стенами, открытые стойла для скота. Планировку внутренних участков уже в начале обустройства поселения определили загоны, которые строили в хозяйственном дворе, сзади дома, и в которых предположительно держали овец. Эти постройки указывали на специфичную хозяйственную структуру и образ жизни: строения, характерные для открытого содержания скота, находились во внутренней части поселений; мы полагаем, что это связано с традициями содержания скота, присущими народу половецкого происхождения.

В 15 веке на территории Альфёлда и его окраин, в поселениях с венгерским и половецким населением в одинаковой мере распространённым стал новый тип жилых домов, построенных на поверхности земли, состоящий из двух-трёх помещений; планировка дома была следующей: комната – кухня или комната – кухня – кладовая. Дома имели свайный каркас, который был заполнен плетёными стенами; элементами конструкции крыши были стропила и обрешётка. Характерным новшеством была разделённая топка: для отопления комнаты служила облицованная керамикой печь, которую топили из другого помещения, из кухни; готовили на кухне в большой круглой, выступающей из задней стены дома печи; перед топочной дверцей находилась небольшая плита для приготовления пищи. В комнате был сделан потолок, таким образом, дым не попадал в помещение. Печи, изготовленные из неглазурованных керамических плит, являются ценными элементами культуры крестьянского быта.

Жителей постоянных половецких поселений, в соответствии с общими христианскими традициями в стране, хоронили вокруг церквей. Кладбища, предположительно, обустраивали также рядом с уже существующей церковью, поскольку некоторые поселения начали хоронить рядом с церквями деревень, покинутых жителями во время татаро-монгольского нашествия. В нескольких случаях так было, начиная со второй половины 13 века (Öttömös, Csengele–Bogárhát, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta), т.е. рядом с церковью должны были находиться более ранние поселения. Другие кладбища были обустроены в таком месте, где не было никаких предпосылок эпохи Арпада. Вначале это могли быть языческие кладбища; позже на их территории в конце 14 века или в 15 веке была построена церковь (Kolbázzsállás, Mizse). Если здесь хоронить начали позже, одновременно со строительством церкви, то население жило где-то в другом месте.

На кладбищах половецких поселений всё ещё можно было наблюдать сохранение отдельных элементов языческой веры. В пяти женских могилах 14 века в Öttömös было обнаружено яйцо, которое указывало на наличие суеверного обычая, связанного с магией способности воспроизведения потомства. Во многих местах нашли кости животных, которые могли быть остатками пищи или жертвоприношений (голова барана, кости коровы, кости лошади, кости овец и т.д.). Для отпугивания вредоносных духов в могилу клали острые железные предметы (нож, топор, бритву, шило) (Orgondaszentmiklós, Perkáta, Öttömös). Посыпка дна могилы золой и древесным углём также служила для защиты от сглаза (Orgondaszentmiklós, Csengele). Для отпугивания злых духов магическая роль могла быть также и у обнаруженного на груди скелета стеклянного зеркала (Aranyegyháza, Orgondaszentmiklós). Помещение в могилу предметов, использованных в каждодневном быту (ножи, футляры для иголок, шила, кремни и т.д.) также свидетельствуют о традиционном мышлении, что в другом мире эти предметы могут понадобиться усопшему. Языческим обычаем можно считать ношение на шее в качестве амулета

нанизанных костей животных: зуб собаки или волка, свиные клыки, вытянутая раковина улитки (Perkáta).

ЯСЫ В ВЕНГРИИ

Предками ясов были среднеазиатские племена *асы/аси*, относящиеся к североиранским народам, часть которых смешалась с аланами, проживавшими в северных предгорьях Кавказа. Аланы имели развитое земледелие и животноводство, были умелыми ремесленниками. Этот народ ещё во времена господства Хазарского Каганата обосновал свои поселения в поросших лесными массивами степях в районе Дона – Донца. В 11–13 веках часть аланов – ясов были связаны с племенным союзом половцев.

Источники ничего не говорят о времени и обстоятельствах, которые привели к оседлости ясов; первые данные об их проживании на территории Венгрии появились с начала 14 века. В 1323 году король Карой I (1308–1342) предоставил 18 ясам (*Jazones*) право на свободу, и поселил их среди ясов, находящихся на военной службе у короля; было также разрешено, чтобы они сами выбрали себе капитана, т.е. судью.

Источники на латинском языке, начиная с 1350 года до 18 века, называли ясов архаическим именем: филистимляне (*Philistei seu Jazones*). Гуманист, историк Пётр Рансан (Petrus Ransanus) в своём произведении, написанном в конце 15 века, отождествлял ясов с древними языгами (*Iazyges*). С 17 века это название фигурировало в официальных документах и на географических картах, а с начала 19 века официальным названием Ясского Региона стало *Districtus Jazygum*.

Предположительно, что в Венгрию ясы стали переселяться с середины 13 века; небольшими группами; было несколько волн переселений. Рассеянные места их ранних поселений обнаружены в нескольких частях страны. В западной части Пилишского нагорья (Pilis) ясов упоминают с 1325 года. В начале 15 века для языка, на котором говорило живущее здесь население, был составлен известный перечень яско-латинских слов (38 часто употребляемых слов на языке ясов, главным образом, латинские названия животных, сельскохозяйственных культур, продуктов питания; в нескольких случаях были указаны венгерские названия). Поселения ясов находились также к югу от реки Тимиш (Temes). Привилегированная территория ясов сформировалась в 15 веке, в долине рек Задьва (*Zagyva*) и Тарна (Tarna); однако поселения ясов здесь уже были в 13 веке.

В 15 веке также и в Ясшаге (*Jászság*) сформировалась, вне административного округа, управленческая и судебная структура – коллегия, куда делегировали присяжных из четырёх наиболее значительных поселений; вместе с судьёй из *Berényszállás* (Ясберень) они образовали судебный орган, решение которого скрепляли печатью яского сообщества.

Наиболее значительными археологическими раскопками в Ясшаге были раскопки средневекового поселения в *Négyszállás*. Здесь был раскопан фрагмент поселения, две средневековые церкви поселения и находящееся вокруг них кладбище. В 13–14 веках население жило в домах, углублённых в землю, состоящих из одного помещения. На рубеже 14–15 веков появляются наземные строения, состоящие из двух помещений. Стали появляться также хозяйственные постройки: ямы для хранения зерна, и топки в открытом пространстве, хлева прямоугольной формы, углублённые в землю. Были обнаружены также остатки каменной постройки неизвестного назначения; постройка имела круглую форму и траншейный фундамент. На I кладбище в *Négyszállás* раскопали 454 могил, а на II кладбище - 568 могил.

Похороненные здесь ясы не были язычниками, а исповедовали восточное христианство. Об этом свидетельствует нагрудный крест, в котором хранили реликвии, и который можно было повесить на шею; кроме того, на это указывает ритуальное положение руки покойников. Можно также обнаружить следы обычаев, источником которых была древняя иранская вера: из остатков древесного угля, найденного на дне могильных ям, можно сделать вывод, что перед погребением с помощью огня прогоняли злых духов. Часто в могилах встречался повешенный на шею амулет из кости животного или антропоморфный бронзовый амулет. Мужчин хоронили с присущим им оружием, с однолезвийным коротким мечом, т.н. кинжалом, который носили на ремне через плечо. Фрагментами женских предметов были серьги восточного типа, ожерелья из бисера и каурских раковин. Полы верхней одежды застёгивались парой позолоченных серебряных дисков. В сумках яских женщин был костяной или бронзовый футляр для игл, железная иголка и бронзовый напёрсток.

ПРОЦЕСС ВЫМИРАНИЯ ПОСЕЛЕНИЙ И НОВЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ

Первая волна вымирания деревень в Венгрии в 13-14 веках незначительно затронула половцев и ясов, которые к тому времени ещё не полностью ассимилировались в систему поселений. Были, конечно, недолговечные полукочевые хозяйства, которые очень трудно приспособлялись к феодальным условиям; такими могли быть места проживания половцев, которые в источниках 14 века упоминались всего лишь один раз, и в названиях населённых пунктов от них не осталось и следа. Отдельные, заселённые половцами территории между Дунаем и Тисой в течение 15 века опустели, так как чрезмерный выпас скота в этой песчаной местности привёл к уничтожению растительности; это подтвердили также результаты археологических исследований, касающихся почвоведения. Кроме того, этому способствовала обрушившаяся на весь регион эпидемия чумы в 1450-ых годах. В результате этого ряд поселений совершенно опустели.

В 16–17 веках основными причинами того, что территории опустели, были военные походы Османской Империи и постоянный характер условий войны. С 1541 года земли, населённые половцами и ясами, вместе с центральной и южной частью страны отошли к Османской Империи. В 1548 году Король Фердинанд I (1526–1564) поручил эгерской крепости взимание налогов с половцев и ясов. Из налогового учёта эгерской крепости и турецких ханских налоговых грамот (дефтеров) известно, что число населённых пунктов постоянно уменьшалось. Значительным разрушительным периодом стал конец 16 века – это было время Шестнадцатилетней войны (1593–1606), когда находившиеся в Венгрии войска крымских татар из года в год опустошали страну. На территории административного сельскохозяйственного центра Hantos, в Kiskunság, в Nagyunság и в Jászág осталось всего лишь несколько населённых поселений, жители бежали, и лишь спустя годы вернулись сюда обратно.

Во второй половине 16 века вследствие того, что деревни опустели, на обширных территориях выпаса началось экстенсивное разведение скота, особенно разведение крупного рогатого скота в коммерческих целях. В середине 17 века в куншагских степях поголовье крупного рогатого скота составляло примерно 250.000 голов; этот скот вывозился торговцами на зарубежные рынки.

Распад половецких административных центров на некоторых территориях начался уже до 1526 года; это проявлялось в том, что административные центры стали частными поместьями землевладельцев (Szentelt-szék, Halas-szék). Автономия кишкуншагских половцев исчезла,

когда административный центр был переведён из Halas в Kecskemét; затем в середине 16 века их территория распалась на четыре маленьких административных единицы. Оставшиеся после турецкого нашествия 1526 года поселения в Hantos-szék в Задунайской области, король Янош I (1526–1540) передал в дар в качестве крепостных деревень; этим этот орган самоуправления прекратил своё существование. Kolbaz-szék в Nagyunság и орган самоуправления ясов существовал до конца освободительных войн. Деревням и населению Ясшага удалось с минимальными потерями пережить период турецкого владычества. В конце 17 века с созданием палаты административного управления, был сформирован округ Jász kun с административным центром в Jászberény; частями этого стали район Jász, район Nagy kun и район Kiskun. Освободительные войны против турецкого ига вновь принесли большие разрушения. На основании переписи Палаты 1699 года в Kiskunság (Кишкуншаг) нашли всего лишь пять населённых пунктов с жителями. В Nagyunság был единственный жилой населённый пункт - Kacsagújszállás, где проживали 78 семей, и как раз во время переписи сюда вернулись 30 хозяев ферм, которые ранее бежали отсюда. В ходе переписи 1699 года в Ясшаге было зарегистрировано 11 населённых деревень. Перепись позволила императорскому двору оценить население и имущество Jász kun-a; и в интересах возмещения военных издержек район Jász kun в 1702 году был продан немецкому Рыцарскому Ордену, после того, как были упразднены привилегии половцев и ясов. Народ района Jász kun только таким образом мог освободиться от крепостной участи, что обязался выплатить всю сумму, которая была заплачена за него (1745: *redemptio*); этим он смог вернуть свои привилегии.

Привилегированные районы, находившиеся вне административных округов, в 1876 году прекратили своё существование; тогда Jász és Nagyunság были присоединены к комитату Jász-Nagy-Kun-Szolnok, а Kiskunság стал частью комитата Pest-Pilis-Solt-Kiskun.

Перевод: Ильенко Татьяна, www.orosz-fordito.hu

Профессиональный редактор: Дмитрий А. Сташенков и Айболат К. Кушкумбаев

АНДРАШ ПАЛОЦЗИ ХОРВАТ (PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS)

ОРТА ҒАСЫРЛАРДА МАЖАРСТАНДА БОЛҒАН ШЫҒЫС

ХАЛЫҚТАРЫ

ПЕЧЕНЕГТЕР, ОҒЫЗДАР, КУНДАР ЖӘНЕ ЯСТАР

МӘДЕНИЕТІ ТАРИХЫНЫҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

КІРМЕ ШЫҒЫС ХАЛЫҚТАРЫ

Біздің кітабымыз 10-13 ғасырларда Шығыс Еуропа далаларынан Мажарстан (Венгрия) аумағына келіп қоныстанған, кейін мажар халқының арасына сіңіп кеткен халықтар мен халық бөліктерінің (тайпалардың) тарихын және мәдени мұрасын қарастырады. 10–11 ғасырлар барысында Мажарстанға бірнеше толқынмен үлкенді-кішілі топтармен печенегтер, ал 11 ғасырдың екінші жартысында шағын топтармен, елінен үзілген оғыздар көшіп келді, 13 ғасырда монғол шапқыншылығынан қашқан кундар (қыпшақтар) мен ястар (астар) келіп қоныстанды. Бұл халықтар Мажарстанда әскери көмекші халықтар міндетін атқарды: король әскері олардан жүйелі түрде салт аттылар жасағын дайындап отырды, олар алдыңғы және артқы қорғаныс шептерінде соғысып және жауды тықсыра қууға қатысты, ал ертерек көшіп келгендердің кейбір топтары шекара күзетіне қойылды. Орта ғасырлық Мажарстанда этникалық еңбек бөлінісінің ұстанымдары басым болды: әр этникалық топ әртүрлі рөлді атқарған, яғни таланты мен қабілетіне байланысты әр ұлттың қызметі әр түрлі болып тағайындалды.

19 ғасырдың ортасында Мажарстан тарихнамасында бұл ата-тегі шығыс нәсілінен шыққан халықтар және кейін мажарлар арасына сіңіп кеткеннен кейін де ұзақ уақыт бойы өздерінің этникалық бірдейлігін сақтап қалды; бұл туыс этностар басынан бастап мажар (венгр) тілінде сөйледі – деген көпшілікпен мақұлданған пікір кең таралды. Көп ұзамай шығыстану зерттеулері кун және печенег тілдерін – түркі тілдерінің қыпшақ бұтағына, оғыздарды оғыз-түріктерге жатқызып, ал ястар болса солтүстік-иран халықтарының бір диалектісінде сөйлейтінін айтып бұл көзқарасты теріске шығарды. Дала халықтарының мәдениеті мен мажарлардың жаңа Отанға көшу кезіндегі мәдениетінің бір ұқсастығы бар екені күмәнсіз. Бұл халықтардың мажар халқының этногенезіне қатысқанын назарда ұстай отырып, олардың тарихи өткені мен мәдени мұрасының зерттелуі мажардың көне тарихын зерттеудің де бір бөлігі екенін ескеруіміз керек.

Орта ғасырдағы Мажар Корольдігіне этникалық әр түрлілік тән болған. Ғасырлар бойы ел территориясына шығыс пен батыстан кездейсоқ немесе ұйымдасқан түрде мүлдем басқа текті көптеген этникалық топтар көшіп келді. Жылнамаға сәйкес, король Әулие Иштван (1000–1038) уақытында және кейінгі корольдердің елді билеген тұсында, Мажарстанға (Венгрияға) чехтар, поляктар, саксондар, тиорингиялықтар, рейндіктер, испандар, италияндықтар, армяндар, сарациндер, печенегтер, кундар және басқалар келген. Осы өлкеге жан-жақтан келген рыцарьлар, сарбаздар, саудагерлер, қолөнершілер, кеншілер, жүзімшілер, шаруалар мен малшылар осы

жерлерді өмір сүру мен қоныстануға лайық тапты. Сонымен қатар мұнда олар құқық қауіпсіздігін алды және кірме халықтарға тиесілі кейбір артықшылықтарға ие болды.

Әулие Иштван ұлы князь Имреге айтқан *Фибратында* қоныстанушы халықтарды жылы қабылдап, төзімділік танытуды корольдік тектіліктің басты көрсеткіші ретінде өсиет етеді: «Өйткені, олар әр түрлі жерлерден және провинциялардан келеді, олар өзімен бірге әр түрлі өнеге мен қару-жарақ алып келеді, және де бұның бәрі біздің мемлекетімізді көріктендіреді, сарайымыздың салтанатын асырады және жат елдің адамдарының тәкаппарлығынан қорғайды, өйткені бір тілді және бір салтқа сүйенген мемлекет әлсіз және қирауға бейім болады».

9 ғасырдың аяғында жаңа отанға қоныстану кезінде Карпат ойпатына мажарлармен бірге бірталай мажар емес этникалық топтар келген. Шартты түрде „жолдан қосылған халықтар” деп аталатын бұл халықтарды – Хазар патшалығынан бөлініп және мажар тайпалар одағына қосылған қабарлар деп танымыз. Олар туралы Византия императоры VII Консантин (Порфиригенит, 913–959) «Империяны басқару туралы» (*De Administrando Imperio*) атты еңбегінде баяндайды.

Мажарлар бір тайпаға біріктірген қабарлардың этникалық құрамын Мажарстандағы жер атаулары мен грамоталар деректерінің көмегі арқылы анықтауға қол жеткізілді. *Казар, Козар, Козард* (*Kazár, Kozár, Kozárd*) деген жер атаулары хазар этносына қатысты. Ал *Ослаф, Еслаф* және *Варшань* (*Oszlár, Eszlár Varsány*) деген жерлерге ат берген тұрғылықты халықтар – иран тілді, Кавказ аймағынан шыққан аландардан болуы мүмкін. *Берцел* (*Berzel*) деген жер атаулары хазар жерінде өмір сүрген бұлгар-түрік тайпасының атынан, *берсил* (*berszil*) сөзінен, шығуы мүмкін, Еділ бұлгарларының бір тайпасы да осылай аталған. Көптеген зерттеушілер мажар тайпаларының аттары секілді саны көп, шашырай тараған *Берень, Ладань, Өрш, Шаг* (*Berény, Ladány, Örs, Ság*) сынды жер атаулары қабар топтары мекендеген жер атауларын да белгілейді деп пайымдайды.

Қабар тайпаларының этникалық негізі хорезмдіктер болды, оған мажардың *кализ* (*káliz*) топонимі көрсетеді; ортағасыр жылнамаларында кездесетін мажар атауының топонимдері *кализ, коализ, Калез* (*caliz, koaliz, Kalez*), бүгінгі күні *Калас, Калоз, Калозд, Калуз, Калоуца, Коронцо* (*Kalász, Kálóz, Kálózd, Kaluz, Kálócsa, Koroncó*) атауларына сәйкес келуі мүмкін. Бұлардың мұсылман дініне байланысты деректерде оларды жиі *измаилит* (*izmaelita*) немесе *бұсұрман* (*böszörmény*) атап жүрді. 12 ғасырдан бастап мажарстандық мұсылмандар *сарациндер* (*saracenus*) атауымен белгілі болған.

Кализдер Мажарстанда әскери қызметпен қатар басқа да тапсырмаларды орындаған. 11 ғасырдан бастап корольге теңге соғушылары, патша табысын реттеуші, қазына және тұз палатасының өкілдерінің істерін атқара бастады. Андалузиялық араб саяхатшысы Әбу-Хамид әл-Гарнати 1150 және 1153 жылдар аралығында мажарстандық мұсылмандар арасында үш жыл тұрған, оның есебінше корольге қызмет еткен хорезмдіктер – мұсылмандар болған, бірақ өздерін христиан етіп көрсеткен.

Христиан мемлекеті қол астындағы мұсылман дінін ұстанғандарға барынша төзімділік танытқан. 11 ғасырдың соңынан бастап бірқатар заңдар олардың интеграциялануы мен христиан дініне өтуімен айналысады, бірақ шоқынған соң да ескі дінін ұстанғандарға қолданылған жаза тым ауыр болмаған. 13 ғасырдың басында шіркеудің қысымы арқылы измаилиттер мен еврейлерді қаржылық істерді басқарудан ығыстыруға тырысады, бірақ деректерге қарағанда король II Андраш (1205–1235) өзі қабылдаған шараларды жүзеге асыруға зор ынта танытпаған.

10 ғасырға қатысты археологиялық материалдарда, этникалық немесе тайпалық ерекшеліктерімен көзге түсетін территориялық топтарды табуға болмайды, сондықтан қабарлар мекен еткен біртұтас аумақ болған деген пікірді дәлелдеу мүмкін емес. Жаңа отанға қоныстанғаннан кейін көшпелі империяның қалыптасу әдістерін ұстанған мажар тайпалары мен оларға қосылған этностар, елдің бүкіл территориясы бойынша тараған. Мұрагер княздің қол астында болған территориясында көп мөлшерде қабарлар тұруы мүмкін, әсіресе олар Тисаның арғы жағында және Солтүстік-батыс таулы өлкесінің жеке бөліктерінде. Кализдер және басқа

мұсылман тайпалары елдің әр түрлі бөлігінде арагідік кездесіп отырды; кализдердің бірталай елді-мекендері оңтүстік аймақтағы Византиямен шекаралас Сремде шоғырланған. таяу жерде болған. 12 ғасырдың ортасында олар византия-мажар соғысына қатысады. Соңғы археологиялық қазбалардың зерттеулеріне қарасақ, Орта Тиса аймағында және Тисаның арғы жағасының оңтүстігінде Арпад заманында бірталай мұсылман халықтар өмір сүрген көрінеді, оны осы аймақтағы архео-зоологиялық қазба материалдарынан көруге болады, мұнда шошқа сүйектері өте аз кездеседі, тіпті кейбір жерлерде мүлдем кездеспеген.

ПЕЧЕНЕГТЕР

8 ғасырдың ортасындағы ұйғыр елшісінің мәлімдемесіне қарағанда печенегтердің алғашқы белгілі қоныстары ұйғыр жерлерінен солтүстік-батыста, Алтай таулы өлкесінен батысқа қарай, Ертіс өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан. Деректер бойынша олардың 5000 атты әскері болған және олар ұйғырлармен соғысқан. 8 ғасырдың екінші жартысында немесе 9 ғасырдың басында печенегтер Қазақ даласының батыс бөлігіне қоныс аударған. 9 ғасырда печенегтердің қоныстанған жерлері сол заманның деректері бойынша барлық бағытта 30 күншілік жер болған. Олардан солтүстік-шығыста қыпшақ және қимақ тайпалары өмір сүрсе, шығысында оғыздар көрші болған. Батыс шекарасында Хазар қағанатынан және оңтүстікте Хорезм мемлекетінен құрғақ, адам мекендемейтін шөл дала бөліп тұрған.

9 ғасырда қимақтар мен оғыздар шапқыншылығы салдарынан печенегтер батысқа қарай, Ембі және Жайық өзендері маңына көшеді. Саманидтердің әмірі Исмаил Ибн-Ахмед 893 жылы қарлұқтарға қарсы сәтті жорық жасады, бұдан кейін аймақта билік күштерінің арақатынасы өзгерді, бұл өз кезегінде тайпалардың жаңа толқын қозғалысын тудырды. Сол кезде қарлұқтардың әлсірегенін пайдаланған қимақтар тәуелсіз мемлекет құрды, ал оғыздар печенегтерге шапқыншылық жасап, қоныстарын тартып алып, малдарын айдап әкетті. Осылай Қазақ даласының батысы түгелімен оғыздардың қол астына кірді, ал печенегтер болса, Шығыс Еуропа даласына қоныс аударды, олар Еділден өтіп, Днепрге дейінгі жерге ие болды. Кейін мажар тайпаларының ығыстыруымен Карпат және Дунайдың төменгі ағысына дейін барды. Печенег тайпалары батысқа қарай көшкен уақытта, тайпалардың бір бөлігі бөлініп шығыста қалып оғыз билігінің қол астына түседі. 11 ғасырда оғыз тайпаларының арасында *Беченек (Beseneck)* тайпасы кездеседі.

10 ғасырда Византия империясының сыртқы саясатында печенегтер маңызды рөл атқарған. Ол туралы VII Константиннің (Порфиrogenит) 948–952 жж. аралығында жазған туындысы дәлелдейді. Оның он тарауы печенегтерге арналса, одан әрі жеті тарауында олар туралы айтылып кетіп отырады. Алғашқы сегіз тарауы печенегтермен бейбітшілікті қалай сақтауға болады және оларды басқа халықтармен күресте қалай пайдалануға болатыны туралы айтылады. 10 ғасырдың ортасында Византия дипломатиясының империядан солтүстікке қарай қоныстанған халықтармен дипломатиялық байланысының басты ұстанымы печенегтермен бейбітшілікті сақтау болды.

Император VII Константиннің мәліметіне сүйенгенде, Дунайдың төменгі ағысынан Донға дейін жайылған Печенегтер елі (*Patzinakia*), сегіз провинциядан тұрды, бұлар өз кезегінде қырық бөлікке немесе ауданға бөлінген. Провинцияларды тайпалармен ұқсастырса, аудандарды топшалармен немесе рулармен ұқсастырды. Днепрден батыс пен шығысқа қарай төрт рудан орналасқан, бұл ірі өзендердің солтүстіктен оңтүстікке қарайғы бағытында орналасуы бойынша: *Язи-Капан, Кабуқшин-Юла, Явди-Ердим, Кара-Бай, Күерчи-Чур, Суру-Күлбей, Бору-Толмач, Була-Чабан*

(*Jazi-Kapan, Kabuksin-Jula, Javdi-Erdim, Kara-Baj, Küercsi-Csar, Szuru-Külbej, Boru-Tolmacs, Bula-Csaban*). Бірінші бөлігі тайпа атауы – бұл түстің атауы, екіншісі – сол тайпаны басқарған жоғары лауазымды адамның дәрежесі. Болжамдар бойынша түстер жылқы түсін білдірген, яғни жоғары әскери шенді ақсүйектер, тайпа басшылары және оның айналасы түсі бір-біріне ұқсас аттарын таңдауы мүмкін.

Қара теңіз маңындағы далаларында печенегтер солтүстік-оңтүстік су жолдарында Орыс князьдарының Византиямен байланысын бақылауда ұстады, Киев Русін және шығыс славян тайпаларын теңізден кесіп тастауға мүмкіндіктері болды.

11 ғасырдың ортасында тайпалық жүйе түгелімен қайта құрылды, византиялық жылнамашы Иоанн Скилица 13 тайпаны атап өтеді. Тайпа көсемдерінің бір-біріне қарсы шайқасы печенегтердің едәуір бөлігінің Византия империясына көшуіне себеп болды, оларды империяның Дунай шекарасына қоныстандырып, шекара күзетіне қойды. Бұл печенегтер 1074 жылдан бастап шекара аймағындағы әскери бұліктерге қатысты. 1091 жылы император І Алексей Комнин (1081–1118) көтерілісті баса алды. Печенегтермен болған бұл пешуші шайқастағы жеңіске жетуге Левунион тұсында Балқанға шабуыл жасаушы половецтер (құмандар, қыпшақтар) көмектесті. 11 ғасырдың екінші жартысында Шығыс Еуропа даласында пайда болған оғыздар мен кундар печенегтерді даланың батыс шет аймағына қарай ығыстырды. Бұдан соң печенегтер соңғы рет Византияға 1122 жылы шапқыншылық жасады, бірақ император ІІ Иоанн Комнин (1118–1143) Берое шайқасында оларды біржолата жеңіп тынды. 11 ғасырдың соңында орыс князьдықтары оңтүстікте Киев пен Переяславльден, Эврос өзені манайындағы қалған көшпелі тайпаларды бір одаққа біріктірді, оны *қара қалмақтылар* (*čornije klobuki*) атады. Бұл шекара қорғайтын вассалдық тайпа одағы болды; олардың құрамында әжептәуір санды печенегтер болды.

Печенегтерге қатысты археологиялық ескерткіштерде ақсүйектер мен орта тап әскерилердің ат-әбзелдері, қару-жарақтары сақталған. Марқұмдарды ағаш табытқа салып, көрге басын батысқа қарата орналастырып жерлеп, үстіне топырақты аласа үйген немесе қабірді ескі қорғаннан қазған. Әбзелденген ат сүйек қаңқасының бір бөлігі (сыпырылған ат терісі, ішінде бас сүйегі мен сирақтар қалдырылған) әдетте өліктің сол жағында орналасады.

10–11 ғасырлардағы көшпенділер жәдігерлерінің печенегтерге тән заттарының қатарына жылжымайтын, шығыршықсыз ауыздық, дөңгелек, жіңішке табанды үзеңгілер, жапырақ пішінді тесік салпыншақтар, бес дөңгелекті домалақ табақшалар, әйелдер қабіріндегі қайшылар кездеседі. Ең маңызды печенег қабірінің заттары 1904 жылы Воронежте жақын Гаевкадан табылды: ат әбзелдері және белбеуге тағатын 215 дана алтын жалатылған күміс, ниелло шекіме, араларында аттың маңдайы мен өмілдірігін сәндейтін үлкен жапырақ пішінді салпыншақ шекімелер, сондай-ақ қайыстардың айқасатын жерін әшекейлейтін кірес пішінді салпыншақ шекімелер бар. Сабақты-пальметта, таспа өрім-пальметта және екі қатар жапырақ әшекейлер, ерекше ниелло техникасы византия, норманд және дала мәдениетінен сусындаған эклектикалық өнерге жататының көрсетеді. Жәдігердің жасалған уақытын император Василий ІІ (976–1025) және тақ мұрагері Константиннің алтын ақшасынан оқып білеміз. Ұқсас ат-әбзел әшекейлері басқа да печенегтер қоныстанған жерлердегі археологиялық қазбалардан – Днепрдің төменгі ағысында, Қырымда, Еділдің сол жағасында, Оңтүстік Уралда және Арал көлінен солтүстікке қарай жерлерден де – табылған.

Мажар мемлекеті көпке дейін печенегтермен қақтығысқа түскісі келмеді. Ал 10 ғасырдың барысында византиялықтарға қарсы шытырман жорықтарға мажарлар мен печенегтер бірге қатысты. Араб географы Масудидің мәлімдеуінше 934 жылы да солай болған. Шамамен 955 жылы хан Такшони печенег ханшасына үйленіп, мажарлар мен печенегтер арасында әулеттік байланыс орнайды. Сол кезде Мажарстанға печенегтер көсемі Тонузаба халқымен көшіп келіп, Тисаның орта алқабына қоныс тебеді. Тонузабадан тараған Арпад заманының Томай руының әулеттік иеліктері мен рулық монастырі (Томаймоноштора-Томајmonostora) осы аймақта орналасқан.

Сонымен қатар батыс шекараға жақын, Фертө көлі маңындағы печенег елді-мекендері Такшони заманында пайда болған. Жылнамаларымызға қарағанда 11 ғасырдың соңында мұнда тұратын печенегтердің міндеттері шекара қорғау болды.

11–12 ғасырларда елге печенегтер бірнеше толқынмен келген. Әулие Иштван аңызы бойынша, алпыс ақсүйек печенегтің Болгария жағынан көшіп келуі шамамен 1059 жылға келеді, яғни ол король I Андраш (1046–1060) тұсында болған. 1071 жылы Нандорфехерварда (Nándorfehérvár), Византияға қызмет етіп жүрген печенегтер елге баса-көктей кіреді, халықты тұтқынға түсіріп, ұрлап-тонап, елді қиратады. Үш айдан кейін мажарлар Нандорфехерварды жаулап алады. Қамалды қорғауға келген салт атты печенег әскерлерін шопрондық ишпандар (комитат басшылары) әскері тас-талқан етеді, қолға түскен печенегтер Мажарстанға әкелінеді. 1122 жылғы Берое шайқасынан кейін печенег әскерлерінің бір тобы Мажарстанға қашады. Жылнамаларға қарағанда король II Иштван (1116–1131) өз саясатына қанағаттанбаған мажар ақсүйектеріне қарсы күресте оларға тым қатты сүйенген.

11 ғасырдың екінші жартысында елге баса-көктей кірген, жылнамаларда кундар деп аталатын көшпенді тайпалар арасында печенегтердің болуы да әбден мүмкін. 1068 жылы елдің шығыс бөліктерін қырып-жойған пұтқа табынушылардың арасында да болған еді, оларды король Саломон, Геза және Ласло ханзадалар Керлеш шайқасында жеңген еді.

Мажарстандағы латын тілді жазбаларда печенегтердің аты *Bisseni*, *Bessi*, *Pecinati*, *Pincennates* түрінде кездеседі. Жер атаулары ретінде *Beshenu* (*Besenu*, *Besenew* ~ *Bessenew*), кісі аттары ретінде *Беченек* – *Беченегх* (*Bechenek* ~ *Bechenegh*) ұшырасады.

Мажар королі әскерінің жеңіл салт аттылар жасағының құрамында 1051 ж., 1074 ж., 1116 ж. және 1146 ж. печенегтер болған.

Печенегтерді елдің әр түрлі бөліктеріне азғантай топтармен немесе пашпырата орналастырған, біріккен ұйымы болмаған. Ертеректе келгендері мажарлармен бірге өмір сүріп, христиан дінін қабылдап, мажар қоғамының тиісті қабаттарына, король сарайы маңындағылар қатарына, қамал құрылымына, піркеу жұртына немесе батыс шекарасында өмір сүргендер шекара ишпандарының (комитаттардың әкімі) қол астына енген. Әжептәуір мол санды печенег қоныстары батыста – Фертө көлінің маңында; Раба алқабында; Солтүстік Мажарстанның батыс бөлігінде – Чаллокөзде; Шарвиз жазығында, Фейер және Толна комитаттарында (аудандарында); Тисаның орта ағысы өңірінде және Бүкк тауының етегіндегі Көрөш (Körös), Шаррет (Sárrét) өзендерінің аймағында; оңтүстікке қарай Марош өзенінің сағасында орналасқан. Оңтүстік Трансильваниядағы Себен тауларында шекара күзетуші халық ретінде көзге түседі.

Печенегтердің ең үлкен тұтас аймағы король сарайынан, Фехервардан оңтүстік, оңтүстік–шығысқа қарай Шарвиз жағасымен Дунайға дейін 80 шақырымға созылған. 46 орта ғасырлық елді-мекеннен печенег жер иелерін табамыз, және осы 30-32 ауыл халқы бөлшектей немесе бүтіндей печенегтер болған. Бұл елді-мекен 11 ғасырдың ортасында немесе екінші жартысында, қамал комитаттары және піркеу комитаттарының шекаралары пайда болған кезде құрылса керек.

Патша иеліктерінде өмір сүріп, ұжымдық бостандықты сезінген (*libertas Bissenorum*) печенегтер тікелей надорға, мажар королі өкіліне, бағынған. Азат печенегтердің көпшілігі мажар әскери басыбайлыларына (*miles*) ұқсас құқықтарға ие болған, ат-қаруларымен әскери қызмет етіп, корольмен бірге жорыққа аттануға міндетті болған. Сол кездегі атаулары „ескі салт бойынша соғыс жүргізуге міндетті печенегтер” (*...ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*) болған

Бүгінгі күні Мажарстанда печенегтердің археологиялық жәдігерлер аз кездеседі. 19 ғасырдың аяғында Геза Надь орта ғасырлық Мажарстанға қоныстанған дала халықтарының археологиялық мұралары пұтқа табынушы жерлеу тәсілі, атпен жерлеу, шығыстық сипаттағы қарулар мен ат-әбзелдері арқылы сол кездегі христиан мажарлардың ескерткіштерінен ерекшеленетінін атап көрсеткен. Печенегтерге тиесілі археологиялық қазбалар негізінен Шарвиз өңірінен табылған.

1870 жылы Шарбоград-Тинод даласында жоғары шенді әскердің қабірінен табылған 11-12 ғасыр жәдігерлерін (білігі күміс түймелі ауыздық, дөңгелек үзеңгі және екі қылыш). Печенегтердікі секілді дөңгелек үзеңгілер дәл осы өңірде көп жерден табылған: Алап-Тавасмайор (Alap-Tavaszmajor), Кайдач-Рокадомб (Kajdacs-Rókadomb), Көлешд-Итатохедь (Kölesd-Itatóhegy), Шарсентагота-Фелшөтөбөржөк (Sárszentágota-Felsőtöbörzsök). Осы үзеңгі түрін печенегтер Мажарстанға Арпад заманында әкелуі мүмкін, кейін мажар салт аттылар арасында да тараған, оның жалғасы этнографиялық материалдардан да көрінеді. Аты аталған қазба жерлері печенегтердің грамоталармен расталған Арпад заманындағы елді мекендері еді.

Печенег заманында тараған жылжымайтын қатты ауыздық, шығыршықсыз жүгендердің бірнеше үлгісі Карпат ойпатында табылған, бірақ оны тек печенегтікі дей алмаймыз, себебі олар 10 ғасырдағы мажар зираттарында да кездеседі. Бұл ауыздықты Арпад заманының елді мекені Житва өзені (Байч-Фаркаш даласы/Vajč-Vlkapovo, Словакия), печенег сарай маңы адамдарының ауылына жақын жерден тапқан. Ол туралы 1209 ж. және 1214 ж. грамоталарда жазылған.

(Шарбогард-Темплом) Sárbogárd-Templom даласында 11-12 ғасырдан қалған печенег қара халқының зираты табылған. Барлық саны – 8, көбі құм қазу жұмыстарынан қираған екен. Екі қабірден, садаққа тағылатын мүйіз қабық, қорамсақтың сүйек қақпағы, қорамсақ ілмегі, қатайтқыш таяқша, оқ ұшының жетесі, қылыш пен балтаның темір сынықтары, тай ауыздығы, екі үзеңгі, екі таға шыққан. Табылған зираттың уақытын король Иштван II ақшасындағы жазудан білеміз.

11-13 ғасырларда мажар салт аттыларының да жақыннан шайқасқанда жиі қолданған қаруы-жұлдыз пішінді күрзіні Шығыс Еуропаға печенег әскерлері таратса керек. Күрзінің мажарша *buzgánu* атауы мажар тіліндегі қыпшақ-түркі кірме сөзі – *buzgan* 'сындырушы, қиратушы', яғни печенегтердің немесе кундардың тілінен шыққан. Мұражайларда сақталған күрзілердің көбі үзік ескерткіштер (яғни көп затпен бірге емес бөлек табылған), олардың ішінде бірнешеуі печенегтердің елді мекендерінен табылған Надькайдач, (Nagykajdacs), Фапанкерт-Каймади-сигет (Fácánkert-Kajmádi-sziget), Фүзешабонь (Füzesabony), Пакш-Чересньеш Акалач (Paks-Cseresznyés-Akalacs) Каярпец – Каярпес, оларды печенегтер қолдануы ықтимал.

Археологиялық жәдігерлердің және жазба ескерткіштердің деректері негізінде жеңіл атты әскер қызметіндегі печенегтер 12-ші ғасырда өз дәстүрлі киімдерін, қару-жарақтарын, әскери салттарын сақтап, жерлеу рәсімдерін пұтқа табынушылық дәстүрді жалғастырған. 1067 жылғы грамоталарда печенегтердің қабіріне апаратын жол сөз болады (*ad sepulturas Bissenorum*), ол тіркес төбе зираттарға, қорғандарға байланысты қолданылса керек. Кейін көшіп келгендер, Шарвиз алқабында, өз дәстүрлерін ұзақ уақыт бойы сақтаған.

ОҒЫЗДАР

Оғыз тайпалары 6 ғасырда қытайлар *tielö* деп атаған, олар үлкен тайпалық топтың шығыс бұтағын құраған. Алтай тауларынан Хинган тауларына дейінгі жерлерді мекендеп, орталықтары Селенга жазығында болған. Тоғыз тайпадан құралған тайпалық одақтары түркі жазбаларында *tokuz-oguz*, яғни 'тоғыз оғыз'. 5-6 ғасырларда жуан-жуан империясы құрамында болады. 552-630 жж. алғашқы Шығыс Түркі қағанатының солтүстік бөлігінде бағынышты халық болып өмір сүрді. 630 жылы қытайлармен одақтасып, соңғы шығыс түркі қағанын тақтан түсіруге қатысып, қытай билігіне қарайды. Екінші Шығыс Түркі қағанаты құрылған кейін (681), ұзақ уақыт бойы түркілермен соғысады. Соңғылар қиян-кескі соғыстан кейін қана оғыздарды бағындырады. Құлтегін тас

жазуында (732) бұл туралы былай делінген: „Тоғыз оғыз тайпасы менің елім еді, бірақ жер мен күн араласып, жауымызға айналды”. Ақыры оғыздардың көсемдері түркі үстемдігіне бағынуға мәжбүр болады.

745 жылы тоғыз-оғыз тайпалық одағының бас тайпасы ұйғырлар екінші Шығыс Түркі қағанатын құлатып, өз мемлекеттерін құрайды. Ұйғыр мемлекеті құрылған соң, оғыз тайпаларының бір бөлігі тайпалық одақтан бөлініп, батыс, оңтүстік-батысқа қарай, Балқаш көлі және Ыстық көл арасындағы аймаққа, кейін Сырдария өзенінің саласына және Арал теңізінен солтүстікте жатқан далаға көшеді. Қоныс аудару 760–770 жж. болуы мүмкін, оған араб тарихшысы Ибн әл-Атхирдің деректерінен оқып көз жеткізуге болады.

893 жылы саманидтердің әмірі Исмаил Ибн-Ахмедтің қарлұқтарға қарсы жасаған жеңімпаз жорығынан соң оғыздар печенегтердің қоныстарын тартып алады. 10 ғасырда мұсылман авторлар 1030 жылға дейін, қыпшақтар жаулап алғанға дейін, Қазақ даласының батыс бөлігін Оғыз Даласы деп атайды.

Түркілермен бірге өмір сүрген уақыттан қалған ескерткіш болса керек, 10 ғасырдағы оғыздарда түркі институттары, лауазым атаулары пайда болады. Берік тайпалық одақ құрды, оның әскери қуатын Византия дипломатиясы да печенегтер мен хазарларға қарсы қолданбақ болды. 921–922 жж. Бағдат халифатының елшілігі Еділ бұлғарларына қарай оғыздардың жерімен өтеді. Елшіліктің құрамында болған араб жиһангезі Ибн Фадлан сапар жөнінде толық баяндама жасайды және оғыздардың салт-дәстүрлерін, сол кездегі оғыздардың жерлеу рәсімдерін де баяндайды. Оның сипаттамасы мен 20 ғасырдың басында Донецк өңірінен В.А. Городцов тапқан оғыз әскері қабірінің ұқсас жерлері өте мол. Өліктің басы батысқа қаратылып, табытқа салынып жерленген, сол жағында қылыш, оң жағында оқ салынған қорамсақтар бар. Басының және аяғының жанына бір-бір ағаш сұлба, табыт жанына саздан жасалған тамақ салынған ыдыс орналастырылған. Көрді тақтаймен жапқан, түбінде әбзелді аттың және алты қойдың сүйегі жатыр. Қабірдің үстіне топырақтан төбе үйілген.

11 ғасырдың ортасында оғыздар қыпшақ-құман тайпалық одағының қысымымен батысқа қарай ығысуға мәжбүр болады. 1054–1055 жылдар арасында орыс князьдықтарына шабуыл жасап, Днепрден асады. 1060 жж. басында Буг және Серет арасындағы далада қоныс тебеді. 1064 ж. Дунайдың төменгі ағысының оң жағасындағы жазықта өздеріне қарсы шыққан Византия әскерін жеңіп, бүкіл Балқан арқылы өтеді. 1064–1065 жж. қатты суық қыста аштық пен жұқпалы індеттен көбі қырылады, сондықтан Дунайдың солтүстігіне қайтуға мәжбүр болады, оның бір бөлігі Византияға қызмет етеді. Далада қалған оғыздар орыс князьдықтарының оңтүстік шекарасына қоныс тебеді. Эврос өзені алқабындағы „қара қалпақтылар” тайпалық одағының бір этникалық тобын құрайды.

Оғыздардың Мажарстанға көшуі туралы жылнамаларымыз ештеңе демейді, алайда 1060-1070 жж. аздаған санды оғыз Мажарстанға қашады. Осындай үзік көштің белгісі „оғыз” (уз) деген халық атауынан туған жер аттары: *Уз, Уза, Узд, Узди, Узош, Узунд, Узон, Узлар (Uz, Uza, Uzd, Uzdi, Uzos, Uzund, Uzon, Uzlar)*, алайда бұлар кісі аттарынан да болуы мүмкін. Географиялық атауларға қарағанда босқындар немесе әскери тұтқындар ретінде келген халық топтарын шекара күзетіне секейлердің арасына орналастырған. (Оғыз бұғазы, Оғыз бұлағы – *Úzi-szoros, Úz patak*). Трансильванияның түркі текті географиялық атауларының бір бөлігі оғыздарға қатысты болуы мүмкін.

11 ғасырдың екінші жартысында екі көшпенді халық шапқыншылығын оғыздардікі дей аламыз. 1068 жылы Керлеш шайқасында жеңіске жеткен көшпенділер печенегтер мен оғыздардан тұрған аралас әскер болуы ықтимал. Оғыз тайпасының көсемі 1085 жылы тақтан тайған Саломон корольдің азғыруымен солтүстік-шығыстан үлкен әскермен шабуыл жасаған кун көсемі Кутешк болуы мүмкін. Король I Ласло (1077–1095) шапқыншыларға күйрете соққы береді.

Мажарстанда печенегтерге қатысты жаңа археологиялық қазбалар бұған дейін табылмаған еді. Артаңд-Зомлин жазығында қабірден табылған үзік ескерткіштер (2 дана тор сауытының сынықтары, 8 дана найза ұшы, тай ауыздығы, айыл қапсырмасы) кейбір зерттеушілердің пікіріне қарағанда кундармен бірге көшіп келген 13 ғасырлық оғыз әскерінің қабірінен шыққан. Біздің пікірімізше заттар шынымен де шығыс-еуропалық әскердің жарақтары болуы мүмкін, бірақ едәуір ерте дәуірге 10 ғасыр аяғына немесе 11 ғасыр басына тиесілі болуы мүмкін, тарихи география деректері де оғыздардың этникалық сипаттарын көрсетеді дегенді қуаттамайды.

ШЫҒЫС ЕУРОПАДАҒЫ КУНДАР (ҚЫПШАҚТАР)

10 ғасырдың аяғында Қара қытай мемлекетінің пайда болуы мен таралуы Орталық Азияда бірнеше он жылдық бойы үлкен халық көшкінін тудырды. Соның соңғы қозғалысы құман-қыпшақтардың Еуропаға қоныс аударуы. Алайда олардың тайпалық одақтарының құрылуы мен көшуі туралы нақты деректеріміз жоқ. 11 ғасырдың алғашқы жартысында Қазақ даласында түркі тілді тайпалардың саны әжептәуір мол, орасан мықты тайпалық одағы құрылды. Олардың негізін оған дейін де сонда өмір сүрген қыпшақ тайпалары құраған, алайда бұл одаққа шығыстан келген басқа тайпалар да қатысқан және олар өздерін *құман/коман* деп атаған. Бұл соңғы халық атауының мағынасы *боз, ақшыл сары, бозғылт*, басқа тілдерде бұл атаулардың тура аудармасы қолданылады (орыс *половцы*, неміс *Valben, Valwen*, армян *χαρτες* т.б.). 11–13 ғасырлардағы кун тайпалық одағына шығыс авторлары жүйелі түрде *қыпшақ*, батыс авторлары *құман* атауларын, яғни, осыған лайық атауын қолданған. Бұған қарап бұл тайпалар одағы әуелде осындай екі тайпаның одақтасуынан пайда болуы мүмкін дей аламыз.

Көне орыс жылнамаларының жазбалары бойынша 1054/1055 жылдары Еділден батысқа қарай оғыздардың ізімен кун сақшылары да пайда болған. 1061 ж. және 1068 ж. Днепр алқабында олар орыс князьдықтарына шабуыл жасайды, біртіндеп Қара теңіз маңындағы далаларды бағындырады. 1070–1080 жж. кундар Днестр мен Дунайдың төменгі ағысы арасындағы аймақты алады, алайда бұл батыс далаларына халық тек 12 ғасырдың аяғында қоныстанады. 1078 жылы Византия империясы аумағында алғаш рет кун әскерлері пайда болады. 1091 жылы византиялықтар Левунион шайқасында кундардың көмегімен печенегтерді жеңеді. Кундар орыс князьдықтарымен үзбей шайқасады, олардың 1061 және 1210 жылдар арасында 56 әскери жорығы туралы білеміз.

Кундардың орталық қоныстары Донецк өңірінде және Азау теңізінің жанында болды, әжептәуір көп елді мекендері Днепрдің сол сағаларында, Днепрдің оң жағасында, Еділдің төменгі ағысында және Кавказдан солтүстікте жатқан далаларда болды. Еділ және Жайық өзендерінің арасында, Жайық өзенінен шығысқа қарай 13 ғасырда кун тайпалық одағына жататын қаңлы тайпалары көшіп-қонған.

12 ғасырдан монғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде кун елді-мекендерінің ұзақтығы ең кең таралған кезінде батыс-шығыс бағытта Олттан Еділге дейін 1600 км., ал Еділден Жайық өзеніне дейін 500 км. болған. Солтүстік-оңтүстік бағытта өсімдік географиясы және климаттық сипатына қарай кеңдігі өзгермелі еді: Дунайдың төменгі беті және Днепр аралығында 300–400 км., ал Днепр мен Дон арасында 500–600 км. кең. Еділ маңындағы дала солтүстікке қарай ұзағынан созылып, Кавказдан солтүстікке қарайғы кеңдігі 900–1000 километрге дейін жеткен.

Деректер кундардың арасында үлкен мал-мүліктік айырма болғанын және қоғамдық топтардың аражігінің қатты байқалатынын тілге тиек етеді. Тайпа көсемдері жалпы алғанда өз беттерінше саясат жүргізген, бірақ тайпалардың үстінен билейтін хан, ұлы билеушінің мәртебесі болған,

алайда билігі шексіз болмаған. 11 ғасырдың аяғындағы Бөнек, Шарухан, Тугорхан, ал 12 ғасырдағы Көншек және Көбек сондай билеушілер болған. Билеушілердің лауазымдарын ашық ұстаған: 1220 жж. Көншек ұлы Юрий және Көбек ұлы Даниил алдыңғы екі орында тұрған. 1230 жж. Көтен хан ең бірінші билеуші болады. 12 ғасырдың аяғынан бастап тұрақты орталық билік жүйесін құрудың белгілері байқалады, алайда кун қоғамы мемлекеттік құруға жете алған жоқ, әрі қарай дербес мемлекет ретінде дамуын монғол шапқыншылығы үзіп жіберді.

11 ғасырдың ортасында кундар Еділден батысқа қарай, алдыңғы печенег-оғыз дәуірінен өзгеше жерлеу салттарымен және заттармен ерекшеленетін жаңа археологиялық мәдениетті әкелді. Атты бүтіндей, көбінесе бөлек көрге салып жерлеу – Орталық Азиядан әкелінген архаикалық салт. Қабірдің батыс-шығысқа қарата қазылуы, көрдің тақтайлармен немесе бөренелермен жабылуы және қабір үстіндегі тас үйінді немесе топырақ аралас таст үйіндісі кундарға тән. Бұларға қоса кун дәуірінде де бұрынғы көшпенділердің кейінгі өмірін танытатын атты тұтастай емес, бөлшектей жерлеудің әр түрлері және қабірді батысқа қарату сақталған.

Ат әбзелдері мен қару-жарақта да жаңа заттар түрлері пайда болады: қалың ауыздықты тай жүгендері, жалпақ, тұзу табанды үзеңгілер, ат әбзелдеріне жататын қайыс қатайтқыш сүйек табақшалар, сүйектен жасалған қорамсақ қақпақтары және қорамсақтың белбеуге бекітпелері. 11–13 ғасырларда сауыт жаратын оқ ұштары жиі ұшырасатын, қылыштар алдыңғы дәуірлерге қарағанда ұзындау және ауырлау келген, шенді әскерлер темір дулыға мен торсауыт киген. Бай қабірлерде құрбандық ретінде қола немесе жез бақырларға құйылған ас қалдықтарын да көруге болады.

Кундардың ерекше мәдениетінің ескерткіштері Кодекс Куманикустан белгілі, аруақтарды еске алуға, еркектер мен әйелдерге бірдей қойылған тас мүсіндер деп танымыз: *sin* яғни 'өліктің мүсіні'. Мүсіндерді ешқашан марқұмның қабірінің үстіне қоймаған, басқа төбеге, үнемі бетін шығысқа қаратып, қос-қостан немесе топтап, таспен қоршай белгіленген жердің ортасына қойған, жанына құрбандықтарды жерлеген. Бұлар ата-бабаға табынатын жерлер болғаны ықтимал. Мүсіндерде бейнеленген сыртқы белгілер, киім-кешек, қару-жарақтар және зергерлік бұйымдар қабірлерден табылған археологиялық жәдігерлерге ұқсас келеді.

МАЖАР КОРОЛЬДІГІНДЕГІ КУНДАР

Мажар корольдігі доминикан ордені көмегімен 1220 жж. кундардың арасында христиан дінін таратуға кірісті. 1227 жылы Прут және Серет арасында кундар көсемі *Бормз* (*Bortz*) және халқы христиан дінін қабылдады. 1229 жылы кундар үшін Карпаттың арғы бетіне эстергом архиепископына қарайтын жаңа епископтық салып, кундардың жері Кумания *Sumania* деген атпен мажар корольдігінің қол астына енді. 1239 жылы Шығыс Еуропа елдеріне шапқыншылық жасаған монғолдардан қашқан кундардың ұлы көсемі Көтен (*Kuthen*) хан бірталай халқымен Мажарстанға көшеді. Король IV Бела (1235–1270) кун әскерлерінің күшін монғолдардан елді қорғауға пайдаланбақ болған, алайда 1241 жылы ашуланған халық Көтен хан мен оның жасақтарын татарлардың тыншылары ретінде көріп оларды өлтіреді, бұдан кейін кундар елден кетеді.

Татар шапқыншылығынан кейін IV Бела ел қорғанысын қайтадан қолға алады және 1245 немесе 1246 жылы кундарды қайта шақырады. Тақ мұрагері тұңғыш ұлы Иштванды (V Иштван, 1270–1272) кун көсемінің қызына, Ержебетке, үйлендіреді, той 1254 жылы болады. Сол кезде он кун басшысы қылыштарымен итті қақ бөліп, Мажарстанды татарлардан қорғаймыз деп ант береді. Кун жеңіл аттыларынан тұратын көмекші жасақ мажар королінің Австрия, Штирия, Моравияға

қарсы жорықтарына қатысады. Бұл дәуірдің ең ірі шайқасы 1278 жылы 26 тамызда Неміс-Рим императорлығының шығыс иеліктеріне билікке талас үшін шайқас чех королі II Оттокар мен неміс королі Рудольф Габсбург арасында Морава өзенінің жанында Дюрнкрутта болады. Рудольф жеңісінде онымен одақтас мажар королі әскерінің және кун жасағының рөлі өте маңызды болды.

1279 жылы король Ласло IV (1272–1290) папа легатының талап етуімен кундардың істерін елді мекендерін белгіледі, тұрақты қоныстауын реттеді, пұтқа табынушылық салттарын тастап, христиан дәстүрін ұстауды жүзеге асыруды заңмен бекітті. Кундар христиан тұтқындарды босатуға міндетті болды. Заң кундарға кейбір артқышылықтар бергенінен қарамастан, олар міндеттерін жүзеге асыра қоймады. Король төзімсіздік танытып, жазалаған соң, кундар қарсылық білдіріп көтерілді. 1282 ж. король Ход өзенінің жанында көтерілген кундарға соққы берді. Бұдан кейін кундар елді тастап кетті.

Кундардың 7 руы Алфөлдінің орта және оңтүстік бөліктерінен қоныс алды, олар қамал комитаттарының құқықтық аумағынан тыс болды. Король иеліктеріне қоныс тебуге құқылы болды, бірақ шіркеу және жеке жер иеленушілердің жеріне қоныс тебуге құқықтары болмады. 13–14 ғасырлар жазбаларында *Чертан (Cbertan) Плуничук (Plunbuck), Олаш (Olas), Коор (Koor) Борчол (Borchol)* деген ру аттары аталады, көп ретте бұлар шығыстағы кун-қыпшақ ру аттарына сәйкес келеді: *Чуртан–Суртан, Улашевичи – Ulaševići, Бурч-оулу – Burč-ouli*. Басқа ескі тайпа аттары жер атаулары мен кісі аттарына сақталған. Мәселен, *Баяндұр (Bajandur), Тоқсоба (Tokszaba), Барақ (Barak), Конгролу (Kongroli)*. Кундардың халық саны 13 ғасырдың аяғында барлығы 40.000 адам болған. Король әскерінің құрамында соғысқан кун жеңіл аттыларының саны 2000–5000 адамды құраған.

Анжуй заманында кун жасақтарының мажар әскеріндегі рөлі өте маңызды болған. Ұлы I Лайоштың (1342-1382) Италияға, Далмацияға, Польшаға, Галичке, Боснияға және Болгарияға жасаған жорықтарына қатысады. Кун жасақтарының маңызы 14 ғасырдың соңында төмендей бастайды.

15 ғасырдың басында әдетте әрбір рудың қонысында басқару және заң шығару құқықтарына ие, дербес аумақтық ұйымдар пайда болады, олардың орталықтары мажарша *сек (szék)* бір қалада немесе елді мекенде біреуден болған (*Колбас-сек, Халаш-сек, Кечкемет-сек, Кара-сек, Хантош-сек, Сентелм-сек – Kolbasz-szék, Halas-szék Kecskemet-szék, Kara-szék, Hantos-szék, Szentelt-szék*). Оларды басқаруға капитандар сайланған, 12 ант берушіден тұратын бақылаушы топ құрылған. Сол сайланған шенділер король мен кун ишпаны үшін салық және басқа төлемдерді жинап отырған. Әділет мәселелері алдымен сектің сайланған соттары алдында шешілген, шағымдану үшін король сотына жүгінген. Бұл жүйе 16 ғасырдағы түрік шапқыншылығына дейін жалғасқан.

КУНДАРДЫҢ КИІМ-КЕШЕГІ, ҚАРУ-ЖАРАҒЫ, АТ ӘБЗЕЛДЕРІ

Кундардың шығыстық сипаттағы киімдерінің заттық ескерткіштері ақсүйектерінің пұтқа табынушылық салтындағы қабірлерінен табылған. Бұдан басқа киім-кешек тарихында керемет ескерткіш деп Әулие Ласло аңызын бейнелейтін қабырға суреттерін және миниатюраларды айтуға болады. Бұл суреттер 1068 ж. Керлеш шайқасынан кейін мажар қызын ұрлап бара жатқан пұтқа табынушы кунды қуып, қолға түсіруді бейнелейді. Суреттерде кундарды бойы биік, шошақ қалпақ киген және бір жағынан түймеленетін жабылатын ұзын шекпен, шығыс стиліндегі бет және мойынды жабатын темір торлы дулыға және сауытта бейнелейді. Темір дулыға және тор сауыт екі көсемнің қабірінен табылған (*Чойош – Csólyos, Ченгеле – Csengelé*), бұларға ұқсастар 11–13

ғасырлық кейінгі көшпенділердің зираттарынан да кездестіруге болады. Чойоштағы қабірде екі сауыт табақшасы да болған, олар нық және тізені сақтауға қолданылған.

Садақ салғыштың шынайы суреті Секейдердегі (*Dírjii*, Румыния) унитарлық шіркеудің 1419 жылғы қабырға суретінен көрінеді. Көп суретте кундардың Орталық Азиядан әкелген, тосын пішінді, жабуының бір жағы шағы ашық, оқтарды ұшын жоғары қарата орналастырған қорамсағы көзге түседі. Ең әдемі суреттердің бірінде, 1317 ж. шамасында салынған Какашломницадағы (*Vel'ká Lomnica*, Словакия) фрескада, қорамсақты жонылған сүйек табақшалары безендірген, жабуы – алты бұтақты готикалық қапсырма. Кейбір қабырға суреттерінде 11 ғасырдағы қара қытайлардың қорамсағына ұқсас аң терісінен жасалған қорамсақты да көруге болады.

Қабірге қойылған оқтардың нышандық мағынасы болуы мүмкін. Чойоштағы қабірде 4 түрлі найза ұшы, ішінде біреуі сауыт тесетін болған. Ченгеледегі көсем қабіріндегі 3 түрлі қару-жарақтардың ішінде 8 дана оқ ұшы және 1 дана үлкен сүйек оқ ұшы бар. Фелшөсенткираидағы қабірде екі оқ ұшы болған. Үш қабірден: Фелшөсенткираи (*Felsőszentkirály*), Ердөтелек (*Erdőtelek*), Кишкунмайша (*Kiskunmajsa*), Кушлиш-танядан (*Kuklis-tanya*) табылған заттардың ішінде қылыш бар, 11-12 ғасырлардағыға ұқсас, жүзі ұзын. Кунсентмартондағы атпен жерленген өлік қабірінен батысқа тән екі жүзді қылыш табылған, жүзінің екі жағында да герб бейнеленген. Бұл мажарлар жасаған қару 13 ғасырдың аяғында соғылған. Кун типті он екі тікенді күрзі үзік ескерткіштерден белгілі, қабір заттарының ішінен табылмаған.

Археологиялық жәдігерлердің ішінде ат әбзелдерінен ауыздық, үзеңгі және айыл қапсырмасы бар. Сол дәуірге тән тай ауыздықтарының басым бөлігінде ассимметриялы ауыздық (*Банкут – Bánkút*, Ченгеле – *Csengele*, Ердөтелек – *Erdőtelek*, Тисафөлдвар – *Tiszaföldvár*). Үзеңгілердің әр түрлі кейінгі көшпенділерге тән түрлері кездеседі: дөңгелек немесе сопақ үзеңгі, жалпақ, бұжыр табан Кунсентмартоннан (*Kunszentmárton*); үшбұрыш құлақты, иілген, доғал табан үзеңгі, түзу табанды үзеңгі, жүген Чоёш, (*Csóhyos*) Ченгеледен (*Csengele*); сәл иілген табанды үзеңгі Ердөтелектен (*Erdőtelek*), Кишкунмайшадан (*Kiskunmajsa*) табылған. Чоёш және Ченгеле үзеңгілері күміспен әшекейленген.

Пүтқа табыну салтымен жерленген ақсүйек кундардың бұған дейін белгілі 14 оқшау қабірінің үшеуінен батысқа тән шекімелеп сәнделген белбеу табылған. Жылан пішінді алтын ниелло белбеу 13 ғасырдағы аттылар мәдениетінің көрнекті ескерткіші, қапсырмасында аттылардың шайқасы бейнеленуі француз сарайы өнерінің әсерін көрсетеді. Дөңгелек шекімелерден аттыларды жебеуші әулиелерге жалбарынған латынша жазбаларды оқуға болады. Фелшөсенткираидағы алтын жалатылған күміс белбеуге ұқсас белбеулерді Еуропадағы ақсүйектер мәдениетінен табуға болады, 14 дана елтаңба шекімелерден 13 ғасыр гералдикасына тән геометрикалық герб пішіндерін көруге болады. Кундар киім сәні болған осы бір құнды белбеулерге Мажарстанда қол жеткізіп, иеленуі мүмкін. Чойош белбеуінің ең жақын археологиялық баламасы Молдавиядан, татар шапқыншылығы заманында жасырылған Войнешти қазынасынан, ұшырасқан.

Атпен және ат әбзелдерімен жерленген Кунсентмартон қабірінде бір күміс жіптерден өрілген жуан күміс алқа табылды, ол марқұмның лауазымына да нұсқайды, себебі ондай алқалар 11-13 ғасырдағы Шығыс Еуропа археологиялық заттарының арасында өте сирек. Украинада Чингул қорғанынан табылған кун көсемінің осыған ұқсас алқасы болған.

Әйелдердің киім-кешегі туралы деректі екі қабірден таптық, екеуі де көшіп келген кундардың алғашқы буынына жатады. Балотапустадағы қабірдің бай жәдігерінде (164 дана зат) далалық кунның дәстүрлі киім үлгілері және византиялық стильдегі зергерлік бұйымдар. Кун әйел мүсіндерінде бейнеленген мүйіз пішінді бас әшекейді 83 дана алтын жалатылған күміс дөңгелектерден реконструкциялауға болады. Осыған ұқсастар Рос өзені алқабынан да табылған болатын. Мүсіндерде бейнеленген тағу тәсіліне қарағанда, күміс алқа пен шыны салпыншақ алқа болған. Византия-Балкан стиліндегі киім заттары: 2 дана домалақ сырға, 2 дана филигран білезік, барлығы 50 дана төрт түрлі, киімге тігілетін алтын жалатылған бастырма күміс шекімелер, 1 дана

қос конус пішінді ілгек түйме. Археологиялық қазбаның уақытын никейлік император III Иоанн Ватацтың (1222–1254) алтын ақшасындағы жазудан білеміз. Банкуттегі атпен және ат әбзелмен жерленген қабірде бір алтын жалатылған күміс алқа және қытайлар жасаған бірін-бірі қуған екі балықты бейнелейтін қорғасын айна табылған (үйлену тойына жасалған сыйлық болуы мүмкін).

Кун ақсүйектерінің пұтқа табынушылық салтында жерленуі 13-14 ғасырда жойылады, бірақ 14-15 ғасырдан қалған кун елді мекендеріндегі зираттардан кундардың дәстүрлі киімдерін көрсететін заттар табылған. Балқанда кең таралған зергерлік бұйым бір немесе үш домалақты сырғаларды Мажарстанға кундар әкелген (*Öttömös, Қарсақ— Orgondaszentmiklósi, Перката — Öttömös, Karcag—Orgondaszentmiklós, Perkáta*). Кун халық ерекшелігі саналатын тұтынатын бұйымдар – пышақ, біз, ұстара, шақпақ тас, шақпақ темір, ине салғыш, ілмек, салпыншақ дөңгелектер салынған, маржандармен әшекейленген дорбалар, маржандардың арасына мал сүйектерін қосып жасалған тұмарлар (Перката). 13 ғасырдың аяғында кундардың арасында да киімге тігілген, ою бастырылған күміс табақшалар сәнге айналған. Бұл готикалық сәнді заттарды кундар өз ғұрыптары бойынша пайдаланып, дәстүрлі киімдеріне лайықтаған. Әдетте оларды ақсүйектер шекпен тәрізді сырт киімдерінің төсіне таққан, бірақ шошақ қалпақтарына әшекей ретінде әйелдер де пайдаланған. 14 ғасырдағы зираттарда өліктің кеуде тұсында айналасы терімен көмкерілген шыны айналар да жатқан. (*Сабадсалаш—Араньедьхаза Szabadszállás—Aranylegyháza; Карцаг Orgondaszentmiklósi Karcag—Orgondaszentmiklós*), бұлардың көз тиюден сақтайтын рөлі де болуы ықтимал.

КУН ЕЛДІ МЕКЕНДЕРІ ЖӘНЕ ЗИРАТТАРЫ

1279 жылғы заң жарлығына қарамастан кундар көпке дейін жерге бекітілген ғимараттарда емес, уақытша, жылжымалы баспаналарда – шатырларда, киіз үйлерде – тұра берді. Кейін пайда болған тұрақты елді мекендерді белгілеуге *descensus* 'қоныс' деген сөз қолданылды. Сол кездегі мажар ауылдарына сияқты жерге байланып отырмағандықтан, шаруашылықтары негізінен мал шаруашылығы болды. Қоныс атауы қалып олар жерлерін мүлде ауыстырмай, көшесі, жылжымайтын тұрғын үйлері және телімдері болған кезде де қалып қойды. Қоныстарға ат бергенде кун жер қожасының атына *саллаш* („szállás”) сөзі тіркелген (50%). Егер кундар ертедегі мажар ауылы немесе соның шіркеуіне орналасса, онда елді мекендерін сол ауылдың немесе ескі шіркеудің атымен атаған (22,5%, және 13,8%). Әр елді мекенде кун тіліндегі географиялық атаулар және қоныстың ерекшелігін көрсететін мажар атаулары кездеседі.

Археологиялық бақылауларға қарағанда 15–16 ғасырдағы әдетте сулы-шалшықты жерден алыс қоныстанған, ұзыннан-ұзақ созылған, еркін құрылған, үйлері бір-бірінен алшақ, кейде 70–100 метрге алыс орналасқан. Үйлердің жанында кең телім, үлкен шаруашылық жүргізетін алаң болған, үйдің жанында мал ұстайтын құрылыстар тұрған (*Туркеве-Моршц — Túrkeve—Móric, Карцаг—Orgondaszentmiklósi — Karcag—Orgondaszentmiklós, Сенткираи — Szentkirály*). Бұл елді мекендердің ең ескі қабаты 14 ғасырға жатады, сондай-ақ бірнеше одан да ертедегі 13 ғасырдың соңынан қалған тұрақты елді мекендер де белгілі (Perkáta).

Ортағасырдағы кун елді мекенінде бұған дейін ең көп нысана Дунай мен Тиса арасындағы Сенткираидан табылды: 21 тұрғын үй, 40 шаруашылық ғимараты және шамамен 300 ор немесе арық. Үйлерге жапсарлас ғимараттар негізінен мал ұстауға арналған: бағаналы атқора, арба қора, талдан тоқылған қора, дөңгелек лашық, жерден қазған астық сақтайтын қойма, доңыз қамайтын ор, қамыс лапас, ашық сиыр қора. Ішкі телімдердің құрылысы елді мекендердің алғашқы кезеңінен бастап анықталған, шаруашылық алаңында тұрғын үйдің артында қора орналасқан,

оларға қой қамаған. Сыртта болатын құрылыстардың іште болуы кун халқының өзіндік сипатты шаруашылық құрылысы мен өмір салтын, мал шаруашылық дәстүрін көрсетеді.

15 ғасырда Алфөлдтің шеткі аймақтарында мажарлар және кундар қоныстанған аумақтарда бірдей жер үстіне салынған екі және үш бөлігі бар: бөлме-ас үй немесе бөлме-ас-үй-қойма, жаңа үй түрі кең тараған, негізінен бағаналы құрылыс техникасы, діңгек қора, шарбақ қора, лапас. Үйлері тіреулі каркастан өрілген қабырғалармен толықтырылып, төбесі итарқа мен керегеден тұрды. От жанатын жер де ерекше: бөлмені жылытуға пеш орнатылған, оны сырттан ас үйден жаққан; ас мәзірін үйдің артқы қабырғасынан шығып тұратын пеште дайындағын, оның алдында кішкене ошақ болған. Бөлменің төбесін жаппаған, сөйтіп түтін бөлмеде қалмаған. Жалтыратпаған қыш пеш табақшаларынан жасалған пеш – шаруа тұрғын үй мәдениетінің құнды элементтері.

Елдегі тұрақты кун елді мекендерінің халқы өлгендерін жалпы христиан салтына лайық шіркеулердің маңында жерледі. Зираттар сол кезде бар шіркеулер жанында топталды, кейбір жұрт татар шапқыншылығы кезінде бос қалған ауылдардың шіркеулеріне жерледі. Көбінде 13 ғасырдың екінші жартысынан бастап (*Өттөмөш – Öttömös, Ченгеле–Богархат – Csengele–Bogárhát, Карцаг–Оргондасентмиклош – Karcag–Orgondaszentmiklós, Перката – Perkáta*), яғни ескі қоныстары да шіркеу маңында орналасқан. Басқа зираттарды Арпад заманынан қалған зираттар жоқ жерден ашты. Оларды ашқан кезде әлі пұтқа табынушы зираттар болған, жерлерінде шіркеулер 14 ғасырдың аяғы мен 15 ғасырда салынған. (*Колбазсаллаш, Миже – Kolbászállás, Mize*). Егер жерлеулері шіркеу салумен бірге басталған болса, онда елді мекен тұрғындары бұған дейін басқа жерде қоныстанған.

Кун елді мекендерінің зираттарында пұтқа табынушылықтың жалғасқанын байқауға болады. 14 ғасырдағы Өттөмөштегі зиратта бес әйел қабірінен жұмыртқа табылған, ол жұмыртқанын ұрықтандыру сиқырына сенген ырымның болғандығын көрсетеді. Көп жерден өлікпен бірге жерленген ас немесе құрбан малдың сүйегін (қошқардың басы, сиырадың сүйегі, ат сүйегі, қой сүйегі және т.б.). Зиянкес күштерді үркітуге өткір темір құралдарды бірге (пышақ, ұстара, балта, біз) жерлеген. (Оргондасентмиклош, Пекарта, Өттөмөш). Көрдің түбіне күл немесе ағаш көмірін шашу зиянкес күштерден қорғау үшін жасалған (Оргондасентмиклош, Ченгеле). Сүйектің жанынан табылған шыны айнаның да зиянкес күштерді үркітуге қолданылуы мүмкін (Араньедьхаза, Оргондасентмиклош). Күнделікті тұрмыста қолданылған құралдар (пышақ, ине салғыш, біздер, ине-түйме т.б.) қабірге салынуы о дүниеде бұл заттардың пайдалануға болады деген ойдан туған. Мойынға тұмар ретінде іліп таққан аң сүйектері, ит және қасқыр сүйектері, доңыздың ит тісі, ұлу қабығы пұтқа табынушылық деп бағаланады (Перката).

ЯСТАР МАЖАРСТАНДА

Ястардың ата-бабалары солтүстік иран халықтарына жататын, бір бөлігі Кавказдың солтүстік алдыңғы тауларында өмір сүрген, дамыған егін, мал шаруашылығы және қолөнері бар аландарға сіңіп кеткен бар орта азиялық ас/аси тайпалары болған. Бұл халық Хазар Қағандығы билігі астында Дон-Донецк өңіріндегі далада да қоныстанған. 11-13 ғасырларда алан-яс халық кун тайпалық одағымен байланыста өмір сүрген.

Ястардың келіп қоныстануының уақыты мен жағдайлары туралы жазбалар тіс жармайды, Мажарстандағы өмірлері туралы алғашқы деректер 14 ғасырдың басында пайда болған. 1323 жылы король I Карой (1308–1342) 18 ясқа (*Jaçones*) бостандық құқығын береді, оларды корольдің жанына әскери қызметтегі ястардың арасына орналастырып, капитандарын немесе соттарын өз беттерінше сайлауларына рұқсат береді.

Латын тілді жазбалар 1350 жылдан 18 ғасырға дейін ястарды филистимляндар деген көнерген атпен атайды (*Philistei seu Jazones*). Гуманист тарихшы Петрус Рансанус 15 ғасырдың соңында жазылған еңбегінде ястарды ерте дүниедегі языгтардан (*Jazyges*) тараған дейді. Бұл атау ресми құжаттарда және карталарда 17 ғасырдан бастап көрінеді. 19 ғасырдың басында Яс ауданының ресми атауы *Districtus Jazygum* болған.

Ястар Мажарстанға 13 ғасырдың ортасынан бастап бірнеше толқынмен, кіші топтармен көшіп келген. Әуелгі елді мекендері елдің әр түрлі өңірлерінде шашырап орналасқан. Пилиш тауларының батыс бетінде 1325 жылдан бастап ястар көзге түскен, 15 ғасырда сонда тұратын халықтың тілінен әйгілі яс-латын сөз тізбесі жазылып алынған (38 ястардың күнделікті қолданыс сөздері, негізінен мал, өсімдік, азық-түлік аттары латынша, кейбіреулері мажар атауларының баламасымен кездеседі). Темеш өзенінен оңтүстікке қарай да ястардың қоныстары болған. Ястардың артықшылықтары бар аумақтары 15 ғасырда Задва және Тарна жазықтарында қалыптасқан, дегенмен бұнда 13 ғасырда да яс елді мекендері болған.

15 ғасырда Ясшагта *Jászág* да қамал комитаттарынан тыс басқару және әділет қорғау ұйымы *sek* (*szék*) құрылған, онда төрт маңызды елді мекеннің өкілі ант беріп және Ясберень сотымен бірігіп сектің сотын құраған, шешімдерін яс қауымының мөрімен растаған.

Ясшагта ең үлкен археологиялық қазба – орта ғасырлық Недьсаллаштың қазбасы болды. Елді мекеннің бір бөлігі, ауылдың ортағасырлық екі шіркеуі және солардың айналасында жатқан зираттар қазылды. 13–14 ғасырларда тұрғындар бір бөлмеден тұратын, жерден қазылған үйлерде тұрған, ал 14–15 ғасырлардың тоғысында жер үстіндегі екі бөлмелі үйлер пайда болады. Жерге қазылған төртбұрышты қоралар, астық сақтайтын орлар және ашық ошақтар, шаруашылық құрылыстары да осы кезде болған. Дөңгелек пішінді, арықпен қоршалған, қолданыс мақсаты белгісіз тас ғимараттардың қирандылары да табылған. Недьсаллаштың 1-ші зиратынан 454 қабір, 2-зиратынан 568 қабір табылған. Онда көмілген ястар пұтқа табынушы болмаған, олар шығыс христиандығын ұстанған, оған дәлел мойындарындағы крестері, сондай-ақ өліктердің қолдарының орналасуы. Ежелгі иран наным-сенімін танытатын салттардың ізі байқалады: көрлердің түбінде ағаш көмірінің қалдықтары жерлеудің алдында зиянкес күштерді отпен аластағанын көрсетеді. Қабірлерден мойынға асылған аң сүйегі жиі кездескен. Еркектерді қаруларымен, иыққа қайыспен байлайтын бір жүзді, *қанжар* (*kinzsal*) деп аталатын қысқа біржүзді семсермен жерлеген. Әйелдердің киімдерінің ескерткіштері шығыс сырғасы, маржанның тізілген моншақ, каури інжу қабыршағы. Үстіге киетін киімнің екі жағын алтын жалатылған қос қоңыраумен қапсырған. Яс әйелдерінің дорбасында сүйек немесе қорғасын айна, ине салғыш, темір ине және қорғасын оймақ табылған.

ЕЛДІ МЕКЕНДЕРДІҢ БОС ҚАЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЙТА ҚОНЫСТАНУ

13–14 ғасырдағы Мажарстандағы ауылдардың бос қалуы мажар елді мекен жүйесіне толығымен еніп болмаған кундар мен ястарға аз әсер етті. Феодалдық қатынастарға әрең бейімделген, жартылай көшпенді шаруашылықтардың ғұмыры қысқа болғаны анық. Кун елді мекендері сондай болуы ықтимал. 14 ғасыр жазбаларында тек бір рет қана аталады және онда жер атауларының ізі де жоқ. Дунай мен Тиса арасындағы кейбір кун елді мекендері 15 ғасырда ел-жұртсыз қалады, себебі бұл құмды аймақта жайылған малдың тым көптігі өсімдік дүниесі құрып кетуіне әкеліп соққан, оны археологиялық топырақ бақылаулары дәлелдеген. Бұған қоса осы өңірде 1450 жылғы оба дерті тарап, бірқатар елді мекен бос қалды.

16–17 ғасырларда Осман империясының шапқыншылығы және үздіксіз соғыс елді мекендердің бос қалуының басты себебі болды. 1541 жылдан бастап кундар мен ястар тұрған аумақ елдің ортаңғы және оңтүстік бөлігімен бірге Осман империясының қол астына енді. 1548 жылы король I Фердинанд (1526–1564) кундар мен ястардан салық жинауды Эгер қамалына тапсырды. Эгер қамалы салық жазбалары мен түрік дефтерлерінен халық санының біртіндеп азайғанын білеміз. 16 ғасырдың аяғындағы 15 жылдық соғыс (1593–1606) кезінде, Мажарстанға келген қырым татарларының әскерлері де жылдан-жылға елді қырып-жойған кезде де, кун елді мекендерінің бос қалуы қатты байқалады. Ауыл шаруашылық аймағындағы Хантош-секте, Кишкуншапта, Надькуншапта және Яскуншапта тек бірнеше халқы бар елді мекен қалған, халық қашып кетіп, тек бірнеше жылдан сон қайтып келген.

16 ғасырдың екінші жартысында ауылдар бос қалған соң, көбейген жайылым жерлерде мал шаруашылығы, әсіресе сауда мақсатындағы сиыр өсіру жанданды. 17 ғасырдың ортасында Кишкуншаг даласында шетел нарығына шығатын 250.000 сиыр өсірілді.

Кун сектік құрылымының күйреуі кейбір өңірлерде 1526 жылдың алдында-ақ басталып кетті, оның көрінісі сек орталығының жеке қожайынға қарауы (*Сентелт-сек* – *Szentelt-szék*, *Халаш-сек* – *Halas-szék*). Кишкуншаптағы Кун автономиясының әкімшілік орталығы Халаштан Секкеге көшкенде жойылды, кейін 16 ғасырдың ортасында кіші төрт әкімшілік бөлшекке бөлінді. Дунайдың арғы бетіндегі Хантош-секте 1526 жылғы түрік шапқыншылығынан кейін қалған елді мекендерді 1537 жылы король I Янош (1526–1540) басыбайлы ауылдар ретінде сыйға берді, сөйтіп өзіндік басқару жүйесі жойылды. Надькуншаптық *Колбаз-сек* және ястардың дербес басқару ұйымы *Яс сек*, олардың азаттық соғыстарының соңына дейін қызметін атқарды. Ясшаптың ауылдары мен халқы аз адам шығынымен түрік шапқыншылығынан аман қалды. 17 ғасырдың соңында палаталық басқарманың ұйымдастырумен Яскун аудан болып құрылды, орталығы Ясберень болды, оның бөлігі ретінде Яс ауданы, Надькун және Кишкун аудандары қосылды. Түріктерге қарсы азаттық соғыстарында да ел тағы қатты қирады. 1699 жылғы палата санағында Кишкуншапта бес халық мекендеген елді мекен туралы айтылады. Надькуншапта тек бір ғана елді мекенде, Карцагуйсаллашта, 78 отбасы тұрған. Санақ жүріп жатқанда, ертеде қашып кеткен 30 жер несі қайтып келеді. Ясшапта 1699 жылғы санақ бойынша 11 халқы бар елді мекенді тіркеген. Санақ арқылы император сарайы Яскуншаг халқын, оның дүние-мүлкін есептеп, соғыс шығынының орнын толтыру мақсатында 1702 жылы Яскун ауданын неміс Рыцарьлар орденіне сатып жібереді, бұл кундар мен ястардың артықшылықтарын жойғаннан кейін мүмкін болды. Яскун ауданының халқы басыбайлықтан аман қалу үшін өздеріне төленген құнды осылай толықтай төлеп барып қана құтылады (1745: *redemptio*), сөйтіп жоғалтқан артықшылықтарын қайтып алады.

1876 жылы қамал комитаттарынан тысқары орналасқан артықшылықтарға не аудандар жойылды, сол кезде Ясшаг (*Jászág*) пен Надькуншаг (*Nagykunság*) Яс-Надь-Кун-Солнок (*Jász-Nagy-Kun-Szolnok*) қамал комитатына, ал Кишкуншаг болса Пешт-Пилиш-Шолт-Кишкун (*Pest-Pilis-Solt-Kiskun*) қамал комитатына қарайды.

Мажаршадан қазақшаға аударған Мұқышева Раушангүл
Кәсіби редактор: Көшкімбаев Айболат Қайрсыямұлы

1. Bökönyi Sándor: **A Przewalski-ló**. 2006. 146 oldal. 2800,- Ft. ISBN 978-963-8046-77-2.
2. **Oktatónapok Százhalombattán 2. Előadások a környezetrégészet, az örökségvédelem és az információs technológia régészeti alkalmazása köréből**. Szerkesztők: Jerem Erzsébet, Mester Zsolt és Cseh Fruzsina. 2008. 256 oldal. 3000,- Ft. ISBN 978-963-8046-94-9.
3. **Itinerarium Hungaricum II. Óskori emlékek és gyűjtemények Magyarországon**. Szerkesztők: Jerem Erzsébet, Mester Zsolt. 2008. 264. oldal. 3200,- Ft. ISBN 978-963-8046-91-8.
4. König Frigyes: **Erődítések és várak a Kárpát-medencében az őskortól a XIX. századig. Historia Picta Castellorum. Fortifications and Castles in the Carpathian Basin: From Prehistory to the 19th Century**. 2010. 364 oldal. 10 600,- Ft. ISBN 978-963-9911-12-3.
5. **Turisztikai vezető a Százhalombattai Régészeti Park látóivalóhoz**. Szerkesztők: Jerem Erzsébet, Vasáros Zsolt és Vicze Magdolna. 2011. 84 oldal. 1500,- Ft. ISBN 978-963-9911-19-2.
6. Bondár Mária: **Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencéből (Kr. e. 3500–1500)**. 2012. 143 oldal. 2400,- Ft. ISBN 978-963-9911-32-1.
7. **“Fél évszázad terepen”. Tanulmányok Torma István tiszteletére, 70. születésnapja alkalmából**. Szerkesztők: Kővári Klára és Miklós Zsuzsa. 2011. 347 oldal. 13 000,- Ft. ISBN 978-963-9911-27-7.
8. **Óskori kurgánok a magyar alföldön**. Szerkesztők: Dani János és Horváth Tünde. 2012. 216 oldal. 6000,- Ft. ISBN 978-963-9911-35-2.
9. **Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok**. Szerkesztő: Ottományi Katalin. 2013. 616 oldal. 14 800,- Ft. ISBN 978-963-9911-38-3.
10. R. Facsády Annamária: **„Forma bonum fragile est...” Szépítkezés a római korban**. 2013. 142 oldal. 3800,- Ft. ISBN 978-963-9911-45-1.
11. Bertók Gábor és Gáti Csilla: **Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013**. 2014. 172 oldal. 7400,- Ft. ISBN 978-963-9911-53-6.
12. **Pest megye régészeti topográfiája. (Az aszódi és a gödöllői járás) Magyarország Régészeti Topográfiája 11**. Írta: Dinnyés István, Kővári Klára, Kvassay Judit, Miklós Zsuzsa, Tettamanti Sarolta, Torma István. 2012. 719 oldal + CD melléklet. 22 000,- Ft. ISBN 978-963-9911-36-9.

ARCHAEOLINGUA

H-1250 Budapest, Pf. 41. H-1014 Budapest, Úri u. 49. Telefon/Fax: 06-1-3758939
e-mail: kovacsr@archaeolingua.hu

<http://www.archaeolingua.hu> • www.hungarianarchaeology.hu

12 ÉV A RÉGÉSZET SZOLGÁLATÁBAN

2.000.000 m² megelőző feltárási tapasztalat

240 000 m² geofizikai kutatás

3D technológia régészeti feltárásokon

Geodéziai mérések, térinformatika

Fém, szilikát restaurálás

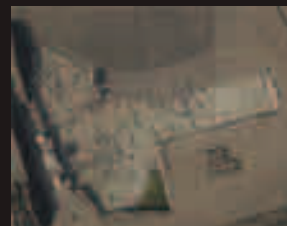
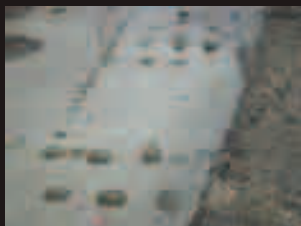
www.salisbury.hu

ÁSATÁRS Kulturális

Régészeti Szolgáltató és Kereskedelmi

Korlátolt Felelősségű Társaság

TEVÉKENYSÉGI KÖRÖK

- megelőző feltárások, leletmentések szakmai-technikai lebonyolítása, ásatásvezetés
- régész és technikus biztosítása
- terepbejárások, egyéb régészeti terepmunkák
- régészeti kézi földmunka
- szakértői tevékenység, hatásvizsgálatok, ERD-k
- lelet- és adattári anyag leltározása
- régészeti feldolgozások: dokumentáció készítés, leletanyag rajzolása, fotózása, publikálás
- régészeti leletanyag restaurálása
- légifotózás

DE Creative Kft.

decreativekft@gmail.com

+36-30/411-0161 / +36-30/408-6558

„Az álmoktól a rajasztalon át a végtermékig...”

- Kiállítási és egyéb belsőépítészeti tervezési munkák
- Állandó- és utazó kiállítások tervezése, installálása
- Kiállítási és egyéb bútorzatok teljes körű kivitelezése
- Arculattervezés

**Civil
Régészeti
Alap**

QECO FÜGGETLEN BIZTOSÍTÁSKÖZVETÍTŐ ZRT.

- Gyűjtemények, műtárgyak teljes körű biztosítása
- Kiállítók és kiállítások vagyon- és felelősségbiztosításai
- Rendezvényszervezői biztosítások
- Csoportos külföldi utazások biztosításai
- Intézmények, vállalatok vagyon és felelősségbiztosításai

Cégünk az összes Magyar piacon működő biztosítóval kapcsolatban áll, így igényfelmérés után teljesen objektíven tudja kiszolgálni ügyfeleit minden biztosítással összefüggő területen.

www.qeco.hu

info@qeco.hu

www.facebook.com/QECOzrt

Profi, etikus, gyors. Qeco Zrt.

qeco

PEOPLES
OF
EASTERN
ORIGIN
IN
MEDIEVAL
HUNGARY

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 2

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae
A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Nemzetközi szerkesztő bizottság

Heinrich Härke

Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar

Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun

Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle

Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov

Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS

KELETI NÉPEK A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON

Besenyők, úzok, kunok és jászok
művelődéstörténeti emlékei

Szerkesztők

Major Balázs – Türk Attila

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

BUDAPEST – PILISCSABA
2014

A kiadvány megjelenését támogatta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem:
Központi Alapok Program KAP-1.8-14/azonosítószám
és a Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága (NKA 3437/01022)

Első és hátsó borítókép
Kínai bronztükrök, Bánkút-Rózsamajor (12–13. század fordulója)

Szerkesztők
Major Balázs – Türk Attila

Fordítók
Heinrich Härke, Vajk Szeverényi, МҰҚЫШЕВА Раушангүл, Көшкімбаев Айболат Қайрсыямұлы,
Ильенко Татьяна, Дмитрий А. Сташенков, Айболат К. Кушкумбаев

Olvasószerkesztő
Renner Zsuzsanna

Térképek
Nagy Béla, Pálóczi Horváth András

Fotók
Csecsetka Ferenc, Dabasi András, D. Erdőkürti Zsuzsanna, Gerencsér Ferenc, Karáth József, Kiss Béla,
Kónya Kálmán, Susits László, Pálóczi Horváth András, Papp Tibor

Rajzok
Dékány Ágoston, Pálóczi Horváth András, Sabján Tibor

© A szerző és az Archaeolingua Alapítvány
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

ISBN 978-963-9911-62-8
HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

ARCHAEOLINGUA
2014

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY
H-1014 Budapest, Úri u. 49.

Nyomdai előkészítés: Hős Gergely
Nyomda: Prime Rate Kft. (borító)
AduPrint Kft. (belív és kötészet)

TARTALOM

Bevezetés	7
1. Csatlakozott népek, keleti vendégek	9
2. A besenyők országa	19
3. „Régi szokás szerint hadviseléssel tartozó besenyők” – Tonuzaba népe Magyarországon	37
4. Oguz kagán népe	57
5. A Kipcsak Pusztaságtól Cumaniaig	71
6. Kurgánsírok és ősök szobrai. A kun steppe művelődéstörténeti emlékei	87
7. „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat”. Kunok a Magyar Királyságban.	101
8. A kun viselet	133
9. Kun szállásterület Magyarországon	157
10. „Lakjanak földhöz rögzített házakban”. Az állandó szállások kialakulása	169
11. A jászok Magyarországon	195
12. Pusztásodás és újratelepülés	209
Időrendi táblázat	219
Rövidítések	227
Irodalom	229
Képjegyzék	249
Peoples of eastern origin in Medieval Hungary. The cultural heritage of Pechenegs, Uzes, Cumans and the Jász	261
Восточные народы в средневековой Венгрии. Печенеги, узы, половцы, ясы	275
Орта ғасырларда Мажарстанда болған шығыс халықтары. Печенегтер, оғыздар, кундар және ястар мәдениеті тарихының ескерткіштері	293

BEVEZETÉS

Jerney János, a magyar nemzet múltjának és származásának lelkes reformkori kutatója 1844-ben és 1845-ben hosszú utazást tett a Fekete-tenger és az Azovi-tenger mellékén, mint könyvének címében írja: „a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett”. A kútfők alapos áttanulmányozása után a helyszínen akarta megvizsgálni a magyarok régi lakhelyeit, azaz a hajdani Etelköz és Levédia földjét, fennmaradt régiségeit és helyneveit, hogy a magyar őstörténetre vonatkozó emlékeket összegyűjtse.

A magyarok Kárpát-medencébe költözése után ezen a vidéken besenyők, majd később kunok és jászok laktak, a középkor folyamán Magyarországra települt népek. Utódaik itt élnek közöttünk, szép magyar nyelvükhöz nem férhet kétség. Jerney Moldvában és Besszarábiában hosszú listát állított össze a moldvai román nyelvben található, szerinte magyar eredetű szavakból, valamint azokból a helynevekből, amelyeknek megfelelői megvannak Magyarországon, illetőleg amelyekről úgy vélte, hogy jelentésük a magyar nyelvből megfejthető. Mindebből azt a következtetést vont le, hogy e tartományok korábbi lakosai magyar nyelven beszéltek, vagyis a hajdan itt élő és a románok közé olvadt besenyők, jászok, kunok, magyarok és székelyek egyaránt magyar ajkúak voltak. Művéhez csatolt terjedelmes értekezésében foglalkozik a besenyőkkel, akiknek a *„mienkétől különböző valamely idegen nyelvnek legkissebb nyomát 's maradványát sem mutathatja föl bár melly szorgalmas kutató: a' mi már magában ellenmondhatlan bizonyosságra emeli a' kunokkal azonegy nyelvű hatalmas besenyő népségnek magyarokkali vérrokonságát, 's egy törzsökről szakadását”*.

Jerney nem állt egyedül ezzel a véleményével a korabeli Magyarországon. A kunok és a jászok történetének első jelentős kutatója volt a 18. század végén és a 19. század elején Horváth Péter, a Jászkun Kerület nótáriusa, aki a magyarral azonos nyelvűnek és eredetűnek vélte e népeket, mindamellett már források alapján, hitelesen mutatta be magyarországi történetüket 1802-ben latin nyelven közzétett munkájában (*Commentatio de initiis, ac maioribus Jazygum et Cumanorum*), mely később magyarul is megjelent. A mindent a magyarral rokonítani akaró naiv etimologizálás szélsőséges művelője volt a 19. század első felében Horvát István, a pesti egyetem tanára, aki nemcsak a ténylegesen magyarrá lett keleti népekről, hanem a világtörténelem számos jelentős népéről hirdette, hogy eredendően magyarok voltak. Ő maga is írt egy munkát a besenyőkről. A 19. század második felében Gyárfás István, a kunok és a jászok nagy történetírója volt szószólója e népek és a besenyők magyar nyelvűségének, ennek az ekkor már meglehetősen korszerűtlen őstörténeti elméletnek.

A kihalt besenyő nyelvnek összefüggő nyelvméleke nem maradt fenn. Bizánci szerzők által feljegyzett törzsnevek és személynevek, orosz és magyar forrásokban megőrzött személynevek és helynevek hosszas elemzése árulta csak el „szorgalmas kutatók” nemzedékeinek, hogy a besenyők kipszak típusú török nyelven beszéltek, amely a régi kun nyelvhez csakugyan hasonló volt, ahogy azt egyes kortársak is állították. A szórványos nyelvmélekek alapján a 20. század jeles turkológusa, Németh Gyula határozta meg a besenyő nyelv helyét a török nyelvek között. A kun nyelvnek a besenyőnél jóval gazdagabb emlékeivel a 19. században gróf Kuun Géza foglalkozott az elsők között.

Amikor az ő eredményeikre és a méltán nagy hírnevet kivívott magyar orientalisztika más művelőinek véleményére támaszkodva próbálunk számot adni arról, hogy ma mit tudunk a magyarságba olvadt egyes keleti népek eredetéről, korai történelméről és régi kultúrájáról, nem feledkezhetünk meg romantikus felfogású 19. századi történetíróink érdemeiről sem. Ők voltak azok, akik olthatatlan lelkesedéssel és fáradhatatlan szorgalommal elsőként kísérelték meg a szerteágazó források összegyűjtését – Jerney János besenyő adattára az első és sokáig az egyetlen volt –, miközben az a gondolat vezérelte őket, hogy a besenyők, jászok, kunok története a magyar őstörténet része. Nos, ha más okból is, de ma is ezt valljuk. Ugyan nem a vérrokonság és nem a vélt közös nyelv vonzotta a középkori Magyar Királyságba a steppéről a különböző népeket és néptörzseket, de miután itt egy néppé ötvöződtek a magyarsággal,

múltjuk ismerete nélkül a magyar nép kialakulásáról, sokféle ágazó gyökereiről sem alkothatnánk helyes képet.

Munkánknak csak az egyik feladata, hogy legalább megközelítőleg hiteles képet nyújtson e népek származásáról és régi történetéről. Az őstörténet útvesztőiben könnyű elveszni, a dolog természetéből következik, hogy a felhasználható források szűkösek, sokszor a legalaposabb kutatók is feltételezések láncolatára kénytelenek építeni. Igyekszünk szűkíteni a feltevések körét és saját elmélettel lehetőleg nem állunk elő ott, ahol az adatok nagyon bizonytalanok.

Hol volt Besenyőország, az Úzok Pusztasága, Kunország, Alánia? Kézikönyvekből, lexikonokból vagy történelmi atlaszokból sem tudunk meg ezekről túl sokat, holott illik megismernünk keleti eredetű honfitársaink régi hazáját.

Fontosnak tartjuk, hogy a régészeti kutatások eredményei alapján bemutassuk e népek hagyományos kultúráját, erre 19. századi elődeinknek még nemigen volt lehetőségük. A Magyarországra betelepült idegen népcsoportok – középkori kifejezéssel vendégnépek – hozománnyal érkeztek, saját gazdag kultúrájukkal, amelyet lassanként, akarva-akaratlanul feladtak, és hasonultak a befogadó ország kultúrájához. Keleti népekről lévén szó, természetesen észrevehető bizonyos hasonlóság a honfoglaló magyarok művelődésével, hiszen hasonló körülmények között, ugyanazon a füves pusztaságon éltek, mint korábban a magyar törzsek. Érdeemes megvizsgálnunk, hogy a besenyők, kunok és jászok mennyiben erősítették a honfoglalóktól örökölt keleties vonásokat, és mivel járultak hozzá a magyar népi kultúrához?

Mai szemszögből nézve is tanulságos, hogy hogyan, milyen fokozatokon keresztül, mennyi idő alatt váltak ezek a népcsoportok magyarrá, valójában meddig őrizték nyelvüket és hagyományaikat? Volt-e különbség a más-más időpontokban beköltözött népek sorsa között? Ezekre a kérdésekre is szeretne választ adni ez a könyv, bemutatni ezt a folyamatot, egyúttal azt is – kicsit besenyő, kun és jász oldalról nézve –, hogy milyen nehéz lehetett egy más nyelvű, vallású és szokású népnek alkalmazkodni, beilleszkedni az ország életébe, bár a középkori állam senkit nem akart erőszakosan asszimilálni. A beilleszkedés még középkori királyaink alatt sikeresen megtörtént, a nyelv és az ősi hagyományok jórészt elfelejtődtek, a népi azonosságtudat – legalábbis a jászoknál és a kunoknál – azonban századokon át megmaradt, és fennmaradásukat segítette. Az ő küzdelmes sorsuk is közös történelmünk része.

1. CSATLAKOZOTT NÉPEK, KELETI VENDÉGEK

Csatlakozott népek a honfoglalás korában. A katonai segédnépek szerepe a Magyar Fejedelemség és a Magyar Királyság hadszervezetében. A „vendég népek” megbecsülése a középkori Magyarországon – ahogy azt Szent István megfogalmazta Intelmeiben –, különböző szintű és jellegű kiváltságaik. Kabarak, kálizok, izmaeliták. Abu Hámid arab utazó a magyarországi mohamedánoknál. Törvényi szabályozások. Muszlimok és zsidók az Árpád-kori pénz- és vámügyek intézésében.

„Egész Magyarország napjainkban különféle nemzeteket foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténokat és végül már törököket; ezek mind egymástól eltérő nyelvet használnak, azonkívül, hogy néhány szavuknak a hosszú megszokás és kölcsönös kapcsolat miatt van valami hasonlósága és összecsengése.” Így jellemzi a középkori Magyar Királyság soknemzetiségű népességét Oláh Miklós püspök (1493–1568), a mohácsi csata után özvegyen maradt Mária királyné titkára 1536-ban írott *Hungária* című munkájában.

A felsorolt népek helynevekben is megtalálhatók az ország számos vidékén, jelölve annak, hogy a *Német-Németi, Tót-Tóti, Horvát-Horváti, Orosz-Oroszi, Csehi, Szász, Székely, Olaszi* települések lakosai a népnévvel jelölt etnikumhoz tartoztak. Az ilyen típusú, puszta népnévből álló vagy ahhoz járuló *-i* képzős helységnevek általában még a 13. század előtt keletkeztek, tehát kora Árpád-kori beköltözésről tanúskodnak.

A középkori társadalom sokszínűségéhez hozzátartozott az etnikai sokféleség. Az uralkodók tekintélyét növelte, ha különféle népekre és tartományokra terjesztették ki hatalmukat, s országukba is befogadtak idegeneket. Természetesen feltétel volt az uralkodóhoz való hűség és az ország törvényeinek betartása, ezzel szemben viszont a befogadott népelemek nem voltak kitéve erőszakos asszimilációnak, etnikai azonosságukat kifejező nyelvüket, szokásaikat, viseletüket megőrizhették.

Ennek az elvnek legszebb megfogalmazása Szent Istvánnak fiához, Imre herceghez írott *Intelmeiben* olvasható:

„A vendégek s a jövevények akkora hasznat hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk külön-külön tájokról... Mert amiként külön-külön tájokról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy külön-külön példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked fiam, hogy a jövevényeket jóakaratóan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”

A vendég népek által hozott „példa” és „fegyver” tehát gazdasági, katonai és erkölcsi haszonnal jár, vagyis az ország javára szolgál és növeli a királyi méltóságot.

A betelepülők számára is évszázadokon keresztül vonzó hely volt a nyugati országokhoz képest még viszonylag ritkán lakott, benépesítésre alkalmas földekkel rendelkező Magyarország. A különböző égtájak felől bejövő lovagok, harcosok, kereskedők, iparosok, bányászok, szőlőművesek, parasztok és pásztorok biztos megélhetésre számíthattak és jogbiztonságot találtak, s a vendégnépeket megillető bizonyos kiváltságokat is élvezhettek. A középkori Magyarországon – különösen a korai Árpád-korban – szokásos etnikai munkamegosztás elve alapján minden népcsoportnak más-más szerep jutott, tehetsége és hozzáértése szerint. Hadd hozunk erre néhány példát a nyugatról betelepülők közül.

A Liège-i püspökség területéről, a 11. század közepén ott dúló éhínség elől vallonok jöttek hazánkba, közülük került ki első városaink (Esztergom, Székesfehérvár) *latinusnak* nevezett kereskedő polgársága.

A székesfehérvári latinusok 12. században kapott városi kiváltságlevele később más városoknak is mintaként szolgált. Szőlőműveléssel foglalkozó vallon falusi népesség települt le többek között Tokaj-Hegyalján és Eger környékén, ők új művelési módszereket honosítottak meg ezeken a vidékeken. Bodrogolasi vallon telepeseinek kiváltságlevelével biztosította, hogy „népük szokásai szerint” éljenek; az Eger-völgy vallon településeinek Oláh Miklós szerint még a 16. század elején is beszéltek franciául. Német ajkú telepések több hullámban, különböző földrajzi környezetből és társadalmi rétegekből érkeztek, szerepük igen jelentős volt az ország gazdasági életében, a városiasodásban, a céhes iparban, a bányászatban. Királyi akaratból történő, tervszerű telepítésnek tarthatók a nemesérc bányászat fejlesztésére tett intézkedések. II. András király (1205–1235) Tirolból és Tübingiából hozott német bányászokat Selmecbányára, amely már Szent István kora óta a pénzverés számára fontos ezüstművelés központja volt. IV. Béla király (1235–1270) még a tatárjárás előtt kiváltságlevelet adott a városnak, amelyre a későbbiekben más bányavárosok kiváltságleveli is hivatkoztak. IV. Béla szerződést kötött egy német bányavállalkozó tőkés konzorciummal, ennek köszönhetően történtek olyan technikai fejlesztések Selmecbányán, később Besztercebányán és Gölnicbányán, hogy ezek a városok az európai ezüstművelés legjelentősebb helyei közé számítottak. Az aranytermelés központja Körmöcbánya volt, ide Károly Róbert (1308–1342) a csehországi Kuttenbergből (Kutná Hora) telepített német bányászokat, és a városnak Kuttenberg mintájára adott kiváltságlevelet 1328-ban. Körmöcbánya lett a legelőkelőbb magyarországi bányaváros, az alsó-magyarországi bányavárosok szövetségének vezetője, jogot kapott városfal építésére, az országgyűlésen is részt vehetett. Érdekességként említhetjük, hogy a 14. században Firenzéből áttelepített olasz pénzverők is dolgoztak a városban.

Az idegenek rendszeres beáramlását krónikáink sem mulasztják el hangsúlyozni. A 14. századi krónikaszerkesztés szövege ezt így mutatja be – kronológiailag talán nem a megfelelő rendszerességgel, de a lényegre tekintve hitelesen: „Jöttek ezenkívül Magyarországra mind Géza király, mind Szent István király idejében, mind pedig a többi király napjaiban csehek, lengyelek, görögök, hispániaiak, izmaeliták vagyis szaracénok, besenyők, örmények, szászok, türingiaiak, meisseniek és rajnaiak, kunok meg olaszok is, akik azáltal, hogy hosszú ideig tartózkodtak az országban – noha családfájuk nem ismeretes –, különféle házassági kapcsolataik révén a magyarokkal elkeveredve hasonlóképpen nemességet és szállásterületet nyertek.” (Képes Krónika, Bollók János fordítása) A krónikaíró nem közemberekre, hanem előkelőkre gondol, amikor azt írja, hogy a magyarokkal egyenlő jogokat élvező jövevények nemességet és szállásbirtokot kaptak. Az Oláh Miklós által említett szabad nyelvhasználat ugyanakkor mindenkire vonatkozott.

Az ország életének ezt a jellegzetes mozzanatát az 1360-as években készült Képes Krónika egyik miniatúrája, a *Különféle nemzetségek bejövetele (Introitus diversarum nacionum)* is bemutatja, pillanatfelvételszerű helyzetképen ábrázolva a különböző időpontokban történő beköltözéseket (*I. kép*). Sziklás, erdős, várakkal teletűzdelt hegyek képviselik Magyarország határvidékét, a völgyekben minden oldalról nyugati és keleti ruhás jövevények vonulnak be. Öt csoportot látunk. Balról lovasok sisakban-páncélingben és polgárok, a csapatot prémkucsmás lovas vezeti. Előttük egy mélyúton gyalogos katonának pajzzsal és kivont karddal, mögöttük egy öregember és két nő. Jobbról népes csoport közeledik: lovagok és polgárok a 14. század közepének olaszos viseletében. Középen keleti népek: kun viseletben, magas, csúcsos süvegben és hosszú kaftánban három lovas, a nyeregben mögöttük előkelő hölgyek fátylas fejfedőben, amely a korabeli bulgáriai női viselethez hasonló. Jobboldalt alul szőrsüveges pásztorok gyalogosan, bizonyára vlachok és rutének megszemélyesítői.

A beköltöző idegenekre Magyarországon hivatalosan a latin *hospes* ’vendég’ kifejezést használták, eredetileg társadalmi különbségtétel nélkül. A szabad polgár és paraszt hospeseket védelem és kiváltságok illették meg, ezek általában alsó fokú autonómiát és adózási kiváltságokat jelentettek, amelyek népcsoportonként különböző szinten érvényesültek. Az egyháziakat és a lovagokat saját rendjük kiváltságai illették meg. Krónikásaink a 13. század végén összeállították a külföldi eredetű, a magyar nemességbe betagozódtak előkelő családok, az ún. *advena* nemzetségek névsorát.

1. kép. Különböző népcsoportok bejövetele (Képes Krónika, 32. oldal) / Fig. 1. The arrival of various clans (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 32)

A középkori Magyarország vendégnépei között sajátos helyet foglaltak el a kelet-európai steppéről vagy annak földrajzi környezetéből származó etnikai csoportok, mivel ezek gazdasági, vallási, kulturális szempontból is eltértek a nyugatiaktól, ennek következtében szerepük is más volt az ország életében. Azt is elmondhatjuk, hogy a külső szemlélő számára időről-időre erősítették az ország „keleties” képét. Már a honfoglaló magyarokkal együtt is jelentős számú nem-magyar népelem érkezett a Kárpát-medencébe, az ún. *csatlakozott népek*, s a 10. században is tudunk további keleti beköltözőkről. Az államalapítás időszakában és utána, az Árpád-kor folyamán a kereszténység felvétele és a nyugati keresztény országokkal erősödő kapcsolatok miatt a beköltözések főként nyugati irányból történtek, bár a keleti steppéket a magyarok után elfoglaló nomád népek közül törzsszövetségük felbomlása után még több ízben kerültek Magyarországra kisebb-nagyobb töredékek (besenyők, úzok). A tatárjárás és az azt követő időszak külön korszakot jelent a beköltözések történetében is, hiszen a mongol hódítás az eurázsiai steppe-övezet etnikai térképét teljesen át rajzolta, és a Magyar Királyság telepítési politikájára is hatással volt. A 13. század közepén a szétforgácsolódott kun törzsszövetségből jelentős számú népesség költözött Magyarországra, ugyancsak a mongolok elől jöttek be az észak-kaukázusi jászok, de még a 14–15. században is kerültek az Arany Horda területéről a kunokkal rokon kisebb töredékek az országba (tatárok). A tatárjárás után IV. Béla minden intézkedése az ország védelmi képességeinek fokozására irányult, ebbe illeszkedett bele a mongol támadás előtt a Magyar Királyságból kivonuló kunok visszahívása is. A népesség pótlását célzó betelepítések azonban ettől kezdve már elsősorban nem nyugat felől történtek, hanem a szomszédos északi, szlávok és a délkeleti, románok lakta vidékek felől.

Ahogy ezt a kérdést kimerítően tárgyaló Györffy György megállapította, a honfoglaló magyar társadalom idegen eredetű népelemei elsősorban a Kazár Birodalomból kiszakadt kabarok között kereshetők. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) külön fejezetben ír róluk *A birodalom kormányzásáról* (*De Administrando Imperio*, a továbbiakban: DAI) című, 948–952 között írott

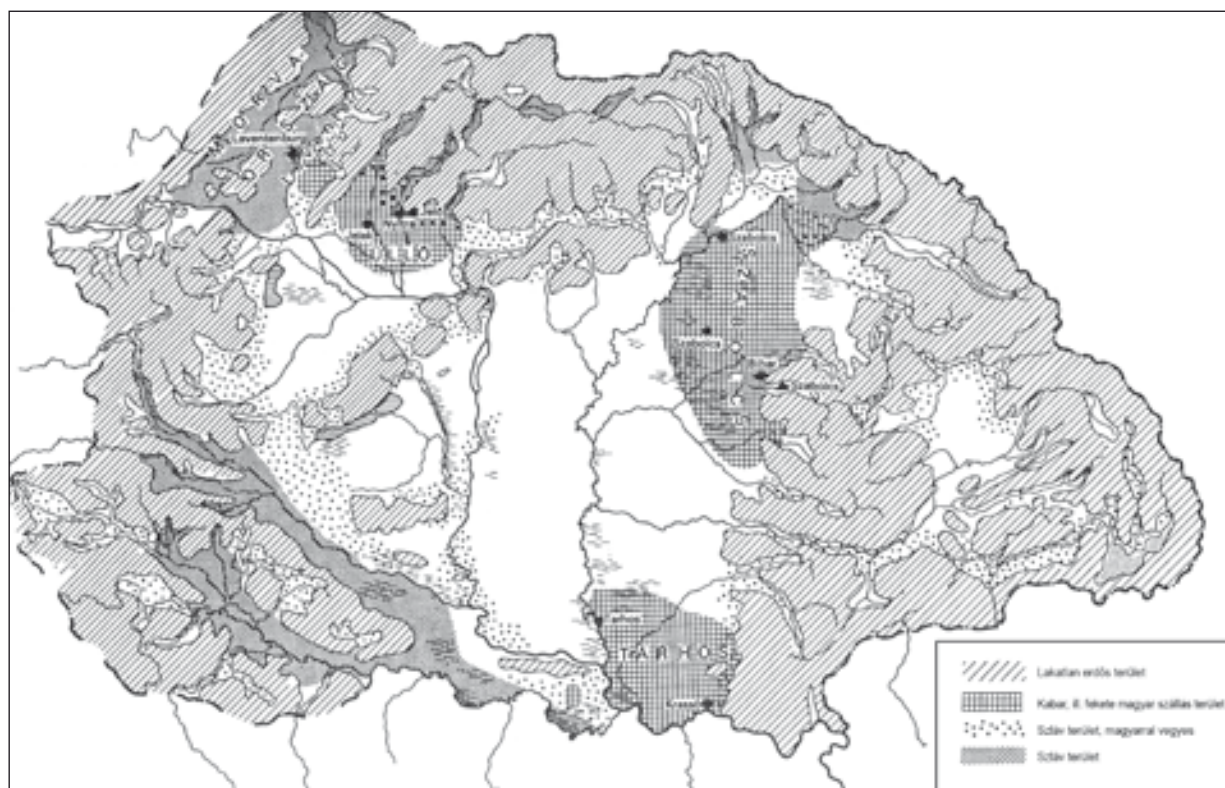
művében. Tudósítása szerint a kabarok „a kazárok nemzetségéből valók”, egy belháború során fellázadtak a központi kormányzat ellen, majd a megtorlás elől a magyarokhoz menekültek. Eredetileg három törzsük volt, a magyar törzsszövetségben azonban egy törzset alkotnak a hét magyar törzs mellett, és Árpád fia, *Liüntika* (Levente) a vezérük. „Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, (a magyarok) az első törzsek rangjára emelték őket.” (DAI 39. fejezet.) Ez a megjegyzés úgy értelmezhető, hogy az elővéd szerepét töltötték be a magyar hadrendben, ami a csatlakozott népek feladata volt. A kazár polgárháború idejére nincs pontos adatunk, csupán valószínűnek tartható, hogy a kabarok csatlakozása a 9. század közepe táján történt. Egy nyugati évkönyv feljegyzése szerint 881-ben már együtt harcoltak a magyarokkal a Bécsi-medencében a keleti frankok ellen (*Cowari*). A *kabar-kavar* nem igazi népnév – ilyen nevű törzset a Kazár Birodalom népei között nem ismerünk –, a török szó jelentése ’lázadó’, feltehetően a magyarok nevezték el őket így. VII. Konstantin császár szerint a kabarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türökök másik nyelvét is” (a császár a magyarokat nevezi türöknek). Vajon milyen volt a kazárok nyelve? A kazárok bizonyosan török nyelvűek voltak, az azonban elegendő nyelvelmélet híján vitatott, hogy nyelvük a török nyelvek melyik ágába sorolható. Tekintettel arra, hogy birodalmukban jelentős számú bolgár-török népesség élt, lehetséges, hogy ezt a nyelvet használták általánosan. Bíborbanszületett Konstantin megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy művének írása idején, 950 körül a kabarok már kétnyelvűek voltak, vagyis a magyarságba való beolvadásuk már elkezdődött, tehát csatlakozásuk óta viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie.

Arról, hogy a kabar törzseket milyen néptörzsek alkották, az írott források nem adnak közvetlen tájékoztatást, csupán valószínűnek tarthatjuk, hogy összetételük tükrözte a Kazár Birodalom tarka etnikai képét. Korai helyneveink között találunk olyan népnévi jelentésű vagy a magyar törzsnevekhez hasonló elterjedésű neveket, amelyek mögött a kabarok egy-egy etnikai elemét sejthetjük. Kazár etnikumra utalnak a *Kazár*, *Kozár*, *Kozárd* helynevek. Az iráni nyelvű, Kaukázus-vidéki alánok közül származhattak az *Oszlár*, *Eszlár* és *Varsány* települések névadó lakosai (utóbbiak egy 11. századi oklevélben *Vosciani* alakban szerepelnek). A magyarországi *Bercel* helynevek egy bolgár-török törzs, a *berszil* nevével azonosíthatók. A berszilek a Kaukázus előterében éltek, szoros kapcsolatban voltak a kazárokkal, s az egyik volgai bolgár törzs is ezt a nevet viselte. Több kutató feltételezi, hogy a magyar törzsnevekhez hasonló, nagy számban és szétszórtságban előforduló *Berény*, *Ladány*, *Örs*, *Ság* helynevek is kabar néprészeket jelölnek. Korábban voltak olyan vélemények, hogy a székelyek is a kabar törzsek kötelékébe tartoztak. Kétségtelen, hogy az Árpád-korban katonai segédnép szerepét töltötték be (a 12. század elejétől szerepelnek a forrásokban), ma már mégsem számítjuk őket a kabarok közé. A székely név és eredet kérdése a számtalan hipotézis ellenére megoldatlannak tekinthető. Lehetséges, hogy a székelység népi magva még a honfoglalás előtt csatlakozott a magyar törzsszövetséghez, de az is elképzelhető, hogy katonai segédnép funkcióra (elő- és utóvéd harcok, határvédelem) túlnyomóan a magyar népességből a 10. század folyamán szervezett társadalmi csoportról van szó. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy az államalapítás korában jelentős átszervezés érte a székelyeket. A kérdés beható tárgyalására jelen munkában nem vállalkozhatunk.

Mai ismereteink szerint a kabar törzsek legjobban körvonalazható népeleme a hvárezmiek (khorezmiek) voltak. Jelenlétükre a Kárpát-medencében a *Kalász*, *Káloz*, *Kálozd*, *Kaluz*, *Kálócfa*, *Koroncó* helynevek utalnak. A hvárezmiek eredetileg észak-iráni nyelven beszélő nép, országuk az Amu-darja alsó folyásánál terült el. A 8. században arab uralom alá kerültek, ettől kezdve az iszlám egyre jobban terjedt körükben. A Volga alsó folyásához vándorolt hvárezmiek és hvárezmi alánok kazár uralom alatt éltek, fontos szerepet töltöttek be a kaganátus közigazgatásában és gazdasági életében, a kagán testőrsége is közülük szerveződött. Népnévük Kelet-Európában alán közvetítéssel terjedt el – vagy pedig eleve hvárezmi alánokra vonatkozott –, innen ered a magyar *káliz* névalak (középkori okleveleinkben: *caliz*, *koaliz*, *Kalez*). Muzulmán vallásuk miatt gyakran *izmaelita* vagy *böszörmény* néven is szerepelnek a forrásokban. A

mohamedánoknak több gyűjtőneve is volt a középkori Magyarországon, ezek különböző (káliz, alán, volgai bolgár) etnikumot jelölhettek. Az *izmaelita* (*Hysmaelita*, *Hysmahelita*) ószövegségi eredetű szó, e felfogás szerint az arabok, majd általában a mohamedánok 'Iszmael fiai'. A *böszörmény* (*Buzurmen*, *Bezermen*) a 'muzulmán' szóból levezethető török eredetű szó a magyar nyelvben. A 12. században – talán a keresztes háborúk hatására – az eredetileg közel-keleti muzulmán arabot jelentő *saracenus* 'szaracén' szó is megjelenik a forrásokban a mohamedánok jelölésére.

Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a kabarok szállásterülete egy tömbben vagy legalábbis nagyobb összefüggő csoportokban volt, s kutatóink különböző vidékeken vélték azt megtalálni (Mátra-vidék, Felső-Tisza-vidék, Duna–Tisza köze, a dukátusi vármegyék stb.). A 10. századi településrendről alkotott jelenlegi ismereteink azonban ezeket a feltevéseket nem támasztják alá. A honfoglalás kori régészeti anyagban nem lehet kimutatni etnikai vagy törzsi elkülönülésre utaló területi csoportokat. A magyar törzsi helynevek egyenletes és egymáshoz hasonló szétszórtsága a Kárpát-medencében arra enged következtetni, hogy különálló törzsi szállásterületekkel sem számolhatunk, tehát fejedelmink a törzsek népét széttelepítették az országban. Ez az eljárás egyébként a nomád birodalomszervezés módszereinek következetes alkalmazására vall, amelyek megbontják a vérségi kapcsolatokat, és így a településeken szomszédsági viszonyokat teremtenek. Ennek megfelelően a katonai segédnépeket sem hagyhatták egységes szállásterületen, a többi néphez hasonlóan kisebb-nagyobb csoportokban őket is széttelepítették. Annak van csupán némi valószínűsége, hogy miután a kabarok a 10. században a trónörökös herceg irányítása alá tartoztak, az ő uralmi területén nagyobb számban élhettek, elsősorban a bihari részeken és Nyitrában (2–3. kép).

2. kép. A trónörökös herceg uralmi területei a 10. századi Magyarországon, a csatlakozott népek valószínű szállásvidékei (Györffy 1977. nyomán) / Fig. 2. The area controlled by the crown prince in 10th-century Hungary, the probable settlement area of the joined peoples (after Györffy 1977)

3. kép. 10. század végi sisak Pécsről, talán a fejedelmi testőrséghez tartozó kelet-európai harcos használta. Pécs, Janus Pannonius Múzeum (Kalmár 1971. és Kiss 1983. nyomán) / Fig. 3. Helmet from Pécs from the end of the 10th century, perhaps used by an East European warrior among the princely guards. Pécs, Janus Pannonius Múzeum (after Kalmár 1971 and Kiss 1983)

Beszermény puszta helynév tartotta fenn. Szintén Bodrog megyében a Duna–Tisza között szelte át a Szegedről nyugat felé, a szekesői révhez vezető Káliz-út, amelyen a só szállítását végezheték királyi szolgálatban levő kálizok. Bihar megyében a 13. század végén említenek egy mohamedánok lakta települést, Böszörményt (*Bezermen*, a mai Berekböszörménnyel azonosítható), de nem tudjuk, hogy ez mikor keletkezett, és nem későbbi áttelepítés eredményeképpen kerültek-e oda lakói. A 13. század elején nyíri (nyírségi) izmaelitákat említenek forrásaink, akiknek Böszörmény (a mai Hajdúböszörmény) lehetett a központi helye. Lehet, hogy valós hagyományra épül Anonymusnak az a megjegyzése, hogy a honfoglaláskor a Tiszántúlra a Bihari havasok felé eső, a Szamos folyóig terjedő részét kazárnak nevezett népség lakta (*gentes qui dicuntur Cozar*).

A honfoglalókkal bejött előkelő nemzetségek közül kettőről jegyezték fel olyan legendás hagyományt, melynek alapján a kabarokkal kapcsolatba hozhatók. Krónikáink szerint az Aba nemzetség

Az ország különböző, egymástól távoli helyein tűnnek fel a kabarokhoz köthető népelemek, így a kálizok is. Egy 1111-ben kelt oklevél elmondja, hogy a Nyitra megyében élő előkelő kálizok, akik a királyi jövedelmek kezelői és pénzverők voltak, perben állnak a zobori apátsággal a megyei vámjog miatt, amelyet Szent István király az apátságnak adományozott. 1135-ben szerepel Megyer (Békásmegyér) szomszédságában egy káliz nemzetség (*generatio Kaloz*), Budakalász falu (*villa Kaluz*) névadói és lakói, akiket bizonyára a megyeri rév vámolására telepítettek ide. Zala megyében határvédelemre rendelt kálizokról tudunk a 13. században (*de genere Kadarkaluz*). Az Árpád-kori Bodrog vármegye déli részén, a Vajas folyó mellett fekvő Apos falut a tatárjárás előtt káliz eredetű izmaeliták lakták (1192: *villam Hysmaelitarum de Opus*), akiket egy 1206-ban kelt oklevél szaracénoknak nevez (*terra Sarracenorum de villa Opus*). Emléküket a

4. kép. Vérbulcsú és Örsúr vezér, a krónikás szerint a magyarok hatodik és hetedik kapitányának ábrázolása, „S” iniciálében (Képes Krónika, 26. oldal) / Fig. 4. Representation of Vérbulcsú and Örsúr chiefs, the sixth and seventh “captains” of the Hungarians according to the chronicler, within an “S” initial (*The Hungarian Illuminated Chronicle*, page 26)

őse anyai ágon hvárezmi volt (*de gente Corosmina*), innen ered az a feltevés, hogy az Abák ősi birtokai, az ország északkeleti része kabar szállásterület lehetett. A Borsod vármegyében őshonos Árpád-kori Örsúr nemzetség neve alapján merült fel, hogy kabar származású – amennyiben elfogadjuk, hogy az Örs helynevek egy kabar néprész nevét jelentik. Krónikáinkban Örs a hetedik honfoglaló vezér, Anonymusnál a hét „kun” vezér egyikének fia Örsúr (4. kép).

A kálizok a kelet-európai társadalmak legképzettebb rétegét jelentették, Magyarországon is kivételes feladatkörük volt. A 11. századtól kezdve közülük kerültek ki a királyi pénzverők. Kereskedők fontos átkelőhelyeknél, vásárhelyek közelében, a nemzetközi kereskedelem gócpontjaiban telepedtek meg, s mivel kiválóan értettek a vám- és pénzügyekhez, és utazásaik révén a korabeli világról gazdag ismeretanyaggal rendelkeztek, uralkodóink igyekeztek bekapcsolni őket a fiatal magyar állam szervezetébe. Így lettek a kálizok a királyi jövedelmek kezelői, a kincstár és a sókamara tisztségviselői, akiknek mohamedán vallásgyakorlatával szemben is viszonylag türelmes volt a keresztény állam. Mindezek mellett katonai szerepük is jelentős: a 12. században határvédő, illetve a királyi seregben harcoló kálizokról is tudunk. Kivételes gazdasági szerepüknek és a nagy összetartó erőt jelentő mohamedán vallásnak köszönhető, hogy népi különállásukat évszázadokon keresztül megtartották, míg a kabarok nagy része nyelvileg és kulturálisan már a 10. század végére beolvadt a magyarságba.

Egyes kutatóknak az a véleménye, hogy a kálizok nem tartoztak a kabar törzsek kötelékébe, hanem tőlük függetlenül a honfoglalás után jöttek be, akár az Árpád-kor folyamán több alkalommal is. Kétségtelen, hogy a 10. század folyamán is költöztek be az országba mohamedánok, ezek azonban valószínűleg volgai bolgárok voltak. Az Anonymus által megőrzött hagyomány szerint Taksony fejedelem idejében jöttek be „Bulárföldről”, azaz a Volga melléki Nagy-Bolgárországból izmaelita nemes urak, Billa meg Baks, akik több helyen kaptak birtokot, és Pest várában is letelepedhettek. Györffy György szerint ezek valóban mohamedán személynevek, és Pest környékén helynévben is megtalálhatók, a Pest várába telepített mohamedánokban azonban inkább káliz kereskedőket és vámosokat sejtethetünk. Mindamellert lehetséges, hogy a 10. században is volt káliz beköltözés, talán a Kazár Birodalom 965. évi bukása után. Később a besenyőkkel együtt is telepedhettek Magyarországra káliz kereskedők.

Abu-Hámid al-Garnáti andalúziai arab utazó (1080 körül–1169/1170) 1150 és 1153 között három évet töltött a magyarországi muszlimoknál, arab nyelvre és az iszlám vallás gyakorlására tanította őket. A *Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló* című művében a következőket írja Magyarországról (*Unkúrija*): „Itt ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmiak. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magribi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot.” Abu-Hámidot II. Géza király (1141–1162) is fogadta, és amikor eltávozott a Volga torkolatánál fekvő Szakszin városába, a király arra kérte, hogy toborozzon számára muszlim harcosokat, mivel kitűnő íjászok. Az arab utazó később teljesítette kérését. Az Abu-Hámid által meglátogatott magyarországi muszlimok lakóhelye a délvidéki Szerémségben lehetett, ők a 12. század közepén részt vettek a bizánciak elleni harcokban. 1150-ben a bizánci császár ellen vonuló II. Géza seregében káliz és besenyő lovasok is voltak. 1158-ban II. Géza izmaelita segédcsapatot küldött az osztrák herceg megsegítésére a német-római császár ellen. Kinnamosz bizánci történetíró szerint 1165-ben I. Manuél Komnénosz bizánci császár, miután elfoglalta a Szerémséget, innen bizánci területre telepített át kálizokat.

Abu-Hámid tudósításából arra következtethetünk, hogy a kétféle muszlim népcsoport közül a hvárezmiak (kálizok) korábban kerültek Magyarországra, mivel már színleg keresztények voltak. Az általa magrebinek nevezett népcsoport kiléte sok fejtörést okozott a kutatóknak, a szó eredeti jelentése ugyanis északnyugat-afrikai, márpedig nehezen elképzelhető, hogy az illető muszlimok egyenesen onnan jöttek volna. Ezt az ellentmondást különféle magyarázatokkal próbálták meg áthidalni. Egy feltevés szerint ezek a „magrebiak” alánok lehettek, mivel Kelet-Európa népei közül egyedül az alánok kerültek

korábbi történetük folyamán Magrebbe, azaz Észak-Afrika nyugati részébe. Ez a magyarázat nem élet-szerű: nem valószínű, hogy Abu-Hámid a távoli múltban, az 5. században a vandálokkal Afrikába került kis csoport alá harcos emlékét idézte volna fel a magyarországi muszlimok láttán, leírása is kevésbé illik az iráni nyelvű alánokra. A szerző ugyanis megemlíti, hogy Kijevben szintén találkozott magrebiekkel, akik „törökül beszélnek s török módra élnek, nyilaznak”, ezért több kutató feltételezi, hogy muszlimmá lett besenyőkről vagy úzokról van szó, akik a Kijevi Fejedelemség szolgálatában álltak. A korai besenyő betelepülők között még nemigen lehettek mohamedánok, II. Géza muzulmán zsoldosai viszont nemrég települhettek be, mivel még nyíltan gyakorolják vallásukat. Így legfeljebb a Kijevi Fejedelemség által a 11. század végén megszervezett, vegyes etnikumú „fekete süvegesek” vazallus nomád törzsszövetségére gondolhatnánk, amelyben viszont már lehettek török anyanyelvű muszlim harcosok is. Abu-Hámid sikeres arab nyelvű vallástanítása alapján viszont úgy tűnik, hogy a magyar király „magrebi” harcosai arab anyanyelvűek voltak, Közép-Ázsiából vagy a Közel-Keletről a steppén keresztül kerültek nyugatra. Ebben az időben a kelet-európai és a nyugat-szibériai steppe kun uralom alatt volt, főként kipszak-török nyelvű törzsek lakták, tehát könnyen elképzelhető, hogy ilyen környezetben az arab anyanyelvű zsoldosok is beszéltek törökül. Czeglédy Károly véleménye szerint valóban északnyugat-afrikai származású harcosokról, illetve azok „fiáról”, leszármazottairól van szó, akik az iszlám világban egymástól távoli helyeken is feltűnnek – más vállalkozó szellemű etnikai csoportokhoz hasonlóan, amelyekből a kelet-európai fejedelmi udvarok verbuválták állandó katonai kíséretüket és testőrségüket. Úgy gondoljuk, a kérdés jelenleg nem eldönthető, további kutatásokat igényel, hogy milyen etnikai elemet rejt a „magrebiak fiai” kifejezés.

Mindenképpen meglepő, hogy a magyar királyok a 11–12. században milyen türelmesen bántak mohamedán alattvalóikkal. Az I. (Szent) László király (1077–1095) I. törvénykönyvének nevezett, 1092. évi szabolcsi zsinati határozatok egyik cikkelye foglalkozik az izmaelita kereskedőkkel. „A kereskedőket, akiket izmaelitáknak neveznek, ha kiderül róluk, hogy megkeresztelkedésük után visszatértek a körülmetélésen alapuló régi törvényükhöz, lakhelyeikről elkülönítve, más falvakba telepítsék át. Azok pedig, akik a vizsgálat során ártatlanoknak bizonyulnak, saját lakhelyükön maradjanak.” Ezen kívül a törvény más büntetést nem helyez kilátásba. A kereszténnyé válás tekintetében az elkövetkező két évtizedben sem javulhatott a helyzet, mert Könyves Kálmán (1095–1116) már sokkal szigorúbban intézkedik 1100 körül hozott törvényeiben. Ezekben négy cikkely foglalkozik azokra az izmaelitákra vonatkozó rendszabályokkal, akik ragaszkodnak régi vallásuk szokásaihoz. A 47. cikkely arról rendelkezik, hogy az izmaeliták minden faluja köteles templomot építeni, majd ha felépült, „az izmaeliták falujának a fele költözzön el a faluból és másutt telepedjenek le; hogy miképpen most egyforma szokásuk lesznek velünk az együttlakásban, úgy Krisztus egy és ugyanazon egyházában, ti. az isteni hajlékban is egyetértők legyenek velünk.” A törvény előírja, hogy az izmaeliták leányait nem adhatják saját népükből valókhöz, csak magyarokhoz (keresztényekhez). Két cikkely is kitér az izmaeliták vallási szokásaira: a bűjtölésre, a mosakodásra, a disznóhústól való tartózkodásra – ez utóbbi miatt előírja, hogy az izmaeliták lakomáikon csak disznóhúst ehetnek. Az intézkedéstől nem sok eredményt remélhettek, hiszen nehezen volt ellenőrizhető, és a hétköznapiakra nem vonatkozott. Egyébként a keresztény magyarság étkezési szokásaihoz sem illeszkedett, ugyanis az Árpád-kori régészeti állatsontanyag elemzése szerint országos átlagban a szarvasmarha fogyasztása volt a legmagasabb (44,8%), ezt követte a juh és a kecske (18,8%), majd a sertés (18,5%) és a ló (10,8%). Már csak gazdasági okokból is nehéz lehetett rávenni egy korabeli közösséget a kizárólagos sertéshús fogyasztásra. Vörös István archeozoológus kimutatásában az állatsontok földrajzi régiók szerinti megoszlása figyelemre méltó: a hat földrajzi régióra osztott mai Magyarországon a közép-Tisza-vidéki és a dél-alföldi lelőhelyeken feltűnően kevés sertéscsont volt (6,2%, illetve 9,5%; utóbbi régió egyik lelőhelyén hiányzott is a sertéscsont), ugyanakkor kimagaslóan sok volt a lócsont (35,5% és 29,2%); a Közép-Tisza-vidéken viszont a juh és a kecske előfordulása az országos átlag kétszerese (37,6%). A sertés relatív hiánya és a húsfogyasztási szokásoknak az országos

átlagtól eltérő volta miatt lehetséges, hogy a vizsgált alföldi Árpád-kori települések közül némelyiken élt mohamedán lakosság.

A Körös–Tisza–Maros köze középső ármentes vidékén, a bronzkor óta létező kereskedelmi utak kereszteződési pontjában, Orosháza határában tártak fel az utóbbi években egy jelentős Árpád-kori falut (Orosháza 10. lelőhely), amelynek nagy valószínűséggel mohamedán lakosai voltak. Az előkerült rendkívül gazdag állatsont anyagnak (11 429 db) mindössze 0,21%-a volt sertécsont – azt gondolhatnánk, ez az elenyésző mennyiség a törvény előírása szerint a lakomákon kötelezően feltálat sertéshús maradványa, s a település lakói egyébként egyáltalán nem fogyasztottak sertést. A táplálkozási szokásokat tükrözi az archeozoológiai leletek között a többi állatfaj sorrendje: szarvasmarha 56,33%, juh és kecske 19,21%, ló 15,63%; még a baromficsontok gyakorisága is meghaladta a sertécsontokét: házityúk 0,84%, házilúd 0,52%. A környék többi Árpád-kori lelőhelyén is igen alacsony volt a sertécsontok aránya. A kutatók kereskedelmi és pénzváltó központot feltételeznek ezen a helyen, amelyet mohamedán kálizok (böszörmények) működtettek. Ennek tárgyi bizonyítékai lehetnek az előkerült pénzváltó mérlegek. Ezeknek a kutatásoknak köszönhetően az Árpád-kori mohamedánoknak egy jelentős dél-alföldi települése rajzolódik ki.

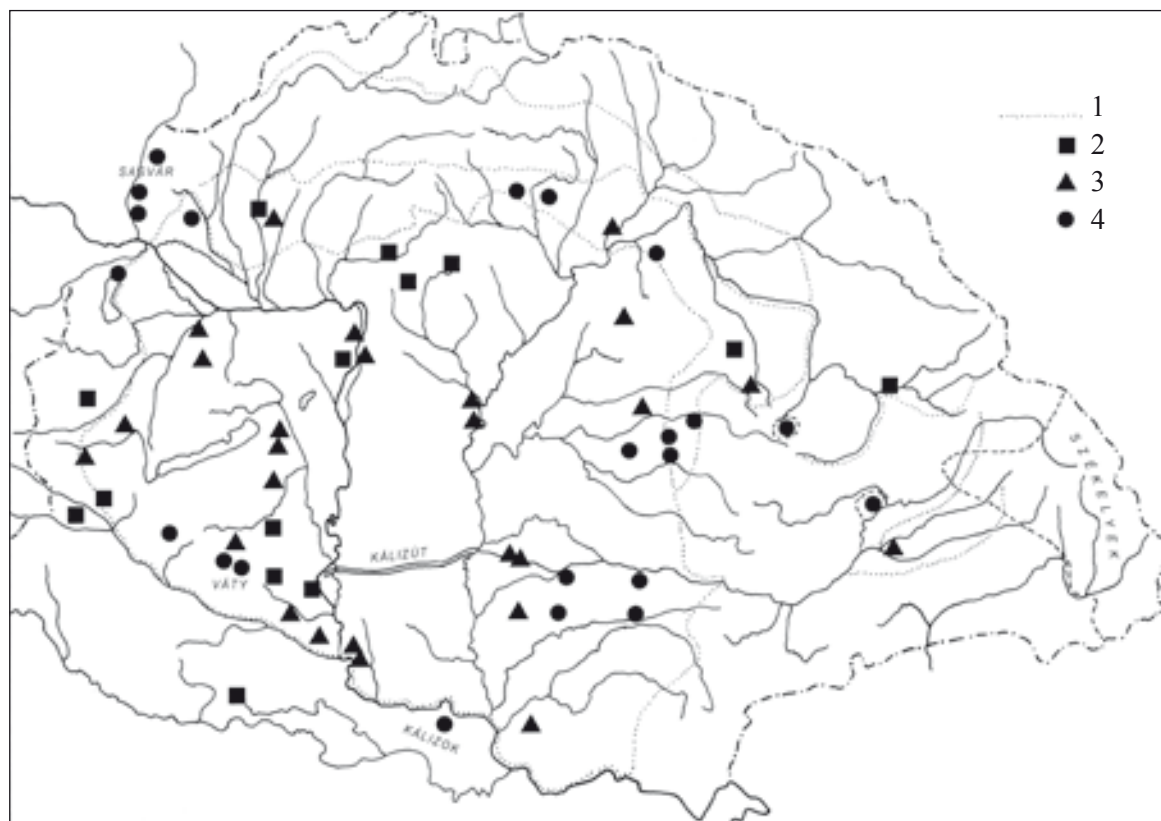
A nyíri izmaeliták központjában, Hajdúböszörményben folyt régészeti terepbejárások és feltárások a város északi részén, a Téglyagár környékén azonosították a 11–13. századi Böszörmény helyét. A régészeti anyag összetétele és feltűnő gazdagsága arra vall, hogy itt kereskedő és gazdasági funkciót betöltő tisztségviselő réteg élt az Árpád-korban. A tágabb környék pénz- és kincsleleteinek sűrűsödése is erre enged következtetni.

Szent László és Könyves Kálmán törvényei nyomán ebben az időben bizonyára sor került egyes muszlim közösségek áttelepítésére, a büntetések azonban nem tekinthetők túlzottan súlyosnak. Mégis, 40 évvel később, II. Géza uralkodása alatt a megkeresztelt kálizok még mindig tartották iszlám vallásukat, ha nyilvánosan nem is gyakorolták azt. Abu-Hámid tudósítása szerint a király még az egyháziak ellenében is türelmet tanúsított muszlim alattvalóival szemben.

Jákút arab geográfus (1179–1229) 1220 körül találkozott a szíriai Aleppóban tanuló magyarországi mohamedánokkal, akik arról tájékoztatták, hogy Magyarország határvidékén 30 helységben laknak muszlimok. Valószínűleg a szerémségi kálizok szállásairól van szó. Ezek a hazájuktól messzire került „peregrinus” fiatalok nyilvánvalóan az izmaeliták tehetős rétegéből származtak (5. kép).

A 12. század végétől kálizok vagy izmaeliták már nem szerepelnek a királyi seregben, a könnyűlovas kontingenst besenyők és székelyek alkotják. Lehetséges, hogy ennek oka előrehaladott asszimilációjukban kereshető, bár éppen ebben az időben, a 13. század elején növekedett meg a pénzügyigazgatáshoz értő mohamedánok szerepe és befolyása. II. András király az 1210-es években bérleti rendszert hozott létre, a királyi jövedelmek bérlői és haszonélvezői mohamedánok és zsidók lettek. 1218-ban a pesti böszörmények a királyi pénzverés bérlői, az 1230-as évek elején a kamarának zsidó bérlője van. III. Honorius pápa (1216–1227) joggal tette szóvá 1221-ben Jolánta királynéhoz intézett levelében, majd 1225-ben a királynál, hogy Magyarországon az izmaelitáknak túlzottan nagy hatalmuk van, szabadon tarthatnak keresztény szolgákat, mi több, a szegény keresztények közül sokan a szaracénokhoz állnak, mert azoknak sokkal jobb dolguk van, mint a keresztényeknek, és sokan a pogányság tévelygésébe esnek.

A bérleti rendszer a világi előkelők és az egyház érdekeit is sértette. 1222-ben az Aranybulla úgy rendelkezik, hogy csak az ország nemesei lehessenek kamaraispánok, pénzverők, sótisztak és vámszedők, izmaeliták és zsidók nem. 1231-ben az Aranybulla megújításában is szól egy cikkely arról, hogy szaracénok és zsidók nem állhatnak a pénzverde, a sókamarák és más állami hivatalok élén. 1233-ban II. András király a beregi egyezményben a pápai legátus követelésére megfogadja, hogy szaracénokat vagyis izmaelitákat és zsidókat nem állít a kamara, a pénzverés, a sóügyek, az adóztatás vagy más közhivatalok élére, illetve azok vezetői mellé, és ezt a rendelkezést évente ellenőrzi, „hogy a keresztényeket kivonja a szaracénok uralma alól vagy a velük való együttlakásból”. Szigorú büntetést, teljes vagyonekobzást helyez kilátásba a keresztényekkel együtt élő vagy keresztény rabszolgákat bíró szaracénoknak

5. kép. Katonai segédnépek és határvédő népelemek településhelyei az Árpád-kori Magyarországon: 1 – a gyepű vonala, 2 – kabarok és kazárok, 3 – kálizok, böszörmények, 4 – székelyek. Nem tüntettük fel az eredeti térképen szereplő más népelemeket (nyékek, kék-kendek, besenyők) (Göckenjan 1972. nyomán) /

Fig. 5. Settlement area of the military auxiliary and border patrol peoples in Árpád-Period Hungary: 1 – the line of the border (gyepű), 2 – Kabars and Khazars, 3 – Khwarezmians and the Böszörmény, 4 – Seklers. Other peoples on the original map (Nyék, Kék-Kend, Pecheneg) are not shown (after Göckenjan 1972)

és zsidóknak, de az ily módon élő keresztényeknek is. Megígéri, hogy intézkedni fog, hogy a zsidókat és szaracénokat jellel különböztessék meg. Mindezeket a szigorú intézkedéseket az egyház azért szorgalmazta, hogy visszaszerezze korábbi gazdasági előjogait, különösen a sómonopóliumot. II. András halogatta az egyezmény végrehajtását, így az egyháznak fizetendő kártérítést is, majd némi engedményt ért el, többek között a szaracénok és zsidók ellenőrzését két évente kellett volna csak végrehajtani. A mohamedánok valóban kikerülhettek a közhivatalokból. Később, IV. László király (1272–1290) uralkodásának vége felé a királynak felróják, hogy a kunokon kívül szaracénokat, zsidókat és nyögéreket (kun származású testőröket) is kíséretébe fogad és országos méltóságokat osztogat nekik. Egy kikeresztelkedett szaracént, a Tolna megyei közép birtokos Mízstette meg nádorává, aki 1290-ben a királyt megölő kun főurakat felkoncolta, családjukat is kegyetlenül kiirtotta.

A vallási és kulturális szempontból izolált etnikai közösségek fennmaradásának lehetőségét középkori viszonyok között Szücs Jenő az Árpád-kori magyarországi mohamedánok példáján elemezte. Véleménye szerint háromszáz év után kezdtek mutatkozni az etnikai összetartás kimerülésének jelei, ami végül is beolvadásukhoz vezetett. Ez a folyamat az 1230-as évek intézkedései miatt gyorsulhatott fel, a tatárjárás pedig elsöpörte maradék közösségeik településeit.

2. A BESENYŐK ORSZÁGA

A besenyők eredete. Besenyő szállásterület az Aral-tótól északra. A számánida emír népmozgásokat kiváltó 893. évi hadjárata. A besenyők átköltözése a Volgától nyugatra, Etelköz elfoglalása. A besenyő törzsi rendszer és társadalmi berendezkedés Bīborbanszületett Konstantin császár szerint. Gazdálkodás a steppén. Az orosz-varég hajósok és a besenyők. Kapcsolat a bizánciakkal. A besenyők régészeti hagyatéka. A gajevkai lelet. A besenyő törzsszövetség bomlása a 11. században. Besenyő beköltözések a Bizánci Birodalomba, a határvédő besenyők lázadása. A besenyő harcmodor. A déli orosz fejedelemségeknél letelepített besenyők.

A besenyők először egy 8. századi ujjur követjelentés tibeti nyelvű fordításában tűnnek fel, amelyet az ujjur uralkodó rendeletére állítottak össze észak népeiről, törzseiről, katonái számáról. A jelentés szerint az ujjuroktól északnyugatra laknak a besenyők (*Be-ča-nag*), 5000 lovas harcosuk van és harcban állnak az ujjurokkal. A besenyőktől nyugatra az *Ala-jontlu* 'tarka lovú' török törzs lakik, ennek vannak a legjobb lovai. Az Ujjur Birodalom 745-ben a Keleti Türk Birodalom helyén – a mai Mongóliának megfelelő területen – jött létre, a besenyők tehát 750 körül valahol az Altaj-hegységtől nyugatra, az Irtis felső folyásánál lakhattak. Korábban ők is a Türk Birodalom fennhatósága alá tartoztak, valószínűleg az ujjurok nyomására költöztek nyugatabbra. A későbbiekben látni fogjuk, hogy törzsneveik alapján a tarkalovúakkal volt valamiféle kapcsolatuk, lehetséges, hogy szövetségre is léptek velük. Van olyan vélemény, hogy már egy 7. századi kínai forrásban is említik a besenyőket, amennyiben a Szirdarja közelében élő, a tielő törzsszövetséghez tartozó *pejszu* törzs neve rájuk vonatkozik. Ebben az időben azonban a besenyők még nem lehettek ennyire nyugaton.

A 8. század második felében vagy a 9. század elején a besenyők elhagyták Felső-Irtis vidéki szállásaikat, és a Balhas-tótól északra eső vidéken átvonulva a Kazak-steppe nyugati részét foglalták el. (Lehetséges, hogy vándorlásuk összefügg az oguz törzsek nyugatra költözésével, ez esetben ez a népmozgás a 760–770-es években zajlott le, lásd az oguz és besenyő vándorlás térképét a 4. fejezetben.) A 9. században itt, a Kaszpi-tengertől és az Aral-tótól északra elterülő füves pusztaságon volt a besenyők szállásterülete, melynek kiterjedését a korabeli leírások minden irányban harminc napi járóföldre becsülték. Tőlük kelet felé a steppe és a ligetes steppe övezetében hasonló nyelvű és kultúrájú rokon népek éltek: északkeletre, a Kazak-hátságán és az Irtis középső folyásánál a velük azonos típusú török nyelvet beszélő kipcsak és kimek törzsek, keleti szomszédságukban, a Szirdarja mentén és az attól északra eső steppén pedig az oguzok (ezek törzsszövetségének egy része úz vagy tork néven jelenik meg Kelet-Európában a 11. század közepén). Az Aral-tó nyugati partvidékén több napi járóföldre terjedő száraz, lakatlan pusztaság választotta el a besenyők földjét a fejlett városi kultúrával rendelkező hvárezmi területtől, melynek lakossága az arab hódítások következtében a 8. század elején felvette a mohamedán vallást.

A muszlim országoktól északra eső népek és országok 870 körüli viszonyairól a 10. század elején alkotó buharai tudós és államférfi, Dzsajhání elveszett művében voltak leírások, ezeket későbbi szerzők átvételéből ismerjük. A 11. századi perzsa történetírónál, Gardízínál megmaradt szövegrész szerint a besenyő tartományban úttalan utakon kénytelenek utazni a kereskedők, a nádasok és útvesztők miatt lóháton kell megtenni az utat, és csak a csillagok járásából lehet tájékozódni. Az Amu-darja menti Gurgandzsból (Urgencs) az Aral-tó mellett haladva tizenhat napi út vezet nagyrészt kietlen pusztaságon keresztül, ahol csak naponta vagy kétnaponta találni kutat, míg a tizenhetedik napon az utas a besenyők sátraihoz ér. Al-Bakrí (1040–1104) andalúziai arab szerző szerint „a besenyők országa mind csupa síkság, amelyen nincsen hegy, de erődszerű menhely sincsen, ahol menedéket találhatnának”. A besenyők szállásterülete és a tőlük nyugatra fekvő Kazár Birodalom között szintén lakatlan vidék

húzódott. Ibn Ruszta 10. századi arab geográfus Dzsajhánitól átvett szövegében olvashatjuk: „A besenyők (*badzsánákíja*) és a kazárok között tíz napi járőföldnyi út van, amely pusztaságokon és fás vidékeken keresztül visz. Közöttük és a kazárok között nincsenek járt ösvények vagy határozott célok felé vezető nagy utak. Útjuk ilyen fás területeken és mocsarakon át visz, amíg a kazárokhoz nem érnek” (Czeglédy Károly fordítása). A leírás ráillik a Kaszpi-tenger északi partjának mélyen fekvő, mocsaras és félsivatagos vidékére. Ugyanezen a vidéken utazott keresztül a 13. század közepén a mongol nagykan udvarába tartó Plano Carpini ferences szerzetes, aki beszámol arról, hogy a vidék rendkívül vízszegény, sivár, naponta többször kellett lovakat váltani, hogy az állatok bírják a menetet, s a kb. 800 km-es út az Urál folyótól a Szir-darjáig 31 napig tartott.

A nomád életmódot folytató besenyők szomszédjaikkal állandóan háborúskodtak. A kazárok, a kipcsakok és az úzok rendszeresen vezettek rabszolgaszerző hadjáratokat ellenük, de az ilyen betörések nyilván kölcsönösök voltak. A besenyők főként letelepült szomszédjaik ellen folytathatták zsákmányszerző hadjárataikat, innen eredhetett az a gazdagság, amelyet a mohamedán írók (Gardízi, illetve Al-Bakrí) így említenek meg: „A besenyők vagyonos emberek, lovaik, marháik, juhaik nagy számmal vannak, arany és ezüst edényeik is vannak.” „Vannak továbbá ékes öveik, hadijelvényeik és dobok helyett kürtjeik.”

A besenyők saját népneve *becseneg* volt, ez fordul elő különböző változatokban a korabeli arab, perzsa, bizánci, orosz, magyar és egyéb forrásokban. A magyarországi latin nyelvű források mesterkéltné, tudákos vagy görögből fordított rontott formában jegyezték le ezt a népnevet: *Bisseni*, *Bessi*, *Pecinati*, *Pincennates*. A népnév a nyelvészek szerint a 'sógor' jelentésű török rokonságnévre vezethető vissza. Árpád-kori személyneveink és helyneveink között is előfordul a *Becsenek* és ennek rövidebb változata,

6. kép. Iszmail ibn Ahmed 893. évi hadjárata a karlukok ellen Buharából Taraz városáig (a szerző adatai felhasználásával tervezte Nagy Béla) / Fig. 6. The 893 campaign of Isma'il ibn Ahmad against the Karluks from Bukhara to the city of Taraz (map designed by Béla Nagy based on the author's data)

a *Becse*. Bolgár vagy kazár közvetítéssel kerülhetett nyelvünkbe a besenyők népeve, melyre legrégibb adatunk 1086-ból származik (*Beseneu*), ez honfoglalás előtti török jövevényszavaink sajátosságait mutatja; *besenyő*, *besnyő* alakja magyar fejlemény.

A 9. század folyamán a kimekek és az úzok támadásai miatt a besenyők nyugatabbra húzódtak, az Emba és az Urál folyók vidékére, szállásaik így a Volga alsó folyásánál közelebb kerültek a kazárokhoz. Ezt az állapotot tükrözi VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár értesülése, mely szerint a besenyők szállása eredetileg az Etil (Volga) és a Jejik (Urál) folyónál volt, mielőtt a Fekete-tenger vidéki steppékre költöztek. A 9. század végén zajlott le a közép-ázsiai steppén az a nagy népmozgás, amely a besenyőket kivetette itteni hazájukból, és a Volgától nyugatra szorította. Iszmail ibn Ahmed emír (892–907), a Számánida Emirátus uralkodója 893 tavaszán hadjáratot indított északkeleti steppei szomszédjai, a „türkök”, azaz a karlukok ellen (6. kép). (Korábban egyes kutatók az úzokkal azonosították a megtámadott népet, miután a türk népnév rájuk is vonatkozatható.) Ez a hadjárat, amely Közép-Ázsiától a Kárpátokig egy újabb népvándorlás láncreakcióját váltotta ki a steppén, közvetve a magyar honfoglalás egyik előzményének is tartható. A bagdadi kalifa névleges főhatalmát elismerő Számánida-dinasztia a kelet-iráni tartományok és Hvárezm fölött uralkodott, az emír székhelye Buharában volt. Itt ma is látható Iszmail ibn Ahmed síremléke, a közép-ázsiai iszlám építészeti egyik remeke (7. kép). A hadjáratról több muszlim forrás is beszámol, ezeket legutóbb Zimonyi István elemezte a besenyők vándorlása szempontjából, eredményei alapján foglaljuk össze a történeteket.

Iszmail ibn Ahmed emír jelentős hadsereg, húszezer harcos élén Buharából indult a karlukok mintegy 750-800 km-re levő központja, a Talasz folyó menti Taraz városa ellen. A karlukok kemény ellenállást fejtettek ki, és a rossz időjárást kihasználva esővarázslással is próbálták megrémiszteni az ellenséget. A hadjárat mégis az igaz hit harcosainak fényes győzelmével végződött. A kortárs at-Tabari (839 körül–923) arab történetíró ezt írja: „Iszmail ibn Ahmed a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot, és – amint említik – királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a katunt és körülbelül tízezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömeget gyilkolt le közülük, számtalan lovat zsákmányolt. A zsákmány felosztása alkalmával minden muszlim lovasra ezer dirhem [arab ezüstpénz] esett.” A győztesek számtalan juhot és egyéb állatot is elhajtottak. A karluk uralkodó, a felesége és az előkelők felveték az iszlámot. Ezután a karluk uralkodó áttette székhelyét az innen délkeletre fekvő, kelet-turkesztáni Kásgarba.

Arra vonatkozóan nem találunk adatot a forrásokban, hogy a számánidák az oguzokat is megtámadták volna, sem arra, hogy a karlukok nomád szomszédjaik rovására pótolták volna állatállományukat.

7. kép. Iszmail ibn Ahmed számánida emír síremléke Buharában (a szerző felvétele) / Fig. 7. Burial memorial of Isma'il ibn Ahmad Samanid amir in Bukhara (photo by the author)

(Az oguzok szállásterülete Taraz városától több száz km-re nyugatra kezdődött.) Mindamellet lehetőséges, hogy a karlukok oldalán oguz segédcapatok is részt vettek a harcokban, amennyiben ez idő tájt az oguzok függő viszonyban voltak a karluk kagántól. Mindenesetre a 893-as hadjárat következtében a térség hatalmi viszonyai megváltoztak. A karlukok meggyengülését kihasználva a tőlük északra lakó kimekek önálló birodalmat alapítottak a 9. század végén, az oguzok pedig megtámadták a besenyőket, elfoglalták szállásterületüket, elragadták jószágaikat. Ezzel a Kazak-steppe nyugati fele teljesen az oguzok (úzok) birtokába jutott.

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár 950 körül írott tudósítása szerint az úzok a kazárokkal szövetségben támadták meg a besenyőket. Nem tudjuk, hogy létrejött-e tényleges szövetség vagy csak alkalmi együttműködés, ez utóbbira szükség lehetett, mivel a birodalmukat veszélyeztető, nyugat felé átvonuló besenyők ellen a kazárok is kénytelenek voltak fellépni és elhárítani egy besenyő támadást. A legelőikről elűzött besenyők 893-ban vagy 894-ben átkeltek a Volgán, megkerülték a Kazár Birodalom őrhelyeit, és megszállták a kelet-európai steppe keleti felét a Dnyeperig. 894-ben a magyar fejedelmi had a bizánciak felkérésére Bulgáriában harcolt, teljes vereséget mért Simeon bolgár cárra, végigdúlta Bulgáriát, majd visszatért etelközi szállásaira. Látván az újonnan megjelent, veszélyes szomszédot, ekkor határozhatták el a magyar vezetők, hogy népükkel együtt a Kárpát-medence ritkán lakott keleti részébe vonulnak. 895 tavaszán elkezdődhetett a magyar törzsek átköltözése az új hazába a főserreg védelme alatt, miközben az etelközi szállásokon az utóvéd maradt. A besenyők ekkor törtek rá a magyar törzsek hátramaradt részére, elűzték őket szállásaikról, és megkaparintották ott hagyott állatállományukat. A besenyők a bolgárokból találtak természetes szövetségesre, akik ugyanakkor támadták meg az etelközi magyarokat, megtorolván előző évi vereségüket. Nem lehetetlen, hogy a magyar főserreg távollétéről bolgár követek értesítették a besenyőket. Így került másfél évszázadra a besenyők birtokába a kelet-európai steppe az Al-Dunáig és a Kárpátokig.

A besenyő törzsek nyugatra költözésekor a nép egy része leszakadt, és az úzok uralma alatt maradt, ezek igen nagy szegénységben éltek. Az úz (oguz) törzsek jegyzékén a 11. században mindenesetre szerepel a *Becsenek* törzs, Mahmúd al-Kásgari 11. századi tudós szerző szerint a besenyők az úzok egyik altörzse. Velük Ibn Fadlán, a bagdadi kalifa követségének egyik tagja találkozott 921–922-ben a volgai bolgárokhoz vezető útja során. VII. Konstantin császár értesülései szerint ruházatukkal is jelezték, hogy övéiktől elszakadtak. Ruhájuk ugyanis csak térdig ért, és ujját válltól levágták.

Isztakhri 10. századi arab geográfus így foglalja össze a besenyők európai honfoglalását: „A törökök egyik törzse országától elszakadva a kazárok s a Rum [Bizánc] között elterülő vidéken telepedett le; ezek neve *al-badzsánakija*. Tartózkodási helyük nem régóta képezi szállásukat, ezt ugyanis megrohanták s azon elhatalmasodtak.” (Kmoskó Mihály fordítása)

A kifinomult diplomáciájáról híres bizánci udvarban érzékenyen figyelték a birodalom határait és biztonságát érintő eseményeket, így hamar tudomást szerezhettek a besenyők megjelenéséről és berendezkedéséről a magyaroktól elfoglalt szállásterületen. A 10. század első felében a Bizánci Birodalom külpolitikája számára a besenyők kiemelten fontosak voltak, ezt VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár *A birodalom kormányzásáról* című műve is tükrözi, melyben tíz fejezet foglalkozik a besenyőkkel, és további hét fejezetben esik szó róluk (8. kép). A besenyők haderejére és jelentőségére utal, hogy a császár az első nyolc fejezetet annak szenteli, hogyan lehet fenntartani a békét a besenyőkkel, és hogyan lehet felhasználni őket más népek ellen. „Olyan egyezséget kell velük kötni, hogy ahol a császárnak szüksége van rájuk, szolgálatot tegyenek, akár az oroszok, akár a bolgárok, akár a türkök [magyarok] ellen. Mert ezeknek módjukban áll mindazok ellen harcolni, s minthogy sokszor mentek ellenük, most már félelmetessé váltak szemükben.” (DAI 8. fejezet.) Úgy tűnik, a 10. század közepén a birodalomtól északra eső népek felé a bizánci diplomácia fő alapelve a besenyő béke volt. „Úgy vélem, hogy minden időben előnyös a rómaiak császáranak, ha azon van, hogy a besenyők népével békében legyen, velük baráti egyezséget és szerződést kössön, hozzájuk innen évente illő és a nép számára megfelelő

8. kép. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár képe egy elefántcsont faragványon, amint Krisztus koronát helyez a fejére (Györffy 1977. nyomán) / Fig. 8. Carved ivory representation of Constantine VII Porphyrogenetos as Christ places a crown on his head (after Györffy 1977)

kerületre tagolódik, melyek élén „kisebb fejedelmek” állnak, vagyis törzsenként öt-öt törzsi alcsoporttal vagy nemzetséggel számolhatunk. A császár nagy fontosságot tulajdonít a besenyő törzsek és elhelyezkedésük ismeretének, a törzsnevek listáját háromszor is megadja. A bizánciaknak nyilvánvalóan arra kellett számítaniuk, hogy a besenyő törzsfőkkel külön-külön kell tárgyalni, és ajándékokkal kell megnyerni a jóindulatukat.

A bizánci udvarnak a Dnyepertől nyugatra élő, hozzájuk közelebb eső négy törzsről pontosabb értesülései voltak, mint a keletiekéről. Bulgária közelében, azaz az Al-Dunától északra helyezkedett el a *Jazikapan* (Barna Kapan) törzs. Magyarország közelében, azaz a Kárpátoktól keletre, a Szeret és a Prut folyó

ajándékokkal ügyvivőt küldjön, viszont onnan kezeseket, azaz túszokat és ügyvivőt vegyen, akik az illetékes hivatalnokkal ebbe az istenoltalmazta városba jönnek, és élvezik a császári jótéteményeket és mindenféle, a császárhoz méltó bőkezűséget.” (DAI I. fejezet.)

Az ilyen diplomáciai utak a következőképpen zajlottak le. A császári megbízott csapatszállító hajókkal felhajózott a Dnyeperen, a Dnyeszteren vagy a Dunán, amíg el nem érte a besenyők szállásait. Nem hagyta el a hajót, hanem amint megérkeztek a besenyők küldöttei, kölcsönösen túszokat cseréltek, azután lépett csak kísérőivel a földjükre. Először egyezséget kötöttek, a besenyők vezetői saját törvényeik szerint esküt tettek – nomád rítus szerint valószínűleg kettévágott kutyára vagy vízre, földre-fűre, nyeregre és kötőfűkre –, mire a császári megbízott barátta fogadta őket, és átadta a császári ajándékokat. Valójában évi adóról, a béke váltságdíjáról volt szó, amelyet bizánci aranypénzek egészítettek ki. A besenyők telhetetlenül követelöztek, a túszok és kísérőik saját maguk és asszonyaik számára is elvárták az ajándékot, sőt még mállás állataik fáradságáért is kértek ellenszolgáltatást. A főnökök ajándékokat csikartak ki feleségük és szüleik számára is, akik pedig már jártak Konstantinápolyban és látták a császári udvar pompáját, még a császári díszruhákra és koronákra is szemet vetettek, és azokból is követeltek szolgálataik fejében.

VII. Konstantin császár részletező, pontos leírásának köszönhető, hogy a besenyők által elfoglalt területet és törzsi rendszerüket a 10. század első felében jól ismerjük. Ezek szerint Besenyőország (*Patzinakia*) a Duna alsó folyásától a Don mellett épült Sarkelig, a kazárok erődjéig terjed. Nyolc tartományra, azaz nyolc törzsre oszlik, mindegyiken külön-külön „nagy fejedelem” (*megasz árkhon*) uralkodik. A nyolc tartomány negyven részre vagy

9. kép. A besenyők vándorlása és törzseik elhelyezkedése a kelet-európai steppén a 10. században (Pálóczi Horváth 1989. nyomán) / Fig. 9. The migration of the Pecheneg and the location of their tribes in the East European steppe in the 10th century (after Pálóczi Horváth 1989)

mentén telepedett meg a *Kabuksin-Jula* (Fakó-sárga Jula) törzs. E két törzs harcosai törtek be többször is Magyarországra. Kelet felé a harmadik tartomány a *Javdi-Erdim* (Fénylő Erdim) törzs területe volt, a Dnyeszter és a Bug vidékén, a ruszoknak adót fizető különféle szláv törzsek közelében. Ez a törzs Konstantin császár listáján az első helyen szerepel és a legelőkelőbbnek nevezett három *kangar* törzs közé tartozik, ezt tarthatjuk tehát a 10. század első felében a törzsszövetség vezető törzsének. „Oroszország közelében”, azaz a Kijevi Fejedelemségtől délre a Dnyeper mentén telepedett meg a *Kara-Baj* (Fekete Baj) törzs, nyári szállásai a Dnyeper túlsó partján voltak. E törzs tartotta ellenőrzése alatt ezt a fontos vízi utat, amely az oroszoktól Bizánc, illetőleg a krími kereskedővárosok felé vezetett (9. kép).

A Dnyepertől keletre élő törzsek elhelyezkedését VII. Konstantin császár nem jelöli meg pontosan, bár a felsorolás sorrendje valószínűleg ebben az esetben is földrajzi sorrendet jelent. A *Küercsi-Csur* (Galambszürke Csur), a *Szuru-Külbej* (Szürke Külbej), a *Boru-Tolmacs* (Sötétszürke Tolmacs) és a *Bula-Csaban* (Tarka Csaban) törzs szállásvidéke az úzok, a kazárok, az alánok és a Krím-félsziget felé nézett. Az ezzel a besenyő törzsnévvel kapcsolatba hozható *Csur* helynevek a steppe északi sávjában fordulnak elő, amiből A. M. Scserbak orosz turkológus arra következtetett, hogy ott volt az illető törzs lakhelye, a másik három törzs pedig a steppe déli részét foglalta el. A népnevekhez hasonló jellegű törzsi helyneveket azonban a környező népesség adja, ezek szerint tehát a Csur törzsbeliek idegenek voltak azon a vidéken, ahol szállásaikat róluk elnevezték. A Dnyepertől keletre elsőként, a tartományok és fejedelmek felsorolásában második helyen említett, szintén a kangar törzsek közé számított *Küercsi-Csur* is rangban előkelő lehetett, ezért úgy gondoljuk, hogy az Azovi-tenger mellékének kedvező éghajlatú, előnyös helyét foglalhatta el a Dnyeper és a Don torkolata között. Itt hasznot húzhatott a krími városok gazdagságából és kereskedelméből, valamint a steppén átmenő kelet–nyugati távolsági kereskedelem árucikkeiből is részesülhetett. Tőle északra, a Dnyeper bal parti mellékfolyóinál nomadizálhatott a *Szuru-Külbej* törzs. Az utolsó két törzs a Donyec vidékét és a Don középső folyását birtokolta. Egy 10. századi földrajzi munka a Volga mentén említi a *Tulmacs* törzs tagjait; lehetséges, hogy szállásvidékük a kazárok országától északra, a Don és a Volga közötti pusztákra terjedt ki, és így feltételelesen a Donyec és a Don közötti vidékre helyezhetjük a *Bula-Csaban* törzset (9. kép).

A leírás alapján kirajzolódik a megtelepedés rendszere: az egyes törzsek a nagyobb folyók között telepedtek meg, a törzsfők pedig a nomád előkelők életmódjának megfelelően kíséretükkel a folyók mentén nomadizáltak téli és nyári szálláshelyeik között. A kelet-európai steppén az észak–déli irányú nagy folyók ilyen településrendszerre nyújtanak jó lehetőséget, ahogy ezt később az Arany Horda vezéreinek szállásváltó útvonalai is mutatják.

A Dnyeszter jobb partján, a folyó átkelőinél hat régi, elhagyott erődítmény volt besenyő kézen, ezek közül ötnek a nevében szerepel a török *kataj* 'erődítmény' szó. Első volt a „Fehér Erőd”, amely arról kapta nevét, hogy fehér kövekből épült, és azonosítható a Dnyeszter torkolatánál álló Dnyeszterfehérvárral. A többi vár igazi elnevezését nem ismerjük, ezeket az önmagukban is a 'vár' jelentését ismétlő elnevezéseket Györffy György szerint a bizánciak besenyő informátorai megtévesztésül adhatták meg: *Tunkataj* 'Erős-vár', *Kraknakataj* 'Figyelő-vár', *Szalmakataj* 'Őrség-vár', *Szakakataj* 'Cölöp-vár', *Jajukataj* 'Nyári-vár'. Ezek feltehetően föld-fa konstrukciójú sáncvárok lehettek, s talán a dunai bolgárok emelték a 9. században országuk védelmére (VII. Konstantin császár szerint templomromok és kőbe vésett kereszték is láthatók bennük). A 10. században ezek az erődítmények már a besenyők központi szállásait védték a szlávok, magyarok, bolgárok vagy bizánciak esetleges támadásától.

A kazárokkal tehát Európába költözésük után is szomszédosak maradtak a besenyők: a 9. század utolsó éveiben a Kazár Birodalom északnyugati határát már nem a magyar vagy rusz támadásoktól, hanem az újonnan betelepült besenyők ellen védték a doni erődítmények, általában olyan etnikailag vegyes helyőrségekkel, amelyekben korábban ide telepített besenyő harcosok is voltak. A Kazár Kaganátus északi részén, a Don és a Volga alsó folyása közötti steppén feltárt 10–11. századi kurgánok arról tanúskodnak, hogy számottevő nomád népesség élt itt, amely részben szintén besenyő eredetű lehetett. Amennyiben hinni lehet a *Hudud al-Álam* című, 10. század végi perzsa földrajzi munkának, valahol ezen a vidéken élhettek az abban említett, ún. kazár-besenyők.

A törzsi rendszer szimmetrikus felépítése mellett a törzsek elnevezése is egységes szervezésről tanúskodik. Az összetett nevek első tagja színnev, második tagja méltóságnév, azé a méltóságé, amelyet az illető törzs főnöke viselt. A színek értelmezése a steppei népek törzsnévadási szokásainak ismeretében kétféleképpen lehetséges. Németh Gyula véleménye szerint lószínevekről van szó, vagyis az egyes törzsek által kedvelt és kitenyészített, különböző színű lovak elnevezéséből lett törzsnév. Természetesen ne arra gondoljunk, hogy egy-egy törzs több ezer harcosának azonos színű lova lett volna – ez a színek öröklődése szempontjából zoológiai képtelenség –, hanem bizonyára a katonai elitréteg, a törzsfő és kísérete számára válogathattak össze hasonló színű lovakat. A lószíneket jelentő törzsnevek olyan hagyományt testesítenek meg, amelyben a 8. században a besenyők szomszédságában élő török *Ala-jonthu* 'tarka lovú' nép hatását sejtethetjük. Györffy György a besenyő forrásanyagot feldolgozó régebbi munkájában a nomádok hadi szokásaiból kiindulva még más megoldást ajánlott: szerinte a színnevek lándzsára szerelt lófarkas zászlókra vonatkoznak, amelyeknek az egyes csapattestek számára megkülönböztető szerepük volt a harcban. Így válhatott a zászló az alatta felvonuló törzs jelképévé, majd magát a törzsfői méltóságot is jelképezte. A belső-ázsiai nomádok valóban lándzsára szerelt jakfarkat vagy lófarkat használtak hadi zászlóként. A besenyők zászlóhasználatáról több forrás is említést tesz, Gardízi szerint „zászlóik és lándzsáik vannak, melyeket háborúban magasra emelnek”. A két magyarázat között csak látszólag van ellentmondás, ugyanis a törzs színét képviselő ló és zászló egyszerre is alkalmazható, és arra is van példa, hogy a lovak sörényének és farkának festésével nyerték el a kívánt színt.

A törzsnevek másik eleménél néhány kivételtől eltekintve igazolható, hogy méltóságnévből keletkezett. A *Kapan* egyezik egy a türköknél (*qapyan*), az avaroknál (*capcanus*) és a bolgároknál (*kapkhanész*) is meglévő méltóság nevével. A *Jula* törzsnév összevethető a magyar *gyula* méltósággal és az óbolgár *Dulo* uralkodóház nevével. A *Baj* 'gazdag', egyes török népeknél nemzetség- vagy törzsnév összetevőjeként fordul elő. A *čur* méltóságnév megvolt a türköknél és az ujuguroknál. A *Külbej* egyik eleme a *kül-* 'szilárd, bátor', török méltóságnevek összetevője, a türköknél és az ujuguroknál is kimutatható.

Másik eleme *-bej* 'nemes', egyes török népeknél 'főember, fejedelem' jelentéssel is bír. A *Tolmacs* 'tolmács' törzs nevével egyes steppei népek udvari méltóságai közt is találkozhatunk. A *Csaban* megfelelői különböző jelentéssel előfordulnak méltoságnévként is, illetve két nyugati türk törzs nevében is megtaláljuk. Az *Erdim* vezértörzs neve nem méltoságnév, jelentése a türköknél és az ujjuroknál 'bátorság, érdem, erény, hatalom', önmagában is előkelőséget sugall, jelzője ('fénylő, fényes fehér') ezt a jelentést hangsúlyozza.

VII. Bóribanszületett Konstantin császár a besenyők fejedelmi (törzsfői) névsorát is megadja az Európába költözés idejére. „Abban az időben pedig, amikor a besenyőket tulajdon földjükéről kiűzték, fejedelmek voltak Erdim tartományban Bajcsa, Csurban Küel, Julában Korkutaj, Külbejben Ipaosz, Karabajban Kaidum, Tolmacs tartományban Koszta, Kapanban Jazi, Csaban tartományban pedig Bota.” (DAI 37. fejezet) Feltehető, hogy ez a sorrend a törzsfők „udvari” sorrendjét is jelenti. Ezek szerint a 890-es években a törzsszövetséget Bajcsa fejedelem vezette. Téves lejegyzés lehet a 7. törzsfő neve, mivel ez az illető törzs 'barna' színnevével egyezik, s talán ugyanerről van szó a 2. törzsfő esetében is. Egyik forrásunk sem beszél az összes törzs fölött uralkodó fejedelemről; a központi hatalom a besenyőknél nem alakult ki, legfeljebb nagyobb veszély esetén vagy a szállásterület váltásakor lehettek a törzsek központi irányítás alatt.

A besenyők belső viszonyairól, társadalmuk szerkezetéről is VII. Konstantin császár műve a legfontosabb forrásunk, ő tájékoztat a méltóságviselők utódlási rendjéről is. A hatalom az előkelő nemzetségek kezében volt. Az elhunyt törzsfők hatalmát unokatestvéreik vagy unokatestvéreik fiai veszik át, „nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljék és elnyerjék a tisztséget” (DAI 37. fejezet). Az utódlási rendet tehát a szeniorátus elve szabályozta, egy sajátos demokratikus tendencia szerint, amely a méltóságok fiágon való öröklődése ellen irányult, hogy a legidősebb férfi rokon örökölje a tisztséget, és ez egyben a törzsi-nemzetségi arisztokrácia hatalmának stabilizálását szolgálta. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez csak ideig-óráig sikerült, mivel egy másik tendencia is érvényesült: a házassági kapcsolatok vagy hadi sikerek révén ugyanis más nemzetségek is jelentkeztek hatalmi igényekkel, s az uralmi rendszert ezért hosszú távon nem lehetett konzerválni.

A törzsi szervezetnek alárendelt társadalmi alakulatokról – a Konstantin által említett „kerületekről” és ezek „kisebb fejedelméről” – szinte semmit sem tudunk. A törzsek élén bizonyára vezéri nemzetségek álltak, és ezek idegen törzsekből szervezett katonai kísérettel biztosították uralmukat, amely háborúban a hadsereg elit részét képezte, és a katonai parancsnokokat adta. A türk *bujrukhoz* és a mongol *nökörhöz* hasonló harcos-réteg meglelte mindenestre a besenyőknél is kimutatható, ezek tűnnek fel zsoldosokként külsőországban is, kazár, orosz vagy lengyel szolgálatban. A bizánci tengerészeknél ruszvarég harcosokkal együtt szolgáltak a Tulmacs törzs vitézei.

Szólnunk kell még a besenyők etnogenezise és korai története szempontjából fontos népi összetevőjükről, a kangarokról. VII. Konstantin császár szerint a besenyők három törzsét, a *Javdi-Erdim*, *Küercsi-Csur*, és *Kabuksin-Jula* törzset nevezik kangarnak, mivel ezek „a többiekénél vitézebbek és nemesebbek”. Rásonyi László a *kangar* népvétet a 'bátor' jelentésű *kingir* közép-ázsiai török szóval hozza kapcsolatba. A *kangarok* már a 6. századtól kezdve szerepelnek a forrásokban, 541-ben a perzsák vezettek hadjáratot ellenük a Kaukázus vidékére. Az orhoni türk feliratokban szerepel a *kengeresz* nép, amellyel a 8. század elején a türkök birodalmuk nyugati részén harcban álltak. Ez a népnév Vásáry István szerint a *kangar* és az *asz* összetétele (utóbbi az iráni nyelvű alánokra vonatkozik), ezért a kangarokat eredetileg iráni nyelvű népességnek tartja, eredeti lakóhelyüket a Szir-darja középső folyásának vidékére teszi. Nem tudjuk, hogy a besenyők és a kangarok hogyan ötvöződtek össze. Van olyan vélemény, amely szerint a kangarok mint hódítók szervezték meg a besenyő törzsek szövetségét, így emelkedtek a vezértörzsek rangjára. Ezzel szemben előkelőségük és bátorságuk hangoztatása azt a gyanút kelti, hogy ez fordítva történt, és a kangarok a besenyők katonai segédnépeként kerültek be a törzsszövetségbe. Konstantin császár ugyanis a magyar törzsszövetséghez csatlakozott kabarokról – a kangarokhoz hasonló módon – azt állítja, hogy a többiekénél bátrabbak, ezért emelték őket az első törzsek rangjára.

A kangarok a magyar őstörténetben is szerepet játszottak. Bíborbanszületett Konstantin a türkök [magyarok] eredetéről szóló fejezetben (DAI 40.) elmondja, hogy régebben egyszer a türkök a kangarokkal háborúztak, de vereséget szenvedtek, és két részre szakadtak. „Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le”, ezeket nevezik *szavartoi aszphaloinak*, a másik rész nyugatra ment az Etelközbe. A leszakadt magyarokra vonatkozó elnevezés a *szavir* népnév alakváltozata. A Belső-Ázsiából származó szavirok 463 körül az ogur törzseket üzték a Volgától nyugatra, majd maguk is megjelentek a Kaukázustól északra eső vidéken, melyet a 6. század első felében birtokoltak. Az egyik magyarázat szerint a korai magyarok ebben az időben beletartozhattak törzsszövetségükbe. Így érthette őket valamikor a 6–7. század folyamán a kangarok támadása. Más vélemények szerint ez a kangar-besenyő támadás későbbi időpontban történt.

A besenyők nagyállattartáson alapuló gazdálkodása számára a Fekete-tengertől északra elterülő steppe kedvezőbb lehetőségeket nyújtott, mint előző hazájuk száraz, félsivatagos környezete. Az úzoktól és kazároktól elszenvedett 9. század végi súlyos vereség után állatállományuk hamarosan regenerálódott – ehhez alighanem a magyaroktól zsákmányolt nyájak is hozzájárultak –, és a 10. század közepén már rendszeresen tudtak eladni lovakat, szarvasmarhákat és juhokat az oroszoknak. A folyóparti téli szállásokon önellátó földművelést folytattak. A Dunától délre beköltöző egyik besenyő csoportról írja Anna Komnéné bizánci hercegnő (1083–1148 után), hogy a vidék kifosztása és néhány kisebb város elfoglalása után, fegyvernyugvás idején búzát és kölest vetettek, így biztosították saját szükségleteiket. A Don vidékén besenyő uralom alá kerültek a fejlett földműveléssel rendelkező szaltovói régészeti kultúra telepei, amelyeken a 10. század második felében, feltehetőleg Szvjatoszláv kazár hadjáratával egy időben szűnt meg az élet, és amelyek termékeikkel kiegészítették a nomádok egyoldalú gazdálkodását, elősegítve a környéken megtelepedett besenyők gazdasági fejlődését. A bizánci fennhatóság alatt levő krími városok kereskedői állatbőrt és méhviaszt vásároltak a besenyőktől – utóbbi árucikkben az erdőlakó népek adóját sejtethetjük. A pompát és fényűzést kedvelő besenyő előkelők cserébe bizánci selyemszöveteket, arannyal és ezüsttel átszőtt brokátot, köntösük díszítésére aranszegélyeket, szalagokat, valamint skarlát színű parthiai bőrt és a távoli Keletről karavánutakon érkező borsot szereztek be. A zsákszámba szétosztott bizánci aranypénzek mellett ilyen holmiból állhattak a császári ajándék szállítmányok is. A kereskedelmi ügyletek fő központjai a 10–12. századi bizánci pénzek kelet-európai elterjedésének tanúsága szerint a Krímben és az Azovi-tenger partján Taman-tarkanban, illetőleg Kijevben voltak, a steppén a nagy folyók rajzolják ki az észak felé hatoló útvonalakat. A mohamedán világgal a besenyők volgai bolgár és hvárezmi kereskedők révén álltak kapcsolatban. A téli ruházathoz szükséges prémeket északi szomszédjaik szolgáltatták, köztük a Volga-vidéken élő burtászok, akik messze földön híresek voltak drága rókaprémjeikről.

A dél-orosz steppén a besenyők kezükben tarthatták a kelet–nyugati távolsági kereskedelmet, és az észak–déli vízi utak birtokában ellenőrizni tudták az orosz fejedelemségek és Bizánc kialakulóban levő kapcsolatait is, a Kijevi Ruszt és a keleti szláv törzseket elvágva a tengertől. A Novgorodból, Szmolenszkből, Kijevből és más telepekről jövő orosz-varég kereskedők és harcosok útja Konstantinápoly felé a besenyő területek kellős közepén, a Dnyeperen vezetett. VII. Konstantin császár szemléletesen írja le a hajósok viszontagságos útját. A Dnyeper zuhatagainál a hajósok partra kényszerültek, fatörzsből készült csónakjaikat átvontatták vagy vállukon cipelték a zátonyon túlra, holmijukat és láncra fűzött rabszolgáikat is a szárazon hurcolták át, miközben erős őrséget állítottak. A besenyők ezeken a helyeken álltak lesben, és megtámadták őket. Amikor a hajósok túljutottak a hetedik zuhatagon is, egy átkelőhelyhez érkeztek, ahol a Krím-félszigeten – a mai Szevasztopol helyén – levő Kherszon város kereskedői szoktak átjárni Oroszország felé, amelyet a besenyők ellenőriztek. Ha ezen is ép bőrrel átjutottak, a Szent Gergely-szigeten egy hatalmas tölgyfa alatt áldozatokat mutattak be. Ettől kezdve már biztonságban érezhették magukat, bár a besenyők még a tengerparton is nyomon követték a hajósokat, egészen a Duna torkolatáig, s ha a tenger egy csónakot a partra vetett, a többiek is kikötöttek, hogy együttesen szálljanak szembe a besenyőkkel.

A besenyők rendszeresen vezettek hadjáratokat letelepült szomszédjaik ellen, amelyek célja a zsákmányoláson és az eladásra szánt rabszolgák szerzésén kívül állandó adók és béke-váltásdíjak kicsikarása volt. Állandóan támadták az oroszokat, a bolgárokat, Bulgárián keresztül Bizáncot, majd amikor a 10. század végén a bizánciak a Dunáig terjesztették ki a birodalom határait, a besenyő betöréseket ezen túl közvetlenül az ő helyőrségeiknek kellett felfogni.

A 10. század folyamán a törzsszövetségi kötelékek meglazultak, a nagy folyók által jól elválasztott legelőterülettel rendelkező törzsek meglehetősen önállóságra tettek szert. Hadi népükkel külön-külön folytattak portyázó hadjáratokat, vagy szomszédjaikkal együtt hol az egyik, hol a másik oldalon különböző katonai vállalkozásokban vettek részt. 944-ben Igor kijevi fejedelemmel (912/3–945/6) szövetségben támadták Bizáncot. 962-ben Kijevet ostromolták, majd 965-ben Szvjatoszláv kijevi fejedelem (962–972) oldalán részt vettek az ősi ellenség, a kazárok elleni hadjáratban. 967-ben a fejedelmet elkísérték balkáni vállalkozásaira is, amit Szvjatoszlávnak meg kellett szakítania arra a hírre, hogy székhelyét más besenyők támadták meg. 969-ben I. Szvjatoszláv újabb bulgáriai hadjáratában besenyő és magyar segédcsapatok is részt vettek. A hadjárat végén, 972-ben a hazatérő kijevi fejedelem seregét a Dnyepernél megverte egy besenyő törzs, vezérük, Kurja Szvjatoszlávot megölette, és koponyájából ivócsanakot készített. Lehetséges, hogy 985-ben a volgai bolgárok a besenyőkhöz fordultak segítségért, amikor az oroszok az úzokkal szövetségben megtámadták őket. A besenyők időnként az orosz fejedelmek egymás elleni dinasztikus harcaiban is részt vettek. A déli orosz fejedelemségek ellen folytatott sorozatos besenyő támadásoknak az vetett véget, hogy I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi nagyfejedelem (1016–1018, 1019–1054) 1036-ban legyőzte az ellene felvonuló szövetséges besenyő törzseket.

A törzsszövetség decentralizáltsága miatt fokozódott az önálló törzsi szervezet jelentősége. A 10. század végén a térség erőviszonyainak megváltozása – a Kazár Birodalom bukása; a Kijevi Fejedelemség megerősödése I. Szvjatoszláv és I. Vlagyimir (980–1015) alatt; a Bizánci Birodalom terjeszkedése keleten az arabok ellenében, Bulgária bekebelezése a birodalomba határvédő tartományként, Parisztrion néven; a magyar és a lengyel állam kialakulása – gátolta a törzsek újabb integrációját. Ezek lehettek a fő okai annak, hogy a besenyő történelem során nomád birodalom nem jött létre.

A besenyő törzsek fő települési körzeteiben – a Don–Donyec vidékén, az Azovi-tenger mellékén és a Krím-félszigeten, a Dnyeper és a Dnyeszter alsó folyásánál, valamint Moldvában és Havasalföldön – első-sorban sírleletek képviselik e 150-200 évig itt élt nép régészeti hagyatékát. A leletek gyakran földmunkáknál, nem régészeti ásatáson kerülnek elő, ez a körülmény megnehezíti a besenyő emléktáráinak meghatározását, elkülönítését a korszak más steppei népeiségeinek régészeti anyagától. A középkori nomádok emlékeivel foglalkozó orosz, ukrán és román régészeti kutatás a tárgytipusok és a temetkezési szokások tipológiai és kronológiai rendszerezése alapján ugyan általában meg tudja állapítani, hogy egy-egy sírlet melyik történelmi periódusba sorolható, azonban nem mindig fontos szempont, hogy a leletanyag etnikumok szerint szétválasztásra kerüljön. A kutatás intenzitásában is jelentős eltérések vannak régiók szerint. A 10–11. századi sírleletek az Alsó-Volga vidékén sűrűsödnek, ahol – a 10. században még a Kazár Birodalom keretein belül – etnikailag vegyes eredetű lakosság élt. Itt, a besenyők szállásterületén kívül terjedtek el a korszakra leginkább jellemzőnek tartott tárgyak, a madár alakú, áttört ruhaveretek és a levél alakú fogórészrel ellátott fülkanalak, amelyek a nomádoknál mint divatcikkek jelennek meg, és feltehetőleg kazárországi vagy észak-kaukázusi alán mesteremberek voltak a készítőik (10–11. kép). Ahogy az néhány esetben megfigyelhető volt, a fülkanalakat az előkelő nomád nők már nem pipereeszközként, hanem viseleti darabként használták, sérült, törött állapotban is: ezeket az állatábrázolásos vagy növényi mintás – életfa ábrázolást sejtető –, áttört bronzcsüngőket a sírban való helyzetük alapján hajfonatdíszeknek tarthatjuk. (Az Al-Dunánál az ókori Histria II. fürdőépületének romjai közé temetett besenyő női sírból került elő egy levél alakú áttört csüngő, hasonló példányok Prut vidéki besenyő sírokból is kerültek elő: Berești, Todireni.)

10. kép. Kazár területen, a Volga torkolatvidékén előkerült 10. századi nomád sír leletei (Asztraháni terület, Lapasz falu) (Artamonov 1962. nyomán) / Fig. 10. Finds of a 10th-century nomadic grave from the Khazar area in the Volga estuary (Astrakhan Region, Lapas village) (after Artamanvo 1962)

A Fekete-tengertől északra elterülő vidéken földműves telepek pusztulása jelzi a 9. század végi nagy népmozgást: a magyarok elvonulását és a besenyők megjelenését. A Dnyeper és a Don között a ligetes steppe északi sávjában ekkor szűntek meg a szeverjánokkal azonosított romni-borsevői régészeti kultúra telepei, délebbre a szaltovói kultúra telepeinek egy része, és a Dnyepertől nyugatra élő más keleti szláv törzsek (uglicsok, tivercek) is kénytelenek voltak északabbra húzódni. A Dnyeszter és a Duna-torkolat között a balkán–dunai kultúra telepeinek egy része szintén elpusztult a besenyő behatolás következtében.

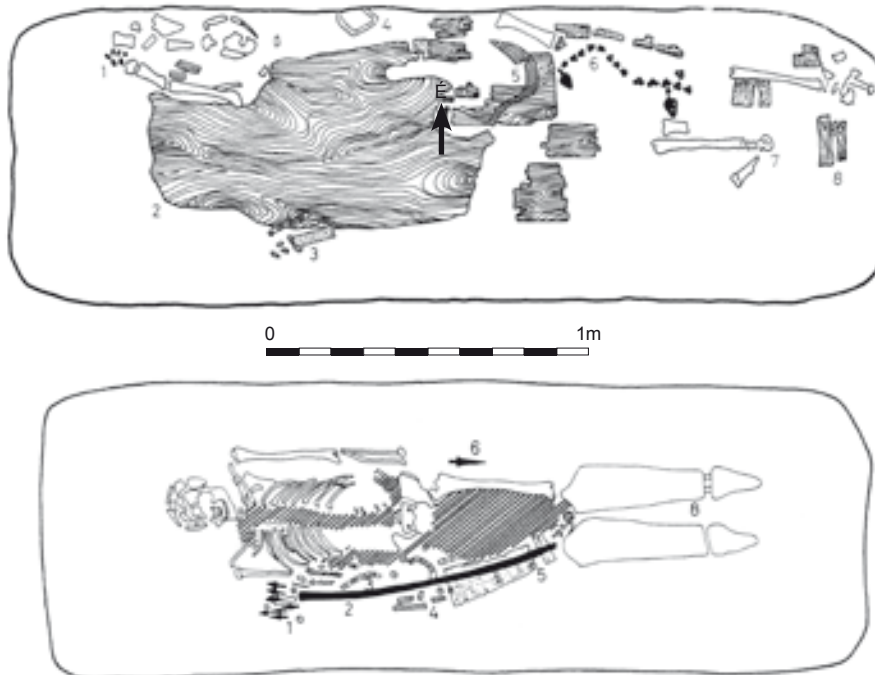
A kelet-európai steppét birtokukba vevő besenyők emlékei közül elsősorban a lóval, lószerszámmal, fegyverekkel temetkező előkelők és a harcos középréteg sírjait tudjuk azonosítani, a kevés és

11. kép. Életfát ábrázoló, levél alakú csüngő 11. századi besenyő női sírból az Al-Duna vidékéről, és 10. századi, madár alakú áttört ruhaveret az Alsó-Volga vidékéről (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 11. Leaf-shaped pendant representing a tree of life from an 11th-century Pecheneg female grave in the Lower Danube region and a bird-shaped, openwork, 10th-century mount from the Lower Volga region (drawn by Ágoston Dékány)

nem korjelző tárgyakat szolgáltató vagy éppenséggel melléklet nélküli sírok keltezése és népi hovatarozásának meghatározása nehezen megoldható. Sz. A. Pletnyova orosz régészről szerint a besenyők halottaikat fakoporsóban, fejfelé nyugatra helyezték a sírgödörbe, amelyet általában korábbi (bronzkori, szarmata kori stb.) kurgánba ástak, vagy a sír fölé kicsiny halmot emeltek. A halotti toron feláldozott hátsó maradványait – a lenyúzott lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábsontokkal – felszerszámozva a halott bal oldalára tették, vagy föléje temették. Utóbbi szokás azonos lehet azzal, amelyet Ibn Fadlán tudósításából ismerünk: az úzok deszkákkal fedik le a sírgödört, erre helyezik a kiterített vagy kitömött lóbőrt. A részleges lótemetkezési módoknak valamennyi formája jóval a besenyők megjelenése előtt elterjedt a kelet-európai steppeövezetben, s a temetkezési rítus többi eleme ugyancsak régóta kialakult hiedelmeket tükröz; kizárólag a besenyőkre jellemző temetkezési szokást eddig még nem sikerült kimutatni (12. kép).

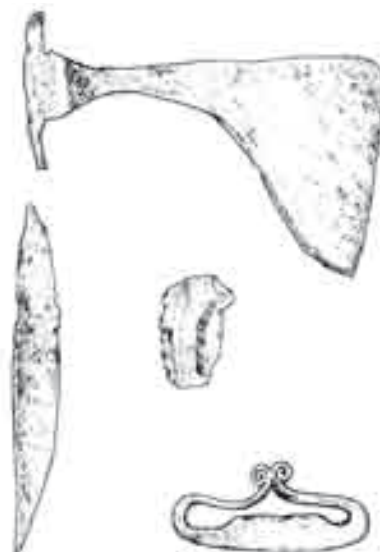
A másvilágra költöző pusztai harcos legfontosabb eszközei és fegyverei a hitvilágban betöltött szerepük mellett egyúttal a besenyők kézművességéről is tanúskodnak. A vasból készült tárgyak a nomádok hagyományosan fejlett kovácmesterségének emlékei: zablá, kengyel, hevedercsat, kés, csiholó, nyílhegyek, harci balta, lándzsa. A besenyő női sírok jellemző tárgya az olló – egyebek mellett a juhnyírásnak is munkaeszköze –, mely a háztartásokban ma is használatos típus középkori előzménye, különbözik az annak idején nyugaton használt rugós nyelű típustól. A besenyők hozták a Volgától nyugatra a merev, egyenes vagy ívelt szájvassal ellátott, ún. csukló nélküli csikózáblát, amely az Urál vidéki vagy nyugat-szibériai erdős steppén alakult ki, s a ló jobb visszafogását szolgálta, valamint a puha talpú csizmához való kerek, ún. vállába kovácsolt fülű, keskeny talpalójú kengyelt. A kengyelek vonalkázászerű, tausírozott díszítése (Vitănești, Románia) rokon a honfoglaló magyar vasművesség hasonló megoldásaival (a tausírozás nem nemesfémek nemesfém berakással való díszítése) (13–14. kép).

12. kép. Besenyő harcos sírja a Volga vidékéről. A lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábsontokkal a koporsó fölé helyezték (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, Komantseva 1977. nyomán) / Fig. 12. Burial of a Pecheneg warrior from the Volga region. The horse skin, with the skull and leg bones left in it, was placed above the coffin (Novonikolskoe Kurgan 7, Burial 13, after Komantseva 1977)

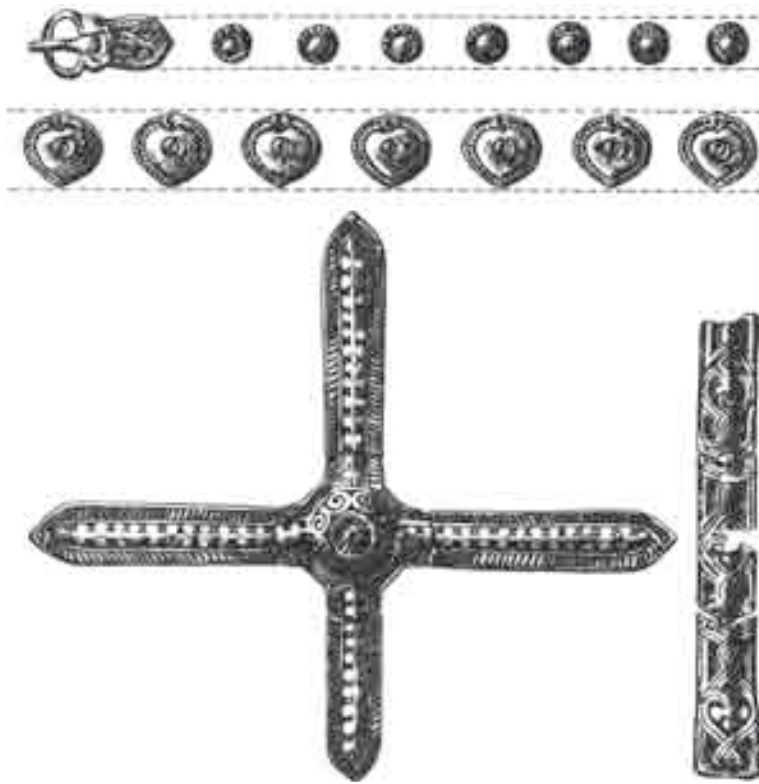
13. kép. Zabla, hevedercsat, kengyelpár moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, Leahu–Trohani 1978. nyomán) / Fig. 13. Horse bit, strap buckle and pair of stirrups from a Moldavian Pecheneg grave (Vitanești, Romania, after Leahu–Trohani 1978)

14. kép. Fokos, kés, csiholó, kovakő moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, Leahu–Trohani 1978. nyomán) / Fig. 14. Axe, knife, fire striker and chert from a Moldavian Pecheneg grave (Vitanești, Romania, after Leahu–Trohani 1978)

A nagy állatvagyonnal rendelkező törzsi-nemzetségi arisztokrácia gazdagságát, melyet a források is emlegetnek, korszakunkban a sírokban egyre ritkábban előforduló ezüst- vagy aranyozott ezüstveretes övek, varkocsdíszítő karikák, csüngők, karperecek, gyűrűk mellett egy új típusú, keleti eredetű díszes lószerszám érzékelteti a legjobban.

A Don középső folyásánál, az egykor besenyők lakta területek északi szélén, Voronyezs körzetében Gajevkánál került napvilágra 1904-ben egy igen gazdag kései nomád temetkezés, melynek leleteit az Állami Ermitázs Múzeum őrzi. A sírt II. Baszileiosz bizánci császár (976–1025) és Konstantin trónörökös – a későbbi VIII. Konstantin császár (1025–1028) – arany pénze keltezi a 11. század első felére. A sírban nyugvó előkelő besenyő férfit 2 db aranyozott bronz hajkarikával, bronz karpereccel, vaskéssel és nyíltegezzel temették el, utóbbit 2 db nyílhegy képviseli; egy csontlemez lehet íj- vagy tegezmerévítő is. A lószerszám tartozéka a zabla és a vállába kovácsolt fülű, széles, kerek talpú kengyel, valamint a lószerszámdíszként meghatározott 215 db aranyozott ezüst, niellós veret, ezeknek egy része azonban a viselethez is tartozhatott, egyes darabok ugyanis övfelszerelésnek, tarsoly zárórészének, csizmaveretnek is meghatározhatók (a niello fémbe bevéssett rajzos felület kitöltése fekete, fémtartalmú masszával). A lószerszám központi díszítménye a homlokon és a szügyelőn elhelyezett nagy, levél alakú csörgős veret. Az orrszíjon foglalhattak helyet a kisebb csörgős veretek. Kereszt alakú veretek takarták a szíjak elágazásait, kereszteződési pontjait, hozzájuk minden irányban egy-egy szíjvég csatlakozik. A hármas szíjelosztó korongok valószínűleg a szügyelő, a nyereg és a heveder összekapcsolására szolgáltak (15–16. kép). A veretek indás-palmettás, szalagfonatos-palmettás és kettős levélsoros díszítése, valamint a különleges niello technika eklektikus művészetre vall, amely bizánci, normann és steppei gyökerekből egyaránt táplálkozott. Orosz földön a 11. század első felében jelennek meg ezek a motívumok. A csat típusa és díszítése, valamint a szív alakú veretsor steppei eredetű elem. A gajevkai lelethez szerkezeti, tipológiai és ornamentális szempontból leginkább hasonló lószerszámdíszek a Dnyeper alsó folyásánál (Kamenka, Kotovka, Sztaro-Svedszkoje, Gorozseno), a Dnyeszter torkolatától délre (Tuzla) és a Krímben

15. kép. Öv- és lószerszámveretek a gajevkai besenyő sírból (Kirpičnikov 1973. nyomán) / Fig. 15. Belt and horse harness mounts from the Pecheneg grave of Gayevka (after Kirpichnikov 1973)

16. kép. Szügyelőveretek és szíjelosztó a gajevkai besenyő sírből (Kirpičnikov 1973. nyomán) / Fig. 16. Breast-band mounts and strap distributor from the Pecheneg grave of Gayevka (after Kirpichnikov 1973)

(Szarajli-Kiját) kerültek elő. Utóbbi dús szalagfonatain egyértelmű a normann művészet hatása. A Volgától keletre a bal parton (Bikovo, Kalinovka, Novonikolszko), az Urál déli részén (Nyezszenka) és az Araltótól északra (Cselkar) ismeretes, hasonló típusú korabeli lószerszámvereteken a steppei művészet tisztább formában – egyszerű palmettás díszként, gyöngysor-kereteléses motívummal stb. – jelenik meg (17. kép). Nem lehet kétséges, hogy a Dnyeper és a Don vidéki besenyő ötvösség a veretformákat és azok rendeltetését, szerkezeti szerepét tekintve steppei hagyományokra, nyugat-szibériai előzményekre vezethető vissza, mint ahogy az sem véletlen, hogy a Fekete-tenger térségében a bizánci és az orosz-normann művészet hatásával kell számolnunk. Az orosz régészeti kutatás steppei megrendelésre dolgozó bizánci műhelyeket is feltételez ezen a vidéken. A kézművességben a Volgától nyugatra és keletre eső steppék között tapasztalható kapcsolatok – azon túlmenően, hogy a felszerelésben, fegyverzetben létrejött újítások a lovasnomádok közt nagy területen gyors iramban terjedtek el – azzal is magyarázhatók, hogy a besenyők egy elszakadt törzse a 10. században az új törzsszövetség keretein belül élt tovább az Urál folyó vidékén.

A besenyő korszak régészeti forrásai között említést kell tennünk a sarkeli nomád kurgán-temetőről is. A Don bal partján a kazárok a 830-as években bizánci segítséggel építették fel Sarkel várát, ahol nomádokból toborzott helyőrség állomásozott, és 965 után is ott maradt, amikor I. Szvjatoszláv kijevi fejedelem hadjárata véget vetett a kazár uralomnak (18. kép). Az erőd mellett, a kurgánokban túlnyomórészt felnőtt férfiak, a várhoz tartozó harcosok sírjait tárták fel (a férfisírok aránya 82–83%). A kurgánok egyik, területileg is elkülönülő csoportjában besenyő típusú tárgyak jelennek meg: csukló nélküli szájvasú zablák, kerek kengyelek, levél alakú, áttört csüngők, ötkarikás korongok, olló. Ebben a

17. kép. Lószerszámveretek besenyő harcos sírjából (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, Komantseva 1977. nyomán) / Fig. 17. Horse harness mounts from the grave of a Pecheneg warrior (Novonikolskoe Kurgan 7, Burial 13, after Komantseva 1977)

csoportban az embertani vizsgálatok szerint a Nyugat-Szibériából, a Kazak-steppéről származó rövid fejű europid, ún. pamíri típus volt uralkodó. A kazár, majd orosz szolgálatban itt élő és ide temetkező nomádok között a besenyő etnikum okkal feltételezhető, mindamellett vegyes összetételű katonai kísérettel kell számolnunk, amelynek temetője nem alkalmas a besenyők saját műveltségének jellemzésére. A temető bronz és nemesfém viseleti tárgyai különböző eredetű kereskedelmi cikkek: kazár, alán, hvárezmi, volgai bolgár, orosz készítmények.

A besenyők társadalmi rétegződésére vonatkozó régészeti adataink egyelőre igen hézagosak. A díszes lószerszámmal eltemetett előkelők között a törzsek vagy törzsi alcsoportok vezetőit

18. kép. Sarkel várának alaprajza (Artamonov 1962. és Fodor 2009. nyomán) / Fig. 18. The plan of the town of Sarkel (after Artamonov 1962 and Fodor 2009)

19. kép. Bizánciak harca a besenyőkkel. Miniatúra Ioannész Szkülitész „Synopsis istoriôn” című művének 12. századi madridi kéziratából / Fig. 19. Battle of Byzantines and Pechenegs. Miniature from the 12th-century Madrid manuscript of John Skylitzes' *Synopsis of Byzantine History*

is sejthetjük (Gajevka, Szarajli-Kijat). A harcosok sírjai az állandó katonai kíséretet képviselik. Más nomád társadalmak példájára a köznépet alkotó, nem katonáskodó szabad pásztorokkal, szolgaréteggel, a hadifoglyok közül kikerülő rabszolgákkal, köztük a vezéri szálláshelyeken tevékenykedő idegen kézművesekkel is számolhatunk. Ezen kívül a besenyők szállásterületén a meghódított szláv, alán, bolgár stb. földműves telepek lakossága is részben megmaradt és adózott nomád urainak.

Az ismertett törzsi rendszer teljes átalakulására következtethetünk Ioannész Szkülitész bizánci történetíró adatából, aki a 11. század közepén már 13 törzsről tudósít. Az átalakulás oka valószínűleg a népesség növekedése, egyes nemzetségek megerősödése, a törzsek átrendeződése volt, esetleg keletről újabb népelemek is érkezhettek. Az egyeduralomért sikertelen harcot vívott két törzsfő, *Tirek* és *Kegen*. *Tirek* uralma ellen két törzs lázadt fel, az eddig ismeretlen nevű *Belerman* (*Belermanisz*) és *Bajuman* (*Pagumanisz*) törzs; ezek 1048-ban Belcser fia *Kegen* vezetésével átkeltek a Dunán és bizánci területre menekültek. A bizánci császár, IX. Konstantin Monomakhosz (1042–1055) *Kegen*t a fővárosba hívatta, és patrikioszi címet adományozott neki. A besenyőket megkeresztelték, és a birodalom dunai határainál telepítették le őket határőrökként. Ettől kezdve már ők vezettek fosztogató portyázásokat a Dunától északra az ott maradt besenyők ellen. *Tirek* 1048–1049 telén nagy sereggel vonult ellenük, betört a Bizánci Birodalomba, de járvány lépett fel seregében, ezért kénytelen volt letenni a fegyvert a császár előtt. Őt is megkeresztelték, és maradék besenyőit Szófia, Nis és Szkopje térségében telepítették le. Leszármazottaik állítólag ma is élnek a bulgáriai *sop* népcsoportban.

A 11. század közepén keletről fokozódott az úzok nyomása a besenyőkre, akik az Al-Dunánál egyre gyakrabban törtek be a Bizánci Birodalomba (19. kép). Megvert csapataikat letelepítették, azonban a határvédelemre beosztott besenyők megbízhatatlanok voltak, többször fellázkodtak. 1074-ben azért tört ki lázadás, mert a bizánci kormányzat megszüntette a zsold fizetését. A lázadás felszámolására küldött bizánci kormányzó, *Nesztor* – miután megegyezett *Drisztra* (*Szilisztra*) város polgáraival, a határőrcsapatok parancsnokaival és a besenyőkkel – váratlan fordulatként a zendülés élére állt. Sereggel vonultak Konstantinápoly ellen, de a táborban viszály támadt: a besenyők vezetőit kétkulacos politikával vádolták, így követeléseiket ostromzárral sem tudták megvalósítani. A lázadók serege visszavonult a Dunamellékre, de közben Thrákiát és Makedóniát végigpusztította.

I. *Alexiosz Komnénosz* császár (1081–1118) hosszadalmas háborút vívott a birodalom északi tartományait pusztító besenyőkkel. 1087-ben *Drisztra* mellett a császár vereséget szenvedett, maga is alig tudott elmenekülni. Ebben a csatában bizánci oldalon is harcoltak nomád segédcsapatok, valószínűleg besenyők és úzok; a vezérük *Karacsasz* (*Karatzas*), illetve *Uzasz* (*Uzas*) volt, utóbbiról tudjuk, hogy nevét származása révén kapta. A győztes besenyők kun szövetségesei csak a csata után érkeztek meg, a nagy hadizsákmány miatt megtámadták és legyőzték a besenyőket, és egy tó mellett körülzárták őket. Végül azonban a kunok élelemhiány miatt eltávoztak. Ezután a besenyők átkeltek a Balkán-hegység szorosain, fosztogatták a vidéket, és a bizánci sereggel kisebb csatározásokat folytattak. Többször került sor ütközetre is. Egy alkalommal a bizánci sereg igazi nomád hadicsel alkalmazásával győzött: a barbár segédcsapatok lovasai összefogták és elterelték a besenyők legelésző lóállományát, miközben a

bizánciak előlről támadtak. Sok besenyőt levágtak, sokan menekülés közben fulladtak bele a folyóba. A bizánciak időnkénti sikereik ellenére sem tudták megtörni a besenyők erejét, akik 1074 óta folyamatosan lázadtak Tatu (*Tatus*) és Szacsasz (*Satzas*) nevű főnökeik vezetésével. 1091-ben a bizánciak szorult helyzetbe kerültek. A besenyő csapatok már Konstantinápoly falai alatt voltak, a tenger felől pedig a szmirnai emír ostromolta a várost. Csak az ügyes bizánci diplomácia segített. A Balkánon portyázó kun sereget nyerték meg szövetségésül, és a Marica torkolata közelében, Lebunionnál csatát kezdeményeztek a besenyőkkel. A csata előtt a besenyők megpróbálták a kunokat a maguk szövetségébe vonni. Az egyesült bizánci–kun sereg döntő győzelmet aratott a besenyőkön, a foglyokat a csata utáni éjjel a bizánciak lemészárolták. A leverte és életben maradt besenyőket Alexiosz császár a Vardar folyónál telepítette le.

A besenyő háború történetét I. Alexiosz Komnénosz császár leánya, Anna Komnéné hercegnő beszéli el édesapja tetteiről szóló *Alexias* című művében, amelyben a besenyők rendszerint az archaizáló „szkíta” néven szerepelnek. Harcmódorukról megemlíti, hogy a messziről nyilazó besenyő lovascsapatok szekértábor fedezékéből indulnak harcba. A besenyők taktikájáról al-Maszúdi 10. századi arab geográfus is ír egy 934-ben bolgár és bizánci területre vezetett kalandozó hadjárat kapcsán, melyben a besenyőkkel szövetségben magyar csapatok is részt vettek. Előadása szerint a bizánciakkal való döntő csatában az egyesült „türk” seregeket a besenyők taktikája vitte győzelemre. A főszereg derékhadra, jobb- és balszárnyra oszlott. A két szárny mellett besenyő javaslatra lovasosztagokat állítottak fel ezres egységekben, melyek két oldalról felváltva rohanták meg a bizánciakat, szünet nélkül nyilazva, s közben az ellenség arcvonala előtt átszáguldottak a másik oldalra. Így forogtak körben, mint a malomkerék, amíg a bizánciak sorai fel nem bomlottak, és támadásba nem mentek át. A várakozó főszereg akkor utat nyitott nekik, de nyomban hatalmas nyílzáporral borította el őket, majd rendezett sorokban végrehajtott támadással közelharcban megszerezte a győzelmet. Al-Maszúdi leírása szemléletesen mutatja be a nomád taktikát, az ellenséget bomlasztó bevezető hadműveletet azonban valójában kisebb egységek hajtották végre.

A csapatok gyors manőverezése, körforgászerű váltakozása nagyfokú begyakorlottságot és szervezettséget kívánt. A nomád harcmódor más elemeit, a színlelt megfutamodást, a lesből végrehajtott támadást, a rajtaütést, eredménytelen próbálkozás esetén a gyors visszavonulást ugyancsak sikerrel alkalmazták a besenyők. Közelharcba csak akkor bocsátkoztak, ha sikerült felbomlasztani az ellenség sorait. A besenyő hadsereg kizárólag könnyűfegyverzetű elemekből állt, a harcosok csontmerevítéses reflexíjjal (visszacsapó íjjal), rombusz alakú lapos nyilakkal, lándzsával voltak felszerelve, testüket bőrpáncél védte, közelharcban buzogányt, fokost, szablyát használtak (20. kép). A kor nomád hadseregének egyébként nem volt erőssége a közelharc, különösen nem a zárt alakzatban támadó bizánci páncélos lovaság vagy a szintén nehezebb fegyverzetű oroszok ellenében. A körülzárt városokat, erődítményeket nem ostromolták meg, hanem kiéheztetéssel próbálták megadásra kényszeríteni.

20. kép. 11–12. századi besenyő harcos (Boldog 2013. nyomán) / Fig. 20. 11th–12th-century Pecheneg warrior (after Boldog 2013)

A 11. század második felében az úzok, majd a kunok megjelenésével egyre inkább a steppevidék nyugati végeire szoruló besenyők tömegestül költöztek a Bizánci Birodalom dunai határai mögé. A steppe északi peremén az orosz fejedelemségek is határvédő népként kísérelték meg letelepíteni a menekülő besenyőket. Kijevtől és Perejaszlavlától délre a 11. század végén különböző nomád népelemekből (besenyők, úzok, berendiek) alakult meg a *csornije klobuki* „fekete süvegesek” vazallus törzsszövetsége, amelyet az oroszok az 1080-as évektől a kunok ellen igyekeztek felhasználni. Ebben a törzsszövetségben többször szerepelnek besenyők is, településterületüket – ahol egészen a tatárjárásig éltek – a régészeti kutatás a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója, a Rosz folyó vidékére, azon belül a Roszava folyócska mellékére teszi. A „fekete süvegesek” 12. századi régészeti anyagában szembetűnőek a besenyő hagyományok.

A besenyők népességszámára nem áll rendelkezésünkre forrásadat, és ennek becslésére nincs más támpontunk sem. Az előző hazájukhoz képest kedvezőbb földrajzi és gazdasági körülmények közé került besenyők népességszáma a 10–11. század folyamán bizonyára jelentősen megnövekedett, szállásterületük teljesen kitöltötte a kelet-európai steppevidéket. A 11. század közepétől az úzoktól, kunoktól és bizánciaktól elszenvedett sorozatos vereségek ellenére mindig volt népi utánpótlásuk a további harcokra. A steppe nyugati peremvidékére szorult besenyők megmaradt csoportjai utoljára 1122-ben támadtak Bizáncra, de II. Ioannész Komnénosz császár (1118–1143) a berrhoói csatában végleg leverte őket. A győzelmet Bizáncban oly nagy jelentőségűnek tartották, hogy emlékére később is rendszeresen ún. besenyő ünnepet ültek.

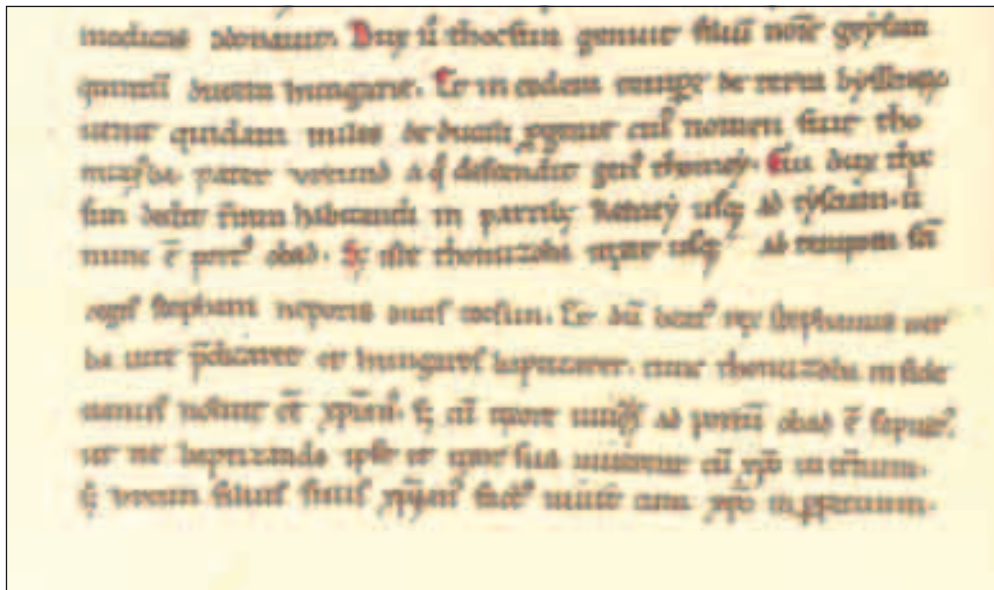
3. „RÉGI SZOKÁS SZERINT HADVISELÉSSSEL TARTOZÓ BESENYŐK” – TONUZABA NÉPE MAGYARORSZÁGON

Az első besenyő–magyar szövetségek. Tonuzaba besenyő vezér beköltözése Magyarországra. Besenyő betörések. A besenyő beköltözések időpontjai. Besenyő könnyűlovasok a magyar királyi seregben. Korai besenyő telepek a nyugati és a délkeleti határvidéken. Besenyő településcsoportok az Árpád-kori Magyarországon. A Sárvíz vidéki besenyők. Besenyő típusú személynevek és helynevek. A „besenyő szabadság”: hadba vonulás a királlyal régi szokás szerint. Besenyő ispánság, besenyő nemesek. A besenyők régészeti emlékei Magyarországon. A nyelvi és kulturális asszimiláció állomásai.

A besenyő támadás szörnyű emlékét a magyar őskronika mesés elemként őrizte meg. Az elbeszélés szerint a magyarok vonulásuk során egy olyan tartományba értek, ahol számtalan sast láttak, de itt nem maradhattak, „mivel a sasok úgy zúdultak le rájuk a fákról, mint a legyek, s barmaikat és lovaikat fel-falva elpusztították” (Budai Krónika). Az allegorikus kép egykor világos volt, hiszen a besenyők neve összecsengett a régi magyar nyelv egy török eredetű jövevényszavával, a ’ragadozó madár’ jelentésű *bese* szóval. Érthető, hogy a honfoglalás után a magyar törzsszövetség vezetői hosszú ideig kerültek az összecsapást harcias nomád szomszédjaikkal, ami külpolitikai döntéseikben, a kalandozó hadjáratok célpontjának megválasztásában is befolyásolta őket, olyannyira, hogy még az ügyes bizánci diplomácia sem tudta rávenni őket az új hazában egy besenyő ellenes szövetségre, és ennek értelmében a régi szállásterület visszafoglalására. Amikor a bizánci császár követe, Gábriel klerikus ezt egyszer felvetette, VII. Konstantin császár szerint a magyarok vezetői ezt válaszolták: „Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel; mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.” (DAI 8. fejezet)

A magyar hadvezetés tehát a honfoglalás utáni évtizedekben került az ellenségeskedést a besenyőkkel, és besenyő betörésről sincs tudomásunk. A Keleti-Kárpátoknál négy napi járőföld választotta el a két nép szállásait, a hegység könnyen lezárható és jól őrzött hágói lényegesen nehezebb felvonulási terepet jelenthettek a besenyők számára, mint az al-dunai síkság. Az Északkeleti-Kárpátokon kívül a 10. században a magyarok külső gyepűvédő sávot tartottak fenn a betörések megelőzésére. A bizánciak elleni kalandozó hadjáratokban azonban magyarok és besenyők már együtt vettek részt a Balkánon 934-ben és 970-ben. A 934. évi hadjáratról al-Maszúdi 10. századi arab geográfus részletesen beszámolt, ott olvashattuk a nomád harcmodor már idézett leírását. A hadjárat során a szövetséges magyar és besenyő csapatok megostromoltak egy bolgár várost, ennek bevétele után Konstantinápoly ellen vonultak. Bizánci szerzők szerint ugyanebben az évben magyar csapatok pusztították Thrákiát – feltehetően ugyanazon portyázó csapatokról van szó.

A 10. század közepe táján, két nemzedékkal az emlékezetes etelközi vereség után valószínűleg a tényleges politikai szövetség is létrejött a magyarok és a besenyők között. Anonymus, III. Béla király (1172–1196) jegyzője őrizte meg azt a hagyományt, hogy Zolta vezér a fiának, Taksonynak „a kunok földjéről” (*de terra Cumanorum*) hozott feleséget, még Taksony fejedelemmé választása (955 körül) előtt. Tekintettel arra, hogy a forrásokban kuman vagy kipcsak néven szereplő kun törzsek először 1055-ben jelentek meg a Volgától nyugatra, velük a Magyar Fejedelemség még nem léphetett kapcsolatba. A szóba jöhető keleti népek közül legvalószínűbb, hogy a besenyők földjéről van szó, vagyis Taksony felesége a besenyő törzsszövetségből érkezett Magyarországra. A Volgától az Al-Dunáig és a Kárpátokig terjedő füves pusztaságot ugyanis, amelyet a 11. század közepétől a kunok birtokoltak, a 10. században még Besenyőországnak (a bizánci forrásokban: *Patzinakia*) nevezték. A ’besenyők országa’ földrajzi fogalom egy ideig még Magyarországon is élt, és ugyanazt a területet jelölte, mint a későbbi *Cumania*. A magyar krónikának a

21. kép. Tonuzaba betelepülésének és temetkezésének leírása Anonymus gestájának végén, az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött kódexből (Anonymus 1977. évi hasonmás kiadása nyomán) /
 Fig. 21. The description of the settlement and burial of Tonuzaba at the end of Anonymus' *Gesta Hungarorum*, from the codex in the Széchenyi National Library, Budapest (after the 1977 facsimile edition)

11. század második felében írt, korai szövegrészében olvashatjuk, hogy a magyarok a Pannóniába költözés előtt „átvonultak a besenyők és fehér kunok országán”. Ez ugyan a honfoglalás korára értve anakronizmus, de a krónika írása idején történeti valóság volt, amikor a „fehér kunok” (kumanok, polovecek) országának nyugati részén, a Dnyesztertől nyugatra még jelentős számú besenyő is élt.

A Taksony korában a besenyőkkel kiépülő szövetségre utal Anonymus *Gesta Hungarorum*ának zárómotívuma, a vezéri nemzetségből származó Tonuzaba története, aki ekkor költözött be és haláláig pogány maradt. „Ugyanekkor a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből való vitéz. Neve *Thonuzoba* volt, Urkund apja, kitől a Tomaj nemzetség származik. Neki Taksony vezér lakóföldet a kemeji részekén adott a Tiszáig, ahol Abád rév van” (21. kép). Ezt az értesülést Anonymus a Tomaj nemzetség családi hagyományából meríthette, ennek a nemzetségnek ugyanis valóban a Tisza középső folyásánál a bal parton, az abádi rév (a mai Abádszalók) közelében voltak birtokai. Árpád-kori nemzetségi monostorokat családi központjukban építették fel (Tomajmonostora). Tonuzaba (*Tonuz-aba* 'Disznó-apa') besenyő főember bizonyára népes kísérettel érkezett az országba és telepedett meg ezen a vidéken. Ehhez a beköltözéshez köthetjük a Tisza jobb partján, a patakok mentén egészen a Bükk hegység lábáig húzódó Árpád-kori besenyő településeket is. Ugyancsak Taksony korára keltezhetők a nyugati határ védelmét megerősítő besenyő telepítések, a Lajtától délre, a Fertő tó környékének mocsaras vidékén keletkezett besenyő szállások. Krónikáinkból arról értesülünk, hogy az itt letelepített besenyők a 11. század végén határőri feladatokat láttak el. Valószínűleg a besenyőkkel kötött szövetséges viszonyoknak köszönhető, hogy a besenyő támadások Taksony fejedelem uralkodása alatt is elkerülték Magyarországot.

Géza fejedelemnek (970–997) is sikerült békés viszonyt fenntartani a besenyőkkel, amiben szerepe lehetett Géza édesanyja feltehető besenyő származásának. Az 1000 után megváltozó külpolitikai viszonyokkal magyarázható, hogy I. (Szent) István király uralkodása idején (997–1038) viszont már történt egy besenyő betörés Erdélybe, melynek emlékéért Szent István 1077 körül írott nagy legendája őrizte meg. A legenda elbeszélése szerint Istvánt álmában isteni sugallat figyelmeztette a veszélyre, melyre így fel tudtak készülni, s a városfalak és az odarendelt sereg megvédte a lakosságot. Egyúttal ez az első eset, hogy a támadó besenyőkről mint a kereszténység ellenségeiről van szó, akik ellen a király Szent

Márton védelmét kéri. Györffy György véleménye szerint ez a besenyő betörés 1014 és 1017 között történhetett, s kapcsolatba hozható a lengyel–magyar háborúval, amikor az elűzött I. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1015–1016, 1018–1019) lengyel és besenyő segítséggel igyekezett trónját visszaszerezni, Szent István pedig Szvjatopolk ellenfele, I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi nagyfejedelem szövetségese volt. Ezekben az években tehát várható volt a besenyők támadása. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ekkor fogolyként jelentősebb besenyő csoport maradt volna Magyarországon.

Szent István legendái szerint első királyunk uralkodása alatt egy másik alkalommal viszont volt egy besenyő beköltözés. „Hatvan férfi a besenyők közül... minden felszerelésével, nevezetesen rengeteg arannyal, ezüsttel és az ékeségek sokféle fajtájával megrakott szekereken elhagyva a bolgárok vidékét, Pannónia határai felé közeledett.” (Szent István király kis legendája, 1109 körül, Kurcz Ágnes fordítása. Ezt az epizódot Hartvik püspök Szent István-legendája is tartalmazza.) Miután a besenyők beléptek Magyarországra, a királyi fegyveresek egy csapata kifosztotta őket, egyeseket meg is öltek. A király a vendégnépek jogait megsértő bűnösöket felakasztatta. Györffy György rámutatott, hogy ez az esemény nem I. István király, hanem I. András korában (1046–1060) történhetett, mivel abban az időszakban zajlott le a besenyők tömeges elvándorlása saját szállásterületükről.

A Szent István uralkodását követő évtizedekben nincs tudomásunk újabb besenyő betörésről. A besenyő törzsszövetség belső harcai és a keleten megjelenő úzok nyomása miatt a lakosság egyre nagyobb tömegekben költözött át bizánci területre, az Al-Duna jobb parti síkságára. Egy alkalommal „a befagyott Dunán mint valami szilárd földön át amonnan túlról átköltöznek hozzánk, az egész nép, rázúdulva a mi határainkra” – írják a bizánci történetírók a besenyőkről (Pszellosz és az ő nyomán Anna Komnéné). 1059-ben I. András király hadai – megszegve a bizánciakkal régóta fennálló békét – a besenyőkkel szövetségben nyomultak a Morava völgyében dél felé, de nem ütköztek meg a bizánciakkal, hanem hamarosan békét kötöttek velük és visszafordultak. Az eseményt Michael Attaleiatész így adja elő: „Minthogy a napnyugat felé lakó sauomaták [magyarok] háborogtak s velük együtt a Duna melléki skythák is, akiket a nagy tömeg besenyőknek hív, a császár elhatározta, hogy a római haderőt ellenük indítja. Miután a háborúhoz szükséges dolgokat elintézte, és a katonákat összeírta, teljes erővel nekiindul. Eljutván Szardikéig [Triaditza Szófia közelében] meglepte a sauomatákat, s miután baráti magatartásra kényszerítette őket, és szerződésekkel erősítette meg a békés viszonyt, a hadjáratot más fajtájúak, tudniillik a skythák ellen irányítja át” (Moravcsik Gyula fordítása). A magyar király hadműveletét csak azzal magyarázhatjuk, hogy a besenyőkkel kötött látszólagos szövetséggel a menekülő nomádok áradatát akarta elhárítani. I. Iszaakiosz Komnénosz császár (1057–1059) pedig ügyesen megosztotta a besenyőket: egyes vezéreikkel a bizánciak megállapodtak abban, hogy befogadják őket, s ezután csak egyetlen besenyő főnök, egy bizonyos Szelte (*Selte*) bocsátkozott csatába, de vereséget szenvedett. A besenyők nagy részét a bizánciak ekkor szintén a dunai határtartományban, Parisztrionban telepítették le, kisebb csoportjaik azonban a szövetségesnek vélt Magyarországra kérhettek bebocsátást. Nagy valószínűséggel ebbe a történelmi helyzetbe illeszthető a Szent István legendáiban szereplő hatvan gazdag besenyő beköltözése.

A 14. századi magyar krónikakompozíció szerint Salamon király (1063–1074) uralkodása alatt, 1068-ban Beszterce felől pogány kunok (*Cuni*) törtek be az országba, végigpusztították a Nyírséget és Bihar váráig hatoltak, majd foglyokkal és rablott állatokkal vonultak kifelé. Salamon király, Géza és László herceg seregükkel a Meszes-kapunál elébük kerültek, és a Beszterce vára közelében emelkedő Kerlés hegynél ütközetre kényszerítették őket. A magyarok szörnyű öldökléssel járó közelharcban megverték és megfutamították a pogányokat. Ehhez a csatához fűződik a Szent László-legenda egy fontos epizódja, László herceg harca a leányrabló kunnal, amelyet majd a kunokról szóló fejezetben fogunk bemutatni.

Az 1068-ban a Meszes-kapunál betörő pogányok a történelmi kutatás megállapítása szerint nem lehettek kunok, minthogy a kunok ekkor még nem tűntek fel a Kárpátok előterében. Kossányi Béla az úzoknak – egyes magyar források „fekete kunjainak” – tulajdonította ezt a betörést. Györffy György

22. kép. Nándorfehérvár ostroma és bevétele 1071-ben, miniatúra „F” iniciáléban (Képes Krónika, 74. oldal) / Fig. 22. The siege and taking of Nándorfehérvár (Belgrade) in 1071, miniature in an “F” initial (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 74)

a Kerlésnél levert nomádokat a Pozsonyi Évkönyvek és Kézai krónikája nyomán besenyőknek tartja, annál is inkább, mivel krónikáink szerint a zsákmányszerző hadjáratot Gyula „kun” vezér indította *Osul* nevű főembere vezetésével. „Gyula vezér” alatt szerinte annak a Jula besenyő törzsnek a vezetőjét kell érteni, amelynek Bíborbanszületett Konstantin császár leírása szerint a Kárpátok keleti oldalán, a moldvai részeken volt a szállásterülete a 10. század első felében. Kétséges azonban, hogy a 11. század közepén ez a törzsi szervezet még élő volt-e, hiszen az 1048–1050 körüli évek eseményei azt mutatják, hogy a besenyő törzsi rendszer jelentős átalakuláson ment keresztül. Besenyőország nyugati részén az 1060-as években különböző törzs- és néptö-

redékek torlódtak fel, többek között úzok is, akik néhány évvel korábban szenvedtek végzetes vereséget a bizánciaktól. Az úzok tehát a legvalószínűbbnek, hogy vegyes összetételű besenyő–úz sereg zsákmányoló hadjáratáról van szó.

1071-ben Nándorfehérvárnál a Bizánci Birodalom határvidékén szolgáló besenyők törtek be a Szerémségbe, s rengeteg foglyot ejtve és zsákmánnyal megrakodva tértek vissza. A magyarok ezt a görögökkel kötött béke megszegésének tekintették, ezért Salamon király és a hercegek hadai megostromolták Nándorfehérvárt, amelyet háromhavi ostrom után el is foglaltak (22. kép). Az ostrom elején a magyar sereg sikeresen elhárította a vár felmentésére érkező könnyűlovas besenyő segédcsoportok támadását. A Jan ispán vezette soproniak csapata verte szét a besenyőket, sokukat foglyul ejtették, a besenyők Kazár nevű vezére alig tudott elmenekülni. Mindez kora reggel történt, mialatt a király és a hercegek embereikkel éppen

23. kép. II. István koronázása, miniatúra „P” iniciáléban (Képes Krónika, 108. oldal) / Fig. 23. The crowning of Stephen II, miniature in a “P” initial (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 108)

reggeliztek. Azután a vár védőinek szeme láttára vonultatták fel a besenyő foglyokat, felmutatva az elesettek fejét, a lovakat és felszereléseket. A nándorfehérvári győzelem után fogolyként nagyszámú besenyő kerülhetett Magyarországra.

A besenyők utolsó önálló katonai fellépése, az 1122. évi berrhoói csata után besenyő harcosok egy csoportja II. István király (1116–1131) udvarában keresett menedéket – ezek II. István „kunjai”, akiknek a király túlzottan kedvezett (23. kép). A magyar krónikák a következőkről tudósítanak: „Abban az időben pedig István király nagyon kedvelte a kunokat, jobban, mint ahogy az illendő lett volna. Ezeknek Tatár nevű vezére, aki a császár vérfürdőjéből kevesedmagával a királyhoz menekült, a király környezetében tartózkodott. A király pedig vérhasba esett. A kunok viszont, akik a király engedékenysége folytán hozzászoktak a garázdálkodáshoz, ekkor is ugyanúgy kegyetlenkedtek a magyarokkal szemben. A falun lakó magyarok, amikor meghallották, hogy a király halálán van, leöldösték a kunokat, akik a javaikat fosztogatták. Erre Tatár, a kunok vezére, panaszt emelt a királynál az övéinek gyilkolása miatt” (Képes Krónika, Bollók János fordítása). A király a betegágyát körülvevő, síró és jajgató „kunokat” azzal vigasztalta, hogy minden egyes kun haláláért tíz magyart fog megöletni, ha meggyógyul. A krónikás szerint a kunok kitörő hálája – egyszerre megrohanták, hogy kezét csókoljanak, és ezzel agyonfárasztották – okozta a király halálát.

Történeiszünk egyöntetű véleménye szerint II. István király kunnak nevezett hívei besenyők voltak, hiszen „a császár vérfürdőjéből”, azaz II. Ioannész Komnénosz berrhoói győzelme után menekültek Magyarországra. Minden bizonnal csak egy maroknyi csoportról van szó, amely fegyveres szolgálatot látott el a magyar királyi udvarban, mégpedig a későbbi kun nyögérekhez hasonló testőri szolgálatot. Makk Ferenc kiváló kortörténeti elemzése szerint II. István valóban túlságosan támaszkodott besenyő híveire a politikájával elégedetlen magyar urak ellenében, és nem nehéz elképzelni, hogy a besenyő főemberek mint „katonai tanácsadók” már az 1127-ben kitört magyar–bizánci háború előtt bosszúra éhesen biztatták a királyt Bizánc megtámadására.

Láthattuk, hogy a 955 és 1122 között eltelt több mint másfél évszázad alatt legalább négy történelmi időpontot tudunk megjelölni, amikor besenyők költöztek Magyarországra. Ezen kívül is lehetnek még más, kisebb beköltözések, amelyekről a források nem emlékeznek meg. Menekülő besenyők talán először 1027 után kerültek Magyarországra, amikor a bizánciak vertek vissza egy jelentős besenyő támadást. 1036-ban Jarosláv kijevi fejedelemnek a besenyők fölött aratott győzelme után szintén megjelenhettek a szomszédos országokban besenyők. Ezekben az években is tudunk a Dunán átkelt és Thrákiában pusztító besenyő csapatokról. Az 1074–1091 között folyó „szkíta”, azaz besenyő–bizánci háború során ugyancsak kerülhettek Magyarországra kisebb-nagyobb besenyő csoportok. A legnagyobb besenyő népmozgás 1048 és 1065 között zajlott le, amikor az úzok előretörése, majd a kunok megjelenése miatt a besenyők kiszorultak a Dnyepertől keletre levő steppékről. Hogy 1091-ben, a lebunioni csata után jöttek-e Magyarországra menekülő besenyők, arról forrásaink hallgatnak, de a csatát követő megtorlásból arra következtethetünk, hogy erről nemigen lehetett szó.

Az Árpád-korban Magyarországra települő steppei népeknek a királyi könnyűlovasságban teljesített szolgálat volt a fő feladatuk. A Géza fejedelem és Szent István király korában megszervezett nyugati típusú hadsereg magvát teljesen felszerelt, kisszámú páncélos lovasság alkotta, és irányítását az újfajta taktika szerint nyugati lovagok látták el. A sereg zömét könnyű védőfegyverzettel, közelharc fegyverekkel és íjjal-nyíllal felszerelt átmeneti típusú lovasság tette ki az egész Árpád-kor folyamán. Mindamelltt uralkodóink igyekeztek átmenteni a nomád seregszervezés, hadrend és harcmodor egyes jól bevált megoldásait. Változatlanul maradt a magyar hadseregben egy nomád módra harcoló könnyűlovas alakulat, az elő- és utóvéd, amelyet továbbra is katonai segédnépekből szerveztek. Ezt a feladatot töltötték be a 11–12. században a kálizok és más mohamedánok, a székelyek és a besenyők. A székelyeknek a középkor végéig megmaradt az a kötelessége, hogy háborúban a királyi sereg elő- és utóvédét állítsák

ki. Az államalapítás kori átszervezésekre utalhat, hogy egyik tisztségviselő nemzetségük besenyő eredetű volt (*ramus Bessenijew*).

1051-ben, amikor III. Henrik német császár (1039–1056) megtámadta Magyarországot, a magyarok felégették a vidéket a németek előtt, minden eleséget elszállítottak vagy elpusztítottak, így az egész sereg éhezett. „Ráadásul a magyarok és a besenyők minden éjjel keményen rajtuk-rajtuk ütöttek; mérgezett nyilaikkal öldösték őket, sátraik között köteleket kifeszítve igen sok szolgáltevőt elfogtak közülük” (Képes Krónika, Bollók János fordítása).

A mogyoródi csata után, 1074-ben, a vesztes Salamon király Moson és Pozsony várába szorult vissza. A krónikák szerint ekkor a nyugati határszélen lakó, Fertő és Rába vidéki besenyők vonultak ellene. Zoltán besenyő vezér szabadságjogok reményében vállalkozott a harcra, de az első összecsapásban alulmaradt Salamon jobban felszerelt és valószínűleg jobban kiképzett seregével szemben.

1116-ban a magyar–cseh határnál, az Olsava folyó mentén volt összecsapás II. István király és I. Přemysl Ulászló cseh fejedelem (1109–1117, 1121–1125) között, melyben részt vett a besenyőkből és székelyekből álló magyar előhad. II. Géza király (1141–1162) és Jasomirgott Henrik bajor herceg (1143–1156) és osztrák őrgróf között 1146. szeptember 11-én került sor csatára a Lajta folyó mellett. A nagy erővel vívott összecsapásban a magyar elővéd a színlelt megfutamodás taktikáját alkalmazta, amely előtt viszont a későbbi krónikás már értetlenül áll: „A silány besenyők (*Bisseni pessimi*) és a hitvány székelyek (*Siculi vilissimi*), akik szokásos módon a magyar hadtestek előtt jártak, valamennyien egyként megfutamodtak, akár a juhok a farkasoktól” (Képes Krónika, Bollók János fordítása). Német források alapján a csata részletes leírásából kiderül, hogy az íjászokból álló magyar elővédet a német főszereg támadta meg, s azok valóban megfutamodtak, mivel nem akartak közelharcba bocsátkozni az óriásként tornyosuló német páncélosokkal. A király és nagybátyja, Belus bán jól tagolt hadsorai azonban felfogták a német rohamot, és kivívták a győzelmet, az ellenséget a Fische folyóig üldözték. A krónikás besenyőkre és székelyekre vonatkozó becsmérő jelzői egyébként a felszerelésükre, nem a harci értékükre vonatkoznak. Mind a besenyők, mind a székelyek saját ispánjuk vezetésével mentek harcra.

A különböző időpontokban beköltözött, és az ország különböző részein csoportosan vagy szétszórta letelepített besenyők az Árpád-kor folyamán nem értek el egységes szervezetet. A korai beköltözők jelentős részét az államszervezés idején széttelepítették, mint a törzsi katonaságot vagy a többi csatlakozott népet. Szállásaikat a környező magyar lakosság népvük vagy törzsnévük alapján nevezte el, így keletkeztek a *Besenyő*, *Tolmács*, *Értem*, *Csur*, *Baj* helynevek. Szintén korainak tarthatók a 10. századi gyepléves létesített besenyő telepítések. Talmács törzsbeli telepei mutathatók ki a 10. században még magyar fennhatóság alatt lévő nyugati határvidéken: Stájerországban a Mura mentén (*Tilmitsch*) és Morvaországban a Morva-szorosban (*Tlumačov*). Lehet valós alapja annak a hagyománynak, amelyet szintén Anonymus jegyzett fel, hogy Zolta fejedelem „a Mosony nevű fertőn túl nem kevés besenyőt is letelepített országának védelmére”. Ez a Fertő tótól nyugatra létesített telepekre vonatkozik, ahol a mélységben tagolt gyepléves belső vonalának védelmét látták el az ide telepített besenyők. Ezek a határ védelmét szolgáló telepítések Györffy György szerint nagy valószínűséggel Taksony fejedelem korára, 955 utánra keltezhetőek. A helynevek tanúsága szerint Talmács törzsbeli besenyők kerültek Dél-Erdélybe az Olt völgyébe, a Vöröstoronyi-szoros védelmére. Településhelyük, *Talmács* később, a szászok betelepítése után is határvár szerepet töltött be. Ide telepített gyepléves besenyőkre és vlachokra utal a Szebeni-havasok „vlachok és besenyők erdeje” elnevezése (*silvam Blacorum et Bissenorum*), az erdőséget 1224-ben az erdélyi német vendégek kapták az ott élő vlachokkal és besenyőkkel közös használatra. Az Olt mellékvizeinek nevei, főként a bal oldalon, annak emlékéért őrzik, hogy a környék vizeinek nevet adó nép – a honfoglalás kori szláv lakosság mellett – török nyelven beszélt. A török eredetű víznevek (Barót, Uzon, Barca, Brassó, Tatrang, Tömös, Zajzon) egy része besenyő eredetű lehet, bár nyelvészeink véleménye nem egyezik abban, hogy ezek melyik török nyelvből fejthetők meg. Ezen a 10. században még meglehetősen gyéren lakott vidéken tehát a besenyők feladata volt a Havasalföldre átvezető hágók, illetve a hágókhoz vezető

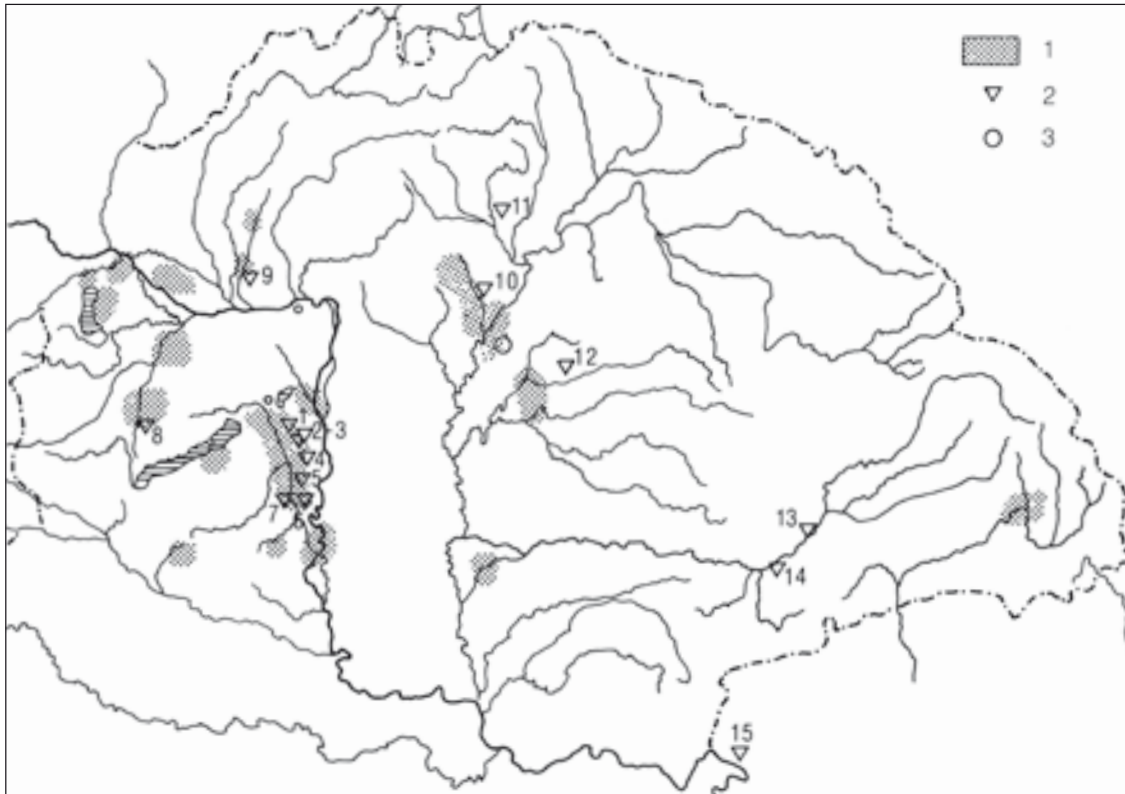
folyóvölgyek őrzése. A gyepűelvén létesített besenyő betelepítések beleillenek abba az országos képbe, hogy a 10. században etnikai alapon szervezték meg a határvédelmet, s ezt a feladatot főként csatlakozott népelemekre osztották. Az ország nyugati és keleti határainak megerősítése besenyőkkel nyilvánvalóan csak a törzsszövetségükkel való szövetség megkötése után történhetett. A Kelet-Európa országaiban szétszóródott Talmács törzsbeli „hivatásos” katonaelem magyarországi megjelenése miatt arra gondolhatunk, hogy ilyen besenyők Tonuzoba beköltözésétől függetlenül is bejöhettek.

Már többször felmerült az a vélemény, hogy a besenyők betelepítése főként határvédelmi célból történt. Ha a gyepűre történő korai telepítéseknek lehetett is ilyen célja, a későbbi telepítések esetében ez nem igazolható. Kniezsa István szerint középkori okleveleinkben a besenyők soha nem szerepelnek határőr népként. A nyugati határnál, Moson és Sopron megyében a 11–13. században nem nagy számban és elég szétosztottan éltek besenyők, és ezeknek is csak egy része tartozott a határispán alá. A Sopron megyei Árpáson, a Rába partján lakó besenyők az 1224-i oklevél szerint az udvari népek közé tartoztak.

Nagyobb egybefüggő besenyő településcsoportok az Árpád-kori Magyarország következő vidékein rajzolódnak ki: 1. a Fertő tó vidékén (Moson és Sopron megye); 2. a Rába alsó folyásánál és a Marcal mellett (Győr és Veszprém megye); 3. a Felvidék nyugati részén, a Csallóközben (Pozsony, Nyitra, Bars megye); 4. a Sárvíz mentén (Fejér és Tolna megye), és ehhez kapcsolódóan a Duna mocsaras partvidékén a Sárközben (Tolna és Bodrog megye); 5. a Közép-Tisza-vidéken és a Bükkalján (Heves és Borsod megye); 6. a Körösök vidékén, a Sárréten (Békés és Bihar megye); 7. a Maros torkolatától délre a Harangod folyócska mentén (Csanád megye) (24. kép). Ezen kívül még számos vidéken található besenyő települések és birtokok. Györffy György 11–14. századi oklevelekből 190 besenyőkhöz köthető helységet gyűjtött össze. Leggyakoribbak a népnevet jelentő *Besenyő*, *Besnyő*, *Besenyé* stb. helynevek, ezek azonban gyakran egy ilyen nevű birtokos személynevéből erednek, ezért bizonytalan, hogy ezekben a helységekben a lakosság valójában milyen arányban volt besenyő származású.

A besenyőknek jutott vízjárta, mocsaras területek földművelésre kevésbé voltak alkalmasak, de a nagyállattartást folytató besenyők az ártéri legelőket és a vizenyős réteket gazdaságilag jól tudták hasznosítani. Egyes vidékeken a besenyők korai és tartós megtelepedését bizonyítja, hogy a folyók, vizek, dombok és egyéb térszíni formák elnevezése valószínűleg a besenyők nyelvéből magyarázható: pl. *Csamul* (*čamur*) ’sáros, mocsaras hely’ (1231: Sar qui vocatur *Chamul*); *Balkány* (*balqan*) ’vízállásos hely’; *Tokaj* ’folyókanyarulat vagy ott lévő erdő’; *Csát* (*čat*) ’forrás, kút’ stb.

Az egyes településcsoportok feltehetőleg különböző bevándorlási rétegekből származnak, de keletkezésük időrendjét nehéz megállapítani. A Közép-Tisza-vidék besenyő településtömbje valószínűleg korai, és Tonuzaba beköltözéséhez köthető. A Tomaj nemzetség több faluból álló birtoktestet alakított ki központja, Tomajmonostora körül (Besenyőtelek, Pálitelek, Szentimre, Szentjakab, részirtok Abádon). A Tisza jobb partján, a Szikszó patak (mai nevén Laskó patak) mellett megszerezték Sarudot. Feljebb a patak mentén, valamint az Eger patak völgyében szintén voltak besenyő településhelyek és birtokok: Besenyő, Bogorbesenyő, Becsenekföldre, Szihalom. Saj faluban élt 1256-ban az a *Becenegh* (Becseneg) nevű ember, aki a besenyő népnevet viselte személynévként, és akinek Eger mellett, Kocson volt öröklött földje, valamint a szomszédos Egerszalókon. Ez utóbbi őrizte meg a birtokos nevét: Becsenekföldre. A Borsod megyei Szihalom birtokon 1067-ben tíz besenyő lovas szolga élt, s a falu határának egyes pontjai *Besenyők kútja* és *Besenyők sírjai* néven ismeretesek. A vidék földrajzi nevei között török nyelvből megfigyelhető, valószínűleg besenyő eredetű neveket találunk: *Ballag fertő* ’mocsaras hely’ Abáddal szemközt, Tiszanána határában; *Tepély* (*Töpe*) határrész a Heves megyei Besenyőtelek határában, jelentése ’halom, domb’ lehetett; *Bögör bérc*, *Bögör nyak* a Szikszó patak felső folyásánál, török nyelvi megfelelői ’púp, hát’ jelentésűek. Az Egertől délre fekvő *Maklár* falu neve török eredetű, besenyő személy vagy nemzetség nevéből származhat. A besenyő eredetű földrajzi nevek sejtetik, hogy a környéken élő besenyők sokáig őrizhették nyelvüket. Még a 13. században is felbukkannak törökös hangzású besenyő

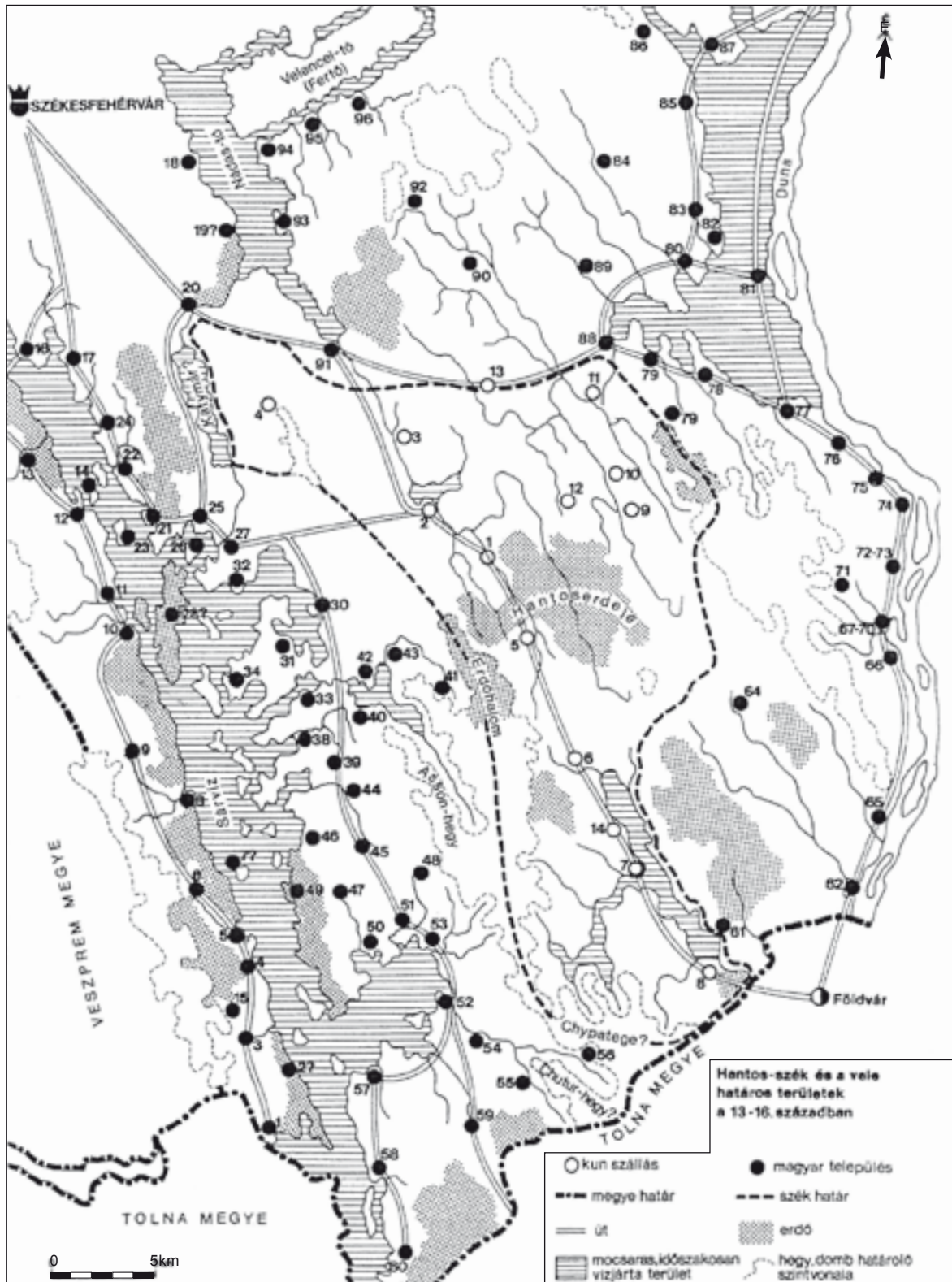

24. kép. Besenyő szállásvidékek az Árpád-kori Magyarországon. 1. Besenyő településcsoportok. – 2. Besenyő jellegű régészeti leletek: 1. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök, 2. Sárbogárd–Templom-dűlő, 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs, 6. Fácánkert–Kajmándi sziget, 7. Kölesd–Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs–Farkasd pusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény–Borsodi földvár, 12. Sárrétudvari–Hízóföd, 13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szörényvár. – 3. Tomajmonostora, a Tonuzabától leszármazó besenyő Tomaj nemzetség központja (Györffy 1939. térképe, valamint Petkes 2006. adatainak felhasználásával rajzolta a szerző) / Fig. 24. The settlement area of the Pechenegs in Árpád-Period Hungary. 1. Pecheneg settlement groups. – 2. Pecheneg type archaeological finds: 1. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök, 2. Sárbogárd–Templom-dűlő, 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs, 6. Fácánkert–Kajmándi sziget, 7. Kölesd–Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs–Farkasd pusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény–Borsod hill fort, 12. Sárrétudvari–Hízóföd, 13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szörényvár. – 3. Tomajmonostora, the centre of the Tomaj clan, descendants of Tonuzaba (drawn by the author based on the map of Györffy 1939 and data from Petkes 2006)

személynevek: a Heves megyei Besenyő falut birtokló besenyő család egyik 1278 előtt élő tagjának *Tekme* volt a neve.

A Tiszántúlon, a Sárrét vidékén és a Sebes-Körös mentén egy másik korai besenyő településcsoport rajzolódik ki, ahol ugyan a 13–14. századi oklevelek szerint etnikai különállását őrző besenyő lakosság már nem mutatható ki, de vízrajzi nevek és határrészek fenntartották az itt megtelepülő besenyők emlékét: *Besenyőtó* Ecseg határában (Békés megye), *Besenyőtó* a szejtjobbi apátság birtokán (Bihar megye), *Besenyő-ér* Mezőtúr határában (Szolnok megye), *Besenyő-ér* Bihardiószeg határában (Bihar megye), *Besenyődomb* Szerep határában (Bihar megye), *Besenyő pusztá*, *Besenyőtelek* elpusztult faluhelyek. A mocsaras vidék víznevei között vannak feltehetően besenyő eredetű elnevezések: pl. *Balkány víz*, *Kacs-kara ér*, *Buz ér* stb.

A besenyők legnagyobb összefüggő településterülete a királyi székhelytől, Fehérvártól délre Abánál kezdődött és a Sárvíz mentén húzódott dél-délkelet felé mintegy 80 km hosszan egészen a Dunáig, és a mocsaras Sárközben is voltak még besenyő szállások (25. kép). 1192-ben említenek először besenyőket

25. kép. Mezőföld középkori települései. A Sárköz mentén található az Árpád-kori besenyő szállásvidék, ettől keletre a 13–16. századi kun Hantos-szék (Hatházi 2004. nyomán) / Fig. 25. Medieval settlements of the Mezőföld region. The Árpád-Period Pecheneg settlement area is located along the Sárköz; to the east is the 13th–16th-century Cumanian Hantos-szék (after Hatházi 2004)

ezen a vidéken: a Fejér megyei Bögöddel határos Aba besenyő falut. Györffy György okleveles gyűjtése szerint Fejér és Tolna megyében összesen 46 középkori településen találunk besenyőket, ezek közül mintegy 30-32 falu lakossága volt a 13–15. században részben vagy egészen besenyő, a többi helyen csak mint birtokosok jelentek meg. Ide kapcsolható még nyolc-tíz, Veszprém és Somogy megyei besenyők lakta település a Balaton felső végénél. A Sárvíz vidéke Fejér megyei részének Árpád-kori településtörténetét Hatházi Gábor vizsgálta és rekonstruálta a besenyő szállásterületet. A Sárvíz helyenként több km széles, mocsaras völgye kiterjedt ártéri legelőivel megfelelt a besenyők hagyományos életmódjának. A 10. században a Dunántúlnak ez a része a fejedelmi szállásterülethez tartozott és sűrűn benépesült, a honfoglaló magyarok előkelő rétegének és köznépeinek temetői is sűrűn és egyenletes eloszlásban kerültek elő. A helynevek is arról tanúskodnak, hogy egész sor korai keletkezésű magyar helység állt már a vidéken (Káld, Kér, Örs, Ság, Szered, Tinód), amikor a besenyők ide települtek. A besenyő falvak másik, kisebb csoportja a besenyő szállásbirtokosok kipcsak típusú személynévét őrizte meg: *Aba, Alap, Cece, Kajdacs, Taba, Töbörzsök* (Töbörzsök), *Vajta*; ezek pusztá személynévből alakult falunévek, tehát besenyő alapításnak tarthatók. A királyi székhelyhez közel bizonyára a központi hatalom érdekében történt e katonáskodó népelem letelepítése, Fehérvárról könnyen hadba hívhatók voltak. Györffy György államalapítás kori telepítésre, a Koppány birtokában levő Somogyország határán létesített védelmi vonalra gondolt. A településtörténeti megfigyelések azonban inkább későbbi, a 11. század közepére vagy második felére keltezhető besenyő telepítést sejtetnek, amikor már létrejöttek a vármegyék és az egyházmegyék határai, amelyek kettévágják a besenyők szállásvidékét, és amikor a magyar falurendszer is kialakult már. (Ha a 10. században történt volna a betelepítés, akkor a vármegyék megszervezésénél bizonyára figyelembe veszik a besenyő területet.) Ez a településcsoport az 1059-re tehető beköltözéssel hozható összefüggésbe, a szállásbirtokosok a „hatvan besenyő férfi”, azaz hatvan vagyosan előkelő közül kerülhettek ki. Hatházi Gábor magyarázata szerint a Sárvíz-völgyi besenyők a szállásaik közelében húzódó, Fehérvárról Tolnára menő nagy hadiutat felügyelték, akár a belső rendbontók, akár az úton esetenként Jeruzsálem felé vonuló garázda külföldi keresztiesek ellen. 1147-ben a második kereszties hadjáratra vonuló német sereggel ezen a vidéken utazott keresztül Freisingi Ottó püspök, aki azt írta a magyarokról, hogy „hajlékaik falun és városban is a leghitványabbak, ti. nádból vannak, a fából valók pedig ritkák, kőből meg a legritkábbak, mégis egész nyáron és ősszel sátrakban tanyáznak”. A magyarokat lenéző, előítélettel teli Ottó püspök a településekre vonatkozó benyomásait részben erről a besenyők lakta vidékről szerezte. A leírás alapján az Árpád-korra jellemző, földbe mélyített, nádtetős házakra gondolhatunk. Mindenesetre a főként állattartással foglalkozó besenyők állandó falvai a 12. század közepére már kialakultak, még ha nyaranta sátrakba költöztek is.

Bár itt viszonylag nagy tömegben éltek besenyők az Árpád-korban, és személynéveik alapján nyelvüket is jó ideig őrizték, a földrajzi környezet és a határrészek neveit a magyaroktól vették át. A 14. század közepéig előfordulnak a forrásokban pogány besenyő személynévek. 1222-ben említik a hatvani *Kochobur* (Kocsobur) besenyő poroszlót. 1269-ben Máté és *Chutur* (*čutur* ’rossz ember’) töbörzsöki besenyők a két ekényi Fánics földet kapják a királytól, új birtokukra is a „besenyő szabadság” vonatkozik. 1300-ban a Tolna megyei Kérről való *Theber* besenyő ispán a veszprémi püspök választott bírái közt szerepel (neve egy török méltóságnévvel egyezik). 1328-ban szerepel egy perben *Tudbegh* fia *Ilbegh* ispán, aki egy 1334. évi oklevél szerint Szentágotán lakott (Tudbeg: *tut* ’csapat, nép’ + *beg* méltóságnév; *Ilbeg*: *il* ’nép, birodalom’ + *beg* méltóságnév). 1337-ben néhai *Bodon* fia *Kaydan* birtokait, a Somogy megyei Kisberét és a Fejér megyei Szentmárton birtok részét megkapják a királytól az unokái, a szedregi besenyők (*bodon* ’nép’; *Kajdan* kipcsak személynév, az egyik 10. századi besenyő törzsfő nevével egyezik). Más török nyelvű, régi besenyő személynévek Fejér, Tolna és Somogy megyében: *Beke, Bichkele, Inabur, IPOCH, Omp, Thaba, Tege, Urkund*; az utóbbi azonos Tonuzoba vezér fiának nevével. E tájban előfordul besenyő személynévből alakult földrajzi név is: az 1343-ban említett *Chutur-hegy* Szedreg és Szentiván között.

Az ország különböző részeire különböző időpontokban beköltöző besenyők nem alkottak egységes szervezetet. A korábban betelepültek az államszervezés idején a magyarokkal együtt vették fel a kereszténységet, és betagozódtak a magyar társadalom megfelelő rétegeibe: a királyi udvar népei közé, a várszervezetbe, az egyházi népekhez, vagy a nyugati határnál élők a határispán alá. A királyi birtokokon élő, kollektív szabadságot (*libertas Bissenorum*) élvező besenyők közvetlenül a nádor fennhatósága alá tartoztak. A szabad besenyők többsége a magyar harcos jobbágyokhoz (*miles*) hasonló jogállású volt, lovas-fegyveres katonai szolgálatot látott el, a királlyal köteles volt hadba vonulni. Ilyen „régiszerint hadviseléssel tartozó” besenyőket (...*ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*) 1345-ben a Marostól délre, Csanád megyében ismerünk. A 13–14. századi okleveles anyagból úgy tűnik, hogy településcsoportonként voltak saját ispánjaik.

A Rába menti, Sopron megyei Árpás falu besenyői fölé a nádor által állított ispán veszélyeztette az árpásiak szabadságjogait, ezért a besenyők kérésére a nádor 1224-ben oklevélbe foglalta jogaikat és kötelezettségeiket. Ezek közül a legfontosabbak: ispánjuk csak a kinevezésekor szállhat meg náluk; ispánjuknak három évenként fizetnek két ló után útiköltséget; akik kiküldetésre nem tudnak menni, a kétszeresét fizetik, de akik szolgálatra mennek, egyáltalán nem fizetnek; jogaik védelmére egy tisztjük mehet az ispánnal. Az árpásiak udvari népek voltak, lovas szolgálatot láttak el.

A Sárvíz vidéki nemes besenyők az Anjou-korban elérték, hogy saját ispánságot alkottak, a főbírájuk a nádor volt (1324-ben Drugeth Fülöp nádor a kunok és a besenyők főbírája). Tisztségviselőiket valószínűleg maguk választották. Egyik vezetőjük 1328 és 1334 között Tudbeg fia Ilbeg ispán, akit 1334-ben három esküdt társával, Miklós fia Jánossal, Noter Mátéval és Kajdacsi Besenyő Jánossal egy perben a nádor elé megidéztek, hogy „minden besenyő nevében” jelenjenek meg. A Fáncon és Töbörzsökön birtokos nemes Noter Máté (megkülönböztető neve *Nacheur*, *Notyr*, *Nather* alakban is előfordul) 1335 és 1344 között ispánként szerepel, 1339-ben egy birtok átírása kapcsán mint személyazonosságot igazoló hivatalos tanú. 1344-ben – feltehetően rokonaival együtt – a fehérvári káptalan kálozi jobbágyaival hatalmaskodott, mire azok Töbörzsökre menve erőszakoskodtak a besenyőkkel, egyiküket megverték. 1346-tól Besenyő Gergely a sárvidéki besenyők ispánja, aki hivatalát négy szolgabírájával együtt gyakorolta, hasonlóan a nemesi vármegyéhez (*Gregorius rector Byssenorum et quatuor iudices nobilium eorundem*). Általános gyűléseiket és törvénykezéseiket Szentmártonban tartották. Zsadányi Besenyő János fia Gergely I. Károly király (1308–1342) uralkodása alatt emelkedett fel, 1331-ben fivérével együtt megkapott egy Zaah Felicián rokonaitól elkobzott Hont megyei birtokot. 1347-ben I. (Nagy) Lajos királytól (1342–1382) elnyerte a „minden besenyők ispánja” (*comes universorum Bissenorum*) címet, és fiaival együtt a király kivette az ország, de különösen Liptó vármegye rendes bíráinak joghatósága alól (bizonyára voltak birtokaik Liptó megyében is). Gergely 1349-ben a Pozsony megyei nádori gyűlésen is részt vett az ítélezésben. A tolnai Kajdacson volt háza, birtokai voltak Somogyban és Baranyában is, 1345-ben Csanád megyében próbált birtokokat szerezni az esztergomi érsektől azon a címen, hogy azok a régi szokás szerint hadakozó besenyők földjei. 1352-ben Lackfi István bánnak egy Tolna megyei birtokát akarta elcserélni, de ennek más birtokosok ellentmondtak.

A Fejér megyei besenyő ispánság azzal szűnt meg, hogy 1352-ben I. Lajos király a Fejér megyei nemes besenyőket felvette az országos nemesek sorába, és Fejér megye joghatósága alá helyezte. 1399-ben Zsigmond király (1387–1437) ezt a privilégiumot megerősítette, és kiegészítette azzal, hogy a Tolna megyei Tökösszeg, Végfalu, Középfalu, Bélcs, Kaptáros, Kajdac és Pártásdorog faluban lakó tizenegy besenyőt felvette az országos nemesek közé, és Tolna megye bíraskodása alá rendelte.

A régi „besenyő szabadságot” legtovább a Csanád megyei Nagybesenyő nemes besenyői őrizték. 1369-ben I. Lajos király birtokaikat kivette a nádor, az országbíró és Csanád megye hatósága alól, és ügyeiket egyenesen a királyi törvényszék elé helyezte. Ugyanebben az évben a király megtiltotta a csanádi káptalannak, hogy tized fizetésére kényszerítse őket, mivel a jobbágyokkal rendelkező nemesek

nem tartoznak tizedet fizetni. Zsigmond király 1390-ben, 1405-ben és 1414-ben kiváltságukat megerősítette, majd II. Ulászló király (1490–1516) megújította ezen kiváltságokat.

A közrendű besenyőkre mindez nem vonatkozott. A Somogy megyei nagyhalmi besenyők hiába próbálkoztak a bortized megtagadásával, 1218-ban és 1221-ben kötelezték őket annak megfizetésére. A katonai szolgálattal tartozó szabad besenyőket bizonyára megillették adózási és tizedfizetési kedvezmények, kiváltságlevél híján azonban ezek idővel elhomályosulhattak. Talán ennek tudható be, hogy 1322-ben a szedregi besenyő birtokosok mind maguk, mind jobbágyaik nevében kötelezik magukat terményeik után tized fizetésére.

Az eredetileg szabad besenyők jelentős része az idők folyamán jobbágy sorba süllyedt. Megtaláljuk őket a nemes besenyők birtokain jobbágyként vagy szolgaként, de egyházi birtokokon is. A Szent László király által a somogyvári Szent Egyed apátságnak adományozott birtokok között volt egy besenyő falu is. IV. Béla király 1238-ban a johannita kereszteseknek adta Nyárádon (Mezőnyárád) a besenyők földjét, de azzal a feltétellel, hogy azon a besenyők a saját szabadságuk szerint éljenek.

Az Árpád-kori besenyő népesség számára vonatkozóan nincs semmi támpontunk, ezért a besenyő könnyűlovasság létszámát sem tudjuk megbecsülni. Analógiaként a székelyek kínálkoznak, akikkel a 12. században a besenyők együtt vonultak hadba. A szabályos tagolású székely társadalom 6 nemre és 24 ágra oszlott, az ágak 100–100 lovast tartoztak kiállítani, ehhez járult még a közrendűek fegyveres ereje. A két népelem településterületét összevetve valószínű, hogy a besenyők a székelyeknél lényegesen kevesebben voltak, tehát a királyi seregben is kisebb kontingenst képezhettek. Eleinte ugyan az egyszerű szabad harcosok tömeges részvételével kell számolnunk, de még így is legfeljebb néhány ezer lovast tehetett ki a besenyő csapatok létszáma. Viszonylag csekély népi tömegükhöz képest katonai jelentőségük a 12. században nagy lehetett, ezért is maradhattak fenn kissé archaikus kiváltságaik. A tatárjárás után szerepüket a kunok vették át.

A 19–20. század fordulójának kiváló tudósa, Nagy Géza jó érzékkel ismerte fel, hogy a középkori Magyarországra beköltözött keleti népek – főként besenyők és kunok – régészeti hagyatékát a pogány temetkezési mód, a lovastemetkezés, a keleti jellegű fegyverek és lószerszámok alapján lehet elkülöníteni a korabeli keresztény magyarság emlékeitől. Besenyőnek határozta meg az 1870-es években a Magyar Nemzeti Múzeumba került tinódi leletet (Sárbogárd–Tinódpusztá, Pintér-Varga család temetője, Fejér megye), amely valószínűleg két sír anyagát jelenti. Ezüst szegecsekkel tausírozott oldalpálcás

zablát, egy kerek, ún. vállába kovácsolt fülű kenyelet és két, egyenes keresztvasú szablyát ismerünk a bizonyára töredékesen múzeumba került leletből. A gyűjteményben jelenleg megtalálható a zabla és a 2. számú szablya; az 1. számú szablyával feltehetően azonosítható egy ismeretlen lelőhelyként nyilvántartott, átletározott szablya; a kenyelet elveszett.

Gardízi sorai villannak fel előttünk az előkelők fényűzéséről a szép kivitelű tinódi zabla láttán, amely a honfoglaló magyar előkelők pofarudas zabláihoz hasonló, de az oldalpálcák formája és a szájjal való összekapcsolási módja miatt későbbi típusba sorolható, mint a 10. század végéig földbe került magyar darabok (26. kép). A szablyák a steppei fegyverzet 11–12. századi fejlődési szakaszába illeszthetők: hosszabbak, erősebben ívelték és nehezebbek, mint a 10. századi magyar

26. kép. Oldalpálcás zabla a Sárbogárd–Tinódpusztán előkerült besenyő sírból. Magyar Nemzeti Múzeum (Karáth József felvétele) / Fig. 26. Horse bit with cheekpiece from the Pecheneg grave found at Sárbogárd–Tinódpusztá. Hungarian National Museum (photo by József Karáth)

27. kép. Keleti típusú 11–12. századi szablyák a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

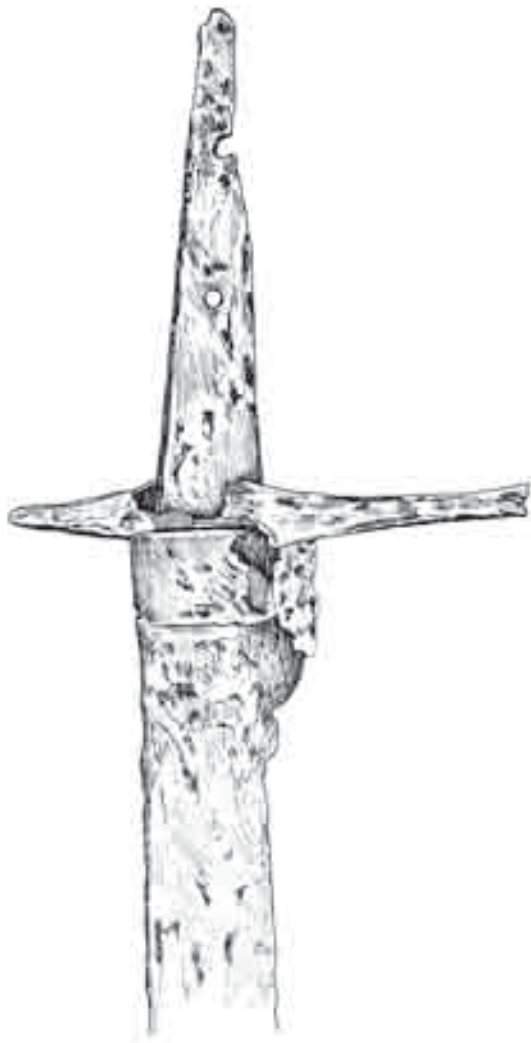
1. Sárbogárd–Tinódpuszta, 1. sz. szablya.
 2. Ismeretlen lelőhely. 3. Sárbogárd–Tinódpuszta, 2. sz. szablya (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) /
 Fig. 27. Eastern type 11th–12th-century sabres in the collection of the Hungarian National Museum:
 1. Sárbogárd–Tinódpuszta, sabre Nr. 1. 2. Unknown find-place. 3. Sárbogárd–Tinódpuszta, sabre Nr. 2
 (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

28. kép. A tinódi 2. számú szablya markolatrésze és keresztvasa (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) / Fig. 28. Hilt and cross-guard of sabre Nr. 2 from

Sárbogárd–Tinódpuszta (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

szablyák, ami azzal van összefüggésben, hogy a steppei könnyűlovasság is újra használt sisakot és páncélt, és a közelharc jelentősége is megnőtt. A napjainkig megmaradt egyik tinódi szablya markolatát és keresztvasát vörösréz berakás díszíti (27–29. kép). Ehhez a fejlődési fokhoz kapcsolható Magyarországon néhány más szablyalelet is, ezek előkerülésének helye sajnos ismeretlen. A középkori nomád hadseregekben csak az előkelők felszereléséhez tartozott szablya, ez sírmellékletként is arra vall, hogy az eltemetett előkelő besenyő harcos volt.

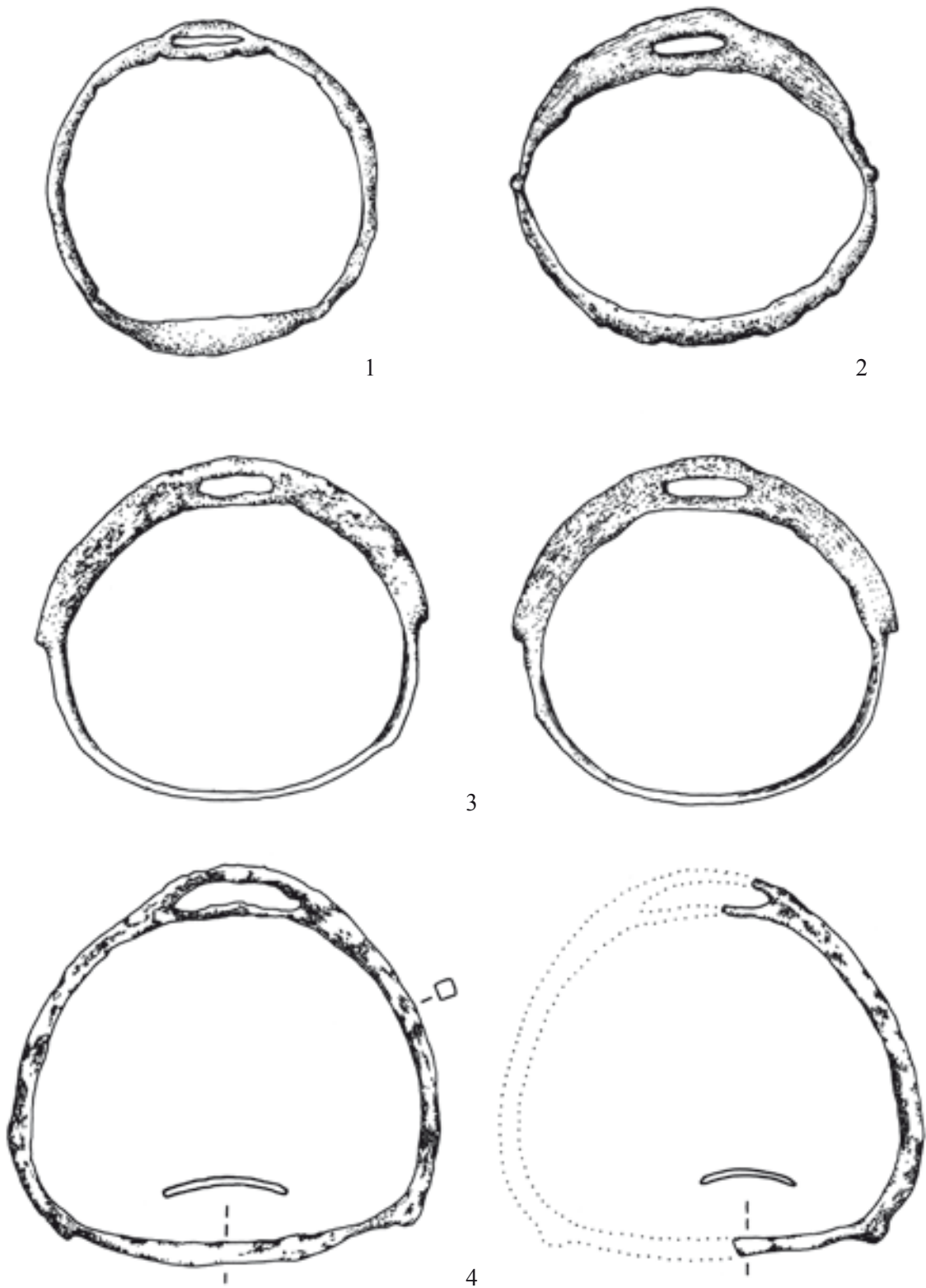
29. kép. A tinódi 2. számú szablya markolatán és keresztvasán vörösréz borítás nyoma (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 29. Traces of copper overlay on the hilt and cross-guard of sabre Nr. 2 from Sárbogárd–Tinódpuszta (drawn by Ágoston Dékány)

Sárbogárd–Templom-dűlőben egy 11–12. századi besenyő köznépi temető homokbányászás következtében nagyrészt elpusztult, mindössze nyolc sírt tárt fel Kralovánszky Alán. A 2. sír mellékletei: reflexíjhoz tartozó csontlemez, tegez csont függesztőfüle, csont tegezfedő és merevítő lécs, köpüs nyílcsúcs, feltehetően szablyából és baltából származó vastöredékek, csikózabla, két kerek kengyel töredéke, két patkó (32. kép). A feltárt temetőrészt II. István király (1116–1131) denárja keltezi. A temetőrészt közléte Petkes Zsolt szerint a 2. sír fegyvereinek és lószerszámának a 11–12. századi kelet-európai nomád leletek között található meg a párhuzamai. A fonatos-pontkörös díszítésű, egyenes oldalú csont függesztőfül készenléti íjtartóhoz vagy nyíltegezhez tartozott (az utóbbi tűnik valószínűbbnek). Az ilyen jellegű függesztőfülek értelemszerűen a steppei könnyűlovasság felszereléséhez tartoztak, de a 11–13. században széles körben elterjedtek Kelet-Európában, az orosz fejedelemségekben és a volgai bolgároknál is.

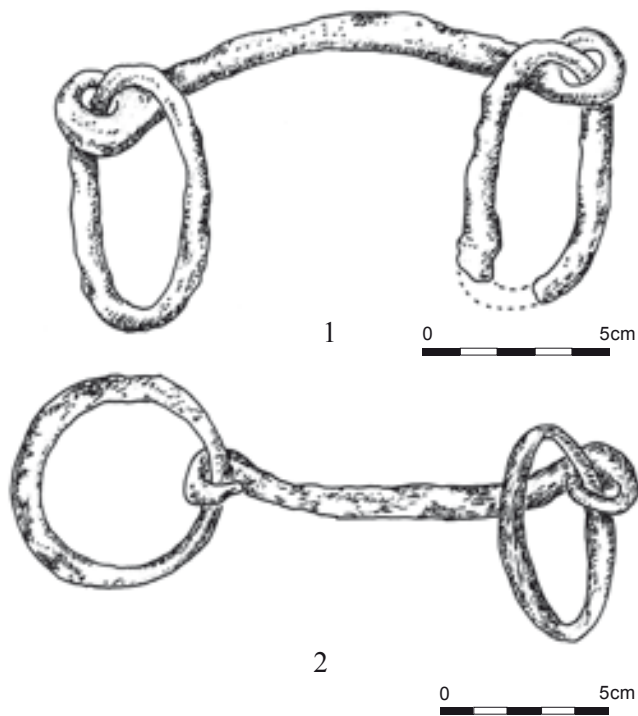
A keskeny talpalójú kerek kengyelt csak rajzról, Nagy Géza vázlatkönyvéből ismerjük, alakjából a nomád viseletre jellemző, puha talpú csizmára lehet következtetni. Hasonló besenyő típusú kengyelek a Sárvíz mentén másutt is előkerültek: a Tolna megyei Kölesd–Itatóhegyen, Kajdacs–Rókadombon és hevedercsattal együtt a Fejér megyei Alap–Tavaszmajorban (ez utóbbi lelőhely valószínűleg téves, a leletek Alap–Községi temetőben kerültek elő). Sárszentágota határából, Felsőtöbörzsőkről (Fejér megye) került be 1961-ben egy ívelt talpalójú kengyel a székesfehérvári István Király Múzeumba (30. kép). A lelet egy feldőlt sírből származik, amelyben a leírás szerint kard is volt. A Marcal vidéki besenyő település csoport közelében, Csabrendeken gyűjtött középkori régiségek között ugyancsak találunk ívelt talpalójú kengyelt. Ezt a típust a kora Árpád-korban a besenyők hozhatták be Magyarországra, majd elterjedt a magyar könnyűlovasság körében, továbbélése a néprajzi anyagban is kimutatható.

A tárgyalt régészeti lelőhelyek a 11–12. századra keltezhetők, előkerülési helyük a Sárvíz vidékének oklevelekkel is jól adatolt besenyő települései: Tinód, Kölesd, Alap, Töbörzsök.

A besenyő korszakban elterjedt merev szájasú, csukló nélküli zablák néhány példánya a Kárpát-medencében is előkerült, de nem csak besenyő etnikumhoz köthetők, mivel 10. századi magyar temetőben is előfordulnak (31. kép). Ilyen típusú zablát tártak fel egy kora Árpád-kori település 10. számú házában a Komárom megyei Bajcs–Farkasd pusztán (Bajč–Vlkanovo, Szlovákia), az 1959–1960. évi feltárás során. A Zsitva bal partján fekvő település mindössze néhány km-re van a besenyő udvarnokok 1209-ben és 1214-ben említett falujától, a mai Zsitvabesenyőtől (Bešeňov, Szlovákia).

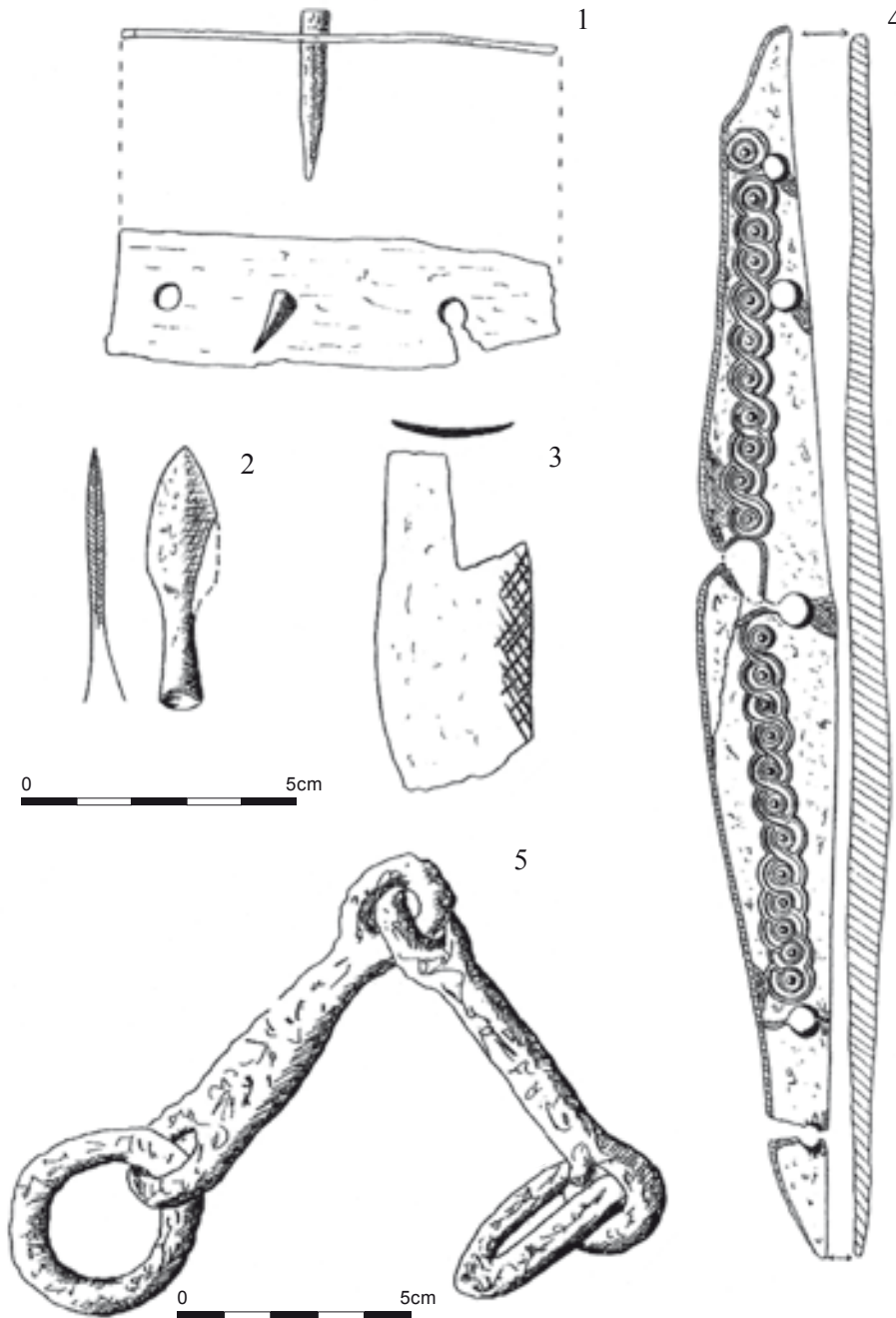

30. kép. Besenyő kengyelek. 1. Sárbogárd–Tinódpusztá. 2. Kölesd–Itatóhegy. 3. Alap. 4. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök a (A szerző rajza, Hatházi 1996. nyomán) / Fig. 30. Pecheneg stirrups: 1. Sárbogárd–Tinódpusztá. 2. Kölesd–Itatóhegy. 3. Alap. 4. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök (drawn by the author, after Hatházi 1996)

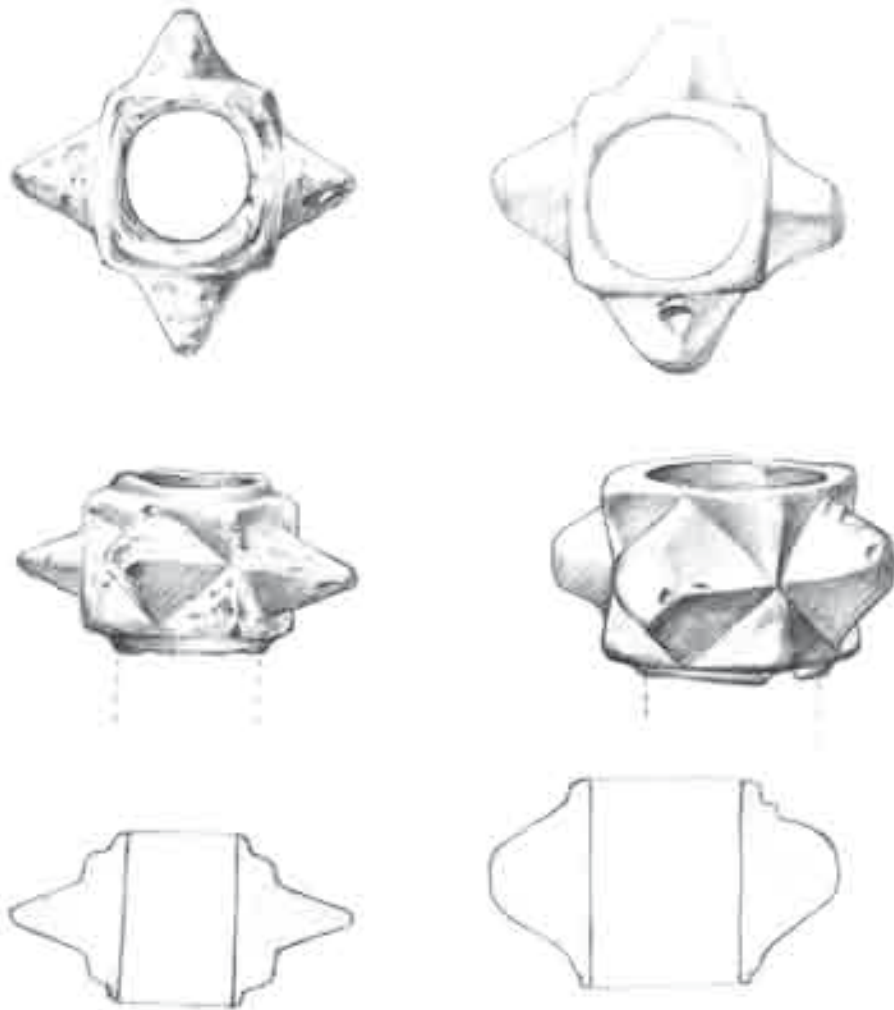
31. kép. Merev szájvasú, besenyő típusú zablák.
 1. Bajcs–Farkasd puszta (Bajč–Vlkanovo, Szlovákia). 2. Szászváros–Pemilor-domb (Orăștie–Dealul pemilor, Románia) (a szerző rajza Točík 1964. és Petkes 2006. nyomán) /
 Fig. 31. Pecheneg type horse bits with rigid mouthpiece: 1. Bajcs–Farkasd puszta (Bajč–Vlkanovo, Slovakia). 2. Szászváros–Pemilor hill (Orăștie–Dealul pemilor, Romania) (drawn by the author after Točík 1964 and Petkes 2006)

A kelet-európai könnyűlovasság belső-ázsiai eredetű közelharci fegyvere volt a 11–13. században a csillag alakú bronz- vagy vasbuzogány, melynek elterjesztése valószínűleg a besenyőknek tulajdonítható. A kelet-európai steppe középkori nomádjainál sírmellékletként ritkán fordul elő ez a fegyver. A buzogány neve a magyar nyelvben kipcak-török jövevényszó (*buzgan* 'törő, pusztító'), tehát a besenyő és a kun nyelvből egyaránt származtatható lenne, mivel azonban a buzogány Magyarországon még a kunok előtt megjelent, a fegyver és az azt jelölő szó inkább a besenyő harcosok révén kerülhetett hozzánk. A magyarországi múzeumokban őrzött számos buzogány nagyrészt szórványlelet; a korai, egyszerűbb típusok közül egyes példányokat előkerülési helyük szerint feltételelesen a besenyők régészeti anyagához sorolhatunk (Nagykajdacs, Fácánkert–Kajmádi-sziget, Füzesabony) (33. kép). Újabban a Sárvíz-völgyi besenyők Tolna megyei települései közelében került elő négy csillag alakú buzogánylelet – közülük három a korai típusokba sorolható –, melyekről feltehető, hogy a helyi besenyő lakosság tárgyi emléke (Paks–Cseresznyés–Akalacs, Paks–Gyapa–Templomdomb, Paks–Páli-szőlők, Fadd–Juhakol). Bár az írott források egyik helyen sem említenek besenyő lakosságot, az egyik lelőhely neve (Akacacs) valószínűleg besenyő eredetű földrajzi név, fehér színű lovat jelenthet. A Rába vidéki Kajárpécéről ismerünk két köpűs, a 12–13. századra keltezhető buzogányt. A középkori Kajárral szomszédos Szerecseny faluban besenyők laktak, ugyanis már 1086-ban említik a határnak ezen a részén a besenyők szántóját, 1234-re pedig ez a *Besenyőtarló* (*ad rus Bissenorum quod vulgo dicitur Beseneuthorlou*) határnévben rögzült. Természetesen nincs bizonyító erejű régészeti adatunk a szóban forgó leletek etnikai azonosítására, csupán a fegyvertípus besenyő eredete és a történeti földrajzi környezet az, ami megengedi ezt a feltevést. A 12–13. században a buzogányt országsszerte használhatta az átmeneti típusú magyar lovasság is. A besenyők buzogányhasználatát mindenesetre Magyarországon közismert lehetett, olyannyira, hogy helynév is keletkezett belőle. 1632-ben szerepel Bortalutó Besenyőről való Besenyő István (*Stephanus Besseniej de bottal eötü Besseniej*), a különleges helynév a buzogánnyal való hadakozásra utal. Ugyanerre a helynévre van egy 1502-es adat is. Györffy György a Csanád megyei Nagybesenyővel azonosítja a helységet.

32. kép. Sárbogárd–Templom-dűlő 2. sír leletei. 1. Tegezfedél. 2. Íjtegez függesztőfüle. 3. Köpüs nyílhegy. 4. Íjmerevítő csontlemez. 5. Csikózabla (Petkes 2006. nyomán) / Fig. 32. Finds of Grave 2 in Sárbogárd–Templom-dűlő. 1. Quiver cap. 2. Loop of quiver. 3. Socketed arrowhead. 4. Bone bow stiffener. 5. Snaffle bit (after Petkes 2006)

A XI. századi magyarság egy ideig még tanúja volt a betelepült besenyők pogány temetkezéseinek. A százdi apátság 1067 körül kelt alapítólevele említi a Borsod megyei Szihalom határában a besenyők sírjaihoz (*ad sepulturas Bissenorum*) vezető utat; a szóban forgó birtokon az oklevél kiadása idején 20 magyar és 10 besenyő lovas szolga élt. Valószínűleg halomsírokról, kurgánokról van szó, mivel a besenyők és más középkori nomád népek halmokat emeltek sírjaik fölé, vagy régebbi halom oldalába temetkeztek, temetőik viszonylag nagy területet elfoglaló, messziről látható halomcsoportok voltak.

33. kép. Besenyő típusú, 11–12. századi négytüskés buzogányok. 1. Ismeretlen lelőhely. 2. Szörényvár (Turnu Severin, Románia) (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 33. Pecheneg type, 11th–12th-century, four-spiked mace heads. 1. Unknown find-place. 2. Szörényvár (Turnu Severin, Romania) (drawn by Ágoston Dékány)

Halomsírt jelent az Alföldön elterjedt *korhány* földrajzi név, a török *kurgan* szó változata, amely valamelyik kipcsak-török nyelv (besenyő vagy kun) közvetítésével került nyelvünkbe.

A nyugati országhatárnál határvédő szolgálatot teljesítő népelemek, besenyők vagy oroszok egyik főnökének a felesége lehetett a tulajdonosa Bóna István szerint az 1902-ben Darufalván (Drassburg, Ausztria) előkerült kincsnek, amelyet a 11. század közepe táján rejtettek el. A kincs tárgyai a 10–11. század fordulóján kijevei és volhíniai területen készültek, tehát a lelet nem steppei eredetű ékszereket tartalmaz.

Magyarországon a gajevkaihoz hasonló gazdag lovasfelszerelések még nem kerültek elő. A besenyők eredeti steppei kultúrájából egyelőre még kevés régészeti leletet ismerünk, s azok sem szakszerű ásatásból származnak. Földmunkák nyomán, véletlenszerűen kerültek napvilágra egyes megbolygatott, feldőlt sírokból lószerszámok és fegyverek, a lelőhelyeket és a lelőkörülményeket sem ismerjük pontosan (kivételt képez az Anton Točík szlovák régész által vezetett bajcsi ásatás, valamint a Kralovánszky Alán által Sárbogárdon feltárt temetőrészlet). Még így is fontos, értékes leletekről van szó, amelyek bizonyítják, hogy a besenyők pogány hitvilága és temetkezési szokásai a 11–12. század folyamán egy ideig továbbéltek. Valószínűnek tartjuk, hogy a később betelepülők őrizték legtovább hagyományait, s ez az oka annak, hogy a néhány ismert sírlelet a Sárvíz völgyéből származik.

Egyes kutatók feltételezték, hogy kisebb besenyő néptöredékek már a honfoglaló magyarokkal együtt beköltöztek a Kárpát-medencébe, 10. századi temetőink bizonyos kulturális jelenségeit ezzel próbálták magyarázni. Ilyen csoportok azonban sem az írott forrásokkal, sem régészetiileg nem mutathatók ki. A korai beköltözőket a telepítési politikának megfelelően nem összefüggő etnikai tömbben, hanem szétszórtan, magyarokkal vegyesen telepítették le. Az államszervezés idején a kereszténység felvétele is szinte a magyarokkal párhuzamosan történt. A besenyők nagy részét kitevő lovas harcos réteg így hamar betagoledott a magyar társadalom hasonló feladatú népei közé, ami beolvadását is siettette. A 13–14. században kollektív kiváltságokat elérő besenyők valószínűleg nem az ő leszármazottaik, hanem a később beköltözöttek.

Éppen egy előkelő besenyő család, Tonuzaba és fia, Urkund példája mutatja, hogy Szent István korában a pogány vallás feladása a főemberek számára elkerülhetetlen volt. Anonymus költői példázata szerint: „Midőn Boldog István király az élet ígét hirdette és a magyarokat keresztelte, akkor Tonuzaba, ki hitben hiú volt, keresztény lenni átallott; így hát temetkezett élve feleségével az Abád-révbe, hogy a keresztységben ő meg a felesége ne éljen Krisztussal örökre. Ám a fia, Urkund, mint keresztény, Krisztussal együtt él mindörökké” (Pais Dezső fordítása) (21. kép). Bollók János szövegelemzése mutatta ki, hogy az „élve temetkezés” jelkép, az „örökké Krisztussal élés” ellentéte, vagyis aki megtagadja a kereszténység felvételét, olyan, mintha életében eltemetkezett volna, elvetve magától az örök élet lehetőségét. Az idős Tonuzabát tehát senki sem ítélte élve eltemetésre azért, mert ragaszkodott ősei hitéhez. Nomád szokás szerint fegyvereivel, lovával együtt temették el halála után valahol az abádi rév környékén, ahol egy kurgánsírban alussza örök álmát. (A temetés nem a *révbe*, hanem a *révhez*, *révnél* történt: *ad portum Obad est sepultus*.)

A magyar államalapítással egy időben, a 11. század elején a Dnyeper vidéki szállásaikon élő besenyőket is érte keresztény térítés. Querfurti Brúnó szász térítőérsek a magyarországi fekete magyaroknál végzett sikertelen térítő tevékenysége után 1008-ban Vlagyimir kijevi nagyfejedelemhez (980–1015) ment, majd onnan a besenyőkhöz – feltehetően a Kara-Baj törzs vezetőihez –, ahol viszont már útja a megpróbáltatások ellenére némi eredménnyel járhatott, mivel egyik társát a besenyők püspökévé szentelte. „Utunkat az összes pogány közül legkegyetlenebb besenyők felé vettük” – írja az érsek, akit mégsem itt, hanem a poroszoknál érte a vértanúhalál a következő évben.

A besenyők hitvilágáról csak temetkezési szokásaik alapján alkothatunk képet, s ez a régi török és mongol népek hiedelemvilágához hasonlóan sámánizmusnak tartható. Al-Bakrí feljegyzett egy muszlim legendát arról, hogy egy a besenyők közé került tudós muszlim fogoly a 11. század elején egyik törzsüket iszlámra térítette, mire polgárháború tört ki az áttért és a pogány törzsek között, amely a muszlimok győzelmével végződött, s így valamennyien muszlimok lettek. A kelet-európai steppén élő besenyőket valóban érthették iszlám térítési kísérletek – szomszédságukban a Kazár Birodalom lakosságának egy része már régóta muszlim volt, a volgai bolgárok pedig a 10. század elején vették fel az iszlámot –, azonban a tömeges áttérésnek a besenyők régészeti kultúrájában nincs nyoma. A besenyők között élő káliz csoportok ezzel szemben már régóta Mohamed követői voltak. A magyarországi besenyők közötti mohamedánokra utalhat *Szerecseny* falu neve Győr megyében – ahol valóban éltek besenyők – és a Fejér megyei *Szerecseny* puszta Seregélyes mellett, a besenyő szállásterület szélén.

A könnyűlovas szolgálatot ellátó besenyők a 12. század folyamán viseletüket, fegyverzetüket, hadi szokásaikat még változatlanul őrizték, kipcsak-török nyelvüket is beszélhették, azonban a kereszténység felvétele és a társadalmi integráció miatt közösségeik egyre inkább a „kettős kultúra” állapotába kerültek. A személynévadási szokások arra utalnak, hogy a hagyományos kultúra egyes elemei – talán a nyelv is – a 13. században még éltek. Anjou-kori adataink arra figyelmeztetnek, hogy amikor a tulajdonképpen beolvadás már megtörtént, egyes közösségek – köztük a legnépesebb Sárvíz vidékiek – kiváltságos szabad rétege etnikai származástudatát büszkén őrizte, és a nemesi státus megszerzése végett jogi céllal hivatkozott rá. A származástudat tehát túlélte a nyelvi-kulturális beolvadást.

A viselet, az etnikai azonosság egyik kifejezője a középkori viszonyok között a kultúrák legtovább fennmaradó elemei közé tartozott. Egy 15. század végi munkában meglepő adattal találkozunk a besenyők keleties viseletére vonatkozólag. Antonio Bonfini, itáliai humanista történetíró (1427/1434–1502) *A magyar történelem tizedei* című művében írja a besenyők viseletéről, hogy zászlóik vannak, szakállukat nyírják, bajszukat nagyra növesztik, lósörényes süveget és a perzsák módjára bő selyemköpenyt viselnek, és igen kedvelik a gyors lovakat. Lehetnek ugyan kétségeink, hogy Bonfini korában csakugyan ilyen volt-e a besenyők viselete, de végül is nem elképzelhetetlen, hogy a szerző egyes csoportjaik – esetleg a Csanád, Fejér és Tolna megyei nemesek – szokásairól szerzett tudomást a magyar királyi udvarban, vagy akár Mátyás király (1458–1490) seregének táborában.

4. OGUZ KAGÁN NÉPE

Oguz eredetmonda. Az oguz törzsszövetség harcai a türkökkel, csatlakozásuk a Türk Birodalomhoz. Az oguzok nyugat felé vándorlása az Ujgur Birodalom megalakulása után. Szállásterületük a Szir-darja vidékén. A besenyők elűzése az Urál folyó vidékéről. Ibn Fadlán az úzoknál. A kun-kipcsak törzsszövetség megjelenése: az úzok a II. század közepén a Volgától nyugatra vonulnak. Az úzok harca az orosz fejedelmekkel. A katasztrofális végű 1064–1065. évi bizánci hadjárat. Szétszóródásuk. Úz betörések Magyarországra. Szórványos úz betelepülők helynévi emlékei. Vannak-e Magyarországon úz régészeti leletek?

A besenyőket a nyugat-szibériai steppékről elűző úzok az oguz-török népek sorába tartoztak. Az *úz* népnév az *oguz* változata, ebben a formában bizánci szerzőknél és néhány latin nyelvű forrásban szerepel, valamint a magyar nyelvben maradt fenn. A középkori mohamedán szerzőknél *guzz* névalakot találunk. Az úzok az orosz évkönyvekben *tork* néven szerepelnek, amely a saját magukra használt *türk* elnevezés megfelelője lehet.

A török nyelvek nagy múltra visszatekintő oguz ágának mai képviselői a törökországi törökök, az azerbajdzsánok, a türkmének és a gagauzok. Közös eredetük emlékét legendák, hősi eposzok őrizték meg. Az *Oguz kagán legendája* a népet megszemélyesítő legendásős, Oguz kagán dicső tetteiként beszéli el az oguz nép felemelkedésének történetét. A legenda teremtésmítossszal kezdődik. Egyes elemei igen régiek, még az oguzok belső-ázsiai tartózkodása idején, az 5–6. században jöttek létre, de megtalálhatók benne a későbbi közép-ázsiai és kelet-európai történetükből vett motívumok is. Ismerkedjünk meg az oguzok mesés történetével.

Oguz kagánnak Hold fejedelemszönyv adott életet. A gyermek nem szopott anyatejet, nyers húst és levest evett és bort ivott, negyven nap alatt felserdült. „Lábai, mint a bikáé, dereka, mint a farkasé, háta, mint a cobolyé, melle, mint a medvéé.” Oguz kagán első hőstette volt, hogy a világot rettegettségben tartó, nyájakat és embereket pusztító óriás orrszarvútól megszabadította az emberiséget. Lándzsáját az orrszarvúba döfte, fejét kardjával levágta. Egyik nap Istenhez könyörgött, mire kék fénysugáron egy gyönyörű leány ereszkedett alá, akibe beleszeretett, s aki három fiúgyermeket szült neki, a nevük Nap, Hold és Csillag lett. Egyszer, amikor Oguz kagán vadászni ment, egy tó közepén, egy fa odvában ülő gyönyörű leányt pillantott meg, beleszeretett és feleségül vette. Ettől a leánytól is három fia született: Ég, Hegy és Tenger. Akkor Oguz kagán nagy lakomát rendezett az embereknek, s mint az ujgurok kagánja hadba hívta a bégeket és a népet a föld mind a négy sarkának meghódítására, a szürke farkashoz szóló harci kiáltással. A tőle jobbra eső területen Altun kagán uralkodott, aki önként meghódolt neki. A balra eső területen a sok-sok várossal, töméntelen sereggel rendelkező Urum kagán uralkodott, aki nem hajolt a parancsára. Oguz kagán zászlóit kibontva seregeivel vonult ellene. Negyven nap után hajnalban az Oguz kagán sátrába behatoló ragyogó fénysugárból egy szürke szőrű, szürke sörényű nagy hím farkas lépett elő, s attól kezdve az vezérelte a sereget. Az Itil folyóhoz érve megküzdöttek Urum kagán seregével, kegyetlen öldöklés után Oguz kagán győzött, és elfoglalta Urum kagán birodalmát.

Ezután Oguz kagán Urum kagán testvére, Uruz bég ellen fordult. Megostromolta az Uruz bég fia által védett, folyóágak közt fekvő várost. Az ifjú behódolt neki, és adóját sok arannyal-ezüsttel lerőtta. Azután Oguz kagán seregét megint a nagy szürke hím farkas vezette új hadjáratra. Útközben sok akadályt kellett leküzdeni. Az Itil folyón való átkelést egy ügyes harcos intézte, akinek Oguz kagán a Kipcsak bég nevet adta. Egy hóval és jéggel borított hegyen elveszett Oguz kagán kedvenc tarka csödöre; a lovat egy bátor, hős harcos hozta vissza, akinek Karluk lett a neve, s Oguz kagán az ottani harcosok fejévé nevezte ki. Azután meghódították Csürcset kagán országát, annyi zsákmányt szereztek, hogy alig tudták elszállítani. Akkor egy ügyes ember a seregből szekereket készített, s a zsákmányolt

34. kép. Türk lovasok ábrázolásai Altaj vidéki sziklarajzokon (Szulek, 8–10. század, Artamonov 1962. nyomán) /
Fig. 34. Representation of Turkic riders on a petroglyph from the Altai region (Sulek, 8th–10th century,
after Artamonov 1962)

állatokkal vontatták a szerzett sok aranyat, ezüstöt, drágakövet. Mikor a szekerek elindultak, az emberek ezt kiáltották: „Kanga, Kanga!” Ezért Oguz kagán nekik a Kangelig nevet adta. Azután a szürke hím farkas vezetésével meghódították Indiát, Tangutot, Szíriát és a déli Barkan országot. Amikor Oguz kagán megöregedett, ereje megfogyatkozott, egy bölcs ember tanácsára fiait elküldte vadászni a hajnal és az éjszaka irányába. Nagyobb fiait kelet felé küldte: Nap, Hold és Csillag aranyját talált az úton. Az íjat apjukhoz vitték, aki háromfelé törte, és ezekkel a szavakkal adta nekik: „Miként az íj, úgy repítsetek ti is nyilaitokat az ég felé!” Oguz kagán kisebbik fiait nyugat felé küldte: Ég, Hegy és Tenger az úton három ezüstnyilat talált. Oguz kagán ezt is szétosztotta köztük: „Az íj kilötte a nyilat, legyetek olyanok, mint a nyíl!” Így osztotta szét birodalmát fiai között. Az Ég-Isten az egész világot Oguz kagán utódainak adta (*oguz kagán legendája*, 1300 körül lejegyzett szöveg másolata 15. századi ujjur írásos kéziratból, Kakuk Zsuzsa fordítása nyomán) (34. kép).

A legendában szereplő, megszemélyesített országok és népek valóban kapcsolódnak az oguz történelméhez: Altun kagán a török nyelven Altun (‘Arany’) hegységnek nevezett Altajra és népeire vonatkozhat; Urum kagán a török népek által *Rumnak* nevezett Bizánccal egyeztethető; Uruz bég Rusz/Oroszország megszemélyesítője; Kipcsak bég és Karluk az oguzokkal a 9–10. században északkelet, illetve kelet felől szomszédos nép nevéből vett személynév; Kanga, Kangelig a 11–13. századi nyugat-szibériai, török nyelvű kangli, kangit ‘szekeresek’ nép nevével egyezik. A sereg előtt járó, utat mutató farkas ősi totemisztikus képzeteket tükröz. Az íj és a nyíl szemléletes hatalmi jelkép, hiszen a lovasnomádok legfontosabb fegyveréről van szó, amely igen régen méltóságjelvénné vált. A hun birodalomban az *aranyíj* uralkodói jelkép volt. (Hun régészeti leletek alapján László Gyula rekonstruálta az aranylemezekkel borított íjat.) A nyíl, illetve a nyilakat tartalmazó tegez a nomád népeknél gyakori méltóságjelvény volt; itt csak a nyugati törkökre utalunk, akiknél a nyíl a törzsfői hatalom jelképe lett – ettől kezdve nevezték őket a „tíz nyíl népé”-nek. Az oguz mondában a fiúk között megosztott íj és nyíl egyúttal az egységben rejlő erőt is jelképezte. Hiszen íj nyíl nélkül, vagy nyíl íj nélkül mit sem ér, a széttört fegyver pedig összeillesztve lesz újra használható.

Az oguzok eredetmondáját Rasidaddín 14. századi perzsa történetíró is feljegyezte, az oguzok 24 törzsének nevét is közli. A törzsek élén Oguz kagán egy-egy unokája állt (a hat fiúnak négy-négy fia volt), és amikor ünnepi lakomára összegyűltek, két ló húsát hatfelé osztották, a négy-négy unokának apjuk után mindig ugyanaz a rész jutott. Ugyancsak apjuktól örökölték az unokák madár alakú *ongonjukat*, totemisztikus eredetű óvo szellemüket.

Az oguz törzsek a 6. században a kínaiak által *tielő*-nek nevezett nagy törzsi csoportosulás keleti ágát alkották, az Altaj- és a Hingan-hegység között, a Bajkál-tótól délre helyezkedtek el, központjuk a

Szelenga völgyében volt. Kilenc törzből szervezett törzsszövetségük neve a türk feliratokban *tokuz-oguz*, azaz 'kilenc oguz', egyik legjelentősebb törzsük az ujur volt. A kínai forrásokban a „kilenc törzs” elnevezés vonatkozik rájuk. Az oguz törzsszövetség az 5–6. században a Zsuanzsuan Birodalom fennhatósága alá tartozott. A 6. század első felében fellázadtak a zsuanzsuanok ellen, a lázadást a türkök verték le. 552-től 630-ig az első Keleti Türk Birodalom alávetett népei között találjuk az oguzokat, akik a birodalom északi részén éltek. Viszonylagos különállásukat türk fennhatóság alatt is megőrizték. A kínaiakkal szövetségben 630-ban részt vettek a keleti türk kagán uralmának megdöntésében, ekkor azonban kínai fennhatóság alá kerültek. Délebbre húzódtak, elfoglalták a türk szállásterület egy részét, mivel a kínaiak a türköket a kínai határvidékre telepítették, de az oguzokra is kiterjesztették a kínai adminisztrációt. A Második Keleti Türk Birodalom megalapítása (681) után a türköknek időről időre kemény harcokban kellett engedelmességre kényszeríteni az oguzokat. A kínai függőséget lerázó Kutlug/Elteris kagán (681–691) kormányzója és hadvezére, a bölcs Tonjukuk emlékoszlopának felirata (726) elmondja, hogy birodalmuk újjászervezésekor minden oldalról ellenség vette körül a türköket, délről a kínaiak, keletről a kitajok és északról az oguzok. Az oguzokhoz küldött kémektől megtudták, hogy az oguz kagán már szervezi az összefogást a kínaiakkal és a kitajokkal, hogy együtt támadják meg a türköket, és semmisítsék meg az új uralkodót. Ezt megelőzendő, Tonjukuk mintegy kétezer fős sereggel megtámadta a Tola folyó mentén vonuló, az övénel jóval nagyobb sereggel rendelkező oguzokat, és legyőzte őket. Ezek az oguzok csatlakoztak a türkökhöz. Elteris kagán ezek után szívós harcban egymás után leverte az uralmát elismerni nem akaró népeket, az oguzok ellen ötször vezetett hadjáratot. „Ég-isten rendelése szerint elvette birodalmukat azoktól, akiknek birodalmuk volt, megfosztotta kagánjuktól azokat, akiknek kagánjuk volt. Az ellenséget leverte, kit térdre kényszerített, kit főhajításra bírt” (Kül tegin felirata, Kakuk Zsuzsa fordítása). Elteris kagán sírjára elsőként az oguz Báz kagán *balbalját* (a megölt ellenséget jelképező kő) helyezték el.

A birodalom népeinek „pacifikálása” nem volt hosszú életű. Az Elteris után uralkodó Kapgan kagán (691–716) 706–707-ben legyőzte az oguzok egyik erős törzsét, a Bajirku törzset. Kapgan uralkodása végén a belső bajokat és széthúzást kihasználva az oguzok Izgil törzse fellázadt, a lázadást Kül tegin verte le. A következő uralkodónak, Elteris idősebb fiának, Bilge kagánnak (716–734) tizenkét nagy hadjáratban kellett biztosítani hatalmát délen a kínaiak, keleten a kitajok, északon az oguz hadak ellen. Az oguzok csak súlyos harcok árán hódoltak be. Bilge kagán öccse és hadvezére, Kül tegin sírkövének rovásírásos felirata (732) részletesen elbeszéli ezeket a harcokat (35. kép). „A kilenc oguz törzs népeim közé tartozott, de mert ég s föld felkavarodott, ellenségünké lett. Egy esztendőben ötször szálltunk hadba. Először Togu Baliknál ütköztünk meg velük. Kül tegin Azman nevű fejr lován támadott. Hat harcost leszúrt dárdájával, a hetediket közelharcban vágta le kardjával. Másodjára Kuslagaknál az ediz néppel harcoltunk. Kül tegin ekkor Áz nevű sárga lován támadott. Egy embert leszúrt lándzsájával, kilenc embert üldözés közben kaszabolt le. Az ediz nép elpusztult ebben a csatában. Harmadjára ... az oguzokkal harcoltunk. Kül tegin ekkor Azman nevű fejr lován támadott. Seregüket legyőztük, földjüket meghódítottuk. Negyedízben a Csus forrásnál harcoltunk. Türk hadam ekkor már fáradt volt, ereje fogytában. De Kül tegin támadott, ellenségünket szétszórta. Tonga tegint a forrásnál bekerítettük, a Tongra nemzetségbeli vitézt, tíz emberével együtt, megöltük. Ötödízben Ezgenti Kadaznál harcoltunk az oguzokkal. Kül tegin ekkor Áz nevű sárga lován támadott. Két harcost leszúrt lándzsájával... Akkor azt a hadat mind megöltük. Magi Kurgánban telettünk, nyáron az oguzok ellen hadat indítottunk. Kül tegin volt hadaink vezére. Oguz ellenségünk táborunkra rontott. Kül tegin most Ögsziz nevű fejr lován támadott. Kilenc harcost leszúrt, a tábort nem adta fel” (Kül tegin felirata, Kakuk Zsuzsa fordítása).

Úgy látszik, hogy a kiváló türk hadvezért ugyancsak megszorongatták az oguzok, még azután is, hogy seregüket legyőzte, földjüket meghódította, és „mindenkit” megölt. Tábort az oguzok körülférták, és a türkökre halál, asszonyaikra és leányaikra rabszolgasors várt volna, ha Kül tegin nem vágja ki magát. Ezután valamiféle megegyezés jöhetett létre az oguz törzsfőkkel és nemzetségfőkkel, akik

35. kép. Kül tegin 732-ben emelt síremléke, egyik oldalán türk rovásírásos, másik oldalán kínai felirat örökíti meg a nagy hadvezér tevékenységét, így az oguzokkal folytatott harcait is (Dosymbaeva–Žoldasbekov 2013. nyomán) / Fig. 35. Kul Tegin's burial monument, built in 732. A Runic inscription on one side, a Chinese inscription on the other commemorates the deeds of the great general, among others his battles with the Oguz Turks (after Dosymbaeva–Žoldasbekov 2013)

kénytelenek voltak elfogadni a türk fennhatóságot, az öccsét gyászoló Bilge kagán ugyanis a sírfeliratban együtt szólítja meg alattvalóit, a türk és oguz bégeket és a két népet.

Az orhoni feliratokból néhány oguz törzs nevét is megismerhettük: Bajirku, Izgil, Ediz, Tongra; ezeket a kínai források is megerősítik. A törkökkel való együttélés emléke lehet, hogy a 10. századi oguzoknál (úzoknál) türk eredetű intézmények és méltóságnevek találhatók. A fejedelem a *jabgu* címet viseli, amely megfelel a rangban a kagán után következő méltóságnak. A fejedelem helyettese a *kudarkin*, a szó a nyugati türköknél meglévő *kül-erkin* összetett méltoságnévvel azonos. (A *kül* gyakori alkotórésze török méltóságneveknek, az *erkin* törzsfői cím a Nyugati Türk Birodalom öt nyugati törzsfőjének járt.) A *tarkan* és a *janal (inal)* méltoságnév is megvolt az oguzoknál. A *türk* népnév önelnevezésként való használata arra utal, hogy az oguz vezetőréteg a Türk Birodalom örökösének tekintette magát.

745-ben a tokuz-oguz törzsszövetség vezértörzse, az ujugurok a baszmiokkal és a karlukokkal szövetségben megdöntötték a Második Keleti Türk Birodalmat, majd szövetségeseik leigázásával saját birodalmat alapítottak a Türk Birodalom helyén. Az ujugurok *on-ujgurnak* ('tíz ujugur') is nevezték magukat, vagyis törzsszövetségükbe a névadó ujugur törzsen kívül kilenc oguz törzs is beletartozott. A második ujugur uralkodó, Bajjan-csor (747–759) emlékére emelt sine-uszui felirat szerint az ujuguroknak nemcsak nomád szomszédjaikkal, hanem egyes oguz törzsekkel is meg kellett küzdeniük a hatalomért. Az Ujugur Birodalom megalakulása után az oguz törzsek egy része kivált a törzsszövetségből és nyugat-délnyugat felé húzódott, a Balhas-tó és az Iszik-köl közötti vidékre, majd a Szir-darja mellékére és az Aral-tótól északra eső steppékre (36. kép). Az áttelepülés a 760–770-es években történhetett, amint arra Ibn al-Aszír arab történétíró (1160–1233) adatából is következtethetünk. A mohamedán források *guzznak* nevezik a nyugatra költözött oguzokat, míg az ujugurokra a *tokuzguz* elnevezést használják.

A 9. században az oguzoktól keletre a karlukok, északra és északkeletre a kimekek és a kipszakok, nyugatra a besenyők helyezkedtek el, délre pedig a mohamedán Számánida Emirátus és Hvárezm. Ibn Khordadbeh arab földrajzíró (820/825–911 körül) a 9. század második felében írott művében a nyugat-turkesztáni török népek felsorolásában az oguzokat a karlukok és a kimekek után említi, majd a besenyők következnek. A Gardízínál és al-Bakrínál olvasható, 9. század végi viszonyokra vonatkozó értesülések szerint az oguzok (úzok) rendszeresen háborúskodtak a besenyőkkel.

Új hazájukban az oguzok nem minden törzse folytatott nomád életmódot, egy részük városlakó volt, fővárosuk a Szír-darja alsó folyása és az Aral-tó között fekvő Jangikent volt. Iszmail ibn Ahmed számánida emírnek 893-ban a karlukok ellen folytatott győztes hadjárata megváltoztatta a térség erőviszonyait: a karlukok jelentősen meggyengültek, a kimekek önálló birodalmat alapítottak, az oguzok (úzok) pedig elfoglalták a besenyők szállásterületét az Emba és az Urál folyók vidékén, nyugatra vonulásra kényszerítve a besenyőket. A 10. században a Kazak-steppe nyugati részét a mohamedán szerzők Úz Pusztaságnak nevezik, egészen az 1030-as évekig, amikor a kipszakok foglalják el ezt a vidéket.

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár arról tudósít, hogy az úzok a kazárokkal szövetségben támadták meg a besenyőket. A kazároknak nemigen lehetett érdekük, hogy a veszélyes besenyők birodalmuk egyik oldaláról átkerüljenek a másik oldalára, a Volgán átkelő és nyugat felé átvonuló besenyők ellen viszont kénytelenek voltak fellépni, valószínűleg ezt értelmezték a bizánciak szövetséges viszonyoknak. A 10. század közepén Konstantin császár leírása szerint a besenyők négy keleti törzse határos volt Úziával és Kazáriával. Habár az úzok távol estek a Bizánci Birodalomtól, a bizánci diplomácia számolt katonai erejükkel a besenyők és a kazárok ellen. „Az úzok, mivel közel vannak hozzájuk, meg tudják támadni a kazárokat” (DAI 10. fejezet).

Isztakhri 10. századi arab geográfus, aki Szamarkandban halt meg, *Az utak és országok könyve* című művében a török népek felsorolása – tokuzoguz (ujgur), kirgiz, kimek, oguz (*guzzija*) és karluk – után leírja az oguzok szállásterületének határait: „A *guzzija* szállásainak határait az (a vonal) képezi, amely a kazárok, a kimekek, a karlukok földje, továbbá bulgar s az iszlámnak Gurgandzstól (Urgencs) Fárábig és Aszbigábig [a Szír-darja mentén] terjedő határai között húzódik. A kimekek szállásai a karlukok mögött észak felé terülnek el, mégpedig az oguzok és a kirgizek között...” (Kmoskó Mihály fordítása). A leírásból is kitűnik, hogy a besenyők elűzése után az oguzok hatalmas szállásterületet birtokoltak, délen az Amu-darjáig, északon és nyugaton a volgai bolgárokig és a Kazár Birodalomig nomadizáltak. Azzal, hogy a kazárokkal szomszédosak lettek, a régi barátságos viszony megszűnt. Maszúdi említi, hogy a *guzz*-törökök nomád törzsei a Kaszpi-tengerig és a Volgáig is eljutnak, hogy ott teleljenek, télen a jégen is átkelnek, s a határt védő kazárok ezt nem mindig tudják megakadályozni.

A 10. században az oguzok erős törzsszövetséget alkottak. Az iszlám egyre jobban terjedt köztük, különösen a letelepült oguzoknál. Az egyik oguz törzs Szeldzsuk vezetésével kivált a törzsszövetségből, felvette az iszlámot és a Számánidák szolgálatába állt, majd a Karahánidák oldalán harcolt. Szeldzsuk leszármazottai a Gaznavidák legyőzésével (1040) és Bagdad elfoglalásával (1055) önálló birodalmat alapítottak, melyet csakúgy, mint népüket a dinasztia alapítójáról nevezzük. A szeldzsukok viharos gyorsasággal meghódították Közép-Ázsiát, Iránt, a Közel-Keletet, Kis-Ázsiát, 1071-ben Manzikertnél legyőzték a bizánci hadsereget, ezután Anatólia lett birodalmuk központi része. A kis-ázsiai szeldzsuk szultánság emírjei közül emelkedett ki a 13. század végén egy nomád oguz törzs főnöke, I. Oszmán (1288–1326), egy újabb dinasztia és világbirodalom megalapítója.

A steppén maradt oguzok (úzok) sorsa nem ilyen fényesen alakult. Az iszlámra áttért volgai bolgár fejedelem kérésére a bagdadi kalifa reprezentatív követséget menesztett a *hidzsra* 309. évében – 921–922-ben – a bolgárokhoz, amely Gurgandzs felől az úzok földjén is keresztülhaladt. A követség tagja volt Ibn Fadlán arab utazó is, aki részletes útjelentést készített, és az úzoknál tapasztalt szokásokat, valamint saját élményeit is leírja. Azt hallotta, hogy vannak igen gazdag úzok is, egyik főnöküknek állítólag tízezer lova és százezer juha volt. A helyi előkelőségek csak megfelelő ajándékok ellenében engedték át a

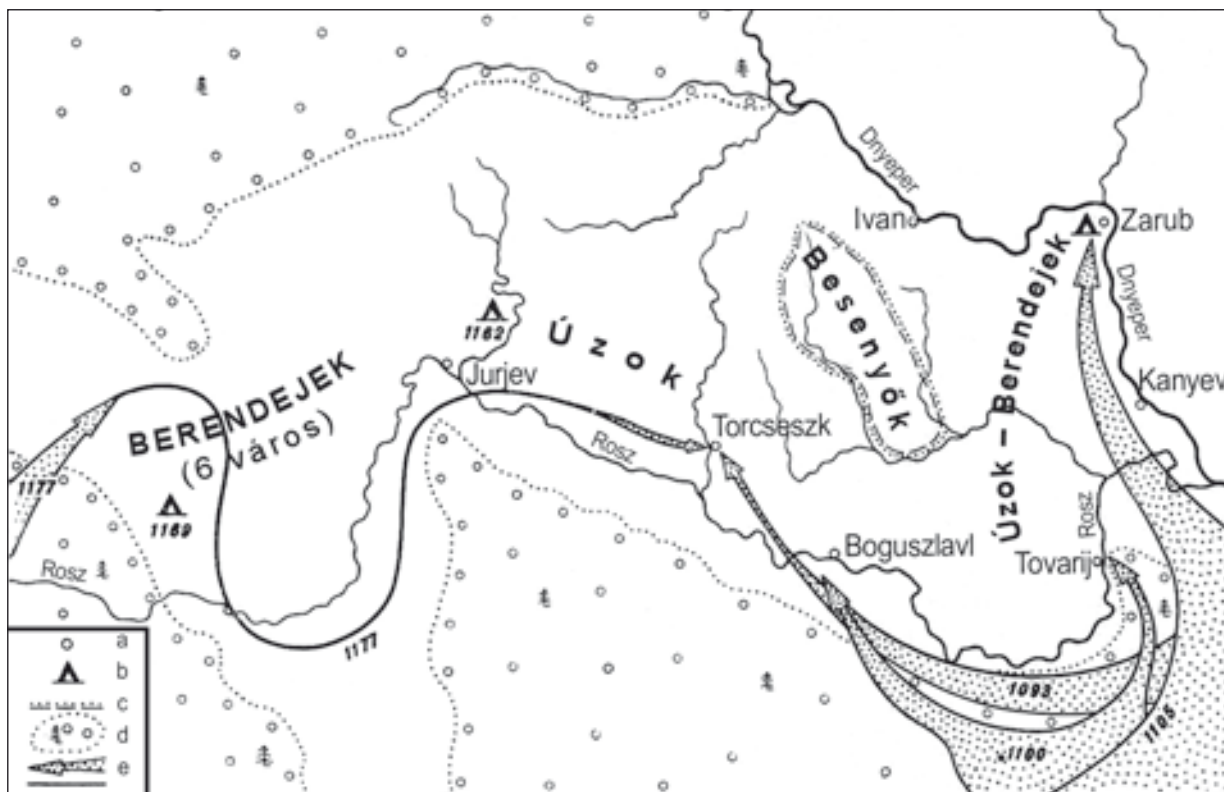
követséget. Kelendő ajándék az úzoknál a ruhanemű, a kenyér, a borsó, a köles, a mazsola, a dió, amelyek részben steppei „hiánycikkek”, részben pedig megbecsült mindennapi élelmiszerek (borsót és kölest például a nomádok is természetettek téli szállásaik mellett). Ha egy utas – többnyire mohamedán kereskedő – ilyen ajándékokkal kedveskedik a gazdának, és az asszonyoknak még fejkendőt is osztogat, az úz vendégbarátságot köt vele, és mindennel elhalmozza, ami az utazáshoz szükséges: sátrat és juhok ad ajándékba, és pihent állatokat ad kölcsön. Steppei utazás során nagy gond a folyón való átkelés. Ezt a nomádok a következőképpen oldják meg: holmijukat tevébőr tömlőkbe varrják, azokat vízre bocsátják, ráülnek és farudakkal irányítják, a lovakat és a tevéket pedig átúsztatják, a tömlőket valószínűleg az állatok farkához kötik. A mohamedán utas számára megpróbáltatással is járt a pogány nomádok közötti utazás, a rituális mosdásra ugyanis nem mindig volt lehetőség. Ibn Fadlán tisztátalanoknak tartotta az úzokat. Megfigyelte, hogy a betegek számára külön sátrat állítanak fel, amelybe senki sem léphet be az őt kiszolgáló szolgálkon kívül, nehogy a gonosz szellem a beteghez bejusson.

A bizánci diplomácia által jónak tartott kazárelenes szövetséget az úzokkal a nagyhatalommá növekvő ruszok (oroszok) kötötték meg. 965-ben I. Szvjatoszláv kijevi fejedelem megsemmisítő hadjáratot vezetett a kazárok ellen, akiket ezzel egyidőben az úzok kelet felől támadtak. A kazároknak csak a velük szövetséges hvárezmiek közbelépése révén sikerült az úzokat semlegesíteni. 985-ben I. Vlagyimir kijevi fejedelem (980–988, nagyfejedelem 988–1015) szövetségeseként a volgai bolgárok ellen folytatott hadjáratban is részt vettek az úzok. A 11. század közepén, amikor az úzok a keleti szomszédságukban újonnan létesült kipszak-komán (kun) törzsszövetség nyomására kénytelenek voltak otthagyni szállásaikat, és a Volgától nyugatra új hazát keresni, már nem szövetségesként jelentkeztek. 1054-ben Vszevolod perejaszlavli fejedelmet (1054–1093) támadták meg, de vereséget szenvedtek. A következő évben pedig átlépték a Dnyepert, és attól nyugatra is terjeszkedtek. A kunok a nyomukban jártak: ekkor vezették első, felderítő jellegű hadműveletüket a kelet-európai steppékre, az óoroszlóvok szerint megjelentek az orosz fejedelemségek déli határán. A besenyők a steppe nyugati végeire szorultak, szállásterületük egyre inkább összezsugorodott. A Bizánci Birodalom al-dunai határait óriási nyomás nehezedett. Az orosz fejedelmek összefogtak a veszélyes új steppei szomszéd, az általuk torkoknak nevezett úzok ellen. 1060-ban nagy hadsereget szerveztek, hajóhadat is felállítottak, támadásuk elől azonban az úzok elmenekültek. Az 1060-as évek elején a Bug és a Szeret közötti pusztákon tanyázhattak.

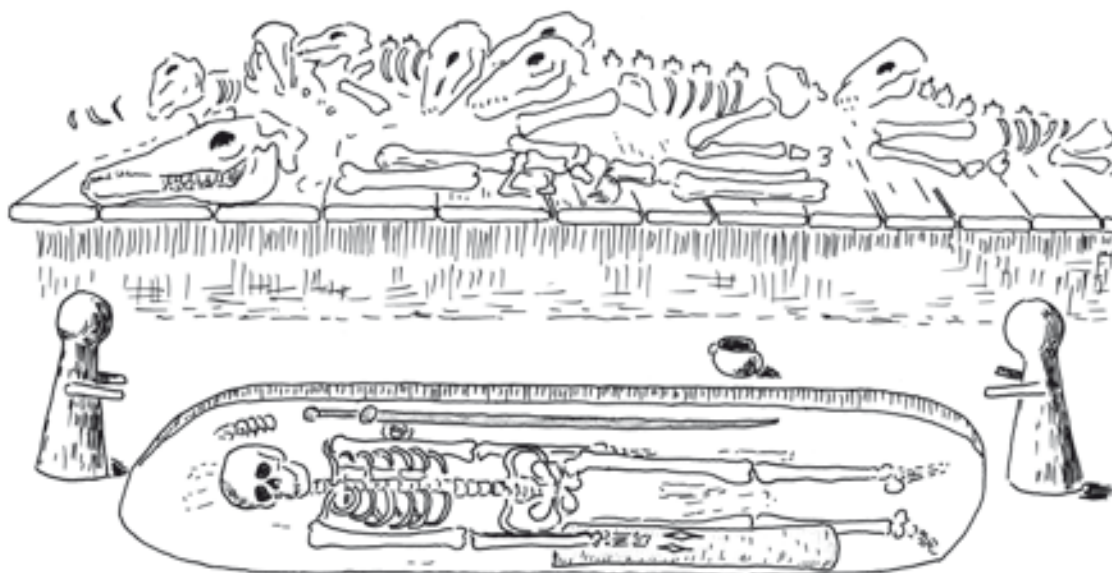
A besenyők tömeges Bizáncba településével az úzok útja szabaddá vált dél felé. 1064-ben betörték az Al-Duna jobb parti síkságára, és legyőzték az ellenük felvonuló bizánci seregeket. A bizánci krónikások rémülten számolnak be az eseményekről: az úzok számát erősen eltúlozva hatvanezer férfiről és az egész úz nép átköltözéséről beszélnek. X. Konstantin Dukasz császár (1059–1067) nem merte nyíltan felvenni a harcot az egész Balkánt bekalandozó, pusztító-rabló úzokkal. Követek útján, császári ajándékokkal próbálta rávenni őket a távozásra. Az úzok harci erejét élelemhiány és járványos betegségek gyengítették, ezért az ajándékokat elfogadták, és visszavonultak a Dunától északra. 1064–1065 tele rendkívül hideg volt, az éhínség, a helyi besenyő és bolgár lakosság támadása maradványukat is felmorzsolta, és megtizedelte soraikat. A visszamaradt úzok bizánci szolgálatba léptek; Makedóniában telepítették le őket, főnökeik magas katonai méltóságokat kaptak. A következő évtizedekben ezek az úz segédcapatok, *Uzasz* nevű vezérükkel együtt – aki származásáról kapta elgörögösített végű nevét – gyakran szerepelnek a lázadó besenyők elleni harcokban. Bizáncnak tett hűségüküket megtartották, noha a manzikerti csatában (1071) részt vevő úz segédcapatok jó része átszökött szeldzsuk rokonaihoz. Ezért is röppenhetett fel a hír, hogy a szeldzsuk hadjáratok és az úzok nyugat felé vonulása az oguzok összehangolt hadműveletének két részét képezi, amelynek végső célja Bizánc bekerítése és elpusztítása. Láttuk, hogy az oguzok egymástól elszakadt két ágának hadjárait egészen más történelmi okok mozgatták, de a világalomra törő szeldzsukok valószínűleg nem tiltakoztak egy ilyen elképzelés ellen, talán még táplálták is a híreszteléseket.

A szerencsétlen kimenetelű 1064–1065-ös balkáni hadjáratból a moldvai pusztákra visszatérő úzok nem tudták megőrizni önállóságukat, csakhamar bebocsátást kértek az orosz fejedelmektől, akik határainkál letelepítették őket. Legnagyobb részük a Kijevi és a Perejaszlavlai Fejedelemség déli határvidékén telepedett meg, más csoportjaik Halicsban, Csernyigovban, Rjazanyban tűnnek fel. A „perejaszlavlai torkokat” 1080-ban említik először az orosz évkönyvek. Kijevtől délre, a Dnyeper jobb parti mellékfolyója, a Rosz folyó mentén jelentős úz eredetű népesség található a 11. század végétől, amely vezető szerepet vitt a „fekete süvegesek” különféle nomád népelemekből (főként úzokból, besenyőkből és berendiekből) megalakuló vazallus törzsszövetségében. Ezek feladata a kunok elleni határvédelem volt. A Rosz-vidék egyik városa, Torcseszki nevét az ott élő torkokról (úzokról) kapta (37. kép).

Az úzok olyan rövid ideig tartózkodtak a kelet-európai steppén, hogy nagyon kevés régészeti emléket hagytak maguk után. V. A. Gorodcov orosz régész tárt fel egy kurgánt a 20. század elején a Donyec vidékén egy úz harcos sírjával; ez megdöbbentő hasonlóságot mutat az Ibn Fadlán által leírt úz temetkezési szokásokkal. Az arab utazó értesülései szerint az előkelő úzokat a következőképpen temették el. A halottat szépen felöltöztetik, melléadják fegyvereit és használati tárgyait, kezébe tesznek egy fakupát itallal. A sírgödört úgy képezik ki, mintha az elhunyt háza lenne, deszkával fedik le, e fölé agyagkupolát (földhalmot) emelnek. A halotti torra – nyilván a család gazdasági erejétől függően – egy lovat, vagy akár száz-kétszázat leölnek, húsát elfogyasztják, a kitömött lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábsontokkal a sír fölé póznára akasztják – hitük szerint ezen teszi meg a halott az utat a másvilágra.

37. kép. A „fekete süvegesek” törzsszövetségéhez tartozó besenyő, úz (tork) és berendej népesség szállásterülete a Rosz folyó vidékén: a – óoroszl városok, b – nomád szállások, c – besenyők földje a régészeti adatok szerint, d – erdő, e – kun hadjáratok (Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 37. The settlement area of the Pecheneg, Oghuz (Tork) and Berendei peoples of the Black Hat tribal alliance along the Rosz River: a – Old Russian cities, b – nomadic camps, c – the Pecheneg area according to archaeological finds, d – forest, e – Cuman campaigns (after Pletneva 1973)

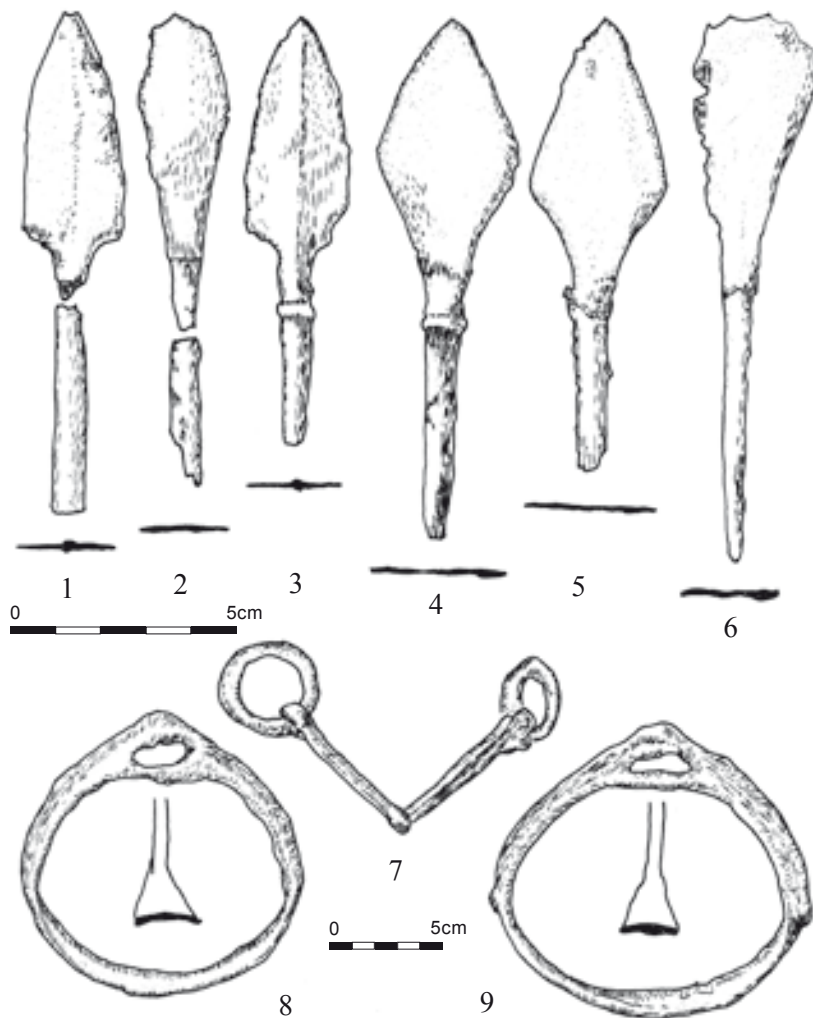

38. kép. Torszk városánál (Ukrajna) V. A. Gorodcov által feltárt úz (tork) sír (Pletneva 1958. nyomán) /
Fig. 38. Oghuz (Tork) grave excavated by V. A. Gorodtsov near the city of Torsk (Ukraine) (after Pletneva 1958)

Fából faragott kis szobrokat helyeznek a sírra, ezek az elhunyt ellenségeit jelentik, akiket élete során megölt, és akik szolgálni fogják őt a másvilágon. A Harkovtól keletre fekvő *Torszk* helységeknél Gorodcov által feltárt sírban az elhunyt fejjel nyugat felé, koporsóval volt eltemetve, bal oldalán szablya, jobb oldalán tegez volt nyilakkal (38. kép). Fejénél és lábánál egy-egy fabábút, a koporsó mellett egy agyagedényt helyeztek el. A sírgödört fedő deszkapallón egy természetes módon elrendezett, felszerszámozott „részleges” lócsontváza (koponya és négy lábcson) feküdt koponyával nyugatra, valamint ugyanott hat bárány csontváza. A sír fölé földhalmot emeltek. Ez a lovastemetkezési forma, a harcosok fegyverekkel való eltemetése és a halomsíros temetkezés ugyan a korszak nomád népeinél általános, de úgy látszik, hogy a sír kiképzése, ledeszkázása, a halott fölé temetett ló és a megölt ellenségeket jelképező fabábuk úzokra jellemző temetkezési szokást jelentenek. A régészek a „fekete süvegesek” területén is elkülönítettek úz típusú sírokat. Sz. A. Pletnyova elemzése szerint a Rosz folyó vidéki temetkezések 5. típusa köthető a torkokhoz (39–41. kép).

Az úz törzsek alig több mint egy évtizedig tudták csak megőrizni a kelet-európai steppén politikai önállóságukat, etnikai különállásukat sem sokkal tovább. Ennek okát egyrészt a számukra kedvezőtlen történelmi helyzetben látjuk, másrészt abban, hogy népességszámuk és katonai erejük nem érte el a besenyő vagy a kun törzsszövetségét, a Kijevi Fejedelemséget és a Bizánci Birodalmat nem is számítva. Ez utóbbi magyarázataként szolgál, hogy az Aral-tó vidéki oguz törzsszövetségből jelentős néprészek váltak le a szeldzsukok önállósodásával.

A 11. század második felének zavaros steppei és balkáni eseményei közepette valószínűleg a kortársak sem mindig tudták megkülönböztetni egymástól az ide-oda vonuló, rabló és pusztító nomádokat. A kunok megjelenése és berendezkedése a steppén pedig feledtette a rövid úz közjátékot. A magyar krónikák sem szólnak az úzokról saját nevükön, néhány esemény mégis valószínűleg velük kapcsolatos. Kossányi Béla okfejtése szerint a „fekete kunok földje”, amelyen a Szkítiából kivonuló hunok Pannónia felé áthaladtak, nem lehet más, mint a nagyrészt úz eredetű „fekete süvegesek” területe, vagyis krónikásaink az úz-tork törzseket nevezhették fekete kunoknak (*Nigri Cumani*), megkülönböztetésül a „fehér kun” (*Albi Cumani*), azaz kun-kipcsak törzsektől.

39. kép. Rosz folyó vidéki 12. századi úz sírok leletei. 1–6. Nyílhegyek, Peski 323. kurgán. 7–9. Lószerszám, Babicsi (a szerző rajza Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 39. Finds of 12th-century Oghuz graves along the Ros River. 1–6. Arrow heads, Peshki, Kurgan 323. 7–9. Horse harness, Babychi (drawn by the author based on Pletneva 1973)

Két magyarországi nomád betöréssel kapcsolatban merült fel, hogy a források népmegnevezésével ellentétben az úzoknak tulajdoníthatók. Az első 1068-ban a pogány „kunok” (*Cuni*) zsákmányoló hadjárata, amely a kerlési csatában a magyarok győzelmével végződött. Kossányi Béla szerint ez a betörés semmiképpen sem írható a kunok rovására, minthogy azok 1068-ban még a Dnyepernél hadakoztak az oroszokkal, és csak az 1070-es évek közepén érhatték el Moldvát. Egyes források ugyan a kérdéses népet besenyőnek mondják, de a besenyő törzsek maradványai ebben az időben már inkább az Al-Dunánál és Havasalföldön tanyáztak. Az úzok viszont az 1065-ben elszenvedett vereség után csak Moldvában találhattak menedéket, és innen kiindulva vezethettek Magyarországra zsákmányoló hadjáratot. Györffy György szerint rendkívül nehéz az ezekben az években összetörülő nomád népek etnikai meghatározása. A Szeret és Prut mellékén az 1060-as években mind a besenyő, mind az úz etnikum megtalálható volt. Az előző, besenyőkről szóló fejezetben megfogalmazott véleményünk szerint valószínűleg vegyes összetételű besenyő–úz sereg zsákmányoló hadjáratáról van szó.

A következő nomád betörés 1085-ben, I. (Szent) László király uralkodása alatt történt. A trónfosztott Salamon király, miután kiszabadult visegrádi fogságából, a krónikák szerint *Kutesk* kun vezérhez ment

40. kép. Aranyozott rézlemezzel díszített kengyel úz temetkezésből a „fekete süvegesek” szállásvidékén (Babicsi, a szerző rajza Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 40. Stirrup decorated with gilt copper plate from an Oghuz grave in the settlement area of the Black Hat tribal alliance (Babychi, drawn by the author based on Pletneva 1973)

41. kép. A „fekete süvegesek” törzsszövetség egyik előkelő úz harcosának sisakja, 12. század (Babicsi, Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 41. Helmet of a noble Oghuz warrior of the Black Hat tribal alliance, 12th century (Babychi, after Pletneva 1973)

segítséget kérni László király ellen. Neki ígérte Erdélyt, és a kun vezér leányát hajlandó lett volna feleségül venni. Kutesk északkelet felől nagy sereggel támadt Magyarországra, feldúlta Ungvár és Borsova környékét, László király azonban kiverte a támadókat. „László király rájuk rontott, megsemmisültek a színe előtt, és sok ezer kun hullott el kardélre hányva. Salamon király pedig Kuteskkel együtt futva úgy menekült, mint tépett tollú kacsák a keselyű körmei közül” (Képes Krónika, Bellus Ibolya fordítása). A győzelem emlékére Szent László templomot emeltetett, amely valószínűleg a kisvárdai Szent Péter-egyházzal azonosítható.

Összevetve a különböző krónikák és a bizánci források névhasználatát, Gyóni Mátyás Kuteskben úz törzsfőt lát, aki Moldvában vagy Havasalföldön húzta meg magát népével, és Erdélyben remélt új hazát találni. A vállalkozás sikertelensége után Salamon maroknyi magyar hívével és az úz sereg töredékével a Bizánci Birodalom észak-bulgáriai (parisztrioni) tartományába menekült az al-dunai határvidéken élő, a császár ellen fellázadt besenyőkhöz. A lázadók hadjáratát Anna Komnéné bizánci hercegnő szerint Cselgü (*Tzelgu*) besenyő vezér vezette, aki besenyőkből, úzokból és Salamon magyarjaiból álló hatalmas hadsereg élén 1087 kora tavaszán átkelt a Balkán-hegységen, és a városokat fosztogatta. Az ellenük felvonuló bizánci sereg legyőzte őket, maga Cselgü is elesett a csatában.

A magyar krónikák beszámolnak a Salamon vezette „kun” (úz) és magyar segédcapatok további sorsáról. A vesztett csata után hanyatt-homlok menekültek, hogy minél előbb átkeljenek a Dunán. A könnyűfegyverzetű úzok gyorsabban haladtak, és cserbenhagyták Salamont: sikerült elmenekülniük, mielőtt a bizánciak körülkerítették volna őket. Salamont és embereit súlyos páncélzatuk és a sűrű hóésés akadályozta a menekülésben. Eltévedtek, de az ellenség üldözte őket. Egy elhagyott várba vették be magukat, a bizánciak azonban körülvették a várat. A magyarok kitörték, sokan meghaltak. Salamon

király állítólag kevesedmagával el tudott menekülni. Átkeltek a befagyott Dunán, majd egy erdőnél megpihentek. Salamon bement a sűrű erdőbe, és soha többé nem mutatkozott, örökre eltűnt. A magyar krónika megörökítette azt a legendás hagyományt is, hogy Salamont a sok csapás megtörte, és egész hátralevő életét elrejtőzve, bűnbánatban és imádkozással töltötte.

Györffy György elképzelése szerint a Salamon szövetségeseiként említett két nomád vezér, Cselgü és Kutesk ugyanaz a személy lett volna. Ennek több körülmény is ellene szól, elsősorban a két név különbözősége, valamint az, hogy a két vezér nem ugyanabban a földrajzi környezetben, és nem ugyanabban az évben szerepel. A bizánci szerzőknek tudomásuk van egy új besenyő csoport érkezéséről, akik, átkelve a Dunán, csatlakoztak a már itt élő, s ekkortájt éppen fellázadt besenyőkhöz. Ezek az újonnan jöttek Gyóni Mátyás szerint 1084-ben érkeztek, tehát a Kutesk-féle betörés előtt. Cselgü csak az általa vezetett 1087-es hadjáratban szerepel, ő vagy helyi, parisztrioni besenyő főnök volt, vagy az újonnan érkezett besenyők vezére. Cselgü hadjárata a bizánci tartományon belülről indult, nem a Duna bal partjáról. Kutesk ezzel szemben Halics felől tört be Magyarországra, szállásai tehát az Al-Dunától messze, a Dnyeszter középső folyásánál vagy a Prut–Dnyeszter között lehettek.

Krónikáink egyetlen alkalommal sem tesznek említést arról, hogy úzok Magyarországra költöztek volna. Nagyobb, zárt etnikai csoport bejöveteléről nyilvánvalóan nem beszélhetünk, de kisebb szórványok bizonyára menekültek Magyarországra is az 1060–1070-es években, mielőtt a kunok birtokukba vették az al-dunai síkságot, egy időben azzal, amikor az orosz fejedelemségekbe, illetve a Bizánci Birodalomba is betelepedtek. Pais Dezső, Lükő Gábor és Rásonyi László kutatásai szerint ilyen szórványos betelepedésről tanúskodnak az *úz* népnévből származó helynevek: *Uz* (Vas m.), *Uza* (Uza-Panyit, Gömör vm.), *Uzd*, *Uzdi* (Pusztá-Uzd, Tolna m.; Uzdiszentpéter, Kolozs vm.; Uzdi-Szentmihály, Bács vm.), *Uzon* (Oláh-Uzon, Máramaros vm., Uzun, Háromszék vm.), *Uzlar*. Ide tartozhatnak az *Ózd* helynevek is (Borsod és Torda vm.; a Kolozs vármegyei Uzdiszentpéter a 14. század elején *Ozdscentpetur* alakban szerepel). A besenyőkkel együtt bejött úz töredékekkel is számolhatunk, legalábbis erre enged következtetni az, hogy a Sárvíz-völgy besenyő településláncolatában, Sárszentlőrinc mellett is van *Uzd* nevű helység (Tolna m.).

A falunevek természetesen nem feltétlenül az ott lakó úz etnikumra vonatkoznak, keletkezhetnek a birtokos személynevéből is: *Uz*, *Uza*, *Uzd*, *Uzdi*, *Uzos* és *Vzund* előfordulnak Árpád-kori személyneveink között, 1138-ban a dömösi összeírásban, 1211-ben a tihanyi apátság összeírásában, illetve 1213–1219-ben a Várad Regestrumban. Az 1319-ben és 1320-ban említett Bihar megyei Úzfalva (*Vozfolwa*, *Wozfolwa*) egy ilyen nevű birtokos személynevéből alakult. Az úzokra vonatkozó *tork* (*türk*) népnév helynévi megfelelői is előfordulnak (pl. a barcasági *Türkös*, amelyet 1366-ban *Türkfalva* néven említenek). A menekültként vagy hadifogolyként hazánkba került úz néptöredékeket szétszórtan telepítették le, a földrajzi nevek szerint talán elsősorban Erdélyben a székelység közé, határvédő népelemként. A Keleti-Kárpátokban van a Moldvába vezető *Úzi-szoros*, ennek völgyében folyik az *Úz* patak. Rásonyi László kísérelte meg Erdély török eredetű földrajzi neveinek egy részét az oguz nyelvből megfejteni, és így az úzokhoz kapcsolni. Számos hegy- és víznév megfelelőjét megtalálta Belső-Ázsiában: *Tatrag* víz, *Ojtozi-szoros*, *Barca* (*Bursza*) patak, *Nemere*-hegy, *Görgény*, *Csík* stb. Ezzel szemben Ligeti Lajos szerint, bár feltehetőleg kerültek a magyar nyelvbe úz elemek, ezek jelenleg nem felismerhetők.

Úz régészeti leletek Magyarországon mind ez ideig nem kerültek elő. Egyetlen fegyveres-lószerszámos lelettel kapcsolatban merült fel az úzokkal való azonosítás lehetősége. A Bihar megyei Ártánd határában, Kis-Zomlin pusztán kavicsbányászás során előkerült tárgyak közül különítettek el egy feltehetően sírból származó középkori leletegyüttest: 2 db sodronying töredéket, 8 db nyílhegyet, egy vas csikóablát és egy hevedercsatot. Mesterházy Károly meghatározása szerint a 12–13. századra keltezhető leletek egy kunokkal együtt beköltöző 13. századi úz harcos elpusztult sírjához tartozhatnak. Az úz etnikai meghatározást arra alapozza, hogy a lelőhely közelében a 14. század elején volt egy Úzfalva nevű település.

Véleményünk szerint nincs elegendő bizonyíték arra, hogy a leletet az úz etnikumnak tulajdonítsuk. A tárgyak közül egyedül a nyílhegyek keltezhetőek viszonylag jól: kelet-európai analógiáik szerint ezek a

11. század elejéig használatos 9–11. századi típusok, a 11–13. századi nomád anyagban már nem fordulnak elő. Legközelebbi párhuzamaik a gnyozdovoi 9–10. századi kurgánsírok leletei között találhatóak. Sodronyíngek és töredékeik nomád temetkezésekben és orosz földi harcos sírokban egyaránt előfordulnak. A sodronyíng és a zabra csak tág időhatárok között keltezhető a 9–13. századra, illetve a 10–14. századra. Az Úzfalva helynevet a birtokos személynévéről (*Voz-*, *Woz-*) és a *-falva* utótagból képezték, az ilyen típusú helynevek a 13–14. században keletkeztek. Az ilyen és hasonló hangalakú személynévek (*Vs*, *Vsu*, *Ws* stb.) viszonylag gyakoriak az Árpád-korban, nem biztos, hogy jelentésük szerint úz etnikumra vonatkoznak, s hogy viselőik valóban úzok voltak. A régészeti lelőhely egyébként nem is Úzfalva (1319/1320: *Vozfolwa ... alio nomine Keykus* – a falu másik neve Kékes volt) területén van, hanem egy 7 km-re fekvő másik Árpád-kori falu helyén, Zomlin pusztán (a 13. század elejétől adatolt *Zomlun* éppenséggel szláv helynév). Más történeti földrajzi és birtoktörténeti adatok sem támogatják ezt az etnikai meghatározást. A lelőhely környékén sem kunok, sem úzok nem mutathatók ki a forrásokban, a kun szállásterület is messze esik.

Mindezek alapján a leletet a 10. század végére vagy a 11. század elejére keltezzük. A zomlini leletek tulajdonosa egy 10–11. századi kelet-európai harcos lehetett, akinek etnikuma közelebbről nem határozható meg. Feltevésünk szerint a közeli Bihar vára köré telepített katonáskodó réteg egyik tagjáról van szó, aki talán kapcsolatba hozható azzal az orosz-varég harcos réteggel, amelynek az államalapítás kori Magyarországon jelentős szerepe volt a fejedelmi kíséretben és a testőrségben.

Az úzok jelenléte tehát tárgyi forrásokkal egyelőre nem kimutatható a középkori Magyarországon. Nyelvészeink feltételezik, hogy a kipcsak nyelvű népek és az oguzok között voltak érintkezések a történelem folyamán (legkézenfekvőbb a 895 körül úz uralom alá került besenyő törzsre gondolnunk), s így a kunokat is érte oguz nyelvi és kulturális hatás akár nyugat-szibériai szállásterületükön, akár a Fekete-tenger vidékén egyes úz néptöredékek csatlakozásával és beolvadásával. Ilyen oguz jellegű nyelvi elemeket vélt felfedezni Mándoky Kongur István a magyarországi kun nyelvemlékek között.

5. A KIPCSAK PUSZTASÁGTÓL CUMANIÁIG

A kunok népelnevezései. A kunok eredetével, törzsszövetségük kialakulásával és népi összetevőivel kapcsolatos elméletek. Nagy népmozgás a steppén a 11. század első felében. A kunok megjelenése a kelet-európai steppén a 11. század közepén. Kunok az Al-Dunánál, betöréseik a Bizánci Birodalomba és Magyarországra. Harcaik az orosz fejedelemségekkel. A kun törzsek településterülete, területi csoportjaik, fontosabb központjaik, népességük. A kun nyelv és legfontosabb emléke, a Codex Cumanicus. A mongolok nyugati hadjáratai, a kun törzsszövetség felbomlása.

A 11. század közepén egy új, erős törzsszövetség jelent meg a Volgától nyugatra, és csaknem két évszázadon keresztül uralma alatt tartotta a steppevidéket. Ezt a népet mi kunnak nevezzük, de valójában többféle néven szerepel a forrásokban. Ezért mindenekelőtt szükséges megismerkednünk a kun törzsszövetségre vonatkozó különböző elnevezésekkel. Ennek őstörténeti szempontból is van jelentősége, mivel a népnév maga is forrásnak számít, segíthet egy nép kialakulásának, etnikai összetevőinek vizsgálatában. Ez a problémakör nyelvészeti-orientalisztikai szaktudást kíván, ezért saját kutatásaink nincsenek ezen a szakterületen, csak az eddig elért kutatási eredmények ismertetésére szorítkozhatunk, a lehetőség szerint egyeztetve az egymásnak sok tekintetben ellentmondó véleményeket.

A 11–13. században a kelet-európai steppén élő kunok háromféle néven szerepelnek a forrásokban: 1. a *koman*, *kuman* népnév és idegen nyelvi megfelelői; 2. a *kun* népnév; 3. a *kipcak* népnév. Ezen kívül előfordulnak más jellegű elnevezések is, melyekkel őstörténeti szempontból nem szükséges foglalkoznunk. Főleg bizánci források használják gyakran a korabeli írásművészet követelményei miatt a régi, nagy nomád népeket (szkíták, hunok stb.) idéző, archaizáló népneveket: *Unnoi*, *Skythai*, *Persoskythai*, *Tauroskeythai*; lengyel krónikákban előfordul, hogy a kunokat parthusoknak nevezik (*Parthi*). Keresztény szerzők előszeretettel ruháztak a pogányságra, mint a kereszténységgel szembenálló vallási, kulturális és etnikai tulajdonságokra utaló, általánosító neveket a kunokra: *Pagani*, *Sarraceni*, *Heyden*. A tatárjárás után gyűjtőnévként elterjedt a mongoloknak alávetett népekre vonatkozó tatár népnév, amely a kunokra vonatkoztatva magyar és német forrásokban is előfordul: *Tartari*, *Thartari*, *die Tatter*, *Tatarin*. Említenünk kell még a *kangli* népnevet, amely az Urál folyótól keletre, a nyugat-szibériai steppéken nomadizáló, a kunokkal szövetségben lévő törzsekre vonatkozott.

A *koman*, *kuman* a kunok saját népneve lehetett, alakváltozataival együtt elsősorban a bizánci és a nyugati forrásokban fordul elő, a legkorábbi adatok a 11. század második felére keltezhetők. A latin nyelvű források leggyakrabban a *Comani*, *Cumani* alakot használják, ennek lehetnek írásbeli változatai egy vagy néhány betű eltéréssel: *Commani*, *Chumani*, *Chomani*, *Quomani*, *Comanitae* stb. Ugyanez a népnév fordul elő az olasz (*Comani*, *Chumani*), a francia (*Comains*, *Commains*), a katalán (*Comans*) vagy a német (*Comanen*, *Kamanen*, *Cumaner*) nyelvű forrásanyagban. A görög nyelvű bizánci forrásokban a kunok általában *Komanoi*, *Kumanoi* néven szerepelnek. Ugyancsak a *qoman* név található meg Már Mihály szír pátriárka krónikájában. Ritkán ugyan, de még az orosz forrásokban is előfordul a *Kumani*, *Kumany* népnév. A mohamedán szerzők gyakorlatától eltérően al-Idriszi szicíliai arab geográfus világföldrajzában *q.man* népnév és *Q.manija* országnév jelöli a kunokat és országukat. A *quman* név török nyelvterületen, Kis-Ázsiától az Altaj hegységig helynevekben és személynevekben is megőrződött, s egy Altaj vidéki török törzs nevében is fennmaradt (a *qumandi* törzs és ennek *quban* nemzetsége).

A *quman* minden bizonnyal színnévből lett népnév, jelentése 'fakó, sápadt'. A szó etimológiáját Németh Gyula vezette le az ilyen jelentésű *qu*, *quba* török melléknévből. A kunokra vonatkozó népneveknek van egy igen elterjedt, sajátos csoportja, amely ennek a török nyelvű népnévnek a pontos fordítása más nyelvre. Legismertebb az orosz *polovec* (egyres számban *polovec*), amely az orosz *polóvyj*

'fakó, halványsárga' szóból képződött. Kézenfekvő, hogy szláv nyelvű – lengyel, cseh – forrásokban az ennek megfelelő, hasonló jelentésű szót találjuk: *Plauci, Plawci, plavci*. Német forrásokban a kunokat leggyakrabban a *Valben, Valwen, Valewen* névvel (és ennek számos alakváltozatával) illetik, amely a német *falb–falben* 'fakó, halvány, sápadt' melléknév származéka, illetve ugyanennek a német népnévnek a latinositott változatával: *Falones, Valani, Phalangi*. Edesszai Máté 12. századi örmény krónikás ugyancsak a 'fakó' jelentésű *hartes* (*χαρτεš*) nevet használja a kunokra.

Ezek után megállapítható, hogy a kunok *quman* népvénét európai környezetük több esetben lefordította saját nyelvére, amint ezt már Melich János nyelvész is felvetette a 20. század elején. Elterjedt vélemény szerint a kunok más néptől, antropológiai okból, talán világos színek komplexumuk miatt kapták ezt a nevet. E feltevés ellen szól, hogy ilyen antropológiai bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, sőt, a világos színek komplexumnak semmi nyoma nincs az ismert kun eredetű népcsoportoknál Kelet-Európában vagy Magyarországon, s a középkori ábrázolásokból és az embertani leletekből sem lehet levonni ilyen következtetést. Másik magyarázat szerint lehetséges, hogy lószínnévről van szó, ezt a lehetőséget nyelvészeknek érdemes lenne alaposabban megvizsgálni.

A *kun* népnév a magyar nyelvben és a magyarországi forrásokban fordul elő, latinositott *Cuni, Chuni, Kuni* alakban is, továbbá a magyarországi értesülésekre támaszkodó nyugati forrásokban. A magyarországi latinságban a 11–12. században a komanokon kívül más keleti nomád szomszédjainkra, a besenyőkre és az úzokra is használták. Györffy György szerint a *Cunus* alakot 1200 körül váltotta fel az írott forrásokban nyugati hatásra a *Cumanus* névhasználat, a magyar nyelvben azonban a *kun* népnév 'koman, kipcsak' jelentéssel továbbélt. Keleti forrásokban néhány alkalommal előfordul az alakilag hasonló *qun* népnév, amelyet a kutatók egy része összefüggésbe hoz a magyar *kun* népnévvel. A legjelentősebb tudósítás a 12. század elején író perzsa Marvazi munkájának a török népekről szóló fejezetében olvasható a *qun* népről, amelyet Kitaj országából (Észak-Kínából) űztek el, s ez nyugat felé vonulása során a *šari* nép területére ment. (E forráshely ismertetésével a kun törzsszövetség kialakulása kapcsán alább részletesebben foglalkozunk.) Németh Gyula szerint a *qun* és a *quman* név egyazon népre vonatkozik, s ugyanabból a török *qu* 'fakó, sápadt' melléknévből származtatható; a *qun* denominális -n képzővel, a *quman* a -*man* képzővel keletkezett. Ebből következik, hogy a magyar *kun* név is ide kapcsolható, és szintén a kunok saját neve lehetett.

Amíg a *quman* etimológiája általában elfogadott, addig a *qun* névre ez nem mondható el. Miután nyelvészeti vitákban e sorok írója nem foglalhat állást, a következőkben a probléma történeti és forráskritikai vonatkozására térek ki. Németh Gyula megfajlásának ezt a részét Györffy György nem fogadja el, mert a magyar krónikák megfelelő szövegrészeinek elemzése alapján arra a véleményre jutott, hogy a *kun* népnév a magyar nyelvben a komanok megjelenése előtt is megvolt általánosító 'keleti nomád' jelentéssel. Szerinte a kelet-ázsiai *qun* nép neve csak véletlenül egyezik a magyar *kun* népnévvel, ez a nép nem juthatott el Európába. Jelentését tekintve a *kun* nevet a *hun* népnévvel hozza összefüggésbe, ezzel lényegében visszatér Németh Gyula régebbi elképzeléséhez, aki *A honfoglaló magyarság kialakulása* című, 1930-ban megjelent nevezetes könyvében még a *qun*-nal együtt mindhárom nevet 'nép, ember, férfi' jelentéssel magyarázta. A *hun* és a *kun* népnév közös eredetét azonban a nyelvtudomány nem igazolta.

A krónikák *Cuni* névhasználatával kapcsolatban egy másik magyarázat is felmerülhet, mégpedig az, hogy amikor ezeket a szövegrészeket írták, akkor már a kunok voltak Magyarország steppei szomszédjai, ezért terjesztették ki nevük használatát más keleti nomádokra is. Az ilyen szemlélet a középkori krónikások részéről általános volt. Ez tükröződik a Képes Krónika miniatúráin mint képi forrásokon, ahol a kun viselet nemcsak a kunok, hanem más keleti népek, és általában a keleti emberek jellemzésére szolgál.

A *kun* és a *qun* népnév kérdésében jelenleg is megoszlanak a vélemények, s ez döntően befolyásolja a kunok eredetéről vallott nézeteket. Nem tartjuk eléggé meggyőzőnek azt a felfogást, amely szerint a

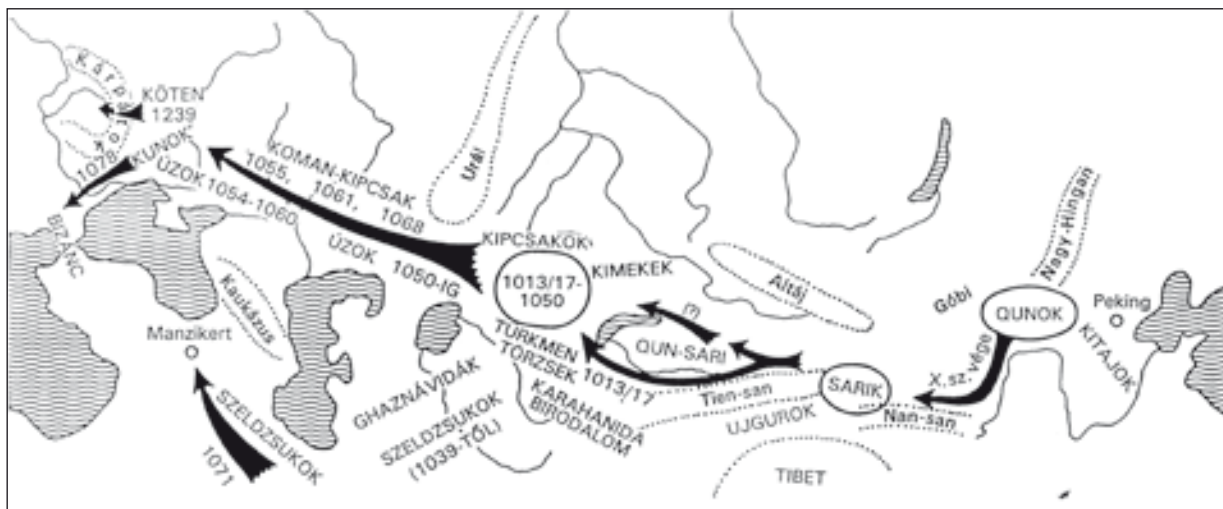
kun népnevet a magyarok ragasztották rá a komanokra, igaz viszont, hogy az sem adathozható, hogy ez a kunok keletről hozott, saját népneve lett volna. (Kivéve, ha elfogadjuk, hogy a *qun* nép a későbbi kun törzsszövetség egyik alkotóeleme és névadója.)

A mohamedán arab és perzsa szerzők, valamint a kínai és a mongol források a kunokat *kipszak* néven ismerik. Arról, hogy a két különböző népnév a 11–13. században ugyanarra a népre vonatkozik, egy szálahihető korabeli szerző tanúskodik. Willelmus de Rubruk ferences szerzetes IX. (Szent) Lajos francia király (1226–1270) követeként járt a nagykán udvarában, s az 1253–1255-ben tett utazása során számos értékes földrajzi, néprajzi és politikai megfigyeléssel gazdagította az európai keresztény világ ismereteit. A Krím-félszigettől a Volgáig tartó útszakasz leírásánál említi: „Itt szoktak volt a kipszaknak mondott kunok (komanok) legeltetni, a németek valaninak nevezik őket” (*Itinerarium Willelmi de Rubruc* XII. 6, Gy. Ruitz Izabella fordítása; a forrásrészlet latinul: *Commani qui dicuntur Capchat, a Teutonicis vero dicuntur Valani*). A Don és a Volga közötti vidékről írja Rubruk: „E két folyó között elterülő földeken, hol utunk vezetett, a kipszak kunok laktak, mielőtt a tatárok meghódították őket” (XIV. 3.).

A kipszak (*khifšakh*) név a 9. században tűnik fel Ibn Khordadbeh arab geográfusnál a török népek és országok felsorolásában. Egy korábbi, 8. századi forrást felhasználva Gardízi a kimek törzsek között említi a kipszakokat. A kimekek ebben az időben az Irtis középső folyásánál, a Balhas-tótól északra éltek, tőlük nyugatra, a Tobol és az Isim folyók vidékén helyezkedtek el a kipszakok, akik a 9. század végén részt vettek a kimek állam megalakulásában. A Dzsahánit kivonatoló 11. századi al-Bakrí a besenyőkről szóló fejezetében azt írja, hogy a besenyőktől északra terül el a kipszakok országa, délre a kazárok országa. Ez még a 870 körüli évekre jellemző, amikor a besenyők az Urál folyótól keletre laktak. Az égtájak megjelölése kb. 45°-os kiigazítást igényel: valójában a kipszakok északkeletre, a kazárok dél-nyugatra voltak a besenyőktől. A 10. század folyamán a kipszak törzsek nyugatabbra húzódtak, egészen az Urál hegységig. A 11. század elején, amikor egy keletről nyugat felé tartó nagy népmozgás kezdődött a steppén, a kipszak törzsek feltehetően átvették a vezető szerepet a törzsszövetségben, és dél felé, az oguz steppe felé is terjeszkedni kezdtek. Ezt jelzi, hogy perzsa szerzők az addig Úz Pusztaságnak nevezett vidéket az 1030-as évektől már Kipszak Pusztaságnak (*Dast-i Kipszak*) hívják. Ezt az elnevezést a muszlim szerzők ezek után fokozatosan kiterjesztették az egész délnyugat-szibériai steppevidékre, majd miután a kuman-kipszak törzsek a Volgától nyugatra vonultak, a Fekete-tenger melléki füves pusztaságra is. A *mongolok titkos története* felsorolja azokat a népeket, amelyek ellen a mongolok két nagy nyugati hadjáratukat indították 1219-ben és 1236-ban; a nagyjából kelet–nyugati sorrendet követő lista első két helyén áll a kangli (*kanglin*) és a kipszak (*kibcsaut*). A kipszak népnév ekkor, a 13. század elején már az egész kelet-európai kun törzsszövetségre vonatkozik; a kanglik a Kipszak Pusztaság keleti felén, az Urál folyón túl nomadizáltak. A mongol hódítás után, az Arany Horda uralma alatt újjászervezett kipszak törzsszövetséget különböző török törzsek és néptörzsedékek alkották: kunok, besenyők, berendiek, baskirok, kimekek, türkmének stb. Nyugatról a megmaradt törzsek egy részét a mongolok áttelepítették a közép-ázsiai pusztákra és Hvárezmbe. A 14. századi szerzők (al-Dimaski, Nuvairi) listáján szereplő kipszak törzsnévek részben a korábbi kun törzsnévekkel, részben az említett népnevekkel egyeznek.

Az egész 11–13. századi kun népességre vonatkoztatott kuman, illetve kipszak elnevezés háttérében valószínűleg az áll, hogy törzsszövetségük két ilyen nevű törzsi csoportosulásból tevődött össze, és így korábbi történetüket is legalább két ágon kellene visszafelé követni. Ebben az jelent nagy nehézséget, hogy a törzsszövetség kialakulására alig van forrásadatunk, s a koman/kuman népnév a 11. század közepe előtt nem fordul elő. Az a hatalmas terület, a belső-ázsiai steppevidék északi sávja, ahol ez a folyamat lejátszódott, ebben a korszakban írott forrásokban meglehetősen szegény.

A 11. század első felében egy keletről nyugatra tartó nagy népmozgás zajlott le Belső-Ázsiában, ennek utolsó mozzanata lehetett a kuman-kipszak törzsek Európába költözése (42. kép). Ibn al-Aszír (1160–1233) arab történetíró világtörténetében az 1017–1018-as évnél jelzi a törökök kivonulását

42. kép. Nomád vándorlás a 10–11. században. A kun törzsszövetség kialakulása, valószínű alkotóelemeinek nyugat felé költözése (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) / Fig. 42. Nomadic migrations in the 10th–11th centuries. The formation of the Cuman tribal alliance and the western movement of its constituents (after Pálóczi Horváth 1994)

Észak-Kínából (más hagyomány szerint ez 1012–1013-ban történt). A karlukok által alapított Karahánida Birodalom uralkodója, Togan kán a Csu folyónál megverte ezt a betörő török törzset, melyet némi túlzással „százezer sátor népének” neveznek; ezután egy részük felvette az iszlámot. Ez az esemény tehát a Tien-santól északra történt, a hegység és a Balhas-tó közötti sávban akart átvonulni ez a nép.

Ugyanerről a népmozgásról sokkal részletesebben olvashatunk a perzsa Sharaf al-Zamán Táhir al-Marvazinak (1040/1050–1120), a szeldzsuk szultán udvari orvosának *Az állatok természete* című, 1120 körül írott arab nyelvű művében, amelyben az emberi fajtákkal és egyes országokkal is foglalkozik. A törökökről szóló fejezetben ez áll: „Hozzájuk tartoznak a kunok (*qun*). Ők Kitaj országából jöttek, mert féltek a kitaj kántól. Nesztóriánus keresztények voltak, és legelőik szűkössége miatt vándoroltak el lakóhelyükről. Közülük való volt Ikindzsi ibn Kocskar, a hvárezmi sah. A kunokat a kájok (*qay*) követték, akik számosabbak és erősebbek voltak, és kiűzték őket ezekről a legelőkről. Erre ők a sarik (*šari*) területére mentek, és a sarik a türkmének földjére vándoroltak, akik pedig az oguzok (*guzz*) országának keleti részeit foglalták el. Az oguz törökök a besenyők földjére vonultak az Örmény-tenger mellé” (Czeplédy Károly fordítása nyomán).

Marvazi mindezt a szeldzsuk szultáni udvar információi alapján írhatta, értesüléseinek egy részét talán személyesen a szövegben említett, *qun* származású Ikindzsi ibn Kocskartól szerezte, aki 1094-től 1097-ben bekövetkezett haláláig kormányozta a szeldzsuk uralom alatt álló Hvárezmet. Másik forrása egy kitaj követ elbeszélése lehetett. A közép-ázsiai mohamedán országok uralkodói és tudósai mindig is érdeklődtek a tőlük északra élő török népek iránt, részben az igaz hit terjesztése miatt, részben pedig azért, mert a törököket rendkívül harcias és veszélyes fajtának tartották. Marvazi értesülései szerint tehát a népek elmozdulásának hátterében a Kitaj Birodalom megalakulása és terjeszkedése állt. A mongol nyelvű kitajok saját hazája a mandzsúriai Liao folyó vidékén volt. A 7–8. században már a türkökkel is harcban álltak. A 10. század elején alapítottak államot, meghódították a szomszédos mongóliai és mandzsúriai területeket, majd megszerezték Észak-Kína Hopej tartományát. 947-től 1125-ig Liao-dinasztia néven uralkodtak Észak-Kínában, majd tovább terjeszkedtek észak és nyugat felé, 986 körül hódították meg a Pekingtől északnyugatra fekvő vidéket. A hódításaik által kiváltott migrációval a 10. század második felében és a 11. század elején kell számolnunk.

A *qun* és a *qay* nép a 973-ban született, 1040 körül alkotó al-Bírúni hvárezmi történész és geográfus szerint a legkeletibb törökök közé tartozik. Szerinte a qunok keleti szomszédjai a kitajok voltak, nyugati szomszédjaik a kirgizek. Jákút (1179–1229) arab földrajztudósnál is találkozunk a qun és a qay néppel. Egy 1150 körül készült szír térképen is szerepel ez a két népnév. A legkeletibb törökök a Nagy-Hingan hegység környékén éltek, a Huang-ho nagy kanyarulatától északkeletre, Pekingtől északra. Ezen a vidéken tudunk nesztoriánus keresztény nomád népekről. Ezen a tájon lehetett a qunok eredeti szállásterülete, a Nagy-Hingan hegység délnyugati végénél, a Góbi-sivatag keleti felének déli peremén. Szomszédságukban voltak a qayok, akiknek a kilétét homály fedi. Szintén török nyelvűek lehettek, mivel Mahmud al-Kásgarí (1005–1102) *A török nyelvek könyve* című, az 1070-es években írott művében oda sorolja őket. A *qay* népnév jelentése 'hózivatar'. Az oguzoknak volt egy *qajiy* nevű törzse, ezzel azonban nem azonosíthatók. A gaznevida szultánok testőrségében más idegen harcosokon kívül qayok is szolgáltak a 11. században. Az óorosz évkönyvek a 12. században említenek egy kis török népet (*Kayepiči*), amelynek nevében talán a qay népnév őrződött meg, valamint néhány dél-oroszországi helynévben és kun személynévben. Több kutató ellentmondást lát abban, hogy a qunok elvándorlása Marvazi szerint a kitajok elől, illetve legelőik szűkössége miatt történt. Úgy gondoljuk, a két dolog együtt is lehetett oka a korábbi szállásterület elhagyásának, hiszen nagy hódító hadjáratok idején az azok útjába eső népeknek rendszerint szűkössé válik a legelőterület.

Lehetséges, hogy a keleti törökségnek ezzel a vándorlásával hozható kapcsolatba egy feljegyzés a mongol Jüan-dinasztia (1279–1368) évkönyvében, mely szerint a kipcakok 12. századi uralkodó családja Peking északnyugati szomszédságából vándorolt a kipcak szállásterületre.

A Marvazi leírásában említett következő nép a sari (*šari*), török nyelven helyesebben a szári. Ezt a népet a kutatás a szári-ujgurokkal, azaz a sárga-ujgurokkal azonosította, akiket a kínaiak szöke ujuguroknak is neveztek. E nép elhelyezkedéséről maga Marvazi ad útbaigazítást. Leírása szerint a Tarim-medence keleti végénél fekvő Sa-csou (Tunhuang) városától Kitaj (Észak-Kína) felé haladva félhavi távolságra lehet megtalálni a szárik egy csoportját, a baszmiokat, akik az iszlám elől menekültek oda. A baszmiok korábban az ujugur törzsszövetségbe tartoztak, és innen nyugatabbra laktak. A sárga-ujgurok földje Északnyugat-Kína Kanszu tartományában a Nan-san (ma Tanghonan) hegység vidéke. A kitajok 1008-ban nyugati hadjáratuk során legyőzték a sárga-ujgurokat, akiknek egy része nyugat felé menekült, de sokan helyben maradtak. Kanszuban a mai napig él a sárga-ujgurok egy maroknyi csoportja. A 11. század első felében ezt a vidéket a tangutok hódították meg, majd a 13. század elején mongol uralom alá került.

A sárga-ujgurok kínai „szöke ujugur” elnevezése alapján lehetséges, hogy nevüket valóban antropológiai okokból kapták, valamely világos hajú indoeurópai néppel való keveredés miatt. A 'sárga' jelző használatára létezik egy olyan hipotézis, hogy egyes belső-ázsiai török népek kínai hatásra más-más színnel jelölték az égtájak szerint elhelyezkedő törzseket, s a középsőt jelölte a sárga szín. Sari nevű törzset nemcsak az ujuguroknál, más népnél is találunk, így a türgiseknél, a kitajoknál és a kipcakoknál.

Az elmenekült sarik/szárik, vagyis sárga-ujgurok a türkmének földjére vonultak, azaz a mohamedán karlukok és oguzok országába, a Karahánida Birodalom területére, útvonaluk minden bizonnyal a Tien-san északi lábánál vezetett. Ezt az eseményt nevezhette Ibn al-Aszír a törökök kivonulásának. Ha nem is tudjuk megállapítani, hogy hány „sátor népe” vett részt ebben, nem egy jelentéktelen törzstörédekről lehetett szó. Marvazi leírásából nem következik, hogy a sárga ujugurok a qunokkal együtt vonultak türkmén területre, az oguz (úz) törzsek viszont ezután a türkmének nyomására indultak el a besenyők Fekete-tenger vidéki szállásterületének elfoglalására. Marvazi forrásrészének elemzésében Czeglédy Károly történeti földrajzi rekonstrukciója volt segítségünkre.

Az ismertett népmozgás nem egyszerre zajlott le, hanem több évtizeden – akár 50-60 éven – keresztül tartott. Ugyanerről tudósít az eseményeket még jobban összesűrítve Edesszai Máté örmény krónikás az 1050–1051-es évnél: „A kigyók népe a fakók területére vonult, szétúzta és elkergette

őket, mire a fakók az úzokra és a besenyőkre zúdultak, és mindezek a népek egyesülve őrző dühvel a rómaiakra (=bizánciakra) törtek.” Az évszám nyilván az eseménysor végét jelzi, a krónikás tömör leírása jól tükrözi a lezajlott népmozgások összefüggéseit. A népnevek összevetésénél láthattuk, hogy az örmény *hartes* (*χαρτεσ*) ’fakó’ a koman névvel egyezik. Problémát okoz azonban a „kigyók népe” azonosítása: ha ők üzték el a fakókat, akkor vajon a kitajokra vagy a qayokra vonatkozik ez az elnevezés?

Forrásaink tehát meglehetősen jól, bár leegyszerűsítve ábrázolják a 11. század első felében lezajlott nomád vándorlást, a folyamatban azonban bizonyára más népek is részt vettek az említetteken kívül. Az idézett forrásokban nincs szó a kipc sakokról, ez a migráció tehát nem a kipc sakok Balhas-tótól északra eső vidékén vonult keresztül. Nem tudjuk, hogy a kipc sak törzsszövetség megerősödése 1030 körül összefüggésben van-e a vázolt folyamattal. Ezen okok miatt gondoltam korábban arra, hogy a keletről induló vándorlásnak lehetett egy északi ága is, amely a Kazak-hátságára vezetett, és érintette az ott lakó kipc sakokat. Erre azonban nincs forrásadatunk. Nem tudjuk, hogy a qayok, a qunok és a sarik végül is meddig jutottak el. Továbbra is nyitott kérdés, hogy a qunok azonosíthatók-e a kumanokkal/kunokkal, és így részt vettek-e egy új törzsszövetség létrejöttében.

A qun és qay népről szóló híradások összevetve a kínai forrásokkal Senga Toru arra a véleményre jutott, hogy a Marvazi által leírt vándorlás nem egyvégtében zajlott le, és egyes mozzanatai sincsenek feltétlenül ok-okozati összefüggésben egymással, a szerző mesterségesen kapcsolta össze azokat. A kínai források szerint a terjeszkedő kitajok a 11. század elején először a tatárokat verték meg, akik részben fogságba estek, részben elmenekültek, majd a nyugati ujgurokat. Feltűnő, hogy a qunokról tudósító, fent idézett muszlim források a tatárokat nem említik, ugyanakkor a jól tájékozott Mahmúd al-Kásgari a török népek felsorolásában említi a qayokat és a tatárokat, de a qunokat nem. Kásgari teljes névsora: besenyő, kipc sak, oguz, yemak (egy kimek törzs), baskír, baszmil, qay, yabagu (fejedelmi cím a karlukoknál), tatár, kirgiz. Senga ennek alapján a qunokat egy nesztoriánus tatár csoporttal azonosítja, amelyet a kitajok és a feltehetően azok fennhatósága alatt álló qayok szorítottak ki előző hazájukból, de a sárga ujgurok földjénél nem jutottak tovább nyugatra. Így sem a qun, sem a sari nép nem vehetett részt szerinte a kuman-kipc sak törzsszövetség kialakításában. A qun származású Ikindzsi ibn-Kocskar katona-rabszolgaként kerülhetett a szeldzsukokhoz, így lett Hvárezm kormányzója.

A kunok eredetével foglalkozó kutatók különböző, egymásnak is ellentmondó elméleteiről teljes áttekintést ad Kovács Szilvia a kunok mongol hódítás előtti történetét historiográfiai szempontból feldolgozó disszertációjában. Az elméletek így csoportosíthatók: a qun és kun nép azonosságát vallók; a sari és a kipc sak/kun nép azonosságát feltételezők; az ezeket az azonosításokat elutasító felfogások; más megoldást javasoló elméletek.

Egyik vitatható téma, amit több kutató is feltételez, hogy nevük jelentése alapján a sarik és a kumanok azonosak lettek volna. E kérdés nyelvészeti vonatkozásában megint csak nem vagyunk jogosultak állást foglalni. Csupán annyi az észrevételünk, hogy a két név bár hasonló színt, de nem ugyanazt jelöli. A sari/szári egyértelműen ’sárga’, a koman/kuman jelentése ’fakó, sápadt, halvány sárga’. Így nehéz elképzelni, hogy a formálódó kun törzsszövetség török nyelvű törzsei a sari/szári szinonimájaként használták volna a *quman* népnevet, miközben idegen népek ez utóbbi név tükörfordításával, annak pontos jelentéstani megfelelőjével illették a kumanokat.

Nem kizárólag a szűkös forrásadottságok okozzák, hogy nem áll rendelkezésünkre megnyugtató őstörténeti konstrukció. Az eurázsiai steppe nomádjainak korai történetében a nehézségek alapvető oka a népnevek használatában rejlik. Vásáry István szerint az etnikai történet szempontjából csak korlátozottan lehet felhasználni a népneveket, mivel azok politikai elnevezésként jelennek meg a forrásokban, rendszerint a törzsszövetséget megszervező törzs neve válik az egész politikai alakulat nevévé – mint a magyarok esetében a Megyer –, de arról forrásaink ritkán tájékoztatnak, hogy az milyen etnikumokból tevődik össze. Korábban ismeretlen törzsnevek válhatnak népnévvé, ha az illető törzs hatalomra kerül, s ugyanígy nevek el is tűnhetnek, ha a törzsszövetség átalakul, és új néven kezd szerepelni. A nomád

világban a huzamosabb időn keresztül előforduló népnevek mögött időszakonként más és más etnikai tartalom van. Ami a kun törzsszövetséget illeti, ennek különböző elnevezései eredetileg a különböző eredetű részek megnevezésére szolgáltak, a 12. század végére az egész törzsszövetséget jelölték nyugati nézőpontból a kuman, keleti szemszögből a kipcsak névvel. Valószínűnek tartható, hogy a Fekete-tenger vidéki puszták nyugati részét a kuman törzsek foglalták el, tőlük keletre az Urál folyóig helyezkedtek el a kipcsak törzsek, az Urál folyótól keletre az Irtisig a kangli törzsek nomadizáltak. Vásáry mind a *kuman*, mind a *kun* népnevet a kunok önelnevezésének tartja, és elfogadja a Németh Gyula által felállított közös etimológiájukat. Ebből következik, hogy a kuman~kun törzsek távol-keleti eredetének és a qunokkal való azonosságának híve.

A kun eredet kérdésében meglévő sok vitás kérdés ellenére annyi bizonyos, hogy a 11. század első felében a Kazak-steppén főként török nyelvű törzsekből egy jelentős népességszámú, rendkívül erős törzsszövetség jött létre, ennek népi összetevői között megtaláljuk az előzőleg is ott élő kipcsak törzset, de más, szintén török nyelvű etnikai csoportokat is, amelyek saját magukra a kuman vagy/és kun elnevezést használták. A kuman néprész eredete, kialakulása nem adatolható, de van realitása annak, hogy Belső-Ázsia keleti feléből érkeztek néhány évtizeddel korábban, s így hozzájárultak a kipcsak törzsszövetség megerősödéséhez és expanziójához. A kuman népnévvel egyeztethető Altaj vidéki törzs- és nemzetségevek talán egy tőlük leszakadt néptöredékre utalnak.

A kunok előnyomulása, az úzok kiszorítása a Volgától keletre eső steppékről valószínűleg már 1050 előtt elkezdődött, ennek lehetett tovagyrűző hatása 1048–1049-ben az Al-Dunánál a besenyők tömeges beözönlése a Bizánci Birodalomba. Az óoroszló évkönyvek feljegyzése szerint 1054/1055-ben az úzok nyomában megjelentek a kun előőrsek is Bolus vezetésével, de nem bocsátkoztak harcra az oroszokkal, Vszevolod perejaszlavlí fejedelemnek (1054–1073) sikerült velük békét kötnie, a kunok így visszafordultak. Hét évre rá, 1061-ben a nyugatabbra húzódló úzok nyomában azonnal megjelentek a kunok a Dnyeper vidékén, ekkor már megtámadták az oroszokat, és vereséget mértek Vszevolodra. 1068-ban nagy sereggel törtek be Perejaszlavl és Csernyigov környékére, három orosz fejedelem hadait is megverték, de ezután Szyjatoszláv csernyigovi fejedelemnek (1054–1073) sikerült legyőznie egy kun csapatot, vezérüket, Sarukant is elfogta. Miután az úz törzsszövetség 1065 körül szétzilálódott, katonai ereje megszűnt, a kunok előtt megnyílt az út a steppe nyugati végei felé. 1071-ben már a Dnyeper jobb partján, a Kijevi Fejedelemség délnyugati határán találjuk a kunokat, az óoroszló évkönyvek arról írnak, hogy két városkát támadtak meg a Roszló folyó vidékén. A kunok szakaszosan hódították meg a Fekete-tenger vidéki steppéket, első hadjárataik a nomád hadvezetés szabályai szerint még felderítő jellegűek lehettek. 1054 és 1061 között katonai ellenőrzésük alatt tartották, majd fokozatosan birtokba vették a Volga és a Dnyeper közötti területet. 1061-től 1068-ig benépesítették a Donyec vidékét és az Azovi-tenger mellékét, ahol ettől kezdve központi szállásterületük található (43. kép). 1065 előtt katonai fennhatóságuk már a Bugig terjedt. Az 1070–1080-as években ugyan elfoglalták a Dnyeszter és az Al-Duna közötti vidéket, de ezt etnikailag még sokáig nem töltötték ki. Valószínű, hogy ezeknek a nyugati steppéknek a benépesítésére csak a 12. század közepén került sor. Ezt a helyzetet tükrözi a kun halotti szobrok elterjedése is, a Dnyepertől nyugatra ugyanis egyre ritkulnak.

1078-ban jelentek meg először kun csapatok az Al-Dunánál, a Bizánci Birodalom területén. Michael Attaleiatész bizánci történetíró 1079–1080-ban, főként saját élményei alapján írt *Istoria* című művében elmondja, hogy III. Niképhorosz Botaneiatész császár (1078–1081) uralkodása első évében, 1078-ban, amíg a császári csapatok egy lázadás leverésével voltak elfoglalva Thesszalonikében, a dunai határvidék lázadó besenyői behívták a kunokat, és együtt Adrianopoliszt ostromolták. A császári sereg gyorsan odavonult, mire az ostromlók elmenekültek. Szkülitész continuatus (a Szkülitész munkáját folytató ismeretlen szerző) szerint ez az idő tájt történt, hogy Meszembria kormányzója, Leon Diabaténosz a besenyőkkel és a kunokkal próbált szövetkezni. Anna Komnéné hercegnő beszéli el *Alexias* című munkájában az édesapja, I. Alexioszló Komnénosz császár életében történeteket. 1087-ben a Drisztrát uralmuk

43. kép. A kelet-európai kun steppe a 12–13. században. 1. Az orosz fejedelemségek déli és keleti határa 1055-ben. 2. A „fekete süvegesek” szállásterülete (Pálóczi Horváth 1989. nyomán) / Fig. 43. The East European Cuman steppe in the 12th–13th centuries. 1. The southern and eastern border of the Russian Principalities in 1055. 2. The settlement area of the Black Hat tribal alliance (after Pálóczi Horváth 1989)

alatt tartó, lázadó besenyők szintén a kunokat hívták segítségül a császár ellen. A kunok a csata után késve érkeztek, mégis részt kértek a hadizsákmányból a győztes besenyőktől. Miután a besenyők a kérést megtagadták, megtámadták és a mocsaras Ozolime-tóhoz („Büdös-tó”) szorították őket, majd élelmük fogytán lévén, bosszúval fenyegetőzve távoztak. 1089-ben valóban azért jelentek meg, hogy bosszút álljanak, I. Alexiosz császár nehezen bírta rá őket a visszatérésre. 1091-ben hatalmas kun sereg jelent meg – a bizánciak 40 000 főre becsülték létszámát – *Togortak* (Tugor-kán) és *Maniak* (Bönek kán) vezetésével, és a bizánciak szövetségeseiként részt vettek április 29-én a lebunioni csatában, amely a besenyők teljes vereségével és pusztulásával végződött. Ezután megromlott a bizánci–kun viszony, a kunok többször betörték a Dunától délre eső területekre. Egyszer Vidinnél a császári sereg megérkezésének hírére menekültek vissza a portyázó kunok a Duna bal partjára, ahol egy bizánci csapat még napokon keresztül üldözte őket.

Magyarországot a kalandozó kun csapatok 1091-ben támadták meg először. Valószínűleg a lebunioni csatából hazatérő kunok egy seregrésze tett egy kis kitérőt Krul fia Kopulcs vezetésével (*quidam de Cunis nomine Copulch filius Krul*), a könnyű zsákmány reményében, I. (Szent) László király ugyanis a magyar királyi sereggel éppen Horvátországban volt. Krónikáink részletesen leírják, hogy a kunok hogyan rabolták végig Erdélyt, Bihart és a Tisza-vidéket, végigpusztították a Duna–Tisza közét, majd zsákmánnyal megrakodva, temérdek fogollyal, lassan, vadászgatva indultak Havasalföld felé. I. László

király, amint hírül vette a kun támadást, azonnal visszatért Horvátországból, és a Temes folyónál sikerült a kunok elébe kerülnie. A kunokat táborukban érte a váratlan támadás. Minden főemberük elesett, sokan fogságba kerültek, alig volt, aki elmenekülhetett. A foglyok életét Szent László megkímélte, hogy felvehessék a kereszténységet. A kun törzsfők ezután követeket küldtek a királyhoz, hogy engedje el a foglyokat, ellenkező esetben bosszuló hadjáratot indítanak: „...gúnyolták a királyt és kitűzték a napot is, amikor betörnek Hungariába. Amikor ezt meghallotta a király, elmosolyodott, és azon a napon, amikor a kunok Hungariába akartak jönni, eléjük vágatott, mert féltette Hungariát a pusztítástól. És egy szombaton kora reggel a Duna mellett megtámadta a kunokat. A király az első rohamban ledöfte a kunok Akus nevű vezérért, ... és a király győztesen tért haza” (Képes Krónika, Bellus Ibolya fordítása). Ez a második kun betörés 1091-ben vagy 1092-ben, valahol Orsova környékén történhetett. A magyarországi hadjáratokban a Tugor kán és Bönek vezette, Balkánon szereplő kun főerők nem vettek részt.

1099-ben Kálmán király válogatott páncélos sereggel vonult Przemysł várához II. Szvjatopolk (1093–1113) kijevi nagyfejedelem szövetségeseiként a lázadó orosz hercegek megbüntetésére, akik a kunokat hívták segítségül. Az óorosz évkönyvek leírása szerint a kunok vezére Bönek kán volt, akivel a magyar krónikák *Monoch* nevű kunja azonosítható. A kunok előhadát Altunopa vezette. A csata előtti éjjel Bönek kiment a kunok táborából, farkasüvöltést hallatott, mire több farkas válaszolt neki. Ez a varázslat a győzelem biztosítására szolgált. Másnap a kunok a steppei hadviselés jól bevált cseléhez folyamodtak. Megfutamodást színlelő előhaduk maga után csalogatta a magyarokat egy leshely felé, ahol a többiek voltak elrejtőzve. A lesből végrehajtott támadás a kunok számára teljes győzelmet hozott, a magyar sereg jelentős része elpusztult, a király is alig tudott elmenekülni, magával hozott kincstára pedig a kunok zsákmánya lett. Kétségtelen, hogy a magyarok vereségét nagy hadvezetési hiba okozta. A kunok zsákmányoló hadjáratai Magyarországot a továbbiakban mégis elkerülték.

A déli orosz fejedelemségeket az 1070-es évektől a kunok rendszeresen támadták, 1061 és 1210 között 56 hadjáratukról tudunk. 11. századi expanziójuk révén a század végére előnyös helyzetbe kerültek az oroszokkal szemben. Az is többször előfordult, hogy az egymással rivalizáló fejedelmek szövetségként használták fel a kunok katonai erejét. 1093-ban II. Szvjatopolk szenvedett vereséget a területére betörő kunoktól, akik elfoglalták az úzok által védett Torcseszki városát. A következő évben Szvjatopolk elvette feleségül Tugorkan leányát a békekötés megpecsételése érdekében. A béke azonban nem bizonyult tartósnak, kölcsönösen megsértették. Az 1095–1096-os éveknek az évkönyvekben zavaros sorrendben előadott eseményeit a Kovács Szilvia által javasolt időrendben közöljük (a kunok és oroszok közti harcok áttekintése során a továbbiakban is elsősorban az ő munkájára támaszkodunk). 1095-ben a kunok a Rosz-vidéken megostromoltak egy várost. Bönek kán Kijev elővárosait pusztította, kolostorokat dúlt fel, Kurja kán Perejaszlavl környékét égette fel. 1096-ban két kun vezér, Itlar és Kytan Perejaszlavl alá ment Vlagyimir Monomahhal tárgyalni a békéről. Vlagyimir mindkét vezért megölette egész kíséretükkel együtt, ezután megtámadta és megverte a kunokat. Ugyanebben az évben a kunok Tugorkan vezetésével Perejaszlavl ellen vonultak, de sikertelenül ostromolták a várost. II. Szvjatopolk haddal vonult ellenük, legyőzte és megfutamította a kunokat, maga Tugorkan és a fia is elesett a csatában más vezérekkel együtt. II. Szvjatopolk apósa holttestét Kijevbe vitette, és eltemettette a város mellett. 1101-ben a kijevi, perejaszlavli és csernyigovi fejedelmek és a kun kánok találkoztak, újra megkötötték a békét, és túszoikat cseréltek.

Nehéz kideríteni, hogy melyik fél szegte meg a békét. Az oroszok 1107 kora tavaszán összehangolt támadást indítottak a kunok Azovi-tenger mellékén fekvő téli szállásai ellen; lehetséges, hogy ez válasz volt az újabb kun portyázásokra. A hadjáratot II. Szvjatopolk kijevi és Vlagyimir Monomah perejaszlavli fejedelem vezette; mélyen behatoltak a steppére és súlyos vereséget mértek a kunokra, mintegy húsz kun vezér vesztette életét a csatában. Az elesettek között volt Uruszoba, egy idős törzsfő, aki a csata előtti tanácskozáson békekötést javasolt a többi vezérnek, valamint Altunopa, aki 1099-ben Könyves Kálmán ellen is harcolt. Ez volt az oroszok első jelentős győzelme, melyet a következő években

(1109, 1111, 1116) több is követett. Valószínű, hogy az orosz fejedelmeknek házasságkötésekkel is sikerült megosztani a kun törzsfőket. 1116-ban az orosz fejedelmek a Donyechez vezettek hadjáratot, és elfoglalták a kunok három városát, Sarukant, Szugrovot és Balint. A támadások iránya mutatja, hogy a kunok legjelentősebb központjai az Azovi-tenger mellékén és a Donyecnél voltak. Vlagyimir Monomah (előbb perejaszlavli, majd 1113–1125 között kijevi fejedelem) és fia, Msztyiszlav kijevi fejedelem (1125–1132) támadó politikája rendkívül meggyengítette a kunokat. A Don–Donyec vidékéről a kun népesség egy része – valószínűleg a „felperzselt föld” taktikát követve – a Kaukázus előtti steppékre húzódott. A grúz krónika szerint Sarukan fia Otrók a vejének, II. Dávid grúz királynak a hívására sok ezer harccsal áttelepült Grúziába az oszétek földjén keresztül. Testvére, Szircsan Don vidéki szállásán maradt. Vlagyimir Monomah halála után Szircsan visszahívta öccsét, Otrókot, aki népe egy részével haza is költözött. A kunok többsége azonban végleg Grúziában maradt; a grúz király testőrségét és hadseregét erősítették, és felvették a kereszténységet.

Az 1130-as évektől rendszeresen előfordult, hogy az egymással vetélkedő orosz fejedelmek „polovec” hadakat hívtak segítségül. Ez a kunok számára azzal az előnnyel járt, hogy területeiken nagyobb hadjáratra nem került sor, a zsákmányszerzés viszont biztosítva volt. Ezekben az évtizedekben gazdaságilag is megerősödhetek. Ezután kerülhetett sor a steppék nyugati végeinek sűrűbb megszállására. Az 1160-as évektől a kunok újra sikeres kimenetelű hadjáratokat vezethettek. 1171-ben a donyeci kunok fejedelme, Otrók fia Köncsek a tenger melléki kunok vezérével, Kőbekkel szövetkezve Perejaszlavl környékén kalandozott. 1176-ban a Rosz folyó menti városokat támadták a kunok. 1179-ben Köncsek kunjai Perejaszlavlot támadták meg, és nagy zsákmánnyal tértek haza. 1181-ben Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem és Köncsek kán együtt vettek részt egy hadi vállalkozásban, és miután vereséget szenvedtek, együtt menekültek Csernyigovba. 1184-ben III. Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem (1176–1194) a Dnyeper menti kunok ellen vonult, meg akarta torolni betöréseiket, ekkor Kőbek kán seregével ütközött össze. A kunok súlyos vereséget szenvedtek, több vezér esett fogságba, maga Kőbek is, akit Kijevbe vittek, és ott kivégeztek. 1185-ben Köncsek bosszuló hadjáratot indított az oroszok ellen, de vereséget szenvedett. Ugyanebben az évben Igor fejedelem a steppére, Köncsek Donyec vidéki téli szállása ellen szervezett hadjáratot, melyben rokonságából többen részt vettek. Az oroszok első kisebb győzelme után nagy kun sereg gyűlt össze, körülzárták az oroszok táborát, és megsemmisítő győzelmet arattak felettük, elfogták Igor és fiát, Vlagyimirt is (44–45. kép). Igornak később sikerült megszöknie, fiát pedig Köncsek kán 1187-ben szabadon engedte, és a béke zálogául a saját lányát adta hozzá feleségül. A hadjárat által vált híressé, hogy az *Ének Igor hadáról (Slovo o polku Igoreve)* óorosz hősköltemény örökítette meg megrázó költői erővel:

„Dübörög a föld,
felkavarodva folynak a folyók,
körös-körül porfelhő kerekedik, zászlók hirdetik:
polovecek jönnek a Don felől, a tenger felől,
mindenfelől bekeríték az orosz hadakat.”
(Képes Géza fordítása)

Ezután Köncsek és Igor nem vezettek hadjáratot egymás területei ellen. Az 1190-es években kölcsönösen tovább folytak a kisebb-nagyobb hadjáratok az oroszok és a kunok között, valamint folytatódott a kunok részvétele az orosz fejedelmek egymás elleni harcaiban. 1193-ban a kijevi fejedelmeknek volt egy békekötési kísérletük a Dnyepernél négy kun törzs vezetőivel. 1203-ban Köncsek és Kőbek fia Danyiiil nyújtottak segítséget a fejedelemségre igényt tartó Ruriknak Kijev elfoglalásában. 1205-ben szerepel először a forrásokban a később Magyarországra költöző Köten fejedelem, aki testvérével, Szomogurral

44. kép. Igor fejedelem üldözi a menekülő kunokat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 463. oldal, 15. század) / Fig. 44. Prince Igor in pursuit of fleeing Cumans (Radziwiłł Chronicle, or Königsberg Chronicle, page 463, 15th century)

45. kép. Orosz támadás elől jurta-kocsival menekülő kun csapat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 483. oldal, 15. század) / Fig. 45. Cuman group in a yurt-cart fleeing from a Russian attack (Radziwiłł Chronicle, or Königsberg Chronicle, page 483, 15th century)

együtt Rurik kijevi nagyfejedelem oldalán harcolt a halicsiak ellen. Később Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi fejedelem (1215, 1219–1228) Köten lányát vette feleségül.

A kunok Fekete-tenger vidéki szállásterületén a törzsek elhelyezkedéséről nincsenek pontos értesüléseink. Nem ismerjük az összes törzsnevet, mivel nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, mint a besenyő törzsek listája VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár művében. Miután a kunok saját írott forrást nem hagytak ránk, e kérdésben is főként az óoroszlav évkönyvek adataira hagyatkozhatunk. Az orosz forrásokban említett polovec, vagyis kun törzsek többsége a Dnyepertől keletre, a Don és a Donyec vidékén helyezkedett el (nevük a leszármazást jelölő orosz végződéssel, többes számban): Burcsevicsi, Ulasevicsi, Tokszobicsi, Eltukovicsi, Oterperljuevicsi, Etebicsi, Ter'trobicsi, Kulobicsi, Szyrcsanovi, Itogli, Uruszoba. Ezek közül a Burcsevicsinek megfelelő *Burcs-oglu*, a Tokszobicsinek megfelelő *Tokszaba* és az Etebicsinek megfelelő *Itaba* törzs neve megtalálható az arab al-Dimaski (†1327) kozmográfijában, az Arany Horda uralma alá került kipcak törzsek listáján; ugyanezek a másik kortárs arab szerzőnél, al-Nuvairinál is szerepelnek. Al-Dimaski 16 Hvárezmbe áttelepített kipcak törzset sorol fel, a korábbi kun törzsek közé tartozhatott még ezek közül a *Barak*, *Kongur-oglu*, *Kumandur*, *Csurtan* törzs, al-Nuvairi 11 törzse közül pedig a *Kongur-oglu* és *Köten* törzs. Rasidaddín perzsa történetíró (1247–1318) a mongolok 1236–1237-es hadjárata kapcsán két kipcak törzs nevét említi: az Ölberli törzsből való Bacsman vezér és az Asz törzshöz tartozó Qacsir-üküle a Volgánál együtt menekülnek a mongolok elől, de Möngke kán kézre keríti és kivégezti őket. Az Ölberli törzs neve al-Dimaskinál is szerepel, és az Igor-énekben is előfordul Ol'bery alakban. Az Asz törzset neve alapján valószínűleg alánokból (jászokból) szervezték a kunok. Néhány esetben nehéz eldönteni, hogy törzs- vagy nemzetségnevről van-e szó. A felsoroltak közül ismert történelmi személy nevét viseli a Szyrcsanovi (Sziircsan kán), az Uruszoba (Uruszoba vezér) és a Köten (Köten kán) „törzs”, ezek lehet, hogy valójában nemzetségek. A mongol kori Kumandur kipcak törzs pedig bizonyára többféle törzs töredékeiből szervezett, kevert kun (kuman) etnikumot foglalt magában. A magyarországi kunok nemzetségnevei is egyeztetethetők az ismert törzsnevekkel, ezekkel majd a későbbiekben foglalkozunk.

Az így megismert legalább 14 törzsnév még mindig a kun törzsszövetségnek csak egy részét képviseli, főként a Dnyepertől nyugatra elhelyezkedő törzsekre hiányoznak az adatok. Az óoroszlav források ugyanis elsősorban azokat a törzseket említik, amelyekkel az orosz fejedelemségek harcban álltak.

Például az 1193-ban az orosz fejedelmekkel tárgyaló Burcsevicsi törzs a Dnyeper bal partján, a Donyec vidékén élt (töredékei később Magyarországon is megtalálhatók), az Itogli törzs a jobb parton.

Forrásadottságok miatt a kun szállásterület egyes részeit nem a törzsek tényleges szálláshelye, hanem a nagy folyók által meghatározott földrajzi körzetek szerint szokták elkülöníteni, figyelembe véve az ismert káni központokat is. Az egyes nagy egységek több törzsből álló, laza szövetségek lehetnek. A kun steppe történeti földrajzával foglalkozó szerzők eredményeit összegezve és a régészeti adatok alapján Sz. A. Pletnyova orosz régész nő korábbi munkájában nyolc területi csoportot különböztetett meg: 1. Dnyeper mente; 2. Tengermellék (az Al-Duna torkolatától a Dnyeperig, és kissé azon is túl); 3. Donyec-vidék; 4. Azovi-tenger melléke; 5. a Donyec alsó folyása és a Don vidéke; 6. a Kaukázus előtere; 7. Krím-félsziget; 8. Volga-vidék. Ebből a felsorolásból indokolatlanul kimaradtak az al-dunai steppék (Havasalföld) és a moldvai területek. Egy új felosztásban Pletnyova a 12. század második felére és a 13. század elejére vonatkozóan létrehozott egy dunai és egy bugi csoportot, és a donyeci és a doni csoportot megpróbálta ismert törzsekkel azonosítani. Minden ilyen csoportokra való felosztásnak az a gyengéje, hogy mesterséges, erősen függ a források egyoldalú információitól. A legjelentősebb káni szálláshelyek a Donyec középső folyása mentén a bal parton, az Azovi-tenger partvidékén a Molocsnaja folyónál (ezen a vidéken került napvilágra egy kun fejedelmi sír, az ún. *Csingul-kurgán!*), a Dnyeper bal oldali mellékfolyóinál és a Dnyeper jobb partjához közel voltak. Jelentős kun szállásterület volt még a Volga alsó folyásánál és a Kaukázustól északra eső steppéken is (a régi kazár területen), de oda az oroszok nem vezettek hadjáratot, ezért az évkönyvekben sincs szó erről a vidékről. A Volga és az Urál folyó közötti és az Urál folyótól keletre eső steppék a 13. században szintén a kun törzsszövetséghez tartoztak, itt a kipcsak-török kangli törzsek nomadizáltak. A kánoknak érdekükben állt nagyobb területi egységeket kezükben tartani, részben a nagy folyók mentén folytatott szállásváltó életmódjuk miatt, részben pedig azért, hogy ellenőrizzék a steppén keresztülvezető, fontos észak–déli kereskedelmi útvonalakat. Ez is magyarázza a központok sűrűsödését a Dnyeper–Krím–Azovi-tenger térségében. Az orosz kutatás feltételezi, hogy volt egy nyugati és egy keleti kun törzsszövetség, az előbbi a Dnyeszter és Dnyeper közötti törzseket fogta össze, az utóbbi központja volt a Donyec-vidéken. A nyugati és keleti szövetség létrejöttét azzal magyarázzák, hogy a 12. század elején az orosz fejedelmek sorozatos győztes hadjáratai kettészakították a kunokat. Lehetséges, hogy ez időlegesen bekövetkezett, de az 1130-as évektől helyreálltak a kapcsolatok a két régió törzsei között: a kunok 1135-ben Lengyelországba vezettek zsákmányoló hadjáratot, 1148-ban és 1154-ben a Bizánci Birodalomba.

A kun szállásterület legnagyobb kiterjedése idején, a 12. század közepétől a mongol hódításig nyugat–keleti irányban az Olttól a Volgáig 1600 km volt, a Volgától az Urál folyóig 500 km. Észak–déli irányban változó szélességű volt a növényföldrajzi és klimatikus adottságok miatt, mivel a steppei sáv az Al-Duna és a Dnyeper között 300–400 km széles, a Dnyeper és a Don között 500–600 km széles, a Volgánál magasan felnyúlik észak felé, és – a Kaukázustól északra elterülő steppét is hozzá számítva – itt a kunok által birtokolt terület szélessége a 900–1000 km-t is elérte. A Volga-vidéken a kun szállások észak felé felhúzódtak egészen a burtászok földjéig és Nagy- (Volgai) Bolgárországig. A földrajzi adottságok is magyarázzák, hogy a kun népesség nagyobb része lakott a Dnyepertől keletre, és a törzsszövetség ezen részének volt nagyobb politikai súlya.

A kun törzsek által benépesített steppei szállásterületen sokféle más etnikum is megtalálható volt: korábbi nomád népek kisebb-nagyobb töredékei, a kun vezérek téli szállásain idegen kézművesek és kereskedők, a nomád gazdaságokban hadifogoly-rabszolgák. A besenyők és úzok maradványai többnyire a Kijevi és a Perejaszlavli Fejedelemség déli határánál telepedtek le, a „fekete süvegesek” oroszoktól függő törzsszövetségében – erről már volt szó az előző fejezetekben. Kisebb, valószínűleg török nyelvű népcsoportok is feltűnnek a 12. században az orosz vazallus etnikumok között: *Kajepicsi, Kovuj, Türpej*. Ezek vagy a besenyőkről leszakadt néprészek, vagy a kunok vándorlása sodorta magával őket Belső-Ázsiából. A Dnyesztertől nyugatra a besenyő népesség egy része megmaradt, ezek a 12–13. század

folyamán beolvadtak a kun törzsek népébe. A Dnyepertől keletre a kun időszakban viszonylag gyér szláv lakossággal számolhatunk, a korábbi telepések is nagyrészt elköltöztek. Ugyanakkor adatok vannak arra, hogy a Donyec vidékén létrejött, kun vezérek által alapított nomád városokban (Sarukan, Szugrov) keresztény keleti szláv lakosság is élt, s ezek a gorogyiscsékhez (föld-fa várakhoz) hasonló, erősített települések voltak. A Dnyepertől nyugatra a folyók mentén a 11–12. században folytatódott a szláv betelepülés, ami előzőleg, a 10. századi besenyő uralom alatt abbamaradt.

A vezéri szállások mellett létesült, etnikailag tarka nomád városokban nagyszámú idegen kereskedővel számolhatunk, köztük perzsákkal, hvárezmiekkal, volgai bolgárokkal. Valószínűleg a Don torkolatánál fekvő Tanára vonatkozik Plano Carpini leírása, mely szerint a tatár hódítás előtt szaracénok (mohamedánok) és keresztény kazárok, oroszok és alánok éltek ott benne. 1111-ben az oroszok elfoglalták Sarukant, ahol keresztény foglyokat találtak. 1116-ban Jaropolk a Donyecnél három kun várost foglalt el, Szugrovot, Sarukant (más forrás szerint (Csevsjuevet) és Balint, és innen jászokat hozott magával, köztük egy Jaszinja nevű asszonyt feleségként a saját maga számára. Jelentős kereskedőváros volt a Volga torkolatánál fekvő Szakszin, ahol Abu-Hámid is tartózkodott, főként mohamedán lakossággal. A felsorolt népelemeken kívül még bizonyára más, kisebb-nagyobb töredékek is éltek a kunok között: alánok (jászok), grúzok, örmények, cserkeszek, tatok, zikek, lezgek, karaimok, baskírok (keleti magyarok), mordvinok, burtászok. A hadjáratokon szerzett foglyok egy részét a kunok eladták rabszolgának, más részét a nomád gazdaságokban szolgaként tartották. A kun nyelvnek számos kifejezése van erre a szolgál- és rabszolgaretegre, megkülönböztetve a fogoly, a szolga, a szolgáló, a rab cseléd, a rab cseléd leány és a rabszolganő állapotot.

A kun nyelvet a megmaradt nyelvemlékek alapján a török nyelvek északi, kipcsak ágába sorolják. A törzsszövetség kialakításában bizonyára részt vettek más török nyelvű törzsek is, ezek között a 11–12. század folyamán nyelvi és kulturális kiegyenlítődés mehetett végbe. A kun nyelv, társadalom és kultúra felbecsülhetetlen értékű emlékének számít a „Kun Kódex”, a *Codex Cumanicus*, egy 164 oldalból álló kódex, melynek keletkezésével egész sor neves kutató foglalkozott. Az alábbiakban Györffy György eredményei alapján ismertetjük. A kódex első, nagyobbik része három nyelvű, latin, perzsa és kun szótár és nyelvtan, olasz kereskedők, szerzetesek és tolmácsok számára állították össze 1293-ban, valószínűleg a Krím-félsziget egyik olasz kolóniájában. Az eredeti szöveget 1330-ban a Szaraj melletti Szent János-kolostorban átmásolták a kódexbe. Ezt az ún. olasz részt Ligeti Lajos a Tolmácsok Könyvének nevezi. A második rész az ún. Hittérítők Könyve, kun nyelvre fordított keresztény vallásos szövegeket tartalmaz (prédikációkat, imákat, a tízparancsolatot stb.), azon kívül vannak benne kun találós kérdések, latin–kun és kun–német szójegyzék is. Ezt német ferences misszionáriusok állították össze a 14. század közepén, később is német nyelvű szerzetesek birtokolták, akik német és kun nyelvű bejegyzéseket tettek a kéziratba. A nyelvészeti elemzés két fő kun nyelvjárást állapított meg a kódex szóanyagában. A kunoktól saját írott emlék nem maradt fenn, a többi nyelvemlék névanyag: személynevek, törzs- és nemzetségnevek, földrajzi nevek. A kun társadalom ismerte az írást, a káni udvarokban voltak írástudók, akik minden valószínűség szerint az ujjur írást használták, elsősorban a diplomáciai érintkezésben.

A kunok nomád életmódja nem jelentett kötetlen vándorlást és a földművelés hiányát. Gazdálkodásuk alapja a legeltető nagyállattartás volt, lovat, juhot, szarvasmarhát és tevét tartottak. Kisebb mértékben ugyan, de kisállattartással is számolhatunk, a téli szállások környékén megtalálható volt a kecske, disznó, szamár, öszvér, tyúk, liba is. A belső-ázsiai füves pusztához és a Kazak-steppéhez képest kevésbé száraz dél-orosz steppén rövidebb volt a tavasztól őszi bejárat legelőváltó út hossza, becslések szerint 50–200 km, az állatállomány összetétele is megváltozott, nagyobb arányban lehetett szarvasmarhát tartani. Nyári időszakban az orosz hadak is nehezen akadtak rá a pusztán nomád ellenfeleikre, ha pedig sikeres volt egy ilyen rajtaütés, egyebek mellett töméntelen mennyiségű sátrat és barmot zsákmányoltak. A legeltetés során a kunok nem családokként, hanem nagyobb egységekben éltek együtt

hosszan elnyúló folyóparti szállásokon, ennek a nyájak és a javak védelme szempontjából volt jelentősége. Az együtt tartott nagy nyájak miatt viszont nagyobb területet kellett bejárni a közösségnek, hogy állataik eleséghez jussanak. A téli szállásokon már takarmánygazdálkodással is számolnunk kell, legalábbis erre utal a kunok szókincsében meglévő *bičen* 'széna' és *bičenlik* 'jászol' szó. Meglepően gazdag a *Codex Cumanicus* földműveléssel és termesztett növényekkel kapcsolatos szókincese, szerepel benne a szántóföld, tarló, ugar, szántani, eke, ekevas, köles, árpa, búza, tönköly, rozs, mag, rizs, lencse, csicserborsó, hagyma, fokhagyma, répa, tök, görögdinnye, sárgadinnye. A nomádok maguk rendszerint csak a rövid tenyészidejű kölest szokták vetni, a kunok esetében arra gondolhatunk, hogy téli szállásaikon – legalábbis a tehetősebb családok és nemzetségek – fogoly-rabszolgákkal, esetleg nekik alávetett telepesekkel végeztették ezeket a munkákat. Ugyanez vonatkozhat a kerti veteményekre és gyümölcsökre, bár itt táji különbségekkel is számolhatunk, elsősorban a melegebb éghajlatú déli vidékeken (Krím, Kaukázus előtere) termelt meg a sárgadinnye, görögdinnye, szőlő, dió. A hiányzó mezőgazdasági terményeket és luxuscikkeket a kunok cserekereskedelemmel szerezték be, például rendszeresen jártak a Krím-félszigetre gabonát vásárolni.

A korabeli írott források és a régészeti adatok egyaránt nagy vagyoni különbségekről és erős társadalmi rétegződésről tanúskodnak. Az uralkodó réteg tagjainak kun elnevezései a *Codex Cumanicus*-ban: a nemzetségfő *bej*, *bij* 'úr, főúr'; a törzsfő vagy fejedelem *beg*; az uralkodó, a kán méltóságneve *qan*, *čan*. A törzsi-nemzetségi arisztokrácia hatalmát a kun nyelven *nögernek* nevezett kíséző katonák rétege biztosította, amelynek tagjai zsoldosokként idegen országokban is feltűnnek, többek között a grúz, a szerb, a bolgár uralkodó udvarában, és később Magyarországon is. Forrásaink szerint a törzsfők általában önállóan politizáltak, alkalmilag kötöttek szövetséget egymással. A káni cím nem jelentett egyeduralmodót vagy tartós fejedelmi hatalmat az egész törzsszövetség fölött. Ennek ellenére ismerünk nagy hatalmú törzsfőket, akik veszély esetén vagy nagy hadjáratok idején a törzsszövetség választott vezetői voltak. Ilyen lehetett a 11. század végén Bönek, akinek emléke az egyik óoroszcímű évkönyv szerint a kun hagyományban egy évszázad múlva is élt, Köncsek a „mi nagy fejedelmünk”-nek nevezi. Bönek kortársai közül Sarukan és Tugorkan is kiemelkedett az átlagos törzsfők sorából, és nemcsak azért, mert nevük a káni címet is tartalmazza. Tugorkan a kijevi fejedelem apósaként halt meg 1096-ban egy csatában, s II. Szvjatopolk nagy tisztelettel temettette el. Sarukan családja tulajdonképpen dinasztianak is nevezhető: testvére, Szugr fejedelmi személyként önálló központot épített ki, lehet, hogy Sarukan halála után ő állt a törzs élén; őt követték a hatalomban Sarukan fiai, Szircsan, majd Otrók. Úgy tűnik, Otrók fia Köncsek a Donyec vidéki törzsek élén tudatosan törekedett a központi hatalom kiépítésére a 12. század végén. Szakított a szeniorátus utódlási rendjével, halála után fiára, Jurijra szállt a káni méltóság, aki 1223-ban a Kalka menti csatában halt meg, mint „a polovecek közül a legnagyobb”. Köncsek vezértársa Köbek volt, az Azovi-tenger melléki kunok fejedelme, akit fia, Danyiil követett az uralomban. Danyiil ugyancsak vezértársa volt 1223-ban Jurijnak. Ez arra utal, hogy a Dnyepertől keletre élő törzseket az 1070-es évektől sikerült tartós szövetségbe kövacsolni, ha nem is egyetlen kán uralma alatt. Köncsek koncepciózus uralkodó volt, a jelek szerint legfőbb ellenségének a kijevi fejedelmet tekintette, s az orosz fejedelmek megosztottságát kihasználva másokkal – így Igorral is – igyekezett békés viszonyt fenntartani, házassági kapcsolatok révén is. Terveinek megvalósítását a törzsi rendszer akadályozta: 1185-ben Gzak vezér ellentmondása miatt nem tudta keresztülvinni akaratát, hogy együtt Kijev ellen vonuljanak.

Az 1220-as évek adatai szerint a törzsszövetségben belül a fejedelmek között létezett egy rangsor. Az első két helyen álló Köncsek fia Jurij és Köbek fia Danyiil halála után Basztij fejedelem vette át a vezetést, majd Köten kán következett, aki az 1230-as években már első számú fejedelem. 1227-ben a Prut–Szeret vidéki kunok fejedelme *Bortz* a negyedik helyen áll a rangsorban. A mongol támadások következtében 1236–1237-ben ez a rendszer széthullott, a saját kunjaival a Balkán-félszigetre költöző, 1240-ben elhunyt Jonas kán is nagyfejedelmnek tartotta magát. Az 1241-ben, Köten halála után

Magyarországról kivonuló, majd pár év múlva visszaköltöző kunok vezére szintén igényt tarthatott erre a címre: leánya, Erzsébet kun hercegnő, V. István király felesége pecsétjén a kun nagyfejedelem (*imperator*) leányának nevezi magát, és bár édesapja kilétét pontosan nem ismerjük, tudjuk, hogy nem Köten kán, és nem is Jonas „király” volt. Ezek az adatok bepillantást engednek a korabeli kun társadalom gondolkodásába, vagyis a nagyfejedelem méltósága létezett, ha a valóságban kun birodalom nem is jöhetett létre.

Köncsek és utódai a biztató kezdeti lépések ellenére különböző külső és belső tényezők miatt nem jutottak el az államszervezésig. A kun társadalom további önálló fejlődését pedig a mongol hódítás szakította meg, így még az is kérdéses volt, hogy a kun népesség megmarad-e, túléli-e a pusztításokat, a szétvándorlást, az áttelepítéseket.

Dzsingisz kán sikeres észak-kínai hadjárata után fordult nyugat felé. 1219-ben megtámadta, és néhány év leforgása alatt legyőzte a több mohamedán országot egyesítő Hvárezmi Birodalmat, ezzel uralma alá kerültek a magas kultúrájú közép-ázsiai területek. Bár a hódítás a Kaszpi-tengernél megállt, a mongol lovasok csakhamar megjelentek a Fekete-tenger vidéki pusztákon is. A turkesztáni hadjárat végén Dzsingisz két legtehetségesebb hadvezérét, Dzsebét és Szübeetejt küldte a kunok földjének kikémlelésére. Mintegy két *tümennyi* (azaz két tízezredbe szervezett) mongol haderő kelt át a Kaukázuson, sem a grúzok, sem a cserkeszek, sem a kunokkal szövetkezett alánok nem tudták feltartóztatni, s az ellene felvonuló nagyobb kun seregek megsemmisítése után birtokába került a keleti kun törzsek szállásterülete, feldúlta és kifosztotta a Volga menti Szakszin városát és a Krím-félszigeten Szudakot, a gazdag kereskedővárost. A Dnyeper vidékére visszatoront kunokból Köten kán szervezett új hadsereget, és veje, Msztyiszláv halicsi fejedelem közvetítésével szövetségre lépett az orosz fejedelmekkel. 1223. június 16-án folyt le a Kalka folyónál, az Azovi-tenger mellékén a döntő ütközet, melynek során az egységes taktika nélküli, fegyelmetlenül harcoló orosz és kun hadak súlyos vereséget szenvedtek a vasfegyelemmel összekovácsolt mongol seregektől. Szerencsére ezt a felderítő-előkészítő jellegű hadműveletet még nem követte megszállás, a mongolok visszavonultak belső-ázsiai szálláshelyeikre. Távozásuk után Ibn al-Aszír arab történetíró szerint az életben maradt lakosok visszatértek földjeikre, és a krími kereskedővárosokba hamarosan újra eljutottak észak felől a különböző prémek (róka, szürke mókus és hód), cserébe a mohamedán országokból tengeren szállított szövetekért és ruhanemükért. Ugyanakkor tudunk arról, hogy a Dnyesztertől nyugatra eső vidékre tömegesen menekültek kunok. Két évtizeddel később, amikor még nagyobb arányú volt a menekülés, még mindig nagyszámú kun népesség maradt a steppén, így az Arany Hordában más kipszak nyelvű elemekkel együtt csakhamar túlsúlyra jutott a mongol hódítók vékony rétege fölött.

Dzsingisz kán 1227-ben bekövetkezett halála után, 1229-ben a mongolok ismét sereget indítottak Szübeetej vezetésével a kunok, volgai bolgárok és más nyugati népek leigázására. Az elébük vonuló kunokat a mongolok az Urál folyónál megverték, ezután azonban a Fekete-tenger vidékén ők szenvedtek vereséget, s így kénytelenek voltak visszavonulni a birodalom akkori határvonalához, az Urál folyóhoz. Az új nagykán, Ögödej (1229–1241) Dzsingisz egyik unokáját, Batut nevezte ki a nyugati hadjárat fővezérévé, és hatalmas hadsereg élén Európába irányította. A hadjárat során még a rabokból létesített alakulatok duzzasztották fel jelentősen a sereg létszámát. Volgai Bolgárország és Baskíria – a keleti magyarok földje – lerohanása után 1237-ben kezdődött a Batu és Szübeetej által vezetett második nagy nyugati hadjárat. A mongolok sorra bevették és felégették az orosz városokat (Rjazanyt, Moszkvát, Vlagyimirt, Szuzdalt, Jaroszlavlot stb.), majd dél felé fordulva 1238-ban ismét a kunok ellen vonultak. A kunok nagyfejedelem, Köten kán – aki a latin nyelvű forrásokban *Cuthen*, *Kuthen* néven szerepel, a magyar nyelv pedig *Kötöny* formában tartotta fenn nevét – ezúttal már nem kísérelte meg az ellenállást, hanem népével együtt menedéket kért IV. Béla királytól. Felajánlotta, hogy a katolikus hitre térnek, a magyar király pedig kezeskedett szabadságukért, s hogy megőrizhetik vagyonukat, ingó javukat. Miután így követek útján megállapodtak, 1239 húsvétján a kunok a Radnai-hágón át beköltöztek

Magyarországra. A fejedelmet megillető ünnepélyes fogadtatást Rogerius nagyváradi kanonok, a magyarországi tatárjárás szemtanúja és krónikása a következőképpen beszéli el: „A király pedig csodálatos pompával országának egészen a határáig elébe ment, és rendkívüli kitüntetésben és annyi megtiszteltetésben részesítette őt és embereit, hogy az ország lakosai emlékezetet meghaladó idők óta ilyet sem nem tettek, sem nem láttak. Végül – mivelhogy a nagy sokaság miatt azon a helyen nem tartózkodhattak kényelmesen, mert az a nép kemény és vad volt, és nem ismerte az alárendeltséget – nehogy megsértsék a magyarokat, vagy ők szenvedjenek sérelmeket ezektől, kijelölte melléjük egyik főemberét, hogy vezesse be őket az ország közepébe...” (Rogerius: *Siralmas Ének*. Horváth János fordítása).

6. KURGÁNSÍROK ÉS ŐSÖK SZOBRAI. A KUN STEPPE MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI EMLÉKEI

A kunok régészeti és művészeti emlékei a kelet-európai steppén. Temetkezési szokások: kurgánok, lovassírok, fegyverzet, lószerszám. Francia szemtanúk egy előkelő kun temetésén a Balkán-félszigeten. Fejedelmi sír az Azovi-tenger mellékén. Egy monumentális művészet: a halottak emlékére állított szobrok, az ősök szentélyei. Férfi és női viselet. Életmód, gazdálkodás, kézművesség. A kunok hitvilága: sámánizmus és az Örökkévaló Ég tisztelete.

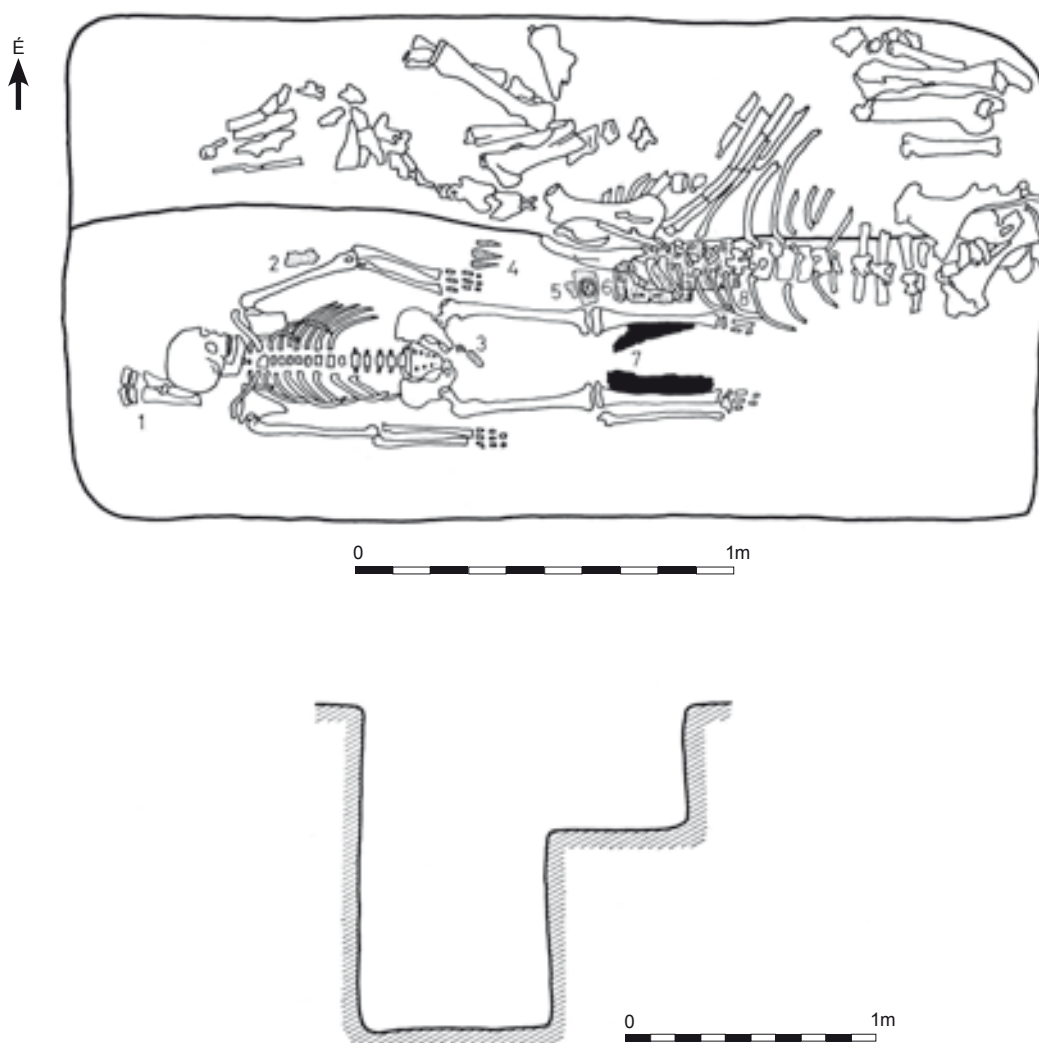
Itt a kopják kettétörnek,
itt a szablyák kicsorbulnak
a polovec sisakokon.
Ének Igor hadáról
(Képes Géza fordítása)

A 11. század közepén a kunokkal új régészeti kultúra jelent meg a Volgától nyugatra, az előző, besenyő-úz korszaktól eltérő temetkezési szokásokkal, tárgytipusokkal. A 13. századi kunok temetkezési szokásairól a korabeli szerzők is részletesen beszámolnak, így arról többen is tudósítanak, hogy a kunok nagy halmokat emelnek sírjaik fölé. Willelmus de Rubruk, aki 1253-ban utazott végig az Azovi-tenger partvidékén, a halmok sokaságáról számol be. A Krímtől a Volgáig két hónapon keresztül kísérték útjukat a kun halomsírok. „Mentünk-mentünk tehát kelet felé, és nem láttunk egyebet, mint az eget s a földet, olykor jobbkézről a tengert, melyet a Don tengerének mondanak, valamint a kunok sírhalmaikat, ezek már két mérföldnyi távolból szemünkbe ötlöttek, lévén az a kunok szokása, hogy az egész rokonság együvé temetkezik” (Itinerarium XIII. 3., Gy. Ruitz Izabella fordítása). Az útközben látott halomsíros temetőket nyilván nem mind a kunok létesítették, hiszen ez a temetkezési forma a késő rézkor óta szokásban volt, de a helyi emlékezet nekik tulajdonította a mongol hódítás előtt emelt kurgánokat. A régészeti kutatások igazolták a korabeli szemtanúk megfigyeléseit. A feltárt halomsírok általában nem voltak nagyon magasak. Egy Volga menti, 13–14. századi kun temetőben (Novonikolszkoje) 0,10-0,65 m magas és 8-33 m átmérőjű kurgánokat mértek fel a régészek, az egyes sírok között 10-15 m távolság volt. Az Azovi-tenger partvidékén, Nyizsnyaja Kozinka falunál feltárt 13. századi *Dzsurieva mogila* kurgán 80 m-es átmérőjével és 2,5 m-es magasságával a legnagyobb korabeli halomsírok közé sorolható. A szintén az Azovi-tenger partvidékén, Zamoszje falunál feltárt kun fejedelmi sír, a *Csingul-kurgán* magassága 5,8 m, átmérője 68 m volt. Albericus Trois-Fontaines-i cisztercita szerzetes krónikája szerint Jonas „királyt” (*rex Ionas*), az al-dunai kunok fejedelmét – aki a latin császár szövetségese volt a bizánciak ellen –, amikor 1241-ben Konstantinápolyban meghalt, mivel nem volt megkeresztelkedve, a város falain kívül helyezték örök nyugovóra egy igen magas halomban (*in altissimo tumulo*). A Codex Cumanicus szerint kun nyelven a *quryan* szó halomsírt, kurgánt jelent – ennek megfelelője a magyar nyelv *korhány* szava, mely tájnyelvi szóként maradt meg.

A társadalmi különbségek a temetkezési módban is megmutatkoztak. A steppén végigutazó Rubruk jelentésében több alkalommal is szól a kunok temetkezéséről. „A gazdagoknak gúlát is építenek, vagyis egy csúcsos házikót; némely helyen égetett téglából készült, nagy tornyokat láttam, másutt kőházakat, jóllehet errefelé nem találni követ. Láttam egy nemrégiben elhunytat, akinek magas póznák közé tizenhat lóboort akasztottak fel, minden égtáj felé négyet, és kumiszt tettek oda, hogy igyék, meg húsokat, hogy egyék, pedig a halott állítólag meg volt keresztelkedve” (Itinerarium VIII. 4.). A „halott háziként” szolgáló, kőből vagy téglából épített síremlékeknek a Fekete-tenger vidékén nem maradt régészeti

nyoma, ha volt ilyen, az valamilyen bálványt magában rejtő áldozati hely lehetett; az is lehetséges, hogy Rubruk mohamedán építményeket látott a közép-ázsiai pusztákon. A rudakra, póznákra húzott, és a sír fölé felállított kitömött lóbőrökről Plano Carpini is ír a tatárok szokásai között. Újabb kori néprajzi párhuzamok szerint ez a szibériai népeknél széles körben elterjedt szokás a temetés után a sírnál végzett szertartással kapcsolatos. Arra is van példa, hogy a kitömött lóbőrt utólag helyezték a félig betemetett sírgödörbe, a halott fölé. A korra jellemző, hogy hozzátartozói egy megkeresztelt kunt is őseik szokásai szerint temettek el.

A kunok a nomád népekre jellemző lovastemetkezés archaikus formáját hozták magukkal a Volgától nyugatra (46. kép). A hátsólovat egészben helyezték a sírba, míg a megelőző időszakban a kelet-európai steppe népei – így a besenyők és a magyarok is – a lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábcsontokkal temették el, az állat többi részét pedig feltorozták. A teljes ló eltemetése, amely a kelet-európai steppén utoljára az avar korban fordult elő, egyrészt kétségtelenül jelzi az állatállomány viszonylagos gazdagságát és az elhunyt családja gazdasági erejét, másrészt a kun törzsek sajátos ősi, belső-ázsiai

46. kép. Kun lovassír a Volga-vidékről (Novonikolszkoe, 16. kurgán, 13–14. század). A lovat a halott bal oldalán padkára helyezték (Komantseva 1977. nyomán) / Fig. 46. Cuman burial with horse (Novonikolskoe, Kurgan 16, 13th–14th century). The horse was placed on a bank on the left of the deceased (after Komantseva 1977)

hagyományaira enged következtetni – Belső-Ázsia hatalmas területein ez a szokás a 6–9. században általános volt. A kunok a lovat gyakran külön sírgödörbe helyezték. Amikor a lócsontok a halottal közös sírgödörben fekszenek, általában az emberi váz mellett baloldalt találhatók. Mindamellett a részleges lótemetkezés is megmaradt, leggyakoribb a felszerszámozott lóbőr (koponyával és lábcsontokkal) kiterített elhelyezése a halott mellett. A kitömött lóbőrös temetkezés is előfordul, abban az esetben gondolhatunk erre, amikor a részleges lóváz csontjait anatómiai rendben az emberi váz fölött találták meg. A lovastemetkezés különféle formái a kun törzsek különböző hagyományaival, egyes etnikai összetételével magyarázhatók, ugyanakkor társadalmi, vagyoni különbségeket is tükrözhetnek.

A kun temetési rítus egyik jellegzetessége a sírok kelet–nyugati tájolása (a feltárt sírok 18%-a), azonban gyakoribb a fejjel nyugat felé fektetés, ami szintén különböző törzsi hagyományokra, illetve a korábbi nomád népesség továbbélésére utal. Az orosz és ukrán régészek megfigyelései szerint a sírgödört gyakran deszkákkal vagy gerendákkal fedték le, és a sírhalomban kőburkolat vagy földdel kevert kövek találhatók.

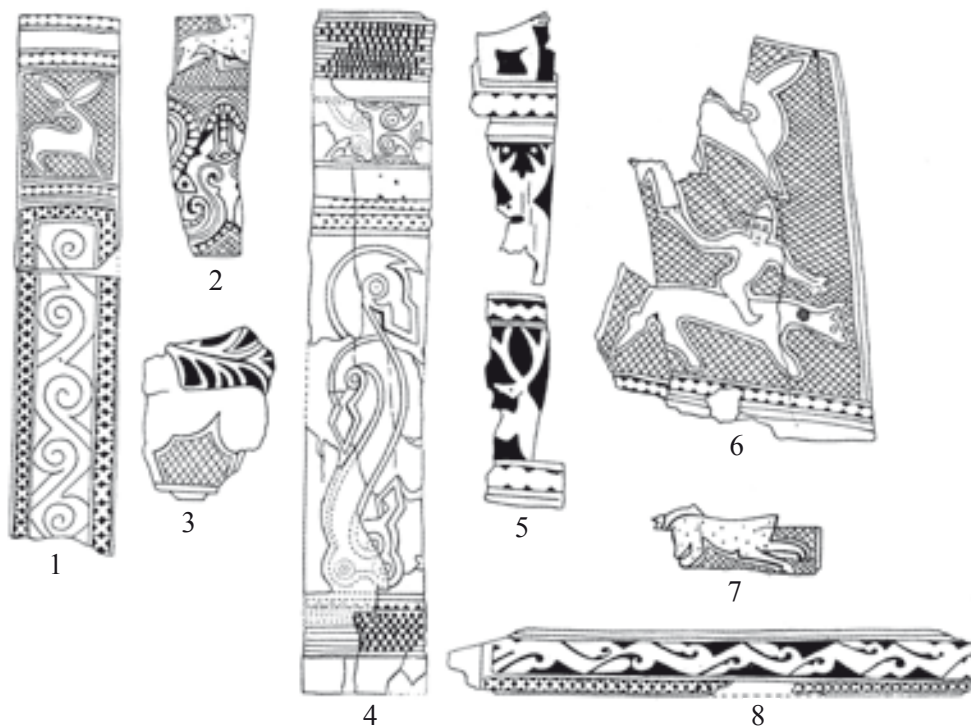
Joinville, IX. (Szent) Lajos király (1226–1270) életrajzírója egy szemtanú elbeszélése alapján írta le egy kun főember temetését. A latin császárság 1239–1240-ben szövetséget kötött a Dunától délre élő kunok fejedelmével, az említett Jonas kánnal. Jonas leányát a latin császárság rangban második embere, Narjot de Toucy lovag, a régens vette el feleségül, akinek első házasságából született fia, Philippe de Toucy szintén ott volt a kunok táborában. Ő mesélte el élményeit 1251-ben Szent Lajos királynak, amit Joinville megörökített krónikájában. A következőképpen történt az előkelő kun temetési szertartása: „Amikor egy gazdag lovag meghalt, egy nagy és széles gödört ástak, és ebben gazdagon felékesítve egy székre ültették, és oda tették vele együtt a legjobb lovat és a legjobb szolgáját elevenen. A szolga, mielőtt a gödörbe tették volna urával együtt, búcsút vett a kunok királyától és a többi gazdag úrtól; és a búcsúzás alatt ezek temérdek sok aranyat és ezüstöt dugtak a tarsolyába és azt mondták neki: «Majd ha én is a másvilágra érkezem, visszaadod nekem, amit neked adtam.» És ő azt mondta: «Szívesen megteszem majd.» A kunok nagy királya levelet adott neki, mely az ő első királyuknak szólt, akinek ebben megüzente, hogy ez a vitéz igen derék ember módjára élt, és igen jól szolgáltáta őt, ezért vegye szolgálatába. Mikor ez megtörtént, betették a gödörbe urával és az eleven lóval együtt; és aztán a gödörre jól összecsapolt deszkákat helyeztek, és mindenki kőért és földért szaladt. És mielőtt aludni mentek volna, már elkészítettek egy nagy hegyet fölöttük azok emlékére, akiket eltemettek” (Eckhardt Sándor fordítása nyomán).

A leírás hitelességét igazolják a halottkultusz régészeti kutatásokból ismert elemei: széles sírgödör a halott és a ló számára; az egész ló eltemetése; deszkákkal lefedett sírgödör; kővel kevert földből emelt nagy sírhalom. Ugyanakkor különleges temetkezési szokásokat is megismerhettünk: a halott székre ültetése; a szolga és a ló élve eltemetése; kincsek és levél küldése a másvilágra. Ilyen temetési mód bizonyára nem illetett meg mindenkit még a nemzetségi előkelők közül sem, mégis általános vallási képzetnek tartható, hogy a halott lelkének a másvilágon a földi életben megszokott dolgokra lesz szüksége. Jonas kán temetéséről szólva Albericus azt is elmondja, hogy élve temették mellé nyolc fegyverhordozóját, akik önként követték a halálba, valamint huszonhat lovat szintén elevenen. Nikétasz Khoniatész bizánci történetíró arról tudósít, hogy az elesett kun harcos mellé élve eltemették bizánci foglyát is, azonkívül leggyorsabb lovat, csontos íját, kétélű kardját. Itt nemcsak arról van szó, hogy az elhunytak a másvilágon is szüksége lesz hű szolgálókra: Györffy György magyarázata szerint a legjobb szolga és a fegyverhordozók a kísérő katonák közül kerültek ki, akik uruk társai voltak jóban-rosszban, tőle függött a jólétük, és hitük szerint mindez folytatódik, ha a másvilági útra is elkísérik. Ez is érzékelteti, hogy a kunok hiedelmei szerint az élők és a holtak világa között szoros kapcsolat van. Az életben maradt kun előkelők kincsek küldésével akarták biztosítani a túlvilági szellemek jóindulatát. A levél-motívum a kunok őskultuszába enged bepillantani. Az ősök birodalmában a kunok mitikussá vált „első királya” uralkodik, akivel az élő uralkodó dolga kapcsolatba lépni. Györffy György feltevése szerint a kunok

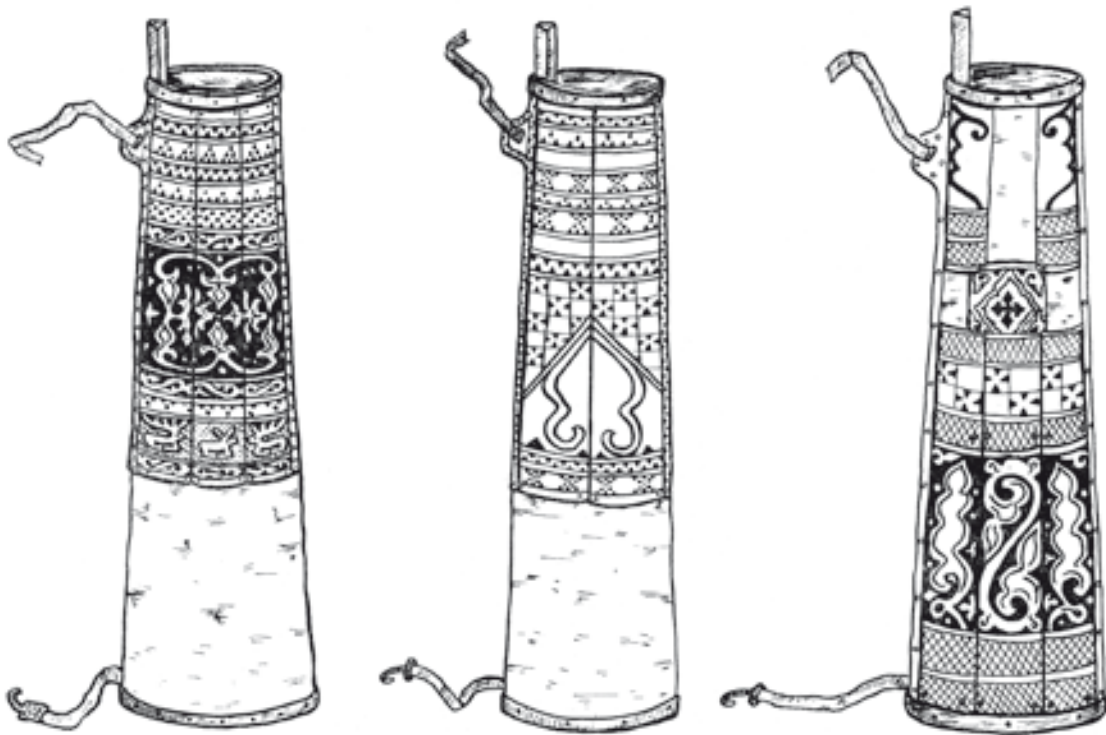
„első királya” történelmi személy, Könccsek kán lehetett, aki elsőként egyesítette a kun törzseket, örök-lődő fejedelmi hatalmat igyekezett kiépíteni, és személyének kultusza is kimutatható. Ez a magyarázat vitatható, mivel Könccsek nem vált igazi egyeduralkodóvá. Ha az „első király” alakjának történelmi sze-mély szolgált mintául, az inkább a szállásterületet meghódító valamelyik régebbi kán lehetett (Bönek, Sarukan). Valószínűbbnek tartjuk, hogy az oguzokhoz hasonlóan a kunoknak is volt mitikus ősök, a hősmondák kagánja, aki népét sikerrel vezérelte új legelők szerzésére és ellenségeik legyőzésére.

Joinville azt is leírja, hogyan kötött vérszerződést a latin császár a kunokkal. Az ezüst kupába eresztett véruket borral és vízzel összekeverték és ittak belőle, így a kunok hite szerint vértestvérekké vál-tak. A szertartás végén egy kutyát hajtottak át a francia bárók és a kun főemberek között, és kardjuk-kal összevagdalták. A kunok azt mondták, így járjanak ők maguk is, ha hűtlenek lesznek egymáshoz. Ugyanezt cselekedték a kunok néhány évvel később István ifjabb király és Erzsébet kun hercegnő eljegyzésén is; az eset az analógiás varázslás remek példája. A kutyára vagy farkasra való esküvés más steppei népeknél, a magyaroknál, bolgároknál, mongoloknál is szokás volt.

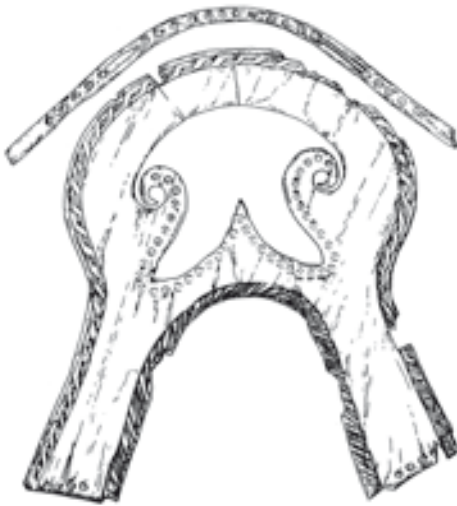
A kunok anyagi kultúrájáról elsősorban a kurgánsírokból származó régészeti leletanyag tájékoztat: viseleti tárgyak, fegyverek, lószerszám. A keletről hozott hagyományos steppei elemeket általában a lovasfelszerelésben és a fegyverzetben lelhetjük fel. A nomád kultúra legfontosabb elemei és újításai minden korszakban a belső-ázsiai és közép-ázsiai központi területeken alakultak ki, és onnan terjedtek nyugat felé. A kunok is hoztak magukkal új tárgytípusokat. Ilyennek tarthatók a vaskos szájvasú csikó-zablák, a széles, egyenes talpalójú kengyelek, a lószerszámra való csont szíjszorító lemezek, a tegezre használt csont függesztőfülek bizonyos típusai – ezeknek továbbfejlődött változatai a mongol korban is megtalálhatók (47–49. kép). Ugyanakkor egyes korábbi tárgyfajták is továbbélnek (pl. a besenyők-nél elterjedt egyenes szájvasú, csukló nélküli zabla, a kerek kengyel). A hadviselésben a 11–12. század-ban bekövetkezett változások a nomádok fegyverzetében is éreztették hatásukat. A könnyűlovas nomá-dok védőfegyverzetében is megjelenik a vasszak és a sodronypáncél; a nyilak között gyakoribbá válnak

47. kép. Csontból faragott tegezdíszek kun sírokból (Pletneva 1958. nyomán) / Fig. 47. Carved bone quiver ornaments from Cuman graves (after Pletneva 1958)

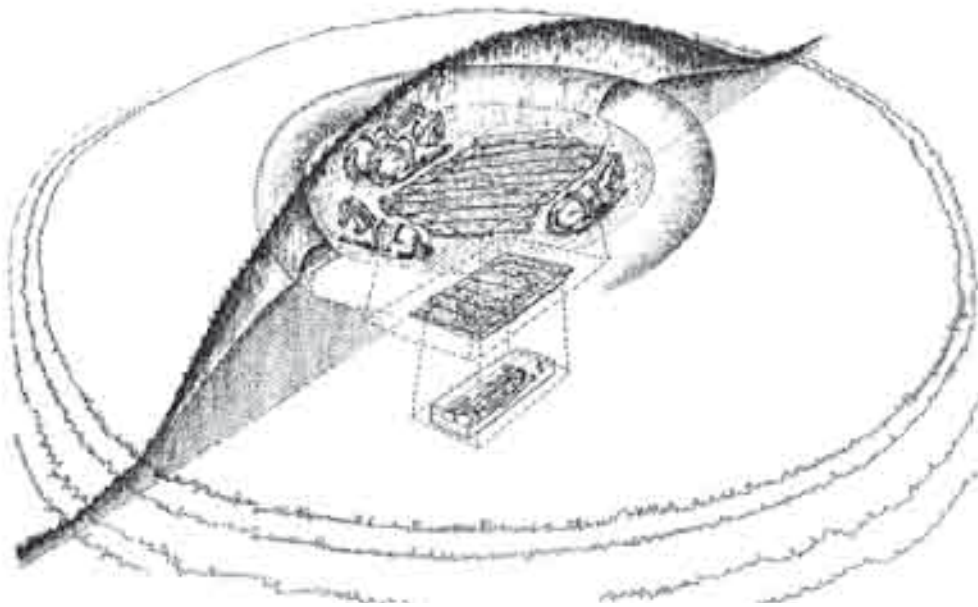
48. kép. Faragott csontlemezekkel díszített 13–14. századi kun tegezek rekonstrukciója (Malinovskaja 1974. nyomán) / Fig. 48. Reconstruction of 13th–14th-century Cuman quivers decorated with carved bone plaques (after Malinovskaja 1974)

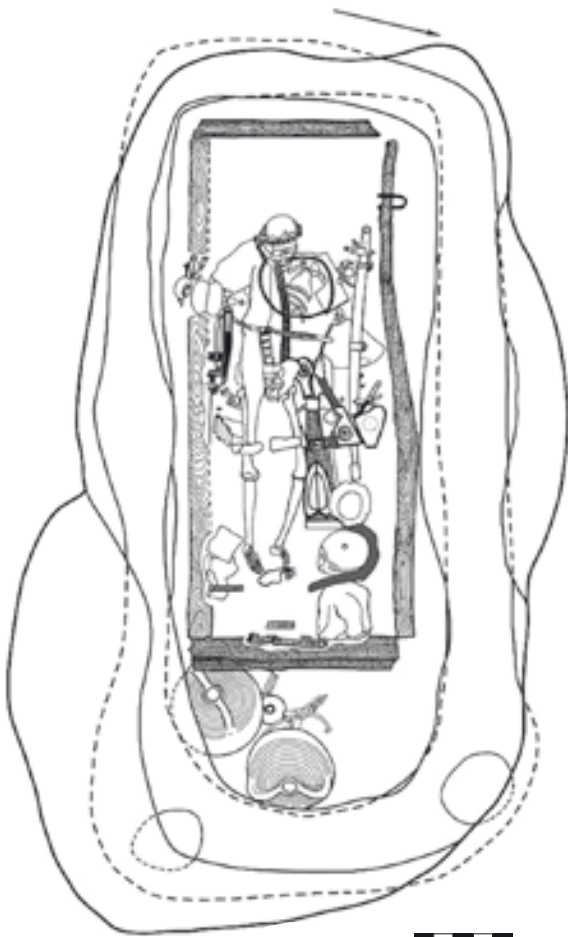
49. kép. Nyeregkápá faragott csontlemez díszje a Rosz folyó vidékéről, 12–13. század (Zelenki, 303. kurgán). Magas kápájú, ún. kitaj típusú nyereghez tartozott (Pletneva 1973. nyomán) / Fig. 49. Carved bone plaque ornament of a saddle-bow from the Ros River region, 12th–13th century (Zelenki, Kurgan 303). It belonged to a so-called Kithan type saddle with high bow (after Pletneva 1973)

az acélezott, páncéltörő típusok; a szablyák hosszúsága és súlya megnő. Ezek a változások jelzik, hogy a kunokkal szemben álló hadviselő felek rendszerint páncélozottak voltak (oroszok, bizánciak, magyarok), és a közelharc jelentősége megnőtt.

Ukrán régészek 1981-ben tártak fel egy kun fejedelmi sírt az Azovi-tenger északi partvidékén, a Molocsnaja folyó közelében, Zamoszie falu határában, a Csingul patak magaspártján, az 5. számú, ún. Csingul-kurgánt (50–51. kép). A lelőhely abba a körzetbe esik, ahol az óorosz évkönyvek adatai alapján már régóta feltételeznek egy kun fejedelmi szálláshelyet. V. V. Otroscsenko és Ju. Ja. Rasszamakin régészek leletközlése szerint a halomsír alatt, kb. 5,80 m mély sírgödörben, fejfelnyugat felé, fakoporsóban feküdt egy 40-50 év körüli férfi csontváza. A sírgödör körül külön gödrökben öt felszerszámozott ló csontvázat tártak fel nyereggel és aranyozott ezüstveretekkel díszített kantárszíjakkal. A halott öltözéke arannyal átszőtt bizánci selyemből készült kaftán volt,

50. kép. Csingul-kurgán, az Azovi-tenger mellékén négy lóval eltemetett kun fejedelem sírja
(Zamozsie 5. kurgán, Ukrajna, Selmeczi 2011b. nyomán) / Fig. 50. Chingul Kurgan, the burial of a Cuman chief
interred with four horses near the Sea of Azov (Zamozhne, Kurgan 5, Ukraine, after Selmeczi 2011b)

51. kép. Csingul-kurgán, a kun fejedelmi sír rajza
(Otroščenko–Rassamakin 1986. nyomán) /
Fig. 51. Chingul Kurgan, drawing of the burial of
the Cuman chief (after Otroshchenko–Rassamakin 1986)

52. kép. Csingul-kurgán, a kun fejedelem elektronból fonott nyakéke (Otroščenko – Rassamakin 1986. nyomán) / Fig. 52. Chingul Kurgan, the interwoven electrum necklace of the Cuman chief (after Otroshchenko – Rassamakin 1986)

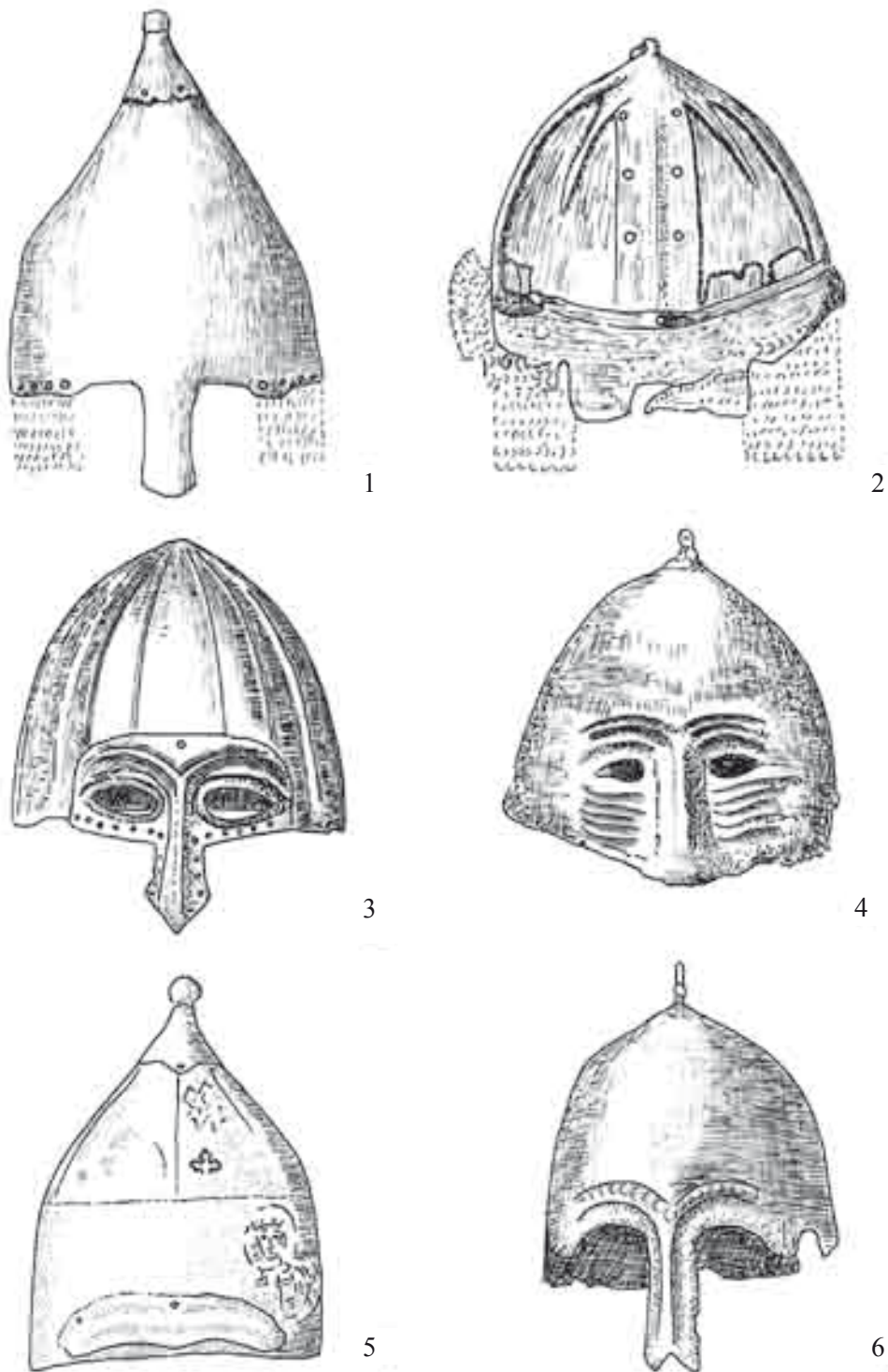
három selyemöv aranyozott ezüstcsattal és veretekkel, fején aranyozott veretekkel és drágakövekkel díszített kerek sapkát, lábainál aranszalagokat tártak fel. Mellén vastag elektronlánc feküdt, bal lábánál fonott arany nyaklanc került elő (52. kép). Két kezén egy-egy drágaköves aranygyűrűt találtak. Jobb kezében kiegyenesített arany nyakpercc volt, mely talán korbácsnyélként szolgált. Baloldalt helyezkedtek el a fegyverei: szablya, íj készenléti íjtartóban, melyet aranyozott ezüstlemezek borítottak, tegez 5 db nyíllal, aranyozott sisak, sodronying, kerek fapajzs ezüstlemez borítással és három kés (53. kép). A bal vállnál aranyozott ezüstcsésze és cibórium (áldoztató kehely) feküdt. A koporsón kívül a sír végében edények foglaltak helyet: amphorák, palackok és egy albarello (szíriai festett fajansz edény). A textilmaradványok hat, bizánci selyemből készült, aranyhímzéssel és brokátszalagokkal díszített kaftánból származnak. Az egyik kaftánt orosz miseruhából alakították át. A tárgyak a 13. század első felére vagy közepére keltezhetők, a fejedelmet bizonyára még a mongol hódítás előtt temették el. Az egyházi tárgyak arra utalnak, hogy az elhunyt meg volt keresztelve,

akár a magyarországi domonkos térítés, akár a pravoszláv egyház végezte ezt.

A temetési szertartás jellegzetes kellékei a bronzból vagy rézből készült bográcsok, amelyek gyakran előfordulnak a gazdag kun sírok mellékletei között a Dnyeper és a Don közötti területen (54. kép). A bográcsokban vagy mellettük juh- vagy madárcsontokat, valamint faedény maradványokat találtak, tehát a másvilági útra szükséges ételt helyezték a sírba a bográccsal, amely valószínűleg áldozatok bemutatására is szolgált. Miután ez a tárgy csak az előkelő réteg sírjaiban fordul elő, ebből arra következtethetünk, hogy a törzsi-nemzetségi arisztokráciának fokozott szerepe volt a vallási szertartásokban.

A dél-oroszországi kunok anyagi és szellemi kultúrájának talán legszebb emlékei a halottak tiszteletére emelt, férfiakat és nőket egyaránt ábrázoló kőszobrok, melyeket a későbbi orosz és ukrán lakosság *kamennaja babának* nevezett el. (Az elnevezésben megmaradt a török *baba* 'anya, ősz' szó, a kifejezés jelentése tehát „kő-ősz”). A Codex Cumanicusban lejegyzett kun szó, a *sin*, a halott képmását jelenti. A Fekete-tenger vidéki steppén régebben ezrével álltak az ilyen szobrok, melyek szigorúan kötött ikonográfiai szabályok szerint, álló vagy ülő testtartásban, hasuk előtt összekulcsolt kezükben ivőedényvel, díszes viseletben, a messzeségbe révedő tekintettel ábrázolják az elhunytat. A szobrok többségét az idők folyamán eredeti helyükről elhurcolták, összetörték, építőanyagként használták fel, megsemmisítették – a helyi pravoszláv lakosság ugyanis ezeket pogány bálványoknak tartotta. Múzeumokban, szabadtéri bemutatóhelyeken vagy másutt mindössze 644 db maradt meg (más felmérés szerint 730 db). Újabb régészeti ásatások során fából készült szobrok is előkerültek, természetesen ezekből jóval kevesebb maradt meg.

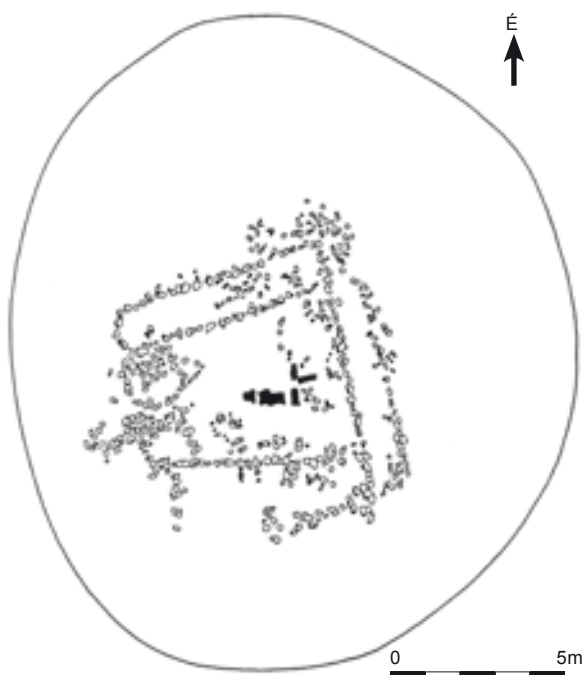
A régi kunoknak erről az egyedülálló művészetéről már a korabeli utazók is tudósítottak. Willelmus de Rubruk közlése szerint: „A kunok nagy halmot emelnek a megboldogult felett, és szobrot állítanak neki, mely Keletnek néz, és a köldöke előtt serleget tart a kezében” (Itinerarium VIII. 4.). Nizami 12.

53. kép. 12–13. századi steppei sisakok. 1. Ismeretlen lelőhely (Ukrajna). 2. Peski, 323. kurgán (Ukrajna). 3. Nikolszkoje (Oroszország). 4. Zamozsie, 5. kurgán, „Csingul-kurgán”. 5. Vatra Moldoviței–Hurghişca (Románia). 6. Moscu (Románia) (1–3. Kirpičnikov 1971. nyomán, 4. Otroščenko–Rassamakin 1986. nyomán, 5–6. Spinei 1982. nyomán. A szerző rajza) /Fig. 53. 12th–13th-century helmets from the steppe. 1. Unknown find-place (Ukraine). 2. Peshki, Kurgan 323 (Ukraine). 3. Nikolskoe (Russia). (1–3 after Kirpichnikov 1971) 4. Zamozhne, Kurgan 5, Chingul Kurgan (after Ostroshchenko–Rassamakin 1986). 5. Vatra Moldoviței–Hurghişca (Romania). 6. Moscu (Romania). (5–6. after Spinei 1982) (drawn by the author)

54. kép. Kun bronz üst, az áldozati szertartásoknál volt szerepe (Gorbenko–Korenjako–Maksimenko 1975. nyomán. Dékány Ágoston rajza) / Fig. 54. Cuman bronze cauldron, used during sacrificial rituals (after Gorbenko–Korenjako–Maksimenko 1975, drawn by Ágoston Dékány)

55. kép. Donyec vidéki kun szentély: kettős kökerítés, bejárata a nyugati oldalon, közepén állították fel az elhunytak szobrát (Novoszelovka, 2. kurgán, Švecov 1979. nyomán) / Fig. 55. Cuman shrine in the Donets region: double stone enclosure, entrance in the west; the statues of the deceased were erected in the centre (Novoselovka, Kurgan 2, after Shvetsov 1979)

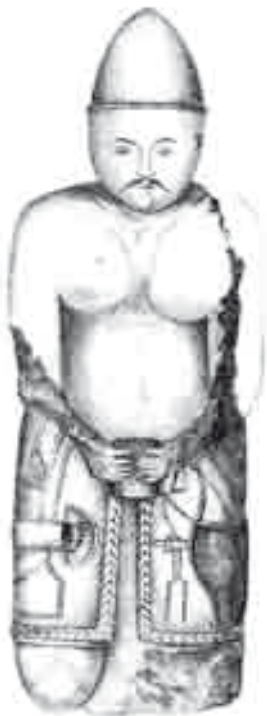
század végi perzsa költő szemléletesen írja le, hogy az arra haladó kunok hétrét görnyedve hajolnak meg előttük, a lovasemberek egy nyílvevessőt, a pásztorok egy juhot hagynak ott tiszteletadás végett.

A régészeti ásatások tisztázták, hogy a szobrokat soha nem az elhunyt sírja fölé, hanem különálló magas halmon, rendszerint korábbi kurgánok tetején állították fel, mindig arccal kelet felé. A férfi és női szobrok általában párosan vagy csoportosan álltak egy helyen, szárazon rakott kökerítéssel körülvett térség közepén, közelükben áldozati gödröket tártak fel tüzelésnyomokkal és áldozati állatok (ló, szarvasmarha, juh, teve, kutya, farkas) maradványaival; néhány esetben emberáldozatra utaló maradványok is voltak. Általánosan elfogadott az a magyarázat, hogy a kővel kerített térségek a szobrokkal szentélyek, az őskultusz színhelyei (55. kép). A szobrok azt a hiedelmet testesítik meg, hogy a halott lelke egy ideig az élők között marad, és maga is részt vesz a halotti toron, majd a másvilágra vezető út megtétele után a nemzetséget oltalmazó ősök szellemei közé kerül. Az újabb ásatási eredmények szerint a szobrokkal kapcsolatos halottkultusznak többféle megnyilvánulási formája volt. Különböző típusúak lehettek az áldozóhelyek: a szobrokat gödörbe állították, az áldozóhelyet a felszínen alakították ki, vagy tetővel ellátott épületet emeltek a szobroknak. A régészeti feltárásokon találtak épen megmaradt szobrokat is, de több esetben megfigyelték, hogy a szobrokat még maguk a kunok törték össze. Fodor István úgy véli, hogy az áldozóhelyek a szobrokkal olyan halotti emlékhelyek, ahol a temetés után hosszú

idő elteltével összegyűlik a rokonság azért, hogy a halottól végleg elbúcsúzzon. Ezután a halott szobrát összetörhették, mivel a lelke már megérkezett a másvilágra.

A kun szoborállítás szokása az Altaj vidéki türkök 6. században kialakult, hasonló hitvilági háttérrel rendelkező művészetére vezethető vissza, azzal a különbséggel, hogy a türkök csak férfiaknak állítottak szobrokat, azok a kövel kerített négyszögletes térségek keleti oldalán állnak, nem a közepén, a szobrok előtt kelet felé kősorok húzódnak, a kövek valószínűleg a megölt ellenségek jelképei. A hangsúlyozott viseleti részletekkel ábrázolt türk szobrok behajlított jobb kezükben tartják az edényt. Az edényt két kézzel tartó szobrok később, a 8. században jelennek meg. A dél-oroszországi szobrok közvetlen előzményei a Hétfolyó vidékén, a kimekek 9–11. századi művészetében fedezhetők fel, ahol először fordulnak elő női szobrok. Ezen a vidéken a 11–12. században ért véget a kőszobrok állításának szokása, valószínűleg az iszlám elterjedésével kapcsolatosan.

Sz. A. Pletnyova és G. A. Fjodorov-Davydov rendszerezése szerint a kelet-európai steppe kun szobrai különböző típusokba sorolhatók, így előfordulnak a Hétfolyó vidéki kimek szobrászat sztéleszerű, egyszerű ábrázolásai is, az emlékek többségénél azonban a viselet egészen részletező, és az arcok egyéni, portrészzerűek. A szobrokat a rajtuk ábrázolt viseleti tárgyak, fegyverek, eszközök alapján lehet egyértelműen a kun időszakra keltezni, mivel régészeti párhuzamaik a 11–13. századi nomád sírleletek között található meg, s a stratigráfiai megfigyelések is ezt a keltezt igazolták. A művészeti szempontból legfejlettebb ábrázolások, a 12. században kialakuló realiztikus körplasztikák mind a férfi, mind a női szobrok tekintetében uralkodó típust képviselnek a Dnyeper és a Don közötti steppéken, a kun szállásterület központi részén. A fejlődés utolsó fázisában, a 13. században ismét leegyszerűsödik a szobrok megmunkálása. Ez a művészet jelentős kézműves réteget foglalkoztatott olyan mesterségekben, mint a kőfejtés, kőfaragás, kőszobrászat, faszobrászat. A kőbányákban kifejtett homokkő vagy gránit kőtömböket a bányák környékén levő kőfaragó műhelyekben munkálták meg, majd a felállítás helyére, néha 100 km-re is elszállították.

56. kép. Kun férfi szobra Jerney János gyűjtéséből (Jerney 1851. nyomán) / Fig. 56. Statue of a Cuman man from János Jerney's collection (after Jerney 1851)

A férfiszobrokat harci viseletben ábrázolják (56–57. kép), vékony, kipödört bajuszt viselnek, szakálluk nincs, hajukat hátul egy vagy három varkocsba fonják, vagy pedig a három hajfonatot a tarkónál csomóba kötik. Fejüket kúpos sisak fedi, néha a tarkó- és nyakvédő páncél is látható. Testükön elől két mellvédő korong, hátul egy vagy két hátvédő korong van, amelyeket a vállon átvetett szíjjakkal rögzítettek. Megfelelőik előkerültek a sírmellékletek között: vas- és ezüstlemezek közé fogott bőr- vagy nemezkorongok. Ezeket a bőrvért vagy a kaftán fölött viselték. A felső ruha közepén záródó, térdig érő kabát a ruhaszárnyak szegélyén geometrikus díszítéssel. A felső karon széles, pántszerű vagy négyszögletes díszítés van, ezek nemez vagy szövet rátéteket érzékeltetnek. Az övek egyszerűek, nincs rajtuk vereteket vagy mintát jelentő díszítés. Az övre függesztve látható baloldalt az íj íjtartó tokban, szablya, tűzszerszám, zacskó, csiholó és fenőkő, jobboldalt tegez, kés és fésű; néhány esetben más tárgyak is: korbács, ár, bogozó, kampó és valamilyen zeneszerszám. Felismerhető az íjtartó típusa, ez készenléti

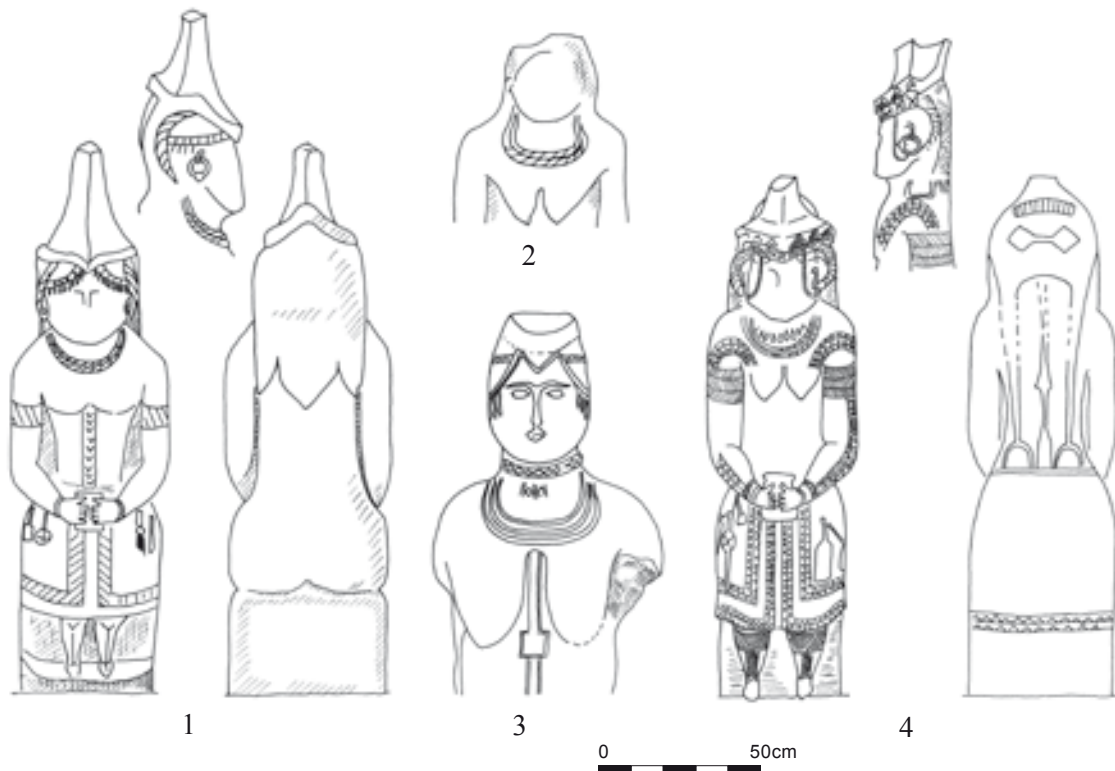

57. kép. A kun férfi szobrok különféle típusai (Pletneva 1974. nyomán, a szerző rajza) / Fig. 57. Various types of Cuman male statues (after Pletneva 1974, drawn by the author)

íjtartó, amelyben az íjat felajzott állapotban helyezték el. Használata a kunoknál általános volt. A szobrokon nadrágot nem ábrázoltak, csak sejtethető, hogy buggyos nadrágot hordtak. A csizmák szára magas, csúcsos és szíjjal kapcsolódik az övhöz. Ez azt jelenti, hogy a csizmák szára puha bőrből készült.

A női szobrok (58. kép) fejrevalói igen változatosak, hat típus különböztethető meg. Leggyakoribbak a magas, kúpos kalapok, de előfordulnak alacsonyabb fejfedők, lapos főkötők, fejhez simuló csuklyák is. Mindegyik típushoz hátul lelógó szövetfátyol csatlakozik, amely teljesen eltakarhatja a hajfonatokat, máskor egy vagy két hajfonat látszik. A fej két oldalán, a fül mögött ívelt, szarv alakú dísz van; ez azzal a korabeli nomád női sírok mellékletei között előforduló, sajátos fejdíszrel azonosítható, amely egy vékony, hengeres alapra szorosan egymás után felhúzott nagyszámú ezüstkarikából áll. A szobrok fejdíszén látható rovátkolás érzékelteti ezeket a karikákat. A különféle fülbevaló típusok is gyakoriak, egyik-másik egyezik a korabeli régészeti leletekkel (59. kép). A nyakon függőből összeállított nyaklánc és torques (nyakperec) van; ezek valószínűleg összetett nyakdísz képeztek oly módon, hogy a torquest a nyakláncához kapcsolták, tehát nem vette körül a nyakat, hanem elől függött. A nyakláncról közepén, külön szálon kis geometrikus tárgy lóg, valószínűleg amulett-tartó. A felső ruha és a csizmák a férfi szobrokéhoz hasonlóak. Az övre függesztve jobboldalt (néha baloldalt) kerek tükör, fésű, kés, erszény van, ezen kívül gyakran még egy hosszú bojt vagy kendő is látható.

A szobrok kezében levő edények csupor, pohár vagy serleg formájúak, nyilvánvalóan ivóedények.

58. kép. A kun női szobrok különféle típusai (Pletneva 1974. nyomán, a szerző rajza) / Fig. 58. Various types of Cuman female statues (after Pletneva 1974, drawn by the author)

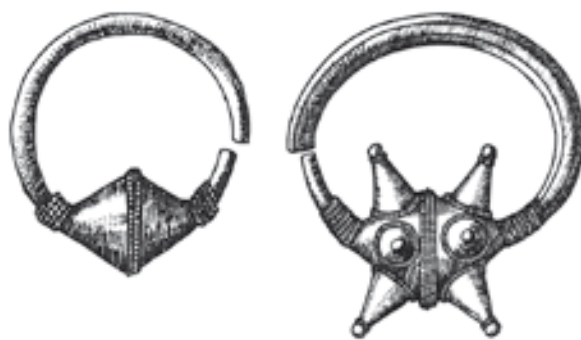
A szoborállítás szokásában és a szentélyek szerkezetében a türköktől a kunokig lényeges változások történtek, nyilvánvaló, hogy a szobroknál végzett szertartások hitvilági háttere is megváltozott. Általánossá vált a férfi- és a női szobrok együttes felállítása a szentélyen belül központi helyen, a szobrok arcvonásai egyéniek lettek. A szentélyek jelentősége megnőtt a társadalom életében, bár eredeti funkciójuk bizonyára megmaradt: ezeken a halottnak szentelt helyeken végezték a temetés utáni szertartásokat egészen addig, amíg a halott lelkének a másvilágra vezető útja tartott. Amint a halott lelke megérkezett a másvilágra, a nemzetséget segítő ősök szellemei közé kerülhetett akkor, ha minden szertartást megfelelően végeztek el. Ettől kezdve a szentélyek az őskultusz áldozóhelyei. A női szobrok állítása valószínűleg azzal van összefüggésben, hogy a nagycsalád vagy nemzetség élén álló asszony társadalmi szerepe megnőtt, szükség esetén egyedül irányította a nomád gazdaságot. A nő szimbolikus, mitológiai szerepével – esetleg az anyaistennő képzetével – is lehet magyarázni a női szobrok elterjedését. Annyi bizonyos, hogy az élők számára fontos volt mind a közösséget vezető férfi, mind a nő szellemének segítő ereje, az utóbbi feladata lehetett a termékenység, bőség, gazdagság biztosítása az evilági rokonság számára. A férfiszobrok esetében jogos a feltételezés, hogy a nemzetséget segítő ősök régi kultusza lassanként átalakult az egész társadalmat vezető kiemelkedő személyiségek kultuszává. Ez az a réteg, amelynek tetteit hősi énekek elevenítették meg. Ennek a rétegnek a tagjai váltak haláluk után a közösség boldogulását, a nyájak sokaságát, a legelők bőségét, az asszonyok termékenységét és az ellenség pusztulását elősegítő szellemekké. A Joinville által megörökített temetési szertartásra gondolva a szobroknak bizonyos mágikus közvetítő szerepet is tulajdoníthatunk a társadalom e világon maradt, illetőleg a másvilágra költözött része között. Az élethűen elkészített szobor tudniillik az elhunyt egyik lelkének, a szabad léleknek a tartózkodási helye lehetett, a szentélykerítések pedig egyrészt elválasztják az élők és a holtak világát, másrészt a gonosz szellemektől óvó mágikus akadályok.

Korábban az volt az orosz kutatók véleménye, hogy a mongol hódítás után a kunok már nem állítottak szobrokat, mivel a mongolok a törzsi-nemzetségi arisztokráciát felszámolták, s bár a nép nagy része a steppén maradt, eltűnt az a társadalmi réteg, amelyhez a vallási képzetek kapcsolódtak. Az újabb kutatási eredmények szerint a szobrok állítása a mongol uralom alatt is folytatódott, s csak a 14. század első felében, az iszlám terjedésével szűnt meg.

A kunok halotti kultuszának és művészetének a türkökig visszavezethető volta megengedi, hogy a vallási képzetekben és a mitológiában is keressünk hasonló vonásokat. A belső-ázsiai lovasnomád népek ősi kultúrájában közösnek tartható az Örökkévaló Ég kultusza. Ég-isten, a legfőbb isten neve (Tengri) a 8. századi türk feliratokban is gyakran előfordul. Kagánok és népek Ég-isten rendelkezéséből emelkednek fel vagy hanyatlanak le. A türk Bilge kagán „Ég-istenhez hasonló, Ég-istentől teremtett”. A türk nép sorsáról Ég-isten és a szent Föld-Víz-isten határozott. A 13. századi mongoloknál az Örökkévaló Ég a legfelsőbb lény, a mindenható isten; a legfőbb istenbe vetett hitük már közel állt a monoteizmushoz, nagykánjaik ezért is érdeklődtek annyira a tételes vallások tanításai iránt. A kunoknál a halotti szobrok művészetének az egész törzsszövetség területén elterjedt, egységes ikonográfiai szabályai egységes vallási képzetekre utalnak. Nyilvánvaló, hogy az arccal kelet felé forduló és itáláldozatot bemutató szobrok ugyanazon istenség tiszteletét fejezik ki – a középkori steppei nomád társadalmak mitológiai rendszerének megfelelően elsősorban a felső Ég-istenét, akinek a Nap is az egyik megjelenési formája.

Írott forrásaink nem adnak összefüggő képet a kunok hitvilágáról, így annak csupán egyes elemeit tudjuk adataink segítségével feleleveníteni. Johannes Plano Carpini ferences szerzetes, akit IV. Ince pápa 1245-ben küldött követségbe a mongol kánhoz, lejegyezte a szellemvilággal közvetítő személy, a sámán kun nevét: *kam*. A szintén ferences Willelmus de Rubruk néhány évvel későbbi útjának leírásában ugyancsak említi ezt a nevet *chan* formában, amikor a sámánok (*divini*) tevékenységéről szól. Ő 'varázsló, jövendölő' értelemben használja a szót. „Egyes sámánok szellemeket is idéznek... Az a kám, aki a szellemet megidézi, elkezd mondani az ő varázsképeit, majd a kezében tartott dobot erősen a földhöz vágja. Végül elkezd örjöngeni és megkötözteti magát. Ekkor a sötétben előjön a szellem...” (Itinerarium XXXV. 12.). Hasonló értelemben az 1330 körül lejegyzett *Codex Cumanicus*ban is megtalálható ugyanez a szó, nőnemű alakban: *incantatrix – kam katun* 'bűbájló, varázslónő'. Egyes dél-szibériai török népek még a közelmúltban is így nevezték sámánjaikat. A sámánizmus egyes elemei kimutathatók a jelentős kun alapnépességgel rendelkező Moldvában, ahol a 17. században még általános volt a bűbájos férfiak és nők tevékenysége, mint a sámán mesterség továbbélése. Bandinus, Moldva katolikus püspöke 1648-ban a pápának küldött jelentésében leírta a bűbájosok révületbe esését, ami a sámánrévület megfelelője. Tapasztalatai szerint: „A bűbájoskodás és rontás mesterségét gyakorolni és tanulni mindenkinek szabad és mindenkire nézve tisztességhozó.”

A régi kunok világgépére a szibériai és belső-ázsiai vadász- és pásztornépek hasonló hiedelemvilágából is tudunk következtetni. Az ezeknél a népeknél közös sámáni világgép szerint a többretegű felső, középső és alsó világot a világfa kapcsolja össze, ez mintegy útként szolgál a sámán számára, hogy eksztatikus utazása során a földi élet helyét jelentő középső világból eljusson a közönséges ember számára megközelíthetetlen alsó, illetve felső világba, ahol a természetfölötti lények lakoznak. Ezt a világgépet láthatjuk a sámándobok ábrázolásain különböző népeknél. Ennek a népi elképzelésnek az ősi voltára utal, hogy már a 6–8. századi türkök is hasonlóan gondolkodtak a világ rendjéről:

59. kép. Kun típusú ezüst fülbevalók 12–13. századi nomád sírokból (Zelenki, Nyizsnyaja Kozinka) (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 59. Cuman type silver earrings from 12th–13th-century nomadic graves (Zelenki, Nizhnaya Kozinka) (drawn by Ágoston Dékány)

Amikor fent a kék ég,
s lent a fekete föld megteremtett,
a kettő közé az ember fiai teremtetek.

Kül tegin felirata

(Kakuk Zsuzsa fordítása)

A történeti lovasnépeknél – avaroknál, türköknél, mongoloknál – is megtaláljuk a sámánokat, de nem a hagyományos szerepkörben. A nomád birodalmak uralkodó rétegének környezetében élő sámánok kiváltságos réteget, valóságos papi rendet – ún. sámán-arisztokráciát – alkottak, amelynek tagjai nem a hagyományos értelemben vett sámánok, hanem a fejedelem által kijelölt udvari tisztségviselők voltak. Tevékenységük nem merült ki a varázslással-bűbájlással való jövendölésben, gyógyításban és mágikus praktikákban, feladatuk legfontosabb része a dinasztia uralmát biztosító és szentesítő szertartások lebonyolítása, valamint az uralkodóház dicsőségét hirdető legendakör ápolása volt. Nem véletlen, hogy a kitűnő szemű Rubruk a sámánokat a mongolok papjainak tartotta. A fejlődés hasonló útjain járó, a kora feudális állam küszöbére érkező kunoknál is ilyesféle intézmény lehetett kialakulóban, amikor a mongol hódítás következtében a törzsszövetség széthullott.

A kun törzseknek akár a belső-ázsiai pusztákon, akár a Fekete-tenger vidékén alkalmuk volt megismerkedni a különböző tételes vallásokkal, vándorlásaik során a buddhizmussal, a nesztoriánus kereszténységgel és az iszlámmal, a Volgától nyugatra pedig a bizánci és a latin kereszténységgel. A buddhizmus észak felé a Balhas-tó vidéki ujgurokig terjedt el ebben a korszakban. A belső-ázsiai népek között még a 13–14. században is elterjedt volt a nesztoriánus kereszténység – Nestorius konstantinápolyi pátriárka (428–431) eretnek tanításai Jézus kettős, egyszerre isteni és emberi természetéről –, ennek a szíriai eredetű egyháznak a hívei voltak Marvazi értesülései szerint a qunok is. A mongol népek közül a kereitek tértek át a nesztoriánizmusra a 12. században, s ez kedvelt vallás volt a merkitek, a najmanok és a török önggütök között is. A nesztoriánus papok működését a mongol nagykánok is engedélyezték udvarukban, Rubruk is találkozott velük. Az iszlám térítés a 13–14. század előtt nem érte el Belső-Ázsia keleti és északi részét, ahonnan a kun törzsszövetséget alkotó néprészek származhattak, mohamedán kereskedők viszont oda is eljutottak. Az Aral-tótól északra elterülő steppén a kipszak törzseknek erősödött a kapcsolata az iszlám országokkal, később a Volga-vidéken ez folyamatossá vált. Kun területen, a Volga torkolatánál feküdt Szakszin városa, a távolsági kereskedelem egyik központja, nagyrészt mohamedán lakossággal, s a volgai kunokkal észak felől szomszédos volt a 10. század elején muszlim hitre tért Nagy-Bolgárország. Tudunk arról, hogy a 12. század végén uralkodó Kőncsek kán egyik fiát küldte követségbe a bagdadi kalifához. Annak mindenestre nincs nyoma, hogy a kunok bármelyik tételes vallás miatt elhagyták volna ősi hitvilágukat, s adatok híján azt sem tudjuk, hogy ezek a válások milyen hatást gyakoroltak hiedelemrendszerükre. A kelet-európai steppén a bizánci kereszténységet felvett népekkel – orosz fejedelemségek, krími városok, grúz királyság – a kunok folyamatosan érintkeztek, a kereszténység felvétele mégsem történt meg, legfeljebb elszigetelten, az orosz fejedelmekkel házassági kapcsolatba került egyes törzsfői családokban, illetve a grúz királyságba költözött kunok esetében. Ezért visel keresztény nevet Kőncsek kán fia, Jurij és Kőbek kán fia, Danyiil, akik 1223-ban elesetek a Kalka menti csatában. A csata előtt Basztij kun fejedelem maga is megkeresztelkedett. A nyugati kereszténységet a domonkos szerzetesek az 1220-as években kezdték terjeszteni szervezett formában, ennek a kunok eleinte a leghatározottabban ellenálltak, csak 1223 után érte el ez a térítés első sikereit, mivel a mongoloktól elszenvedett súlyos vereségek miatt a kun fejedelmek a keresztény uralkodóktól reméltek támogatást. A Csingul-kurgánban nyugvó kun fejedelem sírmellékletei – nyugati, bizánci, orosz egyházi és szíriai tárgyak – jelképezik a kunok megélnékült kapcsolatait a nyugati és a keleti keresztény országokkal és az iszlámmal.

7. „POGÁNYOKKAL VÉDELMEZTETJÜK ORSZÁGUNKAT”. KUNOK A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN.

Keresztény térítés Cumaniaiban. A kunok beköltözése Magyarországra a tatárjárás előtt és után. Katonai segédnép feladatkörük: pogány kun csapatok a királyi hadseregben, szerepük a közép-európai hegemoniáért folytatott harcokban. Társadalmi konfliktus a magyarok és a kunok között (kun törvény, hód-tavi csata, IV. László király halála). A kunok fegyverzete régészeti és ikonográfiai források alapján.

A Magyar Királyság támogatásával II. András király (1205–1235) uralkodása alatt kezdődött el a keresztény térítés a kunok között. 1221-ben jött létre a domonkos rend magyarországi provinciája Paulus Hungarus szervezésében. A domonkosok első missziója a kun szállásterületek felé eredménytelen volt, a kunok a szerzeteseket visszaűzték. 1223-ban második útjukon ugyan a domonkosok eljutottak a Dnyeperig, de a pogányok két szerzetest megöltek, a többieknek sok nélkülözés és szenvedés után sikerült visszatérniük. Lehetséges, hogy a sikertelenséghez hozzájárult az Erdély délkeleti határvidékére telepített Német Lovagrend fegyveres tevékenysége a Kárpátokon túl. A Német Lovagrend Magyarországról történt kiűzése után, 1226-ban lett Erdély kormányzója Béla herceg „ifjabb király” (*rex iunior*) címmel, a későbbi IV. Béla király (1235–1270), aki támogatta a domonkosok kunok közötti térítő útjait. A mongoloktól elszenvedett első nagy vereségek után a kun törzsfők már nem viszonyultak olyan ellenségesen a nyugati térítéshez, amely a keresztény uralkodóktól védelmet is jelenthetett számukra. 1227-ben a Prut és a Szeret közötti kunok fejedelme, Barc (neve *Bortz*, *Borc*, *Borch* alakban szerepel a forrásokban) úgy határozott, hogy népével együtt felveszi a kereszténységet, és a magyar király fennhatósága alá helyezi magát. A kun fejedelem követséget küldött az esztergomi érsekhez, melyet fia vezetett; tagjai között tizenkét kun előkelőn kívül a térítő szerzeteseket is megtaláljuk. Az érsek a fejedelem fiát és az őt kísérő kun nemeseket azon nyomban megkeresztelte. A fejedelem és népe megkeresztelésére Kunországban (*Cumania*) került sor Róbert esztergomi érsek, Béla herceg és három magyar püspök jelenlétében. Egy forrás szerint ezzel tizenötezer lelket nyertek meg a keresztény hitnek. 1227–1228-ban az esztergomi érsek kinevezte a kunok püspökévé Theodorikot, a magyarországi domonkosok tartományfőnökét. IX. Gergely pápa megbízásából 1229-ben megszervezték az új egyházmegyét, a kun püspökséget a Kárpátokon túl, az Olt, a Duna és a Szeret között. Kunországot besorolták a magyar korona országai közé: Béla herceg 1233-tól viselte a „Magyarország királyának elsőszülött fia és Kunország királya” (*primogenitus regis Hungariae... Comanieque rex*) címet. Csak későbbi, tatárjárás utáni forrásból tudjuk, hogy a püspökség székhelye Milkó (*Milco*) várában volt, a hasonló nevű folyó mellett (Milcov, Románia), ahol a székesegyház is felépült még a tatárjárás előtt. 1241-ben mind a vár, mind a székesegyház elpusztult, a papságot a mongolok szétkergették vagy kivégezték. Az egyházmegye az Arany Horda uralma alá került, és egy időre elnéptelenedett. A 13–14. század folyamán sikertelen volt a magyar királyok és az esztergomi érsekség kísérlete a püspökség újjászervezésére, mely csak *de jure* létezett 1512-ig.

A mongolok már a Kalka menti csata óta jogos birtokuknak tekintették Kunországot, a kunokat pedig a hadijog címén szolgálknak. Batu kánnak IV. Bélához intézett leveléből tudjuk, hogy a mongolok értesültek a moldvai kunok befogadásáról, és már ez is ürügyet jelentett számukra Magyarország megtámadására. Julianus barát második útján, 1237-ben kapta meg ezt a levelet a szuzdali fejedelemtől, aki elfogott tatár követektől vette el. A levélben ez állt: „Megtudtam ezenfelül, hogy kun szolgálaimat oltalmad alatt tartod. Ezért utasítlak téged, hogy ezeket a jövőben ne tartsd magadnál, és miattuk ne kerülj velem szembe. Nekik könnyebb elmenekülni, mint neked, mivel nem lévén házaik, sátraikkal vándorolva talán el tudnak menekülni, de te, aki házakban lakol, váraid és városaid vannak, hogyan fogsz menekülni kezeim közül?”

Köten kán egyetlen lehetséges választása valóban a menekülés volt. A hódítókkal vívott másfél évtizedes küzdelmek után még akkor is reménytelen lett volna a kun fejedelem sorsa, ha behódol, az ellenállást ugyanis a mongolok mindenütt kíméletlenül megtorolták, az uralkodókat pedig a végsőig üldözték, és minden eszközzel megpróbálták kézre keríteni, mivel személyük körül újjászerveződhetett a leigázott népek ellenállása. Ezt jól mutatta a fentebb már említett Volga vidéki Bacsman kán sorsa.

A várható mongol támadás árnyékában a kunok beköltözése IV. Béla számára nagy diplomáciai sikert jelentett, hiszen ezzel nemcsak a Magyar Királyság népessége és fegyveres ereje növekedett meg, hanem a keresztény térítésben is az eddigi legnagyobb eredményt lehetett elkönyvelni. Rogerius ezt így fogalmazza meg: „Ennek hallatára nagy öröm töltötte el a királyt, egyrészt azért, hogy egy olyan fejedelem, aki eddig vele mintegy egyenlő volt, hajlandó az ő fennhatóságának alávetni magát; másrészt azért, mivel így valóra válthatta tervét, megnyervén ennyi lelket Jézus Krisztusnak” (Horváth János fordítása).

Nem mindennapi látvány lehetett a kunok bevonulása az országba, a következőképpen képzelhetjük el a korabeli ábrázolások, leírások és régészeti leletek alapján. Színes keleti öltözetet viselő lovasok haladtak hosszú sorokban a kunok nagyfejedelem kíséretében: bokáig érő, oldalt megkötött, hosszú selyemkaftánt és magas, csúcsos nemezsüveget viselő, íjjal, tömött nyíltegezzel, szablyával, buzogánnyal felfegyverzett férfiak, hasonló köntöst és változatos formájú, nemezkalapból és fátyolból álló, ezüstkarikákkal ékesített fejdísz hordó asszonyok. A kánt és az előkelőségeket vassisakos, páncélinges vitézek kísérték, az egyszerű harcosok pedig bőrből készült vérteteket viseltek. Kocsikra szerelt nemeztartókban utazott az asszonyok egy része, a gyerekek és az öregek. Ökrök vagy lovak vontatta taligákon, ládában szállították a ruhaneműt, a nemeztakarókat, a szétszedett jurta rácsszerkezetét, a háztartások kellékeit, a szerszámokat és az értékes ingóságokat. Bőrruhát és szörsüveget viselő pásztorok hajtották az állatokat: szarvasmarhákat, lovakat, juhokat és tevéket.

A kunok befogadása az országba azonban elégedetlenséget szült, és fokozta a király és a főurak közötti ellentétet. IV. Béla a központi hatalmat erősítő katonai segédnépet látott a kunokban, akiket a vendégnépeket megillető kedvezményekben és megbecsülésben részesített, hogy a korona hű fegyveres támaszává váljanak. A magyar arisztokrácia, melynek jogait a király trónra kerülése után megnyirbálta, féltékenyen nézte, hogy a kunok milyen befolyással vannak a királyi udvarban. A vád szerint „a kunokat mind az üléseken, mind a tanácskozásokban és mindenben a magyarok elé helyezte a király” (Rogerius). Kétségtelen, hogy a nomád életmódot folytató kunok nem tudtak egyik napról a másikra beilleszkedni az ország életébe, napirenden voltak az összetűzések a magyarok és a kunok között. „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőikben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javakban” – írja Rogerius. A 13. század elején Magyarországon már sűrű faluhálózat volt, az ország belsejében nemigen lehetett településre alkalmas, lakatlan területet találni, ahol a kunokat egy tömbben el lehetett volna helyezni. (Kedvezőtlen természeti adottságok miatt ritkán lakott síkvidéki területtel legfeljebb kisebb foltokban az Alföldön, például a Temes folyótól délre számolhatunk.) Ezért a Szerém vármegyei Kőmonostornál összehívott országgyűlés úgy határozott, hogy a sérelmek megszüntetésére a kunokat szétosztják az ország különböző részeire. Ezt a szétosztott telepítési rendszert adatok híján nem ismerjük, a források csak annyit árulnak el, hogy a fejedelmi nemzetség a királyi udvarhoz közel, Pest megyében kapott birtokokat.

1241 márciusában a mongolok Halics bevétele után Magyarország kapujában álltak. A Batu és Szübeetej vezette főszereg a Vereckei-hágó határvédő torlaszait lerombolta, a nádor seregét szétverte, és benyomult az országba. Amíg a király és főemberei szünet nélkül tanácskoztak a védekezés módjairól, a közhangulat a kunok ellen fordult. Minden baj forrásának a kunok befogadását tartották. Korábban azzal gyanúsították őket, hogy az oroszokkal kötöttek titkos szövetséget Magyarország elpusztítására, most tatár kémeket láttak bennük, mivel a Pest városáig kalandozó mongol előőrsök soraiban

kunokat véltek felfedezni. Lehetséges, hogy valóban voltak kunok a tatárok között, mivel a mongolok a leigázott népeket besorozták hadseregükbe. A gyanú hatására Béla király kénytelen volt Kötent és családját udvari őrizetbe venni, és Pesten, ahol addig összegyűjtött seregével maga is tartózkodott, egy palotában szállásolta el. A végsőkig felszított hangulatban magyar és német fegyveresek – valószínűleg Babenberg Frigyes osztrák herceg felbujtására – megrohmozták a palotát, s az íjjal és nyíllal hasztalan védekező kunokat felkoncolták, még mielőtt IV. Béla bármilyen segítséget tudott volna küldeni. A tatárok ellen fegyverbe hívott kunok közben megérkeztek a király segítségére, meghallották uruk halálát, aminek az országban is híre ment, és a magyarok sok helyen fölkeltek ellenük. A kunok magukat is védelmezve és az útjukba eső vidéket ellenségként pusztítva a Duna–Tisza közén dél felé vonultak, Valkó váránál átkeltek a Dunán a Szerémségbe, Kötén halálát megbosszulva gyilkoltak-pusztítottak, rengeteg zsákmányt szereztek, és kivonultak az országból Bulgáriába. A magyar király ezzel egy jelentős könnyűlovas haderőt veszített el éppen akkor, amikor arra a legnagyobb szükség lett volna.

A tatárjárás eseményeit nem feladatunk részletesen ismertetni. A magyar királyi sereg kunok nélkül vonult északkelet felé a Sajóhoz, a külföldi uralkodóktól sem érkezett segítség (a döntő csata előtt Babenberg Frigyes is eltávozott, miután Pest közelében levágott néhány portyázó tatár harcost). 1241. április 11-én a mongolok átkeltek a megáradt Sajón a hidat védő magyar csapat hősi védekezése ellenére, körülzárták a Muhi falunál lévő magyar tábornok, és csaknem teljesen megsemmisítették a magyar sereget, IV. Béla király és öccse, Kálmán herceg is csak nehezen tudott elmenekülni. Az ország keleti fele tatár uralom alá került, különösen az alföldi megyékben volt óriási a pusztulás. 1242. február 1-jén a mongolok átkeltek a befagyott Dunán, és megkezdték a nyugati országrész pusztítását, egy sereg pedig Dalmáciába indult IV. Béla üldözésére. Az országot a teljes pusztulástól az mentette meg, hogy Ögödej nagykan halálának hírére a mongol hadak visszafordultak és kiürítették az országot, hogy Batu kán és a hadjáratban részt vevő hercegek jelen lehessenek a kánválasztáson. Valószínű, hogy a hadjárat céljai közt egyébként sem szerepelt az ország végleges megszállása, csak a későbbi hódítás előkészítése, a lakosság megfélemlítése, és az uralkodó kézre kerítése. A mongolok is jelentős veszteségeket szenvedtek, és elfogytak tartalékaik. Plano Carpini szerint sokan haltak meg Magyarországon, számukra külön temetőt hoztak létre Mongóliában, amelyet társaival ő is látott.

A mongol hadsereg egyik tagjává lehetett az a Rakamazon előkerült lószerszám, amely a Jenyiszej vidéki kirgizek 13–14. századi régészeti kultúrájához sorolható: csikózábla, pofakorongos zábla, kantárveretek, nyeregveret és hevedercsat. A lelet meghatározását Mesterházy Károly végezte el. Közvetlenül a tatárjárás korához köthető Magyarországon az a nagyszámú (mintegy 100–150) pénz- és kincslelet, amelyeket Árpád-kori településeken vagy közelükben rejtettek el a 13. század közepén, többségüket azokon az országrészekben (Duna–Tisza köze, Tiszántúl), ahol a legnagyobb volt a pusztítás. Ezek tehát 1240–1242-re keltezhető, külön lelethorizontot képviselnek.

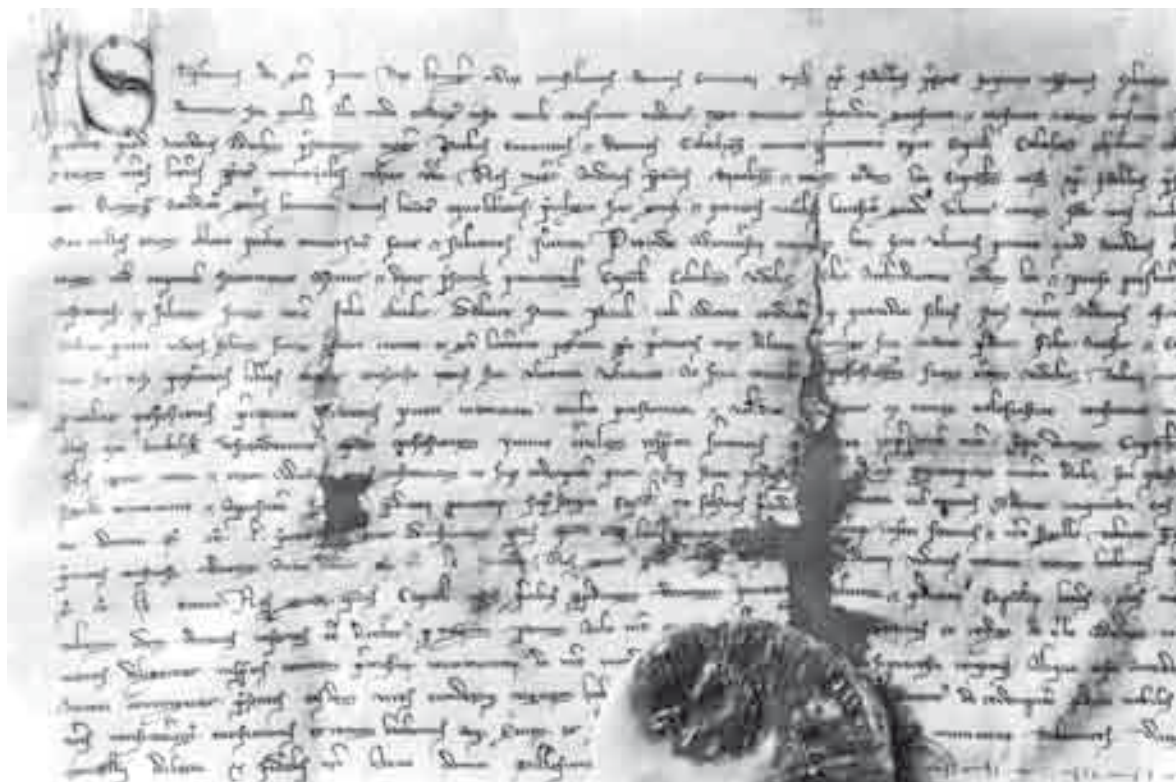
A tatárjárást követő években IV. Béla politikáját főként az határozta meg, hogy a várható újabb tatár támadás elhárítására fokozza az ország védelmi képességét. Nagyarányú várépítkezésekbe kezdett, s egész sor intézkedésével segítette elő a világi és egyházi birtokosok számára is a tatároknak ellenálló kővárak építését. A városok erősítését, illetőleg jól védhető helyre telepítését is szorgalmazta. Átszervezte a hadsereget, rendelkezéseket hozott a korszerű páncélzattal felszerelt harcosok arányának növelésére. A bárók is nagyobb lehetőséget kaptak magánhadseregeik kiépítésére. A Duna menti déli határvidék védelmét a behívott jeruzsálemi ispotályos rendre ruházta. Szorosabbra építette kapcsolatait az orosz fejedelmekkel, Haliccsal szövetség és futárszolgálat létesült, hogy a mongolok hadi készülődéséről időben értesüljön. A királyi haderő erősítése végett 1245-ben vagy 1246-ban újra behívta a kunokat, akik kivonulásuk óta Bulgáriában, valahol az al-dunai síkságon tanyáztak. A kunok visszaköltözése kapcsolatban lehet a bulgáriai eseményekkel is. A tatároknak évi adó fizetésére kötelezett I. Kálmán Aszen (1241–1246) bolgár cárt összeesküvő bojárok meggyilkolták, a halálát követő zúrvarban a kunok helyzete Bulgáriában bizonytalanra vált.

1246 augusztusában került sor a Karakorumhoz közeli Sira-ordában az új mongol nagykán megválasztására, melyen a világ sok országából mintegy négyezer követ volt jelen, köztük IV. Béla követei is. Ők hozták a hírt 1247-ben, hogy Gүjүk kán (1246–1248) trónralépése után nyomban bejelentette a nyugati népek elleni tizenkilenc éves nagy hadjáratot, de a király a halicsi futárszolgálat révén valószínűleg már néhány hónappal korábban értesült a rémületes hírről. Azért, hogy a kunokat magának és országának újra megnyerje, IV. Béla ünnepélyesen eljegyeztette hétéves elsőszülött fiát, a trónörökös Istvánt (V. István 1270–1272) a kunok „királyának” kisleányával, aki a keresztségben később az Erzsébet nevet kapta. „Ezen a lakodalmon a kunok közül tízen összejöve, megesküdtek szokásuk szerint karddal kétévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni, úgy mint a király hívei, a tatárok és barbár népek ellen” (feljegyzés IV. Béla követeinek jelentéséről 1247–1248-ból, Gy. Ruitz Izabella fordítása). Joinville az esküvésnek ugyanezt a módját örökölte meg, amikor beszámolt arról, hogyan kötöttek vérszerződést a latin császár és a kun vezérek.

Erzsébet hercegnő apját név szerint nem ismerjük. Köten és családja legyilkolása után bizonyára ő volt az, akit fejedelemmé választottak a Bulgáriába menekült kunok. A Magyarországra költözés után csak évekkel később vette fel a keresztyéniséget családjával együtt. Erre 1254-ben került sor a budai Szent Miklós domonkos kolostorban, ugyanekkor tartották meg István és Erzsébet esküvőjét is. Erzsébet kun hercegnő és szülei nem tartozhattak Köten kán közvetlen rokonságához, mivel azokat már 1239-ben megkeresztelték, s ugyanezen okból az 1227-ben megkeresztelt *Bortz* fejedelem rokonai sem lehettek. 1255-ben szerepel egy oklevélben *Zeyhanus* kun vezér, a király rokona (*Zeyhanus carissimus cognatus noster dux Cumanorum*), akinek az emberei ekkor Bodrog vármegyében kaptak birtokokat. Györffy György őt tartja a másodszer beköltöző kunok fejedelmének és Erzsébet apjának. Feltehetően az ő nevét örizte meg a Csanád megyei Szaján falunév, bár ilyen személynévet egy 14. századi kun is visel, és magyar személynévként is előfordul. Az ugyanezen személynévből származó *Szajhán* helynévre más megyékben is van példa. Tovább fokozza az azonosítás bizonytalanságát, hogy Zejhán~Szaján vezéren kívül más magas rangú kun vezérről is tudunk ebben az időben: ilyen az 1262-ben említett *Menk* dux és az 1260-tól szereplő *Alpra*, aki évtizedeken keresztül volt a kunok első számú vezetője.

A magyar király ezúttal nem szorgalmazta olyan gyorsan a kunok megtérítését, mint a tatárjárás előtt, hiszen a megkeresztelkedés még Erzsébet hercegnő és szülei esetében is csaknem egy évtizeddel a beköltözés után történt meg. IV. Béla 1250-ben IV. Ince pápához intézett levelében még ezt írta: „Befogadtuk a kunokat is országunkba, és sajnos most pogányokkal védelmeztetjük országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit. Sőt a keresztyénység érdekében elsőszülött fiunkat kun leánnyal házasítottuk össze, hogy ezzel elkerüljük a még rosszabbat, és alkalmat teremtsünk őket keresztvíz alá édesgetni, mint azt már többekkel megtettük.” A térítés az 1250-es években folyt, elsősorban a domonkos szerzetesek segítségével. 1253-ban a pápának IV. Béla azt írhatta a kunokról: „Ezek nemrég hívtak a hitre s jönnek most is napról napra.” 1260-ban a magyar király Ottó passauai püspököt már arról tájékoztatta, hogy a kunok mindnyájan megkeresztelkedtek: „...ezek a kunok a Szentlélek kegyelméből vett reménységben megtagadva pogányságuk tévelygéseit, az egyedül üdvözítő igaz hit világosságára tértek, s együttesen, különbség és kivétel nélkül odajárulva a keresztvíz szent forrásához üdvösségesen kiérdemelték, hogy e hit jegyeivel jelöltessenek és a mi szent anyánkhoz, a római egyházhoz csatlóttassanak.” A domonkos szerzetesek állandóan a kunok között tartózkodtak a hit erősítése végett. Természetesen ez még egyelőre eléggé felszínes keresztyénység volt, a kunok közül sokan nem tartották be befogadásuk feltételeit. IV. Orbán pápa 1264-ben a király panaszára hivatkozva írja az esztergomi és a kalocsai érseknek, hogy még mindig kevesen tértek meg, és a megkeresztelkedett kunok is megtagadják a keresztyén hitet, és istentelenségeket követnek el. Ha a főpapi intés ellenére sem tesznek eleget a feltételeknek, keresztes hadjáratot fogja kiűzni őket az országból.

A kun segédcapatokat közvetlenül betelepedésük után, 1246-ban a II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg ellen vonuló és Bécsújhelynél vereséget szenvedő magyar seregben találjuk. Frigyes herceg

60. kép. István ifjabb király, „a kunok ura” 1269. évi oklevele és lovaspecsétje (MNL Magyar Országos Levéltár) /
 Fig. 60. The 1269 charter and knightly seal of Junior King Stephen, “Lord of the Cumans” (MNL Hungarian
 National Archives)

maga is elesett a csatában – úgy hírlík, éppen egy kun nyila érte –, és miután vele férfiágon kihalt a Babenberg-dinasztia, hosszadalmas harc kezdődött Ausztria és Stájerország birtoklásáért, lényegében a közép-európai hegemoniáért. IV. Béla csapatai az 1250-es években váltakozó sikerrel próbálták megvetni lábukat a tartományban, az osztrák és stájer bárók azonban Přemysl Ottokár cseh királyfit választották uralkodójuknak, aki apja halála után Csehország trónját is elnyerte. A csaknem minden évben folytatott hadjáratok során a kun segédcsoportok feladata a megfélemlítés volt: hol Stájerországot és Ausztriát, hol Morvaországot dúlták, kirabolták és elpusztították az egyházakat és kolostorokat, a lakosság egy részét fogságba hurcolták. II. Ottokárnak (1253–1278) mégis sikerült fokozatosan kiszorítania a magyarokat a hercegségből, végül 1260-ban a Morva folyó mellett a kroissenbrunni csatában döntő győzelmet aratott, és IV. Bélának le kellett mondania Stájerországról. A rövid ideig tartó magyar kormányzás idején hadi szolgálatukért kunok is kaptak birtokot ebben a tartományban: a Mura vidéki Regedében (Radkersburg) telepedett le a kun Lube~Ulube (*Ulu-bey* ’Nagy-úr’) Berta nevű stájer feleségével, ők 1300-ban adták el szőlőskertjüket az admonti bencés apátnak (*Lube der Volbe von Rakerspurch und seine hausfrowe Perhta*).

István királyfi követelésére IV. Béla 1262-ben kénytelen volt megosztani a királyságot: a Dunától keletre eső országrészt, ahol a kunok szállásterülete is feküdt, önálló hercegségként fiának adta át, aki már korábban felvette az „ifjabb király” (*rex iunior*) és „a kunok ura” (*dominus Cumanorum*) címet (60. kép). A többször megújított békeszerződések ellenére apa és fia közt feszült volt a viszony, végül is 1264-ben belháború tört ki, amely a következő évben István győzelmével és a *status quo* visszaállításával végződött, a békét 1266 márciusában kötötték meg. A háború folyamán a kunok nem közvetlen uruk, hanem a király oldalán vonultak hadba. Állásfoglalásuk azzal magyarázható, hogy esküjük

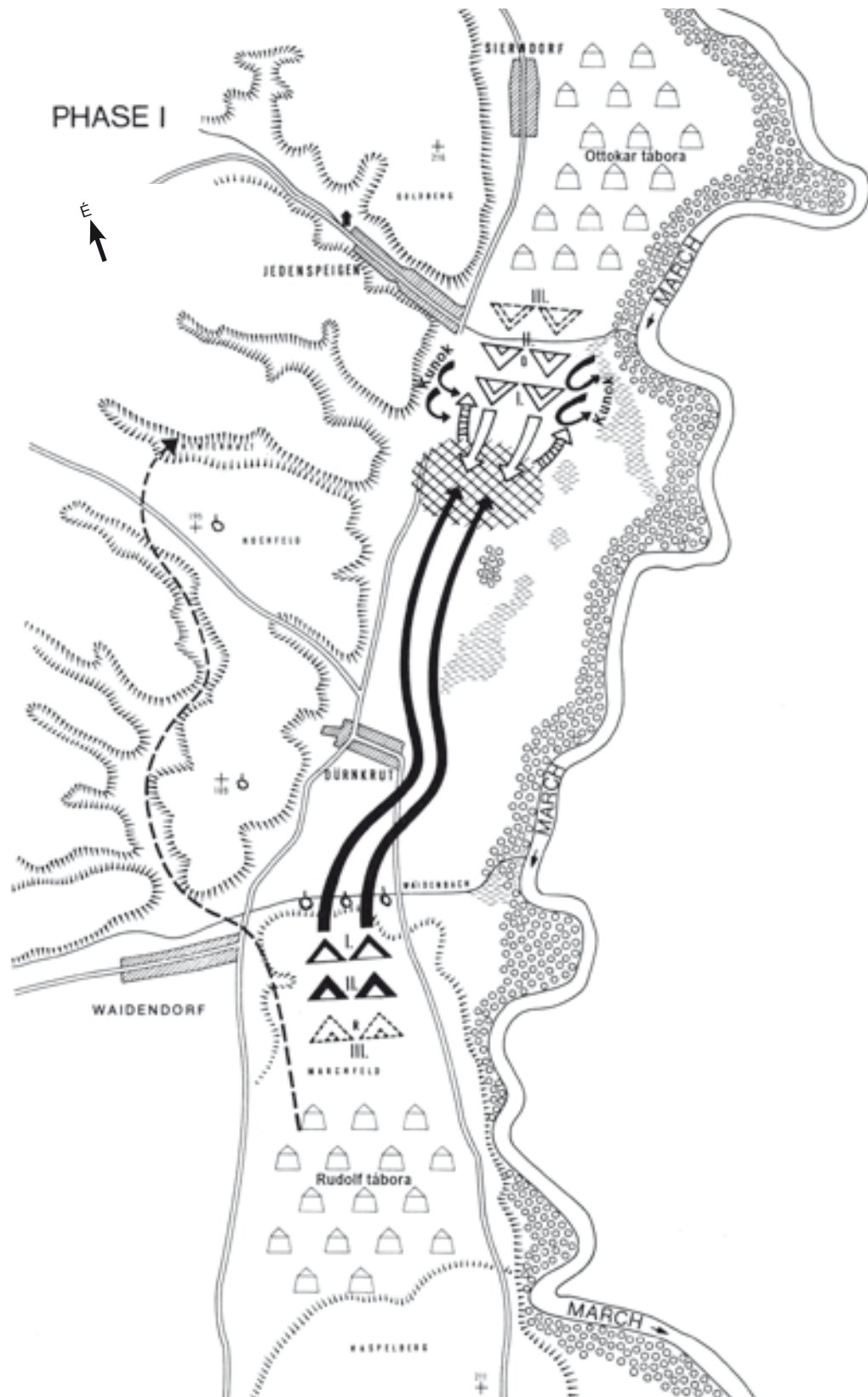
elsősorban IV. Bélához kötötte őket – főembereik 1262-ben is az apjával való megegyezést tanácsolták Istvánnak –, s az eskü megszegésének egyenes következménye lehetett volna a szállásföldek elvesztése és kiűzetésük. István a kunok szándékainak ismeretében még a háború kitörése előtt nagy értékű ajándékokkal igyekezett megnyerni őket. 1264-ből fennmaradt István ifjabb király számadása *Syr Wullamus* királyi hitelező (Zolnay László szerint a regále-jövedelmek zsidó bérlője) áruszállításairól és kölcsöneiről, ebből kiderül, hogy a hívek hűségének biztosítására, illetve IV. Béla embereinek elcsábítására szánt összeg 11%-át fordították a kunok ajándékozására. A megadományozottak listáján a bárói családokat és az egyháziakat megelőzve 134 márka ezüst értékű textíliával szerepelnek a kunok, nagyobb tétel csak Erzsébetnek, István feleségének jutott, ami – legalábbis közvetve – szintén a kunok pozícióját erősítette. Ezek az arányok a kunok tényleges katonai súlyát érzékeltetik.

Az 1264–1265-ben a király oldalán harcoló kunok a királyi haddal együtt két ízben is vereséget szenvedtek István ifjabb királytól. Ennek lehetett következménye, hogy egy részük 1266-ban fellázadt és kivonult az országból az Al-Duna felé, az utánuk küldött hadsereg sem tudta visszatéríteni őket. A kunok többsége a továbbiakban bizonyára István hűségén maradt. Erre következtethetünk egy néhány évvel későbbi, V. István halála után keletkezett diplomáciai iratból. 1273 júniusában Anjou Károly nápolyi és szicíliai király (1268–1285) levelet intézett a kunok vezéréhez, Albrethez és más kun nemesekhez (*Magnifico viro Albret et alys nobilibus Cumanis*). Arra kéri őket, hogy IV. László királynak ugyanolyan hűséges hívei legyenek, mint V. Istvánnak voltak, ezt ő viszonzni fogja, szükség esetén sereget és pénzt is küld László segítségére. A címzett Albret Alprával azonosítható, aki 1260-tól volt a magyarországi kunok vezére. A levélnek az az előzménye, hogy Anjou Károly és István 1269-ben kölcsönös segítségnyújtási és házasságkötési szerződést kötöttek, amelynek értelmében Károly király Károly fiát eljegyzik István ifjabb király Mária leányával, Károly leányát, Izabellát pedig István László fiával. A két leánygyermek 1270-ben meg is érkezett leendő férje udvarába. A szerződés segítségnyújtási része a két fél ellenségei ellen irányult, István szempontjából – burkolt fogalmazásban – II. Ottokár cseh király ellen, akivel IV. Béla az 1260. évi békekötés óta szövetséges viszonyban volt.

IV. Béla halála (1270) után kiújult a harc a magyar és a cseh királyság között. V. István király magyar és kun portyázó hadai 1270-ben betörték Ausztriába. 1271-ben II. Ottokár jelentős hadsereggel nyomult be Magyarországra, kétszer egymás után megverte az ellene felvonult magyar sereget, és elfoglalt nyugat-magyarországi várakat. V. István könnyűlovassága a nomád taktikát idéző cselvetéssel a Rábcánál mocsaras területre csalta és nyílzáporral szétzilálta Ottokár nehézlövességét, majd a főszereget kiűzte a támadókat. A közép-európai hatalmi viszonyok alakulásában döntő fordulatot jelentett, hogy 1273-ban a német birodalmi gyűlés nem a túlságosan nagy hatalomra szert tett II. Ottokárt, hanem egy hozzá képest szegény svájci gróft, Habsburg Rudolfot választotta német királlyá, II. Ottokárt pedig megfosztották az osztrák tartományoktól. A két uralkodó döntő összecsapásra készülődött, s hogy kettejük harcában végül is merre billen a mérleg nyelve, az nagymértékben függött a magyar király állásfoglalásától. IV. László király (1272–1290) némi ingadozás után I. Habsburg Rudolf (1273–1291) mellé állt, szövetségük megerősítésére tervbe vették László öccse és Rudolf lánya házasságát is. Rudolf 1276-ban magyar–kun csapatok támogatásával sikeres hadjáratot indított jogai érvényesítésére, ennek eredményeképpen Ottokárnak el kellett ismernie hűbéri fennhatóságát, és le kellett mondania Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna birtoklásáról. A visszavágást tervező cseh király mindent megtett, hogy Magyarországot megnyerje szövetségesül. IV. László azonban nem másította meg ígéretét – az Ottokár által kiépített nagyhatalmi státust a magyarok is veszélyesnek ítélték –, és 1278-ban jelentős sereget indított Rudolf megsegítésére. A Német-Római Császárság keleti tartományai fölötti hatalomért 1278. augusztus 26-án a Morva folyó mellett, Dürnkrut falunál folyt le a döntő ütközet, amely Rudolf elsőprő győzelmével és Ottokár halálával végződött, és amellyel Rudolf megalapozta a Habsburg-ház hat és fél évszázados uralmát.

A csata egyetemes történelmi jelentősége indokolja, hogy lefolyását, és benne a magyar és kun csapatok szerepét közelebbről is megismerjük. A magyar hadtörténeti kutatás is sokat foglalkozott a csatával, ezúttal azonban elsősorban Andreas Kusternig osztrák kutató rekonstrukciója alapján mutatjuk be a történeteket, aki összevetette a rendelkezésre álló írott források – osztrák, cseh, német és magyar krónikák, évkönyvek és oklevelek – adatait. (A legfontosabb elbeszélő források: Continuatio Vindobonensis, Annales Otakariani, Steirische Reimchronik, Chronicon Colmariense, Historia Annorum 1264–1279). A magyar források közül a kortárs Kézai Simon számol be a csatáról, de csak a magyar sereg tetteiről. A győzelmet teljes egészében IV. László magyar és kun csapatainak tulajdonítja, oly mértékben túlozva, hogy szerinte Rudolf „csak állt és szemlélte a történeteket”, a cseh király pedig megzavarodva ténfergett a csatatéren.

A Morva folyó jobb parti síkságán állt fel egymással szemben a két hadsereg. Mindkét fél három lépcsőbe tagolta csapatait, felfejlődött hadrendben ék alakot öltöttek. A csatamező északi részén, Jedenspeigen falunál álltak fel a cseh király hadai: elől a kitűnő vezér hírében álló Milota Dědič által vezetett cseh és morva sereg, mögötte Ottokár személyes vezetése alatt brandenburgi, meissenai, thüringiai és bajor lovagok. Főként ebben a második lépcsőben csoportosult a legértékesebb fegyvernemet alkotó, mintegy 1000 nehézlovas teljes páncélban, akiknek a lovát is páncéltakaró fedte. Ottokár elképzelése szerint az igen erős első két seregrésznek gyorsan ki kellett volna vívnia a győzelmet, a mögöttük harmadik lépcsőben álló, gyengébben felfegyverzett sziléziai és lengyel segédcsapatok csupán a tartalékot képezték. A cseh király első és második hadrendjében mintegy 2000–2000 lovagi harcos volt, de a sereg teljes létszámát nehéz megbecsülni, mivel megbízható adatok csak a lovagok létszámára vannak. A korabeli hadviselés szokásai szerint egy-egy páncélos lovag „övéivel”, legalább 4-5 fő segéd fegyveressel, fegyvernökkel, apróddal vonult hadba. Ottokár hadserege mindenesetre létszámban is, haderő tekintetében is messze felülmúlta Rudolf királyét, aki ezért kitörő örömmel fogadta a jelentős magyar sereggel, valamint kun segédcapatokkal érkező IV. László királyt. Az Ottokárral szemben kb. 4 km-re délre, Waidendorf falunál felálló Rudolf csak 300 teljesen páncélozott nehézlovassal rendelkezett, ezen kívül saját elzászi és svájci birtokairól, az osztrák tartományokból és néhány kisebb szövetségésétől mintegy 2000 lovag gyűlt össze, ezeket egyenlő arányban osztotta két hadrendbe. A magyar királyi sereg nyugati módra felszerelt részét Kusternig kb. 2000 lovagi harcosra becsüli, de ebben kevesebb teljesen páncélozott nehézlovas volt, mint az osztrák vagy a cseh seregben, létszámra viszont nagyjából egyezett a cseh király egy hadrendjével. Egy korabeli forrás 30 000 főre, a magyar kutatás jelenleg 15 000 főre teszi a magyar sereg létszámát – még ez utóbbi is egy kicsit soknak tűnik, talán a kunokkal együtt lehettek annyian; nehéz megmondani, hogy a könnyű felszerelésű vármegyei csapatok milyen arányban voltak jelen. A sereg előhadát képező kun csapatok nagyságára nincs közvetlen adatunk, legfeljebb 3–5000-re tehetjük, később ismertető demográfiai számítások alapján. Összességében tehát IV. László és Habsburg Rudolf serege valószínűleg nagyobb létszámú volt, mint Ottokáré, de Ottokár oldalán több volt a csatadöntő fegyvernemet jelentő, teljesen páncélozott nehézlovas. A kunok még a csata előtti napon kikémlték a terepet, az ellenség egyes csapataival összecsaptak, sokakat megöltek és a levágott fejeket Rudolfnak ajándékozták. Másnap a kunok már korán reggel rátámadtak a táborra előtt mozdulatlanul várakozó cseh–morva seregre, kis rajokban megközelítve – de az ellenség számára lőtávolon kívül maradván – állandó nyilazással gyötörték, végül is sikerült felbomlasztani az ellenség sorait. Akkor indult rohamra Csák nembeli Máté nádor és Gutkeled nembeli István országbíró vezetésével a magyar lovagi sereg – az ifjú király egy közeli dombról nézte a csatát –, és a vele egyébként nagyjából egyenlő erőt képviselő cseh és morva sereg harc vonalát áttörte, szétzilálta és megfutamtotta az ellenséget, maga Milota vezér is menekülésre fogta a dolgot. Az osztrák rimes krónika szerzője nagy elismeréssel nyilatkozik a két magyar vezér és harcosai harci teljesítményéről, holott nem voltak „sváb módra” teljesen páncélozottak. A magyarok az ellenséget egészen a táboráig üldözték, a kunok pedig hozzákezdtek a tábor kifosztásához (61. kép).

61. kép. A morvamezei (dürnkruti) csata első fázisa a magyar sereg rohamával (Kusternig 1979. nyomán) /
 Fig. 61. The first phase of the Battle on the Marchfeld at Dürnkrut with the attack of the Hungarian army
 (after Kusternig 1979)

Most fejlődött fel mindkét oldalon a második lépcső. A cseh király vezette hatalmas erejű német nehézlovasság Rudolf mintegy 1150 osztrák lovagból álló első hadrendjét a Waidenbach patakánál, több kilométerre délre felállított védelmi vonaláig űzte vissza. Itt elkeseredett közelharc folyt, melynek során Rudolf király a patakba esett a lováról, csak a magára borított pajzsa mentette meg, aztán emberei visszasegítették a lóra. Ekkor már belépett a csatába a Rudolf által vezetett legerősebb seregrész, ahol a legtöbb teljesen felszerelt nehézlovas volt: stájer, karantán, krajnai, svájci, elzászi és sváb lovagok, valamint a salzburgi érsek és a nürnbergi várgróf csapatai, összesen mintegy 1150 lovas, akik lassanként visszaszorították a náluk nagyobb létszámú, de sisakba-páncélba zártan már régóta küzdő és a hosszú vágatótól is elcsigázott ellenséget (62. kép). Még mielőtt Ottokár a sziléziai és lengyel csapatokat is bevethette volna a csatába, nyugat felől, a dombok közül elővágatott egy 250–300 fős (50–60 nehézlovas köré csoportosuló) lovagi csapat, amelynek Rudolf meghagyta, hogy válságos helyzetben kapcsolódjon be a küzdelembe, és zárt rendben végrehajtott rohamával oldalba kapta Ottokár páncélosait. (Lehetséges, hogy oldalról vagy hátulról a magyar sereg egy része is rátámadt a német lovagokra.) A váratlan támadás teljesen szétzilálta és pánikszerű menekülésre készítette az ellenséget, és a menekülő nehézlovaság magával sodorta a még be nem vetett harmadik hadrendet. Ennek a lengyel és sziléziai seregnek időközben az oldalába vagy a hátába került magyarok és kunok is gondot okozhattak. A végéig hősiiesen harcolók között esett el II. Ottokár is, a csatamezőn hátrahagyott holttestét később teljesen kifosztva találták meg. A kun könnyűlovaság több mérföldön keresztül üldözte és könyörtelenül tizedelte a menekülők sorait. Sokan a Morva folyóba veszték menekülés közben.

A csata Kristó Gyula által közölt rekonstrukciós térképe szerint a szembenálló seregeket két-két szárnyra osztották, a balszárnyon álltak a magyarok, a jobbszárnyon az osztrákok, s a két szárny párhuzamosan mozgott. Ez így nehezen elfogadható, mert a csatamező elég szűk volt, a Morva folyó és a jobb parti dombsor között kb. 1 km széles, a magyar seregnek a térkép szerint már a keresztirányú völgyekkel szabdaltságon kellett volna végigmennie, ami teljesen valószínűtlen. Ugyanez vonatkozik a velük szemben levő cseh és morva hadtestre is, amelynek szintén ez a terep jutott volna. A hadvezéreknek arra is kellett gondolniuk, hogy a csapatok ne akadályozzák egymást, és helyet tudjanak adni a mögöttük előre nyomuló következő hadrendnek. Ráadásul a sík csatamező helyenként összeszűkül a folyót kísérő vizenyős lapály miatt, és a déli részén levő Dürnkrot falut is ki kellett kerülni a lovasságnak. A csatamező hasznos szélessége így mindössze kb. 500 m-re tehető.

62. kép. Lovagi harci jelenet ábrázolása a kigyópusztai csaton (Dékány Ágoston rekonstrukciós rajza) / Fig. 62. Representation of fighting knights on the belt buckle of Kigyópuszta (reconstruction drawing by Ágoston Dékány)

63. kép. Erzsébet királyné, V. István felesége, a kun fejedelem leányának pecsétje (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 63. The seal of Queen Elisabeth, wife of Stephen V, daughter of the Cuman chief (drawn by Ágoston Dékány)

Rudolf király győzelmét kiváló taktikai érzékének köszönhetette, amely elsősorban abban nyilvánult meg, hogy erőit a körülményeknek megfelelően csoportosította, a háromlépcsős csatarenden belül mélységben úgy tagolta, hogy az utolsó pillanatig befolyásolni tudják a csata kimenetelét. A győzelemben a magyar királyi seregek is jelentős szerepe volt: egyrészt kitűnő teljesítményt nyújtott a páncélos lovaság, másrészt a hadvezetés nagyszerűen kombinálta a lovagi hadviseléssel a kunok nomád harcmodorát. A kunoknak főként a csata előkészítésében (bomlasztás, zavarkeltés) és befejezésében (üldözés) jutott szerep, harci kedvüket mindenképpen fokozta a szabad zsákmányolás és foglyok szerzésének lehetősége. Dürnkruznál csatadöntő taktikai elem volt a lesvetés, amelyet ugyan a 13. században már a lovagi hadviselés is ismert, az ember ember ellen küzdő lovagok szellemétől mégis idegen maradt. Itt a hadi tanácsban részt vevő magyar és kun főuraknak is szerepük lehetett abban, hogy alkalmazására sor került.

A tízéves korában trónra lépő IV. László helyett évekig anyja kormányzott, aki pecsétjén a kun nagyfejedelem lányának nevezi magát (*filia imperatoris Cumanorum*); a latin cím a Codex Cumanicus szerint a káni méltóság megfelelője (63. kép). A tényleges hatalom azonban az egymást évente vagy még gyakrabban váltó főúri csoportok kezében volt. Az egymással rivalizáló bárók állandó harcai, a központi hatalom meggyengülése a közállapotok romlását eredményezte, a helyzetet hatalmaskodások, erőszakos birtokfoglalások, rablás és pusztítás jellemezte. Az 1277-ben nagykorúvá vált László energikus intézkedésekkel próbált véget vetni a feudális anarchiának. Országgyűlést hívott össze – valószínűleg a jogtudó főpapok kezdeményezésére – a püspökök, a bárók, a megyei nemesek és a kunok részvételével a közállapotok megtárgyalására és a rend helyreállítására. Határozatot hoztak a hatalmaskodók, birtokfoglalók ellen, akiket kiközösítéssel kell sújtani, és ellenük a király hadfelkelést rendelhet el. 1277–1278-ban a király igyekezett végrehajtani a gyűlés határozatait, a lázadó tartományurak ellen haddal vonult, és a keleti országrészen sikerült is rendet teremtenie. Úgy látszott, hogy a kormányzást sikerül stabilizálni.

A biztatóan kezdődő konszolidációs politika rövid idő után megbukott, aminek fő oka a pápai legátus beavatkozása volt olyan ügyekbe, amelyekről nem szólt a megbízatása. III. Miklós pápa (1277–1281) 1278 őszen küldte Magyarországra Fülöp fermói püspököt azzal a feladattal, hogy rendezze az esztergomi érsek választása körüli viszályt, állítsa helyre az egyház jogait és az ország belső békéjét, a hatalmaskodók ugyanis az egyházi birtokokat, templomokat és kolostorokat sem kímélték, a tized fizetése pedig akadozott (64. kép). Világi ügyekben a legátus felhatalmazása a királyi hatalom megerősítésére terjedt ki, annak jegyében, hogy a pápai felfogás szerint a magyar királyok a pápaságtól nyerték el az ország koronáját és a kormányzás jogát. A pápai követ 1279 elején a helyszínre érkezve az esztergomi érsekség ügyén kívül a legfontosabb feladatát abban vélte felismerni, hogy a pogány kunokat megrendszabályozza, holott az elmúlt időszak polgárháborús állapotaiért legkevésbé a kunok voltak felelősek, a királyi hatalmat meg végképp nem veszélyeztették. Az előző évekből egyetlen erőszakos cselekmény írható a számlájukra: 1273-ban megostromolták és ki akarták fosztani a Bodrog megyei hajszentlőrinci

prépostságot, ez a szomorú esemény azonban helyi konfliktus volt, és jelentősége eltörlül a tartományurak sorozatos hatalmaskodásai mellett. (Utóbbira egy példa: 1276-ban maga a nádor, Csák Péter pusztította el a veszprémi egyházat, a káptalani iskola leégett.) Kétségtelen, hogy a kunok kereszténnyé válása és végleges letelepedése lassan haladt, de az adott helyzetben nem ez volt az ország fő problémája. A pápai udvarba érkezett panaszok között ennek nem találjuk nyomát, tehát arra kell gondolnunk, hogy egyes magyar főurak vagy főpapok irányították a legátus érdeklődését ebbe az irányba.

A pápai legátus a királyi tanáccsal elfogadott egy tervezetet a kunok megtérítéséről és letelepítéséről, amelyet IV. László király az 1279. június 23-án kelt oklevelében adott ki. A király esküvel kötelezte magát arra, hogy az ebben foglalt ígéreteit megtartja: megőrzi a katolikus egyház szabadságát, tiszteletben tartja elődei törvényeit, segítséget nyújt Fülöp püspöknek az eretnekek üldözésében és főként: véghezviszi a kunokra vonatkozó öt cikkelyt. Ezek a cikkek kizárólag a kunok kötelezettségeiről szólnak:

az egész nép megkeresztelkedéséről; a bálványok tiszteletéről és a pogány szokások elhagyásáról; az állandó megtelepedésről; arról, hogy a jövőben tartózkodnak mindenféle erőszakoskodástól és a keresztény vér ontásától; hogy az általuk elfoglalt egyházi és világi birtokokat visszaadják; mindezek betartásának ellenőrzésére hitelt érdemlő nyomozókat rendelnek ki a kunok nemzetségeihez. A kunoktól kezeseket, vagyis túsokat fognak venni, s a király vállalja, hogy általános hadfelkelést hirdet ellenük, ha nem teljesítik a cikkelyeket. Ezen az előkészítő tanácskozáson a kunok képviselőiben két főemberük, *Usuk* és *Tolon* vett részt, akik ígéretet tettek arra, hogy a cikkelyeket betartják. A király országos gyűlést fog összehívni, ahol mindezeket elfogadtatják, kihirdetik, majd közhiteles oklevélben kiadják. A június 23-i oklevél tehát valójában a királytól kicsikart ünnepélyes eskü a készülő kun dekrétumról, ezért helytelenül nevezik I. kun törvénynek.

Az országgyűlést Tétényen tartották meg 1279 júliusában, melyen *Alpar*, *Uzur* és a többi jelenlevő kun főúr elért bizonyos engedményeket, ezúttal ugyanis nemcsak kötelességeikről, hanem kiváltságairól is szó esik a gyűlés után kiadott augusztus 10-i oklevélben, a tulajdonképpeni kun törvényben. A június 23-i oklevél a pápai udvarban 14. századi másolatban ránk maradt, az augusztus 10-én kelt azonban csak 18. századi másolatokból ismert, ezért van olyan vélemény, hogy ez a *redemptio*-val kapcsolatban, a kun kiváltságok bizonyítására készült 18. századi hamisítvány. A korszakkal foglalkozó történészek többsége viszont szövegét hitelesnek fogadja el. E sorok írója is ez utóbbi véleménnyel ért egyet, mivel a szöveg egyes részei a 13. századi viszonyokra jellemzőek, ezeket nem lehetett volna a 18. században kitalálni. Ilyen például a szállásterületek között felsorolt Maros és Körös közötti vidék, ahol 1279 után néhány évvel már nem laktak kunok, vagy a kun főurak név szerinti említése, akik közül *Alpar* (*Alpra*) más forrásokkal igazolható személy; a birtokjogi szabályozás is a korra jellemző. Legfeljebb néhány cikkelynél képzelhető el, hogy a másolás során változtattak rajta.

64. kép. Fülöp fermoi püspök, pápai legátus Magyarországra jön (Képes Krónika, 129. old.) / Fig. 64. Philip, Bishop of Fermo comes to Hungary (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 129)

Az 1279. augusztus 10-i oklevél 14 cikkelyben tárgyalja a kun ügyeket, megismétli a június 23-i oklevélben foglalt kötelezettségeket. A legátus minden egyes nemzetséghez hitelt érdemlő nyomozókat rendel, akik tisztük szerint ügyelnek a törvény megtartására, a király pedig hét túszt szed a kunok hét nemzetségétől. A király júniusi ígéretéhez híven intézkedik a kunok állandó megtelepedéséről: a kunok felhagynak sátraikkal és nemez házaikkal és „a keresztények szokása szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni”. A király és a kunok kérésére a pápai legátus a keresztény szokások átvételére vonatkozóan egyetlen dologban engedett: akaratuk ellenére nem kényszeríti a kunokat haj- és ruhaviseletük megváltoztatására. Ez is a korhű momentumok közé tartozik, ugyanis a középkorban a viselet az etnikai azonosság kifejezője volt. Szállásterületként azokat az alföldi vidékeket jelölik ki számukra, ahova IV. Béla király költöztette őket; ezek részletes ismertetésére a későbbiekben térünk ki, a birtokjogi intézkedésekkel együtt. A törvény kimondja, hogy a kunok urai és nemesei a királyi szerviensekhez hasonló jogokat élveznek, így kötelesek a királlyal hadba vonulni, de mentesülnek mindenfajta beszállásól. A legátus ahhoz ragaszkodott, hogy a kunok a Magyarországon ejtett keresztény foglyokat kötelesek szabadon engedni, ahhoz viszont kegyesen hozzájárult, hogy a külföldön elfogottakat megtarthatják. Külön cikkely szabályozza a bíraskodást a IV. Béla idejében elrendelt módon. A kunok a nádor bíraskodása alá tartoznak, aki az illető nemzetség bírójával együtt ítélkezik. Kivételt képeznek a két kun nemes közötti perek, melyek a vádlott nemzetségének bírója előtt folynak, ilyen esetekben a király elé lehet fellebbezni.

Fülöp püspök a kun törvény azonnali végrehajtását követelte, a király azonban vonakodott ezt megtenni, mivel attól tartott, hogy a gyors intézkedések – a türelmetlen térítés, a pogány szokások üldözése és a túszt-szedés – kiváltják a kunok lázadását, mint ahogy ez nemsokára be is következett. Felháborította a legátus eljárása, mely sértette királyi jogait, félt a kunok elvesztésétől is, ezért valósággal elmenekült a döntés elől, az ország északkeleti részén tartózkodott. A királyi szuverenitás, az egyház iránti engedelmisség, valamint a kun kérdés megoldhatatlan dilemmája ettől kezdve végigkíséri László egész életét. Amikor a legátus megbizonyosodott arról, hogy IV. László nem hajtja végre a törvényt, 1279. október elején kiközösítette a királyt, és az országot egyházi tilalom alá vette. Ez azzal a veszéllyel járt, hogy IV. László a koronáját is elveszítheti, ezért visszatért és újból megesküdött, hogy minden ígéretét teljesíti. Ezután viszont a kunokhoz menekült, akikben egyedüli támaszát látta, október közepén már a Temes vidéki kunok között találjuk. Erre az időszakra tehető, hogy IV. László tüntetőleg kun szokásokat vett fel, feleségét, Anjou Izabellát eltaszította és kun szeretőt választott, Éduát (*Aydua*, 'feljövő hold'), aki édesanyja révén távoli rokona volt (a Képes Krónika még Köpcsecs és Mandula nevű más kun szeretőiről is tud). Ettől kezdve rendszeresen a kunok között tartózkodott, az alig felserdült fiatalember számára bizonyára vonzó volt az egyházi kötöttségektől mentes élet. A *Kun* melléknevet is inkább viselkedése, mint származása miatt kapta. A király viselkedéséről és a mesterségesen felszított „kun ügyek” megoldatlanságáról szóló hírek III. Miklós pápához is eljutottak, aki Lászlót 1279. decemberében hosszú levélben szólította fel a keresztény hit követésére, az egyház iránti engedelmségre és ígéretei betartására. IV. László 1280. január elején elfogatta a pápai legátust, és a kunok kezére adta. A bárók erre elfogták a királyt, aki csak akkor szabadulhatott, amikor a kunok is szabadon engedték Fülöp püspököt. László ismét esküt tett ígéreteinek betartására, feleségével is kibékült, az Aba nembeliek vezetésével éppen hatalmon lévő bárói csoport pedig egyelőre ura maradt a helyzetnek, a király nem tudott visszamenni kunjaihoz. A világi és egyházi előkelők a kun törvényt végre akarták hajtatni. Akár csak 1241-ben, most is – közvetve vagy közvetlenül – a jövevény pogányokat okolták a társadalom belső bajaiért és a zűrzavaros időkért. Bekövetkezett az, amitől IV. László tartott: a tétényi végzéseket sérelmező, a királyban is csalódott kunok fellázadtak, 1280 nyarán a Dél-Alföldet pusztították, majd ki akartak vonulni az országból. László sereggel eredt utánuk, és az Al-Dunánál érte utol őket (november 11-én Szalánkeménél volt), egy részüket visszatérésre kényszerítette. 1282-ben az elégedetlen kunok újra fellázadtak, segítségül hívták az Arany Horda moldvai részein élő kunokat, akik vezérükkel, Oldamurral

65. kép. A leányrabló kun alakja a Szent László-legenda Üldözés jelenetében (Kakaslomnic/Vel'ká Lomnica, Szlovákia) (a szerző felvétele) / Fig. 65. The figure of the Cuman abducting a young girl in the Pursuit scene of the St. Ladislaus legend (Kakaslomnic/Vel'ká Lomnica, Slovakia) (photo by the author)

(*Oldamir*) betörték az országba. A király kénytelen volt élére állni a kunok leverésére indított hadjáratnak, melynek során 1282. szeptember 17. és október 21. között kelet-magyarországi és erdélyi csapatokkal a mai Hódmezővásárhely határában levő Hód-tó mellett tönkrevverte a kunokat (65. kép). A magyar krónika szerint a csatát az döntötte el, hogy a hirtelen megeredt zápor a kunok íjait eláztatta, az íjhúrok megereszkedtek és használhatatlanná váltak. A csata után a kunok tömegestül akartak távozni az országból. A csata helyétől északra és délre, a Körös–Maros közén és a Maros és Temes között élő – és a lázadásban valószínűleg vezető szerepet játszó – két nemzetség népe végleg elhagyta Magyarországot. A csata helyszíne, a Csanád megyei Hód falu és mellette a Hód-tó elfogadottnak tekinthető, a hadjáratokkal kapcsolatos több mint harminc oklevélből tizenkettő említi Hódot, Hódmezővásárhely egyik előzményét. Az időpontra vonatkozóan az oklevelek adatai ellentmondóak, a 14. századi krónikaszerkesztés teszi 1282-re a csatát. Egyes történészek véleménye szerint a csata 1280-ban volt.

A hód-tavi csata következményeként a kunok száma megfogyatkozott, gazdasági és katonai erejük jelentős mértékben csökkent. A csatában levert és foglyul ejtett kunok rabszolgasorba kerültek, a lázadók javain a magyarok osztozkodtak. Azonnal végrehajtásra került a törvénynek az a pontja, hogy a kun nemzetségek keresztény foglyaikat kötelesek elbocsájtani. Hadifoglyok elhurcolására később sem kaptak engedélyt, ezzel a földműves munkaerő utánpótlásának ilyen módja megszűnt, csak kivételes egyszeri megoldást jelentett, hogy 1282-ben az éhínség elől Magyarországra menekült cseheket és lengyeleket megvásárolhatták. Mindez hozzájárult, hogy az egyébként is erősen differenciált kun társadalomban fokozódtak a vagyoni különbségek, a szegény szabadok egy része szolgasorba süllyedt.

A lázadó kunok elleni harcok némileg helyreállították IV. László reputációját. Fülöp pápai legátus távozása (1281) után Lodomér esztergomi érsek a királyt támogatásáról biztosította, és még az új pápa, IV. Márton (1281–1285) is megbocsátó hangnemben írt levelet a királynak. A bárók megfélemezésére, a központi hatalom helyreállítására azonban IV. László nem rendelkezett elegendő erővel. A leghatalmasabb tartományurak, a Kőszegiek hatalmát nem tudta megtörni, eredménytelen hadjáratokat vezetett ellenük, 1284-ben is sikertelenül ostromolta egyik várukat. 1285 elején tatár csapatok törtek be az országba, majd az év folyamán a királynak ismét egy lázadást kellett levernie a Szepességben. 1286-ban újra a Kőszegiek ellen vonult, 1287 márciusában pedig a Kőszegi–Borsa főúri koalíció ellen kellett harcolnia, de vereséget szenvedett. Ilyen körülmények között érthető, hogy kevés állandó híve mellett továbbra is a kunokra igyekezett támaszkodni. Az 1280-as évek közepétől tűnnek fel IV. László környezetében a *nyögérek* (latin *Neugerii*), akiket a források mint külön pogány népet említenek. Ezért régebben a kutatás valamilyen tatár népcsoportnak tartotta a nyögéreket, akik talán 1285-ben, a második tatárjárás alkalmával kerültek Magyarországra. Németh Gyula derítette ki, hogy a szó a kun nyelvből került a magyarba (*nöger* 'katonai

segítőtárs, kísérő katona’), a kunba pedig a mongolból (*nökör, nöker* ’társ’). Így nevezték a kora feudális nomád társadalmakban másutt is meglévő állandó katonai kíséret tagjait (az ennek megfelelő társadalmi réteget képviseli a türk *bujruk* vagy a magyar *miles/harcos jobbágy*). IV. László tehát egy kunokból szervezett testőrgárdával, a nyögérekkel vette körül magát. Az lehetséges, hogy az 1285-ben foglyul ejtett tatárok közül is bekerültek ebbe a sajtáságos, nomád fejedelmek testőrségét idéző alakulatba. A *Nyögér* (Vas és Veszprém megye), *Nyögérszállás* (a kun Hantos-szék egyik szállása Fejér megyében) helynevek igazolják, hogy a kifejezést a korabeli magyar nyelv ismerte.

Olyan hírek is terjengtek az országban, hogy a király a tatárokkal szövetkezik, sőt, a tatárok egyenesen az ő biztatására törtek be az országba. Bár ezeknek nemigen lehetett valós alapjuk, annyi bizonyos, hogy IV. László életmódja és botrányos viselkedése joggal váltotta ki az egyház haragját. IV. László 1286-ban a nyúl-szigeti domonkos kolostorba záratta feleségét, a királynéi javakat pedig kun szeretőjének, Éduának adományozta. Lodomér esztergomi érsek a pápai udvartól kapott engedély birtokában kiközösítette a királyt, kiszabadította a királynét, és visszajuttatta neki jövedelmeit. A főurak elfogták a királyt, és arra kényszerítették, hogy járuljon az érsek elé, és nyilvánosan mutasson megbánást. A király látványos bűnbánatára és újabb eskütelére 1288 márciusában került sor. Az érsek az egyházi törvények lábbal tiprásával vádolta a királyt, feltételei közé tartozott, hogy a király semmiféle pogányt – tatárt, kunt, nyögért, szaracént (azaz mohamedánt), zsidót – nem tűr meg házi szolgálatában vagy hivatali méltóságban, a pogány szokásokat elhagyva visszatér „a katolikus viselkedés becsületes formáira... különösen ételben, ruházatban, szakáll- és hajviseletben”. Ígéreteit azonban László most sem tartotta be, és amikor az érsek ezt számon kérte, azt válaszolta a két hozzá küldött főpapnak, hogy nem tűri el, hogy papok törvényei korlátozzák. A történekről Lodomér érsek részletesen beszámolt IV. Miklós pápához (1288–1292) 1288 májusában intézett levelében, melynek végén azt kérte, hogy a pápa hirdessen keresztes hadjáratot a tatárok és a király ellen.

Erre azonban nem került sor. A két érsek és a püspöki kar a bárókkal összefogva megpróbálta a királyt mellőzve kormányozni az országot. 1289-ben IV. László is részt vett az országos gyűlésen, amelyen visszaadták a királyné jövedelmeit, rendezték az egyházi jövedelmeket, a birtokügyeket és a belső vámok kérdését. 1289 végén a király az ellene lázadóknak kegyelmet ígért, és megkísérelte hadba hívni a megyei nemeseket, nem sok sikerrel. Ekkor már az Alföldön, bizonyára kun hívei között tartózkodott. 1290 tavaszán nádorrá nevezte ki a mohamedánból kereszténnyé lett Mizsét. 1290 júniusában a király Temesről Csánádra, innen Békésbe, majd Biharba ment. Július 10-én éjszaka a Borsák körösszegi vára közelében táborozó királyt sátrában meggyilkolták (66. kép).

66. kép. IV. László király megölése (Képes Krónika, 129. old.) / Fig. 66. Ladislaus IV's assassination (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 129)

A Budai Krónika szerint a kunok közössége hosszasan tanácskozás után határozta el, hogy a királynak meg kell halnia, s három kun főember, *Arbuz*, *Turtel* és *Kemenche* végzett vele. Más források azt sejtetik, hogy egyes báróknak is volt köztük a gyilkossághoz. Másnap Mizse nádor a testvérel és Édua bátyjával, Miklóssal Arbuz szállására ment, és ott megölte őt és Törtelt.

A kun társadalom 1279 és 1290 között mély válságot élt át, amit a kunok lázadása és

kivonulásuk az országból önmagában is jelez. Az 1270-es évek végéig, ha megváltozott keretek és körülmények között is, de a kunok lényegében háborítatlanul folytatták a számukra megszokott életet, ugyanakkor megvolt a helyük a magyar államszervezetben és a királyi hadseregben; az Árpád-kori Magyar Királyságnak évszázados tapasztalatai voltak a pogány katonai segédnépek integrálásában. 1279-től mindez felborult. Az a visszás helyzet alakult ki, hogy egyrészt a király számára szerepük túlzottan felértékelődött, másrészt fokozódott a társadalmi és politikai nyomás gyors integrálásukra, és az ország bajaiért bünbakká váltak. A kun törvény önmagában nem tartalmazott lehetetlen kívánalmakat, ráadásul a kiváltságokat is rögzítette, és alsó fokú autonómiát adott a kunoknak – ugyanezekben a kérdésekben a kunok vezetői nyilván már IV. Bélával is megállapodtak –, a kunok elégedetlenségét és lázadását az erőszakos követelések okozták. A hatalmaskodó főurak bizonyára örültek, hogy a kun kérdésnek „világpolitikai” súlya lett, hiszen a Szentszék állandóan foglalkozott vele – a legátus törekvéseit akár még helyeselheték is érzelmi alapon –, és így kevesebb szó esik arról, hogy valójában mi veszélyezteti az egyház szabadságát, és gyengíti a királyi hatalmat. A sokszereplős játszmában a király személye fontos, alighanem a legfontosabb tényező volt, egyéni tragédiáját is az okozta, hogy semmiféle megoldást nem tudott találni. A kun előkelőknek egy idő után fel kellett ismerniük, hogy befolyásuk a királynál kétes dicsőség, hogy könnyen elvérezhetnek a király és ellenfelei közötti harcban, hiszen ellenük az egész keresztény magyar társadalom hajlandó összefogni. Ezért dönthettek IV. László megölése mellett. Az is sokatmondó, hogy a gyilkosságot kun főurak hajtották végre: a már idős Arbuzt egy 1289-i oklevél a király rokonának mondja, az ő nevét és Törtelét helynév őrizte meg a Kiskunság északi részén, ahol szállásuk lehetett. Forrásadat nem lévén rá, csak óvatos feltevésnéként fogalmazzuk meg, hogy IV. László sorozatos ígéreteivel és esküszegéseivel valószínűleg nemcsak az egyházi törvények, hanem a kun nemzetségi szokásjog ellen is vétett.

IV. László halála után mindenesetre a kun kérdés lekerül a napirendről. Az eltelt évtized alatt beigazolódtott, hogy a királyi hatalom támaszát nem jelenthetik egyedül a pogány népcsoportok, és keserű tapasztalatok birtokában talán maguk a kunok is jobban igyekeztek beilleszkedni. A következő uralkodók alatt a kunok változatlanul szerepelnek a magyar könnyűlovasságban, de III. András (1290–1301) már zsold fizetése fejében kísérték el hadi vállalkozásaira, így például 1298-ban a Habsburg Albert (1298–1308) megsegítésére küldött magyar sereggel együtt a göllheimi csatában vettek részt. A kunokra is vonatkozott az 1290. évi törvénynek a nemesek hadviselésével foglalkozó cikkelye: a határokon kívül csak a király pénzén voltak kötelesek katonáskodni. 1298 februárjában a bécsi fejedelmi találkozón Albert osztrák herceg meghívására III. András király és második felesége, Ágnes királyné is részt vett. Nagyszámú kíséretükben ott volt Alpra kun vezér fia is (*filius Abrammi regis Comanorum*), aki tíz magyarral együtt a zsúfolt szállásokon összetűzésbe került a helyi németekkel, a bécsiek rájuk támadtak, és agyonütötték őket. Az esetet a *Continuatio Vindobonensis* mondja el, Alprát a kunok királyának nevezi.

III. András halála után a pápa és a hazai klérus segítségével trónra kerülő Anjou Károly Róbert (1308–1342) hosszú, kitartó küzdelemben egyenként győzte le ellenfeleit, az országgrésznyi területeket birtokló, magukat önállósító tartományurakat. A feudális anarchia felszámolásáért, a rend helyreállításáért folytatott harcban a központi hatalom oldalán különösen a kezdeti években jelentettek számottevő fegyveres erőt a kunok (és ezekben az években már a jászok is), amikor a király tábora még nem sok párthívet számlált. Károly Róbert a köznemességet és a városi polgárságot nyerte meg szövetségesül, és a feudális oligarchák hűbéres nemesei, familiárisai a király sikereivel párhuzamosan egyre többen szivárogtak át az ő oldalára. Az 1320-as évektől beköszöntő belső béke nagy gazdasági fellendülést hozott; ennek hatására egyebek között a lovagi kultúra kései virágzásának is tanúi lehetünk. A nehézfegyverzetű lovagi-nemesi bandériumok mellett a 14. századi források állandóan emlegetik a kun csapatokat is a királyi seregben, szabad zsákmányolás helyett rendszeres zsoldpénzt kapnak. 1330-ban a Baszaraba havasalföldi vajda (1310 körül–1352) ellen vezetett hadjáratban is ott voltak a kunok, a fényes lovagsereg azonban súlyos vereséget szenvedett, midőn Baszaraba kun-kipcsak és vlach harcosai a régi nomád

67. kép. Nagy Lajos király és udvara. A trónon ülő király jobbján páncélos lovagok, balján keleti ruhás előkelők. A Képes Krónika címlapjának első miniatúrája. / Fig. 67. King Louis the Great and his court. Flanking the king on the throne are armoured knights on the right and nobles in oriental clothing on the left. The first miniature of the title page of the Hungarian Illuminated Chronicle.

taktika íratlan szabályai szerint színlelt megfutamodással egy sziklaszorosba csalták és megsemmisítették a magyar sereget; a király is csak legjobb vitézei önfeláldozása révén tudott megmenekülni.

Károly Róbert fia, az expanzív külpolitikát folytató I. (Nagy) Lajos (1342–1382) Itáliába, Dalmáciába, Lengyelországba, Halicsba, Boszniába, Bulgáriába vonuló nagyszámú hadinépe között a kun és a jász lovas íjászokat is megtaláljuk, de a könnyűlovasság soraiban a nomád harcmódot fogásait alkalmazó magyarok is szerepelnek. Az ellenfelek közül különösen az olaszoknak tűnt fel az íjjal-nyíllal és karddal felszerelt magyar könnyűlovasság nagy száma, melyet Lajos király nemcsak kíséretként, hanem önállóan is csatába vetett. Az állandó hadiállapot a magyarországi fegyverzet fejlődését is felgyorsította. A magyar csapatok főként az itáliai hadszíntéren szerezhettek tapasztalatokat, ahol kapcsolatba kerültek a korszerű haditechnikát képviselő, a kor legjobb fegyvereivel ellátott zsoldosokkal. A magyarok felszerelésének korszerűsítése az 1350-es években következett be, s ez a könnyűlovas kunokat is érintette. Falfestményeken és miniatúrákon figyelemmel kísérhető, hogy a besenyők és kunok által meghonosított közelharc fegyver, a csillag alakú buzogány a 14. század közepén hogyan adja át a helyét a nyugati eredetű tollas buzogánynak, amely az időközben erőteljesebbé és vastagabbá váló sisak és páncél átázására is alkalmas volt.

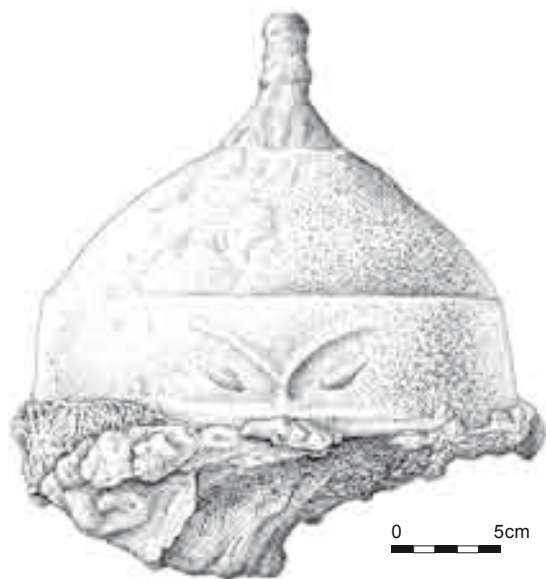
Nagy Lajos király kódexfestője, Hertul fia Miklós a Képes Krónika címlapjának első miniatúráján megörökítette azt az európai udvarokban szokatlan látványt, amely ünnepélyes alkalmakkor fogadta a magyar uralkodó színe elé járuló alattvalókat és a külszorból érkező vendégeket (67. kép). Nem az a meglepő, hogy a trónon ülő király jobbján páncélba öltözött lovagok – magyar főurak, udvari méltóságok – foglalnak helyet, hanem az, hogy a királytól balra színes, keleties ruhát viselő előkelők állnak. Számos kutatónak okozott fejtörést, hogy kik lehetnek ezek az alakok. A magyarsághoz a korábbi századokban csatlakozott keleti népek vezetői, a testőrség parancsnokai, vagy keleti országokból érkezett követek? Kézenfekvő, hogy bennük is udvari embereket keressünk, mégpedig a keleti viseletüket ebben

az időben még őrző kunok, jászok és „tatárok” (az Arany Horda területéről beköltözött kipc sakok) vezetőit, akiket az ősi magyar – és ezzel együtt szintén keleti – hagyományokat őrző udvari szertartásrend a király baljára állít. Az első sorban álló három férfi egy-egy fegyvert tart kezében: íjat, buzogányt (egyek kutatók szerint nyilat) és szablyát. A fegyvereknek jelképes jelentésük van, ami a főemberek rangjával, király körüli szolgálatával függ össze. U. Köhalmi Katalin állapította meg, hogy a miniatúrákon rögzített jelképrendszer belső-ázsiai nomád államok udvari szokásaiban gyökerezik, a fegyverek udvari tisztségviselők méltóságjelvényei, illetőleg a testőrgárda egyes osztagainak jelképei. Nem kétséges, hogy a távoli Keleten, a kitajoknál és a mongoloknál honos szimbolikát a kunok hozták magukkal a Kárpát-medencébe. A szóban forgó három előkelő arca is keleti eredetre vall, ruházata pedig megfelel a korabeli steppei divatnak. A mögöttük álló két férfi a hűbéres balkáni államok (Havasalföld, Bosznia, Észak-Bulgária) képviselője lehet, akiket szintén a bal oldalon illetett meg hely.

Nagy Lajos uralkodásának vége felé az önálló taktikai egységet képező kun és jász lovascsapatok eltűnnek a forrásokból. Ennek okát abban látjuk, hogy a kunok és jászok feudalizálódása, a közrendű szabadok jobbágysorba süllyedése annyira előrehaladt, hogy a hadba vonulók száma rohamosan csökkent. Ugyancsak ezekre a társadalmi okokra lehet visszavezetni, hogy az állandó gyakorlást, összehangolt csapatműködést, és nem utolsósorban: kiváló minőségű harci felszerelést igénylő nomád taktika néhány évtized leforgása alatt elfelejtődött. A 14. század végén, amikor Magyarországnak egy új, minden eddiginél félelmetesebb nagyhatalom, az oszmán-törökök hadseregével kellett szembenéznie, kiderült, hogy a feudális lovagi seregek létszámra sem elegendők, taktikájuk sem megfelelő, s a magyar könnyűlovasság harci tudása a mélyponton van. A bevonuló újoncok között voltak olyanok, akik nem tudtak az íjjal bánni. Zsigmond király (1387–1437) a hadsereg átszervezésére tett kísérletet, megpróbálta létrehozni a telekkatonaság intézményét, vagyis a jobbágytelkek száma szerint kiállított könnyűlovasság parasztkatonaságot. A 15. században a kunoknak és jászoknak már ennek keretében kellett volna hadba szállniuk, a nemzeti arisztokrácia kései utódai, a szállásbirtokos családok (*capitanei*) azonban saját katonai szolgálatukat az ún. tegzespénz (*proventus pharetralis*) fizetésével válthatták meg.

Milyenek ismerjük az Árpád-kor vége és az Anjou-kor háborúiban jelentős szerepet betöltő kunok fegyverzetét? A Magyarországra költöző első egy-két nemzedék harcosai még nyilván a Fekete-tenger melléki steppékről magukkal hozott felszerelést használták, amelyet kelet-európai régészeti kultúrájukban megismertünk. Magyarországon az előkelő réteg temetkezéseiben is hasonló tárgyi anyag került elő, azonkívül középkori falfestmények és miniatúrák is megörökítették a kunok viseletét és fegyverzetét. A Szent László-legendát elbeszélő, az 1300-as évek első felében festett falképeken a festők gyakorta ábrázolták keleti típusú sisakban és sodronyokban a kunokat, a sisakhoz arc- és nyakvédő sodrony vagy páncélgallér járul. A kun arisztokrácia körében eléggé elterjedt lehetett ez a harci viselet. Az orosz évkönyvek és az Igor-ének is említést tesznek a kunok sisakjáról, mellvértjeiről és pajzsairól. Magyarországon két előkelő kun harcos sírjában volt vassisak és sodrony, Csólyospálos–Csólyospusztán és Csengele–Bogárháton. Ezen kívül tudunk még egy Kiskunmajsa–Kígyópusztán a 19. században előkerült, de nagyrészt elkallódott sírleletről (II. sz. kígyópusztai lelet), amelyből egy páncéling töredék megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Csak feljegyzésből van tudomásunk arról, hogy Kunfehértó–Debeákon 1816-ban feldúltak egy sírt, s az abban talált páncélt „széjjelszaggatták”. A felsőszentkirályi sírban valószínűleg pikkelypáncélhoz tartozó lemezeket találtak.

Mindkét kun vezéri sírból származó, keleti típusú sisakunk félgömb alakú, enyhén csúcsosodó, külön ráerősített köpűs sisakcsúccsal és homlokpánttal (68–70. kép). A csólyosiról tudjuk, hogy amikor előkerült, sisakcsúcán aranyozott gömb volt, mely később elveszett. A homlokpántot elől palmetta díszíti. A csengelei sisak homlokpántján szemöldök- és szempárábrázolás van, szemvédő lemezt és nyakvédő sodronypáncélt erősítettek hozzá. 11–13. századi nomád sírokból kerültek elő hasonló sisakok, így a Csingul-kurgán kun fejedelmi sírjából is egy aranyozott példány, amelynek orrvédő vasa és sodronyos nyakvédője van. A kun őszobrok is ilyen típusú sisakot viselnek. Ez a sisaktípus az

68. kép. A csengelei kun vezér sisakja (Horváth 2001. nyomán) / Fig. 68. The helmet of the Cuman chief of Csengele (after Horváth 2001)

69. kép. Sisak a csólyosi kun vezéri sírból. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 69. Helmet from the Cuman chief's grave at Csólyos. Hungarian National Museum

70. kép. A csólyosi sisak rekonstrukciós rajza (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 70. Reconstruction drawing of the helmet from Csólyos (drawn by Ágoston Dékány)

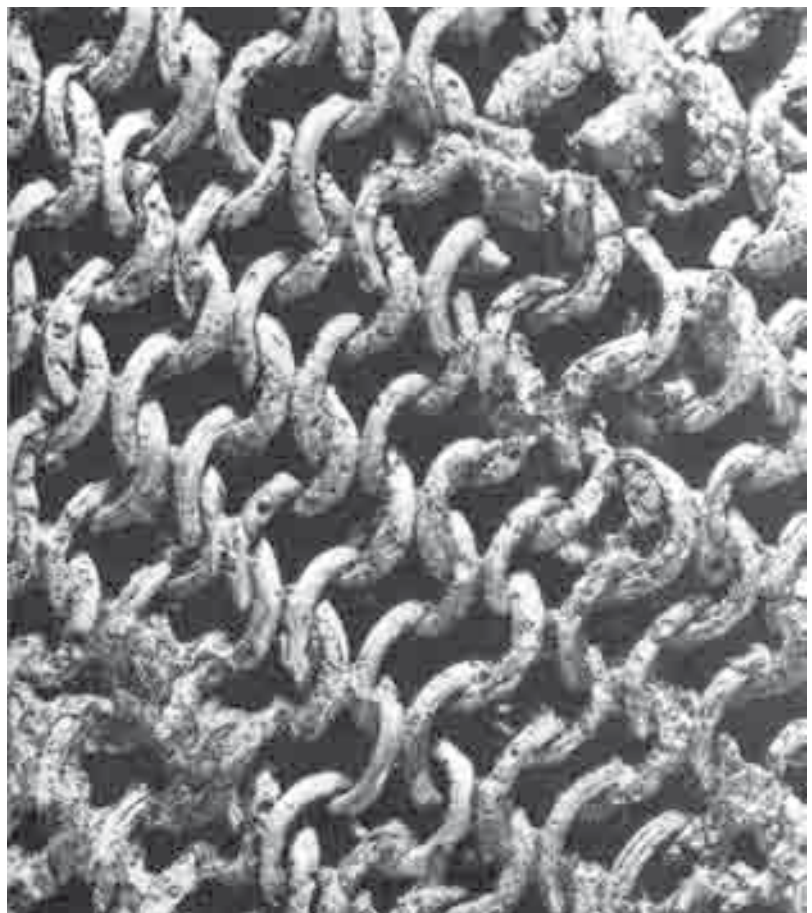
iráni és közép-ázsiai fegyverművesség hatását mutatja, elterjedése viszont a nomád előkelő réteghez köthető, így lehetséges, hogy steppei műhelyben készült. Szintén a csólyosi sírból származik két negyedgömb alakú páncéllemez, amely a váll vagy a térd védelmére szolgált (71. kép). A távol-keleti kitajoknál már a 10. században megjelent a test legsebezhetőbb pontjait védő lemezpáncél, ezzel szemben Nyugat-Európában csak a 13. század végétől kezdték alkalmazni a testformát követő páncéllemezeket a vállon, a térdén és a karon. A kunok előkelő rétege tehát korszerű védőfelszerelést hozott magával keletről, amely megfelelő védelmet nyújtott, mindamellett nem gátolta a lovaszt a nyilazásban és a szabad mozgásban. A 13. század második felében ennél erősebb páncélzatot csak a gazdag nyugati lovagok viseltek: az egész testet, kezeket és lábakat is fedő sodronypáncélt és a fejet teljesen körülvevő csöbörsisakot. Ilyen lovagi fegyverzetet ábrázol a kígyópusztai csat vésett nielló díszes arany csatlemeze, egy kun főember sírjából származó öv tartozéka (Kiskunmajsa–Kígyópuszta, I. sz. lelet).

A Csólyospáloson és Csengelén feltárt sodronyíngek nem épen megmaradt példányok. A

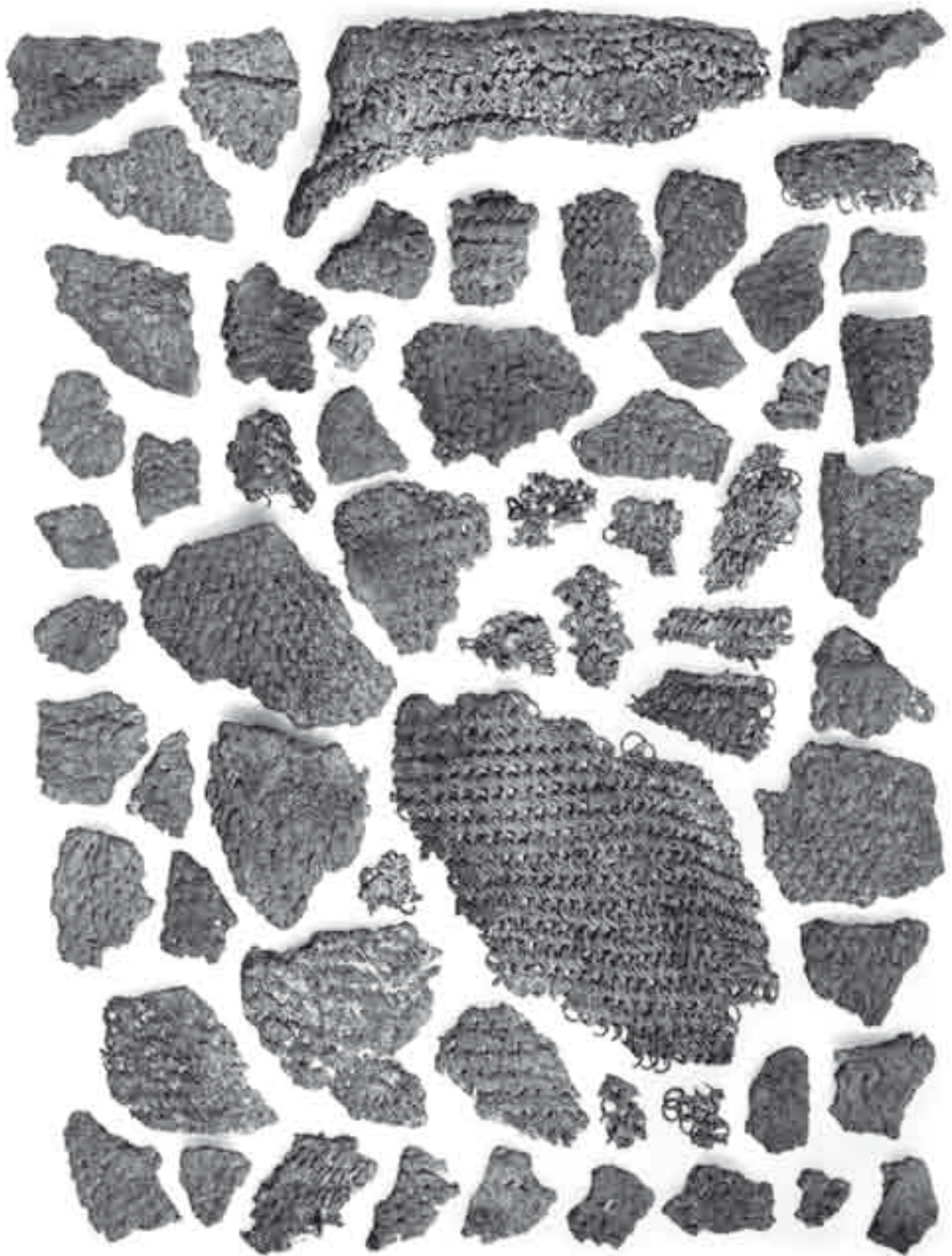

71. kép. A vállat vagy a térdet védő páncéllemezek a csólyosi kun harcos felszereléséből. Magyar Nemzeti Múzeum (Susits László felvétele) / Fig. 71. Armour plates protecting the shoulder or the knee from the armour of the Cuman warrior's grave at Csólyos. Hungarian National Museum (photo by László Susits)

csengelei sodronying a sírban alaktalan tömbbé rozsdásodott össze, szétbontása nem volt megoldható. A csólyosi sodronyingból 60 db töredék maradt meg, ezek a teljes páncéling felületének csak 15-20%-át teszik ki (72–73. kép). Megfigyelhető, hogy 10,5–11 mm átmérőjű, rombusz átmetszetű karikákból szőtték, a zárt (összeforrasztott) és szegecselt karikák váltakozó sorokban futnak. Leleteinket a kelet-európai rövid testű és rövid ujjú (csuklya nélküli) típushoz sorolhatjuk, amely megfelelt a mozgékony

72. kép. A csólyosi sodronying szövém módja (Kónya Kálmán felvétele) / Fig. 72. The pattern of the chainmail from Csólyos (photo by Kálmán Kónya)

73. kép. A csólyosi sír sodronyingének töredékei. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) /
Fig. 73. Fragments of the chainmail from the Csólyos grave. Hungarian National Museum

nomád harcmódor követelményeinek, benne a kar szabadon mozoghatott, hossza kb. 70 cm volt, súlya 5,5-6,0 kg. A 13. századtól kezdve nagyobb átmérőjű, lapos és széles karikákból készítették a páncélingeket orosz földön is, és az Arany Horda uralma alá eső területeken is; a szabásmód is megváltozott ebben a korban, a nyugat-európai darabokhoz hasonlóan a sodronying teste és ujja meghosszabbodott. A kunok által használt keleti sodronyingek készítési helyeként elsősorban kaukázusi, hvárezmi vagy orosz műhelyek jöhetnek számításba. A kijevi Ruszban már a 10. században gyártottak sodronyinget; ennek kétségtelen bizonyítéka, hogy egy gnyozdovói kurgánban sodronying-készítő mester nyugodott szerszámaival és páncélkarikákkal. Willelmus de Rubruk írja úti beszámolójában, hogy a Kaukázus hegyeiben húsz tatár harcos kísérte őket, közülük kettőnek volt páncélinge. „Kérdeztem, honnan került hozzájuk, azt mondták, hogy az alánoktól zsákmányolták, akik jól értenek az effélék készítéséhez és kiváló kovácsok” (Itinerarium XXXVII. 17.).

Az egyszerű nomád harcosok általában bőrpáncélt viseltek. 14. századi nyugati szerzők bőrruhás magyar könnyűlovasokról írnak. A *Chronicon Aulae regiae* az 1315. évnél jegyzi meg ezt. Villani Máté az Itáliában harcoló magyarok öltözékét így írja le: „Általában állandó ruházként bőrzekét viselnek, s amint jól bekenték, egy másikat öltenek rája, erre ismét egyet, miáltal igen erőssé s védelemre alkalmassá teszik.” Ezekben a hadjáratokban kunok is részt vettek; a megfigyelések elsősorban rájuk vonatkozhatnak, bár a magyar könnyűlovasságra is hatott a kun divat és a nomád taktika. A páncéllal felszerelt harcosok a középkori nomádoknál nem alkottak külön fegyvernemet. Csak a gazdag előkelő réteg tagjai tehették meg, hogy magukat és kísérő katonáik egy részét ellátták ilyen drága holmikkal; közülük kerültek ki a csapatok és seregrészek parancsnokai.

A kelet-európai régészeti anyagból és a kun szobrokról ismert mell- és hátvédő korongok a magyarországi ábrázolásokon nem fordulnak elő, talán egyetlen eset kivételével, a Képes Krónikában Vérbulcsu képén (26. oldal), a rögzítő szíjak nélkül.

Az összetett reflexíjnak új típusa jelent meg Európában a kunokkal. Ez rövidebb volt, mint az előző korszak magyarok és besenyők által is használt íja, de bizonyos szerkezeti változtatások következtében – az íjkarok merev része hosszabb lett, hajlékony része pedig erősebb – lövő ereje megnövekedett (74. kép). A harcosok felajzott állapotban, készenléti íjtartó tegezben hordták magukkal. Ennek

74. kép. Hátrafelé nyilazó kun harcos a székelydályai (Daia, Románia) unitárius templom falfestményén (a szerző felvétele) / Fig. 74. Cuman archer shooting backwards on the mural of the Unitarian church of Székelydálya (Daia, Romania) (photo by the author)

75. kép. Szent László-legendája, Birkózás. A székelyderzsi (Dârjiu, Románia) unitárius templom falfestménye, 1419. (a szerző felvétele) / Fig. 75. Legend of St. Ladislaus, Wrestling. Mural of the Unitarian church of Székelydálya (Daia, Romania), 1419 (photo by the author)

76. kép. Hátrafelé nyilázó kun harcos a szepesmindszenti (Bijacovce, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 76. Cuman archer shooting backwards in the representation of the St. Ladislaus legend from Szepesmindszent (Bijacovce, Slovakia)

77. kép. Kun tegez a kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 77. Cuman quiver in the representation of the St. Ladislaus legend in Kakaslomnic (Vel'ká Lomnica, Slovakia) (drawn by Ágoston Dékány)

köszönhetően a kor nomád lovasságának gyorsasága és manőverező képessége is fokozódott. Ilyen készenléti íjtartó valóság-hű ábrázolását látjuk a székelyderzsi (Dírju, Románia) unitárius templom 1419-ben festett falfestményén a Szent Lászlóval viaskodó kun harcoson (75. kép). A mongolok ugyanennek az íjtípusnak a belső-ázsiai pusztákon időközben tovább fejlődött, rugalmasabb változatát hozták magukkal és terjesztették el az Arany Horda uralma alatt lévő területeken.

Ugyancsak a korabeli steppei fegyverzet legkorszerűbb, kunokkal megjelenő típusai közé tartozott az ún. kun típusú tegez is. Székelyföldi és szepességi falfestmények hiteles ábrázolásai alapján állapította meg László Gyula, hogy a kunokkal az avar és magyar régiségből ismert, belső-ázsiai eredetű, hengeres testű, lefelé szélesedő, fedeles tegez új változata jelent meg a Kárpát-medencében. Az újítás abból állt, hogy a hegyükkel fölfelé állított nyílveszőket egy hosszanti nyíláson keresztül helyezték el a tegezen, melyet a megtöltés után bőrszalagokkal összefűztek, a tegez fedele pedig nem lefelé, hanem ajtószerűen oldalt csapódott (76. kép). A tegez teste nyírfa vagy fűzfa kérgéből készült, amelyre bőr- vagy szövetborítás került, esetleg faragott csontlemezekkel díszítették. Az egyik legszebb ábrázolás az 1317 körül festett kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) freskón látható: az ajtós tegez a hátrafelé nyilázó kun övéről jobb oldalt függ, faragott csontlemez rátétek díszítik, a fedél zárására hatágú gótikus csat szolgál (77. kép). A „kun tegez” művelődéstörténeti útvonala ma már jól megrajzolható: a kelet-európai steppe 11–13. századi kőszobrain és 10–11. századi középp-ázsiai ábrázolásokon ugyanezt a típust fedezhetjük fel, tehát ezt a fegyverzeti újítást is a kunok hozták magukkal a Volgától nyugatra,

78. kép. A csólyosi sírlelet nyílhegyei. 1. Lapos, nyúlánk, gerincelt, peremes nyakú vas nyílcsúcs. 2. Lapos, gerincelt, kissé aszimmetrikus acél nyílcsúcs. 3. Széles, lapos, rombusz alakú vas nyílcsúcs, hegyénél átfürt. 4. Lándzsa alakú, acél nyílhegy, páncéltörő típus. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 78. Arrowheads of the Csólyos grave. 1. Flat, elongated iron arrowhead with midrib and flanged neck. 2. Flat, slightly asymmetrical steel arrowhead with midrib. 3. Wide, flat, rhombic iron arrowhead, perforated at the tip. 4. Spear-shaped steel arrowhead, armour piercing type. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

tőlük vették át többek között az orosz fejedelemségek, és kun segédcapatok révén kerülhetett a Bizánci Birodalomba is. A zsegrai és a karaszközi (Žehra, Kraskovo, Szlovákia) középkori falképeken egy sajátos, hosszú szőrű, gömbös kupakkal ellátott tegez látható, amely prémes állat gereznájából készülhetett. U. Kőhalmi Katalin a steppevidék legkeletibb végén, a 11. századi kitajoknál találta meg ennek a tegezformának a megfelelőjét.

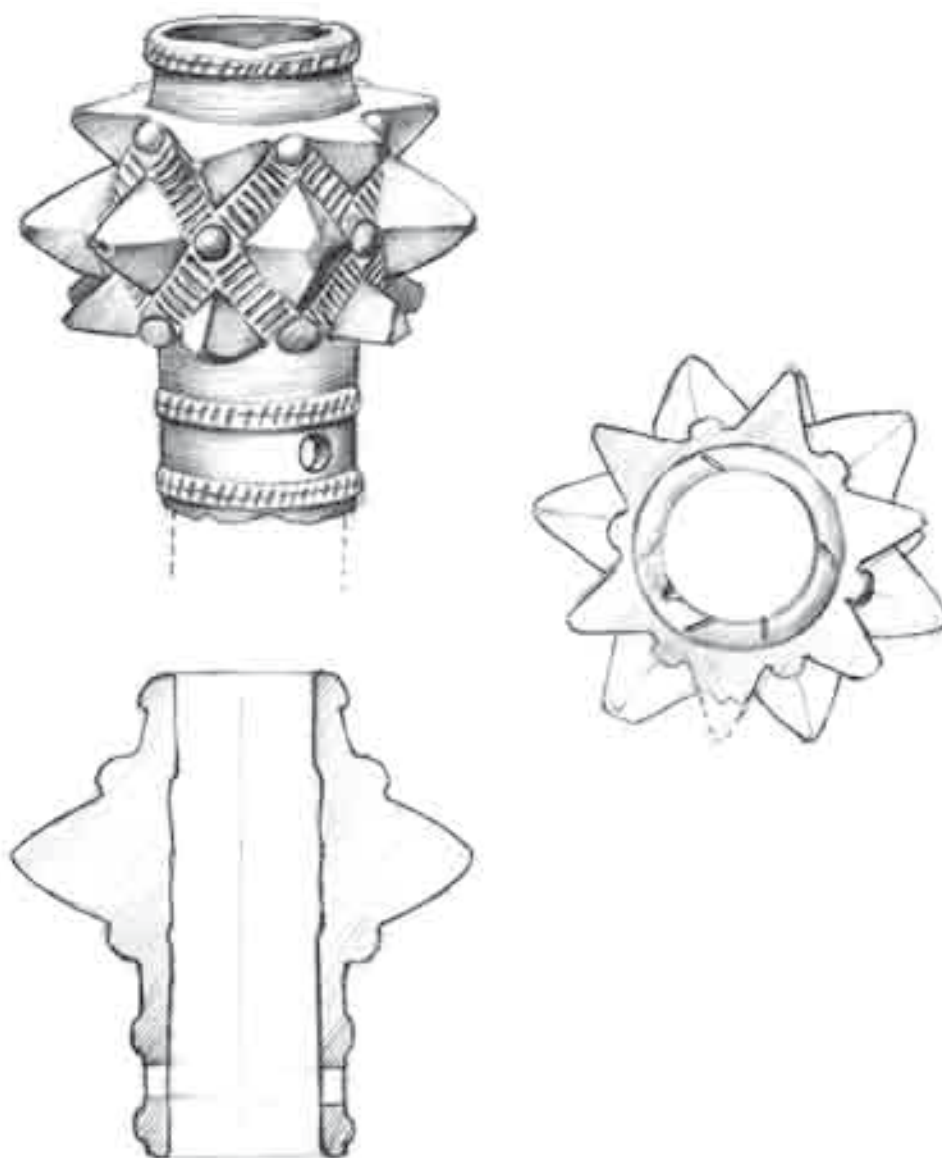
Kun sírleleteink közül a csólyosi, a felsőszentkirályi és a csengelei sírban helyeztek nyílvevőket a halott mellé tegezben vagy azon kívül, a csólyosiban 4 db különböző típusú nyílhegy volt, a csengeleiben háromféle típushoz tartozó 8 db vas nyílhegy volt és 1 db csont nyílcsúcs; a felsőszentkirályi sírból 2 db nyílhegy került elő (78. kép). A védőfegyverzet fejlődésével összefüggésben a 11–13. században egyre gyakoribbá váltak a túszerűen hegyes vagy lándzsa alakú, acélezott páncéltörő nyilak, amelyek megfelelő szögben és erővel kilöve átütötték még a sodronypáncélt is. Emellett a nyílfajták sokaságával kell számolnunk: a középkori nomád harcos más-más alakú és nagyságú nyilakat használt harcban, vadászatban, céllövésnél, közeli vagy távoli célpont ellen. Különösen nagy lehetett a vadásznyilak változatosága: más nyílhegyre volt szükség nagyvadak, prémes állatok vagy a különböző madarak elejtésére. A mongol taktikában egyenlő szerep jutott a közeli célpontra alkalmas és a nagyobb távolságra való könnyű nyilaknak: a hadba vonuló harcosoknak mindkét fajtából egyenlő mennyiséget kellett magukkal vinni. Mikor Dzsingiszt kánná választották, követi tisztségre kizemelt embereihez ilyen szavakat intézett: „legyetek távolba szálló *koosak*-nyilaim, közelre repülő *odora*-nyilaim” (A mongolok titkos története, III. 124.).

A közelharc fegyverek közül három kun sírleletben volt szablya (Szentkirály–Felsőszentkirály, Erdőtelek, Kiskunmajsa–Kuklis-tanya) és egy sírban nyugati típusú kétélű kard (Kunszentmárton–Jaksorérpart) (79. kép). Az első két szablyának hiányzik a markolata és a keresztvasa, az erdőteleki- nek a pengéje is töredékes. A kiskunmajsainak ugyan megvan a markolata és az egyenes keresztvasa, de a penge vége hiányzik, így teljes hosszát nem ismerjük. Az elpusztult felsőszentkirályi szablyáról csak fénykép tájékoztat, markolat nélküli hosszúsága kb. 96 cm volt. Kun szablyáink az enyhén ívelt,

79. kép. Szablyák és kétélű kard előkelő kun temetkezésekből. 1. Felsőszentkirály, 2. Erdőtelek, 3. Kunszentmárton–Jaksorérpárt (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) / Fig. 79. Sabres and two-edged sword from noble Cuman burials. 1. Felsőszentkirály, 2. Erdőtelek, 3. Kunszentmárton–Jaksorérpárt (after Pálóczi Horváth 1994)

hosszú pengéjű 11–12. századi szablyákhoz hasonlók – ilyenek a magyar anyagban a tinódi besenyő szablyák –, a 13–14. századi dél-oroszországi szablyák pengéje még hosszabb, keskenyebb, és erősebben ívelt. A nomád könnyűlovasság közismert fegyvere a szablya, de drágasága miatt csak az előkelők használták. Plano Carpini írja, hogy a mongoloknál is csak a gazdagok rendelkeztek vele. A kunszentmártoni kardnak kerek markolatgombja és egyenes keresztvasa van, pengéjének mindkét oldalán, a markolathoz közel, a vércsatornánál egy-egy vörösrézrel tausírozott címerábrázolás látható. Az egyik címer két pólyával vágott pajzs, hasonló az Árpád-ház címeréhez, a másik címeren balharánt elrendezésben vésett, tamgaszerű jelek vannak. A kard a 13. század utolsó harmadára keltezhető, valószínűleg magyar gyártmány, akár királyi adományként is kerülhetett tulajdonosához. Meglehet, hogy ez a kard már tükrözi a kunok fegyverzetében Magyarországon bekövetkezett változást, amennyiben a nyugati nehézlovassággal folytatott harcok során az előkelő réteg igyekezett magát felszerelni korszerű közelharci

80. kép. Kun típusú, tizenkét tüskés buzogány bronzból, ismeretlen magyarországi lelőhelyről (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 80. Cuman type bronze mace head with twelve spikes from an unknown find-place in Hungary (drawn by Ágoston Dékány)

81. kép. Lószerszám a bánkúti női sírból. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele) / Fig. 81. Horse harness from the female grave of Bánkút. Institute of Archaeology, University of Szeged, deposit in the Hungarian National Museum

fegyverekkel. Így kerülhetett az erdőteleki sírba bárd a szablya és a steppei lószerszám mellé. Kun fegyverfajtának tartják a csak szórványleletekből ismert, ún. tizenkéttüskés buzogányt; ez sírleletekben nem fordul elő (80. kép).

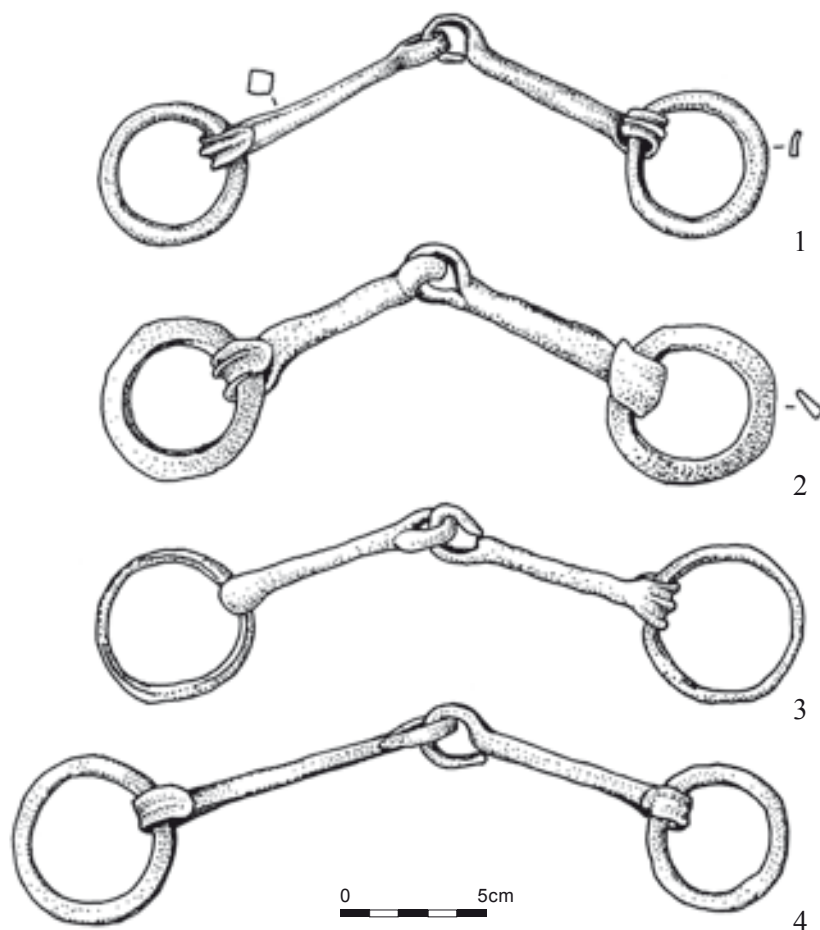
Szólnunk kell még a kun harcosok felszereléséhez tartozó lószerszámról, amely – lóval együtt vagy anélkül – rendszeres melléklete a pogány temetkezéseknek. Zablát, kengyelt és hevedercsatot együtt négy kun sírban találtak: Csengele–Bogárháton, Kunszentmárton–Jaksorérparton, Tiszaföldvár–Homokon és Nagykamarás–Bánkúton, ezek közül az utóbbi bizonyosan női sír (81. kép). Csak kengyelpár maradt meg a csólyosi sírleletből, bár feltehető, hogy ebben is volt zabla, de mivel szőlő alá forgatáskor találták és feldúlták, nem minden tárgy került be a múzeumba (82–83. kép). Feljegyzés alapján tudunk arról, hogy Kunfehértó–Inoka–Pincehegy lelőhelyen egy szédült kun lovassírban is volt kengyelpár a lócsontváz két oldalán; a többi tárgy alapján ez is női sírnak tartható. A zablák a korszaknak megfelelő típusú csikózablák, szimmetrikus vagy aszimmetrikus szájjal, a karikák általában szélesre kalapáltak, a szárok vége bordázott (84. kép). Szimmetrikus szájjal, széles karikájú zabla volt a kiskunmajsai sírban, a tiszaföldvárihoz hasonló típusú. Aszimmetrikus zabla a csengelei, tiszaföldvári, bánkúti és erdőteleki leletben volt; ezzel gyorsabb irányváltoztatásra lehetett kényszeríteni a lovat, ezért inkább a harcosok felszerelésére jellemző. Az erőteljes aszimmetria lehetővé tette a bal oldali szárfogást – jobb kézzel ostort, korbácsot, fegyvert lehetett forgatni.

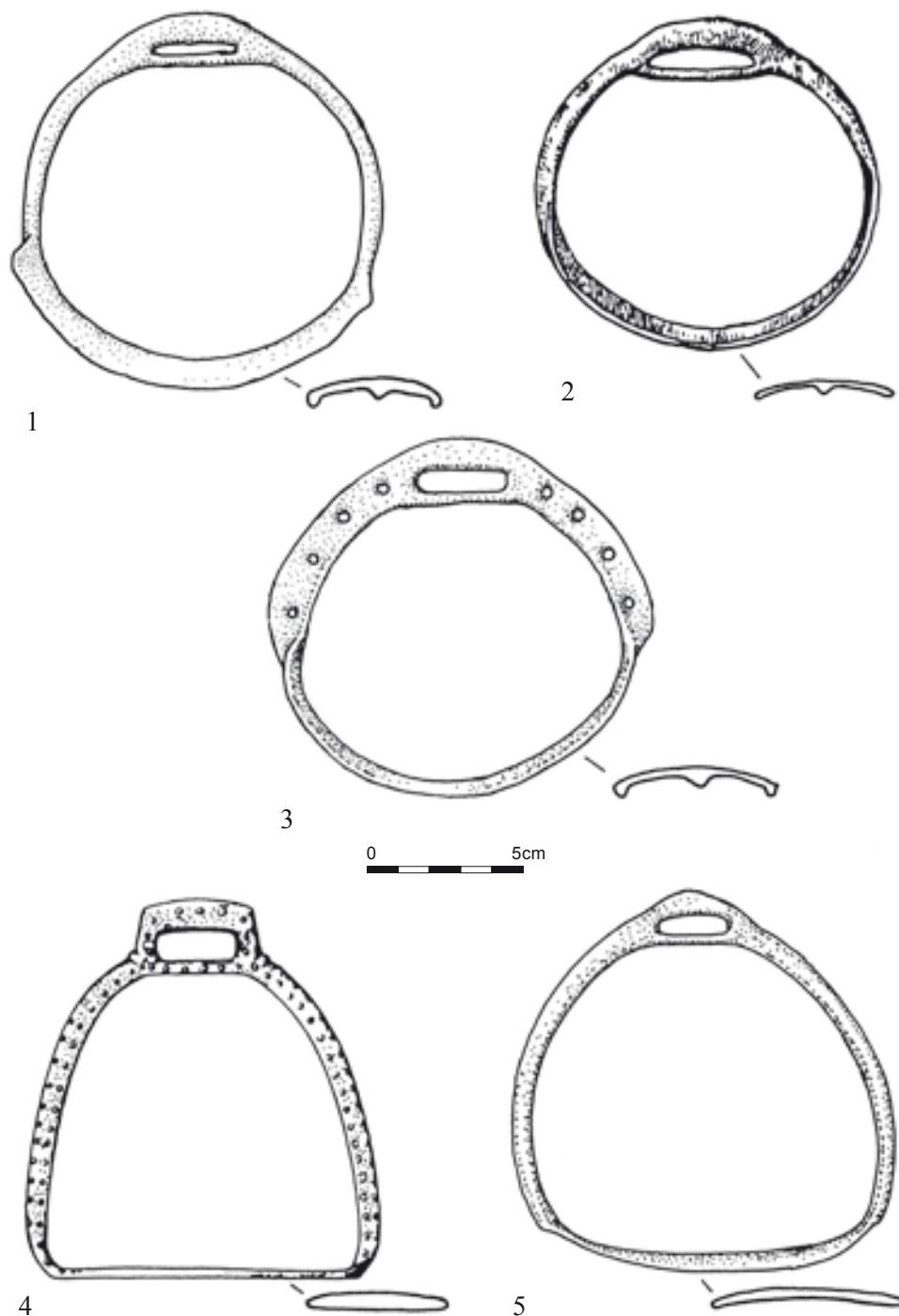
82. kép. Kengyel pár a csólyosi sírból. Többsoros ezüst szegecseléssel díszítették, felületét aranyozták. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 82. Pair of stirrups from the grave of Csólyos. Decorated with multiple rows of silver rivets and gilt surface. Hungarian National Museum

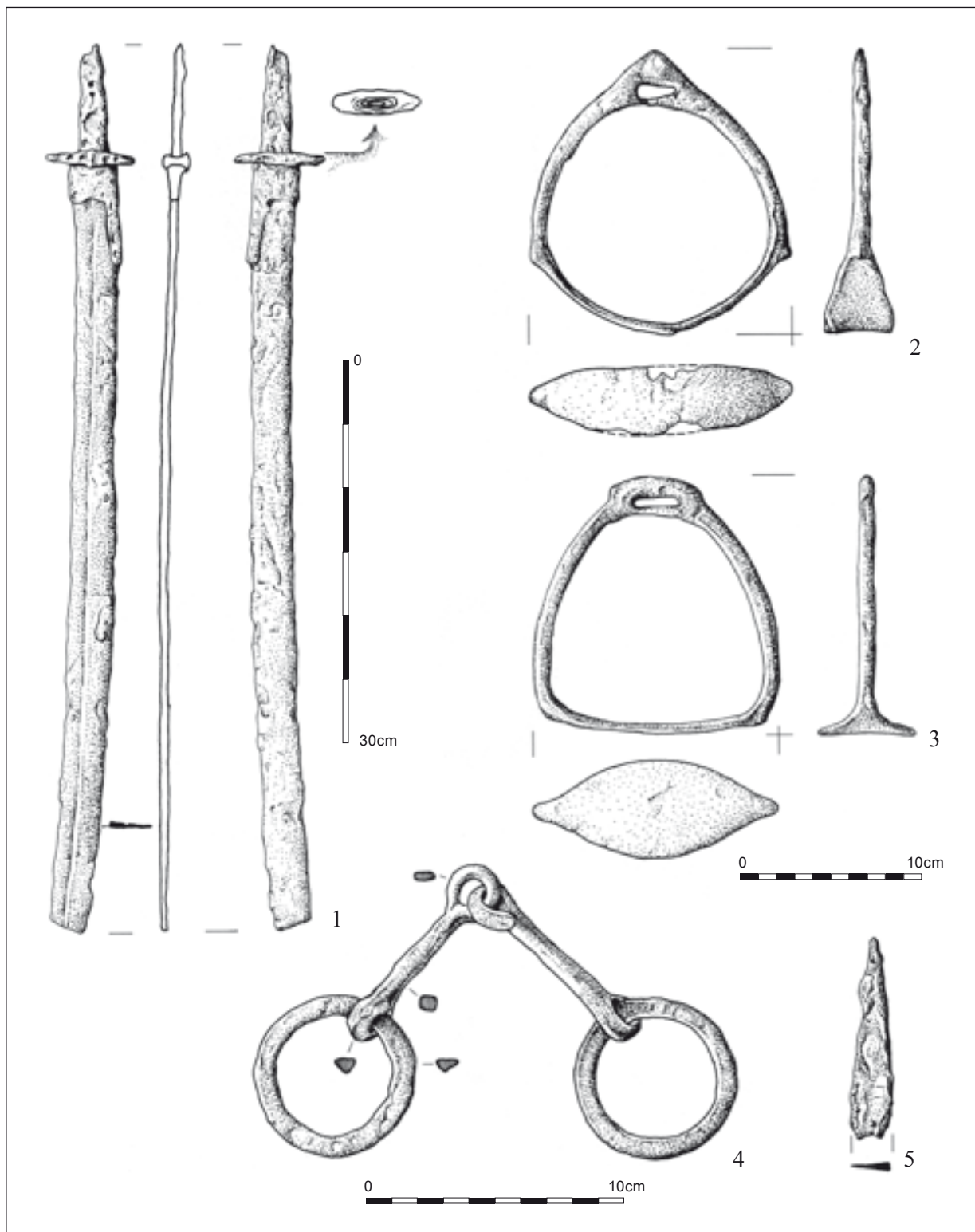
83. kép. A csólyosi kengyel füle, melyen jól láthatók az ezüstdrót berakások (Susits László felvétele) / Fig. 83. The ring of the stirrup from Csólyos, with clearly visible silver wire inlays (photo by László Susits)

84. kép. Zablák magyarországi kun temetkezésekből. 1. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 2. Tiszaöldvár–Homok–Óvirághegy, 3. Nagykamarás–Bánkút, 4. Erdőtelek (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) / Fig. 84. Horse bits from Cuman burials in Hungary. 1. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 2. Tiszaöldvár–Homok–Óvirághegy, 3. Nagykamarás–Bánkút, 4. Erdőtelek (after Pálóczi Horváth 1994)

85. kép. Kengyelek magyarországi kun temetkezésekből. 1. Nagykamarás–Bánkút, 2. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 3. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 4. Csólyos, 5. Erdőtelek (Pálóczi Horváth 1994. nyomán) /
 Fig. 85. Stirrups from Cuman burials in Hungary. 1. Nagykamarás–Bánkút, 2. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 3. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 4. Csólyos, 5. Erdőtelek (after Pálóczi Horváth 1994)

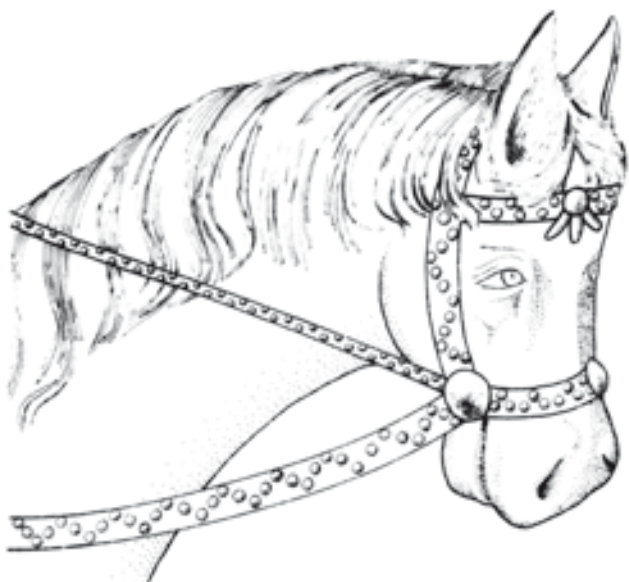
86. kép. A Kiskunmajsa–Kuklis-tanyánál előkerült sírlelet. 1. szablya, 2–3. kengyel, 4. zabla, 5. kés
 (Horváth 2003. nyomán) / Fig. 86. Grave find of Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. 1. sabre, 2–3. pair of stirrups,
 4. horse bit, 5. knife (after Horváth 2003)

87. kép. Hátrafelé nyilazó kun lovas alakja padlóteglán. Budapest–Margitsziget, az esztergomi érsek nyaralója, 13. század vége (Jerney 1851. nyomán) / Fig. 87. Figure of Cuman archer shooting backwards on a floor brick. Budapest, Margaret Island, the summer resort of the Bishop of Esztergom, end of the 13th century (after Jerney 1851)

A kengyelek a 12–14. századi, ún. késő nomád típusokhoz sorolhatók, változatosságuk a felszereléseknek a lovaglási móddal összefüggő különbözőségeire utal (85. kép). A kerek vagy ovális, vállába kovácsolt vagy enyhén kiemelkedő fülű kengyelek a besenyő korszak óta ismeretesek, a különbség az, hogy kun leleteinkben ezeknek széles talpalójuk van, és általában gerinc is erősíti; száraik is lehetnek szélesre kalapáltak, mint a tiszaföldvári kengyeleké. A másik fő típus a vállából kiemelkedő, szögletes fülű, ívelt szárú, széles, egyenes talpalójú; ezt a csólyosi kengyelpár és a csengelei lelet egyik kengyele képviseli, valamint több szórványleletben is előfordul. A széles talpaló a még biztonságosabb lovaglást segítette elő, hiszen harc közben gyakran a lovas mindkét keze foglalt volt, csak a kengyelre támaszkodott, így tudta végrehajtani többek között a vágásban való hátrafelé nyilazás ismert műveletét is. A csólyosi kengyelpár szárait három-három sorban ezüstszegecsekből készült pontberakásokkal díszítették, majd aranyozták. A sisak és a sodronying mellett ez is arra vall, hogy a sírban előkelő kun harcos nyugodott. A csengelei vezéri sírban felemás kengyelpár volt: az egyik kengyel a csólyosihoz hasonló típusú és díszítésű, a másik kengyel kerek talpalójú, a száruk alja dudoros, a fülnél ezüst berakásos rovátkák díszítik. A kiugró dudorok a lovas számára a sarkantyú szerepét tölthették be. A csengeleihez hasonlóan a Kiskunmajsa–Kuklis-tanyánál előkerült leletben is kétféle kengyel volt: az egyik ívelt szárú és félköríves talpalójú, dudoros, a másik enyhén ívelt szárú és széles, egyenes talpalójú (86. kép).

A nyergeknek a lószerszámmal együtt történt eltemetésére tulajdonképpen a kengyelek és a hevedercsatok utalnak, a fából készült nyergek a földben elenyésztek. Legfeljebb a nyeregkápát vagy a nyeregdeszka szegélyét díszítő csontlemezek megmaradásával számolhatunk, ilyen célt szolgálhattak a nagykamarás–bánkúti sírban talált csontlemezek. A csengelei sírban a kengyelszíz rögzítésére szolgáló vascsatok is voltak. Korabeli ábrázolásokból tudjuk, hogy a kunok nyergének meredeken álló, magas elülső kápája volt (87. kép). A magyar néprajzi anyagban külön típusként tartják számon a kun nyeret, amelynek mindkét kápáján kiugró, kerek nyúlvány, ún. kanál vagy fej van. A magyar népi kultúrában a

88. kép. Kun lószerszám ábrázolása a karaskói (Kraskovo, Szlovákia) Szent László-legenda falképén (Dékány Ágoston rajza) /
 Fig. 88. Representation of Cuman horse harness on a wall painting of the St. Ladislaus legend in Karaskó (Kraskovo, Slovakia) (drawn by Ágoston Dékány)

20. századig továbbélő kun nyereg szerkezete egyébként az avarok vagy a honfoglaló magyarok kerek kápájú nyergéhez hasonló: a ló hátára fekvő szárnydeszkákra szerelték fel a káákat, erre a vázra került az ülésbőr; a fa káákat faragással vagy veretekkel díszíthették. A lószerszámszíjat díszítő veretekre is találunk hiteles, a régészeti leletekkel egyeztethető ábrázolásokat a Szent László-legenda falképein (88. kép).

8. A KUN VISELET

A "pogány kun" ikonográfiai alakja a Szent László-legenda ábrázolásain, 14–15. századi falfestményeken és miniatúrákon. Az ábrázolások viselettörténeti tanulságai. Viseleti darabok a pogány módra eltemetett kun előkelők sírleleteiben: nyugati típusú övek, keleti típusú női viselet bizáncias ékszerekkel, kínai bronztükök. A szállástemetők viseleti emlékei. A perkátai temető.

A kortársak számára a magas, csúcsos süveg, a borotvált fej a hátul meghagyott, varkocsba font hajjal, a hosszú köntös és a puha szárú és talpú csizma jelentette a sajátos kun viselet szembetűnő elemeit. Láthattuk, hogy ezt a viseletet IV. László korában az egyház elítélte, a pogányság jelképének tartotta. Fülöp püspök, pápai legátus 1279-ben először be akarta tiltani a kun viseletet a többi pogány szokással együtt, majd végül is ettől az egy követelésétől elállott. Ezzel szemben a Képes Krónika szövege azt állítja, hogy a legátus betiltotta a magyar szokás ellenére való haj- és szakállviseletet és a kun süveg viselését, mivel ezek már szinte szokássá váltak az országban. Ebből is láthatjuk, hogy ezeknek a külsőségeknek a kortársak milyen jelentőséget tulajdonítottak. Még a józan gondolkodású Lodomér érsek is gyűlöletesnek tartotta, hogy IV. László követte a kun viseletet.

A magyar kutatás mindig is nagy figyelmet szentelt a magyar művelődéstörténetben megnyilvánuló kun hatásnak, amelyet a rendelkezésre álló nagyszámú korabeli ábrázolás segítségével elsősorban viselettörténeti szempontból lehetett vizsgálni. A kun viselet közismerten gazdag forrásanyagát jelentik a Szent László-legendát ábrázoló falfestmények és miniatúrák, a középkori magyarországi művészet jellegzetes ikonográfiai alkotásai. A 13. század végétől mintegy két évszázadon keresztül kedvelt témája volt a templomi falképfestészetnek Szent László és a leányrabló kun harcának története, amelyet a hivatalos egyházi életrajz nem tartalmaz, valószínűleg szájhagyomány útján terjedt. A 14. században szerkesztett krónika szövege beszéli el a legendának ezt az epizódját, az 1068-ban betörő pogány kunok elleni küzdelmet, a kerlési csatát, és hogy a csata után László herceg hogyan indult egy kun üldözésére, aki egy szép magyar leányt hurcolt magával. László üldözés közben karnyújtásnyira megközelítette a kunt, de lándzsájával nem sikerült elérnie. Ekkor a leányhoz kiáltott: „Szép hűgom, ragadd meg a kunt az övénel, és vesd magad a földre!” Ez meg is történt. Szent László hosszú ideig birkózott a kunnal, s miután átvágta a kun inát, sikerült megölnie. A freskók képsorozata ezt a történetet mondja el némi módosítással, a következő fázisokban: Kivonulás a várból, Csatajelenet, Üldözés, Birkózás, Lefejezés, Pihenés (89. kép). A festményeken elbeszélt jelenetek néhány részlettel kiegészítik a legenda szövegét,

89. kép. A Szent László-legenda a türjei premontrai templom falfestményén.

*Kivonulás (a szerző felvétele) /
Fig. 89. The St. Ladislaus legend on
the mural of the Premonstratensian
church of Túrje. Exodus
(photo by the author)*

a magyarok és a kunok viseletének, fegyvereinek, lószerszámának ábrázolása valóságghű, tehát a képek több szempontból is elsőrendű forrásanyagot jelentenek. A szöveghez képest többlet a képeken a várból való kivonulás és a küzdelem utáni pihenés, valamint az, hogy a leány vágja át a kun Achilles-inát.

A legenda egy honfoglalás előtti keleti hősmondára vezethető vissza, amely valamikor a 12. század vége és a 13. század közepe között kapcsolódott Szent László király alakjához, nyugati elemeket is magába olvasztva. Legkorábbi fennmaradt ábrázolásai 1300 körüliek. Abban az időszakban került sor először a megfestésére, amikor a tatárjárás után egy újabb mongol támadás veszélye fenyegette az országot, és a pogányok elleni küzdelem időszerű probléma volt. Lehetséges, hogy a témaválasztást, a képek megszületését befolyásolta a korszak kunellenes társadalmi hangulata. Az ábrázolások sajátosságai alapján mindenesetre elmondhatjuk, hogy a festőknek személyes élményeik lehettek a kunokról.

Az emlékek között sajátos hely illeti meg az 1360-as években illuminált Képes Krónikát, amelynek festője nemcsak a történet kun szereplőit – és velük együtt természetesen Kun László királyt – ábrázolja kun viseletben, hanem ezt a viseletet használja fel a keleti vagy keletinek vélt alakok jellemzésére. A korabeli kun viselet mellett a magyar viselet keleti elemei és esetleg a királyi udvarban látott más kelet-európai etnikumok öltözködése szolgálhatott mintaképül a miniaturnak abban, hogy konstruált egy keleties viseletet, és ebben jeleníti meg a hunokat, a honfoglaló magyarokat, a bolgárokat, a vlachokat, a ruténeket. A kódexben 32 miniatúrán (az összes miniatúra 22%-án) és 110 alakon láthatunk keleties viseletet. A 72. oldal „P” iniciáléja ábrázolja Szent László harcát a leányrabló kunnal, egyetlen képbe szerkesztve az egész eseményort (90. kép). A kun magas, kúpos süvegének csúcsán gömböcske ül, felhajtott karimáján V alakú bevágás van, az oldalán levő ívelt díszítés hímzést vagy gyöngysort érzékeltet. A kun szakálltalan, bajusza van, és haját varkocsba fonva viseli. Testén hosszú, bokáig érő, baloldalt záródó zöld kaftánt visel, mely felül szűkre szabott, lefelé bővül, alul redőzött, és a derékon öv szorítja össze; a nyaknál aranszínű korong díszíti. A köntös alól piros lábbeli látszik ki. A kép háttérben menekülő kunok csúcsos süveget viselnek, illetve egyikükön szőrkuksma van.

90. kép. Szent László és a leányrabló kun harca (Képes Krónika, 72. oldal) / Fig. 90. The fight of St. Ladislaus and the Cuman abductor (The Hungarian Illuminated Chronicle, page 72)

Kétségkívül kun személyeket ábrázol ezen kívül a 129. oldal miniatúrája: IV. László király gyilkosait. Ők hasonló kaftánt és süveget viselnek, az egyik kun főúr süvegének hosszú csúcsa csomózott. A meggyilkolt király hosszú, piros kaftánban fekszik. Ugyanilyen ruhát visel a 128. oldal „C” iniciáléján, itt megfigyelhető a kemény anyagból készült, visszahajtott szegélyű kúpos süveg, a jobboldalt záródó kaftánon a nyaknál aranyozott, kerek ruhadísz van, s az öv a 14. század közepének nyugati divatjának megfelelően a csípőn helyezkedik el.

A kunokéval azonos módon ábrázolják a kódexben a tatárok viseletét a tatárjárást és a második tatár betörést ábrázoló miniatúrákon (125. és 128. oldal), azzal a különbséggel, hogy a tatárok kaftánja jobboldalt zárul. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell Rubruk leírására: „Ebben tér el ugyanis a tatárok viselete a törökökétől, hogy

a törökök baloldalt kötik össze a tunikájukat, a tatárok pedig jobboldalt” (Itinerarium VI. 2.). Bár az egyezés véletlen is lehet, de nem zárható ki, hogy a festő valós ismereteit tükrözi. A 128. oldalon a kun süveget viselő tatárok mögött láthatunk egy katonát arcvédő láncpáncéllal ellátott kúpos sisakban. A régészeti párhuzamokon kívül meg kell említenünk, hogy ilyen sisakokat hordanak a 13. század végi és 14. századi orosz miniatúrák vitézei, valamint az 1344–1345-re keltezhető Manasses Krónika bolgár harcosai.

A női viseletről az ábrázolások ritkán adnak tájékoztatást, ezért figyelemre méltó a Képes Krónika két miniatúrája. A már említett második tatárjárásról szóló képen (128. oldal) a tatár férfiak mögött két nő is látható hasított ujjú köntösben és az áll alatt fátlyallal átkötött, lapos, párnaszerű fejrevalóban. Még egy helyen ábrázol hölgyeket ugyanilyen viseletben a kódex, mégpedig szintén keleties összefüggésben: a 32. oldal „Különféle nemzetségek bejövetele” miniatúráján, a keleti ruhások csoportjában. E csoport egyik férfi alakja kun viseletben van, a lovon mögötte ülő nő hasonló, baloldalt záródó kaftánt és fátlyallal átkötött, párnaszerű fejfedőt visel. Mögöttük egy takarásban lévő női alak ugyanilyen fejfedőt hord. Ez a női fejviselet a korszak nyugati divatjába is beilleszthető lenne, ha nem egyértelműen keleti kontextusban fordulna elő. Pontos keleti analógiával ugyan nem tudunk szolgálni, de meg kell említenünk, hogy a 14. századi bolgár arisztokrácia viseletében láthatók ehhez hasonló fejdíszek.

Foglalkoznunk kell még a Képes Krónika címlapjának első miniatúráján ábrázolt, Nagy Lajos király balján álló, öt keleti ruhás előkelő viseletével (67. kép). Az első sorban középen álló alak baloldalt záródó kaftánja és kerek tetejű prémsüvege, valamint a szablyát tartó előkelő arctípusa áll a legközelebb a kunokat megjelenítő képekhez. A középső férfi mellén nagy, kerek, aranyszínű korong van, csakúgy, mint a jobbán álló előkelőn. A két szélső alak kaftánján téglalap alakú, rávarrott ruhadíszek vannak. A hátsó sorban álló szakállas férfi biztosan nem kun, mivel a kunok nem hordtak szakállt; gerezdes sisakot visel, amelyhez arc- és nyakvédő csatlakozik.

Az oldalt záródó, hosszú kaftán távol-keleti eredetű ruhatípus, használata a fegyverzetben kimutatható újításokkal együtt a 10–11. századtól terjedt nyugat felé a steppén, Magyarországra a kunok révén került. A festők leggyakrabban ebben ábrázolták a kunokat, mivel alkalmas volt az alakok jellemzésére. Az 1332 körül készült Magyar Anjou Legendárium Szent László ciklusában a Lászlóval viaskodó kun kaftánja jobboldalt záródik, és négyzetes rátétekkel van díszítve (91. kép).

A kunok oldalt záródó, hosszú kaftánját a falfestmények is megörökítették, a kapcsolódás azonban nem mindig kivehető. A bögyözi (Mugeni, Románia), a maksai (Macşa, Románia) és a szepesmindszenti (Bijacovce, Szlovákia) falképeken baloldalt záródó, az erdőfülein (Filia, Románia) jobboldalt záródó köntös látható. A gelencein (Ghelința, Románia) az Üldözés jelenetben jobbra záródót, a Birkózás jelenetben balra záródót visel a kun. Egyes képeken a kaftán rövid, csak a térdet takarja (Gelence,

91. kép. Szent László üldözi a leányrabló kunt (Magyar Anjou Legendárium, XLIV-10. kép) / Fig. 91. St. Ladislaus in pursuit of the Cuman abductor (The Anjou Legendarium, Figure XLIV-10)

Kakaslomnic). A kaftán anyaga gyakran egyszínű, de lehet sávos mintájú (Bögöz), kockás (Maksa) vagy körökből álló (Erdőfüle, Sepsikilyén – Chilieni, Románia). A szepesmindszenti falfestményen a hátrafelé nyilazó kun kaftánjának szegélyén koncentrikus körökből álló, valószínűleg hímzett motívum-sort láthatunk. Néhány esetben finom, valószínűleg selyemből készült anyagot akart érzékeltetni a festő. Ilyen kaftánt visel a Képes Krónika címlapján két keleti főember; az anyag növényi mintás, mint a keleti selymeké.

Hogyan lehetett hozzájutni a 13–14. századi Magyarországon keleti selymekhez? Elsősorban veleneci és genovai kereskedők révén. A Fekete-tenger partján levő kereskedővárosokban olasz kereskedők vásárolták fel a Turkesztánból vagy Kínából szárazföldi úton odáig szállított, ún. tatár kelméket, onnan hajóval vitték Itáliába. Létezett azonban közvetlen szárazföldi út is a Krím-félsziget genovai kolóniáitól a Dnyeszter mentén Łwów (Lemberg) felé, illetve a Havasalföldön át Magyarországra. Keleti kapcsolataik révén a kun előkelők az 1280-as évekig szárazföldi úton is beszerezhettek keleti textiliákat vagy luxuscikkeket.

A kun viseletre még évszázadok múltán is jellemző magas, csúcsos nemezsüveg a képeken számos változatban, formai variációkban gazdagon, különböző színekben jelenik meg. A Képes Krónikában szőr- és prémsüvegeket vagy kucsmákat is láthatunk. A freskókon a felhajtott és elől bevágott karimájú (tehát lehajtható) csúcsos süvegeken kívül előfordul a hátul felhajtott karimájú kalpag (Kakaslomnic, Ócsa) és a lekerekített tetejű prém- vagy nemezsüveg is. A süvegek sokfélesége mögött azt a steppei népek körében elterjedt szokást sejtethetjük, hogy a férfiak törzsenként-nemzetségenként más-más fejedőt hordtak. Az Anjou Legendárium egyik képén (135. lap, XLIV/11. kép) a kun harcos gyöngyökkel vagy pitykével kivarrott, széles, felhajtott karimájú süveget visel. Az igen kvalitásos székelyderzsi freskón a kun süvegének ábrázolása a nemez merev, kemény anyagát is érzékelteti. A középkori kun süveg bizonyára tovább élt az Alföld népi kultúrájában, és a 16–18. században divatos süvegek (túri süveg, kun süveg) előzményének tekinthető.

A falfestményeken az övek többnyire keskeny, sima szíjak, esetleg a ruha anyagából készült textilövek (Gelence). Az övre függesztve baloldalt találjuk a szablyát, a készenléti íjtartót, jobboldalt a tegezt és egy tarsolyféle tokot. A csizmák ritkán láthatók jól az ábrázolásokon. Néhány esetben szűk, testhezálló, harisnyaszerű lábbelit érzékeltetnek a festmények (Magyar Anjou Legendárium XLIV/12. kép, Gelence, Kakaslomnic; Rimabánya – Rimavská Baňa, Szlovákia). Ez megfelelne a kun szobrokról ismert, hosszú, puha szárú csizmáknak, melyek felmagasított szárát szíjjal erősítették az övhöz. Ilyen csizmaszárat rögzítő szíjhoz tartozó vas karikák kerültek elő a csengelei sírból.

A többségükben a 14. század folyamán keletkezett ábrázolások tanúsítják a hagyományos kun viselet továbbélését. Hiteles részletekben gazdag ábrázolás a viszonylag kései falképek között is előfordul – gondolok itt elsősorban az 1419-re keltezett székelyderzsi freskóra –, a festők tehát még a 15. század elején is szerezhettek személyes élményt a kunok steppei viseletéről.

A régészeti leletek kiegészítik a kunok viseletének fentiekben vázolt képét. A pogány módra eltemetett kun előkelők eddig ismert 14 magányos sírletéből háromban volt nemesfém veretes öv (Kígyópuszta, Csólyos, Felsőszentkirály). Mindhárom öv a nyugati lovagi kultúra reprezentatív emléke, viselőik bizonyára Magyarországon jutottak hozzá ezekhez az értékes és ötvösművészeti szempontból is jelentős darabokhoz.

A kaftánt derékon leszorító öv a rajta függesztve hordott fegyverekkel és fegyvertartókkal a steppei férfi viselet fontos tartozéka, a szabad ember jelképe. Egyes korábbi népeknél (törkök, avarok, bolgárok, magyarok) az övet díszítő vereteknek is jelentősége volt, számuk és minőségük árulta el viselője rangját. A kelet-európai steppe kun régészeti anyagában az öveket csak egyszerű csatok képviselik, a szobrokon sem ábrázolnak veretes öveket. A Csingul-kurgánban nyugvó kun fejedelmet ugyan egyszerre három veretes övvel temették el, azonban ezeket is a 13. századi európai divatból ismert csatok és veretek díszítették. A korabeli Európában sajátos, keleties övdivat volt: nyugati főurak, lovagok és gazdag polgárok, vagy a bizánci és bolgár arisztokrácia tagjai veretekkel sűrűn borított öveket viseltek, a

92. kép. A kígyóspusztai aranyveretes öv vésett, niellós díszítéssel. 1. A csat arany lemeze lovagi harci jelenetet ábrázol. A csatkarika és a pecek ezüstből öntött, aranyozott. 2–5. 4 db kerek övveret, középső részük félgömb alakúra domborított, karimájukon vésett, niellós latin felirat, lovagi védőszentekhez intézett fohászok. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 92. The belt from Kígyóspuszta with golden mount and carved niello decoration. 1. The gold plate of the buckle with a representation of fighting knights. The frame and the prong are gilt, cast of silver. 2–5. Four round belt mounts, their centre is hemispherical, their rim has carved, niello decorated Latin inscriptions: prayers to saints of knights. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

szíj vége szabadon lecsüngött a térdig vagy a lábszárig. Ez az övviselet mintegy háromszáz évvel korábban a bolgár és a magyar övekkel jelent meg Európában, s a bizánci kultúrájú balkáni területek őrizték meg, onnan terjedhetett nyugat felé.

A kígyóspusztai niellós, aranyveretes öv az európai ötvösművészet egyik remeke, csatján valószínűleg miniatúra-előkép nyomán készült lovagi csatajelenetet láthatunk, a lovagok a 13. század közepére jellemző fegyverzetben küzdenek (92. kép). (Tóth Zoltán fegyvertörténeti elemzése szerint a csöbörsisak ábrázolt típusa az 1260-as években volt használatos.) Az ábrázolás a francia udvari művészet hatását tükrözi. A jelenetben meghatározó szerepet játszó, baloldali első lovag előképei francia lovaspecsétéken már a 13. század első felében megjelennek hasonló test- és kartartással, kardállással és harántpólyás pajzssal. Azonos arcok a 13. század első felében dolgozó Villard de Honnecourt vázlatkönyvében fedezhetők fel. A nyilvánvaló francia hatások ellenére az ötvösműhely nehezen határozható meg. A csat típusa, készítésének technikája itáliai eredet mellett szól. Hasonló típusú niellós arany övcsat került elő egy 13. század végi sírból Firenzében (Santa Reparata dóm 81. sírja), ez a firenzei ötvösség termékének tartható. A középkori öveket feldolgozó I. Fingerlin véleménye szerint a figurális niellódísz a velencei ötvösségre jellemző. Hozzá kell tennünk, hogy a nemzetközi jellegű udvari művészet termékeit a mesterek vándorlása miatt nehéz földrajzilag meghatározni.

S' MARGARETA · ORA PRO ME
 S' BARTHOLOME · ORA PRO M
 S' STEPHANE · ORA PRO ME
 S' IACOBE · ORA PRO ME

93. kép. A kígyópusztai öv kerek vereteinek feliratai (Dékány Ágoston rajza).

+S' MARGARETA · ORA PRO ME = *Szent Margit, imádkozz értem*

+S' BARTHOLOME · ORA PRO M(E) = *Szent Bertalan, imádkozz értem*

+S' STEPHANE · ORA PRO ME = *Szent István, imádkozz értem*

+S' IACOBE · ORA PRO ME = *Szent Jakab, imádkozz értem*

Fig. 93. *Inscriptions of the mounts of the belt from Kígyópuszta (drawn by Ágoston Dékány)*

+S' MARGARETA · ORA PRO ME = *St. Margaret, pray for me*

+S' BARTHOLOME · ORA PRO M(E) = *St. Bartholomew, pray for me*

+S' STEPHANE · ORA PRO ME = *St. Stephan, pray for me*

+S' IACOBE · ORA PRO ME = *St. Jacob, pray for me*

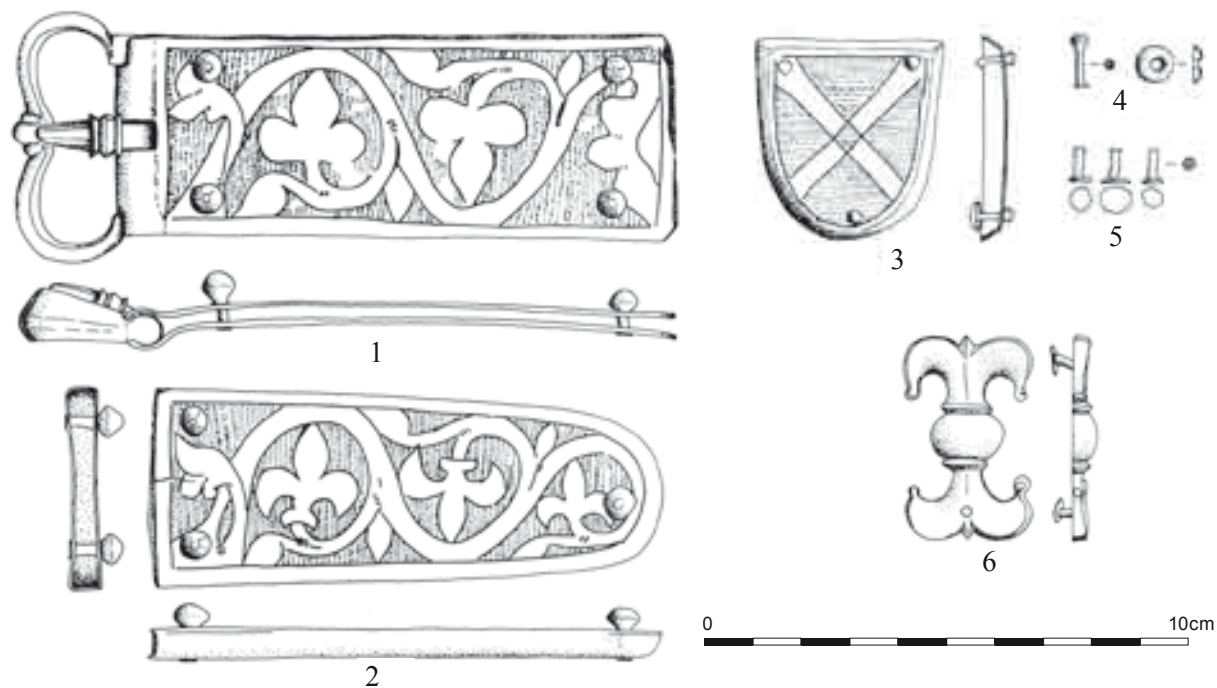
A kígyópusztai övfelszereléshez eredetileg legalább hét veret tartozott: négy kerek veret maradt meg, három elveszett a múzeumba kerülés előtt. Számolhatunk a csathoz hasonló kivitelezésű szíjvéggel is, de ez nem került elő. A kerek veretek karimáján vésett, niellós latin feliratok, védőszentekhez intézett könyörgések olvashatók: „Szent Margit, imádkozz értem; Szent Bertalan, imádkozz értem; Szent István, imádkozz értem; Szent Jakab, imádkozz értem” (93. kép). Az elveszett vereteken nyilván további szentek nevei szerepeltek. A megnevezett szentek kultusza a 13. században a nyugati keresztény világban mindenütt elterjedt, közülük Antiochiai Szent Margit, Szent István első vértanú és Szent Jakab lovagi védőszenteknek tarthatók. Tiszteletükre jellemző, hogy II. András király Szent Margit, Szent István és Szent Jakab ereklyéjét Tamás apostol ereklyéjével együtt a Szentföldön megszerezte és Magyarországra hozta.

A kígyópusztai öv a csat típusa és a csatlemez ábrázolása, valamint a vereteken lévő feliratok betűtípusa alapján a 13. század második felére, közelebről a század harmadik negyedére keltezhető. A franciás művészeti hatás és a feltehető itáliai műhely összeegyeztetésére megoldásként szóba jöhet a nápolyi Anjouk udvara. Ezen kívül a délkelet-európai térségben francia kulturális hatással az 1204 és 1261 között fennálló konstantinápolyi Latin Császárságban számolhatunk.

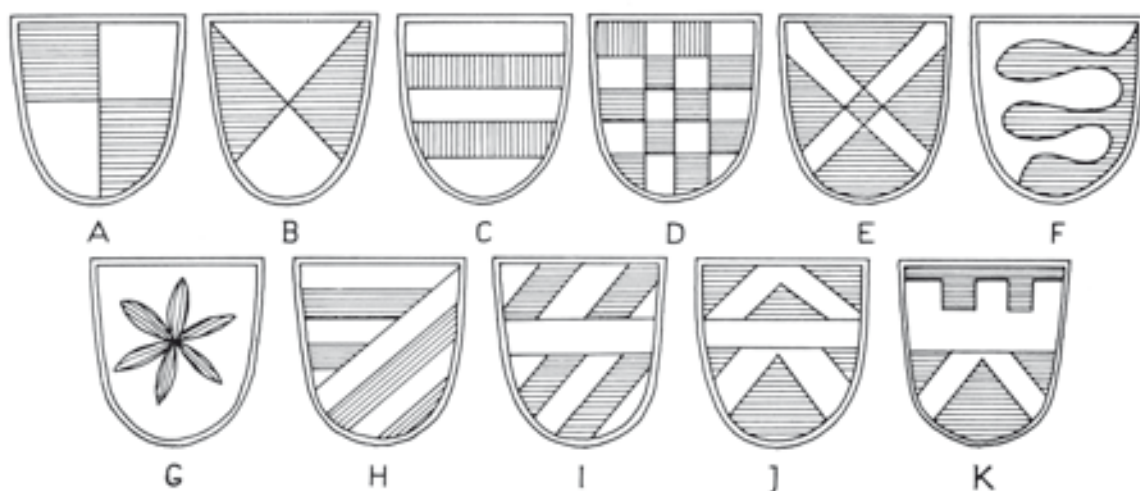
Az aranyozott ezüst veretes felsőszentkirályi övet címerábrázolásos veretei révén szintén a nyugati lovagi kultúra emlékei közé sorolhatjuk (94–96. kép). A Szentkirály község Felsőszentkirály határrészén szülő alá forgatáskor talált sír helyén volt hitelesítő ásatás, így az övfelszerelés feltehetően hiánytalanul került múzeumba. Az öv csatján és szíjvégén hullámvonalas indadísz van háromágú, palmettászerű levelekkel. Az övet 14 db domborított, vésett címeres veret és 15 db öntött, ún. kettős félhold alakú veret díszíti. (Az utóbbi verettípus általunk javasolt elnevezése a korabeli terminológiát idézi; ezt a korábbi magyar kutatás „kettős lilium alakú” veretként írta le, holott biztosan nem liliumot ábrázol, alakja nem egyezik a heraldikai liliuméval.) A pajzs alakú címeres vereteken 11 különböző vésett

94. kép. A felsőszentkirályi öv. A kecskeméti Katona József Múzeum letétje a Magyar Nemzeti Múzeumban (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) / Fig. 94. The belt from Felsőszentkirály. Deposit of the Katona József Museum, Kecskemét in the Hungarian National Museum (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

95. kép. A felsőszentkirályi öv csatjának, szíjvégének és vereteinek elemző rajza (a szerző rajza) / Fig. 95. Analytical drawing of the buckle, strap end and mounts of the belt from Felsőszentkirály (drawn by the author)

96. kép. Címerábrázolások a felsőszentkirályi övön (a szerző rajza) / Fig. 96. Coat of arms representations on the belt from Felsőszentkirály (drawn by the author)

címerkép van, ezek mind geometrikus címeralakok, melyek a 13. századi heraldikára jellemzőek. Ebben az időben a címereket díszítő motívumként is alkalmazták, ezért kérdéses, hogy az öv címerei megfejtethetők-e, kapcsolhatók-e meghatározott személyekhez vagy családokhoz. A geometrikus címeralakokat Európa-szerte használták. A csat és az övveretek régészeti analógiái a 13. század közepére vagy a század második felére keltezhetők. A korabeli övekre a kétféle veretet általában váltakozva szerelték fel, a szíj vége bújtató alkalmazása nélkül a csattól kezdve hosszan lecsüngött. Ha ilyen módon rekonstruáljuk a felsőszentkirályi övet, kb. 170 cm-es hosszúságot kapunk.

A pogány kun előkelők temetkezéseiből származó harmadik öv Csólyospálos–Csólyospusztán került elő földmunkák során (97. kép). A sisakkal-páncéllal eltemetett férfi sírmellékletei közé aranyozott ezüst szerelések is tartoztak: csat, szíjvég és 4 db kerek veret. Az övveretek száma nem teljes. A felsőszentkirályi öv hosszúságát alapul véve, az övhöz legalább 30-32 veretnek kellett tartoznia. A csaton és a szíjvégen poncolt díszítés van: hullámvonalas indadíszben elhelyezett, félkörből kiágazó hármas levélcsokrok. A középső részükön félgömb alakúra feldomborított, széles karimájú, kerek veretek díszítetlenek. Az öv legközelebbi régészeti párhuzama a moldvai Voinești-i (Románia) kincslelet övfelszerelése; az egyezések alapján akár egy műhelyben is készülhettek. A csólyosihoz hasonló szerkezetű és díszítésű csaton és szíjvégen kívül ún. kettős félhold alakú veretek is tartoztak a kincslethez. A lelőhely a Szeret és a Prut között, Jászvásártól (Iași, Románia) délre fekszik. A lelet elrejtését a tatárjárás idejére teszik. A kincs főként bizánci stílusú, de halicsi és kijevei kapcsolatokról is tanúskodó ékszereket tartalmaz, s van benne egy ún. kun típusú függő is. Tekintettel arra, hogy a 13. század első felében Moldva területén nagyrészt kunok laktak, lehetségesnek tartjuk, hogy a kincs tulajdonosa és elrejtője is kun volt, amennyiben nem egy kereskedő készletéről van szó. Mindezek alapján a csólyosi öv a 13. század második negyedére keltezhető; lehetséges, hogy tulajdonosa még a Magyarországra költözés előtt jutott hozzá, vagyis a betelepült kunok első nemzedékéhez tartozott.

Vajon hogyan kerülhettek ezek a nyugati típusú övek a még nomád viseletben járó kun főemberek birtokába? A korai keltezésű tárgyak esetében nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy még a tatárjárás előtt, a dél-oroszországi steppén kerültek nyugati luxuscikkek a kun arisztokrácia birtokába követségek útján, kereskedelmi cikként vagy az első nyugati térítések alkalmával. Az 1240-es években a Balkán-félszigeten tartózkodó kunok vezetői szintén kaphattak ilyen diplomáciai ajándékokat, mivel az ott jelen lévő politikai hatalmaknak fontos volt megnyerni a jelentős katonai erőt képviselő kunok szövetségét, gondoljunk csak

97. kép. A csólyosi öv. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 97. The belt from Csólyos. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

a latin császár és az al-dunai kunok fejedelmének szövetségkötésére. Magyarországon legvalószínűbb a királyi, illetve a hasonlóan magas szintű adományozás. Ez idő tájt az ötvöstárgyak, köztük a nemesfém veretes díszövek a legkedveltebb ajándékozási tárgyak voltak. István ifjabb király 1264. évi számadásában az ötvöstárgyak a luxuscikkek 18%-át teszik ki, a különböző értékű ezüst és drágaköves övek között egy 10 márka értékű aranyöv is szerepel magának Istvánnak a számára; egy 4 és fél márkát (kb. 1,1 kg-ot) nyomó ezüst öv ára 7 márka volt. Ez utóbbihoz hasonló értéket képviselhet a felsőszentkirályi öv. Évi 10 márkát jövedelmezett ebben az időszakban 4 ekealja megművelt föld (kb. 200 hektár, 4 jobbágycsalád munkája). Ilyen értékű ajándékokkal kötelezte le magyar és kun híveit az 1260-as években a trónörökös István ifjabb király, a „kunok ura”, de a kun főurak ugyanígy hozzájuthattak hasonló értékes holmikhoz IV. Bélától, vagy később IV. Lászlótól is.

Külföldi udvarokban is tudtak arról, hogy a Magyar Királyságban a kun haderő milyen fontos szerepet tölt be, ezt még Nápolyban is számon tartották. Ezt bizonyítja Anjou Károly nápolyi és szicíliai király már idézett levele, melyet V. István halála után, 1273-ban írt Alprához, a magyarországi kunok vezéréhez és más kun nemesekhez, s melyben arra kéri őket, hogy legyenek hűségesek IV. László királyhoz is. Hú szolgálataikért I. Károly jutalmat helyez kilátásba. Az 1270-es években tehát a nápolyi udvartól is érkezettek diplomáciai ajándékok a kun vezérekhez, akár ezzel a levéllel együtt is.

Az előkelő kun nők viseletéhez a Balotaszállás–Balotapusztán és a Nagykamarás–Bánkúton (a mai Medgyesegyháza határában) előkerült két sír leletanyaga szolgáltatott értékes adatokat. A balotapusztai női sír leletegyüttese 164 db tárgyból áll, ezek többsége viseleti tartozék. A sírt III. Ioannész Vatatzész nikaiai császár (1222–1254) aranypenze (hüperperosza) keltezi a 13. század második negyedére, tehát a sírban nyugvó hölgy a Magyarországra költözött kunok első nemzedékéhez tartozott (98. kép). A sírban talált 83 db aranyozott ezüst lemezkarikából jellegzetes kun viseleti tárgyat sikerült rekonstruálni. A karikák egy sajátos fejdíszhez tartoztak, melynek megfelelői számos 12–13. századi steppei sírból is előkerültek, és azonosíthatók a kun női szobrokon látható, ún. szarv alakú

98. kép. Ioannész Vatatzész nikaiai császár (1222–1254) aranypénzének előlapja és hátlapja. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 98. Obverse and reverse of a coin of John III Doukas Vatatzes, Emperor of Nicaea (1222–1254). Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

díszekkel (99–100. kép). A karikákat valamilyen vékony, hengeres alpra húzták fel szorosan egymás után – a hengeres váz lehetett fa, nemezzel vagy szövettel bevont fakéreg, bőr, vendégvarkocs stb. –, majd a nyitott végükön lévő lyukaknál felfűzéssel rögzítették, és az így elkészített ívelt, kosszarvat utánzó díszeket a fej két oldalán, a fül mögött erősítették fel. Ez a fejdísz a menyasszonyi viselet tartozéka lehetett, török népeknél megfigyelt szokás ugyanis a menyasszonyt kosként felöltöztetni.

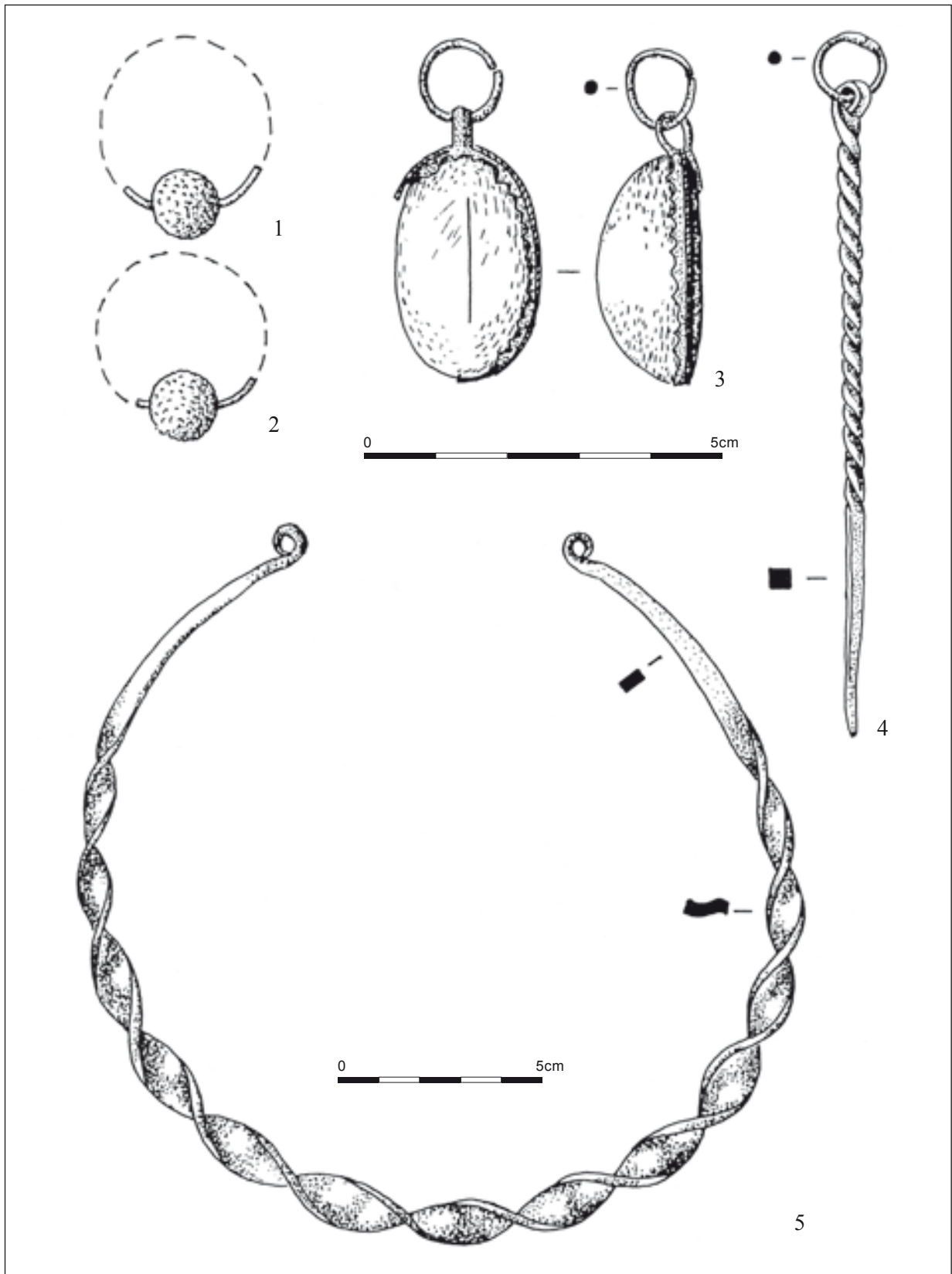
Szintén a fej ékszerei közé sorolhatjuk a két felhúzott lemezgömbös fülbevalót. A balotapusztai példányokat egy-egy gömb díszíti. Ez a bizánci eredetű, egy- és háromgömbös változatokban előforduló ékszertípus nagy múltra tekinthet vissza; a Kárpát-medencében először az avar korban terjedt el, de a 8. században lassanként megszűnt a divatja. A bizánci ötvösség hatására a 9–10. században széles körben elterjedt a Balkánon, majd egész Kelet-Európában, még Kis-Ázsiában is. A 12–14. században a balkáni szlávoknál igen kedvelt volt még az arisztokrácia körében, az uralkodói családokban is. Az Árpád-kori Magyarországon nem volt divatban, a 13–14. században tűnik fel újra, elsősorban kun szállások temetőiben és a szomszédos magyar településeken (Szeged–Öttömös, Karcag–Orgondaszentmiklós, Nosza–Hinga, Kecskemét–Ferences templom, Nyárlőrinc, Ópusztaszer). A Hatházi Gábor által feltárt perkátai kun szállástemető tíz sírjában került elő gömbös fülbevaló a 13. század vége és a 14. század vége közötti időszakból. Hasonló leleteink közül a balotapusztai sír fülbevalói a legkorábbiak. Ez az ékszer tehát a Balkán-félsziget felől a kunok közvetítésével került Magyarországra a 13. század közepén, elterjesztésük a kunoknak tulajdonítható. Az alföldi középkori temetők anyagában

99. kép. A balotapusztai kun női sír ezüst karikáiból rekonstruált, ún. szarv alakú fejdísz (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 99. So-called horn-shaped headdress reconstructed from the silver rings of the female Cuman grave of Balotapuszta (drawn by Ágoston Dékány)

100. kép. Ezüst karikák a balotapusztai sírból, jellegzetes kun női fejdísz alkotóelemei (a szerző rajza) / Fig. 100. Silver rings from the grave of Balotapuszta, elements of a typical Cuman female headdress (drawn by the author)

101. kép. Fülbevalók, kristályfüggő, nyakperec, díszű a balotapusztai sírból (a szerző rajza) / Fig. 101. Earrings, crystal pendant, torque and ornamental pin from the grave of Balotapuszta (drawn by the author)

102. kép. A balotapusztai kun női sír nyakperece.
Magyar Nemzeti Múzeum (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) /
Fig. 102. The torque from the grave of Balotapuszta. Hungarian
National Museum (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

103. kép. Kristályfüggő és díszű
a balotapusztai sírból. Magyar Nemzeti
Múzeum (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) /
Fig. 103. Crystal pendant and ornamental pin
from the grave of Balotapuszta. Hungarian
National Museum (photo by Zsuzsanna
D. Erdőkürti)

– általában kun vagy jáasz környezetben – néhány esetben előfordul az ún. kérdőjel alakú fülbevaló, amely jellegzetes kelet-európai 14. századi ékszer, szintén a kunok hozhatták be az országba (Kecskemét–Ferences templom 267. sír, Nyárlőrinc, Ópusztaszer, Jászberény–Négyszállás). Magyarországon még nem került elő ún. kun típusú függő, amely különösen a steppevidék nyugati részén élő kunoknak volt kedvelt ékszere. Ez egy kettős kúppal díszített, nagyméretű fülbevaló, amelynek a karikára felhúzott kúpjait további apró kúpok és granulált gömböcskék díszítik. Ugyanezek az ötvöstechnikai megoldások viszont felfedezhetők az alább bemutatásra kerülő balotapusztai kúpos vereteken és kettős kúp alakú füles gombon.

A balotapusztai sírban a nyak ékszereit képviseli az ezüst torques (nyakpereg) és a kristályfüggő (101–103. kép). A torques a 11–13. században igen elterjedt női ékszer volt Kelet- és Észak-Európában, a kora Árpád-korban a Kárpát-medencében is viselték kapcsolószerkezettel ellátott típusát. Készítésmód szempontjából megkülönböztetjük az egyetlen szál huzalból készült, a két vagy több szálból sodrott és a több szálból fonott nyakpereceket. A balotapusztai torques a későbbi, kapcsolószerkezet nélküli típusba tartozik, egy szál négyszögletes keresztmetszetű, vastag ezüsthuzalból készült, csavart testű, nyitott, végei visszapödrött végű. Közeli párhuzamai dél-oroszországi kincseletekben és steppei nomád sírletekben találhatók meg. Az utóbbira jó példa az ukrainai donyeci területen fekvő Donbasz helységeknél feltárt gazdag nomád temetkezés, melyben két torques is volt, az egyik aranyhuzalból készült, a balotapusztaival megegyező típusú, a másik két szálból sodrott, aranyozott ezüst. A sírt a 12. század végére, a 13. század elejére keltezik. A sírleteken kívül a kun női szobrok ábrázolásai is tanúsítják, hogy a 12–13. századi steppei arisztokrácia viseletéhez is hozzátartozott a torques. Az ábrázolások segítettek megfejteni a torques viselésének sajátos kun szokását. Az előkelő kun nők a torquest ugyanis nem

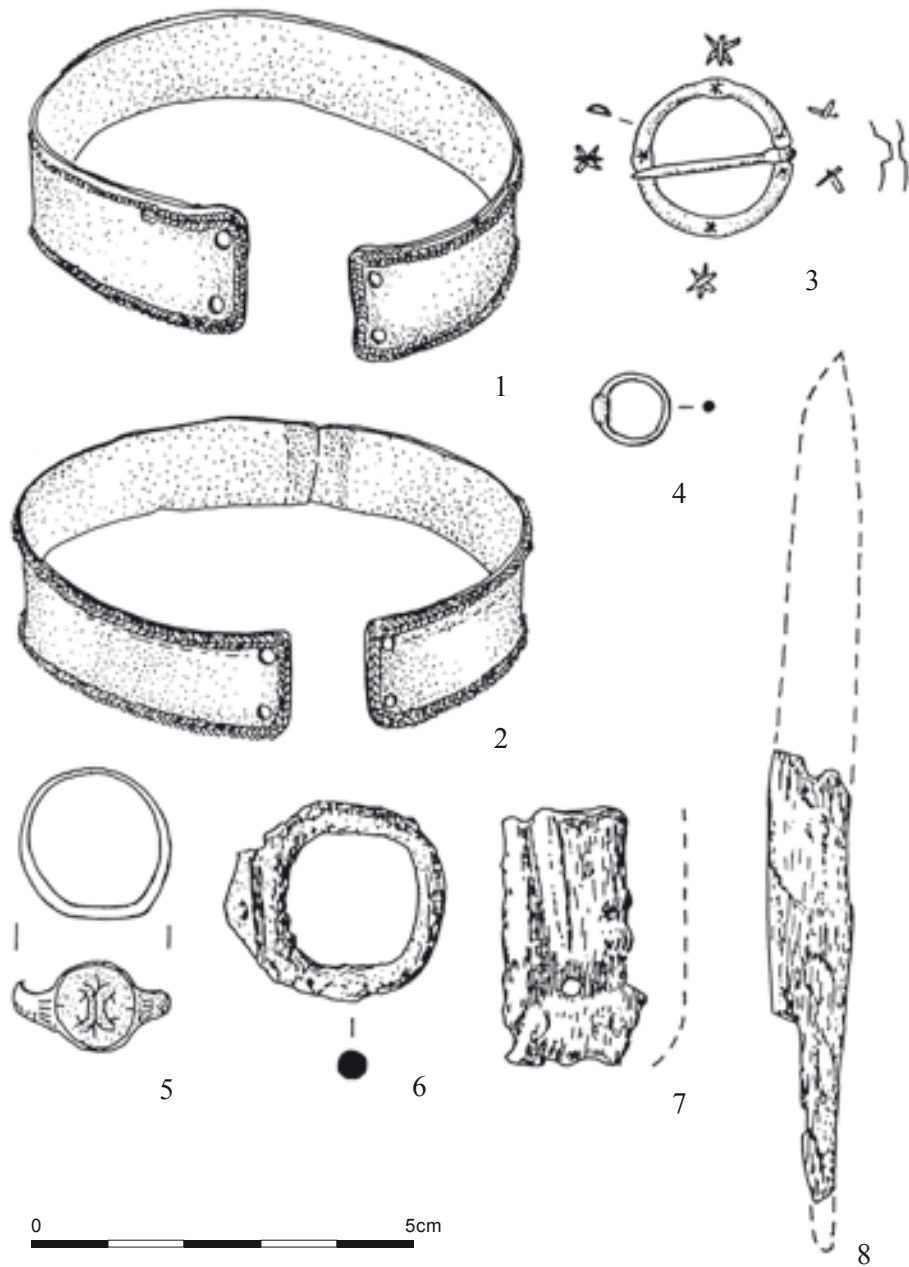
a nyakban, a nyak körül viselték, hanem a nyaklánc fonalára fűzve – erre szolgált a visszapödrött vég –, tehát a nyak előtt felfüggesztve, olykor egyszerre két-három példányt is. A torques két vége között a nyakláncon egyéb ékszerek – csüngők, gyöngyök – is helyet foglaltak. A másik előkelő kun női sírban, a bánkútiban is volt nyakperec, ez szintén kapcsolószerkezet nélküli. Aranyozott ezüstműből készült, két vastag huzalból és két összesodrott vékony szálból fonták, szárai karikában végződnek, tehát szintén nyakláncra függeszthető (104. kép).

Ugyancsak a nyakláncra akasztva viselték a farkasfoggal díszített ezüst foglalatos, oválisra csiszolt kvarckristály függőt, melynek foglatán körbefutó ezüst filigrándísz van. Filigrános foglalata miatt ez az ékszer is a bizáncias ízlésű ötvöstárgyak közé sorolható. A világos kristályoknak régen varázserőt tulajdonítottak, mely viselőjének védelmet nyújtott. A dél-oroszországi régészeti anyagban is előfordulnak filigrános foglalatú kristályfüggők, a már említett donbaszi sírleletben is volt egy ovális, csiszolt kő.

A nyakpereceknél még előkelőbb hatást keltett az a vastag, ezüstoffonos nyakék, amelyet a Tisza-földvár–Homok–Óvirághegyen napvilágra került kun lovassírban találtak. A fonadék két végét ezüsthengerek zárják le, közéjük függesztett kerek tokkal, a hengereken és a tokon filigrános szegélydísz van. A kerek tok előlapját filigrános körökből szerkesztett, hatszirmú virágminta díszíti. A tok valószínűleg amulett tartására szolgált. Ugyanilyen ezüstoffonos nyaklánc került elő a Csingul-kurgánban feltárt kun fejedelmi sírból; ennek két végét karika kapcsolta össze, nem tartozott hozzá tok. A sírban volt egy aranyszálakból fonott nyaklánc is. Az ilyen vastag, fonatos nyakláncok a 11–13. századi kelet-európai régészeti anyagban meglehetősen ritka ékszernek számítanak. A kun szobrok ábrázolásai szerint a nyaklánc és a nyakékre függesztett amulett-tartó a női viselet kelléke volt, ezért gondoltunk

104. kép. A bánkúti sír nyakperece (a szerző rajza) / Fig. 104. The torque from the grave of Bánkút (drawn by the author)

105. kép. Viseleti tartozékok a balotapusztai sírból: karperecek, ruhacsat, gyűrű, készség vaskéssel (a szerző rajza)
 / Fig. 105. Elements of costume from the grave of Balotapuszta: armrings, buckle, ring, purse with iron knife
 (drawn by the author)

korábban arra, hogy a tiszaföldvár–homoki sírban nő nyugodott (antropológiai meghatározás nem áll rendelkezésünkre). Az Azovi-tenger melléki kun fejedelmi sír leletei viszont azt valószínűsítik, hogy a társadalom legfelső rétegéhez tartozó férfiak viseletéhez is tartozhattak ilyen reprezentatív, értékes nyakláncok. A filigrános díszítés miatt a tiszaföldvár–homoki nyaklánc is a bizánci stílusú emlékek közé sorolható. Horváth Ferenc felvetette, hogy a kerek tok ereklyetartó szelence, s ha ez így van, a sírban nyugvó halott már felvette a kereszténységet.

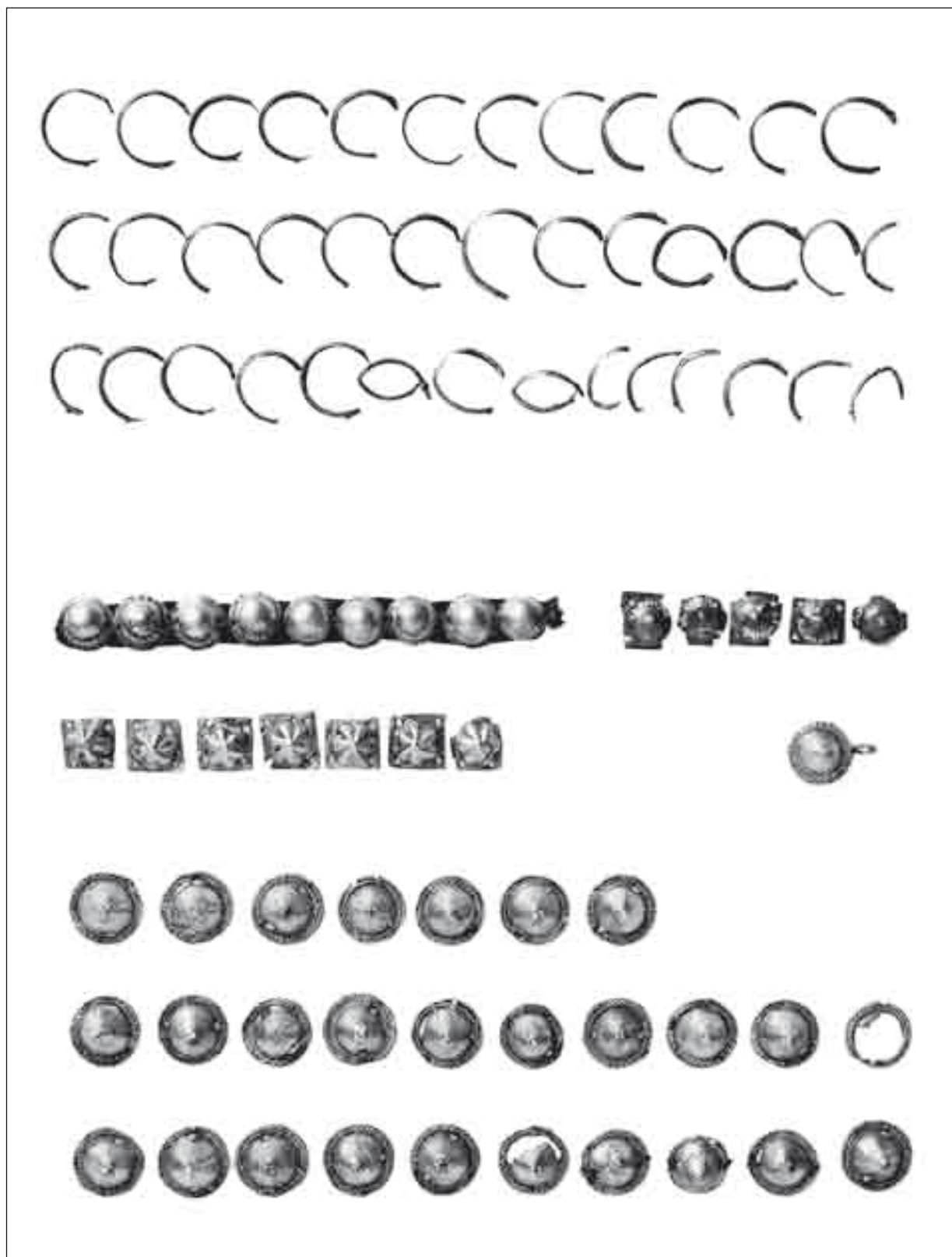
A kar és a kéz ékszerei közé sorolhatjuk a balotapusztai sír két ezüst pántkarperecét és az ezüstlemezből kivágott, vésett díszű pecsétgyűrűt (105–106. kép). Hasonló módon készített gyűrűk vannak a

106. kép. A balotapusztai sír filigrándíszes ezüst karperecei. Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 106. Filigree-decorated silver armrings from the grave of Balotapuszta. Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

12–13. századi magyar anyagban, de ennek sekély vésetű, vonalas díszítése egyedülálló. Az egyszerű motívum általunk javasolt leírása, „levélsokor két félholddal”, csak megközelítőleg pontos, lehetséges, hogy tamgaszerű jelről van szó. A karpereceket ráforrasztott kettős sodrony szegélyezi, kiszélesedő végüket valamikor ékkövek vagy fémgömböcskék díszítették. Ezek a tárgyak is a bizánci–balkáni ötvösség hatását mutatják, a Magyarországon használatos huzalkarperecektől különböznek. Két 14. századi kincsleletünkben (Alsóbodoglár-puszta, Kelebia) vannak hasonlóképpen bizánci stílusú, filigrános díszű pántkarperecek, ezek mindkét kincsnek a legkorábbi, még a 13. században készült darabjait jelentik.

A Balotapusztán eltemetett előkelő kun nő ruházatához négy különböző fajta, felvarrható, aranyozott ezüst, préselt veret tartozott: 27 db kerek, kúpos veret kettős sodrony szegélydíszsel, csúcán granulált gömböcskékkel; 9 db négyzetes alapú, hatszirmú rozettát ábrázoló kúpos veret; 5 db négyzetes szegélyű, félgömb alakú veret; 9 db félgömb alakú veret keskeny kerek szegéllyel (*107. kép*). A veretek nyilván a ruházat különböző részeit díszítették. Az egyszerű, félgömb alakú veretek a Duna–Tisza közén 14. századi temetőkben pártadíszként fordulnak elő (Csengele–Bogárhát 12. sírjában és Kecskemét környékén). A II. Bolgár Cárság részben kun származású arisztokráciájának bizánci ízlést követő viseletében a női fejfedők homlok részét díszítették felvarrható fémlapocskákkal. Az uralkodói család tagjait, illetve előkelő bojárnőket ábrázoló falfestményeken a fejfedőkön nagyobb, négyzetes veretekből alkotott sort és fölötté apró, félgömb alakú pitykéket láthatunk. 14. századi bulgáriai temetőkben is tartak fel ilyen homlokdíszeket. A 13–14. századi szerb előkelő nők diadémját is sűrűn egymás mellé varrt, négyzetes veretek díszítették. Fejdíszeken kívül ingnyakveretekre vagy a felsőruha nyakkivágásának szegélyét díszítő veretekre is gondolhatunk. Figyelembe kell venni, hogy a vékony lemezből készült, apró, sérülékeny veretek nemigen lehettek vastag textílián vagy a felsőruha jobban igénybe vett részein. A többiekénél valamivel nagyobb, filigrános szegélyű kúpos veretek elhelyezhetők a közepén záródó felsőruha szegélyén, amelyet fülesgombokkal kapcsolhattak össze – egy kettős kúp alakú fülesgomb a balotapusztai sírban is volt, ezt úgy készítették, hogy két ilyen kúpos veretet alapjukkal egymáshoz illesztettek és összeforrasztottak. Analógiaként megint a 13–14. századi bolgár viselethez fordulhatunk:

107. kép. Fejdísz karikái és ruhára varrható aranyozott ezüstveretek a balotapusztai sírból. Magyar Nemzeti Múzeum (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele) / Fig. 107. Rings of a headdress and gilt silver mounts sawn to clothes from the grave of Balotapuszta. Hungarian National Museum (photo by Zsuzsanna D. Erdőkürti)

108. kép. Aranyozott ezüst, filigránnal és ékkövekkel díszített ötvöstárgy a balotapusztai sírból, felső része letört (ereklyetartó kereszt vagy serleg talpa és szára). Magyar Nemzeti Múzeum (Dabasi András felvétele) / Fig. 108. Filigree-decorated gilt silver object with gemstones from the grave of Balotapuszta, its upper part broken (reliquary crucifix or base and stem of a chalice). Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

itt a tunikaszerű felsőruhának közepén derékig érő, hosszú hasítéka volt, melyet fülesgombokkal gomboltak össze, és gombokat vagy pitykéket varrtak a hosszú, hasított ruhaujjak közeljére is. Természetesen elképzelhetők más rekonstrukciók is; a balkáni viselettörténeti analógiákat azért tartjuk fontosnak, mert a sírlelet tárgyai ehhez a kultúrkörhöz kapcsolódnak. A Balkánon használt ötvöstárgyakat és a dél-oroszországi steppe ékszereit az erős bizánci hatás kapcsolja össze. A Fekete-tenger vidéki steppén már a besenyő korszakban is kimutatható egy bizánci stílusú emlékcsoport, amely valószínűleg a krími városokban működő műhelyekből származtatható. A bizánci ötvösség technikai gyakorlatát folytató műhelyek kun fennhatóság alatt is elképzelhetők. Mindamelllett a magyarországi kunok viseletében, ékszereiben megmutatkozó bizánci hatás leginkább a kunok közvetlen balkáni tartózkodásával magyarázható. Ezt a hatást az előkelő réteg pogány temetkezéseiben a tárgyak 19%-a képviseli, főként a balotapusztai sír mellékletei. Árpád-kori ötvösemlékeink bizánci stílusú csoportjának egyik kiemelkedő darabja a balotapusztai sírból előkerült aranyozott ezüst, filigránnal és ékkövekkel díszített tárgy, melynek rendeltetését nehéz meghatározni, mivel felső része hiányzik. Feltehetően ereklyetartó kereszt vagy serleg talpa és szára, a szár alsó részén gömb alakú, filigrán-díszes kosárral (108. kép).

A balotapusztai lelet kerek ezüstcsatja hasonló a Nyugat- és Észak-Európában a 13. század közepétől általánosan elterjedt kerek ruhacsatokhoz (*Fürspan*, *fermail*), melyek a felsőruha nyakkivágásának összekapcsolására, illetve a köpeny váll feletti összefogására szolgáltak. Analógiái Magyarországon a tatárjáráskor elrejtett kincsleletekben is előfordulnak. Úgy gondoljuk, ez a használati mód nem felel meg a balotapusztai együttes részben steppei, részben bizáncias jellegének. Bár a csatnak a sírban elfoglalt helyzetéről sajnos nem maradt fenn adat, mégis az a feltételezésünk, hogy övcsatként használták. A leletben megmaradtak textiltöredékek is, ezek közül 3 db selyemből szőtt szalagtöredék öv maradványának tartható. A selyemfonálból, fémszállal készült táblácskás szövésű szalag szélessége

1,2 cm, díszítése fekvő rombuszsorból szerkesztett rácsminta. Hasonló mintája van a kerekegyházi Kápolnahalom 12–13. századi temetőjének egyik női sírjában 1932-ben feltárt, arany szálakkal átszőtt textilövnek. Lehetséges, hogy a kerek csat a textilövhöz tartozott, méretük szerint összeillenek. Ópusztaszeren, a középkori Szer templom körüli temetőjének – szerintünk a 14. századra keltezhető – 42. sírjában tárta fel Horváth Ferenc egy táblácskás szövessel készült, 1 cm széles selyemöv maradványát.

Magyarországon az európai divatból ismert kerek, feliratos ruhacsatok viselésének van egy kései hulláma, mely a 14. század közepétől a 15. század elejéig tartott. A leletek elterjedése alapján valószínű, hogy ez a divat elsősorban a kun és jász területeket érintette, a Kárpát-medencei leletek ott összpontosulnak. A megfigyelések szerint a csatok a sírban a medence tájékán voltak, vagyis viselőik ezeket övcsatként használták. Ezt a másodlagos viseleti szokást a leletsoportot elemző kutatók – elsőként Hatházi Gábor, majd Fogas Ottó – azzal magyarázzák, hogy a kun és jász lakosság saját viseleti szokásaihoz alkalmazta a csatokat, amelyek feltehetően központi (valószínűleg szász) műhelyben készültek. A feliratok vallásos szövegek (Szűz Máriához intézett fohász, a Háromkirályok nevei), a csatok elterjesztése pedig időben egybeesik a kunok közötti Nagy Lajos-kori térítési hullámmal.

A hagyományos steppei viseletben a nők számára is fontos szerepe volt az övnek, hiszen eszközeiket, kisebb használati tárgyaikat arra függesztve hordták, ahogy ez a kun női szobrokon is látható. A balatapusztai sírmellékletek közül ilyen övre akasztott tárgynak tartható egy vaskés és egy függesztőkarikás, csavart szárú ezüst tű, amelynek anyaga és készítmódja megfelel a torquesének; bizonyára azonos steppei műhelyben készültek. A díszes, hegyes eszközt többféle célra is használhatták: valamilyen puhább anyag (pl. textília, nemez) átlukasztására, toaleteszközként vagy akár írószerszámként is. A sírlethez tartozó bronz- és vaskarika valószínűleg szintén az övfelszereléshez tartozó függesztőkarika volt.

A kun nők az övre akasztva tükröt is hordtak magukkal. A 13. század közepére keltezhető bánkúti sírban egy különlegesen szép és ritka, öntött bronztükör került elő (*109–110. kép*). Ez kínai gyártmányú, előlapja csiszolt felületű, hátlapján két egymást kergető hal domborművű ábrázolása látható. Nyele letört. Analógiái segítségével a tükör készítését a 12. századra vagy a 13. század elejére tehetjük. A kínai kultúrában a kettős halábrázolás a bőség, a termékenység, a hosszú élet szimbóluma, a halas tükrök eljegyzési vagy esküvői ajándékok lehettek. A bánkúti tükör még a mongol hódítás előtt került Európába, mivel korábbi a mongol uralom alatt elterjedt kínai halas tükröknél és az Arany Horda városaiban készült utánzataiknál, tehát a kun törzsszövetség tatárjárás előtti távol-keleti kapcsolatairól tanúskodik. A Bánkúton eltemetett előkelő kun nő is menyegzői ajándékként kaphatta még Fekete-tenger vidéki hazájában.

Egyes kun szállástemetők 14. századi sírjaiban bőrkeretbe foglalt kerek üvegtükrök kerültek elő a melltájékon (Szabadszállás–Aranyegyháza VII., XVI., XXXIV. sír, Karcag–Orgondaszentmiklós 59. sír), feltehető, hogy ezeket nem toaleteszközként, hanem rontást elhárító céllal tették a sírba.

Az előkelő réteg pogány temetkezései a 13. század végén vagy a 14. század elején megszűnnek, ettől kezdve a hagyományos viseletre utaló leleteket a 14–15. századi szállások temetőiben kereshetjük, ahova a nemzetségi előkelők és a köznép egyaránt temetkezett. A 20. század első felében Szeged és Kecskemét környékén voltak az első jelentős feltárások egykori kun szállások középkori temetőiben. A Kecskemét vidéki kutatások gazdag leletanyagát, mint az alföldi nép művelődéstörténeti emlékeit Szabó Kálmán adta közre egy reprezentatív kötetben.

A 14. századi kun népesség viseletére vonatkozó megfigyeléseket a perkátai temető alapján tekintjük át, mivel eddig ez a legalaposabban elemzett, mintaszerű módon közzétett ásatás, amelynek sok új eredményt köszönhetünk. A 13. század végén kezdődött a ruhára varrható, kerek vagy négyszögletes préselt ezüstlemezek divatja Magyarországon, és csakhamar elterjedt a kunok között is, ahogy ezt korabeli ábrázolások is tanúsítják. Rendszerint köntösük melltájékán viselték, de süvegdíszként is előfordul. Perkátán öt sírban tártak fel ilyen gótikus ízlésű, préselt lemezekkel díszített pártákat, egy fiatal nő pártája

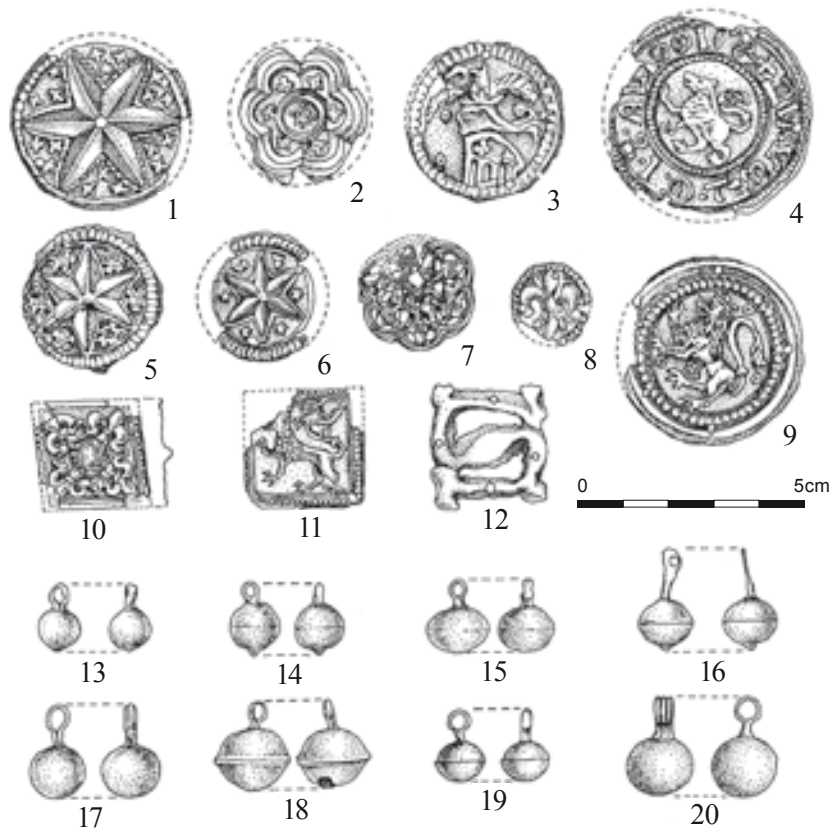

109. kép. Kínai bronztükrő a bánkúti sírból. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele) / Fig. 109. Chinese bronze mirror from the grave of Bánkút. Department of Archaeology, University of Szeged, deposit in the Hungarian National Museum (photo by András Dabasi)

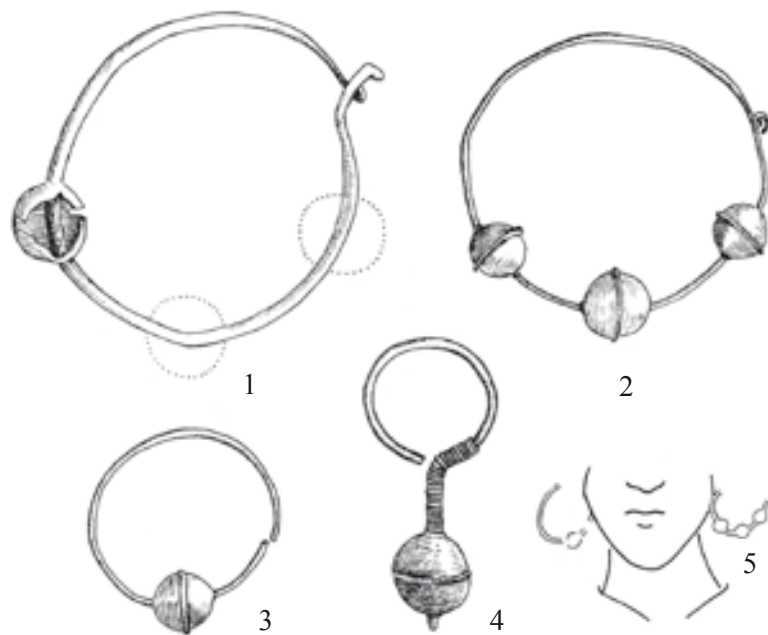

110. kép. A bánkúti tükrő elemző rajza (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 110. Analytical drawing of the mirror from the grave of Bánkút (drawn by Ágoston Dékány)

pedig felvarrt gombsorral volt díszítve (111. kép). Egy férfi sírjában (183. sír) 6 db gótikus díszlemez volt bőr alapra sorban felvarrva, az ásató Hatházi Gábor szerint valószínűleg süveghez tartozott (a veretekkel díszített viseleti darabot utólag tették a sírba, a halott bal lábszára mellé). Kerek vagy négyszögletes préselt ezüstlemezek díszítették a nők kaftánszerű felsőruháját a mellén, a vállon vagy a csípőtájon. Gyakori ékszerek a felhúzott lemezgömbös fülbevalók, mint arra fentebb már utaltunk (112. kép). A nők a jobb kézen gyűrűt viseltek, leggyakrabban vésett díszű fejegyűrűt. A kis átmérőjű, egyszerű övcsatok – és az ilyen célra használt ruhacsatok – azt jelzik, hogy keskeny bőr- vagy textilöveket használtak, de a csatos övek használata nem volt általános, csak a sírok 13%-ában fordul elő. Ahol hiányzott, ott fém alkatrész nélküli, hurkolt-csomózott textilövvel számolhatunk. A nagyobb méretű

111. kép. Aranyozott ezüstlemez ruhadíszek és fülesgombok a perkátai temetőből (Hatházi 2004. nyomán) /
 Fig. 111. Clothing ornaments and looped buttons made of gilt silver plate from the cemetery of Perkáta
 (after Hatházi 2004)

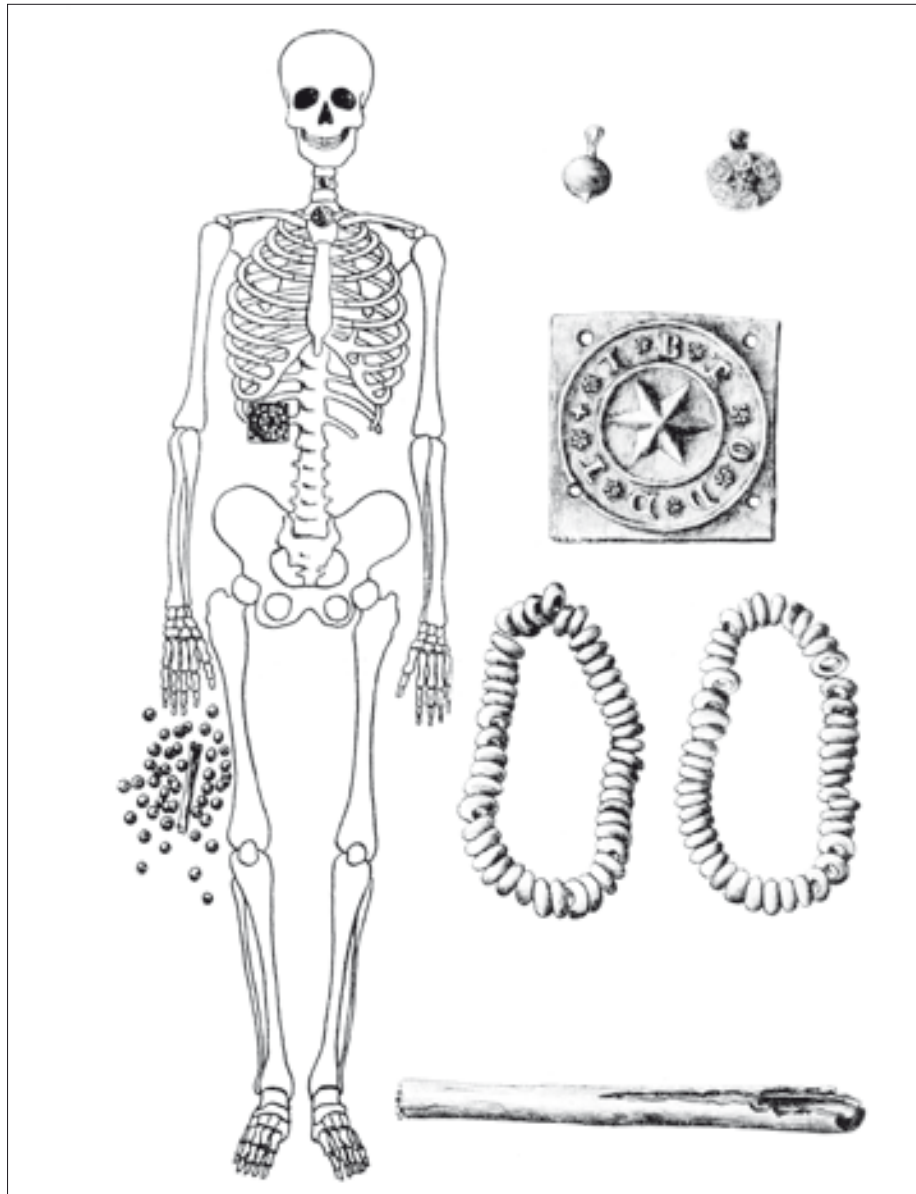
112. kép. Kun fülbevalók szállástemetőkből (Pálóczi Horváth 1982. nyomán) / Fig. 112. Cuman earrings from
 their permanent cemeteries (after Pálóczi Horváth 1982)

113. kép. Perkáta–Kőhalmi-dűlő 192. sír, gyöngyös tarsoly (Hatházi 2004. nyomán) / Fig. 113. Perkáta–Kőhalmi-dűlő, Grave 192, sabre-tache with beads (after Hatházi 2004)

csatokkal ellátott, szélesebb bőrovek viselete csak a 14. század vége felé jelent meg. A Kecskemét környéki temetők anyagából ismerjük a gótikus veretekkel gazdagon díszített és változatos kapcsolórészekkel ellátott 15–16. századi pártaöveket, amelyek már a korabeli magyar viselet átvételét jelzik.

Kun népi jellegzetességnek tarthatók a perkátai ásatási megfigyelések segítségével rekonstruált textil- vagy bőrtarsolyok, melyek nők és fiatal lányok sírjaiban kerültek elő. Az esetek többségében gyöngyökkel díszített készsége tartó tarsoly maradványait a medence tájékán tárták fel jobboldalt, vagyis ezeket a kun nők az övre függesztve hordták (113–114. kép). A tarsolyok a hétköznapi használati eszközöket tartalmazták: kés, ár, borotva, kova, csiholóvas, tűtartóként használt ólomcső, horog, függesztő karikák; tarsoly függesztőlánc és zárópecek is előkerült. Mindezekon kívül gyakran fordulnak elő a gyöngyök közé felfűzött állatsont amulettak (halcsigolyák, nyúl és róka ugrócsontjai). A készsége tartó zacskók anyagához két esetben kis darab sodronyingtörödéket is felhasználtak. Hiteles megfigyelései segítségével Hatházi Gábornak sikerült újraértelmeznie a kun szállástemetőkben korábban előkerült hasonló leleteket (Ágasegyháza, Szabadszállás–Aranyegyháza, Öttömös, Nosza–Hinga, Csengele,

114. kép. Az ágasegyházi 31. sír viseleti leletei: fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyöngyös tarsoly tűtartóval (Fettich 1939. nyomán) / Fig. 114. Elements of costume from Grave 31 of Ágasegyháza: looped buttons, clothing mount made of silver plate, sabre-tache with beads and needle case (after Fettich 1939)

Orgondaszentmiklós), a medence környéki gyöngyöket ugyanis a kutatók rózsafüzér részének tartották. A gyöngyös-csontamulettes tarsolyok használata keletről hozott szokás lehet – avar temetőiben fedezhetők fel párhuzamaik –, amely a perkáti kunokra temetőjük használata idején (a 13. század végétől a 14. század végéig) mindvégig jellemző volt, s más temetők adatai alapján a kunoknál a 15. század végéig kimutatható. Tarsolyokat jász temetőkből is ismerünk, de azok díszítetlenek. Lehetséges, hogy ez a steppei eredetű, középkori kun szokás tovább élt a hortobágyi és nagykunsági pásztorok övön hordott pásztorkésztségében, melyet faragott állatcsontocskák is díszítettek. Az alföldi magyar népi kultúrában a 18–19. századig használt viseleti darabok közül egyesek visszavezethetők a középkori viseletre, és elterjesztésükben kun hatást sejtethetünk. Ezek között említhető a férfiak nemezsüvege, valamint a ködmön egyik régi típusa, a *daku*, amely nevében is kun eredetet őrzött meg.

115. kép. Boglárpár Sárosd/Jakabszállás–Pusztatemplom középkori temetőjéből. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár (Gerencsér Ferenc felvétele, Hatházi 2004. nyomán) / Fig. 115. Pair of decorative buttons from the medieval cemetery of Sárosd/Jakabszállás–Pusztatemplom. Szent István Király Museum, Székesfehérvár (after Hatházi 2004)

Természetesnek tartható, hogy a kunok viseletébe a 13–14. század folyamán fokozatosan bekerülnek a Magyarországon készült ruházati tartozékok, ékszerek, egyéb tárgyak, hiszen ilyenek keletről már nemigen voltak beszerezhetők, különösen nem a köznép számára. A viselet keleties jellege a hagyományos szabású ruhákkal és viselési módokkal azonban sokáig megmaradt, régészeti adataink szerint legalább a 15. század közepéig–végéig, és a helyi áruforgalomban beszerzett gótikus ízlésű tárgyakat a kunok saját szokásaik szerint használták fel. Mindez összhangban van az ábrázolások tanulságaival.

A fentiekben szó volt arról, hogy egyes dél-kiskunsági kincsleletekben ugyanúgy előfordulnak a bizánci–balkáni kultúrkörhöz tartozó 13. századi viseleti tárgyak, mint a kun vezetőréteg pogány temetkezéseiben, s ezek jelentik az illető kincsek legkorábbi rétegét. Ezt a régészeti leletsoportot részletesen elemezte Hatházi Gábor; szerinte a Kiskunmajsa–Alsóbodoglár pusztai kincsben egy kettős filigránnal és egykor ékkövel vagy fémgömbbel díszített, nyitott pántkarperec töredéke, a Kelebia–Négyesen előkerült kincsleletben a filigrándíszes, kapcsolórésszel ellátott karperecpár és két láncos-csüngős ezüst hajkarika képviseli ezt a viseletet, s ugyancsak ehhez a bizánci ízlésű, délkelet-európai körhöz sorolható a kelebiai lelet életfás-galambos boglárpárja, filigránt és granulációt utánzó, poncolt ezüstlemeze, két aranyozott bronz oroslános verete és talán csillag alakú ezüstcsüngője is. A kunfehértói kincs kapcsolórésszel ellátott, 14. századi boglárpárjai szintén bizánci eredetű viselet tartozékai, amely Magyarországon ebben az időszakban csak a jász és a kun népesség körében tűnik fel. Ilyen típusú boglár a női sírokban a melltájékon található, a közepén záródó kaftán összefogására szolgált (115. kép). A három Kiskunhalas környéki kincslelet következő rétegét 14. századi gótikus ötvösmunkák (csészék, préselt díszlemezek, gyűrűk, gombok) képezik, a viseleti tárgyak analógiái a korabeli temetőkből ismertek. Tulajdonosaik tehát a 13. század vége és a 14. század vége között gyűjtötték össze az értéktárgyakat, a kincsek elrejtése a 15. század elején történt. (Közelebbi időpontot csak a bodoglári lelet esetében lehet megadni: a Zsigmond-kori pénzek alapján az elrejtés az 1430 körüli évekre tehető.) Mindhárom kincs 14–15. századi kun települések földjéből került elő, tulajdonosaik az erre az időre már elszegényedő szállásbirtokos családok rétegében kereshetők. A kelebiai kincs tulajdonosai nagy valószínűséggel a Csertán ('csuka') nemzetséget a 14. század közepén vezető Köncsőg ispán leszármazottai lehettek, az egyik aranyozott ezüstlemezen ugyanis lovagi sisakdíszként csuka ábrázolása látható.

9. KUN SZÁLLÁSTERÜLET MAGYARORSZÁGON

A 13. századi kun szállásterület felosztása nemzetségek szerint. A nemzetségek azonosítása. A kun szállásterület nagysága és a feltehető népességszám. Társadalmi rétegződés. Hol voltak a vezéri szállások? Településrend a 13. századi sírleletek alapján. Kézai Simon a kunokról. A nemzetségi arisztokrácia birtoklása. Az öngazgatási szervek, a székek kialakulása és működése.

A tatárjárás után másodszor is betelepülő kunok számára IV. Béla király jelölt ki szállásterületeket, ezek írásba foglalására IV. László 1279. augusztus 10-én kelt oklevelében – az ún. kun törvényben – került sor.

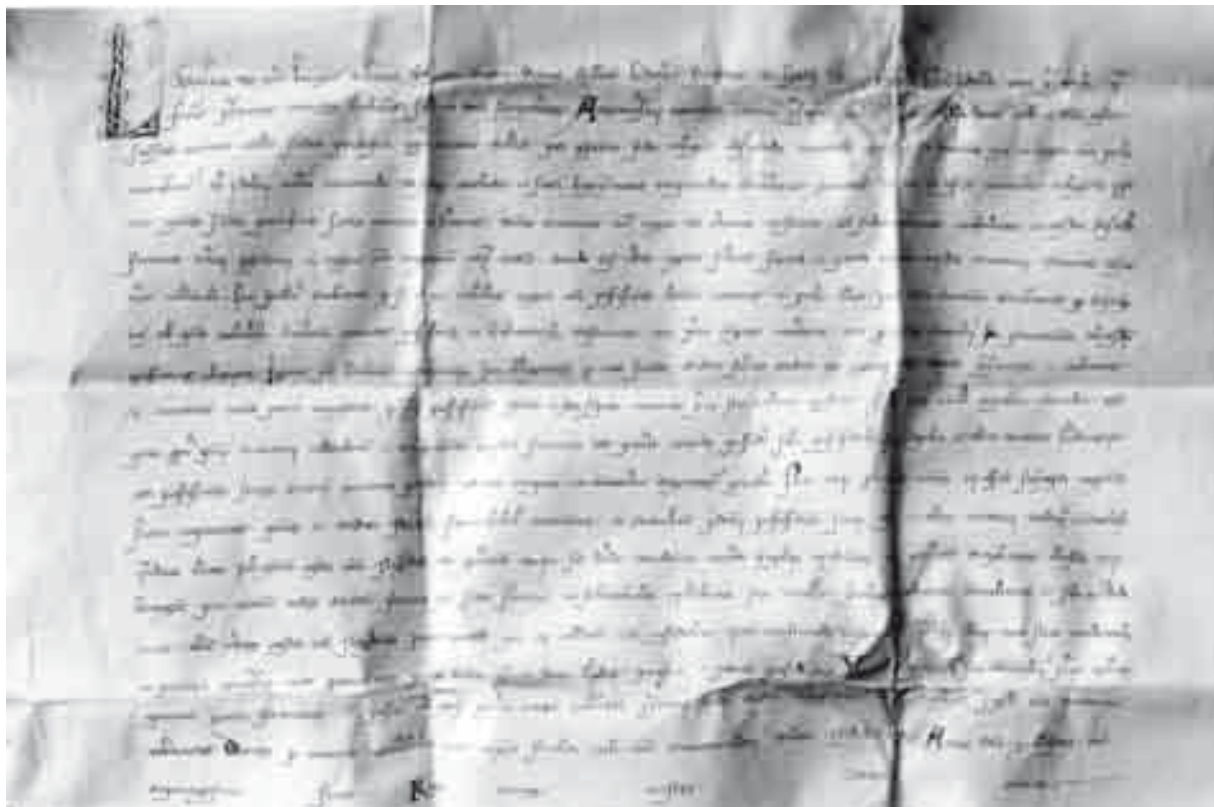
„És mivel a kunok bőséges sokasága bőséges földterületet kívánt, úgy határoztunk, hogy azok, akik nemzetségükkel a Duna és a Tisza vagy a Körös folyó mellett, vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján, vagy a Temes és a Maros folyók között vagy ezek környékén telepedtek le és nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyatyánk, Magyarország nemes emlékezetű, dicső királya telepített le: most is ott szálljanak meg és telepedjenek le az előbb említett módon, úgy, mint országunk nemesei” (5. cikkely, Szilágyi Loránd fordítása).

Az oklevél a folyók menti tájakat csak nagyjából jelöli ki, majd birtokjogi szempontok szerint teszi pontosabbá, hogy a kunok milyen földeken szállhatnak meg. A számukra kijelölt településterületen – túlnyomórészt királyi birtokokon – belül megkaphatják a szolgálónépek és örökös nélkül meghalt nemesek királyi rendelkezés alá eső földjeit „összes tartozékaikkal és haszonélvezeti jogaikkal, tudniillik erdőkkel, kaszálókkal, halászóhelyekkel együtt”, de egyházi és monostori birtokokra nem települhetnek. A nemesek és várjobbágyok haszonélvezeti jogokkal nem rendelkező lakatlan birtokait ugyancsak a kunoknak adományozzák, de ezekért a király kárpótlást ad a birtokosoknak; a haszonélvezeti jogokkal bíró üres földek viszont továbbra is az eredeti birtokosoké maradnak. Szállásföldjeiket a kun nemzetségek „urai és nemesei” saját maguk oszthatják fel egymás között (6. és 7. cikkely). Az oklevél utolsó, 14. cikkelye arról rendelkezik, hogy a korábban kapott, oklevelekkel igazolható adománybirtokokat a kunok továbbra is birtokolhatják (116. kép).

Az 1279. évi oklevél két helyen is szól arról, hogy a kunoknak hét nemzetségük van. A bevezetőben kimondja, hogy a törvény betartásának garanciájaként a kunok hét nemzetségéből hét túszt vesznek; a 10. cikkelyben megtudjuk, hogy a hét nemzetség a kalocsai, váradi, egri, csanádi és váci egyházmeigyékben fog letelepedni. A nép hét egységbe szervezése a hadsereg megszervezésével kapcsolatos, feltehetően ősi rendezési elvet követ.

Kézai Simontól, IV. László király udvari papjától megtudjuk, hogy IV. Béla és V. István eredeti terve az volt, hogy a kunokat széttelepítse az egyes megyékbe, azonban óvatosságból – talán félve a kunok lázadásától – nem ezt tették. A nemzetségek a megyék joghatóságán kívüli, saját szállásterületet kaptak. A megyék szerinti széttelepítés az a módszer lett volna, amelyet korábban a besenyők letelepítésénél is alkalmaztak, és ahogy 1239-ben a kunokat is próbálták szétosztani az országban. Kézai megjegyzéséből úgy tűnik, hogy a második beköltözéskor volt valamiféle megállapodás a kunok vezetőivel, hogy a nemzetségek egységes területeket kaphatnak.

Néhány nemzetség neve és lakhelye azonosítható a 13–14. századi források adatainak segítségével. A Duna–Tisza közti homokhátságon szállt meg a Csertán nemzetség. 1347-ben szerepel a nemzetség kapitánya, Köncsög ispán (*comes Kumcheg capitaneus Comanorum generationis Chertan*), akinek nevét Kecskemét melletti családi központja, Köncsögszállás őrizte meg, majd Halas mezővárosba helyezte szállását, 1366-ban már ott lakott. A nemzetség nevének jelentése 'csuka', megfelelőjét megtaláljuk a 14. századi kipszak törzsek listáján (*Čurtan*). Szintén Kecskemét közelében, Jakabszálláson lakott 1447-ben az a kun testvérpár, Péter és János, akiknek nagyapját, az Iluncsuk nemzetségből származó Buthemer

116. kép. IV. László 1279. évi oklevelében a kunoknak lakatlan birtokokat ad szálláshelyül (MNL Magyar Országos Levéltár) / Fig. 116. Ladislaus IV bestows unoccupied estates upon the Cumans as their settlement area in his charter of 1279 (MNL Hungarian National Archives)

ispánt 1343-ban említi egy oklevél (*comes Buthemer de genere Ilunchuck*). A nemzetségnév jelentése 'kígyócska'. Törzsnévi megfelelőjét keleten nem ismerjük, viszont ugyancsak a kun nyelvből megfejtethető földrajzi névként több helyen is előfordul a Kiskunságban és a délvidéki Keve vármegyében (*Illancs* 'kígyócska'). Hasonló jelentésű egy 1266-ban említett kun főúr neve (*Illan* 'kígyó').

A Tisza és a Körös között, a későbbi Nagykunságban telepedett meg az Olás nemzetség, ahogy Nagy Lajos király egy 1344-i okleveléből erre lehet következtetni. A királyt és kíséretét ugyanis ezen a vidéken kalauzolták át azok a kunok, akiket jutalmul rokonaikkal együtt kivettek az *Olas* nemzetségbeli kunok kapitányának bíraskodása alól (*capitaneus Comanorum generacionis Olas*). Az Olás nemzetség (*Olas, Olaas* < *ulaš* 'érd el, egyesítsd') az orosz évkönyvek *Ulasevicsi* törzsével azonosítható, melynek kései töredékei a 16. században a türkménekéknél és Anatóliában is felbukkannak.

A Marostól délre, a Harangod (mai Aranka) folyócska mellett volt szálláshelye a Kór vagy Kól nemzetségnek, amely 1315-től többször is szerepel a forrásokban. Az ebből a nemzetségből származó Kondam és Juhpugo királyi kunokat említik 1315-ben (*Kondam et Juhpugo de genere Kool*), nekik volt itt birtokuk. 1350-ben a Kór kun nemzetség kapitánya, Kondam fia György szerepel egy oklevélben (*comitis Georgii filii Condam Capitanei Comanorum generacionis Koor*). A nemzetség nevének jelentése 'kevés, jelentéktelen, satnya', óvónévként használt személynévből keletkezhetett. A keleti kun-kipcsak törzsnévek között nincs megfelelője.

A Maros és a Temes folyók között tűnik fel 1266-ban a Borcsól nemzetségbeli kunok ura, Kejran (*Keyran Dominus de Cumanis de genere Borchol*), 1288-ban pedig a fiai. Ezt a nemzetséget a dél-országi kunok történetéből jól ismert, Donyec vidékén élő *Burcsevicsi* 'Borsfiak' törzsszel

azonosíthatjuk, amelynek keleten maradt része az Arany Horda kipcsak törzseinek sorában található meg (*Burč-oylu*). A Temes vidékéről a hód-tavi csata után a kunok kiköltöztek, ott csak néhány egyéni birtok maradt kun kézen. A délvidéki Keve vármegyében a kunok egykori ott lakására utal Béka 1338-i határjárásában a *Kunkorhan* helynév, és az Igan vízfolyás mellett tűnik fel a kun személynevből vagy nemzetségnévből származó *Illancs* helynév.

Az eddig név szerint megismert öt kun nemzetség szállásterülete megfelel az 1279-i törvényben folyók szerint megjelölt vidékeknek (117 kép). Egyedül a Körös–Maros köze kun nemzetsége nem szerepel az írott forrásokban, holott régészeti adat – a Nagykamarás–Bánkúton előkerült pogány női sír – bizonyítja, hogy a kunok a 13. század közepén ezt a vidéket is megszállták. Itt tehát egy ismeretlen nevű nemzetséggel számolhatunk, amely a hód-tavi csata után a Borcsól nemzetség népével együtt kivonult az országból. A nemzetségevek közül három megtalálható a korábbi keleti kun, illetve a mongol uralom alatt élő kipcsak törzsnevek között.

Az említetteken kívül más nemzetségevek is előfordulnak a forrásokban. 1371-ben szerepel a Köncsög-nembeli Fekete Miklós fia László kun kapitány. Az ő nemzetségeve Györffy György szerint nem a halasi Köncsög ispántól való leszármazásra utal – lakhelye a nagykunsági Nagypó szomszédságában lehetett –, hanem a dél-oroszországi Köncsek kánra. Nemzetségevek újonnan is keletkeztek: az 1343-ban említett Iluncsuk-nembeli Buthemer ispán leszármazottai, Péter fia János és testvére, Cheke Péter 1452-ben már dédapjuk nevét tüntetik fel nemzetségnévként (*de genere Bethemer*), amikor jakabszállási kapitányságuk örökléséről megegyeznek rokonaikkal, Thetel Mihálllyal, Thetel Péterrel és Ágoston fia Mihálllyal, akik viszont Eremeen Tamás nemzetségbelieknek (*de genere Thome Eremeen*) mondják magukat. Ez a bizonyos Eremeen Tamás Buthemer nemzedéktársa és valószínűleg unokatestvére lehetett. Ez az eset példázza a kun nemzetségek szétágazását, és azt is, hogy a 15. századi kun szállásbirtokosok a család nemesi státusát megalapozó 14. századi elődöktől való leszármazást hangsúlyozták.

A keleti kun-kipcsak törzsnevekkel való egyezések is arra engednek következtetni, hogy az 1279-i kun törvény nemzetségei (*generatio, genus*) alatt olyan nagy társadalmi egységeket kell értenünk, amelyeket a menekülő töredék törzsek népéből szerveztek újjá, s ez inkább megfelel a törzs, mint a nemzetség fogalmának. Ugyanakkor azt nehéz megállapítani, hogy egy-egy ilyen új egység elnevezése mennyiben fedi az eredeti törzs népét, vagy mennyiben vonatkozik az egységet vezető törzsi arisztokráciára, ennek kötésére egy korábbi törzshöz. Valószínűleg mindkét esettel számolnunk kell. Mindenesetre helynevekben és személynevekben (vagy családnevekben) az említetteken kívül még több régi kun-kipcsak törzs- vagy nemzetségnév is kimutatható, különösen a Nagykunságban: Bajandur, Tokszaba, Dzsajajír, Kulan, Teke, Barak, Kongrolu. Ez azt jelenti, hogy magyarországi nemzetségeink több törzs töredékeiből szervezett egységek voltak, ezeken belül valódi vérségi köteléket csak az előkelő réteg esetében feltételezhetünk.

117. kép. A 13–14. századi kun nemzetségek szállásterülete a régészeti lelőhelyekkel (a szerző által szerkesztett térkép Horváth 2001. és Hatházi 2005. adataival kiegészítve) / Fig. 117. The settlement area of 13th–14th-century Cuman clans with archaeological sites (map created by the author with data from Horváth 2001 and Hatházi 2005)

Az 1279-ben meglévő hét kun nemzetség további azonosítása adatok híján nehézségekbe ütközik. Mint esetleges külön nemzetség szóba jöhet a 15–18 szállást magába foglaló mezőföldi kun település-csoport, amelyből a 15. század elején önálló igazgatási-bíráskodási egység, Hantos-szék alakult, azonban valószínű, hogy 1279-ben itt még nem laktak kunok, a 13. század végén költöztek át a Duna–Tisza közéről Fejér megye dunántúli részére. Nem fogadható el az a kísérlet, amely a Hantos-széki kunoknak az Iluncsuk nemzetséggel való azonosítására történt. Ilyenformán a Hantos-széki kunok törzsi-nemzet-ségi eredete sem oldható meg.

Van olyan feltevés, hogy a mongol hódítás előtt a kunokkal együtt betelepülő jászok képezték a kunok egyik nemzetségét 1279-ben. A dél-oroszországi kunok között éltek jászok, a törzsszövetség egyik törzse, a Volga vidéki *Asz* törzs is bizonyára a benne élő jász etnikumról kapta nevét, tehát valóban költözhetek a kunokkal együtt is Magyarországra, mint a kunokhoz besorolt katonai segédnép. Ugyanakkor a kunok keretében önálló jász társadalmi egység feltételezése ellen szól, hogy a 14. század elejéig jászok nem szerepelnek a forrásokban, betelepedésük időpontját nem ismerjük. Az 1279-ben folyók szerint megjelölt vidékek között nem szerepel a Zagyva és a Tarna völgye, a későbbi Jászság, ahol a 13. század végén még csak a jászok egy része található, többségük az ország más vidékein élt.

A kunok 13. századi, 1282 előtti szállásterületét a későbbi, már letelepült népesség adataiból és a kun székek területéből visszakövetkeztetve kb. 11 000 km²-re, az Árpád-kori Magyarország lakott területének 5%-ára becsülhetjük. A végleg hazánkban maradt kunok a 13–14. század fordulóján mintegy 8100 km²-t népesítettek be, nem számítva a közbeékelt magyar birtokokat. Ennek megoszlása (későbbi tájelnevezések szerint): Kiskunság 5800 km², Nagykunság 1300 km², Mezőföld 700 km², Maros–Harangod vidék 300 km². Az alföldi nagytájon belül természeti adottságok szempontjából nem túlságosan kedvező terület jutott a kunoknak. A Duna–Tisza közén vízjárta laposokkal váltakozó száraz homokhátak jellemezték, a Duna és a Tisza part menti sávja, valamint a bácskai löszvidék kimaradt belőle. A Tiszántúlon a Hármaskörös és a Berettyó egy-egy kis szakasza kivételével nagyobb folyó völgyével ugyancsak nem érintkezett, ellenben a folyók áradásai annál többet öntözték a Nagy-Sárrét mocsarainak folytatását jelentő vízjárta síkságot, amelyből csak nyugat felé emelkedett ki az ármentes Szolnoki-hátság. A Maros–Tisza déli szögében, a Harangod mellett élő kunok hasonló adottságokkal rendelkező mocsaras lapályt kaptak, míg a Fejér megye dunántúli részére települő kunok a Duna és a Sárvíz közötti száraz löszhátságot vehették birtokukba, területüknek csak egyes részein voltak kisebb vízfolyások vizenyős völgyei. Mind a domborzati, vízrajzi és klimatikus viszonyok, mind a steppei jellegű növénytakaró miatt a középkori kun szállásvidékek sokkal alkalmasabbak voltak állattartásra, mint szántóföldi művelésre, és ez – különösen az első időkben – lényegében meg is felelt egy elsősorban külterjes nagyállattartó gazdálkodást folytató nép igényeinek. A vázolt természetföldrajzi körülmények késleltették a sokoldalú, komplex gazdálkodás kifejlődését, és valószínűleg magyarázatot adnak a kun szállásterület is érintő, 14–15. századi természetes pusztasodásra.

Az Alföld középső részére eső kun szállásterület a tatárjárás idején a legnagyobb pusztulást elszenvedett vidékek közé tartozott. Ennek az országrésznek a településhálózata a 13. század második felében átrendeződött, és ezen nemcsak a kun betelepítést kell értenünk, hanem a megmaradt magyar lakosság mobilitását is. A Duna, a Tisza, a Körös és a Maros völgyében sűrűbbé vált a lakosság, ezzel párhuzamosan a kunok is igyekeztek birtokukba venni a szállásaikkal szomszédos üres földeket, a birtokjogi kötöttségek ellenére is. A kun szállások 14–15. századi terjeszkedésére minden vidékről több példát lehetne hozni. A Bodrog megyei Gyapolt Tepremez kun és fiai 1280-ban megvásárolták; 1341-ben rokonságukkal együtt elfoglalták Borsód falu határát és öt szomszédos pusztát. A Berettyó menti, Heves megyei Póhamara, amely az Árpád-korban az egi püspökség birtoka volt, a tatárjárás után is lakott falu; a 14. század végétől kun szállásként tartják nyilván, lakossága is egyre inkább „elkunosodott”. A Nagykunságban a 15–16. században több helyen is évszázados határviták kezdődnek a kun szállások közössége és a szomszédos magyar földesurak között.

Az 1239-ben Magyarországra költöző kunok létszámáról egyedül Rogerius nagyváradi kano-nok Siralmas énekében találunk egy megjegyzést: „mint mondták, a cselédeken kívül mintegy negyvenezen voltak”. Erre a számról még egyes szakmunkákban is építenek, és így teljesen valószínűtlen népességszámra jutnak (pl. a családnagyság 5-ös szorzószámaival 200 000 fős népességre), holott a középkori szerzők számszerű adatai általában megközelítőleg sem pontosak. Maga Rogerius is csak egy hallomásból kapott értesülést jegyzett fel. Akármennyi is volt azonban Kőten kunjainak létszáma, az 1241-i kivonulás és az 1241–1246 közötti bulgáriai tartózkodás után újra beköltöző népesség azzal sem összetételében, sem nagyságában nem lehetett teljesen azonos, az 1239-i létszámhoz képest indokolt bizonyos csökkenést feltételezni az ide-oda költözködések miatt. A másodszer is Magyarországra költöző, majd a hód-tavi csata után végleg itt maradt kun népesség nagyságát a terület és a népsűrűség összefüggése alapján próbáljuk meg megközelíteni. Milyen nagy népesség élhetett a 14. század elején mintegy 8100 km²-re becsült kun szállásterületen, szem előtt tartva a középkori népesedési viszonyokat? A tatárjárás előtt az ország lakott területének népsűrűsége 3,5–16 fő/km² között mozgott, átlagosan 9 fő/km²-re tehető; az Alföld népsűrűsége az országos átlag körüli lehetett. Figyelembe véve a kun szállásterület környezeti adottságait, valamint a kunok gazdálkodását és életmódját, az átlagosnál kisebb népsűrűséggel kell számolnunk. Hatházi Gábornak a Hantos-szék településhálózatára és népességére vonatkozó, körültekintő számításai szerint a 14. századi népsűrűség ott 5–6 fő/km²-re becsülhető, ezt alapul véve a 13–14. századi kunságra 4–6 fő/km²-rel számolunk. Ezzel egyúttal saját korábbi számításaink revízióját is szeretnénk elvégezni, mivel azokat ma már túl magasnak ítéljük a szakterületen azóta elért eredmények és saját településtörténeti kutatásaink fényében (*1. táblázat*).

Az első oszlopban a tatárjárás után beköltöző, a véglegesnél jóval nagyobb területet elfoglaló kun népesség becsült nagysága található. Erre az időszakra és területre az alacsonyabb népsűrűségi mutatót tartjuk reálisnak, és ennek megfelelően a kb. 45–50 000 fős népességszámot. A hód-tavi csata után a kunok mintegy egyharmad részének kimenekülése miatt területük jelentősen lecsökkent, társadalmuk is megfogyatkozott, mivel el kellett engedniük keresztény fogoly rabszolgáikat. A második oszlop a végleg Magyarországon maradt népességre vonatkozó becslést tünteti fel, a 35-40 000 fő körüli közepes értékek közelíthetik meg a valóságot. A harmadik oszlop azt mutatja, hogy a Mezőföld benépesítése miatt a kunok lakta terület valamelyest növekedett, és a társadalmi beilleszkedésnek köszönhetően, némi természetes szaporodással a 14. század folyamán a kun szállásterületen megtelepedett lakosság száma elérhette a 40-45 000 főt. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy mindezek a számok csak nagyságrendi becslések, az utóbbi értékek viszont már közel állnak Györffy György és Hatházi Gábor becsléseihez (40 ezer, illetve 40-50 ezer fő). Megjegyezzük, hogy demográfiai értelemben a kun népességbe az első időszakban beletartozott az idegen eredetű szolgaréteg is, amely jelentős lehetett, de nagyságát nem ismerjük, a későbbiekben pedig a kun urak szállásain magyar jobbágyok is voltak, akiknek arányát szintén nehéz lenne megbecsülni. A népességszám későbbi, 15–16. századi alakulására itt nem térünk ki, azt a természetes szaporodásnak köszönhető növekedés mellett különböző negatív tényezők is befolyásolták: a szabad köznép elszegényedése és jobbágyosorba süllyedése, a pusztásodás, a járványok stb.

Népsűrűség fő/km ²	Népességszám 11 000 km ² -en (1246–1282)	Népességszám 7400 km ² -en (1282 után)	Népességszám 8100 km ² -en (14. század)
4	44 000	29 600	32 400
5	55 000	37 000	40 500
6	66 000	44 400	48 600

1. táblázat. A kun szállásterület népessége a 13–14. században

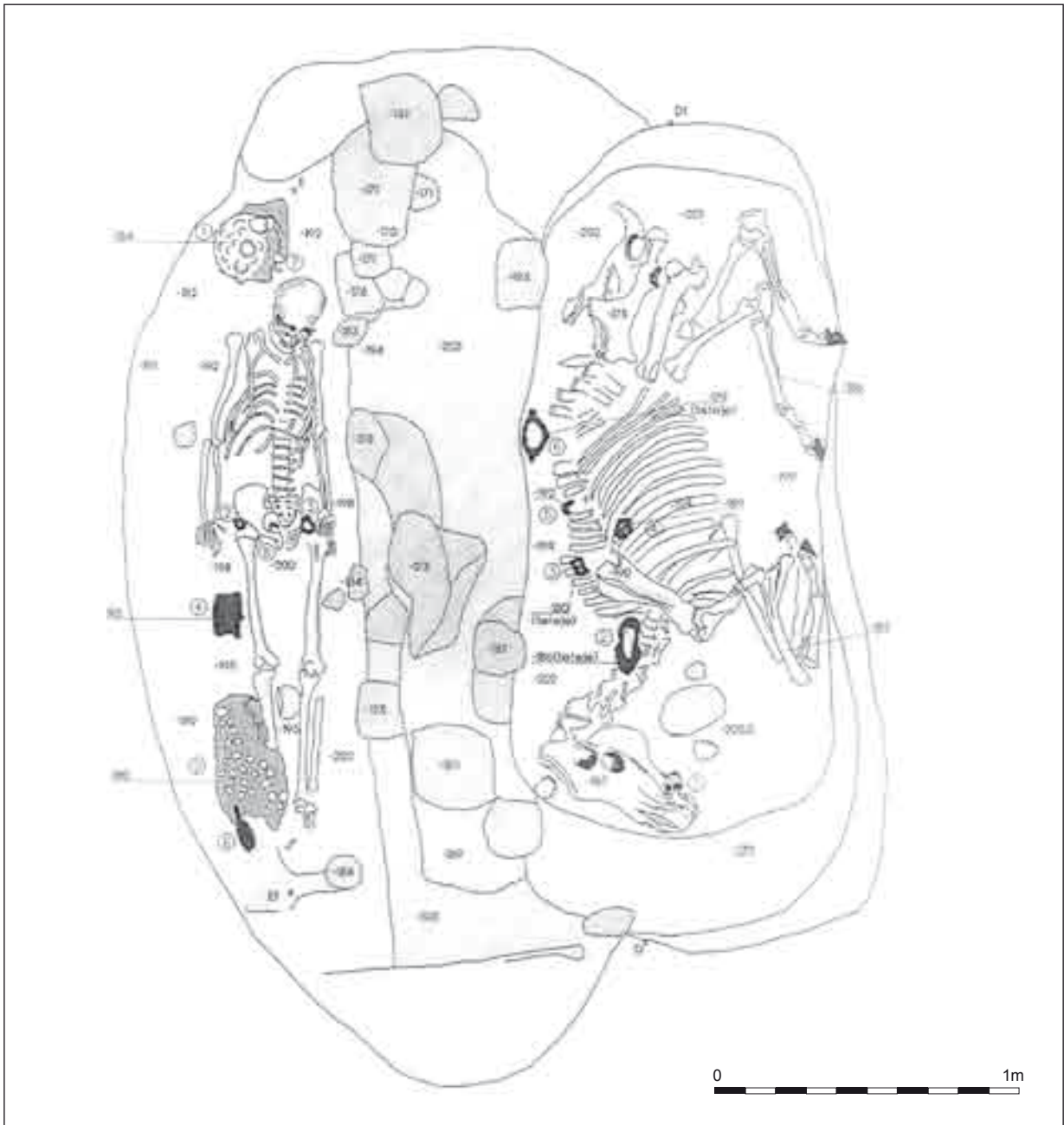
Fontos lenne tudnunk, hogy milyen nagyságú volt a 13. századi kun haderő, amelynek valóban jelentős szerep jutott a korszak közép-európai háborúiban. Mivel ennek kiszámítására nem rendelkezünk forrásadattal, csak a becsült népességszámhoz és a korabeli hadseregek nagyságához viszonyíthatunk. Ezeket az arányokat figyelembe véve úgy gondoljuk, hogy a kun könnyűlovasság általában kb. 2–3000 fős kontingenst adhatott a királyi hadsereg számára, kivételes esetben azonban képes volt 4–5000 fős sereg kiállítására is. A 13. század végén a kun haderő létszáma lecsökkent, de az Anjou-kor háborúiban való részvétele alapján még mindig számottevő lehetett. A Zsigmond-korban a kunok letelepedése és asszimilációja miatt a nomád haditechnika is egyre inkább feledésbe merült, a hadvezetés kevésbé számolt a kunokkal. Az 1435. évi törvény szerint a kunoknak mindössze 200 fős lovas íjász csapatot kellett kiállítani, csak a kapitányi családok tagjai voltak kötelesek hadba vonulni. Ezt a kötelezettséget is meg lehetett azonban váltani pénzzel, az ún. tegzes pénzzel (*proventus pharetralis*).

A beköltözés idején bomló nemzeti társadalomban élő kunok társadalmi tagozódása jól kirajzolódik az írott forrásokban. A 13. században leggyakrabban a törzsi-nemzeti arisztokrácia tagjai szerepelnek. 1279-ben a kun törvény előkészítésében a kunok képviselőjében két előkelő (*principales*), *Usuk* (*Uzak* 'hosszú', ti. kívánság a hosszú életre) és *Tolon* ('telihold') vett részt, az országgyűlésen *Alpar* ('hős férfi') és *Uzur*, a kunok urai (*domini*) voltak jelen, rangjuk megfeleltethető a törzsfői méltóságnak, melynek kun nyelven *beg* vagy *bej* volt a neve. (Uzur neve valószínűleg másolói elírás, ő azonos lehet az előzetes tanácskozáson részt vevő Usukkal. Az *Alpar* név szintén elírás lehet, ilyen formában máshol nem fordul elő, ugyanakkor *Alpra* 'rőt tevecsődör' 1260 óta mint a kunok fővezére többször szerepel a forrásokban, indokolt inkább rá gondolnunk.) A kun társadalomnak ebből a legfelső rétegéből kerültek ki a seregvezérek, mint *dux Menk* ('ezer anyajegyese') is, akiről egy 1279-i oklevélből tudjuk meg, hogy 1264-ben ő vezette IV. Béla kun seregét István ifjabb király ellen. A kun előkelőségek közül Erzsébet hercegnő révén többen rokonságba kerültek az Árpád-házzal. Elsőként az 1255-ben említett *dux Zeyhanus* (*Szejhán* 'jóságos kán') kun hercegről kell szólni, aki neve alapján is fejedelmi család tagja lehetett, s Győrffy György feltételezése szerint ő volt Erzsébet hercegnő édesapja. Ugyancsak rokonságban állt a királyi családdal *Parabuch* ispán, aki István hercegtől 1266-ban jelentős birtokokat kapott a Délvidéken. Egy 1289-ben kelt oklevélből megtudjuk, hogy *Arbuz* ('dinnye'), ekkor már idős kun főember szintén a király rokona. Ő volt az, aki 1290-ben a krónikák szerint *Turtel* (*Tört-oyul* 'négy-fiú') és *Kemenche* (*Kemel+či* 'beteljesülő kívánság') kun főemberekkel együtt megölte IV. László királyt. *Arbuz* fia, *Buzkan* ('buzogány') 1333-ban szerepel mint *Paraboh* kun ispán rokona nemzetségük más tagjaival együtt, köztük *Wanchuk* fia *Kunchegh*-gel (*Köncsek* 'nadrág'), aki 1347-ben a Csertán nemzetség kapitánya, egyike az utolsó nagy hatalmú kun főuraknak. Így derül ki utólag számunkra, hogy Köncsög ispán és általa a Csertán nemzetség arisztokráciája is rokonságban állt a királyi házzal.

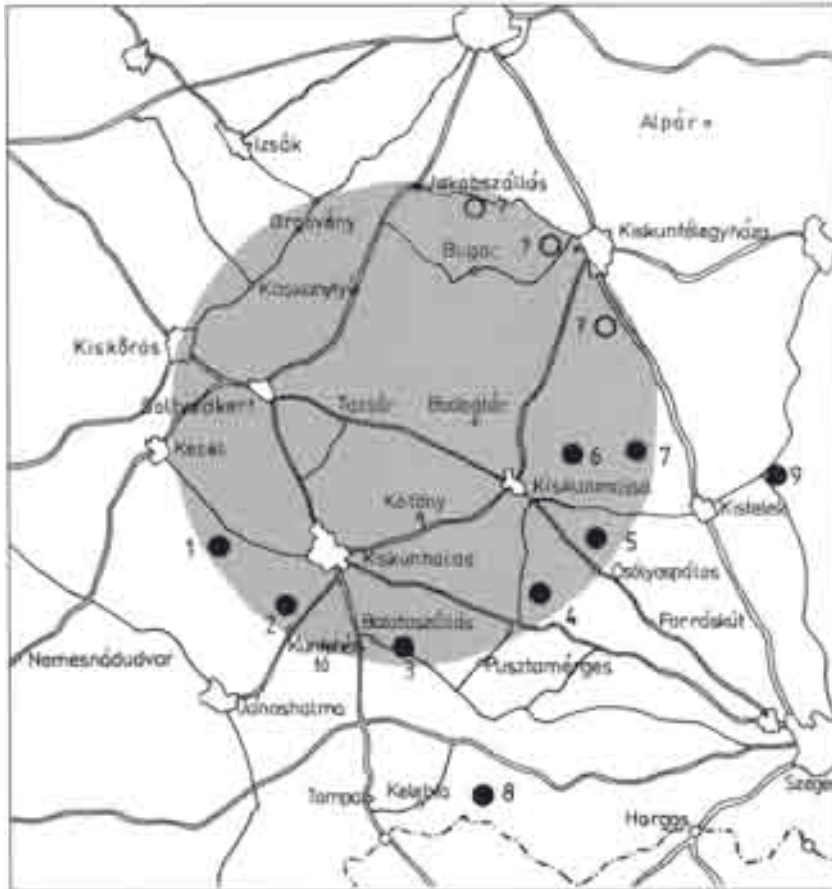
A steppei arisztokráciához tartoztak a nemzetségfők: az 1266-ban említett *Kejran* úr (*Keyran Dominus*, a név feltételezett jelentése 'gondoskodó'), a Borcsól nemzetség kapitánya és az 1350-ben említett *Kondam* fia György, a Kór nemzetség kapitánya. Saját nemzetségük élén ők látták el a katonai parancsnokok (*capitaneus*) és a nemzetségek választott bírái (*iudex*) feladatkörét is. A 14. század elejétől a nemzetségfőket a latin nyelvű iratok *comes*-nek (ispán) nevezik.

Hol voltak vajon az első egy-két nemzedék vezéri szállásai? Ezeknek helyére a pogány módra eltemetett előkelők sírjaiból tudunk következtetni. A korabeli keresztény magyarság már régóta templom körüli temetőbe temetkezett, előkelői pedig templomokba, monostorokba, a kényyszerűen megkeresztelkedett kun előkelő réteg ettől eltérően szálláshelyén kívül, a szállás népétől elkülönülten magányosan, a hagyományos steppei rítus szerint lóval-lószerszámmal, viseletben, fegyverzettel. Ez a temetkezési mód nyújtott lehetőséget arra, hogy középkori régészeti emlékeink között sikerült felismerni és elkülöníteni a kun leletanyagot. A pogány temetkezési mód mellett a meghatározás legfontosabb ismérvei: a dél-oroszországi kunokra jellemző temetési rítus egyes elemeinek megléte (tájolás, a sírgödör kiképzése stb.); a sírmellékletek között a nomád viselet és fegyverzet tárgyai; 13. századra

keltezhető leletanyag; kun szállásterületre eső, lehetőleg azonosítható kun szállás határai között elhelyezkedő lelőhely. Eddig 14 leletegyüttest sikerült ehhez az emlékcsoporthoz sorolni. Ezek közül csak egyetlen sír került elő szabályos régészeti ásatáson (Csengele–Bogárhát) (118. kép), kilenc esetben volt lehetőség a lelőhely és a lelőkörülmények utólagos régészeti azonosítására. A többi lelet vagy csak egykori leírásból ismert, vagy olyan szórványlelet, amely kun sírokra jellemző tárgyakat tartalmaz. Földrajzi megoszlásukat tekintve érdekes jelenség, hogy a leletek többsége (9 sír) a Dél-Kiskunságban, Kiskunhalas környékén csoportosul. Ez a kutatásnak már régebben feltűnt, az újabb leletek erősítették ezt a képet. Horváth Ferenc vette észre, hogy a dél-kiskunsági leletek a térképen szabályos félkört

118. kép. A csengelei kun vezéri sír rajza (Horváth 2001. nyomán) / Fig. 118. Drawing of the grave of the Cuman chief of Csengele (after Horváth 2001)

119. kép. A kun vezérek településrendje a Kiskunságban (Horváth 2001. és Hatházi 2005. nyomán) / Fig. 119. Arrangement of the settlement of the Cuman chiefs in the Kiskunság region (after Horváth 2001 and Hatházi 2005)

alkotnak (119. kép). Véleménye szerint ez a jelenség sajátos nomád települési rendet tükröz, és egyúttal azt sejteti, hogy a 13. századi kun arisztokráciának itt egy jelentős központja volt, amelyet a sírok lelőhelyei mintegy körülvesznek, és várható, hogy a jövőben előkerülő újabb leletekkel a kör majd kiegészül. A 14. századi adatok szerint ez a vidék a Csertán nemzetség szállásterülete volt. A történeti, helynévi és régészeti adatok mozaikjaiból valóban arra következtethetünk, hogy Kiskunhalas környékén a 13. században több vezéri szálláshely is volt, ezek topográfiai helyét régészeti lelőhelyek jelzik: Kígyópuszta, Csólyos, Csengele, Kiskunmajska–Kuklis-tanya. Az ezekben a sírokban nyugvó kun férfiaknak bizonyára kijárt a *dominus* vagy *principalis* cím, közülük a kígyópusztai öv tulajdonosát tarthatjuk a legelőkelőbbnek. A női sírok közül a balotapusztai úrnő tartozhatott ebbe a legfelső rétegbe. A bizonytalan és szórvány jellegű leleteket viszont merészség lenne történeti rekonstrukcióhoz felhasználni, és az is valószínű, hogy a kun előkelők szállásainak helyét elsősorban az Árpád-kori településhálózat adottságai befolyásolták, így tiszta nomád településrend kevésbé érvényesülhetett.

Vezéri szálláshelyek más vidékeken is voltak. A 13. században név szerint említett kun főurak közül Zeyhanus/Szejhán vezér a Tisza mellett, Csanád vagy Bodrog megyében lakott. Csanád megyében kapott birtokokat Parabuch kun ispán, V. István egyik fontos embere. A Kiskunság északi részén is van nyoma kun főemberek szállásainak. A királyi rokon Arbuznak a nevét a Nagykörös és Kocsér határában fekvő Arbucz-tó (mai nevén Árbóc-tó) tartotta fenn, valószínűleg itt volt a szállása. Törtel község neve a IV. Lászlót megölő másik kun főember nevéből származhat. Ugyanezen a tájon – az Arbucz-tótól néhány km-re – került elő a felsőszentkirályi kun vezéri sír. Kunszentmárton és Tiszaföldvár határában is előkerültek kun nemzetségi előkelők sírjai (120. kép). Az 1282 előtt még a Körös–Tisza–Maros közén tartózkodó kunok nemzetségfői családjának lehetett tagja a kínai halas tükörrel eltemetett előkelő nő.

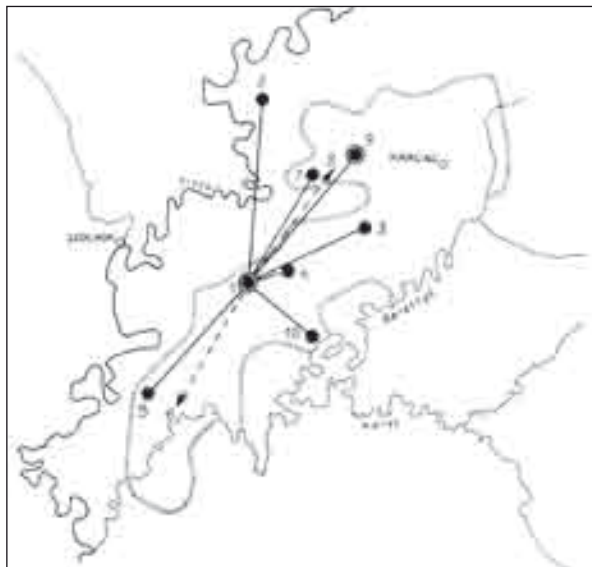
A még hagyományos életmódjuk szerint élő kunokról kortárs beszámoló is maradt fenn. Kézai Simon, IV. László király klerikusa 1282 és 1285 között írott *Gesta Hungarorum*-ának hun történetében a pogány hunok életmódját a kunok életének mintájára mutatja be. A hunok „feleségeikkel, sátraikkal és kocsijaikkal együtt vonultak ki földjükről”; Etele király „népével ... a mezőn sátrakban és kocsikon élt”. A középkori steppei népekre, főként a kunokra és a mongolokra volt jellemző a jurta-kocsik és a ládás taligák használata, nemcsak vándorlásaik során, hanem szállásaikon is ezeken laktak az öregek, a nők és a gyermekek, holmijukat ilyeneken tartották. A hunok „tömlőkön átkeltek a Dunán”: a nomádok és általában a régi keleti népek tömlőket használtak a folyón való átkeléshez. A csatában elesett Keve kapitányt a hunok „az országút mentén, ahol kőszobrot emeltek, ünnepélyes körülmények között, a szkíta szokásoknak megfelelően elhantolták”. A „szkíta szokások” ebben az esetben kun szokásokat jelentenek, és bár a Kézai szemé előtt lévő kőszobor egy római oltárkö volt, amely a Fejér megyei Keveaszón állt, a szerző tudhatott arról, hogy az ünnepélyes kun temetéssel együtt járt a szoborállítás az elhunyt számára. Etele király „ruházatának szabásában és alakjában ő maga és népe is a médek divatját követte” – nos, ez a „méd”, azaz kun divat a korabeli magyarok számára közzismert volt, és mintaképpül szolgált a keleti népek jellemzéséhez. Az Attila udvarában

zajló fényűző és erkölcstelen élet nem egyezik a hun kori források leírásával, ennek mintáját Kézai a pogány kunoknak az egyház részéről túlzóan elítélt életmódjáról vehette. A pogány magyarokra vonatkozóan is felhasználta a kun analógiát Kézai, amikor arról ír, hogy a magyarok foglyaik egy részét „rabszolgává téve, különböző szolgálatok céljából saját sátraik körül volt szokásuk tartani. Ezek a foglyok csak az állattartásból és zsákmánylásból tartották fenn magukat, *mint a kunok.*” A következőkben a szerző Szent István korára vetíti vissza azt, ami valójában a kunokkal történt: a pápa (vagyis a pápai legátus) elrendelte, hogy többé ne zsákmányoljanak, és keresztény foglyaikat engedjék szabadon, később úgy döntött, hogy a foglyok műveljék a földet. Szintén a kunok viselkedése és konfliktusuk az egyházzal szolgált példaként Kézai számára, amikor a frissen megkeresztelt magyarokról írja: „újdonsült keresztények lévén, nehezen viselték a hit terhét, mivel le kellett szokniuk a zsákmányszerzésről, nehéz munkákat és súlyos terheket róttak ki foglyaikra, ami nem tetszett a püspököknek, és ezek az ő érdekükben szót emeltek a pápánál.”

Az 1279-i kun törvény a kun társadalom legfelső rétegének tekinthető előkelőktől megkülönbözteti a kunok nemeseit, egyfajta középréteget, akik a törvény ígérete szerint, csakúgy, mint a kunok urai „az ország nemeseivel egy és ugyanazon szabadságot élveznek”. A kunok urainak és nemeseinek egyaránt kötelessége volt a királlyal együtt hadba vonulni. A kunoknak ezt a „nemesei” rétegét a szabad

120. kép. Fonott ezüst nyakék a Homok–Óvirághegyen előkerült előkelő kun sírból. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kozma Károly felvétele) / Fig. 120. Interwoven silver necklace from the Cuman noble grave of Homok–Óvirághegy. Damjanich János Museum, Szolnok (photo by Károly Kozma)

121. kép. A csunegyházi előkelő kunok birtokai az Olas nemzetség szállásterületén (Pálóczi Horváth 1974. nyomán) / Fig. 121. Estates of the Cuman nobility of Csunegyház in the settlement area of the Olas clan (after Pálóczi Horváth 1974)

kadt csunegyházi és Waychunnype-i kunok birtokában, akiknek közös őse a 13–14. század fordulóján élt (121. kép). A mezőföldi kunok vezető kapitányi családjának kezén a 15. század elején 8 szállás volt, birtoklásuk visszavezethető a foglaló generációig. A Duna–Tisza közén halasi Köncsög ispán, a Csertán nemzetség ura alakított ki nagybirtokot

A forrásokban többször emlegetett „kunok összessége” (*universitas Cumanorum*) a közrendű kunokat foglalta magába, akik között sok elszegényedett család volt. Rogerius említi, hogy a szegények közül sokan elszegődtek szolgának a magyarokhoz. A kunok között jelentős szolgaréteggel is számolhatunk, ez egyrészt a jószágait, vagyonukat elvesztett szabadokból, másrészt a hadjáratokban szerzett keresztény foglyokból tevődött össze, akikre a nomád típusú gazdaságokban munkaerőként volt szükség. A kun törvény egyik cikkelye rendelkezik arról, hogy a kunoktól elszökött szolgákat a magyarok nem tarthatják maguknál. A szolgarendű kunok szökésének egyik nevezetes esete történt 1347-ben, amikor Köncsög ispán, a Csertán-nembeli kunok kapitánya szállásáról tizenkét nemezsátras kun – bizonyára családostul – átszökött Becsei Töttös birtokára. Töttös királyi ajtónállómester a kunokat visszaadta Köncsögnek, aki viszont fiai beleegyezésével Töttösnek adományozta kun szolgálait.

A közkunokra vonatkozóan a 15. században gyakran használatos a „földműves” (*ruralis*) kun megnevezés, ebbe a széles rétegbe beletartoztak a nemesi privilégium nélküli, adózó kunok és a szolga helyzetűek is. A szabad kunok közjogi megítélése fokozatosan romlott, az 1498. évi törvény szolgarendűnek minősítette őket, az 1514. évi törvény és Werbőczy Hármaskönyve szerint a királyi földeken élő kunok és jászok királyi jobbágyok. A teljes jobbágyosorba süllyedés ott nem következett be, ahol a kunoknak sikerült kialakítaniuk az autonóm székszervezetet.

A kun székek a megyei szervezettől független, közigazgatási és bíraskodási célból létrejött autonóm területi szervezetek. A székszervezet Zsigmond király uralkodása alatt, a 15. század elején épült ki, feltehetően a szász és székely székek mintájára. A kifejezés a bírói székre utal, de feladatköre annál szélesebb volt, a székek az igazságszolgáltatáson kívül a királynak fizetendő adók beszedését is intézték.

harcosok tömegei tették ki, akik elegendő anyagi erővel rendelkeztek a hadfelszerelés kiállításához, hogy lovas íjászként vonuljanak harcba. III. András király (1290–1301) 1290. évi dekrétuma értelmében külföldi hadjárat esetén zsoldot kaptak. III. András uralkodása alatt a kunok érezhetően háttérbe szorultak. Bár vezetőiket meghívták az országos gyűlésekre, kollektív nemességüket nem erősítették meg. A hadkötelezettség ugyan megmaradt, de a magyar nemesekkel azonos szintre emelés lassanként elfelejtődött. Az Anjou-korban a kunok vagyonos, kapitányi rétegének tagjai több ízben folyamodnak az uralkodóhoz azzal a kéréssel, hogy ténylegesen meglévő birtokaikra királyi adományt nyerjenek, és az országos nemesek sorába kerüljenek.

A nemzetségfői réteg a nemzetségi szállásterületen igyekezett magánbirtokokat kialakítani, így a 14. század elején már több faluból álló, jelentős birtokok koncentráálódtak egyes családok kezén. A későbbi Nagykunság területén a 14. század végén 12 szállás volt a több ágra sza-

Györffy György feltételezése szerint a kun társadalom feudális átalakulása során egy-egy nemzetség szállásterületéből alakultak területi szervezetek, székek. Ilyen összefüggést három nemzetség esetében sikerült kimutatni. A Csertán nemzetség területén létrejött szék első előfordulásakor, 1418-ban még a nemzetség nevét viseli (*de sede Chortyan*), 1440-től Halas-szék néven szerepel (*capitaneis Cumanorum regalium ad sedes Halas*), mivel a szék központja Halasra került. Az Olás nemzetség szállásterületén jött létre az először 1440-ben említett Kolbáz-szék, melynek központja Kolbázszállás volt, amely község alig fél évszázada még beletartozott a csunegyházi nemes kunok birtoktestébe. Az először 1424-ben említett, Harangod menti Szentelt-szék a Kór nemzetség területén szerveződött meg, központja Szentelt mezővárosban volt.

Nem sikerült nemzetségi előzményt kimutatni a Duna–Tisza közti Kecskemét-szék és Kara-szék, valamint a mezőföldi Hantos-szék esetében. A Kecskemét környékén lakó királynéi kunok bírói székét, Kecskemét-székét először 1465-ben említik a források, itt is a magyar mezőváros lett a szék központja. Az 1439-ben említett Kara-szék Karaszállásról vette nevét, melynek birtokosa 1450-ben Misse György kun kapitány volt. 1469-ben már Mizse-szék néven szerepel, ami arra utal, hogy a Misse család birtokából szerveztek székét. A székek közül Hantos-székre vonatkozik a legkorábbi adat: 1417-ben meghal Imre fia Gál, a szék kapitánya; 1406-ban még nincs szó a székről, amikor Gál apja a rokon szálláskapitányokkal megegyezik a közös birtokokban.

Úgy tűnik, a nemzetségi szállásterület csak a keretét adhatta a később ott létrejött széknek, s a szék megszervezése nem azon alapult. Ha a székek közvetlen előzményét keressük, sokkal inkább gondolhatunk egyes kun előkelőknek a 14. század elején kialakult birtokszervezetére, főként Halas-szék, Kolbáz-szék és Hantos-szék esetében. Ezek a birtoktestek természetesen nem voltak a magyar főurak nagybirtokaihoz mérhetőek, de a kun szállásterületen egy-egy tisztos középirtok kialakítása reális lehetőségnek tűnt. A nemzetségi vezetőréteg eleve rendelkezett saját szállásokkal, egyik módszerük a vagyonosodásra a szálláskapitányi földek bővítése volt a nemzetségi területeken belül; megfelelő szolgálattal és telepített jobbágyokkal ezeket földesúri gazdaságokká lehetett alakítani. A másik módszer a szomszédos gazdátlan vagy üres földek bekebelezése volt, sokszor illegálisan, legfeljebb utólag kérve a királyi adományt. A cél mindkét esetben feudális magánbirtok létrehozása volt, azzal együtt bekerülni az országos nemesek sorába; Nagy Lajos korában a hadi érdemekre való hivatkozással mindkettőre jó esély nyílt. A korszak kun urai közül a karrierépítésnek ezt a módját halasi Köncsög ispán vitte tökélyre, bár nyilván felmenői alapozták meg azzal, hogy a 13. század végén nagy vérvesztéseket szenvedő törzsi-nemzetségi arisztokráciából sikerült átmenteni a család rangját és tekintélyét. A Csertán nemzetség élén álló Köncsöghöz és családjához kötődik a nemzetség totemisztikus jelvényét, a csukát lovagi címer sisakdíszeként ábrázoló aranyozott ezüstlemez a kelebiai kincsben, amelyet a 14. század végén vagy a 15. század elején rejtettek el a család egyik szállásának határában (122. kép). Köncsög halála (1366) után fiai

122. kép. A Csertán nemzetség jelvényét, csukát ábrázoló lovagi címer képe a kelebiai kincs ezüstlemezén (a szerző rajza Hatházi 2005. nyomán) / Fig. 122. Coat of arms with pike, the insignia of the Csertán clan, on the silver plate of the hoard of Kelebia (drawn by the author after Hatházi 2005)

már nem tudták megőrizni sem a rangot, sem az uradalmat, Zsigmond király 1390 előtt Halast visszavette tőlük, szerzett birtokaikról is kiszorultak.

A kun székek felépítéséről, intézményének működéséről a Marczali János, a királyi kunok ispánja, somogyi és zalai ispán által 1456-ban kiadott oklevél tájékoztat, amely rendezte a Halas-széki kunok közösségében a kapitányok és a rurális (közrendű) kunok közötti nézeteltéréseket. Az oklevelet Mátyás király (1458–1490) 1469-ben megerősítette. A szálláskapitányok és a rurális kunok évente egy-egy kapitányt választanak maguk közül, a földműves kunok ezen kívül még egy 12 esküdtből álló ellenőrző testületet. Ezek a választott tisztségviselők hivatottak beszédni az adókat és járandóságokat a király, valamint a kunok ispánja számára a rurális kunoktól, kivéve azokat, akik a kapitányok házáinál szolgálnak. A földműves kunok feletti bíraskodást saját szálláskapitányaik gyakorolják, fellebbezni a székkapitányokhoz és az esküdtekhez lehet bírság terhe nélkül. A rendelkezést be nem tartó, azt megszegő kapitányok vagy rurális kunok ezer aranyat tartoznak fizetni a kunok ispánjának. A rurális kunok közül választott tisztségviselők hivatali idejük alatt adómentességet élveztek. A befolyt adókat a budai vár-nagy által kiküldött királyi officiálisoknak (itt: tiszteknek) kellett átadni. Egy 1451-i peres ügyből tudjuk, hogy Halas-székekben ekkor is egy bíró és 12 esküdt járt el. 1456-ban a kapitányok visszaélései és hatalmaskodásai miatt volt szükség intézkedésre.

A Kolbáz-széki kunok hasonló intézményt alakíthattak ki. 1461-ben Mátyás király régi kiváltságaira hivatkozva engedélyezi, hogy officiálisait és bírákat maguk közül szabadon választhassák. 1467-ben a király a Kolbáz-széki kunokat kivette minden más egyházi vagy világi bíraskodás alól, az igazságszolgáltatásnak első fokon a szék választott bírái előtt kellett történni. A fellebbeviteli ügyek kerültek a királyi törvényszék elé. 1492-ben II. Ulászló király (1490–1516) megerősítette a Kolbáz-széki kunok kiváltságait azzal, hogy a székben lakó kapitányok közül szabadon választhatnak kapitányt, s a köztük lakó magyar és szláv jobbágyok adóikat ne a megyéhez, hanem a királyi kunokhoz fizessék.

Hantos-székekben az első ismert székkapitány, Imre fia Gál halála után, annak magvaszakadta miatt, a székkapitányi hivatalt, nyolc szálláson birtokolt járandóságaival és haszonvételeivel 1417-ben Thoman Jakabnak és családjának adományozták a király jóváhagyásával és 1419-ben történt megerősítésével. Ezt követően évszázados per zajlott le a két kapitányi dinasztia leszármazottai között. Tanulságos, hogy itt a rurális kunok autonómiája nem fejlődött ki, a kapitányi jogok öröklődtek, a szállások birtoklásának jellege örökölhető szolgálati birtok volt, ennek következtében nem volt jogi akadálya annak, hogy 1537-ben Szapolyai János király (1526–1540) a széket felszámolja, és a kun szállásokat királyi jobbágyfaluként eladományozza.

Szentelt-szék, Kecskemét-szék és Kara-szék esetében nem jött létre széki autonómia. Szentelt-székben királyi tisztviselők bíraskodtak, majd a szék központját Zsigmond király 1433-ban eladományozta, magánföldesúri birtok lett. A szék működése a 16. század közepére megszűnt. Az itt élő kunok jobbágyosorba kerültek vagy elvándoroltak. Kecskemét-székben nem kapitányok, hanem ispánok és magyar birtokosok ítélkeztek. A szék a 16. század első felében még működött.

10. „LAKJANAK FÖLDHÖZ RÖGZÍTETT HÁZAKBAN”. AZ ÁLLANDÓ SZÁLLÁSOK KIALAKULÁSA

Korai kun szállások a forrásokban. A kun szállások keletkezése a névtudományi kutatások tükrében. Pogány kun személynevek. A személynévadás szokásainak megváltozása a kereszténnyé válással párhuzamosan. Az Árpád-kori templomok szerepe a kun települések kialakulásában. Korábbi magyar falvak nevét viselő kun szállások. Kun adománybirtokosok. A komplex gazdálkodásra való áttérés a 14–15. században. A 15–16. századi kun falvak (Móric, Szentkirály, Orgondaszentmiklós) régészeti kutatásának eredményei: településkép, lakóházak, telekszerkezet, gazdasági épületek. A gazdálkodás szerkezete, az állattartás és a földművelés aránya. Egy korai kun falu, Perkáta. A szállástemetők emlékei, pogány szokások továbbélése. A kunok végleges megtérése, templomépítési hullám a kun falvakban. A kun miatyánk.

A kunok települési viszonyairól, gazdálkodásáról hosszú ideig alig értesülünk, mivel belső ügyeiket maguk intézték, a nemzeti bíraskodás nem igényelte oklevelek kiállítását. Az írott forrásokban először általában akkor szerepelnek a kun szállások, amikor valamilyen okból pereskedésre kerül sor a szomszédos magyar földesurakkal, vagy amikor a király, a nádor vagy más hivatalos személy útba ejti a kunok földjét, és ott állít ki oklevelet. Ilyenkor a kun szállásokat körülírva nevezik meg, mint valamely magyar helység vagy egyház környékén fekvő helyet, illetőleg a birtokos, a szálláskapitány neve alapján. A steppei török népek helynévadási szokásainak megfelelően a kunoknál is többségükben személynévi eredetű szállásneveket találunk, a magyar közigazgatás számára is a birtokos személye jelentette a legbiztosabb pontot a helyhez még nem, vagy nem egészen kötött lakóhelyek azonosításánál. 1328-ban Bolacsuk (*Bolachuch*) fia Bozát „saját szállásán” idézik meg egy perben; Boza szállása Csanád vármegye déli részén volt. 1340-ben Kocsola (*Kochola*) fia Péter kun „saját szállására” hurcolt egy jobbágyot Tomajmonostora faluból; Péter szállása a Heves megye tiszántúli részén fekvő Tomajmonostora közelében lehetett, ettől keletre és délre ugyanis összefüggő kun szállásterület húzódott. Az idézett személyek neve még nem rögződött szállásnévként, a későbbiekben nem szerepelnek a forrásokban róluk elnevezett szállások. 1341-ben arról hallunk, hogy a Bodrog vármegyei Borsód falut és a körülötte fekvő öt pusztát a környéken megszálló kunok használják. 1349-ben az Abád és Tomajmonostora környékén megszálló kunokról van szó, akik a szomszédos birtokokat jogtalanul használják. Ezeket a topográfiai bizonytalanságot tükröző adatokat a mozgó nomád szállások bizonyítékainak szokták tekinteni. Pontosabb a helymegjelölés akkor, amikor valamely templom környékéről van szó. 1389-ben csáktornyai Lackfi István nádor és a kunok bírása a Szent Fábián és Sebestyén mártírok egyháza környékén lakó kunok szállásán adott ki oklevelet egy kunok közötti hatalmaskodási ügyben. A szállás ezen a templom titulusából származó néven rögzült, 1400-ban már Szentfábiánsebestyénszállása néven szerepel, ez rövidült le a későbbiekben Szentfábiánsebestyén, majd Fábiánsebestyén alakra.

Az 1279. évi törvénynek az az előírása, hogy a kunok hagyják el sátraikat és nemezházaikat, és keresztény szokás szerint falvakban, földhöz rögzített épületekben és házakban lakjanak, sokáig csak óhaj maradt. Még egy 1347-es adatból is arról értesülünk, hogy Köncsög ispán szállásáról tizenkét „nemezházakban lakó” (*filtreas domus habentes*) kun elszökött a szomszédos magyar földesúr birtokára. A betelepést követő évszázad során tehát elsősorban mozgatható felszíni építményekkel – sátrakkal, jurtákkal – rendelkező szálláshelyekkel számolhatunk, ezek régészeti felderítésére nem sok remény van. Még kevésbé maradhatott nyoma a steppén használatos, a kunok által is kedvelt mozgó hajlékoknak, az ökrök, lovak vagy tevék vontatta jurta-kocsiknak és a ruhákat, szerszámokat, értékeket tároló ladás taligáknak, amelyek tucatjával sorakoztak az előkelők szállásain. Természetesen a mozgó hajlékok használata még nem

jelentette azt, hogy a korai kun szállások teljesen kötetlen nomád szállások lettek volna. A téli–nyári szállás- és legelőváltó életmódra Magyarországon a szűkebb, behatárolt területen nem volt lehetőség, de nem is volt feltétlenül szükséges. A kelet-európai steppénél csapadékosabb Alföld vízjárta laposain, ártéri legelőin egész évben elegendő táplálék volt az állatállomány számára úgy, hogy a legeltetéssel csak kis távolságokat kellett bejárni, száraz időszakban pedig a nyájjakkal behúzódtak a mélyen fekvő nádas, zombékos területekre. A szállásokon földműveléssel is foglalkoztak, 1290-ig elsősorban a hadjáratokon ejtett keresztény foglyok, majd egyre inkább a kun szolgaréteg és a szegény szabadok. Olyasfajta félnomád életformát képzelhetünk el, amikor a szállások csak kis körzetben mozognak, az adott birtokhatárokon belül, de egyes szállásoknak már vannak állandó településhelyeik is. A mozgatható hajlékokhoz a kunok sokáig azért is ragaszkodtak, mert helyzetüket az országban bizonytalannak érezték. A kelet-európai és közép-ázsiai nomádok letelepedési folyamatát vizsgáló Szabó István öt fokozatú rendszerezését figyelembe véve a 13–14. századi kunok településmódja a harmadik-negyedik fokozatnak feleltethető meg, a történeti példák közül a ligetes steppén élő baskirok 18–19. századi életmódjához hasonlít. Bizonyára e tekintetben is voltak különbségek a kun társadalmon belül a vagyoni helyzet, az állatállomány nagysága, a szálláshely földrajzi adottságai és egyéb tényezők szerint.

A kun települések jelölésére mind a hivatalos latin, mind a magyar szóhasználatban a *descensus* 'szállás' kifejezés szolgált, jelezve ezeknek a korabeli magyar falvaknál kötetlenebb és főként állattartással foglalkozó voltát. Így a kun településnevek legjellemzőbb alakja az, amikor a kun birtokos nevét a magyar *-szállása* utótaggal toldották meg (pl. Köncsögszállása, Csólyoszállása, Csorbajánosszállása). Néhány esetben előfordul a birtokos névéhez járuló *-ülése, -népe, -háza* utótag, amely a 13–14. századi magyar terminológiában főként a kisbirtokos földesurak lakhelyét és gazdasági üzemét magába foglaló települést jelölte (Bagdasülése, Alonnépe, Bugacháza). A kun települések „szállás” megnevezése akkor is megmarad, amikor a 15–16. században ezek már egyáltalán nem változtatták helyüket, utcaival, szilárd lakóházakkal és telkekkel rendelkeztek, tehát nem valamiféle megkövesült nomád szállások voltak.

Az írott források szűkszavú információi miatt az állandó szállások kialakulásának folyamatába a helynevek segítségével igyekszünk bepillantani. Erre az ad lehetőséget, hogy a szállásbirtokos nevét megőrző helynevek tükrözik a kun személynévadás szokásában a 13–14. század folyamán lezajlott változásokat, így bizonyos fokig alkalmasak a települések kronológiai rétegeinek elkülönítésére. Megfigyelhető, hogy a kun nyelvből megfejtető, pogány személynévet viselő kunok száma a forrásokban fokozatosan csökken, a keresztény nevű kunok aránya viszont nő, 1370–1380 között áll elő az 50-50%-os arány. Keresztény nevű kunok ugyan a 13. század végétől előfordulnak (1283: Iván; 1288: Parabuch fia István; 1292: Beler fia Péter), 1300 körül azonban átmenetileg hiányoznak a forrásokban, s csak 1330 után kezd növekedni a számuk. A 14. század végén többségbe kerülnek a pogány személynévű kunokkal szemben, akik a 15. század közepe táján végleg el is tűnnek a forrásokból. A névadásban megfigyelhető változás nyilvánvaló összefüggésben van a kunok tényleges megtérésével. Ezt a folyamatot a pogány személynévek ritkulása mellett jól jelzi, hogy mikor szerepelnek azok a keresztény nevű kunok, akiknek apja még kun nevet visel. Ez a csoport 1280 és 1390 között 27 személyt jelent, akiknek 63%-a 1330 és 1360 között szerepel a forrásokban. (Természetesen ugyanebben az időszakban és gyakran ugyanazokban az oklevelekben szép számmal találunk pogány nevű apától származó pogány nevű kunteket is.) Tekintettel arra, hogy az oklevelekben felnőtt személyekről van szó, feltehető, hogy a keresztény névadás valamivel korábban vált elfogadottá a kun társadalomban, mint ahogy azt észlelni tudjuk a források adatai alapján. Ennek időpontját felelőtlennek lenne évszámmal megjelölni, de talán nem állunk messze a valóságtól, ha az Anjou-kor középső időszakára gondolunk. A későbbiekben gyakran találkozunk olyan keresztény nevű kunnal, akinek pogány megkülönböztető neve van, a magyar társadalom különböző rétegeiben ugyanis a 14. század második felében vált általánossá a kételemű személynév (megkülönböztető név + személynév) használata. A kunok esetében a pogány megkülönböztető név származhat az apa nevéből is, de lehet a személy saját korábbi neve vagy kun ragadványneve.

A pogány kun személynevek az ősi hitvilágba is bepillantást engednek; jelentéstani és lélektani kategóriáikat Rásonyi László vizsgálta. Az állatnevekből képzett személynevek talán totemisztikus képzetekre vezethetők vissza: 1266: *Illan* 'kígyó'; 1395: *Abchyk* (a személynévi eredetű *Abchykszállás* helynévben) 'medvécske'. A valamiben felülmúlhatatlan tulajdonságú állatok nevei a gonosz szellemek elriasztását is szolgálhatták: 1347: *Althabarz* 'hat párdúc'. Az óvónevek egyik csoportja az újszülött értéktelenségét, megvetett voltát akarja elhíttetni az ártó szellemekkel, illetőleg zavarba kívánja hozni őket: 1280: *Mordar* 'piszok'; 1322: *Boklow* 'ganéjrakás'; 1436: *Kalas* 'árva'; 1459: *Aboska* 'öreg, idős'; 1280: *Tepremez* 'nem mozdul'; 1411: *Balmaz* (személynévi eredetű helynév) 'nem létező'. A gyermek sorsát meghatározó nevek szerencsét, sikert, jó tulajdonságokat kívánnak: 1279: *Alpar* 'hős férfi'; 1459: *Kolbaz* 'győzd le a seregszárnyat'; ide tartoznak lélektanilag a szép fizikai tulajdonságot, pl. gömbölyűséget kifejező nevek: 1290, 1298: *Arbuz* 'görögdinnye', 1354: *Kabak* 'tök'. A szülés után elsőként megpillantott tárgyak, állatok, növények, személyek, a szülők elsőként kiejtett szava, valamint a szülés helye jó előjelet jelenthettek: 1423: *Balta* 'balta'; 1333: *Buzkan* 'buzogány'; 1333: *Kunchegh* 'nadrág'; 1436, 1475: *Cherchy* 'vándorkereskedő'; 1347: *Kystre* < *qiš-tura* 'téli ház'; 1347: *Tastra* < *taš-tura* 'kőház'. Ugyancsak a szellemek világából érkezett jelzésnek számított valamely meteorológiai vagy asztronómiai jelenség a szülés idején: 1290: *Aydua* 'felkelő hold'; 1279: *Tolon* 'telihold'; 1419: *Toman* 'köd'. Ismert személyiségek, híres emberek nevét is adhatták a gyermekeknek: 1333: *Vgudey*, Ögödej mongol kán neve.

A következő táblázat a kun szállásnevek megoszlásáról tájékoztat jelentéstani kategóriák és tájegységek szerint (2. táblázat).

Gyűjtésünk a szakirodalomban megjelent korábbi névtudományi (Rásonyi László, Mándoky Kongur István) és történeti földrajzi (Györffy György) gyűjtéseken kívül a Mezőföld vonatkozásában Hatházi Gábor, a Kiskunságban pedig Rosta Szabolcs régészeti és településtörténeti adattárára támaszkodik. A Nagy-kunság és a Dél-Alföld (a Tiszántúl a Körösöktől délre) kun szállásainak adatait magunk gyűjtöttük össze. Gyűjtésünkben nem szerepelnek azok a települések, amelyek nemesi birtokként kerültek kun kézre, de lakosságuk jórészt magyar volt, valamint azok, amelyek a 16. század vége előtt nem számítottak kun szállásnak.

Szállásnevek	Duna–Tisza köze	Dél-Alföld	Mezőföld	Nagykunság	Összesen	%
Pogány kun személynévből képzett	28	6	4	12	50	36,2
Keresztény+pogány személynévből képzett	2	1	2	3	8	5,8
Keresztény személynévből képzett	8	-	2	1	11	7,9
Kun tájnévből képzett	1	-	-	-	1	0,7
Szállás tulajdonságára utaló név	2	-	2	5	9	6,5
Templom titulusára, meglétére utaló név	5	1	4	9	19	13,8
Korábbi magyar helynév	8	5	3	15	31	22,5
Kun nevű határrész, valószínű szállásnév	4	-	-	5	9	6,5
Összesen	58	13	17	50	138	99,9

2. táblázat. A középkori kun szállásnevek megoszlása (13–16. század)

Láthatjuk, hogy a településnevek legnagyobb csoportját a személynévi eredetű szállásnevek képezik (50%). Ezen belül a hagyományos kun egyelemű személynéveket viselő szállások vannak túlsúlyban (36,2%, a személynévből képzett szállásnevek 72,4%-a). Az egyelemű keresztény személynévből képzett szállásnevek csak 7,9%-ban fordulnak elő (a személynévből képzett szállásnevek 15,9%-ában). Ebből a jelenségből arra következtetünk, hogy a szállások jelentős része még a hagyományos névadás időszakában, vagyis a 14. század közepe előtt keletkezett. Külön csoportot és sajátos „kun típust” jelentenek a kételemű személynévből képzett szállásnevek: a szállásbirtokos már keresztény személynévet visel, de ez előtt megkülönböztető névként pogány név áll (pl. Besemihályszállása, Kojampálszállása, Turgonypéterszállása); a szállásnevek 5,8%-a sorolható ide (a személynévből képzett szállásnevek 11,6%-a). Ezeket összevetve a kun személynéveknek fentebb ismertetett, átmeneti jellegű típusával (pogány nevű apa keresztény nevű fia), véleményünk szerint a szállásneveknek ez a típusa egy szűkebb időszakban keletkezett, mégpedig a névváltozással összefüggésben a 14. század közepe és vége között. Az egyelemű keresztény nevet megőrző településnevek relatíve a legkésőbbiek.

Ez a folyamat jól illusztrálható a forrásokban megőrzött egyes esetekkel. Néhány esetben a szállásnak nevet adó birtokos is szerepel a forrásokban, így szerzünk tudomást viszonylag korai szállásokról. 1280-ban Tepremez kun és fiai megvásárolták a Bodrog megyei Gyapolt, ahol tartósan megtelepedtek; 1346-ban és 1347-ben a birtok már a foglaló ős, Tepremez nevét viseli (*possessio Gopul alio nomine Tepermez; possessio Tepremez alio nomine Gyapul*). Ekkor Tepremez fia Aglazlo (*Og dictus Lazlo*) birtokolja, aki 1341-ben embereivel együtt illetéktelenül használja a kb. 25 km-re fekvő Borsód falu környéki pusztákat. Ezzel ellentétes kimenetelű volt Parabuch kun ispán birtokszerzése: 1266-ban István ifjabb király neki adományozta a Csanád megyei Felgödös és Vonuz földeket azzal, hogy a birtok új neve Parabuch legyen. Miután ezek a földek továbbra is a régi nevükön szerepelnek, kun tulajdonosuk feltehetően nem alapított itt állandó szállást. Az észak-kiskunsági Törtelszállás (1436: *Therthezallas*) az 1290-ben említett Törtel (*Turtel*) vezér nevét viseli, talán ebben az esetben is egy korán állandósult téli szállásról van szó. Köncsög ispánt 1333 és 1366 között említik a források, ezek szerint a nevet viselő szállás, Köncsögszállása (1436: *Kempcegzallas*) is ebben az időszakban keletkezett. Köncsög nevét egy szlavóniai, Körös megyei helység is viseli, melyet nemesi birtokként kaphatott (1403: *Kenchek*, 1444: *Kunchegh*). A kiskunsági Buzganszállás alapító birtokosa az 1333-ban említett *Buzgan* volt. A nagy-kunsági Kolbázszállás (1395: *Kolbazzalasa*), Kolbáz-szék központjának névadó birtokosa az a *Kolbaz* nevű előkelő kun volt, akinek negyedik és ötödik generációba tartozó leszármazottai 1459-ben szerepelnek egy birtok öröklése kapcsán, Kolbaz tehát a 14. század első harmadában élt. A kiskunsági Jakabszállása arról a Jakabról kapta nevét, akinek fiai és unokái kiváltságlevelüket 1447-ben átíratják. Ebből derül ki, hogy Jakab a kiváltságlevelet 1343-ban szerző Buthemer ispán fia volt, tehát az 1370-es években élt. Ez az eset arra figyelmeztet, hogy egyes szállások a településnév születése előtt is álltak már, hiszen az 1343-i oklevélben is szó van a Buthemer ispán szállásán lakó kunokról, a szállás megnevezése nélkül. Arra is van példa, hogy a szállások neve megváltozik. A Csanád megyei Szentelt-székben említik 1438-ban Walkanszállása, más néven Benedekszállása kun települést (*Walkanzallasa alias ... Benedekzallasa*). Benedek kun kapitány, Csorkának mondott Pál fia 1384-ben és 1389-ben szerepel egy birtokperben, a szállás korábbi névadója, Walkan kun azonban nem tűnik fel a forrásokban. A kiskunsági Ferencszállásnak is volt korábbi kun neve, Karacsór.

A természeti környezetre utaló, tájnévből képzett szállásnév a Kiskunságban Csengele (1493: *Chengele*), jelentése 'erdős, tüskés bozótos hely'. A nyelvészeti elemzés szerint az ilyen jellegű helynevek korai keletkezésűek, amikor a környezetüknek nevet adó kunok még tömegesen beszéltek a nyelvüket. Kimutatásunkban nem szerepelnek azok a kun nyelvből származó határrész-nevek, amelyek jelentésük és földrajzi elhelyezkedésük alapján valószínűleg nem szállást jelöltek. Ezek gyakorisága jelentős, a Nagy-kunságban 30 ilyen földrajzi név került gyűjtésünkbe. A kun nyelvből származó határrész-nevek között megítélésünk szerint szállásra vonatkozó nevek is előfordulnak (6,5%).

Szintén a kun lakosság adhatta településeinek – már magyar nyelven – a szállás valamely tulajdonságát jelentő neveket (6,5%): pl. Kisszállás, Újszállás.

A kun települések egy tekintélyes csoportja a korábbi magyar helységek vagy templomok nevét őrizte meg, a két kategória együtt 36,3%-ot tesz ki. A templomokra vonatkozó helységnevek (13,8%) leggyakrabban a templomok titulusából származnak (pl. Szentmárton, Tatárszentmiklós, Szentkirály, Móric), az *-egyháza* végződésű helynevek pedig a tatárjáráskor elnéptelenedett templomos falukat jelölik (Ágasegyháza, Csunegyháza). Kun jellegzetességként előfordul a kun birtokos személynevéből és a védőszent nevéből összetett helynév is (Orgondaszentmiklós, Thobaliszentpéter). Templomos szállásnevek olyan esetekben keletkeztek, amikor a kunok elhagyott Árpád-kori templomok környékére települtek; több esetben erre utalnak a régészeti terepbejárások adatai, és egyes kun szállástemetők is korábbi templomok mellett létesültek. Ebben a kérdésben bizonyára szerepe volt az egyházi igazgatás szempontjainak, a plébániák lehetőség szerinti fenntartásának az új betelepülőkkel. A tatárjárás óta romosan álló kis falusi templomokat gyorsan helyre lehetett hozni, hogy alkalmassá váljanak az egyházi szertartások elvégzésére. Előfordulhatott, hogy egyházi parancsra jelölték ki a kun lakosság temetkezési helyeként az Árpád-kori templomok körüli területet. Ilyen esetekben a templom körül szerveződött a kunok új települése, mint a „Szent Fábán és Sebestyén vértanúk egyháza” környékét megszálló kunok Fábán-sebestyén szállása. 1353-ban a Kecskemét melletti Ágasegyháza üresen álló birtokot Nagy Lajos királytól új adományként kapta *Karla* fia István fia János kun kapitány, és a régészeti adatok szerint ott népével együtt azonnal megtelepedett – a szállástemető sírjainak egy részét Lajos király pénzei keltezik. 1354-ben Nagy Lajos király azzal a feltétellel adományozta a Szolnok megyei Szentkirály és Mindszent üresen álló királyi birtokot Belcser/Bucsur fia Péter kunnak, valamint unokatestvéreinek, Kabak fia Baramuknak és Weztheg fia Gálnak, hogy ott megtelepednek és keresztények módjára (*observata fide orthodoxa, more et ritu Christianorum*) élnek. A megtelepedés mindkét birtokon valóban megtörtént, a 14. század végére újjáépített és támpillérekkel megerősített templomok körül hamarosan „keresztény szokás szerint” szilárd lakóházak emelkedtek. A kun család által birtokolt egyik szállás, Szentkirály napjainkig viseli templomának Szent István titulusáról kapott Árpád-kori nevet; Mindszentet még a középkorban átnevezték, egy későbbi kun birtokosáról Barabásszállása lett a neve (a Kecskeméthez tartozó mai Borbás-pusztá).

A kun szállásterületen álló korábbi magyar falvak nevének fennmaradása szállásnévként (22,5%) részben ugyancsak a fenti okokkal magyarázható. A betelepülő kunok gyakran a terepnek ugyanazt a településre alkalmas pontját választották állandó szálláshelyként, mint ahol az Árpád-kori falu elterült. Bizonyára birtokjogi szempontok is közrejátszottak az Árpád-kori falunevek fennmaradásában, különösen abban az esetben, ha vásárlás útján vagy új adományként lakatlanul álló birtok került kun kapitány fennhatósága alá. Egyes esetekben igazolható a kun szállásterületbe ékelt magyar települések folyamatossága, ezekre a tatárjárás pusztításai után a lakosság visszatért, később elkunosodott, még a kun szék-szervezetbe is bekerült. Ez történt például a Nagykurságban, a mai Kisújszállás határában fekvő, az egyik oldalról kun szállásoktól, a másik oldalról a Berettyó mocsárvilágától körülvett Marjalakával, amely a régészeti megfigyelések szerint már a 12–13. században jelentős falu volt, és a későbbiek során is folyamatosan lakott. Az eredetileg valószínűen magánföldesúri birtoknak azonban a 14. század végén már kunok voltak a birtokosai. A középkor végén ebben a faluban több kun kapitányi család élt, mint a szomszédos kun szállásokon. Más példák is vannak arra, hogy a 13–14. században még viszonylag nagy gazdasági erővel rendelkező kun nemesek – kapitányok és ispánok – szállásaik környékén magyar falvakat szereztek meg.

A Magyarországra költöző kunok gazdálkodásában sokáig a legeltető nagyállattartásnak volt vezető szerepe. Ebben az is közrejátszott, hogy a menekülés és költözködés éveiben földművelést nem lehetett folytatni, ez volt a gazdálkodás egyetlen módja, és egyedül az állatvagyon biztosította a családok megélhetését. A külterjes állattartásra kun helynevek is utalnak: az 1451-ben említett *Besotar* ’öt legelő’ és

Otarhalma föld (az *Otar* 'távol fekvő legelő' helynévből) Bugac környékén; az ilyen helynevek fennmaradását paradox módon éppen az állandó megtelepedésnek köszönhetjük. A kunok állatállományának összetétele, a magukkal hozott fajták valamennyire eltértek a magyarországi háziállatok típusaitól. Az okleveles adatok szerint a 13. századi Magyarországon nyilvántartottak egy kun fajta lovat. A télen-nyáron legelőkön tartott nyájak mellett nagytermetű, hosszú szőrű, farkasúzó, erős pásztorkutyák segítették a pásztorokat, mint a nevében is kun eredetét őrző – a *koman* népnévből képzett – *komondor* eb ('kun eb, kun fajta kutya'). A mai komondorhoz hasonló nagytestű, 60-62 cm marmagasságú pásztorkutyák csontmaradványai a kun települések régészeti feltárásain is előkerültek (Túrkeve–Móric, Szentkirály).

A beköltözés után az előkelők egy része szolgálataiért adománybirtokokhoz jutott az ország különböző részein, ahol a magyarországihoz hasonló gazdálkodást kezdtek folytatni, több-kevesebb sikerrel.

IV. Béla adományozása révén Iván, Köcsmek, Itik, Teszkencs, Beler és Gyolma kun fivérek, akiket az oklevelek keresztény kunoknak neveznek, Bars megyében megkapták a nyolc lakatlan birtokból álló maróti uradalmat. Iván és Köcsmek Rohozsnica faluban a saját részüket képező 7 ekényi földet szegénységük miatt 1283-ban el akarják adni, a királyi engedélyt megszerezve 1284-ben el is adják 21 márkáért. Úgy látszik, testvéreik sem gazdálkodtak sikeresen, mivel 1292-ben az egész kun rokonság – Beler fia Péter, Gyolma fia Keldec, Köcsmek özvegye Jula, Itik fia János és Teszkencs fia Biter – elcseréli a maróti uradalmat két népes faluért Bars és Nyitra megyében. Az egyik elcserélt föld a Kolbaz nevet viseli, neve alapján ez talán kunok által alapított szállás volt. A testvérek közül ezt megelőzően Teszkencs és Beler átköltöztek a Szabolcs megyei Tasra, mivel IV. Béla és V. István királytól megkapták Ajak, Tas és Pátroha birtokokat, melyeket fiaik és unokáik végül is 1322-ben eladtak.

IV. Béla király Nyitra megyébe is telepített kunokat, akik a két faluból és kilenc más birtokból álló nyárhídi uradalmat kapták meg, 1264-ben azonban kihágásaik miatt a király ezt elveszi tőlük, és a csóti szigeti premontrei monostornak adja. Ez a birtok bizonyára jól jövedelmezett, egy négy keréken járó vízimalma is volt a Nyitra folyón.

István ifjabb király 1260 körüli adományozásának köszönhetően Bachkolda kun értékes birtokhoz jutott a Duna partján Péterváradnál: megkapta a szerémségi oldalon fekvő Aranylábúbács falut monostorával, a péterváradi révvvel és a vásárral. Nem sokáig maradt azonban a birtok kun kézen: Bachkolda fiaitól hűtlenségük miatt István 1267-ben elvette, ugyanis 1264–1265-ben István ellen harcoltak IV. Béla seregében.

A stájerországi Radkersburgban (magyar neve Regede) a 13. század második felében letelepedett kun férfi, Lube~Ulube stájer feleségével együtt szőlőműveléssel is foglalkozott.

Boklow fia Kolguna kun 1320-ban 10 márkáért vette meg a Baranya megyei Fülöp birtokot. Művelésével nem sokáig foglalkozott, 1328-ban 10 márkáért továbbadta rokonának, Exede/Exege fia Jánosnak, majd 1332-ben még ajándékozási szerződéssel is lemondott birtokrészéről. János birtoklása 1342-ig tartott, amikor elcserélte a szomszédos Sárokkal.

1352-ben a hatházi Szibes kun fiai, Balázs, János és Miklós jelentős összegért, 200 forintért megvették Kenderes, más néven Kéregyház falut Bői István fia Miklóstól. Ugyanebben az évben I. (Nagy) Lajos király e kunokat hű szolgálataikért szerzeményükkel együtt az országos nemesek sorába felvette. A Bői nemesek azonban megtámadták az adásvételt és visszakövetelték birtokukat, amelyet fél évszázados pereskedés után 1405-ben vissza is kaptak, miután kifizették a visszaváltás díját. Az egri káptalan ez alkalomból készült hivatalos felmérése szerint a birtok 32 ekealja nagyságú volt, három részből állt, mindegyik kun birtokos udvarházat épített a saját birtokrészén. Szintén a kunok emelhatték Kenderes Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt, téglából épült templomát és a plébános kúriáját. A birtokhoz házas telkek, szántók, legelők, kaszálók, nádasok, mocsaras helyek, halászó rekesztékek, vizek és tavak tartoztak. A jelentésből egy jól működő, korszerű gazdaság képe bontakozik ki. A kun birtokosok kun jobbágyokat is telepítettek Kenderesre, akik helyben maradtak a per lezárulta után is.

A 14. században a nemzetségi birtokokon is elkezdődött a komplex gazdaságok kialakítása, ezt a folyamatot jelzik a jobbágytelepítések és a kun szolgaréteg szökése a szomszédos magyar birtokokra. Az 1347-ben Köncsög ispántól Becsei Töttös birtokára átszökött tizenkét nemezsátras kunról már szólunk. 1340-ben Kocsola fia Péter kun a szomszédos Tomajmonostora faluba szökött, Korduk nevű kun szolgája után ment, elfogta, az ottani birtokos Losonci Dénes fia István egy jobbágyát megölte, egy másik jobbágyot pedig saját szállására hurcolt. Az is előfordult, hogy magyar földesúrtól szöktek át jobbágyok kun szállásra. 1380-ban két garai jobbágy szökött át egész gazdaságával, lovakkal, szarvasmarhákkal Köncsög fia Tompa László madarasi birtokára.

A kun szállásbirtokosok a 13. század végétől kényszerültek arra, hogy földműves jobbágyokat szerezzenek szabályos telepítéssel vagy hatalmaskodás révén, mivel ettől kezdve fogoly rabszolgák szerzésére már nem volt lehetőség. 1321-ben a Kór nemzetségbeli kunok kapitánya, Kondam ispán kapott királyi engedélyt arra, hogy Csanád megyei birtokaira, Bébre és Halászmorotvára lakosokat telepítsen, azoknak három évi adómentességet és szabad költözködést biztosítson. Karla fia István fia János kun kapitány 1353-ban kapta meg I. Lajos királytól az üresen álló Ágasegyháza birtokot, melyet kunokkal és magyar jobbágyokkal telepített be. János az addig még szabad kunokat is jobbágyként kezelte, mire több kun család 1367-ben el akart költözni, maga Erzsébet királyné készítette őket maradásra azzal az ígérettel, hogy korábbi szabad állapotukban megmaradhatnak. 1392-ben Nagypó szálláskapitánya, János nyert engedélyt arra, hogy szállására jobbágyokat telepítsen. Szentkirályon a Nagy Lajos királytól birtokadományt nyert kun nemesek leszármazottai, a Bicsak és a Gáspár család tagjai 1493-ban II. Ulászlótól birtokjogaik megerősítését kérték, egyúttal pallosjogot is kaptak Szentkirály és Mindszent, új nevén Barabásszállása falura.

A megfelelő gazdasági erővel rendelkező kunok igyekeztek újabb jövedelmező birtokokra szert tenni, lehetőleg saját szállásaik közelében. A kolbázszállási Pál fia András, Miklós fia János kunok és rokonaik 1397-ben 440 forintért megvették Derzsi Demetertől és fiától a Heves megyei néptelen Kakat, más néven Hegyesegyháza (a mai Kunhegyes) birtok fele részét minden tartozékával, így a Kétkázmérfoka, Sebesér és Kárászos halászhelyekkel. 1401-ben Pál fia András és rokoni 210 forintért másik birtokrészt is megszerezték Kakaton a derzsi nemesektől. A kun birtokosoknak a Derzsiakkal folyt későbbi pereskedése ellenére sikerült megtartaniuk szerzeményüket. Szintén kolbázszállási kunok népesítették be a régi Kakat birtok másik részét a Kakat folyó mellett, új településük Kakatszallás néven szerepel a forrásokban.

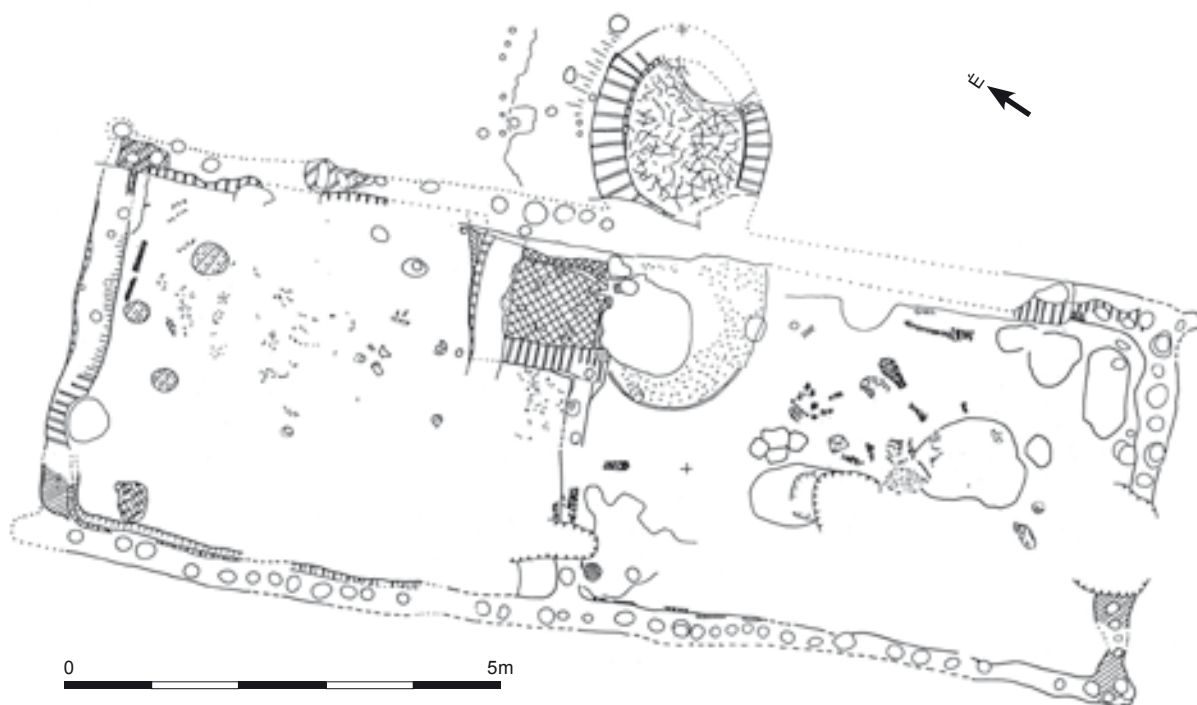
1400-ban Karcag fia Péter fiai, János és Tamás, Szentfábiánsebestyénszállása és Bortohma szállások kapitányai zálogbirtokként megszerezték a böi Jakab fia Ferenc Szolnok megyei Hegyesbor birtokát. 1406-ban más hegyesbori birtokosok, Erzsébet úrnő, Gevanyi István özvegye és Bor György birtokuk fele részét valamennyi hasznával – szántókkal, rétekkel, legelőkkel és szederbokrokkal – szintén Karcag János kunnak és családjának adták zálogba.

A Kolbáz-széki kunok nemcsak vásárlással, hanem a szomszédos lakatlan földek szabad foglalásával is terjeszkedtek. A 16. század elején a karcagújszállási kunok egész sor környező pusztát elfoglaltak és használtak, így Magyartelek, Törökbör, Újtelek, Töröknépe, Hatház, Boregyház, Tatárteleke és Péntektelek pusztákat, Hegyesbor és Bolcsatelek birtokot, amelyek később beolvadtak a 18. századi város határába. A Karcag határának keleti részén fekvő Szentágota pusztát az asszonyszállási és karcagújszállási kunokon kívül a szomszédos Ladány (Püspökladány) jobbágyai is használtak. A kunok panaszt tettek, hogy a ladányi jobbágyok az ő szállásaik határain belül fekvő szántóföldeket foglaltak el. II. Ulászló király kiküldöttei 1506-ban úgy intézték el a vizsályt, hogy Szentágota pusztát kettéosztották a Hortobágy vizén való halászzattal együtt.

A Kolbáz-széki kunok sikeres birtokszerzéseik nemcsak a legelőterületek növelésére, hanem szántóföldek, kaszálók és halászhelyek szerzésére is irányultak. A 15–16. században ezeken a településeken már összetett gazdálkodást folytattak, de a gazdaság szerkezetében mind a történeti források (oklevelek, adóösszeírások), mind a régészeti adatok szerint mindig is nagy volt a súlya az állattartásnak.

A Kiskunságban a környezeti adottságok másfajta fejlődést határoztak meg. A Duna–Tisza közti homokos területeken jelentős volt az erózió veszélye, a szántók és a legelőterületek túlzott növelése fokozta a humuszréteg lepusztulását. A 13–15. századi rétegek pollenvizsgálata szerint ebben az időszakban a gabonatermelés visszaszorult, a legelőterületek aránya megnövekedett, ugyanakkor jelentős futóhomokmozgás is tapasztalható. A középkori régészeti rétegeket sok helyen futóhomok takarja. Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy a kunok nagyállattartó gazdálkodása helyenként erózióhoz vezetett, és elindította a futóhomok mozgását. A birtokviszonyok átrendezésével, a székek megszervezésével a 15. század elején a jobb minőségű bácskai földekről a kunok kiszorultak, ezzel a homokhátsági területek használata intenzívebbé vált. A Duna–Tisza köze déli részét 1456–1457-ben pestisjárvány és éhínség sújtotta, a demográfiai csapás következtében Szeged környékén több kun szállás elnéptelenedett. Ezek az okok együttesen vezettek oda, hogy a kunok addigi legnagyobb kiterjedésű szállásterületén még a török hadjáratok előtt jelentősen megritkult a településhálózat. A népesség regenerálódását nagymértékben hátráltatta, hogy a török hadsereg 1526-ban és 1541-ben erre vonult keresztül Budáról Szeged felé, pusztítva, felégetve a vidék falvait. Egyes vélemények szerint ez a magyarázata a 16. században elterjedt Kiskunság elnevezésnek, szemben az ekkor már több szállást és nagyobb népességet magába foglaló Nagykunsággal.

A komplex gazdálkodásra való áttérés és az állandó szállások kialakulása elhúzódó folyamat volt, és a helyi adottságoktól – természeti tényezők, birtokszerkezet, piaci viszonyok – is függött, hogy mikor és hogyan valósult meg. A földművelés egyre nagyobb súlyt kapott a kunok gazdálkodásában. A magyar korona 1453. évi jövedelem kimutatása szerint a kunok és a jászok a következő terményekkel adóztak a királynak: búza, zab, árpa, borsó, lencse, köles. Ezen kívül évente négy szép lovat vittek a királynak. A 16. századi összeírásokban ezt a listát a rozs, a len és a kender egészíti ki. A Kolbáz-széki kunok az 1500-as évek végén az egri várnak a gabonaféléken (búza, árpa, rozs) kívül 12 vágómarhával, sajttal, túróval, vajjal adóztak.

123. kép. Szentkirály, a 25. ház alaprajza (a szerző rajza) / Fig. 123. Plan of House 25 in Szentkirály (drawn by the author)

Az állandósult kun települések lakóházairól, gazdasági épületeiről, telekszerkezetéről, állattartásáról és növénytermesztéséről a régészeti kutatásoknak köszönhetően ma már viszonylag sok ismeretünk van. Középkori falvaink rendszeres régészeti feltárására először éppen a Kiskunságban került sor az 1920-as években. Szabó Kálmán és Papp László Kecskemét környékén egész sor török korban elpusztult falu területén végzett ásatást (Baracs, Mizse, Jakabszállás, Kerek-egyháza, Bócsa, Ágasegyháza, Orgovány), ezek többsége 15–16. századi kun szállás volt. Ezek a falvak általában vizenyős-mocsaras terület által védett helyre települtek, hosszan elnyúló, laza szerkezetűek, a házak egymástól távol fekszenek, néha 100–130 m-re, látszólag rendszertelenül. Hasonló településszerkezetet lehetett megfigyelni más kunsági falvakban is (Túrkeve–Móric, Szentkirály, Perkáta) a későbbi feltárások során. A laza szerkezet átlagosan 60–70 m széles telket, nagy gazdasági udvarokat jelent, ahol a ház mellett állattartó építmények álltak.

A 14–15. században az Alföld az ország leggyorsabban fejlődő területei közé számított, a paraszti lakáskultúra is itt volt a legfejlettebb. A 15. századi alföldi falvakban – magyaroknál és kunoknál egyaránt – megjelenik egy új, korszerű lakóház, amelyet a néprajzi kutatás a 18–19. századi, ún. középmagyar vagy alföldi lakóháztípus középkori előzményének tart. Ez az épület a földfelszínre épült, tágas, két- vagy háromhelyiséges, szoba–konyha vagy szoba–konyha–kamra elrendezésű, a szoba fűtésére szemeskályha szolgált (123–124. kép). Ezt megelőzően a szobákban belülfűtős kemencék álltak, így a helyiség füstös volt. Egy újítással a szobát sikerült füstmentesíteni, úgy, hogy a szemeskályhát a szoba és konyha válaszfalához építették, szája a konyhába nyílt, onnan fűtötték, a szobát pedig lepadlásolták. Ebben az időben a falusi házaknak még nem volt kéményük, a füst a konyha nyitott födémén keresztül távozott. A konyhából fűtötték a helyiség hátsó falába vágott, a falból kiugró, nagy, kerek sütőkemencét is, ennek szája előtt főzésre szolgáló, kis szabad tűzhely volt. A falak építésének technikája általában cölöpvasas sövényfal volt, amely egyszerű, olcsó, gyorsan elkészül és tartós, csak fagerendák, karók, vesszők és agyag kellett hozzá. A falaknak alapozásárkot ástak, ebbe sűrűn egymás után cölöpöket és karókat állítottak, a kiásott földet agyaggal összekeverve visszadöngölték, a karók között vesszővel befönték, erre rakták fel szalmás sárból a vastag agyagfalat, amely kiszáradva beton keménységű lett. A falak felületére még finom agyagtapasztást kentek. A tető általában ágasfás-szelemenés szerkezetű nyeregtető volt, lefedésére nádat vagy zsúpszalmát használtak. Ez az építkezésmód gyorsan elterjedt az ország sík- és dombvidéki területein, és kisebb változtatásokkal a 19. századig használatos volt.

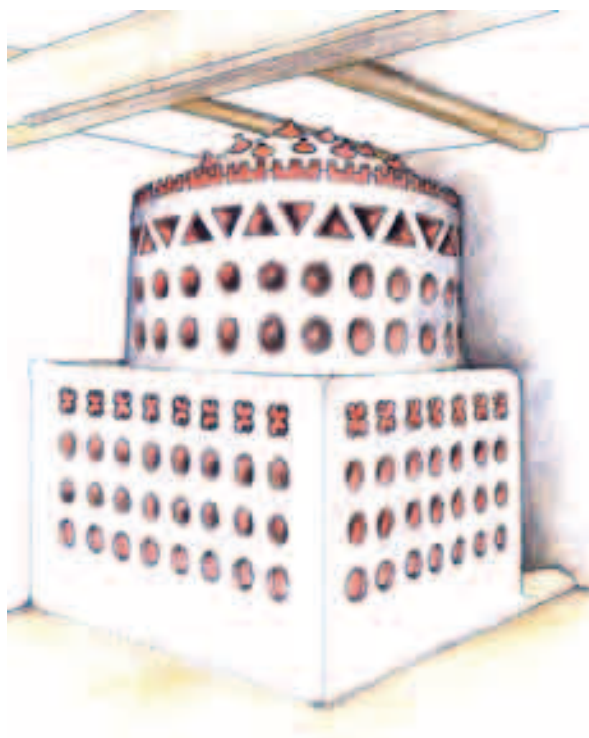
A középkori alföldi lakóházak osztott tüzelőberendezése – szemeskályha, sütőkemence, szabad tűzhely – az épület legjellegzetesebb része. A szemeskályha agyaggal összetapasztott, mázatlan kerámia kályhaszemekből épült fel, ezek természetesen egyszerűbbek, mint a gazdagon díszített főúri kályhák művészi kivitelű mázas csempéi, de elég változatosak, és igényes kivitelű, gótikus virág- vagy indadíszes, áttört mérműves vagy figurális díszítésű darabokat is találhatunk köztük, amelyek népi

124. kép. Szentkirály, a 25. ház makettje, a lakóház hátsó oldala a kiugró kemencével (a szerző felvétele) / Fig. 124. Scale model of House 25 from Szentkirály, the back of the dwelling with a protruding oven (photo by the author)

fazekasságunk művészi alkotásai közé sorolhatók (125–126. kép). A kályhaépítmény formája vártoronyhoz hasonló: a négyszögletes alaprajzú, hasáb alakú, zömök alsó részre keskenyebb, hengeres felső rész épül fel, amelyet kupolás boltozat zár le, szegélyén oromcsempékkel vagy bástyategőt utánozó pártadiszekkel. Az ilyen kályhaépítmények nemcsak fűtéstechnikai szempontból jelentenek fejlődést, hanem a paraszti lakáskultúra esztétikailag is értékes elemei, amelyek bizonyára a gazdag nemesi portákon látható, gótikus vagy reneszánsz kályhacsempékből felépített kályhák népi változatai.

A bemutatott lakóháztípus a Kecskemét környéki ásátások révén lett ismert, majd a később feltárt kunsági településeken is mindenütt előkerült. A Nagykunságban Túrkeve határában Méri István 1948–1949-ben feltárta a 15–16. századi Móric falut, ásátása során sikerült tisztázni részleteiben is a késő középkori alföldi lakóház szerkezetét, építéstechnikáját. Méri 15 lakóházat tárt fel, ebből négyet teljesen, a többinek kisebb részletét. A kiskunsági Szentkirály faluban 1969 és 1990 között folytatott ásátásaink során 21 lakóházat tártunk

125. kép. Szentkirály, a 4/a. ház kályhájának rekonstrukciós rajza (Sabján Tibor rajza) / Fig. 125. Reconstruction drawing of the oven of House 4/a in Szentkirály (drawn by Tibor Sabján)

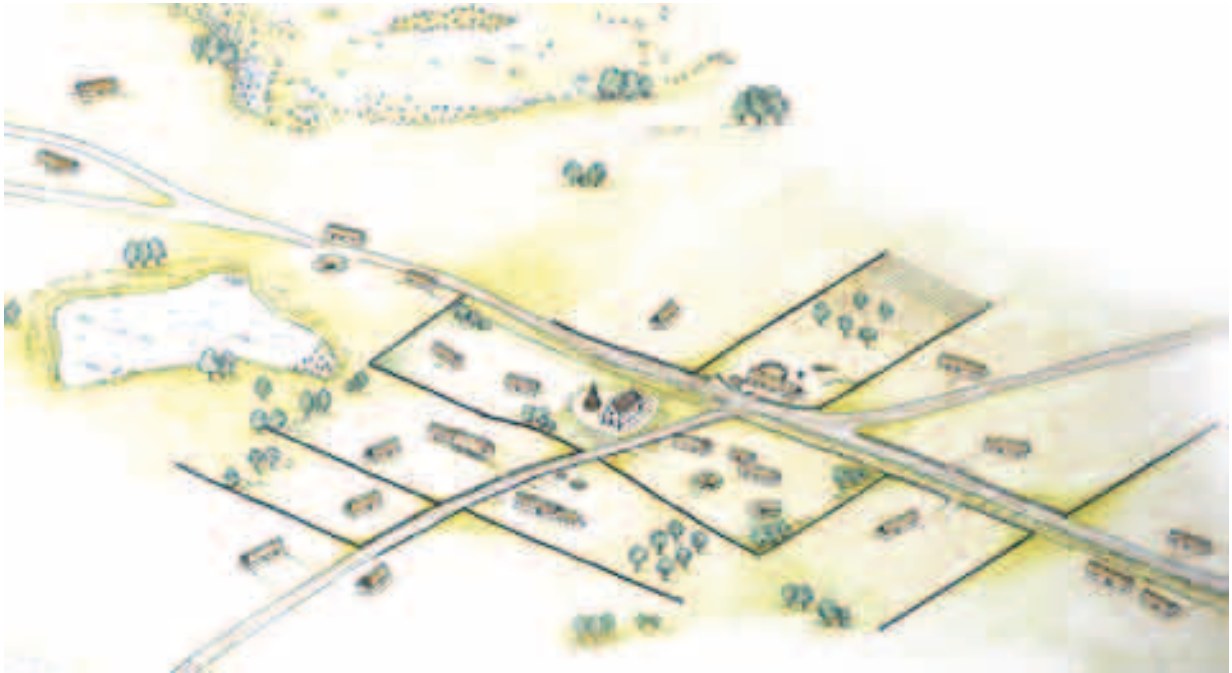
126. kép. Szent Györgyöt ábrázoló kályhacsempe töredéke Szentkirály középkori faluból. Katona József Múzeum, Kecskemét (Kiss Béla felvétele) / Fig. 126. Fragment of a stove tile representing St. George from the medieval village of Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Béla Kiss)

fel a 15. század eleje és a 17. század eleje közti időszakból, kilencet teljes egészében, a többi részleteiben. Mind a móríci, mind a szentkirályi házak mindegyike ezzel az építéstechnikával készült. Szentkirályon némelyik belső telken az osztott tüzelőberendezéssel épült házak mellett tüzelő nélküli lakóépületek is álltak. El lehet mondani, hogy a 15–16. századi kun települések lakóházai is bizonyítják a kun népesség sikeres beilleszkedését az Alföld társadalmába.

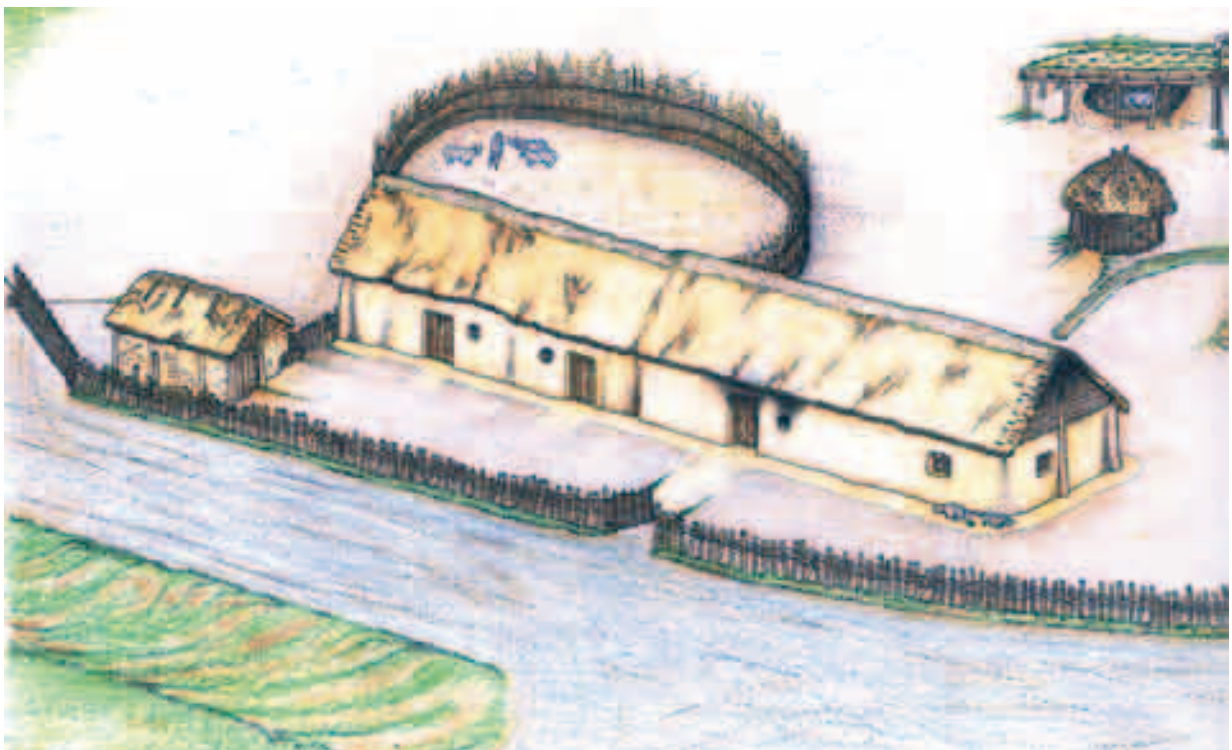
A falusi lakosság életmódjának, szociális és kulturális viszonyainak, a háztartások felszerelésének megismerése szempontjából rendkívül fontos volt a lakóházak régészeti kutatása, ugyanakkor korábban alig voltak adatok arra, hogy milyen gazdasági épületek álltak a házak mellett, s milyen volt egy-egy telek elrendezése. Ilyen vonatkozásban jelentős eredményeket hozott Selmeczi László ásatása 1971–1973-ban a Karcag határában fekvő Orgondaszentmiklóson, ahol egy kun szállás belső telkeinek szerkezetéről először kaphattunk képet. Az egyik telken egy 15–16. századi háromosztatú lakóház mellett egy cölöpszerkezetű, felszíni, nyitott állattartó építményt (nyári állást vagy szint) tártak fel, a ház bejárata előtt az udvaron pedig egy 6 m átmérőjű, kör alakú, letapasztott aljú, tüzelő nélküli felszíni épület maradványa került elő. A másik megkutatott telken szintén egy hasonló kerek épület nyomait találták. Selmeczi ezeket jurtának határozta meg, azokra a néprajzi megfigyelésekre hivatkozva, melyek szerint a frissen megtelepülő nomádok házuk udvarán egy ideig még a jurtát is felállítják. Véleménye szerint ez a telekszerkezet azt az állapotot tükrözi, amikor a téli szállás állandó faluvá alakul, és a szilárd lakóház mellett mozgatható felszíni építmények is állnak. Arra vonatkozóan, hogy a ház és a kerek építmény egyszerre állt-e fenn, nem áll rendelkezésünkre régészeti megfigyelés (rétegrajz, metszetrajz). Csengelén, a falu feltárt templomától mintegy 500 m-re, a középkori kun szállással azonosítható településen (Csengele–Fecskés lelőhely) Horváth Ferenc hasonló alakú és méretű, földbe mélyedő objektumokat tárt fel, ezeket feltételeesen pásztorépítmények maradványának tartja. Véleményünk szerint egy falnyomok és felépítmény nélküli objektum régészeti meghatározásához többféle megoldást is számba kell venni, így a jurtán kívül az Alföld népi építészetében számos változatban elterjedt kerek kunyhót, amely készülhetett karóvázalattal vagy anélkül, falát és tetejét egyszerű anyagokból rakták fel (nád, gaz, zombék, szalma, föld). Az orgondaszentmiklósi építmény alaprajzát tekintve leginkább a gádoros bejáratú kerek pásztor-kunyhóhoz hasonlít.

A szentkirályi ásatáson számos melléképületet, gazdasági jellegű építményt tártunk fel, ezek többsége az állattartással kapcsolatos. Bemutatásuk előtt meg kell ismerkednünk a település fő jellegzetességeivel. Az 1354-ben Nagy Lajos királytól birtokadományozásban részesült kun család a 14. század végén létesített állandó falut az Árpád-kori Szentkirály templomának környékén. A lakosság egy része a 16. századi adóösszeírások névjegyzékeiből következtethetően kun volt, de a birtokosok bizonyára magyar jobbágyokat is telepítettek be, mint ahogy az más helyeken is történt. A késő középkori Szentkirály a Duna–Tisza közén jellegzetes – az uralkodó széliránynak megfelelő – északnyugat–délkeleti irányú, alacsony dombhátra települt, észak felől egy ér által öntözött, nagy vízjárta terület határolta. A középkori település maradványai kb. 20–22 hektáron terülnek el, mintegy 900 m hosszúságban (127. kép). A dombhát gerincén húzódott a falu utcája, egy földből döngölt kocsiút, ennek két oldalán helyezkedtek el a házak, a dombhát délkeleti részén állt a templom, melynek romjai még a 19. század végén is magasan álltak; falait 1901-ben beépítették az új református templomba. A felszíni régészeti megfigyelés és térképezés segítségével kb. 30 házhelyet lehetett a terepen elkülöníteni, ezek közül a település központi részén három helyen a teljes gazdasági udvart feltártuk a lakóházak körül. A belső telkek sajátos településmódot és gazdálkodási rendszert tükröznek, melyet a templomtól északkeletre feltárt 4. sz. telek építményein mutatunk be, mivel itt rajzolódott ki legtisztábban ez a rendszer (128. kép).

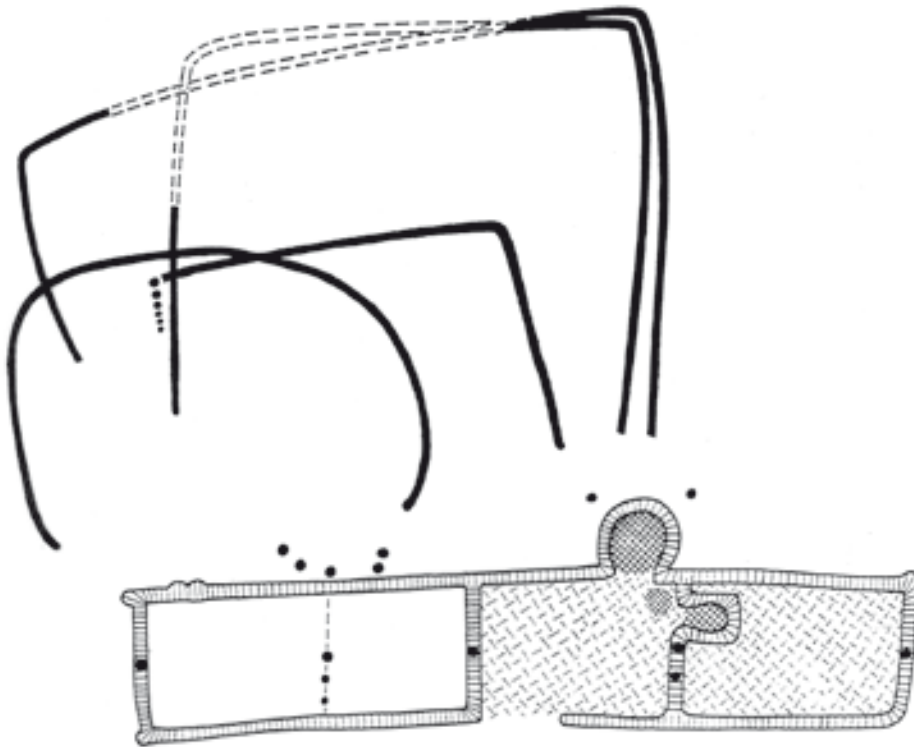
A 4. sz. telken az utcával párhuzamosan álló lakóházon kívül más szilárd falú épület nem volt. Két, egymást követően épült lakóház maradványait bontottuk ki a régészeti rétegekből. Az első építkezés a 15. század elején történt, ekkor egy kéthelyiséges lakóház épült fel (4/a. ház), ezt a későbbiekben két

127. kép. Szentkirály 15–16. századi falu madártávlati képe (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján) / Fig. 127. The 15th–16th-century village of Szentkirály from the air (reconstruction drawing by Tibor Sabján based on the survey of the author)

128. kép. Szentkirály, a 4/a. ház és gazdasági udvar látképe az utca felől (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján) / Fig. 128. House 4/a and its farmyard from the street (reconstruction drawing by Tibor Sabján based on the survey of the author)

129. kép. Szentkirály, a 4. telek szerkezete: a lakóház mögött a gazdasági udvart karámfalakkal kerítették el (a szerző rajza) / Fig. 129. The structure of House plot 4 in Szentkirály: the farmyard behind the house was enclosed by a hurdle wall (drawn by the author)

helyiséggel toldották meg, így lett négyhelyiséges. Beosztása (jobbról balra haladva): szoba–konyha–kamra–kamra; a háznak osztott tüzelőberendezése volt. Az épület a 16. század elején leégett, a padlót vastag hamuréteg borította, elüszkösödött gerendákkal és égett faltörmelékkel. A pusztulás időpontját nagy valószínűséggel 1526-ra tehetjük, amikor Szulejmán hadai Budáról ezen a vidéken vonultak keresztül. Az elegyengetett omladékokon építették fel a négyhelyiséges, tornáccal is rendelkező házat, amely a 16. század végéig állt. Pusztulását a tizenöt éves háború időszakára keltezzük.

Közvetlenül a ház mellett egy kis, téglalap alakú, karóvázás épület állt, ezt istállónak tarthatjuk. Kisméretű, kerek vagy ovális alaprajzú, karóvázás ólak is álltak a telken. A ház mögött, a telek végében egy szabálytalan ovális alaprajzú, 5,60×4,10 m-es, földbe mélyített, menedékes oldalú, félnyeregtes épületet tártunk fel, melyet sertés tartására szolgáló gödörólnak határoztunk meg. A Kiskunságon régen a földbe ásott ólakat juhok vagy disznók teletetésére használták, illetőleg ellető ólnak, ún. disznófijasztatónak. A lakóház mögött a gazdasági udvar nagy részét karámfalakkal kerítették el (129–131. kép). Az egykor nádból vagy más növényi anyagokból készült keskeny falak alapozásárkai közvetlenül a lakóházhoz csatlakoztak, bejáratuk a nyugati-délnyugati oldalon volt. Egymást átvágó alapozásárkai jelzik, hogy ezek viszonylag rövid életű építmények voltak, többször szükség volt a megújításukra. A korábbi lakóházhoz 8×12,5 m-es téglalap alakú, illetőleg 9×14 m-es ovális területet határoló karámfalak tartoztak. Később nagyobb, kb. 14×16 m-es, téglalap alakú térségeket kerítettek el ilyen módon. A karámokban feltehetően juhokat tartottak. A Kiskunságon Tálasi István néprajzi gyűjtéséből ismerünk hasonló alaprajzú és méretű karámokat, ezek kisebb sáncok voltak, tetejükön szalmából, tüskés gallyakból font falakkal. A szentkirályihoz hasonló szerkezetűek voltak a nádfalakkal épített régi szárnyékok, ezeknél a nádat árokba állították, összekorcolták, karókkal megtámogatták. A tető nélküli, nyitott karámban néha fészkeszerű színt is állítottak.

130. kép. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu ásatásán (a szerző felvétele) / Fig. 130. Foundations of a hurdle wall at the excavation of the medieval village of Szentkirály (photo by the author)

131. kép. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu ásatásán (a szerző felvétele) / Fig. 131. Foundations of a hurdle wall at the excavation of the medieval village of Szentkirály (photo by the author)

Hasonló karámfalak a település másik két szomszédos telkén is előkerültek (5. és 6. sz. telek), tehát a gazdasági udvarok beépítésére jellemzőnek tarthatjuk, hogy a külterjes állattartásra szolgáló épületek a falu belsejében, közvetlenül a lakóházak mellett álltak. Ez sajátos gazdasági szerkezetet és életmódot tükröz, melyben az állattenyésztésnek nagy szerepe van. A Szentkirályon letelepült kun lakosság lakáskultúrája ugyan gyökeresen átalakult a 15. századra, de a hagyományos gazdálkodás egyes elemei még sokáig fennmaradtak. Tanulságos, hogy a *karám* szó török jövevényszavaink besenyő-kun rétegé-

132. kép. Marhaállás. Szentkirály egyik gazdasági udvarán szabad ég alatt tartott szarvasmarhák lábnyomait tártuk fel a falu pusztulása előtti, 16. század végi rétegben (a szerző felvétele) / Fig. 132. Cattle stockyard. The footprints of cattle kept outdoors in the farmyard were excavated in a layer dated to the end of the 16th century, preceding the destruction of the village (photo by the author)

hez tartozik, a nyelvileg rokon tatár nyelvjárásokban megfelelői a következő jelentéssel fordulnak elő: *qoram* 'udvar, amelyben állatokat tartanak'; *koram* 'bekerített udvar'. Ennek fényében a szentkirályi telekszerkezetet a steppei kultúrához kapcsolódó, kun örökségnek tartjuk. Ezek után még inkább érthető, hogy miért nevezték „szállás”-nak a kun falvakat, még megszilárdulásuk után is. Az ismertetett építményeken kívül a belső telkeken más melléképületek is napvilágra kerültek: sövényfalú istálló, cölöpvázás szín, favázás, kerek kunyhó, földbe mélyített terménytároló épület, fedetlen marhaállás, szárnyék, kút (132. kép).

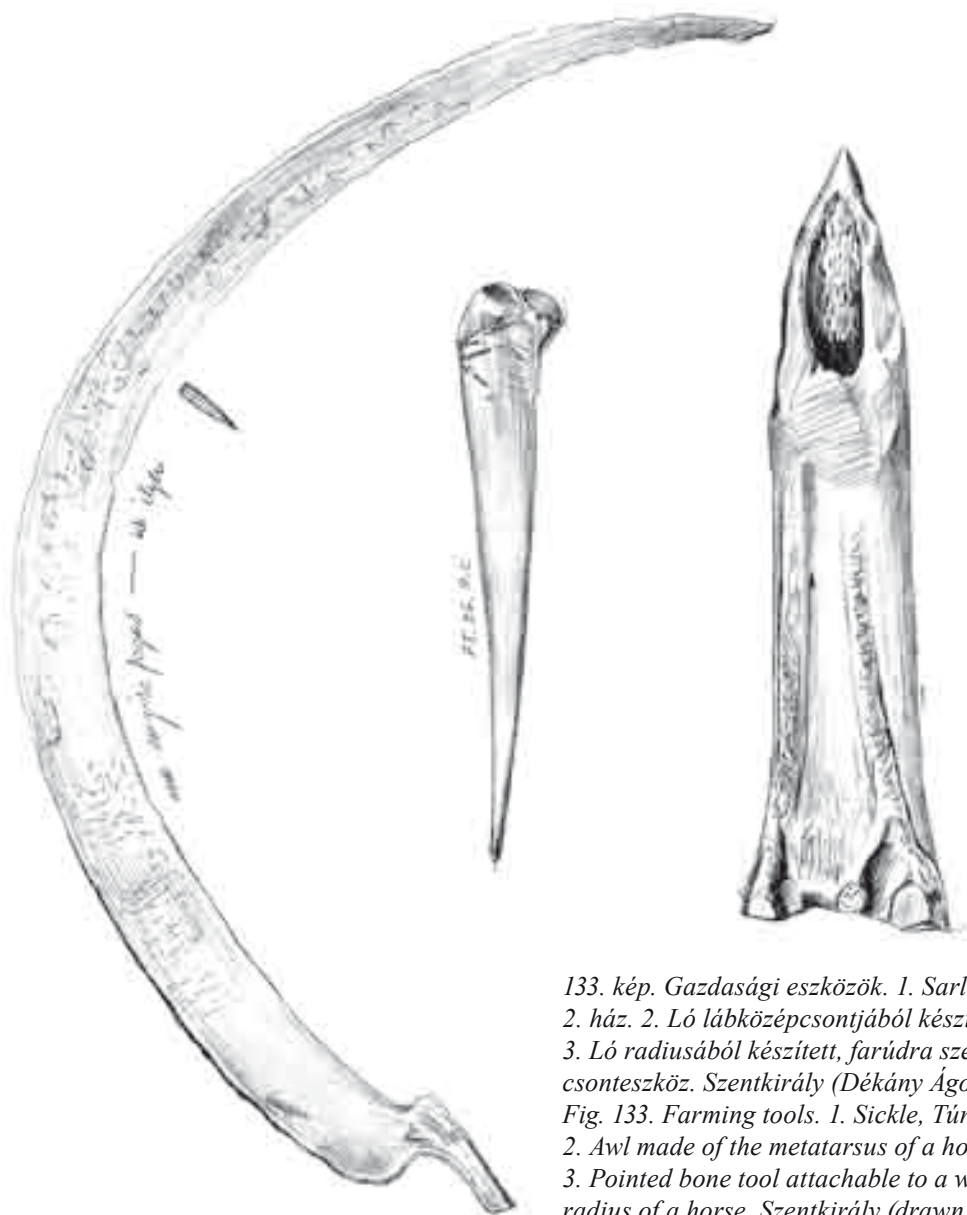
A 16. századi török adóösszeírásokból tudjuk, hogy Szentkirály faluban jelentős volt a juh- és szarvasmarha-tenyésztés. 1546-ban a legnagyobb gazdák 150–200 juhot tartottak, 1562-ben nem volt ritka a 250–300 juhot tartó gazda. Ekkor a faluban összesen 1982 darab juhot írtak össze. A szarvasmarhák számát nem jegyezték fel, de a szénatermelés és az adózási illetékek adataiból arra következtethetünk, hogy jelentős állomány nevelkedett a szentkirályi legelőkön, ezek egy részét kecskeméti kereskedők vásárolták fel

és külföldi piacokra hajtották. A régészeti állatcsontanyag vizsgálata szerint két eltérő típus mutatható ki a szarvasmarha-állományban: a középkorban elterjedt kis testű mellett jelentős számban fordulnak elő egy nagy testű fajta csontmaradványai, amely alkatilag hasonló a később megjelenő magyar szürke marhához. (A közvetlen leszármazás ennek alapján még nem bizonyítható.) A tenyésztett állatok közül a táplálkozásban a szarvasmarha állt az első helyen, ezt követte a juh, a sertés, a ló, a tyúk, a lúd, a kacska, a galamb és a különböző halak (harcsa, ponty, csuka és keszeg maradványai kerültek elő). A lócsontmaradványok általában keleti típusú, középnagy testű lóra engednek következtetni. A lóval kapcsolatos babonás szokások meglétére következtethetünk abból, hogy egyes lókoponyákat a rajtuk látható sérülések alapján valószínűleg rúdra tűztek azzal a céllal, hogy egy gazdasági épület bejáratánál állítsák fel. Különböző népeknél napjainkig fellelhető hiedelem szerint a karóra tűzött lókoponya a rontástól, betegségtől, jégveréstől óvja az állatokat és a termést. A település több pontján tártunk fel együvé eltemetett ló ujjcsontokat (csüdcsontokat), közülük néhány karcolással, rovátkolással volt megjelölve. Ezeket valószínűleg gyermekjátékként, az ún. lovacsikázásra használták. Egy helyen 26 db ló ujjcsont volt a középkori járósíntbe mélyedő fészekben.

Egyoldalú lenne a falu gazdálkodásáról alkotott kép, ha nem hangsúlyoznánk, hogy a földművelésnek is jelentős szerepe volt. A török adóösszeírások adatai szerint búzát, rozsot, lent, kendert, lencsét és babot termesztettek. Egy család átlagos évi gabonatermése 108 *kile* (török úrmérték), vagyis kb. 2,6 tonna volt. A botanikai leletek sokrétű, összetett gazdálkodásról tanúskodnak: a gabonafélék mellett kerti növények, gyümölcsök és szőlő magvai kerültek elő. A termesztett növényfajok listája: búza, rozs, árpa, zab, köles, kender, len, lencse, borsó, szilva, meggy, cseresznye, kajszibarack, őszibarack, dió, mogyoró, sárgadinnye, görögdió. A vadon termő, ehető növények magvai rendszeres gyűjtőgyűjtésre utalnak: kökény, bodza, tölgyemakk, szamóca. Szentkirály archeobotanikai szempontból a Kárpát-medence egyik leggazdagabb lelőhelyének számít, a kutakból, hulladékgyűjtésből és vermekből össze gyűjtött botanikai maradványokból több mint 160 növényfajt lehetett meghatározni.

A régészeti leletek közül földművelésre utalnak a különböző vaseszközök (sarló, kasza, ásópapucs, ásó, vasvilla, ekelánc, ösztöke), a házi tárolásra szolgáló nagy fazekak, valamint a minden háztartásban megtalálható, kézi malmokhoz tartozó őrlőkövek. A terményt kitapasztott oldalú vermekben tárolták, ezekben nemcsak gabonát helyezhettek el, hanem más terményeket, és télen vágott jég közé helyezve élelmiszereket is. A gazdasági eszközök egy része az állattartás emléke: zabla, hevedercsat, patkó, béklyó, juhnyíró olló, állatcsontból faragott eszközök (ár, korcsolya) (133–135. kép). A háztartások edénykészletében legnagyobb számban a vörös-vörösesbarna és a fehér-szürkésfehér, konyhai használatra szánt kerámia fordul elő: fazekak, csuprok, fedők, korsók, kancsók, bögrék, poharak. Kisebb mennyiségben minden ház anyagában található mázas asztali edények, szürke, redukált égetésű, besimított korsók, sárgás terrakotta színű, fényezett kancsók, valamint Ausztriából importált szürke, vastag falú, perembélyeges fazekak (136. kép). Üvegpalackok és poharak is használatban voltak, de ezeknek csak apró töredékei maradtak meg.

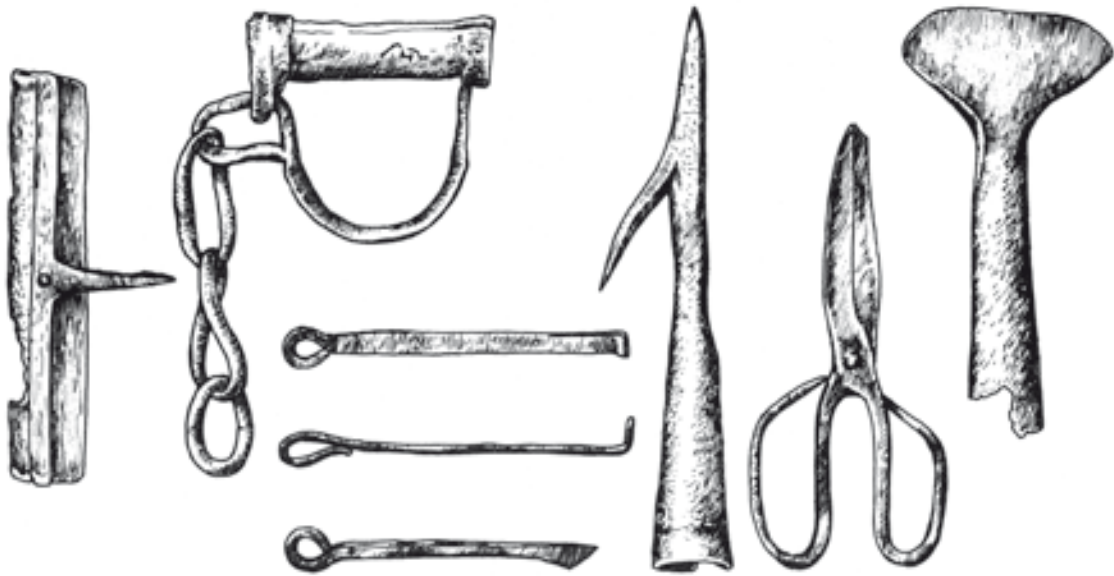
A 15–16. századi kun szállások legkorábbi rétegei legfeljebb a 14. század végére keltezhetők, ezért a régészeti vélemények – az írott forrásokkal összhangban – sokáig ezt tartották a végleges megtelepedés időpontjának. Ma már árnyaltabb a kép, főként Hatházi Gábornak a Fejér megyei Perkátán folytatott kutatásai eredményeképpen. A Hantos-székhez tartozó kun szállás területén az oklevelekben is említett két 15–16. századi kun szálláson kívül ugyanis megtalálták ezek előzményét, egy korábbi, 14. századi szálláshelyet, azt részletes felméréssel és ásatással hitelesítették, és feltárták a szállás temetőjét is. Az oklevelekben *Kethpolkart* („Kétperkáta”) néven szereplő falura 1417-től vannak okleveles adatok, az egyik településhely valószínűleg az 1526-os török hadjárat következtében pusztult el, a másikat pedig 1541–1543 körül hagyja el a kun lakosság, 1562-től már mindkettő lakatlan pusztá. A két település előzménye, a korai kun szállás nem szerepel az írott forrásokban, lelőhelye a Köhalmi-dűlőben található. Egy Árpád-kori falu helyére települt a 13–14. század fordulóján, és a leletanyag szerint a 14. század

133. kép. Gazdasági eszközök. 1. Sarló, Túrkeve–Móric ház. 2. Ló lábközépcsontjából készített ár. Szentkirály. 3. Ló radiusából készített, farúdra szerelhető, kihegyezett csonteszköz. Szentkirály (Dékány Ágoston rajza) / Fig. 133. Farming tools. 1. Sickle, Túrkeve–Móric, House 2. Awl made of the metatarsus of a horse. Szentkirály. 3. Pointed bone tool attachable to a wooden rod, made of the radius of a horse. Szentkirály (drawn by Ágoston Dékány)

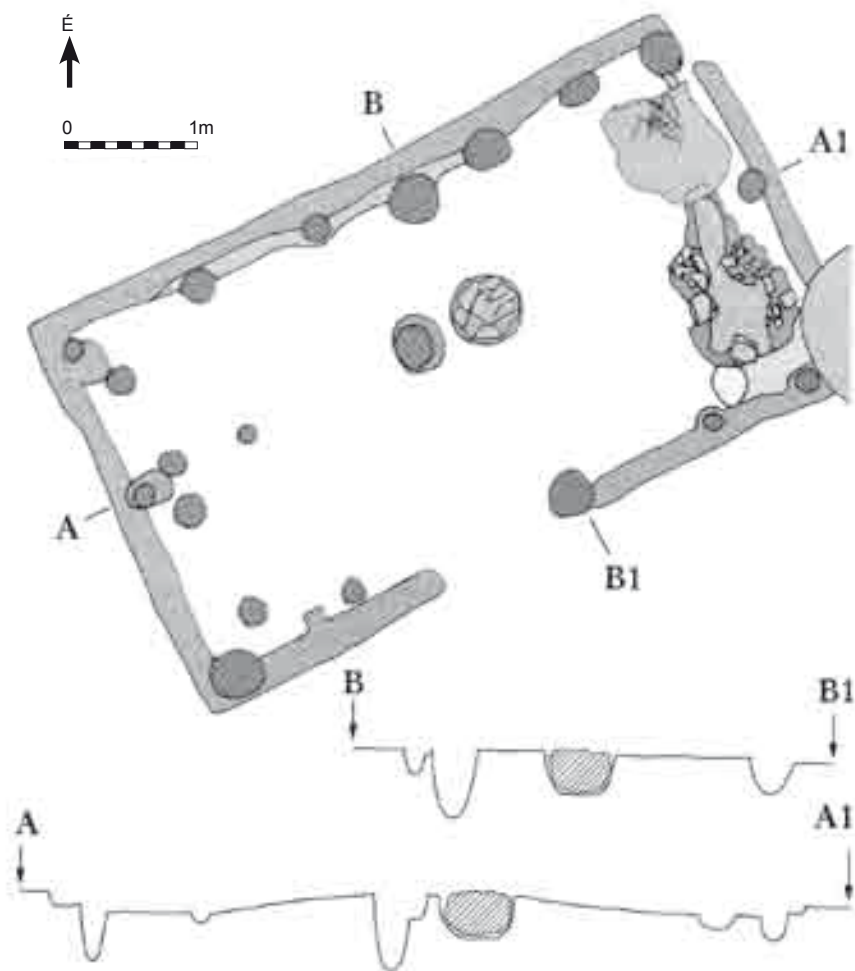
134. kép. Csontkorcsolyák. Szentkirály (Papp Tibor felvétele) / Fig. 134. Bone skates. Szentkirály (photo by Tibor Papp)

135. kép. Állattartással kapcsolatos vaseszközök Kecskemét környéki elpusztult középkori falvak anyagából: a) lóvakaró, b) béklyó, c) béklyókulcsok, d) szénahúzó, e) juhnyíró olló, f) ösztöke (Pálóczi Horváth 1989. nyomán) / Fig. 135. Iron tools connected to livestock rearing from the destroyed medieval villages in the vicinity of Kecskemét: a) horse comb, b) shackles, c) shackle keys, d) hay collector, e) sheep shears, f) goad (after Pálóczi Horváth 1989)

136. kép. Egy 15. századi szentkirályi háztartás (4/a. ház) edényei. Katona József Múzeum, Kecskemét (Kiss Béla felvétele) / Fig. 136. Vessels of a 15th-century household (House 4/a) in Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Béla Kiss)

137. kép. Csengele–Bogárhát, a kun vezéri sír mellett feltárt északi ház alaprajza (Horváth 2001. nyomán) / Fig. 137. Csengele–Bogárhát, plan of the northern house excavated beside the Cuman chiefly burial (after Horváth 2001)

végig állt fenn; ezt a keltezést erősíti a temető leletanyaga is. Az egykori járósíntek a szőlőművelés és a talajerózió következtében nagyrészt megsemmisültek, épületek feltárására ezért nem volt lehetőség, a felszíni nyomok és a leletanyag szóródásának térképen való pontos rögzítésével azonban felismerhető volt a településszerkezet. A két ér által közrezárt löszháton utcás-soros település képe rajzolódott ki mintegy 900 m hosszan, a feltételezett utca mentén 25 elkülöníthető házhellyel (belső telekkel). A beltelkek szélessége 45–130 m között szóródik, átlagosan kb. 70 m. Ez a laza településszerkezet hasonló Móric és Szentkirály településképehez. A perkátai feltárás adatai bizonyítják, hogy már a 13. század végén megszilárdultak egyes kun települések, másrészt a régészeti adatok segítségével a Hantos-széki kunok betelepülését is sokkal korábbra lehetett keltezni, a korábbi vélemények szerint ugyanis erre csak a 14. század közepe táján került sor. A település rendezett, szabályos telekosztásra valló alaprajzát azzal magyarázzuk, hogy az áttelepülés a Duna–Tisza közéről a jobbágytelek-rendszer kialakulása idején történt, s az új lakóhely kijelölésénél már figyelembe vették ezt a rendszert.

Mindaddig egyik régészeti megkutatott kun településen sem sikerült azonban a beköltözés utáni első egy-két generáció objektumaira vagy rétegeire rábukkanni. Kunoknak tulajdonítható korai épületek meglepő módon nem településen, hanem temetkezési helyen kerültek elő. Csengele–Bogárháton a kun vezéri sír közelében két faszervezetű ház nyomait tárta fel Horváth Ferenc (137. kép). A meghatározás nehézségei és az összefüggések megértése miatt az ásátásnak ezt a részét szükséges röviden ismertetni. A helyszín közvetlenül az Árpád-kori templom és temető melletti terület, később a kun szállás népe is ide temetkezett. A kun vezér sírját a templomot körülvevő hármaskörök – tulajdonképpen erősítést

képező sánc és paliszád maradványa – középső árkánál ásták meg. A templom körüli erődítést a tatárjárás idején építhették, a kun vezér temetésekor (1250 körül) már nem volt használatban, árka nagyrészt betemetődött. A sírgödör szélétől néhány cm-re újabb körárok került elő, mely későbbi a templom erődítésénél és feltehetően a kun sírnál is, ez egy kb. 50 m átmérőjű területet övező kerítésfal alapozása. Ezen a kerítésen belül tárták fel a szóban forgó két, téglalap alakú épületet. A 112. számú 3×5,40 m, a falak helyét alapozásárok és azon belül cölöplyukak sora jelzi, a tető ágasfás-szelemenés szerkezetű volt, egyik sarkában kemence foglalt helyet, alján egy kutya csontváza feküdt. Az ásató boronafalú épületnek határozta meg. A 167. számú épület 3,40×6 m, az alapozásárok kiképzése alapján falait vízszintesen élükkel egymás fölé fektetett, bárdolt pallók alkották, egyik sarkában nyílt tűzhely volt, benne égett állatsontokkal. Az épületeket korhatározó leletek híján nehéz keltezni, annyi látszik biztosnak, hogy a 13. század közepe után készültek, amennyiben egykorúak a kerítésfallal. Ami az épületek rendeltetését illeti, Horváth Ferenc ezeket a kunoknál és más steppei népeknél is említett, ún. halotti házaknak tartja, ahol állatáldozatokat mutattak be, a kerítéssel körülvett területet pedig pogány kultushelynek a később a kun közösség által is használt temető körzetében.

Úgy gondoljuk, Horváth Ferenc szellemes gondolatmenete csak az egyik lehetséges megoldás. A rendkívül szakszerű feltárás ellenére túl sok a bizonytalansági tényező ahhoz, hogy a rekonstrukció egyértelműen elfogadható legyen (pl. nincs rétegtani bizonyíték és keltező lelet). A két rejtélyes épület feltehetően későbbi a kun vezér sírjánál, tehát nem lehet az ő számára épített „halott háza”, márpedig a hozott keleti analógiák azt kívánják meg. Építéstechnikai szempontból elképzelhető, hogy a két házat kunok építették, mivel a kunok már a steppén is ismerték a faépítkezés módszereit. Az első épületet (112. sz. objektum) nem tartjuk boronaháznak, mivel nem felel meg a boronaeépítkezés vagy a talpgerendás ház követelményeinek, ott ugyanis a talaj és a legalsó gerenda között szükséges valamilyen szigetelőréteg, hogy a fa ne rothadjon el a talaj nedvességének hatására; rendszerint kő aljzatot szoktak lefektetni az igen vaskos gerendák alá, legalább a sarkoknál. Azonkívül a boronafalak a sarkokon túlnyúlnak, és szükségtelenek a fal melletti faoszlopok. Az alapárok túl keskeny (25–30 cm). Szentkirályon a 15–16. századi 4–4/a. ház mellett feltártunk egy hasonló méretű, 5×3,80 m-es épületet (2. sz. gazdasági épület), ennek szintén 25–30 cm széles, sekély alapárkában és az árok mellett cölöp- és karólyukak voltak. Sártapasztásnak itt sem találtuk nyomát. Az árokba valószínűleg nádból készült falazatot állítottak és ezt a karókhoz rögzítették, mint a karámfalak esetében. Ezt a faltechnikát tartjuk valószínűnek a csengelei épületnél is.

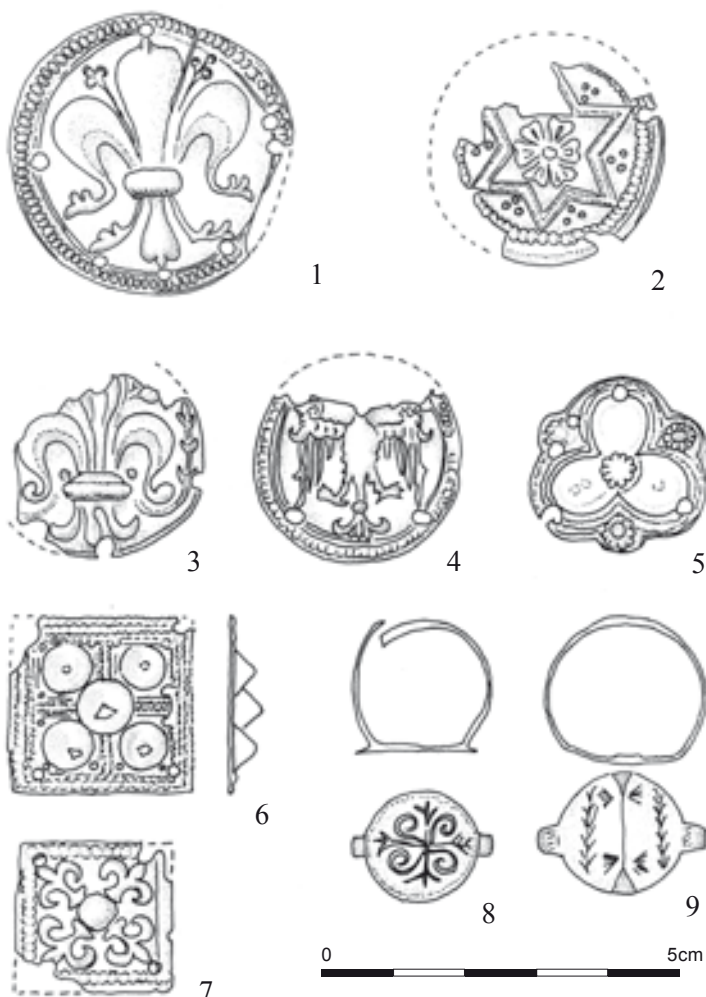
A kun szállástemetők kutatásában hasonló történeti kérdések merülnek fel, mint a településeknél. Mikor létesültek ezek a temetők, hol kereshetők a köznép korai, 13. századi sírjai? Hogyan és mikor következett be a pogány hagyományok feladása? A 15–16. századi állandó települések temetői – mint a korabeli Magyarországon mindenütt – a templomok körül terülnek el. Ilyen helyeken a korai sírok kutatási lehetőségeit erősen korlátozza, hogy az évszázadokon keresztül kis helyen összezsúfolódó temetkezések során éppen a korai sírrétegek pusztulnak el a legnagyobb mértékben, a sírok nagy része pedig a keresztény temetési szokások miatt leletszegény, gyakran melléklet nélküli, ezért nehezen keltezhető. Márpedig az előzetes feltevések szerint a kun közösségek a szállások megszilárdulása előtt is ugyanezeket a temetőket használhatták, ugyanis az avar vagy honfoglaló magyar temetőkhöz hasonló pogány kun sírmezőket nem ismerünk.

A szállástemetőknek a megtelepedés helye és a templomokhoz való viszonya szerint két fő típusát különböztethetjük meg. Egyes közösségek a tatárjáráskor elpusztult Árpád-kori falvak templomai mellé kezdtek temetkezni, esetenként már a 13. század második felében (Öttömös–Templomhegy, Csengele–Bogárhát, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta–Kőhalmi-dűlő), mivel maga a szállás is ugyanezen a helyen létesült. Ilyen esetekben nem mindig lehet szétválasztani az Árpád-kori magyar és az odatelepült kun népesség sírjait, különösen nem a melléklet nélküli temetkezéseket.

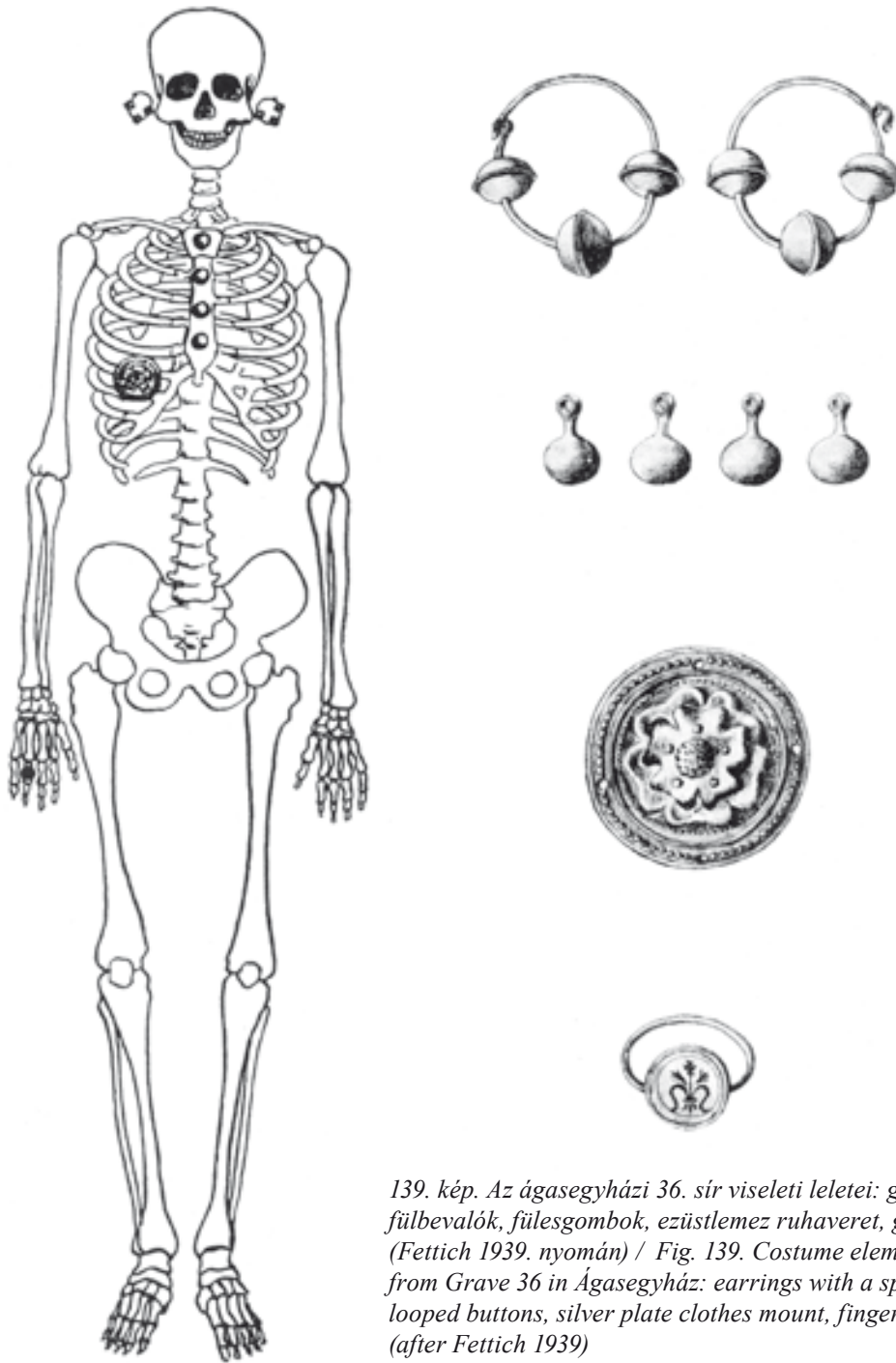
A szállástemetők másik csoportja pusztá dombon létesült, ahol nincsenek Árpád-kori előzmények. Ezek megnyitásukkor még pogány temetők lehettek, területükön később, a 14. század végén vagy a 15. században épült fel a templom (Kolbázzsállás, Mizse). Előfordul, hogy a temetkezések is későn, a templomépítéssel egy időben kezdődnek, ilyen esetben a szállás lakosságának valahol másutt volt egy előző településhelye (Móric). Az új templomok felépülése a plébániák kialakulásával is kapcsolatban lehet, és egyúttal a 14. század közepén induló újabb térítési hullámnak is következménye. 1348-ban a Ferenc-rendi minorita szerzetesek kaptak megbízatást a pápától a kunok és a jászok közötti térítő munkára, de még a század utolsó éveiben is előfordult, hogy költözködő életmódjukat makacsul folytató híveiket követve, szállásról szállásra járva látták el lelkészi feladataikat. A ferences térítés korszakához köthetők a Kunságban a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű, támpilléres gótikus templomok.

A szállástemetők kutatása tehát fontos lehet a megtelepedés kérdésének és a kun társadalom átalakulásának vizsgálatában is. Az eddig feltárt temetők rövid áttekintése után látni fogjuk, hogy mennyire különböző mértékig hasznosíthatók az egyes ásatások információi.

A 20. század első felében több helyen történt ásatás középkori kun falvak templom körüli temetőiben. A Kiskunságban Móra Ferenc 1905–1906-ban Öttömös–Fürtön járás határrészen, a Templomhegyen tárta fel egy Nagy Lajos pénzeivel keltezett temetőrész 75 sírját (138. kép). Szabó Kálmán és Papp László a két világháború között Kecskemét környékén végzett középkori faluásatásaik során több kun szállás temetőjében is végeztek ásatást. Szabó Kálmán ezek közül 14. századinak tartja

138. kép. Ezüst ruhadíszek és gyűrűk az öttömösi szállástemetőből (a szerző rajza)
/ Fig. 138. Silver costume decoration and rings from the permanent cemetery in Öttömös (drawn by the author)

139. kép. Az ágasegyházi 36. sír viseleti leletei: gömbös fülbevalók, fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyűrű (Fettich 1939. nyomán) / Fig. 139. Costume elements from Grave 36 in Ágasegyház: earrings with a sphere, looped buttons, silver plate clothes mount, finger ring (after Fettich 1939)

Szabadszállás–Aranyegyháza és Ágasegyháza temetőjét, mivel a sírokat Nagy Lajos, Mária és Zsigmond pénzei keltezik (139. kép). A leletanyag alapján Bócsa, Bene, Kerekegyháza, Lajos, Mizse lelőhelyekről is említ 14. századi sírokat, de ugyanezekben a temetőkben feltárt 15–16. századi sírokat is tárgyal. Egyik temető feltárása sem teljes, és megfelelő dokumentáció sem áll rendelkezésünkre, ezért nem tudhatjuk, hogy mikor nyitották meg ezeket a temetőket, volt-e 13. századi periódusuk, de a 14. századi sírrétegek meglétét nincs okunk kétségbe vonni. A Kecskemét környéki ásatások viselettörténeti eredményei jelentősek, máig kitűnő összehasonlítható anyagot jelentenek a korszak régészetében. Már

ezekben a temetőben is megfigyeltek néhány, kunokra jellemző pogány szokást. Az öttömösi temetőben öt női sírban találtak tojást, ami a termékenység-varázslatból eredő babonás szokás meglétét bizonyítja; a 28. sírban kosfej volt, állatáldozat emléke. Az aranyegyházi temető VII., XVI. és XXXIV. sírjában bőrkeretbe foglalt kerek üvegtükröt tártak fel a csontváz mellrészén, ezeket valószínűleg rontás elhárító céllal viselték. A tükörnek a babonás hiedelmek szerint gonosz szellemeket elriasztó, mágikus szerepe volt.

A Nagykunságban Györffy István a Karcag határában általa felkutatott késő középkori kun szállásoknál kezdeményezett antropológiai célú ásatásokat, a régi kun embertani típusok megállapítására. 1923-ban Bartucz Lajos antropológussal Ködszállás templománál a temetőben 20 koponyát és 5 csontvázat tártak fel, 1926-ban Orgondaszentmiklós templomdombján, a templom körüli temetőben folytattak ásatásokat. Ezekben a lelőhelyeken azonban nem végeztek semmiféle régészeti rétegtani megfigyelést, a feltárt sírok helyzetéről, összefüggéseiről, keltezéséről sincsenek adataink. Az egyetlen eredménynek az számít, hogy eredménynek számít, hogy az orgondaszentmiklói temető leletei is – a Kecskemét környéki ásatások gazdag leletanyaga mellett – a késő középkori falusi kultúra elsőként közölt emlékei közé tartoznak.

Méri István 1948–1949-ben végzett nagykunsági kutatási programja hozott régészeti és történetileg egyaránt jobban értékelhető eredményeket. Túrkeve–Móric 15–16. századi kun faluban Méri a lakóházakon kívül a templomot is feltárta, és a szentély mellett délre 39 sírt, ami a temetőnek csak kis részét képezi. A településnek nincs Árpád-kori előzménye, és a 14. század végénél korábbi objektumok sem a településen, sem a temetőben nem kerültek elő. Ez a temető – a település lakóházaihoz hasonlóan – a magyar társadalomba már betagoledott, kereszténnyé vált kunok emléke.

A 20. század utolsó harmadában több jelentős feltárássra került sor. Selmeczi László Karcag határában Asszonyszállás és Orgondaszentmiklós kun szállások templom körüli temetőjében végzett kutatásokat 1968 és 1979 között. Asszonyszálláson a falu Zsigmond-kori templomát és a temető 303 sírját tárták fel. A templomot a már meglévő szállástemetőben építették fel, de korábban is állt már egy Árpád-kori templom a lelőhelyen. Orgondaszentmiklós temploma még a tatárjárás előtt épült, körülötte a temető 505 sírját tárták fel, előkerültek a 13. századra keltezhető leletek is. A 41. sír lemezgömbös fülbevalója a kunok keletről hozott, saját viseleti anyagához tartozik (140. kép). Az 1. sír *Agnus Dei* (Isten Báránya) ábrázolású ezüst gyűrűjét Selmeczi szintén 13. századnak tartja, bár kísérő leleteik 14–15. századiak. Mindkét temetőben kimutatható a pogány szokások továbbélése. Az orgondaszentmiklói temetőben a steppei hagyományok közé sorolható a sírgödör lefedése deszkákkal (40. sír), amit az írott források is említnek a kunoknál, és a nádból szőtt halotti lepedők használata (231., 302. sír), amire a Donyec vidékéről vannak adatok. Pogány hiedelmekre visszavezethető az ártó szellemeket elriasztó, éles vastárgyak sírba tétele: a 42. sírban hosszú vaskés volt a váz alatt, a koporsó alján, a 375. sírban nyugvó halott mellkasára egy szekercét helyeztek, a 379.

140. kép. Felhúzott lemezgömbös fülbevaló a karcag–orgondaszentmiklói szállástemetőből. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kónya Kálmán felvétele) / Fig. 140. Earring with threaded sheet spheres from the cemetery of Karcag–Orgondaszentmiklós. Damjanich János Museum, Szolnok (photo by Kálmán Kónya)

sírban borotvakés volt a koponya alatt. Az állatáldozat maradványaként értékelhetők a sírokba helyezett állatsontok: az orgondaszentmiklósi temető 478. sírjában és az asszonyszállási temető 167. és 170. sírjában lófog került elő. Az 59. sírban üvegtükör maradványa volt. Orgondaszentmiklóson 31 sírban figyelték meg, hogy hamuval és faszénnel szórták be a sírgödörök fenekét még a temetést megelőzően, ennek szintén rontás elhárító szerepe lehetett. Ezt a szokást Öttömösön és Csengelén is megfigyelték. Mindkét temetőben több sírban került elő ürömvirág, mindig a koponya alatt, feltehetően a fejpárnába téve (Asszonyszállás 56., 193., 273. sír, Orgondaszentmiklós 127., 211., 486. sír). Az ürömnek (*Artemisia abrotanum* L.) a régiak gyógyhatást és bajelhárító képességet tulajdonítottak. Selmeczi a 16. századi reformátusok temetési szokásainak leírásában találta meg, hogy a halott fejpárnájába jószagú füveket, üröm- („istenfa”) vagy székfűcsokrot volt szokás tenni, így ezeket a sírokat a reformáció korára keltezi. Mégis lehetséges, hogy a szokásnak köze van a kunok régi hiedelmeihez. Az óorosz évkönyvek feljegyeztek egy legendás történetet arról, hogy a Grúziába költözött Otrók kánt a testvére, Szircsan hogyan hívta vissza szülőföldjükre. Elküldte hozzá énekmondóját azzal, hogy daloljon neki polovec éneket, és vigyen neki ürömfüvet, hogy megszagolja, ha nem akarna visszatérni. Otrók nem hallgatta meg a dalt, de amikor megszagolta az ürömfüvet, könnyekben tört ki, és így szólt: „Jobb, ha valaki csontjai saját földjében nyugszanak, mintha külhonban szerez hírnevet.” És visszatért saját földjére (Kovács Szilvia nyomán idéztük a történetet). Az ürömfű a steppei szülőföld illatát hozta Grúziába Otroknak.

Csengele–Bogárháton Árpád-kori templomot, belsejében és mellette 37 sírt tárt fel Horváth Ferenc 1975-ben. A patkóíves szentélyű templom a 11. század végén vagy a 12. században épülhetett, a tatárjárás idején pusztult el, majd az ide települő kunok a 13. század végén lényeges átalakítás nélkül újjáépítették, és temetőjüket is itt nyitották meg. A sírokból előkerült viseleti anyag 14–15. századi, kivéve a hajkarikák típusa alapján 13. századra keltezhető 17. sírt. Horváth szerint a tatárjárás előtti sírokból kiforgatott embercsontok a temetőárok melletti osszáriumba kerültek, azonban bizonyára a korai sírretek bolygatott sírjai között is maradt néhány 1241 előtti temetkezés, és talán ehhez a korszakhoz sorolható a 17. sír is. Pogány halottas szokások a csengelei kunoknál is kimutathatók. A Mátyás király pénzével keltezett 31. sírban szarvasmarhacsont és halcsont volt. 9 sírban találtak faszéndarabokat szét-szórta a sírgödör fenekén.

Szentkirályon e sorok írója tárta fel a templom körüli temető 408 sírját. A temetőt az Árpád-kori Szentkirály lakosai nyitották a 11. század végén, és a 13. század közepéig használták. A falu a tatárjáráskor elnéptelenedett, a templom és környéke hosszú ideig lakatlan voltát régészeti rétegek is igazolják. Az ide települő kunok a 14. század második felében nyitottak temetőt ugyanezen a helyen, a templom körül. A temető Árpád-kori magyar periódusának sírjait az esetek többségében szét lehet választani a késő középkori temetkezésektől, melyek legkorábbi, 14. századi rétegeire csak néhány szórvány lelet utal. A korai sírretek megmaradásának rontja az esélyét, hogy a templom mellett kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a 18. századig folytatódott a temetkezés. A 15–16. századi sírok viseleti tárgyai rendszerint egyszerű ruházati tartozékok (ruhakapcsok, gombok), egyetlen díszes viseleti tárgy a fiatal lányok öltözékéhez tartozó párta, melynek különféle típusait tártuk fel. Ebből a korszakból ismerünk egyszerű textilszalagból álló, rézhuzal spirállal díszített, gyöngyökkel kivarrott virágmintás pártát (266. sír). Gyakoribbak az összetett szerkezetű, textilgömbökből álló párták, melyeket textillel bevont fakéreg alapra szereltek, a gömböcskébe textilszállal sodrott rézdróttal islógokat (apró, csillogó fémkorongokat) fűztek, a gömbök mentén színes üvegyöngyökből összeállított gyöngysor díszítés volt, a párta szegélyét paszománnyal díszítették (34/II. sír, 40/II. sír, 43/I. sír, 293. sír) (*141. kép*). Ez utóbbi típus más korabeli temetőkben is előfordul, a 16–17. századi reneszánsz jellegű magyar viseletbe illeszkedik, hasonló a 18–19. századi kecskeméti gyöngyös pártához. A kunsági népi viselet tartozéka a 14. sír nemezsüveg maradványa. A 397. sírban nyugvó halottra egy törött pengéjű kovácsoltvas ásót fektettek, mely az ártó szellemek ellen volt hivatva megvédeni az elhunytat. Történeti és néprajzi érdekesség, hogy a templom mellett a falu török kori pusztulása után (a 16–17. század fordulóján) is folytatódott a

141. kép. Párta maradványai a szentkirályi templom körüli temető 293. sírjából. Katona József Múzeum, Kecskemét (Csecsetka Ferenc felvétele) / Fig. 141. Remains of a coronet from Grave 293 of the churchyard in Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Ferenc Csecsetka)

temetkezés, sőt még a 18. században kialakuló tanyavilág lakói közül is sokan ide temetkeztek. A temetőnek ebből a kora újkori rétegeből a népi vallásosság értékes emlékei kerültek elő. Több sírban tártunk fel fagyöngyökből fűzött olvasót, a rajta függő, öntött bronz keresztet Krisztus ábrázolásával, az egyik példány hátlapján Szűz Mária ábrázolása volt (25, 29. sír) (142. kép). A 311. sírban a koporsó tetejére egy falécből készült, lapolással összeerősített, 108 cm hosszú, 26 cm széles keresztet helyeztek. A legkésőbbi sírrétegben festett koporsókat lehetett megfigyelni.

Mindezeket a lelőhelyeken, ahol a kun lakosság egy elpusztult Árpád-kori falu templomához temetkezett, a korai rétegbe tartozó sírokról nehéz megállapítani, hogy a tatárjárás előtti magyar vagy a tatárjárás utáni kun közösség temetőjéhez tartoznak, valamint a leletszegénység és a korhatározó leletek ritkasága miatt azt is, hogy a kunok mikor nyitották meg temetőjüket. A melléklet nélküli, szegény temetkezések már a dél-oroszországi kunoknál is gyakoriak voltak. Ugyanakkor a kun szállástemetők 14–15. századi sírjai mellékletekben gazdagabbak, mint a korabeli magyar temetők.

Perkáta–Kőhalmi-dűlőben 1986–1988-ban Hatházi Gábor feltárta a 14. századi kun szállás temetőjét, amely szintén egy elhagyott Árpád-kori templom körül létesült. A temető 291 sírját sikerült szétválasztani korszakok szerint: 124 sír tartozik a kun szálláshoz, 99 sír az Árpád-kori magyar népesség hagyatéka. A fennmaradó sírok kora nem meghatározható, illetve néhány sír a kora újkorból származik. A kun temető jól keltezhető: megnyitásának időpontja a népesség dunántúli áttelepülésére, a 13. század végére tehető, felhagyása az I. Lajos király utáni uralkodók pénzeinek és a 15. századra keltezhető sírleleteknek a hiányából kikövetkeztetve a 14. század végén történt. Az antropológiai vizsgálatok szerint a Perkátán eltemetett kunok az alacsony termetű, rövid fejű europa-mongolid típusúhoz sorolhatók. A 13. század végétől templom köré temetkező közösség minden bizonnyal már keresztény volt, temetkezési szokásaikon és viseletükön mégis jól lemérhető a hagyományos szokások és hiedelmek továbbélése. A temető viseleti vonatkozásai az előző fejezetekben már bemutatásra kerültek, itt csak emlékeztetésképpen utalunk a keleti elemekre (süveg, kaftán, tarsoly), s hogy a magyarországi készítésű, vidéki piacokon beszerezhető ékszereket, ruházati tartozékokat ilyen öltözéken alkalmazták. A hétköznapi használati eszközök (kések, tűtartók, árak, tűzszerszám stb.) gyakori sírba tétele is hagyományos

142. kép. Olvasó keresztje a szentkirályi templom körüli temető 29. sírjából. Magyar Nemzeti Múzeum (Papp Tibor felvétele) / Fig. 142. Crucifix of a rosary from Grave 29 of the churchyard in Szentkirály. Katona József Múzeum, Kecskemét (photo by Tibor Papp)

„pogány” gondolkodásra vall, hiszen ezekre a tárgyakra szükség lehet a másvilágon. Különböző szúró-vágó eszközt (kés, borotva, ár, tör) 16 sírban, a sírok 13%-ában találtak, ehhez hasonló arányban voltak kések az öttömösi temetőben (12%). Az amulettként nyakba fűzve viselt állatsontok pogány szokásként értékelhetők: kutya- és farkasfog, sertésagyar, valamint tornyoscsiga került elő, ezeknek – a gyöngyökkel együtt – bajelhárító szerepük lehetett. A halottnak adott – alkalmasint már csak jelképes – ételmellékletnek tarthatók a sírba tett állatsontok, amelyekre más kun temetőkhöz hasonlóan Perkátán is volt példa: ló lábközépcsont a 68. sírban és juh medencecsont a 141. sírban. Gyakoriak a koporsós temetkezések; kivétel nélkül szögekkel összeerősített deszkakoporsókat használtak (22 sír). A koporsóban történő temetkezés a dél-oroszországi kunoknál is elterjedt volt, tehát ez nem tekinthető új szokásnak, legfeljebb a szög és vasalás nélküli fakéreg koporsók lehettek eleinte gyakoribbak, egyes szállástemetőkben is ilyenek nyomait tárták fel (Csengele, Orgondaszentmiklós, Szentkirály). A téglalap vagy trapéz alakú, szögelt, vaspántos koporsók használatát a kunok az alföldi magyarságtól vették át. Legkorábbi ilyen emlékünkhöz a 13. század második felében Csólyospusztán eltemetett előkelő kun harcos gótikus vasalásokkal erősített, trapéz alakú koporsója, amely már magyar készítménynek tartható.

A 14. század elejétől a kun társadalom vezető rétege, az országos nemesekéhez hasonló jogállásra törekvő szálláskapitányok (*capitaneus*) és nemzetségfők (*comes*) is a szállástemetőkbe temetkeztek, bizonyára a templomok belsejébe. Hatházi Gábor értelmezése szerint a temetők viseleti tárgyokban, ékszerekben viszonylag gazdag sírjai nem köthetők ehhez az előkelő réteghez, hiszen ezek a mellékek elég szerény értéket képviselnek, hanem a szabad köznép egy ideig még katonáskodó, vagyonos felső rétegének a hagyatékát jelentik.

A Kunság lakossága csak a 15. században vált végleg kereszténnyé. A térítést akadályozó tényezők között az ősi pogány hit elemeinek szívós továbbélésén kívül a már működő egyházak papjainak magatartását is meg kell említenünk: frissen megkeresztelkedett híveiket nyomban kényszeríteni akarták a tized fizetésére, és járandóságait félve a minorita szerzeteseket is megpróbálták kiüldözni a területükről. 1328-ban a pápának kellett közbelépnie, hogy a magyar főpapok ne adóztassák meg az éppen megtért pogányokat és eretnekeket, valószínűleg ezért nem kerültek be a kun és jász egyházak a pápai tizedjegyzékbe. Egy 1351-ben kiadott pápai bulla abban a kedvezményben részesítette az áttérő jászokat, kunokat és tatárokat, hogy tized helyett harmincadot fizessenek az érseknek vagy a megyés püspöknek. Györffy István a katolikus egyháznak a térítés érdekében kifejtett több évszázados nyomásában és az egyházi magatartásában látta a reformáció gyors térhódításának döntő okát a kun és jász lakosság körében. Később, az ellenreformáció idején is csak a jászokat tudta újra megnyerni az egyház a katolikus hitnek.

A kun nyelvet még értő nép számára a reformáció felvétele után, feltehetőleg a 16. század második felében, Máté evangéliuma nyomán készült el a Miatyánk kun fordítása, a lejegyzés azonban a 18. század közepén történt, amikor a kunok már elmagyarosodtak, nyelvüket nem beszélték, és a szöveg addigra erősen torzult. A mintegy 80 ismert változat közül Mándoky Kongur István turkológus az 1745-ben lejegyzett Varró-féle változatot elemezte, és az eredeti kun hangalakot helyreállította. A szöveg értelemszerűen tördelt változatát (I.), helyreállított kun hangalakját (II.) és fordítását (III.) az ő munkája nyomán közöljük:

I.

Bezén attamaz kenze kikte
szénlészen szen ádon
dösön szen küklön
nitziégen gerde ali kékte
bezén akomozne oknémezne ber gézge pibütör küngön
il bézen ménemezne neszem bezdede jermez bezge utro gergenge
iltme bezne ol gyamanga
kútkor bezne al gyamanna
szen borszony bo kacsalli bó tson igyi tengere
ammen.

II.

Bizij atamiz kim-sij kökte
sentlensin seniġ adij
düšsün seniġ köñlün
nečik kim ĵerde alay kökte
bizij ekmegimizni ber bizge büt-bütün künde
ilt bizij minimizni
nečik kim biz de iyermiz bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol ĵamanga
qutqar bizni ol ĵamannan
sen barsiġ bu küčli bu čin iygi teġri amen.

III.

Mi atyánk, ki vagy a mennyben (égben),
szenteltessék meg a te neved,
szálljon le [közénk] a te akaratod,
ugyanúgy a földön, ahogy az égben;
a mi kenyérünket add meg nekünk minden nap;
vidd el a mi bűnünket,
amiképpen mi is megbocsátunk az ellenünk jövőnek;
ne vigyél minket a rosszba,
szabadíts meg minket a rossztól (gonosztól);
te vagy ez az erős, igazságos jó Isten. Ámen.
(Mándoky Kongur István nyomán)

11. A JÁSZOK MAGYARORSZÁGON

A jászok neve és eredete. A kaukázusi jászok megjelenése a steppén. Jászok a kun törzsszövetségben. Jászok a Balkán-félszigeten és a Bizánci Birodalomban. Hogyan és mikor költöztek be a jászok Magyarországra? A pilisi jászok. Jász szállások a Zagyva és Tarna völgyében. A jászok kiváltságai. A székek kialakulása. Gazdálkodás. A jász nyelv és kultúra emlékei: a Jász Szójegyzék, személynevek. A jász nagycsaládi rendszer. A Jászság régészeti kutatásának eredményei.

A kunokhoz hasonlóan a jászokat is a mongol hódítás sodorta el előző hazájukból, bár betelepedésük időpontjáról és körülményeiről hallgatnak a források. Egyik feltevés szerint a kunokkal együtt költöztek be Magyarországra, mint a kunok katonai segédnépe; ez magyarázatként szolgálhatna a magyar források hosszú hallgatására, hiszen így közjogi helyzetük külön rendezésére sokáig nem volt szükség. Az 1279. augusztus 10-én kiadott, ún. kun törvényben a hét kun nemzetség szállásterületének felsorolásában a későbbi adatokból ismert jászok lakta vidékek (Zagyva–Tarna völgye, Pilis hegység) nem szerepelnek, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy ez a cikkely a jászokra is vonatkozott volna. A kelet-európai steppén a kun törzsszövetség keretében valóban élt egy jelentős jász etnikai csoport, a kunok számára bizonyára katonai segédnép. A mongol hadjáratok, a kun törzsszövetség széthullása, a lakosság menekülése idején centrifugális jelenségek tapasztalhatók, egyes kun törzsek és törzsfők önállósulnak, tehát ekkor etnikai különbözőségük miatt a jászok is minél hamarabb szabadulni akartak volna az alávetettségből. Másik magyarázat szerint a jászok a kunoktól függetlenül költöztek be valamikor a 13. század második felében, feltehetően a Balkánról vagy Moldvából. Ennek a magyarázatnak is van létjogosultsága, mivel a tatárjárás után Moldvában és Havasalföldön is számottevő jász népesség található (Jászvásár/Iasi neve a mai napig erre emlékeztet), innen telepítette át őket a bizánci császár 1283 körül a birodalom határainak védelmére.

A jászsági régészeti kutatások bizonyították, hogy ott már a 13. század közepén megjelenik az újonnan betelepült jász lakosság, a jászok – vagy legalábbis egy jelentős csoportjuk – korai beköltözéséhez tehát nem férhet kétség, és ez a kunokkal egy időben történhetett. Mindamellett arra nincs bizonyíték, hogy Magyarországon a jászok a kun társadalomba betagozódtak katonai segédnépként a kunok egyik nemzetségét alkották volna, holott az elmúlt időszakban a kutatók többsége – köztük e sorok írója is – ezt a feltevést elfogadta. A kun és jász társadalom kezdettől összefonódott, közös sorsuk mellett szokták felhozni, hogy a 14. századtól a jászok a kunokhoz hasonló kiváltságokat élvező, a királynak könnyűlovas katonai szolgálattal tartozó, „pogány” népként szerepelnek. Közös jász-kun kiváltságlevelet azonban nem ismerünk, a középkor folyamán mindkét etnikum külön-külön kapott bizonyos kiváltságokat, melyek nem is mindig vonatkoztak mindenkire az adott népcsoporton belül. Az 1279-i kun törvény alapján nem mutathatók be a 13. századi jász társadalmi viszonyok, mivel sem a jász népnév, sem jász főember nem szerepel benne, legfeljebb megkötésekkel analógiaként használható a szöveg. Látható, hogy a sok új kutatási eredmény ellenére a jászok történetének számos homályos pontja van, ezeknek egyes részleteire az alábbiakban még visszatérünk.

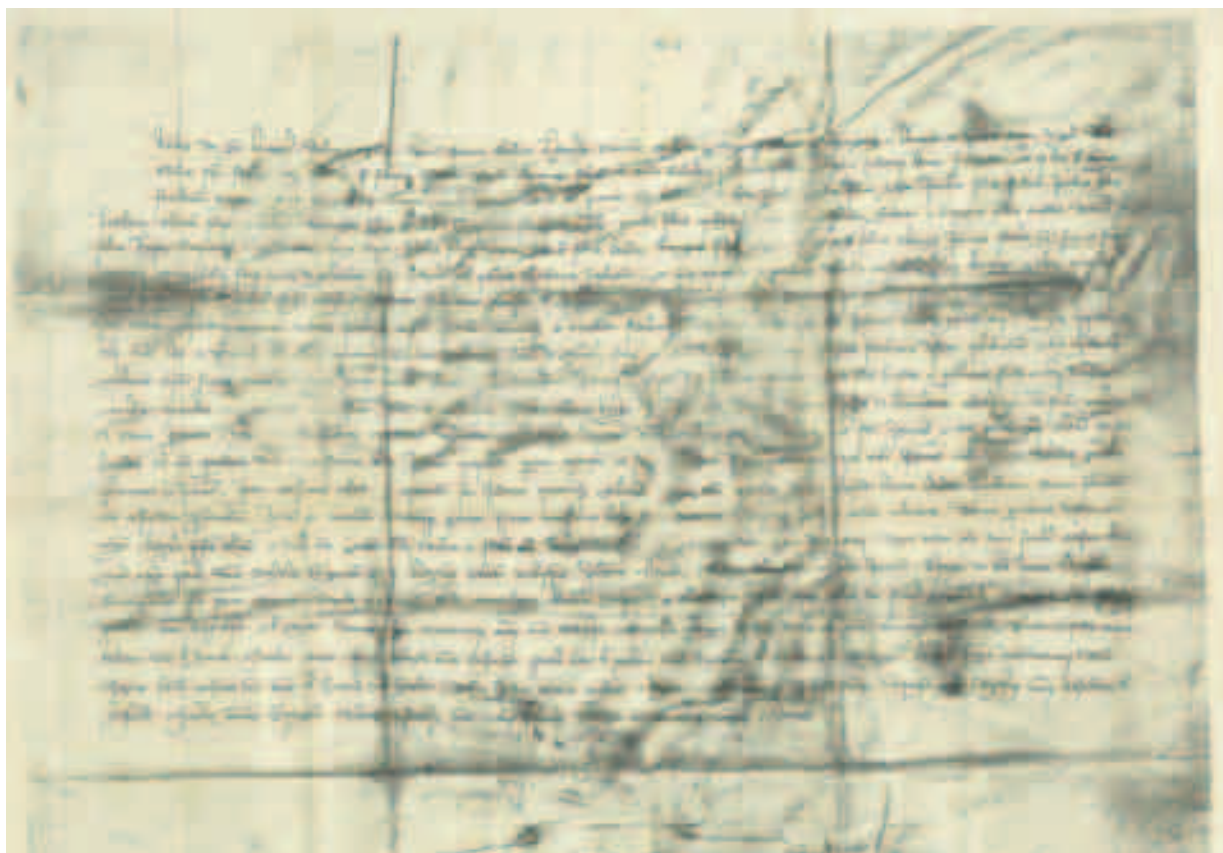
A jász népnevet régebben tévesen azonosították a római császárkorban az Alföldön élő, szintén iráni eredetű szarmata jazigok nevével, illetőleg egyesek tudálékos módon a magyar újász szóból magyarázták. Melich János fejtette ki, hogy a *jász* szó a magyarba orosz és/vagy délszláv közvetítéssel került, az *ász* népnévből származik, amelyre az oszétok neve is visszavezethető. A fennmaradt nyelvemlékek (személynevek, köznevek) vizsgálata egyértelműen arra vall, hogy a jászok a régi kaukázusi alánhoz, illetve a mai oszétokhoz közelálló iráni nyelven beszéltek.

A latin nyelvű források 1350-től három és fél évszázadon keresztül a jászokat következetesen filiszteusoknak nevezik (*Philistei seu Jazones*). Az archaizáló bibliai név önmagában nem lenne meglepő, hiszen a középkorban szokás volt a barbár népekre ókori népek nevét vagy bibliai nevet ragasztani, azonban a mai napig nem tudjuk, hogy a magyar okleveles gyakorlat miért ezt a nevet használta a jászokra. A jászoknak történetileg semmi közük nem volt az ókori Palesztina névadó lakóihoz, a filiszteusokhoz. Sokféle kísérlet volt a magyarázatra, ezek többsége teljesen naiv és elfogadhatatlan. A tudományos jellegű magyarázatok közül kettőt említenék. Györffy György arra gondolt, hogy a *philisteus* népnév analóg alapon a *maghribita* 'északnyugat-afrikai' változata, a bibliai filiszteusok őshazáját ugyanis Észak-Afrikában is keresték, ahol viszont a vandál királyság alapításában alánok, a jászok rokonai is részt vettek; az ezeket az alánokat jelölő elnevezést „fordították” volna le a bibliai filiszteusra. Ennek az elképzelésnek gyenge pontja a többszöri áttételes analóg névátvitel, ami nem is igazolható. A 800-900 évvel korábban, 429 és 537 között fennálló vandál királyság maroknyi alán harcosát az észak-afrikaiak már régen elfelejtették, a *Maghreb* 'Nyugat' kifejezést pedig a 7. század végén Észak-Afrika nyugati részét elfoglaló arabok kezdték használni erre a térségre, tehát az ebből képzett *maghribita* jóval korábban ott élő, nem muzulmán népre nem vonatkozhatott. (A rómaiakat vagy a bizánciakat se nevezték utólag magribitáknak, holott a terület egykor birodalmukhoz tartozott.) A másik magyarázatot Vékony Gábor fogalmazta meg. Ő az Árpád-kori Magyarországról a Bizánci Birodalomba a 12. században áttelepített, iráni nyelvű kálizok *xvalis* ~ *chvalis* nevéből indul ki, amelynek a többes számú alakja kelet-iráni nyelvben *xvaelistae* volt. A Balkán-félszigeten szláv nyelvi környezetben (macedón, bolgár) ebből szabályos hangváltozással jöhetett létre a *feliste* alak. Ez a megoldás abban az esetben lenne elképzelhető, ha igazolható lenne, hogy a Balkán-félszigeten élő jászokra használták ezt a népvét, és hogy ezek a jászok települtek be Magyarországra. Láthatjuk, hogy még a tudományos módszerekkel megfogalmazott magyarázatok is feltételezések láncolatára és igen csekély bizonyító anyagra épülnek. Bármi is a filiszteus népnév használatának eredete, a magyar kancellária feltehetően bibliai névként alkalmazta, tudván azt, hogy a jászok vallása különbözik a római kereszténységtől, és így pogánynak vagy eretneknek minősül.

A 14. század elejéig a jászok semmilyen néven nem szerepelnek a forrásokban, ezért is tűnt elfogadható magyarázatnak, hogy a kunok alá tartoztak. Középkori viszonylatban azonban nép saját népnév nélkül nem létezett, ez még a szórvány etnikai elemekre is igaz, ezért is nehezen elképzelhető, hogy mintegy nyolcvan éven keresztül senkinek nem tűnt fel, hogy a kunok között más nyelvű és más viseltű, identitásukat őrző jászok is vannak, és hogy a királyi testőrségben vagy a könnyűlovas kontingensben szolgáló jászok eltúrték volna, hogy őket is *Cumani*-nak nevezzék. Számtalan példát lehet hozni arra, hogy a pontos etnikai megnevezés a személyek és csoportok azonosításának fontos ismérve volt, a későbbiekben. A későbbiekben pedig népnévből a jászoknak még több is jutott. Az ókori jazigok nevét a humanista történetírás vette elő, Petrus Ransanus a magyarok történetéről 1489–1490-ben írott művében azonosítja a jászokat a jazigokkal. Az elnevezés a 17. században a hivatalos iratokba is bekerül, és a 18. század közepén felváltja a filiszteus nevet. Mikoviny Sámuel 1731-ben készített térképén a Jászság *Iazyges* felirattal szerepel. A 19. század elején a Jász Kerület hivatalos neve *Districtus Jazygum*.

A jászok tényleges elődeinek, az ász népnek az eredetére vonatkozólag Czeglédy Károly megállapításait idézzük. Az iráni népek északi ágába tartozó *ász* (*ászi*) törzsek a Kr. e. 2. században a Szir-darja középső folyásától északra nomád birodalmat alkottak, amely a kínai forrásokban Kangkü, a perzsa Avesztában Kangha néven szerepel. A Kr. u. 1. század folyamán Kangkü fennhatósága alá került a Kaukázustól északra elterülő vidék, ahol az ugyancsak iráni nyelven beszélő alán törzsek éltek. Az ezt követő időkben költözhettek alán területre ász törzsek, s a két rokon nyelvű nép lassanként összeötvöződött. Dzsajháni 9. század végi viszonyokat tükröző tudósításában az alánok négy nagy törzse szerepel, ezek közül kettőnek (*duhsz-ász*, *tuval-ász*) nevében fedezhető fel az ász népnév.

A kun-kipcsak törzsszövetség nyugat felé vándorlása idején sodorhatott magával az Amu-darja és a Szir-darja vidékéről az ászoktól származó vagy velük rokon népelemeket, ezek száma azonban nem lehetett jelentős. A kelet-európai steppe középkori története szempontjából sokkal számottevőbb volt a Kaukázus északi előhegyeiben végleg letelepült, fejlett földműveléssel, állattenyésztéssel és kézműves-séggel rendelkező alán-ász népesség, amely a 8–10. században a Kazár Kaganátus kötelékébe tartozott. A kazár birodalom északi részén, a Don–Donyec vidéki ligetes steppén is alán eredetű lakosság telepedt meg, és földműves kultúrájával jelentős mértékben hozzájárult a térség gazdasági fejlődéséhez. A szaltovo–majaki kultúra telepeinek élete ezen a vidéken a 10. század közepén, Szvjatoszláv kijevi fejedelem hadjárata következtében megszakadt, a lakosság további sorsát régészetileg nem tudjuk követni. A steppei alánok földje a 11. század végén a kun törzsszövetség ellenőrzése alá került, s a kölcsönös gazdasági érdekek nomádok és letelepültek között újra a kapcsolatok erősödéséhez vezettek. A 12. század elején már jelentős jász lakosságról tudunk a Donyec vidéki nomád városokban, ahol bizonyára földműveléssel, kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozó réteget alkottak. A magyarországi jászok lehetnek ilyen, huzamosabb ideje a kunok közt élő telepések is, vagy pedig a Kaukázus vidékéről a mongolok első nagy nyugati hadjárata után menekülők közül tevődtek össze. A 13. század első felében a Balkánon folyó hatalmi harcokban bolgár, illetve bizánci szolgálatban is részt vettek jász segédcsapatok.

143. kép. Károly Róbert 1323-i oklevelének facsimile másolata. A király tizennyolc, név szerint megnevezett jász kivesz saját uraik, bizonyos Keverige és fiai joghatósága alól, és szabadságjogokkal ruházza fel őket (Gyárfás 1870–1885. nyomán) / Fig. 143. Facsimile copy of King Caroberto's charter of 1323. The king removed eighteen named Jász archers from the lordship of a certain Keverige and his sons and bestowed new rights upon them (after Gyárfás 1870–1885)

A jász népnév 1318-ban tűnik fel a magyarországi forrásokban, egy rab szolgálólány nemzetiségét jelölő latin melléknévi alakban (*Jazonice*). Egy 1323-i oklevél szolgáltatja az első írott bizonyítékot a jászok tömeges ittlétére (143. kép). 18 név szerint megnevezett jász (*Jazones*) – nyilván a szállások élén álló középréteg képviselői – a maguk és nemzetségbeli rokonaik és társaik nevében ugyanis azzal a kéréssel fordult Károly Róbert királyhoz, hogy vegye ki őket „Keverge fiai és mások” uralma és joghatósága alól, s közvetlenül a király mellett katonáskodó jászok állapotába helyezze át. A király hadi érdemeikre való tekintettel teljesítette kérésüket, és a fent nevezett jászoknak és egész nemzetségüknek azt is megengedte, hogy kapitányt, vagyis bírót ezentúl saját maguk válasszanak, ezzel tehát alsó fokú autonómiában részesültek. Az oklevél szövegéből következik, hogy ugyanezek a jászok egy ideje már Magyarországon éltek, a királyi seregben katonáskodtak, és ezúttal saját uraik, a nemzetségi arisztokrácia fennhatósága alól igyekeztek szabadulni. A régi nemzetségi jogon bíraskodó *Keverge* és fiainak kiléte homályban marad, a név maga a nyelvtudományi vizsgálatok szerint török eredetű (Rásonyi László kéziratos megfejtése: csag. *kävürgä* ’nagy üstdob’). Felmerült egy olyan magyarázat, hogy a jászok ezzel a kiváltságlevéllel akartak szabadulni a kunok uralma alól, azonban ezt azért nem tartjuk valószínűnek, mert ebben az esetben az oklevél *Kevergét* és fiait kunnak nevezte volna, hiszen a hivatalos iratokban az etnikai hovatartozást szokás volt feltüntetni, ahogy hosszú ideig minden kun személy neve mellett szerepel a *Cumanus* etnikai megjelölés. A más forrásban nem említett *Keverge* és fiai ezek szerint ugyanúgy jászok voltak, mint a kiváltságban részesült 18 személy és nemzetségük.

Egy évtized múlva, 1333–1335 között feltűnik a jászok első ismert kapitánya, Sándor (*Sandrini capitanei Jazinorum*). Megtudjuk, hogy az ő szervienese, Székely Pál panaszt tett Külső-Szolnok vármegye ispánjánál egy István nevű kunra, aki tőle holmikát elvett. Jász Sándort (*Sandur Jazonem*, *Jaz Sandur*) 1335-ben két oklevél is említi, ekkor fegyveres szolgálójával Visegrádon, a király környezetében tartózkodott, az országbíró beidézi és megbírságolja, mivel a Szabolcs megyei Lengyel Jánost megtámadták és fenyegették.

Ezek a jászokról szóló első oklevelek nem nevezik meg a bennük szereplő jászok lakhelyét. Korai jász telepek találhatóak Budától északnyugatra, Pilis és Esztergom vármegye határán. 1325-ben említi a Csaba (Piliscsaba) körül lakó jászokat (*Jazones circa Chabam commorantes*), akiket megidéztek a király elé a budai-szigeti (margitszigeti) apácák elleni perben. Tekintettel arra, hogy Csaba 1274-i határjárásában még nincs szó jászokról, ide telepítésük 1274 után történhetett. A jászok itt állandó települést hoztak létre, mely Jászfalu néven 1414-től szerepel a forrásokban, lakosainak nyelvéből készült a 15. század elején a nevezetes jász–latin szójegyzék. A falu a 16. század második felében néptelenedett el, templomát és templom körüli temetőjét a régészeti topográfiai kutatások azonosították. A Pilis hegység nyugati lábánál, Csaba–Csév–Kesztölc körzetében több jász település is volt. 1333-ban az Esztergom megyei Kesztölc határjárásakor megállapították, hogy a határ két bizonyos pontját jászok szántják. A távolabbi környéken, Komárom, Nógrád és Bars vármegyében is kimutathatók jász telepítések, mindez valószínűleg a királyi udvar viszonylagos közelségével magyarázható. Györffy György feltételezi, hogy a Temes és az Al-Duna közötti vidék is a korai jász településhelyek közé tartozott, ennek egyik bizonyítéka, hogy a Krassó megyei Makszond helynév (1370: *Moxond*) az 1323-ban kiváltságot kapott jászok egyikének nevével (*Mokzum*) egyezik. 1391-ben Apáti-szállás (Jászapáti) megosztásáról intézkedik a nádor négy rokon királyi jász között, az egyik jász birtokos ragadványneve Temesvári volt („Temesvárinak mondott Miklós fia Miklós”). Györffy szerint ez is arra vall, hogy ő a Temes vidékről került a Jászságba. Selmeczi László észrevétele valószínűbbnek tűnik: Miklós arról kaphatta megkülönböztető nevét, hogy ő vagy valamelyik felmenője a temesvári királyi várban teljesített szolgálatot. (Az oklevél szövegéből kitűnik, hogy a megkülönböztető név nem apjára, hanem rá vonatkozik.) Tudunk szórványnak tekinthető jász településekről Szilágy, Arad és Krassó-Szörény megyében is.

1365-ben Kont Miklós nádor és kunok bírása az Al-Dunánál fekvő bulgáriai Vidin várát elfoglalta, a várat védő jász harcosokat foglyul ejtette. I. Lajos király ezeket a jászokat családjukkal és minden

vagyonukkal örökös szolgaságra vetve a nádornak és örököseinek adományozza azzal, hogy bárhol letelepítheti őket, s hogy nevezett jászok és utódaik senki másnak nem tartoznak semmiféle adózással vagy szolgáltatással, még a királynak vagy a királynénak sem. Bennük tehát nem kereshetjük a kiváltságos királyi jászok elődeit.

Az elmondottak alapján úgy gondoljuk, hogy a jászok több alkalommal, kisebb csoportokban költöztek be, ez az egyik oka, hogy ennek a forrásokban nem maradt nyoma, mint ahogy a besenyők minden egyes beköltözéséről sincs híradás. Egymástól független, szétszórt településhelyeik is erre vallanak. Igaz, hogy a Jászság, mint a jászok többségének lakóhelye és kiváltságos területe csak később alakul ki, de már a 13. század közepén is vannak jász települések a Zagyva és a Tarna völgyében, ahogy azt az utóbbi évtizedekben folytatott intenzív régészeti és településtörténeti kutatások bizonyították. Nem tartható tehát az a történelmi vélemény, hogy a jászok tömeges ideköltözése a 14. század közepére tehető, a legkorábbi jász településeket ugyanis közvetlenül a tatárjárás után alapították. Becsei Töttös királyi ajtónállómester és a jászok bírója, aki 1347-ben a Bars vármegyei, jászok lakta Udal királyi falut adományba kapta I. Lajos királytól, 1350-ben tíz évre bérbe vette benépesítés céljából Iva és Hacak birtokot a birtokos sági premontrei prépostságtól. A Jászberény határába eső két birtokra azonban valószínűleg nem jászokat telepített.

A mai Jászság területén 1366-ban említenek először jászokat, a későbbi Árokszállás (Árokmellék-szállás) lakóit (1366: *Philisteos de descensu Arukmellek*), akik mátraaljai községek határát használták legelőként. A legkorábban említett jász települések közé tartozik ezen a vidéken Apáti-szállás és Négyszállás is (1391). Árokszállás területe a 13. század végén még nemesi birtok volt, az Aba nemzetség és néhány más nemesi család birtoklása mutatható ki a vidéken (Mihálytelek, Jászalsó-Szentgyörgy, Jákóhalma, Hajóhalom, Ivány). Több későbbi jász településnek még a 14. században is egyházi birtokosa volt: (Jászfelső-) Szentgyörgy a váci káptalané, a Jászberény határába olvadt Apáti-pusztá a szekszárdi apátságé volt, Iva és Hacak a sági prépostságé, Szentandrás a 18. századig meg is maradt az egri káptalan birtokában. A tatárjárás pusztításai miatt a vidék nagyrészt elnéptelenedett, a birtokviszonyok zavarossá váltak. Az ideköltöző jászok szabadon foglalhattak területeket szállásaiknak, és sokszor illetéktelenül használtak földeket. A régészek által feltárt temetők adatai szerint Négyszállást, Ágót (Jászágot) és Boldogházát már a 13. század közepén megszállták a jászok, s ez történhetett több más elpusztult Árpád-kori falu helyén is. Selmeczi László véleménye szerint szintén korai betelepedés révén, esetleg királyi adományozással válhatott jászok lakta helységgé Árokszállás, Apáti, Berény, Kisér, Rassang és a Pest megyébe 1462-ben átkerült Újszász és Szarvas. A jász közösségek számos lakatlan földet megszereztek elbirtoklással, előkelőik pedig királyi adományozással vagy más jogszerű módon tettek szert birtokokra. 1407-ben Zsigmond király Négyszállási István fiainak, Kompoltnak és Lászlónak nemesiséget adományozott és engedélyezte, hogy Szentkozmadamján szállásra telepítsék a boszniai hadjáratból hozott foglyaikat. A birtok ugyan hivatalosan lakatlan volt, de a megadományozott fivéreknek akkor ott már házuk és udvartelkük volt. 1410-ben Kompolt és László nemesi birtokként megkapja Kürtöt. 1425-ben már Négyszállási Kompolt a kapitánya (Jászsó-) Szentgyörgynek, amely régebben az Aba nembeliek birtoka volt. 1449-ben kelt végrendeletéből tudjuk, hogy Szentkozmadamján-szálláson és Négyszálláson levő részbirtokain kívül Kompolt örökös birtoka volt Kürt, Jákóhalma és Újfalú is. 1449-ben Hunyadi János kormányzó Borsóhalmi Bartalius Imre jász kapitánynak adományozza a Heves megyei Borsóhalma és Mihálytelke falut, valamint Necsőegyháza, Fügedegyháza és Lanthó pusztát, melyeken a megadományozott állítása szerint már ősei is ott voltak, ő és testvérei pedig jelenleg is vannak. A 15. században a jász szállások már mintegy 20 faluból álló, összefüggő településcsoportot alkotnak, melyet itt-ott magyar települések és birtokok bontanak meg.

A jászok 1323-ban kiadott, első ismert kiváltságlevelét a jászberényi levéltár őrizte meg; ebből arra gondolhatunk, hogy a kiváltságolt jászok egyes leszármazottai a Jászságban telepedtek le. 1407-ben Zsigmond király új kiváltságlevelét adott ki az országban lakó összes jász számára, amelyben megerősíti

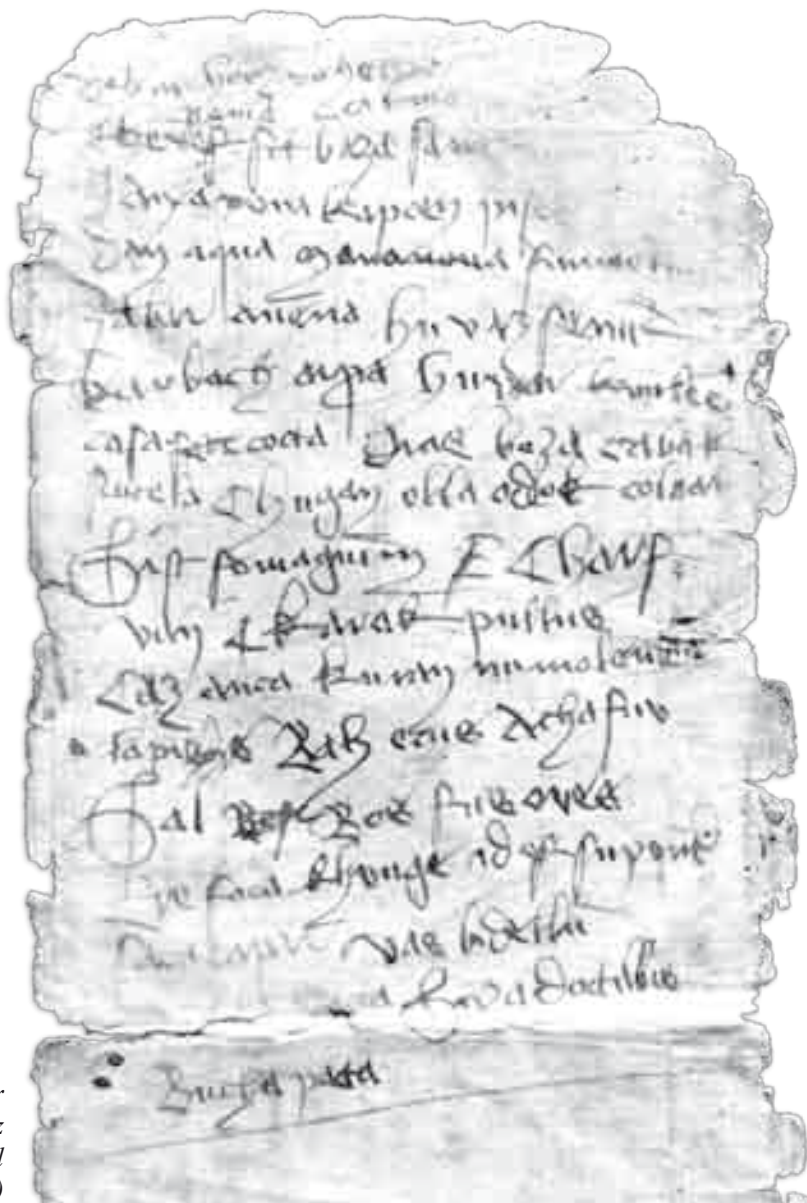
az előző magyar királyoktól kapott szabadságjogukat, hogy csak saját kapitányaik bíraskodhatnak feletük, s hogy bárhol utazzanak az országban, rév- és útvámmentességet élveznek. Ezt a kiváltságlevelet maga Zsigmond kétszer is újra kiadta: először 1411-ben, majd Berényszállási Péter kérésére 1412-ben. 1478-ban Mátyás király Berény, Négyszállás és Ágó jász kapitányai kérésére megerősítette Zsigmond 1412-i oklevelét, majd II. Ulászló király 1492-ben a berényszállási, négyszállási és árokszállási kapitányok kérésére mindezeket kiváltságlevél formájában újra kiadta. Utoljára II. Ferdinánd király (1619–1637) erősítette meg 1622-ben. Különös, hogy egyik megerősítő oklevél sem hivatkozik Károly Róbert 1323-i kiváltságlevelére. 1479-ben Mátyás király a Heves megyében lakó jászok kapitányait a hadjárataiban tett hű szolgálataik miatt minden rendes és rendkívüli királyi adózás alól felmenti. 1512-ben II. Ulászló király szabad lelkészválasztási jogot is adományozott a jászoknak – akik azt mondták, hogy eddig is maguk választották plébánosukat –, és a plébániák feletti királyi kegyúri jogot is átadta a jász kapitányoknak. Ezzel teljessé vált a jászok alsó fokú autonómiája.

A 15. században a Jászságban is létrejött a vármegyén kívüli közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet, a szék, amelynek működése kissé különbözött a kun székekétől: nem volt egyetlen központja, sem külön neve. Berényszállás, Négyszállás, Fényszaru és Árokszállás mindegyike székközpontnak is számított, bár vezető szerepe Berényszállásnak volt. 1480-ban a négy szállásról kiküldött egy-egy esküdt és a berényi bíró együtt alkották a szék bíróságát, és döntésüket a jász közösség pecsétjével hitelesítették. A szék(ek) feladata volt az adók begyűjtése a megyétől függetlenül. A szék vezetői örködték azon, hogy a jász kiváltságok ne sérüljenek, és hogy folyamatosan megerősítést nyerjenek királyainktól. Berény vitathatatlan súlyát a székszervezetben az is indokolja, hogy a 15. század végére mezővárossá fejlődik, oppidumnak nevezik, ahova a ferencesek is betelepülnek: 1472-ben pápai engedélyt kapnak rendház és templom építésére.

A jászok gazdálkodásában már a betelepedés idején is a földművelés volt túlsúlyban, és állattenyésztésük is belterjesebb volt, mint a kunoké. A 14. századi okleveles adatok is szólnak a jászok szántó-földjeiről. Fő szállásvidékük, a Zagyva és a Tarna völgye természeti adottságai is kedvezőbbek voltak az összetett gazdálkodásra, mint a kun területek. Ez a gazdasági szerkezet már jóval a 13. század előtt jellemző volt azokra a kelet-európai vidékekre és kultúrákra, ahonnan a jászok származtak, mind az észak-kaukázusi Alániára, mind a steppevidéki szaltovo–majaki kultúrára.

Egy jász gazdaság és háztartás életébe enged bepillantást az ún. Jász Szójegyzék, amely a magyarországi jász nyelvemlékek legbecselesebb darabja (*144. kép*). Egy 1422-ben kelt oklevél hátoldalára másoltak rá 38 jász nyelvű közszót, főként állatok, termények, élelmiszerek neveit latin, illetve néhány esetben magyar megfelelőikkel. Az oklevélben Csév birtokosainak ügyeiről van szó, ezért jelölték meg a kutatók a pilisi Jászfalut a lejegyzés helyeként. A szójegyzék nyelvészeti elemzését Németh Gyula végezte el. Utóbb Györffy György javításokat tett a szavak olvasatában és megállapította, hogy hibás másolatról van szó. Ezek után a jegyzék keltezése bizonytalanra vált, de az is lehetséges, hogy az eredeti még 1422 előtt készült. Az bizonyosnak látszik, hogy a jászok falujába került hivatalos személyek lakossággal való érintkezését szolgálta a sebtében összeállított kis szótár.

A jegyzék köszönési formulával kezdődik: *daban horz nachechae* 'jó napot, gazda'. Ezután ételféleségek és italok következnek: *khevef* = panis 'kenyér'; *fit* = carnis 'hús'; *baza* = brodiu 'leves'; *sana* = uui(n)u(m) 'bor'; *jaiḡa* = (v)oua 'tojás'; *kapcen* = pises 'borsók'; *dan* = aqua 'víz'. Több gabonaféle, illetve gabonából készült étel és ital neve olvasható: *man(anou)a* = frume(n)tum 'gabona'; *zabar* = auena 'zab'; *huvaz* = fenu(m) 'széna'; *karbach* = arpa 'árpa'; *huvar* = kvules 'köles'; *casa* = cocta 'főtt'; *oras* = boza 'boza', kölesből erjesztett ital (kun eredetű szóval). Edények neveit is megtaláljuk: *tabak* = scutela 'tál'; *chugon* = olla 'üst'; *odok* = coloar 'kanál'. A nevek külön csoportja az állattartással kapcsolatos: *gist* = fomagi(n)um 'sajt, túró'; *charf* = vay 'vaj'; *karak* = pullus 'tyúk'; *caz* = auca 'liba'; *bah* = ecus 'ló'; *acha* = fuv 'fű, azaz vadkacsa' (régii magyar nyelven); *gal* = bos 'ökör'; *fus* = oves 'juh'; *eve foca khvuge* = id est suponere 'annyi, mint hágatni'; *saca* = capar 'kecske'; *vas* = bidellum 'borjú'; *docega* = vacca

144. kép. Jász szójegyzék (MNL Magyar Országos Levéltár) / Fig. 144. Jász glossary (MNL Hungarian National Archives)

'tehen'. A listán szereplő egyéb kifejezések: *kuray nu* = molendin(i) lapis 'malomkő'; *guza* = doctillus 'tésztaféle'; *bucha* = pacra 'tészta'.

A lejegyző magyarul jól tudott, és lehetséges, hogy jász anyanyelvű volt. A megfejtető szavak a kaukázusi iráni nyelvjárással, főként a mai oszéttel való közeli rokonságot igazolják. A szójegyzék tehát annak a bizonyítéka, hogy a 15. század elején még élt a jász nyelv a pilisi jászok szigetszerű településén.

A jegyzék szavai alapján letelepült, szántóföldi gabonatermeléssel és istállózó állattartással foglalkozó gazdaság képe bontakozik ki, amelyben ház körül tartott baromfik is vannak. Az étkezésben fontos szerepet játszanak a hüvelyesek (borsó), a tejtermékek, a tojás, a tésztafélék. A gabonát háznál őrlik, belőle kenyeret sütnek, a kölesből kását főznek, és alkoholos italt, bozát erjesztenek. A húsfogyasztásban feltehetően a juh, a kecske, a lúd és a tyúk volt az elsődleges, néha-néha egy-egy elejtett vadkacsa is került a konyhára. A nevekből ítélve a legfontosabb háziállat a szarvasmarha volt.

A nyelvelmékek nem kevésbé fontos csoportját jelentik a személynevek. Az 1323-i kiváltságlevélben a tizenyolc felsorolt jász közül tizenegyen keresztény személynevet viseltek, a többieknek, valamint a

megjelölt apáknak pogány jász személynévük volt. Összehasonlítva a keresztény személynévekre való áttérés kunoknál tapasztalt folyamatával, az a benyomásunk, hogy a jászoknál az Anjou-kor első felében elkezdődött a névadási szokások megváltozása, amiből az is következik, hogy az oklevélben szereplő férfiak nem frissen betelepültek voltak, hanem a betelepülés utáni második vagy harmadik nemzedékhez tartoztak. A hagyományos jász nevek egy része az iráni személynévanyag segítségével megfejthető, és jelentéstani szempontból is az alán-oszét személynévek rendszerébe illeszkedik. Előfordulnak így rokonságnevek: *Furduh* (az oszét *furt* 'valakinek a fia' szóból); testi-szellemi tulajdonságot jelölő nevek: pl. *Gubul* 'kutyakölyök'; a hősiességgel, hatalommal kapcsolatos, illetve az újszülött boldogságát biztosító (eudémonisztikus) nevek: *Hurdz* 'jó, derék' vagy 'jólét, boldogság, üdvösség'; *Kurman* 'áldozat' (ti. áldozati ünnep idején született); *Ambultan* 'nyertem'. Néhány személynév török, közelebbről talán kun eredetű: *Chamaz*, *Chakan*, *Keverage*. Az 1325-i oklevélben említett, Csaba körül lakó jászok szintén pogány személynéveket viselnek: *Chatharch*, *Zudak*, *Byk*, *Karachin* (az előbbi szolgálja), *Chywach*; ezek között is lehetnek török eredetű nevek (a Csívak például egy ér neve Kisújszállás határában, családnévként is előfordul, jelentése 'napfény, ragyogás').

Az iráni nyelvekből megfejthető jász személynévek jelentéstani kategóriái az ősi dualisztikus világ-felfogásról tanúskodnak. Ugyancsak ezzel a világgéppel magyarázható Szabó László néprajzi vizsgálatai szerint, az hogy a Jázság néphitében hiányzik, illetve csak hézagosan lelhető fel a táltos hiedelmkör és néhány vele kapcsolatos varázscselekmény, amely a környező magyarságnál kimutatható, vagyis a jászok a steppei népekkel való hosszú történeti kapcsolataik ellenére sem vették át a sámánhitet.

A Zagyva–Tarna völgyében való letelepedés, a nyugati kereszténységre való áttérés és a magyarságba való nyelvi beolvadás után is maradtak nyomai a jászok eredeti nyelvének és kultúrájának. Még a 16. század közepén is mutatkoznak különbségek az oszmán-török uralom alá került jász községek és a környező területek névanyagában. A hatvani szandzsák 1550-i adóösszeírásában Fekete Lajos a jászsági családnevek jász etnikumhoz – és részben a jász nyelvhez – köthető csoportját különítette el, amelyek pogány személynévek megkülönböztető névként való használatával váltak családnévvé: pl. *Bagdasa*, *Bosonga*, *Bakszán*, *Bodon*, *Foton*, *Gargán*, *Gerise*, *Grabán*, *Káskán*, *Mehser*, *Szaburán*. Az ilyen típusú nevek csaknem kizárólag jász területen fordulnak elő, bizonyítva a középkori jász lakosság folytonosságát.

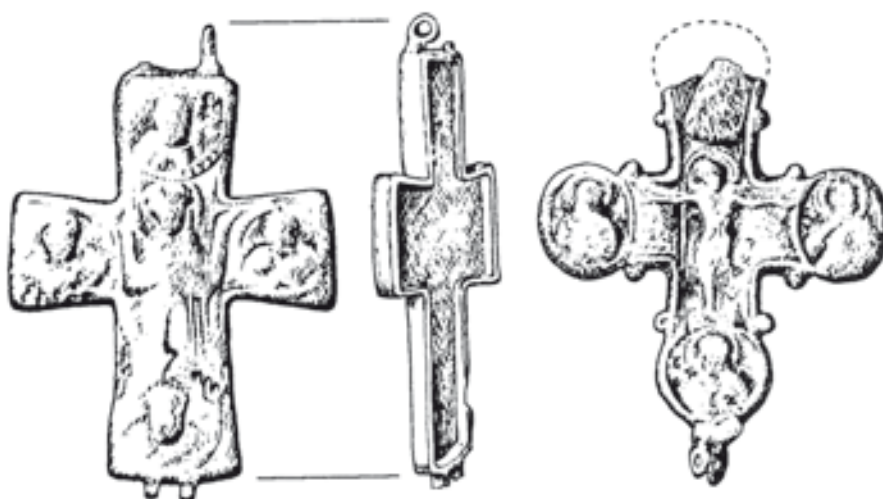
A jász szállásterület helynévadásának sajátossága, hogy az iráni eredetű vagy törökös jellegű pogány jász személynévekből képzett településnevek nem fordulnak elő. A jász szállások többnyire az itt talált magyar helyneveket vették át, ilyen a törzsnévi eredetű Berény, Kürt, a korábbi tulajdonos nevéből képzett Mihálytelke, a térszínforma névként értékelhető Fényszaru és Árokmellék-szállás. Gyakoriak a templom titulusát jelentő helynevek: Szentgyörgy, Szentkozmadamján, Boldogháza. Jászok által magyar nyelven adott helynév Négyszállás, amely feltehetően négy nagycsalád szálláshelyét jelenti.

Selmecezi László Apáti-szállás 1391-i birtokmegosztó oklevelét elemezve az alán-oszét társadalomból ismert nagycsaládi rendszer meglétét kimutathatónak látja a középkori jász társadalomban. A szállás közössége nevében négy rokon királyi jász kérelmezte csáktornyai Lackfi István nádornál, a kunok bírójánál, hogy mivel nem rendelkeznek egyértelmű írásos rendelkezéssel az öröklésre vonatkozóan, a szállás földjeit osszák négy egyenlő részre, ahogy ők egymás közt megállapodtak, hogy sem most, sem a jövőben ne legyen széthúzás közöttük vagy utódaik között. A nádor meghozta az igazságos döntést, Apáti földjeit égtájak szerint négy részre osztották minden haszonvételükkel, és a kiadott oklevél felsorolja, hogy az egyes részek kiket illetnek. Itt a közösség négy vezetőjén – Miklós fia Temesváriának mondott Miklós, Miklós fia György (vagy Gergely), István fia Gazdagnak mondott Gergely, András fia Márton – kívül minden férfi rokon szerepel, összesen 28 fő, nyilvánvalóan családfők. Birtokrészenként 9 + 4 + 8 + 7 fő, ennyi lehetett az együtt gazdálkodó kiscsaládok száma. Ha ezt háztartásokra számítjuk át, akkor az egyes nagycsaládok létszámára óvatos becsléssel, 6-os szorzószámmal 24–54 főt kapunk. Szolgákkal együtt a ténylegesen együtt élő népesség valamelyest nagyobb volt. Tanulságos, hogy az oklevélben említett apák száma 17, vagyis egy nemzedékkel korábban ennyi kiscsalád bírta

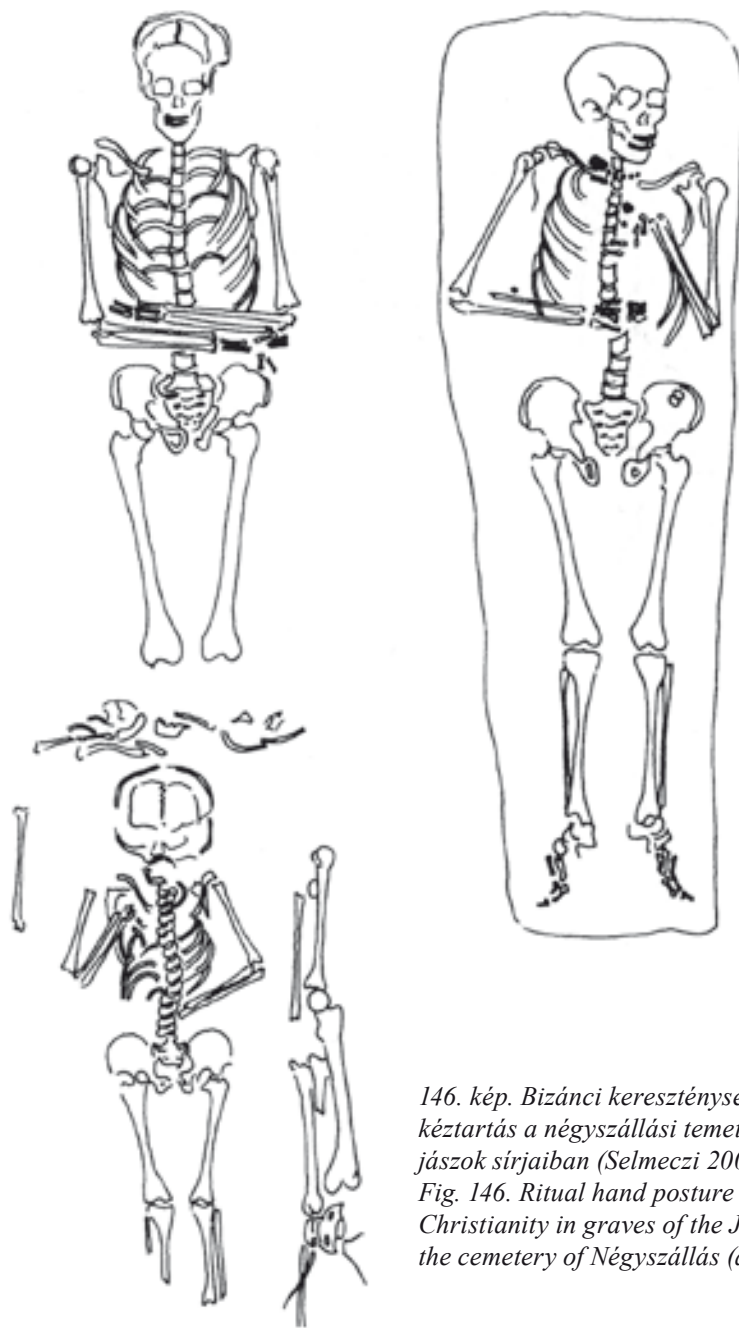
ugyanezeket a földeket, és akkor még valószínűleg két nagycsalád üzemszervezetében művelték. Felvethető, hogy ugyanez a társadalmi szerveződés nyilvánul meg az 1323-ban kiadott kiváltságlevélben, és az ott felsorolt 18 jáász nem egy egész jáász szállásvidék, hanem akár egyetlen település lakosságát képviselte. Feltűnő, hogy jáász nemzetségnév egyáltalán nem fordul elő a forrásokban; talán ez is arra vall, hogy a kunokkal ellentétben nem a nagy létszámú nemzetségek, hanem az erős és népes nagycsaládok voltak jellemzőek a jáász társadalomra.

A magyarországi jáászok középkori művelődéséről, temetkezési szokásairól, viseletéről Selmeczi László ásatási eredményeiből alkothatunk képet. Négyszálláson két középkori templomot és a körülöttük fekvő temetőt tárta fel az egykori település nyugati, illetve keleti szélén. A Négyszálláson a 13. század közepén megszálló jáászok egyszerre két temetőt nyitottak, a nyugatit egy pusztta dombon (Négyszállás I. temető), ahol 454 sírt tártak fel 1980–1984 között. A keleti temető egy elpusztult Árpád-kori falu félköríves szentélyű temploma körül létesült (Négyszállás II. temető, 568 sír), a megrongálódott templomot nemsokára lebontották, és egy valamivel nagyobb, egyenes szentélyzáródású új templomot építettek a helyére. A pogány temetőként induló Négyszállás I. temető területén a 15. század közepe táján, a ferences térítéssel összefüggésben építettek fel egy szögletes szentélyű gótikus templomot, de itt már nem sokáig folyt temetkezés, a század vége felé már csak a keleti temetőt használták a lakosok, egészen a község 16. század végi pusztulásáig. A település egy részét is feltárták. A 13–14. században egysejtű, földbe mélyített házakban élt a lakosság, a 14–15. század fordulóján jelennek meg a felszíni, kéthelyiséges épületek. A gazdasági építmények négyszögletes alaprajzú gödörölak, terménytároló vermek és szabadtéri tüzelők. Kör alaprajzú, alapozásárokkal épült, kőomladékos, ismeretlen rendeltetésű épületek maradványai is előkerültek.

A feltárt sírok vizsgálata azt bizonyította, hogy a temetőkben nyugvó jáászok nem voltak pogányok, hanem a keleti kereszténységet követték már beköltözésükkor. Rendszeresen megfigyelhető volt a bizánci kereszténységre jellemző rituális kéztartás: a halottak alkarja behajlítva a mellen keresztbe téve, vagy a kezek összekulcsolva az áll alatt. Két sírban került elő bizánci kereszt (Négyszállás I. 161. és 236. sír), vasból készült, nyakba függeszthető kereszték is előfordultak. Több elhunyt viselt kereszt-ábrázolásos gyűrűt, egyes ruhadíszeken is a kereszt motívum volt (145–146. kép).

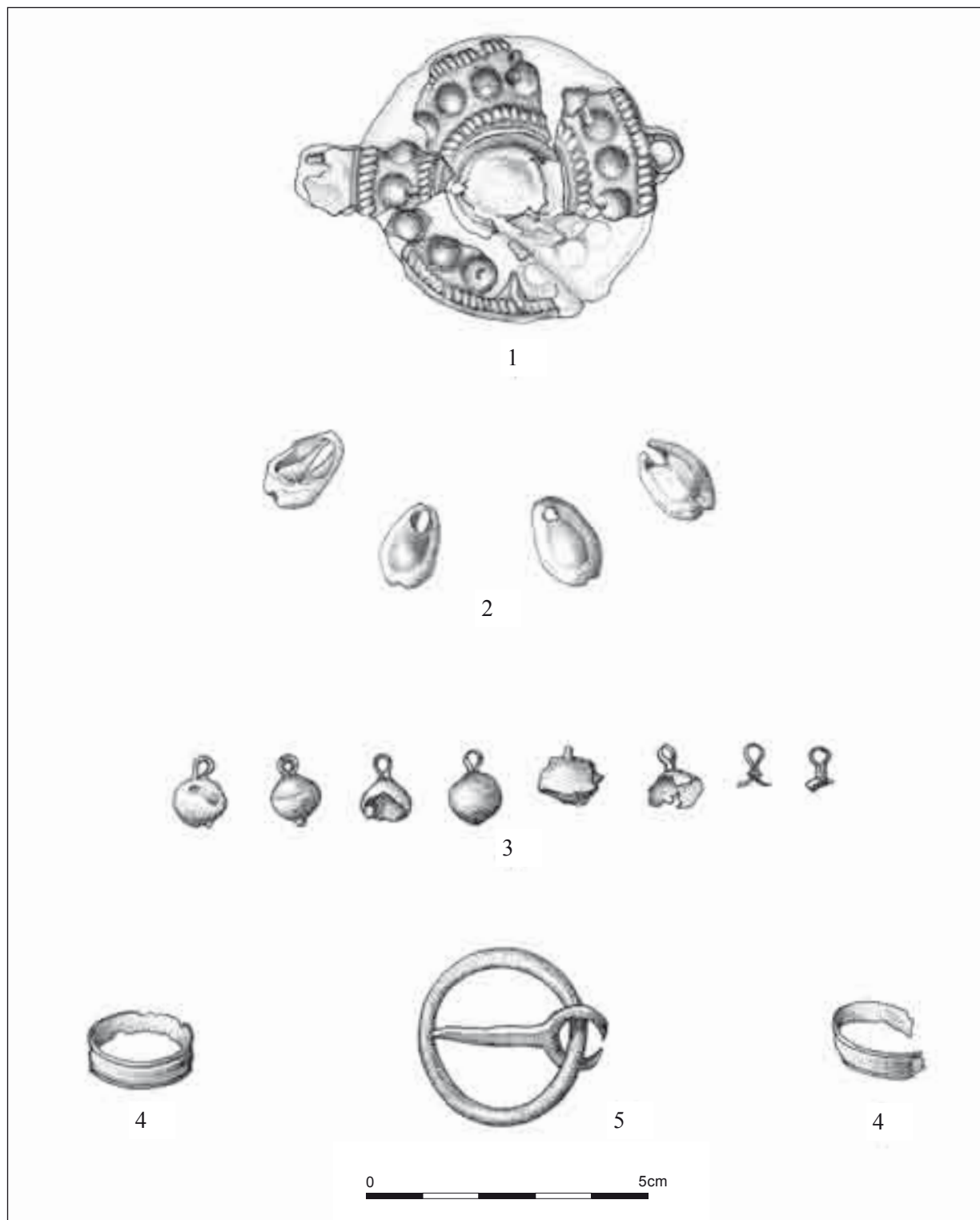
145. kép. Kijevi mellkeresztek a négyszállási temetőből (Selmeczi 2005. nyomán) /
Fig. 145. Kiev type crucifixes from the cemetery of Négyszállás (after Selmeczi 2005)

146. kép. Bizánci kereszténységre utaló rituális kéztartás a négyszállási temetőben eltemetett jászok sírjaiban (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 146. Ritual hand posture indicating Byzantine Christianity in graves of the Jász buried in the cemetery of Négyszállás (after Selmeczi 2005)

A keresztény temetési rítussal jól megfértek az ősi iráni hiedelemvilágból eredő szokások. A sírgödörök alján talált faszénmaradványok azt a szokást idézik, amikor a temetés előtt tűzzel üzik el a gonosz szellemeket. A halottak gyakran viseltek nyakba függesztett amulettként állatcsontokat (nyúl lábközépcsontja, hal csigolyája) vagy kauricsigákat (24 sírban), utóbbiaknak termékenység-varázsló szerepük volt (147. kép). A kauricsiga a középkori alán temetőknek is gyakori melléklete. A négyszállási I. temető 309. és 340. sírjából bronzból készült, kerek amulették kerültek elő, ezek stilizált antropomorf alakokat ábrázolnak, melyek párhuzamai az alán kultúrából ismeretesek. Gyermekekjátékként juh asztragalosz csontok voltak egyes sírokban.

A viselet is sajátos vonásokat mutat. A férfi sírokban veretes öv ritkán fordul elő. A csontvázak mellett általában két övcsat található, ez jelezhet két ruhadarabot is (kabát, kaftán), vagy az öv szerkezetével

147. kép. Jászdózsa–Négyszállás jász temetőjéből előkerült viseleti tárgyak. 1. Aranyozott ezüst boglár akasztófüllel, boglárpár egyik fele. 2. Kauri csigák. 3. Ezüst fülesgombok. 4. 2 db bronz pántgyűrű. 5. Bronz karika-csat. Magyar Nemzeti Múzeum (Soproni Emese rajza) / Fig. 147. Elements of costume found in the Jász cemetery of Jászdózsa–Négyszállás. 1. Gilt silver button with hanging loop, one half of a pair. 2. Cowrie shells. 3. Silver looped buttons. 4. Two bronze band rings. 5. Bronze loop buckle. Hungarian National Museum (drawn by Emese Soproni)

magyarázható; a csatok között vannak Kaukázus vidéki típusok is. Az övön kést és tűszerszámokat hordtak magukkal. A hagyományos jász fegyverviselés emlékei az egyélű, keresztvas nélküli, rövid kardok, a kinzsálok, amelyek a jobb felkarcsont mellett feküdtek, tehát a vállon átvett szíjon hordták (Négyszállás I. 24., 241., 330. sír, Négyszállás II. 122., 312. sír) (148. kép).

A női viseletre a temetők több adatot szolgáltatottak. Egyes sírokban a koponyákon szélükön átlukasztott kerek, préselt lemezek sora húzódtott, ezek valamilyen főkötőt díszítettek. Többfajta keleti típusú fülbevaló is előkerült, ezek közül a fűrdszes fülbevalók (Négyszállás I. 86., 180., 226., 340., 393., 411. sír) pontos párhuzamát az észak-iráni Kordlar-Tepe egy 12–13. századi sírjából ismerjük, amely a temetési rítus (északi tájolás) alapján valószínűleg az alánokhoz köthető. Fülbevalót férfiak is viselhettek. A női nyakékeket tetraoktaéder alakúra csiszolt hegyi-kristály gyöngyök, illetve pasztagyöngyök közé fűzött kauricsigák alkották (149. kép). A közepen

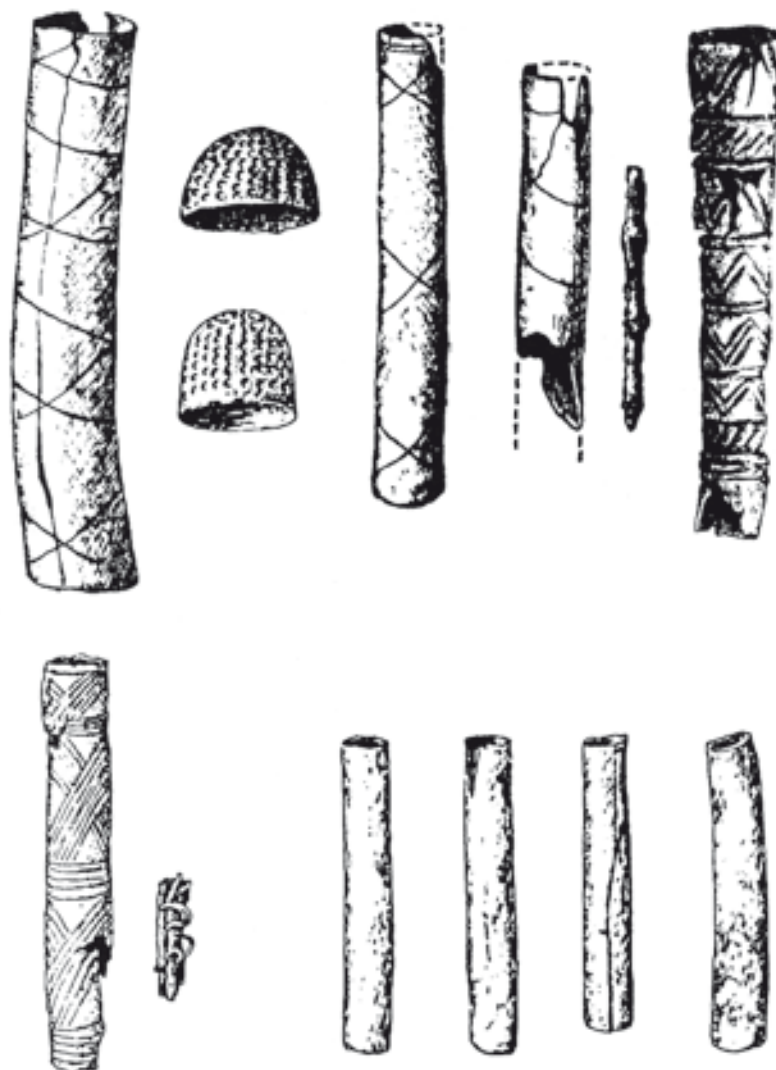
149. kép. Amulettek a négyszállási temetőből (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 149. Amulets from the cemetery of Négyszállás (after Selmeczi 2005)

148. kép. Kaukázusi szokás szerint rövid karddal eltemetett jász férfi a négyszállási I. temető 330. sírjában, és egy hasonló kabard sír (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 148. Jász man buried according to Caucasian traditions with a short sword in Grave 330, Cemetery I of Négyszállás, and a similar Kabardian grave (after Selmeczi 2005)

záródó felsőruhára a melltájékon a két szárnyat összekapcsoló, aranyozott ezüst korongpárt varrtak. Az asszonyok csat nélküli, csomózott textilövet viselhettek, és övükön tarsolyt hordtak magukkal, amelyben gyakran volt csontból vagy bronzból készült tűtartó vastűvel, néha bronzgyűszű. A Kárpát-medence középkori leletanyagában a bronz tűtartó egyedülálló tárgyfajta, a kunok ólomcsövecskét használták erre a célra. A jász női sírokban gyakori melléklet a tűtartó, a két négyszállási temető 25 sírjában összesen 31 db került elő (150. kép).

Selmeczi László 1996–1997-ben feltárta Szentkozmadamján-szállása középkori templomát és a temető 31 sírját. A 14–15. századi sírokból a jászokra jellemző viseleti anyag került elő: női sírok ingnyakveretei, kapcsolótagos páros korong (3. sír), övcsatok, vaskés.

150. kép. Tűtartók a négyszállási temetőből (Selmeczi 2005. nyomán) / Fig. 150. Needle cases from the cemetery of Négyszállás (after Selmeczi 2005)

A keleti viseleti jellegzetességeket és pogány hiedelmeket őrző, bizánci rítusú temetkezések alapján a jászok hitvilágáról és vallási életéről hasonló képet alkothatunk ahhoz, ahogyan a korabeli utazók látták alán rokonaikat a Kaukázus vidékén. Julianus barát első útján, 1235-ben járt az alánok földjén, 1237-ben készült jelentése szerint itt keresztények és pogányok vegyesen laknak. A keresztények a keresztet nagy tiszteletben tartják, „bármilyen keresztet lobogós kopjájukra tűznek és felemelve hordják”. A vasárnapot is tisztelik, akkor mindenki szabadon járkálhat, holott a hét többi napján csak felfegyverkezve, csapatosan mehetnek mindenhova, mivel a faluközösségek örökös harcban állnak egymással. „Szántás idején egy falu egész férfinépe fegyveresen együtt vonul ki a mezőre, és az aratást is együttesen végzik.” Willelmus de Rubruk ferences szerzetes 1253 pünkösdi előestéjén valahol a Krím-félszigeten találkozott alánokkal, akiket ott jászoknak (*Aas*) neveznek. „Ezek görög szertartású keresztények, görög írást használnak és görög papjaik vannak, de nem szakadárok, miként a görögök, hanem személyekre való tekintet nélkül tisztelnek minden keresztény embert” (Itinerarium XI. 1.). Főtt húst hoztak a szerzeteseknek ajándékba, és kérték, hogy imádkozzanak egy halottjukért. Hitbéli dolgokban tájékozatlanok voltak, mindössze Krisztus nevét ismerték (151. kép).

151. kép. A Jászvágy térképe. Bedekovich Lőrinc: Rajzolatya a Jász megyebeli Utaknak és folyó vizeknek. 1830. (MNL Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Levéltár) /
 Fig. 151. Map of the Jászvágy region. Lőrinc Bedekovich: Drawing of the roads and rivers of the Jász county. 1830. (MNL Jász-Nagykún-Szolnok County Archives)

12. PUSZTÁSODÁS ÉS ÚJRATELEPÜLÉS

Az Alföld településhálózatának átrendeződése a 13–14. században. A középkori pusztásodás. A török kori elnéptelenedés kezdetei. Kunok és jászok török uralom alatt. A faluhálózat elsorvadása a 17. században. Újratelepülés a török kiűzése után. A kun és jász redemptio 1745-ben: szabad paraszti jogállás, a polgárosodás kezdetei. A régi kiváltságok emléke, identitástudat, hagyományörzés.

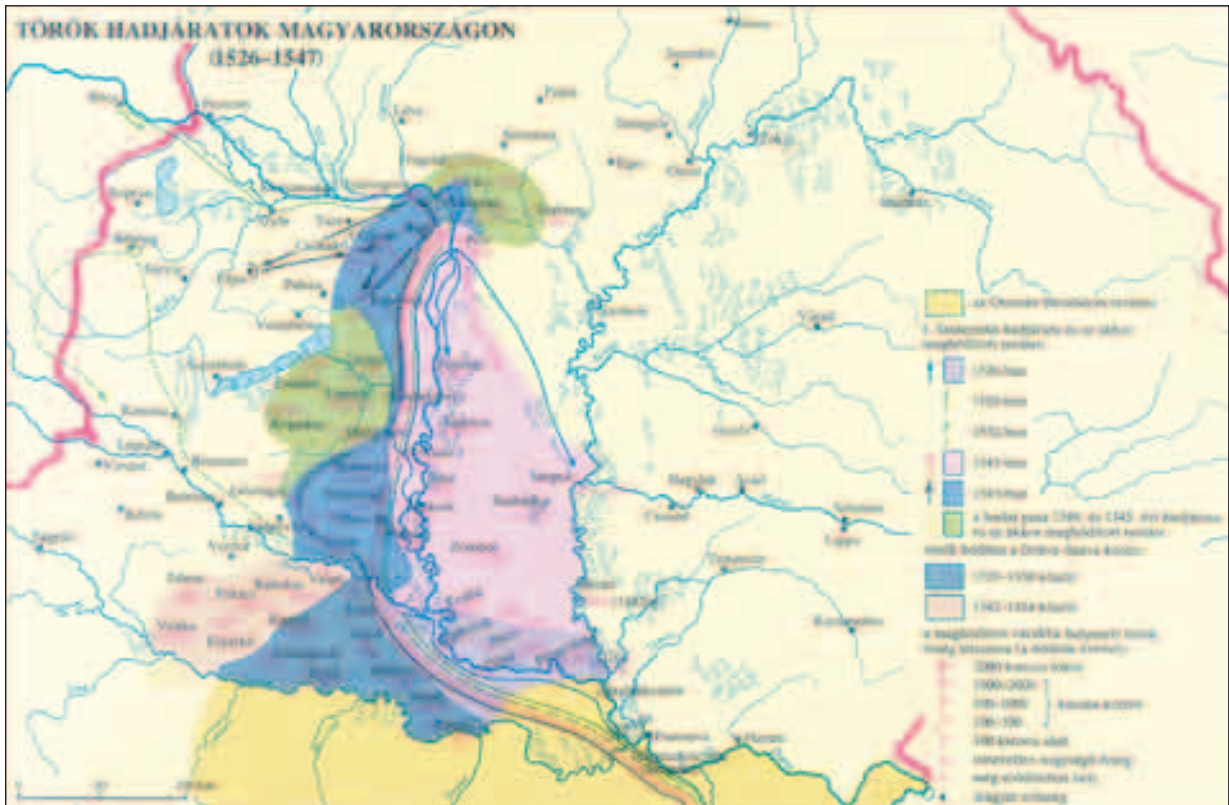
Az Alföld életében a kunok és a jászok beköltözése és letelepedése jelentős változást okozott nemcsak a népesség etnikai összetételében, hanem a térség gazdálkodásában és településrendszerében is. Az Árpád-kori apró falvas, sűrű településhálózat a tatárjárás pusztításai miatt jelentősen megritkult, ez teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a 13. században betelepülő kun és jász népesség többé-kevésbé egybefüggő területeken szállhatott meg, és nem telepítették szét királyaink az ország különböző részeibe, ahogy azt Kézai Simon szerint IV. Béla és V. István király eredetileg tervezte. A kunokról tudjuk, hogy a számukra kijelölt vidékeken az üresen álló királyi birtokokat szabadon megszállhatták, a földeket nemzetségeken és nemzetségi ágakon belül egymás közt feloszthatták; ez az egyik oka, hogy az írott források nem dokumentálják ezt a folyamatot. Birtokjogi szempontból nyilván hasonló feltételek között történt a jászok elsődleges szállásfoglalása is.

Ezzel párhuzamosan az Alföldnek ezeken a vidékein a népesség térbeli elrendeződésében jelentős változás, nagyfokú mobilitás zajlott le a tatárjárás utáni munkaerőhiány következtében. A magyar lakosság közelebb húzódott a folyóvölgyekhez vagy az ország más részeire vándorolt, elsősorban a sok telepest felszívó északi, északkeleti erdős hegyvidékekre. Erre utaló adatok mind a Nagykunságban, mind a Kiskunságban vannak, és lehetséges, hogy a Körös–Tisza–Maros közének száraz hátságán a középkorban kimutatható nagy üres területek is így jöttek létre.

Kétségtelen, hogy a tatárjárás okozta jelentős népességpusztulás ellenére a kun és jász szállásterületen maradtak továbbélő magyar települések is (elsősorban egyházi és magánföldesúri birtokokon), ilyeneknek a nyomait a régészeti topográfiai gyűjtések is rögzítették. Figyelemre érdemes a közbeékelte magyar birtokok és népességük sorsa, egymás földjeinek kölcsönös használata, a kialakuló határviták, hatalmaskodások. A kun és jász szálláskapitányok, ha csak tehették, elbirtoklással is növelték földjeiket. Ezen okok miatt a szállásbirtokok határai időről-időre változtak. Kölcsönös átköltözések is történtek a kedvezőbb adók és szolgáltatások vagy a kun kiváltságok reményében: magyar jobbágyok kun szállásra vagy szolgasorban lévő, elszegényedett kunok magyar földesúr birtokára költöztek.

Az Árpád-kor végén és a 14. század első felében pusztásodási folyamat zajlott le a magyar településhálózatban. Ebben az időszakban eltűntek a gazdaságilag életképtelen, apró települések – köztük is elsősorban a földesúri házigazdaságok, a prédiások –, és kialakult a jobbágytelekrendszer. A tatárjárás nem az egyetlen oka volt ennek a folyamatnak, a falvak elhagyásának egyéb okaival is számolnunk kell (feudális magánháborúk, hatalmaskodások, a hadjáratok pusztításai, környezeti tényezők, járványok, éhínség), ezek között az Alföldön előfordulhatott a kunok szomszédsága okozta elvándorlás is.

A falupusztásodás első hulláma a magyar településrendszerbe még nem teljesen betagolódott kunokat eleinte még nem érintette. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a forrásokban legkorábban említett, 14. századi kun szállások között vannak olyanok, amelyek csak egyszer szerepelnek, és a későbbiekben már nincs szó róluk, helynévben sem maradt nyomuk (Abcsikszállás, Alonnépe, Besemihályszállása, Vajcsunnépe). Feltételezhető, hogy ezek rövid életű szállások voltak, esetleg a magyarországi viszonyokhoz alkalmazkodni kevésbé képes félnomád gazdaságok, de az is lehetséges, hogy nem szűntek meg, hanem a település neve időközben megváltozott. Az általunk közelebbről megvizsgált Nagykunságban a 14–16. századi forrásokból összesen 48 kun helységről (szállásról és birtokról) van tudomásunk, ezek közül 12 (25%) már 1526 előtt valamilyen okból elnéptelenedett. A Duna–Tisza köze

152. kép. Török hadjáratok Magyarországon 1526–1547 (Engel–Szakály 1995. nyomán). A Kiskunságot 1526-tól folyamatosan érintették és pusztították a hadjáratok / Fig. 152. Turkish military campaigns in Hungary 1526–1547 (after Engel–Szakály 1995). Campaigns continuously affected and devastated the Kiskunság area from 1526 on.

homokos vidékén a 14–15. század folyamán egyes kun szállások végleg elnéptelenedtek. Ezen a vidéken a település elhagyásának a talaj gyors kimerülése volt az oka, illetőleg a legeltető állattartás túlzott mértéke miatt a növényzet lepusztulása és az erózió, amint ezt a legújabb régészeti talajtani vizsgálatok igazolták. Ehhez járult, hogy az 1450-es években pestisjárvány is sújtotta ezt a vidéket, ennek nyomán egész sor szállás vált lakatlanná.

A 14. század közepe után országos viszonylatban egész falvak elnéptelenedése már ritkábban fordul elő, viszont újabb jelenség figyelhető meg: a jobbágytelkek elhagyása. A telek a feudális falu üzemegysége és legfontosabb alkotóeleme volt, a telekszervezet a belső telek (ház és udvar) és a szervesen hozzátartozó külsőségek (szántó, rét, valamint a közös használatban való részesedés) együttesét jelentette. A 14–15. században helyenként a jobbágyporták 50-60%-a vált üressé. A lakatlan jobbágytelkek elszaporodása különösen a fejlettebb vidékekre volt jellemző, ahol a földesurak jobb feltételeket ígértek, és ahol nagy falvakba, mezővárosokba vagy városokba lehetett költözni. A késő középkorban az agrárnépesség ilyen átcsoportosulása természetes volt.

A török hódítás a magyarországi pusztásodások történetében is új fejezetet nyitott: ettől kezdve a hadjáratok és a háborús viszonyok voltak azok a tényezők, amelyek megtizedelték a falvakat és a lakosságot. 1526-ban a mohácsi csata után a török hadsereg a Duna jobb partján vonult Budáig, majd Budáról Szeged felé átvágott a Duna–Tisza közén, nyomában felégetett falvak maradtak. Az 1541. évi hadjárat ugyanezt a vidéket pusztította, és ekkor az ország középső és déli részével együtt az egész kunok és jászok lakta terület a Török Birodalomba került (152. kép). A délvidéki kun Szentelt-szék már a 16. század közepén megszűnt működni.

A mezőföldi kun szállásterületen is tudunk még a török hódítás előtt elnéptelenedett szállásokról. Az 1526. évi hadjáratot a Hantos-szék még átvészelte, három szállás azonban elnéptelenedett (Hantosegyháza, Ivánkateleke, a két Perkáta közül az egyik). A megmaradt szállásokat 1537-ben Szapolyai János jobbágyfaluként eladományozta, ezzel a szék megszűnt. Ugyanekkor I. Ferdinánd király hét szállást zálogba adott Horváth Ferenc szarvaskői kapitánynak. A vidék településeinek végső pusztulását az 1543. évi hadműveletek okozták, amikor a törökök Székesfehérvár ostromára nagy erőket vonultattak fel, és portyázó csapatok is dúlták a környéket. A 16. század végét mindössze két kun település, Karácsonymiklósszállása és Előszállás érte meg, a tizenöt éves háború alatt azonban ezek is elpusztultak, a 17. század elején mindenütt csak romokat lehetett látni. E két falu újraterelítésére az 1630-as években kerül sor, akkor rácokkal népesítették be.

Láthattuk, hogy a Kiskunság elnéptelenedése még a török uralom előtt elkezdődött. Az 1526. és 1541. évi hadjáratok nagy pusztítást okoztak, de a falvak jó része még újraéledt. 1548-tól I. Ferdinánd király az egri várra bízta a kunok és jászok adóinak behajtását, az adószedést ún. официálisok, lovas tisztek végzik fegyveres kísérettel. Az egri vár összeírásaiból és a török adójegyzékekből ismerjük az adózó községek számát és az adó mértékét. 1558-ban az egriek 11 adózó községet írtak össze. A törökök 1562-ben 21 kiskunsági helységet vettek jegyzékbe. 1566-ban ismét szultáni sereg jött Magyarországra, melynek egyik része tiszántúli hadműveletet hajtott végre, elfoglalta Gyulát, közben a krími tatár segédcsatások a Duna–Tisza közét dúlták. Ezután csak 14 lakott település maradt a Kiskunságban (153. kép).

A kun székszervezet bomlása is elkezdődött 1526 előtt. Halas mezőváros, Halas-szék központja földesúri birtok lett, 1490-ben Corvin János kapta meg. 1561-ben a gazdag tolnai Paksy család jutott csalárd módon a birtokába (a Csongrád megyei Halas falut kapták adományba az uralkodótól és ezt foglalták el), és egészen a 17. század végéig a birtokukban volt. A kiskunsági kunok központja Kecskemét-székre került, majd négy külön kis székre oszlott, 1570-ben ezek Mizse, Kisszállás, Lajos és Szabadszállás. A megfogyatkozott és szétszórtan élő kiskunok az egyébként is sanyarú viszonyok között nem tudták kellőképpen védelmezni érdekeiket, a török adóztatás nem vette figyelembe a korábbi autonómiát, ellentétben a Jászsággal. A kunok esélyeit rontotta, hogy 1562 és 1608 között az uralkodó nem nevezett ki nádort, akihez évszázadok óta tartoztak a kunok és a jászok, és akihez a közösség ügyeiben védelemért lehetett fordulni.

Az 1570–1580-as évek békés időszakában a megmaradt falvak gazdaságilag megerősödtek. Az adott körülmények között a legjövődelműbb ágazat a kereskedelmi célú szarvasmarha-tenyésztés volt, az elpusztult falvak határával megnövekedett területeken erre jó lehetőség nyílt. Kialakult az extenzív tartásnak egy sajátos rendszere, a szállásgazdálkodás. A Kiskunságban 1570 körül 81 pusztán kb. 960 állattartó szállás volt, ahol legalább 170 000 szarvasmarhát neveltek; az eladásra szánt állatokat tözsérek vásárolták fel, és a váci harmincadvámhoz hajtották. A 16. század végi újabb nagy falupusztulás

153. kép. Sárga és zöld mázas, kisméretű korsó Szentkirály 16. századi rétegéből. Katona József Múzeum, Kecskemét (Csecsetka Ferenc felvétele) / Fig. 153. Small jug with yellow and green glaze from the 16th-century layer of Szentkirály. Katona József Museum, Kecskemét (photo by Ferenc Csecsetka)

154. kép. Lazius: *Hungariae Descriptio*, 1570. A Duna–Tisza köze kun szállásvidékének jelentős állattartó gazdálkodását a *Cumanorum Campus felirat*, valamint legelésző szarvasmarhák és juhok jelképezik (HM Hadtörténeli Intézet és Múzeum Adattára, *Hadtörténelmi Térképtár*) / Fig. 154. Lazius: *Hungariae Descriptio*, 1570. The significance of stock-rearing economy in the settlement area of the Cumans in the Danube–Tisza interfluvie is indicated by the *Cumanorum Campus inscription* and the representation of grazing cattle and sheep (HM Archives of the Institute and Museum of Military History, *Archive of Military Maps*)

után még nagyobbak lettek a legeltetésre alkalmas területek. 1642 körül már 114 pusztát, rajtuk 1368 szállást tartanak nyilván kb. 250 000 szarvasmarhával. A puszták többségének a birtokosai vagy bérlői a nagy mezővárosok, városok voltak, elsősorban Szeged és Kecskemét, de a továbbélő kiskun települések, Halas, Kunszentmiklós, Szabadszállás és Lacháza, valamint néhány nagyobb falu (Szentkirály) is kivette a részét ebből a gazdasági ágazatból. A korabeli térképeken a Duna–Tisza közén legelésző szarvasmarhák ábrázolása és *Cumanorum campus* ('Kunok mezeje') felirat jellemzi a vidék állattenyésztő gazdálkodását (154. kép).

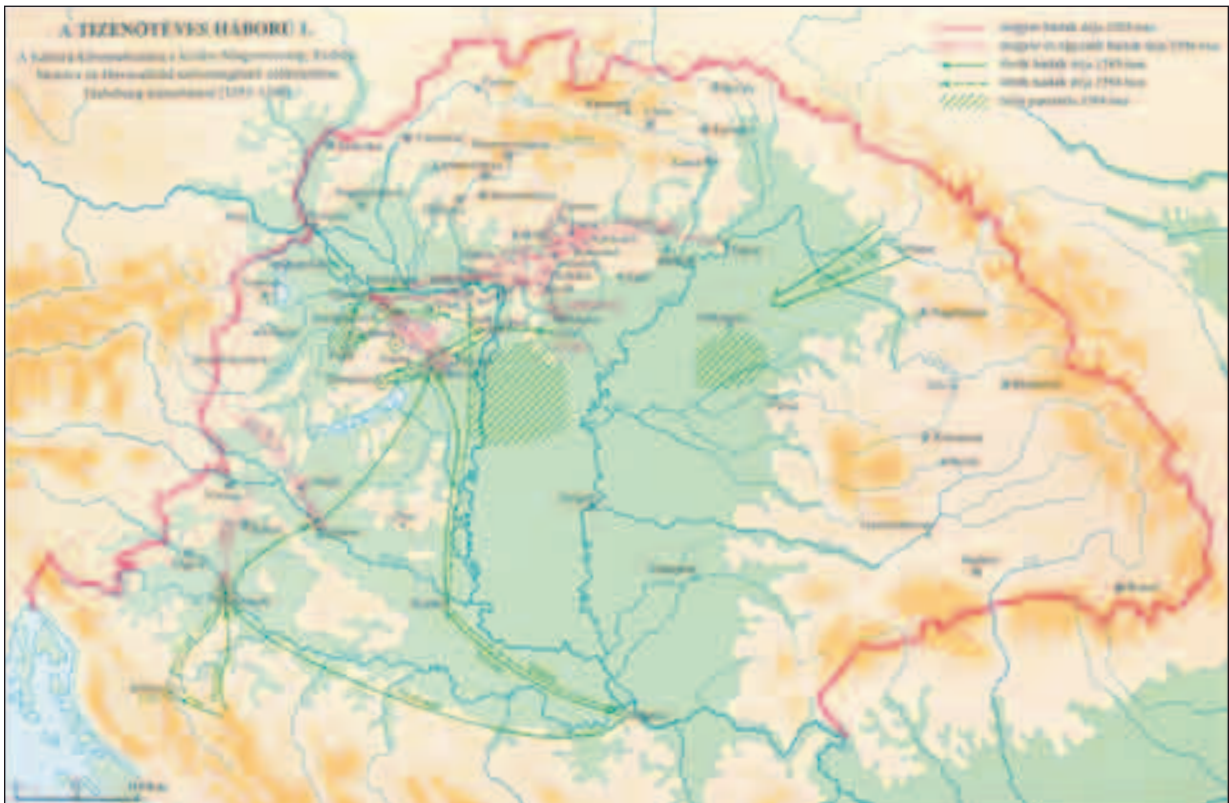
A tizenöt éves háború alatt, különösen az 1593–1596 közötti években a kisebb települések lakossága évről-évre menekülésre kényszerült, behúzódott a Duna mocsarai közé, illetve Kecskemétre, Szegedre vagy Ráckevére költözött, sokszor évekig ott is maradt. 1596-ban már csak 7 kiskunsági faluban voltak lakosok. 1622-ben Thurzó Szaniszló nádor a Szabadszállásról, Fülöpszállásról, Kunszentmiklósról és Lacházáról a birtokaira menekült lakosokat régi kiváltságaik megerősítésével visszatelepítette falvaikba. A 16. század végétől rác telepések is megjelentek, néhány pusztát ők vettek birtokba és népesítettek be. A közbiztonság még a hadjáratok szünetelésekor is egyre romlott, a 17. századi források tele vannak a lakosságnak a nádorhoz, a jászkun főkapitányhoz, a Füleken székelő vármegyei szervekhez intézett panaszaival a törökök sanyargatásairól, a hatalmaskodó és fosztogató végváriakról, a kóbor martalócokról. A magára hagyott lakosságnak meg kellett szerveznie önvédelmét, így jöttek létre az ún. parasztvármegyék, amelyek a magyar és a török hatóságoktól megszerezték azt a jogot, hogy önmagukat megvédjék, és az elfogott gonosztevőket elítélhessék. A felső-kiskunsági kunoknak is volt ilyen szervezetük.

A 17. század végén a török elleni felszabadító háborúk nem kímélték a vidéket, a Duna–Tisza közén több nagy hadjárat vonult végig, a lakosság többször kényszerült futásra. A török kiűzése után, 1699-ben készült, ún. Pentz-féle kamarai összeírás a Kiskunságban öt lakott helységet talált (Halas, Szabadszállás, Kunszentmiklós, Fülöpszállás és Lacháza) 279 adózó gazdával. A Felső-Kiskunság megmaradt községei is többször elnéptelenedtek és újratelepültek, és lakosságuknak csak egy része állt a középkori kun népesség leszármazottaiból.

A Nagykunság a török hódoltság határvidéke lett a Magyar Királyság felé, Balaszentmiklós (Török-szentmiklós) török palánkvára tehát a Török Birodalom határának ezt a szakaszát védte. A török közigazgatás megszervezése után a kun Kolbáz-szék községeit a szolnoki szandzsákhöz sorolták. A Nagykunságot az első török hadjáratok még megkímélték, az 1552. és 1566. évi hadjáratok érintették először. 1566-ban, Gyula várának eleste után krími tatár hadak pusztították a vidéket. A két hadjárat idején ugyan több falu elpusztult, de a lakosság visszatért, és a tizenöt éves háborút megelőző éveket harmincnégy kun település érte meg. Ennyi lakott helység szerepel ugyanis az 1591–1592. évi szolnoki török adóösszeírásban.

A tizenötéves háború alatt (1593–1606) ez a vidék is többször elpusztult (155. kép). 1594-ben a krími tatárok a Nagykunságon vonultak keresztül, útjukban mindent felégetve, elpusztítva. 1598-ban Váradról Szolnok felé erre haladtak Szaturdcsi Mehmed hadai. A hosszú háborús időszakban csaknem mindegyik település elpusztult, némelyik többször is, a lakosság a királyi Szabolcs megyébe vagy az erdélyi fejedelemséghez került Bihar megyébe menekült, még évek múlva sem mertek hazaköltözni. 1618-ban a nádor 22 elpusztult községet tartott nyilván a Nagykunságban, a kunokat az azokba való visszatérésre buzdította. 1629-ben még csak 9 lakott falu volt, melyek lakosainak a nádor engedélyezte a 11 pusztán maradt szállás földjeinek használatát.

1659–1660-ban Szejdi Ahmed pasa, 1663-ban Kucsuk Mohamed hadjárata érintette a Nagykunságot. 1664-ben Kolbázszállás határában volt egy csata. 1669-ben két kunsági falu (Kunhegyes és Karcagújszállás) pusztulásáról van tudomásunk. 1683-ban Murad Giraj krími tatár kán csapatai vonultak keresztül a Nagykunságon Debrecen felől, majd visszavonulásuk is ugyanezen a vidéken keresztül

155. kép. A tizenötéves háború első szakaszában (1593–1594) a Nagykovácsnak és a Kiskovácsnak jelentős pusztulást okoztak a tatár hadak (Engel–Szakály 1995. nyomán) / Fig. 155. Crimean Tatar armies caused significant devastation in the Nagykovács and Kiskovács regions in the first phase of the Fifteen Years War (1592–1594)

történt. 1691-től hét éven keresztül a török elleni felszabadító háborúk egyik hadműveleti területévé vált a Nagykovács.

A 17. század közepén 22 lakott falu található a Nagykovácsban, a késő középkori településállomány 42%-a. 1669-ben már csak 7 falu állt fenn (14%). Az egyes községekben a 16. század második felében összeírt népességnek már csak töredéke található. A török kiűzése után készített kamarai összeírás szerint az egész Nagykovácsban csak egyetlen település, Karcagújszállás volt lakott 78 családdal, és Kunmadarasra éppen az összeírás idején érkezett meg 30 gazda, az elpusztult Kolbázszállás régebben elmenekült lakosai. A két településen kívül 15 pusztát írtak még össze, ebből a karcagiak 4 pusztát vettek művelés alá. Itt tehát nyomon kísérhetjük azt a folyamatot, hogy az elhagyott falvak területe hogyan olvadt be a továbbélő települések határába. Végül is a 18. század elején 6 nagykovácsi falu települt újra, a késő középkori településállomány 12,5%-a. A 18–19. században az egymástól távol fekvő mezővárosok és falvak kiterjedt határában már csak a puszták neve és a templomok romjai jelezték az elpusztult középkori falvakat.

A nagykovácsi települések szervezete, Kolbász-szék a török elleni felszabadító háború végéig ezen a néven működött, ezt váltja fel a 17. század végén a kamarai igazgatás megszervezésével a Nagykovács Kerület elnevezés, mint a Jászkovács Kerület része.

A Jászszágot az első török hadjáratok még nem érintették. 1541-ben formálisan török uralom alá került, de a hódítók még nem jelentek meg. 1544-ben a törökök elfoglalták Hatvant, majd felállították a hatvani szandzsákot és a jász településeket oda sorolták. Jászberényt szultáni ház-városnak nyilvánították. A török igazgatás tekintetbe vette a jász szék kiváltságait és külön adózását; a jászok eleinte

ugyanannyi adót fizettek, mint korábban, később aztán az adók több mint a háromszorosára növekedtek. Szolnok várának 1552-ben történt bevételeivel szállták meg a törökök ténylegesen is a vidéket. Jászberényt 1559-ben foglalták el, és 1566-ban katonai erők szállták meg a várost, a ferences kolostort 1567–1568-ban palánkvárrá alakították. Ettől kezdve török katonaság állomásozott Jászberényben.

A tizenöt éves háború alatt, 1596-ban a krími tatárok végigpusztították a Jászságot. A lakosság elmenekült, csak évek múlva költözött vissza. Az 1620-as években a törökök a leégett várat helyre akarták állítani, azonban egy tűzvészben újra elpusztult, így az 1630-as évektől a török katonaság elhagyta Jászberényt.

A Jászság falvainak és lakosságának sikerült a legkevesebb veszteséggel túlélnie a török hódoltság időszakát. 1567-ben az egri vár összeírásában 13 lakott helység szerepel 752 családfővel, a puszta ház és telek száma 322. Jászberényt 457 család lakja. A népesség még ebben az időben is növekedett, de részben kicserélődött. A módosabbak közül sokan elköltöztek Gyöngyösre, Fülekre, Szerencsre, Debrecenbe. A 16. század végi elnéptelenedés után, a 17. század elején a török hatóságok is szorgalmazták az újratelepülést. Az ősi birtokukra visszatérő jászokon kívül nagyon sok szökött jobbágy választotta lakhelyül a kiváltságokkal rendelkező Jászberényt. A jászok öngazgatási szervezete, a jász szék a 17. század végéig, a kamarai igazgatás megszervezéséig működött, akkor a Jász Kerület elnevezés váltotta fel. 1699-ben a kamarai összeírás 11 lakott települést regisztrált a Jászságban, a családfők száma 1155. A helybeli eredetű családok a népesség 45%-át teszik ki. A háziállatokat, a gabonafélék vetését, a szőlőt, a szénát és a méhkasokat is összeírták. Tanulságos a szarvasmarha-állományt kerületenként összevetni: a Jász Kerületben 15 284 szarvasmarha volt, átlagosan 13,2 jutott egy háztartásra; a Kiskun Kerületben 2765 szarvasmarha volt, egy családfőre 9,9 jutott; a Nagykun Kerületben mindössze 617 szarvasmarhát találtak, egy gazdára 8,1 jutott.

A többször idézett 1699-i kamarai összeírásnak az volt a célja, hogy felmérje a Jászkun Kerület népességét és vagyonát, ebből kiszámítva a várható jövedelmet, mivel az udvar a felszabadított területeket fegyverrel szerzett birtoknak tekintette. A Jászkunság eladását azért határozták el, hogy a kincstár háborús kiadásait pótolják. I. Lipót 1701-ben rendeletet hozott a jászkunok kiváltságainak eltörlésére, és jobbágyi állapotba helyezésükre. 1702-ben a tiltakozások ellenére megkötötték a szerződést a Német Lovagrenddel, melyet Jászberényben földesúrként beiktattak új birtokába. Földesúri jogait a Rákóczi-szabadságharc alatt (1703–1711) nemigen gyakorolhatta, utána is a jász és kun jobbágyokkal mint közösséggel állt szemben, ezért a gyakorlatban bérleti jellegű jogviszony alakult ki. A sérelmek orvoslására 1715-ben az országgyűlés azt a döntést hozta, hogy a Jászkun Kerületet visszaváltják a lovagrendtől, az összeg egyik felét a kincstár fizeti ki, másik felét a rendek. A törvény végrehajtásából nem lett semmi. A jászok és a kunok nem tettek le arról, hogy visszaszerezzék jogaikat. Már 1715-ben felmerült annak a gondolata, hogy a vételár összegét saját maguk gyűjtik össze; 1725-ben és 1728-ban is ilyen beadvánnyal fordultak a nádoron keresztül az országgyűléshez, kérésüket azonban elutasították. 1731-ben a Német Lovagrendtől a Pesti Invalidusok Háza vásárolta meg a Jászkun Kerületet. Az 1740-es évek elejétől az udvar is hajlott arra, hogy a jászkunok megválthassák magukat, mivel a megváltás összegén kívül katonára is szüksége volt. A jászkunok így is két lovas századot állítottak fel az oszt-rák örökösödési háborúhoz, és további 1000 lovas katona kiállítását vállalták, ha felszabadulhatnak. 1745. május 6-án adta ki Mária Terézia királynő azt az oklevelet, amely engedélyezte a jászkunoknak saját maguk megváltását, a *redemptiot*. A Jászkun Kerület népe a teljes összeg (500 000 Ft) visszafizetését vállalta és 1751-re teljesítette, holott az 1715-ben hozott törvény szerint az összeg felét a kincstárnak kellett volna kifizetnie, de ezt a jászkunok sose kapták meg. A lakosság anyagi erejének megfelelően vett részt a megváltásban, és a befizetett összeg arányában részesült szabad paraszti földbirtokból (*redemptusok*). Az 1745-ben visszakapott kiváltságok – önkormányzat, a tisztségviselők szabad választása, szabad bíraskodás, vám- és révmentesség, közös teherviselés – az egész közösségre vonatkoztak, azokra is, akik a megváltásban nem tudtak részt venni (*irredemptusok*). A *redemptio* a magyar

156. kép. A Nagyunság a 18. század közepén a falvak és puszták ábrázolásával. Mikoviny Sámuel: *Mappa Districtus Cumanorum Maiorum*, 1740. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Adattára, Hadtörténelmi Térképtár) / Fig. 156. The Nagyunság region in the mid-18th century with the representation of villages and pastures. Sámuel Mikoviny: *Mappa Districtus Cumanorum Maiorum*, 1740. (HM Archives of the Institute and Museum of Military History, Archive of Military Maps)

157. kép. A Jászkun Kerületek térképe a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc: *ACVrata DeLineatio IasIglae, et VtrIVsqVe CVManIae*, 1782. (MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár) / Fig. 157. Map of the Jászkun Districts at the end of the 18th century. Bedekovich Lőrinc: *ACVrata DeLineatio IasIglae, et VtrIVsqVe CVManIae*, 1782. (MNL Jász-Nagykun-Szolnok County Archives)

parasztság történetének kivételes eseménye, amely megteremtette a szabad polgári fejlődés lehetőségét a jász és kun helységek lakossága számára. A megváltásért folytatott fél évszázados küzdelem összekovácsolta a társadalmat, és erősítette az identitástudatot.

A vármegyéken kívüli kiváltságos kerületek megszüntetésére 1876-ban került sor (1876: XXXIII. tc.), ekkor a Jászság és a Nagykurság Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegyéhez, a Kiskunság Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez került (156–157. kép).

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

630

Az oguz törzsek részt vesznek a keleti türk kagán uralmának megdöntésében.

745

Az ujugurok megdöntik a Második Keleti Türk Birodalmat, és saját birodalmat alapítanak.

760–770 körül

Az oguz törzsek egy részének áttelepülése a Szir-darja vidékére.

8. század

Ujgur követjelentés szerint a besenyőknek 5000 lovas harcosuk van.

893

Iszmail ibn Ahmed számánida emír hadjárata a karlukok Talasz folyó menti központja, Taraz városa ellen.

894 körül

Az úzok elűzik a besenyőket Urál folyó vidéki szállásaikról.

895

A besenyők elfoglalják a magyaroktól a Don és az Al-Duna közötti Etelközt.

915

A besenyők első betörése Ruszba.

922

Ibn Fadlán arab utazó, a bagdadi kalifa követe a volgai bolgárokhoz történt útja során az Urál folyótól keletre, az úzok között egy besenyő törzsszel találkozik.

934

Magyar–besenyő kalandozó hadjárat a Bizánci Birodalom területére.

955 után

Tonuzaba besenyő vezér Magyarországra költözik.

965

Szvjatoszláv kijevi fejedelem kazárok elleni győzelmes hadjárata.

972

A besenyők a Dnyepernél megölik Svjatoszlávot. – A bizánciak a meghódított Kelet-Bulgáriát Parisztrion néven határtartományá szervezik.

985

Az úzok orosz szövetségben a volgai bolgárokkal és besenyőkkel harcolnak.

986 körül

A kitajok meghódítják a Pekingtől északnyugatra fekvő vidéket, ezzel nomád vándorlást indítanak el.

1012–13 vagy 1017–18

Sari törzsek (sárga ujugurok) a dzsungáriai kapun át a türkmén steppékre, a Karahánida Birodalom területére érnek.

1014–1017 körül

Besenyő betörés Erdélybe; Szent István isteni sugallatra előre felkészül, serege kiveri a támadókat.

1027

A besenyők a Dunán átkelve Parizstrionba törnek.

1036

Kijevet besenyők ostromolják. I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi fejedelem legyőzi a besenyőket.

1048

Kegen besenyő törzsfő két törzs élén Parizstrionba települ határőrnépként.

1048–1049

A Kegent üldöző Tirek besenyő törzsfő betör a Bizánci Birodalomba, majd leteszi a fegyvert a császár előtt.

1054

Az úzok Vszevolod perejaszlavli fejedelmet támadják.

1055

Az úzokat üldöző kunok előőrsei megjelennek a Dnyepernél.

1059

I. András király a besenyőkkel szövetségben haddal vonul Bizánc ellen, de nem bocsátkozik harcba, hanem békét köt a császárral.

1060

Az orosz fejedelmek szövetsége az úzok ellen.

1061

A kunok az orosz fejedelemségek déli határán vannak, megtámadják és megverik Vszevolod perejaszlavli fejedelmet.

1064–1065

Az úzok sikertelen bizánci hadjárata. Az úz törzsszövetség szétzilálódik.

1068

A kunok három orosz fejedelemre vereséget mérnek, Szvjatoszláv csernyigovi fejedelem egy kun csapatot legyőz. – Úz–besenyő sereg tör Erdélybe; Salamon király, Géza és László herceg Kerlésnél legyőzi őket.

1071

Kunok a Kijevi Fejedelemség határainál. – Salamon király, Géza és László herceg megostromolják és elfoglalják Nándorfehérvárt, a vár felmentésére érkező könnyűlovas besenyőket megverik, sokakat foglyul ejtenek.

1078

A kunok első betörése a Balkánra.

1085

Kutesk „kun” (valójában úz) vezér betörése Magyarországra északkelet felől, Szent László kiveri a támadókat.

1087

I. Alexiosz Komnénosz bizánci császár Drisztra mellett vereséget szenved a besenyőktől.

1091

Lebunioni csata a Marica torkolatánál. Bizánci és velük szövetséges kun csapatok megsemmisítő vereséget mérnek a besenyőkre. – Kun betörés Magyarországra. Szent László király a Temes vidéken, a Pogánics folyónál legyőzi seregüket. Ugyanebben vagy a következő évben az Al-Dunánál betörő kunokat is leveri.

1099

A kunok Bönek kán vezetésével Przemyslnél legyőzik a Könyves Kálmán által vezetett magyar királyi sereget.

1107

A II. Szvjatopolk kijevi és Vlagyimir Monomah perejaszlavlí fejedelem által vezetett, egyesült orosz hadak súlyos vereséget mérnek a kunokra; mintegy húsz kun vezér vesztette életét a csatában.

1116

A kunok elfoglalják Sarkel várát. Az orosz fejedelmek a Donyechez vezetnek hadjáratot, és elfoglalnak három várost: Sarukant, Szugrovot és Balint. – II. István király seregének előhadát besenyők és székeltek alkotják a csehek ellen vívott olsavai csatában.

1122

II. Ioannész Komnénosz bizánci császár a berrhoéi csatában (Thrákia) végleg leveri a besenyőket, ezek Magyarországra menekült maradékaiból II. István szervez testőrséget.

1146

A Lajta melletti csatában II. Géza magyar király seregének előhadában besenyők és székelyek harcolnak a németek ellen.

1150–1153

Abu-Hámid al-Garnáti andalúziai arab utazó a magyarországi mohamedánok között tartózkodik hitéletük erősítése végett.

1185

Köncsek kán hadjárata Perejaszlavl környékére, hogy megbosszulja az előző évben elfogott és kivégzett Köbek kán halálát. Igor novgorod-szeverszkiji orosz fejedelemnek az „Ének Igor hadáról” c. hősköltményben megörökített, sikertelen hadjárata a Donyec vidékére Köncsek kán ellen.

1185–1187

Péter és Aszen kun származású bolgár bojárok felkelése a bizánci uralom ellen bolgár–vlach–kun csapatokkal. A második bolgár állam megalakulása.

1203

A kunok beveszik Kijevet.

1219

Msztyiszláv novgorodi fejedelem Köten kán segítségével visszahódítja Halicsot a magyaroktól. – Megkezdődik Dzsingisz kán hvárezmi hadjárata.

1221

Magyarországi Pál (Paulus Hungarus) domonkos tartományfőnök térítőket küld a kunok földjére, ahonnan visszaűzik őket.

1224

Az árpási (Sopron m.) besenyők szabadságjogait oklevélbe foglalják.

1223. jún. 16.

Csata a Kalka folyónál. A mongolok megsemmisítik a szövetséges orosz–kun sereget.

1227

Barc kun fejedelem törzse Moldvában megkeresztelkedik.

1227–1228

Theodorikot, a magyarországi domonkosok tartományfőnökét az esztergomi érsek kinevezi a kunok püspökévé.

1229

Kun püspökség létesítése Moldvában Milkó központtal.

1233

II. András király kiadja a beregi egyezményt, melyben megfogadja, hogy szaracénokat, vagyis izmaelitákat és zsidókat nem állít a kamara, a pénzverés, a sóügyek, az adóztatás vagy más közhivatalok élére.

1236

Megkezdődik a mongolok második nagy nyugati hadjárata Batu és Szübeetej vezetésével.

1239. márc. 27.

Köten kán népének egy részével Magyarországra költözik.

1240

II. Balduin latin császár szövetsége az al-dunai kunokkal.

1241. márc.

Kötent, családját és házanépét Pesten meggyilkolják. A kunok kivonulnak az országból.

1241–1242

Tatárjárás Magyarországon.

1244 és 1246 között

IV. Béla újra behívja a kunokat.

1245–1247

Johannes Plano Carpini ferences szerzetesnek, a pápa követének utazása a mongol kán udvarába.

1246

A kunok IV. Béla oldalán harcolnak II. Frigyes osztrák herceg ellen.

1247

István királyfi és Erzsébet kun hercegnő eljegyzése. A kunok főemberei megesküdnek karddal kettévágott kutyára, hogy hűek lesznek a magyar királyhoz.

1253–1255

Willelmus de Rubruk ferences szerzetesnek, IX. Lajos francia király követének utazása a mongol nagykán udvarába.

1254

A budai domonkos kolostorban megkeresztelik Erzsébet kun hercegnő szüleit, István királyfi és Erzsébet házasságot köt.

1264

István ifjabb király számadása Syr Wullamus királyi hitelező áruszállításairól és kölcsöneiről.

1264–1265

IV. Béla és István ifjabb király háborúja, a kunok a király oldalán harcolnak.

1266

Kejran, a Borcsól nemzetségbeli kunok ura oklevélben szerepel.

1273

Anjou Károly nápolyi és szicíliai király levele Alprához, a kunok vezéréhez.

1273

A kunok megtámadják a hajszentlőrinci (Bodrog m.) prépostságot, a királyi sereg leveri őket.

1278. aug. 26.

Morvamezei (dürnkruti) csata: Habsburg Rudolf német király és IV. László hadai legyőzik II. Ottokár cseh király seregét.

1279. jún. 23.

IV. László király oklevele Fülöp püspök pápai legátus követeléseivel a kunok megtérésére és leteleptetésére.

1279. aug. 10.

IV. László kiadja a tétényi országgyűlés végzéseit, a kun törvényt.

1280

IV. László az Al-Dunáig hadjáratot vezet a fellázadt és az országból távozni akaró kunok megfékezésére és visszatartására.

1282. szept.-okt.

Hód-tavi csata: IV. László legyőzi a fellázadt kunokat, a csata után a kunok tömegestül menekülnek ki az országból.

1285

Második tatár betörés.

1290. júl. 10.

IV. László királyt három kun főember, Arbuz, Törtel és Kemencse meggyilkolja.

1298

Göllheimi csata, melyben Habsburg Albert oldalán magyar–kun sereg is részt vesz.

1323

I. Károly király kiváltságlevele a jászoknak.

1325

A Csaba (Piliscsaba) körül lakó jászokat megidézik a király elé a budai-szigeti apácák elleni perben.

1328

XXII. János pápa utasítja a magyar püspököket, hogy a kunoktól ne szedjenek tizedet.

1330

I. Károly hadjárata Baszaraba havasalföldi vajda ellen.

1333–1335 között

Jász Sándort, a jászok első ismert kapitányát többször említik.

1345

Besenyő faluban (Csanád m.) külön jogállású, „régí szokás szerint hadviseléssel tartozó” besenyők földjeit említik.

1347

Besenyő Gergely az „összes besenyők ispánja”. – Köncsög ispán, a Csertán nemzetségbeli kunok kapitánya oklevélben szerepel.

1348

VI. Kelemen pápa a ferences szerzeteseket bízta meg a kunok és a jászok közötti térítéssel.

1350

Nagy Lajos király második nápolyi hadjárata.

1352

Nagy Lajos király megszünteti a besenyő ispánságot, a Fejér megyei nemes besenyőket felveszi az országos nemesek sorába.

1365

Kont Miklós nádor a bulgáriai Vidin várában jász harcosokat ejt foglyul, majd királyi engedéllyel birtokain letelepíti őket.

1366

Egy jászsági jász település, Árokmellék-szállás (Jászárokszállás) első említése.

1391

Apáti-szállás (Jászapáti) birtokmegosztó oklevele.

1397

Zsigmond király bevezeti a telekkatonaságot.

1407

Zsigmond király új kiváltságlevelet ad ki az országban lakó összes jász számára.

1417

A kun Hantos-szék első említése kapitányának, Imre fia Gálnak halála kapcsán.

1418

A kun Csertán-szék első említése (később Halas-szék néven ismert).

1422

Jász Szójegyzék.

1424

A kun Szentelt-szék első említése.

1440

A kun Kolbáz-szék első említése, központja Kolbázszállás.

1453

A magyar király jövedelem kimutatása szerint a kunok és a jászok terményadói: búza, zab, árpa, borsó, lencse, köles; évente négy szép lovat visznek a királynak.

1456

Marczali János, a királyi kunok ispánja, somogyi és zalai ispán az általa kiadott oklevélben rendezi a Halas-széki kunok közösségében a kapitányok és a rurális kunok közötti nézeteltéréseket. Az oklevelet Mátyás király 1469-ben megerősítette.

1461

Mátyás király kiváltságlevele a Kolbáz-széki kunoknak: tisztségviselőiket és bíráikat maguk választhatják.

1465

Kecskemét-szék, a királynéi kunok központjának első említése.

1472

A ferencesek pápai engedélyt kapnak rendház és templom építésére Jászberényben.

1512

II. Ulászló király kegyúri és szabad lelkészválasztási jogot adományoz a jászoknak.

1526

A mohácsi csata után a Duna mentén Buda felé vonuló, majd a Budáról a Duna–Tisza közén dél felé kivonuló török hadsereg módszeresen végigpusztítja a vidéket, a Kiskunság és a Mezőföld falvainak egy része elnéptelenedik.

1537

A Hantos-szék kun falvainak eladományozása jobbágyfaluként.

1548

A kun és jász székek adózása az egri várhoz kerül.

1593–1606

A tizenöt éves háború alatt, különösen az 1593–1596 közötti években a krími tatár hadak rendszeres dúlásai miatt a kun és a jász falvak jelentős része elpusztul, lakossága elmenekül.

1699

Az Udvari Kamara utasítására Pentz János Kristóf kamarai prefektus vezetésével elkészül a Jászkun Kerület lakosainak, földjeinek és javainak összeírása.

1745

A jászkun redemptio: a Jászkun Kerület lakossága megváltja magát a jobbágysorból, Mária Terézia királynő oklevélben biztosítja szabadságukat és kiváltságaikat. – A kun Miatyánk egyik változatának lejegyzése.

RÖVIDÍTÉSEK

Arch. Ért.	Archaeologiai Értesítő
AUSz	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae
Bibl. Cum.	Bibliotheca Cumanica
BpOrR	Budapest Oriental Reprints
Com. Arch. Hung.	Communicationes Archaeologicae Hungariae
DDMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg.	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
Ethn.	Ethnographia
Fol. Arch.	Folia Archaeologica
HMÉ	A Hajdúsági Múzeum Évkönyve (Hajdúböszörmény)
JF	Jászsági Füzetek
JK	Jászsági Könyvtár
KCsA	Kőrösi Csoma-Archivum
KCsK	Kőrösi Csoma Kiskönyvtár
MFMÉ	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MIA	Materiali i issledovanija po arheologii SSSR
MMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)
MMTF	Millenniumi Magyar Történelem. Források
MNy	Magyar Nyelv
MÓTK	Magyar Őstörténeti Könyvtár
NK	Nemzeti Könyvtár
SCIV	Studii și Cercetări de Istorie Veche
Sem. Kond.	Seminarium Kondakovianum
Sov. Arh.	Sovetskaja Arheologija
StC	Studia Caroliensia
SzKK	Szegedi Középkortörténeti Könyvtár
Tört. Szle	Történelmi Szemle

IRODALOM

ABU-HÁMID 1985

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest, 1985, Gondolat.

ÁGOSTON 1988

Ágoston G.: *A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása.* Zounuk 3. Szolnok, 1988. 221–296. Szolnok Megyei Levéltár.

ANONYMUS 1977

Anonymus: *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Hasonmás kiadás. Ford.: Pais D. Bev.: Györffy Gy. Budapest, 1977, Magyar Helikon.

ANONYMUS 1999

Anonymus: *A magyarok cselekedetei.* Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Ford.: Veszprémy L., Bollók J. Utószó, jegyzetek: Veszprémy L. MMTF. Budapest, 1999, Osiris.

ANTALÓCZY 1980

M. Antalóczy I.: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. *HMÉ 4* (1980) 131–170.

ÁRPÁDKORI 1962

Árpádkori törvények. Ford.: Szilágyi L. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó.

ARTAMONOV 1958

Artamonov, M. I.: Sarkel–Belaja Veža. In: *Trudy Volgo-Donskoj Arheologičeskoj Ekspedicii.* I. Red.: M. I. Artamonov. MIA 62. Moskva–Leningrad, 1958, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 7–84.

ARTAMONOV 1962

Artamonov, M. I.: *Istorija hazar. The History of the Khazars.* Leningrad, 1962, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitaža.

BANNER 1931

Banner J.: *A bánkúti lovassír. Das Reitergrab von Bánkút.* Dolg. 7 (1931) 187–204, XX–XXIV. t.

BANNER – JAKABFFY 1954–1968

Banner J. – Jakabffy I.: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája. Archäologische Bibliographie des Mitteldonaubeckens. Bibliographie archéologique du bassin du Danube moyen.* I–III. Budapest, 1954, 1961, 1968, Akadémiai Kiadó. (A besenyőkre, kunokra és jászokra vonatkozó történeti, nyelvészeti és régészeti irodalmat rendszeresen közlő könyvészeti mű. Lásd még Jakabffy 1981, 1999)

BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1942

Bárányné Oberschall M.: *A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek.* Művelődéstörténeti Füzetek 1. Budapest, 1942. Magyar Történeti Múzeum Történeti Tára.

BARTHA 1984

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó. (Az Árpád-kori fejezetek szerzője Györffy Gy. és Kristó Gy.)

BARTHA 2002

Bartha J.: *A Kunság népi kultúrájának keleti elemei*. Studia Folkloristica et Ethnographica 44. Debrecen, 2002.

BASKI 2007

Baski I.: *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006*. Karcag, 2007, Kunszövetség.

BATHÓ – PAPP 2011

Szülőföldünk a Jászság. Helytörténeti olvasókönyv. Szerk.: Bathó E. – Papp I. Jászberény, 2011, Jász Múzeumért Alapítvány.

BELLON 1979

Bellon T.: *Nagykunság*. Budapest, 1979, Gondolat.

BEREND 2001

Berend, N.: *At the Gate of Christendom. Jew, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge, 2001, Cambridge University Press.

BEREND 2002

Berend N.: Az 1279-i „kun törvények” szövege és keletkezési körülményei. In: *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban*. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet – Hortiné Bathó Edit – Kiss Erika. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002, Jász Múzeumért Alapítvány. JK 5. 147–153.

BEREND 2012

Berend N.: *A kereszténység kapujában – Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban*. Budapest, 2012, Attraktor.

BLAZOVICH 1977

Blazovich L.: IV. László harca a kunok ellen. *Századok* (1977) 941–945.

BLAZOVICH 1998

Blazovich L.: Gondolatok az Alföld középkori településhálózatáról. *AUSz Acta Juridica et Politica* 53 (1998:4) 45–56.

BLAZOVICH 2003

Blazovich L.: A kunság útja a széki autonómia megteremtéséhez. In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 2003. Bibl. Cum. 4. 61–77.

BOLDOG 2013

Boldog Z.: Fegyverzet és felszerelés a magyar–bizánci háborúban. In: SZABÓ J. 2013. 183–229.

BOLLÓK 1979

Bollók J.: A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. *Századok* 113 (1979) 97–107.

BÓNA 1962

Bóna I.: A darufalvi ezüstkincs. *Soproni Szemle* 16 (1962) 227–241, 312–318.

BONFINI 1995

Bonfini, A.: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár P. Budapest, 1995.

BOROSY 1984

Borosy A.: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk.: H. Balázs É. – Fügedi E. – Maksay F. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó. 47–57.

BORUS 1984

Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk.: Borus J. Budapest, 1984, Zrínyi Katonai Kiadó.

CZEGLÉDY 1949

Czeglédy K.: A kunok eredetéről. *MNy* 45 (1949) 43 – 50. = CZEGLÉDY 1985. 217–224.

CZEGLÉDY 1963

Czeglédy K.: A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. *MNy* 59 (1963) 456–461. = CZEGLÉDY 1985. 321–326.

CZEGLÉDY 1969

Czeglédy K.: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig.* KCsK 8. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.

CZEGLÉDY 1970

Czeglédy K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest 1969.* Szerk.: Kázmér M. – Végh J. Névtudományi Értekezések 70. Budapest, 1970. 254–259.

CZEGLÉDY 1985

Czeglédy K.: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* BpOrR, Series A2. Budapest, 1985, Körösi Csoma Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

DASZKIEWICZ – TRYJARSKI 1982

Daszkiewicz, J. R. – Tryjarski, E.: *Kamennye baby pričernomorskih stepej. Kolekcija iz Askania-Nova. Baby kamienne stepów nadczarnomorskich. Kolekcja z Askanii Nowej.* Wrocław, 1982, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

DÁVID 1997

Dávid G.: Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Szerk.: Kovacsics J. Budapest, 1997, Központi Statisztikai Hivatal. 141–171.

DOSYMBAEVA – ŽOLDASBEKOV 2013 (DOSZYMBAEVA, A. – ŽSOLDASZBEKOV, M.)

Dosymbaeva, A. – Žoldasbekov, M. (rukovoditeli proekta): *Zapadnyj Tjurkskij Kaganat. Atlas.* Astana, 2013, Izdatel'stvo «Service Press».

ECKHARDT 1938

Eckhardt S.: Kun analógiák a magyar ősvalláshoz. *MNy* 34 (1938) 242–244.

ÉNEK 1974

Ének Igor hadáról. Ford.: Képes Géza. Gyula, 1974, Magyar Helikon.

ÉRI 1956

Éri I.: Adatok a kígyópusztai csat értékeléséhez. *Fol. Arch.* 8 (1956) 137–151.

ÉRSZEGI 1999

Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. Szerk.: Érszegi G. MMTF. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

FEDOROV-DAVYDOV 1966 (FJODOROV-DAVYDOV, G. A.)

Fedorov-Davydov, G. A.: *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki.* Moskva, 1966, Izdatel'stvo Moskvoskogo Universiteta.

FEHÉRTÓI 1969

Fehértói K.: *A XIV. századi megkülönböztető nevek.* Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.

FEHÉRTÓI 1983

Fehértói K.: *Árpád-kori kis személynévtár*. Nyelvészeti Tanulmányok 25. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.

FEKETE 1968

Fekete L.: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. JF 4. Jászberény, 1968, Jász Múzeum.

FENYVESI 1987

Fenyvesi L.: A Kiskunság a török időkben. In: *A Jászkunság kutatása 1985*. Szerk.: Fazekas I. – Szabó L. – Sztrinkó I. Kecskemét–Szolnok, 1987, Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság–Szolnok Megyei Múzeumigazgatóság. 215–301.

FERENT 1981

Ferent, I.: *A kunok és püspökségük*. Budapest, 1981, Szent István Társulat.

FETTICH 1939

Fettich N.: A kunok és rokonnépek kultúrája. In: *A kunok 700 éves betelepülésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus*. Budapest, 1939, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közönsége. 27–33.

FINGERLIN 1971

Fingerlin, I.: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München, 1971, Deutscher Kunstverlag.

FODOR F. 1942

Fodor F.: *A Jászság életrajza*. Budapest, 1942, Szent István Társulat.

FODOR I. 1970

Fodor I.: A sírszobrok kérdéséhez. *Fol. Arch.* 21 (1970) 113–126.

FODOR I. 1972

Fodor I.: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. *Fol. Arch.* 23 (1972) 223–242.

FODOR I. 1976

Fodor I.: Az osztrigozsszki lelet. *Cumania* 4 (1976) 255–263.

FODOR I. 1988

Fodor I.: Kazárok és kabarok. In: *Magyarrá lett keleti népek*. Szerk.: Szombathy V. – László Gy. Budapest, 1988, Panoráma. 61–105.

FODOR I. 2009

Fodor I.: A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban. In: „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 49–66.

FONT 1998

Font M.: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest–Pécs, 1998, Balassi Kiadó–University Press.

FÜGEDI 1981

Fügedi E.: A befogadó: a középkori magyar királyság. In: Fügedi E.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981, Magvető Könyvkiadó. 398–418.

ENGEL – SZAKÁLY 1995

Engel P. – Szakály F.: *Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk.: Glatz F. História Könyvtár. Magyarország története térképeken elbeszélve 1–4. Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézete–História.

GOLDEN 1995–1997

Golden, P. B.: *Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaq*s. Archivum Eurasiae Medii Aevi 1995–1997. 99–122.

GOMBOS 1937–1938

Gombos, A. F.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae, 800–1301*. I–III. Budapest, 1937–1938, Szent István Akadémia. (Reprint kiadás: Budapest, 2005–2011, Nap Kiadó.)

GORBENKO – KORENJAKO – MAKSIMENKO 1975

Gorbenko, A. A. – Korenjako, V. A. – Maksimenko, V. E.: Pozdnekočevničeskoe pogrebenie iz kurgana u hutora Nižnjaja Kozinka. *Sov. Arh.* 1975:1. 286–289.

GÖCKENJAN 1972

Göckenjan, H.: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden, 1972, Franz Steiner Verlag.

GURKIN 1987

Gurkin, S. V.: Poloveckie svjatilišča s derevjannymi izvajanijami na nižnem Donu. *Sov. Arh.* 1987:4. 100–109.

GYÁRFÁS 1870–1885

Gyárfás I.: *A jász-kúnok története*. I–IV. Kecskemét – Szolnok – Budapest, 1870–1885, Szilády Károly – Bakos István – Neuwald Illés.

GYÓNI 1942

Gyóni M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. Budapest, 1942, Magyar Történettudományi Intézet.

GYÖRFFY 1939

Györffy Gy.: Besenyők és magyarok. *KCsA I.* kiegészítő kötet 1935–1939 (1939) 397–500. Átdolgozott változata: GYÖRFFY 1990a. 94–191.

GYÖRFFY 1948

Györffy Gy.: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. *Antiquitas Hungarica* 2 (1948) 158–176.

GYÖRFFY 1953

Györffy Gy.: A kunok feudalizálódása. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk.: Székely Gy. Budapest, 1953. 248–275. = A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században (A kunok feudalizálódása). In: GYÖRFFY 1990a. 274–304.

GYÖRFFY 1959

Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY 1963–1998

Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. (A–P)* I–IV. Budapest, 1963–1998, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY 1965

Györffy Gy.: *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései*. NK. Budapest, 1965, Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY 1971

Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Tört. Szle* 14 (1971) 281–287. = In: GYÖRFFY 1990a. 192–199.

GYÖRFFY 1975

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györffy Gy. 2. kiad. NK. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY 1977

Györffy Gy.: *István király és műve.* Budapest, 1977, Gondolat.

GYÖRFFY 1990a

Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990, Gondolat.

GYÖRFFY 1990b

Györffy Gy.: A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. In: GYÖRFFY 1990a. 220–241.

GYÖRFFY 1990c

Györffy Gy.: A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. In: GYÖRFFY 1990a. 242–273.

GYÖRFFY 1990d

Györffy Gy.: A Jászság betelepülése. In: GYÖRFFY 1990a. 312–315.

GYÖRFFY 1990e

Györffy Gy.: A XV. századi jász szójegyzék. In: GYÖRFFY 1990a. 316–318.

GYÖRFFY L. 1956

Györffy L.: *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez.* Jászkunsági Füzetek 4. Szolnok, 1956, Damjanich János Múzeum.

GYÖRFFY L. 1974

Györffy L.: A Nagykunság települési hálózata a török alatt. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Faluk. II. Mezővárosok. III. Tanyák.* Szerk.: Hofer T. – Kisbán E. – Kaposvári Gy. Szolnok, 1974. I. 59–69.

HAJDÚ – KRISTÓ – RÓNA-TAS 1976–1982

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. I–IV. Budapest, 1976–1982.

HAJDÚ – NAGY 1999

Hajdú Zs. – Nagy E. Gy.: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei II. *HME* 9 (1999) 31–68.

HATHÁZI 1987–1988

Hatházi G.: 14. századi ruhakorongpár Sárosdról és viselettörténeti kapcsolatai. *Arch. Ért.* 114 (1987–1988) 366–370.

HATHÁZI 1990

Hatházi G.: *Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők.* Hadtörténelmi Közlemények 103 (1990:2) 22–60.

HATHÁZI 1996a

Hatházi G.: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 6. összejevetelének előadásai.* Szerk.: Kiss G. Savaria 22/3. Pars Archaeologica 1992–1995. Szombathely, 1996. 223–248.

HATHÁZI 1996b

Hatházi G.: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, Dürer terem, 1996. május 10.–1996. október 6. Gyulai Katalógusok 2. Szerk.: Havassy P. Gyula, 1996, Erkel Ferenc Múzeum. 37–56.

HATHÁZI 2000

Hatházi G.: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: *Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk.: Ö. Kovács J. – Szakál A. Kiskunhalas, 2000, Kiskunhalas Város Önkormányzata. 169–302.

HATHÁZI 2004

Hatházi G.: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Opuscula Hungarica V. Budapest, 2004, Magyar Nemzeti Múzeum.

HATHÁZI 2005

Hatházi G.: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti lelőhelyek Kiskunhalas környékén*. Halasi Albumok 7. Kiskunhalas, 2005, Thorma János Múzeum–Halasi Múzeum Alapítvány.

HATHÁZI 2006

Hatházi G.: A kun és jász székközpontok kérdéséhez. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. StC 7 (2006) 3–4. 111–146.

HATHÁZI – SZAKÁL 1999

Hatházi G. – Szakál A.: Adatok a Kiskunhalas–Balota pusztai kun sírleletről. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai. (Veszprém 1997. november 28–30.)* Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém, 1999. 221–226.

HODINKA 1916

Hodinka A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” (Polnoe Sobranie Russkih Letopisej) köteteiből a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította ~*. Budapest, 1916, Magyar Tudományos Akadémia.

HORVÁT 1839

Horvát I.: *A pacinákokról (A Vas nemzetről)*. Buda, 1839, Trattner–Károlyi Nyomda.

HORVÁTH F. 1976–1977

Horváth F.: Csengele középkori temploma. *MFME* 1976–1977/1. 91–126.

HORVÁTH F. 2001

Horváth F.: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest, 2001, Archaeolingua.

HORVÁTH F. 2002

Horváth F.: Új régészeti szempontok a kunok korai letelepedéséhez a Duna–Tisza közén. In: *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban*. Szerk.: Bánkiné Molnár E. – Hortiné Bathó E. – Kiss E. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002, Jász Múzeumért Alapítvány. JK 5. 21–34.

HORVÁTH F. 2003

Horváth F.: Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. *MFME – Studia Archaeologica* 9 (2003) 369–386.

HORVÁTH P. 1823/1994

Horváth P.: *Értekezés a' kúnoknak, és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotjokról*. Pest, 1823, Trattner János Tamás. Reprint kiadása Szabó L. tanulmányával és Névmutatóval: Budapest, 1994, „A Jászságért” Alapítvány.

JAKABFFY 1981

Jakabffy I.: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája. 1967–1977. Archäologische Bibliographie des Mitteldonaubeckens. 1967–1977. Bibliographie archéologique du bassin du Danube moyen. 1967–1977*. IV. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó.

JAKABFFY 1999

Jakabffy I.: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1977–1987*. Budapest, 1999, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

JERNEY 1851

Jerney J.: *Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845*. I–II. Pest, 1851, (a szerző kiadása).

KAKUK 1985

Őrök kőbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-től a XV. századig. Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta Kakuk Zs. Budapest, 1985, Európa Könyvkiadó.

KÁLDY-NAGY 1982

Káldy-Nagy Gy.: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10. Békéscsaba, 1982, Békés Megyei Levéltár.

KÁLDY-NAGY 1985

Káldy-Nagy Gy.: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985, Pest Megyei Levéltár.

KALMÁR 1971

Kalmár J.: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971, Natura.

KATONA 1981

A tatárjárás emlékezete. Szerk.: Katona T. Bibliotheca Historica. Budapest, 1981, Magyar Helikon.

KELLER 2001

Keller L.: Qıpçaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Sz. – Sinkovics B. MÖTK 15. Budapest, 2001, Balassi Kiadó. 138–147.

KÉPES KRÓNKA 1964

Képes Krónika. Chronicon Pictum. Phototypice impressum. Ford.: Geréb L. Sajtó alá rendezte: Mezey L. I–II. Budapest, 1964, Magyar Helikon Könyvkiadó.

KÉPES KRÓNKA 1986

Képes Krónika. Ford.: Bellus I. A kísérőtanulmányokat Dercsényi D., Kristó Gy. és Csapodiné Gárdonyi K., a jegyzeteket Kristó Gy. írta. Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó.

KÉPES KRÓNKA 2004

Képes Krónika. Ford.: Bollók J. Utószó: Szovák K. (MMTF) Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

KIRPIČNIKOV 1971

Kirpičnikov, A. N.: *Drevnerusskoe oružie 3. Dospėh, kompleks boevyh sredstv IX–XIII vv. Arheologija SSSR*. Leningrad, 1971, Izdatel'jstvo «Nauka».

KIRPIČNIKOV 1973

Kirpičnikov, A. N.: *Snarjaženie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX–XIII vv. Arheologija SSSR*. Leningrad, 1973, Izdatel'jstvo «Nauka».

KIRPIČNIKOV 1976

Kirpičnikov, A. N.: *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV vv. Leningrad, 1976, Izdatel'jstvo «Nauka»*.

KISS 1983

Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.

KISS J. 1979

Kiss J.: *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri fennhatósága idején (1702–1731)*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

KMOSKÓ 1997–2000

Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1–I/2*. Szerk.: Zimonyi István. MÖTK 10, 13. Szeged, 1997, 2000, Balassi Kiadó.

KNIEZSA 1937

Kniezsa I.: A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27.* Budapest, 1937, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 323–337.

KOMANTSEVA 1977

Komantseva, A. S.: Les sépultures nomades tardives du cimetière de Novonikolskoe. In: *Les anciens hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. Sous la direction de István Erdélyi. Studia Archaeologica VI. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó. 309–358.

KORDÉ 1990

Kordé Z.: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *AUSz Acta Historica* 90 (1990) 3–21.

KOSSÁNYI 1923–1924

Kossányi B.: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. *Századok* 57–58 (1923–1924) 519–537.

KOVAČEVIĆ 1953

Kovačević, J.: *Sredn'ovekovna nošn'a balkanskih slovena. Die mittelalterliche Tracht der Balkanslawen*. Posedna izdan'a kn'. CCXV. Beograd, 1953, Istoriski institut.

KOVÁCS L. 1971

Kovács L.: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Fol. Arch.* 22 (1971) 165–181.

KOVÁCS L. 1986

Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: KRISTÓ 1986, 216–281.

KOVÁCS SZ. 2004

Kovács Sz.: A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia, Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk.: Balogh L. – Keller L. MÖTK 21. Budapest, 2004, Balassi Kiadó. 139–150.

KOVÁCS SZ. 2009

Kovács Sz.: A kunok és az 1091-es lebunioni csata. In: „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 273–287.

KOVÁCS SZ. 2012

Kovács Sz.: *A kunok története a mongol hódításig*. (Doktori értekezés) Szeged, 2012. Kézirat.

KÓHALMI 1972

U. Kóhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. KCsK 12. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.

KRING 1932

Kring M.: Kun és jász társadalmeelemek a középkorban. *Századok* 66 (1932) 35–63, 169–188.

KRISTÓ 1986

Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, Zrínyi Katonai Kiadó.

KRISTÓ 1994a

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.

KRISTÓ 1994b

Kun László emlékezete. Szerk.: Kristó Gy. SzKK 5. Szeged, 1994, Szegedi Középkorász Műhely.

KRISTÓ 1999

Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gy. SzKK 15. Szeged, 1999, Szegedi Középkorász Műhely.

KRISTÓ 2003

Kristó Gy.: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003, Szukits Könyvkiadó.

KRIVCOVA-GRAKOVA 1928

Krivcova-Grakova, O. A.: Pogrebenija pozdnih kočevnikov iz raskopok v Orenburgskom uezde letom 1927 goda. In: *Trudy Sekcii Arheologii, IV*. Moskva, 1928, Institut Arheologii i Iskusstvoznaniya. 288–299.

KUBINYI 1999

Kubinyi A.: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 123–138.

KUSTERNIG 1978–1979

Kusternig, A.: Probleme um die Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrot und Jedenspeigen am 26. August 1278. *Jahrbuch des Vereins für Landeskunde NF* 44–45 (1978–1979) 226–311.

KUUN 1880/1981

Kuun, G.: *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum*. Budapest, 1880. Reprint kiadása: Kuun, Géza: *Codex Cumanicus. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti*. BpOrR, Series B1. Budapest, 1981, Körösi Csoma Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

KUUN 1885

Kuun G.: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* XII:11 (1885) 3–60.

LANGÓ 2000

Langó P.: A jászok etnogenezise és korai történetük. In: *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjáról*. Szerk.: Langó P. Jászfényszaru, 2000, Fényszarúiak Baráti Egyesülete. 83–109.

LANGÓ 2001a

Langó P.: Jászok a középkori Pilis megyében. *Limes* XIV. évf. 45–46. sz. 2001/1–2. 121–134.

LANGÓ 2001b

Langó P.: A jászok korai történetének megítélése a 19–20. században. In: *A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000*. Szerk.: Hortiné Bathó E. – Kiss E. JK 4. Jászberény, 2001, Jász Múzeumért Alapítvány. 151–176.

LÁSZLÓ 1940

László Gy.: Adatok a kunok tegezéről. *Néprajzi Értesítő* 32 (1940) 51–59.

LÁSZLÓ 1993

László Gy.: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4. Budapest, 1993, Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület.

LEAHU – TROHANI 1978

Leahu, V. – Trohani, G.: Două morminte de călăreți nomazi din cîmpia Teleormanului. Sépultures de chevaliers nomades dans la plaine de Teleorman. *SCIV* 29 (1978) 529–538.

LIGETI 1962

A mongolok titkos története. Közreadja Ligeti L. Budapest, 1962, Gondolat.

LIGETI 1986

Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.

LIGETI – KARA 2004

A mongolok titkos története. Fordította, az előszót és utószót írta Ligeti L. A fordítást ellenőrizte, javította, a 2. kiadás utószavát írta Kara Gy. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

LONGNON 1957

Longnon, J.: Les Toucy en Orient et en Italie au treizième siècle. *Bulletin de la société des sciences historiques et naturelles de l'Yonne*. 96 (1953–1956), 1957. 33–43.

LÜKŐ 1935

Lükő G.: Havaselve és Moldva népei a X–XII. századokban. *Ethn.* 46 (1935) 90–105.

MAL 1973

Magyar Anjou Legendárium. Sajtó alá rendezte: Levárdy F. Budapest, 1973, Magyar Helikon.

MAKK 1974

Makk F.: Megjegyzések II. István történetéhez. In: *Középkori kútjaink kritikus kérdései*. Szerk.: Horváth J. – Székely Gy. Memoria Saeculorum Hungariae 1. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó. 253–259.

MAKKAI 1936

Makkai L.: *A milkói (kun) püspökség és népei*. Debrecen, 1936, Pannonia Könyvnyomda.

MAKKAI – MEZEY 1960

Makkai L. – Mezey L.: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. NK Budapest, 1960, Gondolat Kiadó.

MALINOVSKAJA 1974

Malinovskaja, N. V.: Kolčany XIII–XIV vv. s kostjanyimi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evrazijskih stepoj. In: *Goroda Povolž'ja v srednie veka*. Red.: Smirnov, A.P. – Fedorov-Davydov, G. A. Moskva, 1974, Izdatel'stvo «Nauka». 132–175.

MÁLYUSZ 1971

Mályusz E.: *Az V. István-kori gesta*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.

MÁNDOKY KONGUR 1993

Mándoky Kongur I.: *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Keleti Örökségünk 1. Karcag, 1993, Karcag Város Önkormányzata.

MÉRI 1954

Méri I.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről. II. *Arch. Ért.* 81 (1954) 138–154.

MESTERHÁZY 1973

Mesterházy K.: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *HME* 1 (1973) 37–48.

MESTERHÁZY 1977

Mesterházy K.: Az Ártánd–Zomlin pusztai úz sírlelet. *DDMÉ* 1976 (1977) 69–80.

MESTERHÁZY 1984

Mesterházy K.: Hakasz (jeniszeji kirgiz) leletek Rakamazról. *Arch. Ért.* 111 (1984) 225–236.

MINORSKY 1937

Minorsky, V.: Une nouvelle source musulmane sur l'Asie centrale au XIe siècle. *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*. Paris, 1937. 317–324.

MINORSKY 1942

Minorsky, V.: *Marvazî, Sharaf al-Zamân Tâhir: On China, the Turks and India. Arabic text with an English translation and commentary by ~.* London, 1942, Royal Asiatic Society.

MÓRA 1906

Móra F.: Ásatás a szeged–ötömösi Anjou-kori temetőben. *Arch. Ért.* 26 (1906) 18–27.

MÓRA 1908

Móra F.: Szegedvidéki leletekről. *Arch. Ért.* 28 (1908) 361–371.

MORAVCSIK 1950

Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest, 1950, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

MORAVCSIK 1958

Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica*. I–II. Berlin, 1958, Akademie Verlag.

MORAVCSIK 1984

Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.

NAGRODZKA-MAJCHRZYK 1985

Nagrodzka-Majchrzyk, T.: *Czarni Kłobucy*. Warszawa, 1985, Wydawnictwa Geologiczne.

NAGY 2003

Tatárjárás. Szerk.: Nagy B. Nemzet és emlékezet. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.

NAGY G. 1893

Nagy G.: A régi kunok temetkezése. *Arch. Ért.* 13 (1893) 105–117.

NAGY G. 1893

Nagy G.: A magyarhoni lovassírok. *Arch. Ért.* 13 (1893) 223–234.

NAGY G. 1896

Nagy G.: Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. *Arch. Ért.* 16 (1896) 344–365.

NASLEDNIKOVA 1974

Naslednikova, V.: *Istorija na bylgarskija kostjum*. Sofija, 1974, Nauka i Izkustvo.

NÉMETH A. 2010

K. Németh A.: Csillag alakú buzogányok Paks környékéről. *Arch. Ért.* 135 (2010) 269–274.

NÉMETH GY. 1922

Németh Gy.: A besenyők ismeretéhez. *MNy* 18 (1922) 2–7. = NÉMETH 1990. I. 18–23.

NÉMETH GY. 1937

Németh Gy.: A tarka lovak országa. *Ethn.* 48 (1937) 103–107. = NÉMETH 1990. I. 126–130.

NÉMETH Gy. 1940

Németh, J.: Die Volksnamen *quman* und *qun*. *KCsA* III. kiegészítő kötet 1941–1943 (1940) 95–109.

NÉMETH Gy. 1942

Németh Gy.: A kunok neve és eredete. *Századok* 76 (1942) 166–178. = NÉMETH 1990. I. 165–177.

NÉMETH Gy. 1953

Németh Gy.: Kun László király nyögérei. *MNy* 49 (1953) 304–318. = NÉMETH 1990. I. 178–182.

NÉMETH Gy. 1958

Németh Gy.: Egy jáász szójegyzék az országos Levéltárban. *MTA* I. Oszt. Közl. 12 (1958) 233–259.
= NÉMETH 1990. I. 183–212.

NÉMETH Gy. 1990

Németh Gy.: *Törökök és magyarok*. I–II. Szerk.: Róna-Tas András. BpOrR, Series A4. Budapest, 1990, Körösi Csoma Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

NÉMETH Gy. 1991

Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. 2. bővített, átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.

NYERGES – BARTOSIEWICZ 2006

Nyerges É. Á. – Bartosiewicz L.: Szentkirály állattartása a középkori régészeti állattani adatok tükrében. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. StC 7 (2006) 3–4. 331–352.

OLÁH 2000

Oláh M.: *Hungária – Athila*. Szerk.: Kulcsár P. Ford.: Németh B., Kulcsár P. MMTF Budapest, 2000, Osiris Kiadó.

OTROŠČENKO – RASSAMAKIN 1986 (OTROSCSENKO, V. V. - RASSAMAKIN, JU. JA.)

Otroščenko, V. V. – Rassamakin, Ju. Ja.: Polovec'kij kompleks čingul's'kogo kurganu. *Arheologija* (KiiV) 53 (1986) 14–36.

OTROŠČENKO – RASSAMAKIN s.d.

Otroshchenko, V. V. – Rassamakin, Yu. Ya.: *Who is in the Grave? Polovtsian Burial Complex of the Chingul Kurgan*. Power Point. (s.d.)

PÁLÓCZI HORVÁTH 1969a

Pálóczi Horváth A.: A csólyosi kun sírlelet. *Fol. Arch.* 20 (1969) 107–134.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1969b

Pálóczi Horváth A.: A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. *MFME* 1969:1. 115–121.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1972

Pálóczi Horváth A.: A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania* 1 (1972) 177–204.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1974

Pálóczi Horváth A.: A kunok megtelepedése Magyarországon. *Arch. Ért.* 101 (1974) 244–259.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1980

Pálóczi Horváth, A.: Le costume coman au moyen âge. *Acta Archaeologica ASH* 32 (1980) 403–427.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1982

Pálóczi Horváth A.: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *Arch. Ért.* 109 (1982) 89–107.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1986

Pálóczi Horváth A.: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. (Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei.) In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Villages,*

country towns in the Great Hungarian Plain. Dörfer, Markt Flecken auf der grossen Ungarischen Tiefebene. Szerk.: Novák L. – Selmeczi L. Az Arany János Múzeum Közleményei. Acta Musei de János Arany Nominati. IV. Nagykőrös, 1986. 215–236.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1988

Pálóczi Horváth A.: Besenyők, úzok, kunok. In: *Magyarrá lett keleti népek.* Szerk.: Szombathy V. – László Gy. Budapest, 1988, Panoráma. 106–163.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1989a

Pálóczi Horváth A.: A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania* 11 (1989) 95–148.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1989b

Pálóczi Horváth A.: *Besenyők, kunok, jászok.* Hereditas. Budapest, 1989, Corvina.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1990

Pálóczi Horváth A.: Agrártörténeti emlékek a középkori Szentkirály faluban. Gazdasági épületek a 4–4/a. ház beltelkén. *MMMK* 1988–1989 (1990) 69–94.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1994

Pálóczi Horváth A.: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Keleti örökségünk 2. Karcag, 1994, Karcag Város Önkormányzata.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1996

Pálóczi Horváth A.: Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon.* Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest, Vajdahunyadvár, 1996. június 28.–1996. december 31. Szerk.: Pálóczi Horváth A. Budapest, 1996, Magyar Mezőgazdasági Múzeum – Szentkirály Község Önkormányzata. 7–28.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2000

Pálóczi Horváth A.: Lakóház és telek Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban I. In: *A középkori magyar agrárium.* Tudományos ülészak Ópusztaszeren. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Ópusztaszer, 2000, Ópusztaszeri Nemzeti Emlékpark Közhasznú Társaság, Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága. 121–149.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2002

Pálóczi Horváth A.: Falupusztásodás a Nagyunságban. In: *A Jászkunság kutatása 2000.* Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban. Szerk.: Bánkiné Molnár E. – Hortiné Bathó E. – Kiss E. JK 5. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002, Jász Múzeumért Alapítvány. 47–55.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2009a

Pálóczi Horváth A.: Szentkirály középkori háztartásai és a régészeti leletanyag feldolgozásának szempontjai. In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Archaeologia Cumanica 2. Kecskemét, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma. 215–224.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2009b

Pálóczi Horváth A.: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületen. In: *„Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 217–232.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2012

Pálóczi Horváth A.: Nomád betörések Magyarországra a 10–11. században. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó G. – Péterfi B. – Vadas A. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó. 27–37.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2013

Pálóczi Horváth A.: A középkori alföldi lakóház és telek a szentkirályi ásatási eredmények alapján. In: *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában. Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Mészáros M. Kiskunfélegyháza, 2013, Kun Összefogás Konzorcium és Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma. 29–41.

PÁLÓCZI HORVÁTH 2014

Pálóczi Horváth A.: A kunok régészeti kutatásának néprajzi-művelődéstörténeti tanulságai. *Ethn.* 125 (2014) 79–114.

PAULER – SZILÁGYI 1900

A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest, 1900, Magyar Tudományos Akadémia.

PETKES 2006

Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd–Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez. *Alba Regia* 35 (2006) 93–123, 1–8. t.

PLETNEVA 1958 (PLETNYOVA, SZ. A.)

Pletneva, S. A.: Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskih stepjah. In: *Trudy Volgo-Donskoj Arheologičeskoj Ekspedicii.* I. Red.: M. I. Artamonov. MIA 62. Moskva–Leningrad, 1958, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 151–226.

PLETNEVA 1963

Pletneva, S. A.: Kočevničeskij mogil'nik bliz Sarkela-Beloj Veži. In: *Trudy Volgo-Donskoj Arheologičeskoj Ekspedicii.* III. MIA 109. Moskva–Leningrad, 1963, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 216–259.

PLETNEVA 1973

Pletneva, S. A.: *Drevnosti černyh klobukov.* Arheologija SSSR. Moskva, 1973, Nauka.

PLETNEVA 1974

Pletneva, S. A.: *Poloveckie kamennye izvajanija.* Arheologija SSSR. Moskva, 1974, Nauka.

PVL 1950

Povest' Vremennyh Let. I. Tekst i perevod. Podgotovka teksta D. S. Lihačeva i B. A. Romanova. Pod redakcij V. P. Adrianovoj-Peretc. Moskva–Leningrad, 1950, Nauka.

RANSANUS 1999

Ransanus, P.: *A magyarok történetének rövid foglalata.* Ford.: Blazovich L., Sz. Galántai E. és Kulcsár P. MMTF. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

RÁSONYI 1957

Rásonyi, L.: Les noms toponymiques comans du Kiskunság. *Acta Linguistica ASH* 7 (1957) 73–146.

RÁSONYI 1967

Rásonyi, L.: Les anthroponymes comans de Hongrie. *Acta Orientalia ASH* 20 (1967) 135–149.

RÁSONYI 1970

Rásonyi, L.: *Les Turcs non-islamisés en Occident (Péçénègues, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les Hongrois).* Philologiae Turcicae Fundamenta III. Wiesbaden, 1970, Franz Steiner Verlag.

RÁSONYI 1981

Rásonyi L.: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál.* Budapest, 1981, Magvető Kiadó.

RASOVSKIJ 1933

Rasovskij, D. A.: Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. *Sem. Kond.* 6 (1933) 1–66.

RASOVSKIJ 1935

Rasovskij, D. A.: Les Comans et Byzance. *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare* IX. Sofia, 1935. 346–354.

RASOVSKIJ 1935–1940

Rasovskij, D. A.: Polovcy. I–IV. *Sem. Kond.* 7 (1935) 245–262.; 8 (1936) 161–182.; 9 (1937) 71–85.; 10 (1938) 155–178.; 11 (1940) 95–128.

RITOÓK – GARAM 2007

A tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25–szeptember 30. Katalógus. Szerk.: Ritoók Á. – Garam É. Budapest, 2007, Magyar Nemzeti Múzeum.

RÓZSA – TUGYA 2012

Rózsa Z. – Tugya B.: Kik voltak az első Orosháza lakói? – Problémafelvetés egy kutatás kezdetén. In: *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából.* Szerk.: Kovács E. Orosháza, 2012, Szántó Kovács János Területi Múzeum. 17–31.

ROSTA 2009

Rosta Sz.: *Új eredmények a kunok Duna–Tisza közti szállásterületének kutatásában.* In: „Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 2009, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma. 175–216.

SÂMPETRU 1973

Sâmpetru, M.: Înmormîntări pece negre din Cîmpia Dunării. *SCIV* 24 (1973) 443–468.

ŠČERBAK 1959

Ščerbak, A. M.: Znaki na keramike i kirpičah iz Sarkela–Beloj Veži (K voprosu o jazyke i pis'mennosti pečenegov). In: *Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj ekspedicii.* II. MIA 75. Moskva–Leningrad, 1959, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 362–389.

SELMECZI 1973

Selmeczi L.: *Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében.* Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1973. Szolnok, 1973. 105–115.

SELMECZI 1974

Selmeczi L.: Nomád települési struktúra a Nagykunságban (Orgondaszentmiklós 14–16. századi település ásatásának eredményei). In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Faluk. II. Mezővárosok. III. Tanyák.* Szerk.: Hofer T. – Kisbán E. – Kaposvári Gy. Budapest–Szolnok, 1974, Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum. I. 47–58.

SELMECZI 1981

Selmeczi L.: A négyszállási jász temető. *Com. Arch. Hung.* 1981. 165–178.

SELMECZI 1982

Selmeczi L.: *A magyarországi kunok temetkezése a XIII–XVI. században.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 10. Halottkultusz. Budapest, 1982, MTA Néprajzi Kutatócsoport. 95–109.

SELMECZI 1992

Selmeczi L.: *A négyszállási I. számú jász temető.* BTM Műhely 4. Budapest, 1992, Budapesti Történeti Múzeum.

SELMECZI 1996

Selmecki L.: A jászok betelepülése a régészeti leletek tükrében. A magyarországi jászok régészeti kutatása. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, Dürer terem. 1996. május 10.–1996. október 6. Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 1996, Erkel Ferenc Múzeum. 67–87.

SELMECZI 2001

Selmecki L.: Egy eltűnt jász település nyomában. In: *A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000*. Szerk.: Hortiné Bathó E. – Kiss E. JK 4. Jászberény, 2001, Jász Múzeumért Alapítvány. 127–149.

SELMECZI 2005a

Selmecki L.: A jászok betelepődése Magyarországra. Korai jász sírok a négyszállási temetőben. *Com. Arch. Hung.* 2005. 565–586.

SELMECZI 2005b

Selmecki L.: *A jászok eredete és középkori műveltsége*. JF 37. Jászberény, 2005, Jász Múzeumért Alapítvány.

SELMECZI 2011a

Selmecki L.: Élet a török hódoltság idején. In: BATHÓ – PAPP 2011. 100–108.

SELMECZI 2011b

Selmecki L.: *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag, 2011, Karcag Város Önkormányzata.

SELMECZI 2012

Selmecki L.: *Az atyák emlékezeti. A Kaukázustól a Zagyva-Tarna völgyéig. (A magyarországi jászok régészeti leletei és középkori műemlékei)*. JF 49. Jászberény, 2012, Jász Múzeumért Alapítvány.

SENGA 1992

Senga T.: A besenyők a 8. században. *Századok* 126 (1992) 503–516.

ŠER 1966

Šer, Ja. A.: *Kamennye izvajanija Semireč'ja*. Moskva–Leningrad, 1966, Izdatel'stvo «Nauka».

SIMON 2007

Simon R.: *Ibn Fadlân. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007, Corvina.

SOMHEGYI 1996

Somhegyi T.: Állattartás a középkori Szentkirályon. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest, Vajdahunyadvár, 1996. június 28.–1996. december 31. Szerk.: Pálóczi Horváth A. Budapest, 1996, Magyar Mezőgazdasági Múzeum–Szentkirály Község Önkormányzata. 29–35.

SPINEI 1982

Spinei, V.: *Moldova în secolele XI–XIV. La Moldavie aux XIe–XIVe siècles*. București, 1982, Editura Științifică și Enciclopedică.

SPINEI 1985

Spinei, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și Turanici. Réalités ethniques et politiques en Moldavie Méridionale aux Xe–XIIIe siècles. Roumains et Touraniens*. Iași, 1985, Editura Junimea.

SPINEI 2003

Spinei, V.: *The Great Migrations into the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Translated by Dana Bădulescu. Cluj-Napoca, 2003, Romanian Cultural Institute–Museum of Brăila Istros Publishing House.

SRH

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938, Academia Litter. (Reprint kiadás: Budapest, 1999, Nap Kiadó.)

ŠVECŮV 1979

Švecov, M. L.: Poloveckie svjatilišča. *Sov. Arh.* 1979:1, 199–209.

ŠVECŮV 1980

Švecov, M. L.: Kotly iz pogrebenij srednevekovyh kočevnikov. *Sov. Arh.* 1980:2. 192–202.

SZABÓ I. 1966

Szabó I.: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ J. 2013

B. Szabó J.: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században*. Budapest, 2013, Corvina.

SZABÓ K. 1938

Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest, 1938, Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Magyar Történeti Múzeum.

SZABÓ K. 1886

Szabó Károly: *Kun László 1272–1290*. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1886, Méhner Vilmos. (Reprint kiadás: Budapest, 1988, ÁKV–MAECENAS.)

SZABÓ L. 1979–1982

Szabó L.: *A jász etnikai csoport*. I–II. Szolnok, 1979–1982, Szolnok Megyei Múzeum.

SZABÓ L. 1982

Szabó L.: *Jászság*. Budapest, 1982, Gondolat.

SZABÓ L. 2003

Szabó L.: Megjegyzések a böszörmények kérdéséhez. A Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. *DDMÉ 2002–2003* (2003) 73–108.

SZÉKELY 1999

V. Székely Gy.: A kelebíai ezüstkincs sisakdíszes lemeze és heraldikai vonatkozásai. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1998*. Szerk.: Romsics I. – Wicker E. Kecskemét, 1999, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete. 49–58.

SZÉLL 1940

Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *Dolg.* 16 (1940) 159–180.

SZÜCS 1987

Szücs J.: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport Évkönyve*. Budapest, 1987. 11–27.

SZÜCS 1993

Szücs J.: *Az utolsó Árpádok*. História Könyvtár. Monográfiák 1. Budapest, 1993, História, MTA Történettudományi Intézete.

TAKÁCS I. 1988

Takács, I.: Collecting biological finds by water-sieving from the well of a mediaeval village. In: *Archaeometrical Research in Hungary*. Eds.: Járó, M. – Költő, L. Budapest, 1988, National Centre of Museums. 275–281.

TAKÁCS I. 1990

Takács I.: Szentkirály középkori falu zoológiai leletei (4–4/a. ház-gödöről). *MMMK 1988–1989 (1990)* 95–110.

TAKÁCS M. 1997

Takács M.: Középkori buzogányok a kajárpéci Helytörténeti Gyűjteményből. *Com. Arch. Hung.* 1997. 215–219.

TÁLAS 2013

Tálás N.: A kunok fegyverzete a 11–15. században. In: *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában*. Ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Mészáros M. Kiskunfélegyháza, 2013, Kun Összefogás Konzorcium és Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma. 42–60.

TÁLASI 1977

Tálasi I.: *Kiskunság*. Budapest, 1977, Gondolat.

TEODOR 1961

Teodor, D. Gh.: Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași. *Arheologia Moldovei* 1 (1961) 245–269.

TOČIK 1964

Točik, A.: Záchranny vyskum v Bajči–Vlkanove v rokoch 1959–1960. *Študijné Zvesti AUSAV* 12. Nitra, 1964. 5–185.

TORMA 1996

Torma A.: Szentkirály archeobotanikai leletei. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest, Vajdahunyadvár, 1996. június 28.–1996. december 31. Szerk.: Pálóczi Horváth A. Budapest, 1996, Magyar Mezőgazdasági Múzeum–Szentkirály Község Önkormányzata. 37–43.

TÓTH Cs. 2007

Tóth Cs.: A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: *RITOÓK–GARAM 2007*. 79–90.

TÓTH Z. 1933

Tóth Z.: A kígyópusztai csat jelentősége. *Turul* 47 (1933) 11–18.

TÓTH Z. 1943

Tóth, Z.: La boucle de Kígyópuszta. *Arch. Ért.* 71 (1943) 174–184.

VÁRKONYI 1985

Magyarország története 1526–1686. Főszerk.: Pach Zs. P. Szerk.: R. Várkonyi Á. Magyarország története tíz kötetben. 3. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó.

VÁSÁRY 1993

Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. MÖTK 7. Szeged, 1993, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja.

VÁSÁRY 1993

Vásáry I.: Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli, tatár). In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton A. MÖTK 14. Budapest, 2001, Balassi Kiadó. 186–195.

VÉKONY 2003

Vékony G.: Népnév és autonómia: a filiszteusok. In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk.: Bánkiné Molnár E. Kiskunfélegyháza, 2003, Kiskun Múzeum Baráti Köre. Bibl. Cum. 4. 55–59.

VÖRÖS 2000

Vörös I.: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Ópusztaszeren*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Ópusztaszer, 2000, Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark Közhasznú Társaság és Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 71–119.

WOODFIN – RASSAMAKIN – HOLOD 2010

Woodfin, W. T. – Rassamakin, Y. – Holod, R.: Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea littoral in the early thirteenth century. Costume from the Chungul Kurgan. In: *Theorizing Cross-Cultural Interaction Among the Ancient and Early Medieval Mediterranean, Near East and Asia*. Matthew P. Canepa (ed.) *Ars Orientalis* 38. Washington, 2010, Smithsonian Institution. 155–186.

ZIMONYI 2012

Zimonyi I.: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *AUSz Acta Historica* 106 (1998) 129–144. = in: Zimonyi István: Középkori nomádok – korai magyarok. *MÓTK* 27. Budapest, 2012, Balassi Kiadó. 47–61.

ZOLNAY 1965

Zolnay L.: István ifjabb király számadása 1264-ből. *Budapest Régiségei* 21 (1965) 79–114.

ZSOLDOS 1997

Zsoldos A.: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. *Tört. Szle* 39 (1997) 69–98.

INTERNETES FORRÁSOK

RADZIWIŁŁ

Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika: *Radziwiłł Chronicle*, Library of the Russian Academy of Sciences, inv. OC 34.5.30. http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Radzivil_Chronicle

SKYLITZES (IOANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ)

Ioannes Skylitzes: *Synopsis istoriön*. Codex Graecus Matritensis Ioannes Skylitzes, Biblioteca Nacional de España, Madrid, MS Graecus Vitr. 26-2. http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Madrid_Skylitzes

KÉPJEGYZÉK

1. Különbféle nemzetségek bejövetele (*Introitus diversarum nacionum*). Miniatúra a Képes Krónikából, 32. oldal.
2. A trónörökös herceg uralmi területei a 10. századi Magyarországon, a csatlakozott népek valószínű szállásvidékei (Györffy Gy. 1977. 5. ábra nyomán).
3. 10. század végi sisak Pécsről, talán a fejedelmi testőrséghez tartozó kelet-európai harcos használta. Pécs–Domb utca, 10. század vége. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: RO 2613. (Kalmár J. 1971. és Kiss A. 1983. nyomán).
4. Vérbulcsú és Örsúr vezér, a krónikás szerint a magyarok hatodik és hetedik kapitányának ábrázolása, „S” iniciáléban (Képes Krónika, 26. oldal).
5. Katonai segédnépek és határvédő népelemek településhelyei az Árpád-kori Magyarországon: 1 – a gyepű vonala, 2 – kabarok és kazárok, 3 – kálizok, böszörmények, 4 – székelyek. Nem tüntettük fel az eredeti térképen szereplő más népelemeket (nyékek, kék-kendek, besenyők) (H. Göckenjan 1972. 234. nyomán).
6. Iszmail ibn Ahmed számánida emír 893. évi hadjárata a karlukok ellen Buharából Taraz városáig (a szerző adatai felhasználásával tervezte Nagy Béla).
7. Iszmail ibn Ahmed számánida emír síremléke Buharában (a szerző felvétele, 1985).
8. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár képe egy elefántcsont faragványon, amint Krisztus koronát helyez a fejére (Moszkvai Történeti Múzeum, Györffy Gy. 1977. 7/a. kép nyomán).
9. A besenyők vándorlása és törzseik elhelyezkedése a kelet-európai steppén a 10. században (Pálóczi Horváth A. 1989b. 1. ábra nyomán).
10. Kazár területen, a Volga torkolatvidékén előkerült 10. századi nomád sír leletei (Asztrahani terület, Lapasz falu, M. I. Artamonov 1962. 326. nyomán).
11. Életfát ábrázoló, levél alakú csüngő 11. századi besenyő női sírból az Al-Duna vidékéről. A sírt az ókori Histria II. fürdőépületének romjai közé temették. 10. századi, madár alakú áttört ruhaveret az Alsó-Volga vidékéről (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 8–9. ábra).
12. Besenyő harcos sírja a Volga vidékéről. A lóbórt a benne hagyott koponyával és lábcsontokkal a koporsó fölé helyezték (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, A. S. Komantseva 1977. 2–3. kép nyomán).
13. Zabla, hevedercsat, kengyelpár moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, V. Leahu–G. Trohani 1978. 3. kép nyomán).
14. Fokos, kés, csiholó, kovakő moldvai besenyő sírból (Vitanești, Románia, V. Leahu–G. Trohani 1978. 2. kép nyomán).
15. Öv- és lószerszámveretek a gajevkai besenyő sírból (A. N. Kirpičnikov 1973. VIII–IX. t. nyomán).
16. Szügyelőveretek és szíjelosztó a gajevkai besenyő sírból (A. N. Kirpičnikov 1973. VIII. t. nyomán).
17. Lószerszámveretek besenyő harcos sírjából (Novonikolszkoe 7. kurgán, 13. sír, A. S. Komantseva 1977. IV. t. 1, 3. nyomán).
18. Sarkel várának alaprajza (M. I. Artamonov 1962. 300. és Fodor I. 2009. 57. nyomán).
19. Bizánciak harca a besenyőkkel. Miniatúra Ioannész Szkülitész „Synopsis istoriôn” című művének 12. századi madridi kéziratából (Codex Graecus Matritensis Ioannes Skylitzes Fol173ra, Biblioteca Nacional de Madrid).
20. 11–12. századi besenyő harcos (Boldog Z. 2013. 85. nyomán).

21. Tonuzaba betelepülésének és temetkezésének leírása Anonymus gestájának végén, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kódexből (Anonymus 1977. 70–71. nyomán).
22. Nándorfehérvár ostroma és bevétele 1071-ben, miniatúra „F” iniciáléban a *De adventu Bissenorum in Hungariam* (A besenyőknek Magyarországra jöttéről) fejezet elején (Képes Krónika, 74. oldal).
23. II. István koronázása, miniatúra „P” iniciáléban. A kép és a fejezet címe *Stephanus Colomani filius coronatur in regem* (Kálmán fiát, Istvánt királlyá koronázzák. Képes Krónika, 108. oldal).
24. Besenyő szállásvidékek és régészeti leletek az Árpád-kori Magyarországon. 1. Besenyő településcsoportok. – 2. Besenyő jellegű régészeti leletek: 1. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök, 2. Sárbogárd–Templom-dűlő, 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs, 6. Fácánkert–Kajmándi sziget, 7. Kölesd–Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs–Farkasd pusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény–Borsodi földvár, 12. Sárrétudvari–Hízóföd, 13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szörényvár. – 3. Tomajmonostora, a Tonuzabától származó besenyő Tomaj nemzetség központja (Györffy Gy. 1939. térképmelléklete, valamint Petkes Zs. 2006. 2. ábra adatai felhasználásával rajzolta a szerző).
25. Mezőföld középkori települései. A Sárvíz mentén található az Árpád-kori besenyő szállásvidék, ettől keletre a 13–16. századi kun Hantos-szék (Hatházi G. 2004. 1. térkép nyomán).
26. Kovácsoltvas oldalpálcás zablá, szegecseket utánzó ezüstberakással a Sárbogárd–Tinódpusztán előkerült besenyő sírból. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 46/1877.2. = 97/1950.3. (Karáth József felvétele).
27. Keleti típusú 11–12. századi szablyák a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. 1. Sárbogárd–Tinódpusztá, 1. sz. szablya. ltsz.: 52/1878. = FN 53.330. (a szerző feltételes azonosítása). 2. Ismeretlen lelőhely. ltsz.: FN 53.232. 3. Sárbogárd–Tinódpusztá, 2. sz. szablya. ltsz.: 65/1878. = FN 52.40. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
28. A tinódi 2. számú szablya markolatrésze és keresztvasa szétszerelt állapotban, két nézetben (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
29. A tinódi 2. számú szablya markolatán és keresztvasán vörösréz borítás nyoma látható (Dékány Ágoston rajza).
30. Besenyő kengyelek. 1. Sárbogárd–Tinódpusztá. 2. Kölesd–Itatóhegy. 3. Alap. 4. Sárszentágota–Felsőtöbörzsök (a szerző rajza Hatházi G. 1996. 248, 4. t. nyomán; lásd még Pálóczi Horváth A. 1989b. 18. ábra).
31. Merev szájvasú, besenyő típusú zablák. 1. Bajcs–Farkasd pusztá (Bajč–Vlkanovo, Szlovákia), 10. ház. 2. Szászváros–Pemilordomb, 6. sír (Orăștie–Dealul pemilor, Románia) (a szerző rajza A. Točík 1964. XXXIX. t. 8. és Petkes Zs. 2006. 7. t. nyomán).
32. Sárbogárd–Templom-dűlő 2. sír leletei. 1. Tegezfedél. 2. Íjtegez függesztőfüle. 3. Köpüs nyílhegy. 4. Íjmerevítő csontlemez. 5. Csikózablá (Petkes Zs. 2006. 2–4. t. nyomán).
33. Besenyő típusú, 11–12. századi négytüskés buzogányok a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. 1. Ismeretlen lelőhely, ltsz.: FN 55.3651. 2. Szörényvár (Turnu Severin, Románia), ltsz.: FN 52.42. (Dékány Ágoston eredeti rajza, lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 6. és 22. ábra).
34. Türk lovasok ábrázolásai Altaj vidéki sziklarajzokon (Szulek, 8–10. század, M. I. Artamonov 1962. 210. nyomán).
35. Kül tegin 732-ben emelt síremléke, egyik oldalán türk rovásírásos, másik oldalán kínai felirat örökíti meg a nagy hadvezér tevékenységét, így az oguzokkal folytatott harcait is (A. Dosymbaeva – M. Žoldasbekov 2013. 636. nyomán).
36. Az oguzok és a besenyők nyugat felé vándorlása belső-ázsiai őshazájukból a közép-ázsiai steppékre (Belső-Ázsia és a steppe a 8. században) (tervezte Nagy Béla).

37. A „fekete süvegesek” törzsszövetségéhez tartozó besenyő, úz (tork) és berendej népesség szállás-területe a Rosz folyó vidékén: a – óorosz városok, b – nomád szállások, c – besenyők földje a régészeti adatok szerint, d – erdő, e – kun hadjáratok (S. A. Pletneva 1973. 8. kép nyomán).
38. Torszk városánál (Ukrajna) V. A. Gorodcov által feltárt úz (tork) sír (S. A. Pletneva 1958. 6. kép nyomán).
39. Rosz folyó vidéki 12. századi úz sírok leletei. 1–6. Nyílhegyek, Peski 323. kurgán. 7–9. Lószerszám, Babicsi (a szerző rajza S. A. Pletneva 1973. 29. t. 1–6, 46. t. 11–13. nyomán).
40. Aranyozott rézlemezzel díszített kengyel úz temetkezésből a „fekete süvegesek” szállásvidékén, Babicsi lelőhelyről. (a szerző rajza S. A. Pletneva 1973. 46. t. 5. nyomán).
41. A „fekete süvegesek” törzsszövetség egyik előkelő úz harcosának sisakja Babicsi lelőhelyről, 12. század (S. A. Pletneva 1973. 47. t. 1. nyomán).
42. Nomád vándorlás a 10–11. században. A kun törzsszövetség kialakulása, valószínű alkotóelemeinek nyugat felé költözése (Pálóczi Horváth A. 1994. nyomán).
43. A kelet-európai kun steppe a 12–13. században. 1. Az orosz fejedelemségek déli és keleti határa 1055-ben. 2. A „fekete süvegesek” szállás-területe (Pálóczi Horváth A. 1989b. 29. ábra nyomán).
44. Igor fejedelem üldözi a menekülő kunokat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 463. oldal, 15. század).
45. Orosz támadás elől jurta-kocsival menekülő kun csapat (Radziwiłł-krónika, más néven Königsbergi krónika, 483. oldal, 15. század).
46. Kun lovassír a Volga-vidékről (Novonikolszkoe, 16. kurgán, 13–14. század). A lovat a halott bal oldalán padkára helyezték (A. S. Komantseva 1977. 18–19. kép nyomán).
47. Csontból faragott tegezdzsiek kun sírokból (S. A. Pletneva 1958. 17. kép nyomán).
48. Faragott csontlemezekkel díszített 13–14. századi kun tegezdek rekonstrukciója (N. V. Malinovskaja 1974. XIX. t. nyomán).
49. Nyeregkása faragott csontlemez díszű a Rosz folyó vidékéről, 12–13. század (Zelenki, 303. kurgán, S. A. Pletneva 1973. 7. t. nyomán). Magas kápájú, ún. kitaj típusú nyereghez tartozott.
50. Csingul-kurgán, az Azovi-tenger mellékén négy lóval eltemetett kun fejedelem sírja (Zamoszie 5. kurgán, Ukrajna. Az 1991-ben a Schleswig-i Archäologisches Landesmuseumban megrendezett *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* kiállítás katalógusa alapján, Selmeczi 2011b. 13. kép nyomán).
51. Csingul-kurgán, a kun fejedelmi sír rajza (V. Otroščenko–Ju. Rassamakin 1986. 3. kép nyomán).
52. Csingul-kurgán, a kun fejedelem elektrontól fonott nyakéke (V. Otroščenko–Ju. Rassamakin 1986. 7. kép 3. nyomán).
53. 12–13. századi steppei sisakok. 1. Ismeretlen lelőhely (Ukrajna). 2. Peski, 323. kurgán (Ukrajna). 3. Nikolszkoje (Oroszország). (1–3. Kirpičnikov 1971. XIII. t. 1, XV. t. 2, XVI. t. 1. nyomán). 4. Zamoszie, 5. kurgán, „Csingul-kurgán” (Otroščenko–Rassamakin 1986. 7. kép 2. nyomán). 5. Vatra Moldoviței–Hurghișca (Románia). 6. Moscu (Románia) (5–6. Spinei 1982. 27, 36. ábra nyomán) (A szerző rajza).
54. Kun bronz üst függesztőlánccal, az áldozati szertartásoknál volt szerepe (Nyizsnyaja Kozinka, A. A. Gorbenko–V. A. Korenjako–B. E. Maksimenko 1975. 1. kép nyomán. Dékány Ágoston rajza).
55. Donyec vidéki kun szentély: kettős kökerítés, bejárata a nyugati oldalon, középen állították fel az elhunytak szobrát (Novoszelovka, 2. kurgán, M. L. Švecov 1979. 5. kép nyomán).

56. Kun kőszobor Jerney János gyűjtéséből. Kezében csészét tartó álló férfialak sisak, kaftán és az övön függő tárgyak – tegez, fésű, szablya, íjtartó tegez, korbács – ábrázolásával. A gyűjtés helye: Csernyovka falu az Azovi-tenger északi partján. (Jerney J. 1851. II. 60, II. t. 1. nyomán).
57. A kun férfi szobrok különféle típusai. 1. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 8007, katalógusszám: 45. 2. Zaporozsjei Történelmi Tájmuzeum, katalógusszám: 134. 3. Moszkvai Történelmi Múzeum, katalógusszám: 1286. (S. A. Pletneva 1974. 12, 20, 78. t. nyomán, a szerző rajza, lásd Pálóczi Horváth 1980. 1. ábra).
58. A kun női szobrok különféle típusai. 1. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 8008, katalógusszám: 46. 2. Aszkania-Nova, katalógusszám: 1237. 3. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 7973, katalógusszám: 12. 4. Dnyepropetrovszki Történelmi Múzeum, N° 8009, katalógusszám: 47. (S. A. Pletneva 1974. 4, 14, 74. t. nyomán. A szerző rajza, lásd Pálóczi Horváth 1980. 2. ábra).
59. Kun típusú ezüst fülbevalók 12–13. századi nomád sírokból (Zelenki 365. kurgán, Pletneva 1973. 13. t. 1. nyomán; Nyizsnyaja Kozinka, A. A. Gorbenko–V. A. Korenjako–B. E. Maksimenko 1975. 1. kép 6. nyomán. Dékány Ágoston rajza).
60. István ifjabb király, „a kunok ura” 1269. évi oklevele *Babay* föld átadásáról a kalocsai káptalannak. V. István trónörökös korában, 1262 végétől 1270-ben történt trónra lépéséig viselte a „Magyarország ifjabb királya, erdélyi herceg, a kunok ura” címet, amint ennek az oklevélnek az *intitulatio*-jában is olvasható: *Stephanus dei gracia junior rex Hungariae dux Transilvanus dominus Cumanorum*. Az oklevelet István kettős pecsétje zárja le, hátlapján páncélos lovas ábrázolásával, amelyet korábban mint Stiria hercege használt. (MNL Magyar Országos Levéltár, Dl. 86.834. Lásd Pálóczi Horváth 1989b. 5. kép).
61. A morvamezei (dürnkruiti) csata első fázisa a magyar sereg rohamával (A. Kusternig 1979. térkép-melléklete nyomán).
62. Lovagi harci jelenet ábrázolása a kigyópusztai csaton (Dékány Ágoston rekonstrukciós rajza, Pálóczi Horváth A. 1994. 40. ábra).
63. Erzsébet királyné, V. István felesége, a kun fejedelem leányának pecsétje (Dékány Ágoston rajza). Előlapján a királyné farkasfejes trónszéken ül, körirata: + ELISABET DEI GRATIA REGINA VNGARIE ET FILIA + IMPERATORIS CVMANORVM = *Erzsébet, Isten kegyelméből Magyarország királynéja és a kunok nagyfejelmének leánya*. Hátlapján lilomos koronából kinövő kettőskereszt, körirata: + S(igillum) VXORIS STEFANI REGIS QUINTI QVARTI BELE ILLUSTRIS REGIS FILI(i) = *V. István király, felséges IV. Béla király fia nejének pecsétje* (Szabó K. 1886. 131. nyomán).
64. Fülöp fermói püspök, pápai legátus Magyarországra jön. Miniatura „H” iniciáléban *Firmanus legatus intrat* (Eljön a fermói legátus) felirattal (Képes Krónika, 129. old.).
65. A leányrabló kun alakja a kakaslomnici r.k. templom (Vel’ká Lomnica, Szlovákia) Szent László-legendájának Üldözés jelenetében, 14. század eleje. (a szerző felvétele, 1974).
66. IV. László király megölése. Miniatura „P” iniciáléban *Rex Ladislaus interficitur* (László királyt megölik) felirattal (Képes Krónika, 129. old.).
67. Nagy Lajos király és udvara. A trónon ülő király jobbán páncélos lovagok, balján keleti ruhás előkelők. A Képes Krónika címlapjának első miniatúrája.
68. A csengelei kun vezér sisakja. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 2001.3.1. (Horváth F. 2001. 154. nyomán).
69. Sisak a csólyosi kun vezéri sírból. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.1.B. (Dabasi András felvétele).

70. A csólyosi sisak rekonstrukciós rajza (Soproni Emese rajza).
71. Vállat vagy térdet védő páncéllemezek a csólyosi kun harcos felszereléséből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.2–3.B. (Susits László felvétele).
72. A csólyosi sodronying szövés módja (Kónya Kálmán felvétele).
73. A csólyosi sír sodronyingének töredékei. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.4.B. (Dabasi András felvétele).
74. Hátrafelé nyilazó kun harcos a székelydályai (Daia, Románia) unitárius templom falfestményén (a szerző felvétele, 2012).
75. Szent László-legenda, Birkózás. A székelyderzsi (Dîrjiu, Románia) unitárius templom falfestménye, 1419. (a szerző felvétele, 2012).
76. Hátrafelé nyilazó kun harcos a szepesmindszenti (Bijacovce, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson, 14. század második fele (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 53. ábra).
77. Kun tegez a kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) Szent László-legenda ábrázoláson (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 41. ábra).
78. A csólyosi sírlelet nyílhegyei. 1. Lapos, nyúlánk, gerincelt, peremes nyakú vas nyílcsúcs. 2. Lapos, gerincelt, kissé aszimmetrikus acél nyílcsúcs. 3. Széles, lapos, rombusz alakú vas nyílcsúcs, hegyénél átfürt. 4. Lándzsa alakú acél nyílhegy, páncéltörő típus. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.5–8. B. (Dabasi András felvétele).
79. Szablyák és kétélű kard előkelő kun temetkezésekből. 1. Felsőszentkirály, 2. Erdőtelek, 3. Kunszentmárton–Jaksorérpart (Pálóczi Horváth A. 1994. 33. ábra nyomán).
80. Kun típusú, tizenkét tüskés buzogány bronzból, ismeretlen magyarországi lelőhelyről. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: FN 54.2175. (Dékány Ágoston eredeti rajza, lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 52. ábra).
81. Lószerszám a bánkúti női sírból. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, ltsz.: 9290–9292. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele).
82. Kengyelpár a csólyosi sírből. Több soros ezüst szegeccseléssel díszítették, felületét aranyozták. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.9–10.B. (Dabasi András felvétele).
83. Csólyosi kengyel füle, kinagyítva jól láthatók az ezüstdrót berakások (Susits László felvétele).
84. Zabtlák magyarországi kun temetkezésekből. 1. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 2. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 3. Nagykamarás–Bánkút, 4. Erdőtelek (Pálóczi Horváth A. 1994. 30. ábra nyomán).
85. Kengyelek magyarországi kun temetkezésekből. 1. Nagykamarás–Bánkút, 2. Kunszentmárton–Jaksorérpart, 3. Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 4. Csólyos, 5. Erdőtelek (Pálóczi Horváth A. 1994. 31. ábra nyomán).
86. A Kiskunmajsa–Kuklis-tanyánál előkerült sírlelet. 1. szablya, 2–3. kengyelpár, 4. zablá, 5. kés (Horváth F. 2003. 3. kép nyomán).
87. Hátrafelé nyilazó kun lovas alakja padlótéglán. Budapest–Margitsziget, az esztergomi érsek nyaralója, 13. század vége. Érdy János 1847. évi gyűjtése, elveszett tárgy. (Jerney J. 1851. II. 266–268, III. t. nyomán).
88. Kun lószerszám ábrázolása a karaszközi (Kraskovo, Szlovákia) Szent László-legenda falképén, 14. század (Dékány Ágoston rajza, lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 56. ábra).
89. A Szent László-legenda a türjei premontrei templom falfestményén. Kivonulás és Üldözés (a szerző felvétele, 2008).

90. Szent László és a leányrabló kun harca. Miniatúra „P” iniciáléban a *Devastant Cuni Hungariam* (A kunok dúlják Magyarországot) fejezet elején (Képes Krónika, 72. oldal).
91. Szent László üldözi a leányrabló kunt (Magyar Anjou Legendárium XLIV-10. kép).
92. A kigyópusztai aranyveretes öv vésett, niellós díszítéssel. 1. A csat aranylemeze lovagi harci jelenetet ábrázol. A csatkarika és a pecek ezüsből öntött, aranyozott. 2–5. 4 db kerek övveret, középső részük félgömb alakúra domborított, karimájukon vésett, niellós latin felirat, lovagi védőszentekhez intézett fohászok. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 61.64.1–5.C. (Dabasi András felvétele).
93. A kigyópusztai öv kerek vereteinek feliratai (Dékány Ágoston rajza).
 +S’MARGARETA·ORA PRO ME = *Szent Margit, imádkozz értem*
 +S’BARTHOLOME·ORA PRO M(E) = *Szent Bertalan, imádkozz értem*
 +S’STEPHANE·ORA PRO ME = *Szent István, imádkozz értem*
 +S’IACOBE·ORA PRO ME = *Szent Jakab, imádkozz értem*
94. A felsőszentkirályi öv. Katona József Múzeum, Kecskemét, ltsz.: 55.41.624–627. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
95. A felsőszentkirályi öv csatjának, szíjvégének és vereteinek elemző rajza (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1972. 12. kép).
96. Címerábrázolások a felsőszentkirályi övön (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1972. 19. kép).
97. A csólyosi öv. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.11–13.B. (Dabasi András felvétele).
98. Ioannész Vatatzész nikaiai császár (1222–1254) aranypénze. Előlapján a császár és a császárné képmása kettőskeresztrel, hátlapján a trónoló Krisztus ábrázolása. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 102/1893. (Dabasi András felvétele).
99. A balotapusztai kun női sír ezüst karikáiból rekonstruált, ún. szarv alakú fejdísz (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth 1989b. 57. ábra).
100. Ezüst karikák a balotapusztai sírből, jellegzetes kun női fejdísz alkotóelemei. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.61–143. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989a. VI. t.).
101. Fülbevalók, kristályfüggő, nyakperec, dísztü a balotapusztai sírből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.1, 5–6, 144–146. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989a. II. t.).
102. A balotapusztai kun női sír nyakperece. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.1. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
103. Kristályfüggő és dísztü a balotapusztai sírből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.5–6. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele).
104. A bánkúti sír nyakperece. A második világháború alatt elveszett. (a szerző rajza Banner 1931. XX. t. 2. és Fodor 1972. 2. ábra 1. nyomán).
105. Viseleti tartozékok a balotapusztai sírből: karperecek, ruhacsat, gyűrű, készség vaskéssel. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.2–4, 7, 147–150. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989a. VII. t.).
106. A balotapusztai sír filigrándíszes ezüst karperecei. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.2–4. (Dabasi András felvétele).
107. Fejdísz karikái és ruhára varrható aranyozott ezüstveretek a balotapusztai sírből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.10–143. (D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele, lásd még Pálóczi Horváth A. 1989a. III, V. t.).
108. Aranyozott ezüst, filigránnal és ékkövekkel díszített ötvöstárgy a balotapusztai sírből. Felső része letört, rendeltetése ezért nehezen állapítható meg (ereklyetartó kereszt vagy serleg talpa és szára). Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1893.54.8–9. (Dabasi András felvétele).

109. Kínai bronztükrő a bánkúti sírból. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Dabasi András felvétele).
110. A bánkúti tükrő elemző rajza (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1994. 34. ábra).
111. Aranyozott ezüstlemez ruhadíszek és fülesgombok a perkáta-i szállásteremtő 45., 51., 64., 141., 161., 183. és 192. sírjából (Hatházi G. 2004. 31. kép nyomán).
112. Kun fülbevalók szállásteremtőkből (Pálóczi Horváth A. 1982. 10. kép nyomán).
113. Perkáta–Kőhalmi-dűlő 192. sír, gyöngyös tarsoly (Hatházi G. 2004. 19. kép nyomán).
114. Az ágasegyházi 31. sír viseleti leletei: fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyöngyös tarsoly tűtartóval (Fettich N. 1939. nyomán).
115. Boglárpár Sárosd/Jakabszállás–Pusztatemplom középkori temetőjéből. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár (Gerencsér Ferenc felvétele, Hatházi G. 2004. 21. kép 1. nyomán).
116. IV. László 1279. évi oklevelében a kunoknak letelepítésük és megtérítésük érdekében nemesek lakatlan birtokait adja szálláshelyül, a nemeseket vételárral vagy csere útján kártalanítja. Meney-i Endre fia Endrének ezért adja cserébe *Apcha* és *Okan* birtokokért *Cuplan* és *Junyn* földet (MNL Magyar Országos Levéltár, Dl. 90.459. Lásd Pálóczi Horváth A. 1989b. 6. kép).
117. A 13–14. századi kun nemzetségek szállásterülete a régészeti lelőhelyekkel (a szerző által szerkesztett térkép Horváth F. 2001. 217. és Hatházi G. 2005. 3. térkép adataival kiegészítve).
118. A csengelei kun vezéri sír rajza (Horváth F. 2001. 101. nyomán).
119. A kun vezérek településrendje a Kiskunságban (Horváth F. 2001. 219. és Hatházi G. 2005. 4. térkép nyomán).
120. Fonott ezüst nyakék a Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegyen előkerült előkelő kun sírból. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kozma Károly felvétele, Pálóczi Horváth A. 1994. 24. kép).
121. A csunegyházi előkelő kunok birtokai az Olas nemzetség szállásterületén (Pálóczi Horváth A. 1974. 4. kép nyomán).
122. A Csertán nemzetség jelvényét, csukát ábrázoló lovagi címer képe a kelebiai kincs ezüstlemezen (a szerző rajza Hatházi G. 2005. 151. kép nyomán).
123. Szentkirály, a 25. ház alaprajza (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 2000. 3. kép).
124. Szentkirály, a 25. ház makettje, a lakóház hátsó oldala a kiugró kemencével (a szerző felvétele).
125. Szentkirály, a 4/a. ház kályhájának rekonstrukciós rajza (Sabján Tibor rajza).
126. Szent Györgyöt ábrázoló kályhacsempe töredéke Szentkirály középkori faluból. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2001.1.9.K. (Kiss Béla felvétele, lásd Pálóczi Horváth A. 1996. 50–51.).
127. Szentkirály 15–16. századi falu madártávlati képe (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján. Pálóczi Horváth A. 1996. Katalógusszám: 241.).
128. Szentkirály, a 4/a. és gazdasági udvar látképe az utca felől (Sabján Tibor rekonstrukciós rajza a szerző felmérése alapján. Pálóczi Horváth A. 1996. Katalógusszám: 258.).
129. Szentkirály, a 4. telek szerkezete: a 15. századi 4/a. sz. lakóház mögött a gazdasági udvart karámfalakkal kerítették el. Az alaprajzon a karámfalak egymást átvágó alapozásárkai láthatók, melyek egymást követő periódusokat jelentenek. (a szerző rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 72. ábra).
130. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu 1980. évi ásatásán (a szerző felvétele).
131. Karámfal alapozások Szentkirály középkori falu 1980. évi ásatásán (a szerző felvétele. Pálóczi Horváth A. 1996. Katalógusszám: 260.).

132. Marhaállás. Szentkirály egyik gazdasági udvarán szabad ég alatt tartott szarvasmarhák lábnyomait tártuk fel, a falu pusztulása előtti 16. század végi rétegében (a szerző felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 18.).
133. Gazdasági eszközök. 1. Sarló, Túrkeve–Móric 2. ház. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 56.1.136.C. 2. Ló lábközépcsontjából készített ár, Szentkirály. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 75.26.9.C. 3. Ló radiusából készített, farúdra szerelhető, kihegyezett csonteszköz, Szentkirály–Ref. templom, 21. gödör, leltározatlan. Katona József Múzeum, Kecskemét (Dékány Ágoston rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 69, 73. ábra).
134. Csontkorcsolyák Szentkirály középkori falu 16. századi objektumaiból (29. ház és 35/b. árok), 1987. és 1989. évi feltárás. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2000.5.2–3.K. (Papp Tibor felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 56, katalógusszám: 87–88.).
135. Állattartással kapcsolatos vaseszközök Kecskemét környéki elpusztult középkori falvak anyagából: a) lóvakaró, b) béklyó, c) béklyókulcsok, d) szénahúzó, e) juhnyíró olló, f) ösztöke. A második világháború folyamán elpusztult anyag (Szabó K. 1938. nyomán, Pálóczi Horváth A. 1989b. 70. ábra).
136. Egy 15. századi szentkirályi háztartás edényei. Ezeknek az agyagedényeknek – különböző méretű korsóknak, fazekaknak és egy bögrének – a töredékeit tapasztották be a 4/a. ház kiugró konyhai sütökemencéje fenekének 2. rétegébe, a 15. század második felében. Az edényeket tehát a 15. század közepe táján használták. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 93.2.1–11.K. (Kiss Béla felvétele).
137. Csengele–Bogárhát, a kun vezéri sír mellett feltárt északi ház alaprajza (Horváth F. 2001. 129. nyomán).
138. Aranyozott ezüst, préselt ruhadíszek és ezüst fejesgyűrűk a Móra Ferenc által feltárt öttömösi 14. századi szállástemetőből. 1. Kerek veret heraldikai liliom ábrázolással. 2. Kerek veret hatágú csillaggal, belsejében rozetta. 3. Liliomos kerek veret. 4. Kerek veret kiterjesztett szárnyú sas ábrázolással. 5. Három karéjos, lóhere ábrázolásos veret. 6. Négyzetes veret, a négy mezőben és középen erősen kidudorodó kúpok. 7. Négyzetes veret, díszítése átlósan elhelyezett, kifelé néző négy palmettaszerű levél. 8. Fejesgyűrű, díszítése kereszt alakban elhelyezett ágak négy csigavonalas levéllel. 9. Fejesgyűrű, középen rovátkolt levélcsoporttal, kétoldalt búzakalász díszítéssel. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 17/1905. (a szerző rajza).
139. Az ágasegyházi 36. sír viseleti leletei: gömbös fülbevalók, fülesgombok, ezüstlemez ruhaveret, gyűrű (Fettich N. 1939. nyomán).
140. Felhúzott lemezgömbös fülbevaló a karcag–orgondaszentmiklósi szállástemető 41. sírjából. Damjanich János Múzeum, Szolnok (Kónya Kálmán felvétele, Pálóczi Horváth A. 1989b. 66. kép).
141. Párta maradványai a szentkirályi templom körüli temető 1985-ben feltárt 293. sírjából, 16. század. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2001.1.85.K. (Csecsetka Ferenc felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 52, katalógusszám: 51.).
142. Olvasó keresztje a szentkirályi templom körüli temető 29. sírjából, 17–18. század. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 79.14.20.C. (Papp Tibor felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 53, katalógusszám: 60.).
143. Károly Róbert 1323-i oklevelének facsimile másolata. A király tizennyolc, név szerint megnevezett játszt kivesz saját uraik, bizonyos Keverige és fiai joghatósága alól, és szabadságjogokkal ruhazza fel őket. A Jászkun oklevéltárral együtt elveszett oklevél (Gyárfás I. 1870–1885. III. 463–465. nyomán).

144. Jász szójegyzék (MNL Magyar Országos Levéltár, Dl. 103.489).
145. Kijevei mellkeresztek a négyszállási temetőből (Selmeczi L. 2005. 145. nyomán).
146. Bizánci kereszténységre utaló rituális kéztartás a négyszállási temetőben (Selmeczi L. 2005. 143. nyomán).
147. Jászdózsa–Négyszállás jász temetőjéből előkerült viseleti tárgyak. 1. Aranyozott ezüst boglár akasztófüllel, boglárpár egyik fele. 2. Kauri csigák. 3. Ezüst fülesgombok. 4. 2 db bronz pántgyűrű. 5. Bronz karika-csat. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1936.15. (Soproni Emese rajza, Pálóczi Horváth A. 1989b. 36–37. ábra).
148. Négyszállás I. 330. sír, kaukázusi szokás szerint rövid karddal eltemetett jász férfi és egy hasonló kabard sír (Selmeczi L. 2005. 147. nyomán).
149. Amulettek a négyszállási I. temető 1., 87., 118., 185. és 337. sírjából (Selmeczi L. 2005. 150. nyomán).
150. Tűtartók és gyűszűk a négyszállási I. temető 1., 76., 78., 323., 334. és 340. sírjából (Selmeczi L. 2005. 148. nyomán).
151. A Jászság térképe. Bedekovich Lőrinc: Rajzolattya a Jász megyebéli Útaknak és folyó vizeknek. 1830. (MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, T.63.)
152. Török hadjáratok Magyarországon 1526–1547 (Engel P. – Szakály F. 1995. 53, 25b. térkép nyomán). A Kiskunságot 1526-tól folyamatosan érintették és pusztították a hadjáratok.
153. Sárga és zöld mázas, kisméretű korsó Szentkirály 16. századi rétegéből, az 1983. évi feltárásból. Katona József Múzeum, Kecskemét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumból átadott régészeti gyűjtemény, ltsz.: 2001.1.19.K. (Csecsetka Ferenc felvétele, Pálóczi Horváth A. 1996. 58, katalógusszám: 104.).
154. Lazius: Hungariae Descriptio, 1570. A Duna–Tisza köze kun szállásvidékének jelentős állattartó gazdálkodását a *Cumanorum Campus* felirat, valamint legelésző szarvasmarhák és juhok jelképezik (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Adattára, Hadtörténelmi Térképtár B IXa 487/1-1.).
155. A tizenötéves háború első szakaszában (1593–1594) a Nagykunságnak és a Kiskunságnak jelentős pusztulást okoztak a tatár hadak (Engel P. – Szakály F. 1995. 65, 31a. térkép nyomán).
156. A Nagykunság a 18. század közepén a falvak és puszták ábrázolásával. Mikoviny Sámuel: Mappa Districtus Cumanorum Maiorum, 1740. (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Adattára, Hadtörténelmi Térképtár B IXa 624.).
157. A Jászkun Kerületek térképe a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc: ACVrata DeLineatio IasIgae, et VtrIVsqVe CVManiae, 1782. (MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, T.62.).
1. táblázat. A kun szállásterület népessége a 13–14. században
 2. táblázat. A középkori kun szállásnevek megoszlása (13–16. század)
 1. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései (a kun régészeti leletek „A” csoportja). A sírleletek adatai, a mellékletek megoszlása rendeltetésük szerint Rövidítések: F = férfi, N = nő, M = mélység
 2. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései. A sírmellékletek és a régészeti tárgyak száma és megoszlása kulturális eredetük szerint. Az adatok sorrendje: sírmellékletek száma / tárgyak darabszáma. A kimutatás csak a régészeti tárgyakat tartalmazza, így nem szerepelnek benne a lócsontok és az étel mellékletek. Az azonos textíliához tartozó több töredék darabszáma: 1.

Sor- szám	Letétele, előkerítés éve	Nem	Sír adatai: tájolás, mélység, Koporsó	Lovastemckezés: ló, lőszerszám	Fegyverzet: védő felszerelés, fegyverek	Ruházat, ékszerek	Eszközök, egyéb mellékletek	A lelet keltezése
1.	Ásotthalom–Biliscs, 1904	F	M: 80 cm	Lócsontok, zabla, kenyelpár	Balta, kard		Kés (2), sarló (2)	13–14. sz.
2.	Balotaszállás – Balotapuszta, 1892	N	Koporsó vaspántja			Szarv alakú fejű szarvkarikái (83), fűlbevaló (2), torques, kristály függő, karperec (2), gyűrű, fülsegomb, ruhaveretek: kúpos (27), rozettás (9), négyzetes (6), félgömbös (9), ruhacsat, textilszalag (öv?), textil (sávoily)	Bronz és vas karika (tarsoly része), kés, függeszűrő-karikás tű, serleg vagy ereklyetartó talp és szar. Pénz: III. Ióannész Vataizész (1222– 1254)	13. sz. közepe
3.	Csengele–Bogárhát, 1998	F	ÉÉK, ló: DNY, M: 202 cm. Koporsó vagy halotti kereszt	Teljes lócsontváz, zabla, kenyelpár, hevedercsat, kenyelszifj csat (2)	Sisak, sodronying, nyílhegyek (8), csont nyílcsúcs, csontlemez (tegezszi- merelitő?)	Vas övcsat, csizmaszárat tartó szifj karikái (2), textil (vászon?)	Kés, korfácsnyél, juhcsont (éitel melléklet)	1246–1253
4.	Csolyospálos–Csolyospuszta, 1903	F	Koporsó vasalások (7)	Kenyelpár	Sisak, sodronying, páncéllemezek, nyílhegyek (4)	Veretes öv (csat, 4 veret, szifjvég), textil I–II.		1246–1290 előtt
5.	Erdőtelek	F		Zabla, kenyelpár	Szablya, bárd			13. sz.
6.	Kiskunmajsa–Kigyóspuszta I., 1816	F				Veretes öv (csat, 7 veret)		13. sz. 2. fele
7.	Kiskunmajsa–Kigyóspuszta II., 1824	F			Sodronying	Övcsat		13. sz.
8.	Kiskunmajsa–Kuklis-tanya, 1934	F		Zabla, kenyelpár	Szablya		Kés	13. sz. 2. fele
9.	Kunfélértő–Debeák–Szarkás, 1816	F		Zabla	Páncél, kard (?), nyílhegyek	Gyűrű, gomb, réz függő	Kések	13. sz.
10.	Kunfélértő–Inoka–Pincehegy, 1850-es évek	N	K	Teljes lócsontváz, kenyelpár, arcsos veret (lőszerszám)		„Koszorú” (torques?), kétfűlű gombok (48), „ezüst pikkelyek”, „gombocskák” (2)	Pénz: IV. Béla (1235– 1270)	13. sz. 3. negyede
11.	Kunszentmárton – Jaksorépart, 1967	F	KÉK, M: 100 cm	Zabla, kenyelpár, hevedercsat	Kard	Vas övcsat	Ismeretlen vastárgy	13. sz. vége
12.	Nagykamarás–Bánkút–Rózsamajor (ma: Medgyesegyháza), 1931	N	DK, ló: ÉNY, M: 250 cm	Teljes lócsontváz, zabla, kenyelpár, hevedercsat, csontlemez nyeregűdsz (2)		Torques	Bronz tükör, kés	13. sz. közepe
13.	Szentkirály – Felsőszentkirály, 1930 körül/1934	F	DK, M: 60 cm		Pikkelypáncél töredékek, szablya, nyílhegyek (2)	Veretes öv (csat, 31 veret, szifjvég)	Kés, fémkő, vastartóedék (5)	13. sz. 4. negyede
14.	Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy, 1969	F	Ny, M: 280 cm	Teljes lócsontváz, zabla, kenyelpár, hevedercsat		Fonott ezüst nyaklánc filigrános tokkal	Kés	13. sz. 2. fele

*I. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései. (A kun régészeti leletek „A” csoportja)
A sírleletek adatai, a mellékletek megoszlása rendelkezésük szerint*

Rövidítések: F = férfi, N = nő, M = mélység

Lelőhely	Keleti (steppes) eredetű tárgyak	Bizánci-balkáni eredetű tárgyak	Nyugati kultúra tárgyai	Ismeretlen / nem meghatározható tárgyak	Összesen
1. Ásotthalom–Bilisics	3 / 5	—	3 / 4	—	6 / 9
2. Balotaszállás–Balotapuszta	6 / 89	12 / 61	2 / 2	—	20 / 152
3. Csengele–Bogárhát	13 / 24	—	—	—	13 / 24
4. Csolyospálos–Csolyospuszta	7 / 12	1 / 6	1 / 7	—	9 / 25
5. Erdőtelek	3 / 4	—	1 / 1	—	4 / 5
6. Kiskunmajsa–Kigyópuszta I.	—	—	1 / 8	—	1 / 8
7. Kiskunmajsa–Kigyópuszta II.	1 / 1	—	1 / 1	—	2 / 2
8. Kiskunmajsa–Kuklis-tanya	4 / 5	—	—	—	4 / 5
9. Kunfehértó–Debeák	4 / 6	—	—	3 / 3	7 / 9
10. Kunfehértó–Inoka	2 / 3	—	1 / 1	4 / 54	7 / 58
11. Kunszentmárton–JakSORÉRPART	4 / 5	—	1 / 1	1 / 1	6 / 7
12. Nagykamarás–Bánkút	7 / 9	—	—	—	7 / 9
13. Szentkirály–Felsőszentkirály	5 / 6	—	1 / 31	1 / 5	7 / 42
14. Tiszaföldvár–Homok	3 / 4	1 / 1	—	—	4 / 5
Összesen:	62 / 173	14 / 68	12 / 56	9 / 63	97 / 360
%	63,9 / 48	14,4 / 18,9	12,3 / 15,6	9,3 / 17,5	99,9 / 100

2. melléklet. A magyarországi kunok előkelő rétegének pogány temetkezései. A sírmellékletek és a régészeti tárgyak száma és megoszlása kulturális eredetük szerint

Az adatok sorrendje: sírmellékletek száma / tárgyak darabszáma.

A kimutatás csak a régészeti tárgyakat tartalmazza, így nem szerepelnek benne a löcsontok és az élel mellékletek. Az azonos textiliához tartozó több töredék darabszáma: 1.

PEOPLES OF EASTERN ORIGIN IN MEDIEVAL HUNGARY.
THE CULTURAL HERITAGE OF PECHENECS,
UZES, CUMANS AND THE JÁSZ

EASTERN 'GUEST PEOPLES'

Our book discusses the history and cultural heritage of peoples and fragments of peoples that arrived in Hungary during the 10th–13th centuries AD from the East European steppes and were absorbed by the Hungarians. The Pechenegs arrived in Hungary in several waves, in smaller and larger groups during the 10th–11th centuries, followed in the second half of the 11th century sporadically by small groups of Uzes; later on the Cumans and the Jász settled here during the 13th century, fleeing from the Mongol invasion. In Hungary these peoples became military auxiliary groups: they formed a regular light cavalry contingent in the royal army, participating in vanguard and rearguard actions and chasing the enemy, while a few groups of the early incomers were assigned to border patrol duty. In medieval Hungary a principle of ethnic labour division was followed, thus each people had its different role according to their talents and skills.

It was generally held in 19th-century Hungarian historiography that these eastern peoples who preserved their ethnic identity for a long time after their assimilation by the Hungarians, had actually been relatives and originally spoke Hungarian. This view was refuted by later research in Oriental Studies which demonstrated that the language of the Pechenegs and the Cumans can be classified as a member of the Kipchak branch of Turkic languages, while the Uzes belong to the Oghuz branch and the Jász spoke a North Iranian dialect. Since these were steppe peoples, however, there was a certain similarity with the culture of the ancient Hungarians. As these peoples participated in the ethnogenesis of the Hungarians, the study of their origin, historical past and cultural heritage is part of the research on the early history of the Hungarians.

The medieval Hungarian Kingdom was characterized by ethnic diversity. For centuries, either spontaneously or through organized resettlement, numerous foreign groups moved into the country from the east and the west alike. According to the lists of the chronicles, Czechs, Poles, Saxons, Thuringians, Rhinelanders, Hispanics, Italians, Armenians, Saracens, Pechenegs, Cumans and others came to Hungary during the reign of St. Stephen (István) I (1000–1038) and later kings. The knights, warriors, traders, craftsmen, miners, vintners, peasants and herdsmen coming from all directions could expect security; they found here land suitable for settlement and the rule of the law, and could enjoy certain privileges the so-called 'guest peoples' were entitled to.

St. Stephen, in his *Admonitions* written for his son, Prince Emeric (Imre), emphasized the importance of receptiveness and tolerance towards foreigners as one of the basic principles of royal dignity: "For as foreign guests come from diverse regions and provinces, they bring with them diverse learning and arms, and all this embellishes the country, adorns the royal court, and deters foreigners from flaunting. For a country of one language and one custom is weak and frail."

Already at the end of the 9th century the land-taking Hungarians brought into the Carpathian Basin a significant non-Hungarian population. These so-called 'included peoples' can be identified with the Kabars

who left the Khazar Khaganate and joined the Hungarian tribal confederacy, and who are mentioned by the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (913–959) in his work *On the Governance of the Empire* (*De Administrando Imperio*). The ethnic composition of the Kabars who were organized into one tribe by the Hungarians can be discerned with the help of place-names in Hungary and information from medieval charters. Khazar ethnicity is indicated by place-names such as *Kazár*, *Kozár* and *Kozárd*. The eponymous population of places called *Oszlár*, *Eszlár* and *Varsány* may have descended from the Iranian-speaking Alans of the Caucasus. The place-name *Bercel* might be connected to a Bulgar tribe living in Khazar territory, the *Bersil*, and one of the Volga Bulgar tribes also bore this name. Some scholars hypothesize that place-names like *Berény*, *Ladány*, *Őrs* and *Ság* which appear in similar numbers and geographical distributions as the names of the Hungarian tribes, may also indicate Kabar groups.

The most important ethnic component of the Kabar tribes were the Khwarezmians, indicated by the Hungarian word *káliz* (Khalyzians), appearing in forms such as *caliz*, *koaliz*, *Kalez* in medieval charters, while place-names such as *Kalász*, *Káloz*, *Kálozd*, *Kaluz*, *Kálócfá*, *Koroncó* indicate their settlements. Due to their Muslim religion, they often appear in the sources as *Ismaelites* or *böszörmény*. After the 12th century, the word *saracenus* (Saracen) was also used for Muslims.

The Káliz in Hungary had other roles apart from their military duties. From the 11th century onwards, the royal moneyers, the managers of royal revenues, and officers of the Treasury and salt office came from among them. According to Abu Hamid al-Gharnati, an Arabic traveller from Andalusia who spent three years between 1150 and 1153 among the Muslims in Hungary, the Khwarezmians serving the king were Muslims, but pretended to be Christians.

The Christian state was rather tolerant towards Muslim subjects. From the 11th century onwards, a number of laws tried to regulate their integration and conversion, but the punishment for those who practiced their old faith after Baptism were not severe. At the beginning of the 13th century, due to pressure from the Catholic Church, it was attempted to exclude Ismaelites and Jews from financial administration, but apparently King Andrew (András) II (1205–1235) was reluctant to implement these measures.

In the archaeological material of the 10th century, it is impossible to identify regional groups that would indicate tribal or ethnic affiliation, thus it is impossible to demonstrate that the Kabars had a contiguous settlement area. According to the principles of the organization of nomadic empires, after the Conquest the communities of both, the Hungarian tribes and the military auxiliary peoples were spread all over the country. The Kabars who were under the control of the heir apparent probably lived in larger numbers in his settlement area, primarily east of the Tisza and in certain parts of the northeastern *Felvidék* (the area of modern Slovakia). We meet the Káliz and other Muslims scattered around various parts of the country: one significant settlement area was in the south, in the Srem region, near the border with Byzantium. In the mid-12th century they participated in the Byzantine-Hungarian wars. Recent archaeological research suggests that in the Árpád Period a significant Muslim population lived in the Middle Tisza region and the southern part of the area east of the Tisza River: in these areas the amount of pig bones on excavated archaeological sites is surprisingly small, sometimes they are completely missing.

THE PECHENEKS

The first known settlement area of the Pechenegs was, according to a mid-8th-century report of an Uyghur envoy, to the northwest of the Uyghurs, west of the Altai Mountains, around the Upper Irtysh River. According to this source, they had 5,000 mounted warriors and were in conflict with the

Uyghurs. From here they moved to the western part of the Kazakh Steppe in the second half of the 8th or the beginning of the 9th century. In the 9th century, the extent of the settlement area of the Pechenegs was estimated by contemporary sources to be 30 days' walk in all directions. To the northeast lived the Kipchak and Kimek tribes, while their eastern neighbours were the Uzes. The Pechenegs were separated by a dry, uninhabited wasteland of many days' walk from the Khazar Empire to the west and the Khwarezmian state to the south.

During the 9th century, the Pechenegs moved to the west, to the Emba and Ural Rivers region, due to the attacks of the Kimeks and the Uzes. The victorious campaign of the Samanid amir Ismail ibn-Ahmed against the Karluks in 893 changed the power relations in the area and initiated a new migration. Exploiting the weakness of the Karluks, the Kimeks established their own empire, and the Uzes attacked the Pechenegs, occupied their lands and took their animals. As a consequence, most of the western half of the Kazakh Steppe came to be completely controlled by the Uzes; the Pechenegs crossed the Volga and occupied the East European steppe as far as the Dnepr, and after the expulsion of the Hungarians right up to the Carpathians and the Lower Danube. When the Pechenegs moved to the west, some of them stayed behind in the east, under the reign of the Uzes. An 11th century list of the Uz tribes included a tribe called *Bechenek*.

During the 10th century, the Pechenegs played a significant role in the foreign policy of the Byzantine Empire as reflected by Constantine VII Porphyrogenitus' work written between 948 and 952, which describes the Pechenegs in ten chapters and mentions them in another seven. The first eight chapters describe how to keep the peace with the Pechenegs and how to use them against other peoples. Around the middle of the 10th century, the main principle of Byzantine diplomacy towards the peoples north of the Empire was keeping peace with the Pechenegs.

According to Constantine VII, the Pecheneg realm (*Patzinakia*) spread between the Lower Danube and the Don and contained eight provinces and 40 parts or districts. The provinces can be identified with tribes, the districts with tribal subgroups or clans. There were four tribes west and four tribes east of the Dnepr along the large, north-south running rivers: *Yazi-Kapan*, *Kabukshin-Yula*, *Yavdi-Erdim*, *Kara-Bay*, *Kuerchi-Chur*, *Suru-Kulbey*, *Boru-Tolmach*, *Bula-Chaban*. The first member of these tribal names means a colour, while the second member is the name of a dignitary, worn by the leader of the respective tribe. The colours probably refer to horse colours, thus horses of similar colours might have been selected for the military elite, the tribal leaders and their retinue.

On the Pontic steppe, and in control of the north-south river routes, the Pechenegs could check the relationship between the Russian principalities and Byzantium, and could cut off the Kievan Rus' and the Eastern Slav tribes from the sea.

By the mid-11th century, the tribal system was completely transformed: the Byzantine historiographer John Skylitzes reports only 13 tribes. As a consequence of the conflicts between the tribal leaders, large numbers of Pechenegs moved into the Byzantine Empire and were settled along the Danubian borders of the Empire, serving as border patrols. After 1074 these Pechenegs participated in the rebellion of the military of the borderlands, which Emperor Alexios I Komnenos (1081–1118) could crush only in 1091 when he won a decisive battle against the Pechenegs at Lebunion with the help of the Cumans who were raiding in the Balkans. In the second half of the 11th century, the Uzes and Cumans who appeared on the East European steppes gradually pushed the Pechenegs towards the western edges of the steppes where they attacked Byzantium in 1122 for the last time, but Emperor John II Komnenos (1118–1143) defeated them for good in the battle of Berrhoe. Around the end of the 11th century, the Russian principalities created from various nomadic groups a vassal border patrol tribal alliance called 'Black Caps' (*chorniye klobuki*) south of Kiev and Pereyaslavl, along the Ros River; among them, we may expect a significant Pecheneg population as well.

Archaeological remains identifiable with the Pechenegs usually comprise the graves of the elite and warriors containing horse, horse harness and weapons. The dead were interred in wooden coffins with their head to the west, and the grave was covered by a low mound or was dug into an existing barrow. The harnessed, partial horse skeleton (the skin with the skull and leg bones in it) is placed on the left side of the dead. The characteristic Pecheneg artefact types of 10th–11th century nomadic material remains include horse bits with rigid mouthpiece, round stirrups with narrow tread, leaf-shaped openwork pendants, discs with five loops, and scissors from female graves. One of the most significant Pecheneg grave finds was unearthed at Gayevka, near Voronezh in 1904: the horse harness and belt set included 215 silver-gilt mounts with niello, among others large, leaf-shaped mounts used as strap distributors. The tendril-palmette, ribbon interlace and double leaf row decoration as well as the special niello technique testify to an eclectic art that has Byzantine, Norman and steppe roots alike. The find is dated by a gold coin of the Byzantine Emperor Basil II (976–1025) and Crown Prince Constantine. Similar horse harness decorations have been found at other archaeological sites in the settlement area of the Pechenegs: along the Lower Dnepr, in the Crimea, on the left shore of the Volga, in the southern Urals and north of the Aral Sea.

For a long time, the Principality of Hungary avoided conflict with the Pechenegs. Later on, during the 10th century, Hungarians and Pechenegs participated together in the raids against Byzantium, for example in 934, as described by Al-Masudi, an Arabic geographer. A dynastic relationship between the Hungarians and the Pechenegs was created around 955 when Duke Taksony married a Pecheneg princess. Around this time, the Pecheneg chief Tonuzaba moved to Hungary and settled with his populous retinue in the Middle Tisza region. The family estates and clan monastery (Tomajmonostora) of the Árpád-period Tomaj clan, the descendants of Tonuzaba, were located in this area as well. The settlement of the Pechenegs along the western border, near Lake Fertő (Neusiedler See), can also be dated to Taksony's time. According to the chronicles, the Pechenegs that lived here in the 11th century carried out border patrol duties.

In the 11th–12th centuries Pechenegs arrived in Hungary in numerous waves. The immigration described in St. Stephen's legend, the coming of 60 aristocratic Pechenegs from the direction of Bulgaria, actually took place during the reign of Andrew (András) I (1046–1060), probably in 1059. In 1071, Pechenegs in Byzantine service intruded into the country near Nándorféhrvár (Belgrade), captured prisoners of war, plundered and brought devastation. Consequently, the Hungarians laid siege to Nándorféhrvár and occupied it after three months. The light cavalry of the Pechenegs that came to help was routed by the troops led by the count of Sopron, and the captured Pechenegs were taken to Hungary. After the Battle of Berrhoe in 1122, a group of Pecheneg warriors fled to Hungary. According to the chronicles, King Stephen (István) II (1116–1131) relied too heavily on them against the Hungarian nobles who were dissatisfied with his politics.

The nomads that intruded into the country in the second half of the 11th century were called Cumans by the chronicles, but may have included Pechenegs as well, just like the pagan groups plundering the eastern parts of the country that were defeated by King Solomon (Salamon) and Princes Géza and Ladislaus (László) in the Battle of Kerlés.

In the Latin sources of Hungarian history, the ethnonym of the Pechenegs appears in the forms *Bisseni*, *Bessi*, *Pecinati* and *Pincennates*. As a place-name it appears as *Beseneu*, *Besenew* ~ *Bessenew*, and as personal name it has the form *Bechenek* ~ *Bechenegh*.

Among the light cavalry troops of the Kingdom of Hungary, Pechenegs appear in 1051, 1074, 1116 and 1146.

The Pechenegs were resettled in various parts of the country in small groups or scattered, thus they never had a unified organization. Those who arrived early took up Christianity with the Hungarians and were integrated into the appropriate strata of Hungarian society, the royal court, the system of castle

districts, religious groups, or in the western borderlands under the border count. There were significant Pecheneg settlement groups in the west around Lake Fertő (Neusiedler See); in the Rába River region; in the western part of the *Felvidék* (modern Slovakia), in the *Csallóköz* (Žitný ostrov) area; in the valley of the Sárvíz in Fejér and Tolna Counties; in the Middle Tisza region and the foothills of the Bükk Mountains; in the Körös River region in the Sárrett area; and south of the Maros estuary. In South Transylvania Pechenegs appear as border patrol elements in the Cindrel Mountains.

The largest contiguous Pecheneg area stretched southeast of Székesfehérvár, along the Sárvíz, for about 80 km, as far as the Danube. Here we find Pecheneg estate holders in 46 medieval settlements, and the population of 30 to 32 villages was either entirely or partly Pecheneg. This resettlement can be dated to the middle or second half of the 11th century when the borders of the counties and dioceses had already been established.

The Pechenegs living on royal estates and enjoying collective liberties (*libertas Bissenorum*) were directly under the control of the Palatine. Most of the free Pechenegs had a legal status similar to that of Hungarian warrior serfs (*miles*); they provided mounted military service and were obliged to go to war with the king. According to a contemporary description, they were “Pechenegs obliged to war according to ancient tradition” (...*ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*).

So far there are few archaeological finds in Hungary that can be identified as Pecheneg. At the end of the 19th century, Géza Nagy suggested that the archaeological heritage of the steppe peoples that settled in medieval Hungary can be distinguished from the remains of contemporary Christian Hungarians by the pagan burial rite, with horse and eastern types of weapons and horse harness. Archaeological finds connected to the Pechenegs have been found primarily in the Sárvíz region. In the 1870s, 11th–12th-century finds were discovered in the grave of a rich warrior at Sárbogárd–Tinód Puszta (horse bit with cheek-pieces inlaid with silver rivets, a round stirrup and two sabres). In this region, other sites also produced Pecheneg-type round stirrups: Alap–Tavaszmajor, Kajdacs–Rókadomb, Kölesd–Itatóhegy, and Sárszentágota–Felsőtöbörzsök. This type of stirrup was brought to Hungary in the Early Árpád Period by the Pechenegs; it became widespread among Hungarian light cavalry as well, and its survival can be demonstrated in the ethnographic evidence. The above-mentioned sites were Árpád-Period Pecheneg settlements as indicated by contemporary charters.

A few specimen of horse bits with rigid mouthpiece without a joint which spread in the Pecheneg period have been found in the Carpathian Basin, but cannot be linked exclusively to the Pecheneg ethnic group since they appear in 10th-century Hungarian cemeteries as well. Such a horse bit was found at an Early Árpád Period settlement along the Žitava river (at Bajcs–Farkasd Puszta/Bajč–Vlkanovo, Slovakia), near a village of Pecheneg semi-free farmers which is mentioned in charters from 1209 and 1214.

At Sárbogárd–Templom-dűlő, an 11th–12th-century cemetery of Pecheneg commoners was largely destroyed by a sand quarry; only eight graves could be excavated. The grave goods of Grave 2 were: bone plaque of a reflex bow, bone lid, hanging loop and stiffener of a quiver, socketed arrowheads, iron fragments from sabre and axe, snaffle bit, two stirrups and two horseshoes. The excavated cemetery part is dated by a dinar of Stephen (István) II.

Star-shaped mace-heads were probably spread by Pecheneg warriors in Eastern Europe, and became a beloved weapon of close-quarter fighting of Hungarian light cavalry in the 11th–13th centuries. The Hungarian word for mace, *buzogány*, is a Kipchak-Turkic loanword (*buzgan* ‘breaker, destroyer’), thus it comes from either Pecheneg or Cuman language. The majority of mace-heads in museums are stray finds, but some of them were found in the vicinity of Pecheneg settlements (Nagykajdacs, Fácánkert–Kajmádi-sziget, Füzesabony, Paks–Cseresznyés–Akalacs, Kajárpéc) and had presumably been used by Pechenegs.

On the basis of archaeological finds and the written sources, it can be established that the Pechenegs serving as light cavalry still preserved their costume, weaponry and style of warfare and used pagan burial rites during the 12th century. In a charter of 1067 a road to Pecheneg burials (*ad sepulturas Bissenorum*) is mentioned; this probably means barrows (kurgans). It is probable that the later immigrants – like those in the Sárvíz region – kept their traditions longest.

THE UZES

In the 6th century, the Oghuz tribes formed the eastern branch of a large tribal alliance called *Tiele* by the Chinese, between the Altai and Khingan Mountains, with their centre in the Selenge Valley. According to Turkic inscriptions, the name of their tribal alliance was Toquz Oghuz, meaning ‘Nine Oghuz’. In the 5th–6th centuries they were part of the Juan-Juan (Rouran or Rúru/Rúrú) Empire. Between 522 and 630 they lived as a subjugated people in the northern part of the First Eastern Turkic Khaganate. In 630, in alliance with the Chinese, they participated in the overthrow of the last Eastern Turkic khagan, and then became subjects of the Chinese. After the foundation of the Second Eastern Turkic Khaganate (681), they were for a long time at war with the Turks who could subjugate the Oghuz only after heavy fighting. We can read about this in the runic inscription on Kül Tegin’s memorial stele (732): “The Tokuz-Oguz people were my own people. As heaven and Earth were in turmoil they rose against us.” In the end the leaders of the Oghuz had to accept Turkic sovereignty.

In 745 the Uyghurs, the leading tribe of the Toquz Oghuz tribal alliance, defeated the Second Eastern Turkic Khaganate and established their own empire. After the foundation of the Uyghur Empire, some of the Oghuz tribes left the tribal alliance and moved to the west-southwest, to the area between the Lakes Balkhash and Issyk-Kul, and later on to the Syr-Darya region and the steppes north of the Aral Sea. The resettlement must have happened in the 760–770s, as indicated by information from an Arabic writer, Ibn al-Athir.

After the victorious campaign of the Samanid amir, Ismail ibn-Ahmed, against the Karluks in 893, the Oghuz (Uzes) occupied the settlement area of the Pechenegs. In the 10th century the western part of the Kazakh Steppe was called the Uz Wasteland by Muslim geographers, until the 1030s when the Kipchaks occupied this region.

It may be a result of extended contact with the Turks that we find names of institutions and offices of Turkic origin among the 10th-century Uzes. They formed a strong tribal alliance whose military power was reckoned with by Byzantine diplomacy against the Pechenegs and the Khazars. In 921–922 the envoy of the Baghdad Caliphate to the Volga Bulgars passed through the land of the Uzes as well. A member of the embassy, the Arab traveller Ibn Fadlan, wrote a detailed travel report and described the customs of the Uzes, among others the burial rites of aristocratic Uzes. The description matches in a number of aspects the burial of an Uz (Tork) warrior excavated by V. A. Gorodtsov around the beginning of the 20th century in the Donets region. The deceased was interred with his head to the west, in a coffin, with a sabre to his left and a quiver with arrows to his right. Wooden figurines were placed at his head and his feet, and a clay vessel was found beside the coffin. The grave pit was covered by wooden planks, on which lay a harnessed partial horse skeleton and the skeletons of six lambs. The grave was covered by a mound.

In the mid-11th century the Uzes had to move to the west due to the pressure of the Kipchak-Cuman tribal alliance. In 1054–1055 they attacked the Russian principalities and crossed the Dnepr. At the beginning of the 1060s they occupied the steppe between the Bug and Seret rivers. In 1064 they invaded

the plain on the right bank of the Lower Danube, defeated a Byzantine army that marched against them, and then roamed all over the Balkans. During the extremely cold winter of 1064–1065, famine and contagious diseases decimated their population; they therefore withdrew to north of the Danube, and some of them took service with Byzantium. The Uzes that remained on the steppes settled along the southern borders of the Russian principalities and became one of the ethnic components of the “Black Cap” tribal alliance along the Ros River.

The chronicles do not mention the immigration of the Uzes into Hungary, although in smaller numbers they probably fled to Hungary in the 1060s and 1070s. Such sporadic waves of immigration are suggested by place-names derived from the *Uz* ethnonym: *Uz*, *Uza*, *Uzd*, *Uzdi*, *Uzos*, *Vzund*, *Uzon*, *Uzlar*, although these may also derive from personal names. Geographical names suggest that small *Uz* groups arriving as immigrants or prisoners of war were resettled primarily in Transylvania, among the *Seklers*, as border patrol elements (see *Úzi Pass*, *Úz Creek*). Some of the Transylvanian place-names of Turkic origin are Oghuz-type words, and may be connected to the Uzes.

In the second half of the 11th century, two nomadic incursions can be connected to the Uzes. In 1068 the nomads defeated in the Battle of Kerlés probably constituted a mixed army made up of Pechenegs and Uzes. The “Cuman” chief Kuteshk who in 1085, instigated by the deposed King Solomon (Salamon), made an incursion from the northeast with a large army but was defeated by Ladislaus (László) I (1077–1095), may also have been an *Uz* chief.

So far, there is no archaeological evidence of the *Uz* in Hungary. Some scholars think that the stray finds from Ártánd–Zomplin Puszta that probably come from a grave (two fragments of a chainmail, eight arrowheads, a snaffle bit and a strap buckle) may have belonged to a 13th-century *Uz* warrior who immigrated with the Cumans. In our opinion, however, the objects did indeed belong to an East European warrior, but they have to be dated much earlier, to the end of the 10th or the beginning of the 11th century, and historical geographical data do not support an *Uz* ethnic identification.

CUMANS IN EASTERN EUROPE

At the end of the 10th century, the emergence and expansion of the Khitan Empire set in motion a series of large migrations in Central Asia that lasted several decades. The immigration of the Cuman-Kipchak tribes into Europe was one of its last elements, but we have no exact information on the formation and migration of their tribal alliance. In the first half of the 11th century, a very populous and strong tribal alliance was created from Turkic-speaking tribes whose core must have been formed by existing Kipchak tribes, but tribes from the east calling themselves Cuman/Coman also contributed to it. The meaning of the latter ethnonym is ‘dull, pale yellow, pale’, and in other languages usually the exact translation of the word is used to denote them (Russian *polovets*, German *Valben*, *Valwen*, Armenian *χarteš*, etc.). The 11th–13th-century Cuman tribal alliance was usually called Kipchak by eastern writers, and Cuman or something equivalent by western writers. The explanation may be that originally the alliance was formed by two tribal groups with such names.

In 1054/55, according to the Old Russian Chronicles, Cuman vanguards appeared west of the Volga in the wake of the Uzes. In 1061 and 1068 they already attacked the Russian principalities in the Dnepr region, and gradually conquered the Pontic steppes. In the 1070s and 1080s, the Cumans took control of the area between the Dniester and the Lower Danube, but their settlement of these western steppes happened only in the mid-12th century. Cuman troops appeared on the territory of the Byzantine Empire for the first time in 1078. In 1091 the Byzantines defeated the Pechenegs in the Battle of Leburnion with

the help of the Cumans. The Cumans were also regularly at war with the Russian principalities: we know of 56 campaigns in the period between 1061 and 1210.

The core settlement area of the Cumans was in the Donets region and around the Sea of Azov, but significant settlement areas could be found along the left tributaries of the Dnieper, on the right bank of the Dnieper, along the Upper Volga and on the steppes north of the Caucasus. In the 13th century, Kangli tribes belonging to the Cuman tribal alliance led their nomadic life between the Volga and Ural rivers and east of the River Ural.

The east-west extent of the settlement area of the Cumans, at its maximum between the mid-12th century and the Mongol invasion, was 1600 km between the Olt and the Volga rivers, and 500 km between the Volga and the Ural rivers. In north-south direction, the extent varied due to vegetational and climatic factors: it was 300–400 km wide between the Lower Danube and the Dnepr, but 500–600 km between the Dnepr and the Don. Along the River Volga, the steppe extends quite far to the north; here, their settlement area extended from the Caucasus some 900–1000 km to the north.

Sources indicate significant wealth differentiation and social stratification among the Cumans. Chiefs usually were politically autonomous, but a khan or paramount chief with supra-tribal political authority did exist, although he was not a sovereign. Such khans were Bönek, Sharukan and Tugorkan at the end of the 11th century, Könček and Köbek at the end of the 12th. Apparently there was ranking among chiefs: in the 1220s Yuriy, son of Köček, and Danyiil, son of Köbek, were of the highest rank, while in the 1230s Köten khan was the paramount chief. By the end of the 12th century, there is evidence for the emergence of permanent central power, but Cuman society never reached the level of state formation, and later autonomous development was interrupted by the Mongol invasion.

In the mid-11th century a new archaeological culture appeared with the Cumans west of the Volga, with burial rites and object types that differed from those of the previous Pecheneg-Uz period. Complete horse burial, often in a separate grave pit, was an archaic rite from Central Asia. Cuman characteristics are the east-west orientation of the graves, the covering of burials with planks or beams, and a stone cover or stones mixed with earth in the burial mound. Nevertheless, various forms of partial horse burial and orientation to the west continued in the Cuman period as well, which indicates the survival of the previous nomadic population. New object types appear both in horse harness and weaponry: snaffle bits with thick mouthpiece, wide stirrups with straight tread, bone plates for the horse harness, and carved bone quiver ornaments and hanging loops. In the 11th–13th centuries armour-piercing arrowheads are more frequent, and sabres are longer and heavier, than in the previous period, and rich warriors wear iron helmets and chainmail. Rich graves also often contain bronze or copper cauldrons with food offerings.

Stone statues representing both men and women, raised for the veneration of the dead, are the remains of the unique art of the Cumans. From the *Codex Cumanicus*, we also know the Cuman name of the statues: *sin* ‘the effigy of the deceased’. They were never placed above the grave of the deceased, but on another mound, always facing east, in pairs or groups, in the centre of an area enclosed by a ring of stones, with sacrificial pits nearby. These could have been the places of the veneration of the ancestors. The elements of costume, clothes, weapons and jewellery on the statues are identical to the artefacts found in the graves.

CUMANS IN THE KINGDOM OF HUNGARY

With the help of the Dominican Order, the Kingdom of Hungary started the conversion of the Cumans in the 1220s. In 1227 Bortz, the chief of the Cumans between the Prut and Seret rivers, and his people

accepted Christianity. In 1229 a new bishopric was established for the Transcarpathian Cumans, which belonged to the jurisdiction of the Bishop of Esztergom, and the land of the Cumans became part of the demesne of the King of Hungary under the name *Cumania*. In 1239, Köten (*Kuthen*) khan, the paramount chief of the Cumans, together with most of his people moved to Hungary, fleeing from the Mongols who had conquered Eastern Europe. King Béla IV (1235–1270) would have liked to use Cuman warriors to protect the country against the Mongols, but in 1241 Köten khan and his retinue were killed by an angry mob who thought they were Mongol spies, and as a consequence the Cumans left the country.

After the Mongol invasion, Béla IV reorganized the defence of the country and in 1245 or 1246 called back the Cumans. He arranged the engagement of the heir apparent, Stephen (later Stephen [István] V, 1270–1272), to the daughter of the Cuman chief, Elisabeth (Erzsébet), and the wedding took place in 1254. At this time ten Cuman leaders swore an oath above a dog cut into half that they would protect Hungary against the Mongols. From then on Cuman light cavalry took part every year in the campaigns of the Hungarian king against Austria, Styria and Moravia. The most significant battle of the period fought for the control over the eastern provinces of the Holy Roman Empire took place on 26th August 1278 on the Marchfeld at Dürnkrut, near the Morava River, between Ottokar II, King of Bohemia and Rudolf of Habsburg, King of Germany. Rudolf's victory was facilitated to a great extent by the allied Hungarian royal army and the Cuman auxiliary troops.

In 1279, at the demand of the papal legate, King Ladislaus (László) IV (1272–1290) regulated the situation of the Cumans by law: he marked out their settlement area, arranged their permanent settlement, the abandonment of pagan rites and the acceptance of Christian ones, and decided about their jurisdiction. The Cumans were obliged to set free their Christian prisoners. Although the law provided the Cumans with certain privileges, the immediate implementation of the provisions regarding their obligations triggered their discontent, and they rebelled. In 1282 the king defeated the rebellious Cumans in the Battle of Lake Hód. After this, masses of Cumans fled the country.

The seven Cuman clans received an area to settle down in the central and southern part of the Great Hungarian Plain. They could settle down on royal estates, but not on ecclesiastic estates or manors of the nobles. The names of the clans mentioned in 13th–14th-century sources – *Chertan*, *Ilunchuk*, *Olas*, *Koor*, and *Borchol* – can be identified in many cases with eastern Cuman-Kipchak tribal names (*Čurtan*, *Ulaševiči*, *Burč-oylu*). Other ancient tribal names have been preserved in place-names and personal names (e.g. Bajandur, Tokszaba, Barak, Kongrolu). The size of the Cuman population at the end of the 13th century is estimated at around 40,000. The number of Cuman light cavalry fighting in the royal army was about 2000–5000.

The Cuman troops played an important role in the army of the Anjou Period as well: they participated in Louis (Lajos) I the Great's (1342–1382) campaigns in Italy, Dalmatia, Poland, Halych, Bosnia and Bulgaria. Their significance started to decrease around the end of the 14th century.

At the beginning of the 15th century, autonomous areas with administrative and judicial rights called *szék* were created (Kolbaz-szék, Halas-szék, Kecskemét-szék, Kara-szék, Hantos-szék, Szentelt-szék) whose centres were market towns or larger villages. Every year these elected captains and a board of inspection with 12 members; these elected representatives collected the taxes and other tributes for the king and the Cuman counts. Jurisdiction at the first instance was carried out by the elected judges of the *szék*; cases of the second instance were judged by the royal court. This system remained in place until the Ottoman occupation in the 16th century.

CUMAN COSTUME, WEAPONRY AND HORSE HARNESS

The material remains of the oriental costume of the Cumans have been found in the pagan burials of their nobility. Another important source for the history of their costume are the murals and miniatures representing the St. Ladislaus (László) legend which relates the story of the pursuit and defeat of a pagan Cuman warrior who abducted a Hungarian girl after the Battle of Kerlés in 1068. In these pictures, Cumans are usually represented wearing a tall, pointed hat and long, side-buttoned caftan or an eastern type helmet with wire face- and neck-guard and chainmail. Iron helmet and chainmail have been found in two chiefly graves (Csólyos and Csengele), and their analogies are known from 11th–13th-century late nomadic graves. The grave in Csólyos yielded two armour plates as well that provided protection for the shoulder or the knee.

A realistic representation of a bow-mounted quiver can be seen on a mural of the Unitarian church of Székelyderzs (Dîrjiu, Romania) made in 1419. The new type of Cuman quiver of Central Asian origin appears on a number of representations: its lid opened sideways and the arrows were placed in it with their head upwards. In one of the best representations, in the mural of Kakaslomnic (Vel'ká Lomnica, Slovakia) painted around 1317, the quiver is decorated with carved bone plaques and the lid is closed by a six-armed Gothic buckle. In certain murals, quivers made of animal fur also appear; these are similar to 11th-century quivers of the Kithans.

The number of the arrows placed in the grave may have had symbolic significance. In the grave of Csólyos there were four arrowheads of different types, one of them an armour-piercing type. The equipment of the chief of Csengele included eight iron arrowheads of three types and one large bone arrowhead. The grave of Fertőszentmihály yielded two arrowheads. Three graves had sabres (Felsőszentkirály, Erdőtelek, Kiskunmajsa–Kuklis-tanya) similar to the long-bladed 11th–12th-century specimens. The Kunszentmárton horse burial contained a western-type two-edged sword with the representation of a coat of arms on both sides. This was probably a Hungarian product from the end of the 13th century. Cuman-type twelve-spiked mace-heads are known as stray finds; they have yet to be found in graves.

Of the 14 isolated pagan burials of Cuman nobles known so far, three contained western-type belts with ornamental mounts. The gilt-niello decorated belt of Kígyópuszta is a representative example of 13th-century knightly culture, and the scene of fighting knights on its buckle reflects the influence of the art of the French court. The Latin inscriptions on the circular mounts are prayers to patron saints of knights. The analogies of the silver-gilt belt of Felsőszentkirály are known from the culture of the European nobility; its 14 mounts with coats of arms show geometric figures characteristic of 13th-century heraldry. It is possible that the owners of these belts acquired these precious elements of costume in Hungary. The closest archaeological analogy of the belt from Csólyos is known from Moldova, from the hoard of Voinești which had been buried during the Mongol invasion.

The grave of Kunszentmárton, with horse and horse harness, produced a thick necklace made of interwoven silver wires; this may indicate the rank of the deceased since such necklaces are quite rare in the East European archaeological record of the 11th–13th centuries. The Cuman chief of Chingul Kurgan had a similar necklace made of electrum.

We have evidence for the female costume from two graves; both can be connected to the first generation of immigrant Cumans. The rich material of the Balotapuszta grave (164 objects) contained elements of traditional steppe-type Cuman costume and Byzantine-style goldwork. The so-called horn-shaped headdress represented on Cuman female statues could be reconstructed from the 83 gilt silver rings of the grave; similar pieces have also been found in the nomadic graves of the Ros

region. A silver torque and a crystal pendant were also part of the necklace, as is shown on statues. The Byzantine-Balkan elements of the costume were: two earrings with globular pendant, two filigree-decorated bracelets, altogether 50 silver-gilt stamped mounts belonging to four types that could be sewn onto clothes, and one biconical looped button. The find is dated by a coin of John III Doukas Vatatzes, Emperor of Nicaea (1222–1254). The burial of Bánkút, with horse and horse harness, contained a silver-gilt torque and a Chinese bronze mirror showing two fish chasing one another, which may have been a wedding present.

The pagan burials of the nobility disappear at the turn of the 13th–14th century, but the cemeteries of the 14th–15th-century Cuman settlements produced finds indicating the survival of traditional costume. The Cumans brought to Hungary earrings with one or three globules (Öttömös, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta) which were a frequently attested type of jewellery in the Balkans. Another Cuman characteristic was the use of sabretaches decorated with beads and animal bone amulets (Perkáta), which contained various tools: knife, awl, razor, chert, fire-steel, needlecase, hook and suspension rings. Around the end of the 13th century, the fashion of stamped silver plates that could be sewn on clothes spread among the Cumans as well. These objects of Gothic style were used by the Cumans according to their own customs and adjusted to their traditional costume. They usually wore them as pectorals on their caftan-like upper clothes, but they also used them as hat decoration or on the coronet of young women. Graves of the 14th century also produced circular glass mirrors mounted in leather edging and worn in the chest area (Szabadszállás–Aranyegyháza, Karcag–Orgondaszentmiklós); they probably had an apotropaic role as well.

CUMAN SETTLEMENTS AND CEMETERIES

Despite the regulations of the 1279 law, for a long time the Cumans did not live in permanent houses and villages, but in temporary camps and movable dwellings such as tents and yurts. Even the more permanent settlements that emerged later were designated *descensus* ‘lodging’, Hung. ‘szállás’, since they were less stationary than the contemporary Hungarian villages and their economy was dominated by stock-breeding. The Hungarian name *szállás* remained in use even when they had become completely stationary and had streets, solid houses and permanent plots. The names of these settlements were often coined from the name of the Cuman landholder and a *-szállása* suffix (in 50% of cases). In those cases where the Cumans settled down in the place of an earlier Hungarian village or its church, their dwelling was named after the earlier village or church (in 22.5% and 13.8% of cases, respectively). In other cases, Cuman geographical names and Hungarian words denoting some characteristics of the dwelling were also used as place-names.

Archaeological evidence suggests that 15th–16th-century Cuman villages were usually located in areas protected by wet, swampy environments; they usually had an elongated, loosely defined layout with widely spaced houses, some 70 to 100 m from each other. The villages had wide plots with large farmyards, with buildings for stock-breeding next to the houses (Túrkeve–Móric, Karcag–Orgondaszentmiklós, Szentkirály). In these settlements the earliest layers usually date to the end of the 14th century, although a few permanently occupied villages are known to have started earlier, from the end of the 13th century (Perkáta).

The largest number of features from any medieval Cuman settlement is known from Szentkirály in the Danube-Tisza interfluvium: 21 houses, 40 auxiliary buildings and about 300 pits or ditches. The auxiliary buildings are usually connected to animal husbandry: timber-framed stables, sheds,

stake-framed pens, reed fences and open cattle byres. The internal lay-out of the plots is determined from the first phase of the settlement by the pens built in the yard behind the house, probably used to keep sheep. It is an indication of a particular economic structure and lifestyle that buildings characteristic of extensive animal husbandry are found within the settlement; in our opinion, this can be explained with the stock-breeding traditions of the Cuman population.

In the 15th century a new above-ground house type became popular among both Hungarian and Cuman populations on the Great Plain and its peripheries. It had two or three rooms, arranged as living room+kitchen or living room+kitchen+pantry, and was usually built in timber-framed technique with wattle-and-daub walls and a roof supported by a ridge pole. A characteristic innovation is the split furnace: the living room was heated by a tile stove which was fired from the outside, from the kitchen. Kitchen activities were carried out on a large, round oven protruding from the back wall of the house, with a small, freestanding hearth in front of its mouth. The living room had a proper ceiling, making it smoke free. The stoves made of unglazed tiles are valuable elements of peasant housing culture.

The populations of permanent Cuman settlements buried their dead in churchyards according to Christian traditions generally followed in the country. Cemeteries could be located next to existing churches: some communities started to use for burial the churches of villages that had become depopulated after the Mongol invasion, in many cases as early as the second half of the 13th century (Öttömös, Csengele–Bogárhát, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta). Therefore, early dwellings should also have been located near the churches. Other cemeteries were established in places that had no Árpád-Period predecessors. These were probably pagan cemeteries at the time of their foundation, and the church was built there later, at the end of the 14th or during the 15th century (Kolbázzsállás, Mizse). If the burials also started late, at the same time as the building of the church, then the population of the settlement must have had previous dwellings somewhere else.

The survival of certain elements of pagan religion can be observed in the permanent cemeteries. In the 14th-century cemetery of Öttömös, an egg was found in five female graves, which indicates superstitious customs deriving from fertility magic. In many cases, animal bones (ram's head, bones of cattle, horse or sheep) have been found, indicating food deposition or animal sacrifice. Sharp iron objects (knife, axe, razor or awl) were placed in the graves to warn off malevolent spirits (Orgondaszentmiklós, Perkáta, Öttömös). The sprinkling of the bottom of the grave with ash and charcoal also served to protect against the evil eye (Orgondaszentmiklós, Csengele). Glass mirrors found in the pectoral area of the skeletons may also have had a magic, apotropaic role (Aranyegyháza, Orgondaszentmiklós). The deposition of everyday functional objects (knives, needlecases, awls, fire strikers, etc.) in the graves also reflects the traditional belief that these objects will be needed in the afterlife. The wearing of animal bones – dog's and wolf's teeth, boar tusk, snails with turreted shell (Perkáta) – as amulets around the neck can also be identified as a pagan custom.

THE JÁSZ IN HUNGARY

The predecessors of the Jász were the Central Asian Jassic tribes that belonged to the North Iranian peoples; some of them merged with the Alans who lived in the northern foothills of the Caucasus and practised developed agriculture, animal husbandry and craft production. This population established settlements in the forest steppe of the Don–Donets region as early as the reign of the Khazar Khaganate. In the 11th–13th century, an Alan-Jász population lived within the Cuman tribal alliance, too.

The sources are silent regarding the date and circumstances of the immigration of the Jász, and the first information indicating their presence is from the beginning of the 14th century. In 1323 King Charles (Caroberto) I (1308–1342) bestowed liberties on 18 Jász (*Jazones*), relocated them among the Jász providing military service for the king, and allowed them to elect a captain – that is, a judge – for themselves.

Between 1350 and the 18th century, Latin sources call the Jász “Philistines” in an archaic way (*Philistei seu Jazones*). In his work written at the end of the 15th century, Petrus Ransanus, the humanist historiographer, identified the Jász with the ancient Iazyges. This name appears in official records and on maps from the 17th century onwards. At the beginning of the 19th century, the official name of the Jász District was *Districtus Jazygum*.

The Jász probably arrived in a number of waves, in smaller groups from the mid-13th century, and their settlement areas are scattered all around the country. Jász are mentioned in the western part of the Pilis Mountains from 1325, and the famous Jász–Latin glossary (38 Jász words, primarily the names of animals, crops and foodstuffs with their Latin, and sometimes Hungarian, equivalents) was prepared from the languages of these locals in the early 15th century. Jász settlements are known south of the River Timiș (Temes) as well. A privileged area of the Jász emerged in the 15th century in the valleys of the Zagyva and Tarna rivers, but Jász settlements are known here already in the 13th century.

In the Jászság area, an administrative and judicial unit outside the county system was created in the 15th century, the so-called *szék* in which delegates of the four most significant settlements and the judge of Berényszállás (Jászberény) together formed the court of law of the *szék* and authenticated their decisions with the seal of the Jász community.

The most significant archaeological excavation in the Jászság area was carried out at medieval Négyszállás. Part of the settlement, the two medieval churches of the village and the churchyards around them could be excavated. In the 13th–14th century, the population lived in single-room, semi-subterranean houses while at the turn of the 14th–15th centuries above-ground, two-room buildings appeared. Auxiliary buildings include rectangular pens, crop storage pits and open-air hearths. The remains of circular buildings of unknown function, with foundation ditches and stone debris, were also found. Cemetery I of Négyszállás produced 454 graves, Cemetery II 568. The Jász who buried here were not pagans, but followed Eastern Christianity, indicated by the reliquary crosses around their necks and the ritual hand positions of the dead. Traces of customs derived from ancient Iranian religion can also be observed: charcoal on the bottom of the grave indicates that evil spirits were chased away with fire before the burial. Animal bone amulets or anthropomorphic bronze amulets worn around the neck were frequent grave-goods. Men were buried with their characteristic weapon, a single-edged short sword, the so-called *kinjal* which was worn on a belt across the shoulder. The elements of female costume included oriental earrings, and a necklace of beads and cowrie shells. The two sides of outer garments were connected by a pair of silver-gilt discs. The bag of Jász women contained a bronze or bone needlecase, an iron needle and a bronze thimble.

DESERTION AND RESETTLEMENT

The first phase of the desertion of villages in Hungary in the 13th–14th centuries affected the Cumans and the Jász who had not yet been completely incorporated into the Hungarian settlement system. There were some short-lived, semi-permanent farms that had difficulties adapting to the feudal system, such as the Cuman dwellings that appear only once in 14th-century sources and left no traces in place-names.

Some Cuman settlements were abandoned during the 15th century since on their sandy soils extensive animal grazing caused the degradation of the vegetation, as confirmed by geoarchaeological research. This process was exacerbated by a plague in the 1450s in the region, causing the desertion of a series of settlements.

In the 16th–17th centuries Turkish military campaigns and permanent warfare were the main causes of desertion. From 1541 onwards, the area inhabited by the Cumans and the Jász became part of the Ottoman Empire, together with the central and southern part of the country. In 1548 King Ferdinand I (1526–1564) mandated the castle of Eger to collect the tax from the Cumans and the Jász. From the tax census of Eger and the Turkish *defters* (tax registers) we know that the number of communities gradually decreased. The end of the 16th century, the time of the Fifteen Year War (1593–1606), was a period of significant destruction when the Crimean Tatar troops stationed in Hungary devastated the country year after year. Only a few settlements remained in Hantos-szék in the Kiskunság (Lesser Cumania), and in the Nagy-kunság (Greater Cumania) and Jászság regions; the population fled and returned only many years later.

In the second half of the 16th century, extensive animal husbandry, especially cattle breeding for commercial purposes, surged, and the pasture area increased considerably due to the desertion of villages. In the mid-17th century, about 250,000 heads of cattle were kept in the pastures of the Kiskunság region; they were later transported to foreign markets.

The disintegration of the Cuman *szék* system had started in some regions before 1526 when the centre of the unit became the private estate of a feudal lord (Szentelt-szék, Halas-szék). The autonomy of the Cumans in the Kiskunság region ceased when the centre of the *szék* moved from Halas to Kecskemét, and was divided into four small units in the mid-16th century. In Hantos-szék in Transdanubia, the settlements that remained after the Turkish campaign of 1526 were conferred as serf villages by King John (János) I (1526–1540), thus the *szék* ceased to exist. Kolbaz-szék in the Nagy-kunság area and the autonomous organization of the Jász, the Jász *szék*, remained functional until the end of the liberation wars. The villages of the Jász area and their populations managed to survive the period of Ottoman rule with the least losses. At the end of the 17th century, the Jászkun District was formed through the organization of the chamber administration, with its centre in Jászberény. Its component parts were the Jász District, the Nagy-kun District and the Kiskun District. The liberation wars against Ottoman rule again brought significant devastation. The 1699 chamber register lists only five inhabited places in the Kiskunság area. In the Nagy-kunság only one settlement, Karcagújszállás, was inhabited, with 78 families and 30 additional farmers who had moved away earlier, but returned right at the time of the census. In the Jászság the 1699 census registered 11 inhabited settlements. During the census the imperial court assessed the population and wealth of the Jászkunság area, and after revoking the privileges of the Cumans and the Jász, sold the Jászkun District to the Teutonic Knights in order to mitigate the costs of the war. The population of the Jászkun District could escape serfdom only by paying the whole purchase price (*redemptio* of 1745), and were thus able to recover their rights and privileges.

Privileged districts beyond the county system were abolished in 1876 when the Jászság and Nagy-kunság areas were annexed to Jász-Nagy-kun-Szolnok county, and Kiskunság to Pest-Pilis-Solt-Kiskun county.

English translation by Vajk Szeverényi
Proofreading by Heinrich Härke

АНДРАШ ПАЛОЦИ ХОРВАТ (PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS)

ВОСТОЧНЫЕ НАРОДЫ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ВЕНГРИИ.

ПЕЧЕНЕГИ, УЗЫ, ПОЛОВЦЫ, ЯСЫ

ВОСТОЧНЫЕ НАРОДЫ-ПРИШЕЛЬЦЫ

Наша книга занимается историей и культурным наследием остатков племён, прибывших на территорию Венгрии из восточно-европейских степей в 10-13 веках, которые впоследствии ассимилировались с венграми. На протяжении 10-11 вв. было несколько волн миграции печенегов большими и малыми группами на территорию Венгрии; во второй половине 11 века наблюдалось спорадическое переселение огузов, прибывавших сюда небольшими группами, а в 13 веке здесь обосновались половцы и ясы, спасавшиеся от монгольского ига. Этим народам в Венгрии отводилась вспомогательная роль в военных делах: напр., они составляли регулярный контингент лёгкой конницы в королевской армии; в ходе сражений такая конница находилась на переднем и заднем плане битвы. Некоторым группам более ранних переселенцев была поручена охрана границ. В средневековой Венгрии преобладал принцип этнического разделения труда: каждая этническая группа получила различные роли в зависимости от их конкретных способностей и навыков.

В середине 19 века в венгерской историографии общепринятым было мнение, что эти народы восточного происхождения и после ассимиляции с венграми ещё на протяжении длительного времени сохранили свою этническую идентичность; эти родственные этносы с самого начала говорили на венгерском языке. Данная точка зрения вскоре была опровергнута исследованиями востоковедов, которые доказали, что язык печенегов и половцев можно отнести к кыпчакской ветви тюркских языков; узы были тюркскими огузами, а ясы говорили на некотором североиранском диалекте. Что касается степных народов, то здесь, несомненно, можно выявить некоторое сходство с культурой древних венгров. Учитывая тот факт, что эти народы также имели отношение к венгерскому этногенезису, исследование их происхождения, исторического прошлого, их культурного наследия также является частью предыстории венгров.

Для Венгерского Королевства в средние века было характерно этническое разнообразие. На протяжении веков на территорию страны, как с востока, так и с запада, спонтанно или организовано переселялись многочисленные этнические группы совершенно другого происхождения. Согласно летописи, во времена Святого Иштвана (1000–1038), и позже, когда страной правили другие короли, в Венгрию пришли чехи, поляки, саксы, тюрингские этнические группы, народы, проживавшие вдоль Рейна, выходцы из Испании и Италии. Сюда переселялись армяне, сарацины, печенеги, половцы и множество других народов. Прибывшие в эту местность со всех концов света рыцари, воины, торговцы, ремесленники, шахтёры, виноградари, крестьяне и пастухи считали, что эти земли могут стать надёжным источником существования и пригодны для того, чтобы поселиться здесь. Здесь они получали также правовую безопасность и пользовались некоторыми привилегиями, которые полагались народам-пришельцам.

Святой Иштван в увещаниях, обращённых к своему сыну, князю Имре, так сформулировал открытость и толерантность в отношении чужих, поселившихся здесь народов, как одного из основополагающих принципов королевского достоинства: «Ибо, потому как, они приходят из разных земель и провинций, они приносят с собой различный опыт и оружие, и всё это украшает нашу страну, повышает великолепие нашего двора, и ограждает от высокомерия чужестранцев, потому что, одноязычное государство, без разнообразия обычаев является слабым и хрупким».

Вместе с венграми-завоевателями в Карпатский бассейн в конце 9 века прибыло значительное количество этнических групп не венгерского происхождения. Это т.н. присоединившиеся племена, ушедшие из Хазарского каганата, которые вошли в союз венгерских племён; их можно отождествлять с кабарями, о которых упоминал византийский император Константин VII (Багрянородный) (913–959) в своём произведении под названием «*Об управлении империей*» (*De Administrando Imperio*). Этнические составляющие кабаров, которых венгры объединили в одно племя, удалось выяснить с помощью венгерских топонимов и данных грамот. На хазарский этнос указывают топонимы *Казар*, *Козар*, *Козард* (*Kazár*, *Kozár*, *Kozárd*), а представители этносов, назвавших поселения такими именами, как Ослар, Эслар, Варшань (*Oszlár*, *Eszlár*, *Varsány*), могли происходить от ираноязычных аланов, проживавших в Кавказском регионе. Топоним *Берцел* (*Bercel*) можно отождествлять с болгаро-тюркским племенем *берсил* (*berszil*), проживавшим на хазарской территории; одно из племён волжских болгар также называлось этим именем. Многие исследователи полагают, что по аналогии с венгерскими названиями племён, спорадически встречающиеся названия населённых пунктов Берень, Ладань, Ёрш, Шаг (*Berény*, *Ladány*, *Örs*, *Ság*) обозначают также места проживания кабарских групп.

Основным этническим элементом кабарских племён были хорезмийцы, на которых указывает венгерский топоним *кализ* (*káлиз*); венгерские названия топонимов кализ, коализ, Калез (*caliz*, *koaliz*, *Kalez*), встречающиеся в наших средневековых писаниях, могут соответствовать сегодняшним названиям *Калас*, *Калоз*, *Калозд*, *Калоуца*, *Коронцо* (*Kalász*, *Káloz*, *Kálozd*, *Kaluz*, *Kálócfá*, *Koroncó*). Из-за их мусульманской религии в источниках их часто называли измаильтянами или бесерменами. Начиная с 12 века, венгерские мусульмане упоминались как *сарацины*.

Кализам в Венгрии – кроме военной роли – отводились также другие задачи. Начиная с 11 века, они занимались чеканкой монет для короля, управляли королевскими доходами, работали в казначействе и соляной палате. Абу-Хамид аль Гарнати, арабский путешественник из Андалузии в период между 1150 и 1153 годами, на протяжении трёх лет жил среди венгерских мусульман; он считал, что хорезмийцы, находившиеся на службе у короля, были мусульманами, хотя и выдавали себя за христиан.

Христианское государство проявляло большую терпимость по отношению к своим подданным, исповедующим мусульманскую веру. С конца 11 века ряд законов занимается их интеграцией и обращением в христианскую веру, а наказание для тех, кто после своего крещения всё же исповедовал свою старую веру, не было слишком суровым. В начале 13 века под давлением со стороны церкви, измаильтян и евреев пытаются вытеснить из управления финансовыми делами, однако факты говорят о том, что король Андраш II (1205–1235) не имел большой охоты применять принятые им же меры.

В археологических материалах 10 века нельзя обнаружить территориальные группы, указывающие на этнические или племенные особенности, поэтому невозможно было подтвердить тот тезис, что кабары проживали на сплошной территории. Придерживаясь методов формирования кочевой империи, как и венгерские племена, так и присоединившиеся этносы, выполнявшие военные функции, были расселены по территории всей страны. На территориях, подконтрольных наследному князю, в большом количестве могли проживать находившиеся

под его управлением кабары, в первую очередь это были территории за Тисой и отдельные части Северо-западного Нагорья. Кализы и другие мусульманские племена встречались разбросанно в различных частях страны; значительное число скоплений кализских поселений находилось в южной части страны, в Среме, поблизости от границы с Византией. В середине 12 века они приняли участие в византийско-венгерских войнах. На основании самых последних археологических исследований можно полагать, что в районе Средней Тисы и в южной части левобережья Тисы в эпоху Арпада проживало значительное мусульманское население, поскольку в архео-зоологических материалах раскопок, проведённых на этой территории, чрезвычайно редко встречаются кости свиней, а в некоторых местах их вообще нет.

ПЕЧЕНЕГИ

Согласно докладу уйгурского посла, который можно отнести к середине 8 века, первое известное поселение печенегов находилось на северо-западе от уйгурских земель, западнее Алтайского нагорья, в верховье Иртыша. По сведениям источников, у них было 5000 воинов-конников, и они воевали с уйгурами. Во второй половине 8 века или в начале 9 века печенеги ушли отсюда в западную часть казахских степей. В 9 веке протяжённость территорий, заселённых печенегами, источники той эпохи оценивали в 30 дней ходьбы в любом направлении. На северо-восток от них проживали кыпчакские и кимекские племена. Их восточными соседями были огузы. На западной границе их отделяла от Хазарского Каганата сухая, незаселённая пустыня протяжённостью в несколько дней ходьбы; то же самое было в южном направлении от границ, где находилось Хорезмское Государство.

В 9 веке, спасаясь от набегов кимеков и узов, печенеги двигались на запад, в район рек Эмбы и Урала. В 893 году саманидский эмир Исмаил ибн Ахмед совершил удачный поход на карлуков, в результате чего соотношение сил в регионе изменилось, что инициировало новую миграцию племён. В ответ на это, воспользовавшись ослаблением карлуков, кимеки основали самостоятельную империю, а огузы напали на печенегов, заняли территорию с их поселениями и похитили их скот. В результате этого, огузы (узы) полностью заняли западную часть казахских степей, а печенеги переправились через Волгу, и заселили восточноевропейские степи до самого Днепра. Позже, после изгнания венгерских племён, они дошли до самых Карпат и Нижнего Дуная. Во время переселения печенегов на запад часть племён откололась, осталась на востоке и попала под управление огузов. В 11 веке среди огузских племён упоминается племя *Бечене*.

В 10 веке печенеги занимали особо важную роль во внешней политике Византийской Империи. Об этом упоминается также в письменном произведении императора Константина VII (Багрянородный), которое он написал в период между 948–952 годами. Здесь 10 глав было отведено печенегам, а в дальнейших семи главах упоминается о них. Первые восемь глав повествуют о том, каким образом можно сохранить мир с печенегами, и как можно использовать их в борьбе против других народов. Основным принципом византийской дипломатии в середине 10 века в отношении племён, живущих на север от империи, был мир с печенегами.

По словам императора Константина VII, страна печенегов (*Patzinakia*), простирающаяся от Нижнего Дуная до Дона, состояла из восьми провинций, которые были разделены на сорок частей или районов. Провинции отождествляли с племенами, а районы с племенными подгруппами или родами. От Днепра на запад и восток располагались по четыре племени, согласно большим рекам в направлении с севера на юг: *Язи Капан*, *Кабуксин-Юла*, *Явди-Эрдим*,

Кара-Бай, Кюерчи-Чур, Суру-Кюлбей, Бору-Толмач, Була-Чабан (Jazi-Kapan, Kabuksin-Jula, Javdi-Erdim, Kara-Baj, Küercsi-Csúr, Szuru-Külbej, Boru-Tolmacs, Bula-Csaban). Первая часть наименования племени – это название цвета, вторая – ранг того высокопоставленного лица, который управлял племенем. Цвета, предположительно, означают цвета лошадей, т.е. для элитного военного слоя, вождей племён и их окружения могли выбирать похожих по цвету лошадей.

В Причерноморских степях, держа под контролем северо-южные водные пути, печенеги контролировали контакты русских князей с Византией, и имели возможность отрезать от моря Киевскую Русь и восточнославянские племена.

К середине 11 века полностью преобразовалась система племён; византийский летописец Иоанн Скилица упоминает уже о 13 племенах. Вражда вождей племён друг с другом привела к тому, что значительная часть печенегов переселилась в Византийскую Империю; их поселили вдоль дунайских границ для их охраны. Эти печенеги, начиная с 1074 года, принимали участие в приграничных военных мятежах, которые император Алексей I Комнин (1081–1118) смог подавить в 1091 году, когда с помощью половцев (куманы), совершающих набеги на Балканы, выиграл решающую битву с печенегами при Левунионе. Появившиеся во второй половине 11 века в восточноевропейских степях узы и куманы всё больше оттесняли печенегов к западным окраинам степей, которые в последний раз напали на Византию в 1122 году, однако император Иоанн II Комнин (1118–1143) в битве при Берое окончательно разгромил печенегов. В конце 11 века русские князья на юге от Киева и Переяславля, в районе реки Эврос объединили остатки кочевых племён в союз, который называли чёрные клобуки (*чёрные колтаки или каракалтаки*); это был племенной союз вассалов, защищавших границу; среди них было значительное количество печенегов.

Археологические находки, которые можно связать с печенегами, были обнаружены главным образом в могильниках, куда хоронили знать и относящихся к среднему слою воинов, вместе с лошастью, сбруей, оружием. Усопших опускали в могильную яму в деревянных гробах, головой на запад; над могилой делали небольшую насыпь, или же могильник обустраивали в уже существующем кургане. Фрагмент скелета запряженной лошади (содранная лошадиная шкура внутри с черепом и костями ног) обычно находился по левую сторону от усопшего. Находки 10-11 веков, связанные с кочевыми племенами, можно отнести к предметам печенежского типа: это удила без шарниров с жёстким подгубным металлическим стержнем, круглые стремяна с узкой подножной пластиной, с ажурными подвесками в форме листа, пятиколенные диски. В женских могилах можно было найти ножницы. Одна из самых значительных находок в захоронениях печенегов была обнаружена в кургане у хутора Гаевка под Воронежем в 1904 году: относящиеся к конской упряжи и украшению пояса, 215 позолоченных серебряных чеканок с чернью; среди них большие подвески-чеканки в форме листа для украшения лба и груди лошади. Кроме того, среди находок были крестовидные чеканки в точки пересечения ремней. Пальметты с лозой, пальметты с ленточным плетением, орнамент с двойным рядом листьев, а также специальная техника черни свидетельствуют об эклектичном искусстве. Это могло иметь византийские, нормандские и степные корни. Находки можно датировать золотыми монетами византийского императора Василия II (976–1025) и наследного принца Константина. Подобные элементы украшений конской упряжи были найдены в других археологических раскопках: в низовьях Днепра, в Крыму, на левом берегу Волги, в южной части Урала и на север от Аральского озера.

Венгерское Княжество в течение длительного времени избегало конфронтации с печенегами, но позже, в 10 веке венгры и печенеги уже вместе совершали набеги в Византию; так, например, в 934 году, о чём докладывал арабский географ Аль-Масуди. Примерно в 955 году между

венграми и печенегами была установлена династическая связь, когда князь Такшонь взял в жёны печенежскую принцессу. В то время в Венгрию (Тонузаба) переселился печенежский вождь, который привёл с собой много людей, и обосновался в районе Средней Тисы. В этом регионе находились семейные поместья клана Томай эпохи Арпада, который происходил из Тонузаба, а также монастырь этого клана (Томаймоноштор). Аналогично, можно отнести к эпохе Такшоня переселение печенегов к западной границе, в район озера Фертё (Fertő). Согласно летописи, задачей живших здесь печенегов в конце 11 века была охрана границ.

В 11-12 веках наблюдалось несколько волн переселения печенегов в страну. Согласно легенде Св. Иштвана, переселение – приход шестидесяти знатных печенегов со стороны Булгарии – произошло на самом деле в эпоху короля Андраша I (1046–1060), предположительно, в 1059 году. В 1071 году у Нандорфехервара в страну вторглись печенеги, состоявшие на службе у Византии; они брали в плен жителей, убивали и опустошали подвергшиеся нападению территории. После этого венгры осадили Нандорфехервар (Nándorfehérvár), и после трёх месяцев осады заняли крепость. Состоявшие из печенегов части лёгкой конницы, прибывшие для оказания помощи крепости, были разбиты войсками шопронского ишпана, а плененные печенеги были переправлены в Венгрию. После сражения с византийцами при Берое в 1122 году часть воинов-печенегов бежали в Венгрию. Согласно летописи, король Иштван II (1116–1131) слишком опирался на них, несмотря на недовольство венгерской знати его политикой.

Среди вторгшихся во второй половине 11 века кочевых племён, называемых в летописи кунами, могли быть также и печенеги, как и среди язычников, опустошавших в 1068 году восточные части страны, которых король Шоломон, князья Геза и Ласло разбили в битве под Керлешем.

В венгерских латино-язычных источниках название печенегов как народа фигурирует в форме *Bisseni, Bessi, Pecinati, Pincennates*; в качестве топонимов *Beseneu, Besenew ~ Bessenew*, а в качестве имён *Bechenek ~ Bechenegh*.

В 1051, 1074, 1116 и 1146 годах в составе лёгкой конницы королевских войск были печенеги.

Печенегов поселили в различных частях страны небольшими группами или разрозненно, вследствие чего их единая организованность не была сформирована. Ранние поселенцы приняли христианство вместе с венграми, и влились в соответствующие слои венгерского общества, в свиту при королевском дворе, в различные структуры при крепости, в церковное общество; группы, жившие у западных границ, стали относиться к приграничному ишпану. Значительные поселения печенегов находились на западе страны, в районе озера Фертё, реки Раба (Rába), в западных районах Северного Нагорья, в Csallóköz (Житный остров), в долине реки Sárvíz на территории областей Фейер (Fejér) и Толна (Tolna); в районе Средней Тисы и у подножья горного массива Бюкк (Bükk); в районе рек Кёрёш (Körös), Шаррет (Sárrét); к югу от устья реки Марош (Maros). В Южной Трансильвании, в горах, покрытых вечным снегом, в районе Сибиу (Szeben) встречаются печенеги как элемент этноса, защищающий границу государства.

Самая крупная, сплошь заселённая печенегами территория находилась на юг и юго-восток от Фехервара (Fehérvár), центра королевской резиденции, вдоль реки Шарвиз (Sárvíz) до самого Дуная; протяжённость этой территории достигала 80 км. Здесь в 46 средневековых поселениях обнаружены печенежские поместья; жители примерно 30-32 деревень были полностью или частично печенегами. Эти поселения можно отнести к середине или ко второй половине 11 века, когда уже сформировались границы округов и епархий.

Жившие в королевских поместьях и наделённые коллективной свободой (*libertas Bissenorum*) печенеги находились непосредственно под юрисдикцией Палатина. Большинство свободных печенегов имели подобный венгерским крепостным воинам (*miles*) статус, находились на военной службе в качестве вооружённых конников, и обязаны были идти на войну вместе с

королём. В то время их называли «печенеги, военнообязанные согласно старым обычаям» (...*ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*).

В настоящее время в Венгрии пока ещё обнаружено незначительное количество археологических находок, которые можно отнести к печенегам. В конце 19 века Геза Надь (Nagy Géza) выдвинул тезис, что археологическое наследие переселившихся в средние века в Венгрию степных народов можно отделить от находок, принадлежащих жившим в то время христианским венграм на основании языческого ритуала погребения, конских захоронений, восточного характера оружия и конских упряжек. С печенегами связывали археологические находки, обнаруженные главным образом в районе реки Шарвиз (Sárvíz). В 1870-ых годах в могильнике знатного воина на равнине в районе Шарбогард-Тинод (Sárbogárd-Tinód) были обнаружены предметы, которые можно отнести к 11-12 веку (удила с подгубным стержнем с накладками из серебряных бляшек, круглые стремена и две сабли). В некоторых местах этой местности были найдены круглые стремена, тип которых относят к печенегам: Alap-Tavaszmajor, Kajdacs-Rókadomb, Kölesd-Itatóhegy, Sárszentágota-Felsőtöbörzsök. Стремена этого типа могли попасть в Венгрию в эпоху Арпада вместе с печенегами, которые позже стала использовать также венгерская лёгкая конница. Их дальнейшее укоренение можно обнаружить также и в этнографических материалах. Перечисленные места обнаружения находок были поселениями печенегов в эпоху Арпада, что также документировано грамотами.

Несколько экземпляров удила без шарниров с жёстким подгубным металлическим стержнем было найдено также в Карпатском бассейне, однако их можно связывать не только с печенежским этносом, поскольку они встречаются и на венгерских кладбищах, относимых к 10 веку. Удила такого типа были найдены в раскопках поселения эпохи Арпада, в районе реки Житва (Bajcs-Farkasd puszta/Vajč-Vlkanovo, Словакия), неподалёку от поселения знатных печенегов, которое письменные документы упоминали в 1209 и в 1214 годах.

Большая часть находящегося в Sárbogárd-Templom-dűlő общественного кладбища печенегов, которое, предположительно, может быть датировано 11-12 веками, было разрушено, когда там начали вырывать песок; археологи смогли обнаружить всего лишь 8 могил. Приложения к могиле 2: костяная пластина, являющаяся фрагментом рефлексивного лука, костяная крышка колчана, ушко подвески и обеспечивающая жёсткость рейка, кованые наконечники для стрел, железные фрагменты сабель и топоров, удила для жеребёнка, два стремена, две подковы. Возраст обнаруженного кладбища датируется динаром эпохи короля Иштвана II.

Предположительно, что воины – печенеги распространили по всей Восточной Европе булаву в форме звезды, которая в 11-13 веках пользовалась популярностью у венгерской лёгкой конницы для ближнего боя. Название булава в венгерском языке – это заимствованное от кыпчакских и тюркских племён слово (*buzgan*, что означает «сокрушающее, уничтожающее»), т.е. пришло из языка печенегов или кунов (половцев-кыпчаков). Большинство найденных булав, выставленных в настоящее время в музеях – это спорадические находки; несколько из них были обнаружены в районе печенежских поселений (Nagykajdacs, Fácánkert-Kajmádi-sziget, Füzesabony, Paks-Cseresznyés-Akalacs, Kajágréc); они, по всей вероятности, принадлежали печенегам.

Исходя из археологических находок и данных письменных источников, можно констатировать, что состоящие на службе в рядах лёгкой конницы печенеги в 12 веке ещё сохранили свою одежду, оружие, военные привычки, и их хоронили в соответствии с языческими ритуалами. В документе, датированном 1067 годом, упоминается о пути, ведущем к могилам печенегов (*ad sepulturas Bissenorum*); это выражение, по всей вероятности, относится к могильным холмам, к курганам. Можно предполагать, что поздние переселенцы – например, проживавшие в районе Шарвиз – дольше всех сохранили свои традиции.

ОГУЗЫ

Племена огузов в 6 веке, которых китайцы называли *tielö*, образовывали восточную ветвь большой племенной группы; проживали на территории между Алтаем и Хинганским нагорьем. Их центр находился в долине Селенги. В тюркских надписях союз девяти племён назывался *tokuz-oguz*, т.е. «девять огузов». В 5-6 веках они находились в составе империи жуан-жуан. В период между 552 и 630 годами огузы жили в северной части Первого Восточного Тюркского Каганата в качестве подчинённого народа. В 630 году как союзники китайцев приняли участие в свержении господства последнего Восточного Тюркского Каганата, затем попали под юрисдикцию Китая. После образования Второго Восточного Тюркского Каганата (681) очень долгое время воевали с тюрками, которые только после серьёзных сражений смогли покорить огузов. Об этом можно прочитать в рунической надписи на надгробии Кюль Тегина (732): «Относился к моему народу девяти огузских племён, но потому как земля смешалась с небом, стал нашим врагом». В конце концов, огузские вожди были вынуждены смириться с тюркским господством.

В 745 году уйгуры, ведущее племя союза племён Токуз-Огуз, освободились от господства Второго Восточного Тюркского Каганата, и основали свою собственную империю. После образования Уйгурского Каганата часть огузских племён вышла из племенного союза и двинулась в западно-южном направлении, в район между озером Балхаш и озером Иссык-куль, затем к притоку Сырдарьи, в степи к северу от Аральского моря. Переселение происходило предположительно в период между 760 и 770 годами; об этом можно сделать вывод на основании данных арабского историка Ибн аль-Асира.

В 893 году, после победоносного похода саманидского эмира Исмаила ибн-Ахмеда против карлуков, огузы (узы) захватили территории, где проживали печенеги. В 10 веке западную часть Казахских степей мусульманские авторы называли Степь огузов (Муфазат-аль-гуз) до самых 1030-ых годов, когда эту территорию заняли кыпчаки.

О совместном проживании с тюрками можно сделать вывод на основании того, что в 10 веке названия огузских учреждений, санов и титулов имели тюркское происхождение. Они образовывали сильный союз племён, военную силу которого учитывала также и византийская дипломатия в борьбе с печенегами и хазарами. В 921–922 годах путь послов багдадского халифа, которые направлялись к волжским булгарам, проходил через земли узов. Арабский путешественник Ибн Фадлан, будучи членом группы послов, подготовил подробный отчёт о путешествии, и описал обычаи узов, в том числе и ритуал погребения знатных узов. Описание во многих местах соответствует могиле, принадлежащей воину узу (торку), которая была обнаружена в начале 20 века В.А. Городцовым в районе Донца. Усопший был похоронен в гробу головой на запад, слева лежала сабля, а справа колчан со стрелами. У головы и ног находилось по одному деревянному чучелу, а рядом с гробом – глиняный горшок. Могильная яма была закрыта досками, на которой лежали фрагменты скелета лошади в упряжке, а также шесть овечьих скелетов. Над могилой была сделана насыпь.

В середине 11 века узы – под натиском племенного союза кыпчаков – команов – вынуждены были отступить на запад. В период между 1054 и 1055 годами они атаковали русские княжества, и перешли Днепр. В начале 1060-ых годов находились в равнинных стойбищах между реками Буг и Серет. В 1064 году они прорвались на равнину на правом берегу Нижнего Дуная, разбили выступившие против них византийские войска, и прошли по всем Балканам. Их ряды очень поредели в результате голода и эпидемий зимой 1064–1065 годов, которая была чрезвычайно

холодной. Поэтому узы отступили на север от Дуная, и некоторая их часть поступила на службу в Византии. Оставшиеся в степи узы поселились у южных границ русских княжеств, и стали одним из этнических элементов племенного союза «чёрных клобуков» в районе реки Рось.

Летописцы не упоминают о переселении узов в Венгрию, хотя в 1060–1070-ых годах их незначительное количество бежало также и в Венгрию. О таких спорадических поселениях свидетельствуют названия поселений узского происхождения: *Уз, Уза, Узв, Узви, Узои, Взунд, Узон, Услар (Uz, Uza, Uzd, Uzdi, Uzos, Vzund, Uzon, Uzlar)*, хотя они могут происходить и от имён людей. Остатки узской народности, попавшей в нашу страну как беженцы или военнопленные, были расселены согласно географическим названиям (*Узи-пролив, Уз ручей - Úzi-szoros, Úz patak*), в первую очередь в Трансильвании среди секеев, в качестве этнических элементов, защищающих границу. Часть трансильванских географических названий тюркского происхождения имеет огузский характер, и, следовательно, может иметь узскую принадлежность.

Два вторжения кочевых племён во второй половине 11 века могли быть связаны с узами. Потерпевшие поражение в 1068 году в Керлешской битве кочевники, из которых были сформированы смешанные войска, состояли предположительно из печенегов и узов. Вождём узского племени мог быть Кутеск кун, вторгшийся в 1085 году с большой армией в Венгрию, подстрекаемый лишившимся трона королём Соломоном. Однако король Ласло I (1077–1095) отбил все атаки.

Археологические находки, которые могут иметь отношение к узам, в Венгрии не обнаружены и по сей день. Некоторые исследователи считают, что этнические находки, предположительно обнаруженные в могильнике на пустоши Артранд – Зомлин (*Ártánd-Zomlin*) (фрагменты 2 рубашек, сделанных из шнуров, 8 наконечников для стрел, удила для жеребёнка, пряжка для ремня) могут происходить из могилы воина уза, пришедшего в 13 веке вместе с кунями (половцами). Мы считаем, что данные предметы действительно могли быть частью оснащения восточно-европейского воина, но могут быть датированы гораздо раньше – концом 10 и началом 11 века. Кроме того, историко-географические данные также не подкрепляют их этническую принадлежность к узам.

КУНЫ (ПОЛОВЦЫ) В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Возникновение и расширение Китайской империи в конце 10 века инициировало большую миграцию народов в Центральную Азию, длившуюся на протяжении многих десятилетий. Последней волной этого могло быть переселение кумано-кыпчакских племён в Европу, однако мы не располагаем точной информацией об образовании союза их племён и их миграции. В первой половине 11 века в казахских степях образовался чрезвычайно сильный союз из тюркоязычных племён, со значительным количеством населения. Ядром этого союза предположительно были жившие там кыпчакские племена, однако в союз вошли и другие племена, прибывшие с востока, которые называли себя куманами/команами. Последнее название этноса означало «бесцветный, бледно-жёлный, бледный»; в других языках обычно к ним относится точный перевод их названия (в русском *половцы*, в немецком *Valben, Valwen*, в армянском *χarteš* и т.д.). В 11–13 веках восточные авторы для названия племенного союза кунов использовали слово «кыпчак», западные авторы – «куман» или соответствующие этому слова. Это можно объяснить тем, что первоначально союз был основан двумя племенами с такими названиями.

Согласно записям древнерусских летописей, в 1054/1055 годах на западе от Волги вслед за узам появились половецкие заставы. В 1061 и в 1068 годах они предпринимали набеги на русские княжества уже в Приднепровье, периодически завоёвывая Причерноморские степные пространства. В 1070–1080-ых годах половцы заняли пространство между Днестром и Нижним Дунаем, однако заселение этих западных степей произошло только в середине 12 века. Впервые половецкие войска появились на территории Византийской Империи в 1078 году. В 1091 году византийцы с помощью половцев разбили печенегов в битве при Левунионе. Половцы всегда находились в состоянии войны с русскими княжествами; мы имеем данные об их 56 военных походах в период между 1061 и 1210 годами.

Центральное место половецких поселений находилось в районе Донца и в Приазовье; значительная часть поселений располагалась у притоков левобережья Днепра, на правом берегу Днепра, в низовьях Волги, а также в степях к северу от Кавказа. Между Волгой и рекой Урал и на восток от реки Урал в 13 веке кочевали племена канглы, относящиеся к половецкому союзу племён.

Длина территории с половецкими поселениями с запада на восток, от Олта (?) до Волги с середины 12 века до монгольского нашествия, когда протяжённость территории была максимальной, достигала 1600 км; а от Волги до реки Урал 500 км. В направлении с севера на юг ширина менялась в зависимости от географии растительности и климатических условий. Между Нижним Дунаем и Днепром протяжённость территории составляла 300-400 км, а между Днепром и Доном – 500-600 км. В Приволжье эти территории далеко простирались в степи в северном направлении; здесь протяжённость территории от Кавказа на север достигала 900-1000 км.

Источники свидетельствуют о большой имущественной разнице среди половцев и о сильном расслоении общества. Вожди племени, как правило, были независимыми в политике, однако был хан, которому подчинялись несколько племён, который имел сан князя. Но это не означало его единоличную власть. Такими были в конце 11 века Бёнек (Боняк), Шарукан, Тугоркан, а в конце 12 века – Кёнчек (Кончак) и Кёбек (Кобяк). Учитывался ранг князей: в 1220-ых годах на двух первых местах стояли сын Кёнчека (Кончак) Юрий и сын Кёбека (Кобяк) Даниил. В 1230-ых годах князем номер один был хан Кётен (Котян). Начиная с конца 12 века, наблюдается формирование стабильной центральной власти; однако половецкое общество не дошло до формирования государства, а его дальнейшее самостоятельное развитие было прервано монгольским нашествием.

В середине 11 века с приходом половцев на запад от Волги появилась новая археологическая культура, с отличающимися от предыдущей эпохи печенегов – узов ритуалами погребения и с другими типами предметов. Из Центральной Азии был принесён архаичный обычай – захоронение всей лошади, часто в другой могильной яме. Характерной чертой половцев была ориентация могилы с востока на запад, закрытие могильной ямы досками или балками, и каменная облицовка могильного холма, или же могильный холм делали из камней, смешанных с землёй. Но и в половецкий период остались различные формы частичного захоронения лошади и ориентация на запад, что указывает на то, что продолжали существовать ранние кочевые этносы.

В снаряжении всадника и в оружии появляются новые типы предметов: удила для жеребёнка с жёстким подгубным стержнем, широкие стремяна, с прямой подножной пластиной, относящиеся к конскому снаряжению костяные пластинчатые зажимы для ремней, резные костяные накладки для колчанов и ушки для подвешивания. В 11–13 веках часто использовали бронебойные наконечники для стрел; сабли были длиннее и тяжелее по сравнению с предыдущими эпохами; знатные воины носили железные шлемы и кольчуги. В богатых могилах

часто можно было обнаружить бронзовые или медные котлы с остатками еды, служащие для жертвенных ритуалов.

Уникальными памятниками половецкого искусства являлись каменные изваяния, установленные в честь усопших, изображающие как мужчин, так и женщин, половецкое название которых известно из Codex Cumanicus: *sin* 'изображение усопшего'. Статуи никогда не ставили над могилой усопшего, а устанавливали их на отдельный холм, всегда лицом на восток, попарно или группами, посередине площади, и окружали каменной оградой; поблизости находились жертвенные ямы. Это, возможно, были места древних культов. Изображённые на изваяниях детали одеяний, одежда, оружие, украшения совпадали с археологическими находками, обнаруженными в могилах.

ПОЛОВЦЫ В ВЕНГЕРСКОМ КОРОЛЕВСТВЕ

В 1220-ых годах в Венгерском Королевстве с помощью доминиканского ордена были предприняты попытки обратить половцев в христианскую веру. В 1227 году половецкий хан *Борту* вместе со своим народом, проживавшим между реками Прут и Серет, приняли христианство. В 1229 году в Закарпатье для половцев создали новый епископат, который относился к архиепископу Эстергома, и половецкие территории под названием *Кумания* попали под юрисдикцию короля Венгрии. В 1239 году половецкий хан Кётен (*Kuthen*), спасаясь от монголов, покоряющих восточно-европейские страны, вместе со значительной частью своего народа переселился в Венгрию. Король Бела IV (1235–1270) хотел использовать половецкие войска для охраны страны от татаро-монголов, но в 1241 году разъярённая толпа, узревшая в хане Кётене и его свите татарских шпионов, убила их, и половцы покинули страну.

После татарского нашествия Бела IV реорганизовал оборону страны, и в 1245 или в 1246 году позвал половцев назад. Своего первенца, наследника престола Иштвана (Иштван V 1270–1272) обручил с дочерью половецкого князя Эржебет; свадьбу сыграли в 1254 году. Тогда десять знатных половцев, поклявшись, напополам разрубленной мечом собаке, заверили, что будут защищать Венгрию от татар. Начиная с этого времени, половецкая вспомогательная лёгкая конница каждый год принимала участие в походах венгерского короля против Австрии, Штирии и Моравии. Наиболее важным сражением той эпохи была битва за восточные провинции Священной Римской Империи, которая состоялась 26 августа 1278 года возле Дюрнкрута, у реки Морва между чешским королём Оттокар II и немецким королём Рудольфом Габсбургом. Важную роль в победе Рудольфа сыграла воюющая на его стороне венгерская королевская армия, в составе которой были вспомогательные половецкие войска.

В 1279 году король Ласло IV (1272–1290) по требованию папского легата регламентировал вопросы, связанные с половцами; определил места их проживания, сделал распоряжение в отношении постоянного характера проживания, распорядился об отмене языческих обрядов и соблюдении христианских обычаев, а также распорядился о судебных правилах в отношении них. Половцы были обязаны отпустить пленённых христиан. Несмотря на то, что закон предоставлял половцам некоторые привилегии, слишком нетерпеливое выполнение распоряжений, касающихся их обязанностей, привело к восстанию. В 1282 году королевские войска в сражении у озера Ход подавили это восстание. После этого половцы в массовом порядке покинули страну.

Семь половецких родов получили территорию для проживания в средней и южной части Альфёлда; эти территории находились вне юрисдикции административных округов. Они могли останавливаться в королевских имениях, но в церковных и частных - нет. Упоминаемые в источниках 13–14 веков названия народов – *Chertan, Ilunchuck, Olas, Koor, Borchol* – в нескольких случаях совпадали с названиями племён восточных кыпчаков – половцев (*Čurtan, Ulaševiči, Burč-oylu*). Сохранились другие названия племён, топонимы и имена (напр., Байандур, Токсаба, Барак, Конгролу - *Bajandur, Tokszaba, Barak, Kongrolu*). Половецкое население в конце 13 века составляло по оценкам примерно 40.000 человек. Число воинов, находившихся на службе в королевской армии в рядах лёгкой конницы, предположительно насчитывало 2000–5000 человек.

Роль половецких частей в венгерской армии была значительной также и в Анжуйскую эпоху; они приняли участие в походах Лайоша I (Великого) (1342–1382) в Италию, Далмацию, Польшу, Галицию, Боснию и Болгарию. К концу 14 века их роль стала заметно уменьшаться.

В начале 15 века на территориях проживания отдельных народностей появились автономные территориальные органы, наделённые судебными и административными правами (*Kolbazzsék, Halaszsék, Kecskemétszék, Kara-szék, Hantos-szék, Szenteltszék*), их центры находились в степных городах или в крупных деревнях. Во главе таких резиденций стояли капитаны, которых выбирали каждый год, и орган контроля, состоявший из 12 присяжных; эти выбранные должностные лица собирали для короля и половецкого ишпана налоги и прочие дани. Правосудие на первой инстанции выполнялось выборными судьями; обжалования передавались в суд при королевском дворе. Эта система работала до установления турецкого ига в 16 веке.

ПОЛОВЕЦКАЯ ОДЕЖДА, ОРУЖИЕ И КОННОЕ СНАРЯЖЕНИЕ

В языческих захоронениях половцев были обнаружены предметы одежды восточного характера, принадлежащие знатной прослойке общества. Кроме того, превосходным историческим источником в отношении одеяний является настенная живопись и миниатюры, изображающие легенду Святого Ласло; на них изображена погоня за половецким язычником, похитившим венгерскую девушку после битвы в Керлеше в 1068 году, и то, как его настигли и одолели. Обычно половцы, изображённые на картинах, были высокого роста, в коническом колпаке и кафтане, застёгивающемся сбоку; или в шлеме восточного типа с сеткой, защищающей лицо и шею, и в кольчуге. Железный шлем и кольчугу нашли в двух могилах вождей (*Csólyos, Csengele*); их параллели были обнаружены в более поздних могилах кочевников, относимых к 11–13 векам. В могиле в *Csólyos* нашли две бронированные пластины, которые служили для защиты плеч или колен.

Реалистическое изображение фиксатора стрелы на луке можно видеть на настенной живописи в унитарной церкви в Трансильвании, в Дыржиу (*Dîrjiu*, Румыния), которая была написана в 1419 году. На многих изображениях виден половецкий колчан нового типа, имеющий центрально-азиатское половецкое происхождение, крышка которого открывается сбоку, а стрелы положены в него остриём вверх. На одной из самых красивых картин – на фреске, написанной около 1317 года (*Vel'ká Lomnica*, Словакия) – изображён колчан, украшенный накладками, вырезанными из кости; для закрытия крышки служила шестиконечная готическая пряжка. На отдельных настенных росписях изображался колчан, сделанный из меха животных, который был похож на колчаны китайцев в 11 веке.

Количество стрел, положенных в могилу, могло иметь символическое значение. В могильнике в Csólyos было обнаружено 4 наконечника для стрел различного типа, один из которых был бронебойным. В могиле вождя в Csengele находились 8 железных наконечников для стрел и 1 большой костяной наконечник. В могиле в Felsőszentkirály было два наконечника. В трёх могилах были обнаружены сабли (Felsőszentkirály, Erdőtelek, Kiskunmajsa–Kuklis-tanya), похожие на экспонаты 11-12 веков, имеющие длинное лезвие. В могиле всадника в Kunszentmárton был найден меч западного типа с двойным лезвием; на обеих сторонах лезвия можно видеть изображение герба. По всей вероятности меч был изготовлен в Венгрии в конце 13 века. Имеются сведения о двенадцати булавах с шипами половецкого типа, которые были найдены в различных местах; в могильниках таких булав не было найдено.

В наших археологических находках конная упряжь представлена удилами, стремями и пряжкой для ремня. У большинства удили для жеребцов, тип которых соответствовал эпохе, был ассиметричный подгубный металлический стержень (Bánkút, Csengele, Erdőtelek, Tiszaföldvár). Среди стремян встречается также различные поздние кочевые типы: круглые или овальные стремяна с широкой подножной пластиной, усиленной ребром (Kunszentmárton); овальные стремяна с прямоугольными ушками, с прямой подножной пластиной (Csólyos, Csengele); овальные стремяна со слегка изогнутой подножной пластиной (Erdőtelek, Kiskunmajsa). Стремяна, обнаруженные в Csólyos и Csengele, были украшены серебряной инкрустацией.

В трёх из 14 известных могил половецкой знати, похороненных по языческому обряду, были обнаружены пояса западного типа, украшенные чеканкой. Пояс с позолоченной чернью, найденный в Kígyóspuszta, является репрезентативным экземпляром рыцарской культуры 13 века; пряжка с изображением сражения рыцарей, отражает влияние французского придворного искусства. Латинские надписи на чеканках – это молитвы, обращённые к святым покровителям рыцарей. Параллели пояса, украшенного позолоченным серебром, обнаруженного в Felsőszentkirály, известны из европейской аристократической культуры. На 14 чеканках с гербом видны геометрические фигуры герба, характерные для геральдики 13 века. Предположительно, что половецкие владельцы поясов получили доступ к этим ценным аксессуарам одежды в Венгрии. Пояс, обнаруженный в Csólyos, был самой близкой параллелью обнаруженному в Молдавии поясу, который был найден в Voinești среди спрятанных во времена татарского нашествия сокровищ.

В захоронении, раскрытом в Kunszentmárton, где находилась также лошадь с упряжью, было обнаружено плетённое из серебряных нитей, толстое ожерелье, которое могло указывать также на сан усопшего, поскольку такие ожерелья были большой редкостью среди восточно-европейских археологических находок 11-13 веков. Подобное ожерелье из обработанного янтаря, было обнаружено в кургане половецкого князя близ реки Чингул в Украине.

Мы имеем данные об элементах женской одежды, обнаруженной в двух могилах; оба одеяния можно отнести к первому поколению переселившихся половцев. Богатый материал гробницы, обнаруженной в Balotapuszta (164 экспоната) состоял из традиционных аксессуаров одежды степных половцев; кроме того, присутствовали ювелирные предметы византийского типа. Из 83 позолоченных серебряных колец, относящихся к данной находке, можно было реконструировать рогаобразный головной убор, который виден на статуях, изображающих половецких женщин. Подобные предметы нашли также в могилах кочевников в районе реки Эврос. Исходя из способа ношения одежды, отображённого на статуях, принадлежностью ожерелья была кручёная серебряная цепочка (torques) и хрустальная подвеска. Аксессуары одежды византийско-балканского стиля: 2 сферических серёг, 2 филигранных браслета, 50 штампованных позолоченных серебряных бляшек 4 видов, пришиваемых на одежду, 1 пуговица с ушком в форме двойного конуса. Находки датируются золотыми монетами никейского императора

Иоанна III Ватаца (1222–1254). В могиле в Bánkút, где была также захоронена лошадь с упряжью, обнаружили позолоченную серебряную цепочку и бронзовое зеркало китайского происхождения с изображением двух, гонящих друг друга рыб, которое могло быть свадебным подарком.

Погребения знати с использованием языческого ритуала закончились на рубеже 13–14 веков, но на кладбищах половецких поселений 14–15 веков были обнаружены находки, указывающие на то, что традиционную одежду продолжали носить. Половцы принесли в Венгрию сферические серьги, состоящие из одной или трёх выпуклостей; на Балканах это было популярным ювелирным изделием (Öttömös, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta). Этнически характерным для половцев можно считать украшенные бисером сумки, в которых носили предметы быта – нож, шило, бритву, кремь, кресало, футляр для игл, крючок, кольца для подвешивания; между бусинками нанизывали амулеты, сделанные из костей животных (Perkáta). В конце 13 века среди половцев распространилась мода на штампованные серебряные накладки, которые можно было нашить на одежду. Эти предметы готического характера половцы использовали в соответствии со своими привычками, и включили их в свою традиционную одежду. Как правило, они присутствовали на кафтанах, в верхней их части, в области груди, или служили для украшения колпака. А молодые женщины использовали их для украшения своего головного убора. В могилах 14 века были обнаружены круглые стеклянные зеркала в кожаной рамке, которые находились близко к груди (Szabadszállás–Aranyegyháza, Karcag–Orgondaszentmiklós); предположительно, что они были предназначены для защиты от сглаза.

ПОСЕЛЕНИЯ И КЛАДБИЩА ПОЛОВЦЕВ

Несмотря на закон, принятый в 1279 году, половцы ещё долго жили не в строениях, прикрепленных к земле и в деревнях, а на временных стойбищах в переносных палатках и юртах. Позже, для обозначения места их постоянного поселения служило выражение *descensus* 'стойбище', поскольку по сравнению с венгерскими деревнями в то время эти места не были стационарны, и в хозяйстве половцев разведение скота было преобладающим. Название «стойбище» осталось и тогда, когда они уже вообще не меняли место проживания, жили в поселениях с улицами, имели стабильные жилые дома и земельные участки. Для названия «стойбище» было характерно то, что оно складывалось из имени владельца-половца и суффикса «*стойбище*» (50%). В том случае, если половцы поселились на место венгерской деревни или рядом с её церковью, свои «стойбища» называли старым названием деревни или титулом церкви (соответственно 22,5%, и 13,8%). В названии поселений ещё встречаются географические названия на языке половцев, и венгерские названия, обозначающие какие-либо из свойств «стойбища».

Археологические наблюдения свидетельствуют о том, что в 15-16 веках половцы обустроивали свои поселения в места, защищённые болотистой, водянистой территорией; эти поселения имели большую протяжённость, редкую структуру, дома находились на некотором расстоянии друг от друга, иногда расстояние между ними доходило до 70-100 метров. Земельные участки в поселениях были широкими, с большими хозяйственными дворами, рядом с жилым домом находились строения, где держали скот (Túrkeve–Móric, Karcag–Orgondaszentmiklós, Szentkirály). Как правило, самые ранние пласты в этих поселениях могут датироваться концом 14 века, однако известно несколько более ранних поселений, где постоянно проживали уже с конца 13 века (Perkáta).

До настоящего времени больше всего объектов в половецком поселении эпохи средневековья было обнаружено в населённом пункте Szentkirály, находящемся между реками Дунай и Тиса: 21 жилой дом, 40 хозяйственных построек и примерно 300 ям или траншей. Подсобные постройки в основном были связаны с разведением скота: сараи со свайным каркасом, конюшни, скотный двор, ограждённый колами, круглая хижина, углублённое в землю зернохранилище, яма-хлев для свиней, постройки для птицы с камышовыми стенами, открытые стойла для скота. Планировку внутренних участков уже в начале обустройства поселения определили загоны, которые строили в хозяйственном дворе, сзади дома, и в которых предположительно держали овец. Эти постройки указывали на специфичную хозяйственную структуру и образ жизни: строения, характерные для открытого содержания скота, находились во внутренней части поселений; мы полагаем, что это связано с традициями содержания скота, присущими народу половецкого происхождения.

В 15 веке на территории Альфёлда и его окраин, в поселениях с венгерским и половецким населением в одинаковой мере распространённым стал новый тип жилых домов, построенных на поверхности земли, состоящий из двух-трёх помещений; планировка дома была следующей: комната – кухня или комната – кухня – кладовая. Дома имели свайный каркас, который был заполнен плетёными стенами; элементами конструкции крыши были стропила и обрешётка. Характерным новшеством была разделённая топка: для отопления комнаты служила облицованная керамикой печь, которую топили из другого помещения, из кухни; готовили на кухне в большой круглой, выступающей из задней стены дома печи; перед топочной дверцей находилась небольшая плита для приготовления пищи. В комнате был сделан потолок, таким образом, дым не попадал в помещение. Печи, изготовленные из неглазурованных керамических плит, являются ценными элементами культуры крестьянского быта.

Жителей постоянных половецких поселений, в соответствии с общими христианскими традициями в стране, хоронили вокруг церквей. Кладбища, предположительно, обустраивали также рядом с уже существующей церковью, поскольку некоторые поселения начали хоронить рядом с церквями деревень, покинутых жителями во время татаро-монгольского нашествия. В нескольких случаях так было, начиная со второй половины 13 века (Öttömös, Csengele–Bogárhát, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta), т.е. рядом с церковью должны были находиться более ранние поселения. Другие кладбища были обустроены в таком месте, где не было никаких предпосылок эпохи Арпада. Вначале это могли быть языческие кладбища; позже на их территории в конце 14 века или в 15 веке была построена церковь (Kolbázzsállás, Mizse). Если здесь хоронить начали позже, одновременно со строительством церкви, то население жило где-то в другом месте.

На кладбищах половецких поселений всё ещё можно было наблюдать сохранение отдельных элементов языческой веры. В пяти женских могилах 14 века в Öttömös было обнаружено яйцо, которое указывало на наличие суеверного обычая, связанного с магией способности воспроизведения потомства. Во многих местах нашли кости животных, которые могли быть остатками пищи или жертвоприношений (голова барана, кости коровы, кости лошади, кости овец и т.д.). Для отпугивания вредоносных духов в могилу клали острые железные предметы (нож, топор, бритву, шило) (Orgondaszentmiklós, Perkáta, Öttömös). Посыпка дна могилы золой и древесным углём также служила для защиты от сглаза (Orgondaszentmiklós, Csengele). Для отпугивания злых духов магическая роль могла быть также и у обнаруженного на груди скелета стеклянного зеркала (Aranyegyháza, Orgondaszentmiklós). Помещение в могилу предметов, использованных в повседневном быту (ножи, футляры для иголок, шила, кремни и т.д.) также свидетельствуют о традиционном мышлении, что в другом мире эти предметы могут понадобиться усопшему. Языческим обычаем можно считать ношение на шее в качестве амулета

нанизанных костей животных: зуб собаки или волка, свиные клыки, вытянутая раковина улитки (Perkáta).

ЯСЫ В ВЕНГРИИ

Предками ясов были среднеазиатские племена *асы/аси*, относящиеся к североиранским народам, часть которых смешалась с аланами, проживавшими в северных предгорьях Кавказа. Аланы имели развитое земледелие и животноводство, были умелыми ремесленниками. Этот народ ещё во времена господства Хазарского Каганата обосновал свои поселения в поросших лесными массивами степях в районе Дона – Донца. В 11–13 веках часть аланов – ясов были связаны с племенным союзом половцев.

Источники ничего не говорят о времени и обстоятельствах, которые привели к оседлости ясов; первые данные об их проживании на территории Венгрии появились с начала 14 века. В 1323 году король Карой I (1308–1342) предоставил 18 ясам (*Jazones*) право на свободу, и поселил их среди ясов, находящихся на военной службе у короля; было также разрешено, чтобы они сами выбрали себе капитана, т.е. судью.

Источники на латинском языке, начиная с 1350 года до 18 века, называли ясов архаическим именем: филистимляне (*Philistei seu Jazones*). Гуманист, историк Пётр Рансан (Petrus Ransanus) в своём произведении, написанном в конце 15 века, отождествлял ясов с древними языгами (*Iazyges*). С 17 века это название фигурировало в официальных документах и на географических картах, а с начала 19 века официальным названием Ясского Региона стало *Districtus Jazygum*.

Предположительно, что в Венгрию ясы стали переселяться с середины 13 века; небольшими группами; было несколько волн переселений. Рассеянные места их ранних поселений обнаружены в нескольких частях страны. В западной части Пилишского нагорья (Pilis) ясов упоминают с 1325 года. В начале 15 века для языка, на котором говорило живущее здесь население, был составлен известный перечень яско-латинских слов (38 часто употребляемых слов на языке ясов, главным образом, латинские названия животных, сельскохозяйственных культур, продуктов питания; в нескольких случаях были указаны венгерские названия). Поселения ясов находились также к югу от реки Тимиш (Temes). Привилегированная территория ясов сформировалась в 15 веке, в долине рек Задьва (*Zagyva*) и Тарна (Tarna); однако поселения ясов здесь уже были в 13 веке.

В 15 веке также и в Ясшаге (*Jászság*) сформировалась, вне административного округа, управленческая и судебная структура – коллегия, куда делегировали присяжных из четырёх наиболее значительных поселений; вместе с судьёй из *Berényszállás* (Ясберень) они образовали судебный орган, решение которого скрепляли печатью яского сообщества.

Наиболее значительными археологическими раскопками в Ясшаге были раскопки средневекового поселения в *Négyszállás*. Здесь был раскопан фрагмент поселения, две средневековые церкви поселения и находящееся вокруг них кладбище. В 13–14 веках население жило в домах, углублённых в землю, состоящих из одного помещения. На рубеже 14–15 веков появляются наземные строения, состоящие из двух помещений. Стали появляться также хозяйственные постройки: ямы для хранения зерна, и топки в открытом пространстве, хлева прямоугольной формы, углублённые в землю. Были обнаружены также остатки каменной постройки неизвестного назначения; постройка имела круглую форму и траншейный фундамент. На I кладбище в *Négyszállás* раскопали 454 могил, а на II кладбище - 568 могил.

Похороненные здесь ясы не были язычниками, а исповедовали восточное христианство. Об этом свидетельствует нагрудный крест, в котором хранили реликвии, и который можно было повесить на шею; кроме того, на это указывает ритуальное положение руки покойников. Можно также обнаружить следы обычаев, источником которых была древняя иранская вера: из остатков древесного угля, найденного на дне могильных ям, можно сделать вывод, что перед погребением с помощью огня прогоняли злых духов. Часто в могилах встречался повешенный на шею амулет из кости животного или антропоморфный бронзовый амулет. Мужчин хоронили с присущим им оружием, с однолезвийным коротким мечом, т.н. кинжалом, который носили на ремне через плечо. Фрагментами женских предметов были серьги восточного типа, ожерелья из бисера и каурских раковин. Полы верхней одежды застёгивались парой позолоченных серебряных дисков. В сумках яских женщин был костяной или бронзовый футляр для игл, железная иголка и бронзовый напёрсток.

ПРОЦЕСС ВЫМИРАНИЯ ПОСЕЛЕНИЙ И НОВЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ

Первая волна вымирания деревень в Венгрии в 13-14 веках незначительно затронула половцев и ясов, которые к тому времени ещё не полностью ассимилировались в систему поселений. Были, конечно, недолговечные полукочевые хозяйства, которые очень трудно приспособлялись к феодальным условиям; такими могли быть места проживания половцев, которые в источниках 14 века упоминались всего лишь один раз, и в названиях населённых пунктов от них не осталось и следа. Отдельные, заселённые половцами территории между Дунаем и Тисой в течение 15 века опустели, так как чрезмерный выпас скота в этой песчаной местности привёл к уничтожению растительности; это подтвердили также результаты археологических исследований, касающихся почвоведения. Кроме того, этому способствовала обрушившаяся на весь регион эпидемия чумы в 1450-ых годах. В результате этого ряд поселений совершенно опустели.

В 16–17 веках основными причинами того, что территории опустели, были военные походы Османской Империи и постоянный характер условий войны. С 1541 года земли, населённые половцами и ясами, вместе с центральной и южной частью страны отошли к Османской Империи. В 1548 году Король Фердинанд I (1526–1564) поручил эгерской крепости взимание налогов с половцев и ясов. Из налогового учёта эгерской крепости и турецких ханских налоговых грамот (дефтеров) известно, что число населённых пунктов постоянно уменьшалось. Значительным разрушительным периодом стал конец 16 века – это было время Шестнадцатилетней войны (1593–1606), когда находившиеся в Венгрии войска крымских татар из года в год опустошали страну. На территории административного сельскохозяйственного центра Nantos, в Kiskunság, в Nagyunság и в Jászág осталось всего лишь несколько населённых поселений, жители бежали, и лишь спустя годы вернулись сюда обратно.

Во второй половине 16 века вследствие того, что деревни опустели, на обширных территориях выпаса началось экстенсивное разведение скота, особенно разведение крупного рогатого скота в коммерческих целях. В середине 17 века в куншагских степях поголовье крупного рогатого скота составляло примерно 250.000 голов; этот скот вывозился торговцами на зарубежные рынки.

Распад половецких административных центров на некоторых территориях начался уже до 1526 года; это проявлялось в том, что административные центры стали частными поместьями землевладельцев (Szentelt-szék, Halas-szék). Автономия кишкуншагских половцев исчезла,

когда административный центр был переведён из Halas в Kecskemét; затем в середине 16 века их территория распалась на четыре маленьких административных единицы. Оставшиеся после турецкого нашествия 1526 года поселения в Hantos-szék в Задунайской области, король Янош I (1526–1540) передал в дар в качестве крепостных деревень; этим этот орган самоуправления прекратил своё существование. Kolbaz-szék в Nagykunság и орган самоуправления ясов существовал до конца освободительных войн. Деревням и населению Ясшага удалось с минимальными потерями пережить период турецкого владычества. В конце 17 века с созданием палаты административного управления, был сформирован округ Jász kun с административным центром в Jászberény; частями этого стали район Jász, район Nagy kun и район Kiskun. Освободительные войны против турецкого ига вновь принесли большие разрушения. На основании переписи Палаты 1699 года в Kiskunság (Кишкуншаг) нашли всего лишь пять населённых пунктов с жителями. В Nagykunság был единственный жилой населённый пункт - Kacsagújszállás, где проживали 78 семей, и как раз во время переписи сюда вернулись 30 хозяев ферм, которые ранее бежали отсюда. В ходе переписи 1699 года в Ясшаге было зарегистрировано 11 населённых деревень. Перепись позволила императорскому двору оценить население и имущество Jászkunság-a; и в интересах возмещения военных издержек район Jászkun в 1702 году был продан немецкому Рыцарскому Ордену, после того, как были упразднены привилегии половцев и ясов. Народ района Jászkun только таким образом мог освободиться от крепостной участи, что обязался выплатить всю сумму, которая была заплачена за него (1745: *redemptio*); этим он смог вернуть свои привилегии.

Привилегированные районы, находившиеся вне административных округов, в 1876 году прекратили своё существование; тогда Jászság и Nagykunság были присоединены к комитату Jász-Nagy-Kun-Szolnok, а Kiskunság стал частью комитата Pest-Pilis-Solt-Kiskun.

Перевод: Ильенко Татьяна, www.orosz-fordito.hu

Профессиональный редактор: Дмитрий А. Сташенков и Айболат К. Кушкумбаев

АНДРАШ ПАЛОЦЗИ ХОРВАТ (PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS)

ОРТА ҒАСЫРЛАРДА МАЖАРСТАНДА БОЛҒАН ШЫҒЫС

ХАЛЫҚТАРЫ

ПЕЧЕНЕГТЕР, ОҒЫЗДАР, КУНДАР ЖӘНЕ ЯСТАР

МӘДЕНИЕТІ ТАРИХЫНЫҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

КІРМЕ ШЫҒЫС ХАЛЫҚТАРЫ

Біздің кітабымыз 10-13 ғасырларда Шығыс Еуропа далаларынан Мажарстан (Венгрия) аумағына келіп қоныстанған, кейін мажар халқының арасына сіңіп кеткен халықтар мен халық бөліктерінің (тайпалардың) тарихын және мәдени мұрасын қарастырады. 10–11 ғасырлар барысында Мажарстанға бірнеше толқынмен үлкенді-кішілі топтармен печенегтер, ал 11 ғасырдың екінші жартысында шағын топтармен, елінен үзілген оғыздар көшіп келді, 13 ғасырда монғол шапқыншылығынан қашқан кундар (қыпшақтар) мен ястар (астар) келіп қоныстанды. Бұл халықтар Мажарстанда әскери көмекші халықтар міндетін атқарды: король әскері олардан жүйелі түрде салт аттылар жасағын дайындап отырды, олар алдыңғы және артқы қорғаныс шептерінде соғысып және жауды тықсыра қууға қатысты, ал ертерек көшіп келгендердің кейбір топтары шекара күзетіне қойылды. Орта ғасырлық Мажарстанда этникалық еңбек бөлінісінің ұстанымдары басым болды: әр этникалық топ әртүрлі рөлді атқарған, яғни таланты мен қабілетіне байланысты әр ұлттың қызметі әр түрлі болып тағайындалды.

19 ғасырдың ортасында Мажарстан тарихнамасында бұл ата-тегі шығыс нәсілінен шыққан халықтар және кейін мажарлар арасына сіңіп кеткеннен кейін де ұзақ уақыт бойы өздерінің этникалық бірдейлігін сақтап қалды; бұл туыс этностар басынан бастап мажар (венгр) тілінде сөйледі – деген көпшілікпен мақұлданған пікір кең таралды. Көп ұзамай шығыстану зерттеулері кун және печенег тілдерін – түркі тілдерінің қыпшақ бұтағына, оғыздарды оғыз-түріктерге жатқызып, ал ястар болса солтүстік-иран халықтарының бір диалектісінде сөйлейтінін айтып бұл көзқарасты теріске шығарды. Дала халықтарының мәдениеті мен мажарлардың жаңа Отанға көшу кезіндегі мәдениетінің бір ұқсастығы бар екені күмәнсіз. Бұл халықтардың мажар халқының этногенезіне қатысқанын назарда ұстай отырып, олардың тарихи өткені мен мәдени мұрасының зерттелуі мажардың көне тарихын зерттеудің де бір бөлігі екенін ескеруіміз керек.

Орта ғасырдағы Мажар Корольдігіне этникалық әр түрлілік тән болған. Ғасырлар бойы ел территориясына шығыс пен батыстан кездейсоқ немесе ұйымдасқан түрде мүлдем басқа текті көптеген этникалық топтар көшіп келді. Жылнамаға сәйкес, король Әулие Иштван (1000–1038) уақытында және кейінгі корольдердің елді билеген тұсында, Мажарстанға (Венгрияға) чехтар, поляктар, саксондар, тиорингиялықтар, рейндіктер, испандар, италияндықтар, армяндар, сарациндер, печенегтер, кундар және басқалар келген. Осы өлкеге жан-жақтан келген рыцарьлар, сарбаздар, саудагерлер, қолөнершілер, кеншілер, жүзімшілер, шаруалар мен малшылар осы

жерлерді өмір сүру мен қоныстануға лайық тапты. Сонымен қатар мұнда олар құқық қауіпсіздігін алды және кірме халықтарға тиесілі кейбір артықшылықтарға ие болды.

Әулие Иштван ұлы князь Имреге айтқан *Фибратында* қоныстанушы халықтарды жылы қабылдап, төзімділік танытуды корольдік тектіліктің басты көрсеткіші ретінде өсиет етеді: «Өйткені, олар әр түрлі жерлерден және провинциялардан келеді, олар өзімен бірге әр түрлі өнеге мен қару-жарақ алып келеді, және де бұның бәрі біздің мемлекетімізді көріктендіреді, сарайымыздың салтанатын асырады және жат елдің адамдарының тәкаппарлығынан қорғайды, өйткені бір тілді және бір салтқа сүйенген мемлекет әлсіз және қирауға бейім болады».

9 ғасырдың аяғында жаңа отанға қоныстану кезінде Карпат ойпатына мажарлармен бірге бірталай мажар емес этникалық топтар келген. Шартты түрде „жолдан қосылған халықтар” деп аталатын бұл халықтарды – Хазар патшалығынан бөлініп және мажар тайпалар одағына қосылған қабарлар деп танымыз. Олар туралы Византия императоры VII Консантин (Порфиригенит, 913–959) «Империяны басқару туралы» (*De Administrando Imperio*) атты еңбегінде баяндайды.

Мажарлар бір тайпаға біріктірген қабарлардың этникалық құрамын Мажарстандағы жер атаулары мен грамоталар деректерінің көмегі арқылы анықтауға қол жеткізілді. *Казар*, *Козар*, *Козард* (*Kazár, Kozár, Kozárd*) деген жер атаулары хазар этносына қатысты. Ал *Ослаф*, *Еслаф* және *Варшань* (*Oszlár, Eszlár Varsány*) деген жерлерге ат берген тұрғылықты халықтар – иран тілді, Кавказ аймағынан шыққан аландардан болуы мүмкін. *Берцел* (*Bercel*) деген жер атаулары хазар жерінде өмір сүрген бұлгар-түрік тайпасының атынан, *берсил* (*berszil*) сөзінен, шығуы мүмкін, Еділ бұлгарларының бір тайпасы да осылай аталған. Көптеген зерттеушілер мажар тайпаларының аттары секілді саны көп, шашырай тараған *Берень*, *Ладань*, *Өрш*, *Шаг* (*Berény, Ladány, Örs, Ság*) сынды жер атаулары қабар топтары мекендеген жер атауларын да белгілейді деп пайымдайды.

Қабар тайпаларының этникалық негізі хорезмдіктер болды, оған мажардың *кализ* (*káliz*) топонимі көрсетеді; ортағасыр жылнамаларында кездесетін мажар атауының топонимдері *кализ*, *коализ*, *Калез* (*caliz, koaliz, Kalez*), бүгінгі күні *Калас*, *Калоз*, *Калозд*, *Калуз*, *Калоуца*, *Коронцо* (*Kalász, Kálóz, Kálózd, Kaluz, Kálócfa, Koroncó*) атауларына сәйкес келуі мүмкін. Бұлардың мұсылман дініне байланысты деректерде оларды жиі *измаилит* (*izmaelita*) немесе *бұсұрман* (*böszörmény*) атап жүрді. 12 ғасырдан бастап мажарстандық мұсылмандар *сарациндер* (*saracenus*) атауымен белгілі болған.

Кализдер Мажарстанда әскери қызметпен қатар басқа да тапсырмаларды орындаған. 11 ғасырдан бастап корольге теңге соғушылары, патша табысын реттеуші, қазына және тұз палатасының өкілдерінің істерін атқара бастады. Андалузиялық араб саяхатшысы Әбу-Хамид әл-Гарнати 1150 және 1153 жылдар аралығында мажарстандық мұсылмандар арасында үш жыл тұрған, оның есебінше корольге қызмет еткен хорезмдіктер – мұсылмандар болған, бірақ өздерін христиан етіп көрсеткен.

Христиан мемлекеті қол астындағы мұсылман дінін ұстанғандарға барынша төзімділік танытқан. 11 ғасырдың соңынан бастап бірқатар заңдар олардың интеграциялануы мен христиан дініне өтуімен айналысады, бірақ шоқынған соң да ескі дінін ұстанғандарға қолданылған жаза тым ауыр болмаған. 13 ғасырдың басында шіркеудің қысымы арқылы измаилиттер мен еврейлерді қаржылық істерді басқарудан ығыстыруға тырысады, бірақ деректерге қарағанда король II Андраш (1205–1235) өзі қабылдаған шараларды жүзеге асыруға зор ынта танытпаған.

10 ғасырға қатысты археологиялық материалдарда, этникалық немесе тайпалық ерекшеліктерімен көзге түсетін территориялық топтарды табуға болмайды, сондықтан қабарлар мекен еткен біртұтас аумақ болған деген пікірді дәлелдеу мүмкін емес. Жаңа отанға қоныстанғаннан кейін көшпелі империяның қалыптасу әдістерін ұстанған мажар тайпалары мен оларға қосылған этностар, елдің бүкіл территориясы бойынша тараған. Мұрагер княздің қол астында болған территориясында көп мөлшерде қабарлар тұруы мүмкін, әсіресе олар Тисаның арғы жағында және Солтүстік-батыс таулы өлкесінің жеке бөліктерінде. Кализдер және басқа

мұсылман тайпалары елдің әр түрлі бөлігінде арагідік кездесіп отырды; каллиздердің бірталай елді-мекендері оңтүстік аймақтағы Византиямен шекаралас Сремде шоғырланған. таяу жерде болған. 12 ғасырдың ортасында олар византия-мажар соғысына қатысады. Соңғы археологиялық қазбалардың зерттеулеріне қарасақ, Орта Тиса аймағында және Тисаның арғы жағасының оңтүстігінде Арпад заманында бірталай мұсылман халықтар өмір сүрген көрінеді, оны осы аймақтағы архео-зоологиялық қазба материалдарынан көруге болады, мұнда шошқа сүйектері өте аз кездеседі, тіпті кейбір жерлерде мүлдем кездеспеген.

ПЕЧЕНЕГТЕР

8 ғасырдың ортасындағы ұйғыр елшісінің мәлімдемесіне қарағанда печенегтердің алғашқы белгілі қоныстары ұйғыр жерлерінен солтүстік-батыста, Алтай таулы өлкесінен батысқа қарай, Ертіс өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан. Деректер бойынша олардың 5000 атты әскері болған және олар ұйғырлармен соғысқан. 8 ғасырдың екінші жартысында немесе 9 ғасырдың басында печенегтер Қазақ даласының батыс бөлігіне қоныс аударған. 9 ғасырда печенегтердің қоныстанған жерлері сол заманның деректері бойынша барлық бағытта 30 күншілік жер болған. Олардан солтүстік-шығыста қыпшақ және қимақ тайпалары өмір сүрсе, шығысында оғыздар көрші болған. Батыс шекарасында Хазар қағанатынан және оңтүстікте Хорезм мемлекетінен құрғақ, адам мекендемейтін шөл дала бөліп тұрған.

9 ғасырда қимақтар мен оғыздар шапқыншылығы салдарынан печенегтер батысқа қарай, Ембі және Жайық өзендері маңына көшеді. Саманидтердің әмірі Исмаил Ибн-Ахмед 893 жылы қарлұқтарға қарсы сәтті жорық жасады, бұдан кейін аймақта билік күштерінің арақатынасы өзгерді, бұл өз кезегінде тайпалардың жаңа толқын қозғалысын тудырды. Сол кезде қарлұқтардың әлсірегенін пайдаланған қимақтар тәуелсіз мемлекет құрды, ал оғыздар печенегтерге шапқыншылық жасап, қоныстарын тартып алып, малдарын айдап әкетті. Осылай Қазақ даласының батысы түгелімен оғыздардың қол астына кірді, ал печенегтер болса, Шығыс Еуропа даласына қоныс аударды, олар Еділден өтіп, Днепрге дейінгі жерге ие болды. Кейін мажар тайпаларының ығыстыруымен Карпат және Дунайдың төменгі ағысына дейін барды. Печенег тайпалары батысқа қарай көшкен уақытта, тайпалардың бір бөлігі бөлініп шығыста қалып оғыз билігінің қол астына түседі. 11 ғасырда оғыз тайпаларының арасында *Беченек* (*Beseneck*) тайпасы кездеседі.

10 ғасырда Византия империясының сыртқы саясатында печенегтер маңызды рөл атқарған. Ол туралы VII Константиннің (Порфиrogenит) 948–952 жж. аралығында жазған туындысы дәлелдейді. Оның он тарауы печенегтерге арналса, одан әрі жеті тарауында олар туралы айтылып кетіп отырады. Алғашқы сегіз тарауы печенегтермен бейбітшілікті қалай сақтауға болады және оларды басқа халықтармен күресте қалай пайдалануға болатыны туралы айтылады. 10 ғасырдың ортасында Византия дипломатиясының империядан солтүстікке қарай қоныстанған халықтармен дипломатиялық байланысының басты ұстанымы печенегтермен бейбітшілікті сақтау болды.

Император VII Константиннің мәліметіне сүйенгенде, Дунайдың төменгі ағысынан Донға дейін жайылған Печенегтер елі (*Patzinakia*), сегіз провинциядан тұрды, бұлар өз кезегінде қырық бөлікке немесе ауданға бөлінген. Провинцияларды тайпалармен ұқсастырса, аудандарды топшалармен немесе рулармен ұқсастырды. Днепрден батыс пен шығысқа қарай төрт рудан орналасқан, бұл ірі өзендердің солтүстіктен оңтүстікке қарайғы бағытында орналасуы бойынша: *Язи-Капан*, *Кабукшин-Юла*, *Явди-Ердим*, *Кара-Бай*, *Күерчи-Чур*, *Суру-Күлбей*, *Бору-Толмач*, *Була-Чабан*

(*Jazi-Kapan, Kabuksin-Jula, Javdi-Erdim, Kara-Baj, Küercsi-Csar, Szuru-Külbej, Boru-Tolmacs, Bula-Csaban*). Бірінші бөлігі тайпа атауы – бұл түстің атауы, екіншісі – сол тайпаны басқарған жоғары лауазымды адамның дәрежесі. Болжамдар бойынша түстер жылқы түсін білдірген, яғни жоғары әскери шенді ақсүйектер, тайпа басшылары және оның айналасы түсі бір-біріне ұқсас аттарын таңдауы мүмкін.

Қара теңіз маңындағы далаларында печенегтер солтүстік-оңтүстік су жолдарында Орыс князьдарының Византиямен байланысын бақылауда ұстады, Киев Русін және шығыс славян тайпаларын теңізден кесіп тастауға мүмкіндіктері болды.

11 ғасырдың ортасында тайпалық жүйе түгелімен қайта құрылды, византиялық жылнамашы Иоанн Скилица 13 тайпаны атап өтеді. Тайпа көсемдерінің бір-біріне қарсы шайқасы печенегтердің едәуір бөлігінің Византия империясына көшуіне себеп болды, оларды империяның Дунай шекарасына қоныстандырып, шекара күзетіне қойды. Бұл печенегтер 1074 жылдан бастап шекара аймағындағы әскери бұліктерге қатысты. 1091 жылы император I Алексей Комнин (1081–1118) көтерілісті баса алды. Печенегтермен болған бұл пешуші шайқастағы жеңіске жетуге Левунион тұсында Балқанға шабуыл жасаушы половецтер (құмандар, қыпшақтар) көмектесті. 11 ғасырдың екінші жартысында Шығыс Еуропа даласында пайда болған оғыздар мен кундар печенегтерді даланың батыс шет аймағына қарай ығыстырды. Бұдан соң печенегтер соңғы рет Византияға 1122 жылы шапқыншылық жасады, бірақ император II Иоанн Комнин (1118–1143) Берое шайқасында оларды біржолата жеңіп тынды. 11 ғасырдың соңында орыс князьдықтары оңтүстікте Киев пен Переяславльден, Эврос өзені манайындағы қалған көшпелі тайпаларды бір одаққа біріктірді, оны *қара қалмақтылар* (*čornije klobuki*) атады. Бұл шекара қорғайтын вассалдық тайпа одағы болды; олардың құрамында әжептәуір санды печенегтер болды.

Печенегтерге қатысты археологиялық ескерткіштерде ақсүйектер мен орта тап әскерилердің ат-әбзелдері, қару-жарақтары сақталған. Марқұмдарды ағаш табытқа салып, көрге басын батысқа қарата орналастырып жерлеп, үстіне топырақты аласа үйген немесе қабірді ескі қорғаннан қазған. Әбзелденген ат сүйек қаңқасының бір бөлігі (сыпырылған ат терісі, ішінде бас сүйегі мен сирақтар қалдырылған) әдетте өліктің сол жағында орналасады.

10–11 ғасырлардағы көшпенділер жәдігерлерінің печенегтерге тән заттарының қатарына жылжымайтын, шығыршықсыз ауыздық, дөңгелек, жіңішке табанды үзеңгілер, жапырақ пішінді тесік салпыншақтар, бес дөңгелекті домалақ табақшалар, әйелдер қабіріндегі қайшылар кездеседі. Ең маңызды печенег қабірінің заттары 1904 жылы Воронежте жақын Гаевкадан табылды: ат әбзелдері және белбеуге тағатын 215 дана алтын жалатылған күміс, ниелло шекіме, араларында аттың маңдайы мен өмілдірігін сәндейтін үлкен жапырақ пішінді салпыншақ шекімелер, сондай-ақ қайыстардың айқасатын жерін әшекейлейтін кірес пішінді салпыншақ шекімелер бар. Сабақты-пальметта, таспа өрім-пальметта және екі қатар жапырақ әшекейлер, ерекше ниелло техникасы византия, норманд және дала мәдениетінен сусындаған эклектикалық өнерге жататының көрсетеді. Жәдігердің жасалған уақытын император Василий II (976–1025) және тақ мұрагері Константиннің алтын ақшасынан оқып білеміз. Ұқсас ат-әбзел әшекейлері басқа да печенегтер қоныстанған жерлердегі археологиялық қазбалардан – Днепрдің төменгі ағысында, Қырымда, Еділдің сол жағасында, Оңтүстік Уралда және Арал көлінен солтүстікке қарай жерлерден де – табылған.

Мажар мемлекеті көпке дейін печенегтермен қақтығысқа түскісі келмеді. Ал 10 ғасырдың барысында византиялықтарға қарсы шытырман жорықтарға мажарлар мен печенегтер бірге қатысты. Араб географы Масудидің мәлімдеуінше 934 жылы да солай болған. Шамамен 955 жылы хан Такшони печенег ханшасына үйленіп, мажарлар мен печенегтер арасында әулеттік байланыс орнайды. Сол кезде Мажарстанға печенегтер көсемі Тонузаба халқымен көшіп келіп, Тисаның орта алқабына қоныс тебеді. Тонузабадан тараған Арпад заманының Томай руының әулеттік иеліктері мен рулық монастырі (Томаймоноштора-Томајmonostora) осы аймақта орналасқан.

Сонымен қатар батыс шекараға жақын, Фертө көлі маңындағы печенег елді-мекендері Такшони заманында пайда болған. Жылнамаларымызға қарағанда 11 ғасырдың соңында мұнда тұратын печенегтердің міндеттері шекара қорғау болды.

11–12 ғасырларда елге печенегтер бірнеше толқынмен келген. Әулие Иштван аңызы бойынша, алпыс ақсүйек печенегтің Болгария жағынан көшіп келуі шамамен 1059 жылға келеді, яғни ол король I Андраш (1046–1060) тұсында болған. 1071 жылы Нандорфехерварда (Nándorfehérvár), Византияға қызмет етіп жүрген печенегтер елге баса-көктей кіреді, халықты тұтқынға түсіріп, ұрлап-тонап, елді қиратады. Үш айдан кейін мажарлар Нандорфехерварды жаулап алады. Қамалды қорғауға келген салт атты печенег әскерлерін шопрондық ишпандар (комитат басшылары) әскері тас-талқан етеді, қолға түскен печенегтер Мажарстанға әкелінеді. 1122 жылғы Берое шайқасынан кейін печенег әскерлерінің бір тобы Мажарстанға қашады. Жылнамаларға қарағанда король II Иштван (1116–1131) өз саясатына қанағаттанбаған мажар ақсүйектеріне қарсы күресте оларға тым қатты сүйенген.

11 ғасырдың екінші жартысында елге баса-көктей кірген, жылнамаларда кундар деп аталатын көшпенді тайпалар арасында печенегтердің болуы да әбден мүмкін. 1068 жылы елдің шығыс бөліктерін қырып-жойған пұтқа табынушылардың арасында да болған еді, оларды король Саломон, Геза және Ласло ханзадалар Керлеш шайқасында жеңген еді.

Мажарстандағы латын тілді жазбаларда печенегтердің аты *Bisseni*, *Bessi*, *Pecinati*, *Pincennates* түрінде кездеседі. Жер атаулары ретінде *Beshenu* (*Besenu*, *Besenew* ~ *Bessenew*), кісі аттары ретінде *Беченек* – *Беченегх* (*Bechenek* ~ *Bechenegh*) ұшырасады.

Мажар королі әскерінің жеңіл салт аттылар жасағының құрамында 1051 ж., 1074 ж., 1116 ж. және 1146 ж. печенегтер болған.

Печенегтерді елдің әр түрлі бөліктеріне азғантай топтармен немесе пашпырата орналастырған, біріккен ұйымы болмаған. Ертеректе келгендері мажарлармен бірге өмір сүріп, христиан дінін қабылдап, мажар қоғамының тиісті қабаттарына, король сарайы маңындағылар қатарына, қамал құрылымына, піркеу жұртына немесе батыс шекарасында өмір сүргендер шекара ишпандарының (комитаттардың әкімі) қол астына енген. Әжептәуір мол санды печенег қоныстары батыста – Фертө көлінің маңында; Раба алқабында; Солтүстік Мажарстанның батыс бөлігінде – Чаллокөзде; Шарвиз жазығында, Фейер және Толна комитаттарында (аудандарында); Тисаның орта ағысы өңірінде және Бүкк тауының етегіндегі Көрөш (Körös), Шаррет (Sárrét) өзендерінің аймағында; оңтүстікке қарай Марош өзенінің сағасында орналасқан. Оңтүстік Трансильваниядағы Себен тауларында шекара күзетуші халық ретінде көзге түседі.

Печенегтердің ең үлкен тұтас аймағы король сарайынан, Фехервардан оңтүстік, оңтүстік–шығысқа қарай Шарвиз жағасымен Дунайға дейін 80 шақырымға созылған. 46 орта ғасырлық елді-мекеннен печенег жер иелерін табамыз, және осы 30-32 ауыл халқы бөлшектей немесе бүтіндей печенегтер болған. Бұл елді-мекен 11 ғасырдың ортасында немесе екінші жартысында, қамал комитаттары және піркеу комитаттарының шекаралары пайда болған кезде құрылса керек.

Патша иеліктерінде өмір сүріп, ұжымдық бостандықты сезінген (*libertas Bissenorum*) печенегтер тікелей надорға, мажар королі өкіліне, бағынған. Азат печенегтердің көпшілігі мажар әскери басыбайлыларына (*miles*) ұқсас құқықтарға ие болған, ат-қаруларымен әскери қызмет етіп, корольмен бірге жорыққа аттануға міндетті болған. Сол кездегі атаулары „ескі салт бойынша соғыс жүргізуге міндетті печенегтер” (*...ad terras Byssenorum antiquo more exercituare debencium*) болған

Бүгінгі күні Мажарстанда печенегтердің археологиялық жәдігерлер аз кездеседі. 19 ғасырдың аяғында Геза Надь орта ғасырлық Мажарстанға қоныстанған дала халықтарының археологиялық мұралары пұтқа табынушы жерлеу тәсілі, атпен жерлеу, шығыстық сипаттағы қарулар мен ат-әбзелдері арқылы сол кездегі христиан мажарлардың ескерткіштерінен ерекшеленетінін атап көрсеткен. Печенегтерге тиесілі археологиялық қазбалар негізінен Шарвиз өңірінен табылған.

1870 жылы Шарбоград-Тинод даласында жоғары шенді әскердің қабірінен табылған 11-12 ғасыр жәдігерлерін (білігі күміс түймелі ауыздық, дөңгелек үзеңгі және екі қылыш). Печенегтердікі секілді дөңгелек үзеңгілер дәл осы өңірде көп жерден табылған: Алап-Тавасмайор (Alap-Tavaszmajor), Кайдач-Рокадомб (Kajdacs-Rókadomb), Көлешд-Итатохедь (Kölesd-Itatóhegy), Шарсентагота-Фелшөтөбөржөк (Sárszentágota-Felsőtöbörzsök). Осы үзеңгі түрін печенегтер Мажарстанға Арпад заманында әкелуі мүмкін, кейін мажар салт аттылар арасында да тараған, оның жалғасы этнографиялық материалдардан да көрінеді. Аты аталған қазба жерлері печенегтердің грамоталармен расталған Арпад заманындағы елді мекендері еді.

Печенег заманында тараған жылжымайтын қатты ауыздық, шығыршықсыз жүгендердің бірнеше үлгісі Карпат ойпатында табылған, бірақ оны тек печенегтікі дей алмаймыз, себебі олар 10 ғасырдағы мажар зираттарында да кездеседі. Бұл ауыздықты Арпад заманының елді мекені Житва өзені (Байч-Фаркаш даласы/Bajč-Vlkapovo, Словакия), печенег сарай маңы адамдарының ауылына жақын жерден тапқан. Ол туралы 1209 ж. және 1214 ж. грамоталарда жазылған.

(Шарбогард-Темплом) Sárbogárd-Templom даласында 11-12 ғасырдан қалған печенег қара халқының зираты табылған. Барлық саны – 8, көбі құм қазу жұмыстарынан қираған екен. Екі қабірден, садаққа тағылатын мүйіз қабық, қорамсақтың сүйек қақпағы, қорамсақ ілмегі, қатайтқыш таяқша, оқ ұшының жетесі, қылыш пен балтаның темір сынықтары, тай ауыздығы, екі үзеңгі, екі таға шыққан. Табылған зираттың уақытын король Иштван II ақшасындағы жазудан білеміз.

11-13 ғасырларда мажар салт аттыларының да жақыннан шайқасқанда жиі қолданған қаруы-жұлдыз пішінді күрзіні Шығыс Еуропаға печенег әскерлері таратса керек. Күрзінің мажарша *buzgány* атауы мажар тіліндегі қыпшақ-түркі кірме сөзі – *buzgan* 'сындырушы, қиратушы', яғни печенегтердің немесе кундардың тілінен шыққан. Мұражайларда сақталған күрзілердің көбі үзік ескерткіштер (яғни көп затпен бірге емес бөлек табылған), олардың ішінде бірнешеуі печенегтердің елді мекендерінен табылған Надькайдач, (Nagykajdacs), Фапанкерт-Каймади-сигет (Fácánkert-Kajmádi-sziget), Фүзешабонь (Füzesabony), Пакш-Чересньеш Акалач (Paks-Cseresznyés-Akalacs) Каярпец – Каярпец, оларды печенегтер қолдануы ықтимал.

Археологиялық жәдігерлердің және жазба ескерткіштердің деректері негізінде жеңіл атты әскер қызметіндегі печенегтер 12-ші ғасырда өз дәстүрлі киімдерін, қару-жарақтарын, әскери салттарын сақтап, жерлеу рәсімдерін пұтқа табынушылық дәстүрді жалғастырған. 1067 жылғы грамоталарда печенегтердің қабіріне апаратын жол сөз болады (*ad sepulturas Bissenorum*), ол тіркес төбе зираттарға, қорғандарға байланысты қолданылса керек. Кейін көшіп келгендер, Шарвиз алқабында, өз дәстүрлерін ұзақ уақыт бойы сақтаған.

ОҒЫЗДАР

Оғыз тайпалары 6 ғасырда қытайлар *tielö* деп атаған, олар үлкен тайпалық топтың шығыс бұтағын құраған. Алтай тауларынан Хинган тауларына дейінгі жерлерді мекендеп, орталықтары Селенга жазығында болған. Тоғыз тайпадан құралған тайпалық одақтары түркі жазбаларында *tokuz-oguz*, яғни 'тоғыз оғыз'. 5-6 ғасырларда жуан-жуан империясы құрамында болады. 552-630 жж. алғашқы Шығыс Түркі қағанатының солтүстік бөлігінде бағынышты халық болып өмір сүрді. 630 жылы қытайлармен одақтасып, соңғы шығыс түркі қағанын тақтан түсіруге қатысып, қытай билігіне қарайды. Екінші Шығыс Түркі қағанаты құрылған кейін (681), ұзақ уақыт бойы түркілермен соғысады. Соңғылар қиян-кескі соғыстан кейін қана оғыздарды бағындырады. Күлтегін тас

жазуында (732) бұл туралы былай делінген: „Тоғыз оғыз тайпасы менің елім еді, бірақ жер мен күн араласып, жауымызға айналды”. Ақыры оғыздардың көсемдері түркі үстемдігіне бағынуға мәжбүр болады.

745 жылы тоғыз-оғыз тайпалық одағының бас тайпасы ұйғырлар екінші Шығыс Түркі қағанатын құлатып, өз мемлекеттерін құрайды. Ұйғыр мемлекеті құрылған соң, оғыз тайпаларының бір бөлігі тайпалық одақтан бөлініп, батыс, оңтүстік-батысқа қарай, Балқаш көлі және Ыстық көл арасындағы аймаққа, кейін Сырдария өзенінің саласына және Арал теңізінен солтүстікте жатқан далаға көшеді. Қоныс аудару 760–770 жж. болуы мүмкін, оған араб тарихшысы Ибн әл-Атхирдің деректерінен оқып көз жеткізуге болады.

893 жылы саманидтердің әмірі Исмаил Ибн-Ахмедтің қарлұқтарға қарсы жасаған жеңімпаз жорығынан соң оғыздар печенегтердің қоныстарын тартып алады. 10 ғасырда мұсылман авторлар 1030 жылға дейін, қыпшақтар жаулап алғанға дейін, Қазақ даласының батыс бөлігін Оғыз Даласы деп атайды.

Түркілермен бірге өмір сүрген уақыттан қалған ескерткіш болса керек, 10 ғасырдағы оғыздарда түркі институттары, лауазым атаулары пайда болады. Берік тайпалық одақ құрды, оның әскери қуатын Византия дипломатиясы да печенегтер мен хазарларға қарсы қолданбақ болды. 921–922 жж. Бағдат халифатының елшілігі Еділ бұлғарларына қарай оғыздардың жерімен өтеді. Елшіліктің құрамында болған араб жиһангезі Ибн Фадлан сапар жөнінде толық баяндама жасайды және оғыздардың салт-дәстүрлерін, сол кездегі оғыздардың жерлеу рәсімдерін де баяндайды. Оның сипаттамасы мен 20 ғасырдың басында Донецк өңірінен В.А. Городцов тапқан оғыз әскері қабірінің ұқсас жерлері өте мол. Өліктің басы батысқа қаратылып, табытқа салынып жерленген, сол жағында қылыш, оң жағында оқ салынған қорамсақтар бар. Басының және аяғының жанына бір-бір ағаш сұлба, табыт жанына саздан жасалған тамақ салынған ыдыс орналастырылған. Көрді тақтаймен жапқан, түбінде әбзелді аттың және алты қойдың сүйегі жатыр. Қабірдің үстіне топырақтан төбе үйілген.

11 ғасырдың ортасында оғыздар қыпшақ-құман тайпалық одағының қысымымен батысқа қарай ығысуға мәжбүр болады. 1054–1055 жылдар арасында орыс князьдықтарына шабуыл жасап, Днепрден асады. 1060 жж. басында Буг және Серет арасындағы далада қоныс тебеді. 1064 ж. Дунайдың төменгі ағысының оң жағасындағы жазықта өздеріне қарсы шыққан Византия әскерін жеңіп, бүкіл Балқан арқылы өтеді. 1064–1065 жж. қатты суық қыста аштық пен жұқпалы індеттен көбі қырылады, сондықтан Дунайдың солтүстігіне қайтуға мәжбүр болады, оның бір бөлігі Византияға қызмет етеді. Далада қалған оғыздар орыс князьдықтарының оңтүстік шекарасына қоныс тебеді. Эврос өзені алқабындағы „қара қалпақтылар” тайпалық одағының бір этникалық тобын құрайды.

Оғыздардың Мажарстанға көшуі туралы жылнамаларымыз ештеңе демейді, алайда 1060-1070 жж. аздаған санды оғыз Мажарстанға қашады. Осындай үзік көштің белгісі „оғыз” (уз) деген халық атауынан туған жер аттары: *Уз, Уза, Узд, Узди, Узои, Узунд, Узон, Узлар (Uz, Uza, Uzd, Uzdi, Uzoi, Uzund, Uzoi, Uzlar)*, алайда бұлар кісі аттарынан да болуы мүмкін. Географиялық атауларға қарағанда босқындар немесе әскери тұтқындар ретінде келген халық топтарын шекара күзетіне секейлердің арасына орналастырған. (Оғыз бұғазы, Оғыз бұлағы – *Úz-i-szoros, Úz patak*). Трансильванияның түркі текті географиялық атауларының бір бөлігі оғыздарға қатысты болуы мүмкін.

11 ғасырдың екінші жартысында екі көшпенді халық шапқыншылығын оғыздардікі дей аламыз. 1068 жылы Керлеш шайқасында жеңіске жеткен көшпенділер печенегтер мен оғыздардан тұрған аралас әскер болуы ықтимал. Оғыз тайпасының көсемі 1085 жылы тақтан тайған Саломон корольдің азғыруымен солтүстік-шығыстан үлкен әскермен шабуыл жасаған кун көсемі Кутешк болуы мүмкін. Король I Ласло (1077–1095) шапқыншыларға күйрете соққы береді.

Мажарстанда печенегтерге қатысты жаңа археологиялық қазбалар бұған дейін табылмаған еді. Артаңд-Зомлин жазығында қабірден табылған үзік ескерткіштер (2 дана тор сауытының сынықтары, 8 дана найза ұшы, тай ауыздығы, айыл қапсырмасы) кейбір зерттеушілердің пікіріне қарағанда кундармен бірге көшіп келген 13 ғасырлық оғыз әскерінің қабірінен шыққан. Біздің пікірімізше заттар шынымен де шығыс-еуропалық әскердің жарақтары болуы мүмкін, бірақ едәуір ерте дәуірге 10 ғасыр аяғына немесе 11 ғасыр басына тиесілі болуы мүмкін, тарихи география деректері де оғыздардың этникалық сипаттарын көрсетеді дегенді қуаттамайды.

ШЫҒЫС ЕУРОПАДАҒЫ КУНДАР (ҚЫПШАҚТАР)

10 ғасырдың аяғында Қара қытай мемлекетінің пайда болуы мен таралуы Орталық Азияда бірнеше он жылдық бойы үлкен халық көшкінін тудырды. Соның соңғы қозғалысы құман-қыпшақтардың Еуропаға қоныс аударуы. Алайда олардың тайпалық одақтарының құрылуы мен көшуі туралы нақты деректеріміз жоқ. 11 ғасырдың алғашқы жартысында Қазақ даласында түркі тілді тайпалардың саны әжептәуір мол, орасан мықты тайпалық одағы құрылды. Олардың негізін оған дейін де сонда өмір сүрген қыпшақ тайпалары құраған, алайда бұл одаққа шығыстан келген басқа тайпалар да қатысқан және олар өздерін *құман/коман* деп атаған. Бұл соңғы халық атауының мағынасы *боз, ақшыл сары, бозғылт*, басқа тілдерде бұл атаулардың тура аудармасы қолданылады (орыс *половцы*, неміс *Valben, Valwen*, армян *chartes* т.б.). 11–13 ғасырлардағы кун тайпалық одағына шығыс авторлары жүйелі түрде *қыпшақ*, батыс авторлары *құман* атауларын, яғни, осыған лайық атауын қолданған. Бұған қарап бұл тайпалар одағы әуелде осындай екі тайпаның одақтасуынан пайда болуы мүмкін дей аламыз.

Көне орыс жылнамаларының жазбалары бойынша 1054/1055 жылдары Еділден батысқа қарай оғыздардың ізімен кун сақшылары да пайда болған. 1061 ж. және 1068 ж. Днепр алқабында олар орыс князьдықтарына шабуыл жасайды, біртіндеп Қара теңіз маңындағы далаларды бағындырады. 1070–1080 жж. кундар Днестр мен Дунайдың төменгі ағысы арасындағы аймақты алады, алайда бұл батыс далаларына халық тек 12 ғасырдың аяғында қоныстанады. 1078 жылы Византия империясы аумағында алғаш рет кун әскерлері пайда болады. 1091 жылы византиялықтар Левунион шайқасында кундардың көмегімен печенегтерді жеңеді. Кундар орыс князьдықтарымен үзбей шайқасады, олардың 1061 және 1210 жылдар арасында 56 әскери жорығы туралы білеміз.

Кундардың орталық қоныстары Донецк өңірінде және Азау теңізінің жанында болды, әжептәуір көп елді мекендері Днепрдің сол сағаларында, Днепрдің оң жағасында, Еділдің төменгі ағысында және Кавказдан солтүстікте жатқан далаларда болды. Еділ және Жайық өзендерінің арасында, Жайық өзенінен шығысқа қарай 13 ғасырда кун тайпалық одағына жататын қаңлы тайпалары көшіп-қонған.

12 ғасырдан монғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде кун елді-мекендерінің ұзақтығы ең кең таралған кезінде батыс-шығыс бағытта Олттан Еділге дейін 1600 км., ал Еділден Жайық өзеніне дейін 500 км. болған. Солтүстік-оңтүстік бағытта өсімдік географиясы және климаттық сипатына қарай кеңдігі өзгермелі еді: Дунайдың төменгі беті және Днепр аралығында 300–400 км., ал Днепр мен Дон арасында 500–600 км. кең. Еділ маңындағы дала солтүстікке қарай ұзағынан созылып, Кавказдан солтүстікке қарайғы кеңдігі 900–1000 километрге дейін жеткен.

Деректер кундардың арасында үлкен мал-мүліктік айырма болғанын және қоғамдық топтардың аражігінің қатты байқалатынын тілге тиек етеді. Тайпа көсемдері жалпы алғанда өз беттерінше саясат жүргізген, бірақ тайпалардың үстінен билейтін хан, ұлы билеушінің мәртебесі болған,

алайда билігі шексіз болмаған. 11 ғасырдың аяғындағы Бөнек, Шарухан, Тугорхан, ал 12 ғасырдағы Көншек және Көбек сондай билеушілер болған. Билеушілердің лауазымдарын ашық ұстаған: 1220 жж. Көншек ұлы Юрий және Көбек ұлы Даниил алдыңғы екі орында тұрған. 1230 жж. Көтен хан ең бірінші билеуші болады. 12 ғасырдың аяғынан бастап тұрақты орталық билік жүйесін құрудың белгілері байқалады, алайда кун қоғамы мемлекеттік құруға жете алған жоқ, әрі қарай дербес мемлекет ретінде дамуын монғол шапқыншылығы үзіп жіберді.

11 ғасырдың ортасында кундар Еділден батысқа қарай, алдыңғы печенег-оғыз дәуірінен өзгеше жерлеу салттарымен және заттармен ерекшеленетін жаңа археологиялық мәдениетті әкелді. Атты бүтіндей, көбінесе бөлек көрге салып жерлеу – Орталық Азиядан әкелінген архаикалық салт. Қабірдің батыс-шығысқа қарата қазылуы, көрдің тақтайлармен немесе бөренелермен жабылуы және қабір үстіндегі тас үйінді немесе топырақ аралас таст үйіндісі кундарға тән. Бұларға қоса кун дәуірінде де бұрынғы көшпенділердің кейінгі өмірін танытатын атты тұтастай емес, бөлшектей жерлеудің әр түрлері және қабірді батысқа қарату сақталған.

Ат әбзелдері мен қару-жарақта да жаңа заттар түрлері пайда болады: қалың ауыздықты тай жүгендері, жалпақ, тұзу табанды үзеңгілер, ат әбзелдеріне жататын қайыс қатайтқыш сүйек табақшалар, сүйектен жасалған қорамсақ қақпақтары және қорамсақтың белбеуге бекітпелері. 11–13 ғасырларда сауыт жаратын оқ ұштары жиі ұшырасатын, қылыштар алдыңғы дәуірлерге қарағанда ұзындау және ауырлау келген, шенді әскерлер темір дулыға мен торсауыт киген. Бай қабірлерде құрбандық ретінде қола немесе жез бақырларға құйылған ас қалдықтарын да көруге болады.

Кундардың ерекше мәдениетінің ескерткіштері Кодекс Куманикустан белгілі, аруақтарды еске алуға, еркектер мен әйелдерге бірдей қойылған тас мүсіндер деп танымыз: *sin* яғни 'өліктің мүсіні'. Мүсіндерді ешқашан марқұмның қабірінің үстіне қоймаған, басқа төбеге, үнемі бетін шығысқа қаратып, қос-қостан немесе топтап, таспен қоршай белгіленген жердің ортасына қойған, жанына құрбандықтарды жерлеген. Бұлар ата-бабаға табынатын жерлер болғаны ықтимал. Мүсіндерде бейнеленген сыртқы белгілер, киім-кешек, қару-жарақтар және зергерлік бұйымдар қабірлерден табылған археологиялық жәдігерлерге ұқсас келеді.

МАЖАР КОРОЛЬДІГІНДЕГІ КУНДАР

Мажар корольдігі доминикан ордені көмегімен 1220 жж. кундардың арасында христиан дінін таратуға кірісті. 1227 жылы Прут және Серет арасында кундар көсемі *Бормз* (*Bortz*) және халқы христиан дінін қабылдады. 1229 жылы кундар үшін Карпаттың арғы бетіне эстергом архиепископына қарайтын жаңа епископтық салып, кундардың жері Кумания *Sumania* деген атпен мажар корольдігінің қол астына енді. 1239 жылы Шығыс Еуропа елдеріне шапқыншылық жасаған монғолдардан қашқан кундардың ұлы көсемі Көтен (*Kuthen*) хан бірталай халқымен Мажарстанға көшеді. Король IV Бела (1235–1270) кун әскерлерінің күшін монғолдардан елді қорғауға пайдаланбақ болған, алайда 1241 жылы ашуланған халық Көтен хан мен оның жасақтарын татарлардың тыншылары ретінде көріп оларды өлтіреді, бұдан кейін кундар елден кетеді.

Татар шапқыншылығынан кейін IV Бела ел қорғанысын қайтадан қолға алады және 1245 немесе 1246 жылы кундарды қайта шақырады. Тақ мұрагері тұңғыш ұлы Иштванды (V Иштван, 1270–1272) кун көсемінің қызына, Ержебетке, үйлендіреді, той 1254 жылы болады. Сол кезде он кун басшысы қылыштарымен итті қақ бөліп, Мажарстанды татарлардан қорғаймыз деп ант береді. Кун жеңіл аттыларынан тұратын көмекші жасақ мажар королінің Австрия, Штирия, Моравияға

қарсы жорықтарына қатысады. Бұл дәуірдің ең ірі шайқасы 1278 жылы 26 тамызда Неміс-Рим императорлығының шығыс иеліктеріне билікке талас үшін шайқас чех королі II Оттокар мен неміс королі Рудольф Габсбург арасында Морава өзенінің жанында Дюрнкрутта болады. Рудольф жеңісінде онымен одақтас мажар королі әскерінің және кун жасағының рөлі өте маңызды болды.

1279 жылы король Ласло IV (1272–1290) папа легатының талап етуімен кундардың істерін елді мекендерін белгіледі, тұрақты қоныстауын реттеді, пұтқа табынушылық салттарын тастап, христиан дәстүрін ұстауды жүзеге асыруды заңмен бекітті. Кундар христиан тұтқындарды босатуға міндетті болды. Заң кундарға кейбір артқышылықтар бергенінен қарамастан, олар міндеттерін жүзеге асыра қоймады. Король төзімсіздік танытып, жазалаған соң, кундар қарсылық білдіріп көтерілді. 1282 ж. король Ход өзенінің жанында көтерілген кундарға соққы берді. Бұдан кейін кундар елді тастап кетті.

Кундардың 7 руы Алфөлдiнiң орта және оңтүстік бөліктерінен қоныс алды, олар қамал комитаттарының құқықтық аумағынан тыс болды. Король иеліктеріне қоныс тебуге құқылы болды, бірақ шіркеу және жеке жер иеленушілердің жеріне қоныс тебуге құқықтары болмады. 13–14 ғасырлар жазбаларында *Чертан (Cbertan) Плуничук (Plunbuck), Олаш (Olas), Коор (Koor) Борчол (Borchol)* деген ру аттары аталады, көп ретте бұлар шығыстағы кун-қыпшақ ру аттарына сәйкес келеді: *Чуртан–Суртан, Улашевичи – Ulaševići, Бурч-оулу – Burč-ouli*. Басқа ескі тайпа аттары жер атаулары мен кісі аттарына сақталған. Мәселен, *Баяндұр (Bajandur), Тоқсоба (Tokszaba), Барақ (Barak), Конгролу (Kongroli)*. Кундардың халық саны 13 ғасырдың аяғында барлығы 40.000 адам болған. Король әскерінің құрамында соғысқан кун жеңіл аттыларының саны 2000–5000 адамды құраған.

Анжуй заманында кун жасақтарының мажар әскеріндегі рөлі өте маңызды болған. Ұлы I Лайоштың (1342-1382) Италияға, Далмацияға, Польшаға, Галичке, Боснияға және Болгарияға жасаған жорықтарына қатысады. Кун жасақтарының маңызы 14 ғасырдың соңында төмендей бастайды.

15 ғасырдың басында әдетте әрбір рудың қонысында басқару және заң шығару құқықтарына ие, дербес аумақтық ұйымдар пайда болады, олардың орталықтары мажарша *сек (szék)* бір қалада немесе елді мекенде біреуден болған (*Колбас-сек, Халаш-сек, Кечкемет-сек, Кара-сек, Хантош-сек, Сентелм-сек – Kolbasz-szék, Halas-szék Kecskemet-szék, Kara-szék, Hantos-szék, Szentelt-szék*). Оларды басқаруға капитандар сайланған, 12 ант берушіден тұратын бақылаушы топ құрылған. Сол сайланған шенділер король мен кун ишпаны үшін салық және басқа төлемдерді жинап отырған. Әділет мәселелері алдымен сектің сайланған соттары алдында шешілген, шағымдану үшін король сотына жүгінген. Бұл жүйе 16 ғасырдағы түрік шапқыншылығына дейін жалғасқан.

КУНДАРДЫҢ КИІМ-КЕШЕГІ, ҚАРУ-ЖАРАҒЫ, АТ ӘБЗЕЛДЕРІ

Кундардың шығыстық сипаттағы киімдерінің заттық ескерткіштері ақсүйектерінің пұтқа табынушылық салтындағы қабірлерінен табылған. Бұдан басқа киім-кешек тарихында керемет ескерткіш деп Әулие Ласло аңзын бейнелейтін қабырға суреттерін және миниатюраларды айтуға болады. Бұл суреттер 1068 ж. Керлеш шайқасынан кейін мажар қызын ұрлап бара жатқан пұтқа табынушы кунды қуып, қолға түсіруді бейнелейді. Суреттерде кундарды бойы биік, шошақ қалпақ киген және бір жағынан түймеленетін жабылатын ұзын шекпен, шығыс стиліндегі бет және мойынды жабатын темір торлы дулыға және сауытта бейнелейді. Темір дулыға және тор сауыт екі көсемнің қабірінен табылған (*Чойош – Csolyos, Ченгеле – Csengelé*), бұларға ұқсастар 11–13

ғасырлық кейінгі көшпенділердің зираттарынан да кездестіруге болады. Чойоштағы қабірде екі сауыт табақшасы да болған, олар нық және тізені сақтауға қолданылған.

Садақ салғыштың шынайы суреті Секейдердегі (*Dírjii*, Румыния) унитарлық шіркеудің 1419 жылғы қабырға суретінен көрінеді. Көп суретте кундардың Орталық Азиядан әкелген, тосын пішінді, жабуының бір жағы шағы ашық, оқтарды ұшын жоғары қарата орналастырған қорамсағы көзге түседі. Ең әдемі суреттердің бірінде, 1317 ж. шамасында салынған Какашломницадағы (*Vel'ká Lomnica*, Словакия) фрескада, қорамсақты жонылған сүйек табақшалары безендірген, жабуы – алты бұтақты готикалық қапсырма. Кейбір қабырға суреттерінде 11 ғасырдағы қара қытайлардың қорамсағына ұқсас аң терісінен жасалған қорамсақты да көруге болады.

Қабірге қойылған оқтардың нышандық мағынасы болуы мүмкін. Чойоштағы қабірде 4 түрлі найза ұшы, ішінде біреуі сауыт тесетін болған. Ченгеледегі көсем қабіріндегі 3 түрлі қару-жарақтардың ішінде 8 дана оқ ұшы және 1 дана үлкен сүйек оқ ұшы бар. Фелшөсенткираидағы қабірде екі оқ ұшы болған. Үш қабірден: Фелшөсенткираи (*Felsőszentkirály*), Ердөтелек (*Erdőtelek*), Кишкунмайша (*Kiskunmajsa*), Кушлиш-танядан (*Kuklis-tanya*) табылған заттардың ішінде қылыш бар, 11-12 ғасырлардағыға ұқсас, жүзі ұзын. Кунсентмартондағы атпен жерленген өлік қабірінен батысқа тән екі жүзді қылыш табылған, жүзінің екі жағында да герб бейнеленген. Бұл мажарлар жасаған қару 13 ғасырдың аяғында соғылған. Кун типті он екі тікенді күрзі үзік ескерткіштерден белгілі, қабір заттарының ішінен табылмаған.

Археологиялық жәдігерлердің ішінде ат әбзелдерінен ауыздық, үзеңгі және айыл қапсырмасы бар. Сол дәуірге тән тай ауыздықтарының басым бөлігінде ассимметриялы ауыздық (*Банкут – Bánkút*, Ченгеле – *Csengele*, Ердөтелек – *Erdőtelek*, Тисафөлдвар – *Tiszaföldvár*). Үзеңгілердің әр түрлі кейінгі көшпенділерге тән түрлері кездеседі: дөңгелек немесе сопақ үзеңгі, жалпақ, бұжыр табан Кунсентмартоннан (*Kunszentmárton*); үшбұрыш құлақты, иілген, доғал табан үзеңгі, түзу табанды үзеңгі, жүген Чоёш, (*Csölyös*) Ченгеледен (*Csengele*); сәл иілген табанды үзеңгі Ердөтелектен (*Erdőtelek*), Кишкунмайшадан (*Kiskunmajsa*) табылған. Чоёш және Ченгеле үзеңгілері күміспен әшекейленген.

Пұтқа табыну салтымен жерленген ақсүйек кундардың бұған дейін белгілі 14 оқшау қабірінің үшеуінен батысқа тән шекімелеп сәнделген белбеу табылған. Жылан пішінді алтын ниелло белбеу 13 ғасырдағы аттылар мәдениетінің көрнекті ескерткіші, қапсырмасында аттылардың шайқасы бейнеленуі француз сарайы өнерінің әсерін көрсетеді. Дөңгелек шекімелерден аттыларды жебеуші әулиелерге жалбарынған латынша жазбаларды оқуға болады. Фелшөсенткираидағы алтын жалатылған күміс белбеуге ұқсас белбеулерді Еуропадағы ақсүйектер мәдениетінен табуға болады, 14 дана елтаңба шекімелерден 13 ғасыр гералдикасына тән геометрикалық герб пішіндерін көруге болады. Кундар киім сәні болған осы бір құнды белбеулерге Мажарстанда қол жеткізіп, иеленуі мүмкін. Чойош белбеуінің ең жақын археологиялық баламасы Молдавиядан, татар шапқыншылығы заманында жасырылған Войнешти қазынасынан, ұшырасқан.

Атпен және ат әбзелдерімен жерленген Кунсентмартон қабірінде бір күміс жіптерден өрілген жуан күміс алқа табылды, ол марқұмның лауазымына да нұсқайды, себебі ондай алқалар 11-13 ғасырдағы Шығыс Еуропа археологиялық заттарының арасында өте сирек. Украинада Чингул қорғанынан табылған кун көсемінің осыған ұқсас алқасы болған.

Әйелдердің киім-кешегі туралы деректі екі қабірден таптық, екеуі де көшіп келген кундардың алғашқы буынына жатады. Балотапустадағы қабірдің бай жәдігерінде (164 дана зат) далалық кунның дәстүрлі киім үлгілері және византиялық стильдегі зергерлік бұйымдар. Кун әйел мүсіндерінде бейнеленген мүйіз пішінді бас әшекейді 83 дана алтын жалатылған күміс дөңгелектерден реконструкциялауға болады. Осыған ұқсастар Рос өзені алқабынан да табылған болатын. Мүсіндерде бейнеленген тағу тәсіліне қарағанда, күміс алқа пен шыны салпыншақ алқа болған. Византия-Балкан стиліндегі киім заттары: 2 дана домалақ сырға, 2 дана филигран білезік, барлығы 50 дана төрт түрлі, киімге тігілетін алтын жалатылған бастырма күміс шекімелер, 1 дана

қос конус пішінді ілгек түйме. Археологиялық қазбаның уақытын никейлік император III Иоанн Ватацтың (1222–1254) алтын ақшасындағы жазудан білеміз. Банкуттегі атпен және ат әбзелмен жерленген қабірде бір алтын жалатылған күміс алқа және қытайлар жасаған бірін-бірі қуған екі балықты бейнелейтін қорғасын айна табылған (үйлену тойына жасалған сыйлық болуы мүмкін).

Кун ақсүйектерінің пұтқа табынушылық салтында жерленуі 13-14 ғасырда жойылады, бірақ 14-15 ғасырдан қалған кун елді мекендеріндегі зираттардан кундардың дәстүрлі киімдерін көрсететін заттар табылған. Балқанда кең таралған зергерлік бұйым бір немесе үш домалақты сырғаларды Мажарстанға кундар әкелген (*Öttömös, Қарсақ— Orgondaszentmiklósi, Перката — Öttömös, Karcag—Orgondaszentmiklós, Perkáta*). Кун халық ерекшелігі саналатын тұтынатын бұйымдар – пышақ, біз, ұстара, шақпақ тас, шақпақ темір, ине салғыш, ілмек, салпыншақ дөңгелектер салынған, маржандармен әшекейленген дорбалар, маржандардың арасына мал сүйектерін қосып жасалған тұмарлар (Перката). 13 ғасырдың аяғында кундардың арасында да киімге тігілген, ою бастырылған күміс табақшалар сәнге айналған. Бұл готикалық сәнді заттарды кундар өз ғұрыптары бойынша пайдаланып, дәстүрлі киімдеріне лайықтаған. Әдетте оларды ақсүйектер шекпен тәрізді сырт киімдерінің төсіне таққан, бірақ шошақ қалпақтарына әшекей ретінде әйелдер де пайдаланған. 14 ғасырдағы зираттарда өліктің кеуде тұсында айналасы терімен көмкерілген шыны айналар да жатқан. (*Сабадсалаш—Араньедьхаза Szabadszállás—Aranylegyháza; Карцаг Orgondaszentmiklósi Karcag—Orgondaszentmiklós*), бұлардың көз тиюден сақтайтын рөлі де болуы ықтимал.

КУН ЕЛДІ МЕКЕНДЕРІ ЖӘНЕ ЗИРАТТАРЫ

1279 жылғы заң жарлығына қарамастан кундар көпке дейін жерге бекітілген ғимараттарда емес, уақытша, жылжымалы баспаналарда – шатырларда, киіз үйлерде – тұра берді. Кейін пайда болған тұрақты елді мекендерді белгілеуге *descensus* 'қоныс' деген сөз қолданылды. Сол кездегі мажар ауылдарына сияқты жерге байланып отырмағандықтан, шаруашылықтары негізінен мал шаруашылығы болды. Қоныс атауы қалып олар жерлерін мүлде ауыстырмай, көпесі, жылжымайтын тұрғын үйлері және телімдері болған кезде де қалып қойды. Қоныстарға ат бергенде кун жер қожасының атына *саллаш* („szállás”) сөзі тіркелген (50%). Егер кундар ертедегі мажар ауылы немесе соның шіркеуіне орналасса, онда елді мекендерін сол ауылдың немесе ескі шіркеудің атымен атаған (22,5%, және 13,8%). Әр елді мекенде кун тіліндегі географиялық атаулар және қоныстың ерекшелігін көрсететін мажар атаулары кездеседі.

Археологиялық бақылауларға қарағанда 15–16 ғасырдағы әдетте сулы-шалшықты жерден алыс қоныстанған, ұзыннан-ұзақ созылған, еркін құрылған, үйлері бір-бірінен алшақ, кейде 70–100 метрге алыс орналасқан. Үйлердің жанында кең телім, үлкен шаруашылық жүргізетін алаң болған, үйдің жанында мал ұстайтын құрылыстар тұрған (*Туркеве-Моруйц — Túrkeve—Móric, Карцаг—Orgondaszentmiklósi — Karcag—Orgondaszentmiklós, Сенткирау — Szentkirály*). Бұл елді мекендердің ең ескі қабаты 14 ғасырға жатады, сондай-ақ бірнеше одан да ертедегі 13 ғасырдың соңынан қалған тұрақты елді мекендер де белгілі (Perkáta).

Ортағасырдағы кун елді мекенінде бұған дейін ең көп нысана Дунай мен Тиса арасындағы Сенткираидан табылды: 21 тұрғын үй, 40 шаруашылық ғимараты және шамамен 300 ор немесе арық. Үйлерге жапсарлас ғимараттар негізінен мал ұстауға арналған: бағаналы атқора, арба қора, талдан тоқылған қора, дөңгелек лашық, жерден қазған астық сақтайтын қойма, доңыз қамайтын ор, қамыс лапас, ашық сиыр қора. Ішкі телімдердің құрылысы елді мекендердің алғашқы кезеңінен бастап анықталған, шаруашылық алаңында тұрғын үйдің артында қора орналасқан,

оларға қой қамаған. Сыртта болатын құрылыстардың іште болуы кун халқының өзіндік сипатты шаруашылық құрылысы мен өмір салтын, мал шаруашылық дәстүрін көрсетеді.

15 ғасырда Алфөлдтің шеткі аймақтарында мажарлар және кундар қоныстанған аумақтарда бірдей жер үстіне салынған екі және үш бөлігі бар: бөлме-ас үй немесе бөлме-ас-үй-қойма, жаңа үй түрі кең тараған, негізінен бағаналы құрылыс техникасы, діңгек қора, шарбақ қора, лапас. Үйлері тіреулі каркастан өрілген қабырғалармен толықтырылып, төбесі итарқа мен керегеден тұрды. От жанатын жер де ерекше: бөлмені жылытуға пеш орнатылған, оны сырттан ас үйден жаққан; ас мәзірін үйдің артқы қабырғасынан шығып тұратын пеште дайындағын, оның алдында кішкене ошақ болған. Бөлменің төбесін жаппаған, сөйтіп түтін бөлмеде қалмаған. Жалтыратпаған қыш пеш табақшаларынан жасалған пеш – шаруа тұрғын үй мәдениетінің құнды элементтері.

Елдегі тұрақты кун елді мекендерінің халқы өлгендерін жалпы христиан салтына лайық шіркеулердің маңында жерледі. Зираттар сол кезде бар шіркеулер жанында топталды, кейбір жұрт татар шапқыншылығы кезінде бос қалған ауылдардың шіркеулеріне жерледі. Көбінде 13 ғасырдың екінші жартысынан бастап (*Өттөмөш – Öttömös, Ченгеле–Богархат – Csengele–Bogárhát, Карцаг–Оргондасентмиклош – Karcag–Orgondaszentmiklós, Перката – Perkáta*), яғни ескі қоныстары да шіркеу маңында орналасқан. Басқа зираттарды Арпад заманынан қалған зираттар жоқ жерден ашты. Оларды ашқан кезде әлі пұтқа табынушы зираттар болған, жерлерінде шіркеулер 14 ғасырдың аяғы мен 15 ғасырда салынған. (*Колбазсаллаш, Миже – Kolbászállás, Mize*). Егер жерлеулері шіркеу салумен бірге басталған болса, онда елді мекен тұрғындары бұған дейін басқа жерде қоныстанған.

Кун елді мекендерінің зираттарында пұтқа табынушылықтың жалғасқанын байқауға болады. 14 ғасырдағы Өттөмөштегі зиратта бес әйел қабірінен жұмыртқа табылған, ол жұмыртқанын ұрықтандыру сиқырына сенген ырымның болғандығын көрсетеді. Көп жерден өлікпен бірге жерленген ас немесе құрбан малдың сүйегін (қошқардың басы, сиырадың сүйегі, ат сүйегі, қой сүйегі және т.б.). Зиянкес күштерді үркітуге өткір темір құралдарды бірге (пышақ, ұстара, балта, біз) жерлеген. (Оргондасентмиклош, Пекарта, Өттөмөш). Көрдің түбіне күл немесе ағаш көмірін шашу зиянкес күштерден қорғау үшін жасалған (Оргондасентмиклош, Ченгеле). Сүйектің жанынан табылған шыны айнаның да зиянкес күштерді үркітуге қолданылуы мүмкін (Араньедьхаза, Оргондасентмиклош). Күнделікті тұрмыста қолданылған құралдар (пышақ, ине салғыш, біздер, ине-түйме т.б.) қабірге салынуы о дүниеде бұл заттардың пайдалануға болады деген ойдан туған. Мойынға тұмар ретінде іліп таққан аң сүйектері, ит және қасқыр сүйектері, доңыздың ит тісі, ұлу қабығы пұтқа табынушылық деп бағаланады (Перката).

ЯСТАР МАЖАРСТАНДА

Ястардың ата-бабалары солтүстік иран халықтарына жататын, бір бөлігі Кавказдың солтүстік алдыңғы тауларында өмір сүрген, дамыған егін, мал шаруашылығы және қолөнері бар аландарға сіңіп кеткен бар орта азиялық ас/аси тайпалары болған. Бұл халық Хазар Қағандығы билігі астында Дон-Донецк өңіріндегі далада да қоныстанған. 11-13 ғасырларда алан-яс халық кун тайпалық одағымен байланыста өмір сүрген.

Ястардың келіп қоныстануының уақыты мен жағдайлары туралы жазбалар тіс жармайды, Мажарстандағы өмірлері туралы алғашқы деректер 14 ғасырдың басында пайда болған. 1323 жылы король I Карой (1308–1342) 18 ясқа (*Jaçones*) бостандық құқығын береді, оларды корольдің жанына әскери қызметтегі ястардың арасына орналастырып, капитандарын немесе соттарын өз беттерінше сайлауларына рұқсат береді.

Латын тілді жазбалар 1350 жылдан 18 ғасырға дейін ястарды филистимляндар деген көнерген атпен атайды (*Philistei seu Jazones*). Гуманист тарихшы Петрус Рансанус 15 ғасырдың соңында жазылған еңбегінде ястарды ерте дүниедегі языгтардан (*Jazyges*) тараған дейді. Бұл атау ресми құжаттарда және карталарда 17 ғасырдан бастап көрінеді. 19 ғасырдың басында Яс ауданының ресми атауы *Districtus Jazygum* болған.

Ястар Мажарстанға 13 ғасырдың ортасынан бастап бірнеше толқынмен, кіші топтармен көшіп келген. Әуелгі елді мекендері елдің әр түрлі өңірлерінде шашырап орналасқан. Пилиш тауларының батыс бетінде 1325 жылдан бастап ястар көзге түскен, 15 ғасырда сонда тұратын халықтың тілінен әйгілі яс-латын сөз тізбесі жазылып алынған (38 ястардың күнделікті қолданыс сөздері, негізінен мал, өсімдік, азық-түлік аттары латынша, кейбіреулері мажар атауларының баламасымен кездеседі). Темеш өзенінен оңтүстікке қарай да ястардың қоныстары болған. Ястардың артықшылықтары бар аумақтары 15 ғасырда Задва және Тарна жазықтарында қалыптасқан, дегенмен бұнда 13 ғасырда да яс елді мекендері болған.

15 ғасырда Ясшагта *Jászág* да қамал комитаттарынан тыс басқару және әділет қорғау ұйымы *sek* (*szék*) құрылған, онда төрт маңызды елді мекеннің өкілі ант беріп және Ясберень сотымен бірігіп сектің сотын құраған, шешімдерін яс қауымының мөрімен растаған.

Ясшагта ең үлкен археологиялық қазба – орта ғасырлық Недьсаллаштың қазбасы болды. Елді мекеннің бір бөлігі, ауылдың ортағасырлық екі шіркеуі және солардың айналасында жатқан зираттар қазылды. 13–14 ғасырларда тұрғындар бір бөлмеден тұратын, жерден қазылған үйлерде тұрған, ал 14–15 ғасырлардың тоғысында жер үстіндегі екі бөлмелі үйлер пайда болады. Жерге қазылған төртбұрышты қоралар, астық сақтайтын орлар және ашық ошақтар, шаруашылық құрылыстары да осы кезде болған. Дөңгелек пішінді, арықпен қоршалған, қолданыс мақсаты белгісіз тас ғимараттардың қирандылары да табылған. Недьсаллаштың 1-ші зиратынан 454 қабір, 2-зиратынан 568 қабір табылған. Онда көмілген ястар пұтқа табынушы болмаған, олар шығыс христиандығын ұстанған, оған дәлел мойындарындағы крестері, сондай-ақ өліктердің қолдарының орналасуы. Ежелгі иран наным-сенімін танытатын салттардың ізі байқалады: көрлердің түбінде ағаш көмірінің қалдықтары жерлеудің алдында зиянкес күштерді отпен аластағанын көрсетеді. Қабірлерден мойынға асылған аң сүйегі жиі кездескен. Еркектерді қаруларымен, иыққа қайыспен байлайтын бір жүзді, *қанжар* (*kinzsal*) деп аталатын қысқа біржүзді семсермен жерлеген. Әйелдердің киімдерінің ескерткіштері шығыс сырғасы, маржанның тізілген моншақ, каури інжу қабыршағы. Үстіге киетін киімнің екі жағын алтын жалатылған қос қоңыраумен қапсырған. Яс әйелдерінің дорбасында сүйек немесе қорғасын айна, ине салғыш, темір ине және қорғасын оймақ табылған.

ЕЛДІ МЕКЕНДЕРДІҢ БОС ҚАЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЙТА ҚОНЫСТАНУ

13–14 ғасырдағы Мажарстандағы ауылдардың бос қалуы мажар елді мекен жүйесіне толығымен еніп болмаған кундар мен ястарға аз әсер етті. Феодалдық қатынастарға әрең бейімделген, жартылай көшпенді шаруашылықтардың ғұмыры қысқа болғаны анық. Кун елді мекендері сондай болуы ықтимал. 14 ғасыр жазбаларында тек бір рет қана аталады және онда жер атауларының ізі де жоқ. Дунай мен Тиса арасындағы кейбір кун елді мекендері 15 ғасырда ел-жұртсыз қалады, себебі бұл құмды аймақта жайылған малдың тым көптігі өсімдік дүниесі құрып кетуіне әкеліп соққан, оны археологиялық топырақ бақылаулары дәлелдеген. Бұған қоса осы өңірде 1450 жылғы оба дерті тарап, бірқатар елді мекен бос қалды.

16–17 ғасырларда Осман империясының шапқыншылығы және үздіксіз соғыс елді мекендердің бос қалуының басты себебі болды. 1541 жылдан бастап кундар мен ястар тұрған аумақ елдің ортаңғы және оңтүстік бөлігімен бірге Осман империясының қол астына енді. 1548 жылы король I Фердинанд (1526–1564) кундар мен ястардан салық жинауды Эгер қамалына тапсырды. Эгер қамалы салық жазбалары мен түрік дефтерлерінен халық санының біртіндеп азайғанын білеміз. 16 ғасырдың аяғындағы 15 жылдық соғыс (1593–1606) кезінде, Мажарстанға келген қырым татарларының әскерлері де жылдан-жылға елді қырып-жойған кезде де, кун елді мекендерінің бос қалуы қатты байқалады. Ауыл шаруашылық аймағындағы Хантош-секте, Кишкуншапта, Надькуншапта және Яскуншапта тек бірнеше халқы бар елді мекен қалған, халық қашып кетіп, тек бірнеше жылдан сон қайтып келген.

16 ғасырдың екінші жартысында ауылдар бос қалған соң, көбейген жайылым жерлерде мал шаруашылығы, әсіресе сауда мақсатындағы сиыр өсіру жанданды. 17 ғасырдың ортасында Кишкуншаг даласында шетел нарығына шығатын 250.000 сиыр өсірілді.

Кун сектік құрылымының күйреуі кейбір өңірлерде 1526 жылдың алдында-ақ басталып кетті, оның көрінісі сек орталығының жеке қожайынға қарауы (*Сентелм-сек* – *Szentelt-szék*, *Халаш-сек* – *Halas-szék*). Кишкуншаптағы Кун автономиясының әкімшілік орталығы Халаштан Секкеге көшкенде жойылды, кейін 16 ғасырдың ортасында кіші төрт әкімшілік бөлшекке бөлінді. Дунайдың арғы бетіндегі Хантош-секте 1526 жылғы түрік шапқыншылығынан кейін қалған елді мекендерді 1537 жылы король I Янош (1526–1540) басыбайлы ауылдар ретінде сыйға берді, сөйтіп өзіндік басқару жүйесі жойылды. Надькуншаптық *Колбаз-сек* және ястардың дербес басқару ұйымы *Яс сек*, олардың азаттық соғыстарының соңына дейін қызметін атқарды. Ясшаптың ауылдары мен халқы аз адам шығынымен түрік шапқыншылығынан аман қалды. 17 ғасырдың соңында палаталық басқарманың ұйымдастырумен Яскун аудан болып құрылды, орталығы Ясберень болды, оның бөлігі ретінде Яс ауданы, Надькун және Кишкун аудандары қосылды. Түріктерге қарсы азаттық соғыстарында да ел тағы қатты қирады. 1699 жылғы палата санағында Кишкуншапта бес халық мекендеген елді мекен туралы айтылады. Надькуншапта тек бір ғана елді мекенде, Карцагуйсаллашта, 78 отбасы тұрған. Санақ жүріп жатқанда, ертеде қашып кеткен 30 жер несі қайтып келеді. Ясшапта 1699 жылғы санақ бойынша 11 халқы бар елді мекенді тіркеген. Санақ арқылы император сарайы Яскуншаг халқын, оның дүние-мүлкін есептеп, соғыс шығынының орнын толтыру мақсатында 1702 жылы Яскун ауданын неміс Рыцарьлар орденіне сатып жібереді, бұл кундар мен ястардың артықшылықтарын жойғаннан кейін мүмкін болды. Яскун ауданының халқы басыбайлықтан аман қалу үшін өздеріне төленген құнды осылай толықтай төлеп барып қана құтылады (1745: *redemptio*), сөйтіп жоғалтқан артықшылықтарын қайтып алады.

1876 жылы қамал комитаттарынан тысқары орналасқан артықшылықтарға не аудандар жойылды, сол кезде Ясшаг (*Jászág*) пен Надькуншаг (*Nagykunság*) Яс-Надь-Кун-Солнок (*Jász-Nagy-Kun-Szolnok*) қамал комитатына, ал Кишкуншаг болса Пешт-Пилиш-Шолт-Кишкун (*Pest-Pilis-Solt-Kiskun*) қамал комитатына қарайды.

Мажаршадан қазақшаға аударған Мұқышева Раушангүл
Кәсіби редактор: Көшкімбаев Айболат Қайрсыямұлы

ARCHAEOLOGIA

1. Bökönyi Sándor: **A Przewalski-ló**. 2006. 146 oldal. 2800,- Ft. ISBN 978-963-8046-77-2.
2. **Oktatónapok Százhalombattán 2. Előadások a környezetrégészet, az örökségvédelem és az információs technológia régészeti alkalmazása köréből**. Szerkesztők: Jerem Erzsébet, Mester Zsolt és Cseh Fruzsina. 2008. 256 oldal. 3000,- Ft. ISBN 978-963-8046-94-9.
3. **Itinerarium Hungaricum II. Őskori emlékek és gyűjtemények Magyarországon**. Szerkesztők: Jerem Erzsébet, Mester Zsolt. 2008. 264. oldal. 3200,- Ft. ISBN 978-963-8046-91-8.
4. König Frigyes: **Erődítések és várak a Kárpát-medencében az őskortól a XIX. századig. Historia Picta Castellorum. Fortifications and Castles in the Carpathian Basin: From Prehistory to the 19th Century**. 2010. 364 oldal. 10 600,- Ft. ISBN 978-963-9911-12-3.
5. **Turisztikai vezető a Százhalombattai Régészeti Park látóivalóhoz**. Szerkesztők: Jerem Erzsébet, Vasáros Zsolt és Vicze Magdolna. 2011. 84 oldal. 1500,- Ft. ISBN 978-963-9911-19-2.
6. Bondár Mária: **Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencéből (Kr. e. 3500–1500)**. 2012. 143 oldal. 2400,- Ft. ISBN 978-963-9911-32-1.
7. **“Fél évszázad terepen”. Tanulmányok Torma István tiszteletére, 70. születésnapja alkalmából**. Szerkesztők: Kővári Klára és Miklós Zsuzsa. 2011. 347 oldal. 13 000,- Ft. ISBN 978-963-9911-27-7.
8. **Őskori kurgánok a magyar alföldön**. Szerkesztők: Dani János és Horváth Tünde. 2012. 216 oldal. 6000,- Ft. ISBN 978-963-9911-35-2.
9. **Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok**. Szerkesztő: Ottományi Katalin. 2013. 616 oldal. 14 800,- Ft. ISBN 978-963-9911-38-3.
10. R. Facsády Annamária: **„Forma bonum fragile est...” Szépítkezés a római korban**. 2013. 142 oldal. 3800,- Ft. ISBN 978-963-9911-45-1.
11. Bertók Gábor és Gáti Csilla: **Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013**. 2014. 172 oldal. 7400,- Ft. ISBN 978-963-9911-53-6.
12. **Pest megye régészeti topográfiája. (Az aszódi és a gödöllői járás) Magyarország Régészeti Topográfiája 11**. Írta: Dinnyés István, Kővári Klára, Kvassay Judit, Miklós Zsuzsa, Tettamanti Sarolta, Torma István. 2012. 719 oldal + CD melléklet. 22 000,- Ft. ISBN 978-963-9911-36-9.

ARCHAEOLOGIA

H-1250 Budapest, Pf. 41. H-1014 Budapest, Úri u. 49. Telefon/Fax: 06-1-3758939
e-mail: kovacs@archaeologia.hu

<http://www.archaeologia.hu> • www.hungarianarchaeology.hu

12 ÉV A RÉGÉSZET SZOLGÁLATÁBAN

2.000.000 m² megelőző feltárási tapasztalat

240 000 m² geofizikai kutatás

3D technológia régészeti feltárásokon

Geodéziai mérések, térinformatika

Fém, szilikát restaurálás

www.salisbury.hu

ÁSATÁRS Kulturális

Régészeti Szolgáltató és Kereskedelmi
Korlátolt Felelősségű Társaság

TEVÉKENYSÉGI KÖRÖK

- megelőző feltárások, leletmentések szakmai-technikai lebonyolítása, ásatásvezetés
- régész és technikus biztosítása
- terepbejárások, egyéb régészeti terepmunkák
- régészeti kézi földmunka
- szakértői tevékenység, hatásvizsgálatok, ERD-k
- lelet- és adattári anyag leltározása
- régészeti feldolgozások: dokumentáció készítés, leletanyag rajzolása, fotózása, publikálás
- régészeti leletanyag restaurálása
- légifotózás

DE Creative Kft.

decreativekft@gmail.com

+36-30/411-0161 / +36-30/408-6558

„Az álmoktól a rajzasztalon át a végtermékig...“

- Kiállítási és egyéb belsőépítészeti tervezési munkák
- Állandó- és utazó kiállítások tervezése, installálása
- Kiállítási és egyéb bútorzatok teljes körű kivitelezése
- Arculattervezés

**Civil
Régészeti
Alap**

QECO FÜGGETLEN BIZTOSÍTÁSKÖZVETÍTŐ ZRT.

- Gyűjtemények, műtárgyak teljes körű biztosítása
- Kiállítók és kiállítások vagyon- és felelősségbiztosításai
- Rendezvényszervezői biztosítások
- Csoportos külföldi utazások biztosításai
- Intézmények, vállalatok vagyon és felelősségbiztosításai

Cégünk az összes Magyar piacon működő biztosítóval kapcsolatban áll, így igényfelmérés után teljesen objektíven tudja kiszolgálni ügyfeleit minden biztosítással összefüggő területen.

www.qeco.hu

info@qeco.hu

www.facebook.com/QECOzrt

Profi, etikus, gyors. Qeco Zrt.

qeco